

S'RÎHARSHA'S
NAISHADHÎYACHARITA

With the Commentary (Naishadhîyaprakâs'a)

OF

NÂRÂYANA.

EDITED WITH CRITICAL AND EXEGETICAL NOTES

BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA

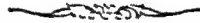
PANDIT SIVADATTA,

HEAD PANDIT AND SUPERINTENDENT OF THE SANSKRIT DEPARTMENT,
ORIENTAL COLLEGE, LAHORE.

Fifth Edition

REVISED BY

WÂSUDEVA LAXMAṆA S'ÂSTRÎ PAṆSÎKAR.

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA SAGAR" PRESS,

23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1919

Price 6 Rupees

महाराष्ट्र शासन
लेन ७-१-१९
वीरानेर, (स. १९१९)

(Registered according to the Act XXV of 1861.)

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER — Pandurang Jawaji,	}	at the "Nirnaya Sagar" Press, 13, Kolbhat Lane, Bombay.
PRINTER.—Ramechandra Yesu Shedge,		

॥ श्रीः ॥

श्रीहर्षरचितं

प्रकाशितं
वैराग्ये,
वीरगिरि, (राजकु)

नैषधीयचरितम् ।

श्रीमन्नारायणरचितया नैषधीयप्रकाशाख्यया व्याख्यया समुलसितम् ।

पञ्चनददेशीयविश्वविद्यालयान्तर्गतसंस्कृतश्रेण्यध्यक्षप्रधानाध्यापक-

महामहोपाध्याय—

दाधीचपण्डितशिवदत्तशर्मणा

टीकान्तरीयटिप्पण्योपस्कृत्य संशोधितम् ।

(पञ्चमं संस्करणम्)

पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संस्कृतम् ।

तच्च

शाके १८४१ तन १९१९ वन्तरे

मुम्बय्यां

पाण्डुरंग जावजी

इत्येतैः स्तोपे निर्गपतागराख्यमुद्रणपत्राडये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

(*Registered according to the Act XXV of 1867*)

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER —Pandurang Jawaji,	}	at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.
PRINTER —Ramchandra Yesu Shedge,		

नस्था सुरुपा दर्शिता । ता श्रीकुमारपालपार्श्वदुपरोध्य तद्गृहा-
नीत्वा सोमनाथयात्रां कृत्वा काशीं गतत्वा पद्मिनी जयन्तचन्द्र-
भोगिनीमकरोत् । सूहवदेचिरिति इयातिमगात् । सा च सगर्वा
विदुषीति कृत्वा कलाभारतीति पाठयति लोके । श्रीहर्षोपि नर-
भारतीति पश्यते । तस्य तत्र सहते सा नत्सरिणी । एकदा तस-
त्कारमाकारित । श्रीहर्षो भणितश्च 'त्वं क.' । श्रीहर्षः—'कलासर्वज्ञो-
हम् । राक्षसाणि—'तर्हि उपानहौ परिधापय' को भाव —यद्यं 'न
वेधि' इति भणति द्विजत्वाद्, तर्हि अज्ञः । श्रीहर्षेणाज्ञीकृतम् । गतो
निलयम् । तद्वक्तैर्यथातथा परिकर्तितैः सायं लोकाद् सन् दूरस्थः
स्वामिनीमाजुहवद्, चर्मकारविधिपोपानहौ पर्यदीधपत् 'अभ्युक्षणं
विनिक्षिपध्वं, चर्मकारोहम्' इति वदन् । राजानमपि ता कुचेथं ज्ञाप-
यित्वा खिन्नी गङ्गातीरे सन्यासनम्रहोत् ।

सा च स्रूहवदेवि साम्राज्येशा पुत्रमजनयत् । सोऽपि यौवनमा-
सत्ताद । धीरः पर दुर्नयमयः ।

तस्य च राज्ञो विद्याधरो नम्रो स च चिन्तामणिविनायकप्रसा-
दात्स्वर्धातुहैमत्वकरणप्रख्यातनाहातन्यस्पर्शपाषाणलाभात् ८८००
विप्राणा भोजनदातेति लघुयुधिष्ठिरतया ख्यातः कुशाग्रोचप्रज्ञः । राजा
तं जगाद—‘राज्यं कलैः कुमाराय ददामि’ । मन्त्र्याह—‘मेघच-
न्द्राय सुवशाय देहि । न पुनर्धृतापुत्राय’ । राजा तु तया कर्मणित-
स्तपुत्रार्थैव दित्सते । एवं विरोध उत्पन्नो मन्त्रिराज्ञो । कथं कथंचि-
न्मन्त्रिणा राज्ञोवाचमप्रमाणीकार्यं भूयो मेघचन्द्रराज्यदातनमज्ञीकारितः ।
राज्ञो क्रुद्धा यनाज्यतया खच्छन्दतया निजप्रधाननरान् प्रेष्य तक्षशि-
लाधिपतिः सुरत्राणः काशान्मघनाय प्रयागे प्रयागे तपादलक्ष-
हेमदानोक(ध) न बलित, आयाति । (तत्तु) विद्याधरेण चरदशा
विदितं राज्ञे कथितम् । राजा तत्कान्तं गृह्णतः प्राह—‘ममेवं बलने-
श्वरी नैवं पतिद्रोहं सनाचरति’ । मन्त्रो तु वदति ‘राजन् ! अनुकप्र-
यागे तिष्ठति सायान्द्र’ । राज्ञा हृदितो गतो गृहम् । चिन्तितं च
तेन—‘वृषस्त्रावन्मूट’ । राज्ञो बलवतो लब्धप्रनराऽनिवेदिनी, नम
मरणं यदि स्वात्मिनरणादर्वाग्भवेत् तदा धन्यता । प्रातःकालितो मन्त्रो
खसदनात्पथि गच्छन्त पिण्याक द्यूता तमजिन्नखिपत्, पुन पुरोगत
स्फुटितचणकपिटकमालोच्य तदनेन मनोऽदधान् । तेन कुचेष्टाद्वये-
नात्मनो विधिर्वपरोल निगोपोपराज व्यजिह्वत्—‘देवाहं गन्तावले
मदत्त्वा त्रिये यथादिरति’ । राजाह्वत्—‘यदि नियते, तदा सुख
जीवान् । कर्णज्वरो नियतेवे’ । मन्त्रो ह्वा—‘हु हितवचनानाकर्म-
नम्, अनये श्रुति, प्रियेयसि दीप, निजगृहकल्पेणवरा, सुतो किं
पूर्वरूपाणि । आगत रात्रौ नरणम् । राजागनापुच्छय उहं मन्त्रा
सर्वेक्ष द्विजारिलोवाय प्रयाय मय देवस्य जगदीजलनार्थं प्रदेय
ऊलस्रो (पुरो)देवमह—दानं पुराय । प्रियेयसि कर प्रनाति । दन
सर्वायमाय । हेतु तु ‘यिले दान यमयानं सर्वे’ इति कुष्टेनत-
रुक्षं चिक्षेव लोचन नं नारायणा अरो । मन्त्रा वदेमदत्तना दत्त ।
राजागनापो वात । पुरायान ज वात । ननरे न ननरे ननरे ननरे
वम् । राजा दुःखाय निमुक्तनम् । ८८०० । नित्यं राजागना
व श्रुतेति । पुरायान वरवम् । ननरे ननरे ननरे ननरे
सन्ति यान वम् । राजा वरवम् । ननरे ननरे ननरे ननरे
हयो वयो ना । वरवम् । ननरे ननरे ननरे ननरे

क्षिप्त्यान्दे विरचिते प्रवन्धकोषे श्रीहर्षविद्याधराज्यन्तचन्द्र-
प्रवन्धात्, 'गौडदेशीय' इति 'श्रोहर्षवंशे हरीहरो गौडदेश्यः,
इत्येतदुत्तरहरिहरप्रवन्धतोऽवगम्यते ॥

जयचन्द्रराज्यसमयस्तु—

अकुण्ठोरुण्ठवैकुण्ठकण्ठपीठलुठकर. ।

सरम्भ. सुरतारम्भे स श्रियः श्रेयसेऽस्तु वः ॥ १ ॥

आसीदशीतद्युतिवंशजातदमापालमालासु दिवं गतासु ।

साक्षाद्विवस्त्वानिव भूरेधान्ता नान्ता यशोचिग्रह इत्युदारः २

तत्सुतोऽभून्महीचन्द्रश्चन्द्रधामनिभं निजम् ।

येनापारमकूपारपारे व्यापारित यशः ॥ ३ ॥

तस्याभूतनयो नयैकरसिक क्रान्तद्विषन्मण्डलो

विश्वस्तोद्धतवीरयोधतिमिर श्रीचन्द्रदेवो नृपः ।

येनोदारतरप्रभावशमिताशेषप्रजोपद्रवं
श्रीमद्भाषिपुराधिराज्यमत्तमं दोर्विक्रमेणार्जितम् ॥ ४ ॥

तीर्थानि कैशिकुशिकोत्तरकोशलेन्द्र-

स्थानीकृत्यानि परिपालयताऽधिगम्य ।

हेमात्नतुल्यमनिशं ददता द्विजेभ्यो
येनाङ्किता वसुमती शतशस्तुलाभिः ॥ ५ ॥

तस्यात्मजो मदनपाल इति क्षितीन्द्र-

चूडामणिविजयते निजगोत्रचन्द्रः ।

यस्यानिषेककलशोल्लसिनैः पयोभिः

प्रक्षालितं कलिरज.पटलं धरिज्याः ॥ ६ ॥

यस्यार्चाद्विजयप्रदानस्तमये तुताचलोच्चैथल-
न्नायत्कुम्भिपदकनास्तमभरत्रदग्गतीमण्डले ।

चूडारत्नविभिनतालुगनितस्त्यानाद्युगुन्नायितः

शेषः शेषवशा (?) दिव्य सुगन्तुं कोटं निनीनाननः ॥ ७ ॥

तस्मादजायत निजायतमाहुर्नदि-

वन्धावरुद्धनवराज्यगजो नरेन्द्र. ।

तान्द्रानृतद्वनुचा प्रभवो गया यो

गोविन्दचन्द्र इति चन्द्र दशानुराशेः ॥ ८ ॥

न कथनप्यलनन्त रनक्षनाल्लिख्यु दिउ गजानय पत्रिन ।

बहुनि चतुर्भुजं नमस्तेनमः इव यत्नः पदान्ता. ॥ ५ ॥

अवनि विजयचन्द्रो नाम तत्त्वानरेन्द्रः

सुरप्रतिरिभ भूयस्वनिच्छेददम ।

अथ नन्दलनहेताहन्तः कर्त्तारनाथः-

नदनजलद्वारा वेगभूमेक्षणः ॥ १० ॥

लोहजय, कनकजय, विजय, प्रह्लादजय, चरित्र, विजयनाथ ।

पुस्तकालय, दिल्ली

५. अथ चतुर्थः प्रश्नः । ननु अथ चतुर्थः प्रश्नः ।

प्राचीन कालावधिदेवता विनाशः प्रमाणं तेषां देवता विनाशः ।

1. The first group of people who are interested in the study of the history of the United States are the people who are interested in the history of the United States.

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

... ..

1. *Pharmaceutical industry* – The pharmaceutical industry is a major source of funding for research in the field of aging. The industry has a vested interest in developing new drugs and treatments that can improve the health and quality of life of the elderly population.

[illegible]

11

तस्मादद्भुतविक्रमादथ जयचन्द्राभिधानः पति-
भूपानामवतीर्ण एष भुवनोद्धाराय नारायणः ।
द्वैधीभावमपास्य विप्रहर्षं चिह्नं शान्ताशया
सेवन्ते यमुदग्रवन्धनभयध्वंसायिनः पार्यिवाः ॥ १३ ॥
गच्छेन्मूर्च्छासमुच्छा न यदि कवलयेत्कूर्मपृष्ठाभिघात-
प्रत्यावृत्तः श्रमातो नमदखिलफणश्वासवात्यासहस्रम् ।
उद्योगे यस्य धावद्वरणिधरधुनीनिर्झरस्फारधार-
अदयदानद्विपालिवहलभरगलद्वैर्यमुद्रः फणीन्द्रः ॥ १४ ॥

सौर्यं समस्तराजचक्रसंसेवितचरणः परमभट्टारकमहाराजाधिराज-
परमेश्वरपरममाहेश्वरनिजभुजोपाजितकान्यकुब्जाधिपत्यश्रीचन्द्रदे-
वपदानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वरश्री-
मदनपालदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधिराजपरमेश्वरपर-
ममाहेश्वराश्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविविधविद्याविचारवा-
चस्पतिश्रीगोविन्दचन्द्रदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाधि-
राजपरमेश्वरपरममाहेश्वराश्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधिपतिविवि-
धविद्याविचारवाचस्पतिश्रीविजयचन्द्रदेवपादानुध्यातपरममहा-
राजाधिराजपरमेश्वरपरममाहेश्वराश्वपतिगजपतिनरपतिराजत्रयाधि-
पतिविविधविद्याविचारवाचस्पतिश्रीमज्जयचन्द्रो विजयी असुरेसप-
त्तलाया केमौलीग्रामनिवासिनो निखिलजनपदानुपगतानपि च राजरा-
ज्ञीयुराजमन्त्रिपुरोहितप्रतिहारसेनापतिभाण्डागारिकाक्षपटलिकभिप-
त्रैमित्तिकान्त पुरिकदूतकरितुरगपत्तनाकरस्थानगोकुलाधिकारिपुरुषा-
नाज्ञापयति बोधयत्यादिशति च-विदितमस्तु भवता-यथोपरिलिखि-
तग्रामः सजलस्थलः सलोहलवणाकरः समत्स्याकरः सगर्तोपरः स-
गिरिगहननिवानः समधुकाप्रवन्वाटिकाविटपत्तणयूतिगोचरपर्यन्त
सोर्ध्वावश्चतुराषाटविशुद्धः स्वसीमापर्यन्तस्त्रिचत्वारिंशदधिकद्वादश-
शतसंवत्सरे आपाडे मासि शुक्लपक्षे सप्तम्या तिस्रौ रविदिने । अह-
तोपि सवत् १२४३ आपाडशुदि रवौ ७ । अथेह श्रीमद्वाराणस्या
गङ्गाया स्नात्वा विविधमन्त्रदेवमुनिमनुजभूतपितृगणास्त्वर्पयित्वा
तिमिरपटलपटनपटुमहसमुष्णरोचिषमुपस्थायीपविषपतिशकलशरं
समन्यर्च्य त्रिभुवनत्रातुर्भगवतो वासुदेवस्य पूजा विधाय प्रचुरपा-
यसेन हविषा हविर्भुजं हुत्वा मातापित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये-
ऽस्मान्निर्गोर्णकुशलतापूतकरतलोदकपूर्वेकं भारद्वाजगोत्राय भारद्वा-
जाद्विरसवाहस्पत्येतिप्रवरयाय राउतश्रीआडलेपौत्राय राउतश्रीकुं-
टापुत्राय डोडराउतश्री अर्णगाय चन्द्रार्कं यावच्छासनीकृत्य प्रदत्तो
मत्वा यथादीयमानभोगभोगकरप्रवर्णिकरप्रभृतिनियतानियतसमस्त-
दायादाज्ञानिवेधीभूय दास्यथ इति ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

भूमिं यः प्रतिष्ठाति यश्च भूमिं प्रयच्छति ।
उर्ध्वा तौ पुण्यकर्माणां नियतं स्वर्गगमिनां ॥
शतं भद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।
भूमिदानस्य चिह्नानि फलमेतत् पुरन्दर ॥
पट्टि वर्षसहस्राणि स्वर्गं वसति भूमिदः ।
आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् ॥
बहुभिर्बसुना भुक्ता राजभिः सगरादिभिः ।
यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फलम् ॥
खदत्ता परदत्ता वा यो हरेत् वसुधराम् ।
स निष्ठाया कृनिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति ॥

तज्जगाना महत्तेजः ताजमेजयतेन न ।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिदो न शुभयति ॥
वारिहीनेष्वरण्येषु शुभकोटिरात्मिनः ।
कृष्णमपांथ जायन्ते देशत्रयमहामणि ॥
न पिपं विपभित्ताहुर्नृपस्य पिपमुच्यते ।
पिपमेकात्मिनं हन्ति व्रतान्नं पुत्रपौत्रकम् ॥
वाताश्रयिभ्रममिदं वसुधाधिपस्य-
मापातमात्रमधुरा पिपयोपभोगाः ।
प्राणास्तृणाप्रजलपिन्दुगमा नगणा
धर्मः मर्या परमदो परलो हयाने ॥

यानीह दत्तानि पुरा नरेन्द्रार्जुनानि धर्मापेयशस्त्राणि ।
निर्मात्यवान्तप्रतिमानि तानि हो नाम याजुः पुनरादरीत ॥
(इण्डियन् आण्टिक्वेरी १५११-१२)

इति प्राचीनलेखमालाया २३ लेखे सन् १२४३ (A. I 1187) स्फुट एव लिखितः । २२ लेखे जयचन्द्रार्जुनराजदानप-
सवत् १२२५ (A. D. 1169) लिखितः ॥

इत्थं च जयन्तचन्द्रस्य द्वादशशतशतकं स्थितिनिश्चयानुसारी
चरितकृतं श्रीहर्षस्यापि तदनं स्थितिनिश्चिता । अत एव जयन्त-
चन्द्रपितृविजयचन्द्रवर्णनात्तमक्रमेण 'विजयप्रशस्तिरचनातात-
इति पथमसर्गसमाप्तिश्लोके स्वकीयविशेषणधनितविजयप्रशस्ति
नामकं काव्यं भवेत् ॥

अस्मिन् विषये बहूना निश्चयादे प्रदर्श्य तत्प्राञ्जनपूर्विका उत्तर
वूलरसंमतिरपि । तथाहि तदर्थं Royal Asiatic Society
Bombay Branch इतिनामभूयितविद्वत्समया १८७५ ख्रिस्-
त्वे प्रकाशिते प्रबोधनग्रन्थे (pp. 271-387) सुदृढ व्याख्यानम्

इत्तः प्राक् वर्षद्वयं व्यत्यगाद्यदाहम् एशियाटिकसभायाः पुरस्कारं
पथीयनिर्मातृश्रीहर्षसमयविवेचकसदस्यैवम्रमपाठिषम् । तत्र च राजशेख-
रकृत प्रकृतप्रबन्धकोपात् "श्रीहर्षः ख्रिष्टद्वादशशताब्द्यान्तिनभागे
भूय" इति सावयितुं प्रायतिपि । निरमात्पि च तद्विषयक्रमेण सदस्ये
तत् प्रभृति बहवो जना विशेषेण्डियनआण्टिक्वेरी (India
Antiquary) नामकपुस्तके तत्र मदीयनपथीयसमयविवेकि-
स्तके खमला बहून् दोषानुदधीषट् । परन्तु सप्रलहमस्मिन् सद-
तदुद्धाटितदोषाभासान् वक्ष्यमाणस्वयुक्तिभिरपनेतुं स्वसंमतं च ह-
यितुमाशासे ।

अथ युक्तयः—

स्वनिर्मिते प्रथमे सदस्ये नैपथीयसमयनिश्चयाकानि वक्ष्यमाण-
माणान्यदीदृशम् ॥

(१) श्रीहर्षो वाराणस्यधिपतिजयन्तचन्द्रसभायाः सभ्योऽभूदिति
राजशेखरः ॥

(२) अयं जयन्तचन्द्रो जयचन्द्र एव । यः किल राठौरवंशीया
कान्यकुब्जाधिपानामन्तिमो वाराणस्यधिपतिर्भवूय, यं च ख्रिष्टस्य प-
नवत्युत्तरकादशशताब्द्या ११९५ यवना राज्यात् प्रमत्त प्रप्रशयाच-
(३) श्रीहर्षोप्यकथयत् 'कान्यकुब्जाधिपतिनाहं सत्कृतोऽभूवम्' इति

१-जय चोपदेशनप्राचीनलेखो द्रष्टव्यः ॥ २ तत्र इण्डियन आं-
क्वेरीप्रथमपुस्तके ३० पृष्ठे मिलोकनीयम् ॥ ३ तथाचोक्तम्—'तान्मूल-
मासन च लभते यः कान्यकुब्जेवरात्' इति ॥

(४) राजशेखरोऽपि स्वग्रन्थैकखण्डे प्रसङ्गतोऽवर्णयत्—नैप-
धीयस्य प्रथमं पुस्तकं हरिहरो गुजरातेतिह्यातदेशं वीरधवल-
नामनि राजनि वसुमतीं शासत्यानयत् ।

तत्पुस्तकाच्च वीरधवलप्रधानामासो वास्तुपालो नानाऽन्य-
देकं पुस्तकमवतारयामास' इति ॥

किञ्च खनिर्मिते प्रथमे चंदर्भे 'राजशेखरस्य सर्वं तु प्रमाणजातं
विश्वात्तानर्हम्' इत्यप्यहं स्वीकृतवान् ॥

डाक्टर फिट्जएडवर्ड हाल (FitzEdward Hall) पण्डि-
तेन "धाराधिपतिभोजराजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणे धृता
वहवो नैपधीयश्लोका दृश्यन्ते" इत्यभाषि ।

अहं च 'भोजराजः ख्रिष्टैकादशशताब्द्याः पूर्वार्धेऽभूत्' इत्यपि स्वस-
दर्भेऽलेखिषन् ।

किञ्च यन्महाशयडाक्टरहालपण्डितेनोक्तम्, तदपि स्वसत्ताया
प्रमाणमपेक्षते । यत्. 'सरस्वतीकण्ठाभरणे नैपधीयश्लोकाः कदाचि-
त्केनचिदन्येन ग्रन्थकर्तुः पश्चात्प्रक्षिप्यन्ते स्म,—इति सदेह एव'
इत्यपि तत्रादर्शयत् ॥

नदीयसदर्भसमतस्तुद्दिश्य वक्ष्यमाणा आक्षेपा जनैः प्रादर्शित ।
ते च यथा—

धीनान् काशीनाथत्रयम्बकसुखेल्लः कुसुमाञ्जलिर्कु-
दयनाचार्यस्य सैन्यं निरूपयन् प्रसङ्गतः श्रीहर्षस्यापि सनचवि-
वेकमन्ववभ्रात् । तत्रादर्शयत्—'धीहर्षः ख्रिष्टस्य नवम्या दशम्या
वा शताब्द्या यभूव, न तु द्वादश्याम्' इति ॥ अत्र विषये चेमाति
प्रमाणान्चदीहशत् ।

(१) नैपधीयकाव्यस्य श्लोका सरस्वतीकण्ठाभरणे उदाहृतादृश्यन्ते
इति ।

(२) ख्रिष्टैकादशशताब्दीसमभूतवाचस्पतिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणी-
तखण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनं कृतम् ।

(३) सायणमाधवः स्वप्रणीतशंकरविजयनामग्रन्थे श्रीहर्ष-
शंकराचार्यसमकालीनमकथयत् ॥ इति ।

महाशयकाशीनाथतेलङ्गधान्त इत्यप्यकथत्—'राजशेखरस्य
कथनं विश्वात्तानर्हम् । तस्य बहुषु स्थानेषु स्फुटदोषप्रस्तम्भात्' इति ॥

किञ्च महाशयतेलङ्गप्रदर्शितदोषेभ्योऽतिरिक्तं दोषं महाशयो फ्रांस
(F. S. Glowse) पण्डितोऽपि चन्दकविप्रणीत'पृथिवीराज-
रासौ' नामकग्रन्थे केनचित्दोषेन प्रादर्शयत् "चन्दोनाम कविः ख्रिष्ट-
द्वादशशताब्द्यन्तिमभागेऽभूत्; तद्यदि राजशेखरस्य वचनं त-
स्य स्यात्तर्हि चन्दः श्रीहर्षस्य सनयकालीनतया वादं परिचितः स्यात् ।
प्रसुत चन्दः स्वपूर्वजानां वर्णने नलचरितप्रदेतारं श्रीहर्षं कालि-
दासात् पूर्वं व्यवसाययत्" इति ॥

इन्दिगन्त आण्डिङ्गसे (Ind. Ant.) नामपुस्तके बाबूरामदाससे-
नेन पूर्णयनेन राजशेखराखण्डं नमः मतमनुवीय दृष्टोक्तम् ।
महाशयफ्रांसस्य च मन्मतप्रतिद्वन्द्वोपा युक्तिनिर्दिष्टमिति । अनेऽं

ताभ्यामनुगृहीतोऽस्मि । परन्तु हन्त तयोरपि युक्तयो न मे समतं यथा-
वद्वदयितुं शक्नुवन्ति ॥

अथ मम प्रतिकूलाः सर्वे आक्षेपाः समाधीयन्ते ।

(१) तत्र प्रथमं यदुक्तं "नैपधीयकाव्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणे
श्लोका दृश्यन्ते" इति, तस्य समाधानम्—

अयमाक्षेपस्तु डाक्टर हालसाहिबेनादौ प्रदर्शितः । परन्तु मया
सम्यगन्विष्य व्यवेचि "सरस्वतीकण्ठाभरणे नैकोऽपि नैपधीयचरित-
श्लोको दृश्यते" इति ।

गतवर्षे च मया सरस्वतीकण्ठाभरणस्यैकं पुस्तकं रत्नदर्पणनामिका
तत्प्रथमपरिच्छेदत्रयटीका च वाराणसीतः समानायिते । अस्मिन्नेवा-
न्तरे श्रीमता शलकीकरेण वामनाचार्यशास्त्रिणा सरस्वतीकण्ठाभ-
रणे धृतानां श्लोकानामकारादिकेणानुक्रमणिका समग्रा निरमायि ।
अथ पुनस्तान् नैपधीयपुस्तकस्य प्रतिश्लोकपाद संगमग्र्य "नैपधीयकाव्य-
श्लोकच्छायापि सरस्वतीकण्ठाभरणे नास्ति" इति निरधारि ।

तस्यास्मिन् निश्चयेन कदाचिद्भ्रान्तिः स्यादिति वक्तुमशक्यं महा-
परिश्रमेणेत्यंकरणात् ॥

किञ्च डाक्टर औफ्रेख्ट (Dr. Aufrecht) पण्डितेन खनि-
र्मिताया आक्सफोर्ड (Oxford MSS.) हस्तलिखितपुस्तकानां
सूच्यां सरस्वतीकण्ठाभरणे धृतानां श्लोकानां तत्कर्तृणां चानुक्रमणिका
लिखिता, परन्तु तत्र नैपधीयनामापि न दृश्यते । अतो डाक्टर-
हालपण्डितस्य कथनं भ्रान्तिप्रस्तं प्रतीयते । अथवा डाक्टर हाल-
पण्डितेनावलोकितं सरस्वतीकण्ठाभरणपुस्तकमशुद्धं स्यादिति ॥

अथ द्वितीयाक्षेपसमाधानम्—

(२) यद्योक्तम्—'ख्रिष्टैकादशशताब्द्यन्तिमभागाभिर्भूतवाचस्प-
तिमिश्रेण श्रीहर्षप्रणीतखण्डनखण्डखाद्यस्य खण्डनं कृतम् ।
अतः श्रीहर्षो वाचस्पतिमिश्रात् पूर्वोऽभूदिति सुसंशयः' इति ।
तदेतत्तु सत्यं यत् वाचस्पतिमिश्रेण खण्डनोद्धारनामा ग्रन्थः
कृतः । परन्तु तत्र नाय निधयः स्यात् यत् कतमोऽयं वाचस्पति-
मिश्रः । यतो वाचस्पतिमिश्रा वैहवोऽभूवन् । यैः तत्तु धर्मशा-
स्त्राणि दर्शनग्रन्थाश्च निरमायित ।

किञ्चेन्द्रप्रसन्न (देहली) नगरनिवासिपण्डितविश्वेश्वरनवलगो-
स्वामिपाथे खण्डनोद्धारसंस्कृतं पुस्तकं वर्तते । अथ यदाह-
सिन्द्रप्रसन्ननगरमगनं तदा स प्रापितः कृपया तत्पुस्तकं मानदशयत् ।
तत्र च न किमपि तत् प्रमाणमपश्यत् यत् 'खण्डनोद्धारमिश्रः'
ख्रिष्टैकादशशताब्द्यान्मनू' इति सायवेत् । खण्डनोद्धारग्रन्थश्च
प्राचीनवेदान्तिवैदिकवेदान्तपुस्तकानां सूचीगमे नैव दृश्यते । वाराण-
सीनहासिपाथपण्डितनामि मया खण्डनोद्धारमगनं लिखितं पुस्तकं
"अयं खण्डनोद्धारग्रन्थः केनचित्कालेनवाचस्पतिमिश्रेण स्यात्, न तु
प्राचीनेन" इति ना प्रत्यवोचम् ।

१. खण्डनोद्धारपुस्तकं देहलीनगरनिवासिपण्डितविश्वेश्वरनवलगो-
स्वामिपाथे (Catalogue of the MSS. of the Sanskrit Library of the
University of Delhi) तत्पुस्तकं वर्तते—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.
खण्डनोद्धार—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.
खण्डनोद्धार—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.
खण्डनोद्धार—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.
खण्डनोद्धार—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.
खण्डनोद्धार—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.
खण्डनोद्धार—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.
खण्डनोद्धार—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.
खण्डनोद्धार—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.
खण्डनोद्धार—खण्डनोद्धार (१) १. १. १. १.

१. खण्डनोद्धारपुस्तकं (Ind. Ant.) मन्मथपुराणे २९० ई.,
२५३ ई., तेलङ्गपुराणे ३१ ई. च विवेचयितम् । २. (Ind. Ant.)
उल्लेखे वि. सन्तति २१३ ई. विवेचयितम् । ३. बभ्रुवर्मा केन-
स्यान (Ind. Ant.) उल्लेखे वि. सन्तति २१३ ई. विवेचयितम् ।
४. पून (P. N. Purnanayana) चन्द्रवर्मा (Ind. Ant.)
उल्लेखे वि. सन्तति २९० ई. विवेचयितम् ।

एषा त्रयोविंशतिव्याख्यातृणां सभात्

नारायणेन	विरचिता	नेपथीचरितप्रकाशादया
जिनराजेन	„	सुखावधोभादया
महिनाथेन	„	जीवावधाय
चारित्र्यवर्धनेन	„	तिलकादया
नरहरिणा	„	दीपिकादया
विद्याधरेण	„	साहित्यविद्याधरीदया व्याख्या

मया समधिगताः । तासु च नारायणविरचितप्रकाशादय-
व्याख्याया एव बहुधेप्रदर्शकत्वेन मुख्यतमतीकृतम् । अन्येषु च
यत्र विशेषो लब्धस्तासां टिप्पणं दत्तम् ॥

अस्य ग्रन्थस्य शोधनोपक्रमे ये महाशयाः पुस्तकानि प्रेषितान्त-
स्तेषां प्रत्युपकारं कर्तुमक्षमः केवलं परोपकारशीलताप्रकाशनार्थं ना-
मावली प्रकाश्यते

नेपथीचरितमूलपुस्तकत्रयकम्
नेपथीचरितप्रकाशपुस्तकम्
साहित्यविद्याधरीपुस्तकम्
सुखावधोभापुस्तकम्
जीवावधायपुस्तकम्

जयपुरराजगुरु श्रीनाराय-
णभट्टकृपेणोकरा.

तिलकादया विद्याधरीपुस्तकम् । तिलकादया विद्याधरीपुस्तकम् ।
नरहरिणा विद्याधरीपुस्तकम् । नरहरिणा विद्याधरीपुस्तकम् ।
जीवावधाय विद्याधरीपुस्तकम् । जीवावधाय विद्याधरीपुस्तकम् ।
नेपथीचरितप्रकाशपुस्तकम् । नेपथीचरितप्रकाशपुस्तकम् ।

एषा मङ्गला पर्यवेष्टि । अत्र कथितं नारायण-चरितं । निम्नोप-
गम्यन्त्यालयात् । अत्र 'जापजी' इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।
इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।
इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।
इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।
इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।

मन्त्रः । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।

इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।

इति प्राग्वहिकं

पुस्तकप्रकाशकः । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि । इत्यादि ।

दिवाच्यतामो ।

॥ श्रीः ॥

नैषधीयचरितस्यानुक्रमणिका ।

विषयानुक्रमणिका तु जयपुरसंस्कृतपाठशालायामाधुर्वेदाध्यापकैर्-
आचार्यलंकारशतक—कच्छवंश—छन्दश्छटानण्डन—जयपुरविलास-
मुक्तकमुक्तावली—पलाण्डुशतक—होलानहोत्सवाद्यनेककाव्यनिर्मा-
तृश्रीकृष्णरामकविभिर्विचित्रसारशतकान्तर्गतनैषधीयचरितसारत-
कृतार्थेति विचार्य नैषधीयचरितसार एव लिख्यते ।

कविषु दधतमुत्कर्षं विस्फुरदनवद्यह्यचार्यवर्षम् ।

इह खलु खलप्रधर्षं श्रीर्धर्षं नैमि हर्षसधर्षम् ॥ १ ॥

१ सर्गे—

भूप कोऽपि नलोऽनलद्युतिरभूत्तत्रानुरागं दधौ
वैदर्भी दधयन्ति का गुणैरुचिः सोऽप्यास तस्या सृष्टी ।
जातु खान्तविनोदनाय विरही लोलाटवो पर्यट-
नैर्हं हंसतसौ निगृह्य तरसा दूतं दयालुर्जहौ ॥ १ ॥

२ सर्गे—

राजंस्ता दधयन्ति का त्वयि तथा कर्तास्मि रक्षा यथा
रक्षादीनपि हास्यतीति नृपतिं हंसं कृतज्ञोऽन्यथात् ।
एवं चेतस्व साधयेत्सितमिति प्रोक्तः स राज्ञा मुदा
द्रागुद्दीप्य ददर्श कुण्डिनगतो भैमीमटन्निःकुटे ॥ २ ॥

३ सर्गे—

मासुद्दिश्य किमेपि भैमी चटुर्विश्रालोस्ति विल्ले रुचि-
धेन्मयस्ति नलं वृणोष्व दत्त तामुक्त्वा व्यरसीर्द्वयः ।
तस्मै ब्रूहि तथा यथा स नृपतिर्मासुद्ब्रूहेदित्युपा-
दिष्टो भीमजया खनो द्रुतगतिः सिद्धिं नलायालपत् ॥ ३ ॥

४ सर्गे—

क्षान्ताः पिरहाभिना निदधती निन्दा सुधाशोर्ज्वर-
उभालाभिर्द्वैतमुसुचीकृतसमाकलाय सामुहत् ।
भीमस्तरतिचारिकाकलकलाहूतस्वभा वीर्यं वा
इतो व्यापिरपि स्वयंवरमहं कर्तास्म्यवादीदिति ॥ ४ ॥

५ सर्गे—

रात्रा नारदन स्वयंवरपि नैम्या स्तराटैरिति
सर्पं दिक्पतिनि पकाय शुचिर्वा सप्या शुचा वीजितः ।
अलक्षैरनुपेयं यद्वि ह्य भो नैमीनहो भट्ट-
सन्तलास्तरुहूत्यादिति नले वीऽपुष्टं दैत्ये छजे ॥ ५ ॥

६ सर्गे—

भूजानिर्भुवनैकदृश्यतनुरप्युच्चैरदृश्यस्तदा
कक्षाः सप्त वगाह्य भीमदुहितु प्रासादमासादयन् ।
ता तत्र प्रसमीक्ष्य खण्डनपरा गोर्वाणद्वतीगिरा
द्वारादुच्छ्वसिति स्म चेत्तसि भृशं दूनोऽपि दौलेन सः ॥ ६ ॥

७ सर्गे—

अभ्रान्तं तरदन्तरोऽद्भुतरसाकूपारपूरान्तरे
प्रलारभ्य मुखान्नखावैधि नलस्ता प्रादुरास स्तुवन् ।
सा तु व्यक्तमसुं समीक्ष्य चकिता तद्रूपलुब्धा सखी-
ष्वार्थयस्तिमिकासु कोसि किमिह प्राप्नोस्यच्छलस्वयम् ॥ ७ ॥

८ सर्गे—

दूतं विद्धि वराह्नि मा दिविषदा धन्यासि यस्वामहो
सोप्याशापतिभिः सह स्वयमिदं ब्रूते वृषा मद्रिरा ।
अस्तास्वन्यतमं वृणोष्व कमपि त्वं नन्दने नन्द भो
ना कुत्रापि नैरे स्वलेति बहुधा भैमी नलोऽलोभयत् ॥ ८ ॥

९ सर्गे—

चित्तं मेऽस्ति नले न लेखपतिषु त्वं कोऽर्नलश्रीस्तये-
त्युक्तं प्रोज्झ्य सुराग्रलं श्रयति किं सुगधास्ववोचतस ताम् ।
पथादस्तुमुखीमुदीक्ष्य सहसा सोऽहं नलस्तत्रिये
ना रोदीरिति तत्र वादिनि स निर्देवाद्बोऽनातरत् ॥ ९ ॥

१० सर्गे—

आजग्मुर्नहति स्वयंवरमहे नन्दनले नायका-
ध्वारो हरिता हरिप्रभृतयः कृत्वा नलस्याकृतिम् ।
वाग्देव्या नृपन्दर्पनविधौ यद्वोधनाया पुरो
नभ्यैराजकमाहूय तनया भीमी नदीवासवः ॥ १० ॥

११ सर्गे—

एतं स्मिन् सुरा इव पुनरेते दौर्गन्धिनिषाधरा
किंच स्मरन्त्य पृथक्पृथग्निर्दोषाभिना भासते ।
सर्वं दौर्गन्धना इत्येव क्वचिन्मयायन मा स्वदुषि-
र्वाचा भूरि निगेनितानि विवर्षा मा यिनयन्मया ॥ ११ ॥

१ नले २ नलायामे ३ स्तराटैरिति ४ नलायामे ५ नलायामे ६ नलायामे ७ नलायामे ८ नलायामे ९ नलायामे १० नलायामे ११ नलायामे

१ नलायामे २ नलायामे ३ नलायामे ४ नलायामे ५ नलायामे ६ नलायामे ७ नलायामे ८ नलायामे ९ नलायामे १० नलायामे ११ नलायामे

१२ सर्ग—

पार्श्वे पश्य परे त्वदर्धमपरे द्रागा समुद्रादिभे
प्राप्ताः प्राज्यपराक्रमकमयुजः पद्मादि पृथ्वीयुजः ।
एषु स्त्रीकुव कंचिदेकमिति वाग्देव्योपरिष्ठा पुरो
यान्ती वीक्ष्य विसिस्मिये स्मितवतः सा पश्य मये नलान् ॥ १२ ॥

१३ सर्ग—

पद्मस्वदे नलेषु तन्निव कमपि श्रीवीरसेनोदयं
देवं महु परीक्ष्य किं भ्रमयति व्यर्थं त्वमस्मानिति ।
वाचा श्लेषवच्च प्रपन्नफलतामर्लेशमर्तशया
प्रोक्ता पद्मनली विभाव्य समभूत्सदेहभूर्गोमभू ॥ १३ ॥

१४ सर्ग—

स्त्रोत्रप्रीतदिगीशदर्शितनला मन्दाक्षमन्दा सती
मला तानियमुत्ससर्ज करतः कण्ठे नलस्य क्षजम् ।
दिक्पालेषु गतेषु खं सह गिरा दत्त्वा वरानम्वरा-
त्सामोदा निपपात मूर्धनि तयोः कल्पप्रसूनावलिः ॥ १४ ॥

१५ सर्ग—

रक्तालंकृतिभिश्चमत्कृतिमती ज्ञानप्रमृष्टाकृति-
भैमी मातृभिरुत्सवप्रकृतिभिः सस्कृता सञ्जीकृता ।
भूयोद्भासिवलो नलोऽय विभवैश्चित्रोऽपि पीतो दृशा
स्त्रीभिस्त्रज जगाम कुण्डिनमृपाहृतो विवाहोत्सुकः ॥ १५ ॥

१६ सर्ग—

भीमः श्रीनिपवेश्वरेण दुहितुः सपाय पाणिग्रहं
जन्यान्भक्तमभोजयद्दुहितं सौजन्यसिन्धुमुदा ।
इत्थं ता परिणीय भीमभवने रात्रीरुपिता कति
प्रीतात्मा विलसस्तया स निपबोद्देशान्प्रतस्थे नलः ॥ १६ ॥

१७ सर्ग—

लिप्सुर्भामसुता बलेन कलितः कूर्दन्कराल कलि-
र्मा गास्त्रज वृत्तस्तया नल इति प्रोक्तोऽपि देवः पथि ।
भैमी तर्हि वियोजयामि नलतः पापी प्रतिज्ञाय हा
भ्रान्त्यन्नाप कर्षचिदस्य निलयारामे विभीत विभीः ॥ १७ ॥

१ प्रामुदि ॥

१८ सर्ग—

इषा ताना नैपथीयः सौमत्याः सा नला
रनस्त्रीनिजानना ता इति सा कञ्चि न ॥
न क नजगामुता कनक कनका कनका इति
कदरा इति सा नमन इति युचमुं तारीर ॥ १८ ॥

१९ सर्ग—

प्राप्तं सा तिस्रो रम्यं सौमत्याः सदा ननु-
गोया मोर कनक कनका कनका गोया पुत्रोपानया ।
गुह्या प्राप्तिपथे पर सुखान्तरातो रम्यं सदा-
गच्छन्ती रजोकिती ननु पुनस्तस्मिन् मोर ॥ १९ ॥

२० सर्ग—

प्राप्ते सति पुरोमता तिरस्ति क्षणान्पुनश्चान्पुरो-
हर्माणा नियम समापयति सा मान मनायाश्चरा ।
अष्ट कुनेति लजिता सदनगिरिमायं नीतिरुपि
द्रागुत्थाय चनाल चालसगतिलालितान्मा नहि ॥ २० ॥

२१ सर्ग—

सौधानि सरते स्मित चिरिते राशे नमो युद्धे
दात्वा व्यन्यक्रमयते सुररिपोः स्त्रोत्राप्यक्षे प्रभ्रते ।
भुक्त्वा पर्यटते शनैः शतपदं मये प्रियामन्यते
सायं वर्णयते नभासि कलये तस्मै नलक्ष्यायते ॥ २१ ॥

२२ सर्ग—

सायं साध्यविधि निधाय विगलद्दोषः प्रदोषस्तत्वं
प्रसारभ्य विधूदयावधि वधूत्सदादनती स्तुवन् ।
तस्या गैलैविपया गिरोऽमृतकिरः शुक्त्वा स काव्यस्थिर-
प्रज्ञः प्राप पर स्मरन्स्मरनवानन्दो नलो विस्रयम् ॥ २२ ॥

१ कलातोयानि मधुरवायानि ॥ २ चन्द्रविषयाः ॥ ३ अत्रानन्द-
देन नैपथीयचरितकाव्यस्यानन्दाद्भुता सञ्चिता ।

वीजागरे, (राज्यपाली)

नैषधीयचरितम् ।

प्रथमः सर्गः ।

[illegible]

ज्वलः शृङ्गारो यत्र दमयन्त्याः । एतेन राजनलीमन्त्रे तस्यैव
वृत्तत्वात् । यद्वा—महसा तेजसा प्रतापेन राजनलीमन्त्रे मन्त्रो-
ज्वलः । सूर्यपक्षेऽपि 'आदित्याज्ञागते वृष्टिः' इति वृष्टिप्रदोनेन
क्षितिरक्षिणः सूर्यस्य कथा निपीय युगम् । सुधामपि चन्द्रे विपरी-
तथा नाद्रियन्ते । तस्य तत्रासामर्थ्यात् । किंभूतः सूरः । धैतान-
पत्रीकृतं कीर्तियुक्तं स्तुतियुक्तं विनारयुक्तं वा मण्डलं यन् ।
लोता श्वेतच्छत्राकारं मण्डलं लीति । महसा तेजसा राजनलीमन्त्रे
महोज्ज्वलः । 'कीर्तिः प्रतापयतामोपिन्तारे कर्मेषु च' इति
विश्वः । 'महस्तुसवतेजसोः', 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः ।
'ज्ञातृचान्द्रिसुरा युधा.' इति क्षीरस्वामी । कलिपक्षे 'निपीय
स्थितस्य' इत्यध्याहारेण कर्तृकृत्वाऽनुवप्सामुः । निपीयेति 'पीड-
पाने' । क्षितिरक्षिण इत्यत्र ताच्छील्ये णिनिः । कथेति 'चिन्तितृप्ति-'
इति कर्मण्यङ् । आद्रियन्त इति 'एद् आदरे' इति तौडादिष्ठा-
न्तिवाचकं प्रथमपुरुषे द्वे परतः । द्वे विकरणे धातोः । 'रिद-
शयकृ-' इति रिददेशेयदादेशयोः 'अतो गुणे' इति पररूपे च
रूपं सिद्धम् । उच्यन्त इति युधा. 'इगुपध-' इति कः । मित-
च्छत्रितेत्यत्राचारकियन्तात्, 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताद्वा निष्ठा ।
'निष्ठायां सेटि' इति णेलोपः । ज्वल इत्यत्र 'ज्वलिनिरुसन्तेभ्यो
णः' इति णस्य पाक्षिकत्वात्पचाद्यच् । अस्य महाकाव्यम्
'संगवन्धो महाकाव्यम्' इति लक्षणात् । नायकश्चात्र धीरललितः
'निश्चितो धीरललितः कलासक्त सुखी मृदु.' इति । रमश्चात्र
शृङ्गारः । स द्विविधः । संभोगशृङ्गारो विप्रलम्भशृङ्गारश्च । तस्या-
परे रसा अङ्गभूताः । एवं सर्वत्र । अस्मिन्सर्गे 'इत्यममुम्' इति
यावद्वंशस्थं वृत्तम् ॥

रसैः कथा यस्य सुधावधीरणी

नलः स भूजानिरभूदुणाद्भुतः ।

सुवर्णदण्डैकसितातपत्रित-

ज्वलत्प्रतापावलि कीर्तिमण्डलः ॥ २ ॥

रसैरिति ॥ 'सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति' इति न्यायात्स
नल एव भूजानिर्महीपतिरभूत् । नान्य इत्यर्थः । भूजाया य-
स्येति 'जायाया निङ्' । स कः । यस्य कथा नवमि. शृङ्गारा-
दिभी रसैः पदसूत्रं सुधामवधीरयति तिरस्करोतीत्येवंशीला सुधा-
वधीरणी । सुधाया. पदसूत्रं व्याख्यातुमसिद्धा व्याख्यातम् ।
मधुररसयुक्तैव वा । यस्य कथा रसैः कृत्वा सुधाया अवधिम् ।
उल्लूकं सुधामिति यावत् । तामीरयति क्षिपतीत्येवंशीला । 'सु-
धावधीरणी' इत्यपि पाठः । तत्रापि स एवार्थः । यद्वा—यस्य

१ "महसा तेजसा ज्वलति" इति व्याख्यानं तु जकारस्य द्वित्यानुप-
पत्त्येपेक्ष्यम्" इति निनराजस्य निरचितसुखावयोधारत्या व्याख्या 'ज-
नचि च' इति सूत्रासारणमूलिका । २ 'अत्र श्रीहर्षवर्मकनुरजसर्वतोभद्र-
प्रमुत्तान्वन्धानां पुष्टिकराननाद्व्यापेषुष्टिकरोऽनुग्रामानिधिशब्दालकार-
प्रायः प्रयुज्ये' इति चारित्र्यवर्धननिरचितल्लिङ्गव्याख्या । 'अत्र लोके-
ज्वलः शृङ्गारः । सुधाकथयोरौपम्ये प्रतीते सति सुधानादस्त्रेण
विनयवतिपादनं तिरस्कारोऽपि । अन्यच्च नलसूत्रवर्णनयोः
विकानाकरूपिकयोः छिद्रपदोपनिबन्धे छेपालकारोऽपि । सूत्रेण त-
स्यादनाद्वयम् । तन्मातिलनण्डुलन्यायेनात्र सकारः' इति वि-
रचिते निबन्धे विधाता ।

कथा मन्त्रेणुमि सुधाया वती । प्रतापस्य रसैः कथा
'दूतोः' इति त्रि । एतेनैता इत्यत्रागतं नन्वे मेघपुष्प-
गोतिर्यम् । रस—सोमनः सारति । सुधाया युगम् ।
निर्मेष्टा मन्त्रमन्त्रिणः यत्र योग्ये । एतत् त्रि-
लीति । अनेनोत्साहसहितम् । सुधामिति नैवेन पदसूत्र-
युक्तम् । गुणे. सोमोऽपि सति विविधताऽस्ति तदुक्तं मन्त्रे
रूपः । तत्रापि मन्त्रेण मन्त्रेण युक्तम् । रस—'रसः, र' इति
पदम् । यस्य कथा पदसूत्रस्य रसा नृ नानम् ।
तत्राजनिहेत्यर्थः । कीर्तितो नलः । सुवर्णयाति । सुवर्णस्य रूपं
सुवर्णदण्डः । एकत्र तस्याः च तत्रागतं त्रिहोतापत्र-
सुवर्णदण्डः पदसूत्रमन्त्रः । सुवर्णदण्डमन्त्रः । सुवर्ण-
दण्डमन्त्रमन्त्रे इति तदुक्तं मन्त्रे तत्र सुवर्णदण्डमन्त्रमन्त्र-
मन्त्रे । प्रतापस्याति । ज्वलन्ती तस्य प्रतापस्य रसः मन्त्र-
तापावलिः । कीर्तिमण्डलः कीर्तिमण्डलम् । ज्वलन्ती तस्य प्रताप-
कीर्तिमण्डलं च ज्वलन्ती तस्य प्रतापस्य रसः । सुवर्णदण्ड-
मन्त्रातपत्रिते मन्त्रप्रतापावलि कीर्तिमण्डले येन यस्य स
यथाकर्म योजना । पूर्वोक्तं सुधामित्यत्र अतिशयोक्तिः ।
तु विशेषणेत्यर्थान्तरम् । एतन्मन्त्रेण पदेषु त्रिहोतापत्र-
पादनादपीनरूपं दृश्यम् । अथवा सोममन्त्रो न्यायो वा त्रि-
जानिपानां दण्डः सामन यथामन्त्रः कर्तव्यं वा यत्र । तत्र
सितातपत्रं यस्मिन्नास्ति कृतम् । तथा ज्वलन्ती प्रतापावलि-
कीर्ती यस्मिन् । यद्वा—प्रतापावलि युक्ता कीर्तिर्यस्मिन् । एवम्
मण्डलं राट् यस्य सः । एतेन पूर्वोक्तेन सहापानरूपम् ।
प्रतापस्य दण्डवन्निरूपणात्संकोचः प्रतीयते, मानोपि प्रताप-
व्यापकत्वं विना कीर्तिर्यापकत्वं ननुपपद्यमानं तद्वमयतीति वच-
साभ्यमात्रेण च दण्डवन्निरूपणात्परिहरणीया । ज्वलदित्युक्त-
विशेषणम् । अन्यथा कीर्तिमण्डलशब्दस्य पूर्वेनिपातः स्यात् ।
यद्वा कीर्तिं प्रति प्रतापस्य हेतुत्वादन्यद्विस्तारपूर्वेनिपातः ॥

कविरिदानीं स्वमौढ्यं परिहरन्त्येव गुणानुवर्णने कारणमाह-

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे

स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा ।

कथं न सा मद्भिरमाविलामपि

स्वसेविनीमेव पवित्रविष्यति ॥ ३ ॥

पवित्रमिति ॥ सा इति संवन्धाया इति योज्यम् । वा
यत्कथा यत्संवन्धिनी कथाय युगेऽस्मिन्कलियुगे स्मृता सर्व-
माणा सती जगद्वचनमा सामस्त्येन पवित्रं तनुते करोति । सा
यत्कथा आविलां सदोपां मद्भिरमपि रसैः शृङ्गारादिभिः क्षालन-
येवोज्ज्वलीकरणेनैव कथं न पवित्रविष्यति । अपि तु पवित्रीकृ-
ष्यत्येव । जगदपेक्षया मद्भवसोऽन्तरद्वत्वात् तदेवाह—स्वसेविनी-
मेव । स्वकथैकतत्परामेवैत्यर्थः । 'धन्यं पृथुम्-' इत्यादिना सारण-
माहात्म्यात् । 'क्रांतिरस्य-' इत्यादिना कीर्तनत्वापि माहा-
त्म्यात् । या स्मृता पवित्रयति सा सारणपूर्वकं कीर्तिता मद्भि

१ 'अत्र व्यतिरेकोऽङ्कारः । अन्यच्च यथासत्यालकारः । अत्र तु
नेदण्डसितच्छत्रे उक्ते पश्चात्तर्जने क्रमेण प्रतापावलि कीर्तिमण्डले निष्ठे
इत्यनयो. सकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'तत्कथा' इति
साहित्यविद्याधरी ।

कथं न पवित्रयिष्यति । यद्येन सेच्यते तत्सदोपमपि तेन पवित्री-
क्रियते । अन्यदपि मलिनं वस्त्रादि रसेनोदकेन या क्षालना तथा
निर्मलीक्रियते । अपरिधापाठमेव वा योज्यः । यद्वा—पवित्री-
करणे कारणद्वयम् । आविलत्वम्, अन्यच्च अन्यसेवाराहित्येन
स्वसेवित्वम् । अपिरन्यचेत्यर्थः । 'तत्कथा' इत्यपि पाठः साधु ।
पवित्रमिति 'पुवः संज्ञायाम्' इति कर्तेरीत्य । इह तु 'पवित्रमिव
पवित्रम्' इत्युपचारात् । क्षालनयेति क्षालेशुरादेः 'ण्यासश्चन्वो-'
इति युच् । योरनः । क्षालनयेवेति 'इधेन नित्यसमासो विभक्त्य-
लोपश्च' इति द्वौ ॥

द्वितीयश्लोके तस्य गुणानुवृत्तमुक्तं । तदेवाह—

अधीतिबोधोचरणप्रचारणै-

र्दशाश्चतस्रः प्रणयनुपाधिभिः ।

चतुर्दशत्वं कृतवान्कृतः स्वयं

न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशत्वयम् ॥ ४ ॥

अधीतीति ॥ अयं नल स्वमात्मना चतुर्दशसु विद्यासु ।
अधीतिबोधोचरणप्रचारणैः । अधीतिरध्ययनम्, बोधोऽर्थज्ञानम्,
आचरणं कर्मानुष्ठानम्, प्रचारणन्यापनम्, एतैश्चतुर्भिर्रूपा-
धिभिः प्रकारैश्चतस्रो दशा अवस्थाः प्रणयनुवृत्तचतुर्दशत्वं कृतः
केन हेतुना कृतवान् [इत्यर्थः] न जाने । अत्र हेतुनोच्ची-
त्यर्थः । चतुर्दशसु विद्यासु स्वतश्चतुर्दशत्वे सिद्धेऽपि तत्करणं
पिष्टपेणतुल्यत्वादयोग्यम् । चतुर्दशसु चतुर्दशत्वं धर्मः, सिद्धि-
एव । किंचापीत्यादिचतुर्भिः प्रकारैरेकैकस्या विद्यायाश्चतुरवस्त्वं
त्वेन पदप्रज्ञादता भाव्यमिति चतुर्दशत्वाज्ञेयोऽपि । तस्माच्चतु-
र्दशत्वमेव स्वयं ज्ञाता सन्नुक्तः कृतवानित्यर्थः न वेद्मि कवेरु-
क्तिरित्याशङ्क्य पुनः स्वयं वदति—चतुर्भिरेधिका दशेत्ययमर्थो न
चतुर्दशत्वस्य, किंतु चतस्रो दशा अवस्था अधीत्यादयो यासां ताश्च-
तुर्दशास्तासां भावस्तत्त्वम् । तदहं न जाने इति न । अपितु
जाने एवेति कालः । एतेन पदप्रज्ञादशत्वं निरस्तम् । चतुर्भिरेधिका
दशेत्यपि निरस्तम् । यद्यपि क्षत्रियस्याध्यापने नाधिकारः
तथापि धनादि दत्त्वा ब्राह्मणद्वाराध्यापनं युक्तमिति न दोषः ।
एतेन चतुर्दशापि विद्यान्तस्य स्फुरन्तीत्युक्तम् । 'पुराणन्यायमी-
नांसाधर्मशास्त्रादिनिधिता' । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च
चतुर्दश ॥ इति याज्ञवल्क्यः । 'अद्भानि वेदाश्चत्वारो मीनासा
न्यायविलरः । धर्मशास्त्र पुराणं च विद्यालवेताश्चतुर्दश ॥' इति
ननु । 'उपाधिधर्मविन्तायां नैतवेऽपि विशेषणे' इति विश्वः ।
बोधशब्दत्वोत्तरेण समानं कृत्वापीतिशब्देन समानः । अन्यथा
बोधस्य पूर्वनिपातः स्यात् । यद्वा—अधीतिरन्यहितत्वात्पूर्वनि-
पातः । 'एद' इत्यनुवर्तमाने पुनरेतद्व्याप्यमानात्मानाधि-
करण्येऽपि शता । तपोने च 'न लोकाः' इति पद्येनिषेधादसा
इति द्वितीया । एव सर्वत्र ज्ञेयम् । चतुर्दशत्वमित्यत्र 'स्वतलो-
पेनचनस्य' इति पुषत् । गुणग्रहणेन जानितंज्ञेयोनिरुक्तिः दिव्यते,

न शुद्धादिगुणविशेषप्रतिपत्तिः । तथा च—'व्रजति हि सफ-
लत्वं चह्यभालोकनेन' इत्यादयः प्रयोगा युज्यन्ते ॥

उपवेदानामनन्तर्भावमाश्रित्य विद्यान्तरसंबन्धं वर्णयितुमाह—

अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्तकी

जयीव नीताङ्गुणेन विस्तरम् ।

अगाहताष्टादशतां जिगीपया

नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥ ५ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्य नलस्य विद्या मुख्यत्वाद्देदलक्षणेन
नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियां जिगीपयेव । लुप्तोपेक्षा । अष्टादशता-
मष्टादशप्रकारत्वमगाहत्वा प्राप । यद्यपि विद्याया अष्टादशत्वं स्वतः
एवास्ति, तथापि साष्टादशविधायननाभ्यस्तैस्त्वमिसंविः । नवानां
द्वयमष्टादश । नवद्वयं च ते द्वीपाश्च तेषां पृथग्भिन्ना या जयश्रियो
जयसूचिकाः श्रियः । यद्वा—जयन्तीति जयाः सर्वोत्कर्षेण वर्त-
माना याः श्रियस्तासां जेतुमिच्छया । एकया विद्ययाका द्वीपश्रीजे-
तव्या, इत्यष्टादशभिर्विद्याभिरष्टादश द्वीपश्रियः । सुप्तेन जेतुं शक्या
इत्यर्थः । यद्वा—अमुष्य या विद् बुद्धिः साष्टादशतामगाहतेति पूर्व-
वदन्वयः । अष्टादशद्वीपभिन्नजयश्रियां जिगीपयाष्टादश बुद्धिभि-
शेषा जाता इत्यर्थः । अनया बुद्ध्यायं द्वीपो जेतव्य इति । अत एवा-
मुष्येव रसनाग्रं विद्याग्रं नर्तकीव नर्तकी स्फुरद्वा, नान्यत्वेत्यर्थः ।
अष्टादश विद्या असौव स्फुरन्ति स्मेत्यर्थः । नर्तक्यपेया शिरो-
हस्तादिभिः पङ्क्तिरङ्गैः श्रीवाद्याह्लादिभिः पङ्क्तिः प्रत्यङ्गैः भूने-
त्रादिभिः पङ्क्तिरुपाङ्गैः, विस्तर नीताष्टादशधा भवति । तथा विद्या
अपि चतुर्दश पूर्वोक्ताः 'आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चार्थशास्त्रकम्'
इति चतस्रः । एवमष्टादश । द्वीपानामष्टादशत्वमयान्तरलङ्घासिह-
लकादिभेदेन भागवतोक्तरीत्या 'अष्टादशद्वीपनिरुत्तयूपः' इति
कालिदासोक्त्या च ज्ञातव्यम् । यद्वा—नवद्वयद्वीपानां भिन्ना या
जयजनिता नलस्य श्रियन्तासां जेतुमिच्छया धेनि लुप्तोपेक्षा ।
नलेनाष्टादश द्वीपा जितालेन तस्य तावत्स्य श्रियो जातास्तासां
जेतुमिच्छया विद्याप्यष्टादशतां प्राप्ता । श्रीमत्स्वय्योः सहजपिरो-
धात्सपञ्चोत्तिव । देव । वेदगुणेन पदसंख्यागुणेन विस्तर नीता
विस्तरं प्राप्ता त्रयी त्रिव्यसंख्याष्टादशत्वं प्राप्नोति । ज्योति शार्ये
त्रित्वं पदसंख्यागुणितमष्टादशतां लभते । तत्रादशशब्देन पदसंख्या
गृह्यते । तथा गुणनमावृत्तिः । यद्वा—नवद्वयद्वीपधर्मेवेदः । स
एकः, पदज्ञानि व्याख्यातानि, गुणा अग्रधानानि पुराणन्या-
यमीनामाधर्मशास्त्राद्युर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदार्थशास्त्राद्यन्यथा ।
तैर्विल्लरं नीता वेदत्रयी यथा । अद्भानि च गुणाः तेषां नमादारीष्ट-
गुणं तेन । अथ च—स्वादुरमोत्पादनप्रकारकथनद्वारा धृता मती

१ 'वेदवेदोत्तर' इत्येव नैव । २ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ११ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १२ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २१ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २२ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । २९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३१ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३२ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ३९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४१ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४२ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ४९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५१ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५२ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ५९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६१ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६२ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ६९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७१ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७२ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ७९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८१ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८२ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ८९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९१ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९२ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९३ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९४ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९५ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९६ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९७ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९८ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । ९९ 'वेदोत्तर' इत्येव नैव । १०० 'वेदोत्तर' इत्येव नैव ।

१ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ११ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १२ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २१ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २२ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । २९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३१ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३२ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ३९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४१ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४२ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ४९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५१ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५२ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ५९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६१ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६२ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ६९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७१ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७२ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ७९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८१ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८२ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ८९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९१ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९२ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९३ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९४ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९५ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९६ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९७ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९८ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । ९९ 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य । १०० 'नरे' नकथा विद्यान्तस्य ।

कृते सति कृते सत्ययुगे के जनान्त्वा धनं न प्रपेदिरे न प्रापुः । त्वग्नेनलिध् । 'द्विर्नाया श्रितानात्तपनितः' इति पनितशब्दः
अपि तु सर्वे धर्मपरा बन्धुः । कृते युगे धर्मस्य चतुष्पात्वे साधुः ॥

सिद्धेऽप्यधर्मस्याप्येकस्य पादस्य सत्त्वाशङ्क्यामनेनानधर्मस्यानितरा
कुर्यात्करणद्वारा स्थिरकरणविवक्षयोपपत्तिः । कुतोऽवगतमेत-
दित्याह—यद्यस्ताद्वर्गविरुद्धोऽधर्मोऽपि तपस्विता धर्मवक्ता इधौ
दधार । अन्ये तपश्चकुरीति किनाश्चर्यम् । किं कुर्वन् । एकाग्रि-
कनिष्ठया भुवं स्पृशन् । पृथोऽग्निं प्रेक्षां सा एकाग्रिका । सा चालां
निष्ठा स्थितिश्च तथा । एकचरणकनिष्ठिकया वा भुवं स्पृशन् ।
अत एव कुर्या दुर्गलः क्षीणः । धर्माधर्मौ चतुष्पादौ । धर्मस्य
ज्ञानादयश्चत्वारः पादौ, अधर्मस्य तद्विपरीताः । तत्र कृतयुगे
धर्मश्चतुष्पात्, अधर्मः पुरुषात् । अतश्चाधर्मन्यूनत्वमेवाधर्मस्य
कृतात्वम् । अथ च दोनत्वम् । अन्योऽपि नहान्तपस्वी पूर्वोक्तस्यो
भवति । 'नलस्तु कृतयुगे नाभूत्' इति कश्चित् । तच्च सर्वपुरा-
णेषु कृतयुग एव नलसम्भवलोक्तत्वात् 'अथदंभविभ्रात्राणां
प्रतापारो भवेद्यदि । प्रतिकुपुंते किं नूनं नलरामयुधिष्ठिराः ॥'
इति युगक्रमनिर्देशाद्विरुद्धमिति ज्ञातव्यम् । तन्मते शोभना-
कृतिः सुकृतिस्त्वस्या सुहृतेर्धर्मस्य चतुर्भिश्चरणैर्नलेन प्रेतारामापि
कृते कृतयुगे स्थिरीकृते नति धर्मस्य जगुल्याद्वैतायुगमपि कृ-
तयुगमेवेति नैवितर्गं पाठनद्वीहृत्य व्याख्येयम् । यद्वा—अनेन
प्रेताया चतुर्भिः पार्दर्थमं स्थिरीकृते नति तेन च कृते कृतयुगे
जाते नति के न तप प्रप्रेतरे । यत्र चतुष्पाद्वर्गमलदेव कृतयुगम् ।
'तपस्वी चानुत्स्राहे' इति विश्वः । तपस्वीति 'तप महसा-
भ्याम्-' इति घितिः ॥

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः

स्फुरत्यतापानलभ्रममञ्जिम ।

तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ

दधाति पद्मीभवदङ्कतां विधौ ॥ ८ ॥

यदस्येति ॥ अथ गल्ल वाप्रासु विविजयेषु यद्भूतं तन्मे-
नोद्धत रजस्तदेव तद्वत् एव विंशं चन्द्रेयुता गल्लं यन्नुतावि
कथानि । विनूत रज — स्फुरन्प्रवागमानो य प्रताप स एवा-
सत्तासादनोपलभ्य यो धनतस्य नतिमेव सौन्दर्येति
नतिमास्य । तथा—इतो गता सुप्रभुषा सुप्रभुषो रजिन
तद्वत् एव एवामयवर्जोभवत् । सुप्रभुषेभ्य इत्यन्त-
मय एव भूभृतेभ्य एव, त एव यत्तु इत्येव । अन्तु
कामा तंकाशुष्य धातं योवते । सुप्रभुषे तैरिह
सुप्रभुषावसुतसुप्रभुषे इति त्रितुल्येभ्य वा रजस एवामयवर्जो-
भवावसुतसु । अथ यद्यस्यैव सौन्दर्येभ्यस्तस्य तैरि-
ह्यास्यैव यवतस्यैव त्रितुल्येभ्य वा रजस एवामयवर्जो-
भवत् । अन्तु इत्येव— इत्यन्तु इत्येव यवतस्यैव

स्फुरद्भुनिस्वनतद्धनाशुग-

प्रगल्भवृष्टिव्यवितस्य संगरे ।

निजस्य तेजःशिक्षिनः परश्शता

वितेत्तुरिङ्गालमिवायशः परे ॥ २ ॥

[illegible]

[illegible]

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions, both incoming and outgoing, to ensure transparency and accountability. It emphasizes the need for regular audits and the use of reliable accounting software to track financial performance over time.

[illegible][illegible]

इदानीं पतिव्रताव्यतिरिक्तानां सर्वासामपि मुग्धाङ्किमेण न-
ऽऽनुरागमाह—

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं
जगाद गोत्रस्खलिते च का न तम् ।

तदात्मताध्यातधवा रते च का

चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥ ३० ॥

नेति ॥ का स्त्री निशि स्वप्नगतं रात्रौ स्वप्नप्राप्तं तं नलं न
ददर्श, अपितु सर्वापि । का च गोत्रस्खलिते नामव्यत्यये नामभ्रान्तौ
तं नलं न जगाद, अपि तु सर्वापि । च पर रते संभोगे तदात्मता-
ध्यातधवा तस्य नलत्वात्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावस्तत्ता नलस्वरू-
पवरुं तथा नलस्वरूपेण ध्यातो धवः । प्रियो यया नैवंभूता सती
का वा स्वमनोभवोद्भवं स्वस्य मदनोद्भूति न चकार, अपि तु
सर्वापि । स्वप्रिये नलभावं कृत्वा रेमे इत्यर्थः । क्रमेण मुग्धादीनां
नले चित्तासन्नो दक्षितः । बहुमे युवतयो नलमेव स्वप्नगतं
दृष्टुमित्यर्थः । 'नाम गोत्रं कुलं गोत्रं गोत्रस्तु धरणधर' इति
यादवप्रकाशः ॥

इदानीमन्यस्त्रीणां तदयोग्यत्वप्रतिपादनपुर सर भैमीप्रसङ्गं
करोति—

श्रियास्य योग्याहमिति स्वमीक्षितुं
करे तमालोक्य सुरुपया धृतः ।
विहाय भैमीमपदर्पया कया

न दर्पणः श्वासमलीमसः कृतः ॥ ३१ ॥

ध्रियेति ॥ कया सुरुपया ज्ञास्या भैमीं विहाय त्यक्त्वा दर्-
पण आदर्शः श्वासमलीमसः श्वासेन मुखयायुना मलिनो न कृतः,
अपितु भैमीव्यतिरेकेण सर्वाभिरपि कृतः । अयोग्यत्वात् । कि-
भूतो दर्पणः—त नलं चित्रादावालोक्ष्य इति विचार्य स्वमात्मान-
नपीक्षितुमयलोकयितुं करे हने धृतः । इतीति किन्—श्रिया शोभ-
यास्य नलत्वाह योग्या सखी स्थासिति काऽऽ । किभूतया कया—
अपदर्पया गतदर्पया तमालोक्य गतगर्दया इति वाच्यः । भैमी
त्यस्या सर्वा अपि गतगर्वा जाता इति भावः । प्राप्तसुरुपया-
निरुपया उपधननोजयोः इत्यन्तरः । विहायेति त्यक्तनलरूपो नि-
पातो विनापि द्रष्टव्यः । (तद्योगे च 'ततोऽन्यत्रापि हृदये' इति
वचनाद्भैमीमिति द्वितीया) सिद्धयोगात् । 'ज्योत्स्नातमिसा-'
इति मलीमलतो निशानितं ॥

नले भैमीमनोभिलाषमाह—

यथोद्यमानः खलु भोगभोजिना
प्रसज्य वैरोचनिजस्य पत्तनम् ।
विदर्भजाया मदनतथा मनो
नलावरुद्धं वयसैव वैशितः ॥ ३२ ॥

यथेति ॥ वयसा पक्षिणा गरुडेनैवोद्यमानः प्राप्यमाणो मदनः
प्रशुभ्रः प्रसज्य बलात्कारेण वैरोचनिजस्य पत्तनं बलिपुत्रस्य वा-
णस्य शोणितपुर नगरं यथा गरुडेनैव प्रवेशितस्तथा वयसैव ता-
रुण्येनैव विदर्भजाया दमयन्त्या मनः कर्म प्रसज्य शैशवसमयं
क्रान्त्वा मदनं प्रवेशितः । खलु वाक्यालंकारः, प्रसिद्धौ वा । कि-
भूतेन गरुडेन—भोगभोजिना भोगं सर्पशरीरं भुङ्क्ते एवशी-
लस्तेन । तारुण्यपक्षे—भोगं सुखं भुङ्क्ते भोजयति वा तच्छी-
लेन । किभूतं पत्तनम्—अनलेनाग्निनावहृद् समन्ततो व्याप्तम् ।
भैमीमन पक्षे—नलेन संबद्धमाक्रान्तं चित्रादां दृष्टं श्रुतं च नलं
मनसि निधाय कामपीडिता जातेत्यर्थः । नामः कीदृक्—ता-
रुण्यचिह्नैरुद्यमानस्तर्क्यमाणः । प्रसज्येति हठायेऽध्ययम् । पक्षे
सहेत्यर्थः । वाणासुरकन्याविवाहेऽनिरुद्धे श्रीकृष्णनगरं वाणेनाव-
हृदे नारदवचनाद्वलप्रशुभ्रसहितः श्रीकृष्णो गरुडमारुह्यानिरुद्ध-
मोचनार्थं शोणितपुरं गत इति विष्णुपुराणम् । 'भोगिभोजिना'
इति पाठे भोगिनः सर्पां, भोगयुक्तान्विलासिनश्चेति । 'सगमा-
त्यादिनोर्वयः' इत्यमरः ॥

तमेव प्रकारमाह—

नृपेऽनुरूपे निजरूपसंपदां
दिदेश तस्मिन्नुदुशः श्रुतिं गते ।
विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना
मनोभवाङ्गैकवशंवदं मनः ॥ ३३ ॥

नृप इति ॥ सा भीमनरेन्द्रस्य नन्दना दमयन्ती तस्मिन्नुपे
नले मनो विशिष्य अन्यस्त्रीभ्यः सकाशादतिशयेन, अन्यनृपेभ्यः
आकृष्य वा दिदेश निदर्शः । किभूते नृपे—निजरूपसंपदा स्वकी-
यमौन्दयाधिक्यानामनुरूपे योग्ये । तथा उदुशोऽनेकारं श्रुतिं
प्रवणगोचरं गते प्रातः । किभूतं मनः—मनोभवस्य कामस्य
आज्ञाया एकं मुत्तं वशंवदं प्रयत्नम् । कामाज्ञाकारकमित्यर्थः ।
मदनापत्तच्छास्त्रं एव नलप्रमित्यर्थः । रूपं च संपदश्चेति वा ।
उदुश इति नन्दनैकवचनात्— इति शब्दः । नन्दना इति नन्द्या-
विश्यायुः । वशंवदमिति द्विवचनं वदं स' । नन्दनैकवचनात्-
त्य' इति हेतुः ॥

उपासनामेत्य पितुः स रज्यते
दिने दिने मायमणेषु वन्दिनाम् ।

पटस्तु तेषु प्रतिभूपनीनलं

विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् ॥ ३४ ॥

उपासनामिति ॥ सा भैमी नन्दनस्य यस्या दिने दिने

१. ३३ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ३४ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ३५ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ३६ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ३७ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ३८ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ३९ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४० विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४१ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४२ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४३ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४४ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४५ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४६ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४७ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४८ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ४९ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५० विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५१ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५२ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५३ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५४ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५५ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५६ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५७ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५८ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ५९ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६० विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६१ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६२ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६३ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६४ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६५ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६६ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६७ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६८ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ६९ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७० विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७१ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७२ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७३ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७४ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७५ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७६ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७७ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७८ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ७९ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८० विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८१ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८२ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८३ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८४ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८५ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८६ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८७ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८८ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ८९ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९० विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९१ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९२ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९३ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९४ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९५ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९६ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९७ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९८ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । ९९ विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् । १०० विनिद्रोमाजनि मृग्यती नलम् ।

प्रतिदिनं पितुरुपासनां सेवामेत्यागत्य वन्दिनामवसरेषु समयेषु रज्यते स अनुरक्ता बभूव । तेषामवसरे नलाकर्णनसंभवादित्यर्थः । तदेवाह—तेषु वन्दिषु प्रतिभूषणीन्यान्राजः पठत्सु स्तुतिपूर्वकं वदत्सु सत्सु सा भैमी नलं शृण्वती सती अलमत्यर्थं विनिद्रो-
माजन्त्युत्पुलका जाता । श्रवणानुरागः सार्विको भावश्च दर्शितः । उपासनामिति 'न्यासश्रन्थ-' इति युच् । रज्यते इति स्वरितेतो देवादिकस्य राज्ञे रूपम् । भूषणीन्यातीति लक्षणे कर्मप्रवचनीय-
त्वम् । विनिद्रोमा इति नान्त डायन्तं वा । अजनीति 'दीप-
जन-' इति कतेरि णिणि 'जनिवध्योश्च' इति निषेधाद्बुद्धभावेः ॥

कथाग्रसङ्गेषु मिथः सखीमुखान्-

चूणेषु तन्व्या नलनामनि श्रुते ।

द्रुतं विधूयान्यदभूयतानया

मुदा तदाकर्णनसज्जकर्णया ॥ ३५ ॥

कथेति ॥ मिथः परस्परं कथानुपङ्गेषु सखीमुखान्चूणेषु विषये नलनाम्नि तन्व्या दमयन्त्या श्रुते सति अनया भैम्या मुदा हर्षेण तस्य नलनाम्न आकर्णने श्रवणे सज्जौ तत्परौ कर्णौ यस्या एवविधयाभूयत जातम् । किं पुनर्वाच्यं नलनृपवर्णने सज्जकर्ण-
त्वम् । किं कृत्वा—अन्यत्कथान्तरं कार्यान्तरं वा द्रुतं झटिति विधूय परित्यज्य । एता मयि चेद्वाहलराजकथा एव कथयन्तीति ज्ञातव्यत्वेः । तन्व्या इति विरहव्यथया कृशत्वम् । अभूयत । भावे यगात्मनेपदे ॥

सरात्परासोरनिमेषलोचना-

द्विभेमि तद्भिन्नमुदाहरेति सा ।

जनेन यूनः स्तुवता तदास्पदे

निदर्शनं नैपथमभ्यपेचयत् ॥ ३६ ॥

सरादिति ॥ सा भैमी इति पूर्वोक्तेन विन्यासेन यूनस्तरणान् स्तुवता जनेन सत्पादिना प्रयोज्येन नैपथं नलं तदास्पदे मद-
नस्थाने निदर्शनं दृष्टान्तमभ्यपेचयत्स्थापयामास । इतीति किम्—हे जन, पराम्योः परागता अमयः प्राणा यस्य तस्मान्मृतात्, अत एवानिमेपलोचनाद्विभेपरहितनेत्रासरात्कामादहं विभेमि, तत्तस्माद्विभ्रमन्यं दृष्टान्तमुदाहर वद् इति तेन जनेन पृष्टे सति नल दृष्टान्तेन स्थापयामास । अमौ राजा कामोपम इति जनो य इव न नीति तदा भैम्याजया काममुपमानं त्यक्त्वा नलमुपमानं करोतीत्यर्थः । अन्यस्योपमानस्याभावाच्चलमेव दृ-
ष्टान्तं जनो दर्शनीत्यर्थः । तस्मात्सराद्विभ्रमित्येकं पदं वा । अत्रात्रनिमेषस्य मृत्युर्नोपेक्षितम् । मृतस्य राजादेः स्थाने-
न्योनितिचिन्ते । सरादिनि 'नीत्रा-' इत्यपादानम् । आस्पदे

इति 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति साधुः । नैपथमिति निषेधात् मयमिति संवन्धमात्रेऽण् । प्रकरणादिना स्वस्वामिभावाविर्गतिः । निषेधानां राजा इत्यर्थे तु जनपदलक्षणान्नो वाचके नादित्वात् 'कुलनादिभ्य-' इति ण्ये नैपथ्यमिति स्यात् । अन्यपेचयदित्यत्र 'प्राक्सितात्-' इति पठ्यम् ॥

नलस्य पृष्टा निषधागता गुणा-

न्मिषेण दूतद्विजयन्दिचारणाः ।

निपीय तत्कीर्तिकथामथानया

चिराय तस्य विमनायमानया ॥ ३७ ॥

नलस्येति ॥ अनया भैम्या निषधागता निषधदेवादागतं दूतद्विजयन्दिचारणाः चारविप्रस्तुतिपाठका देशान्तरभ्रमण-
विनो नलस्य गुणान्सौन्दर्यादीन् । भवतां देशे को राजा की-
गुणः कथं प्रजाः पालयतीति मिषेण व्याजेन पृष्टाः । अथ प्रश्नान्तरं तत्कीर्तिकथां निपीय नलयशोवर्णनमाकर्ण्य अनया भैम्या चिराय विमनायमानयाहृष्टचित्तया दुर्मनायमानया तस्य स्थितम् । इदं गुणो राजा मया कथं लप्स्यते इति विमनस्कता । अकारप्र-
पेणाऽविमनायमानया जातम्, चिरकालमाकर्णयन्त्यैव स्थिरचित्त-
यावहितचित्तया जातमिति व्याख्येयम् । 'तत्कीर्तिसुधाम्' इति पाठः । चिराय निपीय इति वा संवन्धः । 'अकथितं च' इति द्विकर्मकत्वात्पच्छेरप्रधाने कर्मणि निष्ठा, तयामिहितत्वाच्च द्वितीया—चारणाः इति । 'गुणान्-' इति 'न लोका' इति पृष्टीतिर्वा-
धाद्वितीया । तस्येति भावे तद् । पदे निपीय तस्ये इत्यत्र मुखं व्यादाय स्वपिनीतिवत्तुल्यकाल एव त्यप् । विमना इवाच-
रति इति 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च', 'अकृत्स्मावधायुक्तयोर्दोषः' इतिवाच्छानच् ॥

एवं श्लोकपञ्चकेन भैम्या नले श्रवणानुरागं प्रतिपाद्य इदानीं लिपिस्वमादौ दर्शनानुरागं प्रतिपादयति—

प्रियं प्रियां च त्रिजगज्जयिध्रियौ

लिखाधिलीलागृहभित्ति कावपि ।

इति स सा कारुवरेण लेखितं

नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥ ३८ ॥

प्रियमिति ॥ सा भैमी इति स्वाजया कारुवरेण कुशलं लिपिकत्रां प्रयोज्येन लेखितं नलस्य स्वस्यात्मनश्च सख्यं रूपसा-
म्यमीक्षते स पश्यति स । इतीति किम्—हे कारुवर, त्वमधि-
लीलागृहभित्ति लीलागृहं क्रीडागृहं तस्य भित्तौ (विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावः) प्रियं नाथकं प्रियां नायिकां चोभौ कावयनिर्दिष्ट-
नामानौ लिख । किंभूतौ—त्रिजगज्जयिध्रियौ त्रयाणां जगतां स-
माहारध्विजगत्, त्रजयनोत्थेयगोला श्री. शोभा ययोः । जगत्त्र-
य्यामावातेव मुन्दरी इति । जगन्धीत्यत्र 'निर्दिष्ट-' इतीती पुनर्दात्र ॥

१. इति 'नलस्य' इति प्रतिपादनः । नलस्य रूढः—'दशे को-
पयः सन्तु यथागतं च सन्तु' इति वदन्त्यागतः । प्रोक्तुमर्थोऽय-
म् । नलस्य रूढः—'नलस्य रूढः सति श्रवणात्स्या-
मि' इति वदन्त्यागतः । २. मुदितु' इति वदन्त्यागतः । न-
लस्य रूढः—'नलस्य रूढः' इति साहित्यविद्याग्रं ।
३. 'नलस्य रूढः' इति वदन्त्यागतः । नलस्य रूढः—
'नलस्य रूढः' इति साहित्यविद्याग्रं ।

१. अत्र गुणमर्तौ नलस्य रूढः इति साहित्यविद्याग्रं ।
अत्र गुणमर्तौ नलस्य रूढः इति साहित्यविद्याग्रं ।
२. 'नलस्य रूढः' इति वदन्त्यागतः । नलस्य रूढः—
'नलस्य रूढः' इति साहित्यविद्याग्रं ।

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं

निशि क सा न स्वपती स पश्यति ।

अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवा-

त्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥

मनोरथेति ॥ स्वपती निद्राया सा मैत्री मनोरथेन वा-
न्मया स्वपतीकृतम् अस्वपतिः स्वपतिः कृतः स्वप्राणेश्वरीकृतं नलं
क निशि कस्यां रात्रौ न पश्यति स, अपि तु सर्वस्यामपि । दिवा
दृष्ट्य स्वप्ने दर्शनात्कदाप्यदृष्ट्य कथं दर्शनमित्यर्थे हेतुमाह—अदृ-
ष्टमिति—सुप्तिः स्वप्नः कदाचिददृष्टमप्यर्थं वस्तु अदृष्टवैभवाद्दर्शनीय-
मसामर्थ्याजनदर्शनातिथि जनदर्शनगोचर करोति । 'चदृष्टं दृश्यते
स्वप्नेऽननुभूतं कदापि न' इति न्यायेन जन्मान्तरस्यानान्तरानु-
भूतं समुत्पन्नस्त्कारमस्ति जन्मन्यदृष्टमप्यर्थं धर्मो धर्माविव दर्श-
यत इति भावः । चित्रादौ नलदर्शने सत्यपि साक्षात्तदर्शनाभावा-
ददृष्टत्वोक्तियुक्ता । 'साक्षाच्चित्रे तथा स्वप्ने तस्य स्यादर्शनं त्रिधा'
इति । अत्र तूत्तरं प्रकारद्वयम् ॥

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया-

हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।

अदर्शि सङ्गोप्यकदाप्यर्वाक्षितो

रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥ ४० ॥

निमीलितादिति ॥ निद्रयं सुषुप्त्यैव स महीपतिर्नलोत्पा-
मैव्या महद्रहस्यमदर्शि दृशितः । किंभूत—कदापि जाग्रत्स्वप्ना-
वस्थयोरपि एवरूपत्वेनावीक्षितोऽदृष्टः । किं कृत्वा—निमीलितान्तु-
द्रितादक्षियुगाच्च निद्रयात्तगोप्य संयम्य गोपयित्वा । तथा बाह्ये-
न्द्रियमौनमुद्रिताद्वालेन्द्रियस्य चक्षुरिन्द्रियस्यैव मौनेन स्वविष-
यग्रहणाभावेन मुद्रिताद्रूपलक्षणस्वविषयग्रहणेशक्ताद्दोषपि मन-
सोऽपि संगोप्य । अक्षियुगाननसोरपि ज्ञातुमदावापौति यावत् । चरा-
ब्दापि सङ्गदायन्योन्यमनुसरे । महारहस्यत्वेन निरतिशयानन्दरूप-
त्वेन निद्रया मैत्र्यै साक्षाद्दर्शित इत्यर्थः । ननु सुषुप्तौ मनसोऽप्य-
व्यापारश्चेत्तर्हि ज्ञानं कथम् । उच्यते—स्वप्राधान्या बाह्येन्द्रियप्रा-
प्त्याभावादाद्यत्वाभावे सुषुप्तादिप्यन्तर्भावाभावादभ्यन्तराभा-
वेऽप्यदृष्टसहस्रकपेयलाविषादृष्टिरूपसुषुप्तिविषयस्य सुप्त्याव-
भावेन एव तत्र दृष्ट्याव । आनन्दरूपेण नित्यसुखगोपयते ।
यद्वा—नह एव मैत्र्या अनुरक्त्यात्तज्जाति विना विषयनाप्रत्यापि
पिरागतमया सुषुप्तौ न भवात्, योधानन्तरं च सुषुप्तरहस्यात् न
किंचिदपेक्षितम् इत्यनुमानस्य सङ्गाभावरविषययन्तरेण मन-
सुसंयमान्तामुपशान्तिं, सुषुप्त्यवस्थायां नह एव मनः निरति-
शयानन्दानन्दरूपेण स्फुरति इति योधानन्तरं तथा ज्ञानमिति
भावः । इति स्वप्नपविषुषुप्त्यवस्था व्याख्या । एव यद्यनेन
लोच्यमाणवत्प्राप्तेऽपि नरनाक्षयस्यैव पतिव । यत्तद्वद्वि-
मृशपदलक्षितोऽनुगतः । इत्यपि न ज्ञान इति तस्य नरा-
रहस्यम् ॥

प्राप्त्यानान्तरं च—दृष्टिः सति स्वप्नवस्थेः । मनो-
देन—इति सति मनोदेन नह एव नह एव नह

वस्यायां दृष्टं नलं प्रति स्वयमेवाह—निमीलितादिति ॥ हे नल,
स प्रसिद्धस्त्वं पति स्या भव (इति प्रार्थनायां लिङ्) । (अथो-
न्मनः) । प्रसिद्धस्तु पुराणादौ मैत्रीपतिर्नल एव, नत्विन्द्रादय
इतीन्द्रादिपरित्यागेन तस्यैव प्रार्थनायां संबोधनहेतुमाह—यतः
हे अक्षियुगात्, अशौ विभीतको निवासोऽस्यालीत्यङ्गी, अक्षि च
तद्युगं च—कलियुगं तस्मादपि बाह्य मित्वा । चोऽप्यर्थः । किंभूताद-
क्षियुगात्—निद्रया निद्राजन्येनाज्ञानेन निमीलितात्तिरोहितात् ।
व्याप्त इत्यर्थः । तथा अहम् अज्ञानिनो जडात् । मूर्खोदित्यर्थः ।
तस्मादपि बाह्य मित्वा । किंभूतादहम्—इन्द्रियस्य वायूपत्य मौनं
व्यापाराभावः तदेव मुद्रा स्वभावो यस्य । परस्तुतो मूर्कादि-
त्यर्थः । तल्लक्षणं माये—'सहजान्धदरा. स्वदुर्नये परत्रोपेक्षणादि-
व्यचक्षुषः । स्वगुणोच्चगिरो मुनिवता परवर्णग्रहणेऽप्यसाधवः ।' इति ।
तथा हे रहस्यम, रहस्या अवलन्तगोप्या ना लक्ष्मीर्यस्य । तथा हे
महन् मानाहं । एतेषु संबोधनेषु पदत्रयं हेतुव्यापयं योज्यम् ।
किंभूतस्त्वम्—अदर्शितः अं विष्णुं पश्यन्तीत्येवंशीला अद-
र्शिनो विष्णुभक्तार्तः सह तज्ज्ञो मैत्री यस्य । पुनः किंभूत—
अकदाप्यर्वाक्षितः न कम् अकं दुःखं दापयन्तीत्येवंशीला अकदा-
पिनः स्वयं दुःखं ददति दापयन्ति चेत्येवंशीला दुष्टान्तरकदापिनि ।
अर्वाक्षितो न दृष्टः । तत्तज्ज्ञादिरहित इत्यर्थः । अत एव मही सत्यं
दोस्तववान् । त्याः इति नच्यनपुत्पत्तान्मथ्यान्सा मैत्री (प्रार्थ-
यित्री) इति ज्ञातव्यम् । यद्वा कश्चन कस्मैचिदागिषं ददप्रा-
थयते स त्वं महीपती राजा स्या भव इति प्रार्थनायां लिङ् ।
यद्वा राजानं प्रार्थयते महीपतिर्यत्र प्रतिज्ञा स्या । अन्यपूरेणम् ।
दमयन्तीपदानि नलसंबोधनपदानि सनानायांनि ज्ञातव्या-
नीत्यलङ् ॥

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमे-

ऽप्यनिप्रपेदे गति तां सरादिताम् ।

तपर्तुपूर्वावपि मेदमां भरा

विभावरीभिविभरांभूविरे ॥ ४१ ॥

अहो इति ॥ अशोनिद्वयं ज्ञेयं हिनागमे ऐनन्तांगिनि
सरादितां मदनसोदितां ता मैत्री प्रति लक्ष्मीर्यस्य नर्त्तना दृष्टं
प्रपेदे प्रपत्तम् । विभावरीभो रात्रिनि तपर्तुपूर्वावपि निद्रायुन-
रेष्य मेदमा भरा मन्त्रादुप्य लक्ष्मणा रघुवर्धे विनरा-
भूविरे धृत्म् । ऐनन्तांगिनि विनानि इत्यन्ते, रात्रयो महत् । प्रीति-
यै विनानि नराभिनि, रात्रयोऽधरा । विनरादयमद्विभरा-
नन्त्यासा प्रति विनरता वता इत्यर्थः । अशो निविभविभये ।
अशो इत्येदन्त्यवच्छेदकम् । विनरानिचय 'भीरी'—इत्यन्
भूविरे ॥

इदानीं नलस्यैव वस्तुमनुगतम्—

नक्तान्निशीतिव्रजमौक्तिकमयः

अयन्मन्त्रवदनागुमथितम् ।

कदाचिदस्या युवधैर्यलोपिनं

नलोऽपि लोकादशृणोदुणोत्करम् ॥ ४२ ॥

स्वकान्तीति ॥ कदाचित्कस्मिंश्चित्समये नलोऽपि लोकाहो-
मुखादस्या भैम्या गुणोत्कर सौन्दर्यादिगुणसमूहमश्नोत् । किभूतं
गुणोत्करम्—युवधैर्यलोपिनं तरुणधैर्यलोपनशीलम् । तथा—
स्वस्या भैम्याः कान्तिकीर्तिव्रजः सौन्दर्यविषयो यो यशःसमूहः
स एव शुभ्रत्वान्मौक्तिकमाला तस्या अन्तर्घटना नलस्य मनसि या
घटना संबन्धस्तस्यै गुणश्रियं दोरकशोभां श्रयन्तं कुर्वाणम् । गुणो-
त्करेण नलचेतसि तत्कान्तिकीर्तिरुष्मितेत्यर्थः । मालाया अन्तर्घ-
टनार्थं दोरको भवति । यद्वा—स्वस्य नलस्य । तद्योगे नलराम-
णीयकानुरूपो भैमीगुणसमूह इति भावः । मौक्तिकमिति विनया-
दित्वात्स्वार्थं ठक् । लोकादिति हेतोर् पञ्चमी ॥

तमेव लब्ध्वावसरं ततः सरः

शरीरशोभाजयजातमत्सरः ।

अमोघशक्त्या निजयेव मूर्तया

तया विनिर्जैतुमियेप नैपथम् ॥ ४३ ॥

तमेवेति ॥ ततो भैमीगुणश्रवणानन्तरं सरः कामस्तमेवाव-
सरं प्रस्तावं लब्ध्वा तया भैम्या कृत्वा नैपथं नलं विनिर्जैतुं परा-
भवितुमियेप ऐच्छत् । उल्लेख्यते—मूर्तया शरीरिण्या निजया
स्वकीययामोघशक्त्येव । यतः स्वशरीरस्य या शोभा तस्या जय-
स्तेन जातो मत्सरः क्रोधो यस्येति पराजयेच्छायाः कारणम् ।
जातक्रोधो वैरी कमप्यवसरं प्राप्य शक्त्यायुधः सन्वैरिणं पराजितुं
प्रक्रमते । शोभेति भिदादिगुणे निपातनात्साधुं ॥

अकारि तेन श्रवणातिथिर्गुणः

क्षमाभुजा भीमनृपात्मजालयः ।

तदुच्चधैर्यव्ययसंहितेषुणा

सरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः ॥ ४४ ॥

अकारीति ॥ तेन क्षमाभुजा राजा नलेन भीमनृपात्मजा-
लयः भीमनृपकन्या आलय स्थानमाश्रयो यस्य एवंभूतो गुणः सौ-
न्दर्यादिः श्रवणातिथि श्रवणगोचरोऽकारि कृतः । आकर्णित इत्यर्थः ।
आवरानिदायापूर्वत्वसूचनायानिधिपदम् । सरेणापि गुण-
प्रत्यक्षा स्वात्मशरासनाश्रयः स्वात्मनो यच्छरासनं धनुस्तदाश्रय
आधारः स्थानं यस्यैवंभूतोऽकारि । किंभूतेन—तस्य नलस्योच्चमु-
रूढं धैर्यं तस्य व्ययो नाशस्तस्यै संहितो धनुश्चाश्रयित इत्युच्यते ।
यदेव भैमीगुणश्रवणं जातं तदेव तस्य मदनपीडा जातेति भावः ।
चतुस्त्यकालद्योतनार्थं वा । शोभनं दृढं यदात्मशरासनमिति वा ॥

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी

तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् ।

१ 'अत्र निर्विजयगुणोत्करयोर्मुक्ताद्वारगुणकन्यवरूपणाद्विपत्तकार' इति जीवातुः । २ 'अत्रोपेक्षालकार' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्र स्वान्नशरासनान्य इति पुनरुक्तानानोऽन्तरः । तुल्ययो-

कागो' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्रोत्तमगन्धर्वस्य पूर्ववा-

त्स्य शरासनादेरुक्तं कान्तिकीर्तनम्' इति जीवातुः ।

निमज्जयामास गशांसि संशये

सरसिलोकीविजगार्जिनान्यपि ॥ ४५ ॥

अमुष्येति ॥ सरः त्राणा लोचनानां समाहारमिच्छते न
विजयेनाजितानि स्यादितान्यपि यत्राणि कीर्तनः सत्ये सते
निमज्जयामास । गलु सभातान्याम् । नैलोस्ये जिनेऽपि यत्र
जेतुं न शक्यामि तथैकस्याजये स्यापि नीतिर्गोमि'यतीति गशांसि
न वेति सदेहः । किभूतः सरः—तदा गीरस्वामुष्य नलस्य जय
विधित्वैर्वाणि' ज्या मनाशगन्मनाशा कुर्वन् । योजयन्नित्यर्थः । क
साहसी हिताहितानपेशं यत्कर्म तस्याहसं तद्वान् । अत्रिमृश्य
रित्यर्थः । विशिखैरिति गीरस्यैतेन जेतुमशक्यताप्रदुताम् । त्रैवं
स्यापेक्षयात्यानिधीरव्यमुक्तम् । 'विजयोजितानि' इति पाठः साह-
यान् । जयायेति 'तुमथाव'—'उति चतुर्थी । निमज्जयामासे
मस्तेः सकारस्य 'शलां जग्' मशि' इति यो दकारमस्य 'मृ-
तीनाम्'—इति निर्देशानुत्पन्नम् ॥

अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा

विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत् ।

अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गणै-

र्यदस्य पौष्पैरपि धैर्यकञ्चुकम् ॥ ४६ ॥

अनेनेति ॥ अस्य नलस्य तत्प्रसिद्धं तादृगुर्भेद्यमपि धैर्येन
कञ्चुकं पौष्पैः पुष्परूपैरप्यनङ्गमार्गणैः कामवाणैर्येषांसादभेदि किं
वारितम् । तत्तस्मात् तथा वक्ष्यमाणभैम्यमिलापीन्द्रादिपरित्याग-
नप्रकारेण अनेन नलेन भैमीं घटयिष्यतः संगमयिष्यतो विधेर-
वन्ध्येच्छतया अवन्ध्या सफला इच्छा मनोरथो यस्य तत्
भावमत्ता सफलच्छता तया व्यलासि विलामितमिति वितर्कः ।
तत्तादृगनङ्गमार्गणैरित्येकं वा पदम् । तैः पञ्चमस्यतया प्रसिद्धै
ल्लैस्तादृगिभश्चातिमृदुल्लक्ष्यैः कामवाणैरिति । अन्तरहितस्यापि
पुष्परूपैर्वाणैर्धैर्यकञ्चुकस्यामूर्तस्यापि वस्तुनो यद्विदारणं तद्वत्सफ-
लेच्छताया एव विलास इति यत्तदोः क्रियाविशेषणत्वं वा । अत्र
भावितमपि विधीष्टं भवत्येवेति भावः । व्यलासीति भावे चिण् ।
अभेदीति कर्मणि कर्मकर्तारि वा चिण् । पौष्पैः । भेदविवक्षाया
संबन्धेऽण् । स्वार्थे वाँ ॥

धैर्यमङ्गमेवाह—

किमन्यदद्यापि यदस्त्रतापितः

पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो ।

सरं तनुच्छायतया तमात्मनः

शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः ॥ ४७ ॥

किमन्यदिति ॥ यस्य कामस्यास्त्रैर्वाणैस्तापितः पितामहो
ब्रह्माद्यापि वारिजं कमलमाश्रयति । अहो आश्चर्यं । वृद्धोऽपि
ब्रह्मा कामसंतप्तः । यः स्वपितामहमप्यनियुद्धमनिपुण्यं शङ्के

१ 'अत्र सरस्योक्तमश्यामवन्धेऽपि तत्संबन्धकथनादतिगयोक्तिरलकार' इति जीवातुः । २ 'कञ्चुकं मित्रमिति निरोध' तस्य विधिविज्ञासेनाभानी-
करवादिरोभानानोऽन्तरः । यच्च धैर्यकञ्चुकमिति रूपकोत्थापित इति तयो-
रन्तर्भावेन मकरः' इति जीवातुः । 'अत्रानुनानिरोधमवलकारी' इति
साहित्यविद्याधरी ।

पीडयतीति सोऽन्यं पीडयतीति किं वाच्यम् । स्वभावस्तिष्ठं जन्-
लासतत्वं कामसंतप्तत्वेनोद्येक्षितम् । लुतोऽप्रेक्षा । संतप्ताः शीतल-
नाश्रयन्ते । अत एव वारिजपदम् । अन्यत्कानस्य किं वर्णनीयं
तत्राह—शङ्के इति । नल आत्मनः स्वस्य तनुच्छान्तया शरीर-
सान्नेनेव । यद्वा—तन्वी छाया शोभा यस्य तस्य भावलत्ता
तथा विरहव्याजलितम्लानशोभतया तं स्मरं लङ्घितुं जेतुं न
शक्नुमः । यद्वा—आत्मनः सकाशात्कानस्य तनुच्छाद्यतया शोभ-
त्वेन जेतुं नाशक्नुमः, अपि नु शक्नुमः । तस्याल्पकान्तिवनात्म-
नोऽधिककान्तिचमेव जय इत्यर्थः । पूर्वं तस्यानिशयितं प्रैयं वर्ण-
यित्वा तत्राशक्त्यनं विप्रलम्भप्रोपायम् । लङ्घितुमिति शक्तिरोगे
वसुम् ॥

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं
नवोपहारेण वयस्कृतेन किम् ।
त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य सा
नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥ ४८ ॥

उर इति ॥ सा तन्वी हृताङ्गी स्त्रीया त्रयैव सरिष्वदी
तस्या दुर्गं प्राकारनपि त्रपानरिदेव दुर्गं वा । प्रतीर्य तीर्त्वा न-
लस्य हृदयं यदिवेशा प्रविष्टा । यद्वा—नलस्यैव त्रपासरिद् दुर्गम् ।
तदुरोभुवा वक्षस्त्रयणेन कुम्भयुगेन कुचकलरायुगेन जृम्भितं वि-
लसितम् । किमुप्रेक्षाम् । किमुनेन—नवोपहारेण नवो नूतन
उप सनीपगतो हातो मुकाहारो यस्य, उपहार उपाननं तद्-
पेण वा । वरना यौवनेन हृतं वस्त्रकृतं तेन । तेन लज्जां त्यक्त्वा
संप्रसूयवना मैत्री धृता इत्यर्थः । अन्यापि कुम्भकारकृतमुपदौ-
कितं कुम्भद्वयं वक्षसि निधानं जलदुर्गं तीर्त्वा त्रिपसक्रेतं गच्छति ।
पच्छदोऽप्यर्थः । सा तन्मध्यमुरोभुवा कुम्भयुगेन त्रपासरिदुर्ग-
मपि प्रतीर्य नलस्य हृदयमपि विवेश किमिति वितर्क इति दा-
न्यः । किमृतं दुर्गम्—जृम्भितम् । अन्युद्यमित्यर्थः । अन्यन्व-
यत् । 'उपायनमुपद्रादमुपहारमथोपदा' इत्यनरः । उरोभुवा इति
भाषितवृत्त्येन नुनभावः । कुम्भयुगेनेति कर्तरे तृतीया ॥

अपहृवानस्य जनाय यन्निजा-
मधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।
अवोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी
निशा च मय्या च शशाङ्कोमला ॥ ४९ ॥

अपेति ॥ मनोभुवा कामेनास्य नलस्य यद् अनिर्वाच्यं कृतम् ।
तद् निशा रात्रि मय्या आत्मरम्य चानेधि जानति स्म । किमु-
त्सास्य—यथाय रोमास्य निशा स्वरीयनशरीरगतैर्धैर्यनखदुःख-

नस्य गोपायतः । किमुता निशा शय्या च—यतो जागरदुःखं
साक्षादीक्षते सा । विदुषीत्यर्थः । तज्जागर इत्येकं पदं वा । तथा
शशाङ्कोमला चन्द्रेण मनोहरा । शशस्य मृगविशेषस्याह उल्मङ्ग-
नद्वन्मुद्गी । चन्द्रवन्मनोहरा वा । चन्द्रेण कर्पूरप्रक्षेपेण मनोहरा
वा । चान्द्री रात्रिरिति दुःखहन्त्राजागरदुःखसाक्षिणी । शय्या चा-
त्मनि विलुण्ठनेन । रात्रिशय्याभ्यनिरिकेण केनचित्तिद्विरहदुःखं न
ज्ञातमिति भावः । जनायेति 'श्राघहुइ-' इति संप्रदानत्वम् ।
अवोधाति 'दीपजन-' इति कर्तरे चिन् । निशा इति हलन्ताद्वा
टाप् । मय्या इति 'संज्ञाया समजले-' इति क्यपि 'भयह
यि-' इत्ययइ ॥

सरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभु-
विदर्भराजं तनयामयाचत ।
त्यजन्त्यमृशर्म च मानिनो वरं
त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥ ५० ॥

स्मरेति ॥ नृपं सरोपतप्तोऽप्यनिरायेन कामपोडितोऽपि स
नलो विदर्भराजं विदर्भदेशाधिपं भीमं तनयां कन्या नामाचत ।
यतः प्रभु मनयं । अनिमानांति यावत् । कामपोडितः स कथं न
याचितवाचित्यत आइ—मानिनोऽभिमानिनः पुरुषाः शमं सुर
तथा अमृशं प्राणानपि त्यजन्ति । एतद्वयं तेषां वरनत्यमिष्टम् ।
एकमद्वितीयं प्रधानमयाचितव्रतम् । अयाचनरूपं व्रतं नैव त्यज-
न्तीत्यर्थः । एतद्वरं न विचिन्ते नर श्रेष्ठे यस्मात् । अतिश्रेष्ठमि-
त्यर्थः । पाश्र्वनादर्थेकमस्य पत्नीयस्याप्यनपदस्य पूरनम्वयः ।
यद्वा—यकारस्तुल्यकालघोतनायः । शमं यथा भवति ताशमूनापि
त्यजन्ति । सुरेन त्यजन्तीत्यर्थः । उर श्रेष्ठमिति व्रतविशेषणं वा ।
विदर्भराजेति 'राजह-' इति टाप् । याधिद्विकर्कः । 'देवागुने
वरः श्रेष्ठे विपु हीर ननासिप्रवे' इत्यनरः ।

मृषाविषादाभिनवाद्यं रुचि-
जुगोप निःश्वामवति वियोगताम् ।
विलेपनस्याधिकचन्द्रनागता-
विभावनाच्चापललाप पाण्डुताम् ॥ ५१ ॥

नृपेति । अयं नलः इविकांस्तुष्टितुनि विषये मृषा-
पाशमिदमनदम् नमिति निषादेउपद्रवनादिनेगता वि-
ह्वलता निःश्वामवति निःश्वामरगता युगेव वियोगे ल ।
यत्—विषयस्य चन्द्रनखरिक्कमन्तरा कर्मागता यति-
नस्य भवन्त्या तस्या विभावनाच्चापललाप प्रदर्शयता-
द्विषोऽवा पाण्डुता चन्द्रनख । यद् चन्द्रनखः इति-
द्विको ज्ञानेनद्वयद्वय न चन्द्रनखम् । विभावना-

१. अपहृवानस्य जनाय यन्निजा-
मधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।
अवोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी
निशा च मय्या च शशाङ्कोमला ॥ ४९ ॥

महारथस्येति ॥ महारथस्यायुतयोधिनः चक्रवर्तिनः मान- इदम् । किंभूतो नल — निजा निजा, यमन्ताः श्मानुतोः ।
भौमस्य नलस्याध्वनि मार्गे आकाशगामित्वेन न विद्यतेऽपेक्षा येन । तथा जनने महर्षी गोचरे न स्यात् । यद्वा — नलस्य
यस्यां क्रियायामिति परंपरामन्येषामश्वानामनपेक्षयानाश्रयेण यदु- जानं यस्य । तथा निजां युधिष्ठां पाकशायन इन्द्र इति ।
द्वहनं तस्माज्जातं यशस्तेन यशसा सितं श्वेतम् । अन एव रत्नाना पाक पचिह्विया शान्त्युपायिनि सुपाशमणेष्टुवा । यः
दन्तानामवदाता निर्मला येऽश्वः किरणान्तेषां मिपाद् अनीरुता अपि ममुद्रनः न चन्द्रशाना न यथा निममलगेन । यः
परानपेक्षोद्वहनासमर्थानां रवेः सूर्यस्यावतामश्वाना बलं अन्तमुप- चनश्च इन्द्र अतोदति, तथा न हयमासुरेति । मित्रपुरन्दर
मध्ये हसन्तम् । सूर्याश्वाः परापेक्षोद्वहनाः नाह तथा इत्युपहाम- नाश्वशास्त्रोक्तचतुःपञ्चासुनममलमथगवः पठित्य ॥ ११ ॥
स्तेषाम् । यद्वा परानपेक्षोद्वहनासूर्याश्वानां बलं दन्तोऽजल- सूचितम् । कुलकम् ॥
किरणव्याजादन्तर्हसन्तमित्यन्वयः । स्वाभाविकं श्वेतत्वं यशोहेतु-
त्वेनोत्प्रेक्षितम् । सूर्याश्वानां नीलवर्णत्वात् ॥

सितत्विपथश्चलतामुपेयुषो

मिषेण पुच्छस्य च केसरस्य च ।

स्फुटं चलचामरयुग्मचिह्नै-

रनिहुवानं निजवाजिराजताम् ॥ ६२ ॥

सितेति ॥ सितं श्वेता त्विद दीप्तिर्यस्य तस्य चञ्चलतां चा-
पत्यमुपेयुषः प्राप्तस्य पुच्छस्य च केसरस्य स्कन्धकेशसमूहस्य च
मिषेण व्याजेन चलच्चञ्चलं चामरयुग्मं तस्य चिह्नैः कृत्वा निज-
वाजिराजतां वाजिनां राजा वाजिराजः, तस्य भावन्तता निजस्या-
त्मनो वाजिराजता तामनिहुवानं प्रकटयन्तमिति स्फुटमुपेक्षे ।
राजा हि श्वेतचामरद्वयेन वीज्यते । चलनक्रियापेक्षया चिह्नै-
रिति बहुवचनम् । चिह्नैरिति 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताद्वावे
'ल्युट् च' इति ल्युट् ॥

अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे

मुखानुपकायतवल्गुवल्गया ।

उपेयिवांसं प्रतिमल्लतां रय-

सये जितस्य प्रसभं गरुत्मतः ॥ ६३ ॥

अपीति ॥ रयस्यैव वेगगर्वं प्रसभं बलात्कारेण जितस्य गरु-
त्मतो गरुडस्य द्विजिह्वाः सर्पांलेषामभ्यवहारो भक्षणं तस्माद्यत्पौ-
रुषं तस्मिन्नापि मुखेऽनुपका लप्ता आयता दीर्घा वल्गुः सुन्दरी या
वल्गा प्रग्रहल्लया कृत्वा प्रतिमल्लतां प्रतिमल्लत्वमुपेयिवांसं प्राप्तव-
न्तम् । वल्गाप्रान्ता हि सर्पपुच्छसदृशा दृश्यन्ते । पूर्वं वेगदृग्नि-
पये जितः अयुना सर्पभक्षणपौरुषेऽपि । वल्गा कान्यकुब्जभाषायां
'वाग' इति प्रसिद्धा ॥

स सिन्धुजं शीतमहःसहोदरं

हरन्तमुच्चैःश्रवसः श्रियं हयम् ।

जिताखिलक्ष्माभृदनल्पलोचन-

त्तमारोह क्षितिपाकशासनैः ॥ ६४ ॥

स इति ॥ सिन्धुजं सिन्धुदेशोद्भवम् । शीतमहाश्चन्द्रमल्ल
सहोदरं तुल्यम् । उच्चैःश्रवस इन्द्राश्वस्य श्रियं शोभां हरन्तं तस्य-

१ 'अत्र सापेक्षोत्प्रेक्षालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
सापेक्षोत्प्रेक्षालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपनापरिवर्त-
नलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । त इत्यमारोह उच्चैःश्रवसः श्रियं
'य' इत्युपना । सा च चिह्नविशेषनाम्नोक्तिः । स इतिपाकशा-
सः इत्यतिशयोक्तिः' इति जीवानु ।

निजा मयूखा इव तीक्ष्णदीधितिं

स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपङ्कजम् ।

तमश्ववारा जवनाश्वयायिनं

प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥ ६५ ॥

निजा इति ॥ अश्ववारा अश्वमादिनन् मनुजेशं रातान्
मन्वयुरनुजग्मुः । किंभूता अश्ववारा — निजा, न्यक्तीयाः ।
भूतं नलम् — स्फुटं प्रकटं लक्षणभूतानि रेणारूपाणि यान्य-
न्दानि तैरङ्कितं चिह्नितं पाणिपङ्कजं यस्य तं तथा —
वेगवान्योऽश्वेन यान्तीत्येवंशीलम् । के कमिव — निजा, मयू-
खा मयूगा किरणालीङ्गदीधितिं सूर्यमिव । सूर्यविशेषणम् ।
स्फुटेति । 'कमलपाणिः सूर्यः' इत्यागमात् । सूर्याऽपि ज-
यानि । मयूखा यथा मठा सूर्यमहचारिणः, तथाश्ववारा अ-
तेन तेषां स्वरहस्यवेदित्वमुक्तम् । 'जवनस्तु जवाधिकः' इ-
मरः । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्वायकाशातपयोः स्फुटे' इति वि-
मीनानि हिनन्ति तम इति मयूरः 'मीनानेरूपः' इत्य-
ऊलप्रत्ययः । अश्वान्वृण्वते इत्यश्ववाराः 'कमण्यण्' । 'उच्यन्ते-
इति युचि जवनः ॥

चलन्नलंकृत्य महारयं हयं

सवाहवाहोचितवेपपेशलः ।

प्रमोदनिःस्पन्दतराक्षिपक्ष्मभि-

र्व्यलौकि लोकेर्नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥

चलन्निति ॥ नगरालयैः नगरम् आलयः, स्थानं येषां तैर्नग-
वासिमिलोर्केर्नलो व्यलौकि स्वेच्छया दृष्टः । किंभूत — महारय-
तिशयितवेगं हयमश्वं स्वाधिष्ठानेनालंकृत्य चलन्मन्व्येसां ग-
च्छन् । पुनः किंभूत — स्वस्य बाहोऽश्वच्छादकशो बाहो बाह-
तस्योचिनो वेपोऽलंकारादित्तेन पेशलो रमणीयः । यद्वा — बाह-
हस्याश्ववारस्य । यद्वा — बाहस्याश्वस्य बाहे संचारणे उचिनो वे-
नेपथ्यम् । किंभूतैर्लोकैः — प्रमोदेनानि शयितानन्देन निःस्पन्दता-
प्यक्षिपक्ष्माणि नेत्रपक्ष्माणि येषां तैः । निनिमेषं साद्रावलो-
कुर्वद्विरित्यर्थः । महारयमित्यनेनाष्टभिर्मात्राभिधेयं शतमात्रमू-
दनसामर्थ्यं सूचितम् । 'बाहस्तु मीनमेदं वृषे हये' इति विश्व ।
'पेशलः सुन्दरो दक्षः' इति च । 'निस्पन्द' इति पाठः । नग-
सन्त्यसिद्धिनि नगरम् । 'ऊपसुपि-' इत्यत्र 'नगपांसुपाण्डु-
इति वचनात् रः ॥

१ 'अत्रोपनापरिवर्तनलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
छेदानुपानोऽलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र
इति जीवानुः ।

विदर्भसुभ्रूतनतुङ्गतास्ये
घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।
फलानि धूमस्य ध्यानधोमुखा-

न्स दाडिमे दोहदधूपिनि द्रुमे ॥ ८२ ॥

विदर्भेति ॥ स नलो दाडिमे द्रुमे दाडिमसंज्ञके फलानि
अपश्यत् । किंभूते द्रुमे—दोहदधूपिनि अतिशयितफलादिसमृद्धि-
येन भवति तदोहदम् । दाडिमीवृक्षस्य दोहदं यो धूपो दोहद-
धूपः, सोऽस्यास्तीति तस्मिन् । कानिव—घटानिव । किंभूतान्व-
टान्—विदर्भसुभ्रूभेमी, तस्या. स्तनयोस्तुङ्गता उच्चैस्त्वं तस्य
आस्येऽलमतिशयेन तपस्यतस्तपः कुर्वत. । अत एव धूमस्य
ध्यानधायकान् । अत एवाधोमुखान् । अन्योऽप्युच्चपदप्राप्तयेऽधो-
मुखो धूमपानादिना तपश्चरति । एतानि दाडिमीफलानि न
किंतु घटा एवेति । तानिवेतुल्येक्षा । तपस्यत. 'कर्मणो रोमन्ध-'
इत्यादिना क्यङ् । 'तपस. परस्मैपदं च' इति वक्तव्याच्छृत् ।
धयान् 'पाघ्रा-' इति सूत्रेण घट. श. । 'तत्रोपसर्गानुवृत्तिर्नाव-
श्यकी' इति वृत्तायुक्तम् । दोहदधूपिनि इति कर्मधारयादिनिः
समर्थनीयः ॥

वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ
प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदीतकण्टकाम् ।

फलस्तनस्थानविदीर्णरागिह-

द्विशच्छुकास्सरकिंशुकाशुगाम् ॥ ८३ ॥

वियोगिनीमिति ॥ असौ नलो दाडिमीमैक्षतापश्यत । किं-
भूताम्—वियोगिनीं विभि. पक्षिभि. शुकादिभिः योगोऽस्या
अनीति । अथ च वियोगिनीं विरहिणीं नायिकामिवेति लुप्तो-
त्प्रेक्षा । प्रियस्मृतेर्वहददिसरणात् (लक्षणया) प्राप्तेर्हेतोः
स्फुटं प्रकटमुदीतकण्टकां प्रियसरणाद्रोमाज्जिताङ्गीम् । नायिका-
पि नायकसरणाद्रोमाज्जिताङ्गी भवति । तथा—फलानि स्तना
एव, तेषां स्थाने मध्ये विदीर्णं स्फुटितं रागि पक्त्वाहोहितयुक्तं
हन् अन्तरप्रदेशान्स्निग्धशान्तिं याति शुकास्यानि शुक्रमुखानि
तान्येव सरस्य किशुकानि पलाशपुष्पाण्येव आशुगा वाणा
यस्याम् । नायिकापक्षे—दाडिमीफलतुल्यस्तनमध्ये विरहित्वास्फु-
टितमनुरागयुक्तं यद्दृश्यं तस्मिन्निशान्त. शुकास्तुल्या मदनकि-
शुका आशुगा वाणा यस्या । दाडिमीफलं स्वयमेव विदीर्यते ।
अथवा फलस्य परमान्नमाक्षकारलक्षणस्य स्तनं कथकम् । बोध-
कमिति यावत्, एवंभूतं यस्यान तुरीयावस्थालक्षणं तस्माद्विदीर्णं
चतुर्न तुरीयावस्थानप्राप्तमेवभूतं पूर्वं विषयेषु रागि सातुराग
यद्दृश्यं तद्विशान्तः शुका (लक्षणया) तदुपदेशा योगाभ्यासेन
लज्जामल्लान्तः आत्माः क्षेपणा. सरकिशुकाशुगा यस्यान्ताम् ।
विषयेभ्यः परावृत्तचित्तान् । अनन्तर प्रियस्य परमेमास्पदस्य
संनिहितानन्दजनन परमान्नम्वरूपस्य स्तने संनिहितानन्तरप्रा-
प्तानुभवाच्चरित्रप्रतिभान्नावननामंजातहर्षेणाद्वितरोमाज्जाम् ।
विशेष योगा वियोगान्नद्वितीयाद्विषययुक्तां, विशिष्टा योगिनी
व तद्देशन. सान्प्रशोदितसत्त्वजन. । वियोगिनीमिति 'मंभू-
च-' इत्यादिना विदीर्णयुक्ते कर्मकृतेरिति विनुरूपे ङीप् । दाडि-

मीति जानिवाचित्वान्ङीप् । उत्प्लावोद्गीः देवाविकान्
निष्ठायामुदीत इति । ननेति पक्षे पचायच् । आस्येति
हलन्तात्कर्मणि ण्यत् ॥

सरार्धचन्द्रेपुनिभे कशीयसां

स्फुटं पलाशेऽध्वजुपां पलाशनात् ।

स वृन्तमालोकत खण्डमन्वितं

वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम् ॥

सरार्धेति ॥ स नलः पलाशे पलाशपुष्पे वृन्त प्रसव-
नमालोकताद्राक्षीत् । किंभूते पलाशे—सरस्यार्धचन्द्राकारो
इषुर्वाणस्तन्निभे तत्तुल्ये, तद्व्याजे वा । तथ 'देवे' इति
विरहिहृदयविदारके । अत एव कशीयसां कुशतराणामध्वजुपा
कानां पलाशनात् पलं मांसं तस्याशानाङ्गक्षणात्स्फुटं प्रकटमेव पलं
पल मांसमभ्रातीत्यन्वयेसंज्ञके । पलाशशब्दस्यावृत्त्या योजनीयम् ।
किमिव—कालखण्डजं कालखण्डाज्जातमन्वितं वियोगिहृदि
वदं खण्डमंशमिवेति लुप्तोत्प्रेक्षा । दक्षिणपार्श्वस्थं कृष्ण मांसं
लखण्डम् । कृशादीयसुनि 'र ऋत.-' इति रं. ॥

नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता

करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।

दृशा नृपेण सितशोभिकुञ्जाला

दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥ ८५ ॥

नवेति ॥ दरादराभ्यामुपलक्षितेन नृपेण नलेन लता दृशा
त्रेण कृत्वा पपे सादर दृश्ये । पुष्पितलतादिदर्शनं विरहिणामस-
मिति द्रो भयम् । रमणीयदर्शनाच्चादरः । तिर्यगादिसंभोगवृत्त-
न्तावलोकनं विरहिणां कौतुहलमावहतीति नृपादरः । किंभूत-
लता—नवा नूतनपल्लवा । तथा गन्धवहेन कामितुल्येन वायु-
चुम्बिता स्पृष्टा । अत एव मकरन्दसीकरैः पुष्परसकणैः करम्बिता
मङ्गं यस्या. सा । तथा सितेन विकसनेन शोभीति कुञ्जाला
मुकुलानि यस्या. । तथा वायुसंगमात् दरमीपलम्पते एवशीला ।
न विद्यते बालता बालत्वं यस्या. । तरुणी इत्यर्थः । सा यथा
तासदशी तन्वी कस्तूर्यादिगन्धयुक्तेन नायकेन चुम्बिता रोमा-
युक्ताङ्गी ईषद्वात्येन शोभितकुञ्जालाकारदन्ता ईषत्सार्वभौम-
म्पयुक्ता । परस्त्रीत्वाद्भयम्, सौन्दर्यादादरस्ताभ्यां युक्तेन केनचित्
तुकिना दृश्यते । यद्वा—वहतीति वहः, बालतागन्धस्य शैशवते
शस्य वहः, नैवंभूत.—नवालतागन्धवहस्तरुणस्तेन चुम्बिता क-
चित् नवा नवोडा लतासदशी तन्वी नवोडत्वात्सकम्पा ।
नकारस्य निषेधार्थस्य समासत्वात्त्रलोपाभावः । सयोगोपधत्वेऽपि
अङ्गात्रकण्टेभ्यस्त्वित्यते इति ङीप् ॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिंसनै-

रपुण्यकर्माण्यलिकज्जलच्छलात् ।

१ 'अवातुप्रासत्पकोपेक्षालकारसकर-' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्रोपेक्षा रूपक चालकार' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र
प्रस्तुत अतिप्रियेणान्यादप्रस्तुतनायिकाप्रतीति ममामोकिरलकार । 'प्रि-
येणान्य तोष्येन यत्र प्रस्तुतवर्णनम् । अस्तुतस्य गन्त्ये मा समातो-
निरत्येन' इति जीमानु ।

व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः

स शम्बरारैर्बलिदीपिका इव ॥ ८६ ॥

विचिन्वतीरिति ॥ स नलः चम्पकफोरकावलीश्रम्पककु-
 म्लपङ्कीर्व्यलोकयद्दर्श । का इव—शम्बरारेः कामस्य वलिर्दी-
 पेका बल्यर्थदीपिका इव । किंभूताश्रम्पकफोरकावली.—पान्था
 इव पतङ्गाः शलभालेपा हिसनैर्माणैः अलिकजलच्छलात् अलयो
 ब्रमरा एव कजल तस्य छलात्त्राजादुपपुण्यकर्माणि पापकर्माणि
 वेचिन्वतीरजयन्ती । कामोद्दीपकानि चम्पकानि दृष्ट्वा विरहिणो
 भ्रमन्ते । ‘पन्थो ण नित्यम्’ इति णे पान्थः । चम्पकोपरि भ्रमरो न
 तिष्ठतीति केचित् । तत्र तिष्ठति परन्तु भ्रियते इति प्रामाणिकाः ॥

अमन्यतासौ कुसुमेषु गर्भगं

परागमन्धंकरणं वियोगिनाम् ।

स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुरारये

तदङ्गभस्मेव शरेषु संगतम् ॥ ८७ ॥

अमन्यतेति ॥ असौ नलः कुनुमेषु गर्भगमान्तरप्रदेशगन्
परागं पुरा पूर्वं स्मरेण पुरारये शिवाय मुक्तेषु पुष्परूपेषु नरेषु
संगत लन्तं तस्य शिवस्याद्भुतमं भस्म इवामन्यतातकंयत् । किंभू-
तम्—विप्रेगिनामन्धकरण नेत्रोपधातकम् । भस्मानन्धत्वं भ-
वति । अन्धकरणमिति 'आद्यसुभगस्थूल-' इति रयुन् । 'अह-
द्विपद्-' इति सुम् ॥

पिकाद्वने शृण्वति भृङ्गहंकृतै-

दशमुदञ्चत्करुणे वियोगिनाम् ।

अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं

ददर्श दूनस्यलपद्मिनीं नलः ॥ ८८ ॥

पिकादिति ॥ दून सततो नल. स्थलपद्मिनी ददर्श । कस्मि-
न्वनि—यने पिकाशोविलाद्वियोगिना दशमवस्था शृङ्गाणा भ्रम-
राणा हुकुन्हुकुर्करं कृत्वा शृण्वति सति । किंभूते वने—उदयन्तो
विकान प्राप्नुवन्त करणसङ्का वृक्षा यस्मिन् । किंभूताम्—अना-
स्थया नलगाताधरितयाऽग्निनयवशान् सूतानि पुष्पाणि कमलानि
तलक्षणकरान्द्वान्प्रसारयतीत्येवशीला तान्, अनास्थयानाद्रे-
णापदयदिति वा । अन्यस्मिन्दयापति कस्यचित् कदां दशां
शृण्वति सति अनिच्छया विमनेनेति कर प्रसार्य कश्चन वारयति ।
यद्वा—अनास्थया समरानित्यतयाभिनयवशात्कर प्रसारयतीति ।
यने पिका वृजन्ति शृङ्गा दुषार कुर्वन्ति करणपुष्पाणि विजन्वन्ति
यन्मग्नानि चोन्मीलन्ति । एतच्च दृष्ट्वा विरहिणो व्यथन्ते इति
नार । विमिद यन शृणोति दुषारशान्तिरय पुष्पविकानव्या-
जेन कर प्रसारयतीति वार्थ । आह्वा इत्यत्र जातजापमने
इत्यत्र । दून इति दीर्घादृष्ट स्वादि—(येनैदि—) स्वादिजन ।
अरयो वृक्ष, पक्षे वरणा दया ॥

रसालसालः समदृश्यतामुना

स्फुरद्विरेफारवरोपहुंकृतिः ।

समीरलोलेर्मुकुलैर्वियोगिने

जनाय दित्सन्निव तर्जनाभियम् ॥ ८९ ॥

रसालेति ॥ अमुना नलेन रसाल आत्रलक्षणः सालो वृक्षः समद्वयत दृष्टः । किभूत — स्फुरन्तो भ्रमन्तो द्विरेफा भ्रमरास्ते-पामाराव एव रोषदुहृति- मोधदुकारो यस्य । कि कुर्वन्निव—समीरेण वायुना लोलेर्मुकुलैः कृत्वा वियोगिने विरहिणे जनाय तर्जनाया भर्त्सनाया भीर्भयं ता दिस्सन्निव दातुमिच्छन्निव । अन्योऽपि हुकृत्य बलेनाङ्गुल्यादिना तर्जयति । रसालशब्दस्तत्पुष्पे वर्तते । दिस्सन्निति वृदाते सनि द्विर्बचनम् 'सनि मीमा—' इतीत् 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोप 'स. स्वाधधातुके' इति त' । 'भयभीत—' इत्यादिना वक्तव्यात्तर्जनाभियमिति सैमाय ॥

दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं

पुनःपुनर्मूर्च्छं च तापमृच्छं च ।

इतीव पान्धाञ्शपतः पिकान्दिजा-

न्सखंदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ॥ ९० ॥

दिनेदिन इति ॥ म नल पिकान् द्विजान्पक्षिण प्राज्ञाणां च
मखेदं मोदोगमैक्षिष्ट ददगं । किभूतानिव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण
पान्थाव्रतान्दापन इव पान्थेभ्यः शापं ददत इव । यतो लोहि-
नेक्षणान्मत्तवाद्रक्तनेत्रान् । इतीति स्मिन्—रे पान्थ, एव दिनेदिने
अधिकं भृगु तनु कृश एषि भय, पुनस्त्यं मूच्छं मूच्छं प्राप्नुहि ।
नथा एष ताप समोद्गतापमूच्छ लभस्य च । पित्र स्वभाराद्रक्तलो-
चन । पित्रशब्द ध्रुवा पान्थाता मूच्छं तापव भवति । कुडा
प्राज्ञाणा अपि रक्तनेत्रा मन्त शाप उदते । रे इत्यन्तादरेभ्यश्चम् ।
एषि । अन्तेलांष्टि रे 'दुज्जन्तो हे -' इति धाँ 'प्रमोदय्ही-'
इत्येत्त्वे अतो -' इत्यतोपच । ऋच्छ इत्यन्तेन 'पात्रा-' इत्यादि-
ना ऋच्छादेशो अतो हे' इति हेतुः । मरुज्या । पान्थाव्रत
पन्थान गच्छन्तीत्यर्थे पन्थो न नित्यम् इति न , पन्थादेशश्च ।
शीघ्रमाननाभावापान्थानिति द्वितीया । उपायनाभावाच्च 'श-
पत' इति तृतीया ॥

अलिखता कुञ्जलमुचयेपरं

निर्णीय चाम्पेयमर्थीरया श्रिया ।

न धूमकेतुं विपदे वियोगिना-

मुदीतनातद्विमानगुह्य ॥ ३१ ॥

[illegible]

पति ।

1. *Pharmaceutical industry*—United States—History. I. Title. II. Series.

अथ स्वमादाय भयेन मन्थना-

चिरत्नरत्नाधिकमुचितं चिरात् ।

निलीय तस्मिन्निव सन्नपांनिधि-

र्वने तडाको ददृशेऽवनीभुजा ॥ १०७ ॥

रथेति ॥ अथानन्तरमवनीभुजा राज्ञा नलेन स तडाकोऽपां-
रिव समुद्र इव ददृशे । लुप्तोत्प्रेक्षा । किभूत-—चिराद्बहु-
नोचितं वृद्धि प्रापितम्, तथा—चिरदैश्वर्येण रत्नैरावता-
रधिकम् । पूर्वं तान्यसहायान्येवासन्, इदानीं तु तान्येव
ने जातानि तेभ्योऽधिकं वा । त्वं धनं मन्थनाद्भयेनादाय
त्वा तस्मिन्वने निलीय तडाकरूपेणैव तिरोहिनीभूय निव-
। समुद्रोपमयोदकबाहुल्यं व्यज्यते । तस्मिन्वने सन् विद्य-
। इति पक्षे साक्षादुत्प्रेक्षा । अन्योऽपि धनी राजादिपीडनाद्भ-
सर्वस्वं गृहीत्वा निरुपद्रवे देशान्तरे गुप्तो वसति । 'रत्नं
ज्ञानिश्चेष्टेऽपि' इत्यमरः । तडाक इति तड आघाते' इत्यस्मात्
नाकादयश्च' इत्युणादिसूत्रेणाक्रमत्यये सिद्धम् । मन्थनादि-
'भीत्रा-' इत्युपादानत्वम् । चिरत्न इति 'चिरपरत्परारिभ्य-
ो वक्तव्यः' इति लं ॥

समुद्रधर्मानाह—अग्रे 'पयोधिलक्ष्मीनुपि' इति तडाकविशे-
णात्तदेव पयोधिलक्ष्मीनुदत्वनाहाष्टभिः—

पयोनिर्लीनाभ्रमुकामुकावली-

रदाननन्तोरगपुच्छसुच्छवीन् ।

जलार्धरुद्धस्य तदान्तभूमिदो

मृणालजालस्य मिषाद्भार यः ॥ १०८ ॥

पय इति ॥ स कः—यत्तडाको मृणालजालस्य विससमूहस्य
नपाब्जाजालयमि निलीना नम्रा अभ्रमुकामुका ऐरावतालेपाना-
ली समूहस्तस्या रदानन्तान्वभार । किभूतान्वदान्—अनन्तो-
गः अनन्तसंज्ञक उरगः शेषनस्य पुच्छं तद्वत्पुच्छवीन्शोभन-
ोत्सीन् । 'सच्छवीन्' इति पाठे सदृशदीप्तीन्धेताम् । किभूतस्य
मृणालजालस्य—जलेनार्धरुद्धस्यार्धवृत्तस्वरूपस्य । तथा—तदा-
त्ते तटसमीपे या भूमां भिनत्तीति तदान्तभूमित्वस्य । आरुण्ड-
नमत्वादिरावता न दृश्यन्ते किं तु दन्ता दृश्यन्ते । एवं त्येक
एवैरावत आसीत्, अधुना तु दहव इत्यर्थः । आपलीशब्देन
रत्नाधिकत्वं सूचितम् । एतुत्तरत्रापि रत्नाविरमं दृष्टव्यम् ।
तदान्तभूमेरुत्वं दन्तानामपि विशेषणम् । कने 'न लोका-'
इति निषेधाभावात् 'अभ्रमुकामुक' इति पठ्यमानम् । सच्छरी-
नित्यं 'समानस्य' इति योगविभागात्समानस्य नं ॥

तदान्तविश्रान्ततुरंगमच्छटा-

स्फुटानुविम्बोदयचुम्बनेन यः ।

वभौ चलद्वीचिकशान्तशतनैः

सहस्रमुच्चैःश्रवसामिवाश्रयम् ॥ १०९ ॥

तदेति ॥ यत्तडाकं तदान्ते कूलप्रान्ते विश्रान्ता स्थिता
नलुरगमच्छटा अधसमूहालेपां स्फुटं । प्रकटमुदितोऽनुविम्बः
प्रतिविम्बस्तस्य चुम्बनेन संयन्धेन तन्प्रतिविम्बमिषेणेत्यर्थः ।
उच्चैःश्रवसा सहस्रमाश्रयमिव प्रामुख्यमिव वभौ । किभूत सह-
स्रम्—वीचय एव कशा अधस्ताड्यस्तासामन्ता प्रान्तालैर्यानि
शतनानि ताडनानि तैश्चलच्चञ्चलम् । प्रतिविम्बित वस्तु तरङ्ग-
वशाच्चञ्चलमिव प्रतिभाति । तत्र ताडितत्वेन चलत्वमुत्प्रे-
क्षागर्भम् । नलाधानामुच्चैःश्रवसाभ्यं द्योत्यते । 'अधावेला-
डनी कशा' इत्यमरः ॥

सिताम्बुजानां निवहस्य यश्छला-

द्रभावलिश्यामलितोदरश्रियाम् ।

तमःसमच्छाद्यकलङ्कसंकुलं

कुलं सुधांशोर्वहलं वहन्नुह ॥ ११० ॥

सितेति ॥ यत्तडाकः सिताम्बुजानां श्वेतोत्पलानां निवहस्य
समूहस्य छलान्मिपात्सुधांशोश्चन्द्रस्य वहलं सान्द्रं वित्तुतं वा
कुलं वृन्दं वहन्सन् बहु अतिशयेन वभौ शुशुभे । किभूतानाम्—
अलिभिर्भ्रनरैः श्यामलिता श्यामलीकृता उदरश्रीर्मध्यशोभा
येषाम् । किभूतं कुलम्—तमःसमच्छाद्योऽन्धकारसदृशशोभो यः
कलङ्कलेन संकुलं व्यासन् । श्रियामिति भाषितपुंस्त्वत्पुंवत् ॥

रधाङ्गभाजा कमलानुपद्भिणा

शिलीमुखस्तोमसखेन शाङ्गिणा ।

सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवा-

मृणालशेषाहिभुवान्वयायि यः ॥ १११ ॥

रथेति ॥ यत्तडाकः सरोजिनी कमलिनी तस्या स्तम्बकदम्बो
गुल्मसमूहस्तस्य कैतवाग्निपात्कमलिनीगुल्ममन्त्रहेनैव शाङ्गिणा
श्रीकृष्णेनान्वयायि अनुसृतः । कुण्डो हि समुद्रे शैते । कदम्बप-
द्मयोगसामर्थ्यात् शाङ्गिणेति जातावेत्ययमन् । किभूतेन—
रधाङ्गं चक्रे, चक्रवान्श्च तज्जाया । तथा—कमला लक्ष्मी, कमल-
मुखलं तया, तेन च सहानुपद्म संयन्धोऽस्त्यानीति तेन । तथा—
शिलीमुखनोमो भ्रमरसमूहस्तन्मतेन तमद्वेन तद्वच्छाद्यमेन
तन्वहितेन च, रागमनूदसहितेन वा । तथा—मृणालमिव
शेषाहिः न एव भूः दानवस्यानं यस्य मृणालान्येव शेषाहिः
भूरत्यक्तित्यानं यस्य । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । कमला-
नुपद्भिरेत्यत्र ईति ॥

१. 'नानु' कस्तेनेशान्तरं इति साहित्यविद्याधरी । २. द-
क्षिणं नम्रविदुतेति । ३. 'नित्यं च दहव' इति नानुपदु ।
४. 'नानु' 'नानु' इति नानुपदु । ५. 'नानु' इति नानुपदु ।
६. 'नानु' इति नानुपदु । ७. 'नानु' इति नानुपदु ।
८. 'नानु' इति नानुपदु । ९. 'नानु' इति नानुपदु ।
१०. 'नानु' इति नानुपदु । ११. 'नानु' इति नानुपदु ।
१२. 'नानु' इति नानुपदु । १३. 'नानु' इति नानुपदु ।
१४. 'नानु' इति नानुपदु । १५. 'नानु' इति नानुपदु ।
१६. 'नानु' इति नानुपदु । १७. 'नानु' इति नानुपदु ।
१८. 'नानु' इति नानुपदु । १९. 'नानु' इति नानुपदु ।
२०. 'नानु' इति नानुपदु । २१. 'नानु' इति नानुपदु ।
२२. 'नानु' इति नानुपदु । २३. 'नानु' इति नानुपदु ।
२४. 'नानु' इति नानुपदु । २५. 'नानु' इति नानुपदु ।
२६. 'नानु' इति नानुपदु । २७. 'नानु' इति नानुपदु ।
२८. 'नानु' इति नानुपदु । २९. 'नानु' इति नानुपदु ।
३०. 'नानु' इति नानुपदु । ३१. 'नानु' इति नानुपदु ।
३२. 'नानु' इति नानुपदु । ३३. 'नानु' इति नानुपदु ।
३४. 'नानु' इति नानुपदु । ३५. 'नानु' इति नानुपदु ।
३६. 'नानु' इति नानुपदु । ३७. 'नानु' इति नानुपदु ।
३८. 'नानु' इति नानुपदु । ३९. 'नानु' इति नानुपदु ।
४०. 'नानु' इति नानुपदु । ४१. 'नानु' इति नानुपदु ।
४२. 'नानु' इति नानुपदु । ४३. 'नानु' इति नानुपदु ।
४४. 'नानु' इति नानुपदु । ४५. 'नानु' इति नानुपदु ।
४६. 'नानु' इति नानुपदु । ४७. 'नानु' इति नानुपदु ।
४८. 'नानु' इति नानुपदु । ४९. 'नानु' इति नानुपदु ।
५०. 'नानु' इति नानुपदु । ५१. 'नानु' इति नानुपदु ।
५२. 'नानु' इति नानुपदु । ५३. 'नानु' इति नानुपदु ।
५४. 'नानु' इति नानुपदु । ५५. 'नानु' इति नानुपदु ।
५६. 'नानु' इति नानुपदु । ५७. 'नानु' इति नानुपदु ।
५८. 'नानु' इति नानुपदु । ५९. 'नानु' इति नानुपदु ।
६०. 'नानु' इति नानुपदु । ६१. 'नानु' इति नानुपदु ।
६२. 'नानु' इति नानुपदु । ६३. 'नानु' इति नानुपदु ।
६४. 'नानु' इति नानुपदु । ६५. 'नानु' इति नानुपदु ।
६६. 'नानु' इति नानुपदु । ६७. 'नानु' इति नानुपदु ।
६८. 'नानु' इति नानुपदु । ६९. 'नानु' इति नानुपदु ।
७०. 'नानु' इति नानुपदु । ७१. 'नानु' इति नानुपदु ।
७२. 'नानु' इति नानुपदु । ७३. 'नानु' इति नानुपदु ।
७४. 'नानु' इति नानुपदु । ७५. 'नानु' इति नानुपदु ।
७६. 'नानु' इति नानुपदु । ७७. 'नानु' इति नानुपदु ।
७८. 'नानु' इति नानुपदु । ७९. 'नानु' इति नानुपदु ।
८०. 'नानु' इति नानुपदु । ८१. 'नानु' इति नानुपदु ।
८२. 'नानु' इति नानुपदु । ८३. 'नानु' इति नानुपदु ।
८४. 'नानु' इति नानुपदु । ८५. 'नानु' इति नानुपदु ।
८६. 'नानु' इति नानुपदु । ८७. 'नानु' इति नानुपदु ।
८८. 'नानु' इति नानुपदु । ८९. 'नानु' इति नानुपदु ।
९०. 'नानु' इति नानुपदु । ९१. 'नानु' इति नानुपदु ।
९२. 'नानु' इति नानुपदु । ९३. 'नानु' इति नानुपदु ।
९४. 'नानु' इति नानुपदु । ९५. 'नानु' इति नानुपदु ।
९६. 'नानु' इति नानुपदु । ९७. 'नानु' इति नानुपदु ।
९८. 'नानु' इति नानुपदु । ९९. 'नानु' इति नानुपदु ।
१००. 'नानु' इति नानुपदु ।

१. 'नानु' कस्तेनेशान्तरं इति साहित्यविद्याधरी । २. द-
क्षिणं नम्रविदुतेति । ३. 'नित्यं च दहव' इति नानुपदु ।
४. 'नानु' 'नानु' इति नानुपदु । ५. 'नानु' इति नानुपदु ।
६. 'नानु' इति नानुपदु । ७. 'नानु' इति नानुपदु ।
८. 'नानु' इति नानुपदु । ९. 'नानु' इति नानुपदु ।
१०. 'नानु' इति नानुपदु । ११. 'नानु' इति नानुपदु ।
१२. 'नानु' इति नानुपदु । १३. 'नानु' इति नानुपदु ।
१४. 'नानु' इति नानुपदु । १५. 'नानु' इति नानुपदु ।
१६. 'नानु' इति नानुपदु । १७. 'नानु' इति नानुपदु ।
१८. 'नानु' इति नानुपदु । १९. 'नानु' इति नानुपदु ।
२०. 'नानु' इति नानुपदु । २१. 'नानु' इति नानुपदु ।
२२. 'नानु' इति नानुपदु । २३. 'नानु' इति नानुपदु ।
२४. 'नानु' इति नानुपदु । २५. 'नानु' इति नानुपदु ।
२६. 'नानु' इति नानुपदु । २७. 'नानु' इति नानुपदु ।
२८. 'नानु' इति नानुपदु । २९. 'नानु' इति नानुपदु ।
३०. 'नानु' इति नानुपदु । ३१. 'नानु' इति नानुपदु ।
३२. 'नानु' इति नानुपदु । ३३. 'नानु' इति नानुपदु ।
३४. 'नानु' इति नानुपदु । ३५. 'नानु' इति नानुपदु ।
३६. 'नानु' इति नानुपदु । ३७. 'नानु' इति नानुपदु ।
३८. 'नानु' इति नानुपदु । ३९. 'नानु' इति नानुपदु ।
४०. 'नानु' इति नानुपदु । ४१. 'नानु' इति नानुपदु ।
४२. 'नानु' इति नानुपदु । ४३. 'नानु' इति नानुपदु ।
४४. 'नानु' इति नानुपदु । ४५. 'नानु' इति नानुपदु ।
४६. 'नानु' इति नानुपदु । ४७. 'नानु' इति नानुपदु ।
४८. 'नानु' इति नानुपदु । ४९. 'नानु' इति नानुपदु ।
५०. 'नानु' इति नानुपदु । ५१. 'नानु' इति नानुपदु ।
५२. 'नानु' इति नानुपदु । ५३. 'नानु' इति नानुपदु ।
५४. 'नानु' इति नानुपदु । ५५. 'नानु' इति नानुपदु ।
५६. 'नानु' इति नानुपदु । ५७. 'नानु' इति नानुपदु ।
५८. 'नानु' इति नानुपदु । ५९. 'नानु' इति नानुपदु ।
६०. 'नानु' इति नानुपदु । ६१. 'नानु' इति नानुपदु ।
६२. 'नानु' इति नानुपदु । ६३. 'नानु' इति नानुपदु ।
६४. 'नानु' इति नानुपदु । ६५. 'नानु' इति नानुपदु ।
६६. 'नानु' इति नानुपदु । ६७. 'नानु' इति नानुपदु ।
६८. 'नानु' इति नानुपदु । ६९. 'नानु' इति नानुपदु ।
७०. 'नानु' इति नानुपदु । ७१. 'नानु' इति नानुपदु ।
७२. 'नानु' इति नानुपदु । ७३. 'नानु' इति नानुपदु ।
७४. 'नानु' इति नानुपदु । ७५. 'नानु' इति नानुपदु ।
७६. 'नानु' इति नानुपदु । ७७. 'नानु' इति नानुपदु ।
७८. 'नानु' इति नानुपदु । ७९. 'नानु' इति नानुपदु ।
८०. 'नानु' इति नानुपदु । ८१. 'नानु' इति नानुपदु ।
८२. 'नानु' इति नानुपदु । ८३. 'नानु' इति नानुपदु ।
८४. 'नानु' इति नानुपदु । ८५. 'नानु' इति नानुपदु ।
८६. 'नानु' इति नानुपदु । ८७. 'नानु' इति नानुपदु ।
८८. 'नानु' इति नानुपदु । ८९. 'नानु' इति नानुपदु ।
९०. 'नानु' इति नानुपदु । ९१. 'नानु' इति नानुपदु ।
९२. 'नानु' इति नानुपदु । ९३. 'नानु' इति नानुपदु ।
९४. 'नानु' इति नानुपदु । ९५. 'नानु' इति नानुपदु ।
९६. 'नानु' इति नानुपदु । ९७. 'नानु' इति नानुपदु ।
९८. 'नानु' इति नानुपदु । ९९. 'नानु' इति नानुपदु ।
१००. 'नानु' इति नानुपदु ।

तरङ्गिणीरङ्गजुपः खवल्लभा-
स्तरङ्गरेखा विभ्रावभूव यः ।
दरोद्वतैः कोकनदौघकोरकै-

धृतप्रवालाङ्कुरसंचयश्च यः ॥ ११२ ॥

तरङ्गिणीरिति ॥ यस्तडाकः तरङ्गरेखास्तरङ्गमाला एव तरङ्गि-
णीर्नदीविभ्रावभूव । व्यस्तरूपकम् । किंभूताः—अङ्कजुपो
मध्यसेविनीरुत्सङ्गसेविनीश्च । तथा—खवल्लभाः स्वप्रियाः, प्राणे-
श्वरीश्च । यतश्च तडागः दरोद्वतैर्गपदुद्गतैः कोकनदौघा रक्तोत्पल-
समूहास्तेषां कोरकैर्मुकुलैः कृत्वा धृतः प्रवालाङ्कुरसंचयो विद्रुमा-
ङ्कुरसमूहो येन (तादृग् अस्ति) समुद्रे नद्यः प्रविशन्ति, विद्रुमा-
ङ्कुराश्च बहवः सन्ति, तथाप्रापीति समुद्रसाम्यम् ॥

महीयसः पङ्कजमण्डलस्य य-
श्छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।
नलेन मेने सलिले निलीनयो-

स्त्विपं विमुञ्चन्निधुकालकूटयोः ॥ ११३ ॥

महीयस इति ॥ यस्तडाको नलेन महीयसो महत्तरस्य
गौरस्य श्वेतस्य तथा मेचकस्य नीलस्य पङ्कजमण्डलस्य कमलसमू-
हस्य छलेन व्याजेन सलिले निलीनयोर्निमग्नयोर्विधुकालकूटयोश्च-
न्द्रविपयोस्त्विपं दीप्ति विमुञ्चद्बुद्धिरन्निव मेने शङ्कितः । समुद्रे
यथा चन्द्रो, विपं च निष्ठति तथाप्रापीति । विधुरमृतमिति
केचित् ॥

चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणै-
रवालशैवाललतापरम्पराः ।
ध्रुवं दधुर्वाडवहव्यवाडव-

स्थितिप्ररोहत्तमभूमभूमताम् ॥ ११४ ॥

चलीकृता इति ॥ यत्र यस्मिन्तडाके तरङ्गरिङ्गणैर्नलस्वल-
नैः चलीकृताश्चालिता अवाला महत्यः शैवाललतापारम्पराः परम्परा-
समूहाः वाडवहव्यवाड वाटवानलमत्स्यावस्थितिरवस्थान तेन
प्ररोहत्तमोऽतिशयेन प्रादुर्भूतो भूमा बाहुल्यं यस्य एवंविधो यो
धूमन्तस्य भावन्तता तां दधुरिति ध्रुवं शङ्के । समुद्रे वाटवानल-
धूमन्तिष्ठति तद्वदप्रापि । प्ररोहत्तमभूमभूमतामिति कचित् । तत्र
प्ररोहत्तनो धूमभूमा यामामिति । 'बहेश्व' इत्यस्य छान्दमत्वस्य
प्रायिकत्वात् 'हव्यवाद' इत्यत्र णिव । बहोर्भावो भूमा इति
'बहोर्लोपो भू च बहो' इति मिदम् ॥

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः

करम्बितामोदभरं विवृण्वती ।

धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा

सरोजिनी यत्प्रभवाप्सरायिता ॥ ११५ ॥

१ 'यत्प्रभवाप्सरायिता मकर' इति साहित्यविद्याधरी ।
'यत्प्रभवाप्सरायिता' विदुष्येन कथापकार' इति जीवानु ।
२ 'यत्प्रभवाप्सरायिता' इति नापदोत्पत्त्या' इति जीवानु ।
३ 'यत्प्रभवाप्सरायिता' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रकामेति ॥ यत्प्रभवा यस्याप्रभव उत्पत्तिर्यस्याः या-
जिनी कमलिनी दिवा दिने अप्रगयिता अप्रगम्य ।
अप्सरस्तुल्या । किंभूता—आदित्य सूर्यमवाप्य प्रकाममतिव-
कण्टकैः करम्बिता व्याप्ता । आमोदभरं मोगन्ध्यादुल्लस्य कि-
ण्वनी प्रकटयन्ती । तथा—'धृतः स्फुटानि विक्रमितानि श्रीपू-
कमलानि तान्येव विग्रहः शरीरं यया । अथ च पृथ्विधाः ॥
प्रकृष्टमदनमादित्यं देव प्राप्य रोमाञ्जिता हर्षं प्रकटयन्त्यो ह-
स्वगणं धृतः स्फुटायाः प्रकाशमानायाः प्रियः शोभायां त-
स्थान विग्रहः शरीरं यामा ता अप्रमोऽपि । वि-
'दित्यदित्या—' इति ण्य । अप्रमोऽप्येति 'कतुं' न्यङ् मलो-
इति क्यटि 'ओजमोऽप्यमरम्—' इत्यादिना सलोपः ॥

यदभ्युपूरप्रतिविम्बितायति-

मरुत्तरद्वैस्तरलस्तटद्रुमः ।

निमज्ज्य मैनाकमहीभृतः सत-

स्ततान पक्षान्धुवतः सपक्षताम् ॥ ११६ ॥

यदिति ॥ यस्य तडाकस्यास्तुन उदकस्य पूरे प्रवाहे प्रती-
म्यिता प्रतिफलिता आयनिर्देश्य यस्य एवंभूतस्तटद्रुममतीत-
निमज्ज्यान्तर्निर्लीय सतो विद्यमानस्य मैनाकमहीभृतो नैक-
नान्नः पर्वतस्य सपक्षतां समानतां पक्षसाहित्यं च ततान वि-
रयामास । मैनाक इव स्थित इत्यर्थः । किंभूतः—मरुत्तरद्वै-
चालितोर्मिभिन्नरलश्चल । किंभूतस्य—पक्षान्धुवतः कम्पय-
अत्र वृक्षप्रतिविम्ब्य समुद्रे मैनाकमिति ॥

युग्मम्—

पयोधिलक्ष्मीमुपि केलिपल्लवे

रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।

स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके

हिरण्मयं हंसमवोधि नैपथैः ॥ ११७ ॥

प्रियासु वालासु रतक्षमासु च

द्विपत्रितं पञ्चवितं च विभ्रतम् ।

सराजितं रागमहीरुहाङ्कुरं

मिषेण चञ्चोश्चरणद्वयस्य च ॥ ११८ ॥

पयोधीति युग्मम् ॥ स नलन्तत्र तस्मिन्केलिपल्लवे क्रीडा-
त्पसरति चित्रमन्तिके विचरन्त हसीसमीपे गच्छन्तं हिरण्म-
सुवर्णमयं हंसमवोध्यज्ञासीत् । किंभूते—पयोधिः समुद्रनल-
लक्ष्मी शोभां पूर्वोक्ताब्धिलक्षणप्रकारेण मुष्णातीति । किंभू-
तम्—रिरसु रन्तुमिच्छु हंसी तस्याः कलनादोऽव्यक्तमपु-
नन्तत्र सादरं सामिल्यम् । चित्रं सुवर्णमयत्वादाश्चर्यकार-
कं वा । अन्तिके पल्लवसमीपे वा । पूर्वोक्तप्रकारेणातिवर्णितस्य पल-
लवमनुचितम् । तत्तु नलस्य क्रीडासर इति बुद्ध्या पल्लवसा-
र

१ 'प्रयोपमादेयाकारं' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'प्र-
'यमाकार' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छानुप्राप्तं उ-
चाकार' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'चञ्चो' इत्येकवचनानो-
पाठः कचित् ।

[illegible]

नेति ॥ क्षितिं प्रहाय त्यक्त्वा नभोऽन्तरिक्षमाधिताः प्रासाः
१: पक्षिण भारवै शब्दैस्तं नलमिति पूर्वोक्तप्रकारेणानुकुशुनि-
दुः । छलु उत्प्रेक्षायां, निश्चये वा । इतीति किम्—हे अहं
कर्तृकसामर्पामन्त्रणे, यस्या वसुधाया उज्जितस्थितित्यक्तमर्याद
शो निरपराधप्राणिधारणलक्षणमधर्मं कुर्वाणो निरपत्रपो वा त्व
१: पालयिता सेयं वसुधा पृथ्वी चास्तयोग्या न भवतीति वरम् ।
यं नभ एव आश्रयिष्यामः, न तु बहुधनरत्नसंपूर्णा वसुधराम् ।
स्वामित्वादित्यर्थः । अन्योऽपि सोपद्रव देश त्यजति । भारवै-
पत्र 'ऋदोरप्' इत्यपो नित्यम् 'उपसर्गे रुवः' इति बाधके घञि
त्रे 'विभापाडि ह्रुचोः' इत्याडि घञो विकल्पविधानात्पक्षेऽपि ॥

न जातरूपच्छदजातरूपता

द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन्मुहुः ।

अवादि तेनाथ स मानसौकसा

जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥ १२९ ॥

न जातेति ॥ अध्यानन्तरमिति पूर्वोक्तप्रकारेण मुहुर्वाच्यार
वन्त जनाधिनाथो नलः तेन मानसौकसा हसेनावादि
ह्यन्मात्रप्रकारेणोक्तः । किभूतेन—करपञ्जरं हस्तलक्षणं पञ्जरं
क्षिबन्धनयंत्रं स्पृशतीति तेन । इतीति किम्—द्विजस्य पक्षिणो
तरूपस्य सुवर्णस्य छद्मै पक्षो तान्यां जातं रूपं सौन्दर्यं यत्
स भावस्तत्ता, सा कापि न दृष्टेति । अथच ब्राह्मणमात्रस्य सौव-
प्रच्छदसंजातसौन्दर्यमाश्रयकारि भवति । पञ्जरपदेन करपुटस्य
धित्यात्पीडाभावः सूच्यते ॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः

समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः ।

तवार्षवस्वेव तुपारसीकरै-

भवेदमीभिः कमलोदयः कियान् ॥ १३० ॥

धिगिति ॥ हे राजन्, हेमजन्मनः सुवर्णप्रभवस्य सुवर्णप्रभव-
गन्तम पक्षान्समीक्ष्य दृष्ट्वा तृणया स्पृहया तरलं चञ्चलं भव-
ननस्त्वदन्त करणं धिक् गदंमस्तु । सुवर्णानिलापेणैव त्वयाहं
इतः, स्तुतध्वेत्यर्थः । अमीभिः पक्षैस्त्वराजः सत कियान्कियत्प-
रमाणः कमला लक्ष्मीस्तस्या उदय आधिक्यं भवेत् । अपितु
गारोऽपीत्यर्थः । कै कस्वेव—तुपारसीकरैर्हिमकणैरण्वस्य
तमुद्रत्येव । यथा हिमकणैः समुद्रस्य कमलं जलं तस्योदयः
कियान् । यथोदकवृद्धयर्थं समुद्रेण हिमकणा नाद्रियन्ते, तथा
समुद्रेण त्वया मनः पक्षसुवर्णं नाभिलषणीयमिति भावः । परद्र-
व्याभिलाषेण क्रियांहर्षमसमुदयो भवेत्, अपि तु विपदेवेति
वा । 'कमला श्रीहरिप्रिया,' 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यनरः ।
धिपोने 'मनः' इति द्वितीया ॥

न केवलं प्राणिवधो वधो मम

त्वदीक्षणादिश्वसितान्तरात्मनः ।

विगर्हितं धर्मधनैर्निवर्हणं

विशिष्य विश्वासजुपां द्विपामपि ॥ १३१ ॥

न केवलमिति ॥ हे राजन्, त्वदीक्षणात्साधोस्तव ईक्षणाद्वि-
लोकरादिश्वसितो विश्वासं प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्यैवंभूतस्य
मम वधः केवलं प्राणिवधो जन्तुहिसामात्र न भवति, कितर्हि
धर्म एव धनं येषां तैर्मन्वादिभिर्द्विपा वैरिणामपि विश्वासजुपां
विश्वसितानां निवर्हणं मारणं विशिष्योत्कृष्य विगर्हितं विशेषेण
निन्दितम् । धर्मधनैर्निवर्हणं हिसामात्रं निन्दितम् । सामान्ये-
नेत्यर्थः । विश्वासजुपा तु द्विपामपि निवर्हणं विशिष्य विशेषतो
गर्हितमिति वा योजना । विश्वासघातकस्य गुरुप्रायश्चित्तप्रतिपा-
दनात् । यस्तु मारणीयस्तस्यापि विश्वसितस्य मारणं निन्दितम्,
किपुनर्निरपराधस्य मादशस्येति भावः ॥

पदेपदे सन्ति भटा रणोद्भटा

नतेषु हिंसारस एष पूर्यते ।

धिगीदृशं ते नृपते कुविक्रमं

कृपाश्रये यः कृपणे पतत्रिणि ॥ १३२ ॥

पद् इति ॥ हे नृपते, पदेपदे स्थानेस्थाने रणोद्भटाः सङ्ग्राम-
दुर्मदा भटाः शूराः सन्ति विद्यन्ते । एष हिंसारसो मारणानुरा-
गस्तेषु भटेषु न पूर्यते परिपूर्णं न भवति इति काकुः । अपितु
भवितुं युक्तः । एष हिंसारसस्त्वया भटेषु परिपूर्णः कर्तव्यः ।
स्थानेस्थाने भटाः सन्ति परमेप हिंसारसो नतेषु नत्रेषु मादशेषु
त्वया पूर्णः क्रियते इति क्षिरश्चालनेनायुक्तत्वमेव ध्वन्यते । तेषां
शूरतरत्वात्तान्म्रति किञ्चिदपि कर्तुं न शक्नोपीति भाव इति वा ।
स्थानेस्थाने शूरा न सन्ति । काकुः । एष हिंसारसस्तेषु परिपूर्णो
भवितुं युक्तो न त्वत्सात्त्विति वा । तेषु हिंसारसो न परिपूर्णः
क्रियते त्वया, तत्तथात्मासु परिपूर्णः क्रियत इति वा । ईदृशं
विश्वासहननलक्षणं ते कुविक्रमं कुत्सितं पौरुषं धिक् । निन्द्यस्ते
पराक्रम इत्यर्थः । य पराक्रमः कृपणे दीने कृपाश्रये करणास्पदे
नपि पतत्रिणि पक्षिणि वर्तते । पुनर्धिरुपदमतिशयनिन्दासूचकम् ।
कौ शुधिव्या प्रसिद्धं विक्रममिति वा । 'पूरी पूर्ता' (आप्यायने)
इत्यस्य कर्तेरिदमिति पूर्यते इति रूपम् । कर्मणि ऋषिपि (यकि)
वौ ॥

फलेन मूलेन च वारिभूरुहां

मुनेरिवेत्यं मम यस्य वृत्तयः ।

त्वयाद्य तसिन्नापि दण्डधारिणा

कथं न पत्या धरणी हृणीयते ॥ १३३ ॥

फलेनेति ॥ हे राजन् वारिभूतं मूलरूपचित्तानं वारिभूतन्यां
रोहन्त उपचयन्ते तेषां कमलानां फलेन पद्माक्षरजनेन, मूलेन
कन्दारिणा मृगालेन च यस्य मनः हंसमेतन्मननयेन पुरोवर्तितया

१ 'अश्वमेधश्रुतः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अश्वमेधश्रुतः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अश्वमेधश्रुतः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अश्वमेधश्रुतः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अश्वमेधश्रुतः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अश्वमेधश्रुतः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अश्वमेधश्रुतः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अश्वमेधश्रुतः' इति साहित्यविद्याधरी ।

मेत्य तडाकनीडजैर्लघु पर्यत्रियताथ शङ्कितैः ।
डीयत वैकृतात्करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥

अयमेत्येति ॥ अयं हंसस्तडाकस्य नीडजाः पक्षिणस्तेरेत्या-
लघु शीघ्रं पर्यत्रियत वेष्टितः । अथानन्तरमस्य करग्रहजा-
स्य हस्तग्रहणजाताद्वैकृतादिकाराच्छङ्कितैस्वस्त्रैः अत एव विक-
स्वरैरुच्चस्वरैः पक्षिभिरुद्गीयत उड्डीनम् । एषा पक्षिजातिः ।
तं दन्तुरपक्षत्वात् । तीर्थाद्रौ करग्रहणार्थं कैश्चित्कश्चन परितो
रते । अथ बलिग्रहणजात्कलहादेः शङ्कितैरुच्चैः स्वरैर्गम्यते ।
‘क्षिप्रम्’ इत्यमरः । वैकृतात् । स्वाधेऽण् ‘स्थेशभास-’
। वरचि विस्स्वरः ॥

तो बहुशैवलक्ष्मता धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः ।
नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ६

वहत इति ॥ स खगो हस सरसः सकाशान्नलस्य कर पुन-
॥ कसादिव—कोकनदभ्रमादिव रक्तोत्पलभ्रान्तेरिव । स-
ः पल्लवस्य कोकनदभ्रमादिवेति वा । नलकरस्य रक्तत्वारको-
नभ्रान्तिः । रक्तोत्पलं च हसामां प्रियमित्युत्प्रेक्षा । किभूतस्य
स्य सरसश्च—बहूनि शिवसंबन्धीनि लक्ष्माणि त्रिपुण्ड्रादीनि
अ तस्य भावस्तत्ता तां वहतो धारयतः । शिवे भक्तिर्येषा ते
धाः, तत्संबन्धीनि वा । सर पक्षे—बहूनि शैवलानि यस्यां सा
इशैवलक्ष्मा पृथ्वी यस्मिन्सत्य भावस्तत्ता तां वहतः । शिवं
स्याणं तत्संबन्धीनि शुभसूचकानि लक्ष्माणि सामुद्रिकोक्ताणि
त्यादीनि यस्येति वा । किभूतं कर्म—धृतं रुद्राक्षाणां मधुतुल्यं
मीचीनं (वा) व्रतं नियमो येन, शैवत्वादुद्राक्षा एव मधु-
ता भ्रमरा येनेति वा । रुद्राक्षधारणं नियमेन करोति, अन्यवि-
धारणे नियमो नेति न पौनरुक्त्यम् । कोकनदमपि रुद्राक्षसद-
भ्रनरयुक्तम् । न क्षमन्त इत्यक्षन्ता, रुद्रस्य अक्षमा । कर्मपष्ठ्या
नासः । तान्धुनोनि कम्पयति रुद्राक्षमधु तच्च तद्रतं च । धृत
येनेति वा । शिवद्रोहिपरभक्तकारिणमित्यर्थः । अनेन पौनरु-
त्यश्लाघा निरस्ता । स्वर्णं हत् धृता रथैर्न धृतहतः सशब्दाः,
ः अक्षिरुद्रदक्षीणि पिङ्गलानि नेत्राणि येषां ते राक्षाः एवभूता
भ्रमरा यत्रेति वा । अर्थात्कोकनदविशेषणम् । सशब्दोऽभिवाची
गगनशास्त्रे । तथा र पावके च तीक्ष्णे च’ इति विश्व । शैवे-
यत्र ‘तत्वेदम्’ इति ‘भक्तिः’ इति वाण् । रुद्रिनि संपदादित्वा-
त्त्वप् । राक्षेति ‘बहुव्रीहौ सम्प्रत्यङ्गो—’ इति षच् । रुद्राक्षना-
धृतोतीति दीर्घान्तात् ‘क्विप् च’ इति क्विप् । व्रतविशेषणत्वात्-
इत्युक्त्वाद्भवत्वम् ॥

रतगश्चिरकाललालनादतिविश्रम्भमवापितो नु सः ।

अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥

पतग इति ॥ एतस्य नदीभुजो राक्षो भुज भजन्नाश्रयन्स प-
तगो हंसः अतुलननुपनं कुतूहलं विदधे चकार । पुनरागमनं

१. अतः पतितो नदीभुजः । २. भजन्नाश्रयन्स प-
तगो हंसः । ३. अतुलननुपनं कुतूहलं विदधे चकार । ४. पुनरागमनं

कौतूहले हेतु । नु वितर्कं । चिरकालं लालनात्सांख्यनादतिविश्र-
म्भमतिविश्राममवापितः प्रापित इव । अनु पश्चादेतस्य भुजं भ-
जति इति वा । साक्षेति पाठे अवापितः सन् । अनु पश्चात् । अ-
न्योऽपि बहुकालं द्वेषितो विश्वासं प्राप्तः स्वामिनं स्वगुणेन कुतू-
हलिनं करोति’ ॥

नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत्कुतुकामृतोर्मिषु ।
अवलम्बितकर्णशङ्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

नृपेति ॥ इष्टं मानसं सरो यस्य स हंसः अवोचतुवाच । किं
कुर्वन्—कुतुकामृतोर्मिषु कौतूहललक्षणाभूततरङ्गेषु निमज्जद्भुज-
पमानस नलान्तःकरणमवलम्बिते कर्णशङ्कुल्यावेव कलस्यां येन
एवंविधं रचयन् । सावधानं कुर्वन्नित्यर्थः । राक्षो मनः स्ववचन-
श्रवणोत्सुकं कुर्वन्नुवाचेति भावः । अन्योऽप्यूर्मिषु मज्जत इष्टस्य
कलसमवलम्बनं दत्ते । कर्णाकारो वाद्यविशेषः शङ्कुली । मन
एव मानसम् । प्रज्ञादित्वाद्वाण् । ‘मानसं सरसि स्वान्ते’ ‘अमृतं
यज्ञशेषे स्वात्पीयूषे सलिले’ इति विश्वः । कलसीकम् ‘नद्युतश्च’
इति कप् । ‘न कपि’ इति इस्वनिषेधः ॥

किमवोचदित्याह—

मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः ।
सरसुन्दर मां यदत्यजस्तव धर्मः सदयोदयोज्ज्वलः ९

मृगयेति ॥ धर्मागमा धर्मशास्त्राणि तेषां मर्म रहस्यं तस्य
पार गच्छन्तीत्येवंभूतैरपि नृपै राजभिर्मन्त्रादिभिः मृगया पापदिः
न विगीयते निन्द्यते, अपितु कथित एव । एवं सत्यपि हे सरव-
त्सुन्दर, त्वं मां यदत्यज स तव दयोदयोज्ज्वलो धर्मः दयाया
उदयेनोत्पत्त्या उज्ज्वलः शोभमानः । सदयः सन् अयः शुभावह-
विधिर्यस्य । उपकरिष्यमाणत्वात् । तथा—दयोज्ज्वल इति वा ।
दयोदयेन सह वर्तमानः । अत एव उज्ज्वल इति वा । मन्मोचने
दयां विनान्यत्कारणं नास्तीत्यर्थः । सरैति भिन्नम् । हे सुन्दर,
त्वं स्वर विचारय । वाक्यार्थः कर्म । नृपैः क्रियमाणा मृगया ध-
र्मागममर्मपारगैरपि न निन्द्यत इति वा । पारगैः ‘अन्तात्य-
न्ताध्व—’ इति डः ॥

मृगयाया अनिन्दने कारणमाह—

अवलस्यकुलाशिनो क्षपान्निजनीडडुमपीडिनः खगान् ।
अनवद्यतृणादिनो मृगान्मृगयाधाय न भूभुजां व्रताम् ॥

अवलेति ॥ मृगया भूभुजा राजानाधाय पापाय न भवति ।
कथमित्यत आह—किन्तूताना भूभुजाम्—अवलं निर्वलं स्वकुलं
च तदश्रन्येवशीलान्प्रपन्मीनान् व्रतां मारयताम् । तथा—निजाः
स्वीया ये नीडडुमा निवानस्थानमृक्षानान्पीडयन्त्येवंशीलान्प्रपा-
न्यक्षिणो व्रताम् । तथा—अनवद्यं निरपराधं नून तद् अदन्ति

१. अनेनैवैवमनुमानसोः शब्दाभावात्तन्मोहोऽप्यनुमानसि ।
२. अनेनैवैवमनुमानसोः शब्दाभावात्तन्मोहोऽप्यनुमानसि ।
३. अनेनैवैवमनुमानसोः शब्दाभावात्तन्मोहोऽप्यनुमानसि ।
४. अनेनैवैवमनुमानसोः शब्दाभावात्तन्मोहोऽप्यनुमानसि ।
५. अनेनैवैवमनुमानसोः शब्दाभावात्तन्मोहोऽप्यनुमानसि ।

पीडयन्त्येवंदीलान्मृगान्प्रतापम् । 'अन्तःमंज्ञा भवन्त्येते सुगन्ध-
समन्विताः' इति स्मृतेन स्मृतादेरपि प्राणित्वात्तद्वधस्तु दोषाय ।
पर दुष्टनिग्रहो राज्ञां धर्म एवेति भावः । अवलान्वलिनो भक्षय-
न्तीति मत्स्यानां जातिस्वभावः । अद्येति 'अद्यप्यप्य' इति
साधुः । पश्चाद्दुष्टीहिमत्पुरुषो वा । पूर्वश्लोके मृगयादोषाभावे
स्मृति प्रमाणमुक्त्वात्र युक्तिमप्यवदत् ॥

यदवादिपमप्रियं तव प्रियमाधाय नुनुत्सुरसि तत् ।

कृतमातपसंज्वरं तरोरभिवृष्यामृतमंशुमानिव ॥ ११ ॥

यदिति ॥ हे राजन्, अहं तव यदप्रियं निन्दाद्यवादिपमुक्त-
वानसि प्रियमाधाय कृत्वा तदप्रियं नुनुत्सुर्निराकर्तुमिच्छुरसि ।
तत्र दृष्टान्तमाह—अंशुमानसूर्यस्तरोर्दृक्ष्य आतपेन कृतं संज्वरं
पीडाममृत जलमभिवृष्यामितो वर्षित्वा यथा नुदनीत्यर्थः । अनेन
दृष्टान्तेनातिशयित प्रियं करिष्यामीति सूच्यते ॥

उपनम्रमयाचितं हितं प्रतिहर्तुं न तवापि सांप्रतम् ।

करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥

उपेति ॥ अयाचितमप्राथितसुपनम्रमुपस्थितं हितं प्रियं परि-
हर्तुं त्यक्तुं तवापि सार्वभौमस्यापि न सांप्रतं न युक्तम् । हि यत्
करकल्पम् ईपदसमाप्तः करः जनान्तर अन्यो जनो मलक्षणः,
करकल्पं जनान्तर यस्यैवंविधाच्छुचितो निर्मलाच्छोभनाद्विधेर्दे-
वात्स प्रतिग्रहस्त्वया प्रापि प्राप्तः । सर्वं हि शुभाशुभ देवात्या-
प्यते । यदैववशाद्भवति तत्केनापि निराकर्तुं न शक्यते । करेण हि
दीयते । यद्वा विधेर्देवस्य हस्तभूताजनान्तरादेतादृशः प्रतिग्रहो
राज्ञो दोषाय न । 'अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः' इति
याज्ञवल्क्यैः ॥

स्वगवं परिहरति—

पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते ।

इति वेञ्चि न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्तुमर्तयः १३

पतगेनेति ॥ पतगेन पक्षिणा मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते
न लोपोपकृत्यै उपकाराय प्रभूयते किं समर्थं न भूयतेऽपि तु नेति
यद्यपि वेञ्चि जानामि तदपि तथापि प्रत्युपकर्तुं प्रत्युपकारार्थं अतयः
कथमलोपकरोमीत्युत्तरकण्ठरादौ.. पीडा वा मां ननु नैव त्यजन्ति ।
जसमर्थमपि प्रेरयन्तीत्यर्थः ॥

उपकर्तुं शक्यते न वेति विचारो मास्तु, किं तूपकर्तुं. प्रत्युपक-
र्तयमेवेति विधिरनीत्याह—

अचिरादुपकर्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम् ।

पृथुरित्थमथापुनस्तु सा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः १४

अचिरादिति ॥ अथवा पक्षान्तरे । य. पुरुष. कश्चनोपकर्तुर-

१ 'अत्रानुप्राप्तमात्रविद्वन्निर्वादीपकारा' । आत्ययिन्ने 'अत्रत्यलु-
लक्षितः । अत्रत्येन विद्वन्निर्वादीपकारा' । अत्रत्येन विद्वन्निर्वादीपकारा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र निम्नप्र-
तिष्ठान्तेन पृथुरित्थमथापुनस्तु' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र निम्नप्र-
तिष्ठान्तेन पृथुरित्थमथापुनस्तु' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्राप्तमात्रविद्वन्निर्वादीपकारा' इति साहित्यविद्याधरी ।

पकारकस्यात्मोपयितीमात्रोपायभूतामात्मोपायमागताम् ।
मोपायमाध्यामिष्ये. । एताः सुपत्तिगुणः कामवि-

टिनि आचरन्तुगान् । जीवन्तः गन्तव्यादनिराश्रित्युक्तः ।
विधौ सति सा उपक्रिया पृथुमेवती अथ अथवा अणु. अथवा

निष्ठु । इह इति विशेषे मन्त्रालप्यन्त्यक्षणे विदुषा ज्ञातु-
निर्वन्धो नास्ति । उपकारस्य महत्त्वात् सौन्दर्यपरिहार एव

यम् । उपाय एवौपयितीति प्रिययादिषु 'उपायाद्वन्धो' वं
पाठान्मार्थं ठकि तदन्तात् 'तत् आगत.' इत्यणन्तवादाः

हेत्वर्थं च । 'युक्तमौपयिकं लभ्यम्' इत्यमरः ॥

वचनप्रसङ्गार्थमाह—

भविता न विचारचारु चेत्तदपि श्रव्यमिदं मदीरितम् ।

खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरणीति

भवितेति ॥ यद्यपि इह मदीरितं मद्बचनं विचारचारु किं

रविपये मीमांसामह चेत्त भविता भविष्यति । अहं लोको-

पकार करिष्यामीति सत्यमेव, तथापि त्वं मिथ्या चेन्नन्त-

तथापि मदीयं वच श्रव्यं श्रवणाहं भवत्येव । विचारचारु त-

कथं श्रव्यमित्याशङ्क्यामाह—इयं गगवाक्पक्षिणो वाह पक्षी-

पुण्यवाचा वदनीत्यतोऽपि हेतोर्मद्वचनं किं मुदं संतोषं न वा-

करिष्यति, अपितु करिष्यत्येव । इष्टमाधक्यात् । अपिरेव-

केव—शुक्रवागिव । श्रव्यमहायं 'अचो यत्' इति यत्, न

धातुकार्थधातुकयोः' इति गुणः, 'धातोस्तन्निमित्तत्येव'

वान्तादेशः ॥

तदेवाह—

स जयत्परिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।

यमवाप्य विदमर्भूः प्रभुं हसति ग्रामपि शक्रभर्तृकाम् ।

स इति ॥ किल प्रसिद्धौ स भीममंजुको भूपती राजा

सर्वोत्कर्षेण वर्तते । किभूत—अरिसार्थं वैरिसमूहे सार्थको-

मन्वर्थकीकृत नाम स्वसंज्ञा येन । विभ्रत्यस्यद्वारेण (नव्वे)

इति भीम 'भीमादयोऽपादाने' इति साधुवम् । स क-

दमर्भूवराडभूः यं पतिमवाप्य शक्रभर्तृकामपीन्द्रपतिकामपि

दिव हसति । तत्तुल्या भवनीत्यर्थः । शङ्कते तपस्विभ्योऽपी-

शक्रभर्तृका यौ, अहं तु भीमभर्तृकेति हासहेतुः । शक्र-

जेतुमिति वा । तस्मात्कोऽपि न विभेतीति । अथेन सह वर्तमा-

सार्थकम् 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः, 'वोपसर्व-

स्य' इति स 'शेषादिभाषा' इति कर्षः । ततश्चिवः । शक्रभर्तृक-

'नष्टृत्वं' इति कर्षः ॥

अस्या लोकोत्तरे गुणोत्कर्षे मिथ्यात्वनिरासार्थं पुराणप्रसिद्धं

निहाम सूचयन्माह—

दमनादमनावप्रसेदुपस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।

वरमाप स दिष्टविष्टपत्रितयानन्यसद्गुणोदयाम् ॥ १५

पृथुदगद्विह कर्षणीयमन्तव्यपक्षः । २ 'अत्र उक्तानुप्राप्तमात्रोप-
गमाचा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्राप्तमात्रोप-
साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्राप्तमात्रोप-
'अत्र निम्नप्रतिष्ठान्तेन पृथुरित्थमथापुनस्तु' इति साहित्यविद्याधरी ।

दमनादिति ॥ हे राजन्, स भीमः दमनादेतन्नाशस्तपोधना-
पेवैरदानसमर्थोऽमनागत्यर्थं प्रसेदुप. प्रसन्नात्तथ्यगिरोऽप्रता-
कादेवभूतात् तनयां वर कन्यालक्षणमभीप्सितमाप प्राप्तवान् ।
कभूताम्—दिष्ट. कालः विष्टं भुवनमनयोचितये कालत्रये, अ-
नत्रये चानन्यसदृगन्यमदृशो न भवत्येवंभूत. सौन्दर्यादार्थादिगु-
णोदयो यस्यान्ताम् । भूतभविष्यद्वर्तमानकाले लोकत्रयेऽपीदृक्सौ-
न्दर्यादिगुणवती कापि नास्तीति भावः । दिष्टस्तेनैव मुनिना दत्तो
वेष्टपन्नितयेऽनन्यसदृशो गुणोदयो यस्यै तामिति वा । 'कालो
दिष्ट' इत्यमरः । दमनात् 'सहितपिदम. संज्ञायाम्' इति ल्यु ।
प्रसेदुप प्र—सदो लिटः 'भाषाया सदवसभुव.' इति कसु ।
अनन्यसदृक् 'सर्वनाशो वृत्तिमात्रे' इति पुत्रज्ञावे ॥

भुवनत्रयसु भुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।
उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधौ ॥

भुवनेति ॥ यतो यस्तात्कारणादसौ भीमतनया भुवनत्रये सु-
भुवः सुन्दर्यतासा कमनीयतया यो मद सौन्दर्येण यो गवस्तं
तनुश्रिया शरीरसौन्दर्येण दमयन्ती ग्लपयन्ती शमयन्तीबोदि-
यायोत्पन्ना । ततस्तत्सात्कारणात् 'दमयन्ती' इत्यभिधां सार्थकं
नाम दधे वभार । 'भूस्वधूभ्रस्त्रिभ्रश्छन्दसि' इति क्युनि साधि-
तस्य भुवनशब्दस्य बाहुलकाद्भाषाया प्रयोगः । 'अणावकर्मकात्—'
इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले यत्परस्मैपद विहितं तस्यैव 'न पाद-
मि—' इत्यादिना निषेधाद्भावकर्मकत्वे च तत्रैव चित्तवत्कर्तृकत्वा-
भावाच्चेन परस्मैपदप्राप्तिर्निषेधादशङ्काया अभावाच्चाकर्त्रभिप्राये य-
थाप्राप्तं परस्मैपदं भवत्येवेति दमयन्तीत्यत्र शता युज्यते ॥

श्रियमेव परं धराधिपाद्गुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम् ।

व्यवधावपि वा विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः ।

श्रियमिति ॥ हे राजन्, त्वं तां भैमी श्रियमेव लक्ष्मीमेवा-
वेहि जानीहि । परमयं विशेषः—गुणसिन्धोर्गुणसमुद्राद्वराधिपा-
त्यधीपतेरुदितामुत्पन्नाम् । लक्ष्मी समुद्रादुत्पन्ना, इयं तु गुणस-
मुद्राद्राज इति विशेषः । अप्रतिद्वयं ज्ञापनं क्रियते न तु प्रसिद्ध-
स्येत्याह—वा प्रसिद्धौ । व्यवधिर्व्यवधानं तस्यां सत्यामपि मृडो
महादेवस्तस्य चूडा मौलिः सा निलय स्थानं यस्याः सा ता विधो-
श्चन्द्रस्य कलां को न वेद जानाति, अपि तु सर्वोऽपि । ईश्वरस्या-
प्रत्यक्षत्वेऽपि नूनमौलिस्त्रितां चन्द्रकलां सर्वोऽपि वेत्ति, तथा व्य-
वधानेऽपि त्वमपि ता वेत्सीति भावः । इणो लोटि हेरपित्वाद्गुणा-
भावे एजाडित्वाभावाद् 'एत्येधति—' इति वृज्जभावेन 'आदुण.'
आइप्रक्षेपेऽपि 'ओमाडोश्च' इति पररूपप्राप्तेरवेहीत्येव रूपम् ॥

१ 'अत्रातुप्रानन्यतिरेकाल्पारौ' इति साहित्यविद्याधरी । = 'अत्रो-
त्प्रेक्षाल्पार इति साहित्यविद्याधरी । ३ प्यवपिशब्दस्य रजोत्वे नाना-
भावेन तत्त्वमिति व्याख्याननलग्नम् । ४ अत्र रूपकमात्रेण शब्दाल्पारौ ।
आक्षेपलक्षणं गद्येनोक्तम् 'वस्तु प्रसिद्धमिति यदिदमिति वास्तवचनना-
क्षिप्प । अन्यत्वात्प्रसिद्धं यत्र मयात्वं आक्षेपः' इति साहित्यविद्याधरी ।
'यथा हरसिरोजानि कला चन्द्रकला यथा नीलभवनोदितान्येषा
प्रतिवेति सौन्दर्यातिशयोक्तिः । अत्र श्रीकृष्णोत्पत्त्यै वान्मन्ये त्वेवप्रति-
निधयनेन नानान्यभवेनैव तत्ता निरुद्धौ इति उच्यते । यत्र वास्त-
व्ये निम्नप्रतिनिधयोरुत्पत्तेः । नानान्यभवेनः शब्दार्थः न उच्यते निग-
धने' इति लक्षणात् 'नी जीवानु ।

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि सा विभर्ति यान् ।
पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः २०

चिकुरेति ॥ हे राजन्, ते चिकुरप्रकराः केशसमूहा जयन्ति
सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । ते के—सा विदुषी पण्डिता भैमी यांचिकु-
रप्रकरान् (मूर्धनि) आविभर्ति धारयति आभरणं करोति वा ।
चामरेण साम्ये सति सर्वोत्कृष्टत्व कथमित्यत आह—पशुना चम-
रसंशकेनाप्यपुरस्कृतेन पश्चात्कृतेन चामरेण तत्तुलनां तेषा के-
शानां तुलनां साम्यं क इच्छतु । न कोऽपि । चमराणां हीनस्थान-
धारणात्तत्तुलना नास्ति । अथच ज्ञात्रा ये मत्स्ये त्रियन्ते पूज्यन्ते
तेषा मूर्खेणाप्यपूजितेनासता सह साम्यं कोऽभिलष्येत् । अतस्त-
त्केशानां सर्वोत्कर्षता । विदुषीति 'विदे. शतुर्वसु.' 'उगितश्च'
इति डीप 'वसोः संप्रसारणम्' । तुलनाम् 'ण्यास—' इति युच् ।
सत्रापूर्वकविधेरनित्यत्वात्वाचूषधगुणाभावः ॥

खट्वशोर्जनयन्ति सान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवान्मृगाः ।

जितयोरुदयत्प्रमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभया भयात् २१

खट्वशोरिति ॥ हे राजन्, मृगाः खुरेण कण्डूयनं कण्डूपन-
यनं तदेव व्याजस्तसात्खट्वशोः स्तनेत्रयोः सान्त्वनामाश्वासनं
जनयन्ति कुर्वन्ति । यतस्तस्या भैम्या अखर्वेक्षणशोभया विशाल-
नेत्रशोभया जितयोः पराभूतयोः । अत एव भयादिवोदयत्प्रमी-
लयोर्जायमानतन्त्रीकयोः । लुहोप्रेक्षा । यथा केनचिज्जितं भीतम-
न्यमपि कश्चिक्करपरामर्शादिना सान्त्वयति तथा मृगा अपि स्व-
नेत्रे सान्त्वयन्ति । 'तन्त्री प्रमीला' इत्यमरः । 'खर्वो हृस्वश्च वा-
मन' इत्यमरः । उदयदिति 'इ गैतौ' ॥

अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।

श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते २२

अपीति ॥ हे धरापते पृथीपते, दमस्वसुर्भय्या लोकयुगमपि
मातृकुलपितृकुललक्षणं श्रुतिगामितया लोकाकर्णनविषयत्वेन ज-
गत्प्रसिद्धत्वेन सुतरां व्यतिभाते । परस्परोत्कर्षेण विनिमयेन वा
भासत इत्यर्थः । इदं भैमीमातृकुलमिति जगद्विख्यातत्वम् तेन
भैमीमातृकुलस्य शोभनं तज्जैमीपितृकुलेनाद्नीकृतम् । एवं भैमी-
पितृकुलमिदमिति जगद्विख्यातत्वम् । तेन भैमीपितृकुलस्य
शोभनं तज्जैमीमातृकुलेनाद्नीकृतमिति विनिमयः । भैमीसंन्यनेन
पितृकुलवन्मातृकुलं मातृकुलवत्पितृकुलं शोभते । सादृश्यं तु ता-
त्पर्यार्थः । तच्च सादृश्यं श्रुतिगामितया विशेष्यते । तच्च श्रुतिगा-
मित्वलक्षणं सादृश्यं मातृकुलस्य पितृकुलपेक्षया पितृकुलस्य च
मातृकुलपेक्षया ननु दृगाद्यपेक्षया । एवं दृगादीनामपि सत्राती-
यापेक्षयैव श्रुतिगामित्वलक्षणं सादृश्यमद्नीकृत्यार्थं ननु लोकयुगा-
द्यपेक्षया । तथा—दमस्वसुर्दृशावपि नेत्रे अपि श्रुतिगामितया
आरुणदेशविशालत्वेनानितरां विनिमयेन भाते शोभते इति
द्विवचनम् । दक्षिणतयनस्य श्रुतिगामित्वेन वा शोभा तां
वाननयनमद्नीकरोति । वाननयनस्य च श्रुतिगामित्वेन या

१ 'अत्रातिशयोक्त्येवमाल्पारौ' इति साहित्यविद्याधरी । = 'अत्र
नानान्येतिदुर्भावात्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
दमस्वसुर्दृशावपि नेत्रे' इति लक्षणात् 'नी जीवानु ।

शोभा तां दक्षिणनयनमन्त्रीकरोनीलत्रापि विनिमयः । शुक्तिगामि
त्वेन दक्षिण वाममित्र वाम दक्षिणमित्रेभ्योऽपि यादवः पुन
तात्पर्यं ज्ञेयम् । तथा—दमस्सु संवन्ती पुनदृष्टा शुता पुन
णादौ, दृष्टाः कासुचित्सुन्दरीषु । यद्वा—कासुचित्सुन्दरीषु पुन
कासुचिदृष्टा रमणीगुणाः श्रीगुणाः पुनिगामितया लोकाकृष्टेन
विषयत्वेन व्यतिभाते विनिमयेन शोभन्ते इति उदुत्तनम् । पु
राणादावन्यस्त्रीषु वा ये शुतास्ते कासुचिदृष्टास्ते भंग्यामेव दूयन्ते
इति श्रुतानां दृष्टानां च स्त्रीगुणानां दमस्सु सन्निभता स
र्वेषां शुक्तिगामित्य विद्यते । ततः श्रुतानां स्त्रीगुणानां दमस्सु
संवन्धिनां यच्छुक्तिगामितया शोभन तद्वृष्टरतीकृतम् । एव
दृष्टानां शोभनं तच्छ्रुतेरतीकृतमित्यत्रापि यथाकथञ्चिद्विनिमयः ।
यथा श्रुता भैमीसवन्धिनः शुक्तिगामितया शोभन्ते तथा दृष्टा
अपि भैमीसवन्धिनः शुक्तिगामितया शोभन्ते उच्यते यादवः
एव तात्पर्यम् । श्रुतदृष्टा अपि सर्वे गुणा भंग्यां गीयन्ते इति
भावः । सासुद्रिकशास्त्रे श्रुतानां पद्मिन्यादौ दृष्टानामिति वा
यथाकथञ्चिज्ज्ञेयम् । विस्तरभयात्र लिख्यते । 'श्रुति न्योये त-
थाज्ञाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः । गार्गी गम्यादिः ।
आवश्यके ताच्छील्ये वा णिनि । 'त्वत्तलो-.' इति पुन ।
व्यतिपूर्वस्य भातेः 'कर्तारं कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् । वि-
वचने सर्वणदीर्घत्वे कृते, बहुवचने च 'आत्मनेपदेष्वन्त.' इति
अस्यादादेशे शैबलुक् टेरित्व सर्वत्र । वचनरूपेण ॥

अथरं किल विभ्रनाम कं कलमसादिति मध्यमन्त्र
लभतेऽथर्वविभ्रमित्यदः पदमस्या रदनच्छंदः पदाः

अध्वरमिति ॥ ते रात्रम्, अथा इमयन्त्या रात्रम्
रमोष्ठ इदमिदम् अरमिन् इत्येकपदमेतत्पदं । तु
रात्र इत्यतो हेतोर्भेद्य गयी तानमन्त्राय सन्न्य लभते
इतीति हिम्—हिल यस्माद्विभक्त्यामकं तानमन्त्रादेः
हीनम् । विभक्त्यापेक्षयाप्यारिक्त्वात्तादृशतत्पुनराप्य अत्र
विभक्त्यसङ्गं फलं यस्मादावस्थित इति बहुव्रीहिः, न
एव विभक्तिमिति । अत्राप्या तु अत्रो विभ्व इति तत्पुन्य
धारयः । एतस्यान्तु ननुनीतो अन्तः शब्दतश्च भक्ष्यम् ।
म्यधरो जितविभ्व इति भावः ॥

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।

कृतमध्यविलं विलोकयते ६ ॥ १५ ॥ ३ ॥
 हतेति ॥ इन्दुमण्डलं चन्द्रविभ्रं वेधसा ब्रह्मणा ३
 न्तीवदनाय भैमीमुपं निर्मातुं हतसारमिव धृष्टि ॥ १५ ॥
 कृतं मध्ये विल उद्दि यस्यैवभूत विलोकायते इत्यते तस्यत इत्य

१ 'अत्र छेकानुप्राप्तोऽतिशयोक्तिरलङ्कारः' इति साहित्यविद्यायां
'दक्षिणयोनिलिनमल्लिकारणायसन्धेऽपि सन्धोक्तेरतिशयोक्तिः' इति
समा व्यञ्जयतेलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः' इति जीवातु । २-३ 'गन्तु
रदनच्छदे' इति द्विवचनान्तपाठ साहित्यविद्याधरीसमत ।
व्याख्यातम्—रदनच्छदे ओष्ठौ वदन् प्रतिपादयत् । रदनच्छदस्य
नपुंसकत्वम् । यदुक्तं प्रतापमार्तेण्डाभिधानकोषे—'गन्तृपञ्चच्छदे-
याम्' इति 'आभ्याम् रदनच्छदे' इति पाठन्तु सर्वथाऽशुद्ध 'ओष्ठौ
रदच्छद' इति पुल्लिङ्गनिर्देशात्' इति पाठन्तु सर्वथाऽशुद्ध 'आभ्याम्' इ
पाठे रदनच्छदौ वददिति युक्तं पाठ । छदश्चदस्य पुल्लिङ्गत्वात् ।
पणं छद पुमान्' इत्यमर इति तिलक—व्याख्यायामभिहितम् । रद-
च्छदे वदन् 'वद स्वैयै' स्थिरीभवन्निति मतमन्यन्तपाठादङ्गीकारश्च ।
ओष्ठैश्चालङ्कार' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र दमयन्तीदमन्त-
निम्बापरीकरणासनन्धेऽपि सन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । पूर्ववद् वनि ।

नलिनं मलिनं विवृण्वती पृपतीमस्पृशती तदीक्षणे ।
अपि खञ्जनमञ्जनाञ्जिते विदधाते रुचिर्गर्वदुर्विधम् २३
नलिनयिनि ॥ तर्जनी ॥ १ ॥

नलिनमिति ॥ तदीक्षणे भैमीनेत्रे पृथतीमञ्जनशालाकाम-
स्पृशती अप्राप्ते अञ्जनानाञ्जिते सती नलिनं कमलं मलिन स्व-
कान्त्या दूषितं विदधाते कुर्वीते । किञ्चूते तदीक्षणे—विवृण्वती
आत्मानं प्रकाशयन्ती प्रसारयन्ती । ऋजुरीत्या विलोकमाने ।
अञ्जनाञ्जिते अञ्जनपूजिते साञ्जने सती तदीक्षणे रञ्जनमपि र-
ज्जरीटमपि रुचिगर्वणे कान्तिमदेन दुर्विधं दरिद्र विदधाते ।
अवतंसीकृतं कमलं कटाक्षावलोकनप्रसृतया स्वकान्त्या मलिनं
श्याम विवृण्वती कुर्वती, तथा—पृथती हरिणीमस्पृशती नेत्रवि-
षयेऽगणयन्ती एवंविधे भैमीनेत्रे कज्जलाञ्जिते रञ्जनमिति पू-
र्ववत् । अञ्जनपूजनात्पूर्वं स्वकान्त्या कमलं जितं, हरिणीनेत्रयोस्तु
भैमीनेत्रशोभासंभावनापि नास्ति । अञ्जनपूजानन्तरं रञ्जनस्य
मन्त्रेन स्पृशते नान्यस्येति गर्वमद्रहित कुर्वीते इत्यर्थ इति वा,
रुचि कान्तिविषये दर्पण रहितमिति वा । रूचीति भिन्नं पदम् ।
खञ्जनो हि शुक्लकृष्णोऽतिसरलोऽतिचञ्चलश्च । अतस्तेन साम्य-
इति भावः । मलिन स्वगत श्याम गुणं विलोकनवशाद्विवृण्वती
प्रकाशयन्ती नलिनं रुचिगर्वदुर्विध विदधाते इति वा, मलिन

१ शशि विमाने जगद्देशस्याप्राप्त्या पूर्वं ग्रहो लङ्घ्यते, ततो जगद्देशो बोध्यः । २ 'अत्र वचनशेषक्रियाकाररूपकसंस्थिति' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र लोकयुगादीनां त्रयाणामपि प्रकृतत्वात्कैवल्यप्रकृतपिपयतु-त्पयोगितात्तेन । 'प्रभुतुताप्रभुतुतानां च कैवल्य तुल्यवर्नतः । औपम्य गम्यते वा सा मता तु ययोगिता ॥' इति लक्षणात्' इति जीवातु ।

कलङ्गेन हतसारत्वमुपेक्षितम् । किभूतम्—धृतो गभीरखन्यां
—नेमगते परभागस्थितस्य खत्याकाशस्य नीलिमा येन । कलङ्को
न भवति, किं त्वयसाकाशनीलिमा । भैमीमुखं निष्कलङ्कचन्द्रता-
तत्तुल्यमिति भावः । वदनाय 'क्रियाथोपपदस्य च—'इति चतुर्थी ।
—वतीति 'कृदिकारादक्तिनः' इति डीप् ॥

प्रकारान्तरेण भैमीमुखस्य चन्द्राधिक्यमाह—

धृतलाञ्छनगोमयाञ्चनं विधुमालेपनपाण्डुरं विधिः ।
भ्रमयत्युचितं विदर्भजानननीराजनवर्धमानकम् ॥२६॥

धृतेति ॥ नलाञ्छया चन्द्रो भ्रान्तति । तत्रोपेक्षते । विधि-
—तस्या विधुं चन्द्रमुचितं योग्यं विदर्भजा भैमी तस्या आननं तस्य
नीराजनार्थमारतिकार्थं वर्धनानकमिव वर्धनानक शरावं भ्रमयति ।
किभूतं विधुम्—इतं लाञ्छनमेव कलङ्क एव गोमयाञ्चनं गोम-
यपूजनं येन । तथा—आलेपनं पिष्टोदकम् ('अईपण' इति लोके
प्रसिद्धं) तेनैव पाण्डुरम् । चन्द्रलन्मुखसादृश्यं न प्रापेति भावः ।
गोमयलिप्तेन चूर्णादिविद्धेन शरावेण दृष्टिदोषनिवारणार्थं नीराजना-
क्रियत इति लोकाचारः । 'शरावो वर्धमानकः' इत्यमरः ॥

सुपमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्ममभाजितन्मुखात् ।
अधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्जति स्फुटम् ॥

सुपमेति ॥ कमलस्य शोभाधिका, भैमीवदनस्य वेति सुप-
माविषये परमशोभाविषये परीक्षणे दिव्येन शोधने निखिल स-
न्त पद्मं पद्मजात तन्मुखान्नेनीमुखादभाजि पराजय प्राप्तम् ।
—वदत—भङ्गलक्षणं पराजयचिह्नं सलिलोन्मज्जनं जलादुन्मज्जनपूर्व-
भवननयापि नोज्जति स्फुटं व्यक्तमेव न त्यजति । स्फुटमुज्जति
या । जलोन्मज्जनं तस्य स्वाभाविकं भङ्गलक्षणत्वेनोपेक्षितम् ।
स्फुटं चिह्नितमिति पद्मविशेषणं वा । जलदिव्ये धनुर्धरमुक्तं
वागनादाय वावदन्तो धारणागच्छति तावद्य सलिले निमज्ज-
न्तं निष्ठति न विजयते, यस्तु ततः पूर्वमेवोन्मज्जति स पराजयत
इति भावः । 'सुपमा परमा शोभा' इत्यमरः । 'सुविनिर्दिष्टं—'
इति पञ्चम् । अभाजति रम्यवैरि विष्णु 'नज्जेश्वरं विष्णि' इति
नलोपः ॥

धनुषी रतिपञ्चशणयोरुदिते विश्वजयाय तदुचौ ।

नलिके न तदुचनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः

धनुषी इति ॥ तदुचौ भैमीभुजौ विश्वजयाय रतिपञ्चशय-
रतिपञ्चशयपदेषुभौ नोदिते प्रादुर्भूतेन इति कथा । तु इति पदे

वितर्के । तथा—तस्या भैम्या उचनासिके रन्ध्रद्वयोपलक्षिते नासिके
त्वयि विषये नालीकौ नलिकाप्रेर्यमाणलघुशरौ तयोर्विमुक्तिका-
मयोर्नलिके शराधारनलौ न भवतः, अपितु नलिके एव । एतस्या
भ्रूनासिक इष्टा सर्वोऽपि कामाधीनो भवतीति भावः । 'नालीकः
शरशाल्ययो' इति विश्वः । विश्वजयाय 'तुमर्थात्—' इति चतुर्थी ।
कामयोरिति 'शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णे.' ॥

सदृशी तव शूर सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिज्जुजा ।
अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृहयालुः करलीलया श्रियः ॥

सदृशीति ॥ हे शूर, सा भैमी परकेवलं तव सदृशी योग्या ।
किभूता—जललक्षणं दुर्गं तत्र तिष्ठति जलदुर्गस्यानि मृणालानि
जयत इति जितौ भुजौ यस्याः सा । मृणालादपि कौमलौ गौरौ च
तद्भुजौ इत्यर्थः । तथा—करलीलया हन्तविलासेन मित्रं सूर्यं,
सुहृदं च जुपन्ते सेवन्ते मित्रजुषि तेषाम् । विकसितत्वान्श्रीका-
णामपि सरोरुहां कमलानां श्रियोगृहयालुर्नहीतुकामा । त्वमपि
जलदुर्गस्थवैरिजिज्जुज सत्सुहृदां सत्सहायानामपि वैरिणां संपदः
करलीलया बलिक्रिया । गृहयालुरिति शूरत्वादुभयोः साम्यम् ।
अपरित्यज इत्यर्थं वा । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्कः', 'उल्लिहन्ताशवः
कराः' 'लोला विलासक्रिययो' इत्यमरः । गृहयौरादिष्णन्तात्
'सृष्टिगृहि—'इत्यादिनालुचि 'अयानन्ता—' इत्ययादेशे गृहयालुः ।
तयोते न लोका—' इति पठोनिषेधाच्छ्रिय इति द्वितीया ॥

वयसी शिशुनातदुत्तरे मुदशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी ।
विधिनापि न रोमरेखया कृतसीम्नी प्रविभज्य रज्यतः ॥

वयसी इति ॥ हे राजन्, तस्यां मुदशि मुनयनाया स्वाभि-
विधिं विजानिष्याति विभिन्नुगी कर्तुं कामे प्रवृत्तेः स्यात्सना
इत्यनभिष्याप्प विधानीति शब्दः मन्यते । एवं तारणमपि ।
एवभूते शिशुता च तदुत्तरं शिशुताया शब्दतः परं तात्पर्यं च
वयसी न रज्यतः अपितु रज्यत एव संनुष्यत एव । शब्दताम्ये
तस्या विद्वत् इत्यर्थः । यत्र नया वनेमाना इति शब्दः । किभूतं
उपन्ते—विदिना नलना उदरे वनेमानना रोमरेखया प्रविभज्य
सन विभाग इत्या इत्यन्तं इत्यन्तं इति । एतस्मिन् वि-
भज्य न रज्यत, किं न हि स्यत्वे एकानुगतं भज्यत इति वा ।
शब्दवन्ते रोमरेखोद्भवेन च तदुत्तरं प्रवर्तते युने नश्यते एव
विद्वत् । रज्यतशब्दः त्वत्वं न शब्दो न तात्पर्यं चान्यत्तुर्न इ-
त्येति भावः । विदिना नलना उदरे वनेमानना रोमरेखया

१ 'अनुमानालङ्कार, न तदुच्चमुचौ भवति' इत्येवम् । उच्यते-
दर्शनाध्यक्रमाच्चान्वितजननाद्भ्रान्तिमानव्यलङ्कारो भवति' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'अत्र मनवापिकाराण्युपा रूपाश्च काये मन्त्रान्विते, न तदे-
त्तुगुणा इति तार्किकममये न्विते गुण इति चक्रग्रन्थ इति चोभयमाने न
च्यप्रतीयमानयोरभेदाध्वनय एव । न तदुच्चमुचौ भवन् इति उच्यते-
सत्रमयोरभेदादतिशयोक्त्युत्पापिततरचक्रग्रन्थान्मन्त्रकृत्यानिमित्ता कुचानि-
कारसे कायं चक्रग्रन्थकारितालङ्कारनिमित्तकारणगुणमन्त्रमन्त्रनेतेति
सक्षेपः । तार्किकममये विरोधादिरोधानामनोऽलङ्कारः इति कैश्विदुक्तं, न
न्ताश्चनचरमन्त्रकारपारदुर्भावनः शृण्वन्तु' इति जीवातुः । २ 'अत्रोक्तं
दीपक चालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र सितस्वैरावतयो पद-
सज्जन्मारिभजनस्य जितवहंत्वजितकुम्भलपदापहेतुगुणत्वात्तदेवुते काव्यमिति
तदमवगम्येऽपि मन्त्राभिमानादतिशयोक्तिश्च' इति जीवातुः । ३ 'अत्र
काव्यमिदमलङ्कारालङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति
जीवातुः ।

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

1000

नेन । तव केवलां संमतिमेवाधिगन्तुं ज्ञातुमेवेदं निवेदितं । वचनं तथापि निन्द्यम् । ममोपकारो न कर्तव्य इति केनापि व्यत इति वा । भवत्संमतिं ज्ञातुमेवेदं वचनं यदि संमतिं कर्तुं कमात्मसमानं प्राप्तं चेद्वचनं तर्हि धिक् निन्द्यमेव । यत्—
धनो न देतादृशा भवन्तीति वा ॥

दिदं विशदं वचोमृतं परिपीयाभ्युदितं द्विजाधिपात् ।
तिवृत्तया विनिर्ममे स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ४९
तदिति ॥ स नलो द्विजाधिपात्पक्षिश्चेष्टात्, चन्द्राद्याभ्युदितं गीतमिदं पूर्वोक्तं विशदं प्रव्यक्तं धवलं च वचोमृतममृतं परि-
य सादरमाकर्ण्य पीत्वा चातिवृत्तयातिहृष्टत्वेन सितं श्वेतं तत् तस्य पीतस्यामृतस्य चोद्गारमिव विनिर्ममे चकार । श्वेतस्य त एवोद्गारो भवतीति सितपदम् । अन्योऽप्यनित्यसोऽजीर्णभया-
द्गारं करोति, सोऽप्यपक्वत्वास्तितो भवति । साधवः स्मितभा-
णः । मैत्रीप्राप्तिसंभावनाजातहर्षाद्वा स्मितम् । उद्गार इति 'ज्योत्स्नः' इति धञ् ॥

रिमृज्य भुजाग्रजन्मना पतगं कौकनदेन नैपथः ।
तस्य मुदेऽकिरद्गिरः प्रियवादामृतकूपकण्ठजाः ५०

परीति ॥ नैपथो नलस्तस्य हंसस्य मुदे हर्षाय गिरो वाचो
तु कोमलं यथा तथाऽकिरदुवाच । किं कृत्वा—भुजाग्रे बाहुप्रान्ते
न्मोक्षतिर्यस्य तेन कौकनदेन रकोत्पलेन । करणेत्यर्थः । पतगं
रिमृज्य संस्पृश्य । किंभूता गिरः—प्रियवादाभ्युदितं स्तुतिवचोल-
ङ्गनमृतं तस्य कूप, आकर इत्यर्थः । एवंभूतो यः कण्ठस्तस्मा-
त्ता । नञ्जुलं सरसं च वच उवाचेति भावः । मृदु परिमृ-
येति वा ॥

तुलाविषये तवाकृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता ।
वदुदाहरणाकृतौ गुणा इति सामुद्रकसारमुद्रणा ॥ ५१ ॥

नेति ॥ हे हंस, तव आकृतिः स्वरूपं तुल्यत इति तुला उप-
र्यं तद्वक्षणे विषये न । उपमानाभावात्, किं तुपमानमेव । तुल्य-
ऽनयेति तुला उपमानं तस्य विषये लक्ष्ये उपनयेन मध्ये न निष्ठति,
के तुपमानमेवेति वा । तथा—ते सुशीलता सुखभावत्वं सुवृ-
त्तत्वं वा वचोवर्त्मनि न वागोचरो न, वर्णयितुं न शक्यत
इत्यर्थः । तथा—आकृतौ गुणा इति 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति'
इति सामुद्रकशास्त्रस्य सारो रहस्यं तस्य मुद्रणा नियमना, संग्रह
इति यावत् । सा त्वदुदाहरणा त्वमेवोदाहरणं दृष्टान्तो यस्याः ।
अन्यथा सा निर्विषया त्यादिति भावः । तवाकृति गुणांश्च दृष्ट्वा
सामुद्रिकशास्त्रकारैः यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इत्युक्तम् ।
उदाहरणं प्रथमदृष्टान्तस्त्वमित्यर्थः' इति वा । तुलेति कर्मणि क-

रणे च 'धञर्थे कविधानम्' इति क० । प्यन्तत्वात्तुलेनेति यद्यपि
भवितव्यम् । तथापि 'अतुलोपमाभ्याम्' इति निर्देशात्कप्रत्ययः ।
सामुद्रिकेति समुद्रेण प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे 'तेन प्रोक्तम्' इत्यपि
स्वार्थे कन् । 'सामुद्रिक' इति पाठेऽणन्तादस्यर्थे 'अत इतिठनौ'
इति ठन् ॥

न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पथि पक्षपातितानवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा ५२

नेति ॥ ननु सवोधने । तावकी तवेयं तनुः परं केवलं सुव-
र्णमयी हेमविकारो न, किंतु तावकी वागपि वागपि तथा किं
सुवर्णमयी शोभना वर्णा यस्या सा । किं प्रश्ने । वाक्पटुत्वं, शरी-
रसौन्दर्यं च स्वयमेवेति सूचितम् । नु सवोधने । न इति पृथक् ।
वागपि तथा न किम्, अपितु तथैवेति वा । अन्यच्च तव पक्षपा-
तिता पक्षान्यां पतति गच्छत्येवशीलः पक्षपाती तस्य भावस्तत्ता-
नवलम्बे निरालम्बे पथि अन्तरिक्षमार्गे परं केवलं न, किंतु सा
पक्षपातिता स्ववर्गान्तःपातित्वमनुकूलवर्तित्वमनवलम्बे निर्गतिके
मादृशे मत्सदृशे किमु किं नेति वा । निरालम्बनस्य मम त्वमे-
वालम्बनमिति भावः ॥

भृशतापभृता मया भवान्मरुदासादि तुपारसारवान् ।
धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्संनिधिरेव सन्निधिः ५३

भृशेति ॥ हे हंस, मया भवान्मरुद्वायुरासादि प्राप्तः । किंभू-
तेन—भृशतापमतिशयितकामज्वर विभतीति । किंभूतो मरुत्—
तुपारस्य हिमस्य सारः श्रेष्ठो भागो विद्यतेऽस्मिन् । ज्वरतप्तस्य
शीतलेन वायुना यथा तापनाशस्तथा भवत्संगत्या ममेत्यर्थः ।
तदेव दृष्टान्तेनाह—धनिनां धनवतामितर एतद्विलक्षणो नीचो
द्रव्यरूपो वा संनिधिः सन्यद्भिधिः । सतां विदुषां पुनर्गुणवतां
संनिधिः समागम एव संनिधिः सन्यग् संनिधिर्न त्वन्यः । निधि-
प्राप्त्या धनिकानां यथा हर्षस्तथा गुणिजनसंनिधिवासिनां हर्षः ।
सन्निति पृथग्वा । 'इतरस्त्वन्यनीचयो' इत्यमरः ॥

शतशः श्रुतिमागतैव सा त्रिजगन्मोहमहौषधिर्मम ।
अहोना तव शंसितेन तु स्वदृशैवाधिगतामयैमि तां ५४

शतश इति ॥ त्रिजगतो मोहे मूर्च्छांप्रापणे वशीकरणे च म-
हौषधिरुक्तमौषधिः संनोहिनी विद्येत्यर्थः । सा मैत्री शतशः श-
ताद्विभक्तोऽनेकवारं वा मम श्रुतिमागतैव । अनेकवारं मयाकर्णि-
तैवेत्यर्थः । अमुनानेन तव शंसितेन त्वत्कर्तृकेण सौन्दर्यवन्दने तु
पुनरहं तां मैत्री स्वदेशे त्वमेवैवाधिगतां दृष्टान्वेमि जाने ।
यद्येवंविधा दृष्टा त्वया तर्हि मयापि दृष्टेयवतिमिदं तथा लौकिक-

१ 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
रूपमेवेति शब्दकार । तव वचोवर्त्मनेति रूपम् । तदुद्देशानां निमित्तम् ।
यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र भुजाग्रजन्मना वचोवर्त्मनेति विषयान्तरित्वेन
विषयिणः कोपदन्तर्लोकनिर्गमनादविनियोगः । विषयान्तरित्वेन वि-
षयान्तरित्वेन । तव वचोवर्त्मनेति साहित्यविद्याधरी । ४ 'तव शंसितेन मया
कर्णितैवेत्यर्थः । अमुनानेन तव शंसितेन त्वत्कर्तृकेण सौन्दर्यवन्दने तु
पुनरहं तां मैत्री स्वदेशे त्वमेवैवाधिगतां दृष्टान्वेमि जाने ।
यद्येवंविधा दृष्टा त्वया तर्हि मयापि दृष्टेयवतिमिदं तथा लौकिक-

१ 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
रूपमेवेति शब्दकार । तव वचोवर्त्मनेति रूपम् । तदुद्देशानां निमित्तम् ।
यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र भुजाग्रजन्मना वचोवर्त्मनेति विषयान्तरित्वेन
विषयिणः कोपदन्तर्लोकनिर्गमनादविनियोगः । विषयान्तरित्वेन वि-
षयान्तरित्वेन । तव वचोवर्त्मनेति साहित्यविद्याधरी । ४ 'तव शंसितेन मया
कर्णितैवेत्यर्थः । अमुनानेन तव शंसितेन त्वत्कर्तृकेण सौन्दर्यवन्दने तु
पुनरहं तां मैत्री स्वदेशे त्वमेवैवाधिगतां दृष्टान्वेमि जाने ।
यद्येवंविधा दृष्टा त्वया तर्हि मयापि दृष्टेयवतिमिदं तथा लौकिक-

क्युक्तिः । यच्च बहुवारमाकर्ण्यते तत्कदाचिद्दृश्यतेऽपि । अतश्च
इति बहुवचनकारकत्वाच्छेत् ॥

नेत्रादपि मित्रवचनस्याधिक्यमाह—

अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च सहृदा च पश्यताम्
सविधेऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणीवदनालंकृतिमात्रप्रेक्षिणी ॥

अखिलमिति ॥ चौ तुल्ययोगार्थो । सुहृदा मित्रेण च सहृदा
स्वमनेसा चाखिलं समस्तं वस्त्वनाविलमसंदिग्धम्, अविपर्ययं च
भागमानुमानाभ्यां पश्यताम्, अनाविलमसंदिग्धं यथा भवति तथा
वा जानतां विदुषां ज्ञानृषामाक्षिणी नेत्रे वदनालंकृतिमात्रं मुखालं-
करणमेव न त्वन्यत्तयोः प्रयोजनम् । यतः किभूते अक्षिणी—सं-
विधेऽपि समीपेऽपि न सूक्ष्मवस्तुग्राहके । यत्रेन्द्रियं स्वगतं कञ्जलार-
कत्वादिकमपि ज्ञातुं न शक्नोति तद्दूरस्थं कथं गृह्णीयात् । असामी-
प्यादिति भावः । अतः प्रत्यक्षं ताभ्यां दुर्बलमित्यर्थः । मित्रस्य
प्रथमग्रहणं हृदयापेक्षया प्राधान्यद्योतनार्थम् । एवंविधे अक्षिणी
विदुषामलंकरणमात्रं न, किवलंकृतिरेव वद कथय इति वा । सुहृ-
दा देशकालादिव्यवहितमपि पश्यति न तु नेत्राभ्याम् । सुहृदेति
'सुहृद्दुर्हृदौ' इति साधुः । नसूक्ष्मेति नसमासः सूक्ष्मसाक्षिणी
नेति केचित् । 'मात्रं कार्त्तव्येऽवधारणे' । अत्रावधारणे मात्रावर्द्धः ।

अमितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्राप्तुणकीकृता जनैः ।
मदनानलवोधने भवेत्खग धाव्या धिगधैर्यधारिणः ५६

अमितमिति ॥ हे खग हंस, जनैर्लोकैः श्रवणयोः प्राप्तुणकी-
कृतानीकृता श्राविता तस्या भैर्याः कथा मम मदनानलस्य
कामाग्नेयैर्वने दीपने धाव्या अग्निस्त्र्युक्षणे समया क्रमभवेद्भवति ।
तथा यथाग्निर्दीप्यते । तथा तत्कथा मम मदनान्निर्दीप्यते । कि-
भूता तत्कथा—अमितमनुपम, बहु वा मधु । दिव्यापरिमितामृ-
ततुल्येत्यर्थः । जनो धैर्यधारिणो मन्मददानधीरानुरूपान्धिकः ।
एतादृशा ज्वीरा निन्द्या मम (इत्यस्य) विदोषणम्, अधै-
र्यधारिण इति वा । नदा मां धिगिन्यर्थः । 'कस्मामिधेनी धाव्या
च या स्वादग्निमग्निर्नदी' इत्यमरः ॥

विषमो मलयाहिमण्डलीविषकृत्कारमयो मयोहितः ।
खग कालकलत्रदिग्भवः पवनस्तद्विरहानलधसा ॥५७॥

विषम इति ॥ हे गग, तद्विरहानलो भैर्यावियोगवद्विन्दस्य-
धसा इत्यनेन मया काष्ठकलत्रदिग्दक्षिणा तत्र भवः पवनो
यमुर्ध्वमवावः । विषमो दुःसह क्रुद्धवन्क्रुद्धः । किभूत—
मलयाचटे वनेमाना अहिमण्डलो भुजंगममूहस्य विषं तस्य
पुच्छरजसोऽग्निमं भुजंगममनवायुस्य । विष मिति आत्मना स-

मीकरोतीति वा । विष मयते ददाति वा । कालयति नां-
नीति कालमप्युत्तस्त्वेवंविध एव संभाव्यते । पूरकारमु-
वह्निना यथा काष्ठं ददाते तथा मलयपवनसंभुजितेन वि-
नाहमपि द्रव्ये इति भावः । मलयाचले वायु-
वाहुल्यम् । विषम इति 'आतोऽनुपमगं कः' । फूत्कारमयः
तादृशे प्राचुर्ये वा मयद् । कालेति 'नारायणकालयते' इति
तच्चाद्यर्थः ॥

प्रतिमासमसौ निशापतिः खग संगच्छति ५८
किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्यतस्का

प्रतिमेति ॥ हे खग, अमौ निशापतिश्चन्द्रः नागमा-
मासे यद्विनाधिपं सूर्यं संगच्छति प्रविशति स चन्द्रस्ततः
सद्भातीव्रतरैरनितां दैर्घ्यं धैर्यतस्करैर्धैर्यचारैः करैः किरणैः म-
हाय किमु । जात इति शेषः । उपलक्षित इति वा । वि-
हितां संतापकारिवं स्वत एव रवेस्तैर्धैर्यमादाद्योल्लेखितम् ।
न्योऽपि स्वतोऽपकारेऽसमर्थोऽन्यसहायोऽपकारं करोति ।
तिमासम् । वीप्सायामध्ययीभावः । संगच्छतीति सन्मर्-
डभावः ॥

कुसुमानि यदि सरेपवो न तु वज्रं विपवल्लीजानि ॥
हृदयं यदमूहन्मूर्ध्म यच्चातितरामतीतपव ॥ ५९ ॥

कुसुमेति ॥ यदि सरेपवः कामवाणाः कुसुमानि पुष्पा-
न तु वज्रं । वज्ररूपा यदि न भवन्तीत्यर्थः । तत्तर्हि तानि
कुसुमानि विपवल्लीजानि विपवल्लीभवानि । यद्वा—मम
सरेपवो वज्रमेव न तु कुसुमानि । लोकप्रसिद्धिविरुद्धं यदि
तर्हि तानि विपवल्लीजातानि भविष्यन्ति । कुसुमत्वमस्य
वल्लीजत्वं मास्तु । विपक्षे बाधकमाह—यद्यस्मात् अमू-
पवो मम हृदयमतितरामतिदायेनामूहन्मोहयामासुः
तपश्च तापयामासुः । अत्यन्तमोहतापो विपवल्लीजत्वेन वि-
संगच्छेते । तस्माद्विपवल्लीजान्येवेत्यर्थः । 'इपुद्गोः' इत्य-
अमूहन् अतीतपन्निति मुहेत्पक्षे ष्यन्ताल्लुङ् । तयो-
कत्वात् 'गतिबुद्धिः' इत्यादिनाऽगौ कर्तृणो कर्मत्वात् त-
मिति द्वितीया । अनिराम 'किमेतिङ्' इत्यासुः ॥

तद्विरहानवधौ निमज्जतो मम कंदर्प शराधिनीर्ग-
भव पो न इवावलम्बनं विधिना कसिकसृष्टमनिधिः ॥

तद्विति ॥ हे हंस, तत्तत्सारं समावलम्बनमात्रतो न
क इव—गोत इव समुद्रतरणयानपात्रमिव । किन्तु स मन-
द्वहासिन्नवनवो निर्मयोऽदे कंदर्पसारोऽनिनो य आभिर्न-
यथा तद्रूपे नीरगो समुद्रे निमज्जतो वृद्धः । किन्तु-
विधिना ब्रह्मणा, देवेन वा जाकसिकोऽकस्मात्सृष्टो
कृत मन्त्रिभिः सातिर्य यस्य । अपारे समुद्रे निमज्जतः ॥

१. नव सारं समावलम्बनं । तदा कीदृशं काव्यप्रकाशे—'प्रपञ्चा-
द्वयं सारं । अन्ते सूक्तप्रतिः । 'नव सारं' इति साहित्य-
विद्यायाः । २. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः ।

३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १०. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ११. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १२. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २०. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २१. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २२. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । २९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३०. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३१. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३२. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ३९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४०. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४१. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४२. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ४९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५०. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५१. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५२. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ५९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६०. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६१. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६२. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ६९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७०. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७१. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७२. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ७९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८०. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८१. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८२. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ८९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९०. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९१. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९२. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९३. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९४. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९५. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९६. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९७. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९८. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । ९९. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः । १००. 'नव सारं' इति साहित्यविद्यायाः ।

वेदैवशात्समीपगतः पोतो यथा आलम्बनं भवति, तथा तस्य भवेति भावः । हेतुश्च कालोऽस्मादित्यनेनाव्ययेन श्रियते । तत्र भव आकस्मिकः । अध्यात्मादिव्याप्य 'अव्ययानां मात्रे टिलोपः' ॥

यथा भवतः प्रवर्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि न ।
वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥

अथवेति ॥ अथवेति पूर्वपरितोषे । इयम् 'भव पोत इवाव-
न्यनम्' इत्यादिका नोऽस्मात्कर्मका भवतस्त्वत्कर्मिका प्रव-
त्ता प्रेरणा पिष्ट पिष्टमेव कथं न पिनष्टि । पिष्टपेपणन्यायं कथं
नुनरति व्यर्थमित्यर्थः । ननु स्वतः प्रवृत्तौ पिष्टपेपणं न तथानी-
यादायां स्वतः प्रवृत्तिं दृष्टान्तेन समर्थयते—हि यस्मात्सता
प्राधान्यां परार्थता परोपकारित्वं स्वतः एव । परप्रेरणं नापेक्षते
त्यर्थः । तस्मात्पिष्टपेपणतुल्या प्रवर्तनेति भावः । यथा ग्रहणानां
तानानां यथार्थता प्राप्ता एव । ज्ञानं स्वतः प्रमाणमिति
निमित्तम् । यद्वा गृह्यते ज्ञायतेऽर्थो यैलानि शब्दास्तेषां यथा-
तानुगतार्थता स्वतः एव । वृक्षशब्दोच्चारणमात्रे मूलशब्दापत्रादि-
त्यक्षमिव स्फुरति यथा तथा सतो नामनात्रे गृहीते तेषां परोप-
कारित्वं स्फुरत्वेन । 'एके सत्पुरुषाः परार्थवदकाः स्वार्थं परित्यज्य
' इत्यादि भर्तृहरिः । अन्यद्विस्तरभावात् लिख्यते । प्रवर्तनेति
पदान्—' इति युष्य । न इति 'अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्रयेऽपि
रहुवचनम् ॥

न वत्सनि वर्ततां शिवं पुनरस्तु त्वरितं समागमः ।
अथ साधय साधयेप्सितं सरणीयाः समये वयं वयः ॥

तवेति ॥ वत्सनि मार्गे तत्र शिवं कल्याणं वर्तता भवतु ।
पुनराप्य तत्र त्वरितं शीघ्रं समागमो मया सह मेलनं पुनरस्तु
भवतु । अथ हस, इप्सितं भैमीप्राप्तिलक्षणं मदभिलषितं साधय
अथ निष्पादय । स्वातिद्योतनार्थं वीप्सा । साधय गच्छ,
भविष्यति साधयं त्वरिति वा । हे वयः पक्षिन्, वयं समये समी-
पित्वसमये पुनरान्ते स्तवेद्याः । तस्यानस्तदभिलाष उन्मादयि-
त्यर्थः इति चेद्विद् । अथ च विद्विप्रनिबन्धनाशङ्कसमये वयं
अन्यादयं कार्यमिति च सरणीयाः । 'अनुनये त्वयि' इत्यनर ।
यम् अस्मदो द्वयोश्च' इत्येकत्रये वदुपचनम् । पक्षे 'व्यग्रीना
मेध—' इत्यस्य शेषः ॥

इति तं न विलज्ज्य धैर्यवानुपतिः मृदुनवाग्बृहस्पतिः ।
अपिशउनवेदम विसितः स्मृतिलङ्घनैः कलहंससंसितैः ६३

द्वितीयः ॥ अथ वदितेन एव पक्षेऽप्यस्यैव च शेषः विद्विप्र-

प्रस्थाप्य वनवेदम उद्यानगृहमविशत् । किभूतः—धैर्यवान्धैर्य-
युक्तः । यावदंसामगमनं तत्रैव प्रतीक्षाकारित्वात् । तथा—मृदुत-
वाचि प्रिये सत्ये च वचसि बृहस्पतिरिव, न तूपाचारवादी ।
तथा—रमणीयत्वात्स्मृतिगोचरं स्मरणविषयं लङ्घनैः । कलहंससं-
सितैर्हंसभापितैः कलहंसभिरैः हंसभापितैर्वा विसितः साधयः ॥

अथ भीमसुतावलोकनैः सफलं कर्तुमहस्तदेव सः ।
क्षितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ६४

अथेति ॥ अधानन्तरं सोऽण्डजो हंसो भीमसुता भैमी तस्या
अवलोकनैर्दृशेनैस्तदेवाहर्दिनं सफलं सार्थकं कर्तुं कुण्डिनं नाम
नगरं ययौ जगाम । किभूतम्—रमणीयत्वाद्भैम्यधिष्ठितत्वाच्च
क्षितिमण्डलस्य मण्डनायितमलंकारीभूतं मण्डनमिवाचरितम् ।
तदेवेत्यनेन क्षणमपि विलम्बो न कृतः । तेन परोपकारित्वं सूच्यते ॥
तद्वन्मने श्लोकत्रयेण शकुनान्याह—

प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनम् ।
कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयां वभूव सः ६५

प्रथममिति ॥ स कलहंसः प्रथमं पथि मार्गे लोचनातिथिं
लोचनगोचरं जलसंभृतं जलपूर्णं कलसं घटं पुरोऽग्रे कलयां वभूव
ज्ञानवान् । स्वातुल्यं शकुनमग्रहीदित्यर्थः । अतिथिसावेदेनारु-
न्धिनोपस्थितिं सूच्यते । बुद्धिपूर्वकं शकुनं तथा न फलदं
यथाकस्मिन् । किभूतं कलमम्—पथिकैः प्रार्थिता या सिद्धिस्तां
गमनीति शंसिनं द्योतकम् । पथिक 'पथः कर्तुं' ॥

अवलम्ब्य दिदृक्ष्याम्बरे क्षगमाथर्यरसालसंगतम् ।
स पिलासवनेऽग्नीभूतः फलमैषिष्ट रसालसंगतम् ६६

अवलम्ब्येति ॥ न ह्यमोऽग्नीभूतो नलस्य पिलासवने
श्रीदापने रसाले आधे संगत एव फलमैषिष्टं ददति । फलमा-
ग्रहीतेन कार्यमिति सूच्यम्, नगरानाग्रकदशमिति भावः ।
हि कल्या—अनं मृदुतं दिदृक्ष्या मार्गापटोकेन उद्यानरं आकृष्टं
रमणीयोद्यानवर्गतां नरेसेनालनं मन्दं गतं गमनमयमप्यादिभ्य
इति परिज्ञाति ॥

नमनः कलभैरुपानितं जलदैर्भूरितगधुपं नगम् ।
स ददति पतङ्गपुंगवो वितपच्छन्नतगधुपनगम् ॥ ६७ ॥

नमस्त इति । न पतङ्गपुंगवो वितपच्छन्नतं तं पतं ददति ।
किभूतम्—नमनं आकृष्टत्वं कृत्यं उरसा इत्यत्र ददति न-
रेण नितम् । तथा—पुंगवः पुंगु इत्यत्र । वितपच्छन्नतं

राणा शुभ्राणांस्त्वय्यम् । रत्नमये कान्तं प्रति ग्रीणा
त्मा भवन्ति अन्यथा न । 'गृहा पुनि च भुङ्क्ते', 'भित्तं
फलवर्णे वा' उन्मर । मनता. 'ममो वा—' इति पक्षे
लोपाभावात् 'भित्तं शकलम्' इति सौषु ॥

नृपनीलमणीगृहत्विपामुपधेयत्र भयेन भास्यतः ।

शरणार्थमुवास वासरेऽप्यसदाष्टर्युदयत्तमं तमः ॥७५॥

नृपेति ॥ यत्र तमोऽन्यकारं नृपस्य राज्ञो नीलमणीनिर्मिता
गृहान्तेषां विपमानासुपधेय्यांजात् भास्यतः सूर्याद्वयेनेत्र हे-
तुना वासरे दिवसेऽपि शरणं गृहं रक्षितारं वा अर्चयते तादृश
पत् उपायं वसति स्म । इन्द्रनीलनिर्मितगृहदीप्तयो न भवन्ति.
किं त्वन्यकारोऽयमिति भावः । शत्रोर्भोतोऽन्योऽपि रक्षितारमाश्र-
यते, तदाश्रयेणोदयं प्राप्नोति च । किभूतं तम — असनी अविद्य-
माना आवृत्तिव्याघुट्टनं यस्य तत् । अतः गुवानिशयेनोदयप्रस-
रत् उदयत्तमम् । ततः कर्मधारयो वा । अन्यत्र रात्रौ तमनि-
ष्ठति दिना व्यावर्तते, अत्र तु रात्रिविषयम् । असनी अविद्यमाना
आवृत्तिः प्रतिबन्धकं सूर्यादि यस्य । अतः एवोदयत्तममिति वा ।
सूर्यादेरिन्द्रनीलदीप्तिप्रतिबन्धकत्वाभावादतिनिविडमिति वा ।
'उपधेय्याजचक्रयो' इति विश्वः । मणी इति 'कृदिकारात्—'
इति टीप् । भास्यत इति 'भीत्रा—' इत्यपादानत्वम् । शरणार्थ-
मिति 'चतुर्थी तदर्था—' इति समासः । पक्षे 'कर्मण्येष्' ॥

सितदीप्रमणिप्रकल्पिते

यदगारे हसदङ्गरोदसि ।

निखिलान्निशि पूर्णिमा तिथी-

नुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः ॥ ७६ ॥

सितेति ॥ यदगारे यस्या नगर्या अगारे गृहेषु । जातावेकवच-
नम् । निशि रात्रावेकिका एकाकिनी पूर्णिमा तिथिरिनिखिलान्प्र-
तिपदादीन्सकलान्तिथीनतिथियांचक्रो भूत्वा सन् उपतस्थे प्राप ।
आगन्तुकरूपेण संगत इत्यर्थः । किभूते—सिता रक्षादिना दीप्रा
दीप्तिमन्तो ये मणयो रत्नानि तैः प्रकल्पिते निर्मिते । तथा—
हसन्ती प्रकाशमाने अङ्गरोदसी समीपधावापृथिव्यौ यस्य । यद्वा
हसदङ्गरो मध्यो ययोरैवविधे रोदसी धावाभूमी येन । सर्वास्वपि
रात्रिषु सितमणिनिर्मितगृहप्रभापटलेन धावाभूमोरन्तरालस्य
प्रकाशमानत्वाद्धनकाराभावात्पूर्णमेव जातेति भ्रान्तिर्भवतीति
भावः । 'निथयो द्वयो' इत्यमरः । दीप्रेति 'नमिकम्पि—' इति
र । उपतस्थे 'उपादेवपूजा—' इत्यादिना संगतकरणे तद् ।
एकैव एकिका । एकादाकिनिचा' इति स्वायं कै ॥

१ 'अत्रानुप्रासोत्प्रेक्षादुसोपमालंकार' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रापह्नुतिविभावनोदात्तालंकारः । तत्रापह्नुतिविभावनयोः कारणभूता
वानरे हि तमसो नास्ते हेतुरिति कारणे सत्यपि कार्यानुपत्तिविभावना ।
इन्द्रनीलमणीनां गृहास्तत्र मन्तोत्पदाचन् । यदुक्तं काव्यप्रकाशे—
'उदात्तं वस्तुनः सपत्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासोऽल-
ंकारः । नवांसु तिथिषु पूर्णिमासवन्धप्रतिपादनादसवन्धे सवन्धरूपाऽतिश-
योक्तिरपि । तपोदात्तमपि । तिथीनां गृहस्य व्यवहारनमरोपात्मनानो-
क्तिरपि । अतिरूपत्वात्पूणिनाया रूपकमपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

सुदतीजनमजनापितैर्धुसृग्मैत्र कपायिताशया ।

न निशासिलयापि वापिका प्रससाद ग्रहिलेव मानिनी

सुदतीति ॥ यत्र वापिका जलक्रीडादीधिकामिलयापि मन्त्र-
यापि निशा रात्र्या न प्रससाद न स्वच्छाभूतः । किभूता—सुद-
तीजनानां सुन्दरीममूहानां मज्जनेन जलक्रीडया अपितैर्विनीर्ण-
धुसृग्मैः कुकुमादरागं कपायितः कलुषिन आशयो मध्य यस्याः ।
केच—ग्रहिल्या आग्रहवती मानिनीय सुन्दरीय । अनेन कुकुमा-
दरागमाहुल्य सूच्यते । मानिचपि सपत्नीजने प्रतिफलितं प्रिय-
कुकुमादरागं दृष्ट्वा प्रियेण नमस्कारादिना प्रसादितापि सकल-
यापि निशा रात्र्या न प्रसीदति । सापि धुसृग्मैः कन्तुपिता ।
तथा—अशया शयन शयः स्वप्न म न विद्यते यस्या इति वा ।
सुदतीजने मज्जनमात्मकिरिति वा । शोभना दन्ता यस्याः सा ।
'अग्रान्तशुद्ध—' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थव्याश्रित्य स्त्रीसज्ज-
त्वात् 'स्त्रिया संज्ञायाम्' इति वा दत्तादेशः । निशा 'पङ्क्त—' इति
निशाया निशः । 'ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धा' इति विश्वः । ग्रहशब्दो
निर्बन्धवाचकः । प्रकृते तु माननिर्बन्धः । तुन्दादेराकृतिगणत्वाश्र-
यणादिलच् ॥

क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्रावलयोगपट्टया ।

मणिवेश्ममयं स निर्मलं किमपि ज्योतिरवाह्यमिज्यते ॥

क्षणेति ॥ यया नगर्या निशि मध्यरात्रे क्षणनीरवया क्षणमात्रं
नि शब्दया मणिवेश्ममयं रत्नगृहरूपं निर्मलमुज्ज्वलमवाह्यं प्राका-
रमध्यस्थितं किमपि वस्तुमशयं ज्योतिस्तेज इज्यते स्म प्राप्यते
स्म । किभूतया—श्रित आश्रितो वप्रावल्लिरेव प्राकारपङ्क्तिरेव
योगपट्टो यया । एतेन मणिगृहवाहुल्य सूचितम् । अन्ययापि
योगिन्या क्षणमौलिन्या आश्रितयोगपट्टया च निर्मलमविद्यादिदो-
परहितं किमपि बाह्यनसयोरविषयम् अवाह्यमाभ्यन्तरमात्मलक्षणं
ज्योती रात्रौ पूज्यते । विषयीक्रियत इत्यर्थः । यैजे. प्राप्तिरप्यर्थः ।
क्षणेन परमात्मसाक्षात्काररूपेण यक्षीर सात्त्विकभावजनितमधुजलं
तद्वाति प्राप्नोति तादृश्या वा । आदन्तत्वात्कः । तदुक्तं गीता-
याम्—'या निशा सर्वभूतानाम्—' ईत्यादि ॥

विललास जलाशयोदरे कचन द्यौरनुविम्बितेव या ।

परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिविम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥

विललासेति ॥ या नगरी कचन कस्मिंश्चिजलाशयोदरे ज-
लाधारमयेऽनुविम्बिता प्रतिविम्बिता द्यौरिव स्वर्ग इव विललास
शुशुभे । मध्य एव प्रतिविम्बितेत्यत्र हेतुमाह—परिलेखिते । प्रा-
कारपरितो जलसहितो गर्तः परिखा तस्या कपटं व्याजस्तेन स्फुटं
प्रव्यक्तं स्फुरता प्रतिविम्बेनानवलम्बितमसंबद्धमस्तु यस्य यत्र वा ।
महति जलाशये नगरिरूपात्परिमाणा द्यौः प्रतिविम्बिता । प्रति-

१ 'अत्रोपमोदात्तावलंकारा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'इत्येते' इति
सामराजदीक्षितमूलपुस्तकपाठः । जीवात्तावपि ईक्ष्यते तेन्यत इत्येव पाठो
दृश्यते । ३ 'अत्र व्याप्तिरिति पाठे मानं तु 'अभ्योतिव्याप्तिकर्ता यत्रित्य-
वर्थे वर्तते' इति पाठमन्यासाध्यम् । ४ 'अत्रोदात्तलंकार' इति साहि-
त्यविद्याधरी । 'अत्र प्रस्तुतनगर्गविशेषणनान्यादप्रस्तुतनगर्गनिर्गतीप्रतीने
तनानोक्तिः' इति जीवानुः ।

विम्बस्थाने चोदकं न दृश्यतेऽपरितस्तु दृश्यते । मध्य एव च प्रतिविम्बितत्वात्परितो यदुक्तं सैव परिखेति भावः । नगर्यां स्वर्गसामर्थ्यम् ॥

व्रजते दिवि यद्गृहावलीचलचेलाललण्डताडनाः ।

व्यतरन्नरुणाय विश्रमं सृजते हेलिहयालिकालनाम् ८०

व्रजत इति ॥ यद्गृहावली यस्याः प्रासादपङ्क्तिः, तस्याश्चलचेलाललण्डलपताकावस्त्रप्रान्तास्त एव दण्डाः प्रतोदास्तेस्तौडना हननानि (कर्ण्यः) दिवि गगने व्रजते गच्छते । हेलिः सूर्यस्तस्य हया अश्वास्तेषामालि. पङ्क्तिस्तस्या. कालनां प्रेरणां सृजते कुर्वते अरुणाय सूर्यसारथये विश्रमं विश्रान्तिं व्यतरन्नदुः । पताकावस्त्रचाञ्चल्यदर्शनेनारुणप्रतोदाडनबुद्ध्या सूर्याश्वप्रेषिणस्वरिता गच्छति । अत एवारुणस्य विश्रान्तिः । गृहाणामुच्चत्वं पताकायुक्तत्वं च । 'हेलिरालिङ्गने रवौ' इति यादवः ॥

क्षितिगर्भधराम्बुरालयैस्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक् ।

जगतां किल याखिलाद्भुताजनि सारैर्निजचिह्नधारिभिः

क्षितीति ॥ या नगरी जगतां सारैः श्रेष्ठैरसैरिवाजनि निरमायि । किल इवायैः । किंभूतैः सारैः—क्षितिगर्भैः पातालम्, धरा पृथ्वी, अम्बरमाकाशम्, एतद्वयमालय आश्रयो येषां तैः । किंभूतानाम्—तलमध्यःप्रदेशम्, मध्य धरारूपम्, उपरि आकाशरूपं पूरयन्ति व्याप्तवन्ति । एतत्संज्ञकानामित्यर्थः । पुनः किंभूतैः—(हेतुगर्भैः विशेषणम्) पृथक् निजं स्वकीयं चिह्नं लक्षणं तद्धारिभिः । पातालस्य निष्पादि चिह्नं, तत्तलगृहेषु । धान्यादिभूमेर्चिह्नं, तन्मध्यगृहेषु । स्रक्चन्दनादि स्वर्गचिह्नं, तद्भूगृहेषु मिश्रत इत्यर्थः । त्रिभूमिगृहयुक्तेत्यर्थः । जगद्वयसारैर्निर्मितत्वादेनागिला मकलायद्भुताश्वरूपा अतिलादपि त्रैलोक्याद्भुता । एतेन त्रैलोक्यरूपत्वादाश्रयकारिणोति भावः । एकस्मिन्नपि लोके धर्मेभ्योऽपि लोकान्तरवस्तुदर्शनद्विषय इति वा । 'अथ स्वरूपयोरपि तलम्' इत्यमरः । वरा च अम्बरं चेति समासं कृत्वा पूरयेदन्त समासः ॥

दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहदत्यच्छमुधोज्ज्वलं वपुः ।

कधमृच्छतु यत्र नाम न क्षितिभून्मन्दिरमिन्दुमौलिताम्

दधदिति ॥ यत्र नगरां अतिभून्मन्दिरं गगनगृहमिन्दुमौलितं चन्द्रयुक्ताप्रता चन्द्रदेगमर्त्यं, चन्द्रयुक्तमलङ्कारं च कथं नाम न कच्छतु प्रसन्नमेव । मयत्रं लोटः । किंभूतम्—अम्बुदेमैर्धनीलैः इरामं चन्द्रं कण्ठस्थानीयः प्रदेशो यस्य तस्य भावमन्ता रा इत्यम् । तथा—अच्छदयानिर्निर्मलया मुधया लेपेनोज्ज्वलं

वपुः स्वरूपं वहद्विभ्रम् । इन्दुमौली यस्य तत्ता महदेव गृहस्य सूच्यते । गोऽपि मलद्वारं कण्ठतामिति । द्वोर गरीरं च धारयति । कण्ठदेशे मेवा अग्रभागे त्युच्चत्वं राजगृहस्य सूच्यते । 'सुधालेपेऽमृते मही' इत्यमरः । वहुरूपकशालमञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्करुतः । यदनेककसौधकंधराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इति ॥

वहिति ॥ बहु रूपकं सौन्दर्यमाकृतिर्वा यासामेवविशालमञ्जिका उन्तादिरचिता नन्मादिषु निर्मिता पुनः सुखान्येव चन्द्रास्तेषु कलङ्करुतः संभाविता लान्छनमृगा नगर्या अनेकैकानां बहुसंख्याकानां सौधानां प्रासादानां गतैः कुत्रिमैर्हरिभिः सिद्धैः कुक्षिगतीकृता इव भक्षिता दृश्यन्ते । कुक्षौ गतास्तादृशाः कृता । चन्द्रेषु लान्छ्यन्ते, ते तु तत्र न विद्यन्ते तर्हि कंधरागतैः सिंहैर्भक्षिता लक्ष्यन्ते । निष्कलङ्कानि तासां सुखानीत्यर्थः । वहुरूपकैः पाद्विभाषा इति कप् । पुंवद्भावाद्वाट्टिवृत्तौ 'प्रलयस्यात्' स्वनिवृत्तिः ॥

वलिसन्नदिवं सतथ्यवागुपरि साह दिवोऽपि ना ।

अधराथ कृता यथेव सा विपरीताजनि भूविभूषया

वलीति ॥ तथ्यवाक्सत्यवाक्म नारदो वलिसन्न पातालं क्षणां दिवं स्वर्गं दिवोऽपि स्वर्गादुप्युपरि अतिरमणीयामाह वदति स्म । 'स्वर्गादुप्यतिरमणीयानि पातालानि' इति नारदवचनम् । अथ च शब्दच्छलेनोर्ध्वभागे पातालमिति रभावात्कथं तस्य तथ्यवाक्त्वमित्याशङ्क्य शब्दच्छलेन अथ पश्चाद्भूविभूषया पृथिव्या अलंकारभूतया यया नगर्या हीना कृतेव पितृष्वेत्यर्थः । अथ च अधोदेशे कृतेव सा द्यौर्विपरीता अन्यादृश्यजनि जाता । अधोभागे यभूतत्वं पूर्वं भूलोकैकास्त्रलोकैकाद्योर्ध्वमभूदिदानीं ताभ्यामधोभागे विपरीत्यम् । अथवा अनया जितत्वादेव पातालस्याप्यधोभागे न त्वधोभागे स्थितत्वादित्युभयप्रापि नारदस्य सत्यवाक्त्वं स्वर्गात्पातालं रमणीयं तदप्यनया जितमिति स्वर्गात्पातालमियमतिरमणीयेति श्लोकतात्पर्यम् ॥

प्रतिहटपथे वरट्टात्पथिकाद्धानदमस्तुसौरभैः ।

कलहान्न वनान्मदुत्तिवतादधुनान्युज्जति वर्धरसः ॥

प्रतीति ॥ प्रतिहटपथे सर्वेष्वपि विपणिमार्गेषु पथिका न्यस्तैषामाद्धानमाकारणं तद्वदति आद्धानानि सक्तता मेव भाषि योग्यानि त. कृत्वा तैरुपलब्धताद्वा वरट्टाद्धानां वर्धरसः ॥ १ 'अथ देवोदकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ विपणि' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ वरट्टाद्धानां' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ११ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १२ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १३ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २१ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २२ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २३ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । २९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३१ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३२ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३३ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ३९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४१ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४२ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४३ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ४९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५१ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५२ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५३ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ५९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६१ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६२ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६३ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ६९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७१ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७२ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७३ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ७९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८१ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८२ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८३ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ८९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९१ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९२ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९३ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९४ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९५ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९६ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९७ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९८ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । ९९ 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी । १०० 'अथ वर्धरसः' इति साहित्यविद्याधरी ।

णपापाणो घट्टस्तस्माज्जाताद्यदुत्थिताद्यत्या नगर्या उदितालहाजातो यो घर्घरस्वरः परुषशब्दोऽधुनाप्यद्यापि घनान्मेघा-
ज्जति न त्यजति । यत्तच्छब्दायोऽर्थाद्भ्यम् । सक्तूनामामोदमा-
य पान्या भोजनार्थं तत्रत्यान्सक्तुस्त्यक्तुं न शक्नुवन्ति, मेघाश्च
न्युहं प्रत्युत्सुक्यन्तीति सक्तुनिमित्तो मेघघरद्वयोः कलहः ।
या पीडयन्ति सक्तुपरिमलैर्घरद्वौ जीवन्ति । तेन मेघानां घर-
नां च नित्यं कलहः । तेन घर्घरस्वरोऽद्यापि मेघानां मुञ्चतीति ।
घरद्वौ पान्याहानं ददति मेघाश्च यन्ति खण्डयन्तीति भावः ।
‘उतिरोपात्कलहं करोति घर्घरस्वरस्त न त्यजति । सर्वोपकारित्व
गर्वा द्योत्यते । हृदपये च कलहो भवति । ‘क्लृक्-’ इत्यादिना
मासान्तः ‘वृतीयासप्तम्यो-’ इत्यमभावः । घर्घरं पृथक्पदम् ॥

रणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्गादमराद्रिरागताम् ।
नरत्नकपाटपक्षतिः परिरभ्यानुनयञ्जुवास याम् ॥८६॥

वरण इति ॥ कनकस्य सुवर्णस्य वरणं प्राकार एवामराद्रि-
मेरुः मानिनीं कोपनां अत एवाङ्गात्स्वोत्सङ्गं त्यक्त्वा आगतां
त्वं प्राप्तां यां नगरीमेव दिवं परिरभ्याल्लिख्य अनुनयन्प्रसादय-
त्वास । मेरुः कथं तत्रागत इत्यत आह—घनरत्ने निविडरत्ने
विडे वा रत्नकपाटे ते एव पक्ष्तीं पक्षौ यस्य । सपक्षत्वात्तस्य
प्रागमनम् । उवासेत्यनेन तदिच्छया तत्रैव स्थितो, न तु तां
प्रीतिं स्वगृहं नेतुमशक्त्वा । अतिमानिनीत्वाद्याद्यापि नानुनेतुं
शक्यते । स्वर्णप्राकारो मेरुस्तुल्यः, नगरी स्वर्गतुल्या, रत्नकपाटे
इनाद्रिपक्षतुल्ये । अन्योऽपि मानिनीमन्यत्र गतामालिङ्ग्यानुनयं
तदनुरोधात्तत्रैव वसति । ‘प्राकारो वरणः शालः’ इत्यमरः ।
‘अनुनयञ्जिवास’ इति वा पाठः ॥

अनलैः परिवेपमेत्य या ज्वलदकोपलवप्रजन्मभिः ।
उदयं लयमन्तरा रवेरवहद्वाणपुरीपराध्व्यताम् ॥८७॥

अनलैरिति ॥ या नगरी ज्वलन्निर्देदीप्यमानैरक्षोपलैः सूर्य-
कान्तैर्निमित्तभ्यो वप्रेभ्यो जन्म येषां तैरनलैरितिभिः परिवेपं वे-
ष्टनमेत्य प्राप्य रवेः सूर्यस्योदयं लयमनं चान्तरा उदयमारभ्या-
स्तपयन्तं वाणपुरीव परार्धतामग्रगण्यतां श्रेष्ठतामवहदधारः ।
पुर्याः परार्धतां वा । वाणपुर्यति रुद्रप्रसादाद्वनलापलद्वेति प्र-
सिद्धिः । सूर्यकिरणसन्धानात्सूर्यकान्तेभ्योऽग्निरुपपद्यते । अनेकप्रा-
कारेति भावः । उदयम्, लयम्, ‘अन्तरान्तरेण—’ इति द्वितीया ॥

१ ‘अनाध्वनापत्यं लिङ्गत्वात्तेशोक्तिरलङ्कारः’ इति साहित्य-
विद्याधरी । ‘अत्र दग्धानां परस्परलङ्घनसम्बन्धेन न्यूनोत्प्रेक्षितशयोक्तिः ।
तथान्तरान्तरेण नैतुग्योत्प्रेक्षा, न्यूनान्तरयोः न्यूनोत्प्रेक्षितशयोक्तिः मकरः’
इति जीवानु । २ परेत्यनेति सुखावयोधात्प्रात्ययानं मुमु । यथा मुते
व्यपन्नत्वाभावात्प्रत्ययानुपपत्तिः । ३ ‘अत्र रूपालङ्कारः । नाप्यनादि-
काव्यशस्त्रविस्तृते रूपसाधे । तेन मात्र मनःकोटि’ इति साहित्य-
विद्याधरी । ‘रूपालङ्कारः सुदृष्ट एव । तेन नैव नगरी तुल्य-
लङ्काराश्रया दीवै वरजः स्थापितोऽस्ति न्यूनोत्प्रेक्षा’ इति जीवानु ।
४ ‘अत्रान्यधर्मेनान्येन मन्त्रान्तरमन्त्रादुत्पत्तिः समन्वयेनैति मन्त्रा-
क्षेपनिर्देशालङ्कारः’ इति जीवानु । ‘वस्तुतस्तन्त्रे’ इति सा-
हित्यविद्याधरी ।

बहुकम्बुमणिर्वराटिकागणनाटत्करकर्कटोत्करः ।
हिमवाल् तयाच्छवालुक्ः पटु दध्वान यदापणार्णवः ८८
वदति ॥ यस्या आपणो हृद एवार्णवः पटु सातिशयं द-
ध्वान गजितवान् । किंभूत—बहवः कम्बवः शङ्खाः मणयो
मौक्तिकादयश्च यत्र, समुद्रोऽप्येवम् । तथा—वराटिकागणनायां
कपर्दकगणनार्थमटन्तो भ्रमन्तः करा हस्ता एव कर्कटोत्कराः कुली-
रसमूहा यत्र समुद्रे भ्रमत्कुलीरास्तिष्ठन्ति । तथा—हिमवालुक्या
कपर्दरेणाच्छवालुको निर्मलसिकतः । समुद्रे सिकतास्तिष्ठन्ति
तत्स्थानेऽत्र कर्पूरः । सिकतासाम्येनात्र कर्पूरवाहुल्यम् । तत्र देशे
वाहुल्येन कर्पूरेव व्यवहारः । पटुशब्देन जगसंमर्दः सूच्यते ॥

यदगारघटाङ्कुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया ।
मुमुचे न पतिव्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गाया ॥८९॥

यदिति ॥ अभ्रगङ्गाया आकाशगङ्गाया प्रतिचन्द्रोदयं चन्द्रो-
दये चन्द्रोदये पतिव्रतौचिती पातिव्रत्यौचित्यं न मुमुचे न त्यक्तम् ।
किंभूतया—यदगारघटानां यस्या गृहसमूहानामष्टा उपरिगृहास्तेषु
कुट्टिमा बद्धभूमयस्तासु खवन्तो द्रवन्तो य इन्दूपलाश्चन्द्रकांता-
स्तैस्तुन्दिला बहुतरा आपो जलानि यस्यास्तया । चन्द्रोदये स-
मुद्रोदकवृद्धिर्भवति गङ्गा च तत्पत्नी चन्द्रकान्तगलदुदकसपर्का-
द्वर्धत इति पातिव्रत्यौचित्यम् । ‘आर्तातिं मुदिते हृष्टा प्रोपिते म-
लिना कृशा’ इत्यादि पतिव्रतालक्षणम् । अनेनाकाशगङ्गाया अपि
कुट्टिमानामूर्ध्वभावत्वं सूच्यते । तुन्दिला मत्वर्थे ‘तुन्दादिभ्यम्—’
इतीलच् । लक्षणया पुष्टत्वम् । तुन्दिलापयेति ‘क्लृक्—’ इत्यादिना
समासान्तः । प्रतिर्वीप्सायाम् ॥

रुचयोस्तमितस्य भास्वतः
स्खलिता यत्र निरालयाः किल ।
अनुसायमभुर्विलेपना-
पणकमीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥

रुचय इति ॥ यत्र नगर्यामनुसायं प्रतिसञ्चालकाल प्रिलेपना-
पणे सुगन्धद्रव्यविक्रयहृदे काश्मीरजं तल्लक्षणं पण्य विक्रयं तस्य
वीथयो मार्गा अस्तमितस्यास्तं गतस्य भास्वतो रवेः स्खलिता-
श्च्युता निरालया निराध्रया रुचय इवाभुर्भासिते स्तः । किल इ-
वार्थः । भातेर्लङ् । अनुर्वीप्सायाम् । सायंकाले तासां रक्तत्वादि-
त्यर्थः । पण्यम् ‘अवद्यपण्यम्—’ इति साधु । ‘पद्मिर्वीथी पद्म्यति’ ॥

विततं वणिजापणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।
मुनिनेव मृकण्डमुनुना जगतीवस्तु पुरोदरे हरेः ॥९१॥

१ ‘अत्र रूपालङ्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी । २ ‘अवाधयो-
क्तिरप्यदिशोऽसमस्तुति’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अत्राभ्रगङ्गाया
पङ्कतेषां दिना विरेपनाभ्रमन्त्रेण मन्त्रेणैरिति शयोक्तिः । तथा च
यदा रागान्तेन्दुमण्डलमन्त्रं गन्तव्यं । तदुत्प्रेक्षा ‘अवद्यपण्यम्’ इति
न्यूनान्तरयोः न्यूनोत्प्रेक्षा’ इति मकरः । ना च व्यपन्नप्रवेणान्द्र्या’ इति
जीवानु । ३ ‘पटु’ इति पटुत्वं जीवानुत्प्रेक्षासुखावयोधानाहित्य-
विद्याधरीमन्त्रः । ४ ‘अत्रान्यधर्मेनान्येन मन्त्रान्तरमन्त्रादुत्पत्तिः समन्वयेनैति मन्त्रा-
क्षेपनिर्देशालङ्कारः’ इति जीवानु । ‘वस्तुतस्तन्त्रे’ इति सा-
हित्यविद्याधरी ।

विततमिति ॥ यत्र नगर्यां जनेन लोकेन वणिजा लाभजीविना आपणे हृष्टे पणितुं विक्रेतुं विततं विस्तारितमणिलं जगतीयस्तु वीक्ष्यतेऽवलोक्यते । एकैकस्यापि वणिजो हृष्टे सर्वं वस्तु विधत्त इति भावः । केन कस्मिन्किमिव—सृक्कण्डुसुनुना मार्कण्डेयेन मुनिना पुरा पूर्वं हरेर्विष्णोर्द्वरे जठरे जगतीषु त्रैलोक्येषु जातं वस्त्विव । वीक्ष्यते स्तेत्यर्थः । पणितुम् । आर्धधातुके विकल्पादायाभावः । वीक्ष्यते भूते पुरायोगे 'पुरि लुङ् चारुमे' इति लङ् । उकारान्ता-देवापत्यर्थं शुभ्रादित्वाद्भुक्ति कित्वाद्भुक्तौ च 'ढे लोपोऽकृद्भाः' इत्युकारलोपे च मार्कण्डेयः ॥

सममेणमदैर्यदापणे तुलयन्सौरमलोभनिश्चलम् ।

पणिता न जनारवैरवैदपि गुञ्जन्तमलिं मलीमसम् ९२

सममिति ॥ यस्या नगर्यां आपणे पणिता विक्रेता मलीमसं इयामं गुञ्जन्तमपि शब्दायमानमप्यालि भ्रमरं जनारवैर्लोककोलाहलैर्न अवैज्ञाज्ञासीत् । किं कुर्वन्—एणमदैः कस्तूरिकाभिः समं सह तुलयन् । किंभूतमलिम्—सौरमलोभेन सौरभ्याभिलाषेण निश्चलं कस्तूरिकायाः उपरि स्थितम् । निश्चलत्वात्समानवर्णत्वाच्च कस्तूरिकायाः सकाशाद्विज्ञत्वेन यद्यपि ज्ञातुं न शक्यते तथापि गुञ्जनाज्ज्ञेयः । जनशब्देपु गुञ्जन्त्यान्तर्हितत्वादिनि भावः । अवै-दिताणो लङि रूपम् । तुलयन् 'तुल उन्मिती' इति ण्यन्ताच्छता । संज्ञापूर्वकविधित्वाद्बुधगुणाभावः । मलीमसम् 'उद्योत्क्रात-मिसा—' इति सौधुः ॥

रविकान्तमयेन सेतुना सकलाहं ज्वलनाहितोष्मणा ।
शिशिरे निशि गच्छतां पुरा चरणौ यत्र दुनोति नो हिमं

रवीति ॥ यत्र नगर्यां हिमं शीतं रविकान्तमयेन सूर्यकान्त-यदेन सेतुना पथा शिशिरे शिशिरतीं निशि रात्रावपि गच्छतां सीपुमाना चरणौ पुरा नो दुनोति नादुनोत् । किंभूतेन सेतुना—सकलं च तदहश्च सकलाहं ज्वलनाहितोष्मलेनाहित आरोपित उष्मा औष्ण्य यस्य । सकलाहम् 'राजाह—' इति टच् । अत्यन्त-संयोगे द्वितीया । दुनोति । पुरायोगे लङ् ॥

विधुदीधितिजेन यत्पथं पथसा नैपथशीलशीतलम् ।
शशिकान्तमयं तपागमे कलितीव्रस्तपति स नातपः ९४

१ 'नैपथाद्वचनान्तोत्पत्तिस्तुनावेवावप्रचय' इति तु जयादित्यादिम-
न्तम् । भट्टिन्तु व्यस्योऽप्याय प्रयुक्ते—'न चोपकेन वणिजा पथायात्'
इति मनोरमा । व्यस्योऽप्यायपराधीकारे एव 'प्रतिपत्तायो' इति
शब्दोऽप्युक्तः प्रत्ययवचनना रितम् । २ 'त्रयोपनोदात्ताकारा' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ निश्चलत्वात्पुन जपिना प्रदिवादेनो-
त्पत्तिस्तुनायेन । अत्रान्तर्हितत्वादेनोऽपि मानत्वात्कार । 'मासान्य
पुनमानन्दे एव पुनर्वर्त्तका' इति उक्तात् । तेन ज्ञानिनमद्रकारो
—यत्र इति जीवानु । 'मन्त्राद्वचनान्तोऽप्याय' इत्यन्त-
मिदमर्थवानुमन्ति । 'मन्त्राद्वचनान्तो' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'मन्त्राद्वचनान्तो' इति गीतम् । इति र—इति रविद, लघुपञ्चम
इति मुद्रावदोः । ५ 'अथ निश्चलत्वात्पुन जपिना प्रदिवादेनो-
त्पत्तिस्तुनायेन । अत्रान्तर्हितत्वादेनोऽपि मानत्वात्कार । 'मासान्य
पुनमानन्दे एव पुनर्वर्त्तका' इति उक्तात् । तेन ज्ञानिनमद्रकारो
—यत्र इति जीवानु । 'मन्त्राद्वचनान्तोऽप्याय' इत्यन्त-
मिदमर्थवानुमन्ति । 'मन्त्राद्वचनान्तो' इति साहित्यविद्याधरी ।

विधिवति ॥ आनपो यत्पथं यस्या नगर्याः पन्थात् ।
ग्रीष्मागमेऽपि न तपति स्म नोष्णाचकार । किंभूतम्—
न्तमयं चन्द्रकान्तमयम् । अत एव विधुदीधितिजेन च
संवन्धजेन पथसा जलेन यद्यपि लघुपञ्चममात्र-
किंभूत—कलितीव्र कलियुगयद्विद्वारुणः । दिने तद्वि-
द्वादये श्वद्विध्वन्द्रकान्तरनिशीतलो जात इत्यर्थः । १ ।
कगादित्वादः ॥

परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरम् ।
फणिभाषितभाष्यफकिकाविप्रेमा १०७७ । १०७७ । १०७७ ।

परीति ॥ या नगरी परिखावलयच्छलेन परिखा-
जेन कुण्डलना रेखावलयमवापिता मनी परेषां शत्रूणां
स्वाधीनत्वस्य गोचरो विषयो न । शत्रुभिर्ग्रेहीतुमशक्ता
किंभूता—फणिभाषिता शेषोक्ता भाष्यस्य फकिका प्रत्यय-
दुग्ग्रेहा शेषव्यतिरिक्तेन ज्ञानुमगम्या । यथा भाष्यफकिका
चिना कुण्डलिनेति प्रसिद्धिः । शेष एव तदर्थं जानाति ॥

मुखपाणिपदाक्षिण पङ्कजं रचिताङ्गेष्वपरपु चर्म
सयमादित यत्र भीमजा स्मरपूजाकुसुमस्रजःश्रिभू

मुखेति ॥ यत्र नगर्यां भीमजा स्मरस्य कामस्य
कुसुमस्रजः (श्रियं) पुष्पमालायाः श्रियं शोभां स्वयमा-
दित स्वीचकार । कामपूजापुष्पमालास्थाने सैव ज्ञानेयम् ।
किंभूता—मुखपाणिपदाक्षिण आस्यकरचरणनयने पङ्कजम् ।
नीलोत्पलं रचिता निर्मिता । प्राण्यङ्गवादेकवङ्गावः । तया-
ज्वन्येष्वङ्गेषु चम्पकश्चम्पापुष्पै रचिता । मालाप्यनेकविधै-
क्रियते । वदनकरचरणनेत्रं कमलतुल्यम्, अन्यत्र चम्पक-
मिति भावः । मालया यथा कामः प्रमत्तीक्रियते, तथा तदेव-
(—पदाक्षिण) 'अस्थिद्वये—' इत्यादां 'अन्नाधिकारे तस्य च
तरपदस्य च' इति तदन्त विद्यनुज्ञानाटनशादेनो 'अहोत-
इत्यलोपः । आदित 'आदो ऽऽनास्यविहरणे' इति तट् ।
व्योरिच' इतीकारः । 'ह्रस्वाद्भात्' इति सिचो लोपः ॥

जवनस्तनभारगौरवाद्विदालम्य विहर्तुमक्षमाः ।
ध्रुवमप्सरसोज्ज्वलीर्ययां शतमध्यासत तत्सखीजनः ।

जवनेति ॥ शतममर्याता अप्सरसो जवनस्तनभारगौरवा-
तम्यकुचयो (स्य) भारेण स्थूलत्वेन गौरवाट्टलवाद्विदाल-
मवलम्य यतो विहर्तुं शीघ्रतुमक्षमा अममथां ध्रुवं निश्चिन-

१ 'अत्राप्युक्तिमिता विद्योत्पत्तिस्तुनायेनोपमानाकारमस्युष्टि' इति मा-
त्यविद्याधरी । २ 'अथ नगरपथव्यङ्ग्यस्य मन्त्रोक्तमिदमर्थानि ।
पङ्कजादुपमयो मकरः' इति जीवानु । ३ 'त्रिपत्ता' इति निरु-
जीवानुमन्तम् । ४ 'अत्राप्युक्तमप्यायकारा' इति साहित्यविद्याधरी ।
अथ नगसा, कुण्डलियवर्त्तनान्प्रेक्षा । सा च प्रत्ययान्त-
व्यस्योऽप्यायपराधीकारा अत्राप्रयोगाद्व्या' इति जीवानु ।
५ 'अथ निश्चलत्वात्पुन जपिना प्रदिवादेनो-
त्पत्तिस्तुनायेन । अत्रान्तर्हितत्वादेनोऽपि मानत्वात्कार । 'मासान्य
पुनमानन्दे एव पुनर्वर्त्तका' इति उक्तात् । तेन ज्ञानिनमद्रकारो
—यत्र इति जीवानु । 'मन्त्राद्वचनान्तोऽप्याय' इत्यन्त-
मिदमर्थवानुमन्ति । 'मन्त्राद्वचनान्तो' इति साहित्यविद्याधरी ।

यदतिविमलनीलवेदमरश्मि-

अमरितमाः शुचिसौधवन्तलिः ।

अलभत शमनम्वसुः शिशुत्वं

दिवसकराङ्कतले चला लुठन्ति ॥ १०३ ॥

यदिति ॥ यस्या नगर्या अतिप्रसन्नति नीलरत्नमितीउमालि
गृहाणि तेषा रश्मिभिः किरणभ्रमरिता भ्रमरीहृता, तं कृत्वा
भ्रमरवद्वाचरिता वा भा दीक्षियंस्याः सा पुरांध्या मुनिगो-
ध्रवस्त्रवद्विषंवलगृहान्तरपताकापद्भिर्निगदस्य गूणनाहृतं
समीपाधोभागे, उत्सन्नतले च चला चञ्चला लुटन्ती कीडन्ती
सती शमनस्वसुर्यमभगिन्या यमुनाया मिश्रत्वमलभन प्राप ।
वालिका यमुनेव शोभते स्वेत्यर्थः । सापि इयामा पितुः गूणं
समीपे मिश्रत्वाचञ्चला लुटनं करोति । मिश्रुय यमुनाया रश्मि-
ति केचित् । उच्चत्वं सूच्यते ॥

स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकातिथ्यग्रहायोत्सुकं

पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी ।

साक्षादप्सरसो विमानकलितव्योमान एवाभव-

यन्न प्राप निमेषमभ्रतरसा यान्ती रसादध्वनि १०४

स्वप्राणेति ॥ यत्कामिनी यस्या नगर्याः स्त्री जत्रतरस्या मेघ-
वेगेनाध्वनि मार्गे रसान्मेघवेगजनितप्रीतेः प्रियातुरागाद्वा यान्ती
गच्छन्ती सती यद्यस्मात्त्रिमेपं निमेषोपलक्षितमपि विलम्बं, अथ
च नेत्रसंकोचं न प्राप । तेन कारणेन सा स्त्री विमानेन कलितं
गमिकर्मीकृतं व्योम गगनं याभिरेरवधिधा, साक्षात्पत्यक्षदृश्यमाना
अप्सरस एवाभवत् । किं कृत्वा—निजं यत्केलिर्माध कीटागृहं
तस्य क्षिप्रतराच्छृङ्गात्पाथोदं मेघमारुह्य । किंभूतं पाथोदम्—
स्वप्राणेश्वरं स्वप्रियस्तस्य नर्महर्म्यं कीटागृहं तस्य कटके मध्यप्रदेशे
आतिथ्यग्रहाय प्रावृण्णिकपूजाग्रहणाय । कटकप्राप्तय इति यावत् ।
तस्मा उत्सुकमुत्कण्ठितम् । सहजसांदर्भेण विमानतुल्यमेवाधिरो-
हेणाकाशगमनेन निमेषोप्राप्तेश्च देवान्नानातुल्या जातेति भावः ।
कटकक्षिप्रपदाभ्यामपि हर्म्याणामुच्चतरत्वं सूचितम् । इ. काम-
स्तस्मिन्सादिनि वा । 'प्रसितोत्सुकाभ्याम्—' इति तृतीयास-
प्तम्योः प्रसन्नागतिव्यग्रह एव अयं शुभविधिल्लोत्सुकमिनि
वा व्याख्येयम् । कामिन्यपेक्षया शुभकर्मत्वम् । —व्योमान
इति 'अनो बहुव्रीहः' इति न टीप् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः'
इत्यमरः ॥

वैदभीकैलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदभै-

ब्रह्माण्डावातभग्नस्यदजमदतया ह्रीधृतावाचुखत्तैः ।

कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशं गताग्रै-
र्यद्गोप्रासप्रदानव्रतमुक्तमविश्रान्तमुज्जम्भते स्म १०५

१ 'अवाप्तुप्रानातिशयोक्तिवद्गोदातनिदशनालकारमङ्कुर । पुष्पिना-
मावृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी । 'अवाप्त्यग्रेष्वेतेनान्यसम्बन्धानामेवमि-
तत्त्वदृशमिति भाट्टन्यासेषाञ्चिद्वदना तदुपलक्ष्यकान्या संकीर्णा' इति जी-
वातुः । २ 'अयोधिशालाकार । आदर्शमिमांसेन वृत्तम्' इति साहित्य-
विद्याधरी । 'अव नगरासराज्ञेनोभेदेऽपि अनियमेनारोहणव्याम-
' : नैवेत्यसंदेहेतरतिशयोक्तिमेव' इति जीवातुः ।

[illegible]

विशुद्धपरिष्कारात्मनिष्पन्नपूर्णः

अगिदपदुपलुसैगलनालैस्तलुगाम् ।

विकलितजलमेकप्रक्रियागौरवेण

व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ।

विधिवि ॥ तय नगयां भेमीयेन स हसो ॥
तचित्ताहृष्टमना यरणि रिरिणि । द्विभूतेन—तत्काले
लेनलाधारे कर्तुमिच्छित्तित व्यथां कृत जलमेकस्मिन्
जलसेचनप्रकारभारो यस्य । द्विभूते—वाणि. विनियोगः
पक्षुस्तानि निमित्तानि तै. । पुन. द्विभूते—विभुक्तयः
न्द्रकिरणसंपर्कादात्मन स्वस्य निष्यन्देन निद्रोदकेन पु
क्षाणामालवालपूरणप्रयासश्चन्द्रकान्तनिमित्तत्वात्तैरेव किन्तु
भावः । निष्यन्देति 'अनुविषयंभिनिय'— इति पर्येत् ॥

अथ कनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं

सदसि सदृशभासां विस्फुरन्ती ३११

उडुपरिपदि मध्यस्थायिशीतांशुलेखा-

नुकरणपटुलक्ष्मीमशिलक्षीचकार ॥ १०० ॥

अथेति ॥ अथानन्तरं कनकपतत्रं सुवर्णपक्षो हंसपत्रं च
राजपुत्री भैमीमक्षिलक्ष्मीचकार नेत्रगोचरीचकार । किन्तु
सदृशभासा समानकान्तानां सखीनां सदृशि सभायां
विशेषेण दीप्यमानाम् । तथा—उदुपरिपदि नक्षत्रसभाया
स्थायिनी शीतांशुलेखा चन्द्रलेखा तस्या अनुकरणेऽनुको
समर्था लक्ष्मी. शोभा यस्यान्ताम् । सदृशदृशिस्त्वेऽपि नक्ष
त्राया चन्द्रलेखा यथाधिका तथा सत्यपेक्षया सेति । नैव
स्त्रीनां तस्यादृश्यकथनमन्यसुन्दरीभ्यो विशिष्टमौन्दर्यगतिप्राप्त
यम् । 'सूतोयराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रदा' इति राज

१ 'अत्र रूपकान्तिग्रयोस्त्यक्तकारः । लघ्वरा नाम वृत्तः ।
साहित्यविद्याधरी । 'अनुत्तनालकारोऽयमिति केचित् । अमुद-
नवाण्डागताग्रनग्नेषि सन्त्योक्तेरतिशयोक्तिमेव' इति जीवार्थः ।
२ 'अत्रान्तिग्रयोस्त्युगतालकारः । इन्धनुष्ये नाभिनी वृत्तः ।
साहित्यविद्याधरी । 'अत्राग्रागता चन्द्रकान्तिप्यन्दास्यन्तेति
न्योक्तेरतिशयोक्तिमेव' इति जीवार्थः ।

स्वरस्य दुहितृशब्दस्य पुत्रशब्दोऽपि राजपुत्रीति ।
वेतु शार्ङ्गारवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति । तेन पुच्छूतपुत्रीति
इम् । विस्फुरन्तीम् 'स्फुरतिस्फुल्लो' इति वा पत्वम् ।—
मीम् समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावेः ॥

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन

कचन पतनयोग्यं देशमन्विप्यताधः ।

मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः

शशिपरिधिरिवोर्ध्वं मण्डलस्तेन तेने १०८

भ्रमणेति ॥ तेन खगेन हंसेनोर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशे शशिपरिधिरिव
द्रपरिवेप इव मण्डलस्तेने । भ्रमणमकृतेत्यर्थः । अवतरतः प-
णो मण्डलगतिः क्रियास्वभावः । किभूतेन—भ्रमणरयेण परि-
रणवेगेन विकीर्णा प्रसारिता स्वर्णभासुवर्णदीक्षितेन । तथा
कचन अधः कस्मिन्नप्यधःप्रदेशे पतनयोग्यमवतरणयोग्यदेशं
तनमन्विप्यता पर्यालोचयता । किभूतः शशिपरिधिः—अद-
त्यममुप्या भैम्या अयं तं मुखविधुं मुखचन्द्रं सेवितुं परिचु-
वतुं लम्बमानोऽधः प्रदेशमागतः । अदसीयम् । त्यदादित्वात्
द्वाच्छः । 'भस्याडे तद्धिते' इति पुंवङ्गावः । 'विभ्योऽसी म-
ङ्गलं त्रिषु' इत्यनङ्गैः ॥

अनुभवति शचीत्थं सा धृताचीमुखाभि-

र्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ।

इति मतिरुदयासीत्पक्षिणः प्रेक्ष्य भैमीं

विपिनभुवि सखीभिः सार्धमात्रद्वकेलिम् ॥

अन्विति ॥ विपिनभुव्युपवनप्रदेशे सखीभिः सार्धं सह आ-
द्वकेलि कृतक्रीडां भैमीं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पक्षिणो हंसस्य इति मति-
रुदयासीदुत्पन्ना बभूव । इतीति किम्—सा प्रसिद्धा शची-
द्राणी धृताचीमुखाभिर्धृताचीप्रभृतिभिः सहचरीभिरप्सरोग्भिः
रूपीभिः सह सार्धमुच्चैरतिशयेन इत्यमनेन प्रकारेण । भैमीवदि-
त्यर्थः । नन्दनानन्दं नन्दनवने क्रीडां नानुभवति । एतत् क्रीडानुखं
तस्या अपि नास्तीत्यर्थः । ततोऽपीयमधिकेति भावः । नानुभवति,
अपि तु सैवेयं किं नन्दनानन्दमनुभवतीति वा । भैमीतत्सखीवनानां
तत्वीधृताचीनन्दनैः साम्यम् । सहचरी पचाञ्चै चरदिति पाठा-
द्विवादीष्ट । प्रेक्षेयति मित्रकर्तृकत्वात्स्वानुपपत्तौ त्यतसेत्यध्या-
हार्यम् । केलिमिति हस्त पाठः ॥

१ 'अत्रोपनालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपको-
पनालालकारसदृष्टिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उपेक्षात्मभावोक्त्यो-
त्तरः' इति जीवातु । ३ 'उल्लान्' इति तिलकजीवातुसमतः पाठः ।
४ 'अत्र प्रेक्ष्य मतिः—इति नननकिमापेक्षया नमानकट्टकत्वात्पूर्ववा-
न्वित्वाच्च प्रेक्षेति क्त्वादिर्दोषपक्षिः । तावन्मात्रत्वेन तत्प्रत्ययोल्लोचो
प्रयोजकत्वात् । 'प्राधान्यं त्वनयोवक्तु' इति जीवातु । ५ 'अत्र आल्लिना-
नकारः । यदुत्तमलंकारसर्वस्व—'मण्डलपादलम्बनमन्विप्यतामन्वि-
नान्' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अत्रोपनाल' उपरिपेक्षयातिरिक्तोपेक्षेतिरे-
कालकारः । 'नेत्रभाननाभमन्विप्यतामन्विप्यतामन्विप्यतामन्विप्यतामन्वि-
तिरेकः स उच्यते ॥' इति लङ्गादः इति जीवातुः ।

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

द्वैतीयकीकतया मितोऽयमगमत्तस्य पवन्ये महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः २

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वाधं पूर्ववत् । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वि-
तीय एव द्वैतीयकीकः । 'तीयादीकस्वार्थे वक्तव्यः' । द्वितीयकीकस्य
भावस्तत्ता तथा मितो गणितः । निसर्गोज्ज्वलः स्वभावसुन्दरः ।
शेष स्पष्टम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतौ
नैपथीयप्रकाशे द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथ भैम्याः पुरस्तादलस्य गुणान्हंसमुखेन वर्णयितुं तृतीयस-
र्गमारभते—

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां

नभोविभागात्तरसावतीर्य ।

निवेशदेशात्ततधूतपक्षः

पपात भूमावुपभैमि हंसः ॥ १ ॥

आकुञ्चिताभ्यामिति ॥ अयोपवनप्राप्त्यनन्तरं मण्डलकरणा-
नन्तरं वा हंस आकुञ्चिताभ्यां संकुचिताभ्यां पक्षतिभ्यां पक्षमू-
लाभ्यां नभोविभागाद्वाकाशप्रदेशात्तरसा वेगेनावतीर्योत्तीर्य उप-
भैमि भैमीसमीपे पपातोपविशति स । किंभूतः—निवेशदेश
उपवेशस्थाने आततौ विस्तारितौ धृतौ कम्पितौ च पक्षौ येन सः ।
पक्षिजातिः ॥

आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः

क्षितेस्तदा यः स्वन उचचार ।

द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः

संभ्रान्तमन्तःकरणं चकार ॥ २ ॥

आकस्मिक इति ॥ पक्षपुटेन पक्षद्वयेनाहतायाः क्षितेः स-
काशादाकस्मिकोऽचिन्तितोपनतोऽज्ञातहेतुको यः स्वनः शब्दस्तदा
पतनसमये उचचारोदभूत् । अकर्मकत्वात् तद् । स शब्दस्तस्या
भैम्या अन्तःकरणं द्राक् इदिति संभ्रान्तं ससंभ्रमं चकार ।
आकस्मिकशब्दश्चवर्णालसन्ध्या साध्या च जातेति भावः । कीट-
स्यास्तस्या—अन्यविन्यस्तदृशः अन्यत्र स्वनदेशात्प्रदेशान्तरेषु
विन्यस्ते चालिते दृशौ यया ना । कुतोऽयं शब्द उत्पन्न इतीत-
स्ततो विलोकितवर्तमानं भावः ॥

नेत्राणि वैदर्भसुतामखीनां विमुक्तवत्तद्विषयग्राहिणि ।
प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतत्रतानाम्

१ 'अनुनामवाचनानां । अत्र ना इत्यनेनानुनाम्या च नाम्य
निमित्तादनुनामिच्छन्तो भवन्ति' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
अकर्मक' इति साहित्यविद्याधरी ।

नेत्राणीति ॥ वैदर्भसुतासखीनां भैमीसखीनां नेत्राणि निरु-
पाख्यं स्तोतुमशक्यं रूपं सौन्दर्यं यस्य तमेकं केवलं हंसं प्रापुः ।
सादरं पपुरित्यर्थः । किंभूतानि—विमुक्तस्यक्तस्तेषां तेषां विप-
याणां स्रक्चन्दनवृत्त्यगीतादीनां ग्रहो ग्रहणं यैस्तानि । केषां
कानि किमिव—यत्तद्वतानां योगिनां चेतांसि ब्रह्मेव परमात्मस्व-
रूपमिव तान्यपि विमुक्तास्तत्तद्विषयाः स्रक्चन्दनवनितादय-
स्तेषु ग्रहोऽङ्गीकारो यैस्तानि । निरुपाख्यरूपमीदृक्तया प्रतिपा-
दयितुमशक्यरूपम् । योगिमनोविषयत्वाद्ब्रह्मणः । एकमद्वितीयं
च । वैदर्भ.—विदर्भाणां रागीति पूर्ववत् । तत्तदिति वीप्सायां
द्विवचमादेकशेषाभावेः ॥

हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं

मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्त्रिकायाम् ।

ग्रहीतुकामादरिणा शयेन

यत्तादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥

हंसमिति ॥ अग्रे भैमी दरिणा सभयेन अदरिणा निर्भयेन
वा शयेन पाणिना हंसं ग्रहीतुकामा धर्तुकामा सती यत्तात्स्वि-
कायां स्त्रीयायां तनौ शरीरे निश्चलतां जगाहे प्राप । चित्ते तु च-
ञ्छेत्वाभूत् । किंभूतम्—संनिहितं निकटम्, सता नलेन निहितं
प्रेषितं वा । चरन्तं गच्छन्तम् । प्रयत्नपूर्वं निश्चलत्वम् । बालत्वा-
न्नयम् । भारणानिवेशादयाभावः । कस्य केव—मुनेर्मनोवृत्तिरिव ।
यथा मुनेर्गोमिनो (मनोवृत्तिः) मानसो व्यापारः स्त्रिकायां तनौ
चरन्तं सान्निभ्यादभिनिर्तरा हितं ध्यातं, सत्यो वा तेभ्य एव
नितरां हितमिष्टं हंसं परमात्मानमादरयुक्तेनाशयेनाभिप्रायेण ग्रही-
तुकामा धातुकामा सती निश्चलतां प्राप्नोति । पक्षिधारणजातिः ।
'हंसः पक्षिणि विष्णो च' । न्यिकेति 'भैक्षेपा-' इति वेत्तवम् ।
ग्रहीतुकामा 'ग्रहोऽङ्गिदि-' इतीदो वार्धः, 'तुं काम-' इति म-
लोपः । अदरिणेति । अत इच्छन्तस्य नष्टमसासः ॥

तामिदितरप्यनुमाय मायामयं न भैम्या विषदुत्पपात ।
तत्पाणिमात्रोपरिपातुकं तु मोहं वितेने हुतिलावघेन ५

तामिति ॥ अयं हंसस्तां न्युजगमनादिरूपां भैम्या
स्वधारणकपटवृत्तिमिद्विषयेष्टाभिरनुमाय ज्ञात्वापि
नोत्पपात उडुयनविषयं न चकार । किंतु—आत्मोपरिपातु-
स्योपरि पतनशीलं तत्पाणिं भैमीहन्तमदूरमुल्लवन्लघुतया
निष्फलं वितेने कृतवान् । प्रतार्य इयं विजनप्रदेशे
बुद्ध्या नोत्पपात । उत्पतने हि धारणार्थं नयत्तम् ।
तीति दौष्टासिद्धिः स्यादिति भावः । अनुमाय 'न ल्यप्'
निषेधाच्चेत्वम् । पातुकमिति 'लपपत-' इति शील उक्त्वा
रिपातुकमिति 'सह सुपा' इति समासं कृत्वा पश्चात्पूर्वम्
मासः । अन्यथा 'पूरणगुण-' इति पष्ठीसमासनिषेधप्रस-
पातुकशब्दस्योक्तप्रत्ययान्तत्वेऽप्युपरिपातुकशब्दस्य तदुत्प-
वात् 'न लोका-' इति पष्ठीनिषेधाभावेः ॥

व्यर्थीकृतं पत्ररथेन तेन तथाज्वसाय व्यवसायमसा-
परस्परामर्षितहस्ततालं तत्कालमालीभिरहस्ततालं

व्यर्थीति ॥ आलीभिः सखीभिस्तत्कालं तस्मिन्काले ५१०
मन्योन्यमर्षितो दत्तो हस्तेषु तालतालिका यस्यां क्रियायां
भवति तथा अलमत्यर्थमहस्यत हसितम् । किं कृत्वा
भैम्या व्यवसायं पक्षिधारणोद्यमं तथा हुतिलावघप्रकारेण
पत्ररथेन पक्षिणा हंसेन व्यर्थीकृतं निष्फलीकृतमवसायं ज्ञात्वा
परस्पराम् । 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः' इति द्वित्वं
बहुलवचनात्समासवद्वावाभावे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनान्तत्वं
करुकादित्वात्सः । 'स्त्रीनपुंसकयोस्त्तरपदस्य वाम्भावो वक्त-
इत्युत्तरपदस्याम्भावः' । तत्कालम् 'कालाध्वनो-' इति द्वितीया ।

उच्चाटनीयः करतालिकानां

दानादिदानीं भवतीभिरेपः ।

यान्वेति मां द्रुहति मद्यमेव

सात्रेत्युपालम्भि तयालिवर्गः ॥ ७ ॥

उच्चेति ॥ तथा भैम्या आलिवर्गः सजीजन इत्यनेन प्रकारेण
पालम्भि उपालब्धः । इतीति किम्—इदानीं मध्येन
सत्यां भवतीभिरेप हंसः करतालिकानां हस्ततालानां दानादौ
नादुच्चाटनीय उडुयनीयः । प्रश्नकाकुः । एतस्य ग्रहणे मया
क्रियते, भवतीभिरेच्चाटनं क्रियते, एतन्न युक्तमित्यर्थः । अत्र न
भवतीषु मध्ये या मामन्वेति अनुगमिष्यति सा मद्यमेव द्रुहयेत् ।
एवशब्दस्यावृत्तिः । मम द्रोहमेव करिष्यतीति । अन्वेति, द्रु-
तीति 'वर्तमानसामीप्ये—' इति भविष्यति लट् । अन्वादेशे
'न चवाहा-' इति एवशब्देन साक्षाद्योगे निषेधान्मद्यमित्यत्र
नयादेशः । मद्यम्—'कुवद्रुह-' इति चतुर्थी ॥

धृताल्पकोपा हसिते सखीनां

छायेव भासन्तमभिप्रायानुः ।

श्यामाथ हंसस्य करानवाते-

मन्दाश्रुलक्षणा लपति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥

धृतेति ॥ श्यामा रजसवन्मद्यस्य हंसस्य पश्चादुपनि स्म चकार ।

मन्दाश्रुलक्षणा लपति स्म पश्चात् ।

कंचुता—सखीनां हस्तिने हालविषये दहपराधमावाद्धतः कृतो-
ल्यः क्रोधो घना । तथा—हंसस्य क्रोगे हस्तोत्तमवातेरप्रतेहेतो-
रन्दासेन लक्ष्या ददना । सलज्जेत्यर्थः । कस्य केव—भास्त्रत्वं सूर्यम-
नेप्रयातुः सूर्यमनुष्यं गच्छतः पुरुषस्य छाया यथा तस्यैव पश्चाद्भु-
ति । छायापि हि हंसस्य सूर्यस्य किरणप्राप्ते, दयाना भवति ।
मित्य (इत्यत्र) पश्चादित्यनेन गोणे 'पश्यतमयेत्यन्येन' इति
शब्दो । 'पश्चाद्' इति निपातः । 'नन्दाक्षं हीक्षन्' इत्यनर्थः ॥

शृत्वा न हंसाभिमुखी पुनले

यात्रेति ताभिश्चलहस्तमाना ।

साह स नैवाशकुनीभवेन्ने

भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

शस्तेति ॥ तामि. सखीभिरिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण छलेन
तद्वद्वलेन हस्तमाना मोहानुपवनाना सा नैनी इति वक्ष्य-
मानं सखीः प्रति नहि स वदति स । इति किं—हे नैनी,
हंसाभिमुखी राजहंसमनुष्यं, नय च सूर्यमनुष्यं यात्रा ते पुनः
प्राप्तुं न शक्त न प्रक्षान्ता । अशकुनवास्थास्त्रनिविद्धत्वादेति
तत्त्ववचनम् । हे सत्य.. एष हंसो मे नन नैव अशकुनीभवेद्-
अशकुनरूपो नैव भवेदिति प्राप्यतायां लिङ् । यतोऽयं भावि
तविष्यतिरे वत्सावेदकः सूचकः । राजहंसानिमुनी यात्रा शकुन-
रूपैव । हंसदर्शनस्य श्रवणस्य च वनमलरासेन भवेतिद्विकान्तोक्ते-
रिति भावः । अत एव भावी भविष्यदनुगवात्वा प्रियो नल्ल-
यावेदक इति । लोकोत्तरमुवगंशकुनदर्शनाल्लोकोत्तरलक्षुमप्रा-
तिपुनीपते वा । नैवाशकुनिः पश्येवेति वा । 'प्रत्यादित्यं प्रतिह-
न्' इति यात्रालिपेधात् । न चारं सूत्रादेः किं तु वक्ष्येव ।
अशकुनशब्दादनुभवानुचक्रान्तिलिपेधकाच्च खौ 'अन्य खौ' इ-
तीकारः । पक्षिनिर्गमकाशकुनिशब्दाखौ खौ च' इति शीघ्रं
न भावी गम्यते ॥

हंसाप्यसां हंसगतेः सुदत्याः पुरः पुरश्चाल चलन्वभाने
वैलक्ष्ण्यहेतवेतिमेतदीयामग्रेऽनुकूलोपहमन्निबोधैः १०

हंस इति ॥ न केवलं तानिमेव हंसिता किं तु असां हंसो-
ऽपि वैलक्ष्ण्यहेतोर्नैमीलक्ष्णोत्पन्नमेव हेतुमन्व पुरगतां नैनीसं-
गतिनीं गतिमत्या पुराते अतुह्यत्वात्पुन्य उच्चरिते वेनेनहस्तदि-
नोहस्तं कुंभिन वनात्ते शुभमे । किं कुप्य—हंसवत्तिर्गन्तं
पुनस्तस्या सुदत्या मेत्या. पुर कुपेऽप्येते वर रत्नानि वर-
निरागम् । पुरिहमकोऽपि वेरदुहृदिगमिन्त्याहेतवेति । सुदत्या
वैलक्ष्ण्यहेतोर्गति च 'पश्यतमये' इति पुरी हेतुप्रयोगे
इति पुरी ॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्तरभवति नूनम्
तथासखेले चलता लवानु प्रतापे वेनाच छेपेच्छाती ११

पद इति ॥ भावी रत्नहस्तं दुसयति पदौ ता मेने भा-

विनि भविष्यति पदे पदे चरणविन्यासे तं हंसं करप्राप्तं हस्तप्रा-
प्यं नूनं लिङ्गयेन यथावेति जानाति उत्तरलिङ्गपदेऽप्यत्रमेतं गार-
विप्राप्तीति यथा जानाति तथा सखेले सखीडे चलता गच्छता
तेन हंसेन प्रतापे वक्ष्यित्वा ना कृताञ्छे लवानु बर्हामनीपे
आचक्षुषे आकृष्टा । भाविनीयमिति पाठे भाविनि पदविशेषगम् ।
भाविनीति पाठे हनाप्राप्तेः कोपनेत्यर्थः । कृताञ्छेति विरहपीडा
सूच्यते । प्राप्यं 'कृताञ्छे' इत्यावश्यकं कृत्यं ॥

रथा निषिद्धालिजनां यदनां

छायाद्वितीयां कलयाचकार ।

तदा श्रमास्मः कणभूषिताङ्गां

स कीरवन्मानुषवागवार्दन् ॥ १२ ॥

रथेति ॥ कीरवच्छुक्वन्मानुषं वागस्य यथा शुक्रो ननुष्य-
वाचा वदति तथा न हंसो रथा क्रोधेन निषिद्ध आलिङ्गन. स-
खीमनुष्यो यथा अत एव छायेव द्वितीया महचरो यत्सामान्ये-
काक्षिनीम् । तथा श्रमास्मः कणैः श्रमवत्तैतयमोदकविन्दुभिः भूषि-
तमङ्गं यत्सामान्यं यदा कलयाचकार ज्ञातवान्, तदा तां प्रत्यवा-
दीदुवाच । छायाद्वितीयातिथयेन इत्यावसरः सूचितः । श्रमास्म
इत्यनेन श्रान्तेयमन्तरं तामभिप्रेतयति दूष्यं कृतेनशक्त्यं. तत्सा-
दृशं स्थानार्थं मेयानि सूचितम् । भूषितवदेत श्रमविन्दुनां मुक्ता-
नाम्नं सूचितम् । छाया कान्त्या अद्वितीयातिथिमानप्रतिमदां
रथा निषिद्धालिजनां श्रमास्म कणभूषिताङ्गां च यदा ज्ञातया-
नेति वा । मानुषस्य वागिव वाग्यन्तेति वा ॥

अये क्रिययावदुपैपि दूरं

व्यर्थं परिश्राम्यति वा किमित्यम् ।

उदेति ते भीगपि किं तु बालं

विलोक्यन्त्या न घना वनालीः ॥ १३ ॥

अये इति । अये नैनी, किमर्थं यत्पुनरप्यगतमेत्यने । या
ननुक्षये । यन्निपन्तेन प्रकारेण शीघ्रगमनमना व्यर्थं निष्कटं
किं न परिश्रम्यन्ति कथं । किमतेरे । अये इति व्यर्थं पश्यर्थं
या । श्रमो न कथं व्यर्थं । किमर्थमेति पाठे वेगजः प्रसन्नव-
चनो । तत्र किं प्रसन्नवचनं । यान्तिनं या, तद्वदाप्यशी-
मण निपुणरकिरद्वारुण्यमे व्यर्थमेव पश्यन्ति ॥ किं परिश्रा-
म्यन्ति । काया श्रमे । व्यर्थं किमद्वारुण्येति या । तु वदते नैनी,
रथश्रमे तद्वदप्यं वेद्यं गमनमे तर्हि यथा निविष्टा यताञ्छेवेत-
वद्विद्विद्वेकवन्त्यं. पश्यन्त्यान्ते तदा भीगपि भयमिति किं मेदति
नैनीयते । यत्तया हि पश्यन्त्याद्विद्वेकमेत भवेत्तदेवमेव तदपि
नय नैतिनैव व्यर्थम् । ननु उदेति पाठे यदवेगमेव दया वशीना
पश्यन्त्यान्तो यत्तन्मनुष्यं पश्यन्त्यान्त्या यदा यत्तन्मेते
पश्यन्त्यान्त्या यत्तन्त्या नैति नय । यदद्वारुण्यं यदद्वारु-
ण्यं— उदेति भविष्यति यद. दिव्यमन्ते नैति किं च इति श्रु-
तवन्त्येति । उदेति पश्यन्त्यान्त्या नैति भविष्यति यद. पश्यन्-
त्यान्त्या नैति यद. उदेति यद. उदेति यद. ॥

१. अये नैनीयते— अये नैनीयते ।

यत्तन्त्यान्त्या यत्तन्त्या नैति नय ।

यत्तन्त्यान्त्या यत्तन्त्या नैति नय ।

यत्तन्त्यान्त्या यत्तन्त्या नैति नय ।

यत्तन्त्यान्त्या यत्तन्त्या नैति नय ।

यत्तन्त्यान्त्या यत्तन्त्या नैति नय ।

यत्तन्त्यान्त्या यत्तन्त्या नैति नय ।

वृथार्पयन्तीमपथे पदं त्वां मरुल्ललपल्लवपाणि कर्मैः ।
आलीव पश्य प्रतिपेक्षनीयं कपोतदुंकारगिरा वनाली ॥

वृथेति ॥ इयं वनाली वनपक्षिराजीव मयीव मग्ना तापुना
ललन्तो मिलन्तः पल्लवान्पल्लवपाणि पाणयन्तेषां कर्मैः
कृत्वा, तथा-कपोतानां पारावतानां दुंकारगी- 'दुं' इति मरुल्ल-
या च अपथे मद्धारणरूपेऽस्थानेऽभागे च वृथा निष्कृतं पद व्य-
सायं चरणन्यासं चार्पयन्ती कर्मैः त्वां प्रतिपेक्षति पश्य । ता-
वयाथै. (दृष्टो.) कर्मैः । सत्यपि करकर्मणंदुंकारेण च मयीं निपे-
क्षति । 'पदं व्यवसितग्राणस्थानलस्मात्प्रित्युगु' इत्यमरः । अपथे
'पयो विभाषा' इति अथल्लयः. 'अपथ नपुमकम्' इति यायुः ।
'दुंकारगिरा' इति पाठे किराति किरा 'उगुपपञ्चाप्रीतिर' क.
इत्यनेन के कान्तेन पूर्वस्य कर्मपरीसमाम इति सिद्धान्तः ॥

अस्थानत्वमेवाह—

धार्थः कथंकारमहं भवत्या
वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।
अहो शिशुत्वं तव सण्डितं न

सरस्य सख्या वयसाप्यनेन ॥ १५ ॥

धार्थ इति ॥ हे भूमि, वसुधायामेवैकामाधारणा गतिः मंच-
रण यस्याः, तसुधैकैका गतिर्यस्या इति वा भवत्या त्वया प्रियत्य-
न्तरिक्षे विहारो गमनं यस्य एवंभूतोऽहं कथंकार कथमिव धार्यो
घटुं शक्यः, अपि (तु) न कथंचित् । अहो इत्याद्यर्थे संयोधने
वा । सरस्य सख्या मित्रेणानेन प्रत्यक्षदृश्येन वयसापि तारप्येन
तव शिशुत्वं बालत्वमज्ञत्वं च न सण्डितं नाशितम् । मम गग-
नगामित्वं स्वस्य च केवलमुर्वीगामित्वमविचार्यैव मद्दृष्टोद्योगं
करोषीति भावः. प्रश्नकाकुर्वा । वयःसंधिरक्तः । अथ च—स-
रस्य सरतुल्यस्य नलस्य मित्रेणानेन मल्लक्षणं वयसा पक्षिणा ते
इदं शिशुत्वं बालत्वं न सण्डितम्, अपि तु सण्डितप्रायमेव
शीघ्रमेव नलप्राप्तेः करिष्यमाणत्वाद्बालत्वं अदिति गमिष्यतीति
भविष्यत्यपि भूतवदुपचारः ॥

नयि धृतेऽपि तव न किंचित्फलमित्याह—

सहस्रपत्रासनपत्रहंस-

वंशस्य पत्राणि पतत्रिणः सः ।

असादृशां चादुरसामृतानि

सर्लोकलोकैतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥

सहस्रेति ॥ हे भूमि, वयं महत्पत्रं कमलमासनं यस्य ब्रह्म-
णस्य पत्राणि बाहानानि हंसास्तेषां वंशस्य कुलस्य पत्राणि पक्ष-

१ 'अत्रोपमारूपकालकार' इति साहित्यविद्याधरी । 'अन पत्र
पटवपाणि इत्यादि रूपवाचनम् । तत्तत्कार्यां च वनात्पात्रैव श्लेषना'
इति जीवातुः । २ 'अत्र निरोधनिरोधोन्मूलकार' इति साहित्यवि-
द्याधरी । 'अवाधावैतन्व्यं वनुगतिनिरोधविहारपदार्थहेतुकत्वादेक- काव्य-
विद्वेदः । तथा शैववाङ्मनस्य पूर्ववाचनार्थहेतुकत्वात्परः इति
तजानीयसकर.' इति जीवातुः ।

नया पदवाचनम् । अत्रिणः पत्राणि नानावर्णानि ।
पत्र—पत्राणि । पत्राणां मध्ये मध्ये पत्राणि पत्राणि ।
ते रस्य पत्राणां मध्ये मध्ये पत्राणि पत्राणि ।
ने अत्रिणः ते पत्राणां मध्ये मध्ये पत्राणि पत्राणि ।
ति । अत्रिणः ते पत्राणां मध्ये मध्ये पत्राणि पत्राणि ।
हिमं किरागीति भावः । 'पत्राणां मध्ये मध्ये पत्राणि पत्राणि ।
पत्राणां मध्ये मध्ये पत्राणि पत्राणि ।
इति पत्राणां मध्ये मध्ये पत्राणि पत्राणि ।
इति पत्राणां मध्ये मध्ये पत्राणि पत्राणि ।
'आ मन्ता' इत्यादि । 'दुं' इति । 'न मुदु' इति
तुमन्ताः ॥

ननु भवत्या इमं ता-मुपगच्छति च कथमिति आह—

सर्गापगाहमृणालिनीनां

नालामृणालाप्रभुजो मज्जामः ।

अनारुपां तनुरूपकद्वि

कायं निदानाद्वि गुणानर्धने ॥ १७ ॥

स्वर्गेति ॥ हे भूमि, तव नानुन्या नक्षत्रोत्पत्तौ
रूपकद्वि कायकान्तिमयुग्मि मज्जामः प्रामुख्यं । किमु
गोपगा स्वर्गेति तस्या मृणालिनीनां स्वर्गकमलिन-
नालामृणालानि च नैषामप्राप्तिः कर्मणः कमलानि कोन-
यसाश्च नालामर्जनीनि मृणालानि वा भुजान इति, तुने
हि प्रमिदं कायं वटादि निदानादादिकारणान् वृत्ति-
ममरायिकारणादुपान्नाकार्यादीनर्धने लभते ।
कायं गुणानारभन्ते' इति नैयायिकाः । प्रकृते भु-
णामुत्पत्तौ मयत्वं मत्ताकमिति भावः । नालादाद-
स्तेने नाला वयमिति वा मित्र पदम् । रूपकद्वि
इति प्रकृतिभावः । निदानान् 'आन्यातोपयोगे' इत्यपवाद-
ननु यदि भवान्प्रहणो वाहनं तर्हि भुवं प्रत्यागमने व
हेतुरत आह—

धातुनियोगादिह नैपथीयं

लीलासरः सेवितुमागतेषु ।

हैमेषु हंसेष्वहमेक एव

अमामि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥

धातुरिति ॥ हे भूमि, क्रीडात्यलं प्रष्टव्यं धातुवृंहणो
गादाज्ञया इह भूलोके नैपथीयं नलमवाधं लीलासरः को-
सेवितुमालोडयितुमागतेषु प्राप्तेषु हैमेषु सौवर्गेषु (हैमेषु) न-
एकोऽहमेव भूलोकविलोकने उत्क उत्कण्ठितः मन् अनानि
रामि । भूलोकं पश्यन् प्रसन्नादप्रागतोऽहमित्यर्थः । नन्वा-

१ 'अथ ननु पदवाच्येऽर्थं सर्वोद्वेगेन इति वाच्यं ननु-
ओजो नाम युतः । बहुल वाननेन—'अर्थं प्रीतिरज' इति ।
प्रासादकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'विलिप्त' इति
'नाला न ना पदगण्डे' इति मैत्रिणीविरोधात्पदान्तरं इव न-
३ 'अवाधान्तरन्यासात्प्राप्ताकार' इति साहित्यविद्याधरी ।
मान्येन निरोधनार्थं नलोन्मूलन्यास' इति जीवातुः ।

हवो नलस्रसि क्रीडन्तीत्यर्थः । हैनेषु विकारे अनुदात्तादित्वा-
जन्तत्वाच्च प्रकृतिभावः । हंतेषु निर्धारणे सप्तमी । 'उत्क उन्म-
ः' इति निपातात्साधुः ॥

'धर्मः कथंकारन्' इति यदुक्तं तत्र भूपर्यटनेन श्रान्तस्य तव
परणे कः प्रयास इत्यादाह्वयानाह—

विधेः कदाचिञ्जमणीविलासे

श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः ।

स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि

श्राम्यामि नाविश्रमविश्रगोऽपि ॥ १९ ॥

विधेरिति ॥ हे भैमि, अहं विधेर्ब्रह्मणः कदाचित्कसिद्धिस्त-
स्ये भ्रमणीविलासे बाह्यलालयां श्रमातुरेभ्यः परिश्रान्तेभ्यः स्व-
महत्तरेभ्यो निजपूर्वजैर्भ्यो हंसेभ्यः स्कन्धस्य विश्रान्तिमदान् ।
एषु श्रान्तेषु तद्भारनहनग्रहीषन् । किभूतोऽहन्—अविश्रमं क्वचि-
द्विश्रान्तिमदृष्ट्वैव विश्रगोऽपि सर्वलोकागम्यापि । तदादि तत्प्र-
वृत्तिं न श्राम्यामि न श्रान्तो भवामि । निजपूर्वजप्रसादाच्छ्रम-
हेतो विश्व भ्रमणीति भावः । भ्रमणो इति 'कृत्स्लुट्'— इति
स्युद्ध । श्राम्यामि 'शान्तामदान्' इति दीर्घः । 'इप्रकरणेऽन्यत्रा-
पि गनेडं दृश्यते' इति विश्वः इत्यत्र डः ॥

ननु पक्षिणः सर्वत्र वन्धनमभवात्तं कथं न बद्ध इत्यादाह
नलप्रसङ्गेनोत्तरं प्रयच्छति—

बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चि-

त्पाशादिरासादितपौरुषः स्यात् ।

एकं विना मादृशि तन्नरस्य

स्वभोगभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥

बन्धायेति ॥ कश्चित्पाशादिर्वागुरादिदिव्ये शिवि भवे मादृशि
नमस्रो तिरश्चि पक्षिणि विषये बन्धाय बन्धनाय मादृशं
यदुन्मासादितपौरुषं प्राप्तस्तान्भ्यां न स्वाङ्गवेत् । दिव्यत्वादेवाह
केनचिद्बुद्धे न शक्य इत्यर्थः । परमय विशेष—विरलोदयस्य
विरलजन्मनः शक्तिस्त्वविश्वरस्य पुरपत्य तत्प्रतिद्वन्द्वेकमसाधा-
रण स्वभोगभाग्यं स्वलोके स्वव्यन्दनादिभोगयोग्यं भाग्यं शुभं
यन् विना । यो भूमित्योऽपि स्वभोगं भुङ्क्ते तस्यैव मादृशा
पदया इति भावः । एवमपि कश्चन, न सर्व इत्यर्थः । अथ
य—विगतो रणे (पक्ष्य) विरलस्य (रत्न स्थाने) रत्नोदयो
यस्मिन्मत्स्य नरस्य । यदा—नरस्यस्य विरलेषु रत्नानि लोदयो
पक्ष्यः । उभयपक्षिणः नृपत्येव । तत्रैव नरस्य तदेव स्वभोग-
भाग्यं विना मादृशं यदुन्मासादि न शक्येति । नृपत्यं स्वभोगभा-
ग्येवैवैव मादृशं पदया इति भावः । न यतो नरस्य तन्नर इति
या । पक्ष्याय 'युज्यते' इति शब्दोऽपि । विरले विरले नृपत्यं ।
पक्ष्यं पक्षिण्यन्— इति द्वि-पदा । विरले नृपत्यं यदुन्मा-
सादि न शक्येति ।

नरस्य स्वभोगभाग्यमेव कृत इत्यत आह—

इष्टेन पूतेन नलस्य वश्याः स्वभोगमत्रापि सृजन्यमर्त्याः
महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति २१

इष्टेनेति ॥ इष्टेन यागादिना । पूतेन कृपादिना, अपेक्षिताधि-
कृद्दिष्टिणादिना वा वश्या अमर्त्या देवा अत्रापि भूलोकेऽपि मनु-
ष्यजन्मन्यपि नलस्य स्वभोगं सृजन्ति । यागवाहुल्यं तडागवाहु-
ल्यं च नलं विना केनापि न कृतमिति तस्यैव वश्या भूत्वा स्व-
भोगं सृजन्ति । देहान्तरदेशान्तरभावि स्वर्गफलं कथमत्रैवेत्या-
दाह—अचेतना अपि महीरुहा वृक्षा दोहदसेकशक्तेर्धृपादिदो-
हदसामर्थाद्गर्भाधानौपधिनिक्षेपसामर्थाद्वा उदकसेकसामर्थाच्चा-
कालिकमन्यकालमवनयोग्यं कोरकं कलिकमुद्गिरन्ति कालान्तरे
शक्यन्ति । तथा—वृक्षा अपीष्टेन दोहदेन पूतेन खातेनालना-
देन नलाधीनाः सन्तो दोहदसेकसामर्थादाकालिकं कोरकमुद्गि-
रन्तीत्यपि ज्ञेयम् । अन्योऽपीष्टो वश्यः सत्स्वर्गफलतुल्यं वस्तु
ददाति । 'अयं प्रनुकमेष्टं पूतं खातादिकर्मेणि' इत्यमरः । वश्यः
'वशं गतः' इति यत् । महीरुहाः 'इगुपथ' इति कः । अकाले
भवः अध्यानादित्वादृष्टः । पूतेन 'न ध्यात्वा' इति नत्वनिषेधः ॥

स्वभोगमेव वक्ति—

सुवर्णशैलादवतीर्य तूर्णं सर्वाहिनीवारिकणावकीर्णैः ।
तं वीजयामः सरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरवद्धसख्यः २२

सुवर्णेति ॥ वयं सरकेलिकाले सुरतकीडासमये पक्षैर्नृपं
नलं वीजयामः । तस्य सुरतसेवापनयनं उन्मैः । किं कृत्वा—सुव-
र्णशैलान्मेरोत्तुर्गं दृष्टिं अन्तरां आगत्य । किभूते पक्षै—स्य-
र्वाहिनी मन्दाकिनी तस्या शक्तिरणा मलकान्तरवरीगम्यांते ।
तथा—गौरवायामरं मह उद्धृत्य सरयं मादृशं यैः । चामर-
तुल्यैरित्यर्थः । अथ य—अन्तरं देहं मह उद्धृत्य सरयं ये । देहं रणे
नलस्य स्वभोगं सृज्यते, अन्तरं रणेति तं मह सम्पन्नम् । अ-
स्मिन्नेष्टे देहा जयं च वीजयामः । तूर्णमित्यनेन सेवाधर्मं
सूचितं । अवतर— इत्युद्धृतं ।

तस्मा नलेश्वरान् दृष्ट्वा तदनेन प्रकृतये—

क्रियेत चेत्ताधुविभक्तिचिन्ता

व्यक्तिनदा सा प्रथमानिधेया ।

या सौजनां माधयितुं विद्वान्-

त्तावन्नुमानानपदं बहु स्यात् ॥ २३ ॥

क्रियेतेति । के हे नारद इति मादृशा विभक्त्या विभक्तयेन
चिन्ता विचारणा चेदं क्रियेत तदा तद्विज्ञा मा नलस्य जना सावि-
प्रथमा अद्यानिधेया वाच्यः । मादृशा नृपे यत् प्रथमा अद्या-
इति भावः । सा क—या सौजनां स्वशरीरमध्यां इति विद्वान्-
येष्टे अन्तरादन्तरं देहं नलं नलं स व १५५१ देहा दे-

ज्ञात्वा. न प्रवन्त्रेषां राज्ञां नयूगां स्थानं तावत्साकल्येन साधयितुं स्वार्थानं कर्तुं क्षमा समया भवेत् । तावद्वन्तिमहत्क्षमानाम् पृथ्वी-
मन्त्रं पदं साधयितुमर्कं बहुरनेकथा स्यादिति सविस्मयः पाठ
इति वा । एतेन पृथ्वीमण्डले न एव राजा नान्य इति सूचिन-
मिति व्याख्यातम् । अथ च—वेद्यदि साधु सम्यग्बिभक्तीनां
सुखिदां विन्ता विचारगा क्रियेत तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया
प्रथमेव्यभिधेयं संज्ञा यस्याः सा । सा का—या स्वाज्ञसानेकवच-
नद्विवचनयद्विवचनयन्त्रकानां प्रत्ययानां विलसैषेयासंभवं विसर्ज-
नं यत्परोरमादगर्भाभावादिहूयः प्रकारविदोऽयंबहु नाम प्रातिपदिकं
पदं सुप्रनं साधयितुं कर्तुं लिप्पादयितुं तावद्वन्तिरां क्षमा समयां
त्वाद्वन्ति सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया व्यन्ततेऽनया प्रातिपदितुकार्ये
इति व्यक्तिर्विभक्तिः. प्रथमेव्यभिधेया । अथ च—साधुबिभक्तीनां
विन्ता विचारो यदि क्रियेत तर्ह्येकवचनदिमन्त्रकानां स्वाज्ञसां
नभे वा प्रथमा व्यक्तिर्विभक्तिः सुलक्षणा मेयाभिधेयेति यावत् ।
प्रयोगतोगत्याय एकवचनसुसर्गतः करिष्यते' इति न्यायेन सु-
विनिर्दिष्टं विवेका नयनंति भावः ॥

राजा न यज्या विबुधव्रजत्रा
 दुःशास्त्रगजोपनयैव राज्यम् ।

सुते त्रिनयोनियमान्कृतश्रीः

पूर्वः पक्षो योगमयोगमन्त्यम् ॥ २३ ॥

[illegible]

दारिद्र्यदारिद्र्यिणां ववैपस्मोयमेवत्रतमथिसायं ।
संतुष्टमिष्टानि तमिष्टद्वं नाथन्तिके नाम न ७ ॥

दारिद्र्येति ॥ के नाम लोकान् लोकनायं राजान् न
 यानि हितानि धनादाति न नाथन्ति न याचन्ते, अन्तु क्रौं
 यात्राकरणे हेतुगमाणि विदोषणानि । किंभूतम्—बहुवं न
 ददाति मिदं देवत्वनाशकं देविणौ वर्षपथेन समुहवर्षः कृत्वा
 मायं याचकसमूहेभ्यो मफलं मेघवतं यत् । जलना प्रस
 वर्षैलोकं सुखयन्ति तथा धनवर्षैरयम् । तथा—मनुष्यन
 संतोषयुक्तं सहजोत्साहयुक्तं वा । तथा—इष्टदेवं इष्टा प्रिय
 कृता देवा येन । इष्टाः प्रिया देवा यस्मिन् वा । इष्टो इष्ट
 देवो राजा च इष्टदेवतारूपं वा । नामेति शिरश्चालने । इष्ट
 नाशममयेधनदानशीलत्वात्सर्वोऽपि तं याचत इति भावः ।
 च प्रसन्नं देवं ब्रह्माणम्, इन्द्रं वा धनादाति सर्वेऽपि नान्
 नायियात्रायां द्विकमेकः । आशिष्येव तद्वो जियमादय
 पदेम् ॥

असत्किल श्रोत्रमुधां विवाय
रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य ।

तत्रानुरक्ता तमनाप्य भजे

तन्नामगन्धानलङ्घनं सा ॥ २६ ॥

असदिति ॥ सा रमणीयरूपा रम्या देवाह्वता नक्षत्र
 तुला लोकप्रियेऽप्यनुपमा भा कान्तिमन्मन्मन्काशाक्षि शोभ
 कर्णाभूतं विप्राय कृत्वा बहुकाल मादरमाकुर्यं नत्र वदेम
 रक्षा मनी तं नन्दमनाप्य किल अप्राप्यैव तस्य नन्दस्य नाशो
 देवात्, न त्वनुसमात् । नलकुर्यं कुनेरपुत्रं भेजे प्राप । ५७
 रत्नाभापेक्षया तस्य देवत्वम् । गन्धार्थसंग्रहादिनि सा यान्ति
 प्रत्योप्यनीष्टवन्प्राहयन्मात्राकेनचिदुगेन तस्यदशानन्दमु
 त्तरे । गन्धो गन्धक आमोदे देहो मन्धन्मार्गयोः' इति त्रै
 तनापेक्ष्यप्राक्प्रलेपादुनक्षपूयेनाद्यर्थः ॥

मूर्ध्नि रुमसाभिरितः प्रयातः

केलीषु तद्गुणानिपीय ।

हा हंनि गायन्यदशोचि तेन

नामैव दादा हगिगायनोऽभूत् ॥ २७ ॥

[illegible]

पुण्यसदारस्तदुदारभावं हृष्यन्मुहुर्लोम पुलोमजायाः ।
ग्येन नालोकत लोकेपालः प्रमोदवाष्पावृतनेत्रमालः॥

शृण्वन्निति ॥ लोकपाल इन्द्र* पुलोमजाया इन्द्राण्या लोम
स्या एव पुण्येन नालोकत न पश्यति स्म । किं कुर्वन्—सदार
न्द्राणीसहितः तस्य नलसोदारभावं वदान्यत्वं शृण्वन्नाकर्णय-
तुहुर्वारवारं हृष्यन्तरोमाञ्चो भवन् । अत एव तद्रोम नापश्यदिति
। सुहुर्वारवारं हृष्यदिति रोमविशेषणं वा । तदनवलोकने हेतु-
भं विशेषणम् । तथा—प्रमोदवाष्पैरानन्दाधुमिरावृता व्यासा
त्रमाला नेत्रपङ्क्तिरस्य स । इन्द्राण्या नलगुणाकर्णनोद्भूतं रोमाञ्च
दिन्द्रोऽद्रक्ष्यत् । अद्भुतौदार्यश्रवणरसवेशाद्रोमाञ्चोदयस्तदंशेन
क्रिय शृङ्गाररसाधिक्यशङ्का स्यात्तर्हि असतीत्यात्यागमकरिष्यत् ।
स्यौदार्यार्थितशयः सूचितः । अदर्शने हेतुद्वयम्—वाष्पैर्नैत्रनिमी-
नत्वम्, तस्याः पुण्यं च ॥

सापीधरे शृण्वति तद्गुणौघा-
न्प्रसह्य चेतो हरतोऽर्धशंभुः ।

अभूदपर्णाङ्गुलिरुद्धकर्णा

कदा न कण्डूयनकैतवेन ॥ २९ ॥

सापीति ॥ सापि पातिव्रत्येन प्रतिष्ठाप्यपर्णा पार्वत्यपि कण्डू-
यनकैतवेन कण्डूयनव्याजेनाङ्गुलिरुद्धकर्णाङ्गुलिरुद्धश्रवणा कदा
नाभूत्, अपितु सर्वदैव जाता । कस्मिन्सति—इंश्वरे शंभौ प्रसह्य
बलाकारेण चेतोऽन्त करणं हरतो वशीकुर्वन्तस्तद्गुणौघानलगुणस-
मूहान्शृण्वति सादरमाकर्णयति सति । किभूता अपर्णा—अर्ध
शरीरार्थं शंभुर्यस्या । शंभोः शरीरार्थं वा एकदेशितमालो वा ।
शंभोर्धशरीरत्वदन्यत्र गन्तुमशक्यत्वात्तद्गुणश्रवणेन सात्विकभा-
वरोमाञ्चावुत्पत्तेः पातिव्रत्यमङ्गभीत्या च शंभुर्ज्ञात्यतीति भीत्या
च तद्गुणवर्णनप्रत्याये कण्डूयनव्याजेन कर्णौ रुणद्धि स्वेत्यर्थः । अप-
र्णेत्यनेन शुष्कपर्णत्यागतपत्न्या शंभुप्राप्त्यर्थं यतमानया तया
पातिव्रत्यमङ्गभीत्या कर्णरोधः कृत इति भावः ॥

अलं सजन्धर्मविधौ त्रिधाता

रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।

तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तं

न वेद तां वेदजडः स वक्राम् ॥ ३० ॥

अलमिति ॥ धर्मविधौ संध्याकर्मकरणे सजन्तस्य सन् वि-
धाता ब्रह्मा मौनस्य मिषेणालम्ब्य वाणीमावृणोति । यहिर्निर्गता
पुरुषान्तरं भजेदिति शङ्कया मौनं करोति न तु धर्माधर्ममिति भावः ।
यद्गुणद्धि तदलं वृथेति वा । वैयर्थ्येनावह—स ब्रह्मा तत्कण्ठं
नलकण्ठमालिङ्ग्यादिष्य रसस्य शृङ्गारादिनपरसैत्तुष्टं संपूर्णं
वक्रा वनोक्तिरूपां तां वाणीं न वेद न जानाति । यतो वेदजडः
सदेव वेदपाठव्याजुलीभूतहृदयः । निरुद्धापि कदा निर्गत्य नलक-
ण्ठमालिङ्ग्येति नाज्ञातीति भावः । अथ च वेदजडत्वाच्च विहा-

यापुरागात्तलकण्ठमालिङ्ग्य शृङ्गारादिपूर्णमित्यर्थः । शृङ्गारादि-
युक्तां वक्रोक्तिं नल एव जानाति नान्य इत्यर्थः । अन्योऽपि छा-
न्दसो पिरक्तामनुरक्ता वा स्वस्थितं न जानाति । 'पूर्णगुण-'
इति सुहितार्थयोगे पट्टीसमासनिषेधादेव रसस्येति तृत्यर्थकरणे
पट्टी ॥

श्रियस्तदालिङ्ग्यनभूर्न भूता व्रतक्षतिः कापि पतिव्रतायाः
समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि॥

श्रिय इति ॥ पतिव्रतायाः श्रियः* (शोभायाः छलेन राज्य-
लक्ष्मीछलेन च) तदालिङ्ग्यं नलालिङ्ग्यं न तस्माद् भवतीति भूः कापि
व्रतक्षतिः पातिव्रत्यक्षतिर्न भूता न जाता । तस्या लक्ष्म्या भर्तुर्वि-
ष्णोर्नलालिङ्ग्येन लक्ष्मीविषये ईर्ष्याऽसहिष्णुत्वलक्षणा तया कलुषं
कालुष्यं तस्याणुल्लेखेनापि न भूतं न जातम् । पातिव्रत्यक्षत्व-
भावे, तद्भर्तुरीर्ष्याकालुष्याभावे च हेतुमाह—समस्तभूतात्मतया
समस्तानां भूतानामात्मा स्वरूपं विष्णुस्तस्य भावस्तत्ता तया ।
विष्णोः सकलभूतस्वरूपत्वेन नलोऽपि विष्णुरेवेति तदालिङ्ग्येन
पातिव्रत्यक्षतिः, विष्णोरीर्ष्या च नाभूदित्यर्थः । सदा कान्तिसंप-
त्तियुक्त इति भावः । कलुषशब्दोऽत्र धर्ममात्रपरः । असूयानिमि-
त्तपापलेशेनापि न भूतमिति वा । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वा-
त्पट्टीसमासः ॥

धिक् तं विधेः पाणिमजातलज्जं

निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।

मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः

कृत्वार्धमौज्जद्वरमूर्ध्नि यस्तम् ॥ ३२ ॥

धिगिति ॥ हे भैमि, स्मृता तस्य नलस्य मुखधीयेन एवभू-
तोऽपि यो विधेर्ब्रह्मणः पाणिर्हेस्त पर्वणि पूर्णिमाया पूर्णं परिपू-
र्णकलं सकलज्जं चन्द्रं निर्माति रचयति । अत एवाजातलज्जं निर्लज्जं
विधेः पाणि धिक् । तज्जैवे नलानने सत्यपि यं करनत्सादनि-
हीनं पूर्णचन्द्रं निर्माति स निर्लज्जत्वादिन्य एव । स विधेः पाणि-
विज्ञः कुशलः । स क.—यः स्मृतनलाननशोभः सन् कृतार्थं कृ-
तैकदेशमपि तं चन्द्रं हरमूर्ध्नि शिवमन्त्रके औज्जत्तत्वाजेत्यहं
मन्ये । प्रारब्धमपि तदुत्तमस्यान्यस्य सरणाद्यस्त्यजति स विपश्चि-
देवेति भावः । पूर्णकलमेककलं च चन्द्रं यद्यप्येक एव ब्रह्मणः
पाणिर्निर्माति तथापि कार्यभेदान्मुखत्वं विज्ञत्वं कालभेदादुपच-
र्यते । चन्द्रादप्यतिरमणीयं तदाननमिति भावः ॥

निलीयते ह्रीविधुरः स्रजैत्रं

श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः ।

१ नन नलाननोऽनुति 'ननान्नोऽनुति' इति साहित्यविद्याधरी ।
'अथ प्रस्तुतवादेन कथनाभ्यन्तुनवर्तमानकथा' इति अन्तर्गतं न ३० ॥
'ननित्वेन ननमेव' इति जीवानु । २ 'अथ प्रस्तुतवादेन' इति
साहित्यविद्याधरी । अथ प्रस्तुतवादेन ननित्वेन ननमेव ।
'ननित्वेन ननमेव' इति जीवानु । ३ 'ननमेव' इति निलकण्ठीना-
नुत्तमस्य । 'ननमेव' इति मुखसंशोधनाहित्यविद्याधरीमन्त्रस्य ।
४ 'अथ प्रस्तुतवादेन' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'ननान्नोऽनुति' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अथ प्रस्तुतवादेन' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'ननमेव' इति निलकण्ठीना-
नुत्तमस्य । 'ननमेव' इति मुखसंशोधनाहित्यविद्याधरीमन्त्रस्य ।
४ 'अथ प्रस्तुतवादेन' इति साहित्यविद्याधरी ।

सूरं समुद्रस्य कदापि पूरे

कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भं ॥ ३३ ॥

निर्लीयत इति ॥ हे भैमि, विधुश्चन्द्रो नोऽस्माकं मुखात्तस्य
सुगं चित्रं न्यस्य जेतुं श्रुत्वा ह्रीविधुरो लज्जाविकलः सन्कदापि
कदाप्यभावाप्यासां सूरं सूर्यं, कदाप्यन्तमये समुद्रस्य पूरे प्र-
वादे कदाचित्प्रातुद्रकाले अभ्र आकाशे भ्रमन्ति अभ्राणि मेवा-
न्तेषां गर्भे नये निर्लीयतेऽन्तर्हितो भवति । अन्योऽपि स्वजेतारं
श्रुत्वा नान्नादिरुगेऽलक्षितेऽनु रानेषु निर्लीयते । 'सूरसूर्यार्थमा',
'सूर्यो दे मित्तामभ्रम्', 'अभ्रं मेघः' इत्यमरः । जेतुं जेतुम् ।
जितुम् ॥

संज्ञाप्य नाम्बध्यजभृत्यवर्गान्देत्यारित्यजनलास्यनुत्यै
नन्मं चन्नाभिभगेजपीताद्वातुर्विलजं रमते रमायाम् ।

संज्ञाप्येति ॥ इतिविधिषु स्वयत्तस्य गरुडस्य भृत्यवर्गान्चो-
पदेश्य राजा संज्ञाप्य नाम्बध्यजभृत्यवर्गान् तस्य नुत्यै स्तुतये संज्ञाप्य
नन्मं चन्नाभिभगेजपीताद्वातुर्विलजं रमते रमायाम् । यथा तथा
रमते । रमते । रमते । विभुताऽनु — तस्यामृतकृतया
नन्मं चन्नाभिभगेजपीताद्वातुर्विलजं रमते । अजननिजान्तम् । अयमेव
नन्मं चन्नाभिभगेजपीताद्वातुर्विलजं रमते । पश्यतो
नन्मं चन्नाभिभगेजपीताद्वातुर्विलजं रमते ॥

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैनदीमातृकतां गताम्

तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैनदीमातृकतां गताम्

तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू

संग्रामेति ॥ हे भैमि, राजां व्रजां समुद्रान्तेषामिमे
व्रीथियारसुभिर्नरेन्द्रप्राणरूपैर्वायुभिः कृत्वा तस्य नलस्य राजा
वाणपरम्परानलक्षणा पवनाशनाः सर्पान्तेषां सुमिश्र मिश्रस्य
द्रिमेवति । नलवाणे सर्वेऽपि शत्रवो हुता इति भावः ।
सनीषु—संग्रामभूमीष्वरीणां शत्रूणामन्ते रुधिरनेदीमातृ
कताम् । नदीमातृकतां गताम् । धैरिकधिरनदीमातृ
कताम् । नदीमातृकतां गताम् । प्राणधारापवनाशनानां
राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू । नदीमातृकतां गताम् ।
नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां
गताम् । नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां गताम् ।
नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां
गताम् । नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां गताम् ।

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैनदीमातृकतां गताम्
तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू
संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैनदीमातृकतां गताम्
तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू
संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैनदीमातृकतां गताम्
तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू
संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैनदीमातृकतां गताम्
तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू
संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैनदीमातृकतां गताम्
तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू

श्रियाविति ॥ हे भैमि, वयं तस्य नरेन्द्रस्य श्रियो गो-
मुद्री निरीक्ष्य दृष्ट्वा स्वरामरेन्द्रावपि कामेन्द्रावपि न स्त
अन्तःकरणगोचरो न कुर्मः । मदने कान्तिरेव, इन्द्रे च मुद्री
रेव, नले तु द्वे अपीत्याधिन्यम् । तस्मिन्नले क्षमयोः । नृप-
सम्यग् वासेन वसत्या खलु निश्चयेन रो-
मुद्री चित्ते न दम्भः । मनसापि न स्वराम इत्यर्थः । तयोरेक-
माधारत्वमस्य च द्वयोरप्याधारत्वम् अतस्तयोः स्वरणे न ।
भ्यामयमधिक इति भावः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्य-
कर्मणः शेषत्वेनाविवक्षणात्स्वरामरेन्द्रावित्यत्र 'अपीमाये' ।
पञ्चभावः ॥

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयं ।
मनोभिरासीदननुग्रमाणैर्न लङ्घिता दिक्तमा तदर्थं

विनेति ॥ तस्य नलस्य अर्थः कतमा दिक् न लङ्घिता
ता आसीत्, अपितु सर्वापि । किंभूतैः—पतत्रं पक्षं विना
हितैः विनतातनूजैर्गरुडैः । तथा—ईक्षणलक्षणीयैर्नदीगो-
मीरणैर्वायुभिः । तथा—अनुग्रमाणैर्महापरिमाणाधिकरै-
भिरन्त करणैः । गरुडः सपक्षः, वायुरचाक्षुषः, मनोऽनु-
मिति प्रसिद्धिः । तद्विपरीता अपि तद्व्या वेगेन गच्छति
जाता इति भावः । इवयोजना वा कनेय्या । 'न निर्जिता'
कचित्पाठः । अतिजवान्तद्व्या इति भावः । कतमा, 'कत-
जानिपरिप्रक्षे' इति स्वार्थे उतमर् ॥

संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामसैनदीमातृकतां गताम्
तद्वाणधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू

संग्रामेति ॥ हे भैमि, राजां व्रजां समुद्रान्तेषामिमे
व्रीथियारसुभिर्नरेन्द्रप्राणरूपैर्वायुभिः कृत्वा तस्य नलस्य राजा
वाणपरम्परानलक्षणा पवनाशनाः सर्पान्तेषां सुमिश्र मिश्रस्य
द्रिमेवति । नलवाणे सर्वेऽपि शत्रवो हुता इति भावः ।
सनीषु—संग्रामभूमीष्वरीणां शत्रूणामन्ते रुधिरनेदीमातृ
कताम् । नदीमातृकतां गताम् । धैरिकधिरनदीमातृ
कताम् । नदीमातृकतां गताम् । प्राणधारापवनाशनानां
राजव्रजीयैरसुभिः सुभिर्भू । नदीमातृकतां गताम् ।
नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां
गताम् । नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां गताम् ।
नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां
गताम् । नदीमातृकतां गताम् । नदीमातृकतां गताम् ।

यतो यदस्यात्रनि संयुगेषु कण्डलमारं भजता भुजो
द्वेनोभुजाश्च दिगापनालीकृतं हपन्वच्यमनं नदीपदं

यतो यदस्यात्रनि संयुगेषु कण्डलमारं भजता भुजो
द्वेनोभुजाश्च दिगापनालीकृतं हपन्वच्यमनं नदीपदं
यतो यदस्यात्रनि संयुगेषु कण्डलमारं भजता भुजो
द्वेनोभुजाश्च दिगापनालीकृतं हपन्वच्यमनं नदीपदं
यतो यदस्यात्रनि संयुगेषु कण्डलमारं भजता भुजो
द्वेनोभुजाश्च दिगापनालीकृतं हपन्वच्यमनं नदीपदं
यतो यदस्यात्रनि संयुगेषु कण्डलमारं भजता भुजो
द्वेनोभुजाश्च दिगापनालीकृतं हपन्वच्यमनं नदीपदं
यतो यदस्यात्रनि संयुगेषु कण्डलमारं भजता भुजो
द्वेनोभुजाश्च दिगापनालीकृतं हपन्वच्यमनं नदीपदं

[illegible]

व कार्यसिद्धेस्तदर्थं स्वस्तिन्त्यादरा नाभविष्यदित्यवशद्वप्रयोगः ।
कचके हंससमूहे इति कचिन् । युग्यः 'तद्वहति-' इति यत् ।
क्रीडति 'समोऽकूजने' इति प्रतिपेधाच्छेता ॥

ब्रह्मणः स्ववचनान्यथाकरणे बाधकमाह—

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां
विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा ।
जनापवादान् वमुत्तरीतुं

विधा विधातुः कतमा तरीः स्यात् ॥ ५१ ॥

अन्येनेति ॥ वा अथवा । निश्चये वा । त्वयि अन्येन नला-
नैरेकेन पत्या भर्त्रा योजितायां सत्या विज्ञत्वकीर्त्या सर्वज्ञत्व-
नैव गतमतिक्रान्तं जन्म यस्य येन वा एवविधस्य विधातुर्जना-
पवादस्तदुत्तरीतुं कतमा विधा प्रकारान्तरिणौका स्यात् । अ-
नेतु न कापीत्यर्थः । सकलेनापि जन्मना यत्सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणाजितं
नदेकस्यास्त्वान्यथाकरणे तदेव गमिष्यतीति भिया नलेनैव योज-
यितेति भावः । समुद्रं तरीतुं काचिन्नौर्भवति, जनापवादान् व त-
रेतुं न कापीति भावः । 'स्त्रियां नौत्तरणिन्तरी' इत्यमरः । उक्त-
तेतुम् 'वृत्तो वा' इति दीर्घः । तरन्त्यनया तरी, 'अत्रितृत्तुत-
त्रिभ्य ई' ॥

अभिप्रायं ज्ञातुमुपसंहरन्नाह—

आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं
मयासि तन्वि श्रमितातिवेलम् ।

सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामः

किमीप्सितं ते विदधेऽभिधेहि ॥ ५२ ॥

आस्यामिति ॥ हे भैमी, तत्तल्लक्षणं तत्र तद्योग्यत्वप्रतिपादनं
चास्तां निष्ठुतु । न कर्तव्यमित्यर्थः । यत् —अप्रस्तुतस्य चिन्तया
कथयालम् । निष्प्रयोजनत्वात् । हे तन्वि, मया त्वमतिवेलं श्रमं
श्रमितासि । सोऽहं तदागः अपराधं परिमार्ष्टुकामोऽपनेतुकाम
सन् तव किमीप्सितं कं मनोरथं विदधे करोमि अभिधेहि नृहि ।
अप्रस्तुतचिन्तयेति वारणार्थयोगे तृतीया ॥

इतीरयित्वा विरराम पत्नी स राजपुत्रीहृदयं वुभुत्सुः ।
हृदे गर्भारे हृदि चावगाढे संसन्ति कार्यावतरं हि सन्तः ॥

इतीति ॥ राजपुत्र्या भैम्या हृदयं नलेऽनुरागो विद्यते न
येति मनो वुभुत्सुजिज्ञासुः स पत्नी हंस इति पृथङ्गनीरयित्वा नोक्त्वा
विरराम तृणीनमूत्रं । ननु नलानुरागस्योपि विद्यते, तन्नपि नले-
ऽनुरागो भवेति प्रकटं विमिति नोक्तमन्वित आह—एष पत्न्या-
गर्भारे गाम्भीर्येण हृदे जलाशये, गूढाभिप्राये हृदे चावगाढ-
आलोचने, ज्ञाने च सति सन्तः पण्डिता कार्यावतरं वरणीयं तर-
णपथं, भारंश्च प्रत्यायं च सन्ति कथयन्ति । गर्भारे हृदयना-

लोड्य अत्रोत्तरीतव्यमिति तरणमार्गं यथा न कोऽपि कथयति तथा
आशयमविज्ञाय वुधन्तत्रे कार्यविशेषप्रस्तावं न करोति । अत-
स्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्या नलानुरागप्रकाशनं कर्तव्यमिति नलानु-
रागमप्रकाशयैव तृणीनमूत्रेत्यर्थः । राजपुत्रीति हृदयस्य गूढाशय-
त्वम् । विररामेति 'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । हृद-
यम् 'न लोका-' इति पठ्ठीनिपेधः ॥

किंचित्तिरश्चीनविलोलमौलि-

विचिन्त्य वाच्यं मनसा मुहूर्तम् ।

पतत्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री

जगाद वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥

किंचिदिति ॥ सा पृथिवीन्द्रपुत्री भैमी मुहूर्तं क्षणमात्रं मन-
सान्तं करणेन वाच्यं वक्तव्यं वचनं विचिन्त्य विचार्य पतत्रिणं हंसं
जगाद । किभूता—वचनविचारणे क्रियमाणे किंचिदीपत्तिरश्चीनो
वक्त्रे विलोलश्चञ्चलो मौलिर्मस्तकं यस्यां सा । तथा—सहजसौ-
न्दर्येणामिलापसिद्धाशयानिप्रसन्नत्वेन च वक्त्रेण मुखेन तृणीकृतो
न्यकृत इन्दुधन्वो यथा । तिरश्चीनम् 'विभाषाच्चरदिक्स्थिपाम्'
इति स्वार्थे ख । पुत्रीति शार्ङ्गरवादिपाठान्डीन् ॥

आत्मनोऽनुचितकारित्वमाह—

धिक्षापले वत्सिमवत्सलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरीभवन्या ।

समीरसङ्गादिव नीरभङ्गा मयातटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥

धिगिति ॥ हे हंस, चापले चञ्चलत्वविषये यद् वत्सिमवत्स-
लत्वं वत्स्य बालस्य भागो यस्मिन्ना बाल्यं तेन यद्वत्सलत्वं
सञ्ज्ञेहत्वं बाल्येन चापलविषये यन्नीतिमत्त्वम् । चापलाङ्गीकरण-
मिति यावत् । तद् धिङ्निन्यमनुचितम् । यत्—यस्य चापलस्य प्रे-
रणावियोगाद्यन्धीनतयोत्तरीभवन्या अनिश्चयेन चञ्चलीभवन्या
मया पश्चादगित्वा तदस्य उद्गमनोत्पत्त्यनुपद्रुतः पीडितोऽसि ।
कथेव—समीरसङ्गाद्वायुमन्वन्धाच्चञ्चलीभवन्या नीरभङ्गेन । तर-
ङ्गरूपयोद्वन्द्वचनया तदस्य कूलस्यो यथोपद्रुयते । निरपराधत्वं
पश्चादगित्वा मया पीडितः, अनोऽहमनुचितकारिण्येवेति भावः ।
यत्तद्वान्धाद्युपधादिवादिनश्च । तन्नादेन 'मामान्याम्'-
इत्यभिलाषवति लृच् । तथाच वनल इति द्रष्टारानुच्येते ॥

आननिष्ठापूर्वकं हंसस्तुतिमाह—

आदर्शतां स्वच्छतया प्रशामि

मतां स वाक्त्वत्तु दर्शनीयः ।

आगः पुरस्कृर्वति मागमं मां

यत्सन्मर्मादं प्रतिविम्बितं ते ॥ ५६ ॥

आदर्शेति । हे हंस दर्शनीयत्वविमलमनं सन्तु त्वया
येन उपेक्षेते स । स्वच्छतया निष्कलताया दर्शनीयताया मया मया
तव प्रथममार्गस्योत्पत्त्या प्रकटं प्रदर्शयि । प्रदर्शने निश्च-
य इति प्रथे । यत्तदेव प्रथमं दर्शनीयमिति । यत्तद्वि-
म्बितं ।

१. 'समोऽकूजने' इति प्रतिपेधाच्छेता ।
२. 'तद्वहति-' इति युग्यः ।
३. 'समोऽकूजने' इति प्रतिपेधाच्छेता ।

४. 'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ।
५. 'न लोका-' इति पठ्ठीनिपेधः ।
६. 'विभाषाच्चरदिक्स्थिपाम्' इति स्वार्थे ख ।

लतया दर्पणतुल्योऽसि दर्पणोऽपि सतामवलोकनीयः, श्रीकामैः
प्रातरवलोक्यते च । तिष्ठपटतामादर्शतां च समर्थयते—पश्चाद्-
गतात्मागसं सापराधां मा पुरस्कुर्यति 'मयासि तन्वि श्रमिता—'
इत्यादिवचनान्मां प्रति प्रियभाषिणि यस्य तवात्मनि स्वरूपे इद-
मागः तदस्थपीडनलक्षणो ममापराधः प्रतिविम्बितः 'सोऽहं
तद्भागः' इति वचनात्त्वया मदपराधः स्वीयत्वेनैव स्वीकृत इति
सतां स्वभावोऽयम् । अन्यापराधं स्वात्मन्यारोपयन्ति । खलुः
किमर्थं । आदर्शतां प्रयासि किम् । ततोऽप्यधिकः । आदर्शं पुरो
यथास्थितं वस्तु प्रतिफलति, त्वयि तु सापराधे वस्तुनि पुरः-
स्थितेऽप्यपराधलक्षणो धर्मः प्रतिविम्बितो, न तु सापराधो धर्मा-
त्यादर्शोदधिकत्वादाध्वर्यरूपोऽसीति ॥

सापराधं निश्चित्य तत्क्षमां प्रार्थयते—

अनार्यमप्याचरितं कुमार्या

भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावत् ।

हंसोऽपि देवांशतयासि वन्द्यः

श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्तिः ॥ ५७ ॥

अनार्यमिति ॥ हे सौम्य सुन्दर, भवान्कुमार्यां चालाया
नमानार्थमनुचितमप्याचरितमाचरणं तावत्प्रथमं क्षाम्यतु सह-
ताम् । इति त्वमभ्युत्तरतु पश्चाद्गच्छस्व । अजस्र अपराधः क्षन्तव्य
इति हुनारीपद । राजपुत्र्याः पक्षिणि मयि प्रार्थनमनुचितमित्यत
आह—हंसोऽपि देवांशतया वन्द्योऽसि पूज्योऽसि । देवांशत्वं
मत्स्यमहत्तमं मान्यमानुषपत्न्या । तत् प्रार्थ्येय इति भावः । क इव—
आनयो त्वं हि त्वं यत्तु म मत्स्यमूर्तिर्मत्स्यस्वरूप इव ।
आनयति ह्येतानो मत्स्योऽपि पूज्यते तथा त्वम् । 'सौम्यं तु
पुनरेत' इत्यमर । देवतारिहारे सोमादृशो विधानात् सौम्य
इति विदुः । सौम्य चन्द्रस्यैव सीमा मृधा नामहेति दण्डा-
दिप्रत्यये सार्वभौम इत्येव इति समर्थनीयम् ॥

सौम्यपुनरेत इति नमोऽस्मिन् किं विदुः इत्यन्वयमाह—

मन्त्रीनिमाश्रितमपि कां त्वदीया-

मुदं मदस्वोगपि यातिशेताम् ।

निजामूर्तौ च न मेचनादा

वृद्धिर्मिन्दुः कृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥

मन्त्रीनिमाश्रितमपि कां त्वदीया-
मुदं मदस्वोगपि यातिशेताम् । निजामूर्तौ च न मेचनादा
वृद्धिर्मिन्दुः कृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥
मन्त्रीनिमाश्रितमपि कां त्वदीया-
मुदं मदस्वोगपि यातिशेताम् । निजामूर्तौ च न मेचनादा
वृद्धिर्मिन्दुः कृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥
मन्त्रीनिमाश्रितमपि कां त्वदीया-
मुदं मदस्वोगपि यातिशेताम् । निजामूर्तौ च न मेचनादा
वृद्धिर्मिन्दुः कृजति प्रजानाम् ॥ ५८ ॥

नामपि दर्शनेन नेत्राह्लादकत्वमेव, न
मिति तस्याभिमानोत्पादनेन नलप्राप्तिपर्यवसायी मम
सूचितम् । तस्माद्यथा मम नलप्राप्तिस्तथा यतस्त्वर्थः ।
'पृथग्विना—' इति पञ्चमी ॥

ननु तव को मनोरथस्तं वदेत्यत आह—

मनस्तु यं नोज्ञति जातु यातु

मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।

का नाम चाला द्विजराजपाणि-

ग्रहाभिलापं कथयेदलज्जा ॥ ५९ ॥

मनस्त्विति ॥ हे हंस, स मनोरथः कण्ठपथं कण्ठमार्गे-
नगोचरं कथं केन प्रकारेण यातु, अपितु न केनापि । स
पुनर्यमभिलापं मनोऽन्तःकरणं जातु कदाचिदपि नोज्ञति न
जति । अन्तःकरणस्याधोदेशात्कण्ठस्य चोर्ध्वदेशादित्यर्थः ।
रथोऽपि गतेपातादिना ध्वस्तं पन्थानं नावतरति । सर्वत्रापि
नसो गतिसाधनत्वादभिलापोऽपि मनसो रथः । अथ च यो-
मपि न शन्यते स कर्तुं कथं शक्यत इति दुःसाधत्वम् ।
आह—नाम संभावनायाम् । अलज्जा निर्लज्जा स
जानाता सती का चाला द्विजराजस्य चन्द्रस्य पाणिना
लापं ग्रहणभिलापं कथयेत्, अपि तु हस्तेन चन्द्रं ग्रही-
याच्छेति कापि न कथयति । हस्तेन चन्द्रप्राप्तिययासाया
मनमनोरथप्राप्तिरिति भावः । द्विज इति संबुद्धिः । राजपुत्र्या
ति वा । अथ च—स्वामिलापं कथयति—द्विजानां राजा
नलनद्विवाहेच्छां का कथयेत्, अपि तु न कापि । नलविना
ममेति कथं कथयेयमिति भावः । अथ च सलज्जत्वाद्गुरु न
इत्याह—हे द्विजराज, का स्त्री पाणिग्रहे विवाहभिलापि-
निर्लज्जा मनी प्रकटयेत् । अपि त्वेवं प्रौढैव कथयति न बालैरेव ।
वाचं तदीयां परिपीय मृद्वीं मृद्वीकया तुल्यरसां सह-
तत्ताज तोपं परपुष्टघुष्टे घृणां च वीणाकणिते विनेने-

वाचमिति ॥ स हंसो मृद्वीकया दाक्षया तुल्यो रसो
रसो यस्यास्तां मृद्वी कोमला तदीयां भेमीसंयन्त्रिणीं यावत्
पीयाकथं परपुष्टानां कोकिलानां घुष्टे कृजिते तोपं हृषं तन्म
तया—वीणाकणिते वीणातिनादेऽपि घृणा गुणुमा शिते व
पि कृजितवीणाकणितान्भ्यामपि तद्वा कोमला सरला चेति न
मृद्वीका गोमनी दाक्ष्या इत्यमर । मृद्वीका घोना गुणवत्त
एति दीपन्तामज्जाया कति 'केश्या' इत्यस्य संज्ञापूर्वकवि
द्रव्यत्वाभावात् । घुष्ट इत्यप्रज्ञानायेनाद् 'घुष्टिपरिवादने' इ
तिश्रया अतिपथः । घो(घु)पिमलिट् कथिपटन्ति ॥

मन्दाश्रमिनि (श्रेणि) ॥ अथ इयः तदश्रमिने तस्या
अश्रमिन्मनोऽन्यथादि चिचन संवायाद्, मन्दिश्रमः मन्दि

मन्दाश्रमिनि (श्रेणि) ॥ अथ इयः तदश्रमिने तस्या
अश्रमिन्मनोऽन्यथादि चिचन संवायाद्, मन्दिश्रमः मन्दि

गीजं प्रशस्तं मुखं गिरा वाचा युगोज । वदति स्तेत्यर्थः । कस्यां
याम्—तस्यां भैर्यां मन्दाज्ञेण लज्जाया मन्दा स्वल्पाक्षरमुद्रा
विचिन्ता यस्यां क्रियाया तथा उक्त्वा समाकुञ्चिता वाग्यया
र्णोभूतायां सत्याम् । मुखाम्भोजम् 'प्रशंसावचनेश्च' इति
मातै ॥

रेण वाञ्छेव विधुं विधुं यमित्थमात्थादरिणी तमर्थम्
तुं श्रुतिभ्यामपिनाधिकुर्वेवर्णश्रुतेर्वर्णइवान्तिमः किम्

करेणेति ॥ हे भैमि, करेण विधुं चन्द्रं विधुं ग्रहीतुं वाञ्छेव
पृथेव ननु तात्त्विकी स्पृहा । इत्यमनेनैव गोप्याकारेण आदरिणी
आदरयुक्ता, अदरिणी निर्भया अकम्पयुक्ता वा त्वं यमर्थं प्रयोज-
मात्थ रूपे अहं तमर्थं श्रुतिभ्यां कर्णाभ्यां पातु सादरं श्रोतुमपि
क नाधिकुर्वे नाधिकारीभवामि कर्तुं यद्यपि न तमर्थंस्तथापि
रोतुं शक्त एवेत्यपिशब्दार्थः । अथ च तमर्थं कर्तुमप्यधिकारी भ-
तामि, किपुनः श्रोतुमित्यपिशब्दार्थो वा । अन्तःकरणे ज्ञात एव-
(मेव) श्रोतुमपि नाधिकुर्वे, अपितु अधिकुर्वे एवेति वा । क. कि-
मेव—अन्तिमो वर्णः शृङ्गः श्रुतेर्वेदस्य वर्णमक्षरमिव । वेदाक्षर-
श्रवणे शृङ्गस्याधिकारो नास्ति तथा मम नेति भावः । आत्थेति
श्रुतेषु 'वर्तमानसाम्प्रत्ये' इति वर्तमानवत्प्रत्ययः । अन्तिमः
अन्ताच्च' इति वक्तव्याङ्गिर्नैच ॥

अवाप्यते वा किमियद्भवत्या

चित्तैकपद्यामपि विद्यते यः ।

यत्रान्धकारः किल चेतसोऽपि

जिह्वेतरैर्वह्न तदप्यवाप्यम् ॥ ६३ ॥

अवाप्यत इति ॥ हस्तेन चन्द्रधारणवदुष्पापत्वं यदुक्तं तत्र
किञ्चिद्विहाह—योऽर्थः । चित्तैकपद्यामन्तःकरणलक्षणे क्रमगम्ये-
ऽनिसुक्ष्मे नागैरपि विद्यते स भवत्यावाप्यते प्राप्यते । वा
निधये । चन्द्रधारणदृष्टान्तेन यत्तत्प्राप्यत्वं दुष्प्राप्यत्वमित्यभिन्नु ।
इयद्वैरवं किमर्थम् । तत्र कार्यमित्यर्थः । अथ च—परचित्तगो-
चरो विषय मुनेन ज्ञायते, इयद्वैरपनं तस्य किमर्थम् । स नया
ज्ञात इत्यर्थः । एकनागैः स्थित वस्तु सर्वैरपि ज्ञायते । एतद्वृष्टा-
न्तेन द्रव्येति—किलेति श्रुती । यत्र ब्रह्मणि चेतनोऽप्यन्धकारः
'पतो याचो निरवर्तन्ते अप्राप्य ममता सह' इति श्रुतेः । यन्मनोगो-
चरो न भवति तदपि स्वप्रकाशं ब्रह्म जिह्वेतरैरनलसैरगम्यं प्राप्य
प्राप्यत इत्यर्थः । कि पुनर्मनोगोचरः । ततश्च सूक्ष्मदर्शिता नया

१ वरुणप्रदा । हस्तधारणवदुष्पापत्वं । यै तु पतिता प्रशस्तो-
रमनीयान्, ये विविधान् शुचिपुण्ड्रान्, ये च सौम्यं स्व-
मना मनसि विने माना इव च ये नरे पुनश्चरे इति
मनोरमावमुक्तं तत्र विविधैः मानैः । ननु इत्येतत्प्राप्य-
मित्येव । मनो गोचरे न तदुक्तं प्राप्यमित्येव । ननु
साहित्यविद्याधरी । २ 'पतो याचो' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'यन्मनोगोचरो न भवति' इति । ४ 'तदपि स्वप्रकाशं' इति ।
५ 'ब्रह्म जिह्वेतरैरनलसैरगम्यं प्राप्य प्राप्यत इत्यर्थः' इति ।
६ 'ततश्च सूक्ष्मदर्शिता नया' इति ।

तवाभिप्रायो ज्ञात एव । त्वया किमिति गोप्यत इति भावः ।
'वर्तयेत्कपदीति च', 'जिह्वस्तु कुटिलेऽलसे' इत्यमरः । एकपदी
'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यन्तलोपे 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति डीपि
पदादेशः । अवाप्यम् 'शक्ति लिङ् च' इति कृत्यः ॥

मदुक्तमजाननेवाभिमानेन ज्ञातमिति वदसीत्याशङ्क्यामाह—
ईशाणिमैश्वर्यविवर्तमध्ये लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।
तिर्यञ्चमप्यञ्च मृपानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञसमज्ञमज्ञम् ॥ ६४

ईशेति ॥ ईशस्येश्वरस्याष्टविधैश्वर्यमध्येऽणिमलक्षणं यदैश्वर्यं
तस्य विवर्तस्तात्त्विकोऽन्यथाभावस्तत्त्वतोऽणिमैश्वर्यमेव जातो मध्यो
यस्यास्तत्संबुद्धिः । हे कुबोदरि, त्वं लोकेशो ब्रह्मा तस्य लोकेशया
लोकवर्तिनो लोका जनास्तेषां मध्येऽङ्गं मूलं तिर्यञ्चमपि मामेव-
भूतं अज्ञ जानीहि, पूजय वा । किंभूतं माम्—मृपा असत्यं
तत्त्वानभिज्ञा अज्ञातारः सत्यवादिनो रसज्ञाः सहृदयास्तेषामुभ-
येषां भावस्तत्ता सत्यवादिता, सहृदयता च तद्विषये उपज्ञा आद्यं
ज्ञानं यस्य एवंविधश्चासौ समज्ञश्च । समज्ञश्च सर्वज्ञश्च पर्याय-
त्वात्सर्वज्ञत्वमेवंविधस्वरूपं मां अज्ञमलीकभाषिणं, अहृदयं मूलं
च यथा तवेच्छा तथा जानीहीत्यर्थः । सत्यवादिना सहृदयानां
सर्वज्ञानां च मध्ये प्रथमगणनीयोऽहं मिथ्याभाष्यहृदयो मूलेश्च
कथं स्वामिति भावः । मृपानभिज्ञा सत्यवादिनी रसज्ञा जिह्वा
येषा तेषां भावः सत्यवादिता, उपज्ञायत इत्युपज्ञा आद्यं ज्ञानं
मृपानभिज्ञरसज्ञताया उपज्ञा मृपानभिज्ञरसज्ञतोपज्ञ, तेन समज्ञा
कीर्तित्वस्य । एवं सत्यवादिता प्रथमं कल्पादुत्पद्येति जिज्ञासायां
तस्या प्रथमोत्पत्तिस्मारण्येनाहनेन ज्ञात इत्येवंरूपमज्ञ मां
जानीहीति वा । लोकेश इति 'अधिकरणे शेते' इत्यणि 'शय-
वासवासिप्य—' इति सप्तम्या अनुह । रसज्ञतोपज्ञ इत्यञ्ज
(पते) 'आतधोपनमे' इत्यङि 'उपज्ञोपनमे' इत्यादिना ननु-
सकचम् । ममै सर्वज्ञापने इति समज्ञा कीर्तिः 'जनये कधि-
धानम्' इति कैः ॥

सत्यवादित्वेन प्रकटयति—

मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां

सरस्वती वासवती मुखे नः ।

ह्रियेव ताभ्यश्चलनीयमद्रा

पथान्न सन्मद्गुणेन नद्धा ॥ ६५ ॥

मध्ये इति ॥ हे भैमि, नोऽस्माकं मुखे यन्माना मन्मथनी
याणी प्रतिवेशिनीनां निष्ठगृह्यविनीनां शुचिना वेदाना मध्ये
रामयती स्थितिर्नवी यस्मान्मानान्तरं शुचिभ्यो ह्रियेव नद्धा
निश्चयेन जपमादय्य इमानं प्राप्य । त्वन्मते पश्यती । न च-
रति न व्यभिचरति । ननु—मया सह नद्धा न एव पुनश्च
नद्धा नद्धा । ननुतत्रैव सावित्र्या न व्यभिचरति । ननुतत्रैव
नद्धापयति नद्धेति । ननु 'नद्धा जपमादय्य' । ननुतत्रैव
ननुतत्रैव ननुतत्रैव । ननुतत्रैव ननुतत्रैव । ननुतत्रैव ननुतत्रैव ।

मार्गान्प्रति न चलन्ति न गच्छन्ति, किन्तु गमीनीनमार्गान्प्रत्येव गच्छन्तीति वा । 'लिङ्गमक्षिप्यं लोकाध्रयत्वालिङ्गस्य' इति 'अथ नपुंसकम्' इत्येतन्नाश्रीयते । अथवा पविशद्दपगायः पथशब्दो-
कारान्तोऽप्यस्ति । अथवा 'अङ्गापथात्' इत्येकमेव पदम् । अङ्गा-
पथात्सत्यमार्गाश्च चलन्तीत्यर्थः । अथ च—मन्त्रोभनः सन् मवि-
र्यस्य तेन गुणेन दृढया रक्षनया ब्रह्मा काचिद्यथा न चलन्ति तथैव-
मपि । मद्वाण्याः श्रुतयः प्रतिवेक्षिन्यो भवन्ति । अत एव तन्मदश-
मेव व्यवहरति नान्यथा ॥

अथ त्वमभिप्राय कथयेति प्ररोचनायै स्वसामर्थ्यं द्योतयन्ति—

पर्यङ्कतापन्नसरस्वदङ्गां

लङ्कां पुरीमप्यभिलापि चित्तम् ।

कुत्रापि चेद्वस्तुनि ते प्रयाति

तदप्यवेहि स्वशये शयालु ॥ ६६ ॥

पर्यङ्केति ॥ हे भैमि, ते चित्तं मनो लङ्कां पुरीमप्यभिलापि
द्रष्टुं गन्तुं वा अभिलाषुकं सत् कुत्राप्यन्यत्र कस्मिंश्चिद्व्याप-
सकाशादतितरां दुष्प्रापे वस्तुनि विषये चेत्प्रयाति गच्छति त्वं तदपि
तदुभयमपि स्वशये स्मरन्त एव शयालु विद्यमानमवेहि जानीहि ।
कुत्रापि वस्तुनि अभिलापि तव चित्तं लङ्कायां विद्यमानवस्तुप्रा-
प्त्यर्थं लङ्कामपि प्रयाति तदपीति वा योजना । दुष्प्रापवस्तुन-
साधकोऽहमेवेति तत्कथयेति भावः । किंभूतां लङ्काम्—मरस्वत-
समुद्रस्याङ्को मध्यः । परितः सर्वेदिक्षु अङ्कतां चिह्नतां परिवेष्टनं
वा आपन्नं प्राप्तं सरस्वदङ्को यस्या सा ताम् । पर्यङ्कतां मञ्जताम् ।
समुद्राङ्के सुखेन तिष्ठतीत्यर्थः । पर्यङ्कतां योगपट्टत्वं प्राप्तं समुद्रो-
ऽङ्कश्चिह्नं यस्या इति वा । पर्यङ्कतां वृत्तीन् वा समुद्रमध्ये तिष्ठ-
तीत्यर्थे इति वा । सर्वथा लङ्काया दुष्प्रापत्वं सूचितम् । या
एवंविधा दुष्प्रापा तामपि हस्तगतामवेहि, किंपुनरन्याम् । कुत्रा-
पि कोः पृथिव्याः त्राणं त्रां तामाप्नोतीति कुत्रापि । 'किप् च'
इति किप्, तस्मिन्नाजलक्षणे वस्तुनि वा । पर्यङ्क इति विकटप-
त्वाद्धत्वाभावः । अपेः पदार्थं संभावनायां समुच्चये वा कर्मप्रवचनी-
यत्वाद्धामिति द्वितीया । अभिलापस्य (पिशदस्य) गम्यादिपा-
ठाद्वा । तदिति सा च लङ्का च तच्च वस्तु तत् 'नपुंसकमनपुंसके-
न' इत्येकगेष पाक्षिकमेकत्वं च ॥

इतीरिता पन्नरथेन तेन ह्रीणा च हृष्टा च वमाण भैमी ।
चेतो नलङ्कामयते मदीयं नान्यत्र कुत्रापिच साभिलापम्

इतीति ॥ तेन पन्नरथेन पक्षिणा इति पूर्वोक्तप्रकारेणेतोक्ता
ह्रीणा निजामिलापकधनप्रभावेन लज्जिता स्वामिलापस्य प्रापको-
ऽहमिति तेनोक्त्यादृष्टा जाह्लादयुक्ता । विस्मितेति यावत् ।
भैमी इति वज्राणावोचत् । इति किम्—मदीयं चेतो लङ्कां न
अयते प्राप्नोति । अभिलष्यतीत्यर्थः । अन्यत्र चान्यत्रापि कुत्रापि
राजनि वा न च नैव साभिलापम् । अथ च—नलं नलनामान

राजानं कामयते । नलमिति कथं नान्यन्मुनि नैव साभिलापेन
गच्छतीति वा । 'लिङ्गमक्षिप्यं लोकाध्रयत्वालिङ्गस्य' इति 'अथ
नपुंसकम्' इत्येतन्नाश्रीयते । अथवा पविशद्दपगायः पथशब्दो-
कारान्तोऽप्यस्ति । अथवा 'अङ्गापथात्' इत्येकमेव पदम् । अङ्गा-
पथात्सत्यमार्गाश्च चलन्तीत्यर्थः । अथ च—मन्त्रोभनः सन् मवि-
र्यस्य तेन गुणेन दृढया रक्षनया ब्रह्मा काचिद्यथा न चलन्ति तथैव-
मपि । मद्वाण्याः श्रुतयः प्रतिवेक्षिन्यो भवन्ति । अत एव तन्मदश-
मेव व्यवहरति नान्यथा ॥

विचिन्त्यवालाजनशीलशैललज्जानं । अदम्यमानं
आचष्टं विस्पष्टमभाषमाणामेनां स चक्राङ्गपुङ्गवः

विचिन्त्येति ॥ नलनामजज्ञाना पतङ्गाना पङ्क्ति-
राजा हंसो विस्पष्टं प्रकटमभाषमाणामेनां भैमी ज्ञानो-
क्ति कृत्वा—वालाजनस्य शीलं स्वभावं एव दुर्लभ्यं वाद-
न्याच शैलः पङ्केतम लज्जारूपाया नया मञ्जरीन् अद-
म्यमानो नागो हन्ती यत्र पूरिता विचिन्त्य विचार्य ।
इतीति वालाजनो लज्जया काममाचष्टाय स्वामिलाप-
तीति विचार्य विस्पष्टवादनार्थमेतामाह स्वैत्यर्थः । अथ च—
तनयां हन्ती मन्ती इत्युक्तिः । 'चक्राङ्ग मानमौकस' इति

नृपेण पाणिग्रहणस्पृहेति

नलं मनः कामयते ममेति ।

आश्लेपि न श्लेषकवेर्भवत्याः

श्लोकद्वयार्थः मुधिया मया किम् ॥ ६७ ॥

नृपेणेति ॥ हे भैमि, श्लेषकवेः पूर्वं राजकर्तृके पाणिग्रह-
वाञ्छेति, अनन्तरं मम मनो नलमभिलष्यतीति च वि-
कारिण्या भवत्यान्वय क्रमेण 'का नाम वाला' (३१५९) ज्ञे-
कामयते, (३१६०) इत्यादिः श्लोकद्वयसार्थोऽभिप्रायः मुधिया
दुष्प्रापि केनचिन्नाश्लेपि नाज्ञापि, मन्त्रप्रज्ञेन मया नाज्ञपि-
वाच्यम् । अथ च विदुषा श्लेषादिविवरणे पटुना मया पद-
किम्, अपितु ज्ञात एव । किमर्थं गोपायसीति भावः ।
इति पाठे स्वीयबुद्धौ न त्वन्यबुद्ध्या ॥

यदि ममाभिप्रायो ज्ञात एव तर्हि लज्जां त्याजयित्वा पुन-
किमिति वादयमीत्याशङ्काह—

त्वच्चेतसः स्वैर्यविपर्ययं तु

संभाव्य भाव्यसि तमुज्ज एव । ६८

लक्ष्ये हि चालाहृदि लोलशीले

परापराद्वेपुरपि सरः सात् ॥ ७० ॥

त्वच्चेतस इति ॥ तुः पुनरर्थः । अहं चालाभावात्त्वच्चेत-
मनसः स्वैर्यविपर्ययं चाद्वयं संभाव्य संचिन्त्य पुनस्तज्ज-
तवासिप्रायमज्ञानान् एव भाव्यसि । 'तज्ज' इति पाठे लक्ष-
द्वयसार्थेसाज इति वा । एवकार इवायो वा । ज्ञातोऽप्यर्थ-
मज्ञात इत्युच्यत इत्याशङ्काह—हि यस्माद्वालत्वादेव ल-

१ 'जननानामपि मन्त्रप्रज्ञात्पचायजनप मय्येन मनसि पुनस्त्वमेव'
, च त्रिकाम्यदोष—पाठ. ५५५ 'जागन्' इति मुद्रुट. । २ 'अथ
, ज्ञाने इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ नमानोक्ति'
साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अथ श्लेष' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'जगाद' श्लेष वा-
व्याख्यानुसारात् । ३ 'तनाश्चक्राङ्गकानमानोक्तस्तच्छब्दा' इति
'चक्राङ्ग' इत्यपि पाठ. नारीयान्' इति सुखाययोवा । ४ 'अथ'
कानुप्राणरूपजालकार.' इति साहित्यविद्याधरी ।

ले चञ्चलत्वभावे बालाहृदि बालाहृदयलक्षणे लक्ष्ये विषये स-
ऽपि दर ईषदपराद्धेपुद्भ्युतसायक. स्वाज्ञवेदिति संभाव्यते ।
मत्स्यापि मनोभयत्वात्तेनापि यज्ञानुं न शन्यते तत्रान्यस्य
कथा । बालानां चित्तचाञ्चल्याल्लालामिलापनिधयाभावाद्भू-
त् जातोऽस्तीति भावः । अतो निधयार्थं पुनर्वाद्यामी-
ये । अथ च—बालानामल्पकामत्वात्कामयागलत्था न पीडयति
न तरुणीनामिति तस्य च्युतसायकत्वं युक्तम् । अन्योऽपि
युक्तश्चञ्चले लक्ष्ये च्युतसायको भवति । भाव्यसि भवामीति
‘तुसंवन्धे प्रत्यया’ इति प्रत्ययः । अपि संभावनायां ॥

अथ निधयाभावे नादशेन राजा बोधयितुं शन्यो नेत्याह—
हीमहेन्द्रः खलु नैपथेन्दुस्तद्वोधनीयः कथमित्थमेव ।
योजनं सांशयिकं प्रतीदृक्पृथग्जननेव स मद्विधेन ७१

महीति ॥ स नैपथेन्दुनिपथदेशोद्भवजनानामिन्दुराह्लादकः
लु यत्तान्मह्यं महेन्द्र इव । तत्तत्तान्मद्विधेन विश्वास्थेन पृथग्ज-
नेव नीचजनेनेव स नल इत्थमेव बालाहृदयचञ्चलत्वसमर्थन-
कारेण सांशयिकं संदेहचञ्चलनीदृक् नलामिलापलक्षणं प्रयोजनं
गर्भं, इत्थमेवाविचार्यैव वा कथं बोधनीयः केन प्रकारेण ज्ञाप-
नीयः । यथाविश्वास्थेन मूर्खेण भयं त्यक्त्वा राजोऽप्रेक्षविचार्य
त्किंचिदुच्यते तथा मया निश्चितं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । इत्थ-
मेव बालया त्वयाहं यथा बोधितस्तथा मया स कथं बोध्य इति
न । ‘पृथग्जन’ स्मृतो नीचे मूर्खे च’ इति विश्वः । मह्यं महेन्द्र
इव ‘सप्तमी’ इति योगविभागात्सन्नास । पृष्टीसन्नासो वा । ‘न-
तिबुद्धिः’ इति कर्मत्वे बोधनीय इति कर्मणि कृत्यैः ॥

पूर्वोक्तमेव द्रवयति—

पितुर्नियोगेन निजेच्छया वा युवानमन्यं यदि वा वृणीषे
त्वर्थमर्थित्वकृति प्रतीतिः कीदृश्यापि स्यान्निपथेश्वरस्य

पितुरिति ॥ पितुर्नियोगेन आज्ञया निजेच्छया वा हेच्छया
त्वं यद्यन्यं नलव्यतिरिक्तं युवानं तरुणं वृणीषे तर्हि त्वर्थं तुभ्यं
त्वया नैमी परिणेतव्या इति अर्थित्वकृति याचनाकारिणि मयि
निपथेश्वरस्य नलस्य कीदृकीदृशी प्रतीतिविश्वासः स्यात् प्रतार-
कोऽयमिति तस्य उद्दिष्टः स्यात् । निश्चयं विना तस्याग्रे वक्तुं न
युक्तमित्यर्थः । यद्यप्ये यदिवा इति । कीदृश्या इति वा वासवो
योजनीयः । अर्थित्वकृति । कुनः विपि तुह् ॥

अथ संदिग्धे कार्ये त्वयापि नाहं नियोज्य इत्याह—

त्वयापि किं शङ्कितविक्रियेऽस्मि-
न्नधिक्रिये वा विषये निधातुम् ।

इतः पृथक्प्रार्थयसे तु यद्य-

त्तुर्वै तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् ॥ ७३ ॥

त्ययेति ॥ त्वयापि शङ्कितविक्रिये नभस्यितरान्तररसलक्ष-
णविरहितस्मिन्निवाहलक्षणे विषये लिखितं बोधयितुं विना कि-

मित्यहमधिक्रिये अधिकारीक्रिये । अस्मिन्नधिकारे नाहं नियोज्य
इत्यर्थः । हे उर्वीपतिपुत्रि, इतो विवाहलक्षणकार्यात्पृथगन्यथा-
प्रार्थयसे याचसे, अहं तत्सर्वमपि कुर्वे साधयेयम् । प्रार्थयसे इति
कुर्वे इति च वतेमानसामीप्ये लक्ष् ॥

श्रवःप्रविष्टा इव तद्विरस्ता

विधूय वैमत्यधुतेन मूर्ध्ना ।

ऊचे ह्रियोऽपि श्रुथितानुरोधा

पुनर्धरित्रीपुरुहूतपुत्री ॥ ७४ ॥

श्रव इति ॥ धरित्रीपुरुहूतपुत्री पृथ्वीन्द्रपुत्री पुनरुच्ये । किं
कृत्वा—श्रवः कर्णं प्रविष्टा कर्णान्तर्गतास्ता. पूर्वोक्तालङ्घिरो हस-
वाणीः वैमत्येनासमत्या धुतेन कम्पितेन मूर्ध्ना विधूयैव निरस्येव ।
किंभूता—ह्रियोऽपि लज्जाया अपि श्रुथीकृत (अनुरोधः) अ-
नुबन्धोऽनुसंधान यया । श्रवःप्रविष्टा इवेति केचित् । तदा प्रति-
कूलत्वाद्नङ्गीकारेण वस्तुगत्या श्रवणप्रविष्टा न भवन्तीत्यतः प्रविष्टा
इवेत्युक्तम् । अन्येनापि कर्णप्रविष्टस्य कीटादेर्निराकरणार्थं शिर-
श्चालनं क्रियते । या लज्जा सर्वथा त्यक्तुं न शक्या सापि त्यक्तव्य-
पिशब्दार्थः । वैमत्यम् । दडादिपाठाज्ञाये व्यञ्ज । कर्मधारयाद्वा
स्वार्थे ज्ञापकात् । वृजो निस्त्वाद्बल्ले ॥

दृष्टान्तद्वयेन पितृकृतकनलान्यत्सकृतृकरिणयं निराकरोति
श्लोकद्वयेन—

मदन्यदानं प्रति कल्पना या वेदस्त्वदीये हृदि तावदेवा ।
निशोऽपि सोमेतरकान्तशङ्कामांकारमग्रेसरमस्य कुर्याः ॥

मदन्यदानमिति ॥ नम अन्यस्मै नलव्यतिरिक्त्या वराय पि-
तृकृतं दानं प्रति उद्दिश्य ‘पितुर्नियोगेन—’ इत्यादियां कल्पना
राज्ञा तर्कः एषा तावत्कल्पना त्वदीये हृदि वेदः वेद इव प्रमाण-
भूता इति चेत्तर्हि त्वं निशोऽपि रात्रेरपि सोमाचन्द्रादितरोऽन्यः
कान्तः प्रियत्सस्य शङ्कां अत्य वेदस्याग्रेसरं पुरोयतिर्ननोकार कुर्या
अङ्गीकृत । वेदस्याग्रेसर भावो आंकारो भवति । रात्रेश्चन्द्रादन्यः
कान्तो न, तथा नलव्यतिरिक्तो नमेत्यर्थः । नन्वर्तुं दानं वा । अ-
ग्रेसरन् पुरोयतोऽग्रेषु सते’ इति ट् ‘अजाघदन्तन्’ इति पूर्वनि-
पातनकृत्याऽन्यथाऽन्यत्स परनिपातकरणं सप्तम्येकवचनेन विग्रह-
एदन्तत्वायेन् । सूर्यं तदग्रसर—’ इत्यादयः प्रयोगा अभ्रतः सरति,
अग्रेण वेति सप्तम्येनाग्रे ॥

सरोजिनीमानसरागवृत्तेरनर्कसंपर्कमतर्कयित्वा ।
मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयत्तव माहसिक्थं ७६

सरोजिनीति ॥ हे हम्, सरोजिन्या रमन्तिन्या नानमरागो-
ऽन्त करणानुरागः तस्य तुने मन्नापल स्थितः अनर्कं मूर्खो-
न्येन नह संपर्कं मदन्यमतर्कयित्वाऽपिवाऽपिवाऽपिवा मदन्येन नल-
व्यतिरिक्तं पाणिग्रहः परममनच्छ्रुतिना ननय मतीरोऽर्थीय मद्र-
न्वाहमिक्थं मद्रन्वाहमिक्थम् । अग्रे अ अये । मूर्खानिक्थं कान्तः
रमन्तिन्यामेकं नलव्यतिरिक्तो नमेति भावः । मदन्याऽपिवाऽपिवा

१. मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयत्तव माहसिक्थं ।

मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयत्तव माहसिक्थं ।

मदन्यपाणिग्रहशङ्कितेयमहो महीयत्तव माहसिक्थं ।

वर्तते साहासिकः 'ओजमहोम्भसा यन्ते' इति उह । नतो हिमः यन्ते इति नतो ज्योतिः । न वायव्यम् ।
प्राक्षणादित्वात्पुनः ॥

पुनरपि द्वितीयं पक्ष निराकरोति—

साधु त्वया तर्कितमेतदेव
खेनानलं यत्किल संश्रयिष्ये ।

विनामुना स्वात्मनि तु प्रहर्तुं

मृषागिरं त्वां नृपतां न कर्तुम् ॥ ७७ ॥

साध्विति ॥ हे हंस, एतत्त्वया साधु सम्यक्कर्तव्यमुहितम् ।
किल उपहासे । यत्स्वेनात्मनैव स्वेच्छया अनलं नलादन्यं मध-
यिष्ये । किल चेदित्यर्थं यद्यर्थं वा । नलादन्यं चेन्मधयिष्ये तर्हि
तु पुनरमुना नलेन विना नलप्राप्त्यभावे स्वात्मनि स्वयिष्ये स्वप्र-
हारं कर्तुमनलमग्निमेव संश्रयिष्ये । न तु त्वा नृपतां नले मृषा-
गिरं मिथ्यावाणीकं कर्तुं नलादन्यं संश्रयिष्ये । एव चेन्नाह्निकरोपि
तर्ह्यप्रावात्मघातं करिष्यामीति तस्य पुरन्तात्कथयेति भावः । स्वा-
त्मनीति कर्माविवक्षया सैशमी ॥

एतद्वचनं प्रतारणमात्रं ननु सत्यमित्यत आह—

मद्विप्रलभ्यं पुनराह यस्त्वां

तर्कः स किं तत्फलवाचि मूकः ।

अशक्यशङ्काव्यभिचारहेतु-

वर्णी न वेदा यदि सन्तु के तु ॥ ७८ ॥

मदिति ॥ हे हंस, यत्कर्तव्यं पुनर्मद्विप्रलभ्यं मया प्रतारणी-
यमाह स तर्कः तस्य प्रतारकस्य फलं प्रयोजनं तद्विपयिण्यां वाचि
किं मूकः प्रतारणस्य फलं किमिति न वदति, न वदति चेन्नास्त्येव
तत् । ततश्च अशक्या शङ्का येषामेवंविधा व्यभिचारहेतवोऽज्ञाना-
दयो यस्याः [यस्या व्यभिचारकारणं शङ्कितं न शक्यते] एवं-
विधा अव्यभिचारिणी वाह्य यदि वेदा न वेदव्यमाणभूता न
भवेत्, तर्हि के तु पुनर्यदा सन्तु । अव्यभिचारितवास्तवमेव वे-
दत्वम् । एवंविधाया अपि वाचोऽग्रामाण्ये वेदस्याप्यग्रामाण्यं
स्यादित्यर्थः । ततश्च पूर्वश्लोकोक्तं मद्बोऽन्यथाशङ्कां विहाय सत्य-
मेव ज्ञातव्यम् । विप्रलभ्यम् 'पौरदुपधात्' इति यत् । शक्य इति
'शक्तिसहोश्च' इति यत् ॥

पुनरपि पूर्वोक्तं 'पितुनियोगेन-' (३७४) इत्यादि पक्षद्वयं
युक्त्या निराकरोति—

अनैपधायैव जुहोति तातः

किं मां कृशानां न शरीरशेषाम् ।

ईष्टे तन्नृजन्मतनोः स नूनं

मत्प्राणनाथस्तु नलस्तथापि ॥ ७९ ॥

अनैपधायैति ॥ तात, पिता चेच्छरीरशेषा शरीरमात्रावशेषां
नामनैपधाय नलव्यतिरिक्ताय जुहोति इदानीं तर्हि कृशानावेवा-
नाथेव किं न जुहोति ब्रह्मावेव किमिति मां न क्षिपति । वद इति

'साधु'—साधुत्वमेव साधुत्वम् । तस्मात् साधुत्वम् । तस्मात् साधुत्वम् ।
पुनः । पुनराह । तस्मात् पुनराह । तस्मात् पुनराह ।
ननु नर्कः तस्मात् पुनराह । तस्मात् पुनराह । तस्मात् पुनराह ।
गोतु, प्रमादस्तु नृपतां पुनः । तस्मात् पुनराह । तस्मात् पुनराह ।
जन्मान्तराणि नृपतां पुनराह । तस्मात् पुनराह । तस्मात् पुनराह ।
इति भगवद्वचनात् । तस्मात् पुनराह । तस्मात् पुनराह । तस्मात् पुनराह ।

'इति, पुनराह' (३७५) इति उह । तस्मात् पुनराह ।

तदेकदासीत्पदादुदये मदीप्तिने साधु विविक्तुः
अहेलिना किं नलिनी निधने गुधाक्षेणापि गुधाक्षे-

तदिति ॥ तस्य नलमेव तावत् रामोऽनन्तरं तत्पुत्रस्य

तस्मात्पुत्रासाधुदये उदये मदीप्तिने ममाभिलाषे तन्मि-

तन्मिनाम् । तस्मात् पुनराह । तस्मात् पुनराह । तस्मात् पुनराह ।

लादन्यत् प्रपञ्च इति भावः । नलस्य रामोऽनन्तरं मन्वह-

मदीप्तिना नेत्याह—नलिनी कमलिनी सुताया अमृतन्यासो-

लयेनाप्यहेलिना तर्हि, सूर्येनास्मादन्येन सूर्येयतिरिक्तेन उ-

रण चन्द्रेण किं विवर्तते कुरते, अपि तु न किमपि । नूनम्

बाहुल्याच्चन्द्रे तदभातादमृतपूषोऽपि तस्य न रोचते तस्मात्

सर्वम् । मुधाकरपदं प्रथमं योगिक द्वितीयमयौगिकमिति वद-

रुकि तदेकदासीत्पदादनुन, सकाशादधिकं मदीप्तिने

सुतानि । इति यत्तत्त्वाध्ययनुचितम् । तादृशस्य मदीप्तिने

भावादित्यर्थः इति वा ॥

एतदेव द्रव्यति—

तदेकलुब्धे हृदि मेऽस्ति लब्धुं

चिन्ता न चिन्तामणिमप्यनर्घम् ।

चित्ते समैकः सकलत्रिलोकी-

सारो निधिः पद्ममुखः स एव ॥ ८१ ॥

तदिति ॥ तस्मिन्नेवैकं केवलं लुब्धमभिलाषुकमेवभूते नेह

अनर्घममूल्यं चिन्तामणिमपि तदात्यरवविशेषमपि लब्धुं

चिन्ता मनोरथो नास्ति । किं पुनः फलान्तरमित्यपेक्षे । यत्

मम चित्ते सकलत्रिलोक्यां सारं श्रेष्ठभूतश्चतुःपट्टिकलामहं

त्रैलोक्यश्रेष्ठश्च इति वा । पद्मवदमणोयाननः स एव नल एवैक

निधिः । स एवैकोऽन्तःकरणे मया ग्रियते न चिन्तामणि । अत्र

च पद्मो निधिसुखमादिर्यस्यैवभूतो निधिः स एव नवनिधिरूपः ।

किं चिन्तामणिनेति भावः । निधीयत इति निधिः । कर्मणि उ

सर्गे वो. कि. ॥

ममाभिलाषः कर्तव्यश्चेन्मदुक्तमवश्यमेव कर्तव्यमिति स्वातु-

गपूर्वकं श्लोकदशकेन हंसं प्रवर्तयति—

श्रुतः स दृष्टश्च हरित्सु मोहा-

ध्यातः स नीरन्ध्रितवुद्धिधारम् ।

१ 'अत्र नमानोन्निविद्योन्निवि' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र दृष्टान्त' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रूपकदर्प' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र जीवानुत्पन्नः पाठः ।

ममाद्य तत्प्राप्तिरसुव्ययो वा ।

हस्ते तवास्ते द्वयमेकशेषः ॥ ८२ ॥

श्रुत इति ॥ सोऽनिर्वचनीयस्वरूपो नलो मया दूतद्विजादि-
त्वाच्छ्रुतः । तथा—हरित्सु सर्वासु दिक्षु मोहादुन्मादवशाद्दृष्टम् ।
इवं जगत्तन्मयमेव दृष्टमिति यावत् । तथा—नीरन्ध्रिता विजाती-
ज्ञानेनाव्यवहिता निरन्तरा बुद्धिधारा बुद्धिप्रवाहो यस्यां क्रियायां
या ध्यातो ध्यानेन गोचरीकृतश्च । एवं चक्षुरागादयो नवावस्था
स्थाप्य मयानुभूताः इदानीं मम तत्प्राप्तिर्नलप्राप्तिः, असुव्ययो
इशमावस्त्वरूपः प्राणनाशो वा । वाशब्दार्थे वा । एतद्व्ययं तव
हस्ते आस्ते । त्वदधीनमेव विद्यत इत्यर्थः । परन्तु एकस्य शेषः ।
इकश्चासौ शेषश्चेति वा । एकशेषरूपेण द्वयं तिष्ठतीत्यर्थः । यदा
नलप्राप्तिस्तदा नासुव्ययः, यदा चासुव्ययस्तदा तत्प्राप्तिर्न । त्वत्स-
ंशान्नलं वा मृत्युं वा प्राप्स्यामीति भावः । एकतरस्य निश्चया-
भावाद्भयमित्युक्तम् । एकशेषः सरूपाणां भवति, न तु विरूपाणाम् ।
अत्र तु विरूपयोरप्येकशेष इति चित्रम् । अथ च—‘प्रोक्तव्यः
श्रुतिवाक्येभ्यो नन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वा च सततं ध्येय ए-
ते दर्शनहेतवः ॥’ इति वचनाच्छ्रवणादिना पूर्वं विपरीकृतस्य ‘त-
त्त्वमसि’ इति श्रुतौ तच्छब्दवाच्यस्य ब्रह्मणः प्राप्तिः कस्यचिदेव
सुकृतिनो भवति, तथा मनः नलप्राप्तिस्त्वत्प्राप्तादेवेत्यर्थः । ब्रह्मा-
प्यद्वयम् । अथ च—एवंविधो य एकस्यैव सुखस्यैव ब्रह्मणः शेषो-
वस्थानं तल्लक्षणमद्वयं चेत्युक्तिः । अत्र वाशब्दार्थः । द्वयमेवेति
पाठो वा । ध्यातः ‘न ध्यायता—’ इति नत्वनिषेधः । नीरन्ध्रा
कृता नीरन्ध्रिता इति प्यन्ताशिष्टौ ॥

मम कार्यसाधने तव महोत्साह इत्याह—

संवीयतामाश्रुतपालनोत्थं

मत्प्राणविश्राणनजं च पुण्यम् ।

निवार्यतामार्यं वृथा विशङ्का

भद्रेऽपि मुद्रेयमये भृशं का ॥ ८३ ॥

संवीयतामिति ॥ ‘तदप्येवहि स्वशये शयालु’ (३।१६) इति
आश्रुतस्य प्रतिज्ञातस्य पालनं तस्मादुत्थं जनितं पुण्यम् । तथा—
मम प्राणानां नष्टमेव विधाणनं दानं तज्जनितं च पुण्यं त्वया सं-
वीयतां परिपुष्टीक्रियताम् । प्रतिश्रुतः करणेन महान्धर्मः, तेन च
मध्यागरक्षणान्दर्शनो भविष्यतीत्यर्थः । प्रतिश्रुताग्ने चार्धर्मः, मध्या-
गहानिधेति स्त्रीहत्यालक्षणश्चार्धर्मः । एतद्व्ययं यथा न भवति तथा
कर्तव्यमिति भावः । निश्चयाभावे कथं कार्यमित्यत आह—आर्यं
श्रेष्ठ, वृथा निष्कारिणा ‘पितृनिधोगेन—’ इत्यादि विशङ्का वि-
रुद्धा सभावना निवार्यतां दूरतस्त्यज्यताम् । अये हंस, भद्रेऽप्यन-
न्विधेऽपि पञ्चार्थे विषये भृशमतिशयेन रूपे मुग्धा नृनीभावः कि-
मिति नास्तीति इत्यर्थः । भद्रे शुनरूपे श्रेष्ठे साधौ त्वयि द्वयं
या मुग्धा स्थितिरिति वा ॥

अलं विलङ्घ्य प्रियविज्ञ याज्ज्ञां

कृत्वापि वाम्यं विविधं विधेये ।

यशःपथादाश्रयतापदोत्था-

त्खलु स्खलित्वास्तखलोक्तिखेलात् ॥ ८४ ॥

अलमिति ॥ हे प्रियविज्ञ प्रियश्चासौ विज्ञश्च विपु पक्षिषु
मध्ये ज्ञं पक्षिश्रेष्ठ इति वा हंस, याज्ज्ञां मत्कृतां प्रार्थनां विलङ्घया-
तिक्रम्य अलं नातिक्रमणीया । प्रियस्य सतो विज्ञस्य नलस्य याज्ज्ञां
विलङ्घयामिति वा । तथा—विधेये करणीयवस्तुविषये विविधं
वाम्यं वक्रत्वमपि कृत्वा अलम् । न करणीयमित्यर्थः । अपिः तुल्य-
कालत्वद्योतनार्थः । उभयमपि न कार्यमित्यर्थः । तथा—आश्रव-
तापदं दातृत्वलक्षणं पदमुत्तमस्थानं तस्मादुत्थ उत्पन्नं तस्माद्यशः-
पथात्कीर्तिमार्गात्स्खलित्वा पतित्वापि खलु पूर्वतां पतनमपि न
कार्यम् । अपिशब्दोऽत्रापि योज्यः । किभूतात्—अलं क्षिप्तः खलो-
क्तीनां खलदुर्बचनानां खेलो विलासो यस्मिन् । हंसतुल्य उपकारी
अन्यो नास्तीति दुर्जना अपि यथा तव कीर्तिं वर्णयन्ति तथा कु-
र्वित्यर्थः । आश्रवता वचनकारिता, प्रतिश्रुतकारित्वमिति वा ।
पन्था हि पदोक्तो भवति । विज्ञ इति ‘इगुपध—’ इति कः । वि-
लङ्घ्य कृत्वा, स्खलित्वा इति ‘अलंखलोः प्रतिपेधयो—’ इति
क्वाप्रत्ययः । आशृणोतीत्याश्रवः पचादिषु ‘यजयाच—’ इति
नङि याज्ज्ञा ॥

सोपहासं वृत्ते—

स्वजीवमप्यार्तमुदे ददंज्यस्तव त्रपा नेदशब्दमुष्टेः ।

मह्यमदीयान्यदस्मूनादित्सोर्धर्मः कराद्वश्यति कीर्तिधौतः

स्वेति ॥ हे हंस, मदीयानसूत्रलक्षणान्प्राणान्मह्यमेवादि-
त्सोर्दातुमनिच्छोः । ईदृशोऽस्मिन्वशासौ यदमुष्टिश्च कृपणशिरोम-
णिलस्य तव आतानां दीनानां मुदे हर्षाय स्वजीवमपि स्वप्राणमपि
ददंज्यो जीमूतवाहनानिभ्यः सकाशाद्यद्यस्मात्त्रपा लज्जा न भवति
तस्मात्तव करात्कीर्तिधौतो यशोधवलो धर्मो भ्रश्यति । अधुनेय
विनश्यति । यशो नश्यति धर्मोपीत्यर्थः । अन्यदीयं गृहीत्वा तस्मै
यो न ददाति तस्य स्वजीवदातृभ्यः सकाशाद्गज्जा कथं स्यात्, यदि
स्यात्तर्हि दद्यादेव तस्मादुभयमपि तव नष्टम् । ते तु जीवमपि
ददुः, त्वं तु तदीयमेव धनं न ददासि, किपुनः स्वीयजीवमिति ।
तस्माद्येन धर्मो यशश्च भ्रश्यति तदेव कुर्विति भावः । यदमुष्टेः करा-
त्पतन्तीति विरोधाभासः । नेति काङ्क्षी । ‘कर्णस्त्वचं शिरिर्नामं
जीवं जीमूतवाहनः । दधौ दधौचिरत्सीनि किमदेयं महात्मनाम् ॥’
इतिवचनं जीवदाने प्रमाणम् । ‘न लोका—’ इति निषेधादस्मूनि
द्वितीया । धौतः धावेनिष्ठायां नृदि वृद्धिः ॥

त्वया मन्त्रार्थे कृते प्रत्युपकर्तुमशक्यत्वेनाहमन्धमर्गा यथा न्यां
तथा कुर्वित्याह—

दत्वात्मजीवं त्वयि जीवदेऽपि

शुध्यामि जीवाधिकदे तु केन ।

१. ‘ननु ययः’ इति साहित्यविद्याधरी । २. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ३. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ४. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ५. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ६. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ७. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ८. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ९. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । १०. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी ।

१. ‘ननु ययः’ इति साहित्यविद्याधरी । २. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ३. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ४. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ५. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ६. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ७. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ८. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । ९. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी । १०. ‘तव शय-
नशयनमन्त्रे’ इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वदिति ॥ हे भैमि, तपोभिः पुण्यैरथ त्वां लब्ध्वा प्राप्य अ-
वृत्तिं विभाजां पीयूषपानजनितवृत्तितुल्यवृत्तिभाजां तस्य
स्य बहिरिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां केवलानां स्वदेवभूयं 'आदि-
वक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वीयं देवत्वं चरि-
तं कृतकार्यमस्तु । एतावत्कालं शब्दमात्रेण तेषां देवत्वमभूत्,
अर्थां त्वहामेनामृतवृत्तितुल्यत्वाद्देवत्वं सार्थकं भविष्यतीत्यर्थः ।
भूतस्य तस्य—त्वय्येव यद्वा निवेशिता बुद्धिर्मनो येन । अन-
नियमवतश्च । किंभूतानामिन्द्रियाणाम्—मनसस्त्वयि लीन-
त्तेषु मनोव्यापाराभावादुपवासव्रतं विद्यते चेष्टाम् । अन्यस्या-
कृष्टेन्द्रियस्यानशनियमवतः परब्रह्म ध्यायतः पुण्यैस्तदेव ब्रह्म
भवा मोक्षलक्षणानन्दभाजो देवत्वं सार्थकं भवतीत्युक्तिः ।
हेरिन्द्रियाणां निजव्यापारेण प्रवृत्तिस्तपः । विषयभोगाभाव-
पवासात् । अमृतपाने हि देवानां देवत्वं, तथा त्वहामे तदि-
न्द्रियाणामपि देवत्वं कृतार्थमस्तु । देवभूयम् । भुवो भावे
एष । उपवासश्चासौ व्रतं चेति कर्मधारयादिनि । समर्थनीयः ।
पवासेन व्रतिन इति वा समाधिः ॥

नलस्य त्वद्विरहेण कामजनितं विरहज्वरमाह—

ल्यावयोर्मूर्तिरभूमदीयादग्धा परं सास्यनताप्यतेऽपि
त्यभ्यस्यन्नैव देहतापंतस्यातनुस्त्वद्विरहाद्विधत्ते १०२

तुल्येति ॥ हे भैमि, अतनु कामः त्वद्विरहात्तस्य नलस्य देह-
तपं विधत्ते करोति । किं कुर्वन्नैव—इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभ्य-
स्यन्नैव इष्ट्यां कुर्वन्नैव—इति किम् । आवयोः कामनलयोर्मूर्तिः ।
रीरं पूर्वं तुल्या समानाभूत्, अनन्तर मदीया सा मूर्तिर्देग्धा,
तस्य नलस्य सा मूर्तिः परमतिशयेन ताप्यतेऽपि न एतच्छरीरस्य
होऽपि न क्रियते, एवं परं सतापोऽपि केनचित् क्रियत इति ।
नलस्त्वद्विरहादेव देहतापं करोति नान्यस्मादित्यर्थः । मम च
स्य च आवयोः 'ल्यादीनां मिधः' इत्येकशेषः ॥

दशा वर्णयति—

लेपि दशा भित्तिविभूषणत्वांनृपः पिवन्नादरनिनिमेपः
वक्षुर्द्वैरपितमात्मचक्षूरागं स धत्ते रचितं त्वयानु १०३

लिपिमिति ॥ नृपो नलो दशा दृष्ट्या भित्तिविभूषणमलंकार-
भूतां लिपिं चित्रनिर्मिता त्वामादरेण तापय्येण निनिमेपो नेत्र-
कोचरहितः सन् पियन्सादरमवलोक्यंश्चक्षुर्द्वैरनिनिमेपत्वादनुराग-
पशाच्च जातैर्नय्याप्यप्रवाहरपितं जनितमात्मचक्षूरागं स्वीयनयन-
योर्लोहितमानं धत्ते । उल्लेखते—त्वया रचितमिव जनितमिव ।
अयं बाष्पजनितलोहितमा न भवति, किन्तु त्वद्विषयको नयना-
नुरागः । प्रथमावस्था ॥

तामेव पुनराह—

पातुर्दृशालेख्यमयीं नृपस्य त्वामादरादस्तनिमीलयास्ते
ममेदमित्यश्रुणि नेत्रवृत्तेः प्रीतेर्निमेपच्छिदया विवादः

पातुरिति ॥ आलेख्यमयीं चित्रलिखितां त्वामादरात् अस्त-
निमीलया निनिमेपया दृशा पातुः सादरमवलोकयितुं नृपस्याश्रुणि
विषये नेत्रवृत्तेर्नयनवर्तिन्याः प्रीतेरनुरागस्य निमेपस्य छिदया
विच्छेदेन सह ममेदमिति इदमश्रु मज्जन्यम्, इदं मज्जन्यमिति
अहमहमिकया विवादः कलह आस्ते भवति । अनुरागवशाञ्चि-
मेपाभावो भवति नयनानुरागजन्यः, निमेपच्छिदाजन्यमेतदश्रु
इति लोकः संदिग्ध इति भावः । निमेपच्छिदयेत्यत्राप्रधाने तृतीयया
मुरया नयनप्रीतिरिति चोतितम् । मिदादिपाठात् छिदा साधुः ॥

द्वितीयामाह—

त्वं हृद्गता भैमि बहिर्गतापि
प्राणायिता नासिकयास्यगत्या ।

न चित्रमाक्रामति तत्र चित्र-

मेतन्मनो यद्भवदेकवृत्ति ॥ १०५ ॥

त्वमिति ॥ हे भैमि, बहिर्गतापि बहिःप्रदेशे वर्तमानापि अ-
नुरागवशादन्तःकरणे विद्यमाना त्वं कया गत्या केन प्रकारेणास्य
नलस्य प्राणायिता जीवायिता नास्ति, अपि तु सर्वप्रकारेण जीयव-
त्प्रियास्ति । अथ च—बहिर्गता त्वं नासिकया आस्यगत्या मुख-
गत्यापि हृद्गता मनोरमा । अत एव प्राणायिता प्राणवत्प्रिया ।
तव नासिकामुखसौन्दर्यं चित्रादौ दृष्ट्वा तेन हृदये धारितेत्यर्थः ।
बहिर्गतापि हृद्गतेति विरोधाभासः, तत्परत्वात्परिहारः । प्राणा
अपि नासिकामुखमार्गेण द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बहिर्गता पुनरन्तः-
प्रविशन्ति प्राणाख्यां च लभन्ते तथा त्वमपि । भवती त्वमेका
केवला वृत्तिर्जीवनोपायो यस्य एवभूतम् एतन्मनो नलान्तः-
करणं चित्रमालेख्यं यत्ताक्रामति तच्चित्रमिव भवति, तत्र विषये
आश्चर्यम् । विरहव्यथया चञ्चलेन भवितव्यं, तच्च यदा चित्रमिव
निर्व्यापारं जातं तत्राश्चर्यमित्यर्थः । त्वदायत्तत्वात्तदन्यत्किमपि
तस्य चित्ते न लगतीति त्वं प्राणवत्प्रियेत्यर्थः । चित्रं कर्तुं, एतन्मनः
कर्म यत्र स्वाधीनं करोति तत्र चित्रम्, अपि तु नेति काकुः ।
यत्तत्त्वदेकवृत्ति इति वा । भवदेकवृत्ति एतन्मनो यच्चित्रं नाका-
मति अर्थाच्चावलोकयति तत्र चित्रम् । चित्रं हि सर्वपरलोक्यते,
अनेन नेत्याश्चर्यमिति वा । एतन्मनो यच्चित्रमाक्रामत्यवलोकयति तत्र
चित्रं न यद्यपि विरहिणाश्चित्रं तु खद तथाप्याश्चर्यं न । यत्तच्चित्रं
भवदेकवृत्ति भवत्या एव एका वृत्तिरवस्थानं यत्रैवंविधम् । यत्र
त्यमेव लिखितमि तदेव चित्रमवलोकयतीत्यत्र किमाश्चर्यमिति
वा । 'चित्तम्' इति पाठे व्याख्या—तत्र प्राणीभवने लोकस्य
चित्तमाश्चर्यं न गच्छति । यस्माद् एतन्मनश्चदेकवृत्ति त्वदामकम् ।
यस्य यत्रास्तन्त्रितस्य प्राणवत्भवति । अत्र किमाश्चर्यम् । इति द्वि-
तीयावस्था ॥ आक्रामतीति वा आश्रयः—इति इत्यन्विकृतम् । भवत्या
एका वृत्तिरयं नयनादौ वृत्तिमात्रे—इति भवतीति तदन्यं सुन्दरम् ॥

१ अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे—इति साहित्यविद्याधरी ।

२ अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे—इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी । ७ 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी । ८ 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी । ९ 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी । १० 'अत्र नयनादौ वृत्तिमात्रे' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वदिति ॥ एष नलस्त्वां प्रापयति दापयति तत्त्वव्यापकम्, स्नाद् एनसोऽपि पापादपि 'राक्षसो युद्धहरणात्' इत्यादिच्छादिरूपात् त्रयति न विभेति । यच्च त्वयि विषये दास्येऽपि न ज्ञते, ततो हेतोः स्मरेण तीक्ष्णैर्वापैरतितश्च अतिरायेनास शरीर नृकृत्य कियान्स्वल्पः स्वभावोऽपि लूनः छिन्नः किमिति सहेतु-
त्प्रेक्षा । धर्मशीलत्वादयं सर्वदा पातकादिभेति दास्यत्वे च जत्वाहजते इत्यस्य स्वभावः । स तु त्वव्याप्तिलोभेन न दृश्यते । रौरव्यातिकार्यात्स्वभावस्यापि कार्यं जातमित्यनुमीयत इ-
यं । त्रपानाशावस्त्रोक्ता । त्वव्यापकादित्यादिना त्वदन्यविषय-
वृत्तिरेव तात्पर्यवृत्त्या वर्णयत इति श्लोक्तात्पर्यम् । अतितश्येति
भावापरमे हेतुत्वार्यमुक्तं, न तु तुनुतावस्याप्रतिपादनार्थम् ।
रौरव्यातितज्ञेने स्वभावस्य लूनत्वं सभाज्यत इति द्योतनार्थम-
शब्दतीक्ष्णशब्दप्रयोगौ । एनसः 'भीत्रार्थानां-' इति पञ्चमी ॥

पुनस्तपानाशनेबाह—यद्वा प्रथमतस्तपानाश वर्णयितुमाह—

सारं ज्वरं घोरमपत्रपिप्प्लोः

सिद्धागदंकारचये चिकित्सौ ।

निदानमौनादविशद्विशाला

सांक्रामिकी तस्य रुजैव लज्जा ॥ १११ ॥

सारमिति ॥ तस्य नलस्य विशाला महती लज्जा सिद्धे चि-
त्त्वात्मन्येऽगदंकारचये वैद्यसमूहे निदानमौनादादिकारणविषये
पानादादिकारणत्याज्ञानादविशप्रविष्टा । किंभूतस्य—अपत्रपि-
प्लोर्लज्जाशीलस्य । किंभूते—सारं नदनजनित घोरं दारुणं ज्वरं
चेकित्सौ प्रतिवृत्तौ । केच—संक्रमेण जनिता सांक्रामिकी संस-
जनिता रुजैव रोग इव क्षयादिर्व्याधिः क्षयिणं परित्यज्य य-
शान्यं संसर्गिणं प्रविशति तथा लज्जाशीलस्य तस्य लज्जाया भवि-
ष्यन् । सा च तं विहाय वैद्यसमूहे दृश्यते कार्यं निदानाज्ञानात् ।
अक्षिरोगो ज्वरः कुष्ठं तथाप्यसार एव च । सहस्रमुक्त्यादिसंयन्धा-
त्प्रकान्ति नरान्तरम् ॥ इति । वैद्यैः पृष्टेन तेन लज्जां विहाय
ज्वरनिदानं यदैव कथितं तदैवास्मानिज्ञातमित्युक्त्वा लज्जि-
तम् । 'लज्जाशीलेऽपत्रपिप्प्लु' इत्यमरः । ज्वरम्, न लोका-
इति पट्टनिषेधाद्धितीया । अपत्रपिप्प्लोः, 'अलंकृज्-' इतीप्प्लुश्च ।
अगदं रोगरहितं करोतीति 'अगदंकारः' । जर्मण्यणन्ते कार-
शब्दे उत्तरपदे 'कारे सत्यागदस्य' इति मुम् । सांक्रामिकी, अ-
ध्यात्मादित्यादिक अनुसन्तितादित्यादुभयपदवैद्वि- ॥

अर्धमीमाह—

विभेति रुष्टाति किलेत्यकला-

त्स त्वां किलापेति हस्त्यकाण्डे ।

यान्तीमिव त्वामनु यात्यहेतो-

रुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥

विभेतीति ॥ स नलः हे भूमि, य रुष्टाति वृत्तानि कि-
लेति तन्मात्रं अकलापशेषेन विभेति विभेति भयं ज्ञानेति ।

तथा—किल मिथ्याभूता त्वामाप प्राप्सवानिति कृत्वा अकाण्डेऽस-
मय एव त्वव्याप्तिं विनैव सुप्तातिशयादसति । तथा—यान्तीमिव
गच्छन्तीमिव त्वामनुलक्षीकृत्य अहेतोर्निष्कारणं यानि । तथा—
त्वयोक्त इव सभापित इव आगच्छामि, त्वदादिष्टं मया पूर्वमेव
कृतमित्यादि मोघं निष्फलं प्रतिवक्ति प्रतिवचनं दादाति । उ-
न्मादावस्यां ॥

नवमीमाह—

भवद्वियोगाच्छिदुरातिंधारा-

यमस्वसुर्मज्जति निःशरण्यः ।

मूर्छामयद्वीपमहान्ध्यपङ्के

हा हा महीभृद्भटकुञ्जरोऽयम् ॥ ११३ ॥

भवदिति ॥ भवत्या वियोगेन विरहेण जनिता अच्छिदुरा
संतता या अतिः पीडा तस्या धारा प्रणालीपरम्परा सैव यमस्वसा
यमुना तस्या मूर्छामय मूर्छारूपं यद्वीपं जलमध्यावकाशस्तस्मिन्म-
हान्ध्यलक्षणो महाज्ञानलक्षणः पङ्कः कर्मस्तस्मिन् नि शरण्यो
रक्षितरहितोऽयं नलः महीभृद्भटो राजश्रेष्ठ एव कुञ्जरो हस्ती नि-
मज्जति बुडति । हा हा खेदातिशये । अन्योऽपि कुञ्जरो हस्तिपकं
विना नद्या द्वीपपङ्के बुडति । पङ्कमशो गजो नोद्धतुं शक्यत इति
मूर्छावत्या । एवं नवावस्थासूचकाः श्लोकाः 'लिपिम्-' इत्यादयो
यथायथमूह्याः । भवत्या वियोग इति 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-'
इति पुंवत् । अच्छिदुरेति 'विदिमिदि-' इति उरुच् ॥

उक्तिविशेषेण दशमीमवस्थानाह—

सव्यापसव्यत्यजनाद्विरुक्तैः

पञ्चेपुत्राणैः पृथगजितासु ।

दशासु शेषा खलु तदशा या

तथा नभः पुष्प्यतु कोरकेण ॥ ११४ ॥

सव्येति ॥ सव्यापसव्याभ्यां वानदक्षिणाभ्यां त्यजनं मोचनं
तस्माद्विपुर्नैदशभिः पञ्चेपुत्राणैः कान्त्याणैः पृथग्व्येकमजितानु
रचितासु दशास्त्वजितप्राप्तानु मध्ये शेषावशिष्टा या तदशा गृन्ति-
लक्षणा तथा कोरकेण कलिजरा नभो गगनं खलु निद्रितं पुष्प्यतु
पुष्पितं भवतु । सा दशमी दशा खपुष्प्यतुया सर्वया भवत्यित्यर्थः ।
एकैकेन नदनशरणेनान्येषां दशावस्था भवन्ति, अन्य तु नय, दशमी
नेति तस्या अवतर । अस्याः कोरकं यस्तु दृष्टव्यात् । नभे नति मापि
दशा भविष्यति सा मा भूत् त्वव्यातिरेव भवति नभः । दशा-
या अनुभवाज्ञानप्रह्वानाहंत्वानचन्द्रप्रयोगः । त्रिभुवनदशो ल-
क्षणया दिगुभयार्थः । शेषमज्जतिरुक्तं, अजितं नभः ।
पुष्प विस्मने' जातिपि लोहः । चञ्चलं प्रथमं विरामदन्त-
तोऽथ नरकः । निद्रादेऽनन्तना विषयनिद्रा विरामदन्त-
न्यादो मूर्छावृत्तिरित्येताः स्वरूपा दशाः स्युः ॥ इति ।

१ 'अगदंकारः' इति माहव्यविद्याधरी ।

रुक्तस्त्वयेव प्रतिवक्ति मोघम् ॥ ११२ ॥
'मोघम्' इति माहव्यविद्याधरी ।

ने पञ्चद्वयम् । तवाधर ओष्ठ एव यस्य कलम्बो मध्यमाङ्कुरः ।
अमित्यर्थः । रज्यत्वारको भवति । प्रथमाङ्कुरापेक्षया मध्य-
ङ्कुरस्यातिरक्तत्वात् । यस्ते कराभ्या नवो नूतनः पल्लवितः पल्ल-
वो विद्यते मध्यमाङ्कुरापेक्षयातिरक्तत्वाच्च हन्तावेव यस्य
जातौ । य तव स्मितेन कोरकितः कलिकायुक्त आस्ते ।
त्वानन्तरं कोरका भवन्ति । स्मितस्य स्मितत्वात्कोरकत्वम् ।
रक्षापेक्षया विकृतराणां पुष्पाणां मृदुत्वाद्यन्तवाङ्मयविज्ञा शरी-
र्द्वयेन पुष्पितः पुष्पयुक्तो विभाति । अतिमृदूनि तवाङ्गानि
पुष्पस्थाने जातानि । य तवैव स्तनधिया फलितः फलयुक्तः ।
स्तनावेव यस्य फलस्थाने जातौ । अतीवाश्चर्यजनकोऽयं नलीय-
नः कल्पवृक्षः । एवंविधा त्वा प्राप्तुं तेनैव तपस्तप्तं नान्येनेति भावः ।
यस्य तरोरेते पदार्थाः क्रमेण भवन्ति, एतस्य त्वेकफलमेवेति
तेषां च आश्चर्यं द्योतयति । 'कद(ल)म्बः सायके नीपे नाले
'के कलम्बयपि' इति विश्व । नलीय, वा नामधेयस्य' इति
इंस्त्रायां 'बृद्धाच्छ' । रज्यति 'कुपिरजोः—' इति कर्मकर्तरि
निरस्तेनपदे । पल्लवित तारकादिः ॥

कांसीकृतासीत्खलु मण्डलीन्दोः

संसत्तरश्मिप्रकरा स्परेण ।

तुला च नाराचलता निजैव

मिथोनुरागस्य समीकृतौ वाम् ॥ १२२ ॥

कांसीति ॥ खलुप्रेक्षे । हे भैमि, वां तव नलस्य च मिथः
रस्पर योऽनुरागस्तस्य समीकृतौ समीकरणे नलस्य त्वयि यावा-
नुरागः तावानेव तव नलेऽनुराग इत्युभयोरनुरागस्य तुलनार्थं
ररेणेश्वेन्द्रस्य मण्डली कांसीकृता परिमेयवस्तुधारणार्थं का-
पात्रमिव कृतासीत् । किंभूता—संसत्ता संवद्धा रश्मिप्रकरा
रश्मिसमूहा रज्जुसमूहाश्च यस्या सा । निजैव स्वयमेव नाराच-
लता गणवल्ली तुला च तुलादण्डश्च कृता । कासाय प(पा)त्रवि-
पाय हितं संसीयन् 'तस्मै हितम्' इति 'प्राक्क्रीताच्छ' । तस्य
वेनार संसीयपरशब्दोः—' इति चयः । यस्य लुङ् कालम् । अ-
तस्त्वं कालं सपत्नं कांसीकृतम् । चवौ 'क्यच्चोश्च' इति हल उत्त-
स्य 'आदेः परस्य' इति यकारनाशस्य लोपः । अवर्णस्य 'अस्य
यौ' इतीत्वम् । 'कंसीकृता' इति पाठे 'कंसो' इत्यान्तरेऽपि च ।
मंले च कांसापात्रे च' इति विश्व । किरणप्रग्रहो रदनी' इत्यमरः ॥
पञ्चलुतखेदमधूत्सन्त्रे तत्पाणिपत्रे मदनोत्सवेषु ।
अशोथितास्त्वत्कुचपत्रलेखास्तन्निर्गतान्तं प्रविशन्तुभूयः
सत्त्येति ॥ हे भैमि, मदनोत्सवेषु तत्पाणिपत्रे नलहन्तकमले
स्य रताः पञ्चद्वयिताः त्वत्कुचयोः पत्रलेखाः पत्रावलयः तन्नि-
र्गता नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।

१. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।
२. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।
३. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।
४. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।
५. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।
६. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।
७. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।
८. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।
९. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।
१०. १२२ रेखेने तस्मिन् शस्त्रात्तन्निर्गता च नलपाणिपत्रेनैव लिपिता भूयन्तमेव पाणिपत्रं प्रविशन्तु ।

किंभूते पाणिपत्रे—सत्त्येन सत्त्वभावेन सुतो जन्तितः । स्वेदो घर्षो-
दकं तल्लक्षणं मधूत्थं सिक्त्यर्कं तेन सान्त्रे निनिडे । रतोत्सववशा-
त्पञ्चावल्या मार्जनं भवत्वित्यर्थः । कारणे कार्यस्य लय उचित इति
भावः । मधूत्थे यथालिखितमेतीति मधूत्थपदम् । पद्मशब्दः पुंलि-
ङ्गेषु, ततः 'तम्' इति युज्यते ॥

वन्धाव्यनानारतमल्लयुद्धप्रमोदितैः केलिवने मरुद्भिः ।
प्रसूनवृष्टिं पुनरुक्तमुक्तां प्रतीच्छतं भैमि युवां युवानौ ॥

वन्धाव्येति ॥ हे भैमि, युवानौ तरुणौ युवां केलिवने क्रीडा-
वने मरुद्भिर्वायुभिः पुनरुक्तं पुनः पुनमुक्तां स्रक्तां प्रसूनवृष्टिं प्रती-
च्छत गृहीतम् । किंभूतैरुद्भिः—यन्धैः । पद्मजासनादिसुरतवन्धै-
राज्यं विस्तृतं नानारतमनेकप्रकाररतं तदेव मल्लयुद्धं तेन प्रमोदितैः
प्रकरणं परिमल प्रापितैः । संभोगेन पुष्पेषु च्युतेषु पुनः पुनर्मोचनं
संगच्छते । अथ च मल्लयुद्धहेतुर्देवमुक्ता पुष्पवृष्टिं मल्लौ गृहीतः ।
'मल्लौ पवनामरौ' इत्यमरः । युवतिश्च युवा च 'पुमांसिचया'
इत्येकशेषः ॥

अन्योन्यसंगमवशादधुना विभातां

तस्यापि तेषां मनसी विकसद्विलासे ।

स्रष्टुं पुनर्मनसिजस्य तनुं प्रवृत्त-

मादाविव व्यणुककृत्परमाणुयुगमम् ॥ १२५ ॥

अन्योन्येति ॥ अनुभयसंबन्धानन्तरं अन्योन्यसंगमवशा-
त्परस्परतत्त्वयोगवशाद्विकसन्विलासो विभ्रमो ययोस्ते तस्यापि नल-
स्यापि तेषां तवापि मनसौ परमाणुयुगममिव विभातां शोभेताम् ।
किंभूतं परमाणुयुगमम्—मनसिजस्य कामस्य तनुं शरीरं पुनः
स्रष्टुं प्रवृत्तम् । अत एवादौ व्यणुकं करोतीति व्यणुककृत् । 'सक्रि-
याभ्यां ङान्तां परमाणुन्यामेकं व्यणुकमारभ्यते, एवं क्रमेण मह-
त्कार्यमारभ्यते' इति सिद्धान्तः । व्यस्य कामस्य मनोजन्मत्वा-
न्मनसिजत्वम् । ततश्च तदुत्पत्त्यर्थं मनोद्वयेन व्यणुक्काराभ्यस्यम् ।
तनु येन केनचिन्मनोद्वयेन कर्तुं न शक्यते, एतादृशपरस्परानुरा-
गस्य दुश्चिदपरभावात् । ततश्च युयोरैव मनोद्वयेन कर्तुं श-
क्यते नान्येनेति भावः । युययोः परस्पररागग्राहुल्यात्कामः शरीरी
स्यादिति भावः ॥

कामः कौसुमचापदुर्जयमगुं जेतुं नृपं त्वां धनु-

र्वल्लीमव्रणवंशजामधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ ।

ग्रीवालं कृतिपटुमृत्रलतया पृष्ठे क्रियल्लभ्यया

भ्राजिष्णुं कपरेखेव निवमत्सिन्दूरमौन्दर्यया ॥

काम इति ॥ अमौ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमग-
म्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ ।
ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य

१. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य
२. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य
३. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य
४. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य
५. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य
६. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य
७. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य
८. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य
९. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य
१०. १२५ कामः कौसुमेन चापेन दुर्जयं जेतुमगम्यमगुं नृपं नले जेतुमगमे निशेपे यो जातुमः, यः च धुगा-
विजयव्रणरहितवस्तुजातमधिगुणामामाद्य माद्यत्यसौ । ग्रीवालं तन्मौर्विका च त्वा त्वन्मौर्वी मृत्रलं मृत्रेणातानाद्य प्राप्य

अन्तरन्तःकरणे नितान्तमतिशयितं तापं संतापमपि न प्राप । अ-
तुलां नि सीमां मूर्छामपि न आनष्टं प्राप । किंभूत हैयज्ञवीनम्—
चेतोऽजन्मनः कान्तस्य शरभूतानि प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां मधुभी-
रस्तैः, अथ च नाभिकैर्वाग्मिश्रतां मेलनमाश्रयत्वाभुवत् । तथा—
अस्तीनं निर्मेयादम् । तथा—इष्टं सुखादु सुरभिं ह्यातं सुगन्धि-
च । समत्वेन मधुमिश्रितं घृतं नितान्तं पीतं सत्संतापमोहौ जनय-
तीति, तस्यास्तु नेत्याश्रयम् । यद्वा—एवंभूतं हैयज्ञवीनमात्माद्या-
पि नृसि न प्राप, तापं प्राप, मूर्छामपि प्राप । हंसमुत्तान्नलगुणाक-
र्णनेनानुरागवाहुल्यात्तापमोहौ तस्या जाताविति भावः । स्वादंस्वा-
दमपीति योजना । अस्तीनद्युष्टरभीत्येकं वा पदम् । 'तसु हैयज्ञ-
वीनं यज्ञो गोदोहोऽन्नं घृतम्' इत्यमरः । 'हैयज्ञवीनं संज्ञायाम्'
इति साधु । पुंगवगदीत्यत्र गोरतद्वित्—'इति टचि टित्वाण्डीपू ।
त्वादंत्वादम् । आभीक्ष्ये णमुच्च ॥

तस्या दृशो नृपतिवन्धुमनुव्रजन्त्या-

स्तं बाष्पवारि नचिरादवधीवभूव ।

पार्श्वेऽपि विप्रचक्रेपे यदनेन दृष्टे-

रारादपि व्यवदधे न तु चित्तवृत्तेः ॥१३१॥

तस्या इति ॥ बाष्पवारि बाष्पाच्च तं नृपतिवन्धुं नलसुहृदं
हंसमनुव्रजन्त्यान्त्या दृशो भैमीदृष्टेनचिराच्छीघ्रमेव यत्स्वादवधी-
वभूव अत्रे गन्तुं न दृशो तत्स्वादेनेन हंसेन पार्श्वेऽपि सनीपे ग-
च्छतापि भैमीदृष्टेः सकाशाद्विप्रचक्रेपे व्यवहिताभूतम् । सनीपे
वर्तमानोऽपि नलविशोपादंसगमनाद्वा जातेनाशुणा द्रष्टुं न दत्त
इत्यर्थः । तु पुन आरादपि दूरादपि वर्तमानेनानेन चित्तवृत्तेन व्य-
वदधे व्यवहिताभूतम् । यथापि दूर गतमथापि प्रियवन्धुत्वात्तस्या
मनस्त्वर्तिदृष्टेरेत्यर्थः । वन्धुमनुव्रजतो वारि अवधिर्भवति । 'औ-
वशान्ताप्रियं पान्थमनुव्रजत्' इति वचनात् । दृष्टे पार्श्वेऽपीति
या । 'तदनेन' इति पाठः । 'आरा स्तनीपयो.' इत्यमरः । विप्र-
चक्रेपे, अकर्मस्त्वविवक्षया भावे लिट् ॥

अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।

कान्तारे निर्गतासि प्रियसखिपदवीविस्मृता किं न मुग्धे
मारोदीरेहि यामेत्युपहतवचसो निन्युरन्यां वयस्याः

अस्तित्वमिति ॥ अथ तयोर्मध्ये एको हंसो निपधनरपतौ
नलसनीप एतत्सर्वं वृत्तं निष्पद्यन् । वचसेति शेषः । आख्यातुं क-
थयितुं प्रतस्थे । किं कुर्वन्—पक्षयोः कम्पभेदैः कम्पविशेषैः कृत्वा
भैमीप्राप्तिरूपाया कार्यसिद्धेरस्तित्वं सद्भावं स्फुटं कथयन् । इति
पूर्वोक्तमागंगोपहतमुक्तं वचो याभिस्ता वयस्याः सख्योऽन्यां भैमीं
निन्यु । गृहं प्रापयामासुरित्यर्थः । इति किम्—हे प्रियसखि, त्वं
कान्तारे दुर्गमे वर्मनि विषये निर्गतासि प्रत्यितासि नु, अथि मु-
ग्धे आन्तचित्ते भैमि, पदवी मार्गं विस्मृता किं त्वया, त्वं ना
रोदीः, एहागच्छ । वयं सर्वा मिलित्वा याम गृहं प्रति गच्छाम
इति । पक्षकम्पनविशेषः कार्यसिद्धिसूचकः । अन्योऽपि हन्तचाल-
नादिना कार्यनिद्धि कथयति । 'कान्तारं वर्मं दुर्गमम्' इत्यमरः ।
अनीत्यव्ययात् त्वप्रत्ययः । आख्यातेति वा पाठः ॥

सरसि नृपमपश्यद्यत्र तत्तीरभाजः

सरतरलमशोकानोकहस्योपमूलम् ।

किसलयदलतल्पम्लाविनं प्राप तं स

ज्वलदसमशरेपुस्पधिपुष्पदिमौलेः ॥ १३३ ॥

सरस्तीति ॥ न हंसो यत्र सरसि नृपं पूरुमपश्यत्तस्य सरस-
तीरं भजते तस्य अशोकानोकहस्याशोकवृक्षस्य उपमूल मूलमभीपे
त नल प्राप । किंभूतम्—सरतरलं सदनजनितपीडना चञ्चलम् ।
तथा—किमलयातानमप्रहयाना दलानि कोमलाङ्गुलास्तेषां तत्प
शय्या तस्यापि न्यादिन न्यानशीलम् । किंभूतव्यानोऽस्य—
ज्वलन्तो देशप्रपन्नाना अननसरेपरः कान्तारागते मरु स्पर्शने
एवशीलानि पुष्पाणि तेषामुडिः समुद्रिणुको मोदिरप्रभागो
यस्य । विरहव्यथा इत्थं प्रतीक्षमाणत्वेन स्थितो या पूरं हं-
सेन दृष्टः । अशोकपुष्पाणां रत्नबाजशङ्कानयाननु-ययन् ॥

परवति दमयन्ति त्वां न किञ्चिद्दामि

दुतमुपनम किं मानाह ना गमं हंम ।

इति वदति नलेर्भा तच्छृशमोपनमः

प्रियमनु मुकुतां हि न्यस्तृहाया विलम्बः १३४

परवतीति ॥ नन्दे उन्मादवगादिनि वदति तस्या इमं उपनम
ननीपमगतं सन् तद्वतीवृत्तस्य सर्वं दमयति त्व । इति-
ति किम्—दिने प्रवर्तमाना भैमी प्रवर्तते । एतं दमयति—
परवति विरहव्यथावृत्तमेव दमयति । अहं सा प्रिय प्रवर्तते
नाच्छेदीत्यादि किञ्चित् न वदामि । न च दमयति इति । अहं,
यः पुन विप्रमुखावनेन मनोपनमत् । न । भौमी मनुः इति
माहमनोपनमत् कथयति, वदामि इति । तद्वत्तव यमय-
यमसा कथं कथयन्निष्पद्यन्—विप्रमिति । न । अहं
इति न निष्पद्यन् प्रिय नानुपनमत् । न । अहं यमय-
यमसा पुन विरहमेव, न इत्यमरः । अहं इति सन्तु नृपतिः ।

१. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
२. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
३. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
४. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
५. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
६. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
७. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
८. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
९. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।
१०. अस्तित्वं कार्यसिद्धेः स्फुटमथ कथयन्पक्षतेः कम्पभेदै-
राख्यातुं वृत्तमेतन्निपधनरपतौ सर्वमेकः प्रतस्थे ।

भवति तदैव पुण्यवशात्प्राप्नुवन्तीति भावः । 'क सृष्टायाः' इति केचित् । सृष्टाया विलम्बः केति योजनीयम् । सुकृतम्, 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृणः' इति क्लृप् । आदेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं भूतार्थे ॥

कथितमपि नरेन्द्रः शंसयामास हंसं

किमिति किमिति पृच्छन्भाषितं स प्रियायाः ।

अधिगतमथ सान्द्रानन्दमाध्वीकमत्तः

स्वयमपि शतकृत्वस्तत्तथान्वाचचक्षे ॥ १३५ ॥

कथितमिति ॥ स नरेन्द्रो नलो हसेन कथितमपि प्रियाया भैम्या भाषितं वचनं किमिति किमिति कीदृशीदृमित्येवमादरातिशयेन हंसं पृच्छन्शंसयामास वादयति स । अधानन्तर सान्द्रो निविड आनन्द एव माध्वीकं मधु तेन मत्तो हृष्टः सन् अधिगत ज्ञातार्थं तद्वैमीभाषित स्वयमपि शतकृत्वोऽनेकवार हसेन यथोक्तं तथैव ईदृग्भैम्योक्तमीदृग्भैम्योक्तमिति शिरःकम्पाद्यभिनयेनावाचचक्षेऽनूदितवान् । अत्याहतस्येयं जातिः । मद्य(त्त)विशेषश्चोक्तमपि पुनर्वादयति स्वयमपि पुनर्वदति । 'मधु माध्वीकमद्ययोः' इत्यमरः । 'माद्वीक' इति पाठे शृङ्गीकाया द्राक्षया विकारो माद्वीकम् । शंसेः शब्दकर्मत्वादणौ कर्तुर्ष्यन्ते कर्मसंज्ञा । शतवार शतकृत्वः 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच' इति कृत्वसुच ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिसुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।

तार्तीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रवन्द्ये महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोऽवलः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तार्तीयीक इति द्वैतीयीकवत् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृतौ नैपथीयप्रकाशे द्वितीयः सर्गः समाप्तः ॥

चतुर्थः सर्गः ।

अथ नलस्य गुणं गुणमात्मभूः

सुरभि तस्य यशःकुसुमं धनुः ।

श्रुतिपथोपगतं सुमनस्तया

तमिषुमाशु विधाय जिगाय तान् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ हंसगमनान्तरमात्मभूर्मदनः श्रुतिपथे कर्णमार्गे उपगत प्राप्तमार्कणितं नलस्य गुणं सौन्दर्यादिरूपगुणं गुणं सौन्दर्यं विधाय कृत्वा, तथा—कर्णितं सुरभि रयातं सुगन्धि च तस्य यशोलक्षणं कुसुम धनुर्विधाय, तथा—श्रुतिपथोपगतं श्रुतमार्गकृष्टं च तमेव राजानं नलं सुमनस्तया मनीषितया कुसुमत्वेन च द्रुपं वाणं विधाय आशु तां भैमी जिगाय जितवान् । अन्य-

१ 'अनाभीन्तरमात्मोत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र जातिरुत्कारः । अत्रनेके पूर्वोक्तदेव च नास्तीवृत्तम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

सान्त्वनाकरणं दारणेन संभाषणं । इममुक्तान् कृतां प्रीतिरमपीडावहितता जानेति भावः । नन्वे तदनुसाराणोपाये विप्रलम्भेन सनेन संगेण क्रियते । तान्द्रादृता विभाता आलम्बादादि प्रलम्भशृङ्गारोपाये गतायगममूहनीयाः । 'मुगन्ते च मतोऽसुरभि' इति विधः । जिगाय, 'गन्विष्टेति' इति कृत् ॥

यदतनुज्वरभाक्तनुते स सा

प्रियकथासरमीरगमजनम् ।

सपदि तस्य जिगान्तरतापिनी

परिणतिधिपमा समपद्यत ॥ २ ॥

यदतन्विति ॥ अतनुज्वरभाक्तामजलितमंगापभासमा प्रियकथा नलगोष्ठान्तलक्षणा सरमी तस्या निप्रलम्भाग्रयद्वात्मरसे मज्जन तस्यां रसेन प्रीत्या मज्जनम् । मातरमाकर्णनमित्यर्थः । तनुते स चकार । तस्या मज्जनस्य गपदि परिणतिः परिपाकागमिन् दुःसहा समपद्यत जाता । चिन्ता—निर चिरकालमान्तर तन् स्तापयत्येवंशीला । नलगुणाकर्णनज्ज्वासापीडाशान्त्यर्थं तत्कथां निरहपीडनाशो भविष्यतीति बुद्ध्या सादर तत्कथायामाकांक्षां प्रत्युत तस्या उदीपकत्वात्पूर्वोपेक्षयान्तिता सा कथा निरद्वायनिका जातेति भावः । योऽपि ज्वरी मरोजलक्षान करोति त्वं विषमात्यो ज्वरो भवति । ज्वरिणस्तथा ज्ञानमपि विषमत्वजनं भवति, सरसीक्षानं तु सुतरामिति सरसीपदम् ॥

ध्रुवमधीतवतीयमधीरतां

दयितदूतपतद्रुतवेगतः ।

स्थितिविरोधकरीं व्यणुकोदरी

तदुदितः स हि यो यदनन्तरः ॥ ३ ॥

ध्रुवमिति ॥ व्यणुकोदर्यतिकृशोदरी इयं भैमी दयितस्य नलस्य दूतो हसस्तस्य पतद्वा पक्षाभ्यां गतो यो वेगलत्सादयितदूतपततोः पक्षयोगेते गमने यो वेगलत्साद्वा, पक्षाभ्यां गतं गमनं यस्य स पक्षी दयितदूतश्चासौ पतद्रुतश्चेति वा, तस्य वेगलत्सात्मकशास्थितिः स्त्रीमयोदा तस्या विरोधकरीं विरोधिनीमधेयता धरा

१ 'सरेण सा जिता' इति पदेन निप्रलम्भम्योपक्षेप कृत । तत्र स्वल्प तथान्तरात् सक्षेपतो लिख्यते । तदुक्तं भरते—'विभागाभ्यां व्यभिचारिसयोगाद्रमनिपत्तिः' । तत्र 'विभावा आलम्बनोद्दीपनसंज्ञेन वलनोयानादयः । अनुभावा कदाक्षनुजक्षेपादयः । सहकारिणश्च निरर्थावाख्यलिखितः । ष्टैर्व्यक्तीकृत स्याभिभावो रमः' इत्यभिधीयते । तत्र नान्यभावा 'रतिहीनस्य लोकश्च—'इत्यादयोद्यो । 'सम्भ स्वेदोऽय रोमां' इत्यादयोद्यो सात्विकाः । तथा 'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारा तथापि भाव प्रोक्तः' इति भावस्य लक्षणम् । तेच रसाः कस्यचिन्मते दश, अन्ये चिन्मते नव, कस्यचित्तु मतेऽष्टौ । यदुक्तं रुद्रदे—'शृङ्गारवीरकरणा'—इत्यादि तत्र सामान्यशृङ्गारलक्षणम् । यदुक्तं तत्रैव—'व्यनदारात्पुनया' इत्यादि । अथ निप्रलम्भनामा शृङ्गारोऽयं चतुर्विधो भवति । 'प्रथमातुरागमान'—इत्यादि ॥ मभोगशृङ्गारलक्षणमष्टादशसंगं प्रतिपादयिष्यामः । अत्र रूपकं पदकथनकर इति साहित्यविद्याधरी । २—'अत्र रूपकम् । ज्ञानान्तरात् तन्तु रूपकादेव । तेन न ममानोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । 'ज्वरदोषं न्यथात्रममननाच्चन्द्ररूपानवर्तयतिपथिपमालकारभेद' इति जीवातु ।

१. वेदशास्त्रं हि तिलकमाश्रितविद्यामयी ।
तुल्यमोक्षमयम्, हि न हि विद्यामयी ।
विद्यामयी हि तिलकमाश्रितविद्यामयी ।

अनपिधानपतत्तपनातपं

तपनिपीतसरः सरसीरुहम् ॥ ९ ॥

निर्मितः कृतः संज्वरः संतापो यत्क एवभूतं सत्तपेन ग्रीष्मेण नि-
पीतं सरन्मस्मिन्विद्यमानं सरोरुहं कमलं हसति स्म । तत्तुल्यं जा-
तमित्यर्थः । किंभूतं कमलम्—अनपिधानो निष्प्रतियन्धः पतन्तप-
नातपः सूर्यातपो यस्मिन् । ग्रीष्मसंवन्विकमलवद्वतितरां संतापो-
ऽनुभूयत इत्यर्थः ॥

मदनतापभरेण विदीर्य नो

यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः ।

निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा

तमपराधमधात्प्रतिव्रजती ॥ १० ॥

मदनेति ॥ दमनस्वसुहृदा हृदयेन मदन्तापभरेण मदन्ज-
नितज्वरबाहुल्येन कृत्वा विदीर्य स्फुटित्वा यद् नो उद्गापत्युत्पति-
तम्, निविडं निरन्तरं पीनं पीवर कुचद्वयं तेन कृता यत्रणा व-
न्यनं प्रतिवधनी मनी त विदीर्यानुत्पतनलक्षणमपराधमधाध्वार ।
विरहन्तापभराद्रैमीहृदयं विदीर्ये गन्तुकामं जातमपि स्तनद्वयेन
तमपराधं सोद्गापि रक्षितम् । अन्यथा गतमेव स्यात् । स्तनद्वयस्या-
यमपराधो न तु हृदयस्य । अथ च तमपराधमधात्पीतवती । उ-
त्पतननीलस्य वस्त्रादिः पापाणादिना कृता यत्रणा प्रतिबन्धं करोति ।
पूर्वनिपातन्या पूर्व पीनशब्दस्योत्तरेण समामं कृत्वा निविडपदेन
समाय. कर्तव्य. । अधात्, धान्येधोरपि लुङि 'धुमास्या-' इति
नियो लुङि रूपम् ॥

चिन्तानाह—

निविशते यदि गुरुशिखा पदे

मृजति सा क्रियतीमिव न व्यथाम् ।

मृदुवनोर्वितनोतु कथं न ता-

मयानिभृत्तु निविश्य हृदि स्थितः ॥ ११ ॥

निविशत इति ॥ शुद्धोऽग्नौ शुद्धयन्ताङ्गाग्रे' इत्यमरः ।
 शुद्धयित्वा गान्धकप्रसाधनं पदे चरणे यदि निविशते प्रविशति
 सा शुद्धयिता स्निग्धानिव यथा न सूत्रति करोति, अपि तु महती
 वेदा इति । न कारयान्द्रुतनोरतिमुक्तया नैम्या हवि नि-
 विशत प्रविशत मिताऽप्यनिवृत्तयनो न उच्यते, तु पुनन्मा व्यथा कथं
 न विवर्तते करोति, करोत्येव । न च ननु तस्या हृदयं प्रविश्य स्थित-
 रतया न प्रपन्नः । न च ननु सर्वदा पिबन्त्यन्यान्त्या भूयन्ती
 ननु प्रपद्येति नञ् । दृक्पदो वाक्याल्लकारे । निविशते,
 विविशति इति नञ् ॥

चिन्तया विषयान्तराग्रहणमाह—

मनसि सन्तमित्र प्रियमीश्वितुं

नयनयोः स्पृहयान्तरूपेतयोः ।

ग्रहणशक्तिरभूदिदमीययो-

रपि न संमुखवास्तुनि वस्तुनि ॥ ११

मनसीति ॥ इदमीययोरेतद्दीययोनंयनयोः संसृते प्र-
स्थानं यस्यैवंभूते पुरोवर्तिन्यपि वस्तुनि वडादौ ग्रहनगदि-
नसामर्थ्यं नाभूत् । किंभूतयोः—मनमि सन्तं स्थितं नि-
मीक्षितुं स्पृहयेव वाञ्छयेवान्तर्हृदयदेशमुपेतयोः । नि-
नेत्रयोरनिर्भ्रदेशत्वेन नि.सहत्वात्पुर स्थितमपि तान्ना न-
शक्यते । तत्रान्तरगतत्वे प्रियालोकनवाञ्छायाः कारणवशात्
इदमीययोः, त्यदादिवावृद्धाच्छः ॥

चिन्तानुभावं रोदनं सुखानति चाह—

हृदि दमस्वसुरश्रुत्तरपुते

प्रतिफलद्विरहात्तुमुखानतेः ।

हृदयभाजमराजत चुम्बितुं

नलमुपेत्य किलागमि तन्मुखम् ॥ १३ ॥

हृदीति ॥ विरहेणात्ता स्वीकृता मुखाननि सुखनप्रग ।
 तस्या दमस्वसुभैम्याः अशुभरुदुते वाप्पप्रवाहपरिपूर्णं हृदि ।
 प्रतिफलप्यतिविम्बितं तत्तादृगानन मुखं कर्तुं हृदयनात्र हृद
 मध्यवर्तिनं मूलं सुम्बितमुपेत्य समीपं गत्वा आगमि किञ्च
 मित्प्यदिवााराजत शुशुभे । विरहवशान्मुखं नत्रं जातम्, इत्
 निगंतमित्यर्थः । विरहेणात्ता या मुखाननिस्तस्या हेतो प्रत्ये
 दिति वा । तं नलमिति वा । आगमि भविष्यति गन्तव्यं
 इति साधुः ॥

चिन्तानुभावं नि.श्वाममाह—

सुहृदमग्निमुदञ्चयितुं सरं

मनसि गन्धवहेन मृगीदृशः ।

अकलि निःश्वसितेन विनिर्गमा-

नुमितनिहुतवेशनमायिता ॥ १४ ॥

सुहृदमिति ॥ मृगीदृशो भैम्या नि ध्वमितेन नि धाम
गन्धर्वहेन मलयानिलेन मनसि विद्यमानं सुहृदं सर लम्ब
णमग्निमुद्वयितुमुत्तेजयितुं विनिर्गमेन नि मरणेनानुमिवन्मु
नज्ञानविषयीकृतं निह्ननवेदानं गुप्तप्रवेशनं यत्तु म चामी मदी
नस्य भावमन्ता या अकृष्टि अद्वीकृता । अम्यस्तेत्ययं । वि
धि धामवायुर्वहिति मरति, वहिनि. मरणं चान्त. प्रमग्नं त्र
नुपपन्नमानं सनमनुमापयति । वायुना न्यमिषस्य लगद्वेद
वेमन्तः प्रवेशः कृत इति लुप्तोपदेशः । वाद्येन वायुनान्तः प्रवे
शः । प्रवेशः इति निष्कर्षमाहित्यविद्याधर्या ।
साहित्यविद्याधर्या । साहित्यविद्याधर्या ।
साहित्यविद्याधर्या । साहित्यविद्याधर्या ।

गङ्गामाह—

विधुरमानि तथा यदि भानुमा-
न्कथमहो स तु तद्दृश्यं तथा ।

अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटी-

कृतद्वपचमजिज्वलदंशुभिः ॥ २० ॥

विधुरिति ॥ तथा नैम्या विधुश्चन्द्रो यदि भानुमान्सूर्यो-
ऽनानि दाहकश्चन्द्र एव सूर्येवमारोपितं चेत्तर्हि स तु पुनः सूर्यः
वियोगभरेण विरह्यादुन्नेनापि यदस्फुटनमविदीर्णत्वं तेन स्फुटी-
कृतं दृश्यं सात्त्विकं दम्भं चेत्त वा पुनविधमतिकठिनमपि तस्या
तन्मनसुभिः कृत्वा कथं तथा अनिर्वाच्यमजिज्वलदंशुभिः । नह्या-
रोपितोऽनित्ये भवितुमोऽयमिति तत्र दाहस्यामर्षं, पापाण्यग्राहे
परिनिर्वाच्यम् । अत एव जडो आश्चर्यम् । मानितेऽपि सूर्येव वि-
रहस्य सूर्येव च परमरम्यं साक्यं दाहक्यम् । अत एवाश्च-
र्यम् । तदुक्तं सूर्यो मानितो न तु नातिरक्तमहिं तापातिभ-
रास्फुटनं करोति । नारोपितं प्रकटीकृतं सूर्येकान्तत्वं येनैवविधं
कृतं दाहक्यं सूर्येव तदुक्तं । चन्द्रस्य कृत्रापि
तदुक्तं दाहक्यं सूर्येकान्तमजितं सूर्ये एव करोति न
तदुक्तं दाहक्यं सूर्ये एव करोति । नारोपितत्वादा-
नं दाहक्यं सूर्ये एव करोति । नारोपितत्वादा-
नं दाहक्यं सूर्ये एव करोति ।

विधुरमानि तथा यदि भानुमा-

न्कथमहो स तु तद्दृश्यं तथा ।

अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटी-

कृतद्वपचमजिज्वलदंशुभिः ॥ २१ ॥

विधुरिति ॥ तथा नैम्या विधुश्चन्द्रो यदि भानुमान्सूर्यो-
ऽनानि दाहकश्चन्द्र एव सूर्येवमारोपितं चेत्तर्हि स तु पुनः सूर्यः
वियोगभरेण विरह्यादुन्नेनापि यदस्फुटनमविदीर्णत्वं तेन स्फुटी-
कृतं दृश्यं सात्त्विकं दम्भं चेत्त वा पुनविधमतिकठिनमपि तस्या
तन्मनसुभिः कृत्वा कथं तथा अनिर्वाच्यमजिज्वलदंशुभिः । नह्या-
रोपितोऽनित्ये भवितुमोऽयमिति तत्र दाहस्यामर्षं, पापाण्यग्राहे
परिनिर्वाच्यम् । अत एव जडो आश्चर्यम् । मानितेऽपि सूर्येव वि-
रहस्य सूर्येव च परमरम्यं साक्यं दाहक्यम् । अत एवाश्च-
र्यम् । तदुक्तं सूर्यो मानितो न तु नातिरक्तमहिं तापातिभ-
रास्फुटनं करोति । नारोपितं प्रकटीकृतं सूर्येकान्तत्वं येनैवविधं
कृतं दाहक्यं सूर्येव तदुक्तं । चन्द्रस्य कृत्रापि
तदुक्तं दाहक्यं सूर्येकान्तमजितं सूर्ये एव करोति न
तदुक्तं दाहक्यं सूर्ये एव करोति । नारोपितत्वादा-
नं दाहक्यं सूर्ये एव करोति । नारोपितत्वादा-
नं दाहक्यं सूर्ये एव करोति ।

विधुरमानि तथा यदि भानुमा-

न्कथमहो स तु तद्दृश्यं तथा ।

अपि वियोगभरास्फुटनस्फुटी-

कृतद्वपचमजिज्वलदंशुभिः ॥ २२ ॥

तात्त्विकमनलभावममित्रं नावुध्यत नाजानात् । यद्यपि
विरहे ज्वलति दीप्यमाने सति असूत्राणांस्तृणानां च हृत्वा-
नाय विरहवह्निशान्त्यर्थमुज्झितुं त्यक्तमैह तं पृच्छत् । वि-
रहवह्निं चेज्ज्ञातं स्यात्तच्छान्त्यर्थं तृणक्षेपं न कुर्वीत् । अतो वि-
रहवह्निं नाजानादित्यर्थः । किं तु स्त्रीविरहस्य भावः प्राप्तिस्तदभावं नलप्राप्त्यभावलक्षणं रहस्यं मूलकारण-
सीत्, अपि तु जानाति सौव । नलविरहे मरणमेव ज्ञानो न तु
वनमल्लैच्छदिति भावः । यतः स्वविरहस्य रहस्यं स्वेन ज्ञातं
सात्स्वीयान्प्राणान्प्रशमनायोद्धाय यमाय तृणतुल्यान्वाहं
मैच्छत् । एतच्च दुःसहत्वज्ञानेन विना न घटते । विरहवह्निः
सहस्यं जातमिति भावः । 'शमनो यमराज्यमः' इत्यमरः ॥

प्रकृतिरेतु गुणः स न योषितां

कथमिमां हृदयं मृदु नाम यत् ।

तदिषुभिः कुसुमैरपि दुन्वता

सुविद्यतं विद्युधेन मनोभुवा ॥ २३ ॥

प्रकृतिरिति ॥ नाम प्रमिद्वौ । योषितां हृदयमन्तःकरणं
कोमलमिति यत्प्रकृतिः स्त्रीणां स्वाभाविको गुणः, इमां योषितां
कथं कुतो नैतु न प्राप्तोऽतु, अपि तु प्राप्तः । इमां प्राप्तं इत्यादि
प्रमाणमाह—विद्युधेन देवेन, विद्युया च मनोभुवा कामेन कु-
रपि पुष्पपैरपीषुभिर्वाणैर्हृदयं दुन्वता पीडयता मता तन्मृ-
दुलक्षणं प्रमेयं सुविद्युतं सुतरां स्पष्टीकृतम् । यदि स गुणो न
नर्ति पुष्पवाणे, पीडा न स्यात् । सा तु जाता । तस्मात्पु-
ष्पमायात उति सुतरां मदनवाणैः पीडितेति भावः । दुर्वाधं इति
विद्युया विमिश्रये ॥

निर्दशनुभाव वदिरनिगममाह—

रिपुतरा भवनादविनिर्यतां

विधुरुचिर्गृह्णालविलेनुताम् ।

इतरथात्मनिवागणयद्वा

उवगयितुं विधुधेनधराविशन् ॥ २४ ॥

रिपुनिर्यतां ॥ रिपुनिश्चन्द्रहानिः । भवनाद्दृष्टविनिर्गतं
रिपुनिर्गतं ना भवति । उवगयितुं मत्तापयितुं गृह्णालविलेनुताम् ।
इतरथात्मनिवागणयद्वा । विधुरुचिर्गृह्णालविलेनुताम् ।
उवगयितुं विधुधेनधराविशन् ॥ २४ ॥

रिपुनिर्यतां ॥ रिपुनिश्चन्द्रहानिः । भवनाद्दृष्टविनिर्गतं
रिपुनिर्गतं ना भवति । उवगयितुं मत्तापयितुं गृह्णालविलेनुताम् ।
इतरथात्मनिवागणयद्वा । विधुरुचिर्गृह्णालविलेनुताम् ।
उवगयितुं विधुधेनधराविशन् ॥ २४ ॥

रिपुनिर्यतां ॥ रिपुनिश्चन्द्रहानिः । भवनाद्दृष्टविनिर्गतं
रिपुनिर्गतं ना भवति । उवगयितुं मत्तापयितुं गृह्णालविलेनुताम् ।
इतरथात्मनिवागणयद्वा । विधुरुचिर्गृह्णालविलेनुताम् ।
उवगयितुं विधुधेनधराविशन् ॥ २४ ॥

संतापेन कुञ्जालनं संकोचः, तेन कृत्वा पृथुमनी भेमी प्रति उति जगदतुरिव । इति किम्—भैमी, तव सनयुग एवममनुकु-
लकृतग्रहणरीत्या एवमनेन प्रकारेण मम यथा संकोचो जानन्त्या
तदाकारेण वा प्रियकरग्रह नलपाणिसंबन्धं प्राप्स्यति, किं नु ता-
म्यति स्लायति । नुः प्रभे । ग्लानिनं कार्यत्वर्थः । संतापवशा-
त्कमलसंकोचः ॥

त्वदितरोऽपि हृदा न मया धृतः
पतिरितीव नलं हृदयेशयम् ।
सरहविभुजि बोधयति सा सा

विरहपाण्डुतया निजशुद्धताम् ॥ ३१ ॥

त्वदिति ॥ सा हृदयेशयं नलं विरहेण या पाण्डुता तया
सर एव हविभुजि बहौ निजशुद्धतां स्वीयपातिप्रत्यमिति बोधयति
स्वेव ज्ञापयति सा । इति किम्—हे प्रिय, मया त्वदितरस्ततोऽ-
न्यः पतिः हृदापि मनसापि न धृतः, क नु हस्तादिनेति । भैम्यन्तः
कामः, पाण्डुता च विद्यत इति । अन्यापि सती बहौ स्वीयशुद्धता
पतिं बोधयति । दुर्लभ्यत्वादणि कर्तुणो कर्मत्वम् ॥

विरहतस्तदङ्गनिवेशिता

कमलिनी निमिपदलमुष्टिभिः ।

किमपनेतुमचेष्टत किं परा-

भवितुमैहत तद्वथुं पृथुम् ॥ ३२ ॥

विरहेति ॥ विरहेण तसे तदङ्गे भैम्यङ्गे निवेशिता निक्षिप्ता
कमलिनी निमिपन्ति संकुचन्ति दलानि पर्णान्येव मुष्टयस्ते.
कृत्वा पृथुं महान्तं तद्वथुं भैमीसंतापमपनेतुं दूरीकर्तुमचेष्टत किं
उद्योगं चक्रे, वा पराभवितुं मोहयितुमैहत ऐच्छत् किम् । अन्य-
दपि दुःखद मुष्टिमिरपनीयते । संतापवशात्कमलिनी संकुचि-
तेति भावः ॥

विधशतामाह—

इयमनङ्गशरावलिपन्नग-

क्षतविसारिवियोगविपावशा ।

शशिकलेव खरांशुकरादिता

करुणनीरनिधौ निदधौ न कम् ॥ ३३ ॥

इयमिति ॥ इयं भैमी खरांशो. सूर्यस्य करैर्दिता पीडिता
शशिकलेव करणसमुष्टे कं न निदधौ चिक्षेप, अपि तु सर्वमपि ।
किंभूता—अनङ्गशरावलिलक्षणा. पन्नगास्तेः क्षतं दशनं तेन वि-
सारि प्रसरणशील वियोग एव संतापकारित्वाद्विप, तेन अवशा
विह्वला । एवंविधा दृष्टा सर्वेऽपि शुशुचुः । अन्योऽपि संपदष्टो
विपविह्वलः सैलोकं करुणायां क्षिपति । अथ च संपदष्ट एव वि-

१ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति सा-
हित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । 'अचेष्टत'
इत्युत्प्रेक्षा । मनुतस्तु न किंचित्कर्तुं शक्नाक, प्रत्युत स्वयमेव
'अचेष्टत' इति जीवानु ।

नितराणां जगत्तरे विद्यमाने, तथा चान्य एव निमित्त
मेम् । कृत्वाजडदेन नेत्या जगत्तरे एव गतिम् । तत्रमत्र
विमोक्षिणोमपिगता नेति तं ॥

अलति मन्मथोदनया निजे

हृदि तयाद्रिमृणाललतापिता ।

सजगिनोनपया मनिपसगो-

र्मलिनतामभजदुजगोर्भुशम् ॥ ३४ ॥

अलतीति ॥ तया मन्मथोदनया मन्मथनितोदना-
लति मतसं निजे हृदि अपिना निक्षिप्ता आद्रिमृणाललता ।
मृणालाती स्वजगिनो. तान्तरा मृणालजगिनो. मनिपसगो-
दयममीपस्थितागोर्भुजगो. गतासापयया लजया युवमा-
मलिनतामभजत् । मनापशान्त्यर्थे सरसा मृणाललता आ-
पिता तद्वत्तन्मनापशान्त्याना जाता । मृणालजगिनो-
लसमीपस्थितोभैमीभुजगोर्भुजगो. श्यामरा जगितमिति मन्म-
थोत्प्रेक्षा । जगिनोऽपि सजगिना रादेहत्र स्थितो सत्य
पश्यन्मलिनो भवति । भुजगो मनिपसगोरिति सतिसतनी
अयोत्ताभ्यामेव त्रयो ॥

पिकरुतिथुतिकम्पिनि शैवलं

हृदि तया निहितं विचलद्वभौ ।

सतततद्रतहृच्छयकेतुना

हतमिव स्वतनूधनघपिणा ॥ ३५ ॥

पिकरुतीति ॥ पिकरुतिथुत्या विरहित्वाल्कोकिलालाप-
नोत्कम्पिनि हृदि तया संतापनित्यर्थे निहितं निक्षिप्त हृद-
सकम्पत्वाद् विचलद्विशेषेण कम्पमान शैवल सतततद्रतो नित्ता
भैमीगतो, हृदगतो वा हृच्छय कामस्तस्य केतुना धजेन हृत-
वभौ शुशुभे । किंभूतेन केतुना—स्वतनू स्वशरीर घन निवि-
धपंतीत्येवशीलेन । मत्स्यो हि शैवले घपण करोतीति ज्ञाति ।
घपणस्य घनत्वं कम्पवाहुत्स्यस्यचनार्थम् । निक्षिप्तेऽपि शैवले शो-
लालापसां दुनोति स्मेति भाव । हृच्छय इत्यत्र 'शयवास'
इति विकटितत्वात्लुङ् ॥

वाष्पातिरेकमाह—

न खलु मोहवशेन तदाननं

नलमनः शशिकान्तमबोधि तत् ।

इतरथा शशिनोभ्युदये ततः

कथमसुसुवदसुमयं पयः ॥ ३६ ॥

नेति ॥ नलमनो नलान्त.करण कर्तुं तत् सुन्दरम् । अथवा
यत्सर्वदोन्मादवशेन पश्यति, तत्तदानन भैमीमुख कर्म उन्माद
वशाच्छशिवत्कान्त रमणीयं चन्द्रकान्तमाणिविशेषरूप न लु-
नेवावोधि । अनुदेति काकु । किंतु सम्यगोवायोधीत्यर्थः । किं
तत्त्वत एव चन्द्रकान्तत्व तस्य तेन ज्ञातमित्यर्थः । इतरथा पूर्वव

१ 'अत्र रूपकोपमालकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र'
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षा' इति
जीवानुसाहित्यविद्याधरी ।

॥ शुभः शुभः ॥

छिण्डिमनामकं वाद्यं सुखरय वादय । मादशां प्राणनाशनेन महा-
कीर्तिर्भविष्यतीति स्वपितुर्जलनिधेः कुल वंशमुज्ज्वलं कुरु । वधू-
वधपौरुषमपि गृहाण । जडनिधेर्वंशजातस्यैव युक्तं, न त्वन्यस्य ।
अथ च सुपु अयशःसंबन्धि नवछिण्डिमं वादय, जलनिधेः कुलं
दह । पतत्सर्वं कुरु पौरुषम् । हरिणलान्छन शशकलङ्क, कदर्थनां
पीडां मुञ्च मा कार्पीः । पीडाया असह्यत्वाज्ज्ञादिति मारयेत्यर्थः ॥

निशि शशिन्भज कैतवभानुता-

मसति भास्वति तापय पाप माम् ।

अहमहन्यवलोकयितास्मि ते ।

पुनरहर्षतिनिहृतदर्पताम् ॥ ५४ ॥

निशीति ॥ हे शशिन्, निशि त्वं कैतवभानुतां कपटसूर्यतां
भजाङ्गीकुरु । हे पाप पापरूप, भास्वति सूर्ये असत्यविद्यमाने मां
तापय ज्वालय । निशि, सूर्ये चाविद्यमाने इत्युभयत्रापि योजनी-
यम् । पतत्सुखेन कुरु । अहमहनि प्रभाते पुनस्ते तव अहर्षतिना
सूर्येण निराकृतो दर्पो गतो यस्य तस्य भावस्तत्त्वमवलोकयितास्मि
द्रष्टास्मि । सूर्यसमक्षं त्वयोभयमपि कर्तुं न शक्यते । तेन यद्यत्तव
करिष्यते तन्मयैव द्रक्ष्यत इति लौकिकयुक्तिः । तापय, चुराङ्गौ
'आधृपाद्वा' इत्यत्र पठितस्य 'तप दैन्ये' इत्यस्य । अवलोकयि-
तास्मि, लुद । अहर्षतिः, 'अहरादीनाम्' इति रेफे ॥

शशकलङ्क भयंकर मादशां

ज्वलसि यन्निशि भूतपतिं श्रितः ।

तदमृतस्य तवेदशभूतता-

जुतकरी परमूर्धविधूननी ॥ ५५ ॥

शशेति ॥ हे शशकलङ्क, मादशां विरहिणीनां भयंकर पीडा-
कर, त्वं निशि भूतपतिं पृथिव्यादिभूतानां पतिमाकाशं श्रित
आधितवान्, श्रयितुं कृतप्रारम्भो वा सन् यज्ज्वलसि दीप्यसे तत्त-
स्मादमृतस्यामृतमयस्य तव ईदृशभूतता ईदृशो भूतस्तस्य भावो
ज्वलनवजातता कान्तिमत्ता चाजुतकरी चमत्कारिणी । अत एव
परेषां मूर्धविधूननी शिरःकम्पनकारिणी । अमृतस्य शीतलस्य
वाहकत्वं न दृष्टमित्याश्रयम् । सकलङ्कस्य परपीडकस्यामृतरूपत्वा-
दिकमाश्रयंकारीति च । ईदृशं मादशाजनोद्देजनलक्षणं प्रकारं भूत-
प्राप्तन्तेति वा । अथ च भूतपतिं शिवमाश्रितो यज्ज्वलसि अमृ-
तस्य तवेदशभूतताश्रयंकारिणी । भूतानामसदादीना पतिः पाल-
कत्वादश्रितस्य स्वभावतः सुधारूपस्य च यत्पीडाकरणशीलत्वं त-
दाश्रयंकारि । युक्तं न भवतीत्यर्थः । अथ च भैरवरूपं महादेव-
माश्रित्य यज्ज्वलद्गो रात्रौ भवसि तदमृतस्य जीवत एवेदशपिशा-
चताश्रयंकारिणी मृतस्यैवभूतत्वं दृष्टम् । भूतो हि मृतः सन्
स्वात्पादनां भयंकरो भवति, यत्र विद्वति तस्य मूर्धानमपि
कम्पयति । अथवाऽमृतत्वोदकस्य ज्वलनरूपताश्रयंकारिणी । उद-
कस्य ज्वलनरूपत्वं कुत्रापि न दृष्टमित्यर्थः । भयंकरः 'मेवतिभ-

येपु-' इति सखि मुम् । श्रितः सुष्ठुश्रितः (?) इति वत् । श्रितं
गत्यर्थत्वात् 'गत्यर्थकर्मक-' इति कनेरि क्तः । यद्वादिकर्मणि क्तः
क्तः । अजुतकरी, 'कृजो हेनुताच्छीत्य-' इति टे ॥

श्रवणपूरतमालदलाङ्कुरं

शशिकुरङ्गमुखे सखि निक्षिप ।

किमपि तुन्दिलितः स्थगयत्यमुं

सपदि तेन तदुच्छ्वसिमि क्षणम् ॥ ५६ ॥

श्रवणेति ॥ हे सखि, त्वं तव मम च श्रवणपूरं चन्द्रगुण-
वासायं निक्षिपापय । प्रयोजनमाह—तेनाङ्कुरेण तुन्दिलितो
कुक्षिः सन् स मृगो यद्यमुं चन्द्रं किमपि स्वल्पमपि स्वयं
च्छादयति तत्तर्हि क्षणं क्षणमात्रमुच्छ्वसिमि वासमोचनमपि
समर्था स्याम् । अङ्कुरपुटेनानेन चन्द्रश्चेत्तितोर्ध्वपितः स्वात्तर्हि न
शनाभावात्क्षणं मम पीडाभाव इत्यर्थः । स्थगयति
आशंसायां वर्तमानवत् । तुन्दशब्दादस्त्वर्थे 'नादित्वादि-
'तत्करोति-' इति णिचि निष्ठा ॥

असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवं

करगतैव गता यदियं कुहूः ।

पुनरुपैति निरुध्य निवास्यते

सखि मुखं न विधोः पुनरीक्ष्यते ॥ ५७ ॥

असमय इति ॥ ध्रुवं निश्चितं बुद्धिरसमयेऽप्रज्ञाने एतं
पति स्फुरति । कुतः—यद्यस्मादियं कुहूरमावासा करगतैव
प्राप्तैवातिसंहितैव गता यदि तदैव निरुद्धा स्यात्, यदा च
द्वयो न भवेत्तदेवं बुद्धिर्न जाता । पुनर्वदति—कुहूर्यदि पुनरुपैति
मिष्यति तर्हि निरुध्य निर्वन्धं कृत्वा त्वयात्र स्यात्तव्यमिति समा-
निवास्यते स्थापयिष्यते । पुनरुपैष्यतीति काकुर्वा । सदाभाव-
स्थितौ चन्द्रावलोकनं कदापि न स्यादित्यर्थः । करगता, गता
त्वात्कतेरि क्तः । 'द्वितीया श्रिता-' इति समासः । उपैति, वर्तते
सामीप्ये वर्तमानवत्त्वर्थः ॥

अयि ममैष चकोरशिधुर्धुने-

व्रजति सिन्धुपिवस्य न शिष्यताम् ।

अशितुमब्धिमधीतवतोऽस्य च

शशिकराः पिवतः कति शीकराः ॥ ५८ ॥

अयीति ॥ चन्द्रादर्शने हेतुन्तरसूचनार्थं चन्द्रद्वयः । पति
सखि, ममैष चकोरशिधुः सिन्धुपिवस्य समुद्रपानकारिणो न
रगस्यस्य शिष्यतां न व्रजति गमिष्यति । पृच्छ इति शेषः ।
त्वेऽन्याम. सुकरः । तस्य शिष्यत्वे तव किं फलमित्यतः
तच्छिष्यत्वेनाब्धिमशितुं पातुमधीतवत् । समुद्रपानसमर्थस्य च
रशिशोः पिवतः पानं कुर्वतोऽस्य शशिकराः कति शीकराः
भविष्यन्ति अपि तु स्वत्पा एव । यः समुद्रं पातुमिच्छति

१ 'अत्र तुन्दिलित' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र वधूवध्यानि-
श्रमेणाभिमनस विमानत्वेन पुत्रव्यवहारिभिरप्येव विमानास इत्यभि-
मानान्तरादभिमनसरेण तदा चात्तन्मन्त्रम्—अनेष्ट विमानासश्च'
इति । २ 'अत्रादिश्रुतेरिति' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र लेप' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र हेतु'
साहित्यविद्याधरी । ३ 'अर्थान्तरान्नामोऽङ्कार' इति सा-
ध्याधरी । ४ 'अत्र वा' इति ५१० अङ्क १ । पुनरुपैति नामा-
विद्याधरीसमनः ।

॥ वायुपुत्रो विष्णोः कालः कालः कालः कालः ॥

॥ ३॥

योजनं मदाश्रयेण सिध्यतीति सूच्यते । मामकं, 'तत्तत्कममका-'
इत्यणि ममकादेशः ॥

पुरभिदा गमितस्त्वमदृश्यतां
त्रिनयनत्वपरिपुतिशङ्कया ।

सर निरैष्यत कस्यचनापि न
त्वयि किमक्षिगते नयनैस्त्रिभिः ॥ ७६ ॥

पुरेति ॥ पुरभिदा त्रिपुरान्तकेन त्रिनयनत्वस्य परिपुतिरति-
व्याप्तिः, तस्याः सकाशाच्छङ्कया सर्वोऽपि जनस्त्रिनयनोऽभूदिति
भयेन त्वमदृश्यतामप्रत्यक्षत्वं गमितः प्राप्तः । मयि प्रत्यक्षे
त्रिनयनत्वस्यातिव्याप्तिः कथमित्याशङ्क्याह—हे सर, त्वयि अ-
क्षिगते प्रत्यक्षे, अथ च द्वेप्ये सति कस्यचनापि कस्यापि त्रिभि-
नयनैर्न निरैष्यत निर्गम्य न प्रादुर्भूतम् । लौकिकी चोक्तिरियम्—
कश्चिदुष्टं दृष्ट्वा वदति—एनं दृष्ट्वाहं त्रिनेत्रो जात इति । अत्र
यथा त्रिनेत्रगन्धेन कोपयुक्तत्वं लक्ष्यते, तथात्रापि सर्वोऽपि
सकोधा भवेयुरित्यर्थः । छलात्तु सर्वोऽपि त्रिनेत्रा भवेयुरिति मम
त्रिनेत्रत्वप्रसिद्धिर्गमिष्यतीति भयात्त्वमप्रत्यक्षत्वं गमितः । अथ च
त्वदुदयाज्ज्ञानलक्षणे तृतीये नेत्रे गमिते सति अयमन्ध इति नेत्र-
त्रयस्यापि वैयर्थ्यमापद्येतेति लौकिकयुक्तिः । इति सर्वं बुद्ध्वा त्वम-
प्रत्यक्षतां गमितः ।—त्रिनयनत्वस्य परिपुतिवैयर्थ्यं तच्छङ्कया त्वयि
कस्याप्यक्षिगते दृश्ये सति त्रिभिर्नेत्रैर्न व्यर्थं भूतम्, अपितु व्यर्थ-
भूतमेव । त्वदाहार्यमेव तस्य तृतीयनेत्रत्वं, त्वददृशं व्यर्थमेव स्या-
दित्यर्थ इति वा । अत्रापि तृतीयनेत्रस्य वैयर्थ्येऽपि नेत्रद्वयस्याप्य-
प्रयोजकत्वाद्वैयर्थ्यं ज्ञेयम् । व्याख्यानान्तरं सुधिया बोद्धव्यम् ।
त्रिनयन इति, क्षुब्धादित्वाण्णत्वाभावः । निरैष्यत, 'इष सपणे'
इति भावे यगात्मनेपदम् ॥

सहचरोसि रतेरिति विश्रुति-
स्त्वयि वसत्यपि मे न रतिः कुतः ।

अथ न संप्रति संगतिरस्ति वा-
मनुमृता न भवन्तमियं किल ॥ ७७ ॥

सहचर इति ॥ रतेः स्त्रियायाः सहचरोऽसि तथा विना
पुत्राकी कुत्रापि न निष्ठस्यतीति विश्रुतिर्जनवादः । अथ च रते-
मते । तर्हि त्वयि वसति विद्यमानेऽपि मे मम रतिः प्रीतिः किमिति
न चाप्यते । मयि त्वं वसे रतिश्च नास्ति । सहचरत्वादुभाभ्यामपि
भाव्यम् । तस्यासिद्धिर्निश्चयेत्यर्थः । अथवा सांप्रतमनङ्गावस्थायां
वा युवरोः संगतिर्नास्ति, किल यस्यादियं रतिमृतं भवन्तमनुल-
क्ष्य न मृता अन्वारोह्यं न कृतवनी । यतः सांप्रतं संगतिर्नैव,
सहचर्यं च नान्तीति प्रसिद्धिः । न रतिवियुक्तः । विरुद्धा श्रुति-
विश्रुतिः प्रसिद्धिरलीकैव । 'रतिः कामप्रियायां च रागेऽपि सुरते-
श्च' इति विरुद्धः ॥

१ 'अनुपपन्नाना' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'निरैष्यत' इति
वाचस्पतिः । 'अविश्रुतकर्मकादीन्नेत्राणां दृश्याः' इति ज्ञानतावतिर-
वम् । ३ 'अनोदित' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र विभावना
हेतुभावात्' इति साहित्यविद्याधरी ।

रतिवियुक्तमनात्मपरञ्च किं
स्वमिव मामपि तापितवानसि ।
कथमनापभृतस्तव संगमा-
दितरथा हृदयं मम दह्यते ॥ ७८ ॥

रतीति ॥ हे अनात्मपरञ्च, आत्मानं रक्ष्य परं चास्मिन्
नानीत्यनात्मपरञ्चन्ममं बुद्धिः । त्वं रतिवियुक्ता मामिव मे
स्वमपि आत्मानमपि किमिति तापितवान् दग्धवान् ज्ञेयः । त्वं
प्रतिकूलकोऽपि नाचरति, किंतु शत्रोरेव । त्वं मम योऽप्यपि
भवमीत्यर्थः । एवं कुतो जातमित्यत्र आह—इतरथा त्वत्
त्मन्यनापिते सति अनापभृतत्वापरहितस्य तव संगमात्मदग्ध-
हृदयं कथं कस्मात्कारणादह्यते मंताप्यते । परापकारार्थं मान-
मंतापितवान् एवंविधः परापकारनिरतश्च मित्यर्थः । 'अ-
नोपगुणा भवन्ति' । मंतसमन्वन्धासंतसत्त्वं युक्तम् । इदं
कर्मकर्तारं यन्तर्ह्ये ॥

अनुममार न मार कथं नु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।

इयदनाथवधुवधपातकी
दयितयापि तयासि किमुज्जितः ॥ ७९ ॥

अन्विति ॥ नु संभावनायां संबोधने । हे मार कान, त्वत्
पतिव्रतात्वेनानिप्रथितातिविरुद्धातापि रतिस्त्वव प्रिया मृत वद
नु कथं न ममार । पतिव्रतया मरणं कर्तव्यमिति धनः । न
त्रियेत या पत्नौ' इत्युक्तेः । न कृतं चेत्तत्रेदं कारणम्—मम रते
तयापि इयतीनां बह्वीनामनाथानां रक्षितूरहितानां विरोधेन
वधेन पातकी त्वमुज्जितस्त्यक्तोऽसि किम् । 'आशुद्धेः स्मर-
हि महापातकदूषितः' इति वचनात् । अत एवानुमरणं न इ-
मित्यर्थः । ममार, 'त्रियतेलुङ्लिट्श्च' इति नियमात्कर्मार्थः ।

सुगत एव विजित्य जितेन्द्रिय-
स्त्वदुरुकीर्तितनुं यदनाशयत् ।

तव तनूमवशिष्टवतीं ततः

समिति भूतमयीमहरद्वरः ॥ ८० ॥

सुगत इति ॥ सुगत एव बौद्ध एव त्वां विजित्य त्वा पगन्तुं
तव उरुमहतीकीर्तिरेव तनु शरीरमनाशयश्चाशितवान् । यदु-
जितेन्द्रियः । 'भग्नं मारवलं तेन' इत्यादिवचनात् । ततोऽनन्त
जितेन्द्रियो हरोऽवशिष्टवतीं भूतमयीं पद्ममहाभूतनिर्मितां त-
तन् शरीरं समित्यहरत् । ददहेत्यर्थः । कीर्तिरूपं शरीरं सुग-
ज्ञानाशयित्यत्तर्हि सर्वहतां हरोऽपि त्वां हतुं नाशयत्, तत्त-
वेषां वध्य इत्यर्थः । अथ च भूतमयीं पैशाचीमिति निन्द्याप्राकृत्यः ।

फलमलभ्यत यत्कुसुमैस्त्वया
विपमनेत्रमनङ्ग विगृह्णता

१ 'अनुपपन्नानाना चाङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अ-
विश्रुतकर्मकादीन्नेत्राणां दृश्याः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र रति-
कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

TO THE PRESIDENT OF THE
THE UNITED STATES OF AMERICA
FROM THE SENATE OF THE
THE UNITED STATES OF AMERICA

[illegible]

11 ኔፖ 11 ይከፈላል ይህ ይከፈላል
-ይከፈላል ይከፈላል ይከፈላል
1 ይከፈላል ይከፈላል ይከፈላል
ይከፈላል ይከፈላል ይከፈላል

॥ अनुसूचित जाति अनुसूचित जाति । अनुसूचित जाति ।

[illegible]

॥ ८७ ॥ :ᱵᱟᱨᱟ ᱵᱟᱨ :ᱵᱟᱨᱟᱵᱟᱨ

-125141 121K121 10K

1. ዘብሮፍ ስለ ሕዝብነቱ ምላሽ

ገዢዎችን ማሳደግ

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

॥ ४७ ॥ पुण्यपुत्रेण पुनर्हिते ॥

የደ ደብዳቤዎች ደብዳቤ

[illegible]

11-20-22 22-22-22-22-22-22

上列各款，均經呈准

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

ተገቢ ይሆናል።

[illegible]

॥ ५२ ॥ :प्रतिपदोक्त पृष्ठे ३६

[illegible]

1. 14.11.1945

॥१०८॥

॥ विष्णुसहस्रनाम ॥

[illegible]

सुमनसौ नमपयजतौ धनु-

खव तु गार्हपत्यौ धर्हि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

विरहिण इति ॥ विपुदं चन्द्रोदये विमुञ्चत इ. विरलस

विरहिणः स यामनस यमस विपयवो मलयानिल दक्षिण

सुखकली न, किन्तु यामी वक एव । प्रथम विरहोऽस्मै, ततः

अन्तर्दोषया, ततो मलयानिलजित आर. । पूर्वास चन्द्रस

इ. वकानिवाहिसुखस पामिमासिमुञ्चस विरहिणोऽपयज्यो न

मयति, किन्तु याम एव । पामिमहिदुखस दक्षिणार्धमयो, याम

पुष्ययत्नः । ननु मलयानिलस प्रसिद्धं दक्षिणत्वं कथमप्यलभ्यत

इत्यादिवाङ्माह—यदि अहो मलयानिलो दक्षिण पूर्ववत्प्रसिमान, तु

तदि सुमनसो धनुः पुष्यमयं वापमदतौ अमे नमयजतौ चन्द्रस

वाहरेव । चन्द्रोदयो वा । यथा तव वाङ्मिर्विरहिणोऽनुकूलसया मलय-

वायुरसि । विरहलक्षणया उभौ तु सहविरहयः । मलयानिलोऽप्ययं

पुष्यानि नमयति । सुमनसलक्षणे वा । यामयत्नं सर्वोन्मासयति,

तद्विनामो वायुरसि तद्वत् । अथ च दक्षिण. महत्त्वाद्वातो यमो-

वाहो न, पराजुञ्जसापि हननात् । अतो दक्षिणत्वं प्रसिद्धं

विरहिणो वाङ्मतेत्यर्थः ॥

सुमनसौ नमपयजतौ धनु-

खव तु गार्हपत्यौ धर्हि दक्षिणः ॥ ९६ ॥

विरहिण इति ॥ विपुदं चन्द्रोदये विमुञ्चत इ. विरलस

विरहिणः स यामनस यमस विपयवो मलयानिल दक्षिण

सुखकली न, किन्तु यामी वक एव । प्रथम विरहोऽस्मै, ततः

अन्तर्दोषया, ततो मलयानिलजित आर. । पूर्वास चन्द्रस

इ. वकानिवाहिसुखस पामिमासिमुञ्चस विरहिणोऽपयज्यो न

मयति, किन्तु याम एव । पामिमहिदुखस दक्षिणार्धमयो, याम

पुष्ययत्नः । ननु मलयानिलस प्रसिद्धं दक्षिणत्वं कथमप्यलभ्यत

इत्यादिवाङ्माह—यदि अहो मलयानिलो दक्षिण पूर्ववत्प्रसिमान, तु

तदि सुमनसो धनुः पुष्यमयं वापमदतौ अमे नमयजतौ चन्द्रस

वाहरेव । चन्द्रोदयो वा । यथा तव वाङ्मिर्विरहिणोऽनुकूलसया मलय-

वायुरसि । विरहलक्षणया उभौ तु सहविरहयः । मलयानिलोऽप्ययं

पुष्यानि नमयति । सुमनसलक्षणे वा । यामयत्नं सर्वोन्मासयति,

तद्विनामो वायुरसि तद्वत् । अथ च दक्षिण. महत्त्वाद्वातो यमो-

वाहो न, पराजुञ्जसापि हननात् । अतो दक्षिणत्वं प्रसिद्धं

विरहिणो वाङ्मतेत्यर्थः ॥

रामस कौण्डि परापकृतौ कर्तौ

न ददं न च मनस्य युयुते ।

समददौ दृढनाडकलनियमा

रामविपु परिप्रेत यमनि यः ॥ ९८ ॥

रामविपु ॥ इ. मनस्य, पराजुञ्जसापि हननात् । अतो दक्षिणत्वं प्रसिद्धं

विरहिणो वाङ्मतेत्यर्थः ॥

यद्वत्तुचरन्निभं जगते हिं

क स मुनिजय यः सहते हवीः ।

विशिष्यमाश्रयणं परिप्रेतं च-

द्विचलद्विजगतिविमोक्षिण ॥ ९३ ॥

द्विंति ॥ इ. स, यमनसः यमिर्विरहिणोऽस्मि ददं

य विरम । सयमनसं तु स विरिचं यामाश्रयणं परिप्रे-

य भविष्यद्वत्तु हदयत्तं यथा स्वादवं यामुसिञ्चत्तु अर्क-

येव समर्थः सः, तदि यमस हवीर्वातामसहेतुं स मुनि-

जः । सयमनसोऽस्मि तु विरिचं यामाश्रयणं परिप्रेतं च-

यमनसः यमिर्विरहिणोऽस्मि ददं

य विरम । सयमनसं तु स विरिचं यामाश्रयणं परिप्रे-

य भविष्यद्वत्तु हदयत्तं यथा स्वादवं यामुसिञ्चत्तु अर्क-

येव समर्थः सः, तदि यमस हवीर्वातामसहेतुं स मुनि-

जः । सयमनसोऽस्मि तु विरिचं यामाश्रयणं परिप्रेतं च-

यमनसः यमिर्विरहिणोऽस्मि ददं

य विरम । सयमनसं तु स विरिचं यामाश्रयणं परिप्रे-

य भविष्यद्वत्तु हदयत्तं यथा स्वादवं यामुसिञ्चत्तु अर्क-

येव समर्थः सः, तदि यमस हवीर्वातामसहेतुं स मुनि-

यमनसिपययः स न दक्षिणः ।

विरहिणो विमुञ्चत विपुदं

सहते ॥ इ. स, स यामनस, यमस विरिचं यामाश्रयणं परिप्रेतं च-

यमनसः यमिर्विरहिणोऽस्मि ददं

य विरम । सयमनसं तु स विरिचं यामाश्रयणं परिप्रे-

य भविष्यद्वत्तु हदयत्तं यथा स्वादवं यामुसिञ्चत्तु अर्क-

येव समर्थः सः, तदि यमस हवीर्वातामसहेतुं स मुनि-

जः । सयमनसोऽस्मि तु विरिचं यामाश्रयणं परिप्रेतं च-

यमनसः यमिर्विरहिणोऽस्मि ददं

य विरम । सयमनसं तु स विरिचं यामाश्रयणं परिप्रे-

य भविष्यद्वत्तु हदयत्तं यथा स्वादवं यामुसिञ्चत्तु अर्क-

येव समर्थः सः, तदि यमस हवीर्वातामसहेतुं स मुनि-

जः । सयमनसोऽस्मि तु विरिचं यामाश्रयणं परिप्रेतं च-

यमनसः यमिर्विरहिणोऽस्मि ददं

य विरम । सयमनसं तु स विरिचं यामाश्रयणं परिप्रे-

य भविष्यद्वत्तु हदयत्तं यथा स्वादवं यामुसिञ्चत्तु अर्क-

येव समर्थः सः, तदि यमस हवीर्वातामसहेतुं स मुनि-

त्रिभुवनं ज्वलतीत्यर्थः । परापकारार्थमात्मापि येन दग्धः, एतद्वि-
धत्त्वं कुशल इत्युपहासः ॥

त्वमुचितं नयनाचिपि शंभुना

भुवनशान्तिकहोमहविः कृतः ।

तव वयस्यमपास्य मधुं मधुं

हतवता हरिणा वत किं कृतम् ॥ ९९ ॥

त्वमिति ॥ त्वं शंभुना नयनाचिपि उचितं योग्यं भुवनशा-
न्तिकहोमार्थं लोकपीडाशान्तिप्रयोजनकहोमार्थं हविर्हव्यं कृतः ।
महामार्यादिपीडाशान्त्यर्थं वह्नौ होमार्थं हविर्भवति, त्वज्जनितपी-
डाशान्त्यर्थं तु नयनवह्नायुचितं हविस्त्वमेव प्रक्षिप्त इत्यर्थः । त्व
नयनवह्नौ हविः कृतः, एतदुचितं कृतमिति वा । शं भवत्यस्मादिति
शंभुपदेन सूचितम् । हरिणा विष्णुना तव वयस्यं मित्रं मधुं वस-
न्तमपास्य परित्यज्य मधुं मधुनामानं द्रैत्यं हतवता किं कृतम् । न
किमपीत्यर्थः । अतिपीडाकारिणं वसन्तमुपेक्ष्य द्रैत्यं हतवता हरि-
णा किमपि नोपकृतमिति भावः । वत कष्टम् । किं कृतं, कुत्सितं
कृतमिति वा । शान्तिः प्रयोजनमस्य शान्तिकः 'प्रयोजनम्' इति
ठक् ॥

इति कियद्वचसैव भृशं प्रिया-

धरपिपासु तदाननमाशु तत् ।

अजनि पांशुलमप्रियवाग्ज्वल-

न्मदनशोषणवाणहतेरिव ॥ १०० ॥

इतीति ॥ प्रियस्य नलस्याधरपिपासु अधरचुम्बनाभिलापि त-
त्प्रासिद्धं विरहपाण्डुरं वा तस्या आननम् । इति पूर्वोक्तेन कियद्वच-
सैवाल्पवचनेनैव आशु शीघ्रं पांशुलमतितरां शुष्कमजनि जातम् ।
साकल्येन वक्तुं समर्थं नाभूदित्यर्थः । यच्च पिपासु तदल्पवचनेनैव
शुष्करूपं भवति । उल्लेख्यते—अप्रियवाचा सनिन्दवचनेन ज्वल-
न्कुद्रो यो मदननल्य शोषणवाणेन शोषणाप्येन शरेण वा हनिहं-
ननं तस्मादिव । शोषणवाणाहतं सच्चुष्कं जातमित्यर्थः । अधर-
पिपासु 'मधुपिपासुप्रभृतीनां गम्यादिपाडात्समासः' इति वामना-
चार्यवचनात्समासः । पांशुलशब्दः सिष्मादि(लज्जन्तः) ॥

प्रोक्तिभद्रयोप्रतां व्यञ्जयितुमुपक्रमते—

प्रियसखीनिवहेन सहाय सा

व्यरचयद्भिरमर्धसमस्या ।

हृदयमर्मणि मन्मथसारकैः

क्षतनमा बहु भापितुमक्षमा ॥ १०१ ॥

प्रियेति ॥ अथानन्तर सा मैत्री प्रियसखीनिवहेन स्वरहस्यवे-
दिश्रिग्धमसखीनिवहेन मह अर्धया सखीभापितस्य समस्या प्रत्यु-
त्तररूपेणोत्तरार्धपरिपूर्णेन गिर व्यरचयत् । अर्धं सत्यः पूर्वमुच्यते,
अनन्तर मैत्र्युवाचेत्यर्थः । एवं किमन्युवाचेत्यत्र आह—किंभूता
सा—हृदयमर्मणि हृदयलक्ष्यमर्मस्थाने मन्मथसारकैः क्षततमानि-

१ 'अत्रोक्तविद्वद्विद्याधरी' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
स्वनिर्गमोक्तिरुत्तरार्धः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोक्तविद्याधरी'
'विद्वद्विद्याधरी' इति साहित्यविद्याधरी ।

तरा पिडा । अन एव बहु भापितुमक्षमामया । 'यन्मा
मामार्थो' इत्यमरः । अपूर्णत्वाद्विद्वत्सं ममन्यते संज्ञित्यर्थः
ममस्या । बाहुल्यकान 'मंज्ञायां-' इति स्यर् ॥

अकरुणादव मूनशरादमू-

न्सहजयापदि धीरतयात्मनः ।

असव एव ममाद्य विरोधिनः

कथमरीन्सखि रक्षितुमात्थ माम् ॥ १०२ ॥

अकरुणादिति ॥ हे मैमि, त्वम् अकरुणादितया
कामात्यकाशादापदि सहजया स्वाभाविकया धीरतया धैर्ये
त्मनोऽसुनव रक्ष । 'विपादि धैर्यम्' इति वचनात् । इति मम
नम् हे सखि, ममाद्य अमव एव प्राणा एव विरोधिनो वै
त्वमरीन्सखि कथमात्थ रूपे । धैरिणो रक्षणीया इत्युच्यते
नोपादिशानि, किंपुनर्मित्रम् । इति मैमिवचः । प्राग्गु
सुखं स्यादित्यर्थः । सुनगरात् 'मीत्रा-' इत्युपादानत्वात् ।

हितगिरं न शृणोपि किमाश्रवे

प्रसभमप्यव जीवितमात्मनः ।

सखि हिता यदि मे भवसीदृशी

मदरिमिच्छसि या मम जीवितम् ॥ १०३ ॥

हितेति ॥ हे आश्रवे सर्वदास्वद्वचनकारिणि, हिता
शीनां हितं वा गिर वाचं किं न शृणोपि, अपितु ब्रह्म
यद्यप्यतिपीडा भवति तथापि 'आत्मानं सर्वदा गोपायेत्'
श्रुतेः । प्रसभं बलात्कारेणापि धैर्यमवलम्ब्य आत्मनो
इत्यन्यसखीवचः । (उत्तरम्)—हे सखि, या त्वं नदति नक्त
भूतं मम जीवितमिच्छसि, इदृशी यदि तर्हि हिता मे
काका हिता न भवत्येव । सखीत्वादेतादृशं वक्तुमनुचितमेव
व । मे, चतुर्थां हितशब्दयोगे इति वा ॥

अमृतदीधितिरेष विदर्भजे

भजसि तापममुष्य किमंशुभिः ।

यदि भवन्ति मृताः सखि चन्द्रिकाः

शशभृतः क तदा परितप्यते ॥ १०४ ॥

अमृतेति ॥ हे विदर्भजे, एष पुरोवर्ती अमृतदीधितिः,
तौक्ष्णदीधितिः । त्वं अमुष्यांशुभिः सुधामयैः किरणैराप शश
भजसि—इति सखीवचः । छलेनोत्तरमाह—हे सखि, शशभृ-
कलङ्किनः चन्द्रिका यदि मृता भवन्ति कृष्णपक्षवत्तदा क कुतो
तोः परितप्यते मंतप्यते, कारणान्तराभावात्संतापो न भवेत्
मैमिवचः ॥

व्रज धृतिं त्यज भीतिमहेतुका-

मयमचण्डमरीचिरुद्व्यति ।

१ 'अत्रातुप्राप्तो हेतुः नशेत्तत्त्वकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'इतः नकाशादस्य सत्यं छेदयत्तोक्तिरुत्तरार्धः । वदन्
वदन्मोक्तं व्याचष्टे वाच्यं वा तदुत्तरार्धः । वचनं नयनमर्धं
छेदयत्तान्ति' इति साहित्यविद्याधरी ।

ज्वलयति स्फुटमातपमुर्धै-

रनुभवं वचसा सखि लुम्पसि ॥ १०५ ॥

व्रजेति ॥ हे मैत्रि, धृति व्रजाद्रीकुरु । सूर्यबुद्ध्या लिन्दानहे-
पुनानकारणिकां भीति त्यज । अयमचण्डमरीचिध्वन्द्र उद्वञ्च्यु-
वेति—इति मयीवच । उत्तरम्—हे मखि, अयं आतपमुर्धैरु-
प्यरूपकरीषा(तुषा)मिकणैः स्फुटं मां ज्वलयति, त्वं वच-
सानुभवं लुम्पसि । वचनादनुभवो बलीयानित्यर्थः । 'सुसु-
स्तुपवर्द्धां स्वात्' इति विश्वः ॥

अयि शपे हृदयाय तवैव त-

द्यदि विधीर्न रुचेरसि गोचरः ।

रुचिफलं सखि दृश्यत एव त-

ज्वलयति त्वचमुल्ललयत्यमूर् ॥ १०६ ॥

अधीति ॥ अयि मैत्रि, यदि त्वं प्रियोश्चन्द्रस्य रुचेरसि गो-
चरो विषयो नानि, तत्तर्हि तवैव दृश्यत शपे त्वमुदयं नृणामि-
चन्द्र एवाय न तु सूर्य इति गम्यते । अपि इति पाठे म-
त्स्यार्थं तव विश्वामार्थं शपेऽपि शपथमपि प्रतीतीत्यर्थः । उ-
च्यते—नोचरमाह—हे मखि, रुचि फलं दृश्यत एव यथैव ज्वलयति
अमूर्मुल्ललयत्यमूर्मुल्लयति । वया मय्यमुक्तम् । रुचिकरं शरीरमलन-
पाणोन्मूलनं च उपास्यमात्रं तेजस्य स्वभावा इति भावः । शपे
'शप उपालम्भे' इति वक्तव्यात् । तद्योऽपि 'श्रावमुद-' इति
(सप्रदानवात्) चतुर्थी ॥

विधुविरोधितियेगभिधायिनी

ननु न किं पुनरिच्छसि कोकिलाम् ।

सखि किमर्थमपेणया गिरं

किरति सेवमनर्थमया मयि ॥ १०७ ॥

विधिविति ॥ विधुविरोधितियेगभिधायिनी
धाविनामाप कृतान्द सुमेतामाप रोहला पुन विमान नो-
ति । अप तु स्वनामुच्यते सुमानमानायेयम् । अयो वरु-
मखि, कृतान्दमानायायाऽनुनायायव नात्यन्तं तवैव रुच-
सा विरु, अलम् । यन्मा मेव रोहिता नाय नाद्वयेत्यन्तं तवैव
मायत्यन्तं ज्ञानमप्युता । अयं च सुमानमप्युता । वि-
विमान वरुता । इत्यन्ता रमेतः ननु तवैव रुचसा मयि
मयाय ॥

हृदय एव तवास्ति न वरुन-

ममसि किं इममसि विपरीति ।

हृदि पर न सति सखि त्वे

मयि वरुता एव विपरीति ॥ १०८ ॥

हृदय इति, तवैव तवास्ति न वरुन-
ममसि किं इममसि विपरीति ।
हृदि पर न सति सखि त्वे
मयि वरुता एव विपरीति ॥ १०८ ॥

खलु निश्चयेन न वनेते, तत एव तत्सादेव हेतोर्विपरीते विपाद-
क्रियत इत्युत्तरम् ॥

स्फुटति हारमणौ मदनोष्मणा

हृदयमप्यनलं कृतमद्य ते ।

सखि हतासि तदा यदि हृद्यपि

प्रियतमः स मम व्यवधापितः ॥ १०९ ॥

स्फुटतीति ॥ हे मैत्रि, मदनोष्मणा मदनजलेतिविरोधानलेन
हारमणौ हारे विद्यमानो नायकमणि । तत्पहेत इत्यर्थः । तस्मि-
न्स्फुटति विद्विष्यमाने मनि अद्य ते हृदयमपि अनलकृतं न भूने-
तमलंकारहितं जानमिति सखोवच । मुखादि तु प्रागेव भूयार-
हितं जानमित्यभिगच्छार्थः । हे मखि, यदि स मम प्रियतमो हृ-
पि व्यवधापितोऽन्तर्धापितस्तर्हि हतासि, अनलं नलराहितं हृदय
कृतमिति त्वदुक्तं हृदयादप्यसाधितं प्रेयासिति उच्यते मैत्रीवच ।
इदानीं नौ अति—' इत्यादिना युक्ति व्यवधापित, 'निष्प्राया सेते'
इति मयो लेखः ॥

मृच्छांसार—

इदमुदीये तदैव मुमृच्छे मा

मनसि मृच्छितमन्मन्ययासाता ।

रु महतामवलम्ब्यमन्त्रिणः

मनुरात्तिनवाननिदुःखिता ॥ ११० ॥

इदमिति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति ।
मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति ।
मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति ।
मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति ।
मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति ।
मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति ।
मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति ।
मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति । मन्त्रिणः इति ।

अस्ति इति मयि मयि मयि

अस्ति इति मयि मयि मयि

अस्ति इति मयि मयि मयि

अस्ति इति मयि मयि मयि

उपचचार चिरं मृदुशीतले-
जलजनालमृणालजलादिभिः ।
प्रियसखीनिवहः स तथा क्रमा-

दियमवाप यथा लघु चेतनाम् ॥ ११२ ॥

उपचचारेति ॥ स प्रियो हितः सखीनिवहो मृदुभिः कोमलैः
शीतलैर्हिमैश्च जलजैः कमलैर्जलचन्दनव्यजनानिलाद्यैः चिरकालं
क्रमात्परिपाठ्या भैमीं तथा उपचचार यथा इयं लघ्वीमल्पां चेत-
नामवाप । लघु शीघ्रं वा ॥

अथ कले कलय श्वसिति स्फुटं
चलति पक्ष्म चले परिभावय ।

अधरकम्पनमुन्नय मेनके

किमपि जल्पति कल्पलते शृणु ॥ ११३ ॥

रचय चारुमते स्तनयोर्वृत्तिं

कलय केशिनि कैश्यमसंयतम् ।

अवगृहाण तरङ्गिणि नेत्रयो-

जलझराविति शुश्रुविरे गिरः ॥ ११४ ॥

अथेति ॥ रचयेति युग्मम् । इति सखीनां परस्परं गिरो
वाचो वहिर्देशस्थैः शुश्रुविरे आकणिताः । इति किम्—कले इत्या-
दीनि भैमीसखीनामाणि । अधानन्तरं कन्यान्तःपुरे हे कले सखि,
इयं भैमी स्फुटं प्रकटं श्वसिति जीवति इति कलय विचारय । हे
चले सखि, पक्ष्म अक्षिलोम चलतीति परिभावय विचारय । पक्ष्म-
चलनमपि जीवनचिह्नम् । हे मेनके सखि, अधरकम्पनमोष्ठस्फुर-
णमुन्नय तर्कय । हे कल्पलते सखि, इयं किमप्यस्पष्टं स्वल्पं च
जल्पति वदति शृणु । एवं जीवनज्ञानानन्तरं हे चारुमते सखि,
स्तनयोर्वृत्तिमावरणं रचय कुरु । इयं स्तनयोरनावृत्तिं न जानाति ।
हे केशिनि सखि, असंयतमनियतं कैश्यं केशसमूहं कलय वधान ।
तं केशकर्म जानामि यतः । हे तरङ्गिणि सखि, नेत्रयोजलझरौ
वाष्पमवाहौ अवगृहाणपापकुरु । तरङ्गिण्या हि जलझरावग्रहं सं-
भाष्यते । यमिति, 'रुद्रादिभ्यः' इतीदं । कैश्यं केशसमूहः
'केशाद्यान्या यन्त्रावन्यतरस्या' इति यन्त्रं ॥

कलकलः स तदालिजनानना-

दुदलसद्विपुलस्त्वरितेरितैः ।

यमधिगम्य मुतालर्धमीयिवा-

न्युतदरः स विदर्भपुरंदरः ॥ ११५ ॥

कलकल इति ॥ त्वग्निर्गग्निः कले इत्यादिशोषवचनैः विपुलो

१ 'तदालिजनानना' इति व्याख्यात
२ 'यमधिगम्य' इति व्याख्यात
३ 'मुतालर्धमीयिवा' इति व्याख्यात
४ 'न्युतदरः' इति व्याख्यात
५ 'विदर्भपुरंदरः' इति व्याख्यात

महान्स कलकलः कोलाहलः तस्या भैम्या । अनानादुदलसदुदभूत् । कुमार्थाः किं जातमिति । स विदर्भपुरंदरो भीमः यं कोलाहलमग्निगम्य आकणं । लयमीयिवानागतवान् । त्वरितानां । मयेति वा ॥

कन्यान्तःपुरवाधनाय यदधीकारान्न दोषा नृपं

द्वौ मन्त्रिप्रवरश्च तुल्यमगदंकारश्च तावृचतुः ।

देवाकर्णय सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलं

स्यादस्या नलदं विना न दलने तापस कोऽपि

कन्येति ॥ तौ द्वौ तुल्यं समकालं शब्दसारूप्यात्मनः । पसूचतुः । द्वौ कौ—मन्त्रिप्रवरश्च अगदंकारो वैद्यश्च । तौ कौ—दधीकारास्त्वाम्यात्रियोगात्पुरुषादिभ्यो वातादिरोगादिभ्यश्च । न्तःपुरस्य वाधनाय निन्दायै, अथ च कन्याया अन्तःपुरस्य रस्य मध्ये वाधनं पीडा तस्मै दोषा (न) व्यभिचारादयो, वातादि रोगाश्च न समर्था भवन्तीत्यर्थः । किमूचतुस्तत्राह—हे देव त्वं आकर्णय त्वं शृणु । सुश्रुतस्य अन्तःपुरस्यादिद्वारा, चर एव तस्य दूतस्योक्तेन वचनेनाखिलं रहस्यं जाने । किं रहस्यं—विना नलनामकराजप्रदं पुरुषं विनास्यास्तापस्य सतापस्य नाशो कोऽपि क्षमः शक्तो न स्याद्वदति । इति मन्त्रिवचः । दूतं खान्मया धृतम् । अस्या नलेऽनुरागाः, तदप्राप्तिजनितोऽनन्तं संतापः, तस्यासौ शाश्वदेत्युपायं रचयेत्यर्थः । अस्यास्तापस्य रस्य शमने नलदमुशीरं विना कोऽपि क्वायादित्तापं शमयितुं न नेति, सुश्रुताख्यवैद्यकग्रन्थेन तथा चरकनाम्नायुर्वेदविदो वदन्त तत्प्रणीतेन ग्रन्थेन अखिलं निदानं चिकित्सां जाने इत्यगदंकारे चनम् । अथच कोऽपि ब्रह्मापि न क्षमः । आकस्मिकशब्दश्च द्राकुलस्य राज्ञोऽन्तःपुरे मन्त्रिवैद्ययोः प्रवेशो युक्तो भवति न इत्यनौचिनी । 'पुरं पुरि शरीरे च' इति विश्वः । कन्या, प्रधानमर्था वाचित्वेऽपि 'कन्यायाः कनीनं च' इति निर्देशान्दीर्घमवाहः । ३ धीकारात्, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति वीर्यं ॥

ताभ्यामभूद्युगपदप्यभिधीयमानं

भेदव्यपाकृति मिथः प्रतिघातमेव ।

श्रोत्रे तु तस्य पपतुर्नृपतेर्न किंचि-

द्भैम्यामनिष्टशतशङ्कितयाकुलस्य ॥ ११७ ॥

ताभ्यामिति ॥ ताभ्यां मन्त्रिवैद्याभ्यां युगपदेककालमभिधीयमाना भेदस्य शब्दस्वरूपविशेषस्य व्यपाकृतिनिराकरणं यत्र (तत्र) अभिन्नस्वरूपम् । एवंविधमपि वचनं मिथः परस्परं प्रतिघातं न एवविधं परस्परं भिन्नमेवाभूत् । भैम्यामनिष्टशतशङ्कितया अन्तःपुरमपराशङ्कितया आकुलस्य तस्य नृपतेः श्रोत्रे तु कर्णां पुनः किंचिदेकस्यापि वचनं न पपत् शुश्रुचत् । राजा भैम्यवस्थया निता माकुलोऽभूदित्यर्थः ॥

१ 'त्रातुग्रामात्प्राप्त्यर्थे' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नृपतेः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र तुययोगिताशेषात्कार' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र द्वयोरेष नृपयोः प्रकृतत्वात्कर्मप्रवृत्तौ' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र तावत्कार' । ६ 'अन्तःपुरादुत्पत्तिः' इति साहित्यविद्याधरी ।

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्ना-

मपि तनयां नृपतिः पदप्रणमाम् ।

अकलयदसमाशुगाधिमग्नं

अटिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥११८॥

द्रुतविगमितेति ॥ नृपती राजागमनमाकर्ण्य द्रुतं शीघ्रं विगमितं दूरीकृत विप्रयोगचिह्नं यथा एवंभूतामपि पदप्रणमनां च-
रणपतितं तनयां अमनाशुगा कामन्तजनित आधिः पीडा तत्र म-
नानकलयदज्ञानान् । चिह्नाभावे कथं ज्ञातवानित्यत आह—हि
यस्माद् विज्ञातारो अटिति शीघ्र परेषामानयवेदिनोऽभिप्राया-
भिज्ञा भवन्ति । चिह्नं चित्तापीन्यर्थः ॥

व्यतरदथ पिताशिशुं सुतायै

नतशिरसे सहसोन्नमस्य मौलिम् ।

दयितमभिमतं स्वयंवरे त्वं

गुणमयमाशुहि वासरः कियद्भिः ॥११९॥

व्यतरदिति ॥ अथ प्रणामानन्तर पिता भीमो नतशिरसे नम-
सो सुतायै नम्ये आदरातिशया सहसा शीघ्र हस्ताभ्या मौलिं मन्त्र-
पमुन्नमययौकै हृत्य इति आगिष व्यतरन् । इति किम्—हे स्व-
यंवरे नम्य वृणुत इति नम्यवरा, तमयोधन हे पुत्रि, अथ च नम्य
प्रियतेऽस्मिन्निति नम्यवरो राजममूह तन्मध्ये वा, न्य मियद्भिः
स्वर्षाद्विभे, वासरादिवस गुणमय बहुगुणमभिमत स्वेभ्यस्त दयित
पदभजामुहि लभन्त्येति । त्वदर्भाष्ट एव गुणमय इत्यर्थः ॥

तदनु म तनुजामखीरवादी-

तुहिनकर्ता गत एव दीदृशीनाम् ।

कुमुदमपि शरायते शरीरे

तदुचितमाचरतोपचारमस्याः ॥ १२० ॥

तद्विति ॥ तदनु आसीदांशानन्तर स राजा तनुजामखीरवादी-
दीम् । इति किम्—हे नम्य, तुहिनता शिरसि गत एव दीदृशीनाम्
एव हि यस्मादीदृशीनां रोमलोहानां प्रासतात्प्रासात् शरीरे कुमु-
दमाप्यत सप्त शरायते शस्त्राच्छराय पीडा यतो न त्वय च न
वापायते तत्प्रासादस्या भवति । तदुचितं यत्तु त्वमेवेति कुमुद-
मनाचरत शरीरे । कुमुदशरीरे । त्वय शरीरे प्रसक्तं यत्तु
शरायते कुमुदशरीरे इति नम्य ॥

कतिपयदिर्नयेत्यस्याः यः

स्वयमभिलष्य परिष्वजे वसोरात्र् ।

कश्चिन्नमनसामना उदात्त

रक्षिरपि तत्र नाति रक्षिष्यतिः ॥१२१॥

कतीति ॥ हे भैमीमल्यः, वो युष्माक वयस्यया भैम्या अ-
भिलष्य वसोरात्रितरा श्रेष्ठ वर कतिपयदेवसे द्विवरेव दिनेः
द्विवेषु मध्ये इति यावत्स्वयं वरिष्यते तत्तत्सादनया भैम्या कणि-
मानं काश्यं शमं शान्तिं नयति प्रापयतीति कश्चिन्नमनसामना अथ
रक्षि. नमग्रा शोभा विरहा पूर्वकालीना भवद्विधत्ता भवाद्दृशीनां
सखीनां विधामि प्रकारैरपचारैरास्तुमुचिता योग्या । 'अभिधामि'
इति पाठे वचनैः इयं यथापूर्ववत् प्राप्नोति तादृगनुपचरत । य-
द्वा—तादृशीनां शिक्षयनेत्यर्थः । अस्मिन् शमनया' इति भैमीम-
ल्यपणं वा । 'अथ मन्त्रे मन्त्रालारम्भयोरपि । अनन्तरे च काल्प-
च' इति विश्ववचनादयमर्थः काल्पयन्ती । अथ वा अन्यत्रेयमे
इति वा । अयमेतेभ्योऽतिमनोहरः श्रेष्ठो वरोदान् 'रिचन'-
इत्यादिनेयमुनि 'प्रियत्पिर'- इत्यादिना वरादेशः । अयमेतेभ्यो वर
इति वराच्छास्त्रा उच्यन्तु । कश्चिन्नमनसामना पते नयते पवार-
तन. पूर्वेषु पटीमन्त्रान्, ततोऽपि पूर्वेषु ल एव । पते नयते-
न्यादनः ॥

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जास्पदं
यन्मोहः सरभूरकलिव वपुः पाण्डुत्वतायादिभिः ।
यच्चाग्नीः कपटादवादि नद्वयो स्वाचव या मान्तराना
तन्मन्यालिनो मनोविधमतनोदान-रुग्मन्ता तरोः ॥

एवमिति ॥ एव एव क यदा एव नो देव तदा एव नम्य
प्रसिन्धुष्टे तति एव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य
जापद न पृष्टेति वा । एव सा एव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य
समपादितं अतएव तदा एव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य
(एव तत) एव एव तदा एव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य
प्राप्नोत्येव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य
विश्वेदेव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य
अतएव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य
नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य
वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य वरिष्यते । एव एव तदा एव नम्य
वपुः ।

शिरसि कश्चिन्नमनसामना उदात्त

रक्षिरपि तत्र नाति रक्षिष्यतिः ॥१२१॥

कश्चिन्नमनसामना उदात्त

रक्षिरपि तत्र नाति रक्षिष्यतिः ॥१२१॥

कश्चिन्नमनसामना उदात्त

रक्षिरपि तत्र नाति रक्षिष्यतिः ॥१२१॥

कश्चिन्नमनसामना उदात्त

रक्षिरपि तत्र नाति रक्षिष्यतिः ॥१२१॥

कश्चिन्नमनसामना उदात्त

रक्षिरपि तत्र नाति रक्षिष्यतिः ॥१२१॥

कश्चिन्नमनसामना उदात्त

रक्षिरपि तत्र नाति रक्षिष्यतिः ॥१२१॥

द्रुतविगमितविप्रयोगचिह्ना-

मपि तनयां नृपतिः पदप्रणम्राम् ।

अकलयदसमाशुगाधिमयां

इदिति पराशयवेदिनो हि विज्ञाः ॥११८॥

द्रुतविगमितेति ॥ नृपती राजागमनमाकर्ण्य द्रुतं शीघ्रं विगमितं दूरीकृतं विप्रयोगचिह्नं यथा एवभूतामपि पदप्रणम्रा चरणपतितां तनयां असमाशुगाः कामस्तज्जनित आधि पीडा तत्र मन्त्रात्मकलयदजनानां । चिह्नाभावे कथं ज्ञातवानित्यत आह—हि यस्माद् विज्ञातारो इदिति शीघ्रं परेपामाशयवेदिनोऽभिप्रायाभिज्ञा भवन्ति । चिह्नेन विनापीत्यर्थः ॥

व्यतरदथ पिताशिषं सुतायै

नतशिरसे सहसोन्नमय्य मौलिम् ।

दयितमभिमतं स्वयंवरे त्वं

गुणमयमाप्नुहि वासुरैः कियद्भिः ॥११९॥

व्यतरदिति ॥ अथ प्रणानानन्तर पिता भीमो नतशिरसे नम्रमूर्ध्ने सुतायै भैरवे आदरातिशयात्सहसा शीघ्रं हस्ताभ्यां मौलिं मन्त्र-कमुन्नमय्योच्चैः कृत्य इति आशिषं व्यतरत् । इति किन्—हे स्वयंवरे त्वयं वृणुत इति स्वयंवरा, तत्संबोधनं हे पुत्रि, अथ च त्वयं म्रियतेऽस्मिन्निति स्वयंवरो राजसमूह तन्मध्ये वा, त्वं कियद्भिः स्वत्पद्विभ्रैः वासुरैर्विषैः गुणमयं बहुगुणमभिमतं त्वेप्सितं दयितं यत्तन्माप्नुहि लभस्विति । त्वदभीष्ट एव गुणमय इत्यर्थः ॥

तदनु स तनुजासखीरवादी-

तुहिनक्रतौ गत एव हीदृशीनाम् ।

कुमुममपि शरायते शरीरे

तदुचितमाचरतोपचारमस्याः ॥ १२० ॥

तदिति ॥ तदनु आशीर्वादानन्तर स राजा तनुजासखीरित्वादीत् । इति किन्—हे सत्य, तुहिनक्रतौ शिशिरतां गत एव गतनाथ एव हि यस्माद्दीदृशीनां कोमलाङ्गीनां प्राप्ततारण्यानां च शरीरे कुमुममपि लतं सत् शरायते शरवदाचरति पीडां करोति, अथ च कामवाणायते तत्तस्मादस्या भैरवा तदुचितं यत्तन्मत्प्रयोचितमुपचारमाचरत कुरतेति । तुहिनक्रतौ । 'क्रत्यक' इति प्रकृतिभावः । शरायते 'फनु क्यद्' इति वैयङ्ग्यम् ॥

कतिपयदिवसैर्वयस्यया वः

स्वयमभिलष्य वरिष्यते वरीयान् ।

कश्मिमशमनयानया तदाशुं

रुचिरुचिताथ भवद्विधाविधाभिः ॥१२१॥

कतीति ॥ हे भैरवीसत्य, यो युष्माकं वयस्यया भैरवा अभिलष्य वरीयानतितरां श्रेष्ठः वरः कतिपयदिवसैः द्वित्रैरेव दिनेः द्वित्रेषु मध्ये इति यावत्स्वयं वरिष्यते, तत्तस्मादनया भैरवा कश्मिमान काश्यं शमं शान्तिं नयति प्रापयतीति कश्मिमशमनया अथ रुचिः समग्रा शोभा विरहापूर्वकालीना भवद्विधानां भवाद्दृशीनां सखीनां विधाभिः प्रकारैरुपचारैरासुमुचिता योग्या । 'अभिधाभि' इति पाठे वचनैः इयं यथापूर्वरुचिं प्राप्नोति तादृशमुपचरत । यद्वा—तादृगेनां शिक्षयतेत्यर्थः । 'कश्मिम' शमनया' इति भैरवीविशेषणं वा । 'अथ संप्रश्ने मङ्गलारम्भयोरपि । अनन्तरे च कात्स्न्ये च' इति विश्ववचनादथशब्दः कात्स्न्यवाची । अथ वा अन्यच्चेत्यर्थ इति वा । अयमेतेभ्योऽग्निसमोहर श्रेष्ठो वरीयान् 'दिवचन' इत्यादिनेयसुनि 'प्रियस्मिन्' इत्यादिना वरादेशः । अयमेतेभ्यो वर इति वरशब्दाद्वा इयसुन् । कश्मिमशमनया, पक्षे नयते पचाद्यच् । ततः पूर्वेषु पठितमासः, ततोऽपि पूर्वेषु स एव । पक्षे नन्द्यादित्वादनं ॥

एवं यद्वदता नृपेण तनया नापृच्छि लज्जास्पदं यन्मोहः सरभूरकल्पि वपुषः पाण्डुत्वतापादिभिः । यच्चाशीः कपटादवादि सदृशी स्यात्तत्र या सान्त्वना तन्मत्वालिजनो मनोव्धिमतनोदानन्दमन्दाक्षयोः ॥

एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तं वदता नृपेण भीमेन तनया लज्जास्पदं यस्मिन्पृष्टे सति लज्जा भवति तद्विरहकारणं नापृच्छि न पृष्टा । लज्जापदं न पृष्टेति वा । यच्च पाण्डुत्वतापादिभिः शरीरपाण्डित्तक्षिमसपादिभिः सराद्धयनीति सरभू सरान्यो मोहो मृगं अकल्पि (किं तत्) यच्चाशीः कपटानां (या) शीतचनव्याजानां (द) वादि आश्वासनसमर्थम् 'दयितमभिमतम्' इत्यादि यत्तुक्तम् । तां सतापादिविषये सदृशी समुचिता या सान्त्वना उपचारः स्यात्तत्र आलिजनः सखीसमूहः तन्मयं मत्वा ज्ञात्वा मनोऽन्तःकरणं शान्तं नृपेण मन्दाक्ष च लज्जा तयोरव्धिमतनोद्यकारः शीघ्रं भैरवा न्ययवरप्राप्तेरानन्दानिदायः, राजा विरहपीडां ज्ञातेति एतादृशं चाभूदित्यर्थः ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीनः मुनं श्रीहरीः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं गामहृदेयी च यम् । तुर्यः सैर्यविचारणप्रकरणभ्रान्तययं तन्महा-

काव्येऽत्र व्यगलन्नलस चरिते मग्नो निमग्नोऽञ्जलिः धीहर्षमिति ॥ पूर्वार्थं पूर्वम् । श्रीविचारणप्रकरणभ्रान्तययणेन स्थिरपत्य विचारणानुचक्र प्रकरणं प्रत्ययं, तस्य भ्रान्तिः एव कर्तुं यच्चाशोऽहरे काव्ये तुर्यस्तुर्ये मग्नं निमग्नम् । तद्विचारणं प्रत्ययं धीहर्षेण इति । चतुर्विधमग्नं चतुर्विधं इति यत्तत्तलोपे च तुर्य इति निश्चयः ।

इति श्रीविरहरोषनानन्दमोहनमहर्षिः कृतः सप्तमः सर्गः ।

१. यथा... २. यथा... ३. यथा... ४. यथा... ५. यथा... ६. यथा... ७. यथा... ८. यथा... ९. यथा... १०. यथा...

स्वेन तन्महत्वाऽभिभवः स्यात् । तेन युक्तमेव संकोचितमानित्यर्थः । सूर्येण सन्तेजा नारद इत्यर्थः । अथान्तरं तु सुधिया योद्वैद्यम् ॥

पर्यभूदिनमणिर्द्विजराजं यत्करैरहह तेन तदा तम् ।
पर्यभूत्खलु करैर्द्विजराजः कर्म कः स्वकृतमत्र न भुक्ते ॥६॥

पर्यभूदिति ॥ खलुप्रेक्षे । यद्यस्मात्कारणादिनमणिः सूर्य द्विजराजं चन्द्रं करैः निरणे कृत्वा पर्यभूत् । तेन खलु तेनैव कारणेन द्विजराजो ब्राह्मणधेष्टो नारद करैः स्वतेजोभिः कृत्वा तस्मिन् काले तं सूर्यं पर्यभूज्येष्ट । अहहेत्याश्रये । युक्तमेतत्—अत्र लोके स्वेन कृतं कर्म शुभाशुभात्मकं को न भुक्ते, अपि तु सर्वोऽपि । 'अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमभुते' इति न्यायेन । सूर्येण निरपराधे द्विजराजे पराभूते अन्येन द्विजराजेन क्रोधवशादिव स पराभूतः । सूर्यतेजसोऽपि तत्तेजोधिकमिति भावः । सूर्यः स्वतेजसा पूर्वं नारदं पर्यतापयत्, अतो नारदः क्रुद्धः सन्स्वतेजसा सूर्यं पर्यतापयदिति वा ॥

विष्टरं तटकुशालिभिरग्निः पाद्यमर्घ्यमथ कच्छरुहाभिः ।
पद्मवृन्दमधुभिर्मधुपर्कं सर्गसिन्धुरदितातिथयेऽस्मै ॥७॥

विष्टरमिति ॥ अथानन्तरं स्वर्गसिन्धुर्नन्दाकिनी अतिथयेऽभ्यागतायास्तै नारदाय तटकुशालिभिराज्ञातदर्भपङ्क्तिभिः विष्टरं कुशासनमदित ददौ । तथा—अङ्गिरुदकैः पाद्यं पादार्घ्यमुदकम् । तथा—कच्छरुहाभिः पुष्पितलताभिर्दूर्वाभिर्वा अर्घ्यनर्थायैव सन्तु । तथा—पद्मवृन्दस्य नकरन्दैः कृत्वा मधुपर्कं मधुपर्कार्थं मधुनिधं दध्यादि । अदितेति सर्वत्र संबध्यते । अतिथये विष्टरादिकं दीयते । मन्दाकिनीं दृष्ट्वा तुतोपेत्यर्थः । पाद्यम्, अर्घ्यम् 'पादार्घ्यां च' इति यत् । मधुना पृथ्यते मिथीक्रियते । कर्मणि घञ् । 'चजोः-' इति क्त्वञ् ॥

स व्यतीत्य वियदन्तरगाधं नाकनायकनिकेतनमाप ।
संप्रतीर्य भवसिन्धुमनादिं ब्रह्म शर्मभरचारु यतीव ॥८॥

स इति ॥ स नारदः अन्तर्मध्ये अगाधं विशालं वियदाकाशं व्यतीत्यातिक्मस्य स्वर्गोऽपि क्वचित्पदेशे वर्तमानं नाकनायकस्वेन्द्रस्य निकेतनं गृहमाप प्राप्तवान् । कः किमिव—यती परिव्राज्य ब्रह्मेव । किं कृत्वा—अनादि प्रवाहित्वं भवसिन्धुं संसारसमुद्रं सन्यगतिशयेन प्रतीर्य तांत्वा । किन्तु तं ब्रह्म—शर्मणः सुखस्य भरः सन्मूहस्तेन सुन्दरम् । 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुते । अनादि' इति पाठे ब्रह्मविशेषणम् । 'यतयो यतिनश्च ते' इत्यमरः । यतं यमनमत्यालीनि इति । 'नलोप' सुप्स्वर-' इति नियमात्स्वर्णोदायः ॥

अर्चनाभिरचितोच्चतराभिधारु तं सदकृतातिथिमिन्द्रः ।
यावदहंकरणं किल साधोः प्रत्यवायधुतये न गुणाय ९

अर्चनाभिरिति ॥ इन्द्र उचिताभ्यो योग्याभ्योऽपि सकाशादुच्चतराभिः श्रेष्ठान्तिर्चनाभिः पूजाभिः तं अतिथिं चारु विष्णुक्-

माणेण सदकृत पूजितवान् । अधिकपूजाकरणे कारणमाह—साधोः अर्चनाभिरचितोच्चतराभिधारु तं सदकृतातिथिमिन्द्रः । यावदहंकरणं किल साधोः प्रत्यवायधुतये न गुणाय तदतिरिक्ताधिकार्य कस्यैचित्फलयेति नारदयोग्यपूजाभ्योऽप्यधिका पूजाः कृतवान् । 'कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम्' इति न्यायादधिकफलप्राप्तय इति भावः । दातृग्रहीत्रोयोग्याश्च ता उच्चतराश्च ताभिः पूजाभिः पूजितवान् । यावदहम्, इति पदे 'यावद्व्यधारणे' इत्यव्ययीभावः । 'आदरानादरयोः सदसती' इति गतिसंज्ञा ॥

नामधेयसमतासखमद्रेरद्रिभिन्मुनिमथाद्रियत द्राक् ।
पर्वतोऽपि लभतां कथमर्चा न द्विजः सविबुधप्रभुलम्भी ॥

नामधेयेति ॥ अथ नारदपूजानन्तरमद्रिभिर्द्विन्द्रः अद्रेः पर्वतस्य नामधेयेन पर्वत इति संज्ञया समता साम्यं तेन सखा मित्रं मुनि पर्वतनामान द्राक्श्रीग्रमाद्रियत पूजितवान् । अद्रिभिदः पर्वतपूजानुचितेति छलेनाशङ्क्याह—स द्विजः ब्राह्मणरूपः पर्वतोऽपि विबुधप्रभुमिन्द्रं लम्भी प्राप्तः सन् अर्चा पूजां कथं न लभताम् । अपितु तेन पूजा प्राप्तुं युक्ता । सन्तो गृहागतं शत्रुमपि पूजयन्तीति भावः, इति च्छलम् । नाममात्रेणायं पर्वतः, न तु तत्कार्यकारी । अयं तु द्विजः, न तु वैरी पर्वतः, तस्माद्युक्तमेव पूजनम् । अथ च पर्वतः पापाणतुल्यो मूर्खोऽपि ब्राह्मणो विप्रत्वादाश्रितत्वाच्च पण्डितश्रेष्ठ प्राप्तः पूजां कथं न लभताम् । ज्ञातिमात्रेण ब्राह्मणः पण्डितेनापि पूज्यः । नामधेय इति 'नामरूपभागादिभ्यो धेयः' इति धेयः । समतासखम्, राजादिना दृष्टं ॥

तद्भुजादतिवितीर्णसपर्या-

इयुद्रुमानपि विवेद मुनीन्द्रः ।

स्वःसहस्थितिसुशिक्षितया ता-

न्दानपारमितयैव वदान्यात् ॥ ११ ॥

तद्भुजादिति ॥ परमस्य भावः पारमं दानस्य पारमं दानपारमं तद्विद्यते यस्यासौ दानपारमी तस्य भावो दानपारमिता अतिवदान्यता मुनीन्द्रो नारदः अतिशयेन वितीर्णा कृता सपर्या पूजा येन पूर्वभूतात्तद्भुजादिन्द्रभुजात् गुरोः स्वः स्वर्गं या इन्द्रेण तद्भुजेन वा सह स्थितिसया कृत्वा सुशिक्षितया सुतरामभ्यस्तया पूर्वभूतया दानपारमितयावदान्यतया कृत्वा ताभ्यस्तद्भुजाद्युद्रुमानपि कल्पवृक्षानपि वदान्यानेव दानशौण्ड्यानेव विवेदामन्यत । कल्पवृक्षाणां दानशूरत्वं सहजं न, किंतु ते इन्द्रभुजाच्छिक्षित्वातिवदान्या जाता इति भावः । व्याख्यानान्तरं तु क्लृप्तत्वादुपेक्ष्यम् । युवादेराकृतिगणत्वाद्गीकारेण भावेऽपि पारमः, तस्मादत इतो 'यस्योनि च' इति तद्विततिमित्तेऽङ्गोपे पारमीति निश्चितं ॥

मुद्रितान्यजनसंकथनः स-

नारदं बलरिपुः समवादीन् ।

१ 'अत्रानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोपेक्षानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रोपेक्षानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रोपेक्षानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोपेक्षानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रोपेक्षानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रोपेक्षानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्रोपेक्षानिगोप्तिरस्मा च' इति साहित्यविद्याधरी ।

आकरः स्वरभूरिकथानां

प्रायशो हि सुहृदोः सहवासः ॥ १२ ॥

मुद्रितेति ॥ मुद्रितं निवारितमन्यजनेनान्यजनस्य वा संकथनं संभाषणं येन एवंभूतः सन् बलस्य दैत्यस्य रिपुरिन्द्रो नारदं सम-
वादीत्सादरमवोचत्, तेन सह संवादमकरोत् । अन्यभाषणनिवा-
रणे हेतुमाह—हि यस्मात्सुहृदोः मित्रयोः सहवास एकत्र स्थितिः
प्रायशो बाहुल्येन स्वसंवन्धिपरसंवन्धिन्यो भूरयो बह्वयः कथा गो-
ष्ठयः, तासांमाकरः खनिः तस्मादन्यकथां त्यक्तवान् । 'खनिः खि-
यामाकरः स्वात्' इत्यमरः ॥

तं कथानुकथनप्रसृतायां

दूरमालपनकौतुकितायाम् ।

भूभृतां चिरमनागतिहेतुं

ज्ञातुमिच्छुरवदच्छतमन्युः ॥ १३ ॥

तमिति ॥ शतमन्युरिन्द्र आलपने संभाषणे कौतुकी तस्य भाव-
नत्ता तस्यां दूरमन्यर्थं कथानुकथनेन वचनानुवचनेन प्रसृतायां प्रवृ-
त्तायां मन्यां तं नारदमवददुवाच । किंभूत इन्द्रः—भूभृतां राज्ञां
मन्यं प्रति चिर दीर्घकालमनागतिहेतुमनागमनकारणं ज्ञातुमिच्छुः ।
पुनरुक्ता कारणम् । राजानो युद्धेऽपराजिताः सन्तो युद्धं कृत्वा
नाप्रतं किमिति स्वयं नागच्छन्तीति ज्ञातुमिच्छयावदित्यर्थः ॥

प्रागिव प्रमुवते नृपवंशाः

किं नु संप्रति न वीरकरीरान् ।

ये परप्रहरणैः परिणामे

निक्षताः क्षितितले निपतन्ति ॥ १४ ॥

प्रागिति ॥ हे मुने, नृपा एव यदा वीरयो वीरा एव करीरा
यदापुनः, तान्प्रागिव परस्मिन् संप्रतीक्षन्तीति किं न प्रमुवते जन-
यन्ति । क्षितितले प्रवेष्टे, क्षितिके वा । कृष्णि डेरयन्तीति करीरान्द-
न्ति शतमन्यं संन्या, वीरयोयान्वा । प्रवेष्टेयानागमनं हेतुः । किं वि-
वदन्ति । यदा पूर्वं जनयन्ति सन् तदेवदन्तीति । ये वीरकरीरा,
संन्यासे वसिष्ठेन तादृशे वारिदेव्यान्तकाटे वा शस्त्रविप्रापरिणतो
तदा यदा परप्रहरणे परेषां प्रवेष्टेयामन्येषां च शत्रूः कुठारादिभिश्च
यदा हन्ति तदा क्षितितले निपतन्ति, न त्वनीया-
न्ति । वीरयो वीरयन्तीति इत्युपपत्त्यर्थः । 'वीरयो कुलमन्त्रणं'
इति चर्मा ।

एतत्तु हि निजभाजिषु वीरा

दुर्नृपेभ्यस्तस्य विरोधि ।

गौरवाद्गुरपास्य भजन्ते

मत्कृतमतिथिगौरवक्रद्भिम् ॥ १५ ॥

पार्थिवमिति ॥ वीराः पार्थिवं राजभूतं वीजन्त्यं च निजं स्वीयं वपुः आजिषु सङ्ग्रामेषु अपास्य तस्यां
देहं प्राप्य मत्कृतां मद्रचित्तमिति ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥
हिं हि यस्माद्भजन्ते प्राप्नुवन्ति ततः पृच्छयन्त इत्यर्थः ।
वपुः—गौरवात्पतनहेतोर्गुल्वाच्च दूरमतितराम् वंगमनस्य
क्षेः विरोधि प्रतिबन्धकम् । अन्योऽपि दूरगमनविरोधि गुल्फ
स्तु त्यक्त्वा जिगमिषति । १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥ १५ ॥
मिति बान्धवः । गुरु वस्तु त्यक्त्वा गुरुतरं गृह्णाति तस्मात्
त्यक्त्वान्यदीयं गृह्णातीति सुतरामाश्चर्यम् । गौरवक्रद्भिः, 'क्र-
कः' इति प्रकृतिभावः ॥

साभिशापमिव नातिथयस्ते

मां यदद्य भगवन्नुपयन्ति ।

तेन न श्रियमिमां बहु मन्ये

सोदरैकभृतिकार्यकदर्याम् ॥ १६ ॥

साभिशापमिति ॥ हे भगवन्, ते वीरलक्षणा अतिपर-
भिशापमिव सकलकृमिव मामद्य इदानीं यद्यस्मान्नोपयन्ति तदा
मुवन्ति तेन तदनागमनेन कारणेन इमां श्रियमिन्द्रलक्ष्मीं वद-
तरां न मन्ये न संमानयामि । अस्यास्तदातिथ्याद्यावदुपयोगो न
दद्यात् निष्प्रयोजनत्वान्मम संतोषो न । किंभूतां श्रियम्—सा
स्यात्मोदरस्यैवैका केवला या भृतिभरणं सैव कार्यं प्रयोजनं
अत एव—सा चासौ कदर्या च कुत्सिता । निन्द्यामित्यर्थः ।
त्मानं धर्मकार्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्व्यपित्तो
कदर्य इति स्मृतः । 'अथ सिन्ध्याभिशासनम् । अभिशाप' इत्यनं

पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्ध्याः

श्रीभरा विपद एव विमृष्टाः ।

पात्रपाणिकमलार्पणमासां

तासु शान्तिकविधिर्विधिदृष्टः ॥ १७ ॥

पूर्वेति ॥ हे मुने, पूर्वं पुराकृतं यत्पुण्य कृच्छ्रचान्द्रायणादि
विभवो माहात्म्यं तस्य व्ययेन वित्तियोगेन । नाशेनेति यावत्
लब्ध्या प्राप्ताः श्रीभरा लक्ष्मीविल्याया विमृष्टा विचारिता मयो
पद एव बहुपुण्यक्षयकारिणादुदकं दुःखकारिणाश्च विमृष्टा
एव । तासु मयद्रासु विपत्सु मर्त्यासु प्राप्ता मपदा पात्रपा-
णिउक्षणं क्रमते अर्पणं दानं शान्तिकं शान्तिप्रयोजनदो हि
हीमादिः विधिना वेदेन शास्त्रेण, ब्रह्मणा वा दृष्ट उक्तः । किं
हि शान्तिकं क्रियते । क्रमलक्ष्यं दानजलस्य वा । पात्रयो यत्
दीयन्ते तावत्संपदो विपद एव । दानं पुण्यवृद्धं मपदा मपदस्य
पात्रे दानं विना मम चेत्तो न नृप्यनीत्यर्थः । 'न विपदा दैव-
तया प्रापि पात्रता । यत्र वृक्षमिमे योजे तद्धि पात्रं प्रसी-
म् ॥' इति वाजवल्क्यः ॥

द्विमृज्य मम संशयशिल्पि स्फीतमत्र विषये सहसाधम्
यतां भगवतः श्रुतिसारैरद्यवाग्भिरधमर्पणक्रग्भिः १८

तदिति ॥ हे मुने, श्रुतिसारैः श्रवणयोः सारैः सुधाभूतैर्धेदुषु
ष्ठभूतैश्च भगवतो वाग्भिर्ध्वनैरद्य इदानीमधमर्पणस्य दुः-
स्य पातकस्य च मार्जनस्य संबन्धिभिर्क्रग्भिर्भूयताम् । 'ऋतं च
त्यं च-' इत्यधमर्पणक्रचः पापं नाशयन्ति । अधमर्पणसंबन्धिन्य-
त्चः । अघं मर्पयन्ति क्षालयन्ति । नन्द्यादित्वाह्युः । किं कृत्वा
—ते मम सामिश्रापत्वादप्यहेतोर्वात्र नागच्छन्तीति अत्र विषये
शयशिल्पि संदेहकारि स्फीतं प्रवृद्धं मम अघं दुःखं, पातकं
। सहसा झटिति विमृज्यापनीय । भूयतामिति भावे लकारः ॥

इत्युदीर्य मधवा विनयार्थं

वर्धयन्नवहितत्वभरेण ।

चक्षुषां दशशतीमनिमेषां

तत्स्थिवान्मुनिमुखे प्रणिधाय ॥ १९ ॥

इतीति ॥ मधवा इन्द्र इति पूर्वोक्तमुदीर्योक्त्वा अवहितत्वस्य
सावधानत्वस्य भरेणाधिक्येन विनयार्थं विनीतत्वसमृद्धिं वर्धयन्न-
वेतीदृशंस्त्वं अनिमेषां निमेषरहितां चक्षुषां दशशतीं नेत्रसहस्रं
मुनिमुखे प्रणिधाय संस्थाप्य तत्स्थिवान्स्तूर्णां स्थितः । अमरत्वा-
सावधानत्वाच्च निनिमेषत्वम् ॥

वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं

पाकशासनपदं स्पृशतोऽपि ।

नारदः प्रमदगद्गदयोक्त्या

विस्मितः स्मितपुरःसरमूचे ॥ २० ॥

वीक्ष्येति ॥ नारदः प्रमदेन हर्षेण गद्गदयास्पृष्टया उक्त्या
वाचा कृत्वा स्मितपुरःसरमूचे । महानुभावाः स्मितपूर्वभाषिणो हि ।
किंभूत — पाकशासनपदमिन्द्रपदं स्पृशतोऽपि तत्स्वे-
न्द्रस्य विनये परिपाकं प्रकर्षं वीक्ष्य विस्मित आश्चर्ययुक्तः । अति-
समृद्धस्य विनीतत्वं दुर्लभम्, इन्द्रे तु विद्यत इत्याश्चर्यम् । अवि-
नीतं दृष्ट्वा इन्द्रपदे स्थित इति लोकिन्युक्तिः । 'आरयत्' इति
पाठे 'अस्मति-' इत्येह ॥

भिक्षिता शतमखी सुकृतं य-

त्तपरिश्रमविदः स्वविभूतौ ।

तत्फले यदि परं तव हेला

लेशलब्धमधिकादरदं तु ॥ २१ ॥

भिक्षितेति ॥ हे इन्द्र, त्वया शतमखी सुकृतं पुण्य भिक्षिता
याच्यधेयादिरनैक । यागदानं कृत्वा यदुष्पन्मुपाजितं तस्या भि-
क्षायाः परिश्रमविदः आपातपेदिनस्य तस्य पुण्यस्य फले काये
स्वविभूता स्वराज्यलक्षणाया विभूतौ स्वयमपदि यदि हेला

बहु न मन्ये इति पूर्वश्लोके वचनादवज्ञा, तर्हि भिक्षायासवेदिन-
स्त्व पर केवलं हेला नान्यस्य कस्यापि । बहुलेशाजितायां संपदि
अन्योऽवज्ञां नैव करोति तु यस्मात्केशेन प्रयासेन लब्धं वस्तु
स्वस्मिन्नधिकमादरं ददाति करोतीति ज्योतिष्टोमादियज्ञजन्ये का-
लान्तरभाविनि फले स्वराज्येऽवज्ञा, अतिथिषु चादर इति त्व-
स्येव दृष्टं नान्यत्रापीति भावः । शतमखानां समाहारः शतमखी ।
'हेलावज्ञाविलासयोः' इति विश्वः ॥

संपदस्तव गिरामपि दूरा

यन्न नाम विनयं विनयन्ते ।

श्रद्धधाति क इवेह न साक्षा-

दाह चेदनुभवः परमाप्तः ॥ २२ ॥

संपद इति ॥ इयत्तया वक्तुमशक्यत्वाद्विरामपि वाचामपि
दूरा अगोचरा अपि तव संपदो यत् नाम निश्चितं ते विनयं न-
त्रत्वं न विनयन्ते दूरीकुर्वन्ति । इहात्र विषये परमाप्तोऽतिमि-
त्रम्, अव्यभिचारी च साक्षादनुभवः प्रत्यक्षोपलब्धिश्चेद्यदि नाह
न भूते तर्हि क इव श्रद्धधाति विश्वसिति, अपि तु न कोऽपि ।
संपत्त्वविनयो नियत इति सर्वेषां मतम्, तत्तु त्वमि प्रत्यक्षेण वि-
नयस्य दृष्टत्वाद्वाधितमिति भावः । साक्षात्स्वयं चेन्नाहेति वा ।
नाम संभावनायां वा । अन्यत्रापि वस्तुनि साक्षात्पतीत्यानुभवे-
नानुमानज्ञानेन परमाप्तवचनेन वा विश्वासो भवति । अत्र पूर्वोक्तं
विषये परमाप्तोऽनुभवश्चेत्साक्षादाह तर्हि को वा न विश्वसितोति
वा । स्तुतेः प्रायेणालीकत्वात्सर्वेणापि सर्वस्य स्तुतिः क्रियते, तत्र
तु न तथा । अनुभवश्चेत् कथयति तद्देहासु मिश्रिष्टासु संपत्सु
विषये क इव विश्वसितोति वा । 'विनयन्ति' इति पाठः
साधीयान् ॥

श्रीभरानतिथिसात्करवाणि

स्वोपभोगपरता न हितेति ।

पश्यतो वहिरिवान्तरपीयं

दृष्टिदृष्टिरधिका तव कापि ॥ २३ ॥

धीति ॥ हे इन्द्र, इति अन्तरपि अन्न करणेऽपि वहिरिव य-
हिदेसा इव पश्यतो जानतोऽग्लोऽन्यत्र तर्पणेनं पण्यविनुमदास्या
अधिका भूयस्तौ काप्यनिर्वचनीया दृष्टिदृष्टिर्ज्ञानमृष्टिः । इति
स्मिन्—अहं श्रीभरान्धीतनूतनान्तिथिसादेयधेनातिपर्यानाम्कर-
वाणि कुर्यान् । तथा स्वोपभोगपरता आत्मनः स्वोपभोगतापरं
हिता न धेयस्कर न भवतीति । यथा वहिरिवान्तरपीयं सर्वेभ्यो-
रुचानि, तथात्न करणेऽपि सर्वं करणं जानत्युपभोगेऽन्यत्र,
एवमिदंस्वनेन नान्य इति भावः । दृष्टिर्ज्ञानमृष्टिः इत्यनेन
इत्यन्तर ॥

आः स्वभावमधुर्गनुभावे-

न्नावैरतिवरां नृगदाः नः ।

१. 'आः स्वभावमधुर्गनुभावे' । २. 'नावैरतिवरां नृगदाः नः' ।
मुने तस्या तेन भावयन्त्याम् । ३. 'आः स्वभावमधुर्गनुभावे' । ४. 'नावैरतिवरां नृगदाः नः' ।
जयानुः । ५. 'आः स्वभावमधुर्गनुभावे' । ६. 'नावैरतिवरां नृगदाः नः' ।
उपभुक्तान् । ७. 'आः स्वभावमधुर्गनुभावे' । ८. 'नावैरतिवरां नृगदाः नः' ।

१. 'आः स्वभावमधुर्गनुभावे' । २. 'नावैरतिवरां नृगदाः नः' ।
मुने तस्या तेन भावयन्त्याम् । ३. 'आः स्वभावमधुर्गनुभावे' । ४. 'नावैरतिवरां नृगदाः नः' ।
जयानुः । ५. 'आः स्वभावमधुर्गनुभावे' । ६. 'नावैरतिवरां नृगदाः नः' ।
उपभुक्तान् । ७. 'आः स्वभावमधुर्गनुभावे' । ८. 'नावैरतिवरां नृगदाः नः' ।

द्यां नगाधि गन्नावधिकालं

मातु मातु विजयस्य विडौतः ॥ २४ ॥

इति । हे विडौत इन्द्र-वर न्मत्वावतुर्गैर्निमगं सुन्दरी-
वर्णधनुमशस्या अपूर्वा सुन्दरी भवन्ती जयनामा । हे
मातु मातु विजयस्य विडौतः । नं गन्तिनोऽपिर्मयोदा-
निराधिक प्रा स्वर्ग-
नन्नाय ॥

संप्रतीति ॥ सा भैमी कापि यूनि लोकोन्ने भव-
ज्ञातनामनि तरुणे संप्रति भायमनुराग भवते । विडौत-
किभूता । यौवनजवेन तारुण्यभरवेगेन प्रतिमुदते प्र-
वर्णधनुमशस्या अपूर्वा सुन्दरी भवन्ती जयनामा । हे
—आशितं नखादारभ्य चूडापर्यन्त सुकृतमोरे ।
युते पूर्णे । स्वत एव सुन्दरी स्वत एव यस्मिन्नुत्प-
त्येयत्ता नाम्नीत्यर्थः । कापीति निर्देश इन्द्रस्य जय-
जननाय ॥

कथ्यते न कतमः स इति त्वं
मां विवधुरसि किं चलदोषः ।

अर्धवर्त्मनि रुणत्सि न पृच्छां
निर्भमेण न परिश्रमयैनाम् ॥ २५ ॥

कथ्यते इति ॥ हे इन्द्र, त्वं मां प्रति इति किमं-
रणि रकुमिच्छसि । अपि तु न रक्तयम् । किभूत-
ओष्ठोऽपरो यस्य सः । इति किम्—यस्मिन् मा मां-
हमो युता न कथ्यते इति । अपि तु श्रीमता ह्यपि-
अपि मोहि तद्विनामोमणे पृच्छां प्रश्न न विवधुरसि, त्वं
मप्यस्य लोकाः । रुणत्सि ह्यमो । युक्तमेतत्, त्वं पुनः ।
मप्यस्य लोकाः न परिश्रमयैनाम् । मा नेपाः ।
उत्त-त्पाद न पश्य इत्यर्थः । पृच्छां, निर्भमेण न-
मां-त्पाद- इति यद्यप्यस्याम् ॥
न कथ्यते तारुण्यमात्र-
नैषधीयचरितम् ॥

नैषधीयचरितम् ॥ पश्यः मा
यौनिर्धर्मिण न पश्यति यस्याम् ।
निजमनःपश्यमाणो
निर्धर्मिणः शीघ्रमेवम् ॥ २६ ॥

यौनिर्धर्मिण न पश्यति यस्याम् ।
निजमनःपश्यमाणो
निर्धर्मिणः शीघ्रमेवम् ॥ २६ ॥

तातचित्तमपि धातुरधत्त

स्वस्वयंवरमहाय सहायम् ॥ ३० ॥

सेति ॥ सा भैमी स्वस्वयंवरमहाय स्वयस्वयंवरोत्सवाय ता-
तचित्तमपि धातुरधत्तमपि धातुरधत्तमः सहायमधत्त कृतवती । कि-
न्तु—कश्चिन्नापाण्डिनाडिना विरहवाचिमिर्विरहपोडां सूचयद्भि-
क्तिः स्वाययैव कृतुमरूपस्य शस्त्रं । मदनवाणस्येत्यर्थः । शस्त्रं
वेधं पितरं प्रति सूचिता ज्ञापिता । द्रव्यं तस्या स्वयवरश्चिने
रुतं विरोगपीडां दृष्ट्वा पित्राप्यारब्ध इत्यर्थः । शृंगानि शस्-
त्रं हिंस्तुल्यं हिता शस्त्रा, 'उगवादिभ्यो यत्' । 'शस्त्रम्' इत्येव
शब्दे युक्तं ॥

मन्मथाय यदधादिन राज्ञां

हृतिदूत्वविधये विधिराज्ञाम् ।

तेन तत्परवशाः पृथिवीज्ञाः

संगरं गरमिवाकलयन्ति ॥ ३१ ॥

मन्मथायेति ॥ आधानन्तरं विधी राज्ञां हृतिदूत्वविधये आ-
कारणार्थं दूतत्वविधये दूतत्वव्यापारान् मन्मथाय च मन्मथा-
कार्य' इत्याज्ञा यद्यत अङ्गित उच्यते तेन हेतुना तत्परवशा
कानाज्ञापरार्थानां सन्तः पृथिवीज्ञाः संगरं सद्गम गरमिव वि-
पतुल्यमाकलयन्ति मन्यन्ते । अपकारिवादिष यथा त्यज्यते तथा
सद्गममपि त्यक्त्वा भैमीपरवशा जाता इति भावः । अथच मन्मथ
सुतरा गते विपत् । गर योऽस्ति तमेव नाशयति मगरस्तु सङ्गं ।
दूत्येति, 'दूतवगिभ्या च इति भावे वे. ॥

येषु येषु सरसा दमयन्ती

भूपणेषु यदिवापि गुणेषु ।

तत्र तत्र कलयापि विशेषो

यः न हि क्षितिभृतां पुरुषार्थः ॥ ३२ ॥

येष्विति ॥ वनपत्नी येषु येषु भूपणेषु यस्यां यथा येषु
येषु गुणेषु आद्यादीषु सरसा सादरा, तत्र तत्र भूपणेषु गुणेषु वा
कलयापि रितेनापि परस्परपेक्षया वा यो विशेष जायते न हे-
तुः पुत्र क्षितिभृतां रसां यत्नः पुरुषार्थो धर्मादिरूप भूयान्-
पादिरपनेयः पुरुषार्थपेक्षया न भैमीप्रातिहेतुं जायते तु सद्गम-
मायनातिर भावे ॥

विशह—

शैशवपञ्चदिनारधि तस्या यौवनोदयिनि राजनसाजे ।

आदरादरहः सुतमेवोत्तमं पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥

शैशवेति ॥ सुतमेवोत्तमं पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥
नृपतिः यौवनोदयेन पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥
नृपतिः यौवनोदयेन पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥
नृपतिः यौवनोदयेन पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥
नृपतिः यौवनोदयेन पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥
नृपतिः यौवनोदयेन पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥
नृपतिः यौवनोदयेन पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥
नृपतिः यौवनोदयेन पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥
नृपतिः यौवनोदयेन पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥
नृपतिः यौवनोदयेन पुनराभिनिवेनः ॥ ३३ ॥

आदरादरह इति ज्ञानपीडाधिक्यं तेषां सूच्यते । तज्जाहिनेव
पुरुषार्थत्वेन मन्यन्ते इति भावः ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

इत्यमी यमुमतीं कमितारः सादरास्त्वदतिथीभवितुं न ।
भीमभूमुरभुवोरभिलाषे दूरमन्तरमहो नृपतीनाम् ३४

उनीति ॥ अमी यमुमतीं पृथ्वी कमितारो वाञ्छामोला रा-
जान इति कारणास्त्वदतिथीभवितुं तवानिधयो भवितुं सादराः
मानिलाया न । सद्गमाभावात्स्वर्गं प्रति नागच्छन्तीत्यर्थः । भै-
म्यं यमुमतीमेव कमितारो न स्वर्गमेति वा । अहो आश्चर्यं ।
अनिलाये विषये भीमभूमुरभुवोरभैमीदेवालयगोद्वरनतिरता नृप-
तीनामन्तरं तारतम्यं महान्विशेषः । यागादिभिः प्राप्या स्वर्गो-
दपि भैमीप्रातिरयिका इति मन्वत इत्यर्थः । स्वर्गं सुरभूयैवकन्या
भोग्या, भैम्यान्त्याय महान्विशेषः । अथ च—भैमीत्य भू. प्र-
देशः, तत्र भैम्या विद्यमानत्वात्कुण्डितद्विद्वोर्महान्विशेषः ।
अतः स्वर्गानिलायो नैत्यर्थः । अथ च—कुण्डितस्य भूमौ विमान-
त्वाद्वाज्ञां भूमावेव तिवान् कुण्डितमेव मनोप न तु स्वर्गं इति
ततोर्महान्विशेषः । कमितार तादृशेन तुम् । तत्सापेक्ष-
तुल्यत्वेऽपि न सात्त्विकवाग्निभावाः । ततोणादमुमतीमिति
द्वितीया ॥

तेन जाग्रदधृतिर्दिग्भागां

मंथयन्तीत्यमनुमनुनु ताम् ।

यन्मृधं त्रितिमृतां न विजोते

तन्निमग्नमननां सुवि नोते ॥ ३५ ॥

तेनेति । हे उग्र ॥ तत्र तन्निमग्नमननां मन्मथापि तामा-
तिमृता सुवि लोच भूयैव सुः मन्मथं यत्नं यत्नः । ततोः
न परस्परं तेन हेतुना जाग्रदधृतिर्दिग्भागां मन्मथापि तामा-
यन्तु तत्तं यन्मृधं त्रितिमृतां न विजोते । ततोः
मन्मथं यत्नं यत्नः । ततोः मन्मथं यत्नं यत्नः । ततोः
तथा—न विजोते त्रितिमृतां न विजोते । ततोः
ततोः मन्मथं यत्नं यत्नः । ततोः मन्मथं यत्नं यत्नः । ततोः

येदं ययति न ज्ञानी तयत्नं

हन्त रक्षन्मनं विरपट्टि ।

पृष्ठवमे नदी येन तिरि-

नोन्तुतां विरिणे मन्मथः ॥ ३६ ॥

येदं ययति न ज्ञानी तयत्नं ॥ ३६ ॥
हन्त रक्षन्मनं विरपट्टि । ॥ ३६ ॥
पृष्ठवमे नदी येन तिरि- ॥ ३६ ॥
नोन्तुतां विरिणे मन्मथः ॥ ३६ ॥
येदं ययति न ज्ञानी तयत्नं ॥ ३६ ॥
हन्त रक्षन्मनं विरपट्टि । ॥ ३६ ॥
पृष्ठवमे नदी येन तिरि- ॥ ३६ ॥
नोन्तुतां विरिणे मन्मथः ॥ ३६ ॥
येदं ययति न ज्ञानी तयत्नं ॥ ३६ ॥
हन्त रक्षन्मनं विरपट्टि । ॥ ३६ ॥
पृष्ठवमे नदी येन तिरि- ॥ ३६ ॥
नोन्तुतां विरिणे मन्मथः ॥ ३६ ॥

एवमुक्त्यति देवकपीन्द्रे
द्रागभेदि मघवाननमुद्रा ।
उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां

उत्तरोत्तरशुभो हि विभूनां

कोऽपि मञ्जलतमः क्रमवादः ॥ ३७ ॥

एवमिति ॥ देवऋषीन्द्रे नारदे एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति
मधवाननमुद्रा इन्द्रमुखमौनं द्राक् झटिति अभेदि स्वयं मित्रा ।
इन्द्रो वभापे इत्यर्थः । पुनः किमित्युवाचेत्यत आह—हि यतो
विभूतां प्रभूणां मञ्जुलतमो रम्यतमः कोऽपि लोकोत्तरः क्रमेण
वादो वचनम् । उत्तरस्य प्रत्युत्तरेण पुरस्तात्पुरस्ताद्वा शुभः सुभगो
भवति । अतः पुनरप्युवाचेत्यर्थः । अभेदि, कर्मकर्तरि^१ ॥

कानुजे मम निजे दनुजारौ
जाग्रति स्वशरणे रणचर्चा ।

यद्भुजाङ्गमुपधाय जयाङ्कं

शर्मणा स्यपिमि वीतविशङ्कः ॥ ३८ ॥

कति ॥ हे मुने, स्वस्य मम शरणे गृहे रक्षितरि च स्व आत्मैव
रक्षिता यस्य स्वशरणार्थं परानपेक्षे वा निजे स्वीये सहजे वा मुने
कनिष्ठघातरि दनुजारा दैत्यदानवशत्रौ तस्मिन्नुपेन्द्रे जाग्रति साव-
धाने जागरुके सति मम का रणस्य चर्चा विचारणा । मम रणवि-
न्ता नास्तीत्यर्थः । निजेऽमुने इत्यनेन आज्ञावशवर्तित्वं वत्सलत्वा-
त्यन्तः प्रवृत्तत्वं च सूचितम् । दनुजारावित्यनेन सामर्थ्यातिशयः
सूचितः । स्वस्य शरणे गृहविषये जाग्रतीति वा । परानपेक्षमात्म-
नो रक्षके इति सर्वविशेषणसार्धंन्यम् । तस्मिन्कस्मिन्—जयश्चिह्नं
यस्य जयस्य चिह्नभूतं वा यस्योपेन्द्रस्य भुजाङ्कं दक्षिणभुजोत्सद-
मुपधायोऽङ्गीर्षंसीकृत्य वीतविशङ्को गतभयः सन् शर्मणा सुप्रेन
स्वपिनि निद्रामि पूर्वांकहेतोः ॥

विश्वरूपकलनादुपपन्नं

तस्य जैमिनिमुनित्वमुदीये ।

विग्रहं मखभुजामसहिष्णु-

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३९ ॥

विध्वेति ॥ हे मुने, तस्य मनुजस्य विश्वरूपकलनात् 'सं-
 मिष्टुमयं जगत्' इति विधेया सर्वेषां रूपस्य स्वरूपस्य कलनात्स्वी-
 कारात् । स योगश्चक्राद्विहरणादित्यर्थः । उपपन्नं वदमानं जैमिनिमु-
 निश्चमुनिने उवाच ॥ जैमिनिविद्वान् पातित्वान्, विष्णोश्च वि-
 श्वरूपत्वात् जैमिनिमुनिरूपस्य युक्तमेवेत्यर्थः । यत्तस्य जैमिनिमुनि-
 ने सद् बुद्धिमान् विष्णुसद्वत्मानो नन्दगतिं समं वदन् व्यर्थतां
 परस्परं जिनानां प्रापयत् । कथुमारणेन वदद्भुवं स्वयमेव कृतवा-
 नित्यर्थः । वेदान्तादिभिरनन्देयानां मिश्रणेन कर्मसमवायेऽङ्गी-
 कृत्यानां सुगुणतत्त्वजनितानां तद्विशेषानुपपन्नस्यैव कर्मसमवायेऽङ्गी-

निर्दिष्ट विषयों पर विचार करने के लिए प्रोत्साहित किया गया।

गगतस्येन्द्रस्येन्द्रशरीरस्य तस्मिन्नेव क्षणे भिन्नदे-
ग्रहेणे शक्त्यभावाद्यागान्तरलोपप्रमत्ने वेदस्याप्रामाण्यात्
चैश्वर्यवशादनेकशरीराङ्गीकारेणैकोऽपि युगपत्कृष्णत्वस्यैव
स्यतीति वाच्यम् । तस्यैवविधैश्वर्यवत्त्वे मानाभावात् । यत्र
मपि देवतात्वाङ्गीकारात्तत्त्वैश्वर्यसंभावनाया अयभावात् । तत्र
हानुकमणिकार.—‘या काचित्तेन मन्त्रेणोच्यते सा देवता’
‘उच्येतना वा भवतु कचिद्वाणाः, कचिद्बुधः, कचिन्मूर्तिः’
निरुक्तकारोऽपि—‘इमा देवता अनुक्रान्ताः सुकभाङ्गी इति’
‘कर्मभाजश्च’—इत्याह । ‘या यत्र भजते हविः सा देवता’ इति
तिमात्रेण कर्मसमवायेऽङ्गीक्रियमाणे इदमिन्द्रायेत्यादि यत्र
वद्रूपेणैव युगपदनेकयागसंभवो घटत इति वेदप्रामाण्यं
वज्रहस्तः पुरंदर’ इत्यादेश्वार्थवादत्वसमर्थनात् बुधिरुपा
ममारब्धे समन्ततः । पुरुहूत. सन्नाहूतो नृमिः कः तु स गच्छ
त्यादि ग्रन्थसंदर्भेण देवताधिकरणे देवतानां जैमिनिमुनिना
रूपेणैव कर्मसमवायस्य समर्थनात् । स्वचक्रेणैव दानवस्य
‘चेत्यर्थः । अथ कस्मिंश्चित्समये सवज्रमिन्द्राद्वा जैमिति’
‘भतयान्, अतोऽपि वज्रस्य वैयर्थ्यम् । अत्र ‘जैमिति’
‘म्पायन एव च । पुलस्ति’ पुलहो विष्णु पदेते वज्रात्
‘वृद्धोक्तिः प्रमाणम् । ‘मन्त्रमयी देवतेति सर्वकर्मसु
‘वम्’ इति जैमिति । ‘कर्मसमवायिनी देवता’ इत्यन्ये ।
‘धि’ ॥

ईदृशानि मुनये विनयाविध-

स्तस्थिवान्स वचनान्युपहृत्य ।

प्रांशुनिःश्वसितपृष्ठचरी वा-

भारदस्य निरियाय निरोजाः ॥ ४० ॥

ईदृशानीति ॥ विनयस्य अविः समुद्रोऽनविनीत तस्य
 ईदृशानि पूर्वोक्तानि वचनानि मुनय उपहृत्य उपहारीकृत्य तस्मै
 वान् । तूष्णीभावनमापेत्यर्थः । युद्धाभावजन्यदुःखेन प्राशु वीर्ये
 श्वसित तस्य पृष्ठचरी पश्चात्संचारिणी प्रथम नि श्वस्योक्ता भवतु
 निरोजा दीना नारदस्य वाक् निरियाय निर्गता । ईप्सितराज
 भेन विश्वासो, वाचो निष्प्रभत्वं च ॥

स्वारसातलभवाहवशङ्की

निर्वृणोमि न वसन्वसुमत्याम् ।

यां गतस्य हृदि मे दुरुदर्कः

क्षमातलद्वयमटाजिवितर्कः ॥ ४१ ॥

स्वरिति ॥ हे इन्द्र, वसुमत्यां भूलोके वसन्नहं स्व. स्वर्ग-
नलं च स्वर्गपाताले तयोर्भवो ज्ञान आह्वय. सप्तमन्त्रः
मन् न तिरुणोमि सुप्रीभवाणि । पृथिव्या युद्धानावासा
इत्यनेच्छया आगतोऽहमित्यर्थः । वां गतस्यापि मे हृदये
पृथिव्यान्तलं स्वरूपाद्योभागी तयोर्द्वयं भूपातालयुगं तत्र
भेदानानाजिः सप्राप्तस्तस्य त्रिकं सभात्रया दुरुद्धां दुरु-
द्ध । निष्कल इत्यर्थः । स्वर्गेऽपि युद्धानावासा स्थिताः
तुः । = 'यत् स्वर्गं जगत्' इति याज्ञिकविद्यायाम् ।

जीकृत्य मानुषीं भैमीमनुमरति जिगमिपति सति मयोनीन्द्राणां
आननसरोरुहस्य चिन्तावशात्तया नम्रतया निजं स्वीयमुचैर्महान्तं
मानमहङ्कार पूजन वा खण्डितमसूचयत् । आननसरोरुहस्य
कृत्वा खण्डितमिति वा । अथ च ग्रयत्वं हस्यध्वम् । यो हि वा-
मनत्वमद्वीकरोति तस्यैव परिमाणेन न्यूनत्वं भवितुं युक्तं नान्य-
स्येति, अत्र तु विपरीतम् । मानुषीम्, जातिवाचित्वान्द्वीम् । म-
योनी, 'पुंयोगात्-' इति ङीप् 'अयुव-' इति संप्रसारणम् ॥

यो मयोनि दिवमुचरमाणे

रम्भया मलिनिमालमलम्भि ।

वर्ण एव स खलुज्वलमस्याः

शान्तमान्तरमभापत भङ्ग्या ॥ ४८ ॥

य इति ॥ रम्भया देवाङ्गनया मयोनीन्द्रे दिवमुचरमाणे
स्यत्वा गच्छति सति यो मलिनिमा मालिन्यमलमत्यर्थमलम्भि
प्राज्ञः स मलिनिमरूपो वर्ण एव खलु निश्चयेनास्या रम्भाया उ-
ज्ज्वलं हर्षयुक्तमान्तरं हृदयं भङ्ग्या आकारविशेषेण शान्तं नि-
र्विण्णं दुःखयुक्तमभापतावोचत् । उज्ज्वलस्य मालिन्यमनुपपद्यमानं
सदृशोपस्था दीप्ततायाः शान्ततां श्रूते । स्वत्यागदुःखवशाच्छया-
मत्वं जातं सर्वैरपि ज्ञातमित्यर्थः । अथच—अस्या उज्ज्वलं शृङ्गार-
रसप्रधानमान्तरं मनः शान्तं शान्तैकरसप्रधानं श्रूते स्म । तस्या
अपि वैराग्यमभूदित्यर्थः । अथ च—शान्तं कोपरहितम् । तदी-
यमन्त करणम् उदतिशयेन ज्वलनीत्युज्ज्वलं दीप्तं सकोपमभापत् ।
तत्यागात्तदानीं क्रुद्धा सा जातेत्यर्थः । कोपाच्छयामता भवति ।
अत्रापि शान्तस्य दीप्तत्वं शान्तरसस्य च शृङ्गाररसत्वमित्युभयम-
प्याश्चर्यकारि । इयामवर्णस्य च शृङ्गारकथनं (त्वं) युक्तं तस्य तद-
र्पणत्वात् । उच्चरमाणे, 'उदश्वरः सकर्मकात्' इत्यामनेपदम् ॥

जीवितेन कृतमप्सरसां त-

प्राणशुक्तिरिह युक्तिमती नः ।

इत्यनक्षरमवाचि घृताच्या

दीर्घनिःश्वसितनिर्गमितेन ॥ ४९ ॥

जीवितेनेति ॥ घृताच्या देवाङ्गनया दीर्घनिःश्वसितस्य निर्ग-
मितेन नि सरणेन कृत्वा इति अनक्षरं वर्णोर्ध्वनिवावाचि । अथ च
अनक्षरमवाच्यमवाचि । इति किम्—अप्सरसां नोऽस्माकमिह
समये जीवितेन कृतमलम्, इन्द्रस्य भैम्यनुरागाजीवितं निष्फलं
यत्, तत्तस्मादोऽस्माकं प्राणमुक्तिः प्राणत्याग एव युक्तिमती यु-
क्तेति । दु तेन तादृग्दीर्घो निःश्वसो मुक्तो यथा प्राणा अपि व-

१ 'अथ निर्वेदस्य निवारिमावोपमोऽनुतिर एकारः' इति साहित्यविद्या-
धरी । २ (स एव मतिनिष्ठः ज्यो वाग्या रम्भाया आन्तर हृदय-
सन्निधनमुद्रय यं नाक्षरं शान्तमभापत । यथा (अथच) स एव
पदो उच्चरः वाच्यम् आन्तर हृदयं शान्तमवष्ट इत्यन्वयः । वदि-
मोर्ध्वनिःश्वसितं नाश्चिन्मनुमेतमित्यर्थः । यथा (अथ च) स एव
मणिमा वा उज्ज्वलं गतिप्रमत्तं हृदयं शान्तं शीतप्रमादं न) इति
पुष्पमन्त्रेणिकः ५४ । ३ 'अथ नावोऽनुमानोत्प्रेक्षामनुष्टिः' इति
हितविद्याधरी ।

तिनिर्गच्छन्तीति भावः । प्राणा निःश्वस्यताः, ता निः-
श्वसितं गच्छन्तीति भावः । 'अनक्षरमाच्यम्' इत्यमेरः ॥

साधु नः पतनमामिनः सा-

दित्यभण्यत तिलोत्तमगापि ।

चामरस्य पतनेन कगाञ्जा-

त्तद्विलोलनचलदुःखनालात् ॥ ५० ॥

साध्विति । तद्विलोलेनेन चामरचालनेन चलत् यं
भुज एव नालो यस्य एवविधात् कर एवाग्न कमलं तल्ल-
रस्य पतनेन कृत्वा तिलोत्तमया देवाङ्गनयापि इत्यभ्युपगम्य
इति किम्—इतोऽस्मान्मर्गादोऽस्माकं चामरवत्पतनमेव दुःखं
दिति । दुःखवशादनिर्वकन्यात्तत्करकमलाचामर पतितमिति न
चक्षिणो टि करणाग्नापकादनुदात्ततोऽपि चलते, पतने
शतो ॥

मेनका मनसि तापमुदीतं

यत्पिथितसुरकरोदवहित्थाम् ।

तत्स्फुटनिजहृदः पुटपाके

पङ्कलितिमसृजद्रहित्थाम् ॥ ५१ ॥

मेनकेति ॥ मेनका देवाङ्गना मनसि उदीतं जान तापं त्रि-
ज्वरं पिथितम् पिथातुमिच्छुः अचक्षिमाकागुस्तिमङ्गोर्ध्व-
यत् तद् आकारगुस्तिकरणमेव कर्माभूतं निजहृदः स्वहृदय-
मध्ये यः पाकस्तद्विषये बहिरन्थां बहिर्जातां पङ्कलितिं पङ्कनेन
वासृजदकरोत् । स्फुटमुधेक्षे । संतापाकारगुस्तिभ्यां तद्वदयमन्त-
पीडितम् । संतापस्याधः स्थितत्वाद्बहिर्भाया उपरि स्थितत्वा-
दयस्य मध्ये स्थितत्वात्पुटराकृतम् । पुटपाके विनाशाभावात् न
हृत्वं सूचितम् । साक्षात्पाके ऋदिति विनाश एव भवेत्तथा निरु-
नातुभूयेतेत्यर्थः । अन्योऽपि पुटपाके बहिः पङ्कलेपं करोति । स्फु-
टं निजहृद इति वा । मेनकेति पृषोदरादित्वात्प्रापुर्नापायार्नापि ।

उर्वशी गुणवशीकृतविश्वा

तत्क्षणस्तिमितभावनिभेन ।

शकसौहृदसमापनसीम-

स्तम्भकार्यमपुपद्रुपुपैव ॥ ५२ ॥

उर्वशीति ॥ गुणैः सौन्दर्यादिभिर्वशीकृतं विषं यथा सा-
वशी देवाङ्गना तस्मिन्नेव क्षणे निमित्तभावस्य निश्चलवत् त-
मेन व्याजेन शकसौहृदस्य इन्द्रचेहस्य समापनं समाप्तिस्त-
मायां मर्यादायां स्तम्भस्य कार्यं मर्यादाज्ञापनलक्षणं वपुपैवपुप-
पितवती । इत्येकालं शकसौहृदं नातः परमित्यवधिज्ञापन निश्चल-
स्तम्भभुल्येन शरीरेणैव कृतवतीत्यर्थः । अनित्यचिन्तात्वात्त-
तेन भावः । सीमात्यामपि समाप्तिज्ञापकस्तम्भो भवति ।
हृद इत्यत्र 'हृदग-' इत्युभयपदवृद्धिर्न 'संज्ञापूर्वको विनिर्दि-
तः' इति साहित्यविद्याधरी ।
१ 'अत्रानुप्रासापदुल्लेखातिशयोक्तिश्च' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ चक्षुर्वेदादिचुरादित्यस्यानुदात्तस्यानादात्तस्येव मतेन नि-
मित्तम् । ३ 'अत्राप्रवीरमानोत्प्रेक्षारूपकापदुतिवृत्तिः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'अत्रोर्वशी' इति साहित्यविद्याधरी ।

दूरदेशोऽन्यमतिशयित वा ध्वनित शब्दितं शुद्धम् । त्रिभुता- तेषां चिन्ता नान्यथा ॥ ५१ ॥ तत्रा-
शीघ्रं लङ्घितः पन्था येनाहैरथैः कर्तुंभिर्भुज लम्बिता प्राणिना । तत्रोक्तं पात्रोऽप्युक्तं विचारस्य भावस्य, तेन
तथा—पूर्वं यकीकृता पश्चादुग्रमिता ऊर्ध्वीकृता केशरा धीमा विचारस्य चर्या तत्रोक्तं विचारस्य भावस्य, तेन
यस्मिन्नेवंविधो पन्थः शरीरावस्थाप्रियो येषाम् । भवति ध्वनि- विचारस्य चर्या तत्रोक्तं विचारस्य भावस्य, तेन
रहितं यथा तथा कथान्तरं परित्यज्य शुद्धुरिति वा । वादेभि- भूयसा न युक्तमेव । जन्मानां विचारस्य भावस्य, तेन
मानैर्या ॥ जन्म शुद्धमिच्छति । नास्ति तस्मात्तस्मान्नरा मतिर्य- विचारस्य ॥

किं घनस्य जलधेरथैवं
नैव संशयितुमप्यलभन्त ।

स्यन्दनं परमदूरमपश्य-

न्निःस्वनश्रुतिसहोपनतं ते ॥ ५९ ॥

किमिति ॥ ते देवा इदं घनस्य मेघस्य ध्वनित, समुद्रस्य
किमिति संशयितुं संदेहमपि कर्तुंमर्थात्मस्य नैयालभन्त त्रिभु-
निश्चेतुम् । किंतु निःस्वनस्य श्रुतिराकर्णनं तथा सह तस्या समये
उपनत प्राप्तमदूर निकटवर्तिनं स्यन्दनं रथं पर केवलमपश्यद्दृष्टुः ।
शब्दाकर्णनसमये एव रथोऽपि वेगाद्वागत इत्यर्थः । नलस्याश्वाह-
व्यवेदित्वं सूचितम् । प्रथमे क्षणे घनध्वनितस्य स्मरणम्, द्वितीये
जलधेः, ततः क्रमेण द्वयोः समानधर्मस्मरणलक्षणः पञ्चमक्षणे
संशयः । प्रथमक्षणे एव रथे समागते कथं संशयः, कथं तत्र च
विचारः कथं तमां च निर्णय इत्यर्थः । रथध्वनेर्गाभीर्यं सूचितम् ॥

सूतविश्रमदकौतुकिभावं

भावबोधचतुरं तुरगाणाम् ।

तत्र नेत्रजनुपः फलमेते

नैपथं वुधुधिरे विबुधेन्द्राः ॥ ६० ॥

सूतेति ॥ एते विबुधेन्द्रा नेत्रजनुपो नयनजन्मनः फलं नैपथं
नलं तत्र रथे वुधुधिरे ज्ञातवन्तः । किंभूतम्—सूतस्य सारथेर्वि-
श्रमं ददातीति विश्रमदः कौतुकिभावः कुतूहलित्वं यस्य । तथा
तुरगाणां भावबोधे हृदयाश्रयज्ञाने चतुरम् । अत एव एवंविधस्य
सुन्दरान्तरस्याभावादेतस्यावलोकने नेत्रजन्मनः साफल्यमित्यर्थः ।
सूतश्रमापनोदेनासाकमप्यभीष्टं कृत्वा श्रममपनेत्यतीति सूचि-
तम् । यः पशूनां हृदयं जानाति सोऽस्माकं हृदयस्यमभिप्रायं कथं
न ज्ञास्यतीति भावबोधपदेन सूचितम् । विशिष्टं श्रमं यति सुद-
तीति । एतैश्चिह्नैर्नलोऽयमिति तैर्ज्ञातमिति भावः ॥

वीक्ष्य तस्य वरुणस्तर्णत्वं

यद्गभार निविडं जडभूयम् ।

नौचिती जलपतेः किमु सास्य

प्राज्यविस्मयरसस्तिमितस्य ॥ ६१ ॥

वीक्ष्येति ॥ तस्मिन्मये वरुणस्य नलस्य तर्णत्वं वीक्ष्य
यत् निविडं जडभूयं जडत्वं यद्गभार प्राप्तवान् । पुनं दृष्ट्वा मैत्री मां
कथं वरीप्यतीति चिन्तयति त्रिभुजोऽभूदित्यर्थः । अथच जडत्वं,

१ 'अथ दृष्ट्वा तस्मान्नोऽलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'ज-
डभूयः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ दृष्ट्वा तस्मान्नोऽलङ्कारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

रूपमस्य विनिरूप्य तथाति-

म्लानिमाग रविशशवनमः ।

कीर्त्यते गदधुनापि स देवः

काल एव सत्कलेन जनेन ॥ ६२ ॥

रूपमिति ॥ रविशशवनं तस्य भूषणं यमोऽयं
सौन्दर्यं विनिरूप्य प्रियेण मादरमन्त्रोक्तं तथा तेन
निम्नानिमित्तं कतिमानमाप । यद् येन कारणेन
जनेनाधुनापि स देवः कालः कृष्णवर्ण एव अथ च कृष्ण-
कीर्त्यते कथ्यते । नलरूपमलोक्तं जनिता कतिशोऽपि
त्याद्यमस्य कालरूपमन्त्रं न तु नाममात्रेणैव । तस्मिन्ने-
नोऽभूदिति भावः । रविशशवनस्य शमत्वमाश्रयका-
यानिर्वचनीयस्वरूपस्य सौन्दर्यं विलोच्य यस्मात्तस्मात्
मानं प्राप तस्मान्नैरेवं कीर्त्यते इति ॥

यं यद्गभार दहनः खलु तापं

रूपधेयभरमस्य विमृश्य ।

तत्र भूदनलता जनिकर्त्री

मा तदप्यनलतैव तु हेतुः ॥ ६३ ॥

यमिति ॥ वह्नोऽग्निरस्य नलस्य रूपधेयस्य सौन्दर्यं
याहुल्य विमृश्य विचार्य तु खाद्यं तापं यद्गभार तत्र संतापेन
मिता खलु निश्चयेन जनिकर्त्री जन्मकारिणी मा भूत् । न
स्वस्य तापकारणायोगादेकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात् । त-
तथापि तु पुनर्निश्चितमनलतैव नलान्वत्त्वमेव हेतुः कारणम् ।
चेन्नलोऽभविष्य तर्हि मैत्री मैत्रेवाभविष्यत् । ततु नाद-
दुःखवशात्संतप्तोऽभूदिति भावः । रूपधेय इत्यत्र 'रूप' इ-
दिना स्वायं वेद्य । जनिकर्त्रीत्यवतरत्वबोधिकेनित्यत्वात् ॥

कामनीयकमधःकृतकामं

काममक्षिभिरवेक्ष्य तदीयम् ।

कौशिकः स्वमखिलं परिपश्य-

न्मन्यते स खलु कौशिकमेव ॥ ६४ ॥

कामेति ॥ कौशिक इन्द्रोऽपिल स्वमानानं परिपश्यन्ने-
विलोक्यन् खलु निश्चितं कौशिकमेवोत्कृष्टमेव मन्यते स ।
कृत्वा—अधःकृतो न्यकृतः कामो येन तदीयं नलस्यविषयं क-
१ 'अथ दृष्ट्वा तस्मान्नोऽलङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'ज-
डभूयः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ दृष्ट्वा तस्मान्नोऽलङ्कारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥

द्वयसासजातीयाद्विजानीयाद्वा सकाशात् सद्विशेष समाधित्य
कथमाकलयित्री ज्ञास्यति, अपि तु तदपि न ज्ञास्यतीति । उभ-
यथास्या अलाभ इति वरुणेन चद्वलं चिन्तितम् । मत्तो नले रि-
शेषापरिज्ञानवदन्यसास्ममापि विशेषापरिज्ञानाच्च मामपि चरि-
ष्यतीति भाव इति वा ॥

वह्निचिन्तामाह—

नैपथे वृत वृते दमयन्त्या
व्रीडितो नहि वह्निर्भवितामि ।

स्वां गृहेऽपि वनितां कथमासं
हीनिमीलि खलु दर्शयिताहे ॥ ७१ ॥

नैपथ इति ॥ अहं दमयन्त्या नैपथे वृते सति व्रीडितः सन्
न वह्निर्भवितास्मि निर्गन्तास्मि । वन खेदे । गृहेऽपि स्वां वनिता-
मास्यं मुखं कथं दर्शयिताहे दर्शयिष्यामि । हि यस्माद् हीनि-
मीलि लजासंकुचितम् । गृहे स्वस्त्रीभयम्, वह्निर्लोकदर्शनभयम्,
उभयथा कष्टमिति वह्निना संतापेन चिन्तितम् । दर्शयिताहे
'णिचश्च' इत्यात्मनेपदे दुर्लभत्वाद्गुणं कर्तुणं कर्मत्वम् ॥

इत्यवेत्य मनसात्मविधेयं
किंचन त्रिविधधी वुबुधे न ।

नाकनायकमपास्य तमेकं
सा स पश्यति परस्परमास्यम् ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ सा त्रिविधधी देवत्रयी मनस्य इति पूर्वोक्तमवेत्या-
कलय्य किंचन आत्मविधेयं किमपि स्वीयं कार्यं न वुबुधे ज्ञात-
वती । किंतु तमेकं नाकनायकमिन्द्रमपास्य विहाय परस्परमास्यं
वदनं पश्यति स । किंकर्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः । 'आत्मविशेषम्
इति पाठे नलापेक्षया आत्मनो न्यूनत्वरूपं विशेषं मनसा वि-
चिन्त्य किंचन न वुबुध इत्यर्थः ॥

किं विधेयमधुनेति विमुग्धं
स्वानुगाननमवेक्ष्य क्रभुक्षाः ।

शंसति स कपटे पटुरुच्चै-
र्वचनं समभिलष्य नलस्य ॥ ७३ ॥

किमिति ॥ क्रभुक्षा इन्द्रोऽधुना किं विधेयमित्यस्फुरणादि-
मुग्धं विशेषेण भ्रान्तं स्वानुगानं यमादीनामाननमवेक्ष्य विलोप्य
उच्चरितरां कृतये पटुः कुशलः, अत एव नलस्य वचनं प्रतारणं
समभिलष्य शंसति स वक्ष्यमाणं वदति स ॥

सर्वतः कुशलवानसि कचि-
त्वं स नैपथ इति प्रतिभा नः ।

१ 'अत्र हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'इमे' इत्यात्मने-
पदेन मुद्रितेन आत्मनोऽप्यनेन अतो सर्वमन्वाद्य तदप्राप्त्या
हेतुः । ३ 'नैपथि' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र वान्ता' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र वान्ता' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अत्र वान्ता' इति साहित्यविद्याधरी ।

सासनाधर्गुहदस्त्वयि रेसां
वीरसेननृपतेरिव विद्मः ॥ ७४ ॥

सर्वत इति ॥ त्व सर्वतः मत्तात्तराज्याद्यै कुशलवानसि
कथय । कचि कामप्रोक्तं स्वाभिप्रायकथनम् । अप्रतिश्रुतं
शलप्रश्नो न युक्त इत्यत आह—स प्रसिद्धो नैपथ्यमिति
स्माकं प्रतिभा अनुमानिती बुद्धिः । तुन इत्यत आह—
स्वस्य मम आसनाधे विषये सुहृदोऽतिमित्रस्य वीरसेननृपते-
रिव त्वयि विद्यमाना रेसा शोभा विशो जानीमः । शी-
त्यशोभन्यात्तुपुत्रवम् । प्रायेण पितृगृहः पुत्रो भवति ।
'भाम्' इति वा पाठः । 'उपमानोपमान या भूयगन्तारि दू-
आह्वीः कथ्यते रेसा चक्षुःपीयूषवर्षिणी ॥' इत्यालङ्कारः ।

क प्रयाससि नलेत्यलमुक्त्वा
यात्रयात्र शुभयाजनि यत्नः ।

तत्तयैव फलसत्वरया त्वं
नाध्वनोऽर्धमिदमागमितः किम् ॥ ७५ ॥

केति ॥ हे नल, त्वं क प्रयाससि कं देशमुद्दिश्य गन्त-
इत्युक्त्वा अल प्रश्नो नैव युक्तः । यत्रस्तात् नोऽस्माकमत्र इ-
मार्गविषये वा कार्यविशेषविषये वा पृथगीमार्गं वा उक्तम् ।
यात्रा तथा शुभया अजनि जातम् । तत् तस्मात् फले स-
न्मुल्या तयैव यात्रया त्वमिदमध्वनोऽर्धं न आगमितः इ-
किम् । अपि तु तयैव प्रापितोऽस्माकाकार्यं न तु स्वकार्य-
वत् त्वमागतोऽसीत्यर्थः । अथ च गन्तारं प्रति क प्रयास-
वक्तुं लोकेऽनुचितम् ॥

एष नैपथ स दण्डभृदेष
ज्वालजालजटिलः स हुताशः ।

यादसां स पतिरेप च शेषं
शासितारमधिगच्छ सुराणाम् ॥ ७६ ॥

एष इति ॥ हे नैपथ, एष पुरो दृश्यमानः स प्रसिद्धो इ-
भूयमः । तथा—एष ज्वालाजालेन जटिलः परितः स हु-
तोऽग्निः । एष स यादसां पतिर्वरुणः । शेषमवशिष्टं च ना सु-
शासितारमिन्द्रमधिगच्छ त्वं जानीहि । दण्डभृदिति विशेष-
दराय भयाय च । 'वहेद्वयोऽजालकीली' इति पुलिहो ज-
टः । पूर्ववान्यत्रये अधिगच्छेति संबन्धे वाक्यार्थः कर्त-
टिलः सत्वर्थे पिच्छादित्यादित्यर्थः ॥

अग्रागमने कारणमाह—

अर्थिनो वयममी समुपे-
स्त्वां नलेति फलितार्थमवेहि ।

अध्वनः क्षणमपास्य च खेदं
कुर्महे भवति कार्यनिवेदम् ॥ ७७ ॥

१ 'अत्र हेतुः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र वान्ता' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र वान्ता' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र वान्ता' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र वान्ता' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अत्र वान्ता' इति साहित्यविद्याधरी ।

तेवित्वा लोभसङ्गावाप्त ददातीत्यत्र नाश्रयम्, मृतोऽप्येष कृपणो
तु पुन तानि धनानि नार्पयति न प्रयच्छति तत्र च तत्र पुन
त्रैव वा विषये मन चित्रमाश्रयं कुल्ले, मृतस्यापि लोभसङ्गा-
त् । अथ च मृतः सन्नयं कृपणः धनानि नृपसंवन्धीनि राजाय-
तानि नार्पाणि करोति नार्पयति तत्राश्रयम् । यो जीवन्कलैश्चित्र-
तदाति स मृतोऽपि राजे ददातीत्याश्रयम् । तस्माद्यावज्जीवति
शिवहातव्य मृते राजा नेष्यतीति भावः ॥

माममीभिरिह याचितवद्भि-
र्दातृजातमवमत्य जगत्याम् ।

यद्यगो मयि निवेशितमेत-

न्निष्क्रयोऽस्तु कतमस्तु तदीयः ॥ ९० ॥

मामिति ॥ इह जगत्यां भूलोके दातृजातं वदान्यमात्रमवन-
नादस्य नां याचितवद्भिराचमनैरनीभिरिन्द्रादिभिः नपि य-
गे निवेशितम् । इन्द्रादयो यत् याचका जाता इत्यस्यभार-
न मन कीर्तिः कृता एतस्या कीर्तिनिष्क्रयो विनिमय तदीय
शक्तिमयस्य कतमस्तु कः पुनः तदर्थः अस्तु भवतु । इन्द्रा-
मे पूर्वमन्यः सोऽपि चेदयाचिष्यत तेन च तेभ्यः किञ्चिच्छेद-
यत तर्हि तदेव वस्तु कीर्तिविनिमयं सममविष्यत्, न त्वेवमि-
तत्कीर्तिवृत्त्यनेनो वितरणीयं विनिमय वस्तु नानीति भावः ।
तपसा इति वा । स्वर्गादे चर्तमानं कल्पवृक्षादिदातृवर्गमिति
। दानं तावत्तिष्ठतु, परोऽनितरणस्य मूल्यमपि दातव्यमित्यर्थः ॥

लोक एष परलोकमुपेता

हा विहाय निधने धनमेकः ।

इत्यमुं खलु तदस्य निनीप-

त्यधिवन्धुरुदयइयचित्तः ॥ ९१ ॥

लोक इति ॥ एष लोको निधने मरणे प्राप्ते धन विहाय एक
यामहाय एव परलोकायुपेता गमिष्यति हा मृष्टम् । इति हेतो
खु निश्चितमुदयन्ती उदिता दया यस्मिन्नेवभूत चित्त मनो यस्य
अधिवन्धुर्पाचकलक्षणं सुहृदस्य दातृलोकस्य तद् धनममु पर-
लोक परलोकगतं जन वा तिनापति नेतुमिच्छति । खलु उदये
॥ अधिने दत्त परलोके तदधिवन्धुरमिच्छत यथा । अन्योऽपि
यन्तु पूर्वस्यान तस्या न्यानान्तर एतेनास्ति एव गच्छत
सुहृदो धनादि तस्यान प्रापयति । उपेता, एष गतां तु
पुण्या दिक्मेक ॥

दानपात्रमधममर्षमिहैक-

ग्राहि कोटिगुणितं दिपि दायि ।

साधुरेति सुहृदपि कर्तुं

पारलौकिकमुदनीदन् ॥ ९२ ॥

दानेति ॥ इह एव एवमेव दानपात्रमधममर्षमिहैक

गृह्णाति तच्छोले दिपि स्वर्गे कोटिगुणितं कोटिपरिमितं दायि द-
दाति दास्यति वा एवंशीले दानपात्रं अधमर्षं याचकलक्षणं क-
पयहंतारं सुहृदः पुण्यैः कृत्वा पारलौकिकं स्वर्गलोकमव कुर्यादं
वृद्धिजीविकांमसौदविनश्वरं कर्तुं यदि एति प्राप्नोति जानाति
वा तर्हि साधुः सजन एव एति नान्यः । एवंविधं दानपात्रं सा-
धुव्यतिरेकेण केनापि न लभ्यते । लब्धे च तस्मिन्साधुना चिर-
कालं स्वर्गे स्वीयते । तस्माद्याचकमनोरथः पूरणीय इति भावः ।
कुसीदनसीदकर्तुं साधुर्येयति तर्हि सुहृदः कृत्वा, नान्येन प्रका-
रेणेति वा । अन्योऽधमर्षो द्विगुणाधिकं न ददाति, दानपात्रम-
धमर्षस्तु वार्धुपिक एरुगुणं गृहीत्वा कोटिपरिमितं ददानि तत-
श्चैतादृशमधमर्षं साधुरेव सुहृदरेव प्राप्नोति नान्योऽन्येन
वोपायेनेति वा । 'कुसीदं वृद्धिजीविका' इत्यनरः । दायि, भवि-
ष्यति गम्यादयः इति भविष्यदर्थे गितिः, आवश्यकमधमर्षयोः-
इत्याधमर्षे वा । तद्योगे 'अकनोर्भविष्यदाधमर्षयोः' इति पृष्ठी
निषेधात्कोटिगुणितमिति कर्मणि द्वितीया । पारलौकिकम्, अ-
ध्यात्मविषु लोकोत्तरपदाच्च' इति वक्तव्यादुक्ति अनुसृतिरिति-
पाठादुभयपदवृद्धिः ॥

एवमादि स विचिन्त्य मुहूर्तं

तानवोचत पतिर्निपधानाम् ।

अर्थिदुर्लभमवाप्य सहर्षा-

न्याच्यमानमुखमुल्लसितश्चि ॥ ९३ ॥

एवमिति ॥ न निपधाना पतिर्नल एवमादि 'जीपितायधि-'
इत्येवमिति मुहूर्तं क्षण विचिन्त्य विचारं तानिन्प्राप्तमोचत ।
किन्तूतान्—अधिना दुर्लभं दास्यमानस्य यजमानस्य मुखमुल्लसि-
तश्च उदितगोभनरास्य सहर्षान् । दापकदांता प्रमयमुपो दु-
र्लभं, तं तु प्रमयमुपमयस्य कारुण्यमिहैवमिति सहर्ष-
जातमित्यर्थः ॥

नास्ति जन्यजनरूपमितिभेदः

मत्यममजनिता जनदेहः ।

वीक्ष्य वः खडु तनून्मृतादं

दङ्गिमजनमृपति मुधायाम् ॥ ९४ ॥

नास्तीति ॥ जन्यजनरूपे करुणतासो व्यभिनेतोऽपिनातो
भेदो नास्ति, तदा—जन्यदेह जनन देह जननेन जनितो
जन्य, इत्युपमयति तत्तम् । जनयति मुहूर्तस्य मुहूर्त
दृष्टम् । तन्तु पला इ अत्युपमयि जनयन्तुमृतादं नो दुर्लभं
नन् जीव्य मन दह मुहूर्तमृते निमज्जमृते निमज्जमृते
देव दया मुहूर्तमृते नन् जनयन्तुमृते । जनो जननोऽप्युपम-
यति । जन एव न एव देव । जन जनयन्तो जनयन्तु, न
(न) नि जनयन्तुमृते निमज्जमृते निमज्जमृते निमज्जमृते ।
जनयन्तुमृते निमज्जमृते निमज्जमृते निमज्जमृते निमज्जमृते ।
जनयन्तुमृते निमज्जमृते निमज्जमृते निमज्जमृते निमज्जमृते ।

एतत्सत्यम् । यस्मादित्यादि पूर्ववत् । पूर्वव्याख्यानादेतद्व्याख्याना
ज्यायः । 'अमृतादाम्' इति पाठे आदित्यस्य हलन्तत्वादापि तनू-
मित्यस्य विशेषणत्वेन योजना । 'नास्ति-' इति अस्तिक्षीरादि-
(वदस्ति)ना समासं विधाय पश्चान्नशब्देन समासः । अमृतादाम्
अमृतादामिति 'अदोऽनन्ते' इति विद् ।

मत्तपः क न तनु क फलं वा
यूयमीक्षणपथं व्रजयेति ।

ईदृशं परिणमन्ति पुनर्नः

पूर्वपूरुपतपांसि जयन्ति ॥ ९५ ॥

मत्तप इति ॥ तनुं अत्यल्पं मम तपः क नु । अदृश्या अपि
यूयमीक्षणपथं दृष्टिगोचरं व्रजयेति फलं वा क । अपि त्वसंभावि-
तमेतत् । बहुतपोलभ्यस्य फलस्याल्पेनैव तपसा दुर्लभत्वात् ।
तर्हीदं फलं कथमित्यत आह—ईदृशं भवदर्शनलक्षण फलं परि-
णमन्ति जनयन्ति भवदर्शनफलरूपेण वा परिणतानि एतदाकार-
काणि नोऽस्माकं पूर्वपूरुपाणां पित्रादीनां तपांसि तदुपाजितानि
पुण्यानि पुनः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । मत्पूर्वजपुण्यैर्भवदर्शनं
जातमिति भावः । जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तमानानि तपांसि पुन-
रीदृशं परिणमन्तीति वा । 'ईदृशान्यपि ददन्तीति' कचित्पाठः ।
तत्र फलशब्दस्य विभक्तिविपरिणामेनेदृशान्यपि दुर्लभान्यपि फ-
लानि नोऽस्मभ्यं ददन्ति तानि पूर्वपूरुपतपांसि पुनर्जयन्तीति
व्याख्या । 'परिणमन्ति फल नः' इति केचित् । तत्र ईदृश भव-
दर्शनलक्षण फल परिणमन्तीति व्याख्या । ददन्ति, 'वा नपुंस-
कस्य' इति शतवृत्तम् । 'असदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे 'नः' इति पष्ठी-
चतुर्थीबहुवचनस्य नसादेशः ॥

प्रत्यतिष्ठिपदिलां खलु देवीं

कर्म सर्वसहनव्रतजन्म ।

यूयमप्यहह पूजनमस्या

यन्निजैः सृजय पादपयोजैः ॥ ९६ ॥

प्रतीति ॥ सर्वसहनं व्रतं सर्वभारादिसहनलक्षणो नियमः
तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य एवविधं कर्म व्यापारः सुकृतरूपं कर्तुं इमां
भूमिं खलु निश्चयेन देवीं प्रत्यनिष्ठिपत् प्रतिष्ठापयामास । खलु,
उत्प्रेक्षायां वा । 'सर्वसहा वसुमनी' इत्यभिधानाद्भूमेः सर्वसह-
त्वम् ततन्नेन सुकृतेन तस्या देवीत्वं कृतमित्यर्थः । तत्र प्रमाण-
माह—अहह आश्चर्यं । यत् यूयमपि दिङ्माथा अपि भूमिमस्पृशन्तो-
ऽपि निजैः स्वीयैः पादपयोजैः चरणकमलैः कृत्वा अस्या भूमे-
पूजनं सृजय इत्यर्थः । भवन्तो यन्पूजां कुर्वन्ति सा देव्येवेति भव-
द्भिर्देवीयेन प्रतिष्ठापितेयम् । सर्वोपराधसहोऽपि देवत्वं लभते
एतां च । पृथिव्यामागमने किं कारणमिति प्रश्नभावः । प्रत्यति-
ष्ठिपत्, गौ चण्डि निष्ठेयिन्' इतीकारः ॥

जीवितावधि किमप्यधिकं वा

यन्मनीषितमिदो नरडिम्भात् ।

१ 'यन्मनीषितम्' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र विपन-
मने' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'नरोन्वेधा रूपकं च'
साहित्यविद्याधरी ।

तेन वध्वरणमर्चतु सोऽयं

व्रूत वस्तु पुनरस्तु किमीदृक् ॥ ९७ ॥

जीवितेति ॥ जीवितमवधिमर्यादा यस्य तत् नर-
प्राणभ्योऽप्यधिकं वा यत्किमपि वस्तु इतो महद्वशनात् नर-
न्मनुष्यबालकाद्वधमर्चनीयमितमभिलषितम् । सोऽयं वृषा-
युष्माकं चरणं तेन वस्तुनार्चतु पूजयतु । ईदृग्वस्तु किं पुन-
व्रूत । वान्मार्थः कर्म । बालोऽप्यहं प्राणाधिकमपि शक्त-
याचने शङ्का न कार्या, ईप्सितं च कथनीयमिति भावः । २-
द्वयपूजने सामर्थ्याभावाच्चरणमित्येकवचनेन विनीतत्वं सूचितं
अर्चतिर्भवादिः ॥

एवमुक्तवति वीतविशङ्के

वीरसेनतनये विनयेन ।

वक्रभावविपमामथ शक्रः

कार्यकैतवगुरुगिरमूचे ॥ ९८ ॥

एवमिति ॥ अथ कार्यं कैतवगुरुः कपटाचार्यो बृहत्संज्ञ-
शक्रः नलं प्रति स्वीयाननलादीनपि प्रति वक्रभावेन दम्भेन
कुटिलाभिप्रायेण च विपमां दुष्टां दुर्वोधां च गिरमूचे । २-
न्सति—वीता गता विरुद्धा विविधा शङ्का वा यस्मात् विप-
मनेकं वा किं याचयिष्यन्तीति त्यक्तभये वीरसेनतनये नलं वि-
येन विनीतत्वेन एवं पूर्वोक्तमुक्तवति सति ॥

पाणिपीडनमहं दमयन्त्याः

कामयेमहि महीमिहिकांशो ।

दूत्यमत्र कुरु नः सरभीतिं

निर्जितसर चिरस्य निरस्य ॥ ९९ ॥

पाणीति ॥ हे मही पृथ्वी तस्यां मिहिकांशो चन्द्र नलः न
वयं दमयन्त्याः पाणिपीडनं विवाहः, तल्लक्षणं महमुत्सव इति
येमहि इच्छामः । कान्त्या वशितया च नितरा जितः सतो वै
तत्संबुद्धिः चिरस्य चिरकालं सरादीति भय निरस्य विरहवत्
दुःखं विहाय अत्र भैसीविवाहोत्सवे निषये नोऽस्माकं वृत्त्यु-
सा यथास्मान्पूणीते तथा प्रयत्नं कुर्वित्यर्थः । जितसरत्वाच्च व-
भीतिर्न । अतिसुन्दरस्य तव देवदूतत्वाद्भैसी प्रति दूत्यं पु-
नान्य प्रति । अथ च स्वीयानपि वदयति—अहं दमयन्त्या
णिपीडनं कामये । किभूतम्—मह उत्सवोऽस्त्यसिन्निति नलिं ।
नोऽस्माकं चतुर्णां मध्ये मम दूत्यं कुरु न त्वेषाम् । त्वं सरनी-
निरस्य त्यज्य यस्मान्निर्जितसरः । निरस्य, अस्यतेर्लोडन्तम् । दू-
कुरु, चिरस्य विलम्बमिति यावत्, निरस्य त्यजेति वा । दूत्ये ति
लभ्यो न कार्य इत्यर्थः । भीति सर जानीहि दूत्याकरणे विजय-
वा मत्तः शापादिभीति सरणीया । भीतिम्, कर्मत्वविशेष-
पञ्चभावः । 'नः' पक्षे 'असदो द्वयोश्च' इत्येकत्वे बहुवचनम् ।

१ 'अत्र चैकानुप्रासो हेतु' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'न-
साहित्यविद्याधरी मत्तपुष्पके मुद्रितालि । ३ 'नर उज्ज्वल-
नपदं च' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्मिन्विषये राजान्तरं याच्यतां, न त्वहमित्याशङ्क्याह—

आसते शतमधिक्षिति भूपा-
स्तोयराशिरसि ते खलु कृपाः ।
किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते

भास्करस्य कतमस्तुलयास्ते ॥ १०० ॥

आसत इति ॥ हे नल, अधिक्षिति पृथिव्यां शतं बहुसं-
ख्याका भूपा राजान आसते तिष्ठन्ति । पर भूपत्वे तुल्येऽपि
त्वमौदार्यादिगुणबाहुल्यान्महाशयत्वात्तोयराशिः समुद्रोऽस्ति । ते
भूपाः खलु निधितं कृपा अगाधताभावात् । समुद्रापेक्षया कृपा
यथा हीनाः, तथा त्वदपेक्षान्ये राजान इति । तस्मान्न याचिता
इति भावः । आधिक्यमेव समर्थयते—दिवि स्वर्गे तेऽनेकसं-
ख्याका, प्रसिद्धाश्चन्द्रादयो ग्रहा न जाग्रति स्फुरन्ति किम्, अपि
तु प्रकाशन्ति एव । परं ग्रहत्वे सत्यपि भास्करस्य तुलया सा-
म्येन कतमो ग्रहः पुनरास्ते, अपितु सूर्यसदृशो ग्रहमध्ये कोऽपि
नास्ति तथा त्वत्सदृशोऽन्यो भूपो न विद्यते, अतस्त्वमेव याच्यस्
इत्यर्थः । 'भास्करस्य कतमस्तुलयास्ते' इति पाठे भास्करस्य तुला
समानः कतम आस्ते, अपि तु न कोऽपि । अधिक्षिति, सप्तम्यर्थे-
ऽव्ययीभावात् ॥

विश्वदध्वनयना वयमेव

त्वद्गुणान्बुधिमगाधमेवमः ।

त्वामिहैवमनिवेश्य रहस्ये

निर्दृष्टिं नहि लभेमहि सर्वे ॥ १०१ ॥

विश्वेति ॥ विश्वं पश्यन्ति विश्वदध्वानि सर्वसाक्षीणि नयनाति
येपामेवभूता यतस्तत्सादृश्यमेवागाधं गन्भीरं त्वद्गुणान्बुधि त्वद्गुण-
समुद्रमवेमो जानीमः । त्वद्गुणसमुद्रं ज्ञातुं नान्यस्य सानर्थं वि-
श्वदध्वनयनत्वाभावादित्यर्थः । सर्वे वयमिह भैमीपाणिग्रहणलक्षणे
रहस्ये गोप्येऽर्थे एवं दूतत्वप्रकारेण त्वाननिवेश्य दूतत्वमप्राप्य
निर्दृष्टिं परमं सुखं नहि नैव लभेमहि प्राप्तुम् । 'इहैकम्' इति
पाठे एकं त्वाननिवेश्यानिबुध्येत्यर्थः । त्वत्सदृशोऽन्यो नास्ति,
इत्यतो दूत्ये निबो(यु)ज्यसे, न करिष्यसि चेष्टायां वास्तान इति
भावः । अयमेव वरनाम । वयमपि गुणसमुद्रमगाधमेव जा-
नीमः, अत एव गाहितुमसमर्था इति भावः । सर्वेर्दृष्टिभिरस्मा-
नित्वद्गुणसमुद्रो न दृष्ट इति वा । सर्वे इति पूर्वश्लोके कृतानामपि
सहचरवज्रानां गोपायति । दध्व इति 'दशो वनिषे' ॥

शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य

स्नानतामनुभवन्नपि शक्रः ।

क्षिमुनेनमृजुमाशु सपक्षं

सायकं धनुरिवाजनि वक्रः ॥ १०२ ॥

शुद्धेति ॥ शक्रो धनुरित्य वक्रोऽजनि मूत्र कुटिलश्च जातः ।

किंभूतः शक्रो धनुश्च—शुद्धवंशजनितोऽपि विशिष्टकश्यपकुलो-
त्पन्नोऽपि दृढवेणुजनितोऽपि च गुणस्य विवेकरीयांदायां देः मौ-
र्व्यांश्च स्नानतामाश्रयतामनुभवन्नपि आश्रयो भवन्नपि । ऋतुं
शुद्धाशयमवकं च सपक्षं लोकरूपांशसंभूतत्वात्, यस्ते हविर्दा-
नाद्वा सपक्षं मित्रं भैमीप्राप्तिरूपसमानसाध्यत्वादपि मित्रं पक्ष-
सहितं च सायकमिव एनं नल क्षिमुः प्रेरयितुकामः प्रतारयितु-
काम त्वनुकामश्च उत्तमवंशजस्य गुणाश्रयस्य च वक्रत्वं विरुद्ध-
मित्यपिशब्दै विरोधद्योतकौ । 'अथास्तियाम् । धनुश्चापौ' इत्य-
मरोक्तेर्धनु शब्दः पुल्लिङ्गोऽपि । क्षिमुः 'व्रत्तिगृधि-' इति कुः
तद्योगे 'न लोका-' इति न पंष्टी ॥

तेन तेन वचसैव मघोनः

स स वेद कपटं पटुरुच्चैः ।

आचरत्तदुचितामथ वाणी-

मार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

तेनेति ॥ उच्चैरतितरां पटुं प्राज्ञं श्लेषवक्रोक्त्यादिचतुरः स
नलो मघोन इन्द्रस्य तेन तेन 'पाणिपीडनमहं-' 'त्वामिहैकम-
निवेश्य' इत्यादिवचसैव कपट वेद स जानाति स अथ तदुचितां
कपटयोग्यां वाचमाचरदूचे । इन्द्रेण तयोक्तेऽपि नल कयमुक्तवा-
नित्यत आह—हि यस्मात्कुटिलेषु पुरुषेषु आजैवमकापय्यं नीतिर्न
भवति, किं तु कपटिषु कपटिनैव भवितव्यमिति न्यायः । 'प्रज-
न्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः' इति
भारद्वाजके. नलेनापि कपटित्वमङ्गीकृतं युक्तमित्यर्थः ॥

सेयमुच्चतरता दुरिताना-

मन्यजन्मनि मयैव कृतानाम् ।

युष्मदीयमपि या महिमानं

जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

सेयमिति ॥ हे देवाः, सेयमन्यजन्मनि जन्मान्तरे मयैव
कृतानां न तु पूर्वजैः दुरितानामुच्चतरता अतितरा श्रेष्ठता ।
सा का—या कथापथस्य कथनमार्गस्य पारं परन्तरं कथापथं पा-
रयति सनासि नयति वागगोचरं युष्मदीयं यौष्माकीणमपि महि-
मानं माहात्म्यं जेतुमतिक्रामयितुमिच्छति अस्मिलप्यति आज्ञारूपं
माहात्म्यं अकरणेन विरुद्धभाषणेन च विनाशयितुं वाञ्छति ।
भवदाज्ञाऽऽकरणीया दूषणीया चेति युद्धिरन्यत्वेत्यर्थः । भवदाज्ञा
सुकृतेन विना कर्तुं न शक्यते, तनु मन न विद्यत इति भावः ।
अथ च मही उन्मववान् म चानां नानोऽद्वयार्थ भैमीप्राप्त्यद-
द्वारं पराभवितुं वा वाञ्छति नेय मयैवान्यजन्मनि कृतानां दुरि-
तानामनुभूतकर्मणामुच्चतरता मानस्यनिशयः । भवदद्वयार्थेऽने
शक्तोऽस्मि तस्माद्विनीच्छा न कार्या इतीन्द्रकश्यपिनो विवक्षि-
तोऽर्थः ॥

वित्थ चित्तमखिलस्य न कुर्वी

धुयेकावपरिपन्थि तु नानम् ।

हींगिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा

स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥

चित्थेति ॥ यूयं यद्यपि विश्वसाक्षित्वादखिलस्य सर्वस्य चित्तं
विन्ध्य जार्नाथ मयैतन्न क्रियत इति, तथापि धुर्याणां श्रेष्ठानां का-
येरपरिपन्थि कार्यप्रतिकूलं भैमीप्राप्तिलक्षणप्रधानकार्यविरोधि वा
मौनं तु पुनः न कुर्यात् ज्ञातेऽपि ममाभिप्राये मौनं युक्तं न ।
नदेवाह—न करोमीति । निष्ठुरवचनभाषणरूपा हीर्लजा वर मना-
गन्तु वरम् । मौनित्वादपरास्ताऽनिराकृता परस्य वाक् 'अप्रतिपि-
द्वमनुमनं भवति' इति न्यायात् स्वीकृतैव पुनर्मा भूत् । तस्मा-
द्रवद्रिज्ञानेऽपि मया स्पष्ट प्रतिषेधः क्रियत इति भावः । 'छ-
न्दसि परिपन्थिपरिपरिणो पर्यवस्यति' इति च्छन्दस्येव निपा-
तितः, तथापि महाकविप्रयोगाद्वापायामपि साधु । 'प्रत्यर्थिपरि-
पन्थिनः' इत्यमरः । 'अनुपस्थितपरिपन्थिभिः' इत्युदयनाचार्यः ।
यद्वा परितः पन्थयति आगृणोति कार्यं तच्छील परिपन्थी इति
जिनो ममवेनीयम् । न्यरे विशेषान्तिपातवैयर्थ्यं न शङ्क्यम्
'चित्त' इति पाठे लोके ॥

यन्मर्ता विमलदर्पणितायां

मंमुत्तमसमखिलं खलु तत्त्वम् ।

तेऽपि किं वितरथेदृशमात्रां

या न यस्य सदृशी वितरीतुम् ॥ १०६ ॥

यदिहि ॥ यस्या गुणान्तरं मनो उजायेन विमलाया निर्मलाया
तस्याऽपि तद्वत्त्वम् । तस्य यथाये करणीयाकरणीय
यस्य गुणान्तरं मनो उजायेन विमलाया निर्मलाया
तस्याऽपि तद्वत्त्वम् । तस्य यथाये करणीयाकरणीय
यस्य गुणान्तरं मनो उजायेन विमलाया निर्मलाया
तस्याऽपि तद्वत्त्वम् । तस्य यथाये करणीयाकरणीय

यानि यानिह वरीतुमर्हं न-

इदानीं तु करवानि कथं वः ।

इदानीं न भवता नव ज्ञाता

चरन्ते नमः वृत्तस्य वृत्तापि ॥ १०७ ॥

कानां नमहताम्, नसमासेन असाधूनां वृणस्यापि जज्ञे ।
वृणजातीयमध्येषि, पूजने मम घृणा भवति नवस्थाने ।
जातिरेव श्रेयसी इति मम प्रतिभाति इति भावः ॥

उद्धमामि विरहात्खलु यस्या

मोहमेमि च मुहूर्तमहं यः ।

भूत वः प्रभवितास्मि रहस्यं

रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः ॥ १०८ ॥

उद्धमामीति ॥ योऽहं अस्या भैम्या विरहान्मुहुः पुनस्त-
स्युन्मादयुक्तो भवामि पुनः मुहूर्तं क्षणमात्रं मोहं मूर्च्छां च
प्राप्नोमि । अन्याः सप्तावस्था मयानुभूताः अधुना मूर्च्छा-
क्षणे अवस्थे अनुभूयेते इत्यर्थः । ईदृगवस्थाद्वययुक्तः मोहः
युष्माकं रहस्यं रक्षितुं गोपायितुमन्तःकरणेऽवधारयितुं कथं
तास्मि शक्नो भवितास्मि भूत कथयत, अपितु न कथयितुं
वाक्यार्थः कर्म । भ्रान्तो रहस्यं गोपायितुं समर्थो न भवति
स्याग्रे कथयति । योऽपि मूर्च्छालो मूर्च्छां स मनसि रहस्यं
न शक्नोति किंतु विस्मरत्येवेति दूत्ययोग्यो न भवामीति भावः ॥

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा

यः श्वसिन्मथ कथं स तदग्रे ।

भावगुप्तिमविलम्बितुमीशे

दुर्जया हि विषया विदुषापि ॥ १०९ ॥

यामिति ॥ योऽहं मनोरथमयीं संकल्परूपा या भैमी
कृत्वा श्वसिमि जीवामि सोऽहं दूत्यादीकारादधानन्तरं
तस्याः पुरः भावानां स्वेदन्तम्भादिमारिवकानां गुप्ति गोपय-
न्वितुं कर्तुं ईदृशो शक्नोऽस्मि, अपि तु न कथयितुं । हि
दुषापि पण्डितेनापि विषया रूपादयो दुर्जया जेतुमशक्याः
लीलाया अपि यस्याश्रित्तनेन जीवामि तस्य मम तस्याः
माक्षाकारे मायिकभावाः स्फुटमुत्पद्येरन्, ततः कुतो युष्मा-
चिन्ता, इत्यनोपीयमाज्ञा ममानुचिता इति भावः ।
इति पाठे मित्रा कैरोमि ॥

यामिकाननुपमृद्य च मादृक्

तां निर्गन्धितुमपि क्षमते कः ।

रक्षितश्च जयचण्डचरित्रे

पुंसि विश्वमिति कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥

यामिकानिति ॥ च यत्र मादृकं वृत्तं तदनुपमृद्य
यामिकान्तराजगणकाननुपमृद्ययानि तां श्यायिताश्च
ना जेता निर्गन्धितुमपि क्षमते तत्रोक्तिः । न होयते ।
दूत्य श्वसिन्मथ । मुन्दस्य यामि कर्मदेतेन विनाश-
न इदं दूत्यं । न इदं दूत्यं । यस्या नैपथिं सन्ततया इत्यर्थः
—इदानीं इव नमः प्रयत्नं यद्यपि दूत्यं यत्र यत्र यत्र

रूपे कुमारी बाला सुदृङ्गी कोमलहृदया च कुन कुतोऽपि विश्व-
सेति विश्वासं प्राप्नोति. अपितु न कुतोऽपि । एवंविधं चण्डमा-
न्ये बाला पलायिष्यत एवेत्यतोऽपि मम दूतमयुक्तमिति भावः ।
एवंविधे कुत्र पुंसीति वा । रक्षणार्थं यानोऽस्यास्तीति यामिकः ।
मत्स्येयं ठन्, कालवाचित्वाज्ञायायं ठञ् ॥

आदधीचि किल दातृकृतार्थं
प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।

आददे कथमहं प्रियया तत्-
प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

आदधीचीति ॥ प्राणमात्रं जीवितमेव पणसीमा नूत्यावधि-
र्यत्स्वंविधं यद्यथा आदधीचि दधीचिनामकवदान्यपर्यन्तं दातृ-
निर्बदान्यैः कृतोऽर्थो नूत्यं यत् किल श्रूयते यथा प्राणेभ्योऽप्य-
धिकं नूत्यं नार्हति । यशोऽर्थं दधीच्यादिभिः प्राणा एव दत्ताः, न
त्यधिकं किञ्चित् । अहं तद् यथा प्राणतः प्राणेभ्यः शतगुणेन अ-
तितरामधिकेन प्रियया भैमीलङ्घनेन पणेन नूत्येन कथमाददेऽङ्गी-
कुर्यान्, अपि तु न कथंचित् । यद्वत्त्वेन नूत्येन लभ्यते तद्वद्गुणा-
केनापि न गृह्यते, अतो यशोवाञ्छयापि जीवाधिकस्यादेयत्वाज्ञा-
वतां भैमीप्राप्त्यर्थं मया यत्नो न क्रियत एवेति भावः । अनियी-
भूय त्वया ब्राह्मणस्य दधीचेरपि प्राणा गृहीताः, किं पुनः क्षत्रि-
यस्य ममेति भावः ॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवास्मै कर्तुमर्हति मयापि भवत्सु ।
भीमजार्थपरयाचनचाटौ यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥

अर्थनेति ॥ नयापि भवत्सु अत्यं भैम्यर्थमर्थना याज्ञा कर्तु-
मर्हति उचिता । कैः कलिस्त्रिव—भवद्भिरनयोव । यथा भवद्भि-
र्मपि याज्ञा क्रियते तथा नयापि भवत्सु । यथा सा मां वरिष्यति
तथा भवद्भिरपि कर्तव्यमिति भवन्तो याच्यन्त इत्यर्थः । क्षत्रि-
यस्य दातृत्वेनैव युक्तम्, न तु याचकत्वेनित्यत आह—भीमजा-
रूपो योऽर्थः प्रयोजनं तत्र परं तत्पर याचनचाटु आर्थनप्रियवचनं
तस्मिन्मूयमेव गुरव उपदेशतः करणीयाः । द्विकाला अपि या-
चन्ते चेत्तर्हि नादरां का कथा । भवतां चेदेतयुक्तं तर्हि ननापि
युक्तमेव । गुरुपद्विधेन शिष्यः करोति । 'याचनवाचे' इति पाठे
प्रार्थनवचनाय । अर्थनाशब्दस्य भाववचनत्वात्, मयेत्यत्रानुके-
कनेरि कृतीया नै लोका—' इति पठानिपेधात् । एवं भवद्भिरि-
त्यत्रापि कर्तुमर्हति तेषामुपपदे शक्यम्—' इति तुमुन् । याचन-
चाटौ भाषितपुंस्कर्तृ ॥

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं यूयमन्वहमुपास्य मया यत् ।
हीनं चेद्व्यतियतामपि तद्वः सा ममापि सुतरां न तदस्तु

अर्थिता इति ॥ मया यूयम् अन्वहं प्रतिदिनमुपास्य पूजां
विधाय प्रथमत आदावेव दमयन्तीम् अर्थिता यथाचिताः । तत्रै-
मीयाचनं व्यतियतामतिकमतामपि मां प्रति याचने भैमीयाचनव्य-
त्यं कुर्वतां वो युष्माकं हीश्वद् नास्ति तत्तर्हि सा लज्जा ममापि
सुतरा नास्तु मा भूत् । अतो मयापि भवन्तो भैमीं याचितुं योग्याः
'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयो-
क्त्यस्तादृगर्थविचारणे ॥' इति न्यायात् । 'अप्रधाने दुहादी-
नाम्—' इति वचनादप्रधाने कर्मणि 'अर्थिता.' इति निष्ठा । व्य-
तियताम् कर्मव्यतिहारे सत्यपि 'न गति—' इति (आत्मनेपद)-
निषेधात्कर्तरीण. शता ॥

किं च—

कुण्डिनेन्द्रसुतया किल पूर्वं

मां वरीतुमुररीकृतमास्ते ।

व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे

स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥ ११४ ॥

कुण्डिनेन्द्रेति ॥ कुण्डिनेन्द्रसुतया भैम्या पूर्वं किल आदा-
वेव मां वरीतुमुररीकृतमङ्गीकृतमास्ते । किल श्रूयते वा । सा
भैमी दूत्यार्थं गते मयि दृष्टे सति पर केवलं सास्त्रिकभाववशा-
व्रीडं लज्जामेष्यति प्राप्स्यति । युष्मान् खलु निश्चयेन न स्वीक-
रिष्यति । मन्त्रपुराणवशात्सन्मम प्राप्तौ भवदूत्यकथाकर्णनमपि कु-
तस्त्यनिति भावः । वामनाचार्यवचनाद्व्रीडशब्दः पुंलिङ्गो घञ-
न्तोऽपि । 'व्रीडनावहति मे' इति रच्यौ 'व्रीडादिवाभ्याशगतैः'
इति नापे नहाकविप्रयोगदर्शनात् । उररीकृतम्, भावे कै. ॥

तत्प्रसीदत निधत्त न खेदं

दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम् ।

हास्यतैव सुलभा न तु साध्यं

तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन ॥ ११५ ॥

तद्विति ॥ हि यस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण इदं दूत्यं मम अन्यसदृश-
ननितरामनुचितम् । तत्तस्मात्प्रसीदत मनोपरि प्रमद्या भयत, रोद-
मनेनास्तद्वचो न हृतमिति चित्ते दु खं मा कुस्त । अनौपयिकेनानु-
पायेन तद्वत् विधिसुनिर्विधातुनिच्छद्भिर्भवद्भिर्हास्यनैवोपहास्य-
त्वेनैव सुलभा, न तु भैमीरूपं साध्यं सुलभम् । नदयेन
साध्यं साधनीयमित्यर्थः ॥

ईदृशानि गदितानि तदानी-

माकलय्य न नलस्य बलारिः ।

शुभति स किमपि लयमानः

स्वानुगाननविलोकनलोः ॥ ११६ ॥

ईदृशानीति ॥ न यस्मात्तस्मिन्मनस्ये नलस्य

१ 'अत्र कथं विद्म इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपं
विमन व' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र वरिष्यति' इति मन्त्रपुरा-
णवशात् । ४ 'यथा भवद्भिर्मपि याज्ञा क्रियते' इति । ५ 'यथा सा मां वरिष्यति'
तथा भवद्भिरपि कर्तव्यमिति भवन्तो याच्यन्त इत्यर्थः । ६ 'क्षत्रि-
यस्य दातृत्वेनैव युक्तम्, न तु याचकत्वेनित्यत आह—भीमजा-
रूपो योऽर्थः प्रयोजनं तत्र परं तत्पर याचनचाटु आर्थनप्रियवचनं
तस्मिन्मूयमेव गुरव उपदेशतः करणीयाः । ७ 'द्विकाला अपि या-
चन्ते चेत्तर्हि नादरां का कथा । भवतां चेदेतयुक्तं तर्हि ननापि
युक्तमेव । गुरुपद्विधेन शिष्यः करोति । 'याचनवाचे' इति पाठे
प्रार्थनवचनाय । अर्थनाशब्दस्य भाववचनत्वात्, मयेत्यत्रानुके-
कनेरि कृतीया नै लोका—' इति पठानिपेधात् । एवं भवद्भिरि-
त्यत्रापि कर्तुमर्हति तेषामुपपदे शक्यम्—' इति तुमुन् । याचन-
चाटौ भाषितपुंस्कर्तृ ॥

१ 'अत्र कथं विद्म इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र रूपं
विमन व' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र वरिष्यति' इति मन्त्रपुरा-
णवशात् । ४ 'यथा भवद्भिर्मपि याज्ञा क्रियते' इति । ५ 'यथा सा मां वरिष्यति'
तथा भवद्भिरपि कर्तव्यमिति भवन्तो याच्यन्त इत्यर्थः । ६ 'क्षत्रि-
यस्य दातृत्वेनैव युक्तम्, न तु याचकत्वेनित्यत आह—भीमजा-
रूपो योऽर्थः प्रयोजनं तत्र परं तत्पर याचनचाटु आर्थनप्रियवचनं
तस्मिन्मूयमेव गुरव उपदेशतः करणीयाः । ७ 'द्विकाला अपि या-
चन्ते चेत्तर्हि नादरां का कथा । भवतां चेदेतयुक्तं तर्हि ननापि
युक्तमेव । गुरुपद्विधेन शिष्यः करोति । 'याचनवाचे' इति पाठे
प्रार्थनवचनाय । अर्थनाशब्दस्य भाववचनत्वात्, मयेत्यत्रानुके-
कनेरि कृतीया नै लोका—' इति पठानिपेधात् । एवं भवद्भिरि-
त्यत्रापि कर्तुमर्हति तेषामुपपदे शक्यम्—' इति तुमुन् । याचन-
चाटौ भाषितपुंस्कर्तृ ॥

एवमिति त्यजति । इदं किम्—इह भूलोके अन्यो नलादन्यः
तोऽपि कल्पवृक्षस्य पति शतमन्युं शतक्रतुमित्थं पूर्वोक्तप्रकारेण
अर्थिनं याचकं नाप न प्राप्तवान् । सर्वोभिलापकरः कल्पवृक्षोऽपि
यद्वश(गः), यश्च शतयज्ञकारी, तमिन्द्रं याचकं नल एव प्राप्त-
शालान्य इति यशो न त्याज्यम् इति कल्पवृक्षोऽपि यन्मनोरथं
पूर्णं कर्तुं न समर्थोऽभूत्, त्वं तु समर्थः । शतमन्युरिति पात्रत्वं
सूचितम् ॥

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः
स्वःसदामुपनयन्नभिलापः ।

तत्पदे त्वदभिषेककृतां नः

स त्यजत्वसमतामदमद्य ॥ १२३ ॥

नेति ॥ अभीष्टसाधनात्स्वःसदां देवानां मुदं हर्षमुपनयन-
नयन् योऽभिलापः कदापि केनापि न व्यहन्यत व्यर्थोक्तः ।
तत्पदे अभिलापस्थाने त्वदभिषेकं तवामिषेकं स्वाभीष्टसाधनाय
कृतां कुर्वतां नोऽस्माकं सोऽभिलापो भ्रादशः कानपूरणसमर्थोऽन्यो
न विद्यत इत्यसमतामदं असाध्यविषयगर्वम् अद्य त्यजतु ।
कानपूरणे त्वमेव समर्थ इत्यर्थः । व्यहन्यत, कर्मणि तद् कर्म-
कर्तारो वा ॥

अब्रवीदथ यमस्तमहृदं

वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम् ।

यत्किमप्यभिवुभूषति तर्त्तिकं

चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ॥ १२४ ॥

अब्रवीदिति ॥ अथ यमो नैनीप्राप्तिविघ्नसंभावनयाऽहृदं
दुःखितं तं नलमब्रवीत्—हे वीरसेनकुलस्य दीप प्रकाशक नल,
तमो नैन्यप्राप्त्य(सि)संभावनजन्यं दुःखं यत् त्वां किमपि अल्प-
मनिर्वाच्यं वाभिवुभूषत्यभिभवितुमिच्छति तत् चन्द्रवंशवसतेऽथ-
चन्द्रवंशोत्पन्नस्य ते तव किं सदृशमुचितम्, अपि त्वयुक्तम् । चन्द्र-
वंशोत्पन्नो हि प्राणानपि ददाति, तदुत्पन्नेन त्वयापि तथैव भवि-
त्यर्थं, न त्वन्यथेति भावः । अथ च दीपरूपं त्वां यदन्धकारमभि-
युभूषति तच्चन्द्रवंशवसतेले किमुचितम्, अपि त्वमुचितम् । दी-
पस्य तमसाभिभवो न युक्तः, तत्रापि चन्द्रवंशवसते. चन्द्रस्या-
न्धकारेणाभिभवो न युक्तः, अतस्तद्वंशोत्पन्नस्य तवापि तस्मात्परा-
भवो न युक्त इत्युपहानः ॥

रोहणः किमपि यः कठिनानां
कामधेनुरपि या पशुरेव ।

१ 'अब्रवीत्' इति सूत्रेण 'अब्रवीत्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
६ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
७ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
८ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
९ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
१० 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।

नैनयोरपि वृथाभनवदर्थी

हा विधित्सुरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥

रोहण इति ॥ कठिनानां निष्ठुराणां पापाणांशानां मध्ये यः
किमपि लोकोत्तरो निष्ठुरो रोहणो विदूरोऽद्रिः मेरुः अथ च नि-
ष्कृपाणां कृपणानां मध्ये लोकोत्तरः कृपणो यो विदूराचलः, यापि
कामधेनुः सापि पशुरेव गौरिव, अत्रैव च, एनयो रोहणकामधेनो-
रपि संवन्धी अर्थी याचको वृथा निष्फलो नाभवत्, किं तु स्फ-
लो जातः । एनयोर्विषयो वा । हा कष्टं हे वत्स, किमेतत् अर्थि-
प्राप्तिकृत्यं विधित्सुश्चिकीर्षुरिति । अचेतनेषु कृपणावधिः कठिना-
वधिश्च रोहण, चेतनेषु पञ्चवधिमूर्खावधिश्च कामधेनुः, तान्याम-
प्यर्थिनोऽसीष्टं दीयते । त्वं तु द्युचितो बुधोऽपि, ततो देयमेवेति
भावः । किमिति सामान्यनिर्देशाच्चपुसकत्वम् । एनयोः, अन्वादेश
एनादेशः । रोहणो वैदूर्यः पर्वतो वा ॥

याचितधिरयति क नु धीरः

प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः ।

शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां

द्राक्त्रिमेयमिषधूर्णनपूर्णा ॥ १२६ ॥

याचित इति ॥ धीरो याचितः सन् क नु कुतः चिरयति का-
लविलम्बं करोति, अपि तु न । कुतः—क्षणमपि सुहृत्समाश्रयमपि
प्राणने जीवने कः प्रतिनूलम्बकः, अपि तु न कोऽपि । अथ च को
ब्रह्मा प्रतिभूः विध्यधीनं जगत् । को ब्रह्मा प्रतिभूरिति काङ्क्षा ।
तत्कुतः—द्राक् इति तिमेयमिषेण नेत्रसंकोचव्याजेन धूर्णनेन
तस्या पूर्णा द्विनयनी दृढनिद्रां मरणं कथयति । द्राग्दृढनिद्रामिति
वा । यावता कालेन पुनरपि तिमेयो भवति तावत्वेव काले मरणं
भवतीति तिमेयतुल्यं मरणम्, तस्माद्दिदुषा त्वयाविचारितं शीघ्र-
मेव दातव्यम् । मरणस्य शीघ्रप्राप्तिमयात् । अतिनिद्रितोऽपि
धूर्णते ॥

अभ्रपुष्पमपि दिस्सति शीतं

सार्धिना विमुखता यदभाजि ।

लोककस्य खलु चञ्चुपुटेन

म्लानिरुहसति तदनसद्वे ॥ १२७ ॥

अत्रेति ॥ लोककस्य चातकस्यार्धिना याचकेन चञ्चुपुटेन ना
प्रतिष्ठा विमुखता पराङ्मुखत्वं यदभाजि आश्रिता तत्रालु तस्मा-
देव हेतोः, तस्मादेव हेतोरित्युपदेशः । म्लानि. चातकस्युत्प-
ज्जितासीतिः घनमण्डे नेषमण्डे उलसति शोभते । किन्तुते घन-
मण्डे—शीतं शीतलमब्रुपुष्पं खलं दिननिद्रां दातुमिच्छति अपि ।
चातकेन याचिते खले कालविलम्बान्नेनानो दशम उलसन्मण-
यो जातमिति भावः । अथ च—लोकक एव लोकलोकांशिनिरुह
तस्यार्धिना मुखेन पराङ्मुखत्वं यदाश्रितम्, तस्मात्तत्र नेत्रद्वये
पुरे म्लानिरुहसति । यत्र शीतं दातव्यं तत्र चञ्चुपुष्पमपि
खलुपुष्पतुल्यमपि वस्तु दातुमिच्छति पर विरम्भकालो यदाश्र-
यः ॥

१ 'अब्रवीत्' इति सूत्रेण 'अब्रवीत्' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
५ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
६ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
७ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
८ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
९ 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।
१० 'यदे' इति सूत्रेण 'यदे' इति साहित्यविद्याधरी ।

सापि जीवितपर्यन्तमयशो भवति किं पुनरिन्द्रादीनां परागु-
त्वेन, तस्मात्त्वया शीघ्रमेव देयमिति भावः । पक्षिणोऽपि विमुग-
तया मेधेऽपि म्लानिरुहसति, किं पुनरन्यत्रेत्यर्थः । तस्मादिन्द्रा-
दीनां तत्त्वतो विमुक्तत्वेऽयशो भावि इति किं वक्तव्यमिति भावः ।
'मेघपुष्पं घनरसः' इत्यमरः ॥

ऊचिवानुचितमक्षरमेनं

पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।

कीर्तिरेव भवतां प्रियदारा

दाननीरक्षरमौक्तिकहारा ॥ १२८ ॥

ऊचिवानिति ॥ पाशपाणिरपि वरुणोऽपि पाणिमुदस्योद्यम्य
पुनं नलमुचितमक्षरं वचनमित्यूचिवान् । इति किम्—भवतां
भवादृशां राज्ञां दाने क्रियमाणे यो नीरक्षरो जलप्रवाहः स एव
मौक्तिकहारो यस्याः सा कीर्तिरेव प्रियदाराः प्रेयस्यः प्रियः, न तु
राजकन्याः, ततः कीर्तिरेव त्वयोपाजनीया नाकीर्तिः । पाणिमुद-
स्येति याचकजातिः ॥

चर्म वर्म किल यस्य न भेद्यं

यस्य वज्रमयमस्थि च तौ चेत् ।

स्थायिनाविह न कर्णदधीची

तन्न धर्ममवधीरय धीर ॥ १२९ ॥

चर्मेति ॥ यस्य कर्णस्य चर्मं त्वक् न भेद्यमभेद्यं वर्मं कवचं
किल श्रुतौ । येन कवचनिर्माणार्थं त्वग्दत्ता, यस्य च अस्थि वज्र-
मयम्, वज्रनिर्माणार्थं येन दधीचिना स्वीयमस्थि दत्तं तौ एवं-
विधौ वदान्यौ कर्णदधीची अपि इह भूलोके चेद्यस्मात्स्थायिनौ
न किंतु मृतावेव । तत्तस्मात् हे धीर प्राज्ञ, त्वं धर्मं नावधीरय
मावज्ञासीः । धर्म एव स्थिरतरो नतु रुयादिसुखं चेति भावः ॥

अद्य यावदपि येन निवद्धौ

न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ ।

आस्थितावितथतागुणपाश-

स्त्वादृशा स विदुषा दुरपासः ॥ १३० ॥

अद्येति ॥ येन सत्यप्रतिज्ञत्वगुणलक्षणेन पाशेन निवद्धौ बलि-
विन्ध्यौ दैत्याचलौ अद्य यावदपि एतावन्तमपि कालं विचलितुं
प्रतिज्ञातमनिर्वोदं न प्रभू समर्थौ न जातौ, किं तु ताभ्यामद्वीकृतं
यद्दशेन परिपालितम् । एतद् पाताले स्थितं, अन्यत्र यद्दशेन
न वर्धत इत्यर्थः । स आस्थितस्याद्वीकृतस्यावितथता सत्यता
तल्लक्षणो गुणः सूत्रं च तल्लक्षणः पाशो रज्जुः सत्यवादितागुण-
त्वादृशा त्वद्विधेन विदुषा पण्डितेन दुरपासो दुर्लभ्यः । अद्वीकृत
परिपालयेत्यर्थः । दैत्यपापाणाम्यामप्यद्वीकृतं सत्यं कृतम्, अत-
स्त्वयाद्वीकृतं निर्वोदयमिति भावः ॥

१ 'अत्रोन्नेक्षा हेय' इति साहित्यविद्यधारी । २ 'अत्र चैकानुग्रामो
रूपश्च' इति साहित्यविद्यधारी । ३ 'अत्र निगो धेनुश्च' इति
साहित्यविद्यधारी । ४ 'आश्रुता' इति जीवातुत्तमनः पाठः । ५ 'अत्र
नगनीय' इति साहित्यविद्यधारी ।

प्रेयसी जिनमुभांगुमुनश्री-

र्गा न मुञ्चति दिगन्तगतापि ।

भद्रिसंगममुरङ्गमर्थे

कः कदर्थयति तामपि कीर्तिम् ॥ १३१ ॥

प्रेयसीति ॥ प्रेयसी प्रियतमा तथा—जिना निरङ्कु-
लान्तामुभांगुमुनानां मुभांगुमन्त्रनाम्प्रमुत्तानां तारकादीनां
शोभा भवलिमा यया, जिना चन्द्रप्रारम्भशोभा यया,
वा, प्राणेश्वरी च जितचन्द्रा मुगध्रीपेय्या पृथ्विषा, या
दिगन्तगतापि दिग्प्रान्तगता न मुञ्चति त्यजति अमे
फीति भद्री विनश्वरः संगमो गन्ताः सा भद्रिमगमा पृथ्वी,
मृदह मुगाधी तस्या अर्थं निमित्तम्, अथ च—कु-
रचना यस्या पृथ्विषा इयं यस्या तद्गते कः कदर्थयति
अपि तु तस्यां कीर्तिं मिहायानित्या प्रेयसीं कोऽपि न
तस्मात्कीर्तिरेव त्वयायुपाजनीयेति भावः । अथ न
चाद्रिमंगममं भैरवाः सूचितम् । अन्योऽपि दुष्टवपुः
गुणवतां पर्या न पीडयति । श्रियः कृते कीर्तिर्न नापे-
कुलितो दुःखरूपोऽयं कदर्थः, को कदादेशे अशेषाणि
वा तद्वतां करोतीति णिचि 'णाविष्टवत्' इति टिलोपे
वा पीडयतीति तात्पर्यार्थः । एवं कदर्थः । त्वयि वपुः

यान्वरं प्रति परेऽर्थयितार-

स्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वम् ।

नैव नः खलु मनोरथमात्रं

शूर पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १३२ ॥

यानिति ॥ परे अन्ये पुरुषा यान्ति । नतु ये व
यितारो याचनशीलाः, वरमुद्दिश्यासानर्थयितार इति वा,
वयं यं त्वामर्थयितारः । अहो आश्चर्यम् । येऽन्यस्मै न
समर्थस्ते वयं तव याचका जाताः । स एवभूतस्त्वं पुनः
नशूर नल, खलु निश्चितं नोऽस्माकं मनोरथमात्रं केवलं
पूरय परिपूर्णं कुर्विति नैव, किं तु इन्द्रादयोऽपि यस्यार्थिनो
इति यशोभिः दिशोऽपि दिगन्तानपि पूरय । अ
तव महती कीर्तिर्भविष्यतीति भावः । 'यान्परम्' इति
अन्ये यानसान्प्रति परं केवलमर्थयितारो न तु दातार इति
अर्थयितार, ताच्छीत्ये वृत् ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु

म्लानदानजनिजोरुयशःश्रीः ।

अद्य पाण्डु गगनं सुरशाखी

केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

अर्थितामिति ॥ सुरशाखी कल्पतरुः सुरेषु त्वयि
अर्थितां याचकतां गतेषु सत्सु म्लाना विनष्टाया दानता

१ 'अत्र व्यतिरेकमनासोन्त्युपमाविरोधसंकरः' इति साहित्यवि-
धारी । २ 'अत्र चैकानुग्रामः' इति साहित्यविद्यधारी । ३ 'न-
दाननिनोर' इति पाठान्तररुजीवातुसाहित्यविद्यधारीतमनः ।

वीया सहजा वा उर्वी महती यशःश्रीः यस्यैवंभूतः सन् अथ
त्वलेन कीर्तिरहितेन इत्युक्तेन पुण्येण कृत्वा गगनं पाण्डु श्वेतं
वेधत्तां करोतु । एतावन्तं कालं कीर्तिपुष्पाभ्यां श्वेतं कृतं, त्वया
कीर्तेरपहतत्वात्कवलेन पुण्येणेति भावः ॥

‘हास्यतैव सुलभा, न तु साध्यम्’ इत्यस्योत्तरमाह—

प्रवसते भरताडुनवैन्यव-

त्सृतिधृतोऽपि नल त्वमभीष्टदः ।

स्वगमनाफलतां यदि शङ्कसे

तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम् ॥ १३४ ॥

प्रवसत इति ॥ हे नल, भरताडुनवैन्यवत् भरतः शाकुन्त-
लेयः, अर्जुनः कान्तवीर्यः, पृथुर्वैद्यः । तद्वत्सृतिधृतः सृतिगोचरः
‘सृति इत्यर्थः । एवंभूतोऽपि नलः प्रवसते देशान्तरगामिने पुरु-
षायानीष्टं ददानीत्यभीष्टदः । स त्वं स्वगमनस्य अफलतां नैफक्यं
यदि शङ्कसे संभावयसि तत्तर्हि निखिलं समनं वैन्यादिस्वरण-
रक्षणं मन्त्रं शकुनादि च त्वदृष्टान्तेन खलु निश्चितनफलं नि-
ष्फलम् । ‘वैन्यं पृथुम्’ इत्यादीनां स्वरणस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गा-
स्वगमननैफक्यं त्वया नाशङ्कनीयम्, अतो गच्छेत्यर्थः । भरता-
देवत्वपीति वा । भरतादेरभ्यहितत्वात्पूर्वनिर्पातः ॥

इष्टं न प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूयाद्य स्वराह्यादिनी
धर्मार्था सृज तां श्रुतिप्रतिभटीकृत्यान्विताख्यापदाम् ।
त्वत्कीर्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशना-
द्रव्याणां शितिपीतलो हितहरिन्नाम्नान्वयं लुम्पतु १३५

इष्टमिति ॥ हे नल, नोऽस्माक इष्टमाकाङ्क्षितं प्रशुद्धियस्व-
राह्यादिनी अस्मादाह्वयनात्सर्गानन्ददायिनी स्वरणाद्रीकारमूचक-
मनुस्त्वरेण यान्तिदानी तथा—धर्मार्था धर्मप्रयोजनिरा या तत्र
प्रतिश्रुतिः । ‘जीविताय विनम्रायिक वा— (५।१०) इत्यादिका
प्रतिज्ञाऽभूज्जाता ता प्रतिश्रुतिमपेक्षार्ता सत्यत्वेन श्रुतिप्रतिभटी-
कृत्य वेदवद्वर्गा कृपा अन्विता श्रुतेः प्रतिभटा प्रतिश्रुतिरिति सार्ध-
कमाद्यापदं सजापदं यस्या एवभूता सृज पुरु । तस्या कुर्वित्यर्थः ।
श्रुतिप्रतिभटाय हि प्रतिश्रुतिमापदं सार्धपी नयति । सत्यत्वेन
स्वीय यत्नं धुल्यन्तरं कुर्वित्यर्थः । अनीकृत परिपालयेति भावः ।
पुन प्रतिज्ञानिदो तस्या त्रिभुवनं त्रिलोकी पुनती पुनाना,
अथ य इच्छतु पुण्यां त्यक्तीति शुभ्रस्य श्वेतस्य अयमन्तेन
तस्यादेशनाशरणाद् द्रव्याणां यस्तूना शिपितीतलोहितहरेता
रूपगौरवमतीताना यस्यां नाम महा तस्य अन्यत्र सत्यम्,
त पुनस्तु विनाशस्तु । सर्वस्य त्रिलोक्यस्य धेनुरक्षणं यथा-
यमाभावो नयति त्वर्थः । प्रज्ञातसामर्थ्यं तत्तत्तदर्थेति तत्तत्त-
निर्भेदं यथा प्रत्यक्षमात्रेण नय । धर्मप्रयोजिका श्रुतिरिति
वागमुद्रित्य प्रयागे । स्वरणस्य ध्वनिः, अ अक्षरं अक्षरे देशा
रे भाषा भवा अक्षरेण, कर्मणं श्रुतिः अ प्रत्यक्षमर्थस्य स्वर-
स्य—तेन यान्तिदानी । यस्या—वेदवद्वर्गा कृपा

इति वाक्यप्रतिपादितस्य धर्मस्य वेदैकगम्यत्वोक्तेर्धर्मोऽर्थोऽभिधेयं
वाक्यार्थो वा यस्याः सा धर्मप्रतिपादिनी । तथा—श्रूयत इति
श्रुतिरित्यन्वितमनुगतार्थमाख्यापदं नामपदं यस्या एवभूता च ।
अथ च—प्रतिश्रुतिः प्रतिवचनरूपम् ‘अस्तु श्रौपद’ इत्यादिवाक्यं
सापि इष्टं यागं प्रति भवति, स्वैरुदात्तादिभिराह्यादिनी च
भवति । अथ च—त्वत्कीर्तिरूपा ब्रह्मप्रतिपादिका श्रुतिः । त्वया
कीर्त्यमाना सदा पठ्यमाना वा वेदान्तश्रुतिः श्रवणमननादिवारा
त्रैलोक्यं पवित्रं कुर्वाणा, यद्वा सत्वरजस्तमोरूपेभ्यस्त्रिभ्यो गुणैर्भ्यो
भवतीति त्रिभ्यो भूतत्पत्तिर्येलेति वा त्रिभु । सृष्टयाद्यवस्थात्रय-
सहितत्वमिति यावत् । तच्च तद्वनं चानिगहनं संमारायम् । पृ-
थग्व्या पदम् । निवृत्तिद्वारा पुनाना शुभ्रस्यातिनिर्मलस्य निर्दोषस्य
ब्रह्माद्वैतस्योपदेशाद्रव्याणां इष्ट्यपदार्थानां कृष्णपीतादिनामसंयन्त्रं
लुम्पति । ‘वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्’ इति श्रुतेः ‘एकमेवाद्वि-
तीयं ब्रह्म’ इत्यादिवचनाद्वदादेर्मिथ्यात्वसाधनाज्ञातविकार नि-
राकरोतीति ध्वनिः । धर्मार्थमिति क्वचित् । इष्टम्, ‘इषु इच्छायाम्’
अस्माद्यज्ञेन कर्मणि भावे च कः । यज्ञेः संप्रसारणं पक्वशुक्ले च । इष्टि-
मित्यमरादयः सर्वेऽपि व्याचक्षते ‘इष्टियोगेच्छयोः’ इत्यादिना, तत्तु
शिष्टप्रयोगाज्ज्ञातव्यम् । विदोषस्तु ग्रन्थविन्तरभयात् लिख्यते ।
‘इष्टम्’ इत्येव पाठः सार्धायानित्यलम् ॥

यं प्राप्तुं सहस्रपादुदभवत्पादेन खजः कथं
स च्छायातनयः सुनः किल पितुः सादृश्यमन्विच्छति ।
एतस्योत्तरमय नः समजनि तत्तेजमां लङ्घने
साहसैरपि पशुरद्विभिरभिन्यक्तीभयभानुमान् १३६

यमिति ॥ सहस्रपादमवचरन् अथ च महामहिमः सूर्यः
यं प्राप्तुं प्रसूतशत्रुं स जायमानासु सूर्यपत्न्या तनयं पुत्रः
सन्निभः पादेन धरणेन वज्रं कथमुदभवत् ॥ महामहिमः
पुत्रेण सहस्रचरणेन भवितव्यम्, अत्र तु नोद्योतीति । हितं
यस्या सुतं पितुः सादृश्यमन्विच्छति । कारणगुणा हि कारण-
यानारम्भते’ इति व्याख्या, तथक्ताच्छतचरणैर्भ्यो पादो ना-
स्तीत्येतस्य नोद्योतीत्यर्थः अतः पुनः पुनरयमन्विति जाय ।
किं कुर्वन्—स्वतेजसा लङ्घनेऽन्विच्छन्पितरं सादृश्यं महाम-
हिमैरप्याभिमिश्रितं वज्रं सादृश्याभिमिश्रितं नयन् दर्शयति ॥
अतः पितुः वज्रवत्पुत्रस्य वज्रं वज्रं कुर्वन्नेत्यर्थः । स यः सूर्यः
तेजसोऽप्यधिकं तत्कारणस्यैव सादृश्यमन्विच्छति नय । स यः
सूर्यः तेजसोऽप्यधिकं तत्कारणस्यैव सादृश्यमन्विच्छति नय । स यः
पादस्यान्विच्छति । पादेन वज्रं, अद्विभिर वज्रं नयन्नेत्यर्थः ।
तृतीयः । महामहिमः, महामहिमः इति । स यः सूर्यः
तेजसोऽप्यधिकं तत्कारणस्यैव सादृश्यमन्विच्छति नय । स यः
पादस्यान्विच्छति । पादेन वज्रं, अद्विभिर वज्रं नयन्नेत्यर्थः ।
तृतीयः । महामहिमः, महामहिमः इति । स यः सूर्यः
तेजसोऽप्यधिकं तत्कारणस्यैव सादृश्यमन्विच्छति नय । स यः
पादस्यान्विच्छति । पादेन वज्रं, अद्विभिर वज्रं नयन्नेत्यर्थः ॥

इत्याकर्ण्य क्षितीशस्त्रिदशपरिपदस्ता गिरिश्चादुगर्भा
वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दूत्यभारं वभार ।
अङ्गीकारं गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढः संभृतानन्दमुचे
भूयादन्तर्धिसिद्धेरनुविहितभवच्चित्ता यत्र तत्र १३७

इत्याकर्ण्येति ॥ क्षितीशो राजा वैदर्भीकामुकोऽपि भैमीममि-
लापुकोऽपि सन् प्रसभविनिहितं बलादारोपित दूत्यलक्षणं भारं
वभार । किं कृत्वा-इति पूर्वोक्तप्रकारेणोपहासस्यापि करणाच्चादुगर्भाः
प्रियोक्तियुक्तमध्याः त्रिदशपरिपदो देवसभायाः ताः पूर्वोक्ता गिरो
वाणीराकर्ण्य । त्रिदशपरिपदं सकाशाद्वा । अन्योऽपि बलान्निहितं
भारं दुःखेन वहति । अस्मिन्नलेऽङ्गीकारं गते प्राप्ते सति करिष्या-
मीति तेनाभ्युपगते सति अमरपरिवृढो देवप्रभुरिन्द्रः संभृतानन्दं
सानन्दं यथा तथा तं नलं प्रति इत्युचे । इति किम्—अन्तर्धि-
सिद्धेः यत्र तत्र सर्वत्र देशे काले अनुविहितमनुसृतं भवचित्तं यथा
तस्या भावोऽनुविहितभवच्चित्ता कार्यसिद्धिः भूयात् । यत्रादृश्यो
भवितुमिच्छति तत्रान्तर्धिसिद्धिर्भूयात्, यत्र नेच्छति तत्र माभूत् ।
'यामिकाननुपमृद्य—'(५।११०) इत्यादि परिहृतमनेन ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा-
काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः ॥ ५ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्धं पूर्ववदेव । श्रीविजयप्रशस्तिनाम्नो
ग्रन्थस्य रचनया तातस्य जनकस्य । सापि तेन रचितेत्यर्थः । नव्ये
नूतनप्रमेये चारुणि शोभने पञ्चमः पञ्चानां पूरणः सर्गः समाप्तः ।
नव्ये इत्यर्थः इति, युधातोः 'अहं कृत्स्न—' इति व्याख्येयम् ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैपथीयप्रकाशे पञ्चमः सर्गः ॥

पष्ठः सर्गः ।

दूत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो
द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानम् ।

स भीमभूमीपतिराजधानीं
लक्ष्मीचकाराय रथस्य तस्य ॥ १ ॥

दूत्यायेति ॥ अथ दूत्यादीकारादनन्तरं दैत्यारयो देवास्तेषां
पतिरिन्द्रस्तस्य दूत्याय दूतकर्मणे प्रवृत्त उद्युक्तः । द्विषां निषेद्धा
परंतपः स निषधप्रधानं निषधदेशानामधिपः भीमनामको भूमि-
पति राजा तस्य राजधानीं कुण्डिनाख्यां रथस्य स्वतो जवत्स्य
लक्ष्मीचकार । तां प्रति यथावित्यर्थः । चतुर्णां दूत्यकरणे प्रवृत्तावपि
प्राधान्यादिन्द्रोपादानम् । इन्द्राद्युपकारार्थं प्रवृत्त स्वयं परंतपश्चेल-

नेन भीमस्य भयानकस्यापि राज्ञो नगरां प्रति गमने सामर्थ्यं क-
वितम् । प्रधानशब्दः क्षीये । निषेद्धेति वृत् ॥

भैम्या समं नाजगणद्वियोगं

स दूतधर्मं स्थिरधीरधीशः ।

पयोधिपाने मुनिरन्तरायं

दुर्वारमप्यौर्वमिवौर्वशेयः ॥ २ ॥

भैम्येति ॥ स्थिरधीरक्षोभ्यहृदयो दृढबुद्धिः सोऽर्भीगो क-
निर्विकारत्वलक्षणे दूतधर्मं विषये दुर्वारमपि दुर्लभ्यमप्यन्त-
विघ्नभूतं भैम्या समं सार्धं वियोगं नाजगणन्मनसि दृढवा ।
कमिव—और्वशेयो मुनिरगस्त्यः पयोधिपाने समुद्रपाने दुर्वार-
न्तरायरूपमौर्वमिव बडवानलमिव । विकारहेतां सत्यपि गाम्भी-
र्यास्वीयं स्वयंवरनायक(कत्वम्) दूरे त्यक्त्वा निष्कपदेनात्मने
तेषां दूत्यमङ्गीकृतवानिति भावः । दुष्टं वाचोरे येन दुर्वारः त-
और्वविशेषणम् । मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोस्त्वंशीपुत्रः । उह बह्व-
सुर्वशी तत्पुत्रस्य बहुभोजित्वमेव युक्तमिति च ज्ञेयम् ॥

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षीं

संवादपीयूषपिपासवस्ते ।

तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेषा

देशस्य तस्याभरणीवभूवुः ॥ ३ ॥

नलेति ॥ ते देवा यत्र नलदेवानां संवादोऽभूत्तस्य देशस्य
रणोवभूवुः । तत्रैव स्थिता इत्यर्थः । किं भूता—नलरूप-
प्रणाल्या मिलत आगच्छतः अम्बुजाक्ष्या भैम्याः संवादपीयूष-
रहस्यकथालक्षणस्याभूत्तस्य पाने सामिलापास्तदाकर्णनेकरा ।
तथा—तदध्ववीक्षार्थं नलमार्गावलोकनार्थमिवानिमेषा निनेस-
हिताः । देवत्वात्सहजमप्यनिमेपत्वं, नलोऽनेन मार्गेण भैमी-
कथनार्थं कदा समागमिष्यतीति नलमार्गप्रतीक्षार्थत्वेनोपेक्षितम् ।
नलप्रतीक्षार्थं तत्रैव तत्पुरित्वैव ॥

तां कुण्डिनाख्यापदमात्रगुप्ता-

मिन्द्रस्य भूमेरमरावतीं सः ।

मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन

रथस्तदीयः पुरमाससाद् ॥ ४ ॥

तमिति ॥ स तदीयो नलसंघन्धी रथो भूमेरिन्द्रस्य नाम-
कुण्डिनमित्याख्यापदमात्रेण संज्ञापदेनैव गुप्तां गोपितानमरावतीं
तां पुर क्षणेन शीघ्रमाससाद् प्राप । स्वरूपतः साक्षादनलस्य
परं कुण्डिननामधेयेति विशेषः । क. कमिव—तपःप्रभाव-
मनोरथ सिद्धिमिव मनोरथदृष्टान्तेन रथस्यातिजवनत्वं सूचितम् ।

१ 'अथ दैत्यनामक' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अथ च्छेदादुप-
नादेत्वेकारसकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अथ कृत्स्न-
कारसकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
४ 'अथ व्यतिरेकरूपकारसकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथ्या

सेयं पुरीतयुत्कलिकाकुलस्तान् ।

नृपो निपीय क्षणमीक्षणाभ्यां

भृशं निशश्वास सुरैः क्षताशः ॥ ५ ॥

भैमीति ॥ भैमीपदस्पर्शेन कृतार्था रथ्या मागौ यस्याः यत्र भैमी विचरति सेयं नगरी इति उत्कलिकाकुल उत्कण्ठाबाहुल्येन विमानः स नृपो नलस्तान् नगरीमीक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां क्षणमात्रं निपीय सादर प्रेक्ष्य भृशं बहु निशश्वास निश्वासितवान् । यतो दूत्वादेशनासुरैः क्षताशः खण्डिताशः । भैम्या सार्धमन्नाहं विचरामीति मनोरथेन पूर्वमुत्कण्ठितोऽभूत् । पश्चाद्दूत्यस्मरणानुसि-
तोऽभूदिति भावः ॥

स्विद्यत्प्रमोदाश्रुलवेन वामं

रोमाञ्चभृत्पद्मभिरस्य चक्षुः ।

अन्यत्पुनः कम्प्रमपि स्फुरत्त्वा-

त्तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम् ॥ ६ ॥

स्विद्यदिति ॥ भैमीनगरी मया दृष्टेति प्रमोदेन संसर्गप्रीति-
जनितानन्देन जातो योऽश्रुलवो वाष्पलेशलेन स्विद्यत्स्वेदयुक्तम् ।
वाष्प एव स्वेदस्थाने जातो यस्यैवंभूतम्, पद्मभिर्नेत्रोभयोरपी रो-
माञ्चभृदोमाञ्चयुक्तम् । तान्येव रोमाञ्चस्थाने जातानि यस्यैवंभूतम्,
अस्य नलस्य वामं सग्नं चक्षुः तस्याः पुरः प्रथमदर्शनलक्षण
नवोपभोगं नूतनकामकेलि च प्राप । अन्यदक्षिणं चक्षुः पुनः
स्फुरतीति स्फुरत् तन्नावेन कम्प्रमपि कम्पनशीलमपि । भैमीप्राप्ति-
सूचकं स्फुरणं प्राप्येति यावत् । एवंभूतं दक्षिणमपि तस्याः पुरो
नवोपभोगं प्राप । चलत्वं नयनस्य यद्यपि स्वभावतो विद्यते
तथापि प्रियाप्राप्तिसूचकत्वादित्यस्य सार्धम् । अन्यस्यापि का-
मिनो नवोपभोगे स्वेदादयः सारिका भावाः प्रभवन्ति । दक्षि-
णनयनस्फुरणं भैमीलाभसूचकं शकुनं कथितम् ॥

रथादसौ साराधिना सनाथा-

द्राजावतीर्याथ पुरं विवेश ।

निर्गल्य विम्वादिब्रह्म भानवीया-

त्सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः ॥ ७ ॥

रथादिति ॥ अयासौ राजा नलः साराधिना सनाथादधिष्ठि-
ताद्राजावतीर्य पुरं विवेश । क किमिव—अंशुसङ्घं भानवीयात्सूर्य-
संयन्धिना विम्वात्ममण्डलाभिर्निर्गल्य निर्गल्य सौधाकरं चन्द्रसंयन्धि
मण्डलमिव । अमावास्यायां सूर्यं प्रविष्टश्चन्द्रकिरणसमूहो यथा
प्रतिपदि ततो निर्गल्य चन्द्रं प्रविशति । सूर्यं रथे संस्थाप्यै-
काकी नगरं प्रविष्ट इत्यर्थः ॥

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा

नलस्य मूर्तिर्वधूते नदृश्या ।

१ 'अत्र ऐनानुमासकाल्यविभाषणस्यैव तात्पर्यम्' इति साहित्य-
विद्याधरी । २ 'अत्र नमालोक्तिरन्तर' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अत्रोपमात्कार' इति साहित्यविद्याधरी ।

वभूव तच्चित्रतरं तथापि

विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्तिः ॥ ८ ॥

चित्रमिति ॥ तदा तस्मिन्समये कुण्डिनवेशिनः पुरप्रवेशिनो
नलस्य सा दृग्गोचरः, अथ चातिसुन्दरी मूर्तिः कायः दृश्या न
वधूते दृग्गोचरः, अथ च सुन्दरी न वधूते नाभूदित्याश्चर्यम् । ए-
तावन्तं कालं दृग्गोचरस्याकस्मादन्तर्हितत्वात्, सुरन्दस्य चेदानी-
मसुन्दरत्वादाश्चर्यम् । 'भूयादन्तर्धिसिद्धे' इति वचनादिच्छा-
वशादन्तर्हितोऽभूदित्यर्थः । यद्यपि दृश्या नाभूत्तथाप्यस्य मूर्तिर्वि-
श्वस्य सर्वस्य लोकस्यैका सुरयाऽसहाया वा दृश्येव दृग्गोचर एव
वभूवेति यत् तच्चित्रतरमतिशयितमाश्चर्यम् । अन्तर्हितस्याप्यन-
न्तर्हितत्वे विरोधादाश्चर्यम् । अथ च सर्वसिञ्जगति एका रमणी-
याभूत्तदतिचित्रम् । एतादृक्सौन्दर्यस्यान्यत्राभावात् । नदृश्येति
नसमाप्तो वा ॥

जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः

पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम् ।

तां गाहमानास्य चिरं नलस्य

दृष्टिर्ययौ राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

जनैरिति ॥ तां पुर गाहमाना विलोकयन्ती अस्य नलस्य
दृष्टिः राजकुलातिथित्वं राजसदनातिथ्यं ययौ । राजमन्दिरं दृ-
शेत्यर्थः । 'गाहमानस्य' इति पाठे राजविशेषणम् । राजकुलामि-
मुख्यमिति क्वचित् । किंभूताम्—विदग्धैश्चतुरैर्जनैः, मुग्धैः सुन्द-
रैर्भवनैश्च कृत्वा पदेपदे विस्मयस्य कल्पवल्ली कल्पलताम् । कल्प-
वृक्षसंयन्धिनीं वल्लीमित्यर्थः । अतिशयाश्चर्यकारिणीम् । 'कुलं
जनपदे गृहे' इति विश्वः ॥

हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रसज्जे

लीनश्चरामीति हृदा ललजे ।

द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोप

दूतं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥ १० ॥

हेलामिति ॥ असौ नलोऽस्त्रसज्जे शस्त्रसंनद्धे रक्षिजने राजगृह-
रक्षकलोके हृदा हेलामवज्ञां दधौ । एते मम किमपि कर्तुं न
शक्नुवन्तीति । अहं लीनश्चरवदृश्यो राजा सन् चरामीति वि-
चार्य मनसा ललजे । तथा—अहमद्य भैमीं द्रक्ष्यामीति हेतोर्हृदा
संतुतोप । तथा—अनन्तर स्वमात्मानं दूतं विचिन्त्य हृदा शुशोच
दुःखं कृतवान् । भैमीदर्शनेऽपि मम लोभो नास्तीति । हृदेत्यने-
नावज्ञादिसूचका क्रादिचेष्टा न कृतेत्यर्थः । प्रथमतृतीयचरणान्यां
पुत्रपानुरागावुक्तौ, द्वितीयचतुर्थान्यां तौ प्रशान्तादृता । दूतस्य
मम तस्या अनिलापोऽनुचित इत्यान्तर्जननिन्देति वा भावः ।
हेलाम् 'हेल अनादरे' इत्यस्यान् 'पिङ्गिदादिभ्योऽद्' ॥

१ 'अत्र विरोधानामनेऽन्तर' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'वि-
गाहमाना पुत्रस्य इति भावः' इति तिलकजीप्रातुमन्त. पाठः ।
३ 'अत्र ललज्जकार' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'इत्यन्' इति
जीरातुमन्तः पाठः । ५ 'अत्र भावः शस्त्रसज्जकार' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

अथोपकार्यामरेन्द्रकार्या-

त्कक्षासु रक्षाधिकृतैरदृष्टः ।

भैमीं दिदृक्षुर्वहु दिक्षु चक्षु-

दिंश्चसौ तामविशदिशङ्कः ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ असौ तामुपकार्यां पूर्वदृष्टामुपकारिकामविशत् । किंभूतः—अमराश्वान्ये त्रयः, इन्द्रश्च तेषां प्राधान्यादमरेन्द्रस्य वा कार्याद्वेतोः कार्याद्वरदानाद्वेतोः कक्षासु गृहप्रकोष्ठेषु स्थितै रक्षाधिकृतै रक्षकैरन्तर्हितत्वाददृष्टः अत एव विशङ्को गतभयः । तथा—यहु वारंवारं दिक्षु चक्षुर्दिगन्तदाजः । यतो भैमीं दिदृक्षु-द्रष्टुकामः । 'कक्षा प्रकोष्ठे हर्म्यादे,' इत्यमरः ॥

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां

गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम् ।

दृशं ददौ विस्मयनिस्तरङ्गां

स लङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

अयमिति ॥ स विभुः प्रशान्तो राजा राजसिंहो नलः लङ्घितायामतिक्रान्तायामप्युपकार्याद्वार्यन्तर्हितोऽप्यहमेतिदृष्टः किमिति विस्मयेनाश्चर्येण निस्तरङ्गां निश्चलां दृशं ददौ दत्तवान् । किं कृत्वा—कोऽयमित्यन्यनिवारकाणां नलान्यनिषेधकारिणां रक्षकाणां गिरा कृत्वा मासेव किमेते निषेधन्तीनि धिया कण्ठं विभुज्य वक्रीकृत्य । मिह इत्यनेन दृष्टेऽप्यात्मनि निर्भयत्वं सूच्यते । मिहोऽप्यवज्ञया ग्रीवां वक्रीकृत्य गर्वेण दृष्टिं पश्चाद्ददौ । राजसिंहः 'प्रशंसावचनैश्च' इति, 'उपमितम्—' इति वा समासः ॥

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य वालां

कांचित्समालब्धुमसंवृतोरम् ।

निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या

संवदमासाद्य चमच्चकार ॥ १३ ॥

अन्तरिति ॥ स नलः अन्तःपुरस्यान्तर्मध्ये समालब्धुमुद्वेग-यितुमसंवृतेऽनाच्छादिते ऊरु जट्टे यस्यान्तां काचिन्निधं त्रि-लोक्य 'न नम्रां क्षियसीक्षेत' इति स्मृतेः उत्तमपुरपन्थाच्च निमी-लिताक्षः बभूवेति शेषः । तथा—यदृच्छया भ्रमन्त्या चलन्त्या परया कश्चाचिन्धिया सह निमीलितनयनत्वादेव संघट्टं संपर्कमासाद्य प्राप्य चमच्चकार । सचकिनो बभूवेत्यर्थः । 'एकं संधिस्ततोऽपर प्र-चरते' इति न्यायान् मनुगुप्तो ज्ञातः ॥

अनादिसर्गज्ञानि वानुभूता

चित्रेषु वा भीमसुता नलेन ।

जातेव यदा जिनशम्बरस्य

सा शाम्बरीशिल्पमन्त्रि दिक्षु ॥ १४ ॥

अनादीति ॥ नलेन सा भैमीं दिक्षु प्रतिदिशमलङ्घि दृश्यते

सा । ननु चक्षुषाऽसंनिकृष्टा कथं दृष्टा । न च युक्तं रत्नज्ञे तत्रासत्यपि सारोपाद्वासन इति वाच्यम् । अननुभूतपूर्वम् क्पु आरोपासंभवादित्यादृश्य भ्रमान्ध्यानुपपत्त्या पूर्वानुभवमुद-क्षते—अनाद्यो ये सर्गाः सृष्ट्यन्तेषां सक् परम्परा तस्यानु-भूता वा । ननु जन्मान्तरेऽपि भैम्याः परिग्रहे तत्सारे र प्रमाणं नास्तीत्यत आह—चित्रेष्वालिख्येषु वा अनुभूता । न चित्रेभिर्यं निष्क्रियवानुभूता । यथानुभवं चारोपो भवति । कथमियमालिङ्गनीव, सानुरागमालोकयन्तीव, मप्रणयसनुनयन्ती, सकेलिकोपमाक्षिपन्तीव, दृश्यत इत्यत आह—यदा जिन-शम्बरो येन स जितशम्बरो मदनः, तस्य सा शाम्बरी शिल्प-दौत्यस्तस्यैव शाम्बरी माया तस्याः शिल्पं निर्माणं जातेव । मेन शम्बरं जयता तस्य मायाप्यपहृता तथा माययेव निर्मितेव । यदा—शाम्बरारैः संयन्धिमाया निर्माणकौशलं सा जातेव । न नस्येवेदं शिल्पं तच्च मायामात्रहेतुकं, न तु प्रसिद्धब्राह्मकारणमिति मिति । मायानिर्मितं चातिमुन्दरं भवति कारणगुणानुरोधात्-वात् । यदा नलेन सा कामस्य शाम्बरीरूपं शिल्पं कौशलं दत्तं-वालक्षि । शाम्बरस्य जितत्वात्तन्मायेव भैमीरूपाऽपहृतेव । अथवा जातेवैत्युल्लेखान्तरम् । प्रागननुभूतापि तदानीं कृतं शिल्पभूता सा जाता उत्पन्नेवालक्षि । यतोऽपरोक्षमनुभूते, न वाच्यते आलिङ्गनालापादिरूपसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिति न । यदा शाम्बरीत्युल्लेखान्तरमेव व्याख्येयम् । विरहवशात्सर्वत्र नैव दृष्टा सा पूर्वमनुभवतारतम्येन स्मृता तस्यारोपात्पतीत्येव दुर्ग-रजतवत् । यदा पूर्वमननुभूतैव स्मरेण प्रतिदिशमपूर्ववत् पादेन यथाविद्यकं रजतम् । गन्धर्वनगरवन्मायावशादत्यन्तमस्येवानु-भूतापि भासत इति समुदायतात्पर्यम् ॥

अलीकभैमीसहदर्शनान्न

तस्यान्यकन्याप्सरसो रसाय ।

भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादा-

भैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्बि ॥ १५ ॥

अलीकेति ॥ मोहवशादवलोकिता अलीकभैमी निष्ठात्रेव यथा सह तासामपि दर्शनादन्यकन्याप्सरसोऽन्तःपुरास्त्वया रस्तुल्या भैमीच्यनिरिक्ता अवलम्बित्य नलस्य रसाय शीते नाभूवन् । सहदर्शनात्तारतम्यज्ञानस्य संभवात्तलीकदृष्ट्या भैम्याः सकाशादन्या जतिहीना इति तास्वलुरक्तो नाभूत् । त्वलीकदृष्टायामपि तस्यामेवेत्यर्थः । तास्यैव भैमीतुङ्घि । कथं-त्यत आह—ततः पृथगर्थं तासिः । तस्य भैमीभ्रमस्यैव नैव-न्तेरेव प्रसादात्प्रामाण्येन नलेन तास्वन्यकन्याप्सरसु नैव नालम्बि न प्राप्तः । अलीकदृष्टयान्तस्याः सकाशात्तासाम-नन्वात्मादृश्यलक्षणान्तिकारणमावाद्भैमीभ्रान्तिर्नान्यपि प्रत्येकम् ।

भैमीनिगशे हृदि मन्मथेन

दत्तसहस्ताद्विरहाद्विहस्तः ।

१ 'नय उक्तानुभवमदृश्य' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नय विहा-यत्तत्तत्' इति साहित्यविद्याधरी । 'नयवेति' इति ३ 'नय न विहाय' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अथ उक्तानुभवमदृश्य' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नय विहाय' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'नय न विहाय' इति साहित्यविद्याधरी ।

स तामलीकामवलोक्य तत्र

क्षणादपश्यन्व्यपदद्विबुद्धः ॥ १६ ॥

भैमीति ॥ दूत्याङ्गीकाराद्वैमीविषये निराशे वितृष्णेऽपि हृदि
वेद्यमानान्मन्मथेन दत्त. स्वहस्तः स्वहस्तावलम्बनं यत्न एवम्भूता-
द्वेरहाद्वियोगाद्विहस्तो विहस्तः । हृदि भैमीनिराशे सतीति वा ।
इदि व्याकुले इति वा । एवंभूत. स नल. तत्र उपकार्याचामलीकां
तामसत्यरूपां भैमीमवलोक्य क्षणात्तल्लिङ्गेव क्षणे विबुद्धो भ्रान्ति-
हितः तामपश्यन्नवलोक्यन्यपदद्विपादं प्राप । दूत्याङ्गीकारा-
द्वैन्यां निराशत्वेन शान्तोऽपि विरह. कामेन स्वहस्तं दत्त्वा पुन-
रहदीप्सितः । विरहजनितया भ्रान्त्या भैमी तेनावलोकिता, भ्रा-
न्त्यपगमे च नावलोकितेत्यनवेक्षणहेतुर्मम बोधो वृथा जातो
पथ्यसादान्नया भैमी विलोकिता, सा भ्रान्तिगता कष्ट जातमिति
दुःखितोऽभूदित्यर्थः । येन हस्तो दत्तस्तस्य हस्ताराहित्यं त्वयुक्तम् ।
अत्र विपरीतमित्याश्रयम् । व्यपदत् लुदित्वादङ्घ्रं 'प्राक्सिताद-
ङ्घ्र्यवायेऽपि' इत्यधिकारे 'सदिरप्रते.' इति पत्वम् । 'विहस्त-
व्याकुलो सनौ' इत्यनरः ॥

प्रियां विकल्पोपहृतां स याव-

द्विगीशसंदेशमजल्पदल्पम् ।

अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरु-

भवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥

प्रियामिति ॥ स नल विकल्पेन संकल्पेन उपहृतामुपनीतां
प्रियां भर्ता प्रति दिगीद्वाना तदेदंशमप्यनपि यावदज्यतपद्वोचत्,
तावदेव तज्जिज्ञेव क्षणेऽद्वयस्य तस्यैव वाचा भीषिता भय प्राप्ता
भूर्यो यद्वो भीर्यो भयसीला या बालालाभ्यो भय उत्पन्नो
रवः शब्दं नलनपेतयस्तावधान चकार । भ्रान्तिविक्षितां भर्ता
प्रति इन्द्रादिभिरिवमुक्तमिति यावद्वक्तुं प्रारब्धम् । तावदेनैव
शब्देन अद्वयो भूतादि कोऽप्यायात इति भीताना बालाना क-
लकलेन पुनरभ्रान्तो भूत्वा तृष्णा यन्मूयेति भावः । अतएव तदे-
दमिति वा । भीषित इति 'भियो हेतुभये पुक्' । 'चिन्ता संज्ञाने'
भीषादिकादेनुमणिवि अयेतयत् ॥ ८

पश्यन्त तसिन्मरुतादि तन्व्याः

स्तनौ परित्प्रष्टुमिवात्तवर्षौ ।

अक्षान्तपक्षान्तमृगाङ्गमास्यं

दधार तिर्यग्गलिनं विलक्षः ॥ १८ ॥

पदपञ्चिती ॥ तस्मिन्नेव पुरे अयेनैव नरता वायुनाति,
अथ यं देवेनापि परित्यज्यमि न संविमुनिय अनययो शिष्यस्यौ
यत्नाभित्तस्या नरता पदपञ्चमुत्प्रेक्ष्यन्त कालितोत्पन्नार्थानु-
पपन्नोनादित्तो विवित नरता नृणां मयैव न क्षन्त मोक्ष-
पक्षान्तरात्मा कृत्स्नान्तरात्मा देव पदपञ्चमाय यद्वन निवेन-
रितं निरप्रापितं नृणां । परा नृणां नृणां । नृणां नृणां ।

तमः पुरुषो नास्तीति भावः । प्रच्छन्नकामुक्तसंभोगे चन्द्रत्व
तिरोधानं युक्तमिति ध्वन्यते ॥

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरोऽपि

बालावलीनां बलितैर्गुणैः ।

न कालसारं हरिणं तदक्षि-

द्वयं प्रभुर्वन्दुमभून्मनोभूः ॥ १९ ॥

अन्तरिति ॥ मनोभू. काम-काल कृष्णः कर्त्तृकालक्षणः
सारः श्रेष्ठभागो यत्न तत् । तथा—हरिणमभितः पाण्डुर तत्
नलत् अक्षिद्वयं वन्दुं सौन्दर्यं वशं कर्तुं प्रभु. समर्थो नाभूत् ।
अथ च नेत्रद्वयमेव हरिणं सृगं धर्तुम् । अरण्ये मृगयुना मृगो
धर्तुं सुशक् । कामो मृगयुस्तु अन्त पुरे नगरमध्ये हरिणं धर्तुं न
शक्तेत्याश्रयम् । किभूत.—बालावलीनामवरोधतद्गीतपङ्क्तिनां
वर्तितैः सविलासैः . पुन पुन. प्रवृत्तैर्वा गुणैर्धर्तुं यगीतसौन्दर्या-
दिगुणपमूहवैलैरद्वन्द्वनैर्गुणैर्धैर्य वा कृत्वा अन्त पुरे वितृता
वागुरा लक्षणया वशीकरणद्रव्यं येन । गुणा एव वागुरास्थाने यत्न
जाता इत्यर्थः । अथ च केशपङ्क्तिनां वर्तितैस्त्रिगुणितैर्दारकसङ्गनेग-
रमध्ये वितृतवागुरोऽपि । बालां नल. नाभिलाष नापश्यदित्यर्थः ॥

दोर्मूलमालोक्य कचं रुहत्सो-

स्ततः कुचौ तावन्नुलेपयन्त्याः ।

नाभीमधेय श्लथवाससोज्जु

मिर्मल दिशु कमकृष्टचशुः ॥ २० ॥

दोषिति ॥ एष नल कथं वेशपातं रेश्मोरेन्दुमिच्छोः क-
त्वाधित्केतस्यननादेर जेनूलं राहुमूलमागेषा ततलकादेशा-
विचिदधोनितदष्टि ततधन्दनादिनाधुल्लवयन्या मितपयग्या-
लता एव तावतिसुन्दरां कुर्वी ननापाशोस्य ततोपि निनि-
कनितदष्टि । अथ कुचलेननान्नग नार्त्तामिदयनार्थं श्रययायम-
श्रुयिहृतवसनापान्ता एव नार्त्तामालोचय ततोऽप्यधोनमित-
दष्टि । एवं विक्षुपवेशादधोदेशे श्तेन एष्टं मनाहृष्टं चधुवन
एवभूत सन् धनु एवधनयत्केनोदय क्त्वाधन्दन्यापशोक्तय-
तद्वाग्मिनील नेत्रलिनीलननेन चकार । यत्रानुनमनं मृचितम् ।

नीलिन श्रेष्ठभिमुखागतान्यां

धनुं निषीञ्ज लनसान्तरान्याम् ।

न्याज्ञान्यपेक्षो विजगौ न पश्चा-

पुनर्जननोपपत्तेः पुनर्न ॥ २१ ॥

नलिनिति ॥ नलिनितेतिवदन् स मण्डलितुः मनु-
 रमणतत्त्वा खीन्ना नन्दे विद्वान्ने विद्वत्त्वत्वा नन्दे
 कृत्वा श्री व शैले न गतः । नन — एवञ्च ह राखलौ न-
 म्रमननते नन्दः । नन्दोरेव नन्देव नन्दनिति, न
 नन्दो नन्दनतेतिवदन्, नन्दनतेव नन्दः । नन्दनतेति

1. 1944

— 1934 —

— *THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY, ASTOR LENOX TILDEN FOUNDATION, 1892*

गतः सन् पश्चात्स्वाङ्गानि स्त्रीयानवयवान् परस्त्रीसंसर्गाद्विजगौ
विशेषेण निनिन्द, एतेऽनुचितकारिण इति । ते स्त्रियौ पुनः पुंसो-
ऽङ्गसङ्गेनोत्पलके सात्त्विकभावोद्बोधाद्रोमाञ्चिते जाते । स्त्रीणां पाप-
प्रधानत्वात्परपुरुषसंयोगेन तयो रोमाञ्चितत्वं जातम् । नलेन वृत्त-
मपुरुषत्वात्परस्त्रीसंसर्गादङ्गनिन्दा कृतेति भावः । धर्तुम्, शक्ति-
योगे तुम् ॥

निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां

कदर्थितस्ताः कलयन्कटाक्षैः ।

स रागदर्शीव भृशं ललञ्जे

स्वतः सतां ह्रीः परतोऽतिगुर्वी ॥ २२ ॥

निमीलनेति ॥ निमीलनं परस्त्रीसंसर्गात्प्रकटविलोकनं च
विवस्वस्त्रीदर्शनात् निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां कदर्थितः पी-
डितः अतस्मात्स्वर्णोभयपरिहारार्थं कटाक्षैः कलयन्नवलोकयन्
स नलो रागेणानुरागेण दर्शीव पश्यन्निव भृशं ललञ्जे लज्जितः ।
लज्जा तु भयतो भवति, तत्कथं लज्जित इत्यत आह—सतां
साधूना परतः सकाशात्स्वतो हीलंज्जातिगुर्वीतिमहती भवति ।
स्वतो यावती लज्जा भवति तावती परतो न । तस्माददृश्यत्वेन
कटाक्षानलोभनेन स्वयमेव ललञ्जेत्यर्थः ॥

रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षै-

भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्निदिष्टः ।

मोघः शरीर्यः कुसुमानि नाभू-

तद्वैर्यपूजां प्रति पर्यवसन् ॥ २३ ॥

रोमेति ॥ नलाद्रमद्गाद्रोमाञ्जिताङ्गा प्रियमनु लक्ष्मीकृत्य तस्य
नलस्य श्वाङ्गः एतावपि परस्परमनुरक्तविति भ्रान्तेन रतेः का-
न्तेन कान्तेन परस्परमनुरक्तवार्थं निदिष्टः शिष्टः कुसुमानि पुष्पल-
ङ्गन शरीर्यः मोघो निष्कृत्यो नाभूत् । यत—तस्य नलस्य वैर्य-
पूजा प्रयुज्जित पर्यवसन्तजानतापश्ये । मुग्धप्रयोजनाभावेऽपि
मलमलः क्षोभे रीतो नास्तीति तद्वैर्यपूजायामुपयोगात्पुष्पा-
लङ्कारे ॥

द्विन्वैव वर्मैकमिह भ्रमन्त्याः

स्वर्गः विद्याः मुलज इत्यवेत्य ।

चतुष्पथस्यानरनं वभूव

लोकावशोकाव सतां स दीपः ॥ २४ ॥

द्विन्वेति ॥ २४ इति पृथ्वीं विद्या व्यन्वैव इदं रूपयाम-
न विद्यां भ्रमन्त्या विद्यां भ्रमन्त्या विद्यां भ्रमन्त्या विद्यां भ्रमन्त्या
चतुष्पथे चतुष्पथे चतुष्पथे चतुष्पथे चतुष्पथे चतुष्पथे चतुष्पथे
लोकावशोकाव सतां स दीपः ॥ २४ ॥

वल्लोकाय चतुष्पथस्य चतुर्णां पथां चतुर्दिग्भ्यः समागतानां स्त्र-
णामेकत्र समाहारः यस्मिन्स्थितेन लोकेन चतुर्दिग्भ्यः सम-
जनो दृश्यते तस्याभरणं वभूव । दीपोऽपि लोके लो-
लोकनाय चतुष्पथस्याभरणं भवति । चतुष्पथम्, ममाहो
संख्यात्रयादेः इति नपुंसकत्वम् ॥

उद्धर्तयन्त्या हृदये निपत्य

नृपस्य दृष्टिर्न्यवृत्तद्वैव ।

वियोगिवैरात्कुचयोर्नखाङ्कै-

रधेन्दुलीलैर्गलहस्तिवैव ॥ २५ ॥

उद्धर्तयन्ति ॥ नृपस्य दृष्टिर्न्यवृत्तयन्त्याः समालम्बन इ-
कस्याश्चिद्वृत्तये उरसि निपत्य द्रुतैव वेगसहितैव न्यवृत्तयन्त्या
परस्त्रीकुचदर्शनमित्येत्यर्थः । उद्धर्तयन्ते—कुचयोर्विद्यमानां
लीलेरधेचन्द्रकारै नखाङ्कैर्नखक्षतैः वियोगिनो नलस्य वैरा-
स्तित्वेव । गले हस्तो गलहस्तः संजातो यस्याः । तान्कारव-
तत्त्वं । नखाङ्कदर्शनं चन्द्रदर्शनं च विरहिणोऽसह्यमिति श्रुतम्
गलहस्तिवो हि इदिति परावर्तते । न्यवृत्तयन्ति 'युक्तो
इति परस्मैपदे द्युतादिवान् ॥

तन्वीमुखं द्रागधिगत्य चन्द्रं

वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।

द्वयं द्रवीयः कृतमीक्षणाभ्यां

तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥ २६ ॥

तन्वीति ॥ तन्व्या मुखं चन्द्रमधिगत्य ज्ञात्वा अथ वत्स-
लक्षणं चन्द्रं प्राप्य द्राक् अदिति निमीलिताभ्यां सङ्गति-
वियोगिनस्तस्येक्षणाभ्यां नेत्राभ्यां द्वयं द्रवीयोऽनितरां दृ-
सत्यं कृतम् । द्वयं किम्—तदिन्दुता तन्मुखचन्द्रत्वम्,
सरोजता कमलता च । चन्द्रप्राप्तां कमलस्यैव संकोचो नान्य-
चन्द्रप्राप्तायेव कमलस्य संकोचो नान्यप्राप्ताविलम्बप्र-
काश्यां तदिन्दुत्व स्वसरोजत्वं च । तन्वीमुखं चन्द्रमधिगत्य
नलनेत्रे च नीलोत्पलचन्द्रमणीये इत्यर्थः । परस्त्रीमुखविलोकन-
कामिनि नेत्रमंकोचः कृत इत्युत्तमत्वं सूचितम् ॥

चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं

चतुर्दिगेताः मुखमग्रहीष्यन् ।

संवदथ तस्मिन्भृशमीनिवृत्ता-

स्ता एव तद्वर्त्म न चेददासन् ॥ २७ ॥

चतुष्पथ इति ॥ परस्त्रीमुखायवलोचनमिया निमीलित-
नते चतुर्दिगेताः चतुर्दिग्भ्यः समागतानाश्चतस्रः प्रिय-
तदि मुखमनायामग्रहीष्यन्नुपमसाक्ष्यन् । चेद्यदि तस्मिन्
नते मगदथ संवदं प्राप्य अदृश्यमंघ्रादेव मुशनिना प्र-
नित्या निवृत्ताः पुनः पुनर्विद्वन्नाया पर प्रीतिं तद्वन्
माहिष्यविद्यापरी ॥ २७ ॥

निर्गन्तुं मार्गं नादात्यन्तं व्यतिरिप्यन् । परावृत्तत्वान्मार्गलस्यै दत्तः
ततो धर्तुं नाशुवन्निति क्रियातिर्पत्तिः ॥

संघट्टयन्त्यास्तरसात्मभूषा-
हीराङ्गुप्रोतदुकूलहारी ।
दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्या-
स्तत्पापसंतापमवाप भूपः ॥ २८ ॥

संघट्टेति ॥ भूपो नलः तन्व्याः कस्याश्चित् नितम्बं दिशा
करणभूतया परिधाप्य । दिगन्तरं कृत्वैत्यर्थः । तेन परस्त्रीविवस-
नकरणेन जनितं यत्पापं तेन संतापं परमं दुःखमवाप प्राप ।
किंभूताया — संघट्टयन्त्याः संघट्टं कुर्वन्त्याः । अत एव किंभूत —
परस्त्रीस्पर्शभिया तरसा परस्त्रीस्पर्शभिया ज्ञादिति निवृत्तत्वादा-
त्मनो भूषा अलङ्कारा तेषु हीराङ्गुः, तेषामङ्गुराः कोटयः तत्र
प्रोतं स्यूतं दुकूलं हरति एवंशीलः । स्यूतत्वात्स्वत एवागच्छतो
दुकूलस्य नेता । अयुद्धिः शरत्वेऽप्यतितरां नयैतदनुचितं कृतमिति
संतापादुत्तमत्वं सूचितम् ॥

हतः कयाचित्पथि कन्दुकेन
संघट्टय भिन्नः करजैः कयापि ।
कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन
संभुक्तकल्पः स बभूव तामिः ॥ २९ ॥

हत इति ॥ स नलः पथि चतुष्पथरूपे कयाचित्सुन्दर्या
कन्दुकेन हतः, अन्यस्यै प्रहितः कन्दुको मध्येनार्गमदृश्यरूपस्य
तस्य लग्नः । कयाचित्तत्रैव संघट्टय बुद्धिपूर्वं करजैर्भिन्नोऽङ्कितः ।
कयाचन तत्रैव संघट्टय बुद्धिपूर्वमालिङ्गनवशात्कुचकुङ्कुमेनाको
अक्षितः । एव तामिरन्तः पुरसुन्दरीणि संभुक्तकल्प इंपदूत
संभुक्तो बभूव । ग्रान्थधर्माभावादीपदूतत्वं सम्भोगस्य । तामि-
रिति कृतीयया तात्तानेव बुद्धिपूर्वकारित्वम्, न तु नलस्यै सू-
चितम् ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे
निजे स गच्छन्नथ नैक्ष्यमाणः ।
तच्चिन्तयान्तर्निर्चायि चारु
स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

छायेति ॥ वैतुमित्वादृश्यस्यैव मनः प्रतिदिग्मेन भवितव्य-
मितोष्णप्राशङ्गिकापि तन्व्या सुन्दर्या निजे स्वयि हारे छाया-
मयः प्रतिविम्बरूपः स नलः प्रैक्षि पूर्वमपलोकितः । अया-
मन्तर गच्छन् ततः स्मृतात्स्नानान्तर गच्छन् अतो हारे न
ईक्ष्यमाणः न दृश्यमाणः अन्तेय कश्चित्सुन्दरो हारे मया दृष्टः
पेक्षणीय इति तच्चिन्तया नलचित्तया हारा न नलः स्व-
स्यैव दृश्य स्वीयमन्तः परेण प्रविष्टः इति तन्व्या धर्ममनसि
चारु मन्त्रद्विषयसि निर्धारितः । दृश्य एव हतस्य विष्टः

मानत्वात्सामीप्यात्तत्रैव प्रविष्ट इति निश्चयः कृत इत्यर्थः । प्रति-
विम्बरूपं तमालोक्य विरहपीडिता जातेति भावः ॥

तच्छायसौन्दर्यनिपीतधैर्याः
प्रत्येकमालिङ्गदम् रतीशः ।
रतिप्रतिद्वन्द्वितमासु नूनं
नामूषु निर्णीतरतिः कथंचित् ॥ ३१ ॥

तदिति ॥ रतीशः कामः हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिविम्बरस्य
सौन्दर्येण निपीतमपहतं धैर्यं यामा ता अमूः अन्तः पुरसुन्दरीः
प्रत्येकं पृथक्पृथग्मालिङ्गत् । ननु रतीशेन रत्या एवालिङ्गनं युक्तम्,
न त्वच्यस्या इत्यत आह—नूनमुत्प्रेक्षते । स कामः रतेः प्रतिद्व-
न्द्वितमास्त्वतितरां प्रतिस्पर्धिनीषु रतितुल्यास्त्वमूषु मध्ये कथंचि-
त्केनापि प्रकारेण सौन्दर्यशीलादिना न निर्णीता रतियेन एवभूतो
नूनम् । रतेरनिश्चयात्सर्वासामालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्य-
तांति बुद्ध्येत्यर्थः । नलप्रतिविम्बदर्शनमात्रेण सर्वो अपि कामपर-
वशा जाता इति भावः । तस्य छाया, 'विभाषा सेना—'इति ननु-
सकत्वम् । प्रतिद्वन्द्वितमासु, 'तसिलादियु—' इति पुनर्यै ॥

तस्माददृश्यादपि नातिविभ्यु-
स्तच्छायरूपाहितमोहलोलाः ।
मन्यन्त एवादृतमन्मथाज्ञाः

प्राणानपि स्वान्मुदृशश्चक्षुराणि ॥ ३२ ॥

तस्मादिति ॥ ताः नुरताः तरप्य अदृश्यापि तस्मात्प्राति-
विम्बुरतिशयः भयं न प्रापुः । यतः—हारादौ तच्छायस्य तथ्यति-
विम्बस्य पदस्य सौन्दर्यं तेनाहितो जलितो मोहो मदनविकारवि-
लासः, तेन लोलाध्वजला, मदनविकारविखामे आमन्ता या । त-
थ्यतिविम्बदर्शनेन मदनपररमं यादृश्यादपि तस्मात्तत्रैव न प्राप्त-
मित्यर्थः । एतदपि पुन इत्यत आह—आरतमन्मथाज्ञा मन्मति-
तकानाज्ञाः नुरताः स्वान्प्राणानपि तृणान्तेव तृणतृणान्तेव मन्मन्ते
यतः, अतो मदनपररमं यादृशं न प्राप्तमिति युक्तम् । प्रत्य
प्राणान्प्राणानपि न विद्यते तस्य भयं दूरागमनमिति भावः । 'लोला-
ध्वजस्तृणयोः' इत्यन्तरः ॥

जागर्ति तच्छायदृग्मां पुरा यः
सृष्टे च तस्मिन्निमनर्षः कथः ।
दुते दुतं तत्पदसुन्दरीत्या
स्वदन्तिवधारदृग्मां परं नः ॥ ३३ ॥

जागर्ति ॥ तच्छायदृग्मां तत्प्रतिविम्बदृग्मां च दृ-
ष्ट्वा नापि चक्षुःशक्तिवशात् कश्चिद् दृग्मां न भवति । प्रति-
विम्बदर्शनमात्रेण यः कश्चिद् मनुजभूतः, तस्मिन्नेति सृष्टे च यः न
यः कश्चिद् जिनमर्षः, तस्मिन्नेति स्वदन्तिवधारदृग्मां परं नः
मन्मन्तेऽपि तस्मिन्नेति स्वदन्तिवधारदृग्मां परं नः ।

~3

3

3

3

3

3

3

3

3

3

3

वीणान्ध्र्यं पक्ष्या भैमीकण्ठत्यातिनाधुर्यं सूचितम् । नालपदेन
मुखस्य कमलत्वं च । स्क(स्य)त्वं रीणं सुतं सुतम् इत्यमरः । री-
णम् 'ओरीइ क्षरणे' अस्मादोदित्वाविष्टानत्वम् । उपावीणयत् ,
'सत्यापपाशः' इति निष् । कलिः प्रियो यस्येति 'वा प्रियस्य'
इति पूर्वलिपाताभावः । एकधुरोणेत्यत्र 'एकधुरालुक्च' इति खः ॥

नावा सरः किं हरभीति गुप्ते

पयोधरे खेलति कुम्भ एव ।

इत्यर्धचन्द्राभनखाङ्कुचुम्बि-

कुचा सखी यत्र सखीभिरुचै ॥ ६६ ॥

नावेति ॥ यत्र सभायां सखीभिः । सखी इति पूर्वोक्तमूचे ।
किंभूता—अर्धचन्द्राभोऽर्धचन्द्राकारो नखाङ्को नखक्षतं तेन बु-
न्निनावाक्षिष्टौ सखी यस्याः । इति किम्—हे सखि, सरस्ते
तव पयोधरे स्तनलक्षणे कुम्भ एव । अथ च पयोधरे जलाधारे
कुम्भ एव । हराद् भीतिस्तस्याः सकाशादात्मानं गोपायतीति ह-
रभीतिगुप् । एवंभूतः सन् नावा नौकया खेलति । किं वितर्के ।
अर्धचन्द्राकारत्वाच्चत्वाङ्गे नौकात्वं युक्तम् । 'अग्निभीतो हि शैत्यप्र-
धानं स्थाननाश्रयति' इति त्रिनेत्रानलाङ्गीत्या पलायितो निर्भयं
शीतस्तनद्वयलक्षणं स्थाननागत्वं सुखेन जलक्रीडां करोतीत्यर्थः ।
एवमन्योऽपि वैरिणः सकाशात्पलाय्य निर्भयं स्थानं गत्वा क्रीडति ।
हरेण पार्वत्याः सकाराङ्गीनित्या गुप्ते अनर्दिते सौन्दर्यात्कुच-
मन्दनवाञ्छायां समुत्पन्नायानप्यर्थाङ्गत्वात्पार्वतीकोपमिया हरेणा-
स्पृष्टेत्यर्थे कुचविशेषणं वा । पार्वतीमिया हरागमनसंभावनाया
अप्यभावाग्निर्भयत्वेन सरस्य क्रीडा युज्यत इत्यर्थः । नखाङ्कु-
चुम्बिपीवरत्पल्लवदृशीनास्तर्ज्वलापि कानोद्रेको भवतीति भावः ।
हरेण पार्वतीभोत्या गुप्तेऽस्पृष्टे सुन्दरे सखि, संबोधनं वा । हर-
भीलक्षणा इतिः परचरं तस्मादात्मानं गोपायतीति मदनविशेषणं
वा । हरोऽप्येतद्दर्शनविमोहितो नम वसं गतः शान्तकोपो भवि-
ष्यतीति बुद्ध्या निर्भय इति ॥

सराशुगीभूय विदर्भस्तुभू-

वक्षो यदक्षोभि खलु प्रमूनैः ।

स्रजं यजन्त्या तदशोधि तेषु

यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ॥ ६७ ॥

सरेति ॥ प्रमूनैः पुनैः सराशुगीभूय कानवानोभूय विद-
र्भस्तुभूयो भैमीवक्षो यदक्षोभि पीडितं तद् भैमीवक्ष शोभल-
क्षणे पर तेषु पुनरेषु गुणे घटनार्थं सूचिशिखां सूच्यन्तं निखाया-
रोष्य सर्वं नालां सूचन्त्या रचयन्त्या एकया अशोधि तोषितं,
खलनेक्षते । तेषां स्रजन्तहारकरणैरनिर्घातन तथा कुतलि-
तर्पणं । यत्र काचिन्नालां यजन्त्येति भावः । नालाकरेण्येषु
पुनरेषु सूचिशिखानिखननं जातिः ।

यत्रावदत्तामतिभीय भैमी

त्यज त्यजेदं सखि साहसिक्यम् ।

त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से

वाणान्प्रमूनानि गुणेन सज्जान् ॥ ६८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सभायां भैमी अनिभीय अतितरां भयं प्राप्य
तां मालाकारिणामित्यवदत् । इति किम्—हे सखि, इदं माला-
प्रथनलक्षणं साहसिक्यमविचार्यकारित्वं त्यज त्यज मुञ्च मुञ्चेति ।
साहसिकत्वमेवाह—यतः प्रसूनानि पुष्परूपाव्याणान्गुणेन दो-
रकेण । अथ च मौर्व्यां, सज्जान् संनद्वान्कृत्वा मदनाय त्वमेव
दत्से ददासि । मां पीडयतः कामस्य मौर्वीसंयद्धवागदानेन या
त्वं साहायकमाचरसि सा त्वं समीचीना सहचरी भवतीति सो-
लुग्नं तानवददित्यर्थः । मालायां वागसंनद्वनौर्वाद्युज्या भैम्या
भयं जातमिति भावः । त्यज त्यजेति भयाद्विरुक्तिः । सहसा वतंते
साहसिकी 'ओज सहोन्मसा वतंते' इति ठक् । तस्या भावे
'गुणवचनः' इत्यादिना प्यञ्ज् ॥

आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गी-

मध्ये सुमध्या मकरां करेण ।

यत्रालपचामिदमालि यानं

मन्ये त्वदेकावलिनाकनद्याः ॥ ६९ ॥

आलिख्येति ॥ यत्र सभायां काचिन्सुमध्या सुन्दरी सख्याः
कुचयोः पत्रभङ्गीमध्ये पत्रवह्नीरचनान्धये करेण मकरानालिख्य
तां सखीमित्यालपदवदत् । इति किम्—हे आलि सखि, त्वदे-
कावलित्वं एकपट्टिकमुक्ताहारविशेषः, तल्लक्षणाया नाकनद्याः
स्वर्गदाया इदं मकरलक्षणं यानं वाहनं मन्ये तर्कयामि । स्वच्छ-
त्वान्मुक्ताहारस्य नाकनदित्वम्, हारमनीये मकरां विद्यमानाया-
न्मकरीवाहनत्वं नाकनद्यामुपदेशितम् । एकपट्टिकमुक्ताहार' इत्य-
मरः । गद्या मकरवाहिनीति प्रसिद्धिः ॥

तामेव सा यत्र जगाद भूयः

पयोधियादः कुचकुम्भयोन्ने ।

तेयं स्थिता तावकहृच्छयाङ्क-

प्रियास्तु वित्तायययःप्रयत्तिः ॥ ७० ॥

तानिति ॥ यत्र सा सुमध्या तामेव सर्वां भूयः पुनरपि इति
जगाद । इति किम्—हे सखि, पयोधियादः समुद्रजडवन्तुः ता-
वकहृच्छीपहृदपत्त्रितो हृच्छयः कमलस्य जडपत्रं नीनमल्य
प्रिया प्रवेशते ते कुचकुम्भयोः स्थिता मन्ते तेयं मकरं यथा-
कुचयोः वित्ताययः पयोधियन्तः यथा प्रशान्तिरंशं गामनन्तु नय-
यिति । या समुद्रे तदा वनति सा तं विहाय तेषु कुचयोः
स्थिता तदि नयरेक्षन्पयरेक्षन्कुचयोः पीडयत दुरवगादयं
च स्पष्टतरम्, नात्यन्तेन यथा गामनन्तु । प्रानेगन्तः स्पष्ट-
त्वेन विषयाया अपि तयैव स्पष्टमुचितमिति भावः ।

नानि करोतीति कारः । त्वं प्रसादं कुरु, तथा तत् ऐन्द्रं पदं स्वीकारकृदङ्गीकारसूचकं भ्रूतदनं भ्रूचालनं तदेव श्रमस्तेन प्रया-
समात्रेणालकुरुष्व । भ्रूभङ्गेनाङ्गीकुरुष्वेत्यर्थः । इन्द्रवरणे स्वर्गाधि-
पत्यं नवैव भविष्यतीति भावः । प्रभोभ्रूविक्षेप एवाङ्गीकारसूचकः ।
चाटुकारः, 'कृजो हेतुताच्छील्या-' इति प्राप्तस्य दस्य 'न शब्द-
श्लोक- 'इनि निषेधादण् ॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे

देवे धवे देवरि माधवे वा ।

श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां

तच्चेतसा भाविनि भावयस्व ॥ ८३ ॥

मन्दाकिनीति ॥ मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे जलक्रीडादौ
यच्छ्रेयो मत्तल भवेत् । तथा—देव इन्द्रं धवे भर्तारि च यच्छ्रेयः ।
तथा—माधवे नारायणे देवरि स्वामिनः कनीयसि भ्रातरि च
यच्छ्रेयः । तथा—यातरि भर्तृभ्रातृजायायां सखीप्रायायां लक्ष्म्यां
च यच्छ्रेयः । ते भाविनि, विचारचतुरे भैमि, त्वं तत्सर्वं चेतसा
भावयस्व विचारय । इन्द्रवरणे यत्केनापि दुर्लभं तत्सर्वं त्वया
गुणनमितीन्द्रं पुनरेति भावः । देवे माधवे च । अग्नयादीनां
परं न मन्दाकिनीविहारमात्रम्, न तु नन्दनविहारः । तथा—अश्या-
तितीरं गते, न तु माधयो देवरः । तथा—श्रीः संपदया सखी,
न तु तत्संस्कारयानुरूपा सखी । इन्द्रवरणेत्येतद्व्यप्राप्तिर्भविष्यति
तत्सावित्र्यार (ये) अग्नयादीनामप्येन्द्रमेव गृणीष्वेति भावः ।
नीलाः यद्वासादौ वा । 'इयायाः स्युर्भ्रातरः पयसा स्वामिनो
'विहारे', 'भाषास्तु भ्रातृगोत्रं यातरः स्युः परस्परम्' इत्य-
न्या । 'न न' इत्येतादिकं मन्त्रप्रत्यये देवा तस्मिन्देवरि ।
'न न' इति या वा नम्या यातरि ॥

रघुस्य गण्ड्ये जगतामिनीन्द्रा-

प्राप्राप्रतिष्ठां लभमे त्वमेव ।

तद्वृत्तनं प्रतिवाचनं

तन्नामो नामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥

रघुस्य गण्ड्ये जगतामिनीन्द्रा-
प्राप्राप्रतिष्ठां लभमे त्वमेव ।
तद्वृत्तनं प्रतिवाचनं
तन्नामो नामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥
रघुस्य गण्ड्ये जगतामिनीन्द्रा-
प्राप्राप्रतिष्ठां लभमे त्वमेव ।
तद्वृत्तनं प्रतिवाचनं
तन्नामो नामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥
रघुस्य गण्ड्ये जगतामिनीन्द्रा-
प्राप्राप्रतिष्ठां लभमे त्वमेव ।
तद्वृत्तनं प्रतिवाचनं
तन्नामो नामनमामनन्ति ॥ ८४ ॥

यानेव देवानमसि त्रिकालं
न तत्कृतघ्नीकृतिरौचित्यं ते ।

प्रसीद तानप्यनृणान्विधातुं

पतिष्यतस्त्वत्पदयोस्त्रिसंध्यम् ॥ ८५ ॥

यानिति ॥ त्वं यानेव देवांश्चिकालं त्रिसंध्यं नमसि नमस्
रोपि तेषां कृतघ्नीकृतिः कृतघ्नीकरणं ते तव न औचित्यं । तेन
कृतज्ञताकरणं नोचितम् । तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह—यिनं
तव पादयोः पतिष्यतः तान्देवानप्यनृणानृणरहितान्विधातुं
प्रसीद प्रसन्ना भव । इन्द्रवरण इन्द्रसेवार्थमागच्छसि तेषां
प्रणम्येन्द्राणीं विहाय तवापि प्रणतिः करिष्यते । त्वया पूर्वं न
सकृताश्चिकालं त्वा नमस्यन्ति (पुरा), तेन तेषामनृणत्वं न
प्यति । इन्द्रं वृणीष्वेति भावः । त्रिकालम्, त्रिसंध्यं च प्रा-
दित्वान्दीवभावः । उभयत्राप्यत्यन्तसंयोगो द्वितीया ॥

इत्युक्तवत्या निहितादरेण

भैम्या गृहीता मघवत्प्रसादः ।

सकपारिजातस्य ऋते नलाशं

वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ॥ ८६ ॥

इतीति ॥ पारिजातस्य पुष्पसकं माला नलयाशासुते नलाशि
लाप विना वासैः परिमलैः कृत्वा अशेषामाशां सकला प्र-
दिशोऽपुपूरुषणां चकार । किंभूता सक्त—इति पूर्वोक्तम्
वत्या इन्द्रवृत्त्या निहिता दत्ता । तथा—आदरेण भैम्या गृहीता
च । तथा—मघवत इन्द्रस्य प्रसादरूपा । सर्वो अपि दिशः पारि-
जलहला जाता इत्यर्थः । आदरेण मालाया गृहीतत्वादिभ्यं मन्त्र-
रागसंभावनया नलः शिथिलाशो जातः, इन्द्रवृत्त्यादीनामपि
एवामिलापपूर्णं जातमिति भावः । 'न मां तथा जतयुः
वालं' 'फलति पुरुषाराधनमृते' इत्यादिप्रयोगदर्शनादतेयोनं
शामिति द्वितीयापि भवति । 'नो चनुपधाया हस्य' इत्युपा-
सविधानात् 'पूर्वा आप्यायने' देवादिकस्य पूर्वतः पूरणं वा
पुरदिति प्राप्ते अपुपूरदिति चिन्त्यम् । न च 'नालोपि' इति
दिना निषेधप्रसङ्गः । अलोपित्वाभावात्स्वत्यन्तरं मृग्यम् ।
पूर्वोक्तो विधिरनित्य इत्युपधादस्वत्वाभाव इति वा । 'पूर्वा
'प्यायने' इत्यस्य पूरणं पूरः । घञ्, तं करोतीति, 'न
रति' इति णिचि अलोपित्ये सति 'नालोपि' इत्युपा-
सविधानात् अपुपूरदिति वा ॥

आर्यं विचार्यालमिदंति कापि

योग्यं सखि स्यादिति काचनपि ।

आन्तार एवोचमस्तु वस्तु

मद्वयमत्रेति च काव्यवोचत् ॥ ८७ ॥

आर्यं इति । दे आर्यं श्रेष्ठं, इह इन्द्रराजविषये ।
विचार्ये न घञ् । हिनु इन्द्रो राजा इति काचनपि ।
न च अर्यं सखि नमि, इन्द्रानन्दराजं यावमुच्यते तत् इन्द्रं

चत् । कापि च इत्यवोचत् । इति किम्—अत्र इन्द्रवरणविषये
अङ्गीकारसूचक ओकार एव वस्तु तार्विकं मङ्गल्यमस्तु भवतु ।
इति सत्प्रीणां संमतिः, मङ्गल्यमित्यर्थं यत् ॥

अनाश्रवा वः किमहं कदापि

वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः ।

इतीरिते भीमजया न दूती-

मालिङ्गदालीश्च मुदामियत्ता ॥ ८८ ॥

अनेति ॥ भीमजया इति पूर्वोक्तनभिहिते सति मुदां हर्षा-
णामियत्ता परिमितता दूतीमालीः सखीश्च न आलिङ्गत् । अन-
यास्वद्वचनेनेन्द्रवरणमङ्गीकृतमिति बुद्ध्या ता अपरिमितहर्षा जाता
इत्यर्थः । इति किम्—हे सख्यः, अहं कदापि कदाचिदपि वो-
युष्माकमनाश्रवा वचनकारिणी न किम्, अपितु सर्वदा भवद्वच-
नकारिण्येव भवदुक्तं मया क्रियत एव सर्वदा । परं किंतु वक्तुं
शेष अवशिष्टो विशेषोऽस्ति । नालिङ्गत्, अपि त्वाल्लिङ्गदेव । शेष-
पदश्रवणादप्य एव संतोषोऽभूदित्यर्थः इति वा । विशेषः शेषो-
लि किम्, अपितु नास्तीत्युभयत्रापि किमः संबन्धाद्भ्रान्तिवशाद्-
परिमितहर्षा जाता इति वा । परं कित्वर्थे ॥

भैमीं च दूत्यं च न किंचिदाप-

मिति स्वयं भावयतो नलस्य ।

आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दो-

रभून्न भिन्नं हृदयारविन्दम् ॥ ८९ ॥

भैमीमिति ॥ (अह) भैमीं च दूत्यं च किंचिदपि द्वयोर्मध्ये
किमप्यहं नापि न प्राप्तवानिति स्वयं भावयतश्चिन्तयतो नलस्य
हृदयारविन्द यदि यद् भिन्नं विदीर्णं नाभूत् तत् तन्मुखेन्दोभै-
मीमुखचन्द्रस्य आलोकमात्रादर्शनादेव नान्यतो हेतोः । पूर्वोक्तचि-
न्तावशात्तस्य हृदयस्फोटेन यद्यपि भवितव्यं, तथापि भैमीमुखा-
लोकनतत्परतया तेन न भूतमित्यर्थः । हृदयस्फोटपर्यन्तं तस्य
दुःखं जातमिति भावः । इन्द्रानारदसूचकभैमीमुखावलोकनान्न
स्फुटितमिति भाव इति वा । अथ च कमलं चन्द्रप्रकाशाद्भिन्नं
विकसितं न भवति किंतु संकुचत्येवेति युक्तम् । दूत्यप्राप्तौ कीर्ति-
भवति, दूत्याप्राप्तौ कीर्त्यभावाद् दुःखम् ॥

ईषत्सितक्षालितसूकभागा

दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः ।

सजा नमस्कृत्य तथैव शकं

तां भीमभूरुचरयांचकार ॥ ९० ॥

ईषदिति ॥ भीमभूः भैमी तथैव सजा शकं सह वा नम-
स्कृत्य नालामेव महान्प्रसाद इति कृत्वा तामिन्द्रदूतीमुचरयांच-
कार उत्तरवतां चकार । इन्द्रवाचिकस्य प्रत्युत्तरं ददावित्यर्थः ।

तां उत्तरमाचष्टेति वा । किभूता—इन्द्रस्य दूत्यादीनामिन्द्रे स्वी-
यानुरागप्रतीतिसूचकहर्षप्रदर्शनात् ईषत्सितेनात्यल्पसितेन क्षा-
लितो धौतः सूकभाग ओष्ठप्रान्तदेशो यस्याः सा । तथा—दृक्सं-
ज्ञया किंचित्कटाक्षविश्लेषलक्षणेन सकेतेन वारिता निषिद्धा
'जार्जे, विचार्यालम्' इति युवत्यस्तास्ता आलस्य सरयो यया ।
लोकरीत्या नमस्कारोऽनङ्गीकारसूचकः । सितशब्देनैवेपत्वप्रती-
तेरीपत्वदमत्यल्पत्वसूचनार्थम् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सूकणी' इत्यमरः ।
उत्तरवती करोति 'तत्करोति—' इति णिचि मनुज्लोपः । तदाचष्टे
इति वा णिच् ॥

स्तुतौ मधोनस्त्यज साहसिक्यं

वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः ।

मृपोत्तरं साक्षिणि हस्तु नृणा-

मज्ञातविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥ ९१ ॥

स्तुताविति ॥ हे दूति, 'लोकज्ञि घोः—' (६।८१) इत्यादि
मधोनः स्तुतौ साहसिक्यमविचार्यकारित्वं त्यज मुञ्च । वर्णयितुमश-
क्यस्य तस्य वर्णनं त्वं मा कार्षीः । कुतः साहसिकत्वमित्यत आह—
तं शकं वक्तुं वर्णयितुं यदि वेद जानाति, तर्हि पेदः कियत्किंचि-
द्देव नान्यः । मानुषस्य का कथेत्यर्थः । तस्य वर्णनं त्वं करोषीति
महत्साहसं तवेत्यर्थः । तस्य वर्णनं न कार्यम् । नृणां हस्तु सा-
क्षिणि मनुष्यहृदयविज्ञे तस्मिन्निन्द्रे अज्ञातारमजानानं विज्ञाप-
यति बोधयत्येवंशीलं ममाप्युत्तरं प्रतिवचनं मृपा अर्थाद्व्यर्थमेव ।
एवंविधमुत्तरमज्ञातारमेव प्रति सार्थकम्, नतु सकलहृदयवेदिनं
प्रतीत्यर्थः । त्वत्कृतवर्णनं मृपा, मया मनसि धृतं नलमिन्द्रोऽपि
जानातीति प्रत्युत्तरं वृथेत्यर्थः ॥

आज्ञां तदीयामनु कस्य नाम

नकारपारुष्यमपैति जिह्वा ।

प्रहा तु तां मूर्ध्नि विधाय मालां

बालापराध्यामि विशेषवाग्भिः ॥ ९२ ॥

आज्ञामिति ॥ कस्य नाम जिह्वा तदीयामिन्द्रीमाज्ञामनु ल-
क्षीकृत्य न करोमीत्येतद्रूपं पारुष्यं काठिन्यमुपेतुं प्रामोदु, अपितु
न कस्यापि । सर्वेऽपि तदाज्ञा क्रियत एवेत्यर्थः । तु पुनः प्रहा
नत्रा सती बालाऽहं तानाज्ञां बालामाज्ञारूपां मालां मूर्ध्नि वि-
धाय शिरसा स्वीकृत्य, अथ च नमस्कृत्य, विशेषवाग्भिर्विशे-
षवचनैरपराध्यामि । 'अदेवदेहमिन्द्रे वृषे' (६।९२) इत्यादिबचनं
देवदेहं न वृण इति निश्चितत्वाद्पराध इत्यर्थः । 'अज्ञत्वादाज्ञाया
अकरणेऽपराधो न नन्तव्य इति बालापदेन सूचितम् । भूमी-
न्द्रवरणाच्छ्रियत्वाज्ञाङ्गीकृत्येत्यर्थः । नालापि मूर्ध्नि विधीयते ॥

तपःफलत्वेन हरेः कृपेय-

मिमं तपस्वेव जनं निपुङ्गे ।

भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्ता-

वृपेयमाधुर्यमधैर्यमग्निं ॥ ९३ ॥

१ 'अथ शेषोऽङ्गारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अग्नेर्देहात्-
पञ्चलकारौ' इति साहित्यविद्याधरी । इन्द्रनारायणयमनरिन्द्रविमानः
इति विरोधो धन्येव इति जीवातु । ३ 'पन्थ' इति राजनिट्टद्वि-
वातुमुखावनेषासाहित्यविद्याधरीतन्मनः ।

१ 'अथ शेषोऽङ्गारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अग्नेर्देहात्-
पञ्चलकारौ' इति साहित्यविद्याधरी ।

अस्ति, न धर्माः पुण्यानि । तस्य केवलं भोगभूमित्वात् । इह भारतभूमौ पुनस्तत्र सुखं च ते धर्माश्च सन्ति । कर्मभोगभूमित्वाद्भारतस्थेत्यर्थः । इन्द्रे वृते तत्सुखोत्पादनाद्धर्मोऽपि विद्यत इत्याशङ्क्याह—अमराणां मुदो मलेनापि शक्याः । यज्ञकरणादिन्द्रप्रीतिरपि कृतं शक्या इति स्वर्गं केवलं सुखम्, अत्र तु सुखम् धर्मो, देवमुदश्च इत्येतद्वयं विहाय केवलमेकं सुखं कथमीहे इच्छामि । तस्मात्तले वृते सुखादित्रयप्राप्तेर्नलवरणमेव ज्यायः । अन्योऽपि यत्र बहु प्राप्नोति तदेव गृह्णाति । इन्द्रवरणे तस्यैव सुखं, नान्येषाम् । नलवरणे सर्वेषां देवानामित्यभिप्रायेण बहुवचनम् ॥

पूर्वोक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थयते—

साधोरपि स्वः खलु गामिताधो

गमी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे ।

इत्यायती चिन्तयतो हृदि द्वे

द्रयोरुदकः किमु शर्करे न ॥ ९९ ॥

साधोरिति ॥ साधोर्धार्मिकस्यापि स्वः स्वर्गात्सकाशात्प्रयाणे खलु तिष्ठितमधोगामिता अध पातिता । 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति भगवद्वचानात् । इतो भारतवर्षात्तु प्रयाणे मरणरूपे सति स साधुः स्वर्गं गमी पुण्यवत्त्वात् । इति द्वयोः स्वर्गमर्त्ययोः द्वे आयती उत्तरकालौ हृदि चिन्तयतो विचारयतः पुरुषस्य द्रयोस्तयोरुदकं उत्तर फलं उभे द्विविधे शर्करे न किमु कर्परलेशखण्डविकृती किं न, अपितु स्वर्गफलं कर्परांशुतुल्यम्, मर्त्यलोकफलं खण्डविकृति तुल्यम्, अधोगामित्वात्, स्वर्गगामित्वाच्च । तस्मादत्र नलपरिचयैव ज्यायसीति भावः । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलशर्करांशयोः' इति विश्वः । गामिता, गमी इति 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यतीनां कृते 'अक्रेनोर्भविष्यदाधमर्थयोः' इति पठतिपेधास्त्वर्गमिति द्वितीया ॥

स्वर्गवान्छा सर्वथा न कर्तव्येत्याह—

प्रक्षीण एवायुपि कर्मकृष्टे

नरान् तिष्ठत्युपतिष्ठते यः ।

बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं

धीरस्तमापातसुखोन्मुखं कः ॥ १०० ॥

प्रक्षीण इति ॥ यः स्वर्गः कर्मकृष्टे कर्माजिते आयुपि प्रक्षीण एव नितरां क्षीणे सत्येव नरानुपतिष्ठते तैः संगतो भवति । तिष्ठति आयुपि नोपतिष्ठते प्राप्नोति । न तिष्ठति स्थिरो भवतीति वा । क्षणमात्रं न प्रतीक्षते पुनरप्यधोगामित्वात् 'क्षीणे पुण्ये—' इति भगवद्वचनात् । 'कर्मकृष्टे' इति पाठे पुण्यक्षयादित्यर्थः । धीरः क आपातसुखोन्मुखविचारितरमणोपसुखकारिणम् । प्रथमान्तपाठे अविचारितरमणोपसुखोपुक्क, अपथ्यकल्पनपथ्यतुर्यं तं नाकं बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति, अपितु न कोऽपि । तस्माच्छल एव वरणो यो न विवन्द इति भावः । उपतिष्ठते, 'उपादेवपूजा—' इत्यादिना सं-

गतिकरणे तद् पथोऽनपेतं पथ्यम् 'धर्मपथ्यर्थ—' इति यत् । ततो नन्वसमासे ईपदसमासौ कल्पः ॥

इतीन्द्रदूत्याः प्रतिवाचमर्थं

प्रत्युह्य सैपाभिदधे वयस्याः ।

किञ्चिद्विवक्षोल्लसदोल्लक्ष्मी-

जितापनिद्रद्वलपङ्कजास्याः ॥ १०१ ॥

इतीति ॥ इन्द्रदूत्या इति एवप्रकार प्रतिवाच प्रत्युत्तरं अयं मध्य एव प्रत्युह्य समाप्य सैपा भैमी वयस्याः सखीरभिदधे उवाचा किभूता.—किञ्चिद्विवक्षया इन्द्रवरणानुगुणं किञ्चिद्वक्तुमिच्छया उल्लसन्तौ स्फुरन्तौ यौ ओष्ठौ तयोर्लक्ष्म्या शोभया जितमपनिद्रद्वल विकसत्पत्रं पङ्कजं येन एवंविधमास्यं यासां ताः । तस्या प्रत्युत्तर त्यक्त्वा मध्ये सखीनिपेधार्थमवददित्यर्थः । ओष्ठौ पद्मद्वलाधिकौ, मुखं पद्माधिकमित्यर्थः । प्रत्युह्य 'उपसर्गाद्भस्व ऊहते' इति ह्रस्वः, अपगता निद्रा येभ्यस्तान्यपनिद्राणीवाचरन्तीति 'सर्वप्रानिपदि-केभ्यः—' इति क्प् । तदन्ताच्छतां ॥

अनादिधाविस्वरम्पराया

हेतुस्रजः स्रोतसि वेश्वरे वा ।

आयत्तधीरेप जनस्तदार्याः

किमीदृशः पर्यनुयोगयोग्यः ॥ १०२ ॥

अनादीति ॥ अनादि आदिरहित यथा तथा धाविन्या भ्रमन्त्याः पुन पुनरावर्तमानायाः स्वस्य जीवात्मन परम्परायाः पङ्केहेतूनां कारणानामद्वलक्षणानां शुभाशुभकर्मणां स्रजो मालायाः स्रोतसि प्रवाहे ईश्वरे वा एष सकलो लोको महद्वक्षो वा यस्मादायत्ता प्रवाहाधीना ईश्वराधीना वा बुद्धिर्बल्य एवंभूतोऽस्मि । तस्माज्जो आर्या बुद्धिमत्स्यः सत्त्वः, ईदृशः पराधीनः सकलो महद्वक्षो वा जनः त्वमेवं चिकीर्षसीति पर्यनुयोग आक्षेपः प्रश्नो वा तद्योग्यः तदर्हः किम्, अपितु न भवति । अद्वष्टमीश्वरो वा यथा यथा प्राणिनं प्रवर्तयति तादृशी बुद्धिरुदेति । तथाच त्वमेवं किं चिकीर्षसीत्याक्षेपं प्रश्नं वा स प्राणी नार्हति तस्य स्वातन्त्र्याभावात् । ततश्च अद्वष्टवशादीश्वरवशाद्वा नलेऽनुरक्ताहमपि त्वं नले किमित्यनुरक्ता, इन्द्रे किमिति नेत्युभयथा पर्यनुयोग्या न भवामीति प्रकृते भवतीति किमपि न वक्तव्यमिति भावः । अनादिधाविनां स्वपाने-पानात्मनां नलनैमीलक्षणानां परम्पराया हेतुस्रजः । प्रतियुगं हि नलनैमीलक्षणः श्रूयते, न त्विन्द्रनैमीलक्षणः इति वा व्याख्या । किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेर्यमाणः स्वकर्मनिः' इति, 'किं करोति सुसीरस्त्रिष्वधीश्वराणावशब्दः' इति च वृद्धवचनम् । प्रवाहपतितं हि किमपि कर्तुमसमर्थमिति स्रोतःपदेन सूचितम् ॥

पूर्वोक्तमेवाह—

नित्यं नित्या परवत्यशेषे

कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ।

अचेतना सा च न वाचमर्ह-

द्रक्ता तु वक्तृश्रमकर्म भुङ्क्ते ॥ १०३ ॥

नित्यमिति ॥ अग्रेषु समस्तैः जने नित्यं सर्वदा नित्या दैवेन पर्याप्तं अदृष्टार्थानि सन्ति सविदानोऽपि ज्ञातापि कोऽनुयोग-
योग्यः, अन्तु न कोऽपि । दैवेन यथा प्रेर्यते तथैव सर्वोऽपि
अह—सा च नित्यनिरति यतोऽचेतना, अतो वाचं नार्हत् ।
पूर्वोक्तयोगद्वारा पुर्यः पुनर्वक्तृश्रमहेतुकं कर्म भुङ्क्तेऽनुभवति
लोभ्य देवा रीतन्नात्रियतेऽचेतनत्वात् प्रतिवचनस्य वैयर्थ्या-
द्वा हेतुः कण्ठगोपो भवति, तस्माद्वचनीभिर्मां प्रति किमपि
प्रवृत्ति न वक्तव्यमिति भावः । समो गम्यच्छिप्रच्छि-

कमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः

कमेलकः कण्ठकलम्पटस्तम् ।

भीर्ता तयोरिष्टभुजोः समायां

मध्वन्ता नैकरोपहासः ॥ १०४ ॥

कमेलकमिति । कोमलेच्छुः पुनस्तन्मिलायी पुर्यः कम-
कमेलकः कण्ठकलम्पटः । इष्टभुजोः संप्रेत नक्षण-
मध्वन्ता नैकरोपहासः, किन्तु
तस्मान्मम नन्द-
किमपि न का-

भुजोः संप्रेत नक्षण-

मध्वन्ता नैकरोपहासः ।

भुजोः संप्रेत नक्षण-

मध्वन्ता नैकरोपहासः ॥ १०५ ॥

येन्द्रं परित्यज्य नलं सेवे । रुचिरेवात्र प्रमाणमिति भावः ।
'रुच्यर्थानाम्-' इति चतुर्थी ॥

आकीटमाकैटभवैरि तुल्यः

स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यभावः ।

भिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थ

द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम् ॥ १०६ ॥

आकीटमिति ॥ हे सख्यः, आकीटं हीनेषु कृमिभिर्वा
उत्तमेषु आकैटभवैरि पुरुषोत्तममभिव्याप्य स्वामीष्टलाभायां
स्वीयस्वीयेप्सितप्राप्तेः कृतकृत्यभावः कृतकृत्यत्वं तुल्यो त्व-
यथा स्वामीष्टलाभात्कृतकृत्यत्वम्, तथा कीटस्यापि स्वामीष्टला-
त्कृतकृत्यत्वम् । अर्थान्तरन्यासेनैतदेवाह—च यस्मान्निष्ठ-
स्वीयं स्वीयमीप्सितमभिलाषुकाणां सर्वेषामर्थमर्थं प्रति नि-
विषयमुद्दिश्य द्विष्टत्वं द्वेषविषयत्वं, इष्टत्वमिच्छाविषयत्वम्
वत्त्वं अपगता व्यवस्था नियमो यस्य (तादृगिति) । पुरुष-
द्विष्टं तत्सर्वस्यापीति नियमो नास्ति । तस्माच्चयस्मे रोचते त-
स्येष्टम्, यन्न रोचते तत्तस्य द्विष्टमिति । तस्मात् मम नलं प-
रागाद्वचनीभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः । चक्रो य-
दर्थं समुच्यार्थं वा द्विष्टत्वम्, इष्टत्वं चेति । आकीटम् आ-
भवैरिति 'आह मर्यादाभिर्विध्योः' इति समासः ॥

अध्वाग्रजाग्रन्निभृतापदन्धु-

वन्धुर्यदि सात्प्रतिवन्धुमर्हः ।

जोषं जनः कार्यविदस्तु वस्तु

प्रच्छया निजेच्छा पदवीं मुदस्तु ॥ १०७ ॥

अध्वेति ॥ हे सख्यः, वन्धुः सुहृत् अध्वाग्रे पुरोमान् ॥
इतमानो निभृत् आरुढवित आपद्गोऽन्धुः कृपो यस्य पद-
यदि सात्प्रतिवन्धु निषेधमर्ह उचिता सात् ।
पया मा गच्छ, यदि गमिष्यसि, तद्योपद्रो गम्यसि कृ-
ष्यसि इति मुददा मुदक्षिपेदुमुचित । प्रकृते तु नैकमि-
तस्मात्तद्येदिदं पदं जातानो भवत्पदयो ज्ञो ज्ञो ।
मस्तु भवत् । गुणिनो नलस्य वरणे समानिष्टं विनिश्चि-
त्रियन्तीति भवतीमिरह न निषेधव्यति मया नलो विनि-
नोति तस्मात्तुल्यो ह्यानव्यमित्यनेः । नानीमिति श-
मुदो दपेन्य पदवीं वस्तु मागेत्यप्यस्तु प्रकृते त-
भवतीनामपि यस्मान्पदपदा दपे, तत्रैव विनिश्चि-
भवतीनिगयनुराग मुद काण्य वक्तव्यम्, तत्र प्रकृते-
मिति भावः । मन्दायै जानानो ज्ञो जोषमन्तु, जानान-
इति द्विष्टत्वम् । 'पुष्ट्यस्तु प्रकृते कृते' इत्यनेन-

इत्यं प्रतीपांक्तिमनि मर्यादां

विद्वत्प्राप्तिव्यवस्थेन नाशः ।

अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिभूक्तिं

दूतिं वभापेऽद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥

इत्थमिति ॥ बाला भैमी सखीनां प्रतीपोक्तौ प्रतीकूलवचन-
विपरिणीं मति बुद्धि पाण्डित्यस्य वलेन सामर्थ्येन इत्थं पूर्वोक्त-
प्रकारेण विलुप्य प्रमाज्य इन्द्रदूतीं वभापे । किंभूता दूतीम्—
धुता स्वर्पतिमन्त्रिणो बृहत्पतेः सूक्तिः शोभनोक्तिर्यया एवंभू-
तामपि । तथा—भैम्युक्तिं धुत्वा जातेनाद्भुतेनाश्वर्येण लोलो मौ-
लिर्मलको यस्याः । अवशिष्टप्रतिवचनार्थं पुनरुवाचेत्यर्थः ॥

किमुवाचेत्यत आह—

परेतभर्तुर्मनसैव दूतीं

नभस्वतेवानिलसख्यभाजः ।

त्रिस्रोतसेवाम्बुपतेस्तदाशु

स्थिरास्यमायातवतीं निरास्यम् ॥ १०९ ॥

परेतेति ॥ हे इन्द्रदूत्यः, यस्यान्मनसा मया नलो दूतः तत्त-
त्सात्स्वरा आत्मा वशीकरणराकिर्यस्मिन्कर्मणि अहं भैमी वशीक-
रिष्यामीति बुद्ध्या आशु शीघ्रमायातवतीनायातां परेतभर्तुर्य-
नस्य दूतीं मनसैव निरास्यं निराकृतवत्यसि । तत्रानभिलाषादे-
तो । त्रिष्वप्ययमेव हेतुः । तथा—अनिलस्य सख्यभाजोऽग्रेः
स्थिरास्यं शीघ्रमायातवतीं दूतीं नभस्वतेव वायुनेव निरास्यम् ।
तथा—स्थिरास्यमाशु आयातवतीमन्बुपतेर्वरुणस्य दूतीं त्रिस्रो-
तसेव मन्दाकिन्येव निरास्यम् । यनस्य परेतभर्तृत्वात्परेतप्राणानां
तदधीनत्वान्मनसश्च प्राणाधीनत्वान्मनसेव कृत्वा शीघ्रमायातां
यमदूतीन्, बहिरनिलमित्रत्वादिलेनेव कृत्वा शीघ्रमायातां व-
ह्निदूतीन्, वरुणस्य जलपतित्वान्मन्दाकिन्येव शीघ्रमायातां वरुण-
दूतीन्, निरास्यमिति वा । तस्मादहमेव निराहृतेति दुःखं ना
‘कार्पीरिति भावः । मनोनभस्वत्रिस्रोतः शब्देनोत्साहगमनवेगो
द्योत्यते । मनआदिभिः सहायातवतीमिवेति वा । निरास्यम्,
‘अस्तिनवक्तिः’ इत्यङ् ‘अस्त्यतेत्युङ्’ ॥

भूयोर्यमेनं यदि मां त्वमात्थ

तदा पदाबालभसे मथोनः ।

सतीव्रतैस्तीव्रमिमं तु मन्तु-

मन्तव्रं वज्रिणि मार्जितासि ॥ ११० ॥

भूय इति ॥ हे दूति, त्वमेनं इन्द्रवरुणरूपमर्थं मां भूय-
पुनरपि आत्थ प्रवीपि तदा तर्हि मथोनः पदौ आलभसे स्थिरासि ।
एवं शपथशान्तात्त्वया भूयो न वक्तव्यमित्यर्थः । तर्ह्येन्द्रस्त्वपि
कोपं करिष्यतीत्यत आह—अहं सतीव्रतै पतिव्रतानिभैरवज्रि-
णि इन्द्रे विवेकेऽन्तरन्तःकरणे त्वानं दुः सहमिनं मन्तुमपराधं तु
पुनर्वरं नाजितासि प्रोन्वितासि । वरं ननागिष्टे वरं सम्पद-
अन्तः हृदयस्थितं, सतीव्रतरिति वा । अन्तर्वरं परस्य नलस्य
अन्तर्नभ्ये वज्रिणि राज्ञो लोकपालादयमेव नले स्थित इन्द्र इति
वा । नले नृपे इन्द्रोऽपि परितोऽप्यप्येवेति भावः । अगोऽपराधो

मन्तुः’ इत्यमरः । मार्जितेति ‘मृजेर्बुद्धिः’ इति वृद्धिः । ऊवि-
त्वादित्थं ॥

इत्थं पुनर्वागवकाशनाशा-

न्महेन्द्रदूत्यामपयातवत्याम् ।

विवेश लोलं हृदयं नलस्य

जीवः पुनः क्षीवमिव प्रबोधः ॥ १११ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण पुनर्वागवकाशस्य वचनावस-
रस्य नाशान्महेन्द्रदूत्यामपयातवत्यां गतायां सत्यां नलस्य जीवः
प्राणः ‘भैमी च दूत्यं च-’ (६।८९) इत्यादिचिन्तावशात् लोलं
चञ्चलं हृदयं पुन विवेश । कः कमिव—प्रबोधः क्षीयं मत्तमिव ।
तस्यां सत्यां चिन्तावशात्तस्य प्राणा गतप्राया एवाभूवन् । गता-
यां तु स्वस्य भैमीप्राप्तिनिश्चयेन दूत्यप्राप्तिसंभावनया वा तस्य
प्राणाः पुनरागता इत्यर्थः । मत्तोपि चञ्चलो भवति । ‘मत्ते शौ-
ण्डोक्तदक्षीवाः’ इत्यमरः । ‘अनुपसर्गात्कुलक्षीव-’ इति साधुः ॥

श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं

दिगधिपकृपयाप्तादीदृशः संविधानात् ।

अलभत मधु बाल-रागवागुत्थमित्थं

निपथजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रम् ११२

श्रवणेति ॥ निपथजनपदानां इन्द्रो नलो बाला भैमी तस्या
रागवागनुरागवचनं, तस्मादुत्थमुत्पन्नं इत्थं पूर्वोक्तं मध्वनृतं
पातुं सादरमाकर्णयितुमानन्दसान्द्रं यथा भवति तथा लब्धवान् ।
किंभूतं मधु—दिगधिप इन्द्रः, तस्य कृपया प्राप्तात् ईदृशो दूत्या-
ङ्गीकारप्राप्तात्संविधानाददृष्टीकरणलक्षणादुपायादेतोः स्वेन स्वी-
येन श्रवणलक्षणेन पुटयुगेन पात्रयुगेन साधु मन्यप्रकारेण
उपनीतमानीतम् । स्वपनाकर्णितमित्यर्थः । आनन्दसान्द्रः’ इति
पाठे नलविशेषणम् । पूर्वोक्तं भैम्यनुरागवचनमानन्दमहितः
सादरमाकर्णयामासेत्यर्थः । प्रभुणा केनचित्स्वकीयेन पात्रान्याना-
नीतं मधु पीयते । इन्द्रादयो मयं दूत्यं चेद्यादास्यन्निहं भैम्यनु-
रागवचनमहं स्वयं नापास्यन् । अतन्मन्त्रनादान्मया भैमीवचनं
स्वयमाकर्णितमित्यानन्देन सान्द्र इत्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामद्भुदेवी च यम् ।

पष्ठः खण्डनखण्डतोपि सहजात्क्षोदक्षमे तन्महा-

काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः

श्रीहर्षमिति ॥ सहजान्मोदरात्खण्डनलक्षणात्पठत इधुवि-
काराच्छोदराविशेषादपि क्षोदक्षमे उद्वेगमहं परीक्षाक्षमे यथा यथा
धृष्टते, तथा तथा मरतेत्यर्थः । पष्ठः पञ्चां पूरगः व्यगलन्नमान
इत्यर्थः । स्वात्पठः शब्दे चेधुविकारे ननिर्देशयोः’ इति वि-

१. ‘अनुपसर्गात्कुलक्षीव-’ इति साहित्यविद्वद्वर्यो । २. ‘अनु-
पसर्गात्कुलक्षीव-’ इति साहित्यविद्वद्वर्यो । ३. ‘अनुपसर्गात्कुलक्षीव-’ इति
साहित्यविद्वद्वर्यो । ४. ‘अनुपसर्गात्कुलक्षीव-’ इति साहित्यविद्वद्वर्यो ।

१. ‘अनुपसर्गात्कुलक्षीव-’ इति साहित्यविद्वद्वर्यो ।
२. ‘अनुपसर्गात्कुलक्षीव-’ इति साहित्यविद्वद्वर्यो ।

श्वः । पटः पूरणे उटि 'पट्कति-' इत्यादिना धुक् । अस्मिन्सर्गे
दूतगुणा धर्मसास्त्रद्वारेणोक्ताः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डिताभजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे पटः सर्गः ॥

सप्तमः सर्गः ।

इत्थमिन्द्रदूतानिराकरणेन भैम्याः स्वस्मिन्नुरागं दृढं परीक्ष्य
दूतो नलो भैमीमेवाचर्णयदिति वक्तुं सप्तमं सर्गमारभते—

अथ प्रियासादनशीलनादै

मनोरथः पल्लवितः पुरा यः ।

विलोकनेनैव स राजपुन्याः

पत्या भुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथेन्द्रदूतानिराकरणानन्तर यो मनोरथः प्रियाया
भैम्या जामादने प्राप्तिरपि यो शीलनादै च तेन तेन विशेषेण
रूपादिपरिक्लृप्ते विषये आदिपदेनालिङ्गनादिमंभोगविषये पूर्वं
पल्लवितः पल्लवयुक्तो जातः भैमी कथं प्राप्तोमि, कथं वा तस्या
प्रसिद्धं भासादिकं जानामीति चिरमुदितः पूर्वमासीन् । स मनो-
रथा नृपः पत्या राज्ञा नलेन राजपुन्या विलोकनेनैव पूर्णवपरि-
पूर्ण इव कश्चित् दशान्यमानि मनोजितः । प्राप्तिं विनैव दर्शनमा-
त्रेण प्राहर्षाद्विजयमानन्दं प्रापेति भावः । पल्लवितशब्देन मनो-
रथस्य पृथक् न सूचितम् । अन्यथाप्येतत् पल्लवितं कलितं च
दृष्ट्वा यन्म संतुष्यति । जामादनं च शीलनादि चेति समास एक-
शब्दात् । अन्यथा शीलनशब्दस्य पूर्वनिपाताभावात् ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियाया-

मनान्तगानन्दमुधाममुद्रे ।

ततः प्रमोदाश्रुरन्तरगायां

मनज्जतुल्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

प्रतीतिः ॥ तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रत्यक्षयं
किं वा भैम्या मनज्जतुल्यम् । अथ पश्चादन्तरगत्य करणे आन्तरो
रूपं प्रत्यक्षयदृशेनजन्यं मनज्जतुल्यं मुद्रावर्तनं नयः समुद्रे
पश्यति । ततः पश्चात्प्रमोदाश्रुरन्तरगायामन्तर्गतं नयः प्रवाह-
यति । अनया गेयाः मन्त्रेणानन्तरगायामन्तर्गतं नयः मुनि-
प्रवाहयति नृपेन्द्रं नृपेन्द्रं नृपेन्द्रं, तस्याश्चाश्रुरन्तरगा जाता,
कथं नृपेन्द्रं किमपि न दृष्टव्यम् । समुद्रे नयः प्रवाहं च
विन्देत् ।

नेत्रप्रमोदमुक्त्वा मनःप्रमोदमाह—

ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत्प्रमोदं

रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षितेऽस्याः ।

यथौचित्यीत्यर्थं तदशेषदृष्टा-

वथ सराद्वैतमुदं तथासौ ॥ ३ ॥

ब्रह्मेति ॥ असौ नलोऽस्या भैम्या रोम्णोऽप्यग्र एव अ-
प्रथमं निरीक्षिते सति न विद्यते द्वयं यस्य तद्वयं, ब्रह्म
तद्वयं च ब्रह्माद्वयं तस्य । ब्रह्मैक्यस्येत्यर्थः । प्रमोदम-
नन्दं अन्वभवदनुभवम् । अथानन्तरं इत्थमनेन प्रकारेण तत्
भैम्या अशेषा सकला या दृष्टिर्दर्शनं तस्यां सत्यां अशेषभैमी
शने सति यथा यादृशी औचित्यं भवति तथा द्वैतं द्वयोर्भा-
वित्वा द्वितैव द्वैतं तत्र विद्यते यस्यासावद्वैतः स्वरश्चासावद्वैतः
स्वरस्य द्वैतराहित्यं वा तस्य मुदं हर्षमन्वभवत् । मदनैक्यज-
तमानन्दमनुभववेत्यर्थः । यस्या निकृष्टस्य रोमाग्रस्यैव निरीक्ष-
ब्रह्माद्वैतानन्दो भवति, तस्या रमणीयसकलावयवदर्शने ब्रह्मा-
तानन्दादधिको मदनाद्वैतानन्द एव भवितुं समुचित इत्यर्थः
सर्वावयवदर्शने मदनानन्देऽमज्जदिति भावः । तेषां रोम्णामशेष-
दृष्टौ सत्यामिति वा । द्वैतम्, प्रह्लादित्वात्सार्थः ॥

वेलामतिक्रम्य पृथुं मुखेन्दो-

रालोकपीयूषरसेन तस्याः ।

नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे

तुङ्गौ कुचावाश्रयतः स दृष्टी ॥ ४ ॥

वेलामिति ॥ नलस्य दृष्टी दृशौ तस्या मुखेन्दोः आलो-
कं विलोकनं तल्लक्षणं पीयूषरसेनामृतरसेन विलोकनलक्षणं यत्
मृतं तस्मिन् वा रसेन तद्विषयिण्या मीमा कृत्वा पृथु महर्त-
वेला कृत्यममयरूपामतिक्रम्य नलस्य रागाम्बुनिधानुरागसमु-
द्रे विवृद्धे वृद्धिं गते सति तुङ्गावयौ कुचां आश्रयतः स । दूयमम-
यमविचाये सुखचन्द्रावलोकनविवृद्धेनानुरागेन तुङ्गा कुचां नयोः
वयोऽकथयति स्मेति भावः । चन्द्रस्य प्रकाशलक्षणेनामृतरसेन महती
मर्यादात्मनिक्रम्य समुद्रे वृद्धिं गते सत्यामृतनभयादयोपि नृप-
न्यानसाश्रयति । 'दृष्टिः' इति कश्चिपाठः ॥

मया मुधायां किमु तन्मुखेन्दो-

लगा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।

चिरेण तन्मध्यममुञ्चनास्य

दृष्टिः कशीयः स्थलनाद्रिया नु ॥ ५ ॥

मयेति ॥ अन्यं नलस्य दृष्टिः कशीयः अनिवायेन कृशं तथा

१ 'मयेति' इति । 'अनाया' इति माद्वित्यत्रिधायां । '१' ॥

२ 'मयेति' इति । 'अनाया' इति माद्वित्यत्रिधायां । '१' ॥

३ 'मयेति' इति । 'अनाया' इति माद्वित्यत्रिधायां । '१' ॥

४ 'मयेति' इति । 'अनाया' इति माद्वित्यत्रिधायां । '१' ॥

५ 'मयेति' इति । 'अनाया' इति माद्वित्यत्रिधायां । '१' ॥

भैरव्या मध्यं चिरेण चिरकालेन अमुञ्चतात्यजत् । मध्यं विलम्बेन तत्वावेत्यर्थः । अत्राप्युत्प्रेक्षते—स्त्वलनात्पतनात् भिया भयेन नु किम् । अतिक्रशमेतच्छीघ्रं चेत्पक्ष्यामि तर्हि पतिप्यामीति बुद्ध्या किं विलम्बेनात्यजत् । किंभूता दृष्टि—तन्मुखेन्दोः सुधायां मग्ना किमु मुखेन्दावेव विलम्बिता । तथानन्तरं मृणालसूत्रेणापि दुर्लभ-भावकाशे तत्कुचयोरन्तर्मध्ये लग्ना संबद्धा सती निर्गन्तुमशक्तत्वा-त्स्थिता विलम्बिता । पूर्वं यदङ्गं विलोकितं तदङ्गं सुन्दरत्वात्परि-त्यक्तं न शक्ता, किंतु पुनः पुनस्तदेवावलोकयति स्मेति भावः । कशीयसः सकाशात्स्वलनं कशीय. स्त्वलनमिति वा ॥

प्रियाङ्गुपान्था कुचयोर्निवृत्त्य

निवृत्त्य लोला नलद्वग्भ्रमन्ती ।

वर्भौतमां तन्मृगनाभिलेप-

तमःसमासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥

प्रियेति ॥ नलद्वग् एवंभूता सती वर्भौतमामतितरां शुशुभे । किंभूता—प्रियाया भैरव्या अङ्गत्वं प्रत्यङ्गं पान्था नित्यपथिकी । अतएव लोला चञ्चला । अथ च सत्पृहा सती निवृत्त्य निवृत्त्य व्याधुव्य व्याधुव्य कुचयोः भ्रमन्ती । उपेक्षते, किंभूतेव—तयो कुचयोर्मृगनाभिलेप. कस्तूरिकालेपन्तलक्षणं तमोऽन्धकारलेनकृत्वा समासादितः प्राप्ते दिग्भ्रमो दिग्बोहो यथा एवभूतेव । अन्योऽपि पान्थस्तनसा प्रातदिग्बोहो भ्रमन्निवृत्त्य निवृत्त्य पूर्वमेव स्थानं प्राप्नोति । सर्वावयवावलोकनतत्परापि कुचावेवावलोकयति च । कुचां त्यक्तुं न शक्ताकेति भावः । 'लोलश्चलसतृणयो.' इत्य-मरः । नित्यं पन्थानं गच्छति पान्थः 'पन्थो ण नित्यम्' इति णः । ततश्चाप । वर्भौतमाम्, 'किमेतिद्व्यय-' इत्यादिनाम् ॥

विभ्रम्य तच्चरुनितम्बचक्रे

द्वृतस्य द्वृतस्य खलु स्खलन्ती ।

स्थिरा चिरादास्त तदूररम्भा-

स्तम्भावुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥ ७ ॥

विभ्रम्येति ॥ तस्याभ्रावणि सुन्दरे नितम्बरूपे चक्रे वि-भ्रम्य परिभ्रम्य स्खलन्ती खलु पतन्तीय तस्य द्वृतस्य नलद्व-द्वृष्टिः तदूरलक्षणां रम्भास्तम्भौ यदलीस्तम्भौ करेण रहस्यना इत्या गाढं निविष्टमुपाश्लिष्याल्लिङ्गं चिराच्चिरकालं स्थिरा ति-भ्रला आल(ल) यभूय । अन्यापि चक्षुर्भ्रमणं प्राप्य पतन्ती सर्वा हर्मेन स्तम्भं गाढमालिङ्ग्य चिरं स्थिरा भवति । नितम्ब-विलोक्यादरेण तदूरं पश्यति स्मेति भावः ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं

किमु त्वमालिङ्ग्य तन्मयापि ।

उरोनितम्बोरु कुरु प्रसाद-

मितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

वास इति ॥ सा नलद्वग् इतीव कारणात्तत्पदयोर्भैमीचर-णयोः पपात प्रणाम चकार । इति किम्—हे भैमि, वासो वस-नमुत्तमपट्टदुक्कलविशेष परं केवलं नेत्रम्, अथ च नेत्रशब्दवा-च्यम् । अहं नेत्रं न किमु, अपितु अहमपि नेत्रं नेत्रशब्दवाच्यं व-ञ्जवामि तत्तस्मादुभयोरपि नेत्रशब्दवाच्यत्वं लक्षणाद्धेतोः (हे भैमि,) त्व नेत्रेण वसनेनेव मयापि प्रयोज्येन उरो वक्ष, नितम्बो जघनपश्चाद्भाग', ऊरु च एतेषां समाहार उरोनितम्बोरु आलिङ्ग्य वेष्टय, अधच दर्शयस्व प्रसादं च कुरु तदालिङ्गनार्थं च ममोपरि प्रसन्ना भव इति । अन्योऽपि स्वसमानस्य कव्यचिद्राजादेः सका-शादुत्तमपट्टप्राप्तिं दृष्ट्वा स्वस्यापि तद्भाभार्थं राजश्वरणयोः पतति मह्यमप्येतदेयमिति प्रार्थयते च । उरोनितम्बोरु विलोक्य तच्चर-णावपि विलोकयति स्मेति भावः । प्राप्यङ्गत्वादेकवज्रावे ननु-सकृत् च ॥

दशोर्यथाकाममथोपहृत्य

स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः ।

इदं प्रमोदाद्भुतसंभृतेन

महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥

दशोरिति ॥ अथ स महीमहेन्द्रो भूमीन्द्रो नल. प्रमोदो भैमीविलोकनेनानन्दः, सौन्दर्यदर्शनाद्भुतमाश्चर्यं च तान्त्र्या सं-भृतेन पूर्णेन मनसा इदं वक्ष्यमाणं जगादविश्वायत् । मनसोऽ-तामवर्णयदित्यर्थः । किं दृश—प्रेयसी भैमो तस्या आतिशुभ-सखीसमूह च द्योनेचनयोर्यथाकाममभिलाषमगतिरस्य (तय-नान्यामेव) उपहृत्योपायनीकृत्य ॥

तवेवाह—

पदे विधातुर्वादि मन्मथो वा

ममाभिपिच्येत परिग्रहो वा ।

तदा घटेतापि न वा तदेत-

त्प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

पद इति ॥ यदि जगदिदं न सतीत्यनं विधातुर्भवत पदे-धिकारं नन्मथो वातिविभ्येन, मनः सतीत्यनं वातिविभ्येन, तदापि तदपि तदतिविभ्येनम्, पूतदुर्जनं न पूतन्या वा प्रा-प्तौक प्रत्ययस्य अतिमुक्तं यदुत्तमपट्टप्राप्तिः तदा १०१६ तस्य शिल्पं लिखितं तदेत न वा तदेत । प्रमोदादेः प्रमोदादेः सौन्दर्यं ननु न सकृत् इत्यत्र । इदं सौन्दर्यं इति १०१६ इत्यनेन भावः ।

तद्विनी भूमिभूतः प्रमोदा

जायमानि भूतान्मनसं मेवम् ।

१०१६ तस्य शिल्पं लिखितं तदेत न वा तदेत । प्रमोदादेः प्रमोदादेः सौन्दर्यं ननु न सकृत् इत्यत्र । इदं सौन्दर्यं इति १०१६ इत्यनेन भावः ।

लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन

यस्यां तथोच्चैस्तनताघनेन ॥ ११ ॥

तरङ्गिणीति ॥ घनेन निविडेन यौवनेन यस्यां भैमीलक्षणायां तरङ्गिण्यां लावण्यपूरोऽजनि जनितः । तथा उच्चैः स्तनौ यस्यां तस्या भाव उच्चकुचत्वमजनि । सेयं शृङ्गारलक्षणस्य रसस्य तरङ्ग उद्रेकस्तद्वती अथ च नदी एवंभूता भीमनाम्नो भूमिभृतो भूपतैः सकाशात्प्रभूता उत्पद्येति जानामि । वाम्यार्थः कर्म । प्रथमं सहजसौन्दर्याच्छृङ्गाररूपा जाता, अनन्तरं निविडयौवनेन सौन्दर्याधिक्यजननादुच्चकुचत्वजननाच्च पूर्वापेक्षया शृङ्गाररसस्याधिक्यात् शृङ्गाररसस्य मूर्तिमतीयं नदीति मन्य इति भावः । अथ रसस्योदकस्य नदी पर्वतादुत्पद्यते । तस्यामुच्चैः स्तनता शब्दायमानेनातितरां गर्जता घनेन मेघेन पूर्वं जलप्रवाहो जलोद्रेकोऽपि जन्यते । तथानिर्वचनीयप्रकारा या उच्चैस्तनता तथा कृत्वा घनेन निरन्तरेणेत्येकं पदं, यौवनविशेषणं वा । 'पूरो जलप्रवाहे स्वात्' इति विश्वः । भूमिभृतः, 'भुवः प्रभवः' इत्यपादानत्वम् । प्रभूता, अकर्मकात्कर्तरि क्तः ॥

अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां

किं द्योतयामास नवां स कामः ।

प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा

लावण्यसीमा यदिमाप्नुपास्ते ॥ १२ ॥

अस्यामिति ॥ अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं यः स्वस्यैव लावण्यस्य सङ्गः संबन्धस्तेन कृत्वा स्फुटं व्यक्तं लब्धो भूमा प्राचुर्यं यथा एवंभूता लावण्यसीमा सौन्दर्यपरमकाष्ठा यद्यस्मादिमां भैमीमुपाने सेवते तस्मात्कारणाद्व्याप्यपेक्षया नवां नूतनां स कामस्तद्वापूर्वामभ्यस्तां वपुर्व्यूहस्य शरीरसमूहस्य विधानं निर्माणं तस्य विद्यां शास्त्रं कायव्यूहरचनाकांक्षां अस्यां भूम्यामेव किं द्योतयामास प्रकाशयामास । न त्वन्यस्यामित्यथां । किं वितर्कं । चास्यापेक्षया तरुणिमन्यधिकं सौन्दर्यं भवति सकलावयवेषु साकल्येन सौन्दर्यसीमा दृष्टुं च विद्यते, नान्यस्यामिति भावः । प्रत्यङ्गसङ्गमवयवसंधिं भवति प्रतीति वा । अस्यामित्यनेन भूम्या वैदुष्यं सूच्यते । विद्याप्रकाशनं हि विद्वत्समीपे भवति । स भदनोऽस्या नवामपूर्वां कायव्यूहनिर्माणविद्यां द्योतयामास किम्, यस्मात्सौन्दर्यस्य परमा काष्ठा स कामः प्रत्यङ्गविद्यमानत्वेन प्राप्नो भूमा वाहुल्यं येनैवविधः सन्निमां भैमी सेवते । प्रत्यवयवं साकल्येन सदनस्य विद्यमानत्वान्मदनेन स्वीयं बहुरूपत्वं प्रकटीकृतमित्यर्थः । मुखावलोकनेन यादृशो मदनप्रादुर्भावो भवति तादृश एव नयनावलोकनेनेति तदार्थकैवावयवदर्शनेन सकलस्य साकल्येन मदनप्रादुर्भावो भवतीत्यर्थः । लब्धभूमेत्यादौ पक्षे 'मनः' इति निवेधान्तीयभावः ॥

१ 'अत्रानिष्टमोक्षमिच्छायाश्चकार' इति साहित्यविद्याधरी । 'यौवनेन वनेनेति व्यत्यस्यमान, उच्चस्तेन वनेनेति शब्दद्वयं, तदुक्त्यातिरा च भेदः । शृङ्गारलक्षणस्य रसस्य तरङ्ग उद्रेकस्तद्वती' इति जीवानु । २ नवान्नराणां' इति पाठो जीवानुमुत्पादवोधामाहित्यविद्याधरीसमतः । ३ 'नवान्नराणां' इति जीवानुः । 'लावण्यनामा' इति सुप्रसिद्धासाहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानिष्टमोक्षमिच्छायाश्चकार' इति साहित्यविद्याधरी ।

जम्बालजालातिक्रमकर्पि जम्बू-

नद्या न हारिद्रनिभप्रमेयम् ।

अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गचित्त-

मुनीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

जम्बालेति ॥ इयं भैमी जम्बूनद्या जम्बूफलरसजाननद्या न म्बालजालात्पङ्कजमूहाकिं नाकर्पि नाकृष्टा, अपितु तत् पुत्राकृष्टा यद्यस्माद् हारिद्रनिभप्रभा हरिद्राक्तवस्त्रतुल्यक्रान्तिः । जम्बूनद्या जम्बालजालं नाम जाम्बूनदं तच्चान्यसुवर्णापेक्षयात्युत्तमम्, तत् आकृष्टा तदेव हरिद्रातुल्यवर्णत्वं वदते नान्यथेत्यर्थः । हारिद्रमुवर्णं वा । अपिशब्दो हेत्वन्तरं त्रिगुणित्वा—यदपि अत्रास्यां भैम्या मङ्गयुग्मस्य हस्ताद्यवयवयुगलस्य सङ्गचित्तं परस्परसंविधानं दन्तुरता लक्षणया विसंस्थुलता निम्नोन्नतता नोद्गीयते न तदर्थं । यद्वि जम्बालजालादाकृत्यते तस्योच्चावचप्रदेशेषु पङ्कजमूहादि संस्थुलता न लक्ष्यते । भैम्यामपि तथा यतः ततोपीयं जानून् उपद्रवादाकृत्येत्युमीयते । अवयवसंविषूचकं कूर्परादि भैम्या न लक्ष्यते, सुवर्णगोरी चैयमिति भावः । कूर्परादेरलक्ष्यत्वेन सागुद्रिकलक्षणवचं सूच्यते । यदित्युभयत्रापि संबध्यते । पूर्वार्थे हारिद्रपदेन योजना, उत्तरार्थे यथास्थितम् । मध्यस्य स्तनयोश्चाङ्गयुग्मसङ्गाभावो ज्ञातव्यः, नो चेन्मध्यस्य परमाणुरूपत्वान्नतयोश्च उच्चास्वाजाम्बूनदजम्बालपूर्णत्वेनैते मुद्रिताः स्युरित्यादि ज्ञातव्यम् ॥

सत्येव साम्ये सदृशदशेषा-

द्रुणान्तरेणोच्चकूपे यदङ्गैः ।

अस्यास्ततः सात्तुलनापि नाम

वस्तु त्वमीपामुपमापमानः ॥ १४ ॥

सत्येवेति ॥ यत् अङ्गैर्भैम्या अङ्गैर्मुखाद्यवयवैर्याद्रुणान्तरेण वृत्तत्वादिना गुणेन चन्द्रादिना, समं साम्ये सत्येव सदृशाकवि समये मुखादेः सदृशत्वेनोपमानत्वेनाभिमतार्थचन्द्रादेशोपमा मङ्गलः द्रवस्तुनः सकाशाद्द्रुणान्तरेण केनचिद्रुणान्तरेणान्येन गुणेन कृत्वा यद्यस्माद् उच्चकूपे उत्कृष्टजातम् । तत्तत्तस्मादार्थात् अस्या अङ्गं कृत्वा सदृशस्य चन्द्रादेर्वस्तुनस्तुलनापि समीकरणमपि तं मह साम्यं वा स्यान्नाम । कविसमये सर्वैरोपमानस्याधिक्यम्, उपमेयस्य च न्यूनत्वं प्रसिद्धम् । तथा चान्यत्र रमणीयमुखाद्यपेक्षया चन्द्रादेराधिन्यादुपमानत्वम्, मुखादेश्च न्यूनत्वादुपमेयत्वं वदते अस्यास्तु मुपं यद्यपि वस्तुत्वेन चन्द्रेण समानं तथापि चन्द्रादेः क्षयाधिकामृतयुक्तत्वेनाधिकगौरत्वेन कलङ्काभावेन च चन्द्रादेः कमम् । नेत्रे अप्याकारेण नीलिश्वा च यद्यपि नीलोत्पलदलेन ममाने तथापि नीलोत्पलदलस्य कटाक्षविशेषादिरहितत्वेन स्वतत्त्वाहित्येन नीलोत्पलदलापेक्षयाधिकं । एवमोष्ठादेरपि केनचित्पणेन साम्ये सत्येव गुणान्तरेण वन्द्यकृत्वापेक्षयाधिक्यं द्रष्टव्यम् । तथाच चन्द्राद्यपेक्षयाधिक्येनैतदीयवदनाद्यद्रुणानामुपमानम् । चन्द्रादेर्वैतदीयवदनाद्यपेक्षया न्यूनत्वेनोपमेयत्वमिति चन्द्रो भैमी मुन्यमदृशो, नीलोत्पलं च भैमीनयनमदृशमिति । एवं सदृशं चन्द्रादेर्भैमीवदनादिना समीकरणं साम्यं वा भवेदपि, भैमीवद-

१ 'नवानुमानोपमानमङ्कारो' अनुपमासंधि' इति साहित्यविद्याधरी ।

श्रन्दो येन । प्रान्तं तस्मादधिकमुज्ज्वलम् । चन्द्रः सुधया यथा-
ह्लादकारी, तथापाद्गुह्यता तदप्याह्लादकारीत्यर्थः । कमलमपि
प्रकृष्टा या अन्तर्धुतिर्गभंकान्तिस्तस्याः शैत्येन जितचन्द्रम् । 'प्रां-
शुधुति' इति पाठे महाकान्ति, शैत्येन जितचन्द्रम्, भिन्नं पदम् ।
तथा—चलंश्चञ्चलो य इन्द्रनीलगोलः, तद्वदमला तस्य वामला
स्निग्धतरा श्यामलता कृष्णता तां आरात्यादत्तेऽङ्गीकरोति इति
श्यामलतारा एवंविधा तारा कनीनिका यस्यैवंविधम् । आरूप्यं
रातिरादने वर्तते । कमलमपि चलदिन्द्रनीलगोलवदमला या
श्यामलता श्यामत्वं तां रात्यङ्गीकरोति श्यामलतारो भ्रमरमेन
तारं तारस्वरयुक्तम् । भ्रमरस्य तारोत्पुच्छः स्वरौ यस्मिन्निति वा ।
पद्मेन साम्ये वक्तव्ये तत्कमलं स्वरूपेण तदेवेति भेदाभावात्कमलेन
साम्याभावः । यद्वा कमलस्य नेत्रयोश्च यद्यपि साम्यमस्ति, तथा-
पि नेत्रकमलस्य कमलेन साम्याभावः । कमलनेत्रत्वे सति कमल-
त्वस्याभावादित्यर्थः । अन्यस्या नयनाभ्यां तु साम्यमसंभावितमे-
व । तथा च दक्षिणनेत्रपक्षं वामनेत्रपक्षतुल्यम्, वामनयनकमलं
दक्षिणनयनकमलतुल्यम्, न त्वन्यदस्योपमानमस्तीति भावः ।
अत्र विषये 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिति' इतिवत्तदेवोपमे-
यमुपमानं च संगच्छते । पक्षमलम्, सिध्मादित्वान्मत्वर्थं लक्ष्म् ॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं
लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन ।

यद्येतदीयेन ततः कृतार्था

स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी ॥ ३० ॥

कर्णोत्पलेनेति ॥ कुरङ्गी मृगी भैमीनेत्रकान्त्या निर्जितेन एत-
दीयेन भैमीसंवन्धिना कर्णोत्पलेन कर्णावतंसोत्पलेनापि सनाथं
युक्तं स्वमुखं यदि लभेत, ततस्तर्हि कृतार्था कृतकृत्या सती स्वच-
क्षुषी किं किमर्थं कुरुते । अपितु अतिहीनत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च
नेत्रे त्यजेदेवेति भावः । भैमीनेत्रशोभाग्राह्यां का कथेत्यपर्यर्थः ।
तत्रेवदीप्त्या जितेनापि कर्णोत्पलेन तन्मुखस्य सनाथत्वं चेत्स्या-
त्तर्हि सा स्वनयने त्यजेदेवेत्यर्थः । मृगीनेत्रापेक्षया भैमीकर्णोत्पल-
मधिकम्, ततोऽपि भैमीनेत्रे अधिके इति भावः । ततः कर्णोत्पल-
योगलाभादेतो, कृतार्था सतीति वा ॥

त्वचः समुचार्य दलानि रीत्या

मोचात्वचः पञ्चपपाटनायाम् ।

सारैर्यहीतैर्विधिरुपलौघा-

दसामभूदीक्ष्णरूपशिल्पी ॥ ३१ ॥

त्वच इति ॥ मोचात्वचः कदलीगर्भत्वचः संवन्धिनीयांहा-
स्वचो वल्कलानि रीत्या प्रकारेण क्रमेण समुचार्य पृथक्कृत्य, तथा
कमलवृन्दमन्वन्तीनि बाह्यानि दलानि पत्राणि क्रमेण पृथक्कृत्य
पञ्चपपाटनायां पञ्च पद् वा परिमाणं येषां कदलीत्वक्कमलवृन्द-
दलानां तेषां पाटनायां सत्यां यात्याः पञ्चास्त्वचो बाह्यानि पत्रपाणि
दलानि चोत्पात्र मोचात्वचः कदलीवल्कलान्, उत्पलौघाच्च

गृहीतेः सारैः श्रेष्ठभागैः कृत्वा अभ्यां भैम्यां विषये विभिन्ना
ईक्ष्णे नेत्रे तयो रूपं रामणीयकं तस्य शिल्पी कारको भूत् । इ-
लीगर्भगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रगतं गौरत्वं निर्मितम् । यद्वा क-
मलगर्भपत्रगतं गौरत्वं गृहीत्वा नेत्रमौन्द्यं निर्मितमित्यर्थः । उन्-
लशब्देन नीलोत्पलं वा । तथा च तस्मारेण नेत्रयोर्नीलिता कृ-
त इत्यर्थः । पञ्चप इति 'मन्थययाव्ययामन्त्रा—' इति बहुव्रीहौ, 'शु-
वीहौ संयये—' इति ईप् ॥

चकोरनेत्रेण दृग्गुत्पलानां

निमेषयत्रेण किमेष कृष्टः ।

सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नै-

विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

चकोरेति ॥ एतन्नयने भैमीनेत्रे विधातुं निर्मातुं विधातुं
क्षणः प्रयत्नः समुद्योगः चकोरनेत्राणामेकदशां हरिणीनेत्राणां
उत्पलानां च संयन्ती सुधोद्गारमयः पीयूषनिर्झररूप एष प्रयत्नः
इत्यर्थः सारः श्रेष्ठो भागो निमेषलक्षणेन यत्रेण कृष्ट आकृष्टः कि-
मित्यूहः । निमेषः पक्ष्मसंकोचो द्रुमसंकोचश्च । त्रयाणामनेत्र-
मेषयत्रेण निष्पीड्य गृहीतेन श्रेष्ठभागो नैतद्वेत्ते निर्मिते । सार-
सुधोद्गाररूपत्वं च पीतचन्द्रचन्द्रिकचकोरनयनमाराकपंगवात्, एत-
च्च चन्द्रोत्सन्नस्वत्वात्, तद्गुह्योरप्यमृतमन्वात्तन्मारापकपंगवात्,
उत्पलानां च सोमवंश्यत्वाद्वात्रै चन्द्रानृतसंयन्वात्तन्माराकपंग-
वादिनि अन्योपीक्ष्वादिसारो रसरूपः काष्ठयत्रेणाकृष्यते । निमेष-
रूपं ब्रह्मणा सारग्रहणाय यत्रमेव निर्मितम् । एणद्गुणरसो-
पूर्वं द्वन्द्वः । तत्रैणदशोत्पलपेक्षयादुगुमानेन्तरद्वन्वादन्याहि-
त्वादेणद्वक्पदस्य पूर्वनिपातः, अत्राद्यदन्तस्याप्युत्पलशब्दस्य न ।
एणेति जातिमात्रविशेषार्थः ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासी-

दस्याः सकाशाच्चयनद्वयश्रीः ।

भूयोगुणयं सकला बलाद्य-

ताभ्योनयालभ्यत विभ्यतीभ्यः ॥ ३३ ॥

ऋणीति ॥ हरिणीभिरस्याः सकाशाच्चयनद्वयस्य श्रीः दोनौ
ऋणीकृता वृद्धा गृहीता आसीत्किम् । कुत—यद्यस्यान्नवा
भैम्या विभ्यतीभ्यस्ताभ्यो हरिणीभ्यः सकला संपूर्णा कृत्या वि-
लासेन सहिता वा भूयोगुणा बहुगुणा इयं नयनद्वयश्रीः बलात्का-
रेणालभ्यत लब्धा । अथ च सकला धनवृद्धिसहिता भूयोगुणा
त्रिगुणा चतुर्गुणा वा विभ्यतीभ्यो बलात्कारेण लब्धा । उक्तमनेन
हि त्रसच्चोऽवमर्षेभ्यो वृद्धिसहिता त्रिगुणा चतुर्गुणा वा संप-
बलात्कारेण लभ्यते । भूयोगुणत्वं याज्ञवल्क्योक्तं व्यवहाराच्चाद्ये
दृष्टव्यम् 'अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्' इत्यादिना । अनयापि ता-
दृशी लब्धा तस्मात्पूर्वमृण्यन्नरूपेण गृहीतेति सत्यम् । त्रयस्य
भ्योऽस्तस्य चञ्चलनयनान्नोपि हरिणीभ्यः सकाशादेतद्वेत्ते सुन्दरे,
अतिचञ्चले चेति भावः ॥

१ 'अत्रानुपानुरूपोपमानान्वयात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

'अत्रानिश्चयोक्तिः काव्यनिर्णयकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र यथासत्यानिश्चयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र चोक्तानुपानुरूपोपमानान्वयात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्र चोक्तानुपानोपेक्षासनाचोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

इति लक्षणया व्याख्येयम् । अन्यथा 'नित्यं शतादि-' इत्यादिना उदत्तमडागमे सहस्रतम् इति स्यात् । निपूर्वो मिच्छति-नीराजनार्थः ॥

श्लोकत्रयेण दन्तपङ्क्तिद्वयं वर्णयति—

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां

दरायतं तत्किरणाद्भनानाम् ।

पुरःसरस्तपूपद्वितीयं

रदावलिद्वन्द्वति विन्दुवृन्दम् ॥ ४४ ॥

चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणात् । जालमिप्रायेणैकवचनम् । किरणेभ्यः सकाशाद्भनानां मुखचन्द्रस्य चन्द्रादुत्कृष्टत्वाद-भनानामिति विधानां चन्द्राधिकं चन्द्रोत्कृष्टम् एतन्मुखं भैमीमुख-चन्द्रस्तस्य चन्द्रिकाणां दरायतमीपदीर्घम्, अथ च चन्द्राधि-कैतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकारूपाणामेव घनानां मेघानां तेभ्यो मेघेभ्यः क्षरणादेतोः ईपदायतम् । पुर सराण्यप्रेतराणि स्वस्तानि नि-सृ-तानि पृषन्ति विन्दवः, तान्येव द्वितीयानि यस्य तत् विन्दुवृन्दम् रदावलिद्वन्द्वति दन्तपङ्क्तिद्वयमिवाचरति । अग्रनि-सृतविन्दूनां सूक्ष्मत्वादयोदन्तत्वम्, पश्चादव्यवधानेन नि-सरतां विन्दूनामी-पदायतत्वाद्भुवन्दन्तत्वनित्यर्थः । पर्जन्यवशात्पटलान्तात्प्रथममेकां विन्दुपङ्क्तिं पतति, तदनु द्वितीया, तथैव संलगेपदायता पतति । तद्वदिदं दन्तपङ्क्तिद्वयमिति । दन्तानामीपदायतत्वं घनत्वं सू-क्ष्मत्वं सामुद्रिकी गुणः । रदावलिद्वन्द्वतीत्यत्र 'सर्वप्रातिपदि-केभ्यः द्विवाचारे' इति क्तिप् ॥

सेयं ममैतद्विरहार्तिमूर्च्छा-

तमीविभातस्य विभाति संध्या ।

महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री

द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

सेयमिति ॥ सेयं भैमी नन एतया सह विरहो वियोगः, तज्जन्या याति. पीडा तज्जन्या या मूर्च्छा सैव तमी रजनी तस्या विभातस्य प्रातःकालसमयस्य संवन्धिनी संध्या विभाति प्रका-शते । कीदृशी—महेन्द्रस्य काष्ठामुख्यं गतः प्रातः काष्ठं नर्या-दमागतः प्रातो वा रागोऽनुरागस्तस्य कर्त्री जनिका । तथा—अ-मीभिः प्रत्यक्षदृश्यैर्द्विजैर्दन्तैः समुपास्यमाना सेव्यमाना । विभा-तस्य संधेयमित्यनेन भैमीदर्शनान्मूर्च्छापगमः सूचितः । प्रातः सं-ध्यापि प्राचीप्रास्रलौहित्यजनिका प्राज्ञेन सेव्यते । 'रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः

संविभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।

उद्वेगरागादिमृजावदाता-

धत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

राजाविति ॥ इह दृश्यमानायां द्विजानां दन्तानां राजौ पद्मौ एते दृश्यमानाश्चत्वारो राजदन्ता दन्तश्रेष्ठा यद्यस्मात् श्रोत्रियाणां विभ्रमं विलासमुज्ज्वलत्वलक्षणं धारयन्ति तत् तस्मात् मुक्ताः । एताव्राजदन्तान्मौक्तिकानि अवैमि । किंभूताः—उद्वे-गरागः क्रमुकजन्यो लोहितमा स आदिर्यस्य खादिरादेर्मृजया शोधनेन कृत्वा अवदाता उज्ज्वलाः । क्रमुकत्वचा भस्मीभूतेन वा क्रमुकेण कृतमार्जना दन्ता अत्युज्ज्वला भवन्तीति चतुर्णामेव मार्जनं क्रियते तेषामेव दर्शनविषयत्वात् । ततश्चात्युज्ज्वलत्वान्मु-क्तासाम्यं युज्यते । अथ च राजन् अन्तः स्वरूपं येषां ते राज-दन्ताः । एवभूता ब्राह्मणानां पद्मौ श्रोत्रियविभ्रमं पङ्क्तिपावनत्वं विभ्रति । उद्वेगस्योद्वेजनस्य चित्तवैकल्यास्य रागस्याभिलाषस्य आदिशब्देन द्वेपादेश्च यन्मार्जनं त्यागः, तेन निष्कल्मषाश्च भवन्ति । 'उत् उत्कृष्टो वेगो येषां रागादीनाम्' इति वा । एवं-विधा ब्राह्मणा मुक्ता भवन्तीति युक्तमेवेत्यर्थः । 'घोष्ठा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु । फलमुद्वेगम्' इत्यमरः । दन्तानां राजानो राजदन्ताः । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥

श्लोकचतुष्टयेन वाणी वर्णयति—

शिरीषकोपादपि कोमलाया

वेधा विधायान्नमशेषमस्याः ।

प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गं

समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥

शिरीषेति ॥ वेधा शिरीषस्य कोपात्सुमादपि कोमलाया अस्या भैम्या अक्षेपं सन्तुल्यं सुकुमारतर विधाय निर्माय सुकु-मारसर्गं मृदुतरवस्तुसृष्टौ प्राप्तप्रकर्षं सन् वाचि अस्या एव वाण्यां मृदुत्वमुद्रां सौकुमार्यमुद्रां समापयत् । ब्रह्मा सुकुमारत-राप्येतदङ्गानि कृत्वा सौकुमार्यमर्मादां भैमीवाण्यामेव समाप्तिं नीतवान् । अतिमधुरस्वरयमिति भावः । अन्योऽपि क्वापि शिल्पे स्तुल्यं समाप्तिं नयति ॥

प्रमूनवाणाद्वयवादिनी सा

काचिद्विजेनोपनिपत्तिपकेन ।

अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा

नाधीयते भैक्षभुजा तरुभ्यः ॥ ४८ ॥

प्रमूनेति ॥ तरुभ्य आत्रादिदृष्टेभ्यो भैक्षभुजा फलपुष्पादि-रूपनिष्ठासमूहभोजिना पिक्वेन कोकिलेन द्विजेन पत्रिणा प्रमून-वाणः काजः, तस्य अद्वैतवादिनी सा भैमीवाण्या काचिददृश्या उ-पनिपत् रहस्यग्रन्थः, अस्या भैम्या जाल्यद्विजराजतो मुनयमृगा-नाधीयते न पश्यते किम्, अपि तु पश्यत एव । क्वापरमात्रादि-नञ्जरीभक्षणेन पिक्वेन मधुरस्वरत्वं सूचितम् । पिक्व पत्रमं नञ् पठति न भैमीन्वर एवेदानीमिति तेनावबन्धने एव तु नाशयि-त्यर्थः । कोकिलस्यरात्रिकेभैमीन्वराकर्षणमात्रेण नदमृदुत्वमेव भवतीति भावः । अन्येनापि निष्ठाभुजा प्राप्तेनाद्वैतप्रतिपत्तिः । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिकोपनिषद् ब्राह्मणश्रेष्ठसंशयः । न

१ 'अवातिमसौनिरुत्तर' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अ-निरकोऽनुमात्रा' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'न सत्त-कालम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

विद्यते द्वयं यस्य तदद्वयं प्रसूनवाणलक्षणं यदद्वयमिति समासः ।
द्विजराजतः, 'आख्यातोपयोरो' इत्यपादानत्वम् । भिक्षाणां समूहः
'भिक्षादिभ्योऽर्ण' ॥

पद्माङ्कसद्धानमवेक्ष्य लक्ष्मी-

मेकस्य विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम् ।

आसेन्दुमस्या भजते जिताब्जं

सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥ ४९ ॥

पद्मेति ॥ सरस्वती अस्या भैरव्याः तस्याः सपत्न्या विजिगीषया
जैतुमिच्छया, सपत्नीगृहादुत्तमं गृहं मम कथंकार स्यादिति
मनीषया सौन्दर्येण जिताब्जं जितपद्ममासेन्दुं मुखचन्द्रं भजते
सेवते । किं पितरं । किं कृत्वा—एकस्य विष्णोरुभाभ्यां श्रयणादा-
त्मनः सपत्नीं लक्ष्मीं पद्मस्याङ्कः क्रोडः स एव सद्ग स्थानं यस्या-
स्तामवेक्ष्य । चन्द्रोदये कमलसंकोचाच्चन्द्रोऽपि जिताब्जो भवति ।
यद्वा जितोऽब्जश्चन्द्रो येन चन्द्रेण कमलं जितं सोऽप्यनेन जित
इति तदाश्रयणाल्लक्ष्मीर्वाण्यातितरां जितेत्यर्थः । वक्रोक्त्यादि-
चातुर्यमस्यामेवान्ति नान्यस्यामिति भावः । अन्यापि सपत्नीगृहा-
द्युत्तमं विलोक्येयं स्यात् स्वगृहादि तस्मादप्युत्तमं करोति । 'अब्जो
जैवातृकः सोमः' इत्यमरः ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः

सरस्वती वादयते विपञ्चीम् ।

तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः

श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्त्वम् ॥ ५० ॥

कण्ठे इति ॥ अस्याः कण्ठे वसन्ती वीणावादने चतुरा
सरस्वती यत् विपञ्चीं वीणां वादयते तदेव वीणावादनमेव मृगा-
क्ष्या मुखे वाग्भूय वाणीत्वेन परिणम्य श्रोतुः श्रुतौ कर्णे सुधार-
सत्त्वं याति । वीणावन्मधुरस्वरेयमिति भावः । वाग्भूयेत्यत्र
अप्यन्तत्वाद्वतिसंज्ञाया समासः ॥

चिबुकं वर्णयति—

विलोकितासा मुखमुन्नमय्य

किं वेधसेयं सुपमासमाप्तौ ।

धृत्युन्नवा यच्चिबुके चकास्ति

निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

विलोकितेति ॥ विविना इयं भैमी सुपमाममाप्तौ मुखनि-
र्माणशोभासमाप्तौ सत्यां मुखमुन्नमय्य कियदूर्ध्वोत्थं विलोकित-
मासं यस्या पूर्वभूता किम् । अलंकरणसमाप्तौ शृङ्गारकारिणि
सुगमुन्नमय्यारंकारशोभा विलोकयति, विप्रिनापि तथैव कृत-
मिति विवेकः, अस्या मुखमुन्नमयेति वा योजना । कथं ज्ञानमि-
त्यत्र आह—यद्यस्मात् मनाह ईषद्विन्ने गमनीरे चिबुके हन्वप्र-
मसौ उद्युन्नवानुडिधारगन्ध्याद्रुप्या कृत्वा या यन्त्रणा निय-
मना मेव चकास्ति शोभते । प्रतिनादेवाद्गुडिधारणादपि हन्वप्र-

संधौ निम्नत्वं जातमित्यर्थः । उत्तमस्त्रीणां स्वभावादेव निम्नं
निम्नं भवतीति ॥

पुनरपि श्लोकनवकेन सावयवं मुखं वर्णयति—

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशु-

जयत्ययं राहुभयव्ययेन ।

इमां दधाराधरविम्वलीलां

तस्यैव वालं करचक्रवालम् ॥ ५२ ॥

प्रियेति ॥ अयं सुधांशुश्चन्द्रः प्रियामुखीभूय भैमीसुत
प्राप्य मुखाकारेण परिणम्य राहुभयस्य व्ययेनाभावेन सुखी ।
श्रिन्तः सन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । मुखचन्द्रस्य राहुना
नास्तीति सुखित्वम् । यतश्चायं चन्द्र एव, तस्मात्तस्यैव चन्द्र
वालं उदयसमयभावि करचक्रवालं किरणमण्डलं इमां प्रलम्भ
धरविम्वलीलामधरोष्ठविम्वलिलामं दधार । चन्द्रतुल्यं मुखं
उदितमात्ररक्तचन्द्रकिरणतुल्योऽधरोष्ठश्चेति भावः । अन्योऽयं
वैरिणः सकाशाद्भीतिस्तदीयः परिजनोऽपि भीतः सन् तद्वत्प्रो
धार्यमन्यमाकारं कृत्वा धारयन्सुखी भवति । वालश्च ललाट
धारयति ॥

अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णमासं

पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।

भ्रूलक्ष्म खण्डं दधदधमिन्दु-

भालिस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥ ५३ ॥

अस्या इति ॥ पूर्णस्य सर्वावयवपरिपूर्णस्य, अथ च वतुल्य
अस्या मुखस्य महिमा श्रेष्ठत्वं कीर्तिः, अथ च चन्द्रापेक्षयाऽपि
कपरिमाणत्वं नास्तु अपि त्वस्त्वित्यर्थः । किंभूतस्य—पूर्णमा आल
प्रारम्भो यस्य, यदुदये पूर्णिमास्ति, पूर्णिमाया आसामिन् वा
तथाभूतं हिमांशुं पूर्णचन्द्रं जित्वा स्थितस्य । कुतोऽधिक्यमन
आह—खलु यस्मात् यस्य मुखस्य तृतीयो भागोऽशो भालो लला-
टमर्धखण्डं इन्दुः समशकलरूपश्चन्द्रः । किंभूत इन्दुः—भुगवैव
लक्ष्म कलङ्कं दधत् धारयन् । मुखस्य तृतीयो भागो भालो यस्य
चन्द्रार्धम्, एकैनांशेन मुखम् । भालोऽर्धचन्द्रतुल्यः, तद्वत्भोगाः
पूर्णचन्द्रतुल्य इत्यर्थः । चन्द्रार्धमुखी चन्द्रार्धतुल्यभाला वेव-
मिति भावः । जित्वेत्यनन्तरं स्थितस्येत्यध्याहार्यम् । अन्यथा
मिश्रकर्तृकत्वानुपपत्तिः ॥

व्यधत्त धाता वदनाब्जमस्याः

सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।

सरोजराजौ सृजतोऽदसीयां

नेत्राभिधेयावत एव सेवाम् ॥ ५४ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता त्रिविलेऽपि अम्भोजकुलेऽस्या मुखात्

१. 'अत्र यन्मनादिचरन्त्येवमिन्द्राद्वारमन्तरः' इति साहित्यविद्यायाः ।

२. 'अत्र सप्तममनोऽन्तर्मुखेऽलंकारमन्तरः' इति साहित्यवि-
द्यायाः । ३. 'अत्र च पूर्वानां तु पूर्वमा । पूर्वमा शोभमानम्' ।

४. 'अत्र यन्मनादिचरन्त्येवमिन्द्राद्वारमन्तरः' इति साहित्यविद्यायाः ।

१. 'अत्रानुनानोप्येवानुपामाऽकारमन्तरः' इति साहित्यविद्यायाः ।
२. 'अत्र लेखानुपामानि श्रुतानि कव्यविशेषकव्यदाकारा' इति साहित्यवि-
द्यायाः । ३. 'अत्र च पूर्वानां तु पूर्वमा । पूर्वमा शोभमानम्' ।
४. 'अत्र यन्मनादिचरन्त्येवमिन्द्राद्वारमन्तरः' इति साहित्यविद्यायाः ।

सम्राजं द्वादशराजमण्डलाधीशं व्यधत्त अकृत । अथ च तदपेक्षया सन्त्यगतिशयितं राजत इति सम्राजम् । अत एव नेत्राभिधेयौ नेत्रसंज्ञकौ सरोजराजौ अन्यकमलापेक्षया भैमीनयनीभूते कमले श्रेष्ठे तद्रूपौ सरोजराजौ अदसीयाममुष्यैतन्मुखकमलस्य संयन्धिनीं सेवां सृजतः कुरुतः । अस्य यदि सम्राट्त्वं न स्यात्तर्हि किमिति नेत्राभिधेयाभ्यां सरोजराजाभ्यां सेवां क्रियते तावत् अतोऽन्यथानुपपत्तिप्रमाणगम्यमस्य सम्राट्त्वमित्यर्थः । भैमीमुखनेत्रं विजिताब्जमिति भावः । अन्योऽपि सम्राट् राजभिः सेव्यते । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलेश्वरश्च यः । शान्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः ॥

दिवारजन्यो रविसोमभीते

चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः खलक्ष्मीम् ।

आस्ये यदास्या न तदा तयोः श्री-

रैकश्रियेदं तु कदा न कान्तम् ॥ ५५ ॥

दिवेति ॥ दिवारजन्यो क्रमेण दिनरात्र्यो रविसोमाभ्यां स-
काशाङ्गीते भय प्राप्ते भीतिर्भयाद्वा चन्द्राम्बुजे खलक्ष्मीं स्वशोभां
अस्या आस्ये मुखे यदा निक्षिपतः स्थापयत. तदा तयोश्चन्द्रपद्मयोः
श्रीर्न । सूर्याङ्गीतेन चन्द्रेण दिने चन्द्राङ्गीतेन कमलेन रात्रौ
यदा स्वस्वशोभा भैमीमुखे निक्षिप्ता तदा तद्वयमपि नि.शोभं
जातम् । अथ च निक्षिपतो न्यासीकुरुतः, तदा चन्द्राम्बुजयोः
श्रीः शोभा नास्ति । इदं तु भैमीमुखं पुनरेकस्य चन्द्रस्य
अम्बुजस्य वा श्रिया शोभया कृत्वा कदा कस्मिन्समये दिने रात्रौ
वा न कान्तम्, अपि तु दिने रात्रौ च । चन्द्रशोभया कमल-
शोभया च सशोभम् । चन्द्रस्य शोभा रात्रावेव, न दिने ।
कमलस्य सा दिन एव, न रात्रौ । भैमीमुखं दिवा रात्रौ च स-
शोभमित्यर्थः । भैमीमुखं चन्द्रस्य लक्ष्मीरूपं निक्षेपं रात्रौ तस्मै
प्रयच्छति दिने भीतत्वात्तस्य । एवं कमलस्य लक्ष्मीरूपं निक्षेपं
दिने प्रयच्छति रात्रौ भीतत्वात् । धनादिनिक्षेपोऽपि धनिना
यदा याच्यते तदैव दातव्यो भवति न स्थापनीयश्च भवति । या-
वच्छान्ति तावत्तेनैव स्वस्वाङ्कारः क्रियते । दिवा चन्द्रदीप्त्या
रात्रौ कमलदीप्त्या चात्मानमलङ्करोतीत्यर्थः ॥

अस्या मुखश्रीप्रतिविम्बमेव

जलाच्च तातान्मुकुराच्च मित्रान् ।

अभ्यर्थ्य धत्तः खलु पञ्चचन्द्रौ

विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥ ५६ ॥

अस्या इति ॥ खलप्रेक्षते । पञ्चचन्द्रशोभौ तातात् पितृज-
लान्मित्रान्मुकुरादादशांशाभ्यर्थ्य, अर्थात्यतिविम्बमेव याचित्वा
अस्या भैम्या मुखश्रीप्रतिविम्बमेव सरोममुखप्रतिविम्बलक्षणमेव
याचितकं याच्यया प्राप्तं विभूषणं कदाचित् दिने रात्रौ च धत्तः
धारयतः । जलोत्पन्नत्वात्पद्मस्य पिता जलम् । वृत्त्वोऽव्यवस्थादि-
गुणयुक्त्वाद्दम्पत्य चन्द्रसखत्वं । पितृनिष्ठाभ्यां याचितं दीयते

याचितकालंकारः कदाचिद्भियते न सर्वदा । उदके यदा प्रतिवि-
म्वितं भैमीमुख तदैव पितर जलं याचित्वा दिने कमलं शोभते ।
दर्पणे यदा प्रतिविम्बितं भैमीमुखं तदैव दर्पणं मित्रं याचित्वा
रात्रौ चन्द्र. शोभते नान्यथैतयोः शोभेत्यर्थः । भैमीमुखप्रति-
विम्बेनापि सदृशौ यदि पञ्चचन्द्रौ न भवतः, तदा भैमीमुखस-
दृशौ कुतस्तरां भवेताम्, अपि तु न कुतोपीति भावः । चो पर-
स्परसमुच्चये । याचितकं याचितेन प्राप्तमित्यर्थे 'अपमित्ययाचि-
ताभ्यां ककनौ' इति कर्त्तुं ॥

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना

भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकैलौ ।

भैमीमुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो

याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥ ५७ ॥

अर्कायेति ॥ अर्काय सूर्याय पत्ये प्रियाय तिष्ठमानाः स्वप्र-
काशनेन सूर्यं स्वीयं भावं ज्ञापयितुकामा अम्बुजिन्यः अम्बुकैलौ
जलक्रीडासमये भृङ्गरूपैरक्षिभिर्नैत्रैः कृत्वा मितां ज्ञातां भैम्या
एव मुखस्य श्रियं विस्तारिताः पद्मरूपा हस्ता यामिन्ना पूर्वभूताः
सत्यो भैमी याचन्ति । खलूप्रेक्षते । अस्त्वपिः सूर्योऽधुना समा-
गमिष्यतीति त्वन्मुखशोभयापि रुचिरा भवाम इति भैमीमुख-
शोभां भैमी याचन्त इत्यर्थः । कमलभैमीमुखयोः सर्वथा साम्यं
नास्तीति भावः । अन्योऽपि स्वामिनि हस्तं प्रसार्य दृक्संज्ञया
याचते । अन्याप्यन्यदीयमलङ्कार स्वालङ्कारार्थं हस्तौ प्रसार्य
याचते । क्रीडासमये याचितमवश्यं प्रभुणा दीयते । अर्काय
'श्लाघहुद्-' इति संप्रदानत्वम् । तिष्ठमाना 'प्रकाशनस्येयाख्य-
योश्च' इत्यात्मनेपदम् । स्वीयं भावं ज्ञापयितुमिति हेतौ वा
ज्ञानम् । याचिर्द्विकर्मैः ॥

अस्या मुखेनैव विजित्य नित्य-

स्पर्धां मिलत्कुङ्कुमरोपभासा ।

प्रसह्य चन्द्रः खलु नद्यमानः

स्यादेव तिष्ठत्यरिवेपपाशः ॥ ५८ ॥

अस्या इति ॥ अस्या मुखेनैव नित्यस्पर्धां सदा स्पर्धमान-
श्चन्द्रो विजित्य पराभूय खलु निश्चितं प्रसह्य हृदात् नद्यमानो
वद्यमान एवाधुनापि तिष्ठन् परिवेप एव पाशो यन्धनरज्ज्वर्यसं-
विधः स्याद्वेव । नान्यथैतद्वदत इत्यर्थः । किंभूतेन मुखेन-उ-
द्वेतनार्थं मिलत्सलङ्गं कुङ्कुमं तदैव रोपभाः श्लेषलौहित्यं यस्मिन्,
मिलन्ती कुङ्कुमरूपा रोपभा यस्मिन्निनि वा । भैमीमुखस्पर्धया
सापराधचन्द्रो मुखेनैव जित्वा परिवेपनिषेपं वद इत्यर्थः ।
चन्द्रोऽपि भैमीमुखसलानो न भवतीति भावः । अन्योऽपि स्पर्ध-
मानं रोपारणः सन् हृदाद्विजित्य नियन्ताति । मोऽपि वद एव
तिष्ठतीति । खलूप्रेक्षाया वा । नद्यमान इय इति ॥

१ 'अत्रातिशयोक्तिसमानोक्तिरप्यतिशयोक्त्यानुमानाः' इति साहि-
त्यविद्याधरी । २ 'अत्र कदाचित्कालेऽपि सलानोक्तिरप्यतिशयोक्त्यानुमानाः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिसमानोक्तिरप्यतिशयोक्त्यानुमानाः' इति साहित्य-
विद्याधरी । २ 'अत्र कदाचित्कालेऽपि सलानोक्तिरप्यतिशयोक्त्यानुमानाः' इति साहित्य-
विद्याधरी । ३ 'अत्र कदाचित्कालेऽपि सलानोक्तिरप्यतिशयोक्त्यानुमानाः' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

मन्य इति ॥ रतीशः कामोऽमुना एतदीयेन कर्णलतामयेन
छिदुरेतेरेण दृढतरेण पाशद्वयेन पाशरूपशस्त्रद्वयेन कृत्वा एक एव
एकाकी पाशो यत्सर्वविधं वरुणं सुखेन विजिग्ये जितवान्मन्ये ।
किभूत.—न अङ्गीकृता भाषासततः श्रमसाहित्यं येन । पाश-
द्वयेनैकस्य पाशस्य जयः सुकर इत्याद्यासराहित्यम् । कर्णयुगं दृष्ट्वा
वरुणादयः सर्वेपि कामपरवरा भवन्तीति भावः । 'पाशो वन्ध-
नशस्त्रयोः' इत्यमरः । विजिग्ये 'विपराभ्यां जेः' इति तङ् ।

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य

जातश्चतुर्दोश्चितः सरोऽपि ।

तच्चापयोः कर्णलते भ्रुवोर्ज्ये

वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥ ६५ ॥

आत्मेति ॥ सरोपि तस्माच्चतुर्दोः—चत्वारो दोषो बाहवो यस्य
तादृश उचितो युक्तः । यतः—चतुर्भुजस्य कृष्णस्य तातस्य पितुरा-
नैव स्वरूपमेव । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः पितुः स-
शः पुत्रो युक्त एव । तस्य चतुर्भुजत्वे अस्या भ्रुवोरुच्चापयो-
रूपयोर्दोषोः सरोधनुषोः चिपिटे विलुप्ते कर्णलते एव वंशत्वगं-
शौ वेणुत्वगंशौ ज्ये किम् । भैरव्या भ्रुवौ कामधनुषी कर्णौ मौ-
र्वौ । द्वयोर्धनुषोर्नौर्वीर्द्वयं युक्तम् । निर्वापास्य धनुषोऽवतारि-
ता मौर्वौ कोणे तिष्ठति कर्णलते अपि भ्रुधनुषोः कोणे वर्तते इत्य-
म् । 'चिपिटे' इत्यपि पाठः ॥

ग्रीवां वर्णयति—

ग्रीवाद्भुतैवावदुशोभितापि

प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।

आलिङ्ग्यतामप्यवलम्बमाना

सुरूपताभागखिलोर्ध्वकाया ॥ ६६ ॥

ग्रीवेति ॥ सेयं ग्रीवा अद्भुतैव आश्चर्यभूतैव अर्थाद्भैरव्याः ।
अद्भुतत्वमेव विशेषैराह—किभूता—अवदा कृकाटिकाग्रीवायुरो-
भागेनालङ्कृता । अपि समुच्चये । माणवकेनार्थहारायेन हारवि-
शेषेण वा प्रसाधितालङ्कृता । तथा—आलिङ्ग्यतामपि आलिङ्ग-
नयोग्यमतिस्तौन्दर्यमवलम्बमाना आधयन्ती । अत एव सुरूपतां
शोभनरूपत्वं भजत्वाधयति एवंविधोऽखिल ऊर्ध्वकायः शरीरो-
र्ध्वदेशो यया । कण्ठस्तौन्दर्यात्सकलः शरीरोर्ध्वदेशः शोभते । ई-
दृशी ग्रीवा नान्यस्या इत्यर्थः । असुरूपताभागतिप्रियत्वाप्राणरूप-
ताभागखिलोर्ध्वकायो यया कृत्वेति वा । यावदुशोभिता न सा
माणवकेन बालेन प्रसाधितेति विरोधादाश्चर्यम् । अथ च आलि-
ङ्ग्यता नर्दलविशेषत्वं तद्रूपत्वमवलम्ब्यते सा सुरूपताभाजोखिला
ऊर्ध्वकाः सुदृढविशेषा यस्या यया वा । 'हरीतन्त्याकृतिस्त्वद्भू-
यवनमधस्तथोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छाकारः' । सुदृढा मुर-
जा भेदास्त्वद्भूयालिङ्गोर्ध्वकाश्चर्यः' इत्यमरः । 'सुरूपता' इति पा-
ठो वा । ग्रीवया कृत्वाऽऽभूतेत्येकपदे भैरवीविशेषानि । 'अवदु-
षांटा कृकाटिका । अर्धहारो माणवकः' इत्यमरः । 'अवेन्माणवको
याले हारभेदे कुपूरये' इत्यञ्(य)शैलः ॥

१ 'अथ ऐकमुत्र सप्तमुल्लेखितम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अथ कान्ये' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ
विरोधाभासोऽकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

कण्ठं वर्णयति—

कवित्वगानप्रियवादसत्या-

न्यस्या विधाता व्यधिताधिकण्ठम् ।

रेखात्रयन्यासमिषादमीपां

वासाय सोऽयं विवभाज सीमाः ॥ ६७ ॥

कचित्वेति ॥ विधाता अस्या अधिकण्ठ कण्ठे कवित्वं गानं
प्रियवादः प्रियवचनं सत्य वा एतानि चत्वारि व्यधित रचितवा-
न् । कुतो ज्ञातमित्यत आह—सोऽयं विधाता कण्ठे रेखात्रयस्य
न्यासस्य मिषाच्चतुर्णाममीपां कवित्वादीनां पृथग्वासाय स्थित्य-
र्थं सीमाश्चतस्रो विवभाज विभक्तवान् । रेखात्रयेण चत्वारि ह्य-
नानि भवन्ति । कवित्वादिकलावती कम्बुकण्ठी चैयमिति भावः ।
'रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते' ॥

श्लोकद्वयेन बाहू वर्णयति—

बाहू प्रियाया जयतां मृणालं

द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।

उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्न-

सालोक्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

बाहू इति ॥ प्रियाया बाहू मृणाल जयताम् । अनुमतमेतत् ।
यतोऽस्मिन् भुजलक्षणे द्वन्द्वे जयो नाम यत् स न विस्मयः ।
अतिगौरवात् (त्वा) इति चतुर्वाच बाहुभ्यां मृणालं जितम् । कि-
नाश्वर्यमित्यर्थः । अथ च द्वान्यामेक सुखेन पराजीयते । अथ च
द्वन्द्वे युद्धे जयो भवत्यत्र नाश्वर्यम् । एकस्य युद्धे जयो भवत्येव ।
तच्च तत्पुनरुच्चैरतिशयितं चित्रनाश्वर्यम् । यत् भग्नस्य जितस्यानु-
प्यान्तरन्तं करणं निर्व्यथनं व्यथारहितमालोक्यते । पराजितस्यान्-
तं करणं सव्यथं भवति अस्य तु नेत्याश्वर्यम् । द्विधाकृतमृणालमध्ये
छिद्राणि दृश्यन्ते । भैरवीभुजां मृणालादपि गौरतरौ । कोमलत-
राविति भावः । द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः, 'छिद्रं निर्व्यथनम्' इ-
त्यमरः । पक्षे निर्गते व्यथनाच्चिर्व्यथनम्, 'निरादय -' इति
तत्पुरुषः ॥

अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्यां

दोभ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।

निःमृत्रमास्ते धनपङ्कमृत्सु

मूर्तासु नाकीर्तिषु तन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

अजीयतेति ॥ आवर्तेन दक्षिणावर्तेन शुभंयुः शुभान्विता
रमणीया नाभिर्यस्यास्तया भैरव्या कोमलान्यां दोभ्यां शुभान्यां
कृत्वा मृणालमजीयत पराजितम् । किमु संभावनायाम् । अत
एव नि सूत्रं निर्व्यथं स्तुतिरहितं निरपायं सत् । अथ च नन्वु-
रहितं तन्मृणालं धनपङ्कमृत्सु निविडद्वन्द्वमृत्विद्यासु मूर्तासु
शरीरधारिणीषु अजीयतिपयनं तु निमग्नं किमु नास्ते, अति तु
तान्मा जित्वादेवैवविधानान् । अथान्न इयान्तराश्वर्यम्-

१ 'अथ ऐकमुत्र सप्तमुल्लेखितम्' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अथ कान्ये' इति साहित्यविद्याधरी ।

तुङ्गो उच्चतरौ । स्वतत्तुङ्गस्य पराश्रयेण तुङ्गस्य च कुतः साम्यम् । तालफलादप्यतिवृत्ताबुच्चतरौ च भैमीकुचाविति भावः ॥

एतत्कुचस्पर्धितया घटस्य
ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।

तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी
प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥ ७५ ॥

एतदिति ॥ एतस्या भैम्याः कुचस्पर्धितया स्तनस्पर्धया त्या-
तस्य प्रसिद्धस्य घटस्य न्यायशास्त्रादिषु 'यत्कृतकं तदित्यं यथा
घटः' इति, 'यत्तित्यं न तदकृतकमपि न यथा घटः' इत्यन्वयव्य-
तिरेकाभ्यां निदर्शनत्वं दृष्टान्तत्वमजनि जातम् । प्रसिद्धस्य हि
दृष्टान्तत्वम् । अन्योऽप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्पर्धया ख्यातो भवति ।
मणिकादिकारी अलिजरादिकारी च तस्माच्छिल्पात् भैमीकुचस्पर्-
धिघटनिर्माणादेव प्रसिद्धं नाम यस्यैवंविधः सन् कुम्भकारोऽजनि
जातः । मणिकादिकारित्वात्कुम्भकारस्य कुम्भकारत्वप्रसिद्धिर्न
किंतु भैमीकुचस्पर्धया ख्यातस्य कुम्भस्य निर्माणत्वात्कुम्भकारत्वप्र-
सिद्धिः । नान्दात्कचित्कारणम् । 'वरं विरोधोपि समं महात्मभिः'
इति भारविचचनात् । कुम्भपरिमाणावेतत्कुचाविति भावः ।
'अलिजरः स्थान्मणिकः' इत्यमरः ॥

गुच्छालयस्वच्छतमोदविन्दु-
वृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाङ्गे ।

माणिक्यहारस्य विदर्भसुभ्रू-
पयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥

गुच्छेति ॥ माणिक्यमयस्य हारस्य रोहितश्रीः लोहिता
कान्तिः विदर्भसुभ्रूपयोधरे भैमीकुचे रोहति प्रादुर्भवति । कि-
भूते—गुच्छो हारविशेष आलय आश्रयो येषां तानि स्वच्छतमानि
निर्मलतराणि उदविन्दुवृन्दवज्रलविन्दुसमूहवदाभा येषां तानि
मुक्ताफलानि तै' फेनिल' फेनयुक्त इव उज्ज्वलतरोऽङ्गो नभ्यो
यस्य । मुक्ताहारमाणिक्यहारभ्यां भैमीकुचा शोभेते इति भावः ।
अथ च पयोधरे मेघे रोहितश्रीः ऋजुशक्रधनु शोभा प्रादुर्भवती-
त्युक्तिः । 'हारभेदा यष्टिभेदादुच्छगुच्छार्थगोस्तनाः' इन्द्रायुधं
शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्, 'रोहिता लोहितो रक्तः' इत्यमरः ।
फेनिलः, मलयै' फेनादिलब्ध' इतीत्यर्थः ॥

निःशङ्कसंकीर्चितपङ्कजोऽय-
मस्यामुदीतो मुखमिन्दुविम्बः ।

चित्रं तथापि स्तनकोकयुग्मं
न लोकमप्यञ्चति विप्रयोगम् ॥ ७७ ॥

निःशङ्केति ॥ यद्वैतन्मुखं अस्यां भैम्यामयं इन्दुविम्ब एवो-
दीतः । किभूतः—नि शङ्कं यथातथा बलाकारेण संकोचिनाति
निमीलितानि, अथ च त्रितालि कमलानि देन । इदं मुखं न,

किंतु चन्द्रोयमित्यर्थः । चन्द्रेण हि कमलानि संकोच्यन्ते मुखनै-
कव्यात्संचिते कमले एवैते, नतु कुचावित्यर्थः । तथाप्युदितेऽपि
चन्द्रे स्तनलक्षणं कोकयुग्मं चक्रवाकयुग्मं कर्तुं लोकमप्यल्पमपि
विप्रयोगं वियोगं नाञ्चति न प्राप्नोति । मिलितमेव यत्तिष्ठति
तच्चित्रमाश्रयम् । चक्रवाकयुग्मं चन्द्रोदये वियोगं प्राप्नोति, कु-
चलक्षणं नेलाश्रयम् । चक्रवाककमलकलिकाकारावतिसंश्लिष्टौ
चेतत्कुचाविति भावः ॥

आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्री-
रादीयतेऽसावनयोर्न ताभ्याम् ।

भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ
प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत् ॥ ७८ ॥

आभ्यामिति ॥ आभ्या प्रत्यक्षदृश्याभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः
श्री' शोभा, संपन्न बलादादीयते गृह्यते । इभकुम्भत्रियोऽत्र
दर्शनादित्यर्थः । ताभ्यामिभकुम्भाभ्यां अनयोः कुचयो' असौ
नादीयते । कुतो ज्ञातमेतदित्यत आह—यद्यस्मात् तौ इभकुम्भौ
भयेन अर्थस्तनसकाशादेव भीत्या गोपायितमौक्तिकौ, इमौ
कुचौ तु प्रव्यक्तमुक्ताभरणौ प्रकटमुक्तालंकरणौ । मुक्ताग्रहणमियेभ-
कुम्भभ्यां स्वमुक्ता गोपिताः । इभकुम्भाभ्यामप्यधिकं भैमीकुचौ
रनणोपायिते भावः । अन्योपि भीतः स्वरत्नानि गोपायति,
निर्भयश्च प्रकटयति ॥

कराग्रजाग्रच्छतकोटिरथीं
ययोरिमौ तौ तुलयेत्कुचौ चेत् ।

सर्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु
जातं वटीमप्यधुना न लब्धम् ॥ ७९ ॥

करेति ॥ कराग्रे जाग्रद्विद्यमानं शतकोटिर्वज्रो यस्य स इन्द्रः
ययौ. कुचयोरथीं याचक कुचमर्दनाभिलाषी । उन्मदिष्णुलक्षणया
पक्वं सर्वं श्रीफलं पित्तफलं कर्तुं चेद्यदि तौ इमां कुचां तुलयेत्समी-
कुर्यात् तान्याभिलाषि यदि भवेत् तदा तर्हि तदित्यफलमधुना
वटीमपि लक्षणया स्तनलावण्यलेखमपि लब्धुं न जातं नोपपन्नम् ।
रम्भाद्यप्सरसो विहायेन्द्रोऽप्येतयोरभिलाषी तान्यामतिमुन्दराभ्यां
कुचाभ्यां पक्कमपि पित्तफलं तुल्यं कथं भवेदित्यर्थः । ययौस्तनस्पर्-
धया नीचलेनावज्ञातत्वात्कर्पदकनूल्यमपि न लभेत् तथातिवृष्ट
जातमित्यर्थः । बहुस्तंभ्याकनपि द्वाभ्या समं नानूदिनि संपदेन
सूचितम् । अथ च—कराग्रे जाग्रत्य. शतं कोटयो द्रव्यमन्त्या य-
स्य तोऽपि ययोरथीं ग्रहणानिलापी तावन्मां कुचां सर्वं लक्ष्मी-
फलं तुलयेचेत्, तदा उन्मदिष्णुचाद्वयै वराटिकामपि लब्धुं न
जातम् । न योग्यमित्यर्थः । वटः कर्पदं न्यनेय' इति विश्वः ।
'स्त्री स्वाक्काचिन्मुष्णाल्यादिविवक्षापचये यति' इत्यमरनिहचयनाद-
स्यो ययौ यटी । उन्मदिष्ण्वित्यत्र 'अलंकृत' इतीप्सुचः ।

१ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ तान्मलिङ्गविशेषतन्मलिङ्गक' इति साहित्यविद्याधरी ।

स्तनावटे चन्दनपट्टिलेऽस्या

जातस यावयुवमानमानाम् ।

हारावलीरवमयूग्धारा-

काराः स्फुरन्ति स्खलनस रेखाः ॥ ८० ॥

स्तनेति ॥ चन्दनेन पट्टिले आचन्दनयुगेऽस्याः सनारः गम्भीरे स्तनमध्ये जातस निधनस यावयुवमानमानो सर्वेन पान्तःकरणानां स्खलनस पतनस हारावली रत्नानि तेषां मयूग्धाराः क्रिणपरम्परा आकारः स्वरूपं यामो ता रेखाः स्फुरन्ति प्रतिभासन्ते । क्रिणपरम्परेय न भवति, किंतु पतनरेखा पृष्ठान् । एवंभूत स्तनमध्ये हृद्वा संनिधिं मुकुटनीति, तत्र स्तनगतोक्त तत्तत्रालम्बाधकाशा इति भावः । पट्टिले गते लोहस्य पतन तदोत्साश्चोत्पद्यन्ते । 'अयः स्पागिले गते ह्ये कुट्टनीति' इति विश्वः । पट्टिलः पिच्छादिः । यावन्तो युवाननायतातिर्वा यावयुवं, साकल्येऽव्ययीभार्यः ॥

वलीसहितमुदर वर्णयति—

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण

यत्प्राप्यते नाक्रमणं वलिभ्यः ।

सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्य-

विजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

क्षीणेनेति ॥ मध्येऽखलमेऽपि सता विद्यमानेन क्षीणेन कृदात्तरेणोदरेण यत् वलिभ्यश्चिन्तलिभ्यः सकाशादाक्रमणमभिभवो न प्राप्यते तत् सर्वाङ्गशुद्धौ सर्वाङ्गाणां शुद्धिः यस्या एवंभूतायामिहास्यां भीमभुवि भूम्यां चित्रमाश्रयरूपं अनङ्गराज्यस्य कामराज्यस्य विजृम्भितं विलसितम् । अद्भुततारण्यवशात्सूक्ष्माणां वलीनामपनितत्वात्तामिरतिकृशमुदरं नाक्रान्तमित्यर्थः । अन्येनापि क्षीणेन दुर्बलैर्लोभयोः सीमाया विद्यमानेनापि स्यान्वमात्यादीनां सप्ताङ्गानां शुद्धौ सत्यामपि वलिष्ठेभ्यो भयानकायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते, तत् सप्ताङ्गरहितस्य दुर्बलस्य विलसितमाश्रयरूपम् । वलिनां सर्वाङ्गशुद्धेर्विद्यमानत्वात्, स्वस्य च सर्वाङ्गराहित्यास्तीमनि वर्तमानत्वादिपराभवकारणे सत्यपि यत्पराभवो न प्राप्तस्तदाश्रयमित्यर्थः । तथा—भीमस्य भुवि राज्येऽनङ्गस्य राज्यं कथम् । अन्यभूमावन्यराज्यभावासंभवात् । अथ च भीमस्य महादेवस्य भुवि कामस्य राज्यमित्यप्याश्रयम् । परैर्ग्रहीतुमशक्यत्वादतिविपमायां भूमौ पराभवो न प्राप्यते अत्र चित्रं, अपि तु नेति काकुर्वी ॥

मध्यं वर्णयति—

मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं

वेधा न दध्यात्कमनीयमंशम् ।

केन स्तनौ संप्रति यौवनेऽस्याः

सृजेदनन्यप्रतिमाङ्गयष्टेः ॥ ८२ ॥

मध्यमिति ॥ वेधाः इदमीयमेतदीयं मध्यं तनूकृत्यानिर्कृतं

तत् तन्मध्यमिति इति कथयतामनन्तं जायते इति एषास्तीत्यादि तद्विषये तां संज्ञां स्तनयोः प्राग्जन्यनुसारं प्रतिभासितां पुराभवायां कथां मनोः कथयनं प्रकीर्तयाम् । एषास्तीत्यादि चन्दनस्य मयागतं भावः कथां विनां योरो कुतो कथयतामिति । म. सौ. ल. कृत. लोकोपनिषत्तुल्यो भावः ॥

रोमावली रणयति—

गौरीया पत्ता मृमगा कृदाति-

रक्तं गमप्यपतनममस्याम् ।

इती मध्ये विदने विभाता

रोमावलीमेन कम्पामस्याः ॥ ८३ ॥

गौरीया ॥ विभाता अस्या मये रोमावलीत्यत्र सेवक्युगीयस्य इतीया विरे कृताधिकम् । इति हिम्—मुग्धा रोमावलीयमपि पत्ता विरेण कृता कृतादिपतनममस्यां रोमावलीय कृता कृतादि । केय—गौरीया । पावेनी उपेक्षां तनुममस्यां यथा कृताति तयेयमपि । इय रोमावली न, किं रोमावलीयत्वात् नालम्पु निर्दिष्टम् । कृतां इति उदं ॥

पुनरपि कृताति रोमावली रणयति—

रोमावलीरजुमुरोजकुम्भां

गम्भीरमासाद्य च नाभिकूपम् ।

मदृष्टिपृष्ठा विरमेद्यदि सा-

नैषां वतपासिचयेन गुप्तिः ॥ ८४ ॥

रोमावलीति ॥ मदृष्टिपृष्ठा मम दृग्गतान्ता रोमावलीक्षणा रजुम्, उरोजलक्षणे कुम्भां, गम्भीर नाभिलक्षणं कूपं साद्य तर्हि विरमेद्याम्येत्, यदि पृष्ठा रोमावलीदीनां सिचयेन वरेण पृष्ठां गुप्तिप्रेष्ठं न स्यात् । यत रोदे 'एवं तु न जातम् इति रोद' । अवेष्टितानां सुरेण द्रष्टु शक्यत्वाद्दशनान्ता दान्येत्, वरायुतत्वात् नेत्यर्थः । अथच—अनायुतदशनाद्विरागः, आयुतदशनाच्चनुरागवशात्पुनः पुनर्दृष्टेन वर्धते इत्यर्थः । रोमावलीक्षणे गोपनादींचितं सूचितम् । अथ च—गोरकं, कुम्भां, गन्ती कूपं च प्राप्य पृष्ठा पिपासा तदा दान्येत्, यद्येषामसिचयेन वक्षण्या यत्प्राप्यपुरुषसमूहेन रक्षणं न स्यात् । राजकुमारेण वरायुपाणिभी रक्ष्यते, अतो जलहरणमामप्रीसद्वापे विना न शाम्यतीति । अनिगभीरनाभिरियमिति भावः । 'तृप्ते लस पिपासे द्वे' इत्यमरः । विरमेत् 'व्याहपरिभ्यो रम' इति न संपदम् ॥

उन्मूलितालानविलाभनाभि-

विड्वन्स्खलच्छृङ्खलरोमराजिः ।

१ 'स्तनावटे' इति जीवातुममत पाठः । २ 'अत्र समासोत्तयपद्धत-कारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'उत्प्रेक्षा' इति जीवातुः । ३ 'अत्र साहित्यविद्याधरी' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रानुमानमन्कार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रोत्प्रेक्षा-च्छृङ्खलानुप्रामाण्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र छेकातुमरूपकलेपाङ्कार' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'रोमराजि' इति पाठो जीवातुमुत्तावयोधासाहित्यविद्याधरीसमत ।

— 7 —

व्यासः श्रितौ उरु येनैवविधः । कदलीसम्भच्छायावुज्झा एतदूरु
आधित्य तिष्ठति । अथ च कामपीडितत्वादेतदूरु समालिङ्ग्य
वर्तत इत्यर्थः । महती भा दीसिर्यस्य । रतं सुरतं तस्य सर्गो नि-
र्माणं तत्र योग्यः ततः कर्मधारय इति वा । एवंविधो व्यासो
विस्तारः श्रितावूरु येन । अतिविशालावूरु इति भावः । 'भृगु-
शुक्रे प्रपते च जमदग्नौ पिनाकिनि', 'व्यासो मुनौ स्याद्विस्तारे'
इति विधेः ॥

जड्वे वर्णयति—

क्रमोद्धता पीवरताधिजङ्गं
वृक्षाधिरुढं विदुषी किमस्याः ।

अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताङ्गं

वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९७ ॥

क्रमेति ॥ अस्या अधिजङ्गं जड्वयोः विद्यमाना क्रमोद्धता पी-
वरता अवरोहकननिर्मिता पीनता वृक्षस्याधिरुढं वृद्धिप्रकार वि-
दुषी किं जानाति किम् । वृक्षो यथा मूलभागे सूक्ष्मः अग्रभागे
च स्थूलः तथेयं जड्वयोः क्रमेणोद्धता पीनता । ऊर्ध्वभागे वृक्षो
यथा भारवान्भवति तथेयं पीनतापीत्यर्थः । अथ च वृक्षाधिरुडा-
त्यनालिङ्गनविशेषं जानाति किम् । तथा—भ्रमीभङ्गिमिश्रम-
णान्तरवेष्टनविच्छित्तिभिः कृत्वा आवृतनङ्गं येन एवंविधमस्या
वासो दुकूलमपि लताया वेष्टितके प्रवीणं कुशलम् । यथा लता
भ्रमीभङ्गिभिः वृक्षं वेष्टयति तथैव दुकूलमप्यङ्गं वेष्टयतीति भावः ।
'वाहुभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य कानिनी कान्त उत्थिते । अङ्गमारोहते
यस्य वृक्षाहूढः स उच्यते ॥' 'उपविष्टं प्रियं कान्ता सुप्ता वेष्ट-
यते यदि । तल्लतावेष्टितं ज्ञेयं कानानुभववेदिभिः ॥' अधिजङ्गम्,
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

गुरुकौ वर्णयति—

अरुन्धतीकामपुरंध्रिलक्ष्मी-

जम्भद्विपदारनवान्विकानाम् ।

चतुर्दशीयं तदिहोचितैव

गुल्फद्वयाप्ता यददृश्यसिद्धिः ॥ ९८ ॥

अरुन्धतीति ॥ अरुन्धती वसिष्ठपत्नी, कामपुरंध्री रतिः, ल-
क्ष्मी, जम्भद्विपद्वारा इन्द्राणी, नवसंख्याका अम्बिकाश्च ब्राह्मया-
द्याः सप्त, गौरी सरस्वती चेति द्वे, एतासां त्रयोदशानां पूरणी
चतुर्दशी इयं यद्यस्मात् तत्तत्सादिहास्यानदृश्यस्य वस्तुनः सिद्धि-
दृश्यता सा उचितैव युक्तैव गुल्फद्वयेन आप्ता प्राप्ता । अरुन्धत्या-
दिवदियमतिमुन्दरी पतिप्रता च, तत्सादृश्यां निम्नगुल्फत्वं नान
सानुद्रिकं लक्षणं युक्तमेवेति भावः । यत्सादृश्यानदृष्टिर्दिष्टव्या,
तत्सादृश्यानदृष्ट्यादीनां चतुर्दशी सनुचितेति वा संयन्धः । (अ-
थ च चतुर्दश्यां निधायदृश्यताया अदृश्यीकरणविद्यायाः सिद्धिः
तापकानां प्राप्तिरचितैव—इति सुखावरोधः) । आगमे 'चतुर्द-
श्यानदृश्यत्वनिर्दिष्टमिति' इत्युक्तमित्यर्थः चतुर्दशानां पूरणी
'तस्य पूरणे उद्दे' । संत्पादित्वात्र नन्द । दित्वान्द्वि ॥

पङ्क्तिः पादौ वर्णयति—

अस्याः पदौ चारुतया महान्ता-

वपेक्ष्य सौक्ष्म्यालवभावभाजः ।

जाता प्रवालस्य महीरुहाणां

जानीमहे पल्लवशब्दलब्धिः ॥ ९९ ॥

अस्या इति ॥ चारुतया सौन्दर्येण कृत्वा महान्तौ उत्तमौ अ-
स्याः पदावपेक्ष्य यत्सौक्ष्म्यमल्पत्वम्, एतस्याः सुन्दरपदापेक्षया
स्वस्य यदल्पत्वम् । तादृक्सौन्दर्याभावादित्यर्थः । तस्मात् लवभा-
वभाजः पदशोभालेशरूपत्वं भजत महीरुहाणां प्रवालस्य बाल-
किसलयस्य 'पल्लव' इति शब्दस्य लब्धिर्लाभो जात इति वयं
जानीमहे । पदो लवः भैम्याश्चरणसंयन्धी लवो लेशो यस्य पदो
लवरूपो वायमिति पल्लवशब्दः । प्रवालशब्दस्य पल्लवशब्दप्राप्ति-
रतो जातेत्यर्थः । प्रवालादप्यधिकरमणीयौ चरणाविति भावः ।
लब्धिरिति 'किन्नावादिभ्यः' इति किन् ॥

जगद्रूपमूर्धसु रूपदर्पा-

द्यदेतयादायि पदारविन्दम् ।

तत्सान्द्रसिन्दूरपरागरागै-

र्द्रयं प्रवालप्रवलारुणं तत् ॥ १०० ॥

जगदिति ॥ एतया (सु) रूपदर्पात्सौन्दर्यगर्वाजगद्रूपमूर्ध-
सु लोकत्रयसुन्दरीशिरःसु पदारविन्दं यद्यस्माददायि दत्तम् ।
तत्पदारविन्दद्वयं तेषु मूर्धसु सान्द्रं यत्सिन्दूरं तस्य परागस्तेषां
रागैर्लौहित्यैः कृत्वा प्रवालात्पल्लवात्, विद्रुमाद्वा प्रवलमधिकम्
अरुणमारुक्तं जातं ध्रुवमुल्लेखे । भैमीचरणावत्यरुणाविति भावः ॥

रुपारुणा सर्वगुणैर्जन्यन्त्या

भैम्याः पदं श्रीः स विधेर्वृणीते ।

ध्रुवं स तामच्छलयद्यतः सा

भृशारुणैतत्पदभागिवभाति ॥ १०१ ॥

रूपेति ॥ श्रीलक्ष्मीः शोभा च विधेर्द्रव्यः सकृदाद्रम्याः
पद स्थानं स्वरूपत्वं अधिकारं वा वृणीते स्म । यतः—सर्वः श्री-
गुणैः कृत्वा श्रियं जन्यन्त्याः । अत एव किंभूता—रुपा क्रोधेन
अरुणा स ब्रह्मा ध्रुवं निधितं तां श्रियमच्छलयद्यतारितयान् ।
यतो यत्साद्रुशारुणातिरक्ता सा श्रीः एतत्पदभागभैमीचरणभैमीनी
विभाति शोभते । यद्वा भृशारुण इति पदविशेषणत्वेनैकं पदम् ।
पदसदृच्छलेन भैमीचरणं दत्तयान्, न स्वरूपादि । शायुणा जितो-
ऽन्योपि देवतां प्रसवीहृष्य तत्पदं वाचने । भैमीचरणशोभा लो-
कोत्तरेति भावः ॥

यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ

पादाञ्जराजौ परिशुद्रपाप्मी ।

१ अनेनेत्यादिपदव्यवहारी इति साहित्यविद्याधरी । २ अने-
नेत्यादिपदव्यवहारी इति साहित्यविद्याधरी । ३ अनेनेत्यादिपदव्यवहारी
इति साहित्यविद्याधरी ।

१ अनेनेत्यादिपदव्यवहारी इति साहित्यविद्याधरी ।
२ अनेनेत्यादिपदव्यवहारी इति साहित्यविद्याधरी । ३ अनेनेत्यादिपदव्यवहारी
इति साहित्यविद्याधरी ।

जाने न शुश्रूषयितुं स्वमिच्छ

नतेन मूर्धा कतरस्य राज्ञः ॥ १०२ ॥

यानेनेति ॥ तन्व्याः पादाद्वरातो धेष्टकमलतुल्यौ चरणौ कतरस्य राज्ञः कस्य नृपस्य प्रणयकलहे नमस्कारार्थं नतेन नध्रेण मूर्धा प्रयोज्येन स्वमात्मानं शुश्रूषयितुमात्ममेवा कारयितुम् इच्छ अभिलाषुकादिनि न जाने । किंभूतौ—यानेन गमनेन कृत्वा जितो दन्तिनाथो हन्तिध्रेष्ठो याभ्याम् । तथा—परिशुद्धो रमणीयः पार्ष्णिश्वरणपश्चाद्भागो ययोनो । एतादृह महत्तपः केन राजा कृतमिति न जाने इत्यर्थः । गजगमनेयमिति भावः । भैमीचरणादेव राजानो यानेन विजययात्रया जितः गजपतिः गौडेश्वरो याभ्यां तौ । तथा—परिशुद्धः पार्ष्णिः पार्ष्णिप्राहो ययोरिवभूतौ सन्तौ कस्य राज्ञः भीतत्वात्तमस्कारार्थं नध्रेण गिरसा स्वसेयां कारयितुमिच्छ न जाने । अन्योप्येवंविधो राजा गृध्रमग्न्यास्वसेया केन कारयिष्यतीति न ज्ञायते । तेन प्रसिद्धेनोर्जितेन मूर्धा न जाने इति न अन्यत्पुर्वचदिति वा ॥

कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणि-

पादादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः ।

उद्वेगभागद्वयताभिमाना-

दिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ १०३ ॥

कर्णेति ॥ स्वस्य आत्मनोऽखिलं समग्रं यत्तुल्यं पादानीलोत्पलादि तस्य जेतुः जैत्रस्य कर्णादेः कर्णः, अक्षि नेत्रम्, दन्तच्छद ओष्ठः, बाहुः पाणिः, पादश्वरणः, एतेषां समाहारः, तत् आदिर्यस्य । आदिशब्दादहुल्यादेरवयवस्य प्रत्येकमद्वयताभिमानात् मत्सदृशं सुन्दरमन्यन्नास्तीति अहमेवेकं सुन्दरमित्यद्वैतगर्वा-दुद्वेगभाक् क्रोधयुक्तः वेधाः इहैवास्यां भैम्यामेव द्वितीयं द्वयोः पूर्णं कर्णादि कृतवान् । हे कर्णादय, एवं गवं चेत्कुरुह तर्हि भवद्वर्षशान्त्यर्थं भवत्सदृशमन्यमस्यामेव करिष्यामीति द्वितीयं कर्णादि कृतवानित्यर्थः । अतिकुद्धो हि तद्वर्षशान्तये तत्रैव प्रतिद्वन्द्विनं रचयति । भैमीकर्णां भैमीकर्ण इव, नान्येन तुल्यः । एवं नेत्रादावपि ज्ञातव्यम् । 'कर्णाक्षि-' इत्यादौ प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । 'स्वाखिल-' इति भाषितपुंस्कर्म ॥

तुपारनिःशेषितमजसगं

विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।

पञ्चस्त्रिहास्याङ्गिकरेष्वभिख्या-

मिक्षाधुना माधुकरीसदृश ॥ १०४ ॥

तुपारेति ॥ विधातुः इह एषु पञ्चसु आस्यम्, अङ्गी, करौ च एतेषु भैमीवदनचरणद्वन्द्वपाणिद्वन्द्वेषु विषये अभित्यामिक्षा शोभायाच्ना माधुकरीसदृश यतिमिक्षातुल्या । भवतीति शेषः । किंभूतस्य विधातुः—तुपारेण हिमेन निःशेषितमात्यन्तिकं विनाशितमजसगं कमलसृष्टिमधुना इदानीं पुनः विधातुकामस्य निर्मातुकामस्य । मिक्षा हि गृहपञ्चक एव भवति । मधुकरो ह्यनेकानि पु-

ष्पाणि मधु यातिनाम्नोदरभरणं करोति, तत्पुष्पानिवात्मानाङ्गी । कमलान्येन इदानीं तुल्यानि मेनि भावः । आत्मागीतो प्राण्यङ्ग-न्देऽपि पञ्चस्त्रिहास्याङ्गिकरेण 'अभिरुग्गतात्वे च' इत्येकवाक्याभावात् ॥

अनुत्तीर्णयति—

एष्यन्ति यावद्वृणनादिगन्ता-

नृपाः सराताः शरणे प्रवेष्टुम् ।

इमे पदाब्जे विभिनापि सृष्टा-

स्तावत्स एवाहुल्योऽज लेखाः ॥ १०५ ॥

एष्यन्तीति ॥ सरातां नृपा इमे पदाब्जे भैमीचरणकृत कर्मभूते शरणे रक्षते प्राप्नुं कामादन्मान्तरक्षतं युयामिति वदन्तो यावद्वृणनाद्यात्ममग्न्याङ्गादिगन्तास्तस्मात्तादेव्यन्ति समागमिष्यन्ति, विभिनापि तावत्स्य तात्पर्यमग्न्याङ्गा अहुल्योऽहुलिरूपा रेखा एतां चरणद्वन्द्वे सृष्टा निमिता । एता अहुल्यो द्वाः दिगन्तावान्ति दशमग्न्यात्तादशादिगन्ताः कामातो नृपाः समागमिष्यन्तीति सूत्रार्थं प्रवृत्त्या दश रेखारूपा अहुलय एव निमिताः । 'न रेखा' इति पाठे अहुल्यो न भवन्ति, किंतु रेखा पुन्यन्वयः । यावद्वृणनादित्यव्ययीभावे 'अपञ्चम्या' इति वचनादन्मात्राभावे ॥

नसान्तरणयति—

प्रियानखीभूतवतो मुदेदं

व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः ।

एतत्पदच्छन्नसरागपञ्च-

सौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा सात् ॥ १०६ ॥

प्रियेति ॥ विधिः सुदा स्वेच्छया प्रियाया नखीभूतवतो नखं प्राप्तवत इन्दोः इदं दशवं दशमग्न्यात्वं साधु उचितं व्यधात्कृतवान् । अथ च साध्वी शोभना दशावस्था यस्य एवविधं (धत्वं) कृतवान् । कथमित्यत आह—अन्यथा अस्य इन्दोः एतस्या पदच्छन्ना चरणव्याजेन सरागपञ्चमौभाग्यं रक्तोत्पलसौभाग्यं तस्य भाग्यं लाभः कथं स्यात्—दशसंख्यत्वेन भैमीसमीचीनावस्थत्वेन च विनैतच्चरणसेवा न लभ्यते । अनेन तावच्छब्दा, तस्मात्स साधुदशत्वं कृतमिति ज्ञायत इत्यर्थः । चन्द्रपद्मयोर्विरोधाच्चन्द्रोदये कमलस्य संकोचात्समीचीनावस्थत्वेन विना रक्तोत्पलसंख्यत्वं न युज्यते, स तु जातः, तस्य च रक्तत्वं लब्धम् तस्मादेतदनुनो यत इत्यर्थः । अन्योऽपि साधुदशत्वेनाप्राप्यमपि प्राप्नोति । इहापि चरणनखाश्चन्द्रतुल्या इति भावः ॥

अहुल्योऽपि च पुनः पृथक्त्वेन वर्णयति—

यशः पदाहुल्योऽपि मुखं च

विभर्ति पूर्णेन्दुचतुष्टयं वा ।

कलाचतुःपट्टिरूपेण वासं

तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम् ॥ १०७ ॥

१ 'अत्र रूपकस्थालकारः । अर्धान्तरप्रतीतिस्तु रूपकादेव, तेन न संभाव्योक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रानन्वयोपमालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्रोपेक्षाकार' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र छेदापुत्रासं पातुमानापह्वल्यकारा' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'कराहु' इति पाठः साहित्यविद्याधरीसमतः ।

यश इति ॥ या भैमी यशः कीर्तिः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखं च एत-
द्रूपं पूगेन्दुचतुष्टयं षोडशकलचन्द्रचतुष्टयं विभक्तिः । तस्यां अस्यां
तुष्टयि भैम्यां चतुरधिका पाष्टिः कला कथं नाम वातं नोपैतु,
अपि तु प्राप्नोतीति युक्तमेतन् । षोडशकलचन्द्रचतुष्टयधारणाद्योड-
शकलाश्वतुर्गुणिताश्वतुःपष्टिर्भवन्तीति युक्तमित्यर्थः । गीतवाद्यादि-
कलाप्रवीणेष्वित्यर्थः । कलेति ज्ञात्यैकवचनम् । कलानां चतुःप-
ष्टिरिति वा । 'कलाः' इति पाठे कलारूपा चतुःपष्टिरिति ॥

अथ वर्णयितुमशक्येयमिति निगमयति—

सृष्टातिविश्वा विधिनैव ताव-

तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।

वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेय-

मवापिता वाक्स्थपारमेव ॥ १०८ ॥

सृष्टेति ॥ विधिर्नैव इयं तावत् आदौ अनिविश्वा जितत्रै-
लोक्ष्या सृष्टा । अतिसुन्दरी इत्येत्यर्थः । अनन्तरं यौवनेन तस्या-
प्यतिविश्वसत्तगत्यापि विधेर्वा उपरि नीता दैवादवर्गान्द्वारापेक्षयाधिकं
सौन्दर्यं प्रापिता । तारुष्येति सौन्दर्यं भवति । ततोऽप्यनन्तरं
मनोभुवा कानेन वैदग्ध्यं सर्वव्यापारचातुर्यमध्याप्य शिक्षयित्वा
यावत्पक्ष्य पारं परनीरमवापिता । वर्षायितुमस्तन्यत्वाद्वागगोचरं
इत्यर्थः । अथ च विद्यापारं प्राप्तित्यर्थः । नदनवसादनिचतुरे-
षमित्यर्थः । अन्योऽपि प्राज्ञोऽध्यापितः सत्त्वाध्यापारं प्राप्नोति ॥

इति स चिकुरादारभ्यैनां नखावधि वर्णय-

न्हरिणरमणीनेत्रां चित्राम्बुयौ तरद्वतरः ।

हृदयभरणोद्वेलानन्दः सखीवृतभीमजा-

नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥१०९॥

इतीति ॥ स धराधिपो नलः तस्योन्निवृत्ता भीमजा तस्मा
नयनविषयीनाथे नयनगोचरत्वे भावमभिलाषं दधार । इदानी-
नात्मानं नयति संहितभैरवे दर्शयिष्यामीति तस्य पुद्गिरपदेत्यर्थः ।
प्रकृत्यो जात इति भावः । इन्द्रवरदाना तस्योक्त हितयैव भैरवा
द्रष्टव्यो गान्धेन केनचिदित्यभिप्रायं सूचितः । नि पुर्वम्—इति
पूर्वोक्तप्रकाशेन चितुतादाहारन्य वेदावाप्तमारन्य नस्तत्रापि नगव-
पन्त हरिपरमजीवधेये यस्यान्तान्नेत्या भैरवो दर्शयन् । तथा—वि-
मान्मुखा अमुतमौन्दर्वदर्शनायैवायं वल्लभेतरुच्यमानमन्तर ना-
नन यस्य सः । साधये । भैरवोदर्शनायैव हृदयस्य भस्मेन
परिपूर्येन उद्धेत वेला मयादा तिर य विप्र न्योऽयं बहल आ-
नस्यो यस्य सः । उद्धेत वेला—यस्य सत्पुत्रः सूर्यितस्य । अन्त-
रपुद्गलं सम्मीत स्थानं परेपुर्वं बहे विप्रोऽयं । अन्तरादे-
वोक्तोक्तिरिति चेदपि । इति चितुतादाहारं प्रकृत्यो जात इति भावः ।

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

गौडोर्वांशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा-

काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सगोंगमत्सप्तमः ॥७॥

श्रीहर्षमिति ॥ गौडोर्वीशकुल्ल गौडदेशमूलवंशस्य प्रश-
न्तिर्वर्णना तस्या भगिनौ रचना तस्या आतरि एककृतृत्वान् ।
सापि येन रचितेत्ययं । वैरसेनिचरिते चारुणि महाकाव्येऽयं सप्तमः
सर्गः अगमव समाप्ति प्राप्तः । आतराति भाषितपुंस्त्वम् ॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनायककृते नैपथ्यप्रकाशे
सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः ।

इदानीं नलो दिक्पालदूतं कृतवानिति वक्तुमष्टमं संगमरनते-

अथाद्भूतेनास्तनिमेषमुद्र-

मुनिद्रलोभानममुं युवानम् ।

दश पपुन्ताः सुदशः समस्ताः

सुता च भीमस्य महीमयोः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ भैमीनयनविषयीभावाभिज्ञापानन्तर ता
ननन्ता सुखा सायौ नमोभयौ नमस्तुता भैमी च भ्रमं
युवानं हता हता पशु सन्निपत्य ददतु । रोक्षान्—भ्रमोत्त
भैमीनौन्द्वयविवेकाभवेन सुखा जला लला निमेषमुदा नेय-
तसोचनीतिवत् । अत एव सा विरभारगमादुद्दिष्टेनानमुदा-
रोनाद्यम् । दंष्ट्रिकश्चनेन क्लृप्तवोहिन सूचितम् । अति-
न्तितनुवददंभवादाभवेन अनविमेषमुष्टं यथा तथा पशुर्ति-
या । पुत्रवदेन दमोन्नयनम् सूचितम् । भैमीमुखा ससं अति
तपसा जाता हवि भवेत् ।

क्रियच्चिरं देवतनामितानि

निश्चितमेतं प्रनयन्तु नाम ।

पल्लजालैः पिहितः नयं हि

महाशुभानाम्यर्चुडिन्नः ॥ २ ॥

[illegible]

Handwritten:

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

[illegible]

नैव प्रकाशं प्राकट्यं दृश्यत्वमासादयति प्राप्नोति । 'वृन्दारका
दैवतालि' इत्यमरः ॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मि-
नलस्य भैमीमभिलष्य यावत् ।

सराशुगः सुभ्रुवि तावदसां
प्रत्यङ्गमापुङ्खशिवं ममज्ज ॥ ३ ॥

अपाङ्गमिति ॥ नलस्य दृशोर्नत्रयोः रश्मिर्दासिः भैमीमभि-
लष्य अपाङ्गमप्यतिर्नैकश्यादविलम्बस्याप्यमपि नेत्रग्रान्तं यावन्नाप
प्राप तावदादावेव सराशुगः सुभ्रुवि सुन्दर्यामस्यां प्रत्यङ्गं प्रत्य-
वयवं पुङ्खस्य शिखा अग्रं तत् आ मयादीकृत्य, अभिव्याप्य (वा)
ममज्ज । नलकर्तृकसामिलापदर्शनोपक्रममात्रेण प्रत्यङ्गं भैमी अ-
तितरां कामाधीना जातेति भावः । अभिलाषं प्रति रश्मेरुपचा-
रात्कर्तृत्वे समानकर्तृक वात् क्तवो ल्यप् । आपुङ्खशिवम्, 'आह
मयांदाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः ॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसाम्या-

दुपाचरद्वावपि पञ्चवाणः ।

कथं न वैमत्यममुष्य चक्रे

शरैरनर्धार्धविभागभागिभिः ॥ ४ ॥

यदिति ॥ पञ्चवाणः कामो द्वावपि नलभैम्यौ अक्रमं परिपाटी-
रहितं युगपद्विक्रमरूपायाः शक्तेः सामर्थ्यस्य साम्यात् विक्रमो
मनउत्साहः शक्तिः शरीरं बलं तयोः साम्यात्तुल्यत्वाद्वा यद्य-
स्मादुपाचरदान्मवशीचकार । तत्तत्साप्यपञ्चवाणत्वेऽप्यमुष्य का-
मस्य अर्थनार्थेन अर्थाधिकार्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यां विभागः तद्भाजो न
भवन्ति तैरनर्धार्धविभागभागिभिः एवंभूतैरपि वार्णवैमत्यं वैषम्यं
न कृतम् । पञ्चभिरपि प्रथमं नलस्य व्यथं कृतवानन्तरं तावद्भि-
रेव भैम्या व्यथं चेदकरिष्यत्क्षमभयोरनुरागोऽवटिष्यत् ।
तत्तु तेन न कृतम्, तुल्यकालमेवोभयोरनुरागदर्शनान् । यद्येक-
समयावच्छेदेन व्यथं कुर्यात्तर्हि वाणानां दशत्वात्पञ्चवं भज्येत ।
यस्मादधार्धिकां द्वां द्वां वार्णा चेत्संभवतस्तद्व्यप्यनुरागसाम्यं सं-
भाष्येतापि । न त्वेवं युज्यते । भग्नस्य वाणस्य व्यथेऽसामर्थ्यात् ।
द्वाभ्यां नलस्य त्रिभिर्नैम्या व्यथे वैषम्येन वा, अनुरागे वैषम्येण
भवितव्यम् । तच्च वार्गपथे वाणवैषम्ये च मत्स्यपि न जातम् । तत्र
पराक्रमशक्तिसाम्यमेव हेतुरित्यर्थः । द्वयोरप्येककालमेव तुल्य-
पदानुरागो जात इति भावः । यद्वा वैमत्यं कलहः विषममत्य-
त्वाद्वाणानां विभागो न घटते । एतस्य द्वैरीकरणे नलस्यैषामपि
प्राप्नोति, यस्य च प्राप्नोति स एव वैमत्यमाचरन्तीत्यर्थः । वाणानां
वैमत्यमपि स्वविक्रमशक्तिसाम्यादेवोपाचरदिति वा । यथा
राजा स्वसेवकानां वैमत्यमिदमत्यप्रकारेण कार्यं माधयति तथैव-
त्यर्थः । तस्मादेव वैमत्यं न कृतमिति भावः । अथ च—वेः
रश्मिः कन आक्रमन इदमेव तत्र वा शक्तिः सामर्थ्यं तेन मा-
न्यादुपलब्धम् । 'उपेक्षितोत्थापेन' इति यावत् । यथा क्रोत-
वदे रश्मिनाम्नानुगन्धवत्वा गृह्णति तथा पञ्चवाणोऽपि युगप-

द्वावपि तेन न्यायेन यस्मादुपाचरत्, तस्मादस्य वार्णरपि विम-
संख्यत्वेऽपि विरुद्धत्वं नाकारि । अथ च कामेनायं न्यायोऽपि कृतः
अत एव वेमेतिरिव मनियंस्य तद्वावो वैमत्यं बलं कपोतना
एव । स कामवाणैरपि न कृतः, अपि तु कृत एवेति काका वा
स्येयम् । तैरपि पञ्चभिरैकैर्देव मिलित्वा युगपदेव तां वर्णाङ्गनां
कालस्य सूक्ष्मत्वात् । विक्रमतुल्यो नलः, शक्तितुल्या भैमी, तं
विक्रमशक्तितुल्यो तां सकृदेव स्ववार्णः कुमुभैरुपवदेय
इति वा ॥

अनुरागमाम्यमेवाह—

तस्मिन्नलोसाविति सान्वरज्य-

त्क्षणं क्षणं केह स इत्युदात्त ।

पुनः स तस्यां बलतेऽस्य चित्तं

दूत्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्ति ॥ ५ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा भैमी तस्मिन्पुरुषे असौ नल इति हेतु-
अन्वरज्यद्वनुरक्ता । अनन्तरं मौऽनिसुन्दरो नलोऽविमुक्तः
इहास्मिन्नन्तपुरे क कुत इति क्षणक्षणं प्रतिक्षणं विचि-
तदान्नोदासीनासीत् । क्षणमन्वरज्यत् क्षणमुदान्नेति वा । वन-
चित्तमस्यां पुनर्मुहुर्बलते, स चञ्चलमभूत् । अथानन्तरमनेन तं
नास्य चित्तेन वा दूत्यादेतोः पुनर्न्यवर्ति परावृत्तम् । दूत्याङ्गीकृतं
भैम्यमिलापो न युक्त इति परावृत्तमित्यर्थः । उन्नयोरपि भूतानु-
रागोऽभूदित्यर्थः । 'पुर. स' इति पाठे प्रथमम् ॥

कयाचिदालोक्य नलं ललजे

कयापि तद्भासि हृदा ममजे ।

तं कामपि मेने सरमेव कन्या

मेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥

कयेति ॥ कयाचिदालोक्य नलमालोक्य ललजे अनुरागवत्
त्यक्तितलजानुभावया भूतम् । कयाचिद्यौटया तद्भासि तलकाली
हृदान्त करणेन ममजे निमग्नम् । मौन्दयंदर्शनमात्रेणाश्रुरेता
सामिलापया सरपरवशया जातम् । कापि कन्या कुनरो न
सरमेव मेने । अतिसौन्दर्यात्सरजनकत्वाच्चेत्यर्थः । अन्या नरो
भूवशभूय कामवशान्वमेव मेजेऽग्निश्रियत् । अननुभूतमनो-
मापि नले सानुरागा जातेति भावः । 'तं वीक्ष्य काचि कुञ्ज
ललजे' इत्यपि पाठः ॥

कस्त्वं कुतो वेति न जातु शेकु-

स्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।

उत्तस्थुरभ्युत्थितिवाञ्छयेव

निजासनाचेकरसाः कृशाङ्गयः ॥ ७ ॥

१ 'अत्र लेखानुप्राप्तानि शोधय्य आर्ये' इति माह्विद्विद्यारणी ।
'अत्र निमन्युगपदुनवत्र मनस्यद्वारविरोधस्य समर्थद्वारा मनः सन्त-
रोमानानोऽद्वारः' इति जीवानुः । २ 'अत्र ननाशद्वारं कथं दूर-
इति मुखावबोधमाह्विद्विद्यापरीक्षनं नाड । ३ 'अत्र न-
द्वाराद्वारः' इति माह्विद्विद्यारणी । ४ 'न ललजे' इति
मुखावबोधमाह्विद्विद्यापरीक्षणम् ।

१ 'अत्र लेखानुप्राप्तानि शोधय्य आर्ये' इति माह्विद्विद्यारणी ।
'अत्र निमन्युगपदुनवत्र मनस्यद्वारविरोधस्य समर्थद्वारा मनः सन्त-
रोमानानोऽद्वारः' इति जीवानुः । २ 'अत्र ननाशद्वारं कथं दूर-
इति मुखावबोधमाह्विद्विद्यापरीक्षनं नाड । ३ 'अत्र न-
द्वाराद्वारः' इति माह्विद्विद्यारणी । ४ 'न ललजे' इति
मुखावबोधमाह्विद्विद्यापरीक्षणम् ।

क इति ॥ कृशाङ्गयः अप्रतिभाया अप्रागल्भ्यस्यातिभाराद-
तिबाहुल्याद्धेतोः इति तं प्रष्टुमपि जातु कदाचित्तत्र कंचित्कालं
स्थिता अपि न श्रेष्ठः । इति किम्-कस्त्वं किसंज्ञकः, कुतो वा
देशादागत इति । तर्हि किं चकुरत आह—नैकरसा लज्जाभयानु-
रागादियुक्ताः सत्यः अभ्युत्थितवाञ्छयेवाभ्युत्थानकाङ्क्षयेव नि-
जासनात्स्वीयस्वीयासनादुत्तस्थुरत्यिताः । अन्योऽप्यप्रतिभोऽति-
भारोऽपि किमपि वक्तुं न शक्नोति । ईहासज्जावेऽप्यूर्ध्वकर्मत्वादु-
त्तस्थुरित्यत्र तद्विभावः ॥

स्वाच्छन्दमानन्दपरम्पराणां

भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।

महारयं निर्झरिणीव वारा-

मासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

स्वाच्छन्दमिति ॥ भैमी तमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमान-
न्दपरम्पराणां स्वाच्छन्दनाधिक्यमवाप । 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च'
इत्यभिधानात्स्व आत्मीयश्छन्दोऽभिलाषो यस्य सः स्वच्छन्दो नि-
रवग्रहः तस्य भावः स्वाच्छन्दम् । का कमिव—निर्झरिणी नदी
धाराधरो मेघः तस्य केलिकालः क्रीडासमयः तं वर्षासनयमा-
साद्य प्राप्य वारां जलानां महारयं महावेगमाधिक्यमिव लभते
स । दर्शनमात्रेण लोकोत्तरमानन्दं प्रापेति भावः ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे

नास्या दृगस्याङ्गमयास्यदन्यत् ।

नादास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां

विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥ ९ ॥

तत्रेति ॥ अस्या द्रमयन्त्या इह यदस्य नलस्याङ्गमये प्रथमन-
पश्यत्, तत्रैव तस्मिन्नेवाङ्गेऽनुरागवशाद्विनिमग्ना सती प्रथमदृष्टमङ्गं
विहाय अन्यदङ्गं तर्हि नायास्यत् न प्राप्स्यत्, यदि चिराच्चिरकाला-
त्संजातो निमेषो नेत्रसंकोचः विच्छिद्य विच्छिद्य पूर्वदृष्टाङ्गविच्छेद
कुवा कृत्वा अलौ भैम्यै बुद्धिधारानन्यानन्यां बुद्धिं दर्शनेच्छा-
संतति नादास्यत् । तेन तु उज्ज्वलतरं दत्तं, तद्वशादेवान्यदङ्गं प्राप-
यित्यर्थः । अनिसुन्दराङ्गदर्शनस्य निमेषेण विच्छेदे कृते सत्यनन्तरं
तत्त्ववाङ्मस्य दर्शनेच्छया पुनरप्यङ्गान्तरदर्शनं, न तु प्रथमाङ्गदर्श-
नविरक्त्येत्यर्थः । सर्वेऽप्यवयवा अनिसुन्दरा इति भावः । मिया-
निपचां लुह् ॥

दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य

जग्राह नाप्राग्वगताङ्गहर्षः ।

सङ्गान्तरेऽनन्तरमीक्षिते तु

निवृत्य ससार न पूर्वदृष्टम् ॥ १० ॥

दृशेति ॥ सा दृशा सालिङ्गितं दृष्टमप्यन्य नलस्य प्रथमदृष्टा-
दन्यदङ्गं अग्रे प्रथमतोऽग्रगतानि दृष्टान्यगमि तत्त्वमितैर्हर्षरानन्दै-
र्हेतुभिर्न जग्राह । दृष्टमप्यङ्गं दर्शनराग्य ददतेत्यर्थः । दर्शानु-
-

१ 'अभेदोपशान्तर' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र उक्तं च-
नोपमादयः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र उक्तं च-
रति साहित्यविद्याधरी ।

वादनन्तर निमेषादिवशादङ्गान्तरे ईक्षिते तु पुनः निवृत्य परावृत्य
पूर्वदृष्टं प्रथमदृष्टमङ्गं न ससार । प्रथमदृष्टादन्यनन्तरदृष्टस्याङ्गस्या-
तिरमणीयत्वात्, दृश्यमानाच्च प्रथमदृष्टस्यातिरम्यत्वात्, सुखपर-
वशत्वाद्वाधुव्य प्रथमदृष्टमङ्गं न स्मृतवती । नालोक्तेति भावः ।
अन्यत्र हि पूर्वदृष्टं स्मर्यते, अत्र तु नेत्याश्चर्यम् । पूर्वोक्त एव भावः ॥

हित्वैकमस्यापघनं विशन्ती

तद्वृष्टिरङ्गान्तरभुक्तिर्सीमाम् ।

चिरं चकारोभयलामलोभा-

त्स्वभावलोला गतमागतं च ॥ ११ ॥

हित्वेति ॥ तस्या भैम्या दृष्टिः स्वभावलोला सती उभयोः
प्रथमदृष्टानन्तरदृष्टयोरङ्गयोर्लोभः तत्र लोभाद्दोलुपत्वाद्धेतोः चिरं
गतं गमनम्, आगतमागमनं च चकार । द्वयोरप्यङ्गयोरतिसौन्द-
र्याद्गतागताभ्यां विवेकं कर्तुमशक्ता द्वयमपि कर्तुं नाशकदिति भावः ।
किमूता दृष्टिः—अस्य एकमपघनं अङ्गं हित्वाङ्गान्तरस्य भुक्तिरा-
लोकनं तस्याः सीमां मर्यादां विशन्ती अङ्गान्तरमवलोकयन्ती ।
स्वभावलोलं च गमनागमने करोति । अन्योपि वणिग्देशान्तरस्थं
वस्तु ग्रहीतुं स्वदेशस्थं विक्रेतुं गमनागमने करोति । 'अपघनो-
ऽङ्गम्' इति निपातः ॥

निरीक्षितं चाङ्गमवीक्षितं च

दृशा पियन्ती रभसेन तस्य ।

समानमानन्दमियं दधाना

विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥ १२ ॥

निरीति ॥ सा विदर्भसुभ्रूः भैमी तस्य नलस्य प्रथमं नितरा
सादरनीक्षितमेकमङ्गम्, अनीक्षितं विशेषाकारेणानवलोकितं चान्य-
दङ्गम्, दृशा रभसेनौसुन्येन हर्षेण पियन्ती सादरं त्रिलोकयन्ती
सती किंचिद्दृष्टाङ्गदर्शनविषयेऽपि सादरं दृष्टाङ्गजितानन्देन स-
मानं तुल्यमानन्दं दधाना धारयन्ती किं सर्वं दृष्टम्, किं चेपदृष्टम्,
यद्वा किं सादरदृष्टम्, किं च सर्वथेयादृष्टमित्युभयोर्भेदं तारतम्य
न विवेद । तुल्यसौन्दर्यत्वादयोरपि दर्शने तुल्यानुरागानुभूति
भावः । लोकेत्य दृष्टेऽनादर, अदृष्टे चोत्साहो भयानि, तथात्र तु
न । उभयोरपि लोकोत्तरत्वादिनि भावः । अन्यापि योगिनी दृष्टं
घटादि, अदृष्टं वागगोचरं धुतिगम्यं गृह्यत्वरूपं च दृशा ज्ञानेन
किं सारं किमसारमिति सादरं विचारयन्ती घटादिनिर्ममेन धु-
त्यादिप्रनागगम्यमानन्दस्वरूपं ब्रह्मसाक्षात्कारदशापान्नीकरोती-
त्युक्तिः ॥

मृक्ष्मे घने नैपथकेऽपपाये

निपत्य निस्पन्दतरीभवत्याम् ।

तस्मानुबन्धं न विमोच्य गन्तु-

मषारि तटोचनखज्जनाभ्याम् ॥ १३ ॥

१ 'अत्र उक्तं च-
नोपमादयः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र उक्तं च-
रति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र उक्तं च-
रति साहित्यविद्याधरी ।

सूक्ष्म इति ॥ तल्लोचनलक्षणाभ्यां खञ्जनाभ्यां तस्य केशपा-
शास सादरावलोकनलक्षणमनुबन्धं संवन्धम्, अथ च तन्निमित्तं
वन्धनं विमोच्य त्यक्त्वा नापारि नाश (शा) कि । किंभूता-
भ्याम्—सूक्ष्मे घने निविडे च नैपथकेषापादो सादरावलोकनार्थं
निपत्य नितरां पतित्वा सादरावलोकनादेव निस्पन्दतरीमवच्छां
नेत्रसंकोचरहिताभ्याम् । खञ्जनोऽपि पादो पतितो वन्धनं विमोच्य
पदमपि चलितुं न शक्नोति । भैमीदृष्टिश्चिरकालं केशपाशमेवा-
लोकतेति भावः । केशाः सूक्ष्मा घनाश्च । 'सूक्ष्मास्तु पाणिदण-
नाहुलिपर्वकेशाः' इत्यादि लक्षणम् । 'पाशः कचान्ते सद्धार्यः
कर्णान्ते शोभनार्थकः । क्षत्राद्यन्ते च निन्दार्थः पाशः पक्ष्यादिव-
न्धने ॥' इति विधेः ॥

भूलोकभर्तुर्मुखपाणिपाद-

पद्मैः परीरम्भमवाप्य तस्य ।

दमस्सुदृष्टिसरोजराजि-

चिरं न तत्ताज सवन्धुवन्धम् ॥ १४ ॥

भूलोकेति ॥ दमस्सुः भैम्याः दृष्टिसरोजराजिर्नैपथकमलपट्टिः
तस्य भूलोकभर्तुर्नलस्य मुखपाणिपादलक्षणैः पद्मैः परीरम्भं संछे-
पमवाप्य सवन्धुवन्धं सगोत्रसंघन्धं सजातीयज्ञेहं चिरं न तत्ताज ।
मुखादीनां कमलत्वात्सगोत्रत्वम् । अन्योऽपि चिराद्भुमिरालि-
ङ्गनं प्राप्य अटिति न मुञ्चति । भैमीदृष्टिर्नलमुखाद्यतिरमणीयत्वा-
च्चिरमालोकतेति भावः । सवन्धुः 'ज्योतिर्जेनपद-' इति स ।
'सगन्ध-' इति पाठे 'सगन्धो वन्धुर्लुच्यते' ॥

तत्कालमानन्दमयीभवन्ती

भवत्तरानिर्वचनीयमोहा ।

सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां

द्विसादमुल्लासमभुङ्क्त मिष्टम् ॥ १५ ॥

तत्कालमिति ॥ सा भैमी पूर्वाक्क्रमेण मुक्तसंसारिणोः
ये दशो अवस्थे तयो रसानां प्रीतिभ्यां कृत्वा द्वा स्वादा रसा
यत्र पूर्वविधं मिष्टमतिस्वादनियहुलमुल्लासं हर्षममुल्लासुवन्धुव ।
क्रमनाह—किंभूता । तत्कालं तस्मिन्मलदशकाले नलोयमिति
बुद्ध्या आनन्दमयी आनन्दरूपा भवन्ती । तथा—सुरक्षिते-
ऽन्तःपुरे नलागमनं कथमिति हेतोः अतिशयेन मनम्
भवत्तरादतिविरामनिर्वचनीयो लोकोचरो मोहो भ्रान्तिर्यस्याः ।
तद्दर्शनैर्नवोत्पद्यमानमूर्च्छा वा । आनन्दरूपत्वं मुक्तदशा । 'आन-
न्दो ब्रह्मणो रूपम्' इति श्रुतेः । अनिवचनीयमोहवत्त्वं संसारि-
दशा । तत्कालमेव मुक्तसंसारिदशे तयानुभूते इत्याशयं च ।
अमुक्त इति लट् । 'अमुक्त' इति पाठे लुङ् ॥

नलवनिधयं विना तत्रानुरक्ताया भैम्याः पानिब्रत्यनङ्गलक्षणा-
ननौचित्यमाशङ्क्य कविः परिहरति—

दूते नलश्रीभृति भाविभावा

कलङ्किनीयं जनि मेति नूनम् ।

न संव्यधानैपथकायमायं

विधिः स्वयंदूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥

दूत इति ॥ विधिः इमां भैमीं प्रयुज्य नैपथका-
यमायं यस्य पूर्वविधं कपटनलवेषधारिणमिन्द्रमेव न
संव्यधानाक्रोरो । अपि तु इति हेतोः । सत्यमेव नलं दू-
तमनुमुच्येते । इति किम्—नलश्रीभृति नलकान्तिवा-
भाविभावा नलबुद्धैव भविष्यदनुरागेयं भैमी नल-
ऽनुरागान्कलङ्किनी पातकिनी, अकीर्तिमती च सा जनिः
कपटनलरूपधारणसामर्थ्यं सत्यपि इन्द्रो नलरूपं दू-
तदूतार्थं न गतवान्, तत्रेदमाकृतम्—ब्रह्मा भैम्याः पानि-
मा भृतितीन्द्राय बुद्धिं नादत्तेत्यर्थः । नलनिश्चयानावे-
एव नलेऽनुरागाच्च पानिब्रत्यक्षतिरिति भावः । 'जनिः
पाटे नूनं निश्चितं कलङ्किनी जनिता भविष्यतीति इ-
त्येयम् ॥

नन्वनिमुन्द्रस्य नलस्यान्तःपुरे प्रवेदान्मनवतिश्चयात्र
ऽन्यस्मिन्भैमीमनोवृत्तेः कथं पानिब्रत्यनङ्गप्रसङ्ग इत्याह
हरति—

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्या-

त्यमौणमास्ते यद्वेषेऽपि धावत् ।

तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु

भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणाद्वि ॥ १७ ॥

पुण्य इति ॥ आस्तां भैमी, परित्यक्तविषयस्य मुनेर्
मनः पुण्ये विषये प्रमाणं निश्चितं स्यात्, अपि तु न
कुत—यद्यस्मान् अयेऽपि परदारगमनादौ पातकेऽपि
धावत् शीघ्रं गच्छत् आन्ते । मुनेर्मेनः पुण्ये एव निरतः
इति न, किन्तु पातकेऽपि । तत्राप्ययं विशेषः—शीघ्रगते
प्रवर्तते । एतच्च धावत्पदेन सूचितम् । शीघ्रगतावेव धाव-
विधानात् । अत्र तु नलस्य मत्स्यत्वाद्भैम्याः पानिब्रत्य-
ब्रह्मैवं कृतवानिति । तर्हि सर्वेऽपि मुनयः पापिनः सुरैश्च
परिहरति—परमेश्वरः तु पुनः हृष्यत्करुण उग्रकूरः सन् कं-
तदयं चिन्तयति कर्तुमिच्छतीत्येवंगीलं भक्तस्य चित्तं रुणा-
तक्रान्परावर्तयति । येषामुपरि रघुनाथकृपा ते पातके सर्व-
प्रवर्तन्ते इति न सर्वेषां पातकिव्यप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ।
इति परमेश्वरचिन्ति वा ॥

सालीकट्टे मदनोन्मदिष्णु-

र्यथाप शालीनतमा न मौनम् ।

तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे

मुग्धेषु कः सत्यमृपाविवेकः ॥ १८ ॥

सेनि ॥ न्वभावनः शालीनतमातिमउच्चापि नदन्नेन
पुष्पनादवतां यता सा भैमी अलीकट्टे निध्यागते नले

१. 'नैपथकायमायं' इति साहित्यविद्याधरी । २. 'अत्र लङ्-
कृतमप्यनङ्गप्रसङ्गः' इति साहित्यविद्याधरी । ३. 'अत्र लङ्-
'इत्येव नलस्य' इति साहित्यविद्याधरी ।

१. 'अत्र लङ्कृतमप्यनङ्गप्रसङ्गः' इति साहित्यविद्याधरी । २. 'अत्र लङ्-
'इत्येव नलस्य' इति साहित्यविद्याधरी । ३. 'अत्र लङ्-
'इत्येव नलस्य' इति साहित्यविद्याधरी ।

कथं । अधवेति पूर्वापरितोषे । अन्यैश्चिह्नैः किम्, अपितु न किमपि । कितर्हि—ताभ्यां कामाधिनेयाभ्यां सकाशादधिका तव इयं श्रीः शोभैव विशेषः । तयोरीहकृशोभाभावादियमेव तदन्यत्वज्ञापिकेत्यर्थः । नालिमुत्ति.. 'अलिक्षीरादयश्च' इति बहुमीहौ पञ्चाक्षरेण समासः ॥

आलोकतृप्तीकृतलोक यस्त्वा-
ममूत पीयूषमयूखमेनम् ।

कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्ध-

मुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३० ॥

आलोकेति ॥ हे आलोकेन दर्शनेन तृप्तीकृतः कृतार्थीकृतो लोको येन तत्संबोधनम् । यः त्वाम् एवं त्वद्रूपं पीयूषमयूखचन्द्रमसूत स कः । अयमन्ववायो वंश उदन्वता सार्धं स्पर्धितुं स्पर्धां कर्तुं साधु युक्तं धावति । समुद्रसाग्याय इदिति बुध्यपास्तो भवतीत्यर्थः । समुद्रोऽप्यालोकेन प्रकाशेन तृप्तीकृतमुवनं सुधाकरं सूते । कलिन्वदो समुत्पन्नोऽस्तीत्यपि कथयेति भावः । 'आलोकौ दर्शनोद्भोतौ', 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः ॥

भूयोपि बाला नलसुन्दरं तं

नत्वा मरं रक्षिजनान्क्षियन्धात् ।

आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्यां

श्रियं प्रियास्यास्तुत वस्तुतः सा ॥ ३१ ॥

भूयोपीति ॥ सा बाला तं नलं रक्षिजनानां दौवारिकाणामक्षियन्धाक्षयन्धनात् अट्टीकरणाबलवत्सुन्दरं नलसदृशननरं देवं नत्वा निश्चित्य आतिथ्यसंवन्धीनि चाटूनि प्रियवचनान्यपदिश्य व्याजीकृत्य तद्व्याजेन तत्स्यां तस्मिन्ननरे विद्यमानां प्रियस्य नलस्य धियं शोभां वस्तुतस्तत्त्वतः अस्तुत पुनरपि वर्णयति सा । प्रियवचनव्याजेन तत्त्वतो नलशोभावर्णनतत्परं वनूवेति भावः ।

पुनरपि निमित्तस्तुतेत्यादाङ्ग कविराह—

वाग्जन्मवैफल्यमसदृशश्रयं

गुणानुते वस्तुनि मौनिना चेत् ।

खलत्वमलपीयसि जलिषते तु

तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितैव ॥ ३२ ॥

वागिति ॥ गुणैरनुते आश्रयभूते वस्तुनि नानिता नूनीभावश्चेत् गुणानुते वस्तु न वर्णयते चेत्, तर्हि वाग्जन्मनो वैफल्यमसदृशश्रयमिति दुःखं तदुक्तं नलस्य तत्त्वतः न कोपि विशेष इत्यर्थः । तस्मैत्यनेन प्रत्यक्षमित्यत्र आह—अत्योपति जलिषते तु भाषिते तु खलत्वं दुर्बलवन्मायाति लोकत्वं दुर्जन इति वदति । तस्माद्वन्दिभ्रमभूमितैव तत्त्वतः स्तुतिपाठकोऽप्यस्मिन् आतिथ्यतया भूमितैव स्थानवैकल्यात् भवति । गुणा-

नुतं वस्तु वहेव वर्णनीयमिति कवेरुपदेशवचः । तस्मात्तया युक्ता स्तुतिरारब्धेति भावः । तस्मान्मयि स्तुतिपाठरुभ्रान्तिलोकस्य भवत्विति भैमीवचो वेति भावः ॥

कंदर्प एवेदमविन्दत त्वां

पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।

चण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे

जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥

कंदर्प इति ॥ कंदर्प एव महता पुण्येन त्वामेव त्वद्रूपमेव इदं दृश्यमानं पुनरप्यन्यजन्माविन्दत लेभ इत्यहं मन्ये जाने । उक्त.—यद्यस्मात्स मदनः चण्डीशः शिवः, तस्य चण्डं दुःसहमक्षि तृतीयं नेत्रं तल्लक्षणं यदुताशकुण्डं तस्मिन्मिन्द्रियाणां मन्दिरं गृहं शरीरं जुहाव । पूर्वापेक्षयाधिकसौन्दर्यप्राप्त्याशया दुःखपूर्वं कामेनाग्निकुण्डे स्वशरीरं क्षिप्तं, तेनैव पुण्येन त्वद्रूपं जन्म प्राप्तम् । अन्येनापि तथैव क्रियते । स एव त्वमिति भावः ॥

शोभायशोभिर्जितशैवशैलं

करोपि लज्जागुरुमौलिमैलम् ।

दत्तौ हठश्रीहरणादुदत्तौ

कंदर्पमप्युज्जितरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥

शोभेति ॥ त्वं शोभायशोभिः कान्तिकीर्तिभिः कृत्वा जितः शैवो हरसंबन्धी शैलः कैलासो येन एवंविधमैलं पुरुरवस हठेन बलात्कारेण श्रीहरणाच्छोभाग्रहणालुजया गुरुनेत्रो मौलिः शिरो यस्य एवविधं करोपि । तथा—कान्तिकीर्तिभिः जितकैलासौ दत्तावाधिनेयावपि हठश्रीहरणादुदत्तौ गलद्वाप्यां करोपि । तथा—तस्मादेव हेतोः कंदर्पमप्युज्जितस्त्यक्तो रूपदर्पः सौन्दर्यगर्वो येन एतादृशं करोपि । चतुर्न्यांश्चि त्वमधिकं सुन्दरतर इति भावः । अन्येऽपि गलद्गृहीतधनः सलज्जो गलद्वापस्त्यक्तदर्पश्च भवति ॥

अवैमि हंसावलयो बलक्षा-

स्वत्कान्तिकीर्तेधपलाः पुलाकाः ।

उड्डीय युक्तं पतिताः स्रवन्ती-

वेद्यन्तपूरं परितः प्लवन्ते ॥ ३५ ॥

अवैमीति ॥ बलक्षा ध्वला हंसावलयो हंसप्लवः प्लवकाः स्वेत्त्वत्सौन्दर्यस्य या कीर्तिर्देहात्स चपलाध्वलाः प्रसरन्तीत्याः पुलाकास्तुष्टान्यांशा इत्यहं जाने । 'पुलाका' इति पाठे ताभेति व्याख्येयम् । पुलाकाश्च स्रवन्तीत्यत्र—अत एव ता उड्डीयस्त्वस्य स्रवन्तीनां नदीनां वेद्यन्ताणां परललाता च पूर प्रसङ्गं पतित उन्मत्त पतिताः सन्त्य युक्तं प्लवन्ते । यद्व्यन्तं यदुन्मत्तमित्यर्थः । पुलाका अप्रमिलमुक्तादुत्पन्नं यदासीं पतिताः सन्त्यो गौरवान्मत्तप्लवन्ति । तस्मादेतादीनां पुलाकाश्च प्लवन्त्येव ।

१ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत एव प्लवन्ती' इति साहित्यविद्याधरी ।

नान्यदित्यर्थः । अतिसरूपो नलः, तस्यानुग्रिहस्त्वमित्यर्थः । न-
लसदृशोऽसीति भावः ॥

इयत्कृतं केन महीजगत्या-

महो महीयः सुकृतं जनेन ।

पादौ यमुद्दिश्य तवापि पद्या-

रजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥ ४७ ॥

इयदिति ॥ केन जनेन महीजगत्यां भूलोके इयदतिर्जनीयं
महीयोऽतितरां महत्सुकृतं कृतम् । अहो आश्चर्यम् । तवापि स-
ञ्चाजोऽतिसुकुमारस्यापि पादौ चरणौ यमुद्दिश्य पद्यारजःसु मार्ग-
जःसु पद्मस्रजं लक्षणभूतकमलमालामारभेते आरचयतः । भूलोके
कः पुण्यवानेवंविधो यमुद्दिश्य कार्याथं त्वमपि चरणचारी गच्छसि,
तं कथयेति भावः । सर्गं सकृत् संभाव्यते, भूलोके तु पद्यत इत्या-
श्चर्यम् । 'महीमहेन्द्रमह' इति पाठे महीन्द्रवत्तलवन्महमेवो
यस्येति संबुद्धिः । 'सरणिः पद्धतिः पद्या' इत्यमरः । पद्या, 'पद्-
मस्सिन्दइयम्' इति यत् ॥

ब्रवीति ते किं किमियं न जाने

संदेहदोलामवलम्ब्य संवित् ।

कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्व-

मलीकसंभावनयाथवालम् ॥ ४८ ॥

ब्रवीतीति ॥ इयं मे संवित् चेतना संदेहलक्षणां दोलामवल-
म्ब्याधिरुह्य किं किं ब्रवीतीति न जाने । किं नल एव त्वं, अन्यो
वा । मामेवोद्दिश्यागतः, अन्यं वेत्याद्यनेकप्रकारः संशयो भवति ।
सत्यं किमिति न निश्चिनोमीत्यर्थः । अथवा पूर्वोपरितोषे । अली-
कसंभावनया सामुद्दिश्यागतोति, नलोसीति च मृपासंभावन-
यालं सा न कार्या । यतः—त्वं अन्य एव कस्यापि धन्यस्य लो-
कोत्तरभागधेयस्य गृहेतिथिर्भविष्यति प्रायेण ननु मम । एतादृ-
ग्भागधेयाभावादिति भावः । 'कस्यासि' इति पाठे गृहातिथिरसि
वदेत्यर्थः ॥

प्राप्तैव तावत्तव रूपदृष्टिं

निपीय दृष्टिर्जनुपः फलं मे ।

अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां

तयोः प्रसादीकुरूपे गिरं चेत् ॥ ४९ ॥

प्राप्तेति ॥ मे दृष्टिस्तव रूपदृष्टिं रामणीयकातिशयं निपीय
सादर विलोक्य तावत्प्रथमतः जनुपो जन्मनः फलं साफल्य प्रा-
प्य अपि कर्णावपि अमृतं नाद्रियेताम्, अपि तु ते
कुरुताम् । चेद्यदि स्त्रीयां गिर तयोः श्रुत्योः प्रसा-
दो भूत्वा किमपि वदिष्यति तर्ह्यमृतपानजन्यं सु-
खं भविष्यति । सर्वस्यापि प्रशस्तोत्तरं प्रयच्छेति भावः ॥

१ 'अत्र पद्योपनिषत्कालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रोक्तिः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राक्षेपो-

साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रातिशयोक्तिरलकारः' इति

धरि ।

इत्थं मभूत्थं रसमुद्गिरन्ती

तदोष्टगन्धूकभनुनिमृष्टा ।

कर्णात्पमूनाशुगपञ्चवाणी

वाणीमिषेणास मनो विवेश ॥ ५० ॥

इत्थमिति ॥ प्रसूनाशुगः कामः, तस्य पञ्चवाणी वाणीमि-
षेणात्करणं प्रविश्यास नलस्य मनो विवेश । किंभूता—इत्य-
र्थः । कर्णात्पमूनाशुगपञ्चवाणी माक्षिकोद्गमनमृतोद्गम वा स-
मुद्गिरन्ती प्रकटयन्ती पुष्परसं च क्षयन्ती । तथा—तथा शो-
लक्षण वन्धूकं तल्लक्षण कामधनुर्नेन निमृष्टा युगपन्मुक्तानां क-
मवाणानां युगपदन्तः प्रवेगे यथा कामयया भवति, तथा तद्वान्
समाकरणंमात्रेण तस्या भूमिनि भावः । कर्णात्, त्यज्योपे पञ्चमी ।

अमज्जदाकण्ठमसौ सुधासु

प्रियं प्रियाया वचनं निपीय ।

द्विपन्मुखेपि स्वदते स्तुतिर्या

तन्मि(न्मृ)ष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

अमज्जदिति ॥ असौ नलः प्रियायाः प्रिय मयुर साधुग
च स्वीयस्तुतिरूपं वचनं निपीय सादरमाकर्ण्य आकण्ठं रुग्णवर्धि,
'आमज्जम्' इति पाठे मज्जापर्यन्तं, सुधास्त्वष्टतेध्वमज्जम् । सर्व-
ज्ञानानन्दमयोभूदित्यर्थः । स्वस्तुतिश्रुत्या कथमानन्दो युक्त इत्य-
आह—या स्तुतिः द्विपन्मुखेऽपि विद्यमाना सती स्वदते रोचते
तस्याः स्तुतेः मि (मृ) ष्टता मधुरता इष्टमुखे तु पुनरमेया (न)
अपरिमिता न भवति, अपि तु भवत्येव । वैरिसमाश्रयेणान्यतरं
भवति, स्तुतिस्तु रुच्यैव भवति सा स्वप्रियाश्रया रुच्यतरा कथं न
भवतीत्याशयः । आमज्जं, 'अनश्च' इति टच् ॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां

गृह्णन्थान्नःपतिरर्घ्यपूजाम् ।

तथातिथेयीमथ संप्रतीच्छ-

न्प्रियापितामासनमाससाद ॥ ५२ ॥

पौरस्त्येति ॥ अथ अह्नःपतिः सूर्यः जनतया जनसमूहेनो-
पनीतामर्पितामर्घ्यलक्षणा पूजां गृह्णन्नदीकुर्वन् यथा पुरोभव पौ-
रस्त्यं शैलमुदयाचलमासादयति, तथा प्रियापिता भैरवा पितामा
मातिथेयीमतिथिषु साध्वी पूजां संप्रतीच्छन्स्वीकुर्वन् स नलः असा
भैरवा (आसनम् 'अस्या वयस्यासनम्' इति पाठे अस्या भैरवा)
वयस्यासनं सख्यासनमाससाद भेजे । स्वस्य दूतत्वाद्भैरवात्
त्यक्त्वा सख्यासनं भेजे इत्यर्थः । पौरस्त्यम्, भवार्थं 'दृष्टिणा-
श्चात्' इति लक् । आतिथेयीम्, साध्वर्थं 'पध्यतिथि—' इति
ङनि ङीप् ॥

१ 'अत्र च्छेकानुप्रासोपमालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्रार्थान्तरन्यासोपमालकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'केनत्वेन सा-

डलोत्कर्षप्रतिपादनादर्थोपलक्ष्यलकारः तस्य वाक्यभूतस्य आमज्जं पुन-
जनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति सकर' इति जीवातु ।

३ 'अत्र छेकानुप्रासोपमालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अयोधि तद्वैर्यमनोभवाभ्यां

तामेव भैमीमवलम्ब्य भूमिम् ।

आह स यत्र सरचापमन्त-

श्लिन्नं भुवौ तज्यभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

अयोधीति ॥ तद्वैर्यमनोभवाभ्यां तस्य नलस्य धैर्यकामाभ्यां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव भूमिं स्थानमवलम्ब्याश्रित्य भैमीमेव वि-
पयं कृत्वा च परस्परमयोधि युद्धमकारि । भैमीविषयं धैर्यं कर्तुं
भैमीविषयमदनजिगीषया युद्धं चकार, मदनश्च धैर्यजिगीषयेत्य-
र्थः । यत्र भैमीलक्षणायां युद्धभूमावन्तर्मध्ये श्लिन्नं भूरूपं काम-
चापं कर्तुं तयोर्धैर्यकामयोर्यथाक्रमं जयस्य भङ्गस्य पराजयस्य च
वार्ता कथामाह स प्रवीति स । भैमीरूपायां सङ्ग्रामभूमौ प-
तितं भैमीभूरूपं कामचापं श्लिन्नं धैर्यस्य विजयं, कामस्य पराजय
कथयति स्मेति भावः । यस्य धनुर्भङ्गस्तस्य पराजयोऽन्यस्य च
जय इति लोकप्रसिद्धिः । भैर्यानुत्पन्नमपि कामं धैर्येण नाजी-
गणद्विनि भावः । श्रवोरसंलभ्यत्वं सामुद्रिकोक्तं लक्षणम् ॥

अथ सराज्ञामवधीर्यं धैर्या-

दूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।

विवेकधाराशतधातमन्तः

सतां न कामः कलुपीकरोति ॥ ५४ ॥

अधेति ॥ अथ तस्मा भैर्या वाग्रूपया वीणया उपवीणितो-
ऽनुपगीतोऽपि स नलो धैर्यास्सराज्ञामवधीर्यं ऊचे । वीणयोपगा-
यने हि कामाधीनत्व युक्तं । धैर्यात्तत्र जातमित्यर्थः । धैर्याधिक्या-
त्कामो व्यग्रहितो ननु सर्वथा शान्त इति ज्ञातव्यम् । अन्यथा
रमनङ्गः स्यात् । अर्थान्तरन्यासमाह—कामो विवेकधारया वि-
चारप्रवाहेण शतवार धौतमुज्ज्वलीकृतं सतामन्तः मानसं न
कलुपीकरोति । तस्मादुचितमेतदित्यर्थः । अवधीर्येति पूर्ववत् ॥

हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि

त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।

बहन्तमन्तर्गुणदारेण

प्राणानिव सःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

हरिदिति ॥ हे भैनि, एवं मां हरितां दिशां पतय तेषां
दिशालाणां सदसः सनात आगतं त्वदीयमेवानिधिं प्रतीहि
जानीहि । विनूतं माम्—स्य प्रभवो दिशालालोपानिन्द्राग्नीनां
वाचिकानि सद्देशवचनानि गुरणा आदरेण प्राणानिव अन्तः-
दये बहन्तं धारयन्तम् । अहं त्वदर्थं दैर्घ्यं कृतं प्रेषित इत्यर्थः ।
तुन आगतं, यस्मानिधिरिति प्रसक्तोत्तरं दत्तम् । गुरणदारेण-
त्यनेन दूतधर्मां दर्शितं ॥

विरम्यतां भूतवती सपर्या

निविश्यतामासनमुज्झितं किम् ।

या दूतता नः फलिना विधेया

सैवातिथेयी पृथुरुज्ज्वित्री ॥ ५६ ॥

विरम्यतामिति ॥ हे भैमि, त्वया विरम्यतां निर्व्यापारतया
स्थीयताम् । यत—सपर्या पूजा भूतवती जाता । निविश्यतामु-
पविश्यताम् । दूतदर्शनमात्रेणासनं किमित्युज्झितं त्यक्तम् । अ-
तिथिदर्शने एतत्कृतव्यमिति कृतमित्याशङ्गाह—या नोऽस्माकं
दूतता फलिना फलवती विधेया करणीया सैव पृथुर्महती आ-
तिथेयी अतिथिपूजा उच्चैस्तरां भवित्री भविष्यति । आसना-
दिपरित्यागस्तूपचार एव । स न कार्यं, किं तु यदर्थमागतोऽस्मि
तत्सफलयेयं । 'फलिता' इत्यपि पाठः । फलिनेति 'फलवर्हा-
भ्यामिनन्' अस्त्यर्थः ॥

कल्याणि कल्यानि तवाङ्गकानि

कञ्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।

अलं विलम्बेन गिरं मदीया-

माकर्णयाकर्णतदायताक्षि ॥ ५७ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि शोभनरूपे, तव अङ्गकानि को-
मलान्यङ्गानि कल्याणि समर्थानि नीरोगानि कञ्चित्तमाम् । अति-
शयेन नीरोगाणि किं कथयेत्यर्थः । ते चित्तं अनाविलं कानुप-
रहितं कञ्चित्तमां चित्तेन । विलम्बेनालम् । एतावानेव कुशलप्र-
श्नोस्तु, अन्यव्यवृत्तयुक्तम् । प्रवृत्तकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह—
हे आकर्णतदायताक्षि आकर्णयन्नेन भैनि, त्वं मदीया वक्ष्य-
माणा गिरमाकर्णय । 'गिरानय कञ्च' इत्यमरः । कञ्चित्तमाम्,
'किमेत्तिष्ठव्यम्' इत्याहुः ॥

श्लोकप्रयेण चतुर्णामपि साम्प्रत्येन दूतं कृतानि—

कौमारमारभ्य गणा गुणानां

हरन्ति ते दिशु गृताधिपत्वान् ।

सुराधिराजं तलिलाधिपं च

हुताशनं चार्पमनन्दनं च ॥ ५८ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैनि, कौमारमारभ्य गणाङ्गान् गते
गुणानां गणा मेन्दर्पसोऽहं दूतं दिशु गृताधिपत्वान् दिशु
न्देष्टेन्द्राग्निना । तन्नेह—सुराधिराजमिन्द्रम्, तलिलाधि-
पराजं पुनर्वसुमन्त्रिम्, चार्पमनन्दनं चतुर्वर्ण्यम्, हुता-
शनं चतुर्वर्ण्यमन्त्रिम् इत्यमरः ॥

१. अथ सराज्ञामवधीर्यं धैर्या-
दूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।
विवेकधाराशतधातमन्तः
सतां न कामः कलुपीकरोति ।
२. अथ तस्मा भैर्या वाग्रूपया वीणया उपवीणितो-
ऽनुपगीतोऽपि स नलो धैर्यास्सराज्ञामवधीर्यं ऊचे ।
वीणयोपगायने हि कामाधीनत्व युक्तं ।
धैर्यात्तत्र जातमित्यर्थः । धैर्याधिक्या-
त्कामो व्यग्रहितो ननु सर्वथा शान्त इति ज्ञातव्यम् ।
अन्यथा रमनङ्गः स्यात् । अर्थान्तरन्यासमाह—
कामो विवेकधारया विचारप्रवाहेण शतवार धौतमुज्ज्वलीकृतं
सतामन्तः मानसं न कलुपीकरोति । तस्मादुचितमेतदित्यर्थः ।
अवधीर्येति पूर्ववत् ॥

नान्यदित्यर्थः । अतिसरूपो नलः, तस्यानुविम्बस्त्वमित्यर्थः । न-
लसदृशोऽसीति भावः ॥

इयत्कृतं केन महीजगत्या-
महो महीयः सुकृतं जनेन ।
पादौ यमुद्दिश्य तवापि पद्या-
रजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥ ४७ ॥

इयदिति ॥ केन जनेन महीजगत्यां भूलोके इयदनिर्वचनीयं
महीयोऽतितरां महत्सुकृतं कृतम् । अहो आश्चर्यम् । तवापि स-
म्राजोऽतिसुकुमारस्यापि पादौ चरणौ यमुद्दिश्य पद्यारजःसु मार्ग-
जःसु पद्मस्रजं लक्षणभूतकमलमालामारभेते आरचयतः । भूलोके
कः पुण्यवानेवंविधो यमुद्दिश्य कार्यार्थं त्वमपि चरणचारी गच्छसि,
तं कथयेति भावः । सर्गे सकृती संभाव्यते, भूलोके तु विद्यत इत्या-
श्चर्यम् । 'महीमहेन्द्रमहः' इति पाठे महीन्द्रवल्लवन्महस्तेजो
यस्येति संबुद्धिः । 'सरणिः पद्धतिः पद्या' इत्यमरः । पद्या, 'पद्-
मस्मिन्दृश्यम्' इति यत् ॥

ब्रवीति ते किं किमियं न जाने
संदेहदोलामवलम्ब्य संवित् ।
कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्व-
मलीकसंभावनयाथवालम् ॥ ४८ ॥

ब्रवीतीति ॥ इयं मे संवित् चेतना संदेहलक्षणां दोलामवल-
म्ब्याधिरूढा किं किं ब्रवीतीति न जाने । किं नल एव त्वं, अन्यो
या । मामेवोद्दिश्यागतः, अन्यं वेत्याद्यनेकप्रकारः संशयो भवति ।
सत्यं किमिति न निश्चिनोमीत्यर्थः । अथवा पूर्वापरितोषे । अली-
कसंभावनया मामुद्दिश्यागतोति, नलोसीति च मृपासंभावन-
यालं सा न कार्या । यतः—त्वं अन्य एव कस्यापि धन्यस्य लो-
कोत्तरभागधेयस्य गृहेतिभिर्भविष्यति प्रायेण नतु मम । एतादृ-
शभागधेयाभावादिनि भावः । 'कस्यापि' इति पाठे गृहातिथिरिति
यदेत्यर्थः ॥

प्राप्तैव तावत्तव रूपसृष्टिं
निपीय दृष्टिर्जनुपः फलं मे ।
अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां
तयोः प्रसादीकुरूपे गिरं चेत् ॥ ४९ ॥

प्राप्तेति ॥ मे दृष्टिन्तव रूपसृष्टिं रामणीयकालिदासं निपीय
सादर विलोभ्य तावत्प्रथमतः जनुयो जन्मनः फलं साफल्यं प्रा-
प्तैव । परं श्रुती अपि कर्णावपि श्रुतं नाद्रियेताम्, अपि तु ते
अप्यमृतवानं कुरताम् । चेयदि स्त्रीया गिरं तयोः श्रुत्योः प्रसा-
दीकुरूपे । प्रसन्नो भूत्वा किमपि वदितुं तयं श्रुतपानजन्यं सु-
खजननोन्निविद्यन्तीत्यर्थः । सर्वस्यापि प्रसन्नोत्तरं प्रयच्छेति भावः ॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती
तदोष्ठवन्धूकधनुर्विसृष्टा ।
कर्णात्प्रमृन्नाशुगपञ्चवाणी
वाणीमिपेणास्य मनो विवेश ॥ ५० ॥

इत्थमिति ॥ प्रसूनाशुगः कामः, तस्य पञ्चवाणी वाणीनिर्ग-
कर्णात्कर्णं प्रविश्यास्य नलस्य मनो विवेश । किंभूता—इयं प-
र्वोक्तप्रकारेणातिस्वादुत्वान्मधूत्थं माक्षिकोद्भवममृतोद्भवं वा स
मुद्गिरन्ती प्रकटयन्ती पुष्परसं च श्रन्ती । तथा—तस्या ओष्ठ-
लक्षणं वन्धूकं तल्लक्षणं कामधनुर्नेन विसृष्टा युगपन्मुक्तानां क-
मवाणानां युगपदन्तःप्रवेशे यथा कामव्यया भवति, तथा तद्वा
समाकर्णनमात्रेण तस्या भूदिति भावः । कर्णात्, त्यज्योपेपदं

अमज्जदाकण्ठमसौ सुधासु
प्रियं प्रियाया वचनं निपीय ।
द्विपन्मुखेपि स्वदते स्तुतिर्या
तन्मि(न्म)ष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

अमज्जदिति ॥ असौ नलः प्रियायाः प्रियं मयुर मातुल-
च स्वीयस्तुतिरूपं वचनं निपीय सादरमाकर्ण्य आकण्ठं कण्ठागारे
'आमज्जम्' इति पाठे मजापर्यन्तं, सुधास्वमृतेष्वमज्जत् । सदां
जीणानन्दमयोभूदित्यर्थः । स्वस्तुतिश्चुत्वा कथमानन्दो युक्त इत्य-
आह—या स्तुतिः द्विपन्मुखेऽपि विद्यमाना सती स्वदते रोचं
तस्याः स्तुतेः मि (मृ) ष्टता मधुरता इष्टमुखे तु पुनरमेया (ने)
अपरिमिता न भवति, अपि तु भवत्येव । वैरिसमाश्रयेणान्यदुक्तं
भवति, स्तुतिस्तु रुच्यैव भवति सा स्वप्रियाश्रया रुच्यतरा रूपं न
भवतीत्याशयः । आमज्जं, 'अनश्च' इति टच् ॥

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां
गृह्णन्थथाहःपतिरर्घ्यपूजाम् ।
तथातिथेयीमथ संप्रतीच्छ-
न्प्रियापितामासनमाससाद ॥ ५२ ॥

पौरस्त्येति ॥ अथ जह्म पतिः सूर्यः जनतया जनमूढो-
पनीतामर्पितामवलक्षणां पूजां गृह्णन्तीकुर्वन् यथा पुरोजय पौ-
रस्त्यं शैलमुदयाचलमामादयति, तथा प्रियापिता भैरव्या निर्माणा
मानिथेयीमनिधिषु साध्वीं पूजां संप्रतीच्छन्तीकुर्वन् स नष्टः अथा
भैरव्या (आयनम् 'अस्या वयस्यासनम्' इति पाठे अस्या भैरव्या)
वयस्यासनं सख्यासनमाससाद भेजे । स्वस्य दूतवार्द्धस्यासन-
त्यक्त्वा सख्यासनं भेजे इत्यर्थः । पौरस्त्यम्, नवाधे 'दक्षिणा-
श्वात्' इति त्यक् । आनिथेयीम्, साध्वधे 'पथ्यनिधि—' इति
इति ऊर्च् ॥

१ 'अत्र चैत्रानुग्रामरूपकापञ्चरत्नकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्राश्विनरत्नानामोऽकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'अत्राश्विनो-
' इति साहित्यविद्याधरी ।

४ 'अत्राश्विनो-
' इति

५ 'अत्र चैत्रानुग्रामरूपकापञ्चरत्नकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

६ 'अत्राश्विनरत्नानामोऽकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

७ 'अत्राश्विनो-
' इति साहित्यविद्याधरी ।

८ 'अत्राश्विनो-
' इति

९ 'अत्र चैत्रानुग्रामरूपकापञ्चरत्नकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अयोधि तद्वैर्यमनोभवाभ्यां

तामेव भैमीमवलम्ब्य भूमिम् ।

आह स यत्र सरचापमन्त-

श्छिन्नं भुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

अयोधीति ॥ तद्वैर्यमनोभवाभ्यां तस्य नलस्य धैर्यकामाभ्यां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव भूमिं स्थानमवलम्ब्याधित्य भैमीमेव वि-
पत्रं कृत्वा च परस्परमयोधि युद्धमकारि । भैमीविषयं धैर्यं कर्तुं
भैमीविषयमदनजिगीषया युद्धं चकार, मदनश्च धैर्यजिगीषयेत्य-
र्थः । यत्र भैमीलक्षणायां युद्धभूमावन्तर्मध्ये छिन्नं भूरूपं काम-
चापं कर्तुं तयोर्धैर्यकामयोर्धैर्याक्रमं जयत्य भङ्गस्य पराजयस्य च
वार्तां कथामाह स प्रवर्ति स । भैमीरूपायां सद्भामभूमौ प-
तितं भैमीभूरूपं कामचापं छिन्नं धैर्यस्य विजयं, कामस्य पराजय
कथयति स्मेति भावः । यस्य धनुर्भङ्गस्तस्य पराजयोऽन्यस्य च
जय इति लोकप्रसिद्धिः । भैम्यामुत्पन्नमपि कामं धैर्येण नाजी-
गणदिनि भावः । अवोरसंलप्यं सामुद्रिकोक्तं लक्षणम् ॥

अथ सराज्ञामवधीर्य धैर्या-

दूचे स तद्वागुपवीणितोऽपि ।

विवेकधाराशतधातमन्तः

सतां न कामः कलुपीकरोति ॥ ५४ ॥

अथेति ॥ अथ तस्या भैम्या वाटूपाया वीणया उपवीणितो-
ऽप्युपवीणितोऽपि स नलो धैर्यास्तराज्ञामवधीर्य ऊचे । वीणयोपगा-
यने हि कामापीनत्व युक्तं । धैर्यात्तत्र जातमित्यर्थः । धैर्याधिक्या-
त्कामो व्यवहितो ननु सर्वथा क्षान्त इति ज्ञातव्यम् । अन्यथा
रसभङ्ग स्यात् । अर्थान्तरन्यासमाह—वामो विवेकधाराया वि-
चारप्रवाहेण शतवार धातुमुज्ज्वलीकृत सतामन्तः मानस न
कलुपीकरोति । तस्मादुचितमेतदित्यर्थः । अवधीर्येति पूर्ववद् ॥

हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि

त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।

बहन्तमन्तर्गुणदारेण

प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

हरिदिति ॥ हे भैमि, एव ना हरिता दिसा पतयः तेषां
दिवशालानां सदसः सभात आगतं त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि
जानीहि । किन्तु माम्—स्व प्रभवो दिवशालानेषामिन्द्राग्नीनां
वाचिकानि सदेशवचनानि गुरणा आदरेण प्राणानिव अन्तः ह-
दये बहन्तधारयन्तम् । अहं एवदर्थं देवैर्न प्रेषित इत्यर्थः ।
युव आगतः, यस्मात्तिथिरिति प्रत्यक्षोत्तर इत्यर्थः । गुरणादरेण-
त्यनेन दूतपत्नी ददिति ॥

विरम्यतां भूतवती सपर्या

निविश्यतामासनमुज्झितं किम् ।

या दूतता नः फलिना विधेया

सैवातिथेयी पृथुरुद्धवित्री ॥ ५६ ॥

विरम्यतामिति ॥ हे भैमि, त्वया विरम्यतां निर्व्यापारतया
स्थीयताम् । यतः—सपर्या पूजा भूतवती जाता । निविश्यतामु-
पविश्यताम् । दूतदर्शनमात्रेणासनं किमित्युज्झितं त्यक्तम् । अ-
तिथिदर्शने एतत्कर्तव्यमिति कृतमित्याशङ्काह—या नोऽस्माकं
दूतता फलिना फलवती विधेया करणीया सैव पृथुर्महती आ-
तिथेयी अतिथिपूजा उत उच्चैस्तरां भवित्री भविष्यति । आसना-
दिपरित्यागस्तूपचार एव । स न कार्यः, किं तु यद्यथमागतोऽस्ति
तत्सफलयेयं । 'फलिता' इत्यपि पाठः । फलिनेति 'फलवर्हा-
भ्यामिनन्' अस्त्यर्थः ॥

कल्याणि कल्यानि तवाङ्गकानि

कञ्चित्तमां चित्तमनाविलं ते ।

अलं विलम्बेन गिरं मदीया-

माकर्णयाकर्णतटायताक्षि ॥ ५७ ॥

कल्याणीति ॥ हे कल्याणि शोभनरूपे, तव अङ्गकानि को-
मलान्यङ्गानि कल्याणि सनधानि नीरोगाणि कञ्चित्तमां । अनि-
शयेन नीरोगाणि किं कथयेत्यर्थः । ते चित्तं अनाविलं कालुष्य-
रहितं कञ्चित्तमां विद्यते । विलम्बेनालम् । एतावानेव कुशलप्र-
भोस्तु, अन्यत्प्रदुर्ननुत्तम् । प्रकृतकार्यविरोधात् । प्रकृतमेवाह—
हे आकर्णतटायताक्षि आकर्णयन्तं नयने भैमि, एव मदीया इत्य-
माणा गिरमाकर्णय । निरामय कल्प इत्यनरः । कञ्चित्तमां,
'किमेतिउच्यते' इत्याहुः ।

शोकप्रवेण चतुर्जानमि सधारयेन दूत करोति—

कौमारमारभ्य गगा गुणानां

हरन्ति ते दिशु धृताधिपन्वान् ।

सुराधिराजं सलिलाधिपं च

हुताशनं चार्यमनन्दनं च ॥ ५८ ॥

कौमारमिति ॥ हे भैमि, कौमारमारभ्य यथाशक्तं ते
गुणानां गगा सौन्दर्यसौन्दर्यद्वारे दिशु धृताधिपन्वान् इत्येव
वन्देन्द्रानरन्ति । तन्नेत्र—सुराधिराजमनन्दम्, मदीयादि
एव च हुताशनमनन्ति, यस्याः सौन्दर्यं यस्याः गुणः यस्याः
च । चतुर्जानमि सधारयेन इत्युक्तं इति ॥

चरच्चिरं शैशवयौवनीय-

द्वैराज्यभाजि त्वयि खेदमेति ।

तेषां रुचश्चौरतरेण चित्तं

पञ्चेपुणा लुण्ठितधैर्यवित्तम् ॥ ५९ ॥

चरदिति ॥ शैशवं यौवनं (च) तत्संवन्धि शैशवयौवनीयं द्वैराज्यं भजते तस्यां वयःसंधौ वर्तमानायां त्वयि निरचरत् तव शैशवमारभ्य चञ्चलसमासक्तं सत् तेषां चित्तं खेदं दुःखमेति प्राप्नोति । किंभूतं चित्तम्—पञ्चेपुणा कामेन लुण्ठितधैर्यमेव चित्तं यस्य । किंभूतेन कामेन—अनिपीडितत्वादुचशरीरकान्तेः चौरतरेण । विरहातुरस्यात्कान्तिर्हाना भवति । त्वय्यासक्तत्वाद्वैर्यापगमात्त्वद्विरहपीडाया असत्यत्वम् । अन्योपिराज्यद्वयमध्ये सीमायां चरति, स धनुर्वरेण केनचिदपहतधनो दुःखं प्राप्नोति । द्वैराज्य इति दृष्टि भावे प्यञ्ज ॥

तेपामिदानीं किल केवलं सा

हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।

आशास्तु नासाद्य तनूद्वाराः

पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

तेपामिति ॥ किल निश्चये । इदानीं त्वत्तारुण्यदशासमये सा त्वदाशा त्वव्यासितपुष्पा तेषां हृदि केवलं निश्चितं अजस्रं सर्वदा विलसति स्फुरति । उदारा महतीः सुन्दरीश्च तनू. शरीराण्यासाद्य कृत्वा आत्मदाराः स्वीयाः स्त्रियः पूर्वादय आशा दिशस्तु पुनः पूर्ववत् स्फुरन्ति । प्राच्यादीनां शरीरमपि विद्यते । त्वय्येवासक्तत्वालसुन्दरीरपि दिशो यथा पूर्वं पालितवन्तः, तथेदानीं नेति, एकया त्वदाशया भूयस्योऽप्याशा. परित्यक्ता इति च भावः । अन्योऽपि नवीनायां कस्यांचिदनुरक्तः सन् जीर्णशरीरां प्रथमां स्वस्त्रियं त्यजेति ॥

सामान्यतः सर्वेषां दूयं कृत्वेदानीं मुख्यत्वात्पूर्वमिन्द्रं स्मृति—

अनेन सार्धं तव यौवनेन

कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।

प्रेमापि तन्वि त्वयि वासवस्य

गुणोपि चापे सुमनःशरस्य ॥ ६१ ॥

अनेनेति ॥ हे भूमि, त्वयि विषये अच्छिदुरोऽतिदृढ. असीमा निर्मेयादो वासवस्य प्रेमानुरागोप्यनेन प्रत्यक्षदृश्येन तव यौवनेन सार्धं सह परां कोटिं परमां काष्ठमध्यरोहत्याप । यथा तव यौवनमत्युत्कृष्टं प्राप्तं, तथा त्वय्यनुरागोऽपीत्यर्थः । यदाप्रभृति तव यौवनप्रादुर्भावंस्तदाप्रभृति त्वय्यनुराग इत्यर्थः ।

१ 'त्वयि त्वयतेऽय' इति सुखावबोधमाहिल्यविद्याधरीसम्प्रदायः । २ 'अन्योक्तिरुत्कार' इति साहित्यविद्याधरी । 'अत्र पञ्चेपु-
तेषां धैर्यमिच्छ दृष्टम्' इति रूपकम् । तदेतुलान्वेदित्य वान्याधर्ते-
'ननवेकार' इति सन्तर । 'इति जीवानु । ३ 'अत्रासन्नये
।।तिरयोपि१०-कार' इति साहित्यविद्याधरी ।

न केवलमिन्द्रप्रेमैव, किं तु सुमनःशरस्य कामयान्तिगुणोपि मौञ्जोपि चापे धनुषि परां द्वितीयां कोटिमभिमाहृत्य । त्वयौवनमारभ्येन्द्रं पराभविषु कामेन चापे गुणः समतरीत्यर्थः । तदाप्रभृति कामेनेन्द्रः पीड्यत इति भावेः ॥

प्राचीं प्रयाते विरहादयं ते

तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की ।

परापराधैर्निन्दधाति भानौ

रूपारुणं लोचनवृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

प्राचीमिति ॥ अयमिन्द्रः परापराधैश्चन्द्रापराधैर्लोचनवृन्दममूर्धं रूपा क्रोधेन अरुणं रक्तं प्राचीं प्रयाते उदितभावे ना निन्दधानि निक्षिपति । किंभूतः—ते विरहाद्वेतोः तापाच्चरानरुणात्, रूपाच्च रक्तवर्तुलसरूपत्वाच्च हेतोः भानादेव शशाङ्की कृतचन्द्रशङ्कः सन् । स्वरूपाच्चन्द्रकार्यक्रागित्वाच्च नमानरुचश्चन्द्र एवायमिति बुद्ध्या चन्द्रापराधस्मरणाल्पबुद्धिं वर्तमानं सूर्यं क्रोधरक्तैरीक्षणैः पश्यतीत्यर्थः । अन्यापराधेनान्दालिने इत्याश्रयं च । चन्द्रस्वरुद्विरहात्तं पीडयतीति भावः । 'ति दधत्ते' इति च पाठः । ते विरहं दधदिनीन्द्रविशेषणम् ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रूपा कृतं य-

त्तदेव योद्यापि न संवृणोति ।

न वेद रूढेऽथ सहस्रनेत्रे

गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥ ६३ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रं तेन नेत्रत्रयमहेतुं हरेणैव रूपा क्रोधेन कृत्वा यत् अशरीरस्वरूपं दुःखं कृतं, कामस्तदेव अत्यन्तं दुःखमद्यापि पुतावदितपर्यन्तं न संवृणोति निश्चितं नितरति, स कामोऽथ ईश्वरादधिकं नेत्रनक्षत्रसहिते सहस्रनेत्रे महेन्द्रे रूढे रुद्धे सति कतमां कामवस्थां दशां गन्ता गमिष्यतीत्यर्थं न वेद न जाने । नेत्रत्रयसहितेन हर्षाभ्यसात्कृतः सहस्रनेत्रसहितेनेन्द्रेण कीदृशीमवस्थां नेष्यत इत्यर्थं न जाने इत्यर्थः । कामान्नमनितरां पीडयतीति भावः । नात्र कात्स्न्यैऽवधारणे' इत्यमरः । वेद, 'विदो लोको वा' इति ण्व ।

इदानीं विभावानुभावव्यमिचारिभावानाह—

पिकस्य वाङ्मात्रकृताद्बलीका-

न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।

वालस्य चूडाशशिनोऽपराधा-

न्नाराधनं शीलति शूलिनोऽपि ॥ ६४ ॥

पिकस्येति ॥ स प्रभुः समर्थ इन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य वा गेव वाङ्मात्रं तेन कृताद्रचित्वाबलीकाद्रिमियाद्वाप्रपाद्रिमियादेवो नन्दने वनेऽपि न नन्दति आनन्दं न प्राप्नोति । नन्दयतीति

१ 'अत्र महोक्तिर्येवतुल्ययोगितालकार.' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र कविसमनसादृश्येन भार्ता शशाङ्कमात्रान्तिमानलकार' इति जीवानुः । ३ 'अत्रोत्प्रेक्षाकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नन्दनं तस्मिन् यदनन्दनं तदाश्रयेमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुर्वाङ्मा-
त्रकृतादिप्रियाजिहुरभाषणाद्देतोर्नन्दने पुत्रेऽपि न नन्दति । तथा
बालस्यैककलस्य चूडाशशिनः शिरश्चन्द्रस्यापराधात्तत्कृतात्पीडना-
द्देतोः शुलिनोऽपि सेवनीयस्य हरस्याप्याराधनं सेवां न शीलति
न करोति । पूर्वं प्रत्यहमीश्वरसेवायै गच्छति, इदानीं तु त्वद्वि-
रहाच्चन्द्रपीडाभयात्तत्सेवा परित्यजेत्यर्थः । अन्योऽपि तेजस्वी स्ववै-
रिपुरस्कारिणः शत्रुपाणेरपि सेवां न करोति । त्वद्विरहाच्चन्द्रक-
लाकोकिलालापवन्तितां तस्यासह्यौ जाताविति भावः । शीलति,
'शील सनाथ' इति भ्वादिः । दुःखदैन्यादयो व्यभिचारिभावा-
स्त्वयमूलाः ॥

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः

सरेषवः शक्रदृशां दिशन्ति ।

कुहूगिरश्चक्षुपुटं द्विजस्य

राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥ ६५ ॥

तम इति ॥ सरेषवः पुष्परूपत्वात्परागैः कृत्वा दिशस्तमो-
मयीकृत्यान्धकारबहुलाः कृत्वा शक्रस्य दृशां नेत्राणां कुहूरिति
त्वभावत एव गीर्णस्य कुहूगिरो द्विजस्य कोकिलस्य चक्षुपुटं
राकारजन्यामपि पूर्णिमारात्रावपि सत्यां वाग्यस्यैतादृशं दिशन्ति
कथयन्ति । पूर्णचन्द्रां पूर्णिमानपि नष्टचन्द्रा कुहूनावात्येयमिति
कथयत्येकचक्षुपुटमिन्द्रं प्रति सत्यवचनं जातमित्यर्थः । त्वद्विरहा-
दिन्द्रो नन्दनान्यो जात इति भावः । अन्योऽपि ब्राह्मण कन-
प्यन्धं प्रति पूर्णिमाननावासां वदति । सोऽपि नृत्वंत्वात्तद्वाचनम्
प्रति सत्यां कथयति । पूर्णं राका निशाकरे' इत्यनरः । 'कुहूः
स्वाकोकिलालापनष्टेन्दुकलयोरपि' इति विश्वः । पुटशब्दः पुंलि-
ङ्गोऽपि । वाचास्तद्वद्वाचन्तोऽपि वा ॥

शरैः प्रमूनेस्तुदतः सरस्य

सर्तुं स किं नाशनिना करोति ।

अभेद्यमस्याहह वर्म न स्या-

दनङ्गता चेद्गिरिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रमूनेः पुष्परूपैः शरैस्तुदतः पीडयतः
सरस्य सर्तुं कानं सृतिविषयं कर्तुं अशनिना वज्रेण किं न
करोति, अपि तु नारदेदेव । अहह खेदे । यदि अस्य कानस्य
गिरिशस्य हरस्य प्रसादोऽनङ्गतात्पननेयं वर्म अचेद्यं कवचं
न स्यात् । हरैरानङ्गतात्सरो निग्रहोऽप्यनुग्रह एव कृतो यत्स-
त्साद्रुहमरात्पत्वाद्वाज्रेण नारयितुं न शक्यत इत्यर्थः । कानस्य
पापराध्यति, यथा नारणाहो नश्वरान्ति भावः । सरस्य 'अर्था-
गये' इति कर्म्मणि पठ्यते ॥

१ 'अत्र देवतान्मोहकयन्तरी' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र-
नरिगिरिपन्नकर्मदेविरित्येवमेव इति बोधायनः । २ 'अत्र शेष-
निरुद्धेयमरौ' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र 'निरुद्धेयमरौ'
विशेषेण निरुद्धेयमरौ इति बोधायनः । ३ 'अत्र देवतान्मोह-
कयन्तरी' इति साहित्यविद्याधरी । अत्र 'देवतान्मोहकयन्तरी'
इति बोधायनः ।

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगा-

र्दन्यान्यशय्यारचनाय लूनैः ।

अप्यन्यदारिद्र्यहराः प्रवालै-

र्जाता दरिद्रास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

धृतेति ॥ अमराणां देवानां तरवो मन्दारादयोऽन्येषां दारि-
द्र्यहरा दारिद्र्यनाशका अपि प्रवालैः पल्लवैर्दरिद्रा जाताः । किंभूतैः
प्रवालैः—भवद्वियोगात्त्वद्विरहाद्देतोः धृता अटतिरर्थेयं येन
तत्स्येन्द्रस्यातितप्तस्य अन्यान्याः प्रतिक्षणं नूतनाः शय्यास्तासां
रचनाय निर्माणाय लूनैरवचितैः । पल्लवरहिता जाता इत्यर्थः ।
अन्येषां नन्दनवृक्षाणां का कथा, येऽकल्पितस्यापि दाने सम-
र्थान्ते स्वस्वामिनः शय्यार्थं पल्लवदानेऽप्यसमर्था जाता इत्यर्थः ।
अन्यदारिद्र्यहरस्यापि दारिद्र्यनाशकरीत्यर्थः । त्वद्विरहेणात्यन्तं
पीड्यत इति भावः । अन्यान्य इति व्रीप्सायां द्वित्वे पूर्वपदस्य
न प्रथमैकवचनान्तत्वम् ॥

रवैर्गुणास्फालभवैः सरस्य

स्वर्णार्थकर्णौ वधिरावभूताम् ।

गुरोः शृणोतु सरमोहनिद्रा-

प्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

रवैरिति ॥ स्वर्णार्थकर्णाविन्दकर्णौ सरस्य गुणास्फालभवैर्नो-
र्वोत्कालनसंभूतै रवैर्धनुर्धकारैः कृत्वा वधिरावभूताम् । एवं
सति स इन्द्रो गुरोर्बृहस्पतेः सरमोहनिद्रा कामजन्यनृत्तलक्षणा,
अज्ञानलक्षणा वा निद्रा तस्याः सकाशाद्यः प्रबोधो जागरणं
तत्र दक्षानि सनर्थाणि काननोहहराप्यक्षराण्युपदेशवचनानि
वधिरत्वात्, नन्दनरीडितत्वाच्च किं कथं शृणोतु । किं उपायप्रभे,
आक्षेपे वा । स्वर्गाय इति, 'पूर्वपदात्संज्ञानानग' इति पठ्यम् ॥

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य

कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।

मधौमधौ नाकनदीनलिन्यो

वरं वहन्तां विशिरेऽनुरागम् ॥ ६९ ॥

अनङ्गतेति ॥ नाकनदीनलिन्यः स्वर्गदीकनलिन्यः स्वरायुभूते-
षु विशिरेऽनुरागं प्रीतिं वहन्तां धारयन्ताम् । एतद्वरम्,
ननु वसन्ते । किंभूता नलिन्यः—यत्नस्वेन्द्रस्य अनङ्गतापप्र-
शमाय कामवन्तिवन्तापशान्तये मधौमधौ वसन्तेवसन्ते पुष्पाश-
रस्य निनलिन्याप्य मुहुरारंवारं कदर्थ्यमानाः पीडयमानाः ।
विशिरेतौ हिनेन पुष्पनायं नश्यति मूढभूतं मृणालं त्वयिष्यते ।
वसन्ते तस्य कामवन्तिवन्तापशान्तये मृणालानामप्युन्मूलनात् काश-
नरेऽप्युत्पन्नं नववाद्यत्यन्तिवन्तिनाशमनङ्गतादिति भावः । वसन्ते
काननोऽपि भूयतीति भावः । वरन्ता स्वर्गदेवतादृशम् ॥

१ इन्द्रस्य इति बोधायनः । २ 'अत्र शेष-
निरुद्धेयमरौ' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र देवतान्मोह-
कयन्तरी' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र देवतान्मोह-
कयन्तरी' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अत्र देवतान्मोह-
कयन्तरी' इति साहित्यविद्याधरी ।

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुवाहुवल्ली-

स्मृतिस्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।

ततो विधत्तेऽधिकमेव तापं

तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥

यदिति ॥ शैत्यमेव गुणो यस्याः सा तेन वरुणेन नर्मरोपरि श्रिता निक्षिप्ता मृणाली यद्यस्यात्तन्मृदुवाहुवल्ली तस्याः स्मृति-
स्रजं स्वरणपरम्परां गुम्फति करोति सादृश्यात् । ततश्चसाहोपरि-
त्येन पूर्वापेक्षयाप्यधिकं तापं विधत्ते करोति । अत एव दुर्विनीता
दुष्टा । संतापशान्त्यर्थं श्रितस्य शीतलस्याधिकमतापकारित्वमेव
वैपरीत्यम् । सादृश्यात्तद्वाहुवल्लीः सारकस्यान्मृणाली तमनितरा
तापयतीति भावः । अन्योऽपि दुर्विनीतो यद्यप्यमाश्रीयते तद्वि-
द्वमेव करोति ॥

न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्ड-

खण्डं वभासे हृदि तापभाजि ।

तच्चित्तमग्रैर्मदनस्य वाणैः

कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

न्यस्तमिति ॥ सकलमृणाली यत्तापं करोति ततः सकल-
मृणालीत्यागानन्तर तापभाजि हृदि तेन न्यस्तं मृणालदण्डखण्डं
तस्य वरुणस्य चित्ते मग्नैर्मदनस्य वाणैः क्षणेन शतच्छिद्रं बहुदुर्ग्रं
कृतमिव वभासे शुशुभे । भग्नं मृणालं स्वतएव शतच्छिद्रं भ-
वति तस्य शतच्छिद्रत्वमन्यथोपेक्षितम् । कामवाणैस्तद्दृश्यं ज-
रीकृतमिति भावः ॥

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु

मनोभुवो विक्रमकामचारः ।

अमोघमस्त्रं भवतीमवाप्य

मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

इतीति ॥ त्रिलोक्यास्तिलकेष्वलंकारभूतेष्विन्द्रादिषु विषये
भवती त्वामेवामोघमस्त्रं सफलमस्त्रमवाप्य मदान्धतया गर्वान्ध-
त्वेन अनर्गलमुच्छृङ्खलं चापलं यस्य मनोभुवः । कामस्य इति
पूर्वाक्तप्रकारेण विक्रमः । कामचारः स्वेच्छाचारः । वर्तते इति शेषः ।
कामेन त्वन्निमित्तमिन्द्रादयोऽतितरां पीड्यन्ते । मदान्धत्वेत्यनेन
कामस्य द्विरद्वयं सूचितम् । अवाप्य स्थितत्वेनियं योजनीयम् ॥

सारोत्थधारैव सुधारसस्य

स्वयंवरः श्वो भविता तवेति ।

संतर्पयन्ती हृदयानि तेषां

श्रुतिः श्रुती नाकजुपामयासीत् ॥ ८५ ॥

सारिति ॥ हे दमयन्ति, तव स्वयंवरः श्वो भविता तवेति ।
श्रुतिर्वातां तेषां नाकजुषां देवानां श्रुती कर्णावयासी-

‘अत्र ऐकानुप्राससंज्ञाविरोधात्कारः’ इति साहित्यविद्याधरी ।

‘कारः’ इति साहित्यविद्याधरी । ३ ‘अत्र ऐकानुप्रास-

’ इति साहित्यविद्याधरी ।

प्राप्तः । किमुता—गुणस्य सामान्यस्य साधोवशात् । यद्वा-
गोष्ठितप्रसाद इव सत्त्वपन्तो तांतां गुणपन्तो । स्वयं वृत्ता-
नीर इति भावः ॥

समं सपत्नीभादुःसतीक्ष्णैः

मदारनागापयिर्कर्मनद्धिः ।

अनङ्गशौचानलनापदुःखै-

रथ प्रतप्ते हरितां मन्त्रिः ॥ ८६ ॥

सममिति ॥ अथ स्वान्तरातांश्रयानन्तर हरिता कदा
मन्त्रिः स्वामिनिर्गन्तुमिति संपां द्वारा प्रियन्नेषां तासां
पिङ्गनांमित्राणांमन्त्रिः निष्कामितानिले समं सद् प्रत्ये
प्रयितम् । किमुता—सायायुनि—सपत्नीभवेन सातीक्ष्णै-
रु रतेन नोक्षेणयुग्मं । किमुता—अनङ्गशौचमेवमनो-
नितान्नापदोऽनु संपांमन्त्रिः । तद्वरणार्थं प्रत्येताम्बुवाम्बु-
तापयतीति गुणागमागमयो मुक्ता इति भावः । अन्योऽपि सत्य-
पान्थैः सह प्रत्यान करोति । चण्डयायुनिः साधोभियन्तेनाङ्ग-
सूचितम् ॥

अपास्तपाथेयमुधोपयोगे-

स्त्वयुम्बिनैव समनोरथेन ।

धुवं च निर्वापयता त्वं च

स्वादीयसाध्वा गमिनः सुखं तैः ॥ ८७ ॥

अपास्तेति ॥ तैरिन्द्रादिनिस्त्वयुम्बिना त्वयंमन्त्रिना त्व-
नोरथेन मैसा प्राप्स्याम इति स्वीयेनानिलापेणैव कृत्वा वना
मार्गः सुखमनायासेन गमितोऽतिवाहितः । किमुता—स्वा-
सातित्वादुना । अत एव—धुवं त्वं च निर्वापयता शनन्ता । अ-
एव अपास्तस्यक्तः पाथेयो मार्गशान्दलरूपः । सुधोपयोगोऽनु-
योगो यैस्तैः । त्वयि तिष्ठतिस्तत्त्वाधुना त्वया च नाम्ना च
एव मार्गशान्दलममृतमपि त्यक्तं, ततोऽप्यधिका तव प्राप्स्यासि तैः ।
धुवं प्रत्यागमने मनोलक्षणेन रथेन सुखमागताः । सुनोरथेन
इति पाठे उपनोगः साफल्यमपास्तं यैः । पाथेयं, साध्वं र-
तिथि— इति उच्ये ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे

देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः ।

सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः

पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

प्रिया इति ॥ तैः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिनिर्युता इत्यं
भूमिः पादानामर्पणं तदेवानुग्रहः कृपा तस्य भूः स्यात् इति

१ ‘अत्रानुप्रासनशेच्यलंकारी’ इति साहित्यविद्याधरी । ‘अ-
पवनानरप्रत्याननो’ नामकारणभावचदलक्षणातिशयोक्त्यातिवृ-
त्त्यलंकार’ इति जीवानुः । २ ‘त्वयुम्बिनैव समनोरथेन स्वादीय-
स्तनजिननुवेन । अथास्तपाथेयमुधोपनोर्गैरवा सुनोरथेननवरदै’ इति
पाठः साहित्यविद्याधरीसंननः । ३ ‘अत्राविशमोच्छिन्नकार’ इति
साहित्यविद्याधरी । ४ ‘देवी’ इति पाठः साहित्यविद्याधरीसंननः ।

किंभूतैः—प्रियाः स्वस्त्रिय इन्द्राणीप्रमुक्ता देवीस्त्वदर्धेन त्वत्कार-
णेन मनोभूशराः कामवाणास्त एव दावो वनवह्निस्तज्जनितद्राहे
निमज्जयद्भिः । कामपीडिताः कुर्वन्निरेत्यर्थः । इदानीं भूमौ
वर्तन्त इत्यर्थः । तेषामन्नागमनादेवीनां विरहसन्तपः ॥

अलंकृतासन्नमहीविभागै-

रयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।

अवापितो जङ्गमलेखलक्ष्मीं

निक्षिप्य संदेशमयाक्षराणि ॥ ८९ ॥

अलमिति ॥ तैरमरैः भवत्यां त्वद्विषयेऽयं मल्लक्षणो जनः
संदेशमयाक्षराणि निक्षिप्य जङ्गमलेखलक्ष्मीं चलत्प्रकाशोभाम-
वापितः प्रापितः । किंभूतैः—अलंकृत आसन्नो महीविभागो
यैः । सनीपस्त्रितैस्त्वत्वां प्रायेणितुनहं प्रेषित इत्यर्थः । 'भवत्यै'
इति वा पाठः ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीन-

स्तनोपपीडं त्वयि संदिशन्ति ।

त्वं मूर्च्छतां नः सरभिल्लशल्यै-

र्मुदे विशल्यौपधिवह्निरेधि ॥ ९० ॥

एकैकमिति ॥ हे भैमि, एते देवा एकैकं पृथक्पृथक् पीन-
स्तनोरुपपीडय संक्षिप्य तद्यथा (भवति) तथा, त्वत्पीनस्त-
नाभ्यामात्माननुपपीडय वा [परिरभ्य गादनालिङ्ग्य] त्वयि
इति संदिशन्ति । इति किम्—हे भैमि, त्वं सरभिल्लशल्यैः
कानलक्षणपापधिवनाराचैः कृत्वा मूर्च्छतां नोऽस्माकं मुदे
प्रीतये शल्योद्धरणान्मूर्च्छापहाराय विशल्यानाम्नी ओपधिवह्निः
एधि भव । त्वां विनास्माकं काममूर्च्छा न शान्त्यतीत्यस्मान्मृणो-
प्येति भावः । एकैकम्, वीप्सायां दिः । स्तनोपपीडम्, 'सस्तन्यां
ओपपीडरूपकम्' इति पण्डुलि 'तृतीयाप्रवृत्तीन्व्यतरस्यान्' इति
समासः । एधि 'धत्तोरुद्धावन्यासलोपश्च' इत्येवम् ॥

त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपास-

न्मनोरथाश्वासनयैक्यैव ।

निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः

क्रियन्ति यावद्गण वासराणि ॥ ९१ ॥

त्वदिति ॥ त्वत्कान्तिं त्वत्तौन्दर्यं पिपासन्पातुमिच्छन् अयं
निजः स्वीयः कटाक्ष एवमुक्त्या मुत्पद्य भैमीकान्तिमनवरयं ययं
पापयानह इत्येवंरूपया मनोरथाश्वासनया मनोरथ्यजन्यया-
श्वासनयैव सान्त्वनेनैव हृद्या क्रियन्ति वासराणि यावद्विपादिन-
पयन्त विप्रलभ्योऽस्माभिः प्रताप्यैवः खलु निश्चितं नम कथय ।

पथि गच्छन्वालादिदिदमुदकमिति प्रतारणं सहते, न तु द्वित्रा-
णि दिनानि । तथा कटाक्षोऽपि । अस्मान्मृणोप्येति भावः ।
अवधौ यावच्छब्दः । वासराणि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

निजे सृजासासु भुजे भजन्त्या-

वादित्यवर्गे परिवेषवेपम् ।

प्रसीद निर्वापय तापमङ्गै-

रनङ्गलीलालहरीतुषारैः ॥ ९२ ॥

निज इति ॥ हे भैमि, त्वं निजे स्वीये भुजे आदित्यवर्गे
आदित्यपत्यसमूहेऽस्मासु परिवेषस्य वेष्टनस्य वेपनाकारं भजन्त्यौ
सृज कुरु । अङ्गपालीं देहीति भावः । आदित्ये च परिवेषः परि-
धियुक्तः । तथा—अनङ्गलीलैव लहयस्ताभिस्तुषारैः शीतलैरङ्गैः
कृत्वास्माकं तापं कामज्वर निर्वापय शमय । प्रसीद प्रसन्ना
भव । सकामत्वदङ्गसंपर्कादस्माकं कामज्वरः शान्तिं प्रयास्यतीति
भावः । शीतलेन तापशान्तियुक्ता । 'चावेङ्गि निर्वापय' इति
वा पाठः । 'अनुग्रहोऽस्मासु यदि त्वदीयस्तदेहि देहि द्रुतमङ्ग-
पालीम्' इति (पूर्वार्ध-) पाठः क्वचित् । स स्पष्टार्थः । भुजा-
शब्द आबन्तोऽपि । 'परिवेषो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा'
इत्यजयपालैः ॥

दयस्व किं घातयसि त्वमस्मा-

ननङ्गचण्डालशरैरदृश्यैः ।

भिन्ना वरं तीक्ष्णकटाक्षवाणैः

प्रेमस्तव प्रेमरसात्पवित्रैः ॥ ९३ ॥

दयस्वेति ॥ हे भैमि, दयस्व त्वं दयां कुरु । अदृश्यैराक-
लिकलङ्गैः अनङ्ग एव चण्डालस्तस्य चरैः प्रयोज्यैः प्रयोजिका
त्वं अस्मान्किं निमित्ति घातयसि, अपिरेवं त्वया न कार्यम् ।
अन्योऽपि स्ववैरिणं चण्डालेनादृश्यैर्गणैर्नारयति । तर्हि किं कार्यं
नित्यत आह—वरं प्रेमरसात्पीनिरुपाद्रसात्पवित्रैः पूर्णं पूतश-
तव तीक्ष्णकटाक्षलङ्गैर्गणैर्भिन्ना पिशुनाः सन्तो यत् प्रेमः
त्रिपानहे प्राणास्त्यज्यान्तः तत् मनाम्बरानिष्टम् । चण्डालवाग-
(प्रयोज्य) कर्तुमनरुपापेक्षया तव पवित्रकटाक्षलङ्गैर्गणैर्मरनं
प्रेष्टमित्यर्थः । कटाक्षैरस्मानाश्वासय । वृत्तिर्येति भावः । रनादुद-
कात्पवित्रत्वं युक्तम् । प्रेमः, प्रपूयादिनो मरणावचिनो लघुत-
मवहुपचनम् ॥

त्वदर्थिनः सन्तु परस्सहताः

प्राणास्तु नस्त्वचरणप्रसादः ।

विशदुस्ते केतवनन्तिनं चे-

दन्तधरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

१ 'अम' एवेति नार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अम' रूप-
पापकर' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'प्रपूय' इति चण्ड । ४ 'अ-
न' प्रसादयुक्तवस्तुतन्त्र' इति चण्डः सुखावबोधस्तत्त्ववि-
द्याधरीसन्तः । ५ 'विश' इति चण्डः, ६ 'केतवनन्तिनं त्वं-
कपासमादुस्ते' । 'अम' एवेति नार' इति साहित्यविद्याधरी ।
७ 'केतव' इति सुखावबोधतन्त्रः सा ।

१ 'अम' एवेति नार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अम' रूप-
पापकर' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'प्रपूय' इति चण्ड । ४ 'अ-
न' प्रसादयुक्तवस्तुतन्त्र' इति चण्डः सुखावबोधस्तत्त्ववि-
द्याधरीसन्तः । ५ 'विश' इति चण्डः, ६ 'केतवनन्तिनं त्वं-
कपासमादुस्ते' । 'अम' एवेति नार' इति साहित्यविद्याधरी ।
७ 'केतव' इति सुखावबोधतन्त्रः सा ।

यत्प्रत्युत त्वन्मृदुवाहुवल्ली-

स्मृतिस्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।

ततो विधत्तेऽधिकमेव तापं

तेन श्रिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥

यदिति ॥ शैत्यमेव गुणो यस्याः सा तेन वरुणेन शरीरोपरि श्रिता निक्षिप्ता मृणाली यद्यस्मात्त्वन्मृदुवाहुवल्ली तस्याः स्मृतिस्रजं स्वरणपरम्परां गुम्फति करोति साहज्यात् । ततस्तस्याद्वैपरीत्येन पूर्वापेक्षयाप्यधिकं तापं विधत्ते करोति । अत एव दुर्विनीता दुष्टा । संतापशान्त्यर्थं श्रितस्य शीतलस्याधिकसंतापकारित्वमेव वैपरीत्यम् । साहज्यात्त्वद्वाहुवलयः स्मारकत्वान्मृणाली तमतितरां तापयतीति भावः । अन्योऽपि दुर्विनीतो यदर्थमाश्रीयते तद्विरुद्धमेव करोति ॥

न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्ड-

खण्डं वभासे हृदि तापभाजि ।

तच्चित्तमग्नैर्मदनस्य बाणैः

कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

न्यस्तमिति ॥ सकलमृणाली यतस्तापं करोति ततः सकल-मृणालीत्यागानन्तरं तापभाजि हृदि तेन न्यस्तं मृणालदण्डखण्डं तस्य वरुणस्य चित्ते मग्नैर्मदनस्य बाणैः क्षणेन शतच्छिद्रं बहुरभ्रं कृतमिव वभासे शुशुभे । भग्नं मृणालं स्वतएव शतच्छिद्रं भवति तस्य शतच्छिद्रत्वमन्यथोत्प्रेक्षितम् । कामबाणैस्तद्बुद्धयर्ज-रीकृतमिति भावः ॥

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु

मनोभुवो विक्रमकामचारः ।

अमोघमहं भवतीमवाप्य

मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

इतीति ॥ त्रिलोक्यास्तिलकेष्वलंकारभूतेष्विन्द्रादिषु विषये भवन्ती त्वामेवामोघशब्दं सफलमस्त्रमवाप्य मदान्धतया गर्वान्ध-त्वेन अनर्गलमुच्छ्रुतुल चापलं यस्य मनोभुवः । कामस्य इति पूर्वोक्तप्रकारेण विक्रमः कामचारः स्वेच्छाचारः । वतत इति शेषः । कामेन त्वन्नित्तमिन्द्रादयोऽनितरां पीड्यन्ते । मदान्धतेत्यनेन कामस्य द्विरदत्तं सूचितम् । अवाप्य स्थितस्येति योजनीयम् ॥

सारोत्थधारेव सुधारसस्य

स्वयंवरः श्रो भविता तवेति ।

संतपयन्ती हृदयानि तेषां

श्रुतिः श्रुती नाकनुपामयासीत् ॥ ८५ ॥

सारोति ॥ दे दनरन्ति, तव स्वयंवरः श्रो भविता तवेति त्रिवले भवितुं पुनर्निर्वा तेषा नाकनुपाम देवाना श्रुती कर्णावयासी-

१ 'अवाप्तुपामसदोत्पत्त्यकारो' इति साहित्यविद्यारथी ।

२ 'नव उक्तामनसमनसिना' इति साहित्यविद्यारथी ।

३ 'नव उक्तामनसमनसिना' इति साहित्यविद्यारथी ।

व्यापत् । किंभूता—सुधारसस्यामृतरसस्य सारोत्थधारेव श्रेष्ठमा-
गोत्थितप्रवाह इव संतपयन्ती तानेव हर्षयन्ती । स्वयंवरं शुवा-
तीव हृष्टा इति भावः ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः

खदारनासापथिकैर्मरुद्भिः ।

अनङ्गशौर्यान्लतापदुःस्थै-

रथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

सममिति ॥ अथ स्वयंवरवार्ताश्रवणानन्तरं हरितां दिवां मरुद्भिः स्वामिभिरिन्द्रादिभिः स्वेषां दाराः स्त्रियस्तेषां नासापथिकैर्नासिकामार्गस्थैर्मरुद्भिः निश्वासितानिलैः समं सह प्रतस्थे प्रस्थितम् । किंभूतैर्नासावायुभिः—सपत्नीभवेन सपत्नीहेतु-
दुःखेन तीक्ष्णैरत्युष्णैः । किंभूतैर्देवैः—अनङ्गशौर्यमेवानलोग्गि-
जनितस्तापस्तेन दुःस्थैर्जर्जरीभूतैः । त्वद्वरणार्थं प्रस्थितान्सपत्नीन्
तत्पत्नीभिर्दुःखान्नासावायवो मुक्ता इति भावः । अन्योऽपि पाथ्यः
पाथ्यैः सह प्रस्थानं करोति । चण्डवायुभिः सार्धमित्यनेना-
सूचितम् ॥

अपास्तपाथेयसुधोपयोगै-

स्त्वच्चुम्बिनैव स्वमनोरथेन ।

क्षुधं च निर्वापयता तृपं च

सादीयसाध्वा गमितः सुखं तैः ॥ ८७ ॥

अपास्तेति ॥ तैरिन्द्रादिभिस्त्वच्चुम्बिना त्वत्संबन्धिना स्व-
मनोरथेन भैमी प्राप्स्याम इति स्वीयेनाभिलाषेणैव कृत्वा अ-
मार्गः सुखमनायासेन गमितोऽतिवाहितः । किंभूतेन—साध-
सातिस्वादुना । अत एव—क्षुधं तृपं च निर्वापयता शमयता ।
एव अपास्तस्यक्तः पाथेयो मार्गशम्बलरूपः सुधोपयोगोऽमुतो
योगो यैस्ते । त्वयि निविष्टचित्तत्वाक्षुधा तृपा च नाभूत् ।
एव मार्गशम्बलममृतमपि त्यक्तं, ततोऽप्यधिका तव प्राप्त्याशोत्प-
भुवं प्रत्यागमने मनोलक्षणेन रथेन भुवमागताः । 'सुधोपयोगो
इति पाठे उपभोगः साफल्यमपास्तं यैः । पाथेयं, साध्वं' इति
तिथिः— इति उच्यते ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे

देवीस्त्वदर्धेन निमज्जयद्भिः ।

सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः

पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

प्रिया इति ॥ तैः सुरेषु सारैः श्रेष्ठैरिन्द्रादिनिरधुना इति
भूमिः पादानामर्पणं तदेवानुग्रहः कृपा तस्य भूः स्वान्ति

१ 'अवाप्तुपामसदोत्पत्त्यकारो' इति साहित्यविद्यारथी ।
२ 'नव उक्तामनसमनसिना' इति साहित्यविद्यारथी ।
३ 'नव उक्तामनसमनसिना' इति साहित्यविद्यारथी ।
४ 'नव उक्तामनसमनसिना' इति साहित्यविद्यारथी ।
५ 'नव उक्तामनसमनसिना' इति साहित्यविद्यारथी ।

किभूतैः—प्रियाः स्वस्त्रिय इन्द्राणीप्रमुखा देवीत्वदर्थेन त्वत्कार-
पेन मनोभूराः कामवागास्त एव दावो घनवद्भिलसितदाहे
निमज्जयद्भिः । कामपीडिताः कुर्वन्निरेत्यर्थः । इदानीं भूमौ
वर्तन्त इत्यर्थः । तेषामन्नागमनादेवीनां विरहसंतापः ॥

अलंकृतासन्नमहीविभागे-
रयं जनत्तरमरैर्भवत्याम् ।
अवापितो जङ्गमलेखलक्ष्मीं
निक्षिप्य संदेशमयाक्षराणि ॥ ८९ ॥

अलमिति ॥ तैरनरैः भवत्यां त्वद्विषयेऽयं महत्जनो जनः
संदेशमयाक्षराणि निक्षिप्य जङ्गमलेखलक्ष्मीं चलत्प्रकाशमान-
वापितः प्रापितः । किभूतैः—अलंकृत आसन्नो महीविभागे
दैः । तनीपस्त्रितैस्त्वां प्रायेष्टिनुनहं प्रेषित इत्यर्थः । 'भवत्यै'
इति वा पाठः ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीन-
त्तनोपपीडं त्वयि संदिशन्ति ।
त्वं मूर्च्छतां नः सरभिडुशल्यै-
मुदै विशल्यौषधिविडिरेधि ॥ ९० ॥

एकैकमिति ॥ हे नैमि, एते देवा एकैकं ग्रथकृपक पीन-
त्तनोत्तरपीड्य संक्षिप्य वदन्ता (भवति) तया, त्वत्पीनस्त-
नाभ्यान्नामाननुपपीड्य वा [परिरभ्य गाढमालिङ्ग्य] त्वयि
इति संदिशन्ति । इति किम्—हे नैमि, त्वं सरभिडुशल्यैः
कान्तक्षन्पापधिकनाराचैः कृत्वा मूर्च्छतां नोऽस्माकं मुदै
प्रातये शल्योद्धरणान्मुच्छोपहाराय विशल्यानाग्नौ ओषधिविडिः
पुषि भव । त्वां विनास्माकं कान्मूर्च्छां न शान्त्यदीत्यस्मान्मृ-
त्येति भावः । एकैकम्, शोप्तायां द्विः । तनोपपीडन्, 'तन्मन्यां
चोपपीडयिष्ये' इति गगुलि 'वृत्तीषामन्वृत्तीष्यन्त्यतरस्यान्' इति
तनातः । पुषि 'घत्तोरुदावन्मासलोपश्च' इत्येवम् ॥

त्वत्कान्तिमलाभिरयं पिपास-
न्मनोरथाश्वात्तनयैकयैव ।

निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः
क्रियन्ति यावद्भय वासराणि ॥ ९१ ॥

त्वदिति ॥ त्वत्कान्तिं त्वत्तौन्दर्यं पिपासन्वातुनिच्छन् अयं
निजः स्वादः कटाक्ष इत्यादि मुद्रयया नैमीकान्तिमवश्यं वयं
पापयानह इत्येवंप्रपन्ना मनोरथाश्वात्तनया मनोराज्यवन्दया-
श्वात्तनयैव तान्त्वनेनैव हृत्वा क्रियन्ति वासराणि यावत्किपादिन-
पर्यन्तं विप्रलम्बोऽस्मानिः प्रतारण्यः खलु निमित्तं मन कथन ।

१ 'अवापितो जङ्गमलेखलक्ष्मीः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भवत्यै' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'प्रपेन्' इति पठः । ४ 'त-
नः प्रपेन्' इति पठः । ५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ११ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १०० 'तनोपपीडन्' इति च पठः ।

पथि गच्छन्वालादिदिदमुदकमिति प्रतारणं सहते, न तु द्वित्रा-
नि दिनानि । तथा कटाक्षोऽपि । अस्मान्मृणीष्वेति भावः ।
अवधौ यावच्छब्दः । वासराणि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

निजे सृजास्मासु भुजे भजन्त्या-
चादित्यवगे परिवेषवेषम् ।

प्रसीद निर्वापय तापमङ्गै-
रनङ्गलीलालहरीतुपारैः ॥ ९२ ॥

निज इति ॥ हे नैमि, त्वं निजे स्वीये भुजे आदित्यवगे
आदित्यपलसन्मुहोऽस्मासु परिवेषपल वेष्टनस्य वेपमाकारं भजन्त्यां
सुखं कुरु । अङ्गपालीं देहीनि भावः । आदित्ये च परिवेषः परि-
धियुक्तः । तथा—अनङ्गलीलैव लहयस्तामितुपारैः शीतलैरङ्गैः
कृत्वास्माकं तापं कानज्वरं निर्वापय शमय । प्रसीद प्रसन्ना
भव । सकान्तत्वद्वयसंपकांस्माकं कानज्वरः शान्तिं प्रयात्यतोनि
भावः । शीतलेन तापशान्तियुक्ता । 'चावङ्गि निर्वापय' इति
वा पाठः । 'अनुग्रहोऽस्मासु यदि त्वदीयलदेहि देहि दुतनङ्ग-
पालीन्' इति (पूर्वार्धे) पाठः कविः । स स्पष्टार्थः । भुजा-
शब्द आवन्तोऽपि । 'परिवेषो रवेः पाथ्येनण्डले वेष्टने तथा'
इत्यत्रयपालैः ॥

दयस्व किं घातयसि त्वमस्मा-

ननङ्गचण्डालशरैरदस्यैः ।

भिन्ना वरं तीक्ष्णकटाक्षवाणैः

प्रेमत्तव प्रेमरसात्पवित्रैः ॥ ९३ ॥

दयस्वेति ॥ हे नैमि, दयस्व त्वं दयां कुरु । अदस्यैराक-
लिकलनैः अनङ्ग एव चण्डालस्तस्य चरैः प्रयोऽयैः प्रयोऽयैः
त्वं अस्मान्किं क्रिमिति घातयसि, अपित्वेवं त्वया न कामम् ।
अन्योऽपि स्ववैरिणं चण्डालेनादस्यैर्वर्गैर्नारयति । तर्हि किं कार्यं
मित्यत आह—वयं प्रेमरसाद्योतिरूपाद्रसात्पवित्रैः पूर्णं, पूतश्च-
तव तीक्ष्णकटाक्षलक्ष्मैर्वर्गैर्निभिन्ना विद्वांगाः सन्तो यत् प्रेमः
त्रियानहे प्राणास्त्यज्यान्तः तत् मनोत्तरमिष्टम् । चण्डालमान-
(प्रयोज्य) कर्तृकनरणापेक्षया तव पवित्रकटाक्षलक्ष्मैर्वर्गैर्नारयं
श्रेष्ठमित्यर्थः । कटाक्षैरस्मानाश्वात्तव । वृणीष्वेति भावः । रसादुद-
कापवित्रत्वं युक्तम् । प्रेमः, प्रपूर्वादिनो नरणावाचिनो लघुत-
नबहुवचनम् ॥

त्वदर्थिनः सन्तु परस्महन्ताः

प्राणास्तु नस्त्वचरणप्रसादः ।

विशदुसे कैववनंतिवं चे-

दन्तधरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

१ 'अवापितो जङ्गमलेखलक्ष्मीः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'भवत्यै' इति
साहित्यविद्याधरी । ३ 'प्रपेन्' इति पठः । ४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ११ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । २९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ३९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ४९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ५९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ६९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ७९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ८९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९० 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९१ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९२ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९३ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९४ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९५ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९६ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९७ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९८ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । ९९ 'तनोपपीडन्' इति च पठः । १०० 'तनोपपीडन्' इति च पठः ।

त्वदर्थिन इति ॥ परस्सहसा ब्रह्मस्त्वदर्थिनस्त्वदमिलापुकाः सन्तु, नोऽस्माकं प्राणास्तु पुनस्त्वचरणयोः प्रसादः । त्वचरणौ चेत्प्रसन्नौ भवतस्तर्हि न. प्राणनं, नान्यथेत्यर्थः । इदं कैतव-
नर्तितमलीकभाषितमिति चेत् विशङ्कसे मन्यसे तर्ह्यन्तश्चरोऽन्त-
र्वर्ती पञ्चशरः कामः प्रमाणमत्र साक्षी । त्वन्निमित्तमस्माकं कि-
यती पीडा भवतीति काम एव त्वया पृच्छयताम् । वयं चेन्मि-
थ्याभाषिण इत्यर्थः । कामोऽन्तर्वर्तिस्त्वात्सर्वं वेत्ति । कूटमाक्ष्यं
करोतीत्यर्थः । अतो वयमेवानुग्राह्या नान्य इति भावः । परस्स-
हसाः परश्शता इति चत् ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्त-

स्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

बहिस्त्वयालंक्रियतामिदानी-

मुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

अस्माकमिति ॥ हे भैमि, भवत्या अस्माकमेतद्दृढयमन्तः
आन्तरदेशे तावत् पुन. चिरायाध्यासितमधिष्ठितम् । चिरकालं
चित्तमध्ये धृतासीत्यर्थः । परमिदानीं तद् उरः त्वया बहिर्देशेऽ-
प्यलंक्रियताम् । आलङ्क्रियतामित्यर्थः । कया कस्येव—श्रिया मुर
विद्विषतो विष्णोरिव । 'द्विप. शतुर्वा' इति मुरमिति द्वितीया ॥

दयोदयश्चेतसि चेतवाभू-

दलंकुरु द्यां विफलो विलम्बः ।

भुवः स्वरादेशमथाचरामो

भूमौ धृतिं यासि यदि खभूमौ ॥ ९६ ॥

दयोदय इति ॥ तव चेतसि अस्माकमुपरि दयाया उदय-
श्चेद्भूदुदभूत् तर्हि त्वं द्यां स्वर्गमलंकुरु । विलम्बो विफलः ।
न कर्तव्य इत्यर्थः । अथ यदि स्वस्य भूमावुत्पत्तिस्थाने भूमौ
भूलोके धृतिं प्रीतिं यासि प्राप्तोपि तर्हि वयं भुवो भूलोकस्य
स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः कुर्मः । यत्र वयं स एव स्वर्गः ।
सर्वेऽप्यागत्य स्वर्गभोगानत्रैव कुर्म इति भावः । 'क्षमामेव देवा-
लयतां नयामो भूमौ रतिश्चेत्तव जन्मभूमौ' इति च पार्श्वः ॥

धिनोति नासाञ्जलजेन पूजा

त्वयान्वहं तन्वि वितन्यमाना ।

तव प्रसादोपनते तु मौलौ

पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्वि, त्वया अन्वहं प्रत्यहं जलजेन वित-
न्यमाना क्रियमाना पूजा अस्मान्न धिनोति न प्रीणयति । किंतु

१ 'अत्रातिशयोक्तिरलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२—'अस्माकमस्मान्मदनापस्तुत्योच्चाणाय पीयूषरसायनानि ।

सुधारसादप्यधिकं प्रगच्छ प्रसीद वैदर्भि निजाधर न.' ॥

रति (१०४) शेषोपि ऋचिन्मूढेऽस्मात्पाक् पठित उपलभ्यते । ३ 'अ-
त्रानुप्रानोपमाका' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रानुप्रानका-
यन्निज्ञाकार' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'तव प्रसादाय नते तु'
इति जीवानुत्पत्तिः ।

तव प्रसादाय प्रीतिकलहे प्रसन्नत्वाय नमस्कारकरणवशादुपनते
नन्त्रे नोऽस्माकं मौलौ धिरसि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां चरणावातवशा
त्वचरणकमलाभ्यां तु पूजास्तु । कमलपूजापेक्षया त्वच्चरणकमल-
योरुत्कृष्टत्वात्साऽस्माकं सुखायालं, न कमलपूजा । त्वच्चरणावा-
तेन वयं यथा सुखिनो भवामः तथा कुर्वन्ति भावः ॥

स्वर्णैर्वितीर्णैः करवाम वाम-

नेत्रे भवत्या किमुपासनासु ।

अङ्ग त्वदङ्गानि निपीतपीत-

दर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥ ९८ ॥

स्वर्णैरिति ॥ हे वामनेत्रे, सुन्दरनेत्रे, भवत्या त्वया उपा-
नासु पूजासु वितीर्णैरर्पितैः स्वर्णपुष्पैः किं करवाम । तानि बहून्
स्माकं विद्यन्ते तैः किमपि प्रयोजनं नास्ति । तर्हि किम्—हे व
प्रिये, खलु यस्मात् नः अस्माकं पाणिः निपीतः पीतानां सुवर्णं
दीनां पद्मार्थानां दर्पां गवां यैस्तानि त्वदङ्गानि याचते । यैः पु-
र्णादि जितं तदभिलाषिणः पुरुषस्य सुवर्णेन प्रीतिः कथं सादियैथ ॥

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं

त्वद्गौरिमस्पर्धि देहमे हेम ।

प्रसूननाराचशरासनेन

सहैकवंशप्रभवभु वभु ॥ ९९ ॥

वयमिति ॥ हे प्रसूननाराचः कामस्तस्य शरासनेन धनुषा वर
एक(स्मिन्) वंशे वेणौ, कुले च प्रभवो ययोः ईदृशे भुवो यलाः
तत्संबुद्धिः । प्रायेणैकवंशोत्पन्नस्तुल्यो भवति । वयं कलादा इव
स्वर्णकारा इव तव गौरिम्या सह स्पर्धि त्वद्गौरित्वान्ना
भिलाषि अतएव उत्तमस्पर्धया दुर्विदग्धं दुर्विनीतं वभु विद्व
हेम सुवर्णं देहमस्मौ प्रक्षिपामः । वभुत्वादन्ववर्णत्वं सुवर्णस्य
सूचितम् । वयं त्वदीयास्त्वदपराधकारिणः सुवर्णस्य बहिर्देशं रत्नं
दण्डं कुर्म इत्यर्थः । अस्माकं सुवर्णेन प्रयोजनं नालीयानिप्रायः ।
'कलादो रुक्मकारके' 'वभु स्यात्पिङ्गले त्रिपु' इत्यमरः । 'नेरु-
वद्' इति नदीसंज्ञानिपेधात् 'अम्बाधे' इति हस्ताभ्याम्
'प्रभवभु' इत्यत्र संबुद्धिहस्तो 'विमानना सुभु कुत' इत्यादिमहान्
विप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः । समाधानान्तरं च ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यः ।

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः

शान्तो न नः किं पुनरप्सरःसु ।

निर्वाति तु त्वन्ममताक्षरेण

सूनाशुगेपोर्मधुसीकरेण ॥ १०० ॥

सुधेति ॥ नोऽस्माकं त्वन्निमित्तोऽनङ्गतापः कामज्वरं नृगं
सरः स्वमृतसरसीष्वपि निमज्जनेन न शान्तः । किं पुनः अपा मरु
सूदकरसीषु, अथ च रम्भादिदेवान्नानासु न शान्तः । तदपेक्षया

१ 'अत्रातिशयोक्त्यलंकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अ-
त्रेकानुप्रानातिशयोक्त्यलंकार' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानु-
प्रानातिशयोक्त्यलंकार' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'तव मनताक्षरे, इति
पठित्वा त्व मन' इत्याकारकेनाक्षरेणैव व्याख्यातुं युक्तम् ।

त्वमधिकेति भावः । तर्हि कथं शान्त्यतीत्याशङ्क्याह—सुनाशुगः कामस्तस्य इषुः पुष्पं तस्य मधुसीकररूपेण तव ममत्तारूपेणाक्षरेण इन्द्रादयो मदीया इति स्वस्य स्वामित्वम्, इन्द्रादीनां च स्वीयत्वं सूचयता तु पुनर्निर्वाति । अमृतरसस्यापेक्षया ममत्ताक्षररूपस्य मधुसीकरस्याधिकादित्यर्थः । यो बहुभिर्न शान्तः, स एकेन शान्त इति चित्रम् । अस्मान्पूणीष्वेति भावः ॥

खण्डः किमु त्वद्विर एव खण्डः

किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।

कृशाङ्गि तद्भङ्गिरसोत्थकच्छ-

तृणं न दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥ १०१ ॥

खण्ड इति ॥ हे कृशाङ्गि, त्वद्विरस्त्वद्वाण्याः खण्ड एव लेश एव खण्डः शर्करारसविशेषः किमु । त्वद्वाणीशकलवाच्यत्वादेव तस्य खण्डत्वं नाम माधुर्यं च । जातमित्युत्प्रेक्षा । तस्या वाण्याः पन्था गमनमार्गः तस्मिन् शर्करा कर्पराशरूपैव शर्करास्य इक्षु-विकारः किम् । कर्परांशनामसाम्याच्छर्करेति नाम जातं माधुर्यं च । पथि शर्करा भवन्ति । तस्या वाण्या भङ्गिर्वकोक्त्यादिरचना तज्जनितः शृङ्गारादिरसस्तस्मात्, अथ च तल्लक्षणादुदकात् उत्थ-मुत्थितं यत्कच्छतृणं जलप्रायप्रदेशतृणं तदेव दिक्षु इक्ष्विति प्रथितं तु । कच्छतृणस्य च इक्षुरिति संज्ञा । तद्रससंबन्धान्माधुर्यं जातं किमित्यर्थः । खण्डादिभ्योऽप्यधिक त्वद्वाणी मधुरत्तरेति भावः । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलोककर्परांशयो.' इति विश्वः ॥

ददाम किं ते सुधयाऽधरेण

त्वदास्य एव स्वयमास्यते हि^१ ।

चन्द्रं विजित्य स्वयमेव भावि

त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥ १०२ ॥

ददामेति ॥ हे भैमि, वयं ते तुभ्यं किं ददाम । अपितु त्वद्वा-नयोग्य वस्तु किमपि न विद्यत इत्यर्थः । अमृतामरत्वयज्ञभागेषु मध्ये एकं देयमित्याशङ्क्याह—अधरेण सुधया ओष्ठलक्षणेनामृतेन त्वदास्य एव स्वयं हि यस्मादास्यते स्वीयते । ओष्ठेन त्वन्मुखे सुधीभूयैव स्वीयते यत इति या । यतश्च त्वदाननं चन्द्रं विधु वि-जित्य स्वयमेव तस्य चन्द्रस्य मखभागभोजि यज्ञभागग्राहि भावि भविष्यति । तत्तदपि न देयमित्यर्थः । अमृतयज्ञभागदानद्वारो-पकर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः । सुधाचन्द्राभ्यां तस्मादात्तदोष्टमुखमधि-कमिति भावः ॥

अनरत्वमपि दातुमशक्यमित्याह—

प्रिये वृणीष्वामरभावमस—

दिति त्रैपाकृद्वचनं न किं नः ।

त्वत्पादपक्षे शरणं प्रविश्य

स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३ ॥

प्रिय इति ॥ नोऽस्माकं वचनमस्माकमेव त्रैपाकृद्वचनं किं न, अपितु लज्जावहमेव । इति किम्—हे प्रिये, त्वमस्मत्स-काशादमरभावमविनाशत्वं वृणीष्वेति । येन करणेन वयं त्वत्पा-दपक्षे (द्वितीयादिवचनम्) शरणं प्रविश्य तल्लक्षणमेव रक्षितार प्राप्य स्वयं आत्मनैव जिजीविषामः जीवितुमिच्छामः । स्वयं तीर्णो हि परात्तारयति न त्वतीर्णः । त्वच्छरणसेवया जीवताम-स्माकं तुभ्यममरत्व दातुं का शक्तिः । अत एव पूर्वोक्तं वचनं लज्जावहमेवेत्यर्थः । अत एव तयोपकर्तुमसमर्थानस्मान् दयां विधाय वृणीष्वेति भावः ॥

नास्माकमस्मान्मदनापमृत्यो-

स्त्राणाय यीयूपरसायनानि ।

प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु

प्रयच्छ पातुं रदनच्छदं नः ॥ १०४ ॥

नेति ॥ यस्मात्पीयूषरूपाणि रसायनानि अस्मान्मदनलक्षणात्, तज्जनितानि अपमृत्योः सकाशादस्माकं त्राणाय न भवन्ति, तस्मात्प्रसीद अस्माकमुपरि प्रसन्ना भव । त्वमधिकममृतरसायने-भ्योऽप्यतितरां स्वादुम्, अधिकसामर्थ्यं वा निजं स्वीयं रदनच्छ-दमोष्ठं तु पुन पातुं नोऽस्मभ्य प्रयच्छ देहि । अनेन मदनापमृत्युः शान्तिं प्राप्स्यतीति भावः । सामान्यमौपथ यत्रापमृत्युशान्त्यर्थं न प्रभवति तत्र तदपेक्षयाऽधिकमौपथं दीयते तेनापमृत्युः शान्त्यति तद्वदस्माकम् । 'रतोपि नासौ' इति पाठे तस्माद्रसादित्यर्थः । अथाच्च यत्तदौ । अपमृत्यो, 'भीत्रा—' इत्यपादानत्वम् ॥

गुह्यः स्वैश्चापरोपैः सह स हि मकरोणात्मभूः केतुनाऽभू-द्वत्तां नस्त्वत्प्रसादादथमनसिजगामानसो नन्दनः सन् । भूभ्यां ते तन्वि धन्वी भवतुतव सितैर्जैत्रभल्लःस्मितैःस्ता-दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५ ॥

गुह्य इति ॥ य आत्मभूः कामः स्वैश्चापरोपैर्धनुर्बाणैर्मकरोण मीनरूपेण केतुना ध्वजेनापि सह गुह्यो दग्धोभूत्, स कामः, अधानन्तरम् । इदानीमिति यावत् । त्वत्प्रसादात् नोऽस्माकं मानसो मनःसंयन्त्रो नन्दनो हर्षक, अथ च मानसः पुत्रः सन् मनसि जायतेऽसौ मनसिजन्मदायं धत्ता धारयतु । तत्र संगमवशा-दानन्दकः कामोऽस्मन्मनसि पुनरप्ययतान् । अत एव मनसिज-त्वमपि धारयत्वित्यर्थः । हे तन्वि, स कामने भूभ्या धन्वी भवतु । भूभ्यामिति द्विवचनेन प्रार्थनायाः चापदस्य सूचितम् । तत्र नितः धेतैर्नीक्ष्यैश्च स्मितैः कृत्वा जेतार एव जैत्रा एवभूता भद्रा याग-दात्यानि यस्य एवंविधः स्थापयतु । अत्रापि प्रार्थनायाऽधिकं तोक्षणत्वं जैत्रत्वं अनियतमरूपं च सूचितम् । तत्र नेत्र एव चञ्चत्तरं अतिशयेन शोभनानं चपलतर वा चञ्चत्तरयुगं तस्य अधीनो मीनध्वजलक्ष्णोऽङ्कः चिह्नं यस्य एवभूतोऽस्तु । एव-मेव एव ध्वजोभूत्, इदानीं तु द्वौ मीनध्वजाभ्यां शफरयुगप-देन सूचितम् । त्रयोऽङ्कद्वयेन कृते सति प्रार्थनायाऽधिकमानर्थः, नादौ नन्दनः पुनरप्यन्येन तस्मादस्मान्पूणीष्वेति भावः । नन्दो-

१ 'अथ कर्षकात्तन्मितीति शब्दोक्तः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अथोक्तेशानुनास्य' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'यत्' इति जीवातुसः पाठः । ४ 'निधु' इति जीवातुसः पाठः । ५ 'अथ केनातुमनस्त्वयि-शब्दोक्तः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'नरे' इति यको' इति जीवातुसः ।

१ 'अथ कर्षकात्तन्मितीति शब्दोक्तः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अथोक्तेशानुनास्य' इति साहित्यविद्याधरी ।

त्वदर्थिन इति ॥ परस्सहसा बहवस्त्वदर्थिनस्त्वदभिलाषुकाः सन्तु, नोऽस्माकं प्राणास्तु पुनस्त्वचरणयोः प्रसादः । त्वचरणौ चेत्प्रसन्नौ भवतस्तर्पणं न. प्राणनं, नान्यथेत्यर्थः । इदं कैतवनर्तितमलीकभाषितमिति चेत् विशदसे मन्यसे तर्पन्तश्चरोऽन्तर्वेर्ती पञ्चशरः काम प्रमाणमत्र साक्षी । त्वन्निमित्तमस्माकं कियती पीडा भवतीति काम एव त्वया पृच्छयताम् । वयं त्रैमिध्याभाषिण इत्यर्थः । कामोऽन्तर्वर्तित्वात्सर्वं वेत्ति । कूटमाक्ष्यं करोतीत्यर्थः । अतो वयमेवानुग्राह्या नान्य इति भावः । परस्सहसाः परश्शता इति वत् ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्त-

स्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

बहिस्त्वयालंकियतामिदानी-

मुरो मुरं विद्विपतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

अस्माकमिति ॥ हे भैमि, भवत्या अस्माकमेतद्बुद्धयमन्तः आन्तरदेशे तावत् पुनः चिरायाध्यासितमधिष्ठितम् । चिरकालं चित्तमध्ये धृतासीत्यर्थः । परमिदानीं तद् उरः त्वया बहिर्देशोऽप्यलंकियताम् । आलिङ्गयतामित्यर्थः । कया कस्येव—श्रिया मुरं विद्विपतो विष्णोरिव । 'द्विपः शतुर्वा' इति मुरमिति द्वितीयौ ॥

दयोदयश्चेतसि चेतवाभू-

दलंकुरु द्यां विफलो विलम्बः ।

भुवः स्वरादेशमथाचरामो

भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६ ॥

दयोदय इति ॥ तव चेतसि अस्माकमुपरि दयाया उदय-श्चेद्भूदुदभूत् तर्हि त्वं द्यां स्वर्गमलंकुरु । विलम्बो विफलः । न कर्तव्य इत्यर्थः । अथ यदि स्वस्य भूमाद्युत्पत्तिस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं प्रीतिं यासि प्राप्तोपि तर्हि वयं भुवो भूलोकस्य स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः कुर्मः । यत्र वयं स एव स्वर्गः । सर्वेऽप्यागत्य स्वर्गभोगानत्रैव कुर्म इति भावः । 'क्षमामेव देवालयतां नयामो भूमौ रतिश्चेत्तव जन्मभूमौ' इति च पार्श्वः ॥

धिनोति नास्माञ्जलजेन पूजा

त्वयान्वहं तन्वि वितन्यमाना ।

तव प्रसादोपनते तु मौलौ

पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्वि, त्वया अन्वहं प्रत्यहं जलजेन वितन्यमाना क्रियमाणा पूजा अस्मान्न धिनोति न प्रीणयति । किंतु

१ 'जवानिशयोक्तिकार' इति साहित्यविद्याधरी ।

२—'अस्माकमस्मान्मदनापस्त्योद्याणाय पीयूषरसायनानि ।

सुधारसादप्यधिकं प्रगच्छ प्रसीद वेदमि निजाधरं नः' ॥

इति (१०४) श्लोकोपि ऋचिन्मूलेऽस्मात्पाठः पठित उपलभ्यते । ३ 'जवानुप्राप्तोपनात्कार' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'जवानुप्राप्तोपनात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'तव प्रसादाय नत्रे तु' इति जीवानुपनात्कारः ।

तव प्रसादाय प्रीतिफलहे प्रमत्तयाग नमस्कारकरणवशादुप-
नत्रे नोऽस्माकं मौलौ शिरसि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां चरणागतवत्
त्वचरणकमलाभ्यां तु पूजास्तु । कमलपूजापेक्षया त्वचरणक-
योः कृष्टत्वात्साऽस्माकं सुखायालं, न कमलपूजा । त्वचरण-
तेन वयं यथा मुनिनो भगवामः तथा कुर्विति भावः ॥

स्वर्णं वितीर्णैः करवाम वाम-

नेत्रे भवत्या किमुपासनासु ।

अङ्ग त्वदङ्गानि निपीतपीत-

दर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥ ९८ ॥

स्वर्णंरिति ॥ हे वामनेत्रे, सुन्दरनेत्रे, भवत्या त्वया उपा-
नासु पूजासु वितीर्णरर्पितैः स्वर्णपुरूपैः किं करवाम । तानि वृत्त-
स्माकं विद्यन्ते तैः किमपि प्रयोजनं नास्ति । तर्हि किम्—हे श-
प्रिये, खलु यस्मात् नः अस्माकं पाणिः निपीतः पीतानां सुवर्ण-
दीनां पदार्थानां दर्पां गर्वां यैस्तानि त्वदङ्गानि याचते । यैः पु-
र्णादि जितं तदभिलाषिणः पुरुषस्य सुवर्णेन प्रीतिः कथं सादयेयम् ।

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं

त्वद्गौरिमस्पर्धि देहम हेम ।

प्रसूननाराचशरासनेन

सहैकवंशप्रभवभु वभु ॥ ९९ ॥

वयमिति ॥ हे प्रसूननाराचः कामस्तस्य शरासनेन धनुषा सह
एक(स्मिन्) वंशे वेणौ, कुले च प्रभवो ययोः इदं भुवो यता-
तत्संबुद्धिः । प्रायेणैकवंशोत्पन्नस्तुल्यो भवति । वयं कलादा इ-
स्वर्णकारा इव तव गौरिम्या सह स्पर्धि त्वद्गौरित्वान्न-
भिलाषि अतएव उत्तमस्पर्धया दुर्विदग्धं दुर्विनीतं वभु व-
हेम सुवर्णं देहममौ प्रक्षिपामः । यन्मुत्पादयन्वर्णत्वं सुवर्णं
सूचितम् । वयं त्वदीयास्त्वदपराधकारिणः सुवर्णस्य बहिर्देश-
दण्डं कुर्म इत्यर्थः । अस्माकं सुवर्णेन प्रयोजनं नालीत्यनिवार-
'कलादो रुक्मकारके' 'वभु स्यात्पिङ्गले त्रिपु' इत्यमरः । 'वेरु-
वद्' इति नदीसंज्ञानिपेधात् 'अम्बार्थ' इति हस्ताभाव-
'प्रभवभु' इत्यत्र संबुद्धिहस्तो 'विमानना सुभु कुत' इत्यादिन-
विप्रयोगदर्शनाज्ज्ञातव्यः । समाधानान्तरं च ग्रन्थान्तराज्ज्ञातव्यः ।

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः

शान्तो न नः किं पुनरप्सरःसु ।

निर्वाति तु त्वन्ममताक्षरेण

सूनाशुगेपोर्मधुसीकरेण ॥ १०० ॥

सुधेति ॥ नोऽस्माकं त्वन्निमित्तोऽनङ्गतापः कामजः सुधा-
सरः स्वमृतसरसीष्वपि निमज्जेन न शान्तः । किं पुन अपा न-
सूदकसरसीषु, अथ च रम्भादिदेवाङ्गनासु न शान्तः । तदपेक्ष-
या

१ 'जवानिशयोक्तिकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'ज-
वानुप्राप्तातिशयोक्तिकार' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'जवान-
चक्रानुप्राप्तात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'तव ममताक्षरेण' इति
पठित्वा त्वं मम' इत्याकारकेणात्रैवेति व्याख्यातुं युक्तम् ।

त्वमधिकेति भावः । तर्हि कथं शास्त्रतीत्याशङ्काह—सुनाशुगः कामस्तस्य इषु पुष्पं तस्य मधुसीकररूपेण तव ममत्तारूपेणाक्षरेण इन्द्रादयो मन्त्र्या इति स्वस्य स्वामित्वम्, इन्द्रादीनां च स्वीयत्वं सूचयता तु पुनर्निर्वाति । अमृततरसस्वापेक्षया ममत्ताक्षररूपस्य मधुसीकरस्याधिक्यादित्यर्थः । यो बहुभिन्नं शान्तः, स एकेन शान्त इति चित्रम् । अस्मान्मृणोप्येति भावः ॥

खण्डः किमु त्वद्विर एव खण्डः

किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।

कृशाङ्गि तद्भङ्गिरसोत्थकच्छ-

वृणं न दिक्षु प्रथितं तदिक्षुः ॥ १०१ ॥

खण्ड इति ॥ हे कृशाङ्गि, त्वद्विरत्त्वद्वाण्याः खण्ड एव लेश एव खण्डः, शर्करारसविशेषः किमु । त्वद्वाणीशकलवाच्यत्वादेव तस्य खण्डत्वं नाम माधुर्यं च । जातमित्युत्प्रेक्षा । तस्या वाण्याः पन्था गन्तमार्गः तस्मिन् शर्करा कर्परांशरूपेव शर्करास्य इक्षु-विकारः किम् । कर्परांशनामसान्याच्छक्रेति नाम जातं माधुर्यं च । पथि शर्करा भवन्ति । तस्या वाण्या भङ्गिर्वकोक्त्यादिरचना तज्जनितः शृङ्गारादिरसस्तत्वात्, अथ च तल्लक्षणादुदकात् उत्थ-मुत्थितं यत्कच्छवृणं जलप्रायप्रदेशवृणं तदेव दिक्षु इद्विवति प्रथितं तु । कच्छवृणस्य च इक्षुरिति संज्ञा । तद्वससंयन्धान्माधुर्यं जातं किमित्यर्थः । खण्डादिभ्योऽप्यधिकं त्वद्वाणी नधुरतरिति भावः । 'शर्करा खण्डविकृतावुपलकर्पराशयो' इति विश्वः ॥

ददाम किं ते सुधयाऽधरेण

त्वदास्य एव स्वयमास्यते हि^१ ।

चन्द्रं विजित्य स्वयमेव भावि

त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥ १०२ ॥

ददामेति ॥ हे भैमि, वयं ते तुभ्यं किं ददाम । अपितु त्वद्वा-नयोग्यं वस्तु किमपि न विद्यत इत्यर्थः । अमृतामरत्वयज्ञभागेषु मध्ये एकं देयमित्याशङ्काह—अधरेण सुधया ओष्ठलक्षणेनामृतेन त्वदास्य एव स्वयं हि यस्मादास्यते स्वीयते । ओष्ठेन त्वन्मुखे सुधीभूयैव स्वीयते यत इति वा । यतश्च त्वदाननं चन्द्रं विधुं वि-जित्य स्वयमेव तस्य चन्द्रस्य मखभागभोजि यज्ञभागग्राहि भावि भविष्यति । तत्तदपि न देयमित्यर्थः । अमृतयज्ञभागदानद्वारो-पकर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः । सुधाचन्द्रान्ध्यां सकाशात्त्वद्दोष्टमुखम-वि-कमिति भावः ॥

अमरत्वमपि दातुमशक्यमित्याह—

प्रिये वृणीष्वामरभावमस—

दिति त्रैपाकुद्वचनं न किं नः ।

त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य

स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३ ॥

१ 'अव कोर्दकारन्तिरोपादिपमोत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अवोल्गिशानुप्रात्' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'पतः' इति जीवानु-
पाठः । ४ 'विधुः' इति जीवानु-पाठः । ५ 'अव ऐशानुमानरुत्तानि-
शपोत्तिरुत्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अवोल्गि वज्रो' इति
जीवानुपाठः ।

प्रिय इति ॥ नोऽस्माकं वचनमस्माकमेव त्रैपाकुद्वजावहं किं न, अपितु लज्जावहमेव । इति किम्—हे प्रिये, त्वमसत्स-काशादमरभावमविनाशस्य वृणीष्वेति । येन करणेन वयं त्वत्पा-दपद्मे (द्वितीयाद्विचनम्) शरणं प्रविश्य तल्लक्षणमेव रक्षितार प्राप्य स्वयं आत्मनैव जिजीविषामः जीवितुमिच्छामः । स्वयं तीर्णो हि परांस्तारयति न त्वतीर्णः । त्वच्चरणसेवया जीवताम-स्माकं तुभ्यममरत्वं दातुं न शक्तिः । अत एव पूर्वोक्तं वचनं लज्जावहमेवेत्यर्थः । अत एव तवोपकर्तुमसमर्थानस्मान् दयां विधाय वृणीष्वेति भावः ॥

नास्माकमस्मान्मदनापमृत्यो-

स्त्राणाय पीयूषरसायनानि ।

प्रसीद तस्मादधिकं निजं तु

प्रयच्छ पातुं रदनच्छदं नः ॥ १०४ ॥

नेति ॥ यस्मात्पीयूषरूपाणि रसायनानि अस्मान्मदनलक्षणात्, तज्जितताद्वा अपमृत्यो सकाशादस्माकं त्राणाय न भवन्ति, तस्मात्प्रसीद अस्माकमुपरि प्रसन्ना भव । त्वमधिकममृततरसायने-भ्योप्यतितरां त्वादुम्, अधिकसामर्थ्यं वा निजं स्वीयं रदनच्छ-दमोष्ठं तु पुन पातुं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ देहि । अनेन मदनापमृत्यु-शान्तिं प्राप्तवतीति भावः । सामान्यमौपथं यत्रापमृत्युशान्त्यर्थं न प्रभवति तत्र तदपेक्षयाऽधिकमौपथं दीयते तेनापमृत्यु-शान्त्यति तद्वदस्माकम् । 'रतोपि नासौ' इति पाठे तस्माद्रसादित्यर्थः । अर्थाच्च यत्तदौ । अपमृत्यो, 'भीत्रा-' इत्यपादानत्वम् ॥

पुष्टः स्वैश्चापरोपैः सह स हि मकरेणात्मभूः केतुनाऽभू-
द्वृत्तां नस्त्वत्प्रसादादथमनसिजनामानसो नन्दनः सन् ।

भ्रूभ्यां ते तन्वि धन्वी भवतुतव सितैर्जैत्रभङ्गः स्मितैः स्ता-
दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चलरश्मिफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः १०५

पुष्ट इति ॥ य आत्मभूः कामः स्वैश्चापरोपैर्धनुर्वणिर्मकरेण मीनरूपेण केतुना ध्वजेनापि सह दुष्टो दग्धोभूत्, स कामः, अधानन्तरम् । इदानीमिति यावत् । त्वत्प्रसादात् नोऽस्माकं मानसो मन संवन्धी नन्दनो हर्षकः, अथ च मानस पुत्रः सन् मनसि जायतेऽसौ मनसिजस्तद्भावं धत्तां धारयतु । तव संगमवशा-दानन्दकः कामोऽस्मान्नसति पुनरत्यद्यताम् । अत एव मनसिज-त्वमपि धारयत्वित्यर्थः । हे तन्वि, स कामस्ते भ्रूभ्यां धन्वी भवतु । भ्रूभ्यामिति द्विवचनेन पूर्वोपेक्षया चापद्वयं सूचितम् । तव नितैः श्वेतैर्नीक्षैश्च सितैः कृत्वा जेतार एव जैत्रा एवंभूता भङ्गा याण-शल्याति यस्य एवंविधः लाङ्गवतु । अत्रापि पूर्वोपेक्षयाऽधिकं तीक्ष्णत्वं जैत्रत्वं अनियतमन्त्यत्वं च सूचितम् । तव नेत्रे एव चञ्चलं अनियतेन शोभनानं चपलनं वा यच्छरयुगलं तस्य अधीनो मीनध्वजलक्ष्मणोऽङ्कः चिह्नं यस्य एवंभूतोऽस्तु । पूर्व-नेक एव ध्वजोऽभूत्, इदानीं तु द्वौ मीनध्वजाविति शरयुगप-देन सूचितम् । त्वयाऽस्मद्वरेण कृते सति पूर्वोपेक्षयाऽधिकमानर्थः साङ्गो मदनः पुनरत्यन्त्यते तस्मादस्मान्मृणोप्येति भावः । अन्यो-

१ 'अव जन्मिद्वान्मृणोप्येति' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अवोल्गिशानुप्रात्' इति साहित्यविद्याधरी ।

दामलिच्छां दिक्पालानामनादर विवरीतुं विशेषेण प्रकटीकर्तुमु-
त्सुकोत्कण्ठता । अक्षिणी च भ्रुवी च 'अचतुर-' इति साधुः ॥

तदपितामश्रुतवद्विधाय तां
दिगीशसंदेशमयीं सरस्वतीम् ।
इदं तमुर्वीतलशोतलद्युतिं
जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

तदिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी भैमी उर्वीतले भूतल आह्लाद-
कत्वाञ्जीतलद्युति चन्द्रं तं नलं इदं वक्ष्यमाणं जगाद । किं
कृत्वा—तेन कृतेनापितानुकां तां दिगीशसंदेशमयीं दिक्पाल-
वाचिकबहुलां सरस्वतीं वाणीमनादरात्प्रत्युत्तराभावात् अनुत्तवद-
भुतेन तुल्यं वर्तते । अनाकर्णितानिब विधाय । प्रत्युत्तरमदत्त्वा स्व-
मनीषितसुक्त्वतीत्यर्थः ॥

मयाङ्ग पृष्टः कुलनामनी भवा-
नम् विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ।
न मह्यमत्रोत्तरधारयस् किं
हियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥ ३ ॥

मयेति ॥ अत्र दूत, मया भवात् कुलनामनी पृष्टः सन् अनृ-
कुलनामनी निमुच्यमान्यदेव दिगीशमदेशाद्यप्रस्तुतमेव किमुक्-
त्वात् । अयुक्तमेतदित्यर्थः । अत्र कुलनामप्रश्नविषये मह्यमुत्तरधा-
त्यस्य प्रत्युत्तरलक्ष्यस्य भवतोपि सेयं प्रस्तुताधमर्णता हिये न
किन् । प्रतोत्तरमददतः परमन्यस्यापि हीर्भवति उत्तमस्य तव
इयं नेति । तस्मात्कुलनामनी कथयेति भावः । ऋणापाकरणे
समर्थाऽन्येऽपि तद्वनपाकरणाह्वयपदं भवति । निषेधनात्रवा-
चिनो नकारस्य प्रधानान्तत्वेनैव च युक्तमिति 'सपूर्वायाः प्रथ-
माया विनापा' इति वैकटिकव्यान्मनादेशाभावः । धारयतांति
धारयः 'अनुपमर्गाहिन्यविन्दुः' इति शः । 'उत्तरस्य धारयः'
इति समान ॥

अदृश्यमाना कचिदीक्षिता कचि-
न्ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।
कचित्प्रकाशां कचिदस्फुटार्णसं
सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥ ४ ॥

अदृश्येति ॥ भवतः सरस्वती वाणी सरस्वती नास्ति सरस्वती
नदी जेतुमना । तत्तुल्य भवतीत्यर्थः । विभूता सरस्वतीन्—
अविदेशसिरोपे प्रकाशा प्रदत्तलान्, कचिदास्तुम्भमकटं अपि
उदकं यत्नास्तान् । विभूता तव सरस्वती—अविह्वलानाविषये
मनादुद्योगे प्रक्षेपप्रकाशानाददृश्यमाना गुहा, अचिन्तुत आग-
तोन्मनि मन प्रक्षेपे ईक्षिता उत्तरदानाप्रकाशः । कुलनामप्रभत्या-
प्र्युत्तरं प्रददति भावः । 'सरस्वती नदीभेदे गोदादेवतदेवते' इति
विश्व ॥

१ अत्र विंशतिः सर्गः २ अत्र विंशतिः सर्गः ३ अत्र विंशतिः सर्गः ४ अत्र विंशतिः सर्गः ५ अत्र विंशतिः सर्गः ६ अत्र विंशतिः सर्गः ७ अत्र विंशतिः सर्गः ८ अत्र विंशतिः सर्गः ९ अत्र विंशतिः सर्गः १० अत्र विंशतिः सर्गः ११ अत्र विंशतिः सर्गः १२ अत्र विंशतिः सर्गः १३ अत्र विंशतिः सर्गः १४ अत्र विंशतिः सर्गः १५ अत्र विंशतिः सर्गः १६ अत्र विंशतिः सर्गः १७ अत्र विंशतिः सर्गः १८ अत्र विंशतिः सर्गः १९ अत्र विंशतिः सर्गः २० अत्र विंशतिः सर्गः २१ अत्र विंशतिः सर्गः २२ अत्र विंशतिः सर्गः २३ अत्र विंशतिः सर्गः २४ अत्र विंशतिः सर्गः २५ अत्र विंशतिः सर्गः २६ अत्र विंशतिः सर्गः २७ अत्र विंशतिः सर्गः २८ अत्र विंशतिः सर्गः २९ अत्र विंशतिः सर्गः ३० अत्र विंशतिः सर्गः ३१ अत्र विंशतिः सर्गः ३२ अत्र विंशतिः सर्गः ३३ अत्र विंशतिः सर्गः ३४ अत्र विंशतिः सर्गः ३५ अत्र विंशतिः सर्गः ३६ अत्र विंशतिः सर्गः ३७ अत्र विंशतिः सर्गः ३८ अत्र विंशतिः सर्गः ३९ अत्र विंशतिः सर्गः ४० अत्र विंशतिः सर्गः ४१ अत्र विंशतिः सर्गः ४२ अत्र विंशतिः सर्गः ४३ अत्र विंशतिः सर्गः ४४ अत्र विंशतिः सर्गः ४५ अत्र विंशतिः सर्गः ४६ अत्र विंशतिः सर्गः ४७ अत्र विंशतिः सर्गः ४८ अत्र विंशतिः सर्गः ४९ अत्र विंशतिः सर्गः ५० अत्र विंशतिः सर्गः ५१ अत्र विंशतिः सर्गः ५२ अत्र विंशतिः सर्गः ५३ अत्र विंशतिः सर्गः ५४ अत्र विंशतिः सर्गः ५५ अत्र विंशतिः सर्गः ५६ अत्र विंशतिः सर्गः ५७ अत्र विंशतिः सर्गः ५८ अत्र विंशतिः सर्गः ५९ अत्र विंशतिः सर्गः ६० अत्र विंशतिः सर्गः ६१ अत्र विंशतिः सर्गः ६२ अत्र विंशतिः सर्गः ६३ अत्र विंशतिः सर्गः ६४ अत्र विंशतिः सर्गः ६५ अत्र विंशतिः सर्गः ६६ अत्र विंशतिः सर्गः ६७ अत्र विंशतिः सर्गः ६८ अत्र विंशतिः सर्गः ६९ अत्र विंशतिः सर्गः ७० अत्र विंशतिः सर्गः ७१ अत्र विंशतिः सर्गः ७२ अत्र विंशतिः सर्गः ७३ अत्र विंशतिः सर्गः ७४ अत्र विंशतिः सर्गः ७५ अत्र विंशतिः सर्गः ७६ अत्र विंशतिः सर्गः ७७ अत्र विंशतिः सर्गः ७८ अत्र विंशतिः सर्गः ७९ अत्र विंशतिः सर्गः ८० अत्र विंशतिः सर्गः ८१ अत्र विंशतिः सर्गः ८२ अत्र विंशतिः सर्गः ८३ अत्र विंशतिः सर्गः ८४ अत्र विंशतिः सर्गः ८५ अत्र विंशतिः सर्गः ८६ अत्र विंशतिः सर्गः ८७ अत्र विंशतिः सर्गः ८८ अत्र विंशतिः सर्गः ८९ अत्र विंशतिः सर्गः ९० अत्र विंशतिः सर्गः ९१ अत्र विंशतिः सर्गः ९२ अत्र विंशतिः सर्गः ९३ अत्र विंशतिः सर्गः ९४ अत्र विंशतिः सर्गः ९५ अत्र विंशतिः सर्गः ९६ अत्र विंशतिः सर्गः ९७ अत्र विंशतिः सर्गः ९८ अत्र विंशतिः सर्गः ९९ अत्र विंशतिः सर्गः १०० अत्र विंशतिः सर्गः

गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः
श्लथा भवन्नाम्नि तु न श्रुतिस्पृहा ।
पिपासुता शान्तिमुपैति वारिजा
न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥ ५ ॥

गिर इति ॥ अनिमधुरत्वात् श्रवसो कर्णयोः सुधा अमृत-
रूपालव गिरः श्रुता एव यद्यपि श्रुतास्तथापि तु पुनस्तव नान्नि
विषये श्रुतिस्पृहा श्रवणेच्छा न श्लथा शान्ता नाभूत् । अतस्त-
दपि कथयेति भावः । अतिमधुरवाणीसमाकर्णने कथं न शान्ते-
त्याशङ्कायां हेतुनाह—वारिजा उदकसवन्धिनी पिपासुता पानेच्छा
अधिकादुदकापेक्षयाऽतिमधुरादुग्धान्मधुनोऽपि जातु कदाचिदपि
शान्तिं नोपैतीत्याभाषकः । तस्माद्युक्तमेतदित्यर्थः । अधिकादपि
जलापेक्षया बहुपीतादपि दुग्धान्मधुनो वेति वा । दुग्धापेक्षयाऽ-
धिकान्मधुनोपीति वा । दुग्धात् शान्त्यति, नापि मधुनः, अधि-
कादप्यमृतादपि न शान्त्यतीति वा । दुग्धमधुभ्यामधिकादमृता-
दपि न शान्त्यति । अति बहु किं वक्ष्यन् ॥

विभर्ति वंशः कतमस्तमोपहं
भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ।
तमन्यमामान्यधियावमानितं
त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६ ॥

विभर्तीति ॥ सृगद्वंशानप्ये कतमो वंशः भवादृशमीदृशं
हन्नाद्यभिनयननाग्रेण वर्णयितुं शक्नो न त्वमवबधत्, तन ईश्वर-
गुणलक्ष्यहन्ति निरस्क्रोति कोपरहितमज्ञानविनाशिनं, शोका-
पनुद वा, नायकरत्नं विभर्ति । यत्कल्पयन् पश्य स कतमो वंशः
इति प्रश्नः । अन्यमानान्यधियान्यवसानुपपन्नप्रसायमानितं निर-
स्क्रुतनेयं गुणविशिष्टेन त्वया हृत्वा महान्तमन्युपन न वंशं यत्
अतितरां नन्तु संनानावितुनु मई उमाहवन्वसि । अनन्यतुल्य-
त्वेन पूजयितुमिच्छामि । यतो कथयेति भावः । अथ च—स्वने-
ज्ज्ञा तनन्तोभिराकरणमनर्थं लोकोत्तरं हारमययोगं रजं
(यो) वसो धारयति तं वंशमन्यतुल्यवद्व्या प्रथमं निरस्क्रोति,
यथास्तद्वत् हृत्वा तस्य वेतोभूयान्मनः स्मरने तद्वत् । गोरोपि
रजोत्पत्तिर्द्विरका । तनोभ्यन्दारे स्वभावां तनः शोके गुणा-
न्मरे, 'नायको नेतारि ध्येष्टे हारमयमगायति' इति विश्वः ।
'रत्नं स्वजातिप्रेष्टेऽपि' इत्यनरः । तनोदइन्, 'अपे हेतवन्मो'
इति डैः ॥

इतीरयित्वा विरतां न तां पुन-
गिरानुजग्राहतरां नगाधिपः ।
विरत्य विश्रान्ववर्ती तयात्यये
यनाधनथावकनन्दलीनिव ॥ ७ ॥

१ अत्र विंशतिः सर्गः २ अत्र विंशतिः सर्गः ३ अत्र विंशतिः सर्गः ४ अत्र विंशतिः सर्गः ५ अत्र विंशतिः सर्गः ६ अत्र विंशतिः सर्गः ७ अत्र विंशतिः सर्गः ८ अत्र विंशतिः सर्गः ९ अत्र विंशतिः सर्गः १० अत्र विंशतिः सर्गः ११ अत्र विंशतिः सर्गः १२ अत्र विंशतिः सर्गः १३ अत्र विंशतिः सर्गः १४ अत्र विंशतिः सर्गः १५ अत्र विंशतिः सर्गः १६ अत्र विंशतिः सर्गः १७ अत्र विंशतिः सर्गः १८ अत्र विंशतिः सर्गः १९ अत्र विंशतिः सर्गः २० अत्र विंशतिः सर्गः २१ अत्र विंशतिः सर्गः २२ अत्र विंशतिः सर्गः २३ अत्र विंशतिः सर्गः २४ अत्र विंशतिः सर्गः २५ अत्र विंशतिः सर्गः २६ अत्र विंशतिः सर्गः २७ अत्र विंशतिः सर्गः २८ अत्र विंशतिः सर्गः २९ अत्र विंशतिः सर्गः ३० अत्र विंशतिः सर्गः ३१ अत्र विंशतिः सर्गः ३२ अत्र विंशतिः सर्गः ३३ अत्र विंशतिः सर्गः ३४ अत्र विंशतिः सर्गः ३५ अत्र विंशतिः सर्गः ३६ अत्र विंशतिः सर्गः ३७ अत्र विंशतिः सर्गः ३८ अत्र विंशतिः सर्गः ३९ अत्र विंशतिः सर्गः ४० अत्र विंशतिः सर्गः ४१ अत्र विंशतिः सर्गः ४२ अत्र विंशतिः सर्गः ४३ अत्र विंशतिः सर्गः ४४ अत्र विंशतिः सर्गः ४५ अत्र विंशतिः सर्गः ४६ अत्र विंशतिः सर्गः ४७ अत्र विंशतिः सर्गः ४८ अत्र विंशतिः सर्गः ४९ अत्र विंशतिः सर्गः ५० अत्र विंशतिः सर्गः ५१ अत्र विंशतिः सर्गः ५२ अत्र विंशतिः सर्गः ५३ अत्र विंशतिः सर्गः ५४ अत्र विंशतिः सर्गः ५५ अत्र विंशतिः सर्गः ५६ अत्र विंशतिः सर्गः ५७ अत्र विंशतिः सर्गः ५८ अत्र विंशतिः सर्गः ५९ अत्र विंशतिः सर्गः ६० अत्र विंशतिः सर्गः ६१ अत्र विंशतिः सर्गः ६२ अत्र विंशतिः सर्गः ६३ अत्र विंशतिः सर्गः ६४ अत्र विंशतिः सर्गः ६५ अत्र विंशतिः सर्गः ६६ अत्र विंशतिः सर्गः ६७ अत्र विंशतिः सर्गः ६८ अत्र विंशतिः सर्गः ६९ अत्र विंशतिः सर्गः ७० अत्र विंशतिः सर्गः ७१ अत्र विंशतिः सर्गः ७२ अत्र विंशतिः सर्गः ७३ अत्र विंशतिः सर्गः ७४ अत्र विंशतिः सर्गः ७५ अत्र विंशतिः सर्गः ७६ अत्र विंशतिः सर्गः ७७ अत्र विंशतिः सर्गः ७८ अत्र विंशतिः सर्गः ७९ अत्र विंशतिः सर्गः ८० अत्र विंशतिः सर्गः ८१ अत्र विंशतिः सर्गः ८२ अत्र विंशतिः सर्गः ८३ अत्र विंशतिः सर्गः ८४ अत्र विंशतिः सर्गः ८५ अत्र विंशतिः सर्गः ८६ अत्र विंशतिः सर्गः ८७ अत्र विंशतिः सर्गः ८८ अत्र विंशतिः सर्गः ८९ अत्र विंशतिः सर्गः ९० अत्र विंशतिः सर्गः ९१ अत्र विंशतिः सर्गः ९२ अत्र विंशतिः सर्गः ९३ अत्र विंशतिः सर्गः ९४ अत्र विंशतिः सर्गः ९५ अत्र विंशतिः सर्गः ९६ अत्र विंशतिः सर्गः ९७ अत्र विंशतिः सर्गः ९८ अत्र विंशतिः सर्गः ९९ अत्र विंशतिः सर्गः १०० अत्र विंशतिः सर्गः

निर्वन्धो यस्याः सा एवंभूता किं नास्ति न भवति, अपितु फलि-
तनिर्बन्धा भव । निशान्यैवेति वा योजना । चन्द्रवंशे बहवो वि-
रयातास्तन्मध्येऽहं प्रतिद्वो न भवामीति करीरपदेन त्वं गोपा-
यति । 'फलेत्रहिरात्मभरिश्च' इति साधुः । 'त्वादवन्धः फले-
प्रहिः' इत्यमरः ॥

नास्तत्त्वत्यन्तमकथनीयत्वमाह—

महाजनाचारपरम्परेदृशी

स्वनाम नामाददते न साधवः ।

अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुन-

र्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥ १३ ॥

महेति ॥ नान् प्रसिद्धौ । यत् साधवः स्वनाम न आददते
न कथयन्ति इदृशी महाजनानामाचारपरम्परा यतः, अतः कार-
णात्स्वनामानिधातुं वक्तुं नोत्सहे नेच्छामि । कुल कथित, नाम
न कथनीयमित्यर्थः । अत्र हेतुः—किल यस्मात् जन आचारमुचं
पुत्रं पुनः विगायति निन्दति । अतो न कथ्यत इत्यर्थः । 'आत्म-
नान् गुरोर्नान् नामानिहपणस्य च । आयुष्कानो न गृहीयाज्ये-
ष्टापत्यकलत्रयोः ॥' इति सदाचारो नूलम् । आददते 'आदो
दोऽनात्यविहरणे' इति तैङ्ग ॥

अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो

बभूव तूष्णीमहितापकारकः ।

अथास्वरागस्य दधा पदेपदे

वचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥ १४ ॥

अद इति ॥ अपं नलः अदः पूर्वोक्तं वचनमालप्योक्त्वा तूष्णीं
बभूव । किंभूत—शारदो निपुणो हिंसाप्रदो वा । अत एव—
अहिताः शत्रवस्तेषामपकारकः । कइव—शारदः शरत्संबन्धी शि-
खीव नयूर इव, यथा—अहीनां सर्पाणां तापं करोति एवंभूतो
नयूरः प्रावृषि रतं कृत्वा शरदि मूकीभवति । अधानन्तरं च
आस्वरागस्य मुखलौहित्यस्य पदेपदे प्रविचरणं दधा धारयित्री
हंसीव विदर्भजा वचासाददे । उवाचेत्यर्थः । किंभूता इयम्—
अस्य नलस्य पदेपदे सुस्तिङ्गन्तरूपे रागस्य नयूरत्वादनुरागस्य दधा
धारयित्री । आस्वत्येव रागः, तस्य दधा वा हंसी । प्रावृषिनयूरो
नयूरस्वरः, शरदि हंसी नयूरस्वरा । आस्व्ये चञ्चोश्चरणयोश्च लो-
हिता भवति । इधेति ददतिदधात्वोर्विभाषा' इति श. । रागस्य
कर्मणि पठौ ॥

सुधांशुवंशाभरणं भवानिति

श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः ।

कियत्सु मौनं वितता कियत्सु वा-

ग्महत्सहो वञ्चनचातुरी तव ॥ १५ ॥

मुधेति ॥ भवान् हिनांशुवंशत्वाभरणमिति श्रुतेऽपि नलो

१. 'अत्र उक्तं नलः अदः पूर्वोक्तं वचनमालप्योक्त्वा तूष्णीं बभूव । किंभूत—शारदो निपुणो हिंसाप्रदो वा । अत एव—
अहिताः शत्रवस्तेषामपकारकः । कइव—शारदः शरत्संबन्धी शि-
खीव नयूर इव, यथा—अहीनां सर्पाणां तापं करोति एवंभूतो
नयूरः प्रावृषि रतं कृत्वा शरदि मूकीभवति । अधानन्तरं च
आस्वरागस्य मुखलौहित्यस्य पदेपदे प्रविचरणं दधा धारयित्री
हंसीव विदर्भजा वचासाददे । उवाचेत्यर्थः । किंभूता इयम्—
अस्य नलस्य पदेपदे सुस्तिङ्गन्तरूपे रागस्य नयूरत्वादनुरागस्य दधा
धारयित्री । आस्वत्येव रागः, तस्य दधा वा हंसी । प्रावृषिनयूरो
नयूरस्वरः, शरदि हंसी नयूरस्वरा । आस्व्ये चञ्चोश्चरणयोश्च लो-
हिता भवति । इधेति ददतिदधात्वोर्विभाषा' इति श. । रागस्य
कर्मणि पठौ ॥

वान्यो वा कश्चनेति विशेषविषयः संशयो नापैति न गच्छति ।
तस्मान्नानापि वदेत्यर्थः । कियत्सु द्वित्रेषु नामादिप्रश्नेषु मौनं प्र-
त्युत्तरादानं, कियत्सु किमर्थमागतोसीत्यादिषु प्रश्नेषु वाक् वितता
अप्रस्तुतयद्बुद्धेयसंदेशकथनरूपा अहो आश्चर्यकारिणी महती तव
वञ्चनचातुरी । इदं प्रतारको न इष्टधर इति भावः । वंशे च
मुक्कारूपमाभरणं भवेति ॥

स्वया नाश्वकथिते सति मयापि प्रत्युत्तरं न दातव्यमित्याह—

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते

स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते ।

परेण पुंसा हि ममापि संकथा

कुलावलाचारसहासनासहा ॥ १६ ॥

मयेति ॥ स्वनाम मम कर्णयोः सुधारूपमकुर्वते स्वनाम न
कथयते ते तुभ्यं मयापि प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तरं न देयं दातुमनुचि-
तम् । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात् परेण पुंसा परपुरुषेण सह
मनापि संकथा सन्ध्यागोष्ठी कुलावला कुलस्त्री तस्या आचारेण
सहासनमेकस्त्रिज्ञासन उपवेशनं तस्यासहा । पतिव्रताचारपरपु-
रुषकथयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोध इत्यर्थः । यथा स्वया स-
दाचारमङ्गभीत्या नाम न कथ्यते, तथा मयापि स्त्रीकुलाचारमङ्ग-
भीत्या स्वाभिप्रायो न कथ्यत इति प्रतिवन्द्यैत्यर्थः ॥

हृदाभिनन्द्य प्रतिवन्द्यनुत्तरः

प्रियागिरः सस्मितमाह स स ताम् ।

वदामि वामाक्षि परेषु मा क्षिप

स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥ १७ ॥

हृदेति ॥ स नलः सस्मितं यथा तथा तां भैमीनाह स्त्रावो-
चत् । किं कृत्वा—प्रियागिरः भैमीवचाति प्रिया मनोज्ञा वा
गिरः साधूकमिति हृदा मनसाभिनन्द्य स्तुत्वा । किंभूत—कुल-
स्त्रीणामाचारानुचितं परपुरुषसंवादनमनपि न करोमीति प्रति-
वन्दी यथा तस्या सकाशाद्वा अनुत्तर उत्तरहीनः । इदम्यक्रोकि-
प्रतिवन्द्यादिचातुर्यं कस्या अपि नालीत्याद्यद्वेषशान्तिपूर्वमि-
भाषित्वम् । तदेवाह—हे वामाक्षि सुनेत्रे, कदाक्षिक्षिपाद्वच-
नेत्रे वा अहं वदाम्युपदेशामि—त्वं माक्षिक मधु आक्षिपत्तिरक्तु-
र्वत् अनिमधुरमीदृशं प्रतिवन्द्यादिरूपं वचनं परेऽपि विद्वान्प्रतिवन्दि-
केषु मादृशेषु ना क्षिप । तानेव प्रत्येवं वदितुं युक्तम्, न तु मां
प्रतीति प्रतिवन्दौ मुक्त्वा क्रुधुर्मानेनैव प्रत्युत्तरं देदति भावः ।
सस्मितं यथा तथा माक्षिकमाक्षिपत् वचनमाह स्नेहवन्वयः ।
इदं स्वं इन्द्रादिदूतत्वेनानीयं पुरं परपुरुषेषु नये ना क्षिप ।
येन सह संकथया पतिव्रत्यमङ्गप्रमङ्गलादृशोऽहं न भवामि । किं
चिन्द्रादिदूतत्वावशेन एवेति मधुमुचरे उच्येति न पतिव्रत्यक्ष-
तिरिति भाव इति वा । माक्षिकमाक्षिपद्वचः परेषु ना क्षिप । किं
तु नपि क्षिपेति वा । नपि परपुरुषे ना क्षिपेति नष्ट प्रमङ्गलमिति
अर्थादानं कथितमिति वा । उदामि नान कथयामि परेष्वप्यनेषु
अप्यं नलः इत्येति ना क्षिपेति वा । सर्वथाऽहं नष्ट प्रमङ्गलः ।

१. 'अत्र उक्तं नलः अदः पूर्वोक्तं वचनमालप्योक्त्वा तूष्णीं बभूव । किंभूत—शारदो निपुणो हिंसाप्रदो वा । अत एव—
अहिताः शत्रवस्तेषामपकारकः । कइव—शारदः शरत्संबन्धी शि-
खीव नयूर इव, यथा—अहीनां सर्पाणां तापं करोति एवंभूतो
नयूरः प्रावृषि रतं कृत्वा शरदि मूकीभवति । अधानन्तरं च
आस्वरागस्य मुखलौहित्यस्य पदेपदे प्रविचरणं दधा धारयित्री
हंसीव विदर्भजा वचासाददे । उवाचेत्यर्थः । किंभूता इयम्—
अस्य नलस्य पदेपदे सुस्तिङ्गन्तरूपे रागस्य नयूरत्वादनुरागस्य दधा
धारयित्री । आस्वत्येव रागः, तस्य दधा वा हंसी । प्रावृषिनयूरो
नयूरस्वरः, शरदि हंसी नयूरस्वरा । आस्व्ये चञ्चोश्चरणयोश्च लो-
हिता भवति । इधेति ददतिदधात्वोर्विभाषा' इति श. । रागस्य
कर्मणि पठौ ॥

इतीति ॥ स नराधिपो नल इति पूर्वोक्तमीरयिष्वोम्वा
विरतां विश्रान्तां तां भैमी गिरा वाचा पुनरनुग्राहतरामनि
तरामनुगृहीतवान् । उवाचैत्यर्थः । तां प्रति तस्य वंशकथनवचन-
मेवानुग्रहः । कः कामिव—तथात्यये ग्रीष्मान्ते प्रावृषि वनावनो
वर्षुको मेघः चानक्रमण्डलीमिव । किं कृत्वा—पिपासावशाद्भि-
क्षुय शब्दिवा विश्रान्तवर्ती विश्रान्ताम् । 'शक्रवातुकमन्तभवपु-
काब्दा वनावनाः' इत्यमरः । 'चरिचलि—' इत्यादिनो द्विजे
आगागमे च अनुवर्तमाने 'इन्तेधेवं च' इति मातुः ॥

अये समोदासितमेव जिह्वया

द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजनं ।

गरौ गिरः पल्लवनाथलाघवे

मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता ॥८॥

अये इति ॥ अये भूमि, मम जिह्वया तस्मिन्कुलनामलक्षणं
द्वयेऽपि उदासितमेवोदासीनतयैव जातम् । यतः—अनतिप्रयोज-
नेऽतिशयितप्रयोजनशून्ये । निर्वैकल्यान्मया द्वयं न कथितमिति
भावः । निप्रयोजनेऽपि पृष्टं प्रत्युत्तरं दातव्यमित्याजग्राह—प-
ल्लवनं अत्यल्पेऽपि प्रमेये बहुशब्दवचनं अर्थलाघवमर्थसंकोचश्च
इति अपि गिरौ वाण्या गरौ विपत्तुर्न्या दोषौ । अविचार्यैव विप्रं
यथा लज्जते तथैव अपि न्याये इत्यर्थः । तस्मात्त्रिर्येकं न प्रष्टव्यं,
पृष्टमपि प्रत्युत्तराहं न भवतीति मज्जिह्वयोदासितमिति भावः ।
दोषप्रमेव समर्थयति—हि यस्मान् मितं च शब्दतः, सार
चार्यतः, यद्वचः यैव वाग्मिता पण्डितता । तद्विपरीतस्य दोष-
वचनं स्फुटमेवेत्यर्थः । चो मामस्य सूचयतः । उदासितम्, भावे
कः । पल्लवगदो लक्षणया विस्तारवाची तस्मान् 'तत्करोति—'
इति ण्यन्तात्सुद । 'ण्यामश्रव्यः—' इति युज् वै ॥

नाशोऽतिप्रयोजनरामाव समर्थयते—

बुधा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः

कथानुपूर्व्या समकेति केति च ।

क्षमे समश्रुव्यवहारमावधोः

पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥ ९ ॥

नृपेति ॥ हे भूमि, मयि का वर्णपद्धतिः वर्णपद्धिः समकेति
संकेतना । कथा च आनुपूर्व्या परिपाठ्या संकेतिना । चकार,
प्रथममुचयाये । नकाराकारलकाराकारप्रमज्जेनीयात्मिका संज्ञा
संकेतिना । किं तत्रापि तद्विपरीता लकारादिरूपा वा इयं कथा
गोष्टी निप्रयोजना । नामसंज्ञानभिधाने व्यवहारमिद्विः कथ-
नियतं नाह—खलु यस्मान् आपयोन्य मम च समक्षं प्रत्यक्षं
व्यवहारमिदं कर्तुं सारयितुं युष्मदस्मदी पदे सुवर्तते क्षमे
समर्थे । पराक्षयवहार एव हि संज्ञा सप्रयोजना, प्रत्यक्षव्यवहारे
च उत्तरे कृत्, अहनेने करिष्यामीति युष्मदस्मद्व्यामेव कार्ये-
निर्देशः पूर्वोक्ता कथा निप्रयोजने । यदा चकाराकुलमश्रोऽपि
वृषेभ्यः । यथा नामप्रभः । उत्तरश्लोकेन कुलस्य वृत्तान्तवान् ।

१. 'नृपेति' इति मुद्रापरीक्षा । २. 'नृपेति' उदासितमेवोदासीनतयैव जातम् ।
३. 'नृपेति' इति मुद्रापरीक्षा । ४. 'नृपेति' इति मुद्रापरीक्षा । ५. 'नृपेति' इति मुद्रापरीक्षा ।

ज्यायवानान्तरं तथा ज्यायो नैत्युपेक्ष्यम् । समंशोऽति
निवाये रोगापनयने च' इत्यस्य लुङि रूपम् । आशोऽति-
त्वायुष्मदः शेषः । युष्मदस्मदी शब्दपरमादादेशाभावे ।

नामाकथने हेतुसुखा कुलाकथने हेतुमाह—

यदि स्वभावान्मम नोऽपलं कुलं

ततस्तदुद्भावनामर्चिता कुतः ।

अथावदानं तदहो विडम्बना

तथा कथा प्रेष्यतयोपमेदुपः ॥ १० ॥

यदीति ॥ मम कुलं स्वभावाद्यदि उज्ज्वलं नित्यं न स्यात्
मयोपस्य तस्य कुलस्योद्भावनं कथनं मम कुतः कथनार्थे,
पितु तादृशस्य कथनमयुक्तमित्यर्थः । अथ अवदानं तदहो तत्
प्रेष्यतया परदूतत्वेनोपसेदुप आगतस्य मम तथा तादृशं
तादृशप्रसिद्धनिर्दोषवंशकथा सा विडम्बना, अहो आश्चर्यं ।
हास्यपदान् इत्यर्थः । उपहास्यमिया तत्कथनं प्रेष्यस्य मनोवृत्ति-
मित्यर्थः । अवदातम् 'द्वेषो बोधने' । उपसेदुपः, 'नाशनाश-'
इति ईसुः ॥

उपसंहरति—

इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते

तवापि निर्बन्धरसो न शोभते ।

हरिर्त्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति

श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥ ११ ॥

इतीति ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण धैर्यव्यनानौचित्येन व ह्येव
प्रतीत्यैव विचार्यैव मयावधीरिते कुलनामप्रश्नकोशं तस्मिन्
बन्ध आग्रहं रसः प्रीतिः न शोभते । न युक्त्यर्थः । तस्मिन्
हि यस्मात्संप्रति इदानीं हरिर्त्पतीनामिन्द्रादीनां प्रतिवाचिकं
प्रत्युद्दिश्य ते तव गिरां श्रमः प्रयामो घटते । युद्ध-
निरर्थककुलनामप्रश्ने आग्रहं त्यक्त्वा शीघ्रं निष्काशनादनु-
देहीति भावः ॥

तथापि निर्बन्धति तेऽथवा स्पृहा-

मिहानुसन्धे मितया न किं गिरा ।

हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां

निशम्य किं नासि फलेग्रहिहृद् ॥ १२ ॥

तथेति ॥ अथवा हे तवापि कुलनामाकथनकारणे
पुनरकथनप्रिये निर्बन्धति आग्रहशोभते भूमि, अहं इह
प्रश्ने तव स्पृहामिच्छा मितया गिरा स्वदेन वचनेन किं स्पृहा
नाशुणोमि, अपि नु पूरयामि । इदानीं च एतदाग्रहं, पुनर-
त्यया नु न परित्यज्यते, ततो सर्वथ व्यत्यजे इति अथोक्तं
चितम् । मितमाह—न हिमांशुवंशस्य चन्द्रवंशस्य च
उमेव मां निजस्याकण्यं फलं गृह्णतीति कथ्यग्रहिः कथं
१. 'नृपेति' इति मुद्रापरीक्षा । २. 'नृपेति' उदासितमेवोदासीनतयैव जातम् ।
३. 'नृपेति' इति मुद्रापरीक्षा । ४. 'नृपेति' इति मुद्रापरीक्षा । ५. 'नृपेति' इति मुद्रापरीक्षा ।

निर्वन्धो यस्या सा एवभूता किं नास्ति न भवसि, अपितु फलि-
तनिर्वन्धा भव । निशम्यैवेति वा योजना । चन्द्रवंशे बहवो वि-
ख्यातास्तन्मभ्येऽहं प्रसिद्धो न भवामीति करीरपदेन त्वं गोपा-
यति । 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' इति साधुः । 'त्यादवन्धः फले-
ग्रहिः' इत्यमरः ॥

नाम्नस्त्वन्तन्मकथनीयत्वमाह—

महाजनाचारपरम्परेदृशी

स्वनाम नामाददते न साधवः ।

अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुन-

र्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥ १३ ॥

महेति ॥ नाम प्रसिद्धौ । यत् साधवः स्वनाम न आददते
न कथयन्ति ईदृशी महाजनानामाचारपरम्परा यत्, अतः कार-
णात्स्वनामाभिधातुं वक्तुं नोत्सहे नेच्छामि । कुलं कथित, नाम
न कथनीयमित्यर्थः । अत्र हेतुः—किं यस्मात् जन आचारमुच
दुर्गं पुनः विगायति निन्दति । अतो न कथ्यत इत्यर्थः । 'आत्म-
नाम गुरोर्नाम नामातिरूपणस्य च । आयुष्कामो न गृहीयाज्ये-
ष्टापत्यकलत्रयोः ॥' इति सदाचारो नूतनः । आददते 'आडो
शोऽनास्त्विवहरणे' इति तद्व ॥

अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो

वभूव तूष्णीमहितापकारकः ।

अथास्वरागस्य दधा पदेपदे

वचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥ १४ ॥

अद इति ॥ अपं नल अदः पूर्वोक्तं वचनमालप्योक्त्वा तूष्णीं
वभूव । किंभूत—शारदो निपुणो हिंसाप्रदो वा । अत एव—
अहिता. शत्रवस्तेषामपकारकः । कइव—शारदः शरसंवन्धी शि-
खीव मयूर इव, यथा—अहिनां सर्पाणां तापं करोति एवंभूतो
मयूरः प्रावृषि रत्नं कृत्वा शरदि नूकीभवति । अधानन्तरं च
आस्वरागस्य मुखलौहित्यस्य पदेपदे प्रतिचरणं दधा धारयित्री
हंसीव विदर्भजा वचासाददे । उवाचेत्यर्थः । किंभूता इयम्—
अस्य नलस्य पदेपदे सुसिद्धस्वरूपे रागस्य मधुरत्वादनुरागस्य दधा
धारयित्री । आस्वत्येव रागः, तस्य दधा वा हंसी । प्रावृषि मयूरो
मधुरस्वरः, शरदि हंसी मधुरस्वरा । आस्ते चञ्चोश्चरणयोश्च लो-
हिता भवति । इधेति 'दद्वानिदधात्योर्विनापा' इति शः । रागस्य
कर्मणि पठ्यते ॥

सुधांशुवंशाभरणं भवानिति

श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः ।

कियत्सु मौनं वितता कियत्सु वा-

ग्महत्त्वहो वञ्चनचातुरी तव ॥ १५ ॥

श्रुतेति ॥ भवान् हिनांशुवंशस्याभरणमिति श्रुतेऽपि नलो

वान्यो वा कश्चनेति विशेषविषयः संशयो नापैति न गच्छति ।
तस्मान्नामापि वदेत्यर्थः । कियत्सु द्वित्रेषु नामादिप्रश्नेषु मौनं प्र-
त्युत्तरादानं, कियत्सु किमर्थमागतोसीत्यादिषु प्रश्नेषु वाक् वितता
अप्रस्तुतयदुदेवसदेशकथनरूपा अहो आश्चर्यकारिणी महती तव
वञ्चनचातुरी । ईदृश प्रतारको न इष्टपर इति भावः । वंशे च
मुकारूपमाभरणं भवति ॥

त्वया नाश्रयकथिते सति मयापि प्रत्युत्तर न दातव्यमित्याह—

मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते

स्वनाम मत्कर्णसुधामकुर्वते ।

परेण पुंसा हि ममापि संकथा

कुलावलाचारसहासनासहा ॥ १६ ॥

मयेति ॥ स्वनाम मम कर्णयोः सुधारूपमकुर्वते स्वनाम न
कथयते ते तुभ्यं मयापि प्रतिवाचिकं प्रत्युत्तर न देयं दातुमनुचि-
तम् । तत्र हेतुमाह—हि यस्मात् परेण पुंसा परपुरुषेण सह
ममापि संकथा सम्यगोष्ठी कुलावला कुलस्त्री तस्या आचारेण
सहासनमेकस्त्रिज्ञासन उपवेशन तस्यासहा । पतिव्रताचारपरपु-
रुषकथयो सहानवस्थानलक्षणे विरोध इत्यर्थः । यथा त्वया स-
दाचारभङ्गभीत्या नाम न कथ्यते, तथा मयापि स्त्रीकुलाचारभङ्ग-
भीत्या स्वामिप्रायो न कथ्यत इति प्रतिबन्दीत्यर्थः ॥

हृदाभिनन्द्य प्रतिबन्धनुत्तरः

प्रियागिरः सस्मितमाह स स्त ताम् ।

वदामि वामाक्षि परेषु मा क्षिप

स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥ १७ ॥

हृदेति ॥ स नल सस्मितं यथा तथा तां भैमीमाह स्वावो-
चत् । किं कृत्वा—प्रियागिर भैमीवचांसि प्रिया मनोज्ञा वा
गिरः साधूकमिति हृदा मनसाभिनन्द्य स्तुत्वा । किंभूत—कुल-
स्त्रीणामाचारानुचितं परपुरुषसंवादमहमपि न करोमीति प्रति-
बन्दी तथा तस्या सकाशाद्वा अनुत्तर उत्तरहीनः । ईदृग्वनोक्ति-
प्रतिबन्धादिचातुर्यं कस्या अपि नास्तीत्याश्चर्यवशात्स्मितपूर्वाभि-
भाषित्वम् । तदेवाह—हे वामाक्षि सुनेत्रे, कदाक्षविक्षेपाद्वरु-
नेत्रे वा अहं वदान्युपदिशामि—त्वं माक्षिकं मापु आक्षिपत्तिरत्कु-
र्वत् अनिमधुरमीदृश प्रतिबन्धादिरूपं वचनं परेऽपि विद्वानि-
क्षेपे मादृशेषु मा क्षिप । तानेव प्रत्येवं वदितुं युक्तम्, न तु मां
प्रतीति प्रतिबन्दीं मुक्त्वा ऋजुनागैरेव प्रत्युत्तर देहीति भावः ।
सस्मितं यथा तथा माक्षिकमाक्षिपत् वचनमाह स्मेत्यन्वयः ।
ईदृशं त्वं इन्द्रादिदूतत्वेनास्मीयं पुरयं परपुरेषु नन्दे मा क्षिप ।
येन सह संकथया पातिप्रत्यक्षमपसन्नमादृशोऽहं न भवामि । किं
विन्द्रादिदूतत्वात्पदवीय एवेति मद्यनुचरे दत्तेऽपि न पातिप्रत्यक्ष-
निरिति भाव इति वा । माक्षिकमाक्षिपद्वचः परेषु मा क्षिप । किं
तु नयि क्षिपेति वा । नयि परवृद्धि ना कुर्वति नल पुराहमिने
अर्थज्ञान कथितमिति वा । वदामि नाम कथयामि परेऽप्यनेषु
अयं नलादित्य इति मा क्षिपेति वा । सर्वथाऽहं न नृ एवेत्यर्थः ।

१ 'अत्र उक्तं मुनामस्तुतावतः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
काल्यणिमर्षान्तरान्तेऽकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र हे-
रोत्तरावतः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र उक्तं मुनामस्तुतावतः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र उक्तं हे-
रोत्तरावतः' इति साहित्यविद्याधरी ।

व्याख्यानान्तरं क्लृष्ट्वाहुपेक्ष्यम् । वामाक्षि, बहुव्रीहौ पचि पि-
त्त्वान्दीपि नदीस्वाद्भस्त्रः । मा क्षिप पूर्ववहोद ॥

करोपि नेमं फलिनं मम श्रमं

दिशोऽनुगृह्णासि न कंचन प्रभुम् ।

त्वमिन्धमर्हासि सुरानुपासितुं

रमामृतस्नानपवित्रया गिरा ॥ १८ ॥

करोपीति ॥ त्वम् इमं (स्वं स्वीयं) मम श्रमं फलिनं
सफलं न करोपि प्रभ्रकाकुः । अपितु कुर्विति । तथा—दिशः
कंचन प्रभुं नानुगृह्णासि, अपि तु स्वयमेव नानुगृह्णाण । चतुर्षु
मध्येऽन्यतमस्यापि वरणेन मम श्रमं सफलयेत्यर्थः । इत्थं प्रति-
बन्दीरूपेण प्रकारेण रसो माधुर्यं तल्लक्षणममृतं तेन यत्स्नानं तेन
पवित्रया गिरा सुरान् त्वमुपासितुमर्हं योग्यासि । एवंविधां वाणीं
तान् प्रति संदेशयेति भावः । यथा गिरा मां संतोषयसि तथा
देवानपि संतोषयेत्यर्थः ॥

सुरेषु संदेशयसीदृशीं बहूं

रसस्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।

मदपिता दर्पकृतापितेषु या

प्रयाति दावादितंदाववृष्टिताम् ॥ १९ ॥

सुरेष्विति ॥ हे भूमि, त्वं बहूं विपुलायां रसस्रवेण माधुर्य-
स्रवेण निमितामाद्राम् अनिमरसामनुरागबाहुल्येन चाद्रां वक्रो-
क्तिप्रतिबन्धादिरूपां भारती वाणीं सुरेषु देवेषु न संदेशयसि,
अपि तु तान्प्रत्येतं संदेशं नुरु । या वाणी मय्यपिता संदेशरूपेण,
मया चापिता कथिता मनी दर्पकृतापितेषु कामपीडितेषु सुरेषु
दाजिन वनगद्गिनार्दितो दामो वनं तस्य वृष्टितां प्रयाति । ब्रह्मा-
नस्य वनस्य बरी वृष्टिंथा मुग्धाय भवति, तथा कामपीडितानां
तेषां तत्र गतो मुग्धाय भविष्यति । तस्मादेवं कुर्विति भावः ।
प्रजाति, वनेमानमामोष्ये लेद ॥

तेषां कामपीडा स्वनिन्दा चाह—

यथायथेह त्वदुपेक्ष्यानया

निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।

रुपा शरव्याकरणे दिवौकसां

तथातथाय त्वरते रतेः पतिः ॥ २० ॥

यथेति ॥ एष बहुश्रवो जनोऽनया प्रत्युत्तमगदानरूपया त-
दुपेक्षया त्वत्तुल्यवज्जया निमेषपरिमितं काष्ठमपि यथायथा या-
नयन् ॥ इह तत्र मेवैव विलम्बते काष्ठक्षेप कृतेति तथानया
तत्तुल्यवज्जया रतेः पतिः रुपा दिवौकसां शरव्याकरणे लक्ष्मीकरणे
प्रदक्षिणन्तरे शरवरे मन्त्रो भवति तस्मान्मन्त्र प्रत्युत्तर
येति भावः । इत्येवमप्येव त्वदुपेक्षणेति वा ।

इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पये

किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।

धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्यरं

स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्र न ॥ २१ ॥

इयदिति ॥ अशनिर्वज्र इयच्चिरस्य एतावद्बहुकालं नय-
न्वदधन्ति निर्निमेषं सावधानाति एवंभूतानीन्द्रनेत्राणि किं
निर्ममा, अपि तु तेनैव निर्मितानि । अन्यथा तेषां विडम्बन
दाढ्यं कथम् । तस्माद्वज्रनिर्मितानीति सत्यम् । मन्त्रे तत्र
कर्तुमर्हे कार्ये मन्यरं मन्त्रं मां धिगस्तु । अहमपि त्वयि इति
यावत् । यतः—यत्र मयि परस्य प्रेष्यो दूतः तस्य गुणो दूत-
लक्षणः सोऽपि न स्थितः न विद्यते । पर उक्तोऽहो मे दूत-
इति वा । सत्वरकार्यकारित्वं दासधर्मः । प्रेषितेन ज्ञानेन गी-
कार्यं संपाद्यागन्तव्यम्, कार्याभावेऽपि शीघ्रमागत्य कार्यं
भवतीति अदिति निवेदनीयम् । ते यस्मान्मां प्रनीक्षन्ते, तन्मा
ज्ज्ञादिति प्रत्युत्तरं दत्त्वा मां प्रेषयेति भावः । अवदन्ति न
नपुंसकस्य इति नुम् ॥

इदं निगद्य क्षितिभर्तारि स्थिते

तथाभ्यधायि स्वगतं विदग्धया ।

अधिक्षि तं दूतयतां भुवः सरं

मनो दधत्या नयनैपुणव्यये ॥ २२ ॥

इदमिति ॥ क्षितिभर्तारि नले इदं पूर्वोक्तं निगद्योक्त्या गि-
तृणीभावं प्राप्ते सति तथा भूम्या स्वगतमप्रकाशमन्यराति
अवादि । किंभूतया—भुवो भूलोकस्य सरं कामरूपमन्यराति
तम् अधिक्षि स्त्रीविषये दूतयतां दूतं कुर्वतामिन्द्रादीनां वरं
नैपुणं कौशलं तस्य व्यये अभावे स्वमनो दधत्या शरण्या ।
स्त्रीष्वभ्यध्या सामान्यो दूतः प्रेक्षणीय इति नीतिः । अत्र तत्र
सुन्दरः प्रेषित इति तेष्वनभिज्ञता । सर्वथा नीतिशास्त्रे न जान-
न्तीति मनसि निश्चितस्या । अतो—विदग्धया नीतिशास्त्रे
चतुरया । यद्वा—तेषां मनो नयकौशलमाभावे दधत्या । तेषां
मनसि नयकौशलं नान्नीति निश्चितवत्येति योज्यम् । तेषां
रूपवन्तं च नार्यवन्तं न चातुरम् । दूतं वापि हि दूतो गाम-
दुर्यान्कदाचन ॥ इति नीतिः । अधिक्षि, इति मत्पयेत्यर्थः
भावः । नैपुणम्, भावे युवादिवादर्ण ॥

स्वगतं तं प्रति किमाहेत्याह—

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि भुवं

परेतराजः प्रजिघाय स स्फुटम् ।

मरुन्वतेव ग्रहितोऽमि निश्चितं

नियोजितक्षौर्व्यमुखेन तेजसा ॥ २३ ॥

जलेति ॥ जलाधिपः वरगो मयि विषये जा भुवं प्रेक्ष-
मदियदादिदवान् । परेतराजः स यमः स्फुटं निश्चितं प्रेक्ष-
यति ।

मरुन्वतेव ग्रहितोऽमि नियोजितक्षौर्व्यमुखेन तेजसा ॥ २३ ॥
जलेति ॥ जलाधिपः वरगो मयि विषये जा भुवं प्रेक्ष-
मदियदादिदवान् । परेतराजः स यमः स्फुटं निश्चितं प्रेक्ष-
यति ।

प्रेषितवान् । मरुत्वता इन्द्रेणैव निधितं प्रहितोऽसि । ऊर्ध्वमुखेन तेजसा वह्निना नियोजितश्च । चतुर्ध्वप्यन्वयेष्वापाततः काकुब्-
क्थयेत्यस्य योजना । अथ चातिसुन्दर्यां मयि अतिसुन्दरं त्वां यः समादिष्टवान् स पूर्वोक्तनीतिलङ्घनाश्रितं जडानां स्वामी ।
अतिमुखं इत्यर्थः । यश्च तादृश्यां मयि तादृशमेव त्वां प्रेषितवान् स परेतानां मृतानां राजैव । न चेतन इत्यर्थः । येन तादृश्या मयि तादृशस्त्वं प्रेषितः स मरुत्वान्वातूलो भवति । येन तादृश्यां मयि तादृशस्त्वं नियोजितः स ऊर्ध्वमुखः पिशाचः प्रतिभारहित-
तश्च । पिशाचश्चोर्ध्वमुखो भवति अप्रतिभश्च भवति । ऊर्ध्वमुख-
त्वेन त्वन्मुखसौन्दर्यं तेन न दृष्टमित्यपि सूचितम् । अवज्ञारूप-
त्वान्मनसैव नलं सर्वोध्येयमुक्तिः ॥

अथ प्रकाशं निभृतसिता सती
सतीकुलस्याभरणं किमप्यसौ ।

पुनस्तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं

मुखं विदर्भाधिपसंभवा दधौ ॥ २४ ॥

अथेति ॥ अथ असौ सती निभृतसिता गुप्तसितेपल्लिता
सतीकुलस्य पतिव्रतासमूहस्य किमपि लोकोत्तरमाभरणं एवंभूता
विदर्भाधिपसंभवा भूमौ स्वमुखं पुनन्नेन सह यत् आभाषणं
तत्र यो विभ्रमो विलासलक्षणे वा तत्रोन्मुखं संमुखमेवभूतं
दधौ प्रकाशं स्फुटम् । सखीनिरपि यथाकण्ठं तथावदित्यर्थः ।
प्रकाशमत्युज्ज्वलं प्रसन्नं चेति मुखविशेषणं वा । अयोग्या अपी-
न्द्रादयो नां वाञ्छन्तीति गूढसिता । सतीपदेन यो मनसा
पूर्वं वृत्तः स एव पतिरिति सूचितम् । 'तदनापग-' इत्यादिना
तेन सह नलबुद्ध्या आभाषणं मुख्यं, उत्तरदानं प्राप्तद्विकमिति
सूचितम् ॥

वृथा परीहास इति प्रगल्भता

न नेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा ।

भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरा-

दतः प्रदिस्तुः प्रतिवाचमस्मि ते ॥ २५ ॥

वृथेति ॥ हे देवदूत, इति इयं प्रगल्भता धृष्टम् । इति
किम्—वृथा निष्प्रयोजनः परीहास उपहास । इयम् अपरिचि-
तेन सहोपहासं करोति । अत्यन्तं धृष्टयमिति सखीजनो वदि-
ष्यति । त्वारशि प्रतिवन्धादिरूपं श्रीठावाद इति कारणादुधा ।
इति किम्—प्रगल्भतेति या । तथा—यद्यप्योपादिशते तन्नया न
म्रियत इति न नेति त्वारशि निषेधवाक् स्वस्तदस्या विगर्हणा
विरोधेन निन्दैव भवति । अन्तं प्रति नोपरतिरुक्तेयं यन्मन्त्र-
निरूपयितुं तु विगर्हणा । तर्हि वृणी स्वतत्त्वमिति चेदत
आह—भवति त्वयि अनुत्तरादुपहासान् तव देशानां वाग्वा
भवति । अतः अहं प्रतिवाचं तुभ्यं प्रदिस्तुः प्रदत्तुमिच्छामि । न
नेति देवानां वृथानिषेधसूचनार्थम् । त्वारशि—भवतीत्युपहासा
तत्रैव मारोन्मादुक्तं शेषेन, न किञ्चिद्देशान्मादित्युच्यते ।
अन्वसि इति नैवार्थः । परीहासः, उपतर्जनं यमिति इति शेषः ।

कथं नु तेषां कृपयापि वागसा-

वसावि मानुष्यकलाञ्छने जने ।

स्वभावभक्तिप्रवणं प्रतीश्वराः

कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा ॥ २६ ॥

कथमिति ॥ मानुष्यकमेव लाञ्छनं यस्य एवंविधे मलक्षणे
जने कृपयापि हेतुना असौ अस्मान्गोष्पेति देवानां वाक् कथं
नु केन वा प्रकारेणासावि प्रवृत्ता । मानव्या देवतानर्हत्वात्तेषां
तां प्रत्येवं कृपया वक्तुमनुचितम् । कथंनिति निपातसमुदायः ।
पृथग्वा नु शिरश्चालनं प्रश्ने वा । तेषां कृपया कन्या वाक् कथ-
मसावीति वा । मानुष्यकलाञ्छन इति स्वनिन्दया देववरणनि-
षेधे तात्पर्यम् । वादश्च पूर्वोक्तानौचिनीपरीहासार्थः । अथवेति
वा ईश्वराः प्रभव स्वभावेन भक्त्या प्रवर्गं नम्रं जनमुद्दिश्य कया
वाचा मुदं हर्षं नोद्गिरन्ति प्रकटयन्ति । अपितु यया कयापि ।
भक्त्या मां प्रति स्वहर्षप्रकटने तेषां तात्पर्यम्, न तु मद्भरण इति
सोद्गुणं वचनमिति भावः । ते केवलं नमस्कारार्हाः, न तु वर-
णार्हा इत्यपि सूचितम् । प्रथमपक्षेऽसावीति कर्मकर्तरे 'अच
कर्मकर्तरे' इति चिण् । पक्षे 'भावकर्मणो' इति चिण् मानु-
ष्यक इति 'योपधात्-' इति बुक् ॥

अहो महेन्द्रस्य कथं मयौचित्यं

सुराङ्गनासंगमशोभिताभृतः ।

हृदस्य हंसावलिमांसलश्रियो

बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥ २७ ॥

अहो इति ॥ सुराङ्गनामानुसंगीप्रभृतीनां मगमेन शोभिता-
भृतः शोभाशीलं विभ्रान्तस्य महेन्द्रस्य मानुष्या मया हृत्वा
विडम्बना कथनौचित्यं । अपितु न कथंचित् । अहो आश्चर्यं,
सर्वोपने वा । अत्यन्तननौचित्यम् । उचितनौचित्यं । कया
कलेय—बलाकया हृत्वा हंसावल्या मांसला पहला श्री. शोभा
यस्य हृदयेव । प्रबला विडम्बना उगुम्भिताकारता । हंसापेक्षया
यथा बलाका हीना, तथा रम्भापेक्षयाऽहंसापेक्षयाऽन्यत्रयमिति
तात्पर्यम् ॥

पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं—

पुरः सुरीणां भण केव मानवी

न यत्र तान्मत्र नु शोभिकापि ना ।

अकाञ्चनेऽकिञ्चन नायिकाङ्ग के

किमाङ्कटानुरागेन न श्रियः ॥ २८ ॥

पुर इति ॥ सुरीणां देवदूतानां पुनश्च मानवी देव नया
कथय । अपितु न कथयि । यन्मुक्तेयम् । दयान्तो यस्याः
करे । देव' इति पठे मानवी सुरीणां पुर' इति सुरीणां
निका शोभते भव । दयान्तो देव' इति मानवीनां देव' इति

इत्यर्थः । तर्हि कुत्र शोभत इत्यत आह—यत्र ता देव्यो न विद्यन्ते तत्र तु पुनः पृथिव्यां सा अपि मानव्यपि शोभिका शोभते । मानुष्यपेक्षयाहं सुन्दरी न तु देव्यपेक्षया । तत्र दृष्टान्तः—यथा अकाञ्चने सुवर्णालंकाररहितेऽकिञ्चनस्य दरिद्रस्य नायिका स्त्री तस्या अङ्गकेऽल्पेऽवयवे एकस्मिन्नप्यवयवे आरकूटस्य कृतेनालंकारेण श्रियः शोभाः किं न भवन्ति । अपि तु भवन्त्येव । तथा देवीरहितायां भुवि अन्यरमण्यपेक्षया ममापि शोभा युक्तैवेत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव तात्पर्यम् । 'रीतिः स्त्रियामारकूटम्' इत्यमरः । लोके पित्तलमिति वदन्ति । सुरीणाम्, पुंयोगे ङीप् । मानवी, अण्णन्तत्वात् । शोभिका, कर्तारं शुभेषुब् । किञ्चन किमपि धनादि यस्य नास्ति सोऽकिञ्चनः, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अङ्गक इत्यल्पत्वे कन् । अल्पत्वं संप्रत्याकृतम् । यद्वा स्वाधिकं कन् ॥

यथातथा नाम गिरः किरन्तु ते
श्रुती पुनर्मे वधिरे तदक्षरे ।

पृषतिकशोरी कुरुतामसंगतां

कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९ ॥

यथेति ॥ ते देवा यथातथा येनतेन प्रकारेणाभिलाषेण कृपया वा वरणप्रिये गिरो वाणीः किरन्तु विक्षिपन्तु नाम सुखेन मुपन्तु । तथापि मे श्रुती कर्णा पुनन्तासां गिरामक्षरे एकस्मिन्नपि षणं प्रिये वधिरे । एकमप्यक्षर नाकर्णयत । किमु बहूनि, कितरा चाभिमित्यर्थः । धृतमप्यननुष्टेगात्वादुत्तमेधेत्यर्थः । दृष्टान्तेन हेतुमाह—तृप्तो हरिणस्य द्विशोरी हरिणी द्विपाधिपे ऐरावते हस्तिधेष्ठ या प्रिये असंगतामयोग्यां मनोवृत्तिमपीच्छामाग्रमपि कथं कुरुताम् । इच्छामपि न धारयति, नानुतिष्ठतीति किं वाच्यमित्यर्थः । पशुरपि बालापि मनी या मृगी योग्यायोग्यविभागं जानाति, ततोऽप्यज्ञा किमहम् । ताव वृणे इति भावः ॥

अदो निगद्यं न तास्य वा तथा

श्रुतीं लगित्वाभिहितालिरालपत् ।

प्रविश्य यन्मे हृदयं द्विधाह त-

द्विनियेदाकणय मन्मुखाध्वना ॥ ३० ॥

अद इति उ नाटि आक्षिप्तस्त्री आलपद्वयोचन । किन्तुता-
अदो निगद्यं न तास्य वा लजावशाद्यन्मुखाध्वना तथा
मेनता पुनो उक्त्याभिहिता एव वद इति उक्ता । हे दूत, द्वयं
द्विधा मे हृदयं प्रविश्य यदाह वसति, तत् त्वं मन्मुखाध्वना वि-
निगद्यं निगद्यं अकणय । द्वयं उक्ता किमपि स्वयं वक्तुं न श-
क्नोति मन्मतेन हृदये निगद्यं यदाह, तन्मयानुवृत्ते, न तु स्व-
स्वकीं किमप्युक्ते वदन्नेत्यर्थः ॥

विनेति चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं

चिन्तां चिन्तापित्तनैषधेश्वरा ।

मृणालतन्तुच्छिद्वृगा मतीभ्यति-

नैवार्द्रा वृत्तिरि चापलाङ्कित ॥ ३१ ॥

विभेमीति ॥ यतोऽहं चिराय बहुकालं चित्तेऽर्पितो वृत्तो नै-
षधेश्वरो यया अत एव ईदृशीं इन्द्रादीन्वृणे, न वृणे इति चिन्ता
मपि विचारमपि कर्तुं विभेमि भयं प्राप्नोमि, निश्चयं कर्तुं किमु
मनोव्यापारेऽपि भयम्, किं पुनः कायव्यापारे इत्यपिाद्वयं
विचारो हि मानसो व्यापारः । मनसश्च नलेनाधिष्ठितत्वादन्वि-
पयविचारस्यावकाशोऽपि नास्ति । ईदृशो विचारे क्रियमाणे तस्मै
नलः समाकर्णयेत् । स चेश्वरः प्रभुः । तस्मादेवं विचारयितुर्मा-
विभेमीत्यर्थः । मनसा नलस्य वृत्तत्वान्नान्यवरणकथामपि कर्तुं न
क्नोमीति भावः । मनसैव वृत्तो न तु साक्षात् । तस्मादन्यत्रापि
विषयविचारे क्रियमाणे किमिति भयमित्याशङ्क्याह—किं प-
स्मात् मृणालतन्तुवच्छिद्वृगा स्वयमेव भित्तुरा सतीत्यितिः पति-
व्रतामयांदा लवाद्यप्यल्पादपि चापलाङ्क्यति । विसतन्तुपया ह
स्तस्पर्शमात्राच्छिद्यते तथा । साक्षाद्द्वरणादपि मनसा यद्वरं त-
स्यैव ज्यायस्त्वादप्यविषयकथयापि सतीत्यितिर्भज्यते । तस्माद्भव-
युक्तमेवेति भावः ॥

ममाशयः स्वमदशाज्ञयापि वा

नलं विलङ्घयेतरमस्पृशद्यदि ।

कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी

निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छयते ॥ ३२ ॥

ममेति ॥ वाशब्दो यदीत्यस्यानन्तरं संभावनायां द्रष्टव्यः ।
ममाशयोऽभिप्रायः स्वमदशायाः स्वभावस्थाया आज्ञयापि यतो-
नैषधेश्वरः । अज्ञा इव अज्ञा, तत्कृतो मोहोत्तेनापीति वा नलं विल-
ङ्घयेतर यदि वास्पृशत्, तर्हि विबुधैरिन्द्रादिभिः पण्डितैश्च तत्र
तस्मिन्निषयै समस्तसाक्षिणी समन्तलोकवृत्तमाक्षारकारिणी निजैव
बुद्धिः कुतः पुनः न पृच्छयते । स्वमदशायामपि नलादप्यनपि
न्तयामीति सर्वज्ञत्वादेवा अपि जानन्तीति भावः ॥

निजैव बुद्धिः पृच्छयतामिति पूर्वमुक्तम्, इदानीं स्वयमेवा-

अपि स्वमस्वममृपुपन्नमी

परस्व दाराननयैतुमेव माम् ।

स्वयं दुरध्वार्णयनाविकाः कथं

स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि तादृशीम् ॥ ३३ ॥

अपीति ॥ अमी देवा मां परस्व नलस्य दारान्निष्यन्तं
मनवज्जानुमेव जन्ममपि निद्रारहितमपि स्वमाप्तमानमप्यु-
द्रापयन्ति स्म । देवान्स्वस्वमाः, अपि मन्मानयायाम् । एतदपि
वाग्वयं स्वममृपुपन्नमित्यहं संभावयामीत्यर्थः । जन्मवयं मृपु-
मामन्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—न्ययमाप्तनैव दुष्टोऽप्यत्र
परदारवाञ्छाद्यमागः स एवाण्यननुचारयितुं नाशिका । कनया
दुर्गचारममृपुपन्ननिद्रारहा एते तादृशी परस्वयं विज्ञाय किं-
पणं ज्ञात्वा हृदापि कथं स्पृशन्तु मनसापि परस्वयं किं-
न्वपि । मदाचारिणा ज्ञात्वाऽहं ननुमनुचितमित्यर्थः । स्वमद-

देवाहं तैर्मनस्यबुद्धिपूर्वं धृतेति तेषां न दोषः । अन्यथा येऽन्या-
नुपदिशन्ति ते स्वयं कथं परदारान्वाञ्छन्तीति भावः । एवविधा
अपि परदारानमिलप्यन्तीत्युपहासः । समुद्रकर्णधारत्वेन ते
स्पर्शनयोग्या अपि न भवन्तीति सूचितम् । असुपुपन्नं, प्यन्ता-
त्स्वपेश्चि 'स्वपेश्चि' इति संप्रसारणम् । दुरध्वः, 'उपसर्गाद-
ध्वनः' इत्यच् । 'व्यध्वो दुरध्वो विपथः' इत्यमरः । नाविकाः
'तरति' इत्यर्थे 'नौ ब्रचष्टन्' इति ऊन् ॥

अनुग्रहः केवलमेव मादृशे

मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनो जने ।

स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे

प्रसद्य भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥ ३४ ॥

अनुग्रह इति ॥ (मादृशे) मनुष्यजन्मन्यपि मादृशे महत्क्षणे
जने यत् तेषां मनः अनुसक्तमित्यर्थात् । एष केवलं तेषामनुग्रहः
कृपा, न तु तत्त्वतोऽनुरक्ता । ममायोग्यत्वात् । सोऽनुग्रहः चेत्
यदि विधेयः कर्तव्यः, तत्तर्हि अमी देवाः प्रसद्य प्रसवीभूय मे
मह्यं तमेव नलमेव भिक्षां वितरीतुमीशतां समर्था भवन्तु ।
अहं तानेव नलं याचे, तैः प्रसवीभूय नल एव दातव्यो, न
त्वन्योऽभिलाषः । मनुष्याजन्मं यस्येति बहुव्रीहिः । अन्वादेशत्वा-
च्चतुर्थ्या मयादेशः । वितरीतुम्, 'वृत्तो वा' इतीदो दीर्घः ॥

नलावरणे स्वप्रतिज्ञामाह—

अपि द्रवीयः शृणु मत्प्रतिश्रुतं

स पीडयेत्पाणिमिमं न चेन्नृपः ।

हुताशनोद्धन्धनवारिकारितां

निजायुपस्तन्करवै स्ववैरिताम् ॥ ३५ ॥

अपीति ॥ अपि, अन्यचेत्यर्थः । त्वं द्रवीयः दृढतरं केनाप्य-
निराकार्यं मनः प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातमपि शृणु । तदेवाह—स नल
नृपः इमं पाणिं चेत् न पीडयेन्मदीयपाणिग्रहणं न कुर्यात्,
तत्तर्हि हुताशनोद्धन्धनेन शाखादौ रजसा कण्ठोर्ध्वबन्धनेन
वारिणा च प्रयोज्येन कारितां विधापिता निजायुपः स्वजीवि-
तस्य स्वैर्नैवात्मनैव वैरितां शत्रुतां कर्तव्यं । नमादृष्टवाद्देवानुरो-
धाद्वा, चेन्मा नलो नास्तीत्युक्तं तर्हि बहुवादिव्यवन्तमेनोपायेन
स्वजीवितं त्यज्यामि, अन्य कश्चन न युजे इति । पूर्वनिपातानि-
स्यत्वं पूर्वोक्तं ज्ञातव्यम् । 'वारितान्' इति पाठे निषिञ्जान् ।
अश्यादिभिर्मरण निषिद्धम् ॥

आत्मघातोऽनुचित इत्यत आह—

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि

क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।

घनाम्बुना राजपथे हि' पिच्छिले

कचिदुधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥

निषिद्धमिति ॥ यत्र यस्मात्मापदि सती श्रुत्याचविरोधिनी
क्रिया सर्वथा केनापि प्रकारेणात्मानं नावति न रक्षति, तस्या-
मापदि सत्यां निषिद्धमपि कर्माचरणीयम् । अचिकित्सव्याध्यादौ
शृगुपतनादिभिर्मरणमापद्धर्मनिरूपणप्रस्तावेऽभिहितम् । नलं विना
कामज्वरपीडायामापदि निषिद्धमप्याचरणीयमेवेति भावः । तदे-
वार्थान्तरन्यासेनाह—हि यस्मात् घनाम्बुना सान्द्रजलेन मेघ-
जलेन वा राजपथे राजमार्गे पिच्छिले पङ्क्तिं सति बुधैरपि पण्डि-
तैरपि कचिद् किञ्चिदुद्दिश्य अपथेन कापथेन गम्यते । राजमा-
र्गस्य पङ्क्तिरत्वाद्द्वयन्तराभावादमार्गगामित्वेऽपि न दोष इत्यर्थः ।
पिच्छिले, पिच्छादित्वादिलच् । अपथेन, 'पथो विभापा' इति
समासान्तः ॥

स्वोक्तं निगमयन्ती दूत प्रार्थयते—

स्त्रिया मया वाग्मिषु तेषु शक्यते

न जातु सम्यग्वितरीतुमुत्तरम् ।

तदत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ

प्रयन्द्वास्तास्तु प्रतिवन्द्वाता न ते ॥ ३७ ॥

स्त्रियेति ॥ स्त्रिया मया वाग्मिषु पण्डितेषु तेषु देवेषु सम्यक्
संतोषकारि उत्तरं जातु कदाचिदपि वितरीतुं न शक्यते यस्मात्
तत्तस्मात् अग्रास्तां मनः भाषितमेव सूत्रं तस्य पद्धतौ रचना तस्यां
विषये ते तव प्रयन्द्वाता प्रयन्धकारित्वं भाष्यकारित्वं यातिकका-
रित्वं वास्तु । प्रतिवन्द्वाता तु दूषकत्वं नास्तु । सूत्रप्राप्तं मद्भाषनं
स्वकल्पितं विवरणपदैः सोपस्कारं कृत्वा देवास्तपया व्योधनीयाः,
न तु मद्भाषने दूषणं कर्तव्यम् । यथा भाष्यकर्ता सूत्रं समर्थयते
न तु दूषयते । उभयग्रापि तृजन्तादन्पेलत् । उपसर्गवशादर्थभेदः ॥

निरस्य दूतः स तथा विसर्जितः

प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम् ।

कुतूहलेनेव मुहुः कुहूरयं

विडम्ब्य डिम्बेन पिकः प्रकोपितः ॥ ३८ ॥

निरस्येति ॥ तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण निरस्य निराकृत्य प्रियो-
क्तिरपि मधुरवचनोऽपि विसर्जितः प्रेषितः दूतः कदुष्णं सता-
पकरमक्षरं बक्ष्यमाणप्रकारेणाह चदति सः । क दृब—डिम्बेन
वालकेन मुहु पुनः पुनः कुतूहलेन क्रौतुकेन कुहूरितव राब्दं
विडम्ब्यानुकृत्य प्रकोपितो मधुरवचनोऽपि पिक इव । तथा
तेन प्रकारेण प्रस्तापितो, यथा प्रियवचनोऽपि पश्यवचनं दूते सः ।
अयत्तया प्रस्तापित इत्यर्थः इति वा योजनम् । तथा इति वा
पाठः । यत्नेन विडम्बितः पिकः इति । तद् परपश्यन्ति
जातिः । तत्र अजने इत्यतः क । न चेत्तन्मतेनान्येऽर्थेऽपि ।

इति पूर्वार्थोक्तात्कारणात् अहं त्वां उपेक्षितेश्चेत्यक्तस्वादुरसेक्षोः
शमीरतात्कदुरसशमीकण्टकलम्पटात् करभादुद्गादपि उरुमुक्कष्टं
वदे ज्ञानपूर्वं कथयामि । उद्रस्यापि कदाचित्सारतन्मज्ञानं भवि-
ष्यतीत्यपि संभाव्यतेऽपि तव तु न कदाचित् । तस्मादपि त्वं
मूर्खतरेत्यर्थः । इक्षुशम्योर्यावदन्तरं, तावदिन्द्रनलयोरिति जानी-
हीति भावः । अयमेवान्नाभिप्रायो ज्ञातव्यः । न तु करभादुरु-
करभोरुरिति । अस्मिन्नर्थे हस्त्व गुणः । इति गुणप्राप्तेः करभोरो
इति स्यात् । इतिशब्दस्यानन्वयापत्तेश्च । तस्मात्पूर्वार्थोपरा-
मशी इतिशब्दो हेत्वर्थो ज्ञातव्यः । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः'
इति हस्त्व (गुण) संज्ञामाश्रित्य पाक्षिकगुणाभावसमाधानं कृत्वा
करभोरु इति संबुद्ध्या ज्ञानपूर्वं कथयामीति वा । 'मनुष्यजाते-
र्विवक्षाविवक्षे' इति वाननाचार्यवचनात् करभादुरु करभोरुरिति
मनुष्यजातिविवक्षया 'ऊडुत' इत्युक् । तस्य नदीत्वात् 'अन्व्या-
र्थः' इति हस्त्वे हस्त्वविहितान्वयादुणाभावे च साधूकृतस्य कर-
भोरुपदस्य पूर्वव्याख्याने योजना कार्येति वा । कं सुखं राति
द्वदानीति करा । करा भा योनौ करभौ दर्शनमात्रेण यूनोर्मद-
नाद्वैतानन्दोद्बोधौ तिनजयन्तौ ऊरु यस्या इति व्युत्पत्त्या त्वय्ये-
तावन्तं कालं करभोरु इति प्रातिपदिकम्, त्वां इदानीं करभा-
दुद्गादुरुं वदे इति वा । नलानिलापुका 'लपपत-' इत्युक्तं
'गम्यादीनामुपसंख्यानम्' इति समासः । विदुषी इति डीप-
पचाद्यजन्ते भुवराब्दे परे धरूप-' इति हस्त्वः । पचादिषु भुव
इति पाठसान्ध्यादेव च वचिगुणौ न भवतः । करभादुरुः इति
योगविभागात्समासः । वदे 'भासतोपसंभाषा-' इति ज्ञाने तद् ॥

विहाय हा सर्वसुपर्वनायकं

त्वया धृतः किंनरसाधिमभ्रमः ।

मुखं विमुच्य शसितस्य धारया

वृथैव नासापथधावनश्रमः ॥ ४४ ॥

विहायेति ॥ हे भूमि, त्वया सर्वं सुपर्वाणो देवा तेषां
नायकं स्वामिननिन्द्रं विहाय नरे मनुष्ये साधिमभ्रम साधुत्व-
विषयः साधुत्वलक्षणो वा भ्रमः । अथ च नले साधिमभ्रमः कि-
एत हा कष्टम् । अनुचितमेतत् । उक्तमर्थं लोकोक्त्याह—शस्ति-
तस्य श्वात्तानिलस्य धारया परम्परया मुखं विमुच्य मुखनागं
विहाय मुखरूपात्तायास्तगननोपायभूतं मुखं पिपाय नासापथेन
नास्तिकानागैर्न सद् धावनं शीघ्रं गगनं तन्मनितः भ्रमः हेतो
वृथैव यथा एत तया त्वयैत्यर्थः । अथ च इन्द्रं विहाय तदपे-
क्षया हीनस्य किंनरस्य देवयोनियिषोपस्य इन्द्रावेक्षया साधिम-
भ्रमो वृथा । अथ च रलयोरभेदात् कुञ्चितो नरो मनुष्यो नलः
तस्मिन् इति । वृथा एत' इत्यपि पाठः । तस्मादेन भ्रमं परित-
त्यज्य मरेन्द्रो परलोच इति नाय । साधुः पुष्पोति ॥

तपोनले जुहति सूरयस्तनू-

दिवे फलायान्यजनुभेविष्णवे ।

करे पुनः कपति सैव विदला

बलादिव त्वां बलमे न बलिशे ॥ ४५ ॥

तप इति ॥ सूरयो वृथाः अन्यत् यजनुः जन्म तत्र भविष्यवे
भाविने दिवे स्वर्गलक्षणाया फलाय तपोनले चान्द्रायणादितपो-
रूपेऽग्नौ तनू शरीराणि जुहति प्रक्षिपन्ति यदर्थं शरीरपीडा-
मपि कृत्वा तपोर्जयन्ति सैव इन्द्रादिस्वरूपा द्यौरेव पुनस्त्वदनु-
रागवशाद्विहला सती अस्मिन्नेव जन्मन्ति त्वां बलादिव बला-
त्कारेण करे धृत्वा आकर्षति । हे बालिशेऽज्ञे, त्वं पुन न बलसे
नाभिमुखीभवसि । चित्रमित्यर्थः । कर्पतीवेति वा । जन्मान्तर-
भाविकफलाय वृथा शरीरमपि त्यजन्ति, तच्च फलं प्रयुत त्वम्प्रा-
प्त्यर्थं स्वयमेव सामिलापं सदस्मिन्नेव जन्मन्ति एतच्छरीरसहि-
तामेव त्वां स्वसमीपं नेतुमिच्छति, त्वं तु तत्संमुखी न भवसीति
मूर्खतरा बालिशेत्यनेन सूचितम् । आप्रहं त्यक्त्वा इन्द्रादिष्व-
न्यतमं वृणीष्येति भावः । 'अज्ञे च बालिशः' इत्यमरः । जुहति
'अदभ्यस्तात्' इति शेरत् 'हुभ्रवो-' इति यणादेशः । 'भुवश्च'
इतीप्पुच' छन्दस्येव विधानमिति वृत्तिकारादिवचनाज्ञापायां
'भविष्यवे' इति चिन्त्यम् । यद्वा 'भूष्युर्भविष्युर्भविता' जगत्प्र-
भोरप्रभविष्यु वैष्णवम्' इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगदर्शनाच्च 'भुवश्च'
इति चकार 'भुवश्छन्दसि च' इति सबध्य चकारात् 'भाषायामपि
कचिज्जवति' इति व्याख्यानात्समर्थनीयम् । गत्यन्तरं वा गवे-
पणीयम् ॥

'हुताशनोद्वन्धन-' इत्यादि यदुक्तं, तच्छ्लोकत्रयेण दूषयन्ति—

यदि स्वमुद्वन्धुमना विना नलं

भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम् ।

दिविस्वितानां प्रथितः पतिस्ततो

हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ॥ ४६ ॥

यदीति ॥ एवं नलं विना यदि स्वम् आमानं उद्वन्धुमना
भवेः, (तत्) तर्हि अन्तरिक्षगामन्नरालम्बा त्वा ततोऽन्तरि-
क्षात् हरिरिन्द्रो हरिष्यति नेष्यति । यस्माद्विस्वितानामन्तरि-
क्षस्यानां पतिः स्वामी प्रथितः स्यात् । युक्तमेतत्—क न्याय्यं
न्यायादनपते स्वीयं भागमुपेक्षते नाद्रीकरोति । अपितु सर्वो-
ऽप्यद्रीकरोति । तत् इति तदर्थं वा । न्याय्यं, 'धर्मेपथ्यर्थः'-
इति सर्वे ॥

निवेक्ष्यमे यद्यनले नलोऽजिता

सुरे तदस्मिन्महती दया कृता ।

चिरादनेनाधेनयापि दुर्लभं

नयं त्वयैवाद् यदङ्गमप्यने ॥ ४७ ॥

निवेक्ष्यस्त इति ॥ नरोऽनेनोऽजितपरिजिता त्वं यदि भवते-
ऽग्नौ निवेक्ष्यसे आमानं नेष्यसे । तव हि जलिन्युरे मदी यथा

१. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १०. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ११. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १२. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २०. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २१. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २२. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ २९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३०. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३१. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३२. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ३९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४०. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४१. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४२. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ४९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५०. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५१. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५२. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ५९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६०. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६१. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६२. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ६९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७०. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७१. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७२. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ७९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८०. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८१. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८२. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ८९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९०. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९१. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९२. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९३. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९४. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९५. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९६. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९७. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९८. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ ९९. तव नलोऽजितपरिजिता ॥ १००. तव नलोऽजितपरिजिता ॥

प्रकटं कुर्वन्ति वा । कति, 'कालाध्वनोः' इति कालवाचित्वेऽल-
स्तसंयोगे द्वितीयायुहवचनान्तम् । सुरोत्तमः पुरयोत्तमवत् । दि-
व्यतित्वाच्चतुर्णामपि सुरोत्तमत्वम् । भेमीवरणानिप्राय वा ॥

कतन इत्युक्तं तदेवोपन्यस्तानि—

मत्तः किमैरावतकुम्भकैतव-

प्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव ।

सहस्रनेत्रान् पृथग्मते मम

त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥ ५२ ॥

मत्त इति ॥ ऐरावतकुम्भस्तलस्य कैतवेन व्याजेन तत्कुम्भा-
वेव प्रगल्भौ कठिनौ पीनौ नांस्तलौ स्तलौ चत्वा दिशः प्राच्या
धवः पतिः इन्द्रः तव नत इति स्तितः किम् । प्रायेणैवमेव त्वया
विचारितं स्यादित्यर्थः । युक्तं चैतत्—त्वदङ्गलक्ष्मीं त्वच्छरीरसौ-
भानवगाहितुं सान्त्त्येनेक्षितुं सहस्रनेत्रादिन्द्रात्पृथक् अन्यो
दिनेन्द्रः मन मते क्षमो न । नेन्द्रयेन तव सौन्दर्यं द्रष्टुं न शक्य-
ते इति सहस्रनेत्रादिन्द्र एव तव सौन्दर्यदर्शनयोग्य इति
नमाप्यनेवनेवाय इति भावः । तव नतो, मन मत्त इति 'कस्य
च वतनाने' इति कतेरि पठो । सहस्रनेत्रात्, 'पृथग्विना—' इति
पठनी ॥

प्रसीद तल्लै दमयन्ति संततं

त्वदङ्गसद्गमवैर्जगत्प्रभुः ।

पुलोमजालोचनतीक्ष्णकण्टकै-

स्तनुं घनाभातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३ ॥

प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति, तल्लै इन्द्राय प्रसीद त्वं प्रसन्नो
भव । तं वृत्तिप्रत्ययः । अनन्तरं स जगत्प्रभुरेन्द्र त्वदङ्गमहा-
द्यभवो येषां तं कण्टकं रोमाञ्चैः कृत्वा तनुं शरीर संततं तवदा
घना निद्रितां परिपूर्णमातनुतान् । विभूतै—पुलोमजाया
इन्द्राया लोचनयोरान्तरा सोढुमदङ्गत्वात् तीक्ष्णकण्टकैरस-
त्कण्टकल्लैः सूच्यन्तुल्लैः धुद्रसदुल्लैः । त्वया वृते सतीन्द्रा-
णीपरित्यागेन त्वत्प्रेमानुरक्तो भविष्यतीति भावः । सप्रसीसुता-
न्मर्तुरङ्गतान्कीडतो द्वाङ्गम्यस्ता नेत्रयो कण्टकविद्वेदना
भवतीत्युक्तिः । सूच्यते धुद्रसद्वै च रोमटयै च कण्टकै इत्य-
नरः । तल्लै 'क्रियया यन्निर्दिष्टे' इति संप्रदानम् ॥

बहिरूपे नारगमाह—

अवोधि तत्त्वं दहनेऽनुरज्यमे

सर्वं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः ।

विना तमोजस्विनमन्यतः कथं

मनोरूपते बलते विलासिनि ॥ ५४ ॥

अवोधीति ॥ त्वत्पन्नमन्यतः दहनेऽनुरज्यमेतत्-

कासीति मया तत्त्वं परमार्थोऽवोधि अज्ञायि । हे विलासिनि,
खलु यस्मात्क्षत्रियाणां गोत्रे वंशे जन्म यस्यान्तस्थाः ते तव मनो-
रथं तं ओजस्विनं तेजस्विनं बह्वि विना परिहृत्य अन्यतोऽन्यस्ति-
ग्युरूपे कथं बलते । अपित्वयोग्यत्वाद्वा याधेव । तेजो हि तेज-
सेवानुरज्यते । त्वं तेजस्विनी, बहिरपि तेजस्वीनि बह्वावनुरक्ता-
सीनि युक्तमिति मया ज्ञातमिति भावः । अन्यस्यापि क्षत्रियकु-
लोत्पन्नस्य मन इव शीघ्रगामी रथः तेजस्विनमन्यं क्षत्रियं
विहाय ब्राह्मणादिषु न बलते । अनुरज्यते, इयनो जित्वात्
'अनिदितान्—' इति नलोपः । अन्यतः, सप्तम्यर्थे तस्ते ॥

त्वयैकसत्या तनुतापशङ्कया

ततो निवर्त्य न मनः कथंचन ।

हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे

सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥ ५५ ॥

त्वयेति ॥ त्वाद्यग्न्यपनिव्रताभावात् एका चासी सती च
तया मुख्यपनिव्रतया त्वया तनोः शरीरस्य तापाशहात् देहदा-
हन्यं करिष्यतीति शङ्कया भिन्ना संतापमिया च तस्मादग्नेः
सकाशात् कथंचन केनापि प्रकारेण मनो न निवर्त्य परावर्तनीयम् ।
यस्मात् परीक्षणक्षणे साधुत्वानाधुत्वपरीक्षार्थं दिव्यसमये, स्त्रीणां
सहगमनादिसमये, साताद्विपनिव्रतापरीक्षासमये, तस्य अग्नेः
वृत्तिः स्थितिः शतशो रानायगादौ हिमोपमा तुपासदशी निरु-
पिता दद्या च । त्वं चापि सती । शतशः सतीभित्ति वा ॥

यन्वरणे नारगमाह—

स धर्मराजः खलु धर्मशीलया

त्वयास्ति चित्तानिधितामवापितः ।

मनापि नाधुः प्रतिनात्ययं क्रम-

थकालि योग्येन हि योग्यसंगमः ॥ ५६ ॥

स धर्मेति ॥ खलु लिप्ये संभावनाया वा । न प्रमिदो धर्म-
राजो यन त्वया चित्तानिधिता गोचरयन्मनातिव प्रापितो-
ऽस्ति । यत — यन्मनश्चनं शीतं यन्वा, धर्मं शीतयन्मन्यति
वा एवमूतया । धर्मशीलो हि धर्मेगोत्रे एवानुरज्यते इति । नयं
यन इयं परित्यागो मन्यापि तातु मनीषाया प्रतिभाति । एतन्म-
नापि मन्यतम् । हि यस्मात् दुराशीराग्निमयीयेन उत्तमेन गद
योग्यत्वेन संगमः कालि, न त्वयोग्येन योग्यस्य । तस्माद् धर्म-
राजेन धर्मशीलयाः संगमो युक्त इति नार्थः ।

अज्ञातविच्छेदलवः सगोदरै-

रगस्त्यनासा दिशि निमलन्विषि ।

१. अज्ञातविच्छेदलवः सगोदरै-
रगस्त्यनासा दिशि निमलन्विषि ।
२. अज्ञातविच्छेदलवः सगोदरै-
रगस्त्यनासा दिशि निमलन्विषि ।
३. अज्ञातविच्छेदलवः सगोदरै-
रगस्त्यनासा दिशि निमलन्विषि ।

१. अज्ञातविच्छेदलवः सगोदरै-
रगस्त्यनासा दिशि निमलन्विषि ।
२. अज्ञातविच्छेदलवः सगोदरै-
रगस्त्यनासा दिशि निमलन्विषि ।
३. अज्ञातविच्छेदलवः सगोदरै-
रगस्त्यनासा दिशि निमलन्विषि ।

The diagram illustrates the experimental design. It shows a sequence of events: a subject is presented with a stimulus (a face), then a response is recorded (a button press), and finally a feedback is provided (a light or sound). The sequence is repeated for multiple trials.

धर्मागतेनापि त्वयाद्यात्र स्थितेन प्रासङ्गिकी अभिसाधिकत्वाद्वा नलेन सह मैत्र्यपि संपादिता स्यात् । तदर्थमप्यत्र स्थातव्यमित्यर्थः । तदीयमैत्र्या मम किं प्रयोजनमित्यत आह—हा खेदे । सहाधीतिष्ठतो लक्षणया कुलशीलरूपादिना सदृशस्य तत्र आर्य-पुत्रीयं विशिष्टकुलोत्पन्नवीरसेनसुतसंयन्धि अजर्यं मैत्रमजितुं संपादयितुं स्पृहाभिलाषः कथं न । अभिलाषः कर्तुं युक्तः । सदृश-योर्मैत्री भवति, श्रेष्ठेन सह मैत्री प्रयत्नपूर्वकं संपादनीया, इयं त्वनायासेन लब्धा परित्यक्तुं न युक्तेति भावः । इति भिन्नवाक्य-तयाऽन्वयः । एकवाक्यत्वे तु संगतं मैत्रम् । अजर्यमविनश्वरमिति अजर्यं विशेषणं संगतशब्दस्येति वा । व्याख्यानान्तरं दुर्योजत्वा-दुपेक्ष्यम् । पाणौकरण इति 'नित्यं हस्तेपाणायुपयमने' इति पाणा-वित्येवंरूपस्य निपातस्य गतिसंज्ञत्वात्समासः । आर्यपुत्रीयम्, 'वृ-द्धाच्छः' । अजर्यम्, नन्पूर्वस्य जीर्यतेः संगते कर्तरि 'अजर्यं संग-तम्' इति निपातनात्साधुत्वम् ॥

पुनर्वागनवसरायाह—

दिगीश्वरार्थं न कथंचन त्वया

कदर्थनीयासि कृतोऽयमञ्जलिः ।

प्रसद्यतां नाद्य निगाद्यमीदृशं

दृशौ दधे वाप्परयास्पदे भृशम् ॥ ६९ ॥

दिगिति ॥ त्वया अस्मीत्यहं दिगीश्वरार्थं कथंचन केनापि प्रकारेण तद्वर्णनादिना तेषु मदुरागाद्यारोपणादिना च न कद-र्थनीया न पीडनीया । अयमञ्जलिः कृतः । प्रसद्यतां ममोपरि त्वया प्रसन्नेन भूयताम् । अद्य ईदृशं दिक्पालत्रिपयं किञ्चित् न निगाद्य वाच्यम् । इदमेव तत्र प्रसन्नत्वम् । पूर्वोक्तेनैव वाक्येन अहं दृशौ भृशं वाप्परयास्पदेवेगसात्यये आधारभूते । अश्वेग-परिपूर्णं इत्यर्थः । दधे धारयामि । विवाहोत्सवे विशेषतोऽमङ्गल-स्याशुपातस्य निषिद्धत्वान्मया चाद्यपतनमीत्या नेत्रयोरेव स्तम्भ-तत्वात् । अतः परमपि त्वया किमपि न वक्तव्यमित्यर्थः । निगा-द्यम्, सोपसंगत्वात् 'गदमद-' इति यदभावाण्यत् ॥

पानित्रत्यप्रौढिप्रकाशनेन दूषानवसरं व्यनक्ति—

वृणे दिगीशानिति का कथा तथा

त्वयीति नेक्षे नलभामपीह या ।

सतीव्रतेऽग्नौ तृणयामि जीवितं

सरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः ॥ ७० ॥

इति ॥ अहं दिगीशान्त्रुणे इति का कथा वार्ता । त्वया स्वतःप्रवृत्ता वा (दिगीशान्) वृणे इति मनस्यपि न यः । पाहं नलभां नलकान्तिमपि इहास्मिन्पुरोवर्तिनि ७३ वतमानानिति कारणात् तथा नले इव न ईक्षे न । यद्वा—त्वयि परपुत्रे नलकान्तिमपि तथा नल इव । कृडाक्ष्विषेपादिचेष्टया नेक्षे । तथा अनिवाच्येहेत्या मह- ७३ । तथा तादृशीं हंसलितिवदृशं नलभामपि नावलोक्ये वा । सा दिगीशान्त्रुणे इति का कथा । पूर्वविधायाः मम पुर-

'अथ उक्तुमानीयकारः' इति साहित्यविद्यापरी । २ अथ नानेद्वयकारः' इति साहित्यविद्यापरी ।

स्वात्रलमदृशस्यान्यस्य पुरुषस्य कथा कर्तुमयुक्ता, किं पुनरुक्त-दृशस्य । देवविषयं किमपि त्वया न वाच्यमित्यर्थः । कुमाङ्गला कामिन्या त्वया नलप्राप्त्यभावेऽन्योपि वरगीय इत्यत्र ग्राह-य-ताव्रते पतिव्रताव्रतरूपेऽग्नौ, अथ च नाव्रतया सह व्रत-नेतिद्वारुणे वृद्धा जीवितम् । प्राणानित्यर्थः । तृणयामि तृणक-रोमि । नलप्राप्त्यभावेऽपि पानित्रत्याद्यावदायुष्यं जीवितं नेष्यामि, न न्वन्यं वृणे इति दिगीशान्त्रुणे इति का वार्ता । वृद्धा स्तेन तृणं क्षणादेव नश्यति यथा, तथा नलालाभे पानित्रत्यवशाज्जीवे तमपीति तृणपदेन सूचितम् । मदनप्राप्त्यान्यथमन्यं न व्रत-सीत्याशङ्क्याह—स स्मरः तु पुनः किं नु वस्तु अस्तु क्रीडन-भवतु । किमिति—यः कामो हरनेत्राग्निजनितं तज्जमिदं नल-अभावरूपः पदार्थः किमपि कर्तुं न शक्नोति । कानस्त्वभाव-त्वादन्यस्यापि किमपि कर्तुं न शक्नोति किं पुनः पतिव्रता-मेति भावः । यः पुनः स्मरो भस्म, तन्किं वस्तु इति वक्तव्यं ।

मदनाधीनत्वे दोषमाह—

न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः

स धर्मचिन्तामणिरुज्झितो यया ।

कपालिकोपानलभस्मनः कृते

तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं तथा ॥ ७१ ॥

न्यवेशीति ॥ जिनेन बुद्धेन यो धर्मचिन्तामणिः धर्महारी-न्तामणिः सम्यग्दर्शन—सम्यग्ज्ञान—सम्यक्चारित्र्यलभने रत्न-तये न्यवेशि चारित्र्यगन्धवाच्यो यः प्रक्षिप्तः (सः) मकशानि-यपूरकत्वात्पातित्वलक्षणधर्मरूपश्चिन्तामणिः यया त्रिना का-हरस्तस्य कोपलक्षणोऽनलोऽग्निः तस्य भस्मनः कामस्य कृते क-निमित्तं उज्झितः परित्यक्तः, तथा स्वकुले तद्वत्स एव स्तृतं वि-रितम् । धर्मत्यागो नाम स्वकुले भस्मप्रक्षेपतुल्य इत्यर्थः । धर्म-हिणा बाह्येनापि यो धर्मोऽङ्गीकृतः स मदनपीडितत्वेन यया तं त्यज्यते, तथा स्वकुलं सकलद्वमेव क्रियत इति मदननीया रति-वत्यं परित्यज्यामीति दुराशां मा कृया इति भावः । उन्नेत्य-भस्मार्थं चिन्तामणिर्न त्यज्यते, स यथा त्यक्तः तथा तन्मो-सैव क्षिप्तमिति युक्तम् । 'सदृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेशां श्रु-इति बौद्धमिद्वान्ते स्वव्रत्यमुक्तम् ॥

निपीय पीयूषरसौरसीरसौ

गिरः स्वकंदर्पहुताशनाहुतीः ।

कृतान्तदूतं न तथा यथोदितं

कृतान्तमेव स्वममन्यतादयम् ॥ ७२ ॥

निपीयेति ॥ जमां नलः पीयूषरससौरसः पुत्रोऽनुवर्त-त्यन्ताः तद्वर्तमानपुराः, अत एव स्वस्य नलस्य कदप्य एव पुत्र-नोऽस्मिन्त्य आहुतीरुद्योपिका गिरो निपीय मादरमाकर्ण-न्त्मानं तथा मैत्र्या यथा येन प्रकारेणोदितमुक्तं कृतान्तदूतं दूत-नामन्यत किंतु अर्द्धं निष्कृत्य स्वं कृतान्तं यमनेरानन्त्य-अनयोक्तं यमदूतं त्वया शक्यीकृतमिति, तत्स्वत्वमुक्तम् । ३

२ 'अथ उक्तुमानीयकारः' इति साहित्यविद्यापरी । ३ 'अथ नानेद्वयकारः' इति साहित्यविद्यापरी ।

निर्दयत्वायम एवाहमित्यमन्यत । मादृशः कोऽपि निर्दयो ना-
स्तीति स्वात्मानं निन्दितवानित्यर्थः । निर्दयं दूये कृतेपि इन्द्रादि-
पवनपुरागात्स्वस्त्रिंशत् तत्सत्त्वात्कामोद्दीपनत्वं युक्तम् । औरसी-
उरसा निर्मिता इत्यर्थे 'उरसोऽण् च' इत्यणन्तान्दीप् ।

स भिन्नमर्मापि तदतिंकाकुभिः

स्वदूतधर्मान्न विरन्तुमैहत ।

शनैरशंसन्निभृतं विनिश्चस-

न्विचित्रवाक्त्रिशिखण्डिनन्दनः ॥ ७३ ॥

स इति ॥ तदतिं तस्या व्यथा तथा व्यथया काकुभिर्दीन-
वार्यैः भिन्नमर्माप्युत्पन्नकामोऽपि स नल स्वदूतधर्मान्न विरन्तु-
मैहत ऐच्छत् । धीरोदात्तत्वात्स्वयमेव परितुं नैच्छदित्यर्थः । किं
तर्हि चकारेत्याह—निभृतं तथा न ज्ञातव्यमिति गुप्तं यथा तथा
कामपीडितत्वाद्भिनिश्चसन् शनैः पीडितत्वादेव मन्दमशंसदवो-
चत् । यतः—विचित्रवाचि नानाविधस्फूर्तियुक्ताविषये चित्र-
शिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः बृहस्पतिरिव । 'वाचस्पतिश्चित्र-
शिखण्डिजः' इत्यमरः ॥

पूर्वसर्गे भैम्यां देवानुरागप्रतिपादनेन सामोक्त्वा, अस्मिन्सर्गे-
'अहो मनस्त्वाम्—' (१।३९) इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैर्देवानुग्रह-
ज्ञापनेन दानमुक्त्वा, यदि स्वमुद्वन्धुम्—' (१।४६) इत्यादि श्लोक-
चतुष्केण भेदं प्रदर्श्य भेददण्डौ प्रतिपिपादयिषुरप्याचतुष्टयज्ञो
नल आह—

दिवो धवस्त्वां यदि कल्पशाखिनं

कदापि याचेत निजाङ्गणालयम् ।

कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरा

न मोघयाद्भ्यः स हि भीरु भूरुहः ॥ ७४ ॥

दिव इत्यादि श्लोकचतुष्टयेन भेदः प्रतिपाद्यते । हे भैमि, दिवो
धव इन्द्र निजाङ्गणमेव आलयः स्थानं यस्य एवंभूतं कल्पशाखिनं
यदि चेत्कदापि त्वा भैमी मया दातव्येति याचेत तदा हे भीरु
भयशीले, अस्त्येन्द्रस्य जीवितेश्वरा प्राणेश्वरा कथं न भवेः । अभी-
ष्टदः स्वामिना च याचितः सदा संनिहितः सोऽस्मै त्वां दास्यत्ये-
वेति भावः । हि यस्मात् स भूरुहः कल्पवृक्षः मोघा निष्फला
याज्ञा यस्य एवंभूतो न भवति याचितमवश्यं ददात्येव । 'निजा-
जिरालयम्' इति वा पाठः । जीवितेश्वरेति समासो दिनेश्वर-
ज्ज्ञेयः । भीरु 'भियः कुरुकनौ' 'ऊहुतः' इत्युद्धृष्टः ।

शिखी विधाय त्वदवाप्तिकामनां

स्वयं हुतस्त्रांशहविः स्वमूर्तिषु ।

क्रतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं

कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः ॥ ७५ ॥

शिखीति ॥ शिखी वह्निः त्वदवाप्तिकामनां त्वद्यास्यनिलाप-
विधाय स्वमूर्तिषु स्वावयवेष्णाहवनीयादिषु स्वयन्नात्मनैव हुतम्

'अग्नये स्वाहा' इत्यादिमन्त्रेणान्यैर्यजमानैर्देवैः स्वस्त्रांशभूत हवि-
र्येन एवविधः सन् सार्वकामिक सर्वकामप्रयोजनकम् । सर्वकाम-
दातारमित्यर्थः । ऋतु यदि विधत्ते स वैदिको विधिः तु पुनः मिथ्या
असत्यः कथमस्तु । अन्येनानुष्ठितो यज्ञस्तस्मै सर्वान्कामानन्ददाति,
किं पुनर्वह्निनानुष्ठितः । तेन वह्नेस्त्वत्प्राप्तिर्भविष्यतीति भावः ।
सार्वकामिकम्, 'प्रयोजनम्' इति उक्तम् ॥

सदा तदाशामधितिष्ठतः करं

वरं प्रदातुं चलिताद्बलादपि ।

मुनेरगस्त्यादृणुते स धर्मरा-

ज्यदि त्वदाप्तिं भण तत्र का गतिः ॥ ७६ ॥

सदेति ॥ स धर्मराज यमः अगस्त्यान्मुनेः सकाशाद्भैमी मया
देहीति त्वदाप्तिं यदि वृणुते तदा का गतिः कः प्रकारः भण वद ।
अपि तु न कोऽपि । किंभूतात्—सदा तदाशां यमदिशमधिति-
ष्ठतः । तथा अत एव—वरमभीष्टलक्षणं श्रेष्ठं करं राजग्राह्यभागं
यमाय प्रदातुं बलादपि स्वयमेव चलितात्प्रवृत्तात् । यमदिशि व-
सताऽस्मै राजभागोऽवश्यं देय इति स्वयमेव विचार्य स्वयमेव दा-
तुमागतेन त्वां याचमानाय यमाय मुनिर्वाद्यत्किंचिदातुं समर्थना-
गस्त्येन त्वमवश्यं दातव्या । अगस्त्यनिवारकः कोपि नास्तीत्यर्थः ।
त्वदाप्तिमपि बलाद्यदि वृणुते इति वा । बलादपि वृणुते इति वा ।
तदाशाम्, 'अधिशीङ्' इति कर्मत्वम् ॥

क्रतोः कृते जाग्रति वेत्ति कः कति

प्रभोरपां वेदमनि कामधेनवः ।

त्वदर्थमेकामपि याचते स चे-

त्प्रचेतसः पाणिगतैव वर्तसे ॥ ७७ ॥

क्रतोरिति ॥ हे भैमि, अपां प्रभोर्वरुणस्य वेदमनि क्रतोः कृते
यागहविर्यं कति कतिसंख्याकाः कामधेनवो जाग्रति सन्तीति को
वेत्ति । अपि त्वियत्तया ताः कोऽपि न जानातीत्यर्थः । ततः किमत
आह—स वरुण भैमी मया दातव्येति त्वदर्थं तासु मध्ये एका-
मपि चेद्याचते तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगतैव हस्तप्राप्तैव व-
र्तसे । सर्वथा चतुर्षु मध्ये एको वरणीयः, नान्यः प्रकारोस्तीति
भावः ॥

दण्डमाह—

न संनिधात्री यदि विघ्नसिद्धये

पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची ।

स एव राजव्रजवैशसात्कुतः

परस्परस्पर्धिंवरः स्वयंवरः ॥ ७८ ॥

नेति ॥ शची इन्द्राणी भर्तुरन्यायमत्वेऽपि पतिव्रता पत्युर-
निच्छया तत्कृतेन्द्रानादरेण । इन्द्राणां व्यतिरेकेणेत्यर्थः । पतिस्त्रिये
यदि न संनिधात्री संनिहिता न भवेत् । भैमीस्वयंवरं मनानाग-
नादिभ्यो भवन्विति । तर्हि स तव स्वयंवर एव राजव्रजस्य त्वद-

१ 'अत्र रूपकानि शयोच्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
विभावनातिशयोच्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कल्प-
त्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र कल्पकानि शयोच्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
रूपकानि शयोच्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र कल्प-
त्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

र्थमन्योन्यस्पर्धायुक्तस्य राजसमूहस्य वैशाखात्कलहान्मरणाद्वैतोः
कुतः कः । यतः—परस्परमन्योन्यं स्पर्धिनः वरा वरयितारो राजानो
यत्र । स्वयंवर एव न भविष्यति, नलप्राप्तिस्तु दूरतो निरस्तेत्यर्थः ।
विवाहे गौर्याः सान्निध्यम्, स्वयंवरं शच्या इतीतिहासः ॥

तमेवार्थं सप्रपञ्चमाह—

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो

मुखस्य रोपात्परुषाणि जल्पतः ।

मृधं किमच्छन्नकदण्डताण्डवं

भुजाभुजि क्षोणिभुजां दिदृक्षसे ॥ ७९ ॥

निजस्येति ॥ त्वं क्षोणिभुजां राज्ञां भुजाभ्यां भुजाभ्यां ग्रह-
त्येदं युद्धं प्रवृत्तं भुजाभुजि भग्नानां छद्माणां अच्छन्नका ये दण्डा-
स्तेषां ताण्डवं यस्यां क्रियायां यथा तथा युद्धं किं दिदृक्षसे द्रष्टु-
मिच्छसि । किंभूतानां राज्ञाम्—रोपात् मिथोऽन्योन्यं परुषाणि ज-
ल्पत आक्रोशं कुर्वतो निजस्य स्वीयस्य मुखस्य वृत्तान्तं व्यापारम-
जानतां कं प्रति किमहं प्रवीमीत्यविदुषाम् । प्रायेण राजयुद्धदश-
नार्थिन्येव त्वं, न तु स्वयंवरार्थिनीत्यर्थः । शचीसन्निधानाभावा-
च्छत्रभङ्गाच्च राजव्रजवैशासमेव भवेत्, न तु स्वयंवर इत्यर्थः । भु-
जाभुजि, 'तत्र तेनेदमिति—'इति समासे 'इच्छ कर्मव्यतिहारे'
इतीति 'अन्येषामपि—' इति दीर्घः । इतश्च तिष्ठद्वादिषु पाठा-
दप्यत्वम् । दिदृक्षसे, 'ज्ञाश्रुस्मृदशां सन.' इति तैत्ति ॥

अपार्थयन्याजकफूत्कृतिश्रमं

ज्वलेद्रुपा चेद्रुपापि नानलः ।

अलं नलः कर्तुमनग्निसाक्षिकं

विधिं विवाहे तव सारसाक्षि कम् ॥ ८० ॥

अपेति ॥ अनलोऽग्निः याजकानां पुरोधसां वह्निसंयुक्षणार्थं
फूत्कृतिश्रममपार्थयन्त्यर्थीकुर्वन्सन् रुपा क्रोधेनैव चेद्रुपेत् न
तु वरुपा ज्वालारूपेण दीप्तो भवेत् । फूत्कृतेऽपि त्वयानादृतत्वा-
त्क्रोधवशात्सधूम एव भवेत्, न तु ज्वालादीप्तः । तर्हि हे सार-
साक्षि कमलनयने, तत्र विवाहे नलः अनग्निसाक्षिकं वह्निलक्षण-
साक्षिरहितं कं विधिं लाजहोमादिकं कर्तुं अल समर्थो भवेत् । एवं
सति कं वरीप्यसीति भावः । वैवाहिको विधिरग्निसाक्षिक, न
तु धूमसाक्षिक इत्यर्थः । 'सारसाक्षि किम्' इति पाठे विधिं कर्तुं
स्मिन्नम् । अपि तु नेत्यर्थः । अपरिवर्त्यः ॥

पतिवरायाः कुलजं वरस्य वा

यमः कमप्याचरितातिथिं यदि ।

कथं न गन्ता विफलीभविष्णुतां

स्वयंवरः साध्वि समृद्धिमानपि ॥ ८१ ॥

पतिमिति ॥ यमः पतिवरायाः तव कमपि कुलजं वंदाजं
वरस्य नलस्य वा कुलजं यदि चेदतिविनाचरिता कृतां ।

मारयेदित्यर्थः । हे साध्वि पतिव्रते, तर्हि समृद्धिमानपि स
विफलीभविष्णुतां निष्कलीभवनशीलत्वं कथं न गन्ता ।
प्राप्स्यति अपि, तु प्राप्स्यत्येव । मृतकाशौचनिमित्तात्प्रतिकूल
न भवेदेव । ततः कं वरीप्यसीति भावः । पतिं वृणोते पां
'संज्ञायां भृतृवृजि—' इति सचि 'अरुद्धिपद्—' इति मुम्
विष्णु, पूर्ववत् ॥

अपः प्रति स्वामितयापरः सुरः

स ता निपेधेद्यदि नैपथकुधा ।

नलाय लोभात्ततपाणयेऽपि ते

पिता कथं त्वां वद संप्रदास्यते ॥ ८२ ॥

अप इति ॥ स अपरोऽन्यः सुरो वरुणः अपः प्रति स
कृत्य स्वामितया प्रभुत्वेन जलपनिवन्नेन त्वया स्वसुनादत्त
नलस्य चादृतत्वात्, त्वन्निमित्तं नैव नलरोपेण कृत्वा नलस्य
न भवितव्यमिति बुद्ध्या भवनीभिस्तत्र न गन्तव्यमिति ता
यदि निपेधेत् निवारयेत्, तर्हि ते पिता भीमः त्वदभिलाषेण
तिग्रहाय लोभात् ततपाणये प्रसारितहस्ताय नलाय त्वा केन
रेण संप्रदास्यते वद कथय । जलस्तु लोभेन जलं विनापि प्र-
ग्रहीष्यति, स कथं दास्यतीत्यपि शब्दार्थः । केनापि प्रकारेण
निस्सारो नेति भावः । 'अपां पति.' इत्यपि पाठः । गान्धर्वो-
विवाहेषु कन्यादाने जलपूर्वत्वे स्मृत्या निषिद्धे सत्यपि भेमीप्रग-
रणार्थमेव मुक्तमिति ज्ञेयम् ॥

इदं महत्तेऽभिहितं हितं मया

विहाय मोहं दमयन्ति चिन्तय ।

सुरेषु विघ्नैकपरेषु को नरः

करस्यमप्यर्थमवामुमीश्वरः ॥ ८३ ॥

इदमिति ॥ हे दमयन्ति, मया इदं ते तव महत् हितमिति
हितमुक्तम् । त्वं मोहं विहाय चिन्तय अनेन हितमुक्तमिति
वेत्यादि विचारय । प्रतीकाराभावं विवृणोति—कः न सुरो
विघ्नैकपरेषु सत्सु करस्य हस्तस्थितमप्यर्थं वस्तु अत्रासु इमा
समर्थो भवेत् । मनुष्येऽपि विघ्नपरेऽन्येन प्रतिकर्तुं न शक्नोति,
किं पुनर्देवेष्विति त्वं विचारयेत्युत्तरार्धेन वा योजना । एकपक्षः
केवलपर्यायः ॥

इमा गिरस्तस्य विचिन्त्य चेतसा

तथेति संप्रत्ययमाससाद सा ।

निवारितावग्रहनीरनिक्षेरे

नभोनभस्यत्वमलम्भयदृशौ ॥ ८४ ॥

इमा इति ॥ सा भैमी तस्य नलस्य इमा पूषा नि
चेतसा विचिन्त्य तथेति 'सुरेषु विघ्नैकपरेषु' इत्यादि संप्रत्यय-
इति संप्रत्यय विधासनात्म्याद प्राप । पश्चान् दृशौ नेत्रे नभ-
नभः ॥

१ 'अत्र उक्तानुसारेण' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
उक्तानुसारेण' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र उक्तानुसारेण'
इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र उक्तानुसारेण' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र उक्तानुसारेण'
इति साहित्यविद्याधरी ।

भस्वत्वं बहुलजलत्वाच्छ्रावणभाद्रपदत्वमलम्भयत्प्रापयामास ।
किंभूते—निवारितो निपिद्वोऽवग्रहो वपंप्रतिवन्धो यत्सैवंविधोऽ-
प्रतिहतप्रसरो नीरनिर्झरो जलप्रवाहो ययोः । बहु हरोदेत्यर्थः ।
श्रावणभाद्रपदयोर्वपंप्रतिवन्धे जलवृष्टिर्न भवति, तदभावे भव-
तीत्यनेन बहुरोदनं सूचितम् ॥

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदंपतीव त-
द्विलोचनाभ्यां कुचकुञ्जलाशया ।
निपत्य विन्दू हृदि कज्जलाविलौ
मणीव नीलौ तरलौ विरेजतुः ॥ ८५ ॥

स्फुटेति ॥ कज्जलाविलौ कज्जलकलुषितावधुविन्दू कुचकुञ्ज-
लाशया कुचरूपकलिकाभिलाषेणालिदंपती इव अनरखीपुलाविव
स्फुटोत्पलाभ्यां विक्रान्तकमलरूपाभ्यां तस्या भैम्या विलोच-
नान्यां सफारादृष्टि निपत्य तरलौ स्फुरन्तौ हारमध्यवर्तिव्य-
योग्यौ नीलौ मणीव इन्द्रनीलमणी इव विरेजतुः । कज्जलकलुषि-
तत्वाद्गुलत्वात् स्फुटोत्पलनेत्रनिर्गमनात्कुचकोरकां प्रत्यागमनाच्च
पूर्वं विन्दोरलिखीपुंसतुल्यत्वम्, हृदिस्थत्वाच्च हारसंनिध्यात्प-
श्चात्नीलमणितुल्यत्वं युक्तम् । नेत्रयोर्विक्रान्तोत्पलतुल्यत्वं, कुच-
योश्च कुञ्जलतुल्यत्वं स्वभावसिद्धम् । अलिखीपुनौ प्रिलमिनं क-
मलमुपभुज्य विक्रान्तकलिकाभिलाषिणौ भवतः । अलितुल्या-
विन्द्वनीलतुल्या चाधुविन्दू हृदि निपतितापिनि भावः । 'इन्दू-
देव'— इति प्रगृह्यत्वस्य 'मैणोमादेनं' इति तिपेधासम्भिः ॥

धुतापतत्पुष्पशिलीमुखाशुभैः
धुचेस्तदामीत्सरसी रसस्य सा ।
रयाय वद्धादरयाशुधारया
सनालनीलोत्पललोललोचना ॥ ८६ ॥

धुतेति ॥ सा भैमी आपतन्त आगच्छन्तः पुष्पशिलीमुखस्य
धामस्याशुभा घाणान्धुता वम्पिता पीडितेति यावत् । एवभूता
सती तदा धुचे रसस्य विमलमभ्यङ्गाररसस्य सरसी आसीत् । वि-
भूता—रयाय निरन्तरप्रवृत्तये वद्धादरया धुतानिनिवेशायाशुधा-
रया कृता सनाल यत् नीलोत्पलं तद्वत् लीला यदोत्पन्नं त-
योचने यस्या सा । अथ च धुचे ग्रीष्ममन्दिधो रसस्त्रोदस्य
सरसी जाता । धुचेनिर्मलस्य रसस्य जलस्य सरसी जातेति वा ।
वद्धा पतति, पतिमि, दसतिमि पुष्पतदन्धिनि पुष्पेषु स्थि-
तयो शिलीमुखममराशुभेन कायुजा च धुता । तथा आपततीह
रयस्याशुभाशुभमानमालोनीलोत्पला भवतः । अथ च धुचेनिर्म-
लस्य रसस्य जलस्य आपतनालीला सरसी यच्छेद्य । अथ च यत् न
कामपादत कायुजे सोमस्य रसस्य मया वद्धा । अथ सोमस्य
भावः । नेत्रयो रसमपेक्षे यत् नीलोत्पलं यत् । अथ सोमस्य
रया नीलोत्पलं यत् । अथ नीलोत्पलं यत् धुचेनोत्पलं

लोत्पला सरसी भवति । 'धुचि धुचेऽनुपहते शृङ्गारापादयोः
स्मृतः । ग्रीष्मे हुतवहे वापि' इति विश्वः । धुचेः नोक्त्य इति
पक्षे इह धातुनिर्देशः । रयाय रयेण निर्गन्तुम् 'तुमधात्' इति
चतुर्थी । रयेण आयो निर्गमनं तत्र वद्धादरयेति वा ॥

अथोद्गमन्ती रुदती गतक्षमा
ससंभ्रमा लुप्तरतिः स्खलन्मतिः ।
व्यधात्प्रियप्राप्तिविधातनिश्चया-
न्मृदूनि दूना परिदेवितानि सा ॥ ८७ ॥

अथेति ॥ अथ सा भैमी नृदूनि श्रोतु करगोत्पादकानि परि-
देवितानि विलापवचनानि व्यधात् । किंभूता—प्रियस्य नलस्य
प्राप्ते, विधातस्य मन नलप्राप्तिं सर्वथा न भवित्रीति निश्चयात्
दूना दुःखिना । तथा—उद्गमन्ती उन्मादवती । तथा—रुदती ।
तथा—गता क्षमा सहनशक्तिर्वन्ता सा । किमपि सोऽनुसममार्गं
क्षणमपि जीवितुमसहा । तथा—ससंभ्रमा अधुना मन जीरत न
स्यात्, दुःखरूपं वा भवेदिति भयमहेता । तथा—लुप्तरति गत-
मुत्ता । तथा—स्खलन्ती किञ्चिद्व्यतानूदा मतिर्गुद्विषसा । सा ।
विमलमनात्पश्यद्धाररसस्य पोषक वचनमुवाचेत्यर्थः ॥

त्वरस्य पञ्चेपुद्गताशनामन-
न्तनुष्व मद्भस्मयं यशश्चयम् ।
विधे पद्माकृतमक्षणप्रती
पनाच नृपन्ननुभिर्ममाकृतैः ॥ ८८ ॥

त्वरस्येति ॥ हे आरम्भपरमं पञ्चेपुद्गताशनामनं, पर-
त्वरस्य तदंगो भव । सा दूना मद्भस्मयं यम् । तानो यशश्च
योतिमगृहं तनुष्व । अथ पञ्च सरसी सा अपत्या इति
भावः । जीवन्तं यममहदती न रसस्य तं पोषकत्वात् । वि-
धात, परत्वं दत्ता दृष्ट्या यशश्चैव यद् यमनात् । अथ गता
अन्तरायसरस्यातिपदादन्तरे न भवत्येति । रसान्तरायतः
प्रयत्नगतत्वं यन्मदं नमस्वरसं यद् यमनात् । अथ मुनिः । अ-
न्तस्त्वं परं (अन्ते गच्छति यम् । अन्ते गच्छति यम् । अन्ते गच्छति यम्)
भवतः तत् प्रमनमनमन्मदं यद् यमनात् । अथ यशश्च यम् ।
अनेन यशश्च यम् । अनेन यशश्च यम् । अनेन यशश्च यम् ।
८८ रूपम् ॥

मृश विषीमाताप्यमनानि
विलोचने न त्वमरोमं यद्वि ।
नरेपुनिरेय न त्वममयनि
नरीति न त्वममय नरेपुनिरेय

मृश विषीमाताप्यमनानि
विलोचने न त्वमरोमं यद्वि ।
नरेपुनिरेय न त्वममयनि
नरीति न त्वममय नरेपुनिरेय

स्थितैव वा योजना । 'अङ्गजं रुधिरंऽनङ्गकेशपुत्रमदेऽङ्गजः' इति विश्वः ॥

अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः
कियत्सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।
न मां तु कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता
न तं मनस्तच्च न कायवायवः ॥ ९४ ॥

अमूनीति ॥ अमूनि क्षणरूपाणि युगानि गच्छन्ति, न त्वयं क्षणलक्षण कालः । अमूनि युगानि दु खरूपाणि गच्छन्ति, न क्षण उत्स्वरूपाणि गच्छन्तीति वा । एक एव क्षणो बहुयुगरूप-तया गच्छनीत्यर्थः । सोपि न गतो, वतंत एवेति लटा सूचितम् । कथं युगरूपत्वमित्याशङ्काह—कियत् किपरिमाणं दु खमहं स-हिष्ये । अपितु तस्यावधिनोह्येत्यर्थः । जीवितावधि भविष्यतीत्यत आह—हि यस्मान्मे मृत्युर्नास्ति । ततश्च दुःखावधेरभावात्क्षणस्यापि युगरूपत्वं युक्तम् । मरणाभाव कथमित्यत आह—स्फुटं यस्मा-न्निश्चितं वा कान्तो नलः तु पुनरन्त स्थूलशरीरमध्ये अहंशब्द-वाच्यं मां नोञ्झिता न त्यजति । मनः तं नलं न त्यजति । प्रा-णारया, कायवायवः तच्च मनो न त्यजन्ति । एतावत्याः परम्प-राया अविच्छेदे कथं मरणं स्यादित्यर्थः । उञ्झिता उञ्झिष्यतीति वा 'बुद्धीन्द्रियाणि खलु पञ्च तथाऽपराणि कर्मेन्द्रियाणि मनभा-दिचतुष्टयं च । प्राणादिपञ्चकमथो विषदादिकं च कामश्च कर्म च तनः पुनरष्टमी पूः ॥' इति वचनाद्विज्ञशरीरस्योपलक्षक मनः । तथावद्विज्ञशरीरम्, तावत्स्थूलशरीरं न त्यजति । जीवे हुक्काम-तीन्द्रियाण्युत्क्रामन्ति, लिङ्गे चोत्क्रामन्ति स्थूलशरीर पादकौशिकं विच्छिद्यते । तथा च श्रुतिः—'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामन्ति, प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति' इति । ततश्च क्षेत्रज्ञस्यो-त्क्रमणाभावे सर्वेषामनू ङ्गमणाभावान्मरणाभाव इत्यर्थः । अन्त-रन्तःकरणे विद्यमानः कान्तो मां न त्यजति, अन्तःकरणं च तं न त्यजतीति वा । यावज्जीवं नलेच्छानपगनाब्रह्मप्राप्त्यभावाच्च क्ष-णोऽपि नया दुरतिक्रम इति भावः । उञ्झिता, तृच लुब्धा ॥

मदुग्रतापव्ययशक्तशीकरः
सुराः स वः केन पपे कृपार्णवः ।
उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा
किमाशु संकल्पकणध्रमेण वः ॥ ९५ ॥

मदिति ॥ हे सुराः, स प्रतिदो वो युष्माकं कृपार्णवः केन पपे पीतः । किभूत —मम उग्रतापः नलविरहजन्यः तत्त्व व्यये नाशो शक्तः शीकरो बिन्दुनाशं यत् सः । एकोऽर्णवोऽगस्त्येन पीतः, अयं केन पीतः, एतावन्निरूप्यत्वं किमिति कुरुधेनि कथय-तेति भावः । वो युष्माकं संकल्पकणध्रमेणच्छालेशरूपेण आशु मदुत्तमा न सत्कशाद्रूपादिनिरक्षता सुन्दरी अर्थाऽप्योणा कोटिः मुदे युष्माकं प्रीतये कि नोदेति जायते । उदेत्यतीत्यर्थः । भगवो संकल्पनाथेन नस्तदद्वयो मदुत्तमाश्च परदशताः किञ्चः सुलभा इति

कारणान्मदमिलापनिर्यन्थो न कार्यो भवद्भिः । इयमेव च महती कृपा । स्त्रीलोभान्मां कि संतापयथेत्यर्थः ॥

ममैव वाहर्दिनमश्रुदुर्दिनैः
प्रसह्य वर्षासु ऋतौ प्रसज्जिते ।
कथं नु शृण्वन्तु सुपुष्य देवता
भवत्वरण्येरुदितं न मे गिरः ॥ ९६ ॥

ममेति ॥ वा अथवा अहर्निशं प्रत्यहं ममैवाश्रुदुर्दिनैः (वा) अविच्छिन्नाश्रुधारा रूपमेघच्छन्नैर्दिवसैः प्रसह्य बलाद्वर्षासु ऋतौ वर्षर्तौ प्रसज्जिते प्रवर्तिते सति देवता इन्द्रादयो देवाः स्वनि-द्राकालत्वात् सुपुष्य सुधवा मे गिर कथं नु शृण्वन्तु । अत एव—अरण्येरुदितं न भवतु मद्राक्यमिति शेषः । अपि तु भवत्विति काकुः । तेषां निद्रितत्वान्मच्छोकादिवाक्यमरण्येरुदिततुल्यत्वाद्यर्थः मेवेत्यर्थः । वर्षर्तुर्द्वैवर्जनीति ज्योतिःशास्त्रम् । तस्यां च निद्रा युक्ता । यदि मया रोदनं न कृतं स्यात्तर्हि दुर्दिनत्वाभावाद्द्वैवर्तुर्न स्यात् । तस्मान्ममैवापराध इत्येवकारेण सूचितम् । वर्षासु ऋतौ 'ऋत्यक' इति प्रकृतिभावः । सुपुष्य, 'सुविनिर्दुर्भ्यः—' इति पत्वम् । अरण्ये-रुदितमिव 'क्षेपे' इति समासः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ॥ श्लोकचतुष्टयेन नलं प्रति प्रलपति—

इयं न ते नैषध दृक्पथातिथि-
स्त्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।
हृदे हृदं हा न कियद्भवेपितः
स वेधसाऽगोपि खगोऽपि वक्ति यः ॥ ९७ ॥

इयमिति ॥ हे नैषध नल, त्वदेकनिष्ठस्य । त्वदेकजीवनो-पायत्येत्यर्थः । नलक्षणस्य जनस्य इयं यातना तीनवेदना ते दृक्प-थातिथिर्न ह्यगोचरो न इति प्रश्नकाकुः । हा कष्टं य इमां मदीयां वेदनां त्वां प्रति वक्ति स खगोऽपि वेधसा ब्रह्मणोऽपि आच्छा-दितः । गोपने हेतुमाह—यतः हृदे हृदे कियत्कतिवार न गंधपि-तम् अपितु बहुवारमन्विष्टोऽपि न दृश्यते । कुत्र चित्तया न गन्त-व्यमिति ब्रह्मणा निषिद्धः । कदाचिन्मदीयानवस्था तुभ्यं चेत्कथ-येत्, तदा तव द्योद्यो भवेत् स मास्त्विति वेधसो वेधमर्थ-मिति भावः । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरैः ॥

ममापि किं नो दयसे दयाघन
त्वदङ्गिमग्नं यदि वेत्थ मे मनः ।
निमज्जयन्संतमसे पराशयं
विधिस्तु वाच्यः क तवागमः कथा ॥ ९८ ॥

ममेति ॥ हे दयाघन नल, त्वं मम मनो यदि त्वदङ्गिमं त्वर-णशरणं यदि वेत्थ जानामि नहि मनापि कि नो दयसे मनाप्युपरि कृपां कि न करोषि । दयाघनवान्दुर्बलित्वर्थः । कृपाशरणे तवा-राधो नालीत्याह—तु पुनः परस्वानयनम् करण संनमनेऽजाने

निमज्जयन्नुडयन् विधिः देवं वाच्य उपालब्धव्यः । तव आगसो-
ऽपराधस्य कथा क । तवापराधो नास्ति ममैवाद्यं तथाविधमि-
त्यर्थः । तवान्तःकरणं हंसनिपेधद्वारा मम दुःखबोधनमकुर्वन्ब्रह्म-
योपालब्धव्यो, न तु त्वमित्यर्थ इति वा । मम 'अधीगर्थ' इति
पृथी कर्मणि । संतमसम्, 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इत्यच् ॥

कथावशेषं तव सा कृते गते-
त्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।
दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे
तदापि तावद्यदि नाथ नाधुना ॥ ९९ ॥

कथेति ॥ सा भैमी तव कृते कथावशेषं गता त्वय्यनुरक्ता
सती त्वत्प्राप्त्यभावाज्जन्मान्तरेऽपि त्वत्प्राप्त्यर्थं मृतेति ते श्रोत्रपथं
कथं नोपैष्यति जनमुत्पात्तमपि श्रोष्यत्येव । तदा श्रुतेऽपि कि-
मित्यत आह—हे नाथ प्राणेश, यद्यप्यधुना मां नानुगृह्णासि
तथापि तदापि तस्मिन्नपि समये तावत् दयाणुना कृपालेन मां
समनुग्रहीष्यसे । तावच्छब्दः संभावनायाम् । सा मदर्थं मृतेति
तदा यद्वदिष्यसि तेनैव कृपालेनोहं धन्या भविष्यामीति भावः ।
अन्योऽपि स्वामी स्वीयं पूर्वमननुगृह्णति तदर्थं कष्टां दशां प्राप्त-
मनुगृह्णाति । अनुग्रहीष्यसे, स्वरितेत्वात्तद्, 'प्रहोऽलिटि-'
इति दीर्घः ॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं
तदर्थिकल्पद्रुम किञ्चिदर्थये ।
भिदां हृदि द्वारमवाप्य मां स मे
हतासुभिः प्राणसमः समं गमः ॥ १०० ॥

ममेति ॥ मम हृदमान्तरं हृदयं विदरीतुं स्फुटितुं यस्मादादरि-
सादरम्, तत्तस्मात् हे अर्धनां कल्पद्रुम, अहं किञ्चिदर्थये याचे ।
कल्पद्रुमत्वात्तया तद्वातव्यमित्यर्थः । किं तदित्याह—हृदि भिदां
विदारणलक्षणं द्वारं मार्गमवाप्य मे हतं विनष्टैः अथ च ति-
फलैरसुभिः प्राणैः समं सावं प्राणसमः प्राणप्रियः स त्वं मा
गमः । प्राणा मनुष्यादृच्छन्तु, त्वं मा गमः । जन्मान्तरेऽपि मम
त्वद्यमेवासक्त्या भूमितव्यमिति त्वां प्रार्थय इति भावः । विदरी-
तुन् 'घृतो वा' इति दीर्घः ॥

इति प्रियाकाकुभिर्नुमिपन्मृशं
दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।
नृपं म योगेऽपि वियोगमन्मथः
क्षणं तमुच्चातमजीजनत्पुनः ॥ १०१ ॥

इति ॥ दिगीशानां दूत्येन हृदि अस्थिरोऽप्येतावत्कालप-
रन्तं स्थिरीकृतं मं दर्शनलक्षणे योगे सत्यपि भैमीविषयो न लक्ष्य
वियोगमन्मथ इति पूर्वोक्तं । प्रियायाः काकुभिर्जननवर्तनः कृत्वा
क्षणमुन्मिषन्ति तस्मादुद्धृत्वा सन् क्षणं तं नृपं पुनरुच्चातमजीजनत्पुनः

भ्रान्तमजीजनत्कार । पूर्वमनेकवारं भ्रान्तः कृत एवेति पुनः
वदार्थः । उन्मादवशात्तोऽपि प्रलपति स्मेति भावः । संनिहिता-
मपि भैमीं नाजानादित्यपि ॥

पूर्वमेवार्थं सोपस्कारमाह—

महेन्द्रदूत्यादि समस्तमात्मन-
स्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितैः ।
क्रियाः प्रियाया ललितैः करम्बिता
वितर्कयन्निथमलीकमालपत् ॥ १०२ ॥

महेन्द्रेति ॥ स नलः ततोऽनन्तरम् आत्मनः समस्त महेन्द्र-
दूत्यादि स्वकर्तृकमिन्द्रदूत्यं आदिशब्दाद्ब्रह्मयादिदूत्यं विस्मृत्य एवं
विप्रलम्भावस्थायां मनोरथस्थितैर्मनोरथकल्पितैः ललितैर्विलम्बैः
करम्बिता मिश्रिताः प्रियाया भैम्याः क्रिया विलापचेष्टा वितर्क-
यन्नानामकारेण तर्कयन्संभावयन् इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणालोक्य-
बुद्धिपूर्वं आलपद्वोचत् । उन्मादवशात्प्रणयकलहादि सभाव-
न्भैमी प्रति प्रलपति स्मेति भावः ॥

अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते
विलिप्यते हा मुखमश्रुविन्दुभिः ।
पुरस्त्वयालोकि नमन्नयं न किं
तिरश्चल्लोचनलीलया नलः ॥ १०३ ॥

अयीति ॥ अयि प्रिये, कस्य कृते किमर्थं त्वया विलप्यते ।
अश्रुविन्दुभिः कर्तुंभिः कर्णैर्वा मुखं विलिप्यते व्याप्यते । हा
कष्टम् । अमङ्गलमेतन्मा कार्पीरित्यर्थः । तिरश्चलन्ती सदा कदा-
श्चावलोकनाभ्यासेन वक्रगाभिनी लोचनलीला यस्या एवंभूतया
त्वया पुरोऽङ्गे नमस्त्वच्चरणशरणीभवन् अयं नलो नालोकि किं
मिति प्रश्नः । लोचनयोर्लीलया विलासेन कदाङ्गेति वा । रोद-
नवशात्प्रायेण त्वयाह न ज्ञातः किमित्यर्थः । प्रणयकलहं परं
त्यज्य चरणपतितं मामवलोकनेनानुगृहाण । रोदनं मा कार्पीरिते
भावः । अत्र कुपितत्वादेव रोदनं नेत्रयोर्वक्रगाभित्वं च ॥

चकास्ति विन्दुच्युतकातिचातुरी
घनासुविन्दुस्रुतिकैतवात्तव ।

मसारताराक्षि ससारमात्मना
तनोपि संसारमसंशयं यतः ॥ १०४ ॥

चकास्तीति ॥ घना येऽसुविन्दवः तेषां सुनिश्चयनं तव
कैतवाद्याजात्तव विन्दुच्युतकाप्यस्य शब्दालंकारविशेषस्य किं
पयानिचातुरी महती चातुरी चकास्ति । विन्दुच्युतकाप्यमन्त्र-
सम्यग्जानासि । अथ च विन्दूनां च्युतमेव च्युतकम्, तद्विषय-
निचातुरी घनासुविन्दुस्रुतिकैतवाच्योभते । त्वादर्शी कानि मम
गलीकं रोदितुं न जानामीत्यर्थः । तदवाह—हे ममारवन्द्य-

१ 'अन हेतुस्त्वकात्कार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अन हेतुस्त्वकात्कार' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'नैव ने' इति
मुमुक्षुशेखर । ४ 'अन हेतुस्त्वकात्कार' इति
साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अन हेतुस्त्वकात्कार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अन हेतुस्त्वकात्कार' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'नैव ने' इति
मुमुक्षुशेखर । ४ 'अन हेतुस्त्वकात्कार' इति
साहित्यविद्याधरी ।

[illegible]

सरेषुमाथं सहसे मृदुः कथं
हृदि द्रदीयः कुचसंवृते तव ।
निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा
व्रजन्ति वाणा विमुखोत्पतिष्णुताम् ॥ ११० ॥

सरेष्विति ॥ हे भैमि, मृदुरतिमृद्वी त्वं सरेषुमाथं कामवाण-
व्यथां कथं सहसे । कामपीडा सहेत्यतिमानं त्यजेति भावः । वा
पूर्वपक्षपरितोषे । अथवा वैसारिणकेतनस्य मकरध्वजस्य कामस्य
वाणास्तव द्रदीयांसौ कुचौ ताभ्यां संवृते हृदि निपत्य लगित्वा
तत्रानिमज्ज्यैव विमुखाश्च ते उत्पतिष्णवश्च तेषां भावमन्ता ता-
पराङ्मुखोत्पतनशीलत्वं व्रजन्ति । पापाणादौ वाणो निपत्य तत्रानि-
मज्ज्यैव पराङ्मुखस्तस्मादुच्छलति, तद्वत्तव कामवाणपीडा न भव-
तीति युक्तमिति भावः । कृतसनाहस्य वाणपीडा न भवति ।
'मीनो वैसारिणोऽण्डजः' इत्यमरः । 'विसारिणो मत्स्ये' इत्यण् ॥

सितस्य संभावय सृकणा कणा-
न्विधेहि लीलाचलमञ्चलं भुवः ।

अपाङ्गरथ्यापथिकीं च हेलया
प्रसद्य संधेहि दृशं ममोपरि ॥ १११ ॥

सितस्येति ॥ हे भैमि, त्वं सृकणा ओष्ठप्रान्तेन सितस्ये-
पद्मास्य कणान्लेशान्संभावय धन्यान्कुरु । तथा—भुवोऽञ्चलं
प्रान्तं लीलया विलासेन चलं विधेहि । तथा—अपाङ्गरथ्याया
नेत्रप्रान्तमार्गास्य पथिकीं नित्यचारिणीं दृशं च प्रसद्य प्रसन्नीभूय
हेलया विलासेन ममोपरि संधेहि सितभ्रूचलनरूपैः प्रसद्य मां
सविकासं कृपाकटाक्षैर्विलोकयेति भावः । पथिकीम्, 'पथं पक्व' इति
पितृवाङ्मयीम् । 'उपर्युपरिष्ठात्' इत्यतस्यत्वादुपरियोगे 'पथ्यत-
सर्थः' इति ममेति पैठी ॥

समापय प्रावृषमसुविश्रुपां
सितेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।

दशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी
विकासि पङ्केरुहमस्तु ते मुखम् ॥ ११२ ॥

समापयेति ॥ त्वं अविच्छिन्नसावित्वादसुविश्रुपामसुविन्दूनां
प्रावृषं समापय । तथा अत्युज्ज्वलत्वादल्लाहादकत्वाच्च सितेन
कौमुदीमुदः चन्द्रिकासंवन्धिनो हर्षान्विश्राणय मया वितर ।
तथा—अतिचञ्चलत्वात्खञ्जनाकारत्वाच्च दशावेव खञ्जनद्वयी इतो
महक्षणेऽस्मिन्ने खेलतु ममोपरि क्रीडतु । तथा—लक्ष्मीस्थान-
त्वादलत्वाच्च ते मुखं विकासि विकस्वर पङ्केरुहं कमलमस्तु
भवतु । रोदनं त्यक्त्वा प्रसन्ना भूत्वा सितपूर्वकटाक्षविलोकनपूर्वं
किंचिद्ब्रूहीति भावः । प्रावृषि गतायां शरदि कौमुदीमुदः खञ्ज-
नक्रीडा कमलविकासश्च भवति ॥

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षर-
सजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।
दृशौ मदीये मदिराक्षि कारय
सितश्रिया पायसपारणाविधिम् ॥ ११३ ॥

सुधेति ॥ हे भैमि, मम कर्णकूपयोरन्तर्मध्येऽक्षरवना वनं
मालया वाग्यरचनया कृत्वा सुधारसस्यामृतसस्योद्वेलना नि-
र्मयादा या केलिः क्रीडा तां सृज रचय अतिमपुत्रवागमृतपूर्णां
मम कर्णां विधेहि । किमपि ब्रूहीति भावः । कूपशब्दोऽत्र नला-
शयाभिप्रायः । ततश्च वाण्यादौ स्वादूदकेन यथा तौरमतिक्रमते
तथा क्रीडा क्रियत इति चोक्तिः । मदीयत इति मदिरं उन्माद-
जनके अक्षिणौ यस्यास्तत्संबुद्धिर्हे मदिराक्षि, मदीये दृशौ स्वीया
सितश्रिया कृत्वा पायसेन दुग्धसंस्कृतपायसेन कृत्वा या पाणा
उपवासानन्तरभोजनं तस्य विधिं कारय । सितस्य शुभ्रवाणा
यस्यत्वम् । उपोषितस्य पायसपारणया यथा वृत्तिः, तथा त्वदीय
सितशोभावलोकनेन मन्त्रेयोरिति सितपूर्वं किमपि ब्रूहि ।
मामनुगृहाणेति भावः । उद्धृतो वेलासुद्वेलः, 'अत्यादरः' इति
समासः । तस्य करणसुद्वेलनम् । मदिर इत्यत्र इषिमदे-
इत्योदिनाणादिक. किरच्छत्ययः । रामायणे—'नार्यो मदिरलो-
चनाः' इति । दृशौ, 'दृशोरन्यतरस्याम्' इत्यणौ कर्तुणो कर्तव्यम् ।
'परमाज्ञं तु पायसम्' इत्यमरः । संस्कृतार्थेऽण् ॥

ममासनार्धं भव मण्डनं न न
प्रिये मदुत्सङ्गविभूषणं भव ।

अहं भ्रमादालपमङ्ग मृष्यतां
विना ममोरः कतमत्तवासनम् ॥ ११४ ॥

ममेति ॥ हे प्रिये, मम आसनार्धं सिंहासनार्धं मण्डनमहं
करणं भव । आसनस्येत्यर्थात् । एवं न न । अविचार्य मयैतदु-
क्तम् । किंतु त्वं मदुत्सङ्गविभूषणं भव । ममाङ्ग मण्डयेत्त्वत्वं ।
अङ्गापेक्षयार्थासनस्य निकृष्टत्वात्, तव चातिप्रियत्वान्ममाङ्ग एवो
पवेशनयोग्य इति भावः । अङ्ग भो ! अहं इत्येतद्भ्रमादुन्मादवशा-
दालपम् । त्वया मृष्यतां क्षम्यताम् । यतः मम उरोविना कत-
मत् अङ्ग तव आसनं भवितुं योग्यम्, अपि तु न किमपि । अङ्ग-
पेक्षयापि वक्षस उल्कृष्टत्वात्तत्रैवोपविश्यतामिति भावः । भ्रमाङ्क-
तोऽपराधः क्षन्तुमर्हः । अङ्गेति कोमलामन्त्रणे । 'भ्रमाङ्कमाद' इति च पाठः । न न, भ्रमाङ्कमाद, इति च संभ्रमे द्विरर्कः ।

अधीतपञ्चाशुगवाणवञ्चने
स्थिता मदन्तर्वहिरपि चेदुरः ।

सराशुगेभ्यो हृदयं विभेतु न
प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥ ११५ ॥

अधीतेति ॥ हे कामपीडाया अदर्शनादधीताभ्यस्ता पञ्चाशु
गस्य कामस्य वाणवञ्चना यया तत्संबुद्धिः, मदन्तः मन्मन्तौ
स्थिता त्वं बहिर्देशेऽपि उरश्चेदपि प्रामोपि तत् तर्हि कृतमद्वय-
१ 'अत्र निरोधानेपालकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'प्रसद्य'
पठित्वा 'बलात्कारेण' इति व्याख्यात जीवानुसाहित्यविद्याधर्योः ।
अत्रानुप्रातरूपकोपनालकार' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रा-
ल्लेखनालकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्रातिशयोक्तिलेपालकार' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्रा-
तिशयोक्तिरलकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

[illegible]

ज्ञानादित्यर्थः । नलत्वकथनमात्रेण तां च भैरवीं प्रकृतिं रोदनसू-
चां वृत्त्यां प्रपन्नं प्राप्तां विलोक्य जातगोधनादुनोद्भूतमित्यसम-
स्कारतया प्राप्तबुद्धितया वक्ष्यमाणा गिराऽपि अमृजन् । नलत्व-
निश्चयेन त्यक्तरोदनां तां दृष्ट्वा स्वात्मानमेरोदितं वृत्तधर्मोचित-
माह सेत्यर्थः । नलत्वनिश्चयेन गतमोहस्य, तेन प्राप्तगोधतया
प्रकृतिं प्रपन्नामिति चान्वयः । उद्बुद्धत्वमस्कारणेन प्रपन्नो प्राप्ता-
मागतो तां वृत्तधर्मयुक्तो स्वामेव प्रकृतिं विलोक्य वृत्तधर्मोचितमे-
वावोचदिति वा । मुनियंथा यतिरिव । वेदान्ताभ्यामेव तमद-
मादिद्वारा प्रबोधवान्मत्सारविनाशमयं प्रकृतज्ञानयुक्तो यतिः स्व-
प्रकाशं सच्चिदानन्दैकममरमान 'अहं ब्रह्मास्मि' उति पुज्यते
बुद्ध्वा च उद्बुद्धजन्मान्तरीयसंस्कारतया प्राप्तब्रह्मज्ञानतया वा तां
प्रसिद्धां संसारजनिकां सत्परजन्म-साध्यावस्थारूपां प्रकृतिमना-
दिमविद्यां प्रकृतेण पञ्चा गृह्यभूतां ज्ञात्वा 'अहं मनुरभव सूर्य-
श्चाहं कक्षीर्वाक्कपिरस्मि विप्रः । अहं कुम्भमाशुनेयं न्यूने-
ऽहं कविहृता पश्यतामा' इत्यादि वामदेयरूपिचन्द्रित्यर्थः । मु-
निरप्यात्मानं प्रकृतिं च विवेकेन ज्ञात्वा मुक्तः सन् वागादिव्य-
हारान्मृजति मुञ्चतीति केचित् ॥

अये मयात्मा किमनिहुतीकृतः

किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः ।

पुरः स्वमक्त्या नमन्धियाविलो

विलोकिताहे न तदिङ्गितान्यपि ॥१२२॥

अये इति ॥ मया नलोऽहमिति आत्मा किमित्यनिहुतीकृतः
प्रकटीकृतः । अये खेदे । महदनुचितं कृतमित्यर्थः । अत्रात्मप्रकट-
नविषये स शतक्रतुस्तु पुनर्मां किं किंप्रकारं मन्ता ज्ञास्यति ।
मामसाधुमेव द्र्यादित्यर्थः । शापादानसामर्थ्ययोनया शतक्रतु-
रिति पठम् । पुरः पूर्वं स्वमक्त्या नमन्सन् अथ पश्चाद् द्विया
अकृतकार्यत्वाल्लज्जया आविल, कलुषित, सन् । सुतरां नमन्नि-
त्यर्थः । तदिङ्गितान्यपि कोपाविष्टेन्द्रस्य भ्रमद्वन्द्वान्यपि न वि-
लोकिताहे विलोकयिष्यामि । प्रमादलाभस्तु दूरतः । अन्योप्य-
पराधी स्वामिनः कोपचिह्नं भुक्त्व्यादि न विलोकयति ॥

स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहो

महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्जितम् ।

हन्मदाद्यैर्यशसा मया पुन-

द्विपां हसैर्द्वयपयः सितीकृतः ॥ १२३ ॥

स्वनामेति ॥ नाम प्राकाश्ये खेदे वा । अहं यत् स्वनाम मुधा
व्यर्थमेवाभ्यधां एतत् महत् महेन्द्रकार्यमुज्जितं त्यक्तम् । वि-
नाशितमित्यर्थः । अहो महदनुचितमेतत् । अनुचितत्वमेवाह—
हन्मदाद्यैः श्रीरामादिद्वयकारिभिर्द्वयपयो यशसा कीर्त्या सि-
तीकृतः । कार्यस्य साधितत्वात् । मया पुन, द्विपां हसैर्हस्यै-
सितीकृतः । तैस्तु यशो लब्धम् । मया इन्द्रद्वयार्थं गतो नलः
द्वयं कृतवानित्यादि वैरिहास्यरूपमयशो लब्धम् । 'वि-
' इति पाठे श्वेतीकृतः, श्यामीकृतश्चेति व्याख्येयम् ॥

१ 'अत्रोपमालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र छेकानु-
प्रातोर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासव्यतिरेकालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

विगातमनस्तानदचान नानरं

परस्तु तदेद म यद्वदिनाति ।

जनाननागोद्यमिनं जनार्दनं

धुमे जगजीवपिबं शिवं वदन् ॥ १२४ ॥

धियेति ॥ भवमामनो विगा तुया तादृचा इन्द्रादि-
निकृत् नाचरे न कुतश्च । किन्तु उन्मादादयं न्वनानं कर्त्तव्य-
त्यर्थः । स प्रमिदः परोऽन्यो दुर्जनो वा तु पुनः यद्वदिनाति
तद्वदोद । दुर्जनो हि यथाहूत न वदति किन्तु विमग्न-
वदति, इति ज्ञाने इत्यर्थः । तदेव विशेषणमाह । किन्तु, त-
जनानामनया पालनागोद्यमिनं कृतोद्यम जनानन्दयति गीत-
न्यवशीलं वदन् । तथा—शये प्रलये जगजीवपि तावानह-
महादेवं शिवं मन्त्रं वदन् । जनगणो लोक इत्यर्थः । अङ्गै-
र्निगारणे कथनं प्रतीकारो नास्तीति भावः । नन्वादिवचनादङ्गः ।
जीवपिभ्यम्, 'पाशा-' इत्यादिना श ॥

स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभरा-

यदस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यते ।

विदन्तु ते तत्त्वमिदं तु दन्तुरं

जनानने कः करमपयिष्यति ॥ १२५ ॥

स्फुटतीति ॥ आत्मप्रकाशनादकृतकार्यत्वाच्च यस्मान्नोऽ
जायादुच्यं तस्मात् अतो हृदयं किमर्थं स्फुटति । यद्यन्तर्हि
धेदेवरस्य हृदयस्य शुद्धिः प्रियुष्यता ज्ञायमान् । तु ज्ञते कि-
मुया इह दन्तुरं विपम तत्त्वं मया बुद्धिपूर्वकं कृतं, बुद्धिपूर्व-
वेति विदन्तु जानन्तु । लोका जानन्तु वा मा जानन्तु । अत्र क-
किम्भाभाणकमाह—जनानने कः करं हस्तमपयिष्यति तस्य
न वक्तव्यमिति मुच्यहस्तदानेन लोकं प्रतिपेदुं कः शक्नोति । किन्तु
न कोपि । लोको यत्किंचिद्ब्रह्म नामेति भावः । हृदयस्त्वद-
भावेऽपि ते देवास्तत्त्वं यथार्थं जानन्तु । अन्यदपि सद्भिष्व प्रत्य
पण्डितैः परीक्ष्य तत्त्वतो निर्णयते, न तु सामान्यलोकैः ॥

मम श्रमश्चेतनयानया फली

वलीयसालोपि च सैव वेधसा ।

न वस्तु दैवस्वरसाद्दिनश्चरं

सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः ॥ १२६ ॥

ममेति ॥ अनया चेतनया दूतोऽहमिति प्रतिपत्त्या ह्ना
मम श्रम इत्यलक्षणः फली सफलो जात, स्यात् । बलीयसा
वेधसा च दैवेन सैव चेतना अलोपि नाशिता । दैववशाद्वान्त-
त्वकथनाच्छ्रमो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । चेतनारक्षणे त्वया श-
किमिति न कृत इत्यत आह—स्वभासो रसश्च स्वरस, त्वं
दैवस्य स्वरसास्वेच्छया विनश्चरं विनाशितं वस्तु प्रतिकर्तुं नित्यं
नितुं सुरेश्वरोऽपि शक्नोऽपि ईश्वरो न समर्थो न किं पुनरन्य-
मयाऽबुद्धिपूर्वमेवात्मप्रकाशनं कृतमिति भावः । तस्मात्सामान्यतो
नास्तीत्यर्थः ॥

१ 'अत्र छेकानुप्रासो हेतुर्ब' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
शुयोक्तिर्लंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुप्रासव्यतिरेकालंकारः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

इति स्वयं मोहमहोर्निनिर्मितं
प्रकाशनं शोचति नैपथे निजम् ।

तथाव्यधामयतदुद्धिर्धिया

दयालुरागालुष्यु हेमहंसराद ॥ १२७ ॥

इतीति ॥ नैपथे नले स्वयमात्मनैव मोहमहोर्निनिर्मितं आ-
न्तिबाहुल्यवशात्कृतं निजं स्वीयं प्रकाशनं प्रकटमिति पूर्वोक्तप्र-
कारेण शोचति निन्दति सति तद्विषयं पश्चात्तापं कुर्वति सति
दयालुः हेमहंसानां राद राजा तथानिर्वचनीया व्यथा पीडा
तस्यां नम्रश्चासौ स च तत्सोर्द्धिर्धिर्योद्धरणेच्छया लघु शीघ्र-
भागात् ॥

नलं स तत्पक्षरवोर्ध्ववीक्षिणं

स एष पक्षीति भणन्तमभ्यधात् ।

नयादयैनामतिमानिराशता-

मसून्विहातेयमतः परं परम् ॥ १२८ ॥

नलमिति ॥ स हंसः तस्य हंसस्य पक्षरवः पक्षवातभवः
रादस्तेन किमेतदायानीति बुद्ध्या ज्ञेयवीक्षिणमुपरिविलोकिनम्,
अनन्तरं च इति भणन्तं तं नलमभ्यधादवदत् । इति किम्—
कृतमहोपकारः स एवैष पक्षी हंस इति । हे अद्य निष्कृप नल,
एनां भैरवी निराशतानासारहिततां अतितरां ना नय ना स्य
नैपीः । स्वप्रकाशनकृतस्वनिन्दया मध्यस्यानुरागो न विद्यत इति
प्रतीत्या एषा निराशा भविष्यति, तथा ना कार्पोरिति भावः ।
अस्या निराशाये जाते मन किमनिष्टमित्याशङ्क्याह—या त्वया
निन्दा कृता सा कृतैव, अतः पर चेत्परिणति तर्हीयं भैमी परं
केवलमसून्प्राणान्विहाता त्वय्यति । शीघ्रधज्यन् पातकं तव भ-
विष्यति, तस्मादेवं ना कार्पोरिति भावः । अतेरुपसर्गत्वात् 'ते
प्राग्धातो' इति निरुप्तापूर्वमेव प्रयोगस्याचित्येऽपि महारविप्र-
योगाद्यवहितानामपि प्रयोगः साधु । 'आविश्वधुषोऽभवद्साविव
रागः', 'दिलोलजिह्वातुरालीढोभयसूक्ष्मभागनाविः' इत्यादयः प्र-
योगाः । अतिशयिता ना शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा यस्याः सा
अतिना इयमित्यस्य विशेषणम् । एनाननिराशतां नयेत्यन्वयः ।
हे अतिन अतिशयिता ना शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा यस्याः । अ-
निसुन्दरत्वादुधुधनत्वाच्च त्वमेवास्या योग्यो नाम्ना' इति सूचि-
तम्, इति वा । अतिशान्ता नाम्ना अनिसुन्दरी केवलमतः पर
प्राणात्यक्षयनि त्वदिना । एवविधं सुन्दर वस्तु कथैव यात्यतीति
सूचितमिति वा । विहाता लुद्धं ॥

सुरेषु पश्यन्निजसापराधता-

मिषत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।

न कूटसाक्षीभवनोचितो भवा-

न्सतां हि चेतःशुचितान्मसाक्षिका ॥ १२९ ॥

सुरेष्विति ॥ हे नल, भवान् तेषां देवगणभक्तिद्वये प्रयो-
जनसिद्धये शयितव्यप्रयस्यापि द्युतर प्रयान् उपेत्यः । सुरेषु

देवविषये अनुचितमेतन्मया कृतमिति निजसापराधतां स्वीयमनु-
चितकारित्वं पश्यन्भान् कूटसाक्षीभवनोचितो न भवति कूटोऽ-
सत्यश्चासौ साक्षी सत्येपि परकीयेऽर्थेऽलीकं भाषते स कूटसाक्षी
अकूटसाक्षिणः कूटसाक्षिणो यज्ञवनं तत्कूटसाक्षीभवनम् । तदुचितो
न भवतीत्यर्थः । हि यस्मात् सतां चेतःशुचिता आत्मैव साक्षी
यस्यामेवविधा, न तु परसाक्षिका मया निष्कपटं वृत्तं कृतमिति
त्वं तावज्जानासि, सन्तश्चालीकं भाषितुमपि स्वचेतस एव
लजन्ते । तव च सत्यत्वं लोकत्रयप्रसिद्धम् । देवा अपि सर्व-
साक्षित्वात्स्वयमेव त्वदीयं शुद्धत्वं ज्ञास्यन्ति, किमनेन लोकेनेति
भावः । आत्मसाक्षिका, 'शेषाद्विभाषा' इति कर्पे ॥

इतीरिणापृच्छद्य नलं विदर्भजा-

मपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।

मृदुर्बभाषे भगिनीं दमस्य स

प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीश्वरः ॥ १३० ॥

इतीति ॥ स नृपः चित्तेन हरित्पतीश्वरमभ्य अतः पर मन
करणायमपि नावशिष्टम्, क्षम्यतामिति मनसैव देवानामस्तुल्य
नृपः सद्यः सन् दमस्य भगिनीं वभाषे । किभूत—इति पूर्वो-
क्तमीरिणा बुवाणेन नलं विदर्भजामपि आपृच्छद्य प्रयातेन यातु-
नारब्धेन खगेन हस्तेन सान्त्वितः । प्रयातेन 'आदिकर्मणि कः
कर्तारं च' इति कः ॥

ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थनाः

सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।

अदम्भदूत्येन भजन्तु वा दयां

दिशन्तु वा दण्डमसी मभागसाम् ॥ १३१ ॥

ददेऽपिति ॥ हे भैमि, अहं तुभ्यमपि अनिलिदंयद्व्यकरणज-
निताः कियतीः कतिस्तथाका कदर्थना पीडा अहं ददे ददामि,
अतः परं तद्विषयं किमपि न वदिष्यामीत्यर्थः । यन्—सुरेषु
रागोऽनुरागः, तद्वत्तु, तस्य वा प्रसवोऽदूर उत्पत्तिरां तस्या-
वकेशिनीनिष्फलाः अनुरागानुत्पादिका इत्यर्थः । उद्यम कार्यजन-
कप्रेक्षवति तर्हि दुःखमपि दातुमुचितम् । प्रकृते तावति कुर्ये
कृतेऽपि तव तेष्वनुरागादुरोऽपि नोत्पन्नः तस्मात्तव पीडाकरमतः
पर किमपि न वदिष्यामीति भावः । यत्रादुरोत्पत्तिरपि नोदेति
तत्र फलाभा कुतस्त्या । तव पीडादाने ममापि पीडा भवतीत्यपि-
शब्दार्थः । गहायां वाऽपिः । अनुचितमेतदित्यर्थः । एवं सति
असी देवा अदम्भदूत्येन निष्कपटदूत्येन ह्वा दयां मन ह्वा
वा भजन्तु कुर्वन्तु । कार्यानां अनुरूपेणागता अस्मदीयं कार्य वि-
नाश्य स्वीय हृतमित्यपराधेन दण्डं दानमेव वा दिशन्तु कुर्वन्तु ।
तद्वत्तु दण्डमपि न दद्विष्ये, पर तुभ्यं दुःखं दातुं नो महे इति भावः ।

अयोगजामन्वभवं न वेदनां

हिताय मेऽभूदियमुन्नदिष्णुता ।

उदेति दोषादपि दोषलाघवं

हृदयमज्ञानमसादिर्जननः ॥ १३२ ॥

अयोगजामिति ॥ इय उन्मदिष्णुता मे मद्यं हितायाभूत् ।
यतः—अहं अयोगजां विरहजां वेदनां नान्वभवम् । किन्तु
परमानन्दमन्वभवम् । उन्मादेन सुखवशान्मया विरहपीडा
विस्मृता तस्मादियमुन्मादिता मम गुणायैव जातेति भावः । अथ
च न योगः अयोगः, तजां संसारसंवन्धिनीं पीडां नान्वभवम् ।
किन्तु परमानन्दमन्वभवमित्यर्थः । तत्रार्थान्तरन्यासं सोपमान-
माह—दोषादपि दोषभूतादपि एकस्मादेतोः दोषभूतस्याप्यन्यस्य
लाघवं अल्पत्वलक्षणो गुण उदेति । कस्मात् कस्य किमिव—
अज्ञानवशादज्ञानलक्षणदोषवशादोषभूतस्याप्येनसः पातकस्य कृ-
शत्वमल्पत्वमिव । अल्पत्वलक्षणो गुणो भवति । ज्ञानपूर्वं ब्रह्म-
हत्यादौ 'कामात्तद्विगुणं भवेत्' इति बहुप्रायश्चित्तान्मानात्पातक-
गौरवमवरगम्यते, अज्ञानकृते लघुप्रायश्चित्तान्मानात्पातकलाघव-
मिति । अज्ञानलक्षणादोषादोषभूतस्य पातकस्य लाघवलक्षणो
गुणो यथा लभ्यते, तथोन्मादलक्षणादोषाद्विरहवेदनादोषस्य
लाघवलक्षणो गुणो मयापि लब्ध इति भावः । उन्मादितायां
क्रियतोऽपि दुःखस्य शेषत्वसूचनार्थं वेदनापदम् । मे । हितयोगे
चतुर्थी । भावप्रत्ययान्तस्य गुणवाचिनः शब्दस्य 'पूरणगुण-'
इति समासनिषेधादोषलाघवमित्यत्र समासाप्राप्तेः 'तदक्षिप्यं सं-
ज्ञाप्रमाणत्वात्' इति ज्ञापकाद्बुद्धिमान्द्यं, करणपाटवमित्यादिमहा-
कविप्रयोगदर्शनाच्च निषेधस्यानित्यत्वात्समासो द्रष्टव्यः । एवमेव-
मादिषु प्रयोगेषु ज्ञातव्यम् ॥

तैवेत्ययोगसरपावकोऽपि मे

कदर्थनात्यर्थतयाऽगमदयाम् ।

प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारय-

न्मयैतमनस्त्वामनुकम्पते सः ॥१३३॥

तवेति ॥ तव त्वत्संवन्धी त्वद्विषयो मन्निष्ठः स प्रसिद्धः पूर्वं
कृतपीड. अयोगो वियोगस्तज्जनितः सरपावको ममैव कदर्थना-
त्यर्थतया पीडाबाहुल्येनाप्यतिपीडाकारित्वेनापि इति पूर्वोक्तप्रका-
रेण मे मम दयामगमत् । चकारेत्यर्थः । इति किम्—यद्यस्माद्
अद्य त्वद्विलापसमये मामुन्माद्योन्मादं प्रापय मया प्रयोज्येना-
त्मनो ममैव नलोऽहमिति प्रकाशं प्राकट्यं कारयन् त्वामनुकम्पते
स सेवते सः । तेन ममैव कृपा कृतेत्यर्थः । त्वद्विषयो वियो-
गाश्रियंदि ममातिपीडां नाकरिष्यत्, तदोन्मादाभावान्मयात्मप्र-
काशनमपि नाकरिष्यत्, ततश्च मत्प्राप्तिविधातनिश्चयात्स्वमरणमेव
स्यात्, त्वद्वियोगान्ममापि मरणं स्यात् । तस्मात्पीडयोन्मादाधि-
क्यान्मयात्मनः प्राकट्ये कृते मत्प्राप्तिनिश्चयात्स्वया प्राणा रक्षिता.,
तस्माच्च मत्प्राणा अपि तेन रक्षिता इति स सराश्रिमं दयामेव
चकारेति भावः । कामाग्निः कदर्थनात्यर्थतयापि मे दयां चकार ।
कुत. तवेति, 'त्वदीयोऽहमिति त्वां पीडयत्येव, त्वत्संवन्धान्मा-
पीडयति । इयं तस्य कृपैव भैमी मामेव वरिष्यति, नान्य-
निश्चयात् । योजनान्तरमुपेक्षणार्थम् ॥

१ 'अत्रोपमानकार.' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'न वा' इति
३ 'नवात्मनो मामनु-' इति साहि-
त्यविद्याधरी पाठः । ४ 'अवातिशयोक्त्यलंकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

अमी समीहैकपरास्तवामराः

स्वकिंकरं मामपि कर्तुमीशिपे ।

विचार्य कार्यं सृज मा विधान्मुखा

कृतानुतापस्त्वयि पार्थिवप्रग्रहम् ॥१३४॥

अमी इति ॥ अमी अमरास्तव समीहैकपरास्तवमिलापकेवल
निष्ठाः त्वामेवाभिलष्यन्तीत्यर्थः । तव तेष्वनुरागो न । त्व मामी
स्वकिंकरं कर्तुं ईशिपे, मां स्वीयं दासं कर्तुं त्वमेवेच्छमीत्यर्थः ।
ममानुरागोऽप्रयोजकः किन्तु तव मयनुरागः प्रयोजक इति ना
एवंसति त्वं कार्यं करणीयं विचार्यं सृज । विचारे कारणमा
कृतो यः पश्चात्ताप. स त्वयि पाण्यः पाश्चात्त्यस्य वैरिणो नि
तद्वत्कलहम् । दुःखमिति यावत् । मुधा वृथा मा विधान्मा कर्तं
अविचार्य देवे वृते नलमहं किमिति नावरिष्यम्, मयि वा
कंचन देवं किमिति नावरिष्यमिति पश्चात्तापस्तव भविष्यति वा
द्विचार्यैव विधेयं कुर्विति भावः । संधिमकृत्वा बहिर्निर्गतं वि
नीपौ पार्थिवप्राहो वैरायते । ईशिपे, 'ईशः से' इतीदं । मा
धात्, भविष्यति 'माळि लुङ्,' 'न माद्र्योगे' इत्यडभावः ॥

उदासितेनैव मयेदमुद्यसे

भिया न तेभ्यः सरतानवान्न वा ।

हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते

तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥ १३५ ॥

उदासितेनेति ॥ हे भैमी, उदासितेनैवोदासीनेनैव मया 'अम'
समीहैकपराः—'(११३३) इत्यादिना विचार्यं सृज इत्येवमिदं मत
मुद्यसे, तेभ्यो देवेभ्यो भिया देवान्मृणोष्वेति नोद्यसे । तथा—सर्ग
कृतं स्वस्य तानवं काश्यं, तस्माद्वा 'स्वकिंकरम्' (११३३) इत्यादिना
मां मृणोष्वेति न बोद्यसे । भियेत्युभयत्र वा योज्यम् । त्वद्विचार्यैव
विचार्यं कुर्विति मयोक्तम् । नत्वन्येनाशयेनेति भावः । मया दे
वृते सति मद्वियोगात्स्वमृतिरेव स्यादित्याशङ्क्यामाह—ननु
व्ययेन मदीयप्राणनाशेन ते तुभ्यं यदि हितं स्यात्, तर्हि मये
तावन्तं कालं यस्तव प्रेमाऽनुराग. तस्मिन्विषये एतदेव प्राणव
जनमेव तव हितमेव वा शुद्धिलब्धये आनृण्यप्राप्तये स्यात् ।
ममेत्यर्थात् ।—तव हिताय प्राणानपि त्यजामीत्यर्थः । मया
व्ययेन तव हिते जातेऽनृण्यत्वेन ममैव हितमित्यर्थः । उद्यसे व-
र्यं किं यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'उच्यते' इति च पाठः ॥

इतीरितैर्नैपधसूनुतामृतै-

र्विदर्भजन्मा भृशमुल्लास सा ।

क्रतोरधिश्रीः शिशिरानुजन्मनः

पिकस्त्रैर्दूरविकस्त्रैर्यथा ॥ १३६ ॥

इतीति ॥ सा विदर्भजन्मा ददेपि तुभ्यम्—'(११३१) इति ई-
तै. पूर्वोक्तैर्नैपधस्य सूनुतामृतै. सत्यवचनामृतैः कृत्वा भृशमुल्लास
हर्षं प्राप । नलत्वनिश्चयात्, तेनात्मन्यनुरागस्य प्रकाशितत्वात्,
तेभ्यो न विभेमीत्युक्तत्वाच्च । 'ईदृशै.' इति पाठे पूर्वोक्तै. इति

१ 'अत्र ठेकानुप्रासातिशयोक्त्यलंकार.' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्र ठेकानुप्रासातिशयोक्त्यनुपमालंकार.' इति साहित्यविद्याधरी ।

वक्ष्यमाणप्रकारेणोल्लासति योज्यम् । शिशिर ऋतुमनु लक्षी-
कृत्य जन्म यस्य ऋतोर्वसन्तस्याधिका श्रीः । दूरविकस्वरैरतिविंका-
सिभिः पिकस्वरैः कोकिलालापैः कृत्वा यथा इवार्थः । उल्लसति ।
पिकस्वरसाम्येन नलवचसां मदनोद्दीपकत्वं सूचितम् । अन्यदपि
पीयूषैर्जलेवां सोल्लासं भवति ॥

तमेवोल्लासमाह—

नलं तदावेत्य तमाशये निजे

घृणां विगानं च मुमोच भीमजा ।

जुगुप्समाना हि मनो धृतं तदा

सतीधिया दैवतदूतधावि सा ॥ १३७ ॥

नलमिति ॥ सा भीमजा तदा तं दूतं निजे आशये मनसि
नलं नलनामकं राजानमवेत्य निश्चित्य घृणां जुगुप्सां विगान
निन्दां च मुमोच अर्थान्मनस एव । निजाशये विषये घृणां वि-
गानं च मुमोचेति वा योज्यम् । एतन्मनः स्वभावतोऽप्रशस्तमिति
जुगुप्सा, अनुचितकारि चैतदिति निन्दा, यद्वा—नलप्राप्त्यनाशया
शरीरे घृणा, परपुरुषसंवादाशङ्कया निन्दा । कीदृशी—तदा नल-
ज्ञानावसरे सतीधिया पातिप्रत्ययबुद्ध्या धृतं नियमितं बलात्कारेण
तस्मात्परावर्तितमित्यर्थः । दैवतदूतं प्रति धावि मनो हे निश्चयेन
जुगुप्समाना निन्दन्ती । पतिप्रतया नियञ्जितं मनो दूते धाव-
तीति जुगुप्समाना निन्दन्तीत्यर्थः । यद्वा—हि यस्मात् सा तदा
सतीधिया धृतं मनो दैवतदूतधावि जुगुप्समानाऽभूदिति यो-
जना । नलान्यदेवदूतगामित्वादप्रशस्तमेतन्मदीयमन्त करणमनु-
चितकारि चेति पूर्वं यतो जुगुप्सितवती निन्दितवती च, नलनि-
श्चयानन्तरमत्रानुरक्तं यन्मदीयं मनस्तस्याधेव जातमिति जह-
पेवेति भावः ॥

मनोभुवस्ते भविनां मनः पिता

निमज्जयन्नेनसि तन्न लज्जसे ।

अमुद्रि सत्पुत्रकथा त्वयेति सा

स्थिता सती मन्मथनिन्दिनी धिया १३८

मनोभुव इति ॥ भविनां प्राणिनां मनः, मनोभुवः ते तव
पिता । यतः—त्वं मन एव भूः उत्पत्तिस्थानं यस्य, तस्मान्मन-
स्य पिता । हे काम, त्वं स्वपितृभूतं तव मनः एनसि परपुरुषा-
भिलाषजनिते पातके निमज्जयन् न लज्जसे । काकुः । त्वया सत्पु-
त्रकथा सज्जिः पुत्रैः पितरः पुण्यांशोकाभ्यान्तीति कथा अमुद्रि
समापिता । नलत्वनिश्चयात्पूर्वं धिया मनसा इति पूर्वोक्तप्रकारेण
मन्मथनिन्दिनी सती पतिप्रतया वा सा भैमी स्थिता नलत्वनिश्च-
यानन्तरं कामनिन्दनादुपरतेत्यर्थः ॥

प्रसूनमित्येव तद्वर्णना

न सा विशेषात्कतमचदित्यभूत् ।

तदा कदम्बं तद्वर्णि लोमभि-

र्मुदसुणा प्रावृषि हर्षमागतैः ॥ १३९ ॥

१ 'अथ एकानुप्रासोपमात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ
काव्यलिङ्गलकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ हेतुल्लारः'
इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'इन्द्रनुना' इति साहित्यविद्याधरी ।

प्रसूनमिति ॥ पूर्वं सोकुमार्योद्गैमीशरीर पुष्पमिति तद्वर्ण-
नं सामान्याकारेणाभूत् परं तु तत्पुष्पं कतमत्, किजातीय-
मिति सा वर्णना विशेषात् विशेषाकारेण भैमीशरीरमेतज्जातीय-
मिति नाभूत् । तदा तदीयनलत्वनिश्चयसमये मुदसुणा प्रावृषि
हर्षोत्सुजितवर्णकाले हर्षमुन्निद्रत्वमागतैः प्राप्ते । लोमभिः भैमी-
रोमभिः कर्तुभिः तत् भैमीशरीर पुष्पं वा कदम्बपुष्पमवर्णि क-
थितम् । कदम्बानि हि प्रावृष्टकाले विकसन्ति । भैम्यङ्गमुन्निद्रै
रोमभिः कदम्बतुल्यमभूदित्यर्थः । हर्षवशादसुरोमाद्यादि तस्यां
जातमिति भावः ॥

मयैव संबोध्य नलं व्यलापि य-

त्समाह महुद्वमिदं विमृश्य तत् ।

असाविति भ्रान्तिमसाहमस्वसुः

स्वभापितस्वोद्गमविभ्रमक्रमः ॥ १४० ॥

मयेति ॥ स्वेन आत्मना भापितः स्वोद्गमस्य स्वभ्रान्तेः विभ्र-
माणां विलासानां क्रमो येन, स्वोद्गमविभ्रमयोः क्रमः 'अये म-
यात्मा किमनिहुतीकृतः—' (११२२) इत्यादिश्लोकपञ्चकोतो येन
वा सोऽसौ नलः दमस्वसुः इति एतादृशीं भ्रान्तिमसात्त्वण्डितवान्
इति किम्—मयैव नलं संबोध्य 'इयं न ते—' (११९७) इत्यादि
श्लोकचतुष्टयेन नलसंबोधनान्युक्त्वा यद्व्यलापि विलपितम् । असौ
नलः तदिदं विलपितं विमृश्य विचार्य महुदं मया ज्ञातं स्वमात्मा-
नम् 'अयि प्रिये कस्य कृते विलप्यते—' (११९३) इत्यादिसप्तद-
शभिः श्लोकैराह—अहमनया ज्ञातः तत्किमित्यहं न कथयामीत्या-
त्मानं कथितवान्, न तु स्वारस्येनेति । भ्रान्तेन मया स्वनाम कथितं
न तु त्वया ज्ञातमिति स्वभ्रान्तिवर्णनव्याजेन ज्ञापयति स्वेत्यर्थः ।
मदभिलाषजनितवेगभरभ्रान्तेनानेन स्वनामोक्तमिति ज्ञात्वा सा
भैमी तुतोपेति भावः । असादिति 'पोऽन्तकर्मणि' 'विभाषा प्रा-
धेद—' इति सिचो लुक् । असादिति पाठे—तनूचकारेत्यर्थः ।
'शो तनूकरणे' तेनैव सिचो लुक् ॥

चिदर्भराजप्रभवा ततः परं

त्रपासखी वक्तुमलं न सा नलम् ।

पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा

ममज्ज तेनैव महाहृदे हियः ॥ १४१ ॥

विदर्भेति ॥ ततः परं नलनिश्चयानन्तरं सा विदर्भराजप्रभवा
भैमी त्रपासखी लज्जावती सती नलं वक्तुमलं समर्था नाभूत् ।
लज्जानुभाववशाच्छृणो बभूवेत्यर्थः । यतः—पुरः आदौ नलत्वनि-
श्चयात्पूर्वम् अत्रपा निलज्जा नती अभिमुखं समक्षं यत् तमूचे,
तेनैव समक्षवचनेन हेतुना नलत्वनिश्चयानन्तरं हियो महाहृदे
समुद्रे नमज्ज निमग्ना । लज्जात्पत्वे किंचिद्वक्तुं शक्यते, इयं तु
लज्जासमुद्रे नग्ना वक्तुं समर्था नाभूदिति युक्तमेवेति भावः ।
सखीपदेन लज्जां क्षणमपि न त्यजतीति सूचितम् ॥

१ 'ज्जानिश्चोक्तिकर्मोद्गमल्लारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'नुभाषिन—' इति पाठः साहित्यविद्याधरीनमन्त । ३ 'अथ हेतुल्लार-
प्रानोऽप्यर' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ निरोपानाभोऽप्यर'
इति साहित्यविद्याधरी ।

यदापवार्यापि न दातुमुत्तरं

शशाक सख्याः श्रवसि प्रियस्य सा ।

विहस्य सख्येव तमव्रवीत्तदा

हियाऽधुना मौनधना भवत्प्रिया ॥१४२॥

यदेति ॥ सा भैमी यदा अपवार्यापि जवनिकादिना व्यवधा-
यापि रहस्यपि तिर्यग्वलितं कृत्वा सख्याः श्रवसि कर्णे प्रियस्य
नलस्योत्तरं दातुं न शक्ताः । समक्षं वक्तुमशक्तव परं व्यवधायापि
पुनं प्रत्येवं तदेति सखीकर्णेऽपि लगित्वा यस्मिन्काले वक्तुमशक्ता-
भूत् । तदा तस्मिन्काले सख्येव विहस्य इति तं नलमव्रवीत् । इति
किम्—भवत्प्रिया अधुना हिया मौनमेव धनं यस्याः सा मौनिनी
वर्तते । चित्रलिखितं पुरःस्थितं च प्रति पूर्वं वदूकत्वादिदानीं
मौनं व्यर्थमिति अधुनेत्यनेन परिहासः सूचितः । हास्यमप्यत
एव कृतम् । अपवार्यापि सखीद्वारेणैव व्यवधायापि परम्परयापी-
त्यर्थे इति वा ॥

पदातिथेयांलिखितस्य ते स्वयं

वितन्वती लोचननिर्झरानियम् ।

जगाद यां सैव मुखान्मम त्वया

प्रसूनवाणोपनिपन्निशम्यताम् ॥ १४३ ॥

पदेति ॥ हे नल, इयं भैमी लोचननिर्झरानिधुप्रवाहान् स्वयं
स्निहस्तेन चित्रमित्रां पदे वा लिखितस्य ते तव पदातिथेयान्
चरणप्राधुनिकान्वितन्वती कुर्वती चरणपतनादिना त्रियोगजवाप-
निर्झरेण क्षालनं कुर्वती सती यां प्रसूनवाणस्य कामस्योपनिपदं
कामाद्वैतप्रकाशिकां जगाद लिखित्वा प्रत्युवाच सैव प्रसूनवाणो-
पनिपत् मम मुखात्त्वया निशम्यताम् । अनया कामपीडावशात्पू-
र्वमुक्तं मयोच्यते, न तु स्वस्कृत्या । सत्यं मत्वा समाकर्णयेत्यर्थः ।
रहस्यप्रतिपादको ग्रन्थविशेष उपनिपत् । निर्झरपदेनाधुवाहुल्यं
सूचितम् ॥

असंशयं स त्वयि हंस एव मां

शशंस न त्वद्विरहात्संशयाम् ।

क चन्द्रवंशस्य वतंस मद्रुधा-

नृशंसता संभविनी भवादृशे ॥ १४४ ॥

असंशयमिति ॥ स हंस एव मां त्वद्विरहेणातः प्राप्तः संशयो
जीवसंदेहो यदा एवंभूता त्वयि त्वद्विषये तवाग्नेऽसंशयं निश्चितं
न शंसो प्राप्तो न कथितवान् । यतः—हे चन्द्रवंशस्य वतंस-
साहेकार नल, भवादृशे मौन्द्यादिगुणयुक्तेऽतिशूरे महाकुलीने
च मद्रुधाकुलसना निर्दयता धातुकता क कुतः संभविनी युक्ता ।
पूर्वोक्तगुणयुक्तो हि निर्दोषं पुत्रमपि न हन्ति, किं पुनः त्रिय-
नित्यम् । तस्मान् न एव प्रागनर्थक्यमायिनीं त्वद्विरहजन्यां मद्रु-
धामवस्थां तव पुरमाद् न कथितवानित्येव निश्चयः, अन्यथा त्वं
हीडा एव, तव न क्रोध्यपराध इति भावः । असंशयम्,

१. भवतिद्विरेचितकालः इति साहित्यविद्यापरी । २. भव-
तिद्विरेचितकालः इति साहित्यविद्यापरी ।

अर्थाभावेऽप्यर्थाभावः । वतंस इति, 'वटि भागुरिः—' इत्यल्लोपः ।
भवादृशे 'त्वदादिषु दृशः—' इति कजि 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ।

जितस्तवासेन विधुः सरः श्रिया

कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः ।

तवेति कृत्वा यदि तज्जितं मया

न मोघसंकल्पधराः किलामराः ॥ १४५ ॥

जित इति ॥ हे नल, त्वया आस्येन विधुजितः श्रियाकान्त्य
सरो जितः । तौ चन्द्रसरौ मम वधे कुतो हेतोः कृतप्रतिज्ञौ
वदेत्यर्थः । त्वदीयमुखकान्तिभ्यामेव त्वयैव वा तनोरपराद्धम् ।
तौ त्वां लक्ष्म्या निरपराधां मां किमिति पीडयतः, इति कथयते
भावः । स्वयमेव हेतुमाशङ्क्य वदति—तयोस्तव वा किमपि कु-
मसमर्थौ अहं तव प्रियेति कृत्वा वृथा यदि चेन्मा पीडयतः,
तर्हि मया जितम् । शकुनग्रन्थिरेव निबद्ध इति भावः । किञ्च
यस्मात् अमरा मोघसंकल्पधरा निष्फलमानसकर्मजास्तौ न
भवन्ति । यन्मनसि धारयन्ति तत्सत्यमेव भवति । तवाहर्नि
ताभ्यां यत्संकल्पितं, तत्सफलं भविष्यति इति मया जितमित्यर्थः ।
अतिसरातिचन्द्रमुख त्वद्विरहाच्चन्द्रकामौ मा पीडयत इति भावः ।
अन्योपि साक्षाद्विरिणोऽपकृतुमशक्तस्तत्संवन्धिन्यन्यमपक्रोति । नौ
स्वद्वयवाभ्यां जितौ त्वदर्थोऽभूतया मया जितायेवेत्यर्थः इति वा ।

निजांशुनिर्दग्धमदङ्गभस्मभि-

र्मुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मृजाम् ।

त्वदास्यतां यास्यति तावतापि किं

वधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥ १४६ ॥

निजांशुनिर्दग्धेति ॥ विधुश्चन्द्रो निजांशुभिः स्वकिरो हि
दग्धं ममाङ्गे तस्य भस्मभिः कृत्वा लाञ्छनोन्मृजो मौनं
ङ्गोन्मृजं मुधा वृथा वाञ्छति । वधूवधेनैवाह—तावतापि न
ङ्गभस्ममिलाञ्छनशोन्मृजने कृतेऽपि त्वदास्यतां त्वमुत्तमं न
स्यति किम् । अपि तु न । किंतु गतेऽपि लाञ्छने वधूवधेनैव
धजनितापातकेन पुनः कलङ्कित एव । त्वमुत्तमपदं स्वी-
त्वात् प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । चन्द्रोऽतितप्तो मा पीडयतीति भावः ।
अन्यस्याप्यादशादिमेलिनस्य भस्मना लाञ्छनशोन्मृजं किञ्च ।
कलङ्कवान्कृतः । 'तत्करोति—' इति णिचि मनुजलोपे तिङ् ।
वधूवधेन कनेरि वृत्तान्या, करणे तु तारकादिः ॥

प्रसीद यच्छ स्वशरान्मनोभुवे

स हन्तु मां तैर्धुतकौमुदागुणः ।

त्वदकचिच्चाहममृन्विमुञ्चती

त्वमेव भूत्वा वृणवज्रयामि तम् ॥ १४७ ॥

१. 'अनानुप्रासहेत्यकारः' इति साहित्यविद्यापरी । २. इ-
तिशो- । ३. 'अनानुप्रासहेत्यकारः' इति साहित्यविद्यापरी । ४. 'अनानुप्रासहेत्यकारः' इति साहित्यविद्यापरी । ५. 'अनानुप्रासहेत्यकारः' इति साहित्यविद्यापरी । ६. 'अनानुप्रासहेत्यकारः' इति साहित्यविद्यापरी । ७. 'अनानुप्रासहेत्यकारः' इति साहित्यविद्यापरी । ८. 'अनानुप्रासहेत्यकारः' इति साहित्यविद्यापरी । ९. 'अनानुप्रासहेत्यकारः' इति साहित्यविद्यापरी । १०. 'अनानुप्रासहेत्यकारः' इति साहित्यविद्यापरी ।

[illegible]

वैरिजयाभ्यासेन महान्वैरी जेतव्यः । अल्पतरः शत्रुः सर्वथा
नोपेक्षणीय इत्यर्थः । तलु यस्माज्ज्वलनोऽग्निः तृणे निःसारोऽधि-
करणे ज्वलन् क्रमात्परिपाट्या करीपं शुष्कगोमयचूर्णं दुमकाण्ड-
मण्डलं वृक्षस्कन्धसमूहं च तृणेदि हिनन्ति ज्वलयन्ति । यथा
तेजस्विनामवधिरक्षिरप्यादावर्षं शत्रु नाशयन्ति, पश्चान्महान्त-
मिनि तथा त्वयापि कर्तव्यम् । मदनो नोपेक्षणीय इति भावः ।
तृणेदि, 'तृणह इम्' इत्यादि । हीनतयापि कामस्यावगणना न
कर्तव्येत्यर्थः ॥

सुरापराधस्तव वा कियानयं

स्वयंवरायामनुकम्प्रता मयि ।

गिरापि वक्ष्यन्ति मखेषु तर्पणा-

दिदं न देवा मुखलज्जयैव ते ॥ १५३ ॥

सुरेति ॥ वा संभावनायाम् । स्वयं स्वापुरागेणैव या वृणुते,
न तु केनचित्प्रेरिता तादृश्यां स्वयंवरायां मयि मङ्गलीकारलक्षणा
यानुकम्प्रता दयालुत्वं अयं तव सुरेषु विषयेऽपराधः कियान्वा ।
अपि त्वल्पतरः । मयि धर्मपत्न्यां मखेषु त्वत्कृतात्तर्पणात्तुहेतोः
मुखलज्जयैव मुखदाक्षिण्येनैव ते देवा इदं त्वया कृत्येऽस्माकमप-
राद्धमितीदं गिराऽपि न वक्ष्यन्ति । अन्तःकरणे न धारयिष्यन्तीति
किं वाच्यम् । मयैव स्वेच्छावरणात्स्वल्पोऽपि तवापराधो नास्ती-
त्यर्थः । सर्वथा त्वयाहमनुग्राह्येति भावः । ते तव मुखलज्जयेति
वा । अन्योऽपि बहुपकारिणात्पतरेऽपराधे कृतेऽपि तन्मुखदाक्षि-
ण्यात्किमपि न वक्ति । स्वयंवरा, पंचाद्यम् ॥

व्रजन्तु ते तेऽपि वरं स्वयंवरं

प्रसाद्य तानेव मया वरिष्यसे ।

न सर्वथा तानपि न स्पृशेद्वया

न तेऽपि तावन्मदनस्त्वमेव वा ॥ १५४ ॥

व्रजन्तिवति ॥ ते देवा अपि त्वत्संबन्धिनं वरं श्रेष्ठं स्वयंवर-
देशं वरं कामं वा व्रजन्तु । तानेवेन्द्रादीन्प्रसाद्य प्रशान्नाकृत्वा
मया त्वं वरिष्यसे । त्वद्वरणार्थमागतत्वात्त्वया प्रत्यक्षं कथं प्र-
सन्नाः स्युरित्यत आह—नेति । दया तादृशम् । मस्यापि वया
लेशतोऽपि न स्पृशेदिति न, अपितु स्पृशेदे-
दयां करिष्यन्त्येवेत्यर्थः । यतः—तेऽपि ते
भवन्ति, त्वमेव वा भवन्ति । जगति द्विवेदोऽर्थः ॥
विना सकलं जगत् सदयमेव । ते सकृपाः सेणासः प्र-
कनार्थं सुखेनागच्छन्तिवति भावः । त्वं वा नैवोपेक्ष-
संश-
लघौ लघु-
विशे-
तृणे

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते

त्वयि सरत्रीडसमस्यानया ।

पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी

प्रवर्तिता सारथसारसारणी ॥ १५५ ॥

इतीति ॥ हे नल, (इति सखीवचनम्) अनया भैम्या इयं

इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयादिता मग्नाभिर्मुमक्षिणभिः मृग्य
मधुनः सारस्य श्रेष्ठविभागभूतस्यानिमपुरस्य मार्गो नरो प्र-
तिता । किभूता—पदे पदे वचने वचनेऽन्तरायकाग्विमानम-
यान्तरीपिणी मौनरूपदीपवती । किभूताऽनया—आलेख्यगते
पटादिलिखितचित्रप्राप्ते चित्ररूपेऽचेतनेऽपि वीक्षिते त्वयि विरे
सरत्रीडयोः कामलज्जयोः समस्या संक्षेपो मिश्रीभावो न्यासा
तथा । कामलज्जापत्येत्यर्थः । कामवशाद्भक्ति, लज्जावशाच्च तृण-
मान् इति भावः । नद्यपि स्थाने स्थानेऽन्तरीपिणी भवति ।
अनयापि विषमया समस्या पदे पदे मौनं भवति । चित्ररूपे-
ऽचेतनेऽपि त्वयि दृष्टेऽनुरागेणोन्मादप्रवाद्यैवमुक्तं, तस्यां नचे-
तनस्य तव साक्षात्कारे जाते सत्यव्यवहारे शङ्कापि कथं कर्तुं
मर्हा । अपि तु न कथंचित् । तस्मादिन्द्रादिवरणाविषयतः न
त्वयापि किमपि न वाच्यमिति भावः । 'सरया मनुमिक्षा
इत्यमरः । सरयाभिः कृन्मिष्ये' 'मक्षिकादिभ्योऽण्' इति षट्ठे
'तद्विशेषेभ्यश्च' इति चार्त्तिकचोपनिभागाद्वाण् । सारयति स-
यति नारमिति सारणी । बहुलवचनात्कर्त्तरि व्युद् ॥

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न
ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि जयति यः किन्तु कृत्ताहुलीकः ।

कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा
सख्याः प्राणान्हरति हरितस्त्वद्यस्तज्जुपन्ताम् ॥ १५६ ॥

चण्डाल इति ॥ विषमविशिखः कामः ते तव वनगर्भो
चण्डालः किन्तु चण्डान्क्रूरान् शरान् वा समन्ताद्भानि बाधते ।
चण्डालोऽपि विषमविशिखो भवति क्रूरबाणः । अथ च विरेज
मीयन्ते इति विषमा विशिखा यस्य । विपलिमग्न इत्यने-
न स्पृश्यते न दृश्यते । यतः—त्वयि जयति सर्वोत्कर्षेण वि-
माने । अथ च सौन्दर्येण पराभवितरि । सोऽनङ्ग इति ख्यातः ।
चण्डालत्वादनङ्गत्वाच्च न स्पृश्यते न दृश्यते । अनङ्गत्वमाह—
यतः—कृत्ता छिन्ना कनिष्ठाहुली यस्य छिन्नाहुलीकः । चण्डालो
हि छिन्नाहुलीको भवतीति चण्डालजातिः । तस्य चण्डाल-
कर्माह—अधिवनस्थानं वनस्थानमध्ये मधुं वनन्तं निरुद्ध्वा
वसन्तेनोदीपितः अन्तः हृदयं चरित्वा प्रविश्य, अथ च वने
मधुप्रधानं मद्यपं मित्रं कृत्वा स्वयं पीत्वा गृहमग्रे प्रविश्य
सत्या भैम्या प्राणान्हरति । सरया अन्तश्चरित्वेति वा । अन्त-
गमनपर्यवसायिनी पीडां करोति, अथ च प्राणानेव जुपन्तीति ।
तत्तस्माद् हरितो दिशः त्वद्यशो जुपन्तां सेवन्ताम् । त्वत्सेव-
तेनैव कृते सर्वेदिव्यापिनी तव कीर्तिर्भवतिवति सोऽनुष्ठन इव
नम् । त्वय्यनुरागवाहुल्यात्त्वयास्यभावात्तद्विषयो मदनः नरो
पीडयतितराम् । ततश्च तवाकीर्तिर्भवति तस्मादयाऽस्या पीडा
शान्त्यति, तव चाकीर्तिर्भवति, तथैवत्वया विधेयम्, न च न-
वेति भावः । 'जगति' इति पाठे जगति अनङ्गः ख्यातः ।
पुनः अयि नल, इति पदम् ॥

१ 'अत्र छेकानुप्राप्तार्थान्तरन्यासात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र काव्यचिद्वेदमङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्राति-
शयोक्तिरङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र छेकानुप्राप्तार्थान्तरन्यासात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
२ 'अत्रातिशयोक्तिरङ्कारः', मन्दाकान्तावृत्तम्' इति साहित्य-
विद्याधरी ।

अथ भीमभुवैव रहोऽभिहितां
नतमौलिरपत्रपया स निजाम् ।

अमरैः सह राजसमाजगतिं
जगतीपतिरभ्युपगत् ययौ ॥ १५७ ॥

अथेति ॥ अथ स जगतीपतिर्ययौ जगाम । किं कृत्वा—
देवैः सह त्वया आगन्तव्यमिति भीमभुवैव भैम्यैवाभिहितां रह
एकान्ते उक्तां निजां स्वीयानमरैः सह राजसमाजं स्वयंवरदेशं
प्रति गतिमभ्युपगत्वाद्भीकृत् । किंभूतः—अपत्रपया इन्द्रादि-
कार्याकरणाहजया नतमौलिरभ्युपगत् ॥

श्वस्तस्याः प्रियमामुमुदुरधियो धाराः सृजन्त्या रया-
नत्रोन्नत्रकपोलपालिपुलकैर्वेतस्वतीरसुणः ।

चत्वारः प्रहराः सरार्तिभिरभूत्सापि क्षपा दुःक्षया-
त्तत्तस्याः कृपयाखिलैव विधिना रात्रिस्त्रियामा कृता

श्व इति ॥ तस्या भैम्याश्चत्वारः प्रहराः सापि एकापि क्षपा
चतुःप्रहररूपा रात्रिः त्रियोगत्स दुःसहत्वात्सरार्तिभिः कामपी-
डामि । कृत्वा यस्मात् दुःक्षयानिवाहितुमशक्याभूत्, तत्तत्तद्वेतोः
विधिना ब्रह्मणा तस्यां भैम्यां कृपयेवाखिला चतुःप्रहरापि रात्रिः,
अथ च प्रतिदिनभावितो सर्वापि रात्रिः, त्रियाना त्रिप्रहरा कृता ।
रात्रेरकः प्रहरो हत इत्यर्थः । आद्यन्तयोश्चतसृषु घटीषु दिनव्य-
वहारान्नियमेति क्षीरस्वामी । सा सा रात्रिस्तया महता कष्टेनाति-
श्रान्तेति भावः । किंभूतायास्तस्याः—श्वः परेद्यवि प्रियं नलमाहुं
प्राप्तुमुदुरोत्कण्ठिता धीर्यस्या उत्सुकायाः । तथा—अच्छुनो धाराः
(सृजन्त्याः) त्रियोगवशाद्वाप्पधाराप्रवाहान् रयाद्वेगेन (सृज-
न्त्याः) विलारयन्त्याः । किंभूता धाराः—नत्रोन्नत्रैरुन्नतानतैः
कपोलपाल्याः पुलकैः रोमाञ्चैः । कृत्वा वेतस्वतीर्यदुवेतस्युक्ताः ।
रयाद्वा नत्रोन्नत्रत्वम् । नदीष्वपि नत्रोन्नत्रा वेतना भवन्ति ।
वेतस्वतीः 'इमुदुनडवेतसेभ्यो व्यतुप' इति व्यतुपे ॥

तदखिलमिह भूतं भूतगत्या जगत्याः
पतिरभिलपति स स्वात्मदूतत्वतश्चम् ।

त्रिभुवनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षा-

कृतिकृतिपु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक् ॥ १५९ ॥

तदखिलमिति ॥ जगत्याः पतिर्नल इह भैमीविषये (सं)-
भूतं जातमखिलं तत्स्वात्मदूतत्वतश्च स्वीयं दूतं तस्य तत्त्वं या-
थाभ्यं भूतस्य परनार्यस्वरूपभूतस्य वृत्तस्य गत्या प्रकारेण प्रथमं
नया निष्कपटं दूतं कृतम्, अनन्तरमुन्मदिष्युता नयाजप्रकाशनं
कृतमित्यादिस्वरूपेण भूतस्य नत्वस्य प्रकारेण वा इन्द्रादिषु द्राक्
शोधं निरस्तानन्दमहतकार्यत्वात्तज्जायताय त्यक्तरं यथा तथा-
निलपति स कथयति स । यथावृत्तमेवाकथयदित्यर्थः । किंभूत-
मिन्द्रादिषु—त्रिभुवने जनानां चागन्तुं तेषां वृत्तान्त

समाचारान्तस्य साक्षात्कृतौ प्रत्यक्षीकरणे कृतिषु कुशलेषु । त्रिभु-
वन-इत्यादिना निष्कपटं दूतं कृतमित्यादावेव तैर्ज्ञातमिति सू-
चितम् ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

संदब्धार्णववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः

श्रीहर्षमिति ॥ अर्थं पूर्ववत् । संदब्धो गुम्फितः अर्णववर्ण-
नाख्यो ग्रन्थो येन । अर्णववर्णनाख्योऽपि ग्रन्थस्तेन कृत इत्यर्थः ।
व्यरसीत्, 'व्याहपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । 'यमरमन-
मातां सक् च' इतीदृसगागमौ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैपथीयप्रकाशे नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः ।

इदानीं स्वयंवरस्य पूर्ववर्णनार्थं दशमं सर्गमारभते—

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः

शस्त्रेषु शस्त्रेषु च दृष्टपाराः ।

स्वयंवरं शंखरवैरिकाय-

व्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥

रथैरिति ॥ अथ कुमाराः प्रादुर्भूततरुणिमानो राजानो रथैः
कृत्वा प्रारब्धवरं स्वयंवरमायुराजगन् । किंभूताः—(पूर्वमाका-
रिताः) कुलजा कुलीनाः शस्त्रेषु धनुरादिषु, शस्त्रेषु वेदादि-
शस्त्रेषु च दृष्टपाराः प्राप्तपण्यन्ता समन्त्रकदाचनप्रयोगोपमंहरानिदो
वेदादिशास्त्रविद्वद्भ्यः । तथा शंखरवैरी कामनस्य कायव्यूहः शंखर-
जयार्थं नायया गृहीतो यः शरीरमनुः तद्वद्वैरीः शोभा येषाम् ।
कामशरीरसद्भा एव ते युवान इत्यर्थः । तथा—धिया लक्ष्म्या
कृत्वा जितो यक्षराज कुपेरो यैस्ते । कुपेरादन्धकिरूपद इति
यावत् । स्वयंवरस्यानं कुण्डिन प्राप्ता इत्यर्थः । अन्यवाहनादिमन्त्रा-
वेऽपि संपदाधिक्यसूचनार्थं महारथवादिप्रशंसासूचनार्थं च रथ-
पदम् । एतैर्विशेषणैर्वरोचिता गुणाः कथिताः । यदुक्तम्—'कन्या
वरयते रूपं नाना वित्तं पिता श्रुतम् । वायस्या' कुलमिच्छन्ति
मिष्टास्त्रमितरे जना ॥' प्रथमतः सत्यग्रहं क्षत्रियाणां शाखापेक्ष-
याऽभ्यहिततरत्वसूचनार्थम् । आयुः, जादृष्ट्वं यैतेनेति ॥

नाभूदभूमिः सरमायकानां

नामीदगन्ता कुलजः कुमारः ।

नास्यादपन्था धरणेः कपोऽपि

व्रजेषु राज्ञां युगपद्भजन्तु ॥ २ ॥

१ 'अथ नरोत्तमः' इति 'साहेलविद्याधरी' ।
२ 'अथ उक्तुमशक्यं' इति 'साहेलविद्याधरी' ।

१ 'अथ उक्तुमशक्यं' इति 'साहेलविद्याधरी' ।
२ 'अथ उक्तुमशक्यं' इति 'साहेलविद्याधरी' ।

सरोऽन्वगच्छत् । करिसैन्यस्य पुरतस्तापश्चाच्चाश्वा गच्छन्तीति
सेनारोतिः । अध च—कक्रोटक. सर्पविशेषः प्राग्भूय पुरस्तात्
भूत्वा उच्चैः सकम्बलं कम्बलाख्येन सपेण सहितं भुवः तले
पाताले स्थितं कुण्डिनगामि वासुके. यन्नागबलं सर्पबलमाचर्क्य
पातालतः कुण्डिनपुरमानीतवान् । अधतरनामा सर्पः तन्ना-
गबलमन्वगच्छत् । सर्वं सर्पबलं वृद्धानुक्रमेण कुण्डिनमायातम् ।
सर्वेऽपि राजानो वासुकिप्रमुखाः सर्पाश्च स्वयंवराय ससैन्याः
कुण्डिनमागता इति भावः । 'कम्बलो नागभेदे स्यात्कुण्यप्रावार-
योरपि' इति विश्वः । प्राग्भूय, च्यन्त(गति)समासत्वाद्धयप ।
अधतर', पक्षे 'वत्सोक्षाधर्पभैम्यश्च तनुत्वे' इति तरप । 'अधः-
स्वरूपयोरस्त्री तलं स्यात्' इत्यमरः ॥

आगच्छदुर्वीन्द्रचमूसमुत्थै-

भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।

विस्पष्टमाचष्ट हरिद्वधूनां

रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥ ९ ॥

आगच्छदिति ॥ हरिद्वधूनां दिग्वधूनां मुखश्रीः प्रारम्भ-
शोभा मुखशोभा च पतिभिः कृतस्त्यागलेन या दशा तस्या अनु-
रूपं योग्यं रूपं विस्पष्टमाचष्ट । किंभूता—आगच्छन्त्युर्वीन्द्रच-
मूल्कया समुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता । स्वप्रियत्यागोनेतादृश्यवत्या
स्त्रीणां भवतीति । दिग्वधूनामिन्द्रादयो राजानश्च पतयः । सर्वा
अपि दिशो राजशून्याः सैन्यबाहुल्याद्रजोधूसराश्च जाता इति
भावः ॥

पतित्यागमेव विवृणोति—

आखण्डलो दण्डधरः कुशानुः

पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।

भैम्येव वद्धा खंगुणेन कृष्टैः

स्वयंवरे तत्र गतं न शेषैः ॥ १० ॥

आखण्डल इति ॥ ककुभां चतुर्भिरिति एतत्संज्ञैः नाथैः
तत्र स्वयंवरे गतम्, शेषैरन्यैर्देवैः न । इति किम्—आखण्डल
इन्द्रः, दण्डधरः यमः, कुशानुः अग्निः, पाशी वरुण इति ।
किंभूतैरिवेन्द्रादिभिः—भैम्या सौन्दर्यादिना खंगुणेन वद्धा कृष्टै-
रिव । 'यैरे तदुद्राहरसाद्य शेषैः' इति कैचित् ॥

शेषानागमने हेतुमाह—

मच्चैः पुरं भीमपुरोहितस्य

तद्वद्धरक्षं विशति क रक्षः ।

तत्रोधमं दिक्पतिरावतान

यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥ ११ ॥

१ 'अत्र हेमचन्द्रः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'दिशो जनेषु'
इति पाठो जीवातुःपाल्यन । ३ 'अत्र हरसा' इति साहित्य-
विद्याधरी । ४ 'यदे, योनेभे' इति जीवातुःपाल्यन । ५ 'यदे'
चाक्रमेभ्यः' इति विश्वः । ६ 'यदे' इति जीवातुःपाल्यन । ७ 'यदे'
यु युक्तम् । ८ 'अत्र शिखरमेव' इति जीवातुःपाल्यन ।

मच्चैरिति ॥ रक्षो राक्षसो भीमपुरोहितस्य मच्चैः वेदोक्तैः
वद्धरक्षं कृतरक्षणं तत्पुरं कुण्डिनं क कथं विशति । अपितु कथं-
चिदपि न । ततः तस्माद्यातुधानो नैकतो दिक्पतिः जातु कदा-
चित्कथंचिदपि तत्र यातुमुद्यमं नाततानं ॥

कर्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या

मृगं दृग्भोरोहृतजितं यत् ।

अस्या विवाहाय ययौ विदर्भा-

स्तद्वाहनस्तेन न गन्धनाहः ॥ १२ ॥

कर्तुमिति ॥ गन्धवाहो वायुस्तेन कारणेनास्या भैम्या विवा-
हाय परिणेतुं विदर्भान्न ययौ । यत—स मृगो वाहन यस्य ।
यत् यतः कारणात् मृगं भैम्या अभिमुख कर्तुं न शशाक ।
यत—किंभूत मृगम् । भैम्या दृग्भोरोहृतभ्यां नेत्रकमलाभ्यां
तजितं भस्तिमतम् । दृग्भोरोहृतजितत्वाद्भीतोऽस्य मृगस्य गन्तुम-
सान्ध्यादन्यस्य वाहनस्याभावाच्चेन तत्र न गतमिति भावः ।
अन्योऽपि तजितलज्जकसंमुखं गन्तुं न शक्नोति ॥

जातौ न विचे न गुणे न कामः

सौन्दर्य एव प्रवणः स वामः ।

स्वच्छस्वशैलेक्षितकुत्सवेर-

स्तां प्रत्यगात्र खितमां कुंभेरः ॥ १३ ॥

जाताविति ॥ कामो मदनो जातौ प्रवणो न आसक्तो न ।
तथा—विचे द्रव्ये प्रवणो न । तथा—गुणे प्रवणो न, किंतु स
कामः सौन्दर्य एव प्रवणः । यतो वामो वक्रगतिर्मनोहरश्चेति
विचार्य स्वच्छे निर्मले स्वशैले कैलासे ईक्षितं कुत्स कुत्सितं वेरं
वपुः नेत्रं वा येन एवंभूतः कुंभेरः तां घितमा नारीश्रेष्ठां प्रत्यु-
दिश्य नागात् । 'कन्या वरयते रूपम्' इति कन्याया रूप एव
तात्पर्यात्, स्वस्य रूपाभावात्, कामप्राधान्यात् कन्याया जाता-
दावतात्पर्यात्कुंभेरः स्वयंवरे नागत इति भावः ॥

भैमीविवाहं सहते स कसा-

दर्धं तनुर्या गिरिजात्मभर्तुः ।

तेनात्रजन्या विदधे विदर्भा-

नीशानयानाय तयान्तरायः ॥ १४ ॥

भैमीति ॥ या गिरिजा पार्वती आत्मभर्तुर्हरत्यार्धं तनु मती
(सा) हरकर्तृकं भैमीविवाहं कस्मान्महते स । अपि तु न
महते स । विदर्भान् अत्रजन्या तया पार्वत्या देशानयानाय
हरगमनाय तेन कारणेनान्तरायो विदो विदधे इति । शरीरार्ध-
त्वात्पार्वत्याः कथं न गच्छतु । पुंस्त्वशोऽरे मनेऽर्धकं इत्यमरः ॥

१ 'अत्र हेमचन्द्रः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अत्र हरसा' इति साहित्यविद्याधरी ।

३ 'यदे, योनेभे' इति जीवातुःपाल्यन ।

४ 'यदे' इति जीवातुःपाल्यन ।

५ 'यदे' इति जीवातुःपाल्यन ।

६ 'यदे' इति जीवातुःपाल्यन ।

स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया
दिशः पतिर्न प्रविशेश शेषः ।
प्रयातु भारं स निवेद्य कस्मि-
न्निर्महीगौरवसासहिर्यः ॥ १५ ॥

स्वयंवरमिति ॥ अधरदिशः पतिः शेषः भीमनरेन्द्रजायाः
स्वयंवरं न प्रविशेश । कुतः—स शेषः कस्मिन्स्वसदशो पृथ्वीभारं
निवेद्य प्रयातु । योऽहिः सर्पं महीगौरवं भृशं सहत इति
महीगौरवसासहिः । सासहिवावदिचाचलिपापनिप्रभृतय इकारान्ता
लिपातिताः ॥

ययौ विमृश्योर्ध्वदिशः पतिर्न
स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।
व्यलोकि लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा
समं विवाहः कः पितामहेन ॥ १६ ॥

ययाविति ॥ वीक्षितं पर्यालोचितं धर्मशास्त्रं येनैवंविध ऊ-
र्ध्वदिशः पतिर्ब्रह्मा विमृश्य धर्मतत्त्वं विचार्य स्वयंवरं न ययौ ।
विचारमेव—पितामहेन, अथ च पितृपित्रा समं विवाहः कः
लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा व्यलोकि । लोकस्मृतिश्रुतिविरुद्ध इ-
त्यर्थः । 'असमानार्पणोन्नजाम्' इति स्मृतिनिषेधात्पितृपित्रा सह
विवाहस्यानुज्ञातत्वात्पितामहेन तत्र न गतमिति भावः ।
मन्वादिद्वारा स्वयमेव धर्मशास्त्रं प्रणीय कथमेवं कुर्यादिति
भावः ॥

भैमीनिरस्तं स्वमेवेत्य दूती-
मुखात्किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।
स्यदे मुखेन्दौ च वितत्य मान्द्यं
चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥ १७ ॥

भैमीति ॥ ते इन्द्रप्रमुखा दिगीशा इन्द्रादयो दिक्पालाः
दूतीमुखात्स्वमात्मानं भैम्या निरस्तं निराकृतं किल निश्चयेनावेत्
शास्त्रा स्यदे गमने किमर्थमस्माभिरत्र गन्तव्यमित्युत्साहभङ्गा-
न्मुखेन्दौ च चित्तस्य मान्यमालस्यं वितत्य विलीयं राजसमाज-
मीयुर्वङ्गमुः । 'चिरस्य' इति पाठे शनैः शनैः । स्यदे मान्द्यं
शनैस्त्वम्, मुखेन्दौ मान्द्यं मलिनता । एतन्मान्यद्वयेन चित्तस्यापि
मान्द्यं प्रकाशितमिति भावः । 'स्यदो जवे' इति साधुः ॥

नलभ्रमेणापि भजेत भैमी
कदाचिदसानिति शेषिताया ।
अभून्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा
चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥

१ 'नल' चतुर्नली नलभ्रमेणापि भजेत भैमी । व्यलोकि-
लोके तुल्येतिः स्मृतौ वा' इति शब्दः सुखावबोधामाहित्यविद्याधरी-
ः । २ 'अथ ह्येतद्व्यापकारः' इति साहित्यविद्याधरी । 'सानान्येन
पितृपित्रा नलभ्रमेणापि भजेत भैमी' इति जीवातुः । ३ 'एवा' निर्वं भीमवरा
४ 'इन्द्रादिद्वारा' इति शब्दः सुखावबोधामाहित्यविद्याधरी-
सन्तः । ५ 'नय' चतुर्नलीभ्रमेणापि भजेत भैमी । व्यलोकि-
लोके तुल्येतिः स्मृतौ वा' इति साहित्यविद्याधरी ।

नलेति ॥ सा महेन्द्रादिचतुष्टयी काचिदनिर्वचनीयालीकरू-
पमिव्याखरूपा चतुर्नलीभूत् । किंभूता—दूतीमुखात्स्वमात्मानं
विरागमाकर्ण्यपि इति शेषितायावशिष्टाया । इति किम्—
नलभ्रमेणाप्यस्मान्कदाचिन्नजेतेति संभावनयेत्यर्थः । नलभ्र-
मेमी नलभ्रान्त्याऽऽसानपि वृणुयादिति मिथ्याचतुर्नलीरूपा नृ-
चत्वारोऽपीन्द्रादयस्तत्रागता इति भावः ॥

प्रयस्यतां तद्भवितुं सुराणां
दृष्टेन पृष्टेन परस्परेण ।
नैवानुमेने नलसाम्यसिद्धिः

स्वाभाविकात्कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

प्रयस्यतामिति ॥ न सः असः स भवितुं तद्भवितुं नलान-
वितुं प्रयस्यतां प्रयत्नं कुर्वतां सुराणां मध्ये अयं नलतुल्यो जातो
वा इति दृष्टेनावलोकितेन । तथा अहं नलतुल्यो जातो न वा
इति कथय इति पृष्टेन परस्परेणान्योन्येन नलमान्यमिदं न
स्परनलतुल्यत्वसिद्धिः नैवानुमेने नानुमता । त्वं नलतुल्यो
नाभूः, त्वमपि नलसदृशो नाभूरिति परस्परनृण्यन्यः । यत्-
स्वाभाविकात्सहजात् कृत्रिममन्यदेव । सहजस्य कृत्रिमस्य च न-
दन्तरं यस्मात्, तस्मात्ते नलसदृशा न जाता इति भावः । मुगा
नलसाम्यसिद्धिरिति वाऽन्वयः । 'तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने' इति
पाठे—द्वैतैव द्वैतम्, प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण् । तस्य नलस्य द्वैत-
तद्वैतं तस्य सिद्धिर्लाभो नानुमेने । यत्तं खेदे ॥

पूर्णेन्दुमास्यं विदधुः पुनस्ते
पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमञ्जम् ।

स्वक्रमादर्शतलेऽयं दर्शं

दर्शं वभञ्जुर्न तथातिमञ्जु ॥ २० ॥

पूर्णेन्दुमिति ॥ ते देवाः पूर्णेन्दुं पूर्णेमाचन्द्रं पुनः पुनः
आस्यं मुखं विदधुः चक्रुः । तथा—अनिद्रं विकसितमञ्जं पुनः पुनः
मुखीचक्रुः पूर्वं पूर्णं चन्द्रं मुखीचक्रुः । तमयोग्यमिति शब्द-
पश्चाद्विकसितं कमलम्, तदप्ययोग्यं ज्ञात्वा पुनरपि चन्द्रम्, त-
नन्तरं पुनरपि कमलं मुखीचक्रुरिति पुनः शब्दयोरर्थः । यत्त-
कृतेऽपि आदर्शतले दर्पणमण्डले स्वयं दर्शं दर्शमादरात्तद्वत्
दृष्ट्या दृष्ट्वा वभञ्जुः भङ्गोचक्रुः । यत्तः तथा नलमुखवदन्तेन
अतिसुन्दरं नाभूत् । पूर्णचन्द्रविकसितकमलाभ्यामपि नलमुख-
तिसुन्दरमिति भावः । दर्शं दर्शम्, 'आभीक्ष्येण मुकुटं' इति
णमुल, ('निलयोप्सयोः' इति) द्वित्वं च ॥

तेषां तदा लब्धुमनीश्वराणां
श्रियं निजासेन नलाननस्य ।
नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं

वहिर्धुखानामनलाननत्वम् ॥ २१ ॥

१ 'ज्वालमानोऽगारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'नलस्य'
इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'तद्वैतसिद्धिर्न वतानुमेने' इति जीवा-
तुः । ४ 'ज्वालमानोऽगारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'नय'
चतुर्नलीभ्रमेणापि भजेत भैमी । व्यलोकि-
लोके तुल्येतिः स्मृतौ वा' इति साहित्यविद्याधरी ।

तेषामिति ॥ तदा नलरूपनिर्माणावसरे निजास्थेन नलाननस्य
प्रिय नलाननशोभां लब्धुमनीधराणामसमर्थानां तेषां बहिर्मु-
खानां देवानामनलाननत्वमस्मिमुखत्वं कर्तुं अथ च नलाननतुल्या-
ननत्वराहित्यं पुनरुत्किल्बिषं दोषं तरीतुं परिहर्तुम् अलं समर्थं
नाभूत् । 'अस्मिमुक्ता वै देवा' इति पूर्वं श्रुतिसिद्धं । एवमेपां
बहिर्मुखत्वे पुनर्बहिर्मुखत्वं पुनरुक्तम्, अथ च पूर्वमपि नलानन-
तुल्याननत्वराहित्ये सिद्धेऽलीकनलीभवनानन्तरं पुनरपि नलानन-
त्वराहित्याप्युनरुक्तमेव जातम् । शब्दच्छलापौनरुक्त्यमित्यर्थः ।
त्वन्मुखं नलमुखसदृशं कथंचिदपि नाभूदिति भावः । अन्यस्याप्य-
समर्थस्याप्रतिभत्याननं पुनरुक्तिदोषं परिहर्तुं न शक्नोतीत्युक्तिः ।
बहिः कुशहुताशयो.' इति विश्वः ॥

प्रियावियोगकथितादिवैला-

चन्द्राच्च राहुग्रहपीडितात्ते ।

धमाताद्भवेन सरतोऽपि सारैः

स्वं कल्पयन्ति स नलानुकल्पम् ॥ २२ ॥

प्रियेति ॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्वशीविरेहेण कथितादिव
पेलात्पुरुषत्वं, तथा—राहुग्रहपीडितादिव चन्द्राच्च, तथा—धमा-
तादिव (इंश्वरेणेत्यात्) इन्द्रादिव सरतोऽपि गृहीतैः सारैः
श्रेष्ठभागे कृत्वा स्वमात्मानं नलानुकल्पं नलस्य प्रतिनिधि कल्प-
यन्ति स । प्रियावियोगादयः साराकर्षणोपायत्वेनोत्वेक्षिताः ।
अन्यस्यापि सारः कथनपीडितासिद्धाहादिभिः सनाकृष्यते । प्रिया-
वियोगकथनरहितैः—ग्रहपीडनरहितचन्द्र-इंश्वरकृतदाहराहितका-
मनुष्यस्य नलस्य त्रिभोऽप्यधिकत्वादिति भावः । 'मुत्पत्यः स्वाव्य-
धमः कलरोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः' इत्यमरः । 'किलैलात्' इति
पाठे किल उच्येक्षायाम् ॥

ननु भैरवा नले निरतिशयमनुरागं ज्ञात्वा श्रुत्वा चेन्द्रादयो
राजानश्च कथं तत्रागता इत्यत आह—

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तै-

भैमीति भूपान्विधिराहृतास्यै ।

स्पर्धां दिगीशानपि कारयित्वा

तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥ २३ ॥

नलस्येति ॥ विधिः ब्रह्मा अस्मै भूपान् इति मनसि धत्वा
आहृत आनीतवान् । इति किम्—भैमी तैः भूपैः सह नलस्य
इयत् अन्तरं हन्तावभिनयमात्रेणानिर्वचनीयं विशेषतः पश्यतु ।
तथा—दिगीशानपि नलरूपधारणद्वारा नलस्य स्पर्धां कारयित्वा
तस्यैव नलस्यैव प्रथिमानं तेभ्यो दिगीशेभ्य आख्यत् । भैमी
प्रतीत्यर्थात् । साक्षादशनात्तरतन्त्र ज्ञायते, ननु परोक्षमिति कार-
णाद्राजानः सनाहृताः । अधिकेन सह स्पर्धा भवति । यतो दिगी-
शैर्नलस्येन विना भैमीप्राप्त्यनावाचक्यास्तथं नलरूपधारणाद्वला-
धिक्यमेव नलणोक्तमित्यर्थः । उभयेभ्योपि नल एवाधिक इति
भावः । नलरूपे धृतेऽपि तनुष्या न जाताः । 'इदमन्तरम्'
इत्यपि पाठः । दिगीशान्, हृद्योः— इति वनंत्वम् ॥

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यै-

नलं विनाभूद्भूतदिव्यरत्नैः ।

भामाङ्गणप्राधुनिकं चतुर्भि-

देवदुर्मयैरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

समेति ॥ सा स्वयंवरसभा नलश्रियो यमकैः प्रतिनिधिभिः
यमाद्यैश्चतुर्भिः नलं विना चौरिव अभूत् । किंभूता द्यौः—पारि-
जाते भामायाः सत्यभामाया अङ्गणस्य प्राधुनिकेऽतिथौ सति चतु-
र्भिर्मन्दार—संतान—कल्पवृक्ष—हरिचन्दन—संज्ञकैर्देवदुर्मयरूप-
क्षिता । किंभूतैरुभयैः—धृतादिव्यरत्नैर्धृतादिव्यरत्नाभरणैः मूलादार-
भ्यामप्येवं धृतमुक्तादिव्यरत्नैश्च । पारिजातं विना मन्दारादिषु
सत्त्वपि यथा द्यौर्न शोभते, तथा नलरूपधारिष्विन्द्रादिषु स-
त्त्वपि सुखं नलं विना सभा न शुशुभे । इन्द्रादयः सभायामा-
गताः, नलो नागत इति भावः ॥

तत्रागमद्वासुकिरीशभूपा-

भसोपदेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमान-

प्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ वासुकिस्तत्र स्वयंवरसभायामगमत् । किंभूतः—
इंश्वर भूपार्थ भस्मैव उपदेहोऽङ्गरागः, तेन स्फुटं प्रकटं गौर
उज्ज्वलो देहो यस्य । तथा—फणीन्द्रवृन्दैः कर्कोटकादिसर्पश्रेष्ठ-
सन्तैः प्रणिगद्यमान उच्यमानः प्रसीद, जीव इत्यादिशब्दो यत्र
इदंशोऽनुजीविनां सेवकानां वादः कोलाहलो यस्य । 'प्राग्भूय'—
इत्यनेन वासुके पातालाचलनमात्रमेवोक्तं, इदानीं तु सभागमन-
मिति न पौनरुक्त्यम् । 'इंशवासात्' इति पाठे इंश्वरशरीरे योग-
पट्टादिभवननिमित्तवस्तुहेतोः ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत्

क्षणादवापे सुरभूमिभूपैः ।

तत्कालमालम्ब्य न केन यूना

सरेषुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

द्वीपेति ॥ सुरभूमिषु देवभूमिषु द्वीपान्तरलक्षणासु ये भूपा
राजानलैर्द्वीपान्तरेभ्यः पृश्नादिभ्यः सक्तासात्तत् पुटभेदनं नगरं
कुण्डिनार्यं क्षणादिति अवान्ते प्राप्तम् । क्षणमात्रागमने हेतु-
माह—केन यूना तत्कालं तस्मिन् भैमीस्वयंवरसमये सरेषुप-
क्षानिलतूललीला कामजानपक्षनातमरन्धात्कार्पासविलासो ना-
लम्बि नाङ्गीकृतः, अपितु सर्वेणापि तूललीलाङ्गीकृता । वातेरित-
स्तूलो यथा दूराज्जटिलायानि तथा तेषु कामपीडिताः सन्तः
सर्वेऽपि क्षटिलनायासेनायाता इति भावः ॥

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन

सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।

१ 'अत्र तेभ्योऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र तेभ्योऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र तेभ्योऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र तेभ्योऽपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

१ 'अत्र तेभ्योऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र तेभ्योऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र तेभ्योऽपि' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्र तेभ्योऽपि' इति साहित्यविद्याधरी ।

नैति । न च साधनात् । तदा नृणां साधनात् न विदुः ।
 न प्रपु । इत्यु-समाधाय एव न साधनात्-साधनात् ।
 इत्यु-सा । न च-समाधाय न विदुः । नृणां ।
 न च-समाधाय । नृणां । नृणां । नृणां ।
 न च-समाधाय । नृणां । नृणां । नृणां ।

[illegible]

नलानसत्यानवदत्स सत्यः

कृतोपवेशान्सविधे सुवेपान् ।

नोभाविताभूः किमु दर्पकथ

भवन्ति नासत्ययुतौ भवन्तः ॥ ४४ ॥

नलानिति ॥ स सत्यो नलः सविधे समीपे कृतोपवेशान्कृत-
स्थितौ सुवेपान्छोभनाकारान् असत्यासलानिन्द्रादीनित्यवदन् ।
इति किम्—भवन्तधत्वार एते न भवन्ति किमु । एते के—इ-
लाभूः पुरुरवा, दर्पक कामश्च उभौ किमु । किमूतायुभौ—ना-
सत्ययुतौ आधिनेयसहितौ । पुरुरवा काम अधिनीकुमारौ च
यूयमिति नलप्रश्नः । यथा नलं द्राष्टुं न्येपां विस्मयस्तथा नल-
स्यापि मिथ्यानलदर्शनेन विस्मयो जात इत्यर्थः ॥

अमी तमीदृजगुरत्र मध्ये

कस्यापि नोत्पत्तिरभूदिलायाम् ।

अदर्पकाः सः सविधे स्थितास्ते

नासत्यतां नात्र विभर्ति कश्चित् ॥ ४५ ॥

अमी इति ॥ अमी मिथ्यानलान् सत्यं नलमीदृगेतादृश-
जगुः—आहुः स वदन्ति स । यद्यसाद्व्रात्सासु मध्ये इलायां पृ-
थिव्याम् । अथ च—इलायां पुरुरवतो नातरि कस्याप्युत्पत्ति-
र्नाभूत् । तथा—ते तव सविधे समीपे स्थिता वयनदर्पकाः दर्प-
कात्कामात् अन्ये । अथ च—अतिरमणीयत्वकान्तिदर्शनाद्दर्प-
गर्वस्तद्रहितालिप्तानः । तथा—अत्रास्मासु मध्ये कश्चित् नासत्य-
तानाधिनेयत्वम् । अथ च सत्यत्वम् । न विभर्ति । अथवा—अस्मासु
कश्चित् ना नरः सत्यतां न विभर्ति । वरं त्वद्रूपधारणादसत्या एवेति
छलेन पूर्वोक्तं नलप्रश्नमुत्तरयन्ति स्वेत्यर्थः । नात्र पुरुरवा, कामः,
दत्तौ वास्मासु सन्तीति । नासत्य, इति 'नभ्राण्-' इति प्रकृत्या ॥

तर्हि के यूयमित्याशङ्काह—

तेभ्यः परान्नः परिकल्पयस्व

श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।

अस्मिन्समाजे बहुषु भ्रमन्ती

भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ त्वं श्रिया शोभया विदूरीकृतो जितः कामदेवो-
यैस्तात्रोऽस्मान्परिकल्पयस्व जानीहि । त्वशोभया वा । अत्राग-
मने कारणमाहुः—अस्मिन्समाजे बहुषु राजसु विषये भ्रमन्ती
असौ भैमी किल संभावनायां (अस्मासु) घटिष्यते संयोगं या-
त्यति । अथच—सदृशेषु पञ्चसु भ्रमन्ती मुखन्ती । भैमी अस्मासु

मध्ये कस्मिंश्चिद्विषये संयोगं यात्यतीति दुराशयास्माभिराग-
तमिति भावः । किल हेतो वा ॥

असाम यन्नाम तवेह रूपं

खेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।

तन्नो धिगाशापतितान्नरेन्द्र

धिकेदमसद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४७ ॥

असामेति ॥ नामेति संभावनायाम् । हे नरेन्द्र, साक्षात्स्वेन
आत्मनैव तव रूपं सौन्दर्यमधिगत्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा वा भैमी प्राप्तिदुरा-
शयशास्त्रितमुग्धभावा अङ्गीकृतमौल्याः सन्तो यद्यसादिह स-
भायामसाम तिष्ठाम । अथ च खेनात्मशरीरेण कृत्वा तव रूपं
स्वरूपमधिगत्य प्राप्य त्वदाकार स्वशरीरं धृत्वा श्रितमुग्धभावा
अङ्गीकृतसौन्दर्यास्त्वदाकारधारणादेव श्रितसौन्दर्या सन्तो यस्मा-
दसाम तिष्ठामहे । तत्तस्मात् आशया भैमीप्राप्तिदुराशया आप-
तितात्त, अस्मान्धिकम् । निन्द्या वयमित्यर्थः । अथवा—अस्माक-
माशापतितां दिक्पतित्वं धिक् निन्द्यम् । अस्माकमाशामात्रेण
पतितं भैमीपतित्वं धिमिति वा । तथा—असद्विबुधत्वमस्माकं
पण्डितत्वम् । अथ च—देवत्वं धिगस्तु । अथ च स्वे आत्मनि
स्वीयरूपे पूर्वं तव रूपं नाधिगत्य न प्राप्य किमिदानीं कर्तव्य-
मिति प्राप्तमौल्यां श्रान्तचित्ता सन्तो मत्सरेण इह स्वयंवरे नल
एवैको वरणयोग्य इति प्रसिद्धं तव नाम संज्ञां ल्याति वा वय-
मसाम नाशितवन्तः । स्वरूपधारणाच्चतुर्णामस्माकमपि नलत्वादि-
त्यर्थः । तस्मान्नलभ्रान्स्याप्यस्मान्वरिष्यतीत्याशया आपतितानाग-
तान्स्मान्धिकम् । अस्माकं ज्ञातृत्वं देवत्वं वा धिगस्तु । अनिश्रितव्या-
पारकरणादित्यर्थः । अथ च स्वानां ज्ञातीनां मध्ये इह श्रेष्ठ । यद्वा—
धनानां स्वामिन्नरेन्द्र । असाम, 'अस गतिदीह्यादानेषु' 'अस
भुवि' इत्यस्य लोडुत्तमबहुवचनम् । पक्षे 'पोऽन्तकर्मणि' लुङि ॥

सा वागवाज्ञायितमां नलेन

तेषामनाशङ्कितवाक्छलेन ।

स्त्रीरत्नलाभोचितयत्नमग्न-

मेनं हि न स प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४८ ॥

सेति ॥ अनाशङ्कितमनुसंहितं देवानां वाक्छलं येन तेन
नलेन सा पूर्वोक्ता तेषां देवानां वाक् अवाज्ञायितमामनिशयेनाव-
गणिता । कथं नाज्ञायित आह—स्त्रीरत्नं भैमी तस्या लाभ
उचितो यत्न उपायस्तत्र न तत्परमेनं नलं प्रति लक्ष्मीकृत्य हि
यस्मान्न किञ्चिदतिभाति स स्फुरति स । भैमीप्राप्त्युपायपर-
त्वात्तः कथितमपि देवत्वं न ज्ञातमिति भावः ॥

देववाक्यावज्ञायां हेत्वन्तरमाह—

यः स्पर्धया येन निजप्रतिष्ठां

लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।

१ 'मिथ्यानलान्स्थानतो द्विधा कृतोपवेशानवदत्सुवेपान्' इति पाठ
सुखावयोधातेखितः । 'नलान्नलानवदत्सुवेपान्' इति पाठ
साहित्यविद्याधरीसंनतः । २ 'उभौ निरैतत्त्वं दर्पकश्च' इति सुखाव-
योधासाहित्यविद्याधरीसंनतः पाठः । ३ 'अभ्रान्तरस्यान्तोऽन्तरः'
इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अनो वनाहुः स वदन् मध्ये' इति
जीवानुसंनतः पाठः । ५ 'अत्र वन्नोत्पत्तकारः' इति साहित्यवि-
द्याधरी ।

१ 'अभ्रान्तरस्यान्तरः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
वन्नोत्पत्तकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्र काव्यनिर्गन्तकारः'
साहित्यविद्याधरी ।

कः स्पर्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः

स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ॥ ४९ ॥

य इति ॥ यः पुरुषो येन पुरुषेण सह स्पर्धया निजप्रतिष्ठां स्वस्य गौरवं लिप्सुः प्राप्नुमिच्छुः, स एव पुरुषः तस्योन्नतत्वं स्वस्मादाधिक्यं यस्मादाह वृत्ते तस्मात्स्वेनात्मनाभिहिता उक्ता स्वस्य हानिर्न्यूनता येनैवंविधस्य स्पर्धितुः स्थाने विषये बहुलामवहेलामवज्ञां को न कुर्यात् । अपितु सर्वोऽपि करोत्येव योऽन्यस्पर्धया स्वस्य प्रतिष्ठां लिप्सति स स्वस्य न्यूनतां तस्य चाधिकतां स्वयमेव वदति । अतोऽधिकेन हीनस्यावज्ञा कर्तुं युक्तेवेत्यर्थः । प्रकृते भैम्यर्थं नलरूपं दधन्निर्देवैर्नलस्यैवाधिकता स्वस्य च न्यूनतोक्तैव । तस्मात्तेन नलेन तेषामवज्ञा युक्तैव कृतेति भावः । स्थानेऽव्ययत्वादुचितामित्यर्थे इति वा । अवहेला इति क्षीरस्वामी । प्रतिष्ठामिति 'न लोका-' इति पृष्ठीनिषेधः ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः

श्रिया तडित्वल्ललिताभिनेता ।

मुदा तदाऽवैक्षत केशवस्तं

स्वयंवराडम्बरमम्बरस्थः ॥ ५० ॥

गीरिति ॥ केशवस्तदा समये तं स्वयंवरस्याडम्बरं संभ्रमं मुदा हर्षेणवैक्षत । किंभूतः—गीर्देवतया सरस्वत्या गीता कीर्तिता यशःप्रशस्तिर्यशोऽगौरवे यस्य । तथा—श्रिया लक्ष्म्या देह-शोभया च कृत्वा तडित्वतो विद्युत्सहितसजलमेघस्य ललितं विलासस्तस्याभिनेतामिनयकारी । तादृशमेघतुल्य इत्यर्थः । तथा—भम्बरस्यो व्योमस्थः । स्वयंवरदर्शनार्थं विष्णुरपि तत्रागत इति भावः ॥

अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः

सदो दिदृक्षुर्निदिदेश देवः ।

लङ्गीमदृष्ट्वापि शिरःश्रियं यो

दृष्टौ मृपावादितकेतकीकः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ॥ सदः स्वयंवरसभां दिदृक्षुर्दृष्टुमिच्छुः देवो ब्रह्मा तदाष्टासु हरित्सु दिक्षु अष्टौ दृष्टीर्निष्प्राणि निदिदेशादिष्टवान् । किंभूतः—लङ्गीं शिवसंयन्त्रिणी शिरःश्रियं मन्त्रकृतोभामदृष्ट्वा अविलोक्यापि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृपावादितानृतभाषणं कारिता केतकी येन । लिङ्गरूपस्य शिवस्य पादौ शिरश्चाविलोकनार्थमहमपिकोऽहमधिक इति विवदमानो विष्णुवह्नाणौ पातालं सत्यलोकं च गता । विष्णुः पाताले गत्वा शिवचरणौ नापश्यत् । ब्रह्मापि शिरो नापश्यत् । अनन्तरं विष्णुना चरणौ नाद्राक्षन्निनि मममुक्नु । ब्रह्मणा तु शिरो दृष्टमित्यलोकमुक्नु । तत्र नाश्रित्वेन शिवशिरःस्थाह्नानार्थेन सृष्टमाक्षिणी केतकी कृतेन पौराणिकी कथौ ॥

एकेन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं

चक्षुर्गुरारेरभवत्परेण ।

तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषै-

दिंशो दशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५२ ॥

एकेनेति ॥ द्वादश आत्मानो देहा यस्य द्वादशदेहः एकेनात्मना वयुपाद्रि मेरुं पर्यक्षिपत्यदक्षिणीचकार । परेण देहेन मुरारेश्चक्षुर्दक्षिणेनेत्रमभवत् । शेषस्तु दशनिर्द्देशः । लोकैः पूर्णा दशापि दिश आलोकत । 'विधातुमित्रात्यमणो वन्दभगानावः । पूषा विवस्वान्पजन्त्यस्तृष्टा विष्णुर्दिनेश्वर इति ॥

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं

सदैव कुर्वन्नपि शर्वरीशः ।

द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या

न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणमिति ॥ सदैव दैवतानां हर्म्यं वर्मान् स्थानं मेरुं प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि शर्वरीशश्चन्द्रो महेन्द्रानुजस्य सुतरां मूर्त्या वामनयनरूपेण द्रष्टा सन् तस्य स्वयंवरस्य दर्शनं नो भलेन तापं दुःखं न प्राप ॥

आलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं

तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।

जनाम्बुधौ यत्र निजाननानि

वितेनुरम्भोरुहकाननानि ॥ ५४ ॥

आलोकेति ॥ रसोत्का दशनरसोत्कण्डितात्तात्कालिकीं वरसमयजातां वरलोकलक्ष्मीं राजसङ्घतोभामालोकमाना किं यन्त्योऽप्सरसस्तत्र जनाम्बुधौ निजाननान्यम्भोरुहकाननानि कलवनानि चक्रुः । अप्सरसोऽपि तं समाजं सादर परस्मैति भावः । जलाशयेऽपि कमलानि भवन्ति ॥

न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो वा

सिद्धैः किमध्यासि समाप्तशोभा ।

सा किंनरैः किं न रसादसेवि

नादशिं हर्षेण महर्षिभिर्वा ॥ ५५ ॥

नेति ॥ आप्तशोभानिमुन्दरा सा मभा यक्षलक्षैः सदाशोभ किं न अलक्षि दृष्टा । तथा—सिद्धैर्वा रसान् किं नोऽपि । तथा—किंनरै रसान् न असेवि । तथा—महर्षिभिर्वा हर्षेण अदशिः । रसादिनि निन्दे हर्षेणेति पदमनुप्राणार्थम् ॥

वाल्मीकिरश्नाधत तामनेक-

शास्त्रययीभूरुहराजिभाजा ।

१ 'अथ हेमचन्द्रः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अथ छेकानु-
नोऽप्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अथ छेकानु-
नोऽप्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ छेकानु-
नोऽप्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

२ 'अथ छेकानुप्राणां यथासंख्यमप्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।
३ 'अथ हेमचन्द्रः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अथ छेकानु-
नोऽप्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ५ 'अथ छेकानु-
नोऽप्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ६ 'अथ छेकानु-
नोऽप्यकारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

केशं विना कण्ठपथेन यस्य

दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरिति ॥ स वाल्मीकिरूपितं सभामभ्याघता-
लौत् । स क.—दैवी वाक् पद्यमयी यस्य वाल्मीकिः कण्ठपथेन
केशं विना दिवः सकाशात् प्राक् 'मानिपाद-' इत्यादिरूपेण
भुवनगमदागता । प्रथमं भूमौ यः संस्कृतप्रवर्तकः । किभूतेन
कण्ठपथेन—अनेका शाला आश्रयायनादयो यस्याः सा वेदप्रयी
तद्वक्षणा मूहाल्लेषां रालिः पल्लिनां भजते एवंभूतेन । सशाल-
वेदप्रयीपाठकेत्यर्थः । अन्येनापि बहुस्कन्धवृक्षयुक्तेन मार्गेण
दूरदेशादप्यनायासेन गम्यते ॥

प्राशंसि संसद्गुणापि चार्वा

चार्वाकतासर्वविद्रूपकेण ।

आस्थानपटं रसनां यदीयां

जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति ॥ चार्वा सुन्दरा संसत् सभा गुरुणा बृहस्पति-
नापि प्राशंसि । किंभूतेन—चार्वाकतया नालिकतया सर्वस्य
वेदादेर्विद्रूपकेण खण्डकेन । अहं यदीयां रसनां जिह्वां वाचाम-
धिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपटं सिंहासनं जानामि मन्ये
तस्य विद्वाग्ने सरस्वती जागर्ति । नालिकप्रतारणार्थं बृहस्पतिना
चार्वाकशास्त्रं प्रणीय वेदादि दूषितम् ॥

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि

वचःस्रगाचार्यकवित्कविर्यः ।

दैतेयनीतेः पथि सार्थवाहः

काव्यः स काव्येन सभामभाणीत् ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति ॥ स काव्यः शुक्रः दोषरहितप्रबन्धरूपेण काव्येन
कृत्वा तां सभामभाणीदवर्णयत् । स क.—य. कविः प्रबन्धकर्ता
दीव्यत्तमा विराजमाना दिव्या संस्कृतवाग्यलिङ्गेवंभूतेऽपि नाके
स्वर्गे वचःस्रजि वचनमालागुम्फने विषये आचार्यकं संस्कृतवचन-
धातुचोपदेशः तं वेत्तीति विद् । तथा—दैतेयनीतेः दैत्यनीतिशा-
स्त्रस्य पथि मार्गे सार्थवाह. मार्गप्रदर्शकः । दैत्यनीतिशास्त्रप्रवर्तकः
सुरासुरमध्ये श्रेष्ठतम इत्यर्थः । आचार्यकम्, चोपधादुज् । दैतेय
इति कृदिकारात्-' इति डोपन्तात् 'स्त्रीभ्यो टक्' समर्थनीयैः ॥

तदेव सभावर्णकं काव्यमाह—

अमेलयन्नीमनृपः परं न

नार्कपदेतान्दमनस्सैव ।

इदं विधातापि विचिन्त्य यूनः

स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ५९ ॥

अमेलयदिति ॥ भीमनृपः परं केवलमेतावद्भाषणमैमीस्वयंवराधं
नानेलयत् । तथा—इमनस्सैव एतान्केवलं स्वगुणशीलादिना

१ 'अत्र रूपकेशात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र नृप-
साविश्रुतोरित्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

नार्कपत् । किंनु विधातापि इदं स्वयंरप्रन्नावादिर्कं विचिन्त्य
स्वशिल्पसर्वस्वं स्वीयनिर्माणकौशलसारभूतानेतान् यूनत्तरुणाने-
कत्र स्थाने पुञ्जीकृत्य नोऽस्माकमदर्शयन् ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारि-

र्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तन्नीसमाधानममुष्य काय-

निकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६० ॥

एकेति ॥ य. पुरारि. हरः पुरा पूर्वमेकाकिभावेनासहायत्वेन
पञ्चशरं कामं पञ्चतां निनाय मारयामास । अमुष्य कामस्य काय-
निकायलीलाः शरीरसमूहकान्तय. अमी युवानस्तरुणा. तस्मा-
द्धरात् भियो भयस्य समाधानं प्रतीकार. । किं वितर्कं । असहाय-
त्वात्पूर्वं कामस्य हराज्जयमभूत् । इदानीमेतद्रूपेण बहुत्वाद्भयं
गतम् । सर्वेऽप्येते कामरूपा इति भावः ॥

पूर्णन्दुविम्बाननुमासभिन्ना-

नस्यापयत्कापि निधाय वेधाः ।

तैरेव शिल्पी निरमादमीषां

मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥ ६१ ॥

पूर्णति ॥ विधिरहा अनुमासभिन्नान्प्रतिमासं सिद्धान् पूर्ण-
न्दुविम्बान्पूर्णचन्द्रविम्बान्कापि कुत्रचिद्देशे निधाय तिरोहिती-
कृत्यास्यापयत् । तैरेव पूर्णचन्द्रविम्बैः कृत्वा अमीषां लावण्यम-
यानि मुखानि स शिल्पी ब्रह्मा निरमात्रिममे इत्यहं मन्ये । चन्द्र-
तुल्यान्येतेषां वदनानीति भावः । अन्योऽपि शिल्पी सुन्दरवस्तुनि-
र्माणायैव पूर्वं वस्तु कुत्रचिद्दुःस्वपयति ॥

मुधार्षितं मूर्धसु रत्नमेभि-

र्यन्नाम तानि स्वयमेत एव ।

स्वतःप्रकाशे परमात्मबोधे

बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्थ्यम् ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ एमिरुपैः मूर्धसु रत्नं हारकादि मुधा वृथा अर्पितं
स्थापितम् । यद्यस्मात् एते एव स्वयं तानि रत्नानि नाम प्रति-
दानि । रत्नानां शिरसि रत्नार्पणं वृथैवेत्यर्थः । अर्यान्तरन्यासमा-
ह—स्वतःप्रकाशे स्वप्रकाशे परमात्मबोधे परमात्मज्ञाने सति
स्फुरणार्थं तज्ज्ञानार्थं बोधान्तरं न अर्थं न याचनीयम् । स्वप्र-
काशत्वात्तत्वेत्यर्थः । परमात्मज्ञाने जाते ज्ञानान्तरं यथा वृथा तथा
रत्नानानुपरि रत्नान्तरारोपणमित्यर्थः । अनिसुन्दरा एत इति भावः
परमात्मबोधस्य स्वतःप्रकाशत्वं वेदान्तेभ्योऽधत्तेत्यर्थः ॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चै-

रिदं मुदा चेदितरेतरं तत् ।

१ 'अत्र विष्णोर्लुप्तदेशात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अत्र
उत्तर-पुरास्तेदेशात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अत्रानुमानो-
त्प्रेक्षात्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । ४ 'अत्रविष्णोर्लुप्तदेशात्कारः'
लोऽङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी ।

न शक्यतो लक्षयितुं विमिश्रं

दत्ता सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दत्ता अधिनोक्तमार्तं मुदा उच्चैल्लूटं सह-
पत्निययोः । एवंभूतमिदं सुन्दरवृन्दं चेत्प्रवेक्ष्यतः प्रविष्टो भवि-
ष्यत. तत्राहं अनेन राजवृन्देन विमेषेण मिश्र मिश्रितमिनरेतर-
मन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं चिह्नितुं न शक्यतः सम-
र्थो न भविष्यतः । अयं मे ज्ञानेति परस्परं ज्ञातुमसमर्थो भवि-
ष्यत. । सर्वेषां वत्सुल्यत्वादिति भावः ॥

स्मितरियद्विषुवभिर्विदग्धै-

दग्धैरपि कामे जगतः क्षतिः का ।

एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः

पूजस्य कः संसति शोषदोषम् ॥ ६४ ॥

स्मितेरिति । विदग्धैः पुरुषैर्दहरहितंसां द्व्यद्विषुवमुभयार्कैः
स्मितैः स्मितमनसैर्गुरुमिन्नमग्नं तेषुभिः हरेण एकस्मिन्कामे
दग्धैः जगतः का क्षतिः का क्षतिः । काममदमानामेतेषां
बहुधा विदग्धाः । एतेषां कर्मन्तर्ग्यामेतन्ममयेयने—क. पूज-
स्यम्बुराशेः—पुनरुद्वयं शोषस्य शोषं क्षयति इति । अपितु
एकस्मिन्कामे स्मिते पशुदः शुको जात इति न कोऽपि
संशयः ।

इति सुन्दरवृन्दिरगंगाभि-

निरागिण म मायनैः ।

मोक्षान्त्रा रश्मि रवेदा-

नद्विन्देन तदाज्यमानि ॥ ६५ ॥

इति सुन्दरवृन्दिरगंगाभि-
निरागिण म मायनैः ।
मोक्षान्त्रा रश्मि रवेदा-
नद्विन्देन तदाज्यमानि ॥ ६५ ॥

इति सुन्दरवृन्दिरगंगाभि-

निरागिण म मायनैः ।

मोक्षान्त्रा रश्मि रवेदा-

नद्विन्देन तदाज्यमानि ॥ ६५ ॥

विचिन्त्य नानाभुवनागतांस्ता-

नमर्त्यसंकीर्त्यचरित्रगोत्रान् ।

कथ्याः कथंकारममी सुताया-

मिति व्यपादि क्षितिपेन तेन ॥ ६६ ॥

विचिन्त्येति ॥ तेन क्षितिपेन भीमेन इति एतादृशं
व्यपादि विपण्यम् । किं कृत्वा—नानाभुवनैर्न्य. सगते
लेभ्य आगतान् अमर्त्यैर्देवैः संकीर्त्यानि वर्णनीयानि ।
प्राणि शीलकुलानि येषां तान्विचिन्त्य विचारं । इति ।
अमी पूर्वोक्ता राजमिहाः सुतायां विषये कथंकार केन ।
कथ्याः वर्णयितुं शक्या इति । एतेषां कुलशालादि तेन
ज्ञात्यनोत्येयैः ॥

श्रद्धालुसंकल्पितकल्पनायां

कल्पदुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।

तदाकुलोऽसौ कुलदेवतस्य

स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६८ ॥

श्रद्धेति ॥ अथ तदा तस्मिन्मये आहुत. मयि
भीमः कुलदेवतस्य स्वीयवत्परम्परापूज्यस्य रथाङ्गपा-
णिः विष्णोः स्मृतिं क्षणं सुदृतेमात्रम् एकतानोऽनन्यशूनं
ततान । किंभूतस्य विष्णोः—श्रद्धालोभक्तस्य सकलित
तस्य कल्पनाया मित्रा कल्पदुमस्य । सकलामिहापरा-
धनकारणं विनाम्य. को जामिलापपूर्णं कर्गनीति विष्णु
व्यथे. । 'एकतानोऽनन्यशूनः' इत्यनर्थः ॥

तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः

सम्पत्तां मस्मिन्माह म म्म ।

मयंवरं राजकपोत्रवृत्त-

वर्कामिह त्वां कर्त्तवाणि वाणि ॥ ६९ ॥

तदिति ॥ म देवा विष्णु. तेन भीमेन कृतस्य सत्त्व-
नन्तरमेव मस्मिन् मस्मन्तीति आह म्म इति । इति
देवनि मस्मन्ति, नहं त्वामिह मयंवरं राजकपोत्रवृत्त-
मोत्रवृत्तको कुलनामनोऽन्तरागोत्रिश्च कर्त्तव्यः ।
तथा मन्त्रमस्मिन् मम मन्तापिनम् । म इति. ।
इति ॥

कुलं च शीलं च यदं च यनां

जानामि नानाभुवनागतान् ।

एतावन्ममं सव वायदृष्टा

मूढावितुं कः समवन्दयाम् ॥ ७० ॥

कुलमिति । इत्यनेन. नानाभुवनैर्नानाभु-
वनैः इति च शीलं च यदं च यनां जानामि
जानामि नानाभुवनागतान् ।
एतावन्ममं सव वायदृष्टा
मूढावितुं कः समवन्दयाम् ॥ ७० ॥

वावदूका अतितरां वर्णनशीला भव । तव मूक्यायितुमयं कः स-
मयोऽवसरः । अपितु न कोऽपि । एषां कुलादि वर्णयेत्यर्थः ।
चाः परस्परसमुच्चयार्थाः । 'वन्दे' इति वार्तिकेन वदेर्यङ्लुग-
न्तादूक. 'वावदूकस्तु वक्तार' इति क्षीरस्वामी ॥

जगज्जयीपण्डितमण्डितैषा

सभा न भूता च न भाविनी च ।

राज्ञां गुणज्ञापनकैतवेन

संख्यावतः श्रावय वाञ्छुखानि ॥ ७१ ॥

जगदिति ॥ हे सरस्वति, यत्साजगज्जयीसंबन्धिनिः पण्डि-
तैर्मण्डिता एषा सभा पूर्व न च भूता, पश्चात् न च भाविनी
जनिष्यते । तस्माद्राज्ञां गुणानां ज्ञापनं योधनं तस्य कैतवेन व्या-
जेन संख्यावतः पण्डितान्वाञ्छुखानि उपन्यासान्श्रावय । 'उप-
न्यासस्तु वाञ्छुखम्' इत्यमरः । 'संख्यावान्पण्डितः कविः' इति
च । शब्दकर्मत्वात्संख्यावत इति कर्मत्वम् ॥

इतीरिता तच्चरणात्परागं

गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।

तस्य प्रसादेन सहाज्ञयासा-

वादाय मूर्ध्नादरिणी वभार ॥ ७२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुना ईरितोक्ता अस्मां सर-
स्वती गीर्वाणानां देवानां चूडानगणयो मुकुटरत्नानि तैर्मुष्ट. प्रो-
न्विततश्चर्मना शेषोऽवशिष्टश्च तम्, तच्चरणाद्विष्णुचरणात्परागं रेणु
तस्य विष्णोराज्ञारूपेण प्रसादेन (सह) मूर्ध्ना आदाय आद-
रिण्यादरपुक्ता सती वभार । नमस्कारपूर्वं महान्प्रसाद इत्याज्ञाम-
न्नीचकारिति भावः । परागपदेन रुद्धा चरणस्य पद्मत्वं सूचितम् ॥

मध्येसमं सावततार वाला

गन्धर्वविद्याधरकण्ठनाला ।

त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा

साहित्यनिर्वर्तितदृक्तरङ्गा ॥ ७३ ॥

मध्येसममिति ॥ सा सरस्वती वाला सती मध्येसम सभा-
मध्ये अवततार । वालाक्षीरूप एषा तत्रागतैत्यर्थः । किभूता-मान्य-
र्थविद्याया गीतविद्याया धर वण्ठनालो यस्याः सा । गानप्रवीण-
कण्ठनालैत्यर्थः । तथा-त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा कस्तानयनः
रूपमिसरमानयत्रयीमयः अत्रयीमयः त्रयीमयीभूतो वलीविभङ्गो
वलीरचना यस्याः । तथा-साहित्येन महाकाव्यनाटकचम्पूमृत्ति-
ना मुद्रांशुलक्ष्मणसाहित्येन मेलनेन या निर्वहता निमित्ता
अनितलक्षणा दृक्तरङ्गा यस्याः सा । वण्ठस्य कण-
थेन मुद्रास्य पद्मस्य व्यङ्ग्यम् । गन्धर्वविद्याधर इत्येष वण्ठ-
नाल यस्याः सती या ।

वेदादिविद्यामयं सरस्वतीस्वरूप वर्णयति—

आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदी-

मूलादिनिर्गत्य वितायमाना ।

नानाभिचारोचितमेचकश्रीः

श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥ ७४ ॥

आसीदिति ॥ अथर्वा श्रुतिः यदीया सरस्वतीसंबन्धिनी उद्-
ररोमरेखा उदररोमावली आसीत् । किभूता-निष्पन्ना वलीनां
समाहारखिवलि । त्रिवलिरूपाया त्रिवेदी तद्वक्षणांमूलादिनिर्ग-
त्य ब्रह्मणा विनिर्गमय्य वितायमाना विस्तार्यमाणा । तथा-नाना-
भिचारैः अनेकभारणोच्चाटनाभिचारैः कृत्वा उचिता पापत्राहुल्यात्
योग्या मेचका श्रीः शोभा यस्याः सा । अथ च-अनाभिचारो-
चितमेचकश्रीर्न भवति, किंतु नाभिसंचरणोचितमेचकश्रीः । अथ-
वर्णः इमांस्त्वं पुराणप्रसिद्धम् । अभिचारकर्तृकत्वं च । विनिर्गत्येव-
त्रान्तर्भावितव्यर्थो ज्ञेयः । वितायमाना, 'तनोतेत्येकि' इत्यात्वम् ॥

शिक्षैव साक्षाच्चरितं यदीयं

कल्पश्रियाकल्पविधिर्यदीयः ।

यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपै-

निरुक्तिविद्या खलु पर्यणंसीत् ॥ ७५ ॥

शिक्षेति ॥ यदीयं चरितमाचरणं यदीयां स्थानोच्चारणबोधकं
नारदादिप्रणीतं शिक्षैव पर्यणंसीत्परिणतम् । यदीयं चरितम्
(इत्यर्थः) । अथ शिक्षैव । साक्षात्तोरुक्त्य द्वितोपदेशः पूज्यार्थः ।
कल्प इति कल्पेतामोषको ग्रन्थस्तस्य श्रिया कृत्वा यदीय आक-
ल्पविधिरलंकारविधिः पर्यणंसीत्परिणतः । यदीयान्पारंकरणानि
कल्पेनैव रचितानांत्यर्थः । तथा-यस्याः समस्तार्थानां सकलानि-
धेयानां निरुक्तिरूपैः निर्वचनव्यक्तैः कृत्वा वेदश्रोत्रास्मानाया निह-
क्तिविद्या पर्यणंसीत्परिणता । खलु निश्चयार्थः सर्वत्र योजनीयः ॥

जात्या च वृत्तेन च नियमानं

छन्दो भुवद्वन्द्वमभ्युदीयम् ।

श्लोकार्धविश्रान्तिमयीनविष्णु-

पर्वद्वयीमन्थिसुचिह्नमभ्यम् ॥ ७६ ॥

जात्येति ॥ जात्या मात्रावृत्तेन वृत्तेन पर्यवृत्तेन च नियमानं
दिधानूत वेदचरणस्थानीय छन्दः यदीयः भुवद्वन्द्वमभ्युदीयम् । किभू-
त छन्दः-श्लोकार्धविश्रान्तिः अत्रान्त नष्टो नविष्णुः श्लोका-
र्धविश्रान्तिमयीनविष्णुः पर्वद्वयीमन्थिः पर्व-पर्वद्वयीमन्थिः स
एव सुचिह्नं सन्धिः सन्धिः । यस्याः भुवद्वन्द्वमन्थिसुचिह्नमभ्यम् ।
पर्वद्वयीमन्थिसुचिह्नमभ्यम् ।

अनंशुपं ना गुणदीनेना-

हृता दयाना निवर्ति यदीया ।

१. अनंशुपं ना गुणदीनेना-
हृता दयाना निवर्ति यदीया ।
२. अनंशुपं ना गुणदीनेना-
हृता दयाना निवर्ति यदीया ।
३. अनंशुपं ना गुणदीनेना-
हृता दयाना निवर्ति यदीया ।
४. अनंशुपं ना गुणदीनेना-
हृता दयाना निवर्ति यदीया ।

५. अनंशुपं ना गुणदीनेना-
हृता दयाना निवर्ति यदीया ।
६. अनंशुपं ना गुणदीनेना-
हृता दयाना निवर्ति यदीया ।
७. अनंशुपं ना गुणदीनेना-
हृता दयाना निवर्ति यदीया ।

विलेपनेति ॥ विलेपनस्य सकंपूरचन्दनाद्यङ्गरागस्यामोदेन
परिमलेन या मुत् हर्पस्तेन हेतुना आगतेन । तथा—तस्या
भैरव्याः कर्णपूरोत्पले सर्पति एवंशीलेन समीपगतेन च । तथा—
तीशदूतेन कामसंदेशहरेण मधुव्रतेन भ्रमरेण रह एकान्ते नल
एव रमणीयो चरणीयश्चेति कर्णे किंचिदुच्यमानामिव । अन्योऽपि
दूतो रहसि कर्णे कैथयति ॥

विरोधिपर्णाभरणाश्मभासां

मल्लजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।

सरस्वचापभ्रमचालितैः नु

भ्रुवौ विलासाद्वलिते बहन्तीम् ॥ ९५ ॥

विरोधीति ॥ विरोधिनोऽन्योन्यविरुद्धाः शुभ्रकृष्णनीलादयो
वर्णा येषामाभरणाश्मनामलंकारत्वात् या भासो दीप्तयस्तासां
मल्लजिकौतूहल मलयुद्धकौतुकमीक्षमाणाम् । परस्परपमदं कु-
र्वती रत्नदीप्ती विलोकयन्तीमित्यर्थः । अन्योऽपि प्रभुर्मलयुद्ध-
कौतुकमीक्षते । तथा—विलासात्कटाक्षविक्षेपवशाद्वलिते वक्रिते
भ्रुवौ बहन्तीं धारयन्तीम् । किंभूते भ्रुवौ—सरेण सादृश्यात्स्व-
चापभ्रमाचालिते नु वितर्के ॥

सामोदपुष्पाशुगवासिताङ्गीं

किशोरशाखाग्रश्यालिमालाम् ।

वसन्तलक्ष्मीमिव राजभित्तैः

कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति ॥ तथा—अतिसुन्दरतल्लभेन सामोदः सहर्षः
पुष्पाशुगः कामस्तेन वासितमधिष्ठितमङ्गं यस्यास्ताम् । अथ
च—सामोदानि सुगन्धीनि पुष्पाणि, आशुगो मलयानिलस्तैर्वा-
सिताङ्गी सुरभीकृतस्वरूपाम् । तथा—किशोरणि सूक्ष्माणि शा-
खाग्राग्रद्वययो येषामेवंविधाः शया हन्ता यस्या एवंविधा आलि-
माला सखीसमूहो यस्याः । यद्वा—नूतनशाखाग्रवद्वालपल्लववद-
तिरक्ताः करा यस्या एवंभूता आलिमाला यस्यास्ताम् । अथ
च—वालशाखाकिसलयशयालिमाला भ्रमरपद्मिर्वस्या सा ताम् ।
तथा—तै राजभिरभिलष्यमाणाम् । कामिव स्थिताम्—कल्पद्रु-
मैरप्यभिलष्यमाणां वसन्तलक्ष्मीमिव स्थिताम् । वासित इति म-
नुबन्तात् 'तत्करोति-' इतिष्यन्ताद्वासशब्दाच्चाष्टौ ॥

पीतावदातारुणीलभासां

देहोपदेहात्किरणैर्मणीनाम् ।

गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमैः-

नाभीविलेपान्पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ९७ ॥

पीतेति ॥ तथा—पीता अवदाता श्वेता अरुणा नीला भा ये-
षां मणीनां किरणैः कृत्वा देहोपदेहाच्छरीरानुलेपनादेतोः यथा-
क्रमं गोरोचना चन्दनं कुङ्कुमं एणनाभी कस्तूरी एतैः कृतान्विले-

पान्पुनरुक्तयन्तीम् । निरर्थकान्कुर्वतीमित्यर्थः । 'बहुष्वनियमः'
इति नीलशब्दस्य पूर्वनिपाताभावः । गोरोचनेत्यादि चन्दनादिभिः
पूर्वं समासः कार्यः ॥

सरं प्रसूनेन शरासनेन

जेतारमश्रद्धतीं नलस्य ।

तस्मै स्वभूपाटपदंशुशिल्पं

वलद्विषः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९८ ॥

सरमिति ॥ तथा—सरं प्रसूनेन कुसुमरूपेणातिपेशलेन
शरासनेन धनुषा नलस्य जेतारं जैत्रमश्रद्धतीमसंभावयन्तीम् ।
अतः कारणात्तस्मै कामायातिद्वंद्वं वलद्विष इन्द्रस्य कार्मुकमर्पयन्तीं
ददतीम् । किंभूतं कार्मुकम्—स्वभूपासु स्वीयकर्णाद्यलंकारेषु
द्विषदो रत्नानि तेषामंशवस्तेषां शिल्पं निर्माणरूपम् । भैरवीभूपा-
रत्नकिरणैरेव साधनैः सरेण नलो जय्यो नान्यैरित्यर्थः । नाना-
वर्णेन्द्रधनुर्वद्यदीया रत्नशोभेति भावः ॥

विभूषणेभ्योऽवरमंशुकेषु

ततोऽवरं सान्द्रमणिप्रभासु ।

सम्यक्पुनः कापि न राजकस्य

पातुं दशा धातृधृतावकाशाम् ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति ॥ तथा—विभूषणेभ्योऽवरमंशुभाते वर्त-
मानेष्वंशुकेषु राजकस्य राजसमूहस्य दशा पातुं न धात्रा धृतः
कृतोऽवकाशोऽन्तरालं यस्या सा । अनेनैव भूषणेणैव न धृताव-
काशमित्युक्तम् । तथा—ततः अंशुकैर्भ्योऽवरं सान्द्रमणिप्रभा-
सु राजकस्य दशा पातुं न धातृधृतावकाशाम् । एवं कापि कस्मि-
न्नप्यवयवप्रदेशे पुनरा राजकस्य दशा सम्यक्सामस्त्येन यथावस्थि-
तरूपेण च द्रष्टुं धातृधृतावकाशाम् । विभूषणाशुकमणिप्रभाच्छा-
दित्वात्किमप्यङ्गं राजदृष्टिगोचरो नाभूदित्यर्थः । यावद्यावद्वस्तु
गोप्यते तावत्तावदवलोकनार्थमुत्कण्ठा भवतीति सर्वेऽपि तदवलो-
कनार्थं सोत्कण्ठा जाता इति भावः ॥

प्रकारान्तरेणाप्यमुमर्थमाह—

प्राक्पुष्पवर्षैर्वियतः पतद्भि-

द्रैष्टुं न दत्तामथ न द्विरैः ।

तद्भीतिभुयेन ततो मुखेन

विधेरहो वाञ्छितविजयत्रः ॥ १०० ॥

प्रागिति ॥ तथा—वियतो गगन-
संतुष्टैर्देवैः भैरवीशिरसि मुक्तैः पुष्पवर्षैः
न दत्ताम् । अथ पश्चात्तदनुगामि-

१ 'अत्र यथामत्यमप्यङ्कारः' इति साहित्यविद्याधरी । २ 'अशो-
क्षेक्षालंकारः' इति साहित्यविद्याधरी । ३ 'अशोपनागिश्चोक्तिरन्तरः'
इति साहित्यविद्याधरी ।

१. 'अव नान-सूतः' इति साहित्यविद्याधरी । २. 'अथ ऐकमुद्रा-
मोदकम्' इति साहित्यविद्याधरी । ३. 'अथ कल्पविद्धि-
विद्याधरी' इति साहित्यविद्याधरी । 'अथ ऐकमुद्रा-मोदकम्-
विद्याधरी' इति श्रीशिवः ।

सलो दुर्जनं पुरुष आभ्या नीलोत्पलकर्णपुराभ्यां कृचा श्रवसोः कर्णयोः कुण्डलिकारूपाहृदयद्वयात् अपरादौ च्युतौ शरौ नीलोत्पले एव बाणौ यस्य तं काम व्यापयिता कथयिष्यति । कर्णद्वये नीलोत्पलद्वय कर्णप्रीकृतं, कुण्डलिके लक्ष्ये । कामस्य च पुष्पा-शुगत्वादिन्दीवरयोस्तद्गणत्वं युक्तम् । धानुफल्य बाणाभ्या लक्ष्यमन्तरा गन्तव्यम् । इन्दीवरलक्षणौ बाणौ कर्णयोरुपरि वर्तते इति कामो लक्ष्याच्युतसायक इति खलो वदिष्यतीत्यपकीतिरूपौ जातावित्यर्थः । कर्णपूरदर्शनान्मदनोद्वेको भवतीति भावः ॥

रजःपदं षट्पदकीटजुष्टं

हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।

अद्यात्मभूराद्विद्यतां स भैम्या

भ्रूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टि चापम् ॥ ११८ ॥

रज इति ॥ स आत्मभूः कामो भैम्याः भ्रूयुग्ममेव अन्तःमध्ये आधेयत्वेन धृतो मुष्टियेन । मुष्टिना मध्ये धृतत्वादृश्य-मध्यम् । एवंभूतं चापमद्य आदिचतां नूतनं धनुः करोतु । किं कृत्वा—पुष्पमयं पुराणं जीर्णमात्मनःप्रापं हित्वा । यत्—रजःपदं परागत्यानं काष्ठचूर्णत्यानं च । तथा—षट्पदा एव कीटास्तैः सेवितं घुगादिकीटसेवितं च । पुष्पचापापेक्षया चास्याधिकस्तान्-ध्यांभूतनत्वम् ॥

पद्मान्हिमे प्रावृषि खञ्जरीटा-

न्निभुर्यमादाय विधिः क्वचित्तान् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः

पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ ११९ ॥

पद्मानिति ॥ विधिः ब्रह्मा पद्मेभ्यः खञ्जरीटेभ्यः यं सारमा-दाय तान्प्रसिद्धास्त्रीलोत्पलकीटान्हिमे शीतकाले, खञ्जरीटान्प्रावृषि वर्षाकाले क्वचिद्विद्वत्पितृत्याने क्षिप्तुः क्षेपणशीलः सन् प्रतिवर्षं प्रतिवर्षं तेन पद्मखञ्जनेभ्यो गृहीतेन सारेण एतदीयं दृष्टिद्वय-मुच्चैरतितरां पुष्पाति वर्धयति । प्रतिवर्षं पद्माद्यभावात्त्रेद्वये च शोभाधिक्याचक्षेदेनैव सारेण शोभाबुद्धिरिति भावः । पद्मानि-त्यादौ 'न लोका-' इति पद्यनिषेधः । 'वा पुंस्ति पद्मं नलिनम्' इत्यनरः ॥

एतादृशोरिहैर्विशेषं

भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणज्ञौ ।

इतीव धाताकृत तारकालि-

स्त्रीपुंसमाध्यस्थमिहाक्षियुग्मे ॥ १२० ॥

एतादृशोरिति ॥ धाता इतीव हेतोः, अनुमयं कथयन्निवेति वा, अनेन कारणेन वा, इहास्तित्रेयुगे तारके एतादृशोपुंसौ अ-नरदंपती तयोः नाध्यस्थं मध्यमागवतित्वम् । अथ च—साक्षित्वं

अकृत । इति किम्—जनः एतादृशोर्भैमीनेत्रयोः अम्बुहहैः पद्मैः सह विशेषं तारतम्यं तयोः पद्मेनेत्रयोः गुणज्ञौ तारतम्यवेदिनौ भृङ्गौ भृङ्गी च भृङ्गश्च तौ कमलानि रमणीयानि, भैमीनेत्रे वा इति पृच्छतु । मध्यस्थो हि संशयं छिनत्ति । कमलानि परित्य-ज्यालिजायापत्योरत्रागमात्त्रेयोरिव रमणीयत्वं ताभ्यां कथितम् भैमीदृशौ कमलादधिके अतिनीलकृतीनिके चेति भावः । भृङ्गा-विति 'पुमान्निष्ठा' । पृच्छद्विकर्मा । स्त्रीपुंस इति 'अचतुर-' इति साधु ॥

व्यधत्त सौधे रतिकामयोस्त-

न्नक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः ।

तदग्रजाग्रतपृथुशातकुम्भ-

कुम्भौ न संभावयति स्तनौ कः ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ॥ तयो रतिकामयोः भक्तं वय यौवनं कर्तुं तस्या हृदि वासभाजो रतिकामयोः कृते सौधे द्वौ प्रासादौ कर्म व्यधत्त । द्वयोः सौधद्वयं युक्तम् । सौधद्वयकरणे प्रमाणमाह—यस्मात् कः पुरुषो भैम्याः स्तनौ तयोः सौधयोरग्रे उपरि जाग्रतौ प्रकाशमानौ पृथू पीवरौ शातकुम्भकुम्भौ सुवर्णकलशौ न संभावयति तर्क-यति । अतो वयसा रतिकामार्थं पृथक् सौधे कृते एवेत्यर्थः । सौधयोरुपरि सुवर्णकलशभ्यां भाव्यम् । तत्त्वाने कुचौ जाता-विति भावः । अन्योऽपि भक्तः स्वर्णकलशभूपितौ प्रासादौ रचय-ति । सर्वदा रतिकामयुक्ता सुवर्णकुम्भतुल्यकुचा चैवमिति भावः ॥

अस्या भुजाभ्यां विजिताद्विसात्किं

पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनम् ।

इहैष्यते तन्न गृहाः श्रियः कै-

र्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भुजाभ्यां पृथक्प्रत्येकं विजिताद्वि-भूताद्विसात्प्रसूनं विसप्रसूनं कमलमेव करो यलिरगृह्यत किं प्रत्येकं दण्डो गृहीतः किम् । अथ च—कमलमेव हस्तवेनादी-कृतमिति वितर्कः । कुत एतदित्याशङ्क्याह—इह लोके भुजयोः तत्करभूतं कमलं कैः लोकैः श्रियो गृहाः वसतिस्थानत्वेन शोभा-ल्यत्वेन च न इष्यते । कैर्वा लोकैः कर एव करदादयैव न गीयते कील्यते । अपि तु सर्वैरपि । भैमीहस्तयोः श्रीगृहत्वं कर-शब्दाच्चात्वं च विद्यते कमलस्य श्रीगृहत्वं लोकप्रतिद्वम् । करत्वं च विजिताद्विसादण्डरूपत्वेन गृहीतं तदुक्तमित्यर्थः । विसकनलान्ध्यामपि एतदीयं वाहुकरमनिसुन्दरतरनिमि भावः । गृहाः पुंस्ति च भूद्वयेव इत्यनरः ॥

छन्नैव तच्छंवरजं विसिन्या-

स्तत्पद्ममस्यास्तु भुजाग्रतय ।

अथ च—रात्रौ सर्वदा कमलसंकोचात्स्वेनैव वदनाकारेण जातम् ।
चन्द्र एवास्या निर्मातेत्यर्थः । अतिसुकुमारा अतिगौरी, चन्द्रव-
दना चेयमिति भावः ॥

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः
श्वासं वितेने मलयानिलेन ।
अमूनि सूनैर्विदधेऽङ्गकानि
चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १२९ ॥

अस्या इति ॥ स प्रसिद्धो मधुरेव वसन्त एवास्याः कारुः
शिल्पी चारुयोग्यो नान्यः । यतः—सः अस्याः श्वासं मलयानिलेन
वितेने निर्ममे । तथा—अमूनि प्रत्यक्षदृश्यान्त्यतिमुदून्यङ्गकानि
इत्यान्यङ्गानि चम्पकादिपुष्पैः विदधे निर्ममे । वाचं पिकस्य प-
ञ्चमस्वरेण चकार । एतत्सर्वं वसन्ताधीनमेवेति तेनैवेयं निर्मिता ।
सुगन्धिश्चास्मा पुष्पवन्तुद्वन्नी कोकिलालापा चेति भावः । 'पदं
मयूरो वदति स चेन्मत्तत्तु पञ्चमम् । पुष्पसाधारणे काले पिकः
कृजति पञ्चमम्' ॥

कृतिः सरस्वैव न धातुरेपा •
नासा हि शिल्पीतरकारुज्येयः ।
रूपस्य शिल्पे वयसाऽपि वेधा
निजीयते स सरकिङ्करेण ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एषा सरस्वैव कृतिर्निर्माणं, न धातुः । हि
यस्याद्य(व)स्याः शिरसी इतरकारुभिर्ज्येयो न । यतः—वेधा
रूपस्य शिल्पे निर्माणविषये सरस्य किङ्करेण वयसा कामोदीपनेन
तारुण्येन नितरा जीयते । बाल्यापेक्षया तारुण्ये रामणीयकस्या-
धिक्यान्मदनेन जीयते इति किं वाच्यमित्येपर्यं । तस्मान्मदन-
ः कृतिः, तारुण्येन समदनातिरमणीया च कृतेयमिति भावः ॥

गुरोरपीमां भणदोष्कण्ठं
निरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुम् ।
श्रमः सरस्वैव भवं विहाय
मुक्ति गतानामनुतापनाय ॥ १३१ ॥

निरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुम् ।
श्रमः सरस्वैव भवं विहाय
मुक्ति गतानामनुतापनाय ॥ १३१ ॥

तत्रेति ॥ तत्र न्यस्यते देवो मृगयाम् । अन्तरिक्षे सरसं ताल-
मगमयन्तु पुत्रे । किं तु यः—अयमाद्यवयस्य सारसमृगस्य
दनयान् पश्यन्तु पुत्रे । अतः पश्यन्तु पुत्रे । अतः पश्यन्तु पुत्रे ।
॥ १३१ ॥

॥ १३१ ॥

अतिसौन्दर्याद्वाचस्पतेरपि वागगोचरः । अन्येनापि समर्थेन सग-
र्वस्य गर्वशातनं क्रियते । ओष्ठकण्ठम्, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावेः ॥

आख्यातुमक्षित्रजसर्वपीतां
भैमीं तदेकाङ्गनिखातदृक्षु ।
गाथासुधाश्लेषकलाविलासै-
रलंचकाराननचन्द्रमिन्द्रः ॥ १३२ ॥

आख्यातुमिति ॥ इन्द्रलला एकाङ्गे एकैकस्मिन्नवयवे
निखाता समारोपिता इह दृष्टियैस्तेषु राजसु मध्ये अक्षित्रजैः
सर्वाङ्गेषु पीतां दृष्टां नेत्रसहचरेण दृष्टसर्वावयवां भैमीमाख्यातुं
वर्णयितुं गाथा श्लोक एव सुधा तस्या आश्लेषाख्याः कला अलं-
कारविद्यास्तासां विलासैः श्लेषालंकारयुक्तश्लोकनिर्माणकौशलैः ।
अथ च—गाथारूपायाः सुधाया आ सामत्येन यः श्लेषः संबन्ध-
स्तेन पञ्चदशकलाविलासैः सुधासंबन्धस्य कलानां च विलासैर्वा
आननचन्द्रमलचकार । वक्ष्यमाणप्रकारेण श्लेषेण वर्णयामासेत्यर्थः ॥

स्मितेन गौरी हरिणीं दृश्यं
वीणावती सुस्वरकण्ठभासा ।
हैमैव कायप्रभयाङ्गशेष-
स्तन्वी मतिं क्रामति मे न कापि ॥ १३३ ॥

स्मितेनेति ॥ इयं भैमी स्मितेन कृया गौरी अप्सरोविशेषः
पार्वती या, तथा—इमा हरिणीं हरिणीं देवाङ्गना च, तथा—
सुस्वरकण्ठभासातिनसुस्वरकण्ठभासा वीणावती देवाङ्गना वीणा-
युक्ता च, तथा—कायप्रभयाङ्गशेष-
हैमा देवाङ्गना सुस्वरा च
तथा—अत्राननचकाराणां सौम्यता । निष्ठुरवयवस्यैः । ते
कृया मेनकाऽपि तन्वी सुन्दरी नाम कामरि । उद्दिष्टा नय-
नीत्यर्थः । कापि नयो मे नति न कामरि । उद्दिष्टा न नय-
नीत्यर्थः । केनचिद्देशेन कामादिनाम्नम्, न तु मर्त्येति मर्त्य-
बोधव्यपत्तरोन्मत्तकारादिव रामणीयारा, शिरामेयमिति
भावः ॥

इति स्तुवानः नविधे नलेन
विलोकिताः शङ्कितमानसेन ।
व्याकृत्य मत्सोचितमधेमुक्ते-

नविधे नलेन
विलोकिताः शङ्कितमानसेन ।
व्याकृत्य मत्सोचितमधेमुक्ते-

॥ १३३ ॥

वञ्च एतानपि त्रीन् भूधारेण रत्नेन सान्तरौ व्यवहितः भृशोऽति-
शयित आन्तरो मानसः शान्तभावो विरक्तत्वं येषां तान्निवृत्तान-
प्यनुरक्तप्रकार स कामो वो पुष्पाकं मुदं वितनुतां वित्ताययतु ।
किं कुर्वन्-इषुपञ्चनेन जगतां चक्षुरादीनि पञ्चेन्द्रियाणि क्षोभय-
न्विकारं प्रापयन् । सृष्टिस्तितिप्रलयकारिणो देवेरानपि यः स्व-
राश्रकार तस्य भवद्वशीकरणे कः प्रयास इति तदर्थीनाः सन्तः
पुनः पुनर्यथेच्छमेनां विलोक्यतेति भावः । सृष्ट्यादिक्रमेणाभ्य-
हितत्वात्पूर्वनिपातः । पञ्चनेन पञ्च परिमाणस्य सद्वस्त्वर्थे 'सं-
ख्याया' संज्ञासङ्घ- इति कन् ॥

पुष्पेषुणा ध्रुवमभूनिषुवर्षजसि-

हुंकारमन्त्रवलभसितशान्तशक्तीन् ।

शृङ्गारसर्गसिक्तव्यणुकोदरि त्वं

द्वीपाधिपान्नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥२६॥

पुष्पेति ॥ शृङ्गाररसस्य सग्रे निर्माणे रसिकं प्रीतिमत् पुनः
पुनः तन्निर्माणशीलं व्यष्टिकं तद्वदनिहृतं तदेव वा उदरं यस्यास्त-
त्तनुदिः हे हृत्कोदरि, त्वं अनून्दीपाधिपान्पुष्करादिसप्तद्वीपेश्वरा-
न्नाहो नयनयोगोचरत्वं नय प्रापय । अनुग्रहवृत्त्या विलोक्ये-
त्यर्थः । किंभूतान्-पुष्पेषुणा ध्रुवं लिखितम् । इषुवर्षे वाणमोचने
जप्यत इति जसिः जपितो हुंकाररूपो मन्त्रः तस्य बलेन शक्त्या
कृत्वा भस्मिता नाशिता शान्तशक्तिः उपशमप्रभावो तेषां तान् ।
जसिरित्येव युक्तः पाठः । अन्योऽपि हुंफडादिमन्त्रबलेन कल्पि-
च्छक्तिं दूरीकृत्य वशीकरोति ॥

स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्धं

भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।

द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य

निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ॥ २७ ॥

स्वाद्विति ॥ हे निलन्दस्य विकलितस्य पुष्करस्य कनलस्य
तिरस्करणे जये क्षमे अक्षिणी लोचने यस्यानसंतुदिः भैमि,
स्वादूदके नधुरसलिले जलनिधौ समुद्रे सवनेन नास्त्राग्नेन राज्ञा
सार्धं तव वारिविहारलीला जलक्रीडाः भव्या रम्या भवन्तु ।
तस्मात्पुष्करस्य द्वीपस्य पति तं प्रणिदं सवननानावनमुं राजानं
भज वृणोष्व । 'तन्द्रा निद्राप्रनीलयोः' इत्यमरः ॥

सार्वभौमभावभवदद्भुतनाभिकूपे

स्वभौममेतदुपवर्तनमात्मनैव ।

स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतर्दाया-

मेतद्रूहे परिगृहाण शर्चाविलासम् ॥ २८ ॥

सायतेनेति ॥ आजतेन दक्षिणापतेन सह वरमानः सायते-
सत्य भावलेन भयदुपयमानमुततमाययं यस्यादेवभूतो नाभि-
कूपो यस्यानसंतुदिः सलज्जनाभस्मिन्निहरे भैमि, एतस्य
सवनस्योपवर्तनं देहा आत्मनैव भौमं भूतो भवत्यस्य नैव ।

त्वमेतर्दायामेतर्देशसंवन्धिनीं एतद्राजसंवन्धिनीं वा श्रियमेव
स्वाराज्यं स्वगंराज्यं नार्जयसि । अपि त्वमेव । त्वम् एतद्रूहे शर्चा-
विलासं परिगृहाण । इन्द्रतुल्यमेनं शर्चावत् त्वं वृणोष्वेति भावः ।
कूपस्य च सायतेत्वनाश्रयकारि । 'नीवृज्जनपदौ देशविपयौ तूपव-
तेनम्' इत्यमरः ॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयंभू-

न्यग्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।

स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं

सर्वेषु कारुण्य करोतु करेण दर्पम् ॥ २९ ॥

देव इति ॥ तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतलच्छाये न्यग्रोध-
मण्डलतले मण्डलाकारवटवृक्षाध प्रदेगे यः स्वयंभूमेत्या देवः
स्वयं साक्षात्स्वरूपेण किल प्रतिदं वसति, स ब्रह्मा त्वां स्वहृक्ष-
णननन्यकल्पमनन्यसदृशं नेत्रशिल्पं निजनिर्माणं विलोक्य सर्वेषु
कारुण्य शिल्पेषु विषये करेण दर्पं गर्वं करोतु । एवं सुन्दरतरदि-
लपनिर्माणकुशलो मदमन्यस्य हस्तो न विद्यत इति त्वां वीक्ष्य तस्य
बुद्धिरुदेत्यतीति भावः । अन्येन कल्प्यते निर्मायत इत्यन्यकल्पं
तत्र भवति । अन्येन निर्मातुमशक्यमित्यर्थः । अन्यस्माद्वीपदून-
मेवं न भवति । कल्पवन्तं वा ॥

न्यग्रोधनादिव दिवः पतदातपादे-

न्यग्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।

तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां

द्वीपस्य पश्य शिखिपञ्चमातपत्रम् ॥३०॥

न्यग्रोधेति ॥ हे भैमि, त्वं तं न्यग्रोधं वटं तस्य द्वीपस्यात-
पत्रनिवातपत्रं छत्रतुल्यं पश्य । किंभूतं न्यग्रोधम्—दिव आका-
शाप्यतत आतपादेरप्मानृष्टपादेः न्यग्रु अधोदेशे रोधनाद्विराकर-
णादिव न्यग्रोधं 'न्यग्रु रगदि' इति न्यग्रोधः इति साम्बयन् ।
अतिशीतलच्छायेनित्यर्थः । तथा—अवरोहैः शाखोत्पन्नमूलैः कृत्वा
आत्मनरं धारयति एवंभूतनिव स्थितम् । किंभूतमातपत्रम्—
पाकीनि फलानि नीलानि दलानि पर्णानि च तेषां द्युतिभ्यां
रक्तनीलशोभान्नां कृत्वा शिखिपत्रवं रक्तनीलमपूरपत्रविरचितम् ।
समस्तमपि द्वीपं तच्छाये वर्तत इति शेषः । अन्योऽपि बहुतरं
भारं हस्तादिना धारयति । न्यग्रोधस्य च केवलस्य इति निपा-
ताद्व्यग्रोधशब्दः साधुः ॥

न श्वेतवां चतु वा भुवनेषु राज-

हंसस्य न प्रियवत्मा कथमस्य कीर्तिः ।

चित्रं तु यद्विद्यदिमादयमाविशन्तो

क्षीरं च नाशु च मिथः दृष्टवाननोति ३१

१. एतदेव सर्वं न्यग्रोधस्य न्यग्रोधः, न्यग्रु, यदे-
न्यग्रु न्यग्रु इत्येवम् । २. इत्येवम् । ३. इत्येवम् । ४. इत्येवम् । ५. इत्येवम् । ६. इत्येवम् । ७. इत्येवम् । ८. इत्येवम् । ९. इत्येवम् । १०. इत्येवम् । ११. इत्येवम् । १२. इत्येवम् । १३. इत्येवम् । १४. इत्येवम् । १५. इत्येवम् । १६. इत्येवम् । १७. इत्येवम् । १८. इत्येवम् । १९. इत्येवम् । २०. इत्येवम् । २१. इत्येवम् । २२. इत्येवम् । २३. इत्येवम् । २४. इत्येवम् । २५. इत्येवम् । २६. इत्येवम् । २७. इत्येवम् । २८. इत्येवम् । २९. इत्येवम् । ३०. इत्येवम् । ३१. इत्येवम् ।

नन्विति ॥ ननु भूमि, ते आन्तरं मानसमेतत् राज्ञो भुज-
योर्वित्तं प्रतापः तत् स्तुतिपाठका ये वन्दिनस्तेभ्यो जाता एवं-
भूतयाप्यनया गिरा ह्य इति विवृतनाम्नि अत्रास्तिराजनि
रागि अनुरागयुक्ते किं नाजनि । प्रभकाकु । कुतो नाजनीति वा ।
किंभूते—शाकद्वीपप्रशासिनि शाकद्वीपाधिपे । किंभूतया गिरा ।
सुधीषु पण्डितेषु सुधीभवन्त्या अन्यतोभवन्त्या । आकर्षयता विदु-
पान्मृतरूपया । विदुषामेवान्मृतरूपया न त्वन्यजनानामिति वि-
रागसूचनम् ॥

शाकः शुक्च्छदसमच्छविपत्रमाल-

भारी हरिष्यति तरुस्तत्र तत्र चित्तम् ।

यत्पल्लवौषपरिरम्भविजृम्भितेन

ख्याता जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ३८

शाक इति ॥ तत्र द्वीपे स शाकनाना तरुनश्च चित्तं हरिष्यति ।
किंभूतः—शुक्च्छदः कीरपत्रं सना छविषंपानेवंभूतानि पत्राणि
तेषां मालां विभर्तीति । स क—यस्य शाकस्य पल्लवौषाणां परिर-
म्भः संबन्धस्तस्य विजृम्भितेन विलम्बितेन हरितो नीलवर्णः सत्यो
जगत्सु हरित इति ख्याताः स्फुरन्ति । पुनरत्रसंबन्धेन दिशो
हरित इति मान्दवं नाम जातमित्यर्थः । मालाभारी, 'इष्टकेशिका'-
इति हेत्वः ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तरुपत्रजन्ना

यन्मारुतः कनपि संमदमादधाति ।

कौतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः

श्रद्धां पराशरपुगणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

स्पर्शेनेति ॥ तत्र शाकद्वीपे स चामो तरुस्तत्र शाक तस्य
पत्रेभ्यो जन्म यस्य पुत्रभूतो मारुतः स्पर्शेन ह्वा कनप्यप्यु-
त्तमं हर्षमादधाति स्फोटनीति यत् किल भूयते त्वत्तु कौतूहल-
मनुभूय भूयः पुनः पराशरपुगणस्य विष्णुपुराणस्य कथान्तरेऽपि
स्यान्तरेऽपि श्रद्धामानिषत्तु इति विवेहि पुरः । यत्रयथात-
त्सर्गादालोको जायते पर इति विष्णुपुराणवचनम् । अस्म-
ज्जन्मास्तस्य विद्यते । अनुभवादि सत्यं जानीहीत्यपि
भूयः शब्दार्थः । भूयती चामो भद्रा चेति वा ॥

क्षीरार्णवस्तत्र कटाक्षरविच्छदाना-

मन्वेतु तत्र विकटाधितमायतासि ।

बेलावन्तीरनतत्रितिरिभिन्नचुम्बि-

किर्नोरितोभिचयचारिमचापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

क्षीरेति । हे जगत्पति विशालवन्द्ये, क्षीरार्णवे यो वन्द्यः

बेलाभूमौ वनततिवेनपङ्क्तिः तस्याः प्रनिविश्वचुम्बी प्रनिविश्व-
धारी । अत एव किर्नोरितः नानावर्णो जातः विचित्रित जमि-
चयसरद्वसद्भासस्य चारिमा सौन्दर्यं चापलं चञ्चलत्वं च ताभ्यां
कृत्वा तत्र कटाक्षस्य रुचीना कान्तीनां छाया परम्परास्तां
विकटाधितं विलम्बितमन्वेत्यनुक्रान्तौ । क्षीरमयत्वात्स्वतः शुभ्राः
क्षीरवृक्षप्रनिविश्वसंबन्धाच्च नीलाः क्षीरोदतरङ्गास्तवदीपश्वेतनील-
विशालकटाक्षकान्तिनितुल्या भवन्वित्यर्थः । विकटाधितम्, लोहि-
तादेराकृतिगण्वाक्षयपन्ताद्भावे निष्ठा ॥

कैलोलजालचलनोपनतेन पीवा

जीवातुनानवरतेन पयोरसेन ।

अस्मिन्नखण्डपरिमण्डलिनोरुमूर्ति-

रध्यास्यने मधुभिदा भुजगाधिराजः ॥ ४१ ॥

कैलोलैति ॥ अस्मिन्जीरोदे मधुभिदा श्रीविष्णुना भुजगाधि-
राजः शैरोऽध्यास्यतेऽविद्यते । किंभूतः शेष—अनवरतेन भूय-
ना पयोरसेन दुग्धरसेन ह्वा पीवा परिपुष्टः । किंभूतेन—कहो-
लजालस्य तरङ्गमदस्य चलनेन कृत्वा उपनतेनान्तिकागतेन ।
तथा—जीवातुना प्राणधारणहेतुत्वाजीवनौषधभूतेन । किंभूतः—
अत्रण्ड सर्वदा परिमण्डलिना उर्वी मूर्ति शरीर यस्य । श्रीविष्णु-
स्य पूजो देव इत्यर्थः । पीवा, इति 'धुमास्ता-' इतीकार ॥

त्वद्वृषमपदवलोकजनजातशू

पादाञ्जयोरिह कगहुलिलालनेन ।

भूयाचिराय कमला कलितायधाना

निद्रातुन्यमनुगेऽपिनुं प्राहा ॥ ४२ ॥

त्वदिति ॥ हे भूमि, इह शीरोदे कमला यो पादाञ्जयो-
अस्यकमलयो, कगहुलिलालनेन मङ्गलं प्राप्य श्रीविष्णो
निद्रातुन्यं निद्रातुन्यं विद्रातुन्यं विद्रातुन्यं विद्रातुन्यं विद्रातुन्यं
धानाङ्गोत्तमधाना मङ्गलं प्राप्य शूराङ्गान् । किंभूता—इत्य-
या सपत्न्या अवलोकनेन प्राप्ता यथा मङ्गलं प्राप्य । यत्र श्री-
विष्णुरेता चेद्विद्यते, तत्र ना विद्रातुन्यमनुगेऽपि मङ्गलं प्रा-
प्य तन्ना भूदिति निद्रा मुक्ता निद्रातुन्यं विद्रातुन्यं विद्रातुन्यं
नरैश्च भवदिवसः । नरैश्च तन्मङ्गलं प्राप्य मङ्गलं प्राप्य ।

बालावर्गैः दृष्टकर्मिण्यैश्च कृता वि-

मनोदनाचारिण्यैः परिगृह्यतु ।

स्वद्विभक्तमनसः सन्तानि शान्ति-

पादाङ्गुलीनिवरा नम्राङ्गुलीनि ॥ ४३ ॥

बालैश्च स्वद्विभक्तमनसः सन्तानि शान्ति-
पादाङ्गुलीनिवरा नम्राङ्गुलीनि ॥ ४३ ॥

तव विभ्रमेण विलासेन भ्रमणं वनविहारमन्माजानं भ्रमरादि
खेदजलं तद्धारयन्त्येवंशीलाभ्यः पादाद्गुलाभ्यो गलितया निरु-
तया । एतस्मिन्वृते उदयाचले कीदृष्यमिति भावः ॥

नृणां करम्वितमुदामुदयन्मृगाङ्क-

शङ्कां स्रजत्वनघजङ्घि परिभ्रमन्त्याः ।

तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमासं

कश्मीरसंभवसमारचनाभिरामम् ॥ ४४ ॥

नृणामिति ॥ हे अनघजङ्घि सुन्दरजङ्घि, तत्र द्वीपे प्रसिद्धे
वा उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमन्त्यान्वय दृश्यं दर्शनयोग्यमासं सुग-
करम्वितमुदां संजातानन्दानां नृणामुदयन्मृगाङ्क उदयाप्रस्थान्द्र-
स्तस्य शङ्कां भ्रमं स्रजतु करोतु । किभूतं सुगम्—कश्मीरमंभं
कुङ्कुमं तस्य समारचनया उद्भूतेनैनाभिरामं रमणीयम् । उदयाचले
आरक्तवर्दीयमुखदर्शनात् चन्द्र एवायमुदितः किमिति बुद्ध्या
सर्वेषां हर्षो भविष्यति । तस्मादेनं वृणीष्येति भावः । अनघजङ्घि,
'नासिकोदरौष्ठः' इति द्वीपः ॥

एतेन ते विरहपावकमेत्य ताव-

त्कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।

अङ्गीकरोपि यदि तत्तत्र नन्दनाद्यै-

र्लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥ ४५ ॥

एतेनेति ॥ हे मैमि, एतेन राज्ञा ते तव विरहपावकमेत्य
प्राप्य कामं निश्चितं तावत्प्रथमं हव्य इति स्वनाम कलितान्वय-
मनुगतार्थमन्वभाव्यन्वभूयत । हव्येनाग्निं प्राप्य यथातुभूयते
तद्वदनेनानुभूतमित्यर्थः । अतो हूयते इति हव्यम् । यदि अशुना
त्वमेनमङ्गीकरोपि वृणुष्वे तत्तर्हि अयं तव नन्दनाद्यैः पुत्रपौत्राद्यैः
कृत्वा स्वमात्मानमपि लब्धान्वयं ननु निश्चितं प्राप्तवंशमातनोतु
ननु संयोजने वा । अन्वयः संयोज्यो वंशश्च । यदीत्यनेन स्वीका-
रस्य पाक्षिकत्वं द्योतयति ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्ब्यभुजद्रुमेऽपि

वाग्देवतायतनमञ्जुसुखाम्बुजेऽपि ।

सामुद्र दूषणमजीगणदेकमेव

नार्थी बभूव मद्यवा यदमुष्य देवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीति ॥ सा मैमी अमुत्र हव्ये एकमेव दूषणमजीगणत्
यत्—मद्यवा देवोऽमुष्य अर्थी याचको न बभूव । किंभूते—
लक्ष्मीरूपाया लतायाः समवलम्ब्य आधारभूतो भुजलक्षणो द्रुमो
यस्य तस्मिन्मन्दरादयेऽपि । तथा—वाग्देवतायाः सरस्वत्या
आयतनं स्थानं मञ्जु सुन्दरं मुष्णाम्बुजं यस्य एवंविधेऽपि चतुःप-
ट्टिकलाप्रवीणेऽपि । इन्द्रो नलस्य याचको जातो न त्वस्य । नल-
स्यास्य महदन्तरमित्यर्थः ॥

१ 'सदेहभ्रान्तिमनोरन्त्यतरोऽन्धकारोऽस्तु' इति जीवानु. । २ 'सम-
वर्तन्त्य' इति सुखावबोधात्सपाठः । ३ 'तदेव' इत्यपि पाठः ।

लक्ष्मीविलामवगतैः गुमनः मुमुक्ष्या-

दस्मादिकुप्य भुवि लब्धगुणप्रतिदिम् ।

स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-

वाहाः पुनः मुरभितामिव गन्त्राहाः ॥ ४७ ॥

लक्ष्मीति ॥ विमानवाहा अस्मान् राज्ञो विह्वारानां कम्
तदनन्तरं पुनः स्थानान्तरं इमा भैमी निन्युरन्तं राज्ञा प्राप्ता
मासु. । के कस्यान्कामिव—गन्त्रवाहा जायतः गुमनं नु इति
मुष्याप्यप्रादिकुप्य सुगतिवतामिव । स्थानान्तरं नान्यत्र
त्यजे. । किभूनादस्मान्—लक्ष्मीविलामस्य प्रमतेपुंहात् । तदने
नथा । तथा—गुमनं नु पण्डितेषु सुगतात् । किमूतान्तिना-
भुवि लब्धगुणेन सौन्दर्यादिना प्रमद्विषया ॥

भूयन्ततो निखिलवाङ्मयदेवता मा

हेमोपमेयतनुभाममभापतनाम् ।

एतं स्वबाहुवहुवारनिवारितारि

चित्ते कुरुव कुरुविन्दमकान्तिदनि ॥ ४८ ॥

भूय इति ॥ ततः मा निखिलवाङ्मयदेवता हेना नाम इति
द्रुता तदुपमेया तत्सदृशी तनुमा कायकान्तिरन्त्यान्तानेनां मुने-
मदशाकायकान्ति वा भैमी भूयोऽभापत ऊचे । हे इत्यनेन
माणिस्यमणिभिः सकान्त्यः सदृशा दन्ता उन्त्यान्तमुद्धि, न
स्वबाहुभ्यां बहुवार निवारिता अरयो येन तमेन पुगेवर्तिनं कुरु
चित्ते कुरुव । वृणीष्येत्यर्थः । 'स्वबाहु-' इत्यनेन परानन्तं
सूचितम् । 'कुरुविन्द-' इत्यनेन बहुताम्बूलमञ्जुगादन्त्यान्त-
कत्वं सूचितम् । सकान्तीत्यत्र सदृशशब्दप्रायेण सहपदेनान्त-
विग्रहः समासः कार्यः । तत्र 'वोपमज्जनस्य' इति समासः । इति
इत्यत्र संयोगोपचवेऽपि 'नासिकोदर' इति द्वीपः ॥

द्वीपस्य पश्य दयितं शुतिमन्तमेनं

क्रौञ्चस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।

यन्मण्डले स परिमण्डलसंनिवेशः

पाण्डुश्चकास्ति दधिमण्डपयोधिपूरः ॥ ४९ ॥

द्वीपस्येति ॥ हे मैमि, त्वं क्रौञ्चस्य द्वीपस्य दयितं त्वं
शुतिमन्नामानम् । अथ च तेजस्विनं राजानं चञ्चलो नो ह्यदृ-
दिमन्तस्तस्य विभ्रमेण विलासेन कटाक्षेण पश्य । अनुमानेन
पश्येत्यर्थः । यस्य राज्ञो मण्डले राज्ये क्रौञ्चद्वीपं पण्डो नन्दो
वर्तुलः संनिवेशोऽवस्थानं यस्य स प्रतिद्व. पाण्डु. मुद्रो इति
मण्डसंज्ञकः पयोधिः तस्य पूरः प्रवाहश्चकान्ति । किञ्च इति
पुराणेषु श्रूयते—'क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन च । क्रौ-
चसंघतः क्रौञ्चद्वीपतुल्येन मानतः' इति विष्णुपुराणम् । मतेचकान्ति
रादिमिश्रं मस्तु इत्यपरपयांयं किञ्चिद्रूपभूतद्वि मण्डनितुल्यं
'मण्ड दधिभवं मस्तु' इत्यमरः ॥

तत्राद्रिरस्ति भवद्विनिहारयाची
क्रौञ्चः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्तर्दीवान् ।

हंसावली कलकलप्रतिनादवाग्भिः

स्कन्देपुण्ड्रविचरैर्विवरीतुकामः ॥ ५० ॥

तत्रेति ॥ तत्र द्वीपे स कौञ्जोद्भिः भवत्यास्तवाग्निविहारश्च
रणविलासगतिस्तं याचते एवंशीलोऽसि । स क.—यः त्वदीया-
न्गुणान्तौन्दर्यादीन् हंसावल्याः कलकलानां विस्तानां प्रतिनादः
प्रतिशब्दः स एव वाग्येपानेवंभूतैर्मुखतुल्यैः स्कन्दस्य इषवो
वाणास्तेषां घृन्तानि तैः कृतानि विचराणि छिद्राणि तैः कृत्वा
विवरीतुकाम इव वर्णयितुकाम इव स्फुरिष्यति । स्कन्देन वाणै
पर्वते छिद्राणि कृतानि, तेन कौञ्जदारण इति तस्य नाम जात-
मिति पुराणम् ॥

वैदर्भिर्दर्मदलपूजनयापि यस्य

गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।

तस्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्गमौले-

स्तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ५१ ॥

वैदर्भाति ॥ हे वैदर्भि भूमि, जनो यस्य दर्भदलेन या पूजना
तयापि मातुर्गर्भे जातु कदाचिदपि पुनर्नोदेति नोत्पद्यते । तन्मा-
त्रेणैव मुक्तत्वायुन. संसार न यातीत्यर्थः । पुष्पादिपूजया पुनर्नो-
देतीति किं वाच्यमित्यपेक्ष्य । त्वं तत्र देवे तस्य हरस्याचनां पूजा
रचय । यतः स देश स एव तन्मात्रं शिव एव दैवतं येषां ते
जनाश्च तेषामभिजन उत्पत्तिरूपान् । तस्मात्त्वमपि तं पूजयेत्यर्थः ।
'कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूमावप्यथ हायनाः' इत्यनर ॥

चूडाग्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशील-

स्तेनाः स्तनंधयसुधाकरशेखरस्य ।

तस्मिन्सुवर्णरसभूषणरम्यहर्म्य-

भूभृदटा घटय हेमघटावतंताः ॥ ५२ ॥

चूडाग्रेति ॥ तस्मिन्द्वीपे स्तनंधयो बाल सुधाकरश्चन्द्रः
शेखरे मौलौ यस्य शिवस्य सुवर्णरम एव भूषणमेवंभूतानि
अतएव रम्याणि यानि हर्म्याणि तान्येव भूभृत पर्वतास्तेषां घटा
परम्पराः घटय रचय । किंभूता —तेनघटावतंताः उपरि सुवर्ण-
कलशभूषिता अत एव चूडाग्रचुम्बि शृङ्गाग्रे स्थित सूर्यो यस्य
एवभूत उदयशैलस्य शीलं स्वभावः स्वरूपं तस्य स्तेनाश्चौराः ।
शिवशीलधर्मसुधाकरतुल्याभ्रास्तादान् रचयेति भावः । घटयेति
मित्राङ्गत्वं ॥

तस्मिन्मलिम्लुच इव सरकेलिजन्म-

धर्मोदविन्दुमयपौक्तिकमण्डनं ते ।

जालैर्मिलन्दधिमहोदधिपूरलो-

कलोलचामरमरुत्तरणि छिनत्तु ॥ ५३ ॥

तस्मिन्निति ॥ भो तरणि, प्रादुर्भूतपर्वते, तस्मिन्देशे जल-
मयपौक्तिकमण्डनं ते पुनर्नोदेति नोत्पद्यते । तस्मा-
त्त्रेणैव मुक्तत्वायुन. संसार न यातीत्यर्थः । पुष्पादिपूजया पुनर्नो-
देतीति किं वाच्यमित्यपेक्ष्य । त्वं तत्र देवे तस्य हरस्याचनां पूजा
रचय । यतः स देश स एव तन्मात्रं शिव एव दैवतं येषां ते
जनाश्च तेषामभिजन उत्पत्तिरूपान् । तस्मात्त्वमपि तं पूजयेत्यर्थः ।
'कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूमावप्यथ हायनाः' इत्यनर ॥

सर्पास्तुरतश्चमजातं धर्मोदकं शाम्यत्वित्यर्थः । चारोऽप्यपरद्वारेण
प्रविश्य मुक्ताद्याभरणं हरति । उदविन्दित्यत्र 'मन्यौदन—'
इत्युदादेशः ॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेपं

वेशन्तसंतरणदूरगमक्रमेण ।

अभ्यासमर्जयति संतरितुं समुद्रा-

गन्तुं च निःश्रममितः सकलान्दिगन्तान् ॥

एतदिति ॥ हंसस्य वेप आकारो यस्य नवनवं प्रतिदिनमपूर्वं
भवत् एतस्य यशः वेशन्तस्य पल्लवस्य संतरणदूरगमनयोः क्रमेण
परिपाद्या, पल्लवस्य संतरणे विषये दूरगमनक्रमेण पूर्वं सरसोऽर्धं
पश्चात्क्रियदधिकं ततोऽपि परतीर अनया परिपाद्या वा समुद्रा-
न्संतरीतुमुत्तरीतुं इत' समुद्रेभ्य एतद्देशाद्वा निःश्रम श्रमरहितं
यथातथा सकलान्दिगन्तान्दिगन्तान्नांश्च गन्तुं प्राप्नुमभ्यासमर्जयति ।
खलु निश्चये उत्प्रेक्षायां वा । श्वेतत्वाद्देशानां तद्रूप यशसा धृतम् ।
हंसा न भवन्ति किं त्वेतद्यश एव । अन्योऽपि महानद्यादितरणार्थं
वाप्यादौ तरणेनाभ्यासं करोति । नवं चाभ्यासयोग्यं भवति
बालाभ्यासो हि हृदतर इत्यर्थः । नवनवमिति प्रकारे द्वि-
क्तिः । अर्जयतीति वर्तमानप्रयोगाद्यशसोऽल्पत्वसूचनादसिन्नना-
दरः सूचितः ॥

तस्मिन्गुणैरपि भूते गणनादिरद्वै-

स्तन्वी न सा हृदयवन्धमवाप भूपे ।

दैवे निरन्धति निग्रन्धनतां वहन्ति

हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥ ५५ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा तन्वी भैमी गणनादिरद्वैरन्धयगुणैः भूते
पूज्येऽपि तस्मिन्भूते पुतिमनि हृदयवन्धं मनोऽभिलाषं नामाप ।
गुणवति तस्मिन्धये न प्रापेत्यत आह—दैवे निरन्धति कार्यप्रति-
बन्धकं सति प्रयासेन युद्धादियेन परुषाणि दुःसाहय्यापि पौरु-
षाणि पुरषकाराः कार्यं प्रति निग्रन्धनतां कारगता न वहन्ति न
धारयन्ति । हन्त खेदे । दैवतिरोधादुपगम्यपुनरागहेतुनाभूदे-
त्यर्थः । बागुरादिगुणेषु हतेनाद्वैतग्रन्थं प्राप्नोति । अन्यास्तु हृदयं
गुणेषु पतितमपि वन्धनं न प्रापेत्याहर्धेनित्यर्थः ॥

ते निग्नियरे नृपतिमन्यमिनाममुष्मा-

दंतावतंसशिविकांगभृतः पुनामः ।

रत्नाकरादिव तुषारमयूतलेखां

लेखानुर्जीविषुदया गिरिशोत्तमाद्भम् ॥ ५६ ॥

न इति ॥ अनयो रत्नरत्नरत्नना नृपतिमना निग्नियरे
रत्नरत्नरत्नने ते पुनामो नवनव इति भो नृपतिमना नृप-
तिमना नृपति निग्नियरे । नृप रत्नरत्नना देवा पुन-
र्नृपतिमना नृपतिमना नृपतिमना नृपतिमना नृपतिमना
नृपतिमना नृपतिमना नृपतिमना नृपतिमना नृपतिमना

सीत् । इदानीं त्वा दृष्ट्वा तत्सर्वं स्मरतु । ऐरावतकुम्भसदृशो ते
स्तनौ, कल्पवृक्षपल्लवसदृशं ते पाणिद्वयं, चन्द्रसदृशं ते मुखमिति
भावः । अतः सुन्दरीति संज्ञोपनम् । स्वच्छन्दमिति सर्वत्र संबन्धः ।
'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यमरः । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येक-
वद्भावो नपुंसकत्वं च ॥

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने

हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।

मीमांसयेव भगवत्वमृतांशुमौलौ

तस्मिन्महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे ॥६४॥

वेदैरिति ॥ तया मैत्र्या तस्मिन्महीभुजि अनुमतिः संमतिर्न
भेजे । कया कस्मिन्निव—पूर्वमीमांसया भगवत्वमृतांशुमौलौ दिव
इव । किंभूते—अखिलैर्लोकैर्वन्दितुल्यैः सत्यैर्वचोभिः कृत्वा कृता
कीर्तिः स्तुतिर्यस्य स कृतकीर्तिश्चास्ति रत्नं चेति । इतः कीर्तिरत्नं
यस्येति वा । तथा—हेतुं कारणं विनैव धृतो नित्यं परार्थं परकार्यं
यत्नो येन । स्वोपकारानपेक्षं कृतोपकारे । किंभूते दिवे-अखिलैः-
धृतुर्भिवंदैः वचोभिर्महावाक्यैः कृत्वा कृतं कीर्तिरत्नं यशोरत्नं
यस्येति । तथा—हेतुं कारणमन्तरेण धृतनित्यपरार्थयत्ने । परमका-
रुणिक इत्यर्थः । मीमांसापि वेदं प्रति कर्तृत्वमात्रेणेश्वरमज्ञीकृतवनी
न तु सर्वथा नास्तीति । 'विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धाधारिणे ॥' इति नमस्कारध्व-
णात् ॥

तस्मादिमां नरपतेरपनीय तन्वीं

राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।

स्त्रीभावधावितपदामविमृश्य याज्ञा-

मर्थी निवर्त्य विधनादिव विचवित्तम् ६५

तस्मादिति ॥ अथ अनन्तरं स जन्यजनो बाहकलोकं स्त्रीभा-
वेन स्त्रीत्वेन धावितपदां चालितचरणां गच्छतेति चरणचालनेन
संज्ञापयन्तीनिमां तन्वीं वृषाद्री मैत्रीं तस्माद्वरपतेरपनीयकल्प्य
अन्यं राजन्यं निन्ये प्रापयामास । तत्र दृष्टान्तः—अर्थी याचक
अविमृश्य दातुं निर्धनध्वनविचर्य याज्ञां विधनादिरदाविवत्त्वं
वित्तं धनेन वित्तं प्रतिदं पतिनम् । वित्तं प्रतिदं वित्तं यस्य इति
वा । एवंभूतमिव प्रापयन्तीत्यर्थः । किंभूता याज्ञान् 'यजनाचय-
तविच्छप्रच्छरक्षो नष्ट' इत्यस्मिन्सूत्रे तेषु पुल्लिङ्गेषु पदेषु याज्ञा-
नाद्री नष्टन्तो द्युत्पादितः । राक्षसाभ्यामादिषु पतन्ते इति
स्त्रीत्वभावेन स्त्रीलिङ्गतया धावितं शोधितं पदं रूपं यस्मात्तान् ॥

देवीं पवित्रितचतुर्भुजवानभागा

वागालपत्पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

अस्सारिणिष्पृषहपापमनाधपाणेः

पाणिग्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥६६॥

देवीति ॥ पवित्रितं सोमिकं एतदुत्तरमन्तरो यया पुत्र-

भूता वायुपा देवी पुनरिमां मैत्रीमालपदुवाच । किंभूताम्—गरि-
म्या कुलशीलसौन्दर्यादिगौरवेण सरस्वत्यागमनाद्वा गौरवेण अभि-
रामां मनोज्ञाम् । हे मैमि, अरिषु निष्कृपः कृपाणेन खजेन
सनाथो युक्तः पाणिर्यस्य एवभूतस्यास्य पाणिग्रहाद्वरिण्यात्स्वीयं
गुणानां सौन्दर्यादीनां गणम् । अस्य गुणसङ्घं वायुगृहाण । तुल्य-
गुणस्यास्य लाभात् ॥

द्वीपस्य शाल्मल इति प्रथितस्य नाथः

पाथोधिना वलयितस्य सुराम्बुनायम् ।

अस्मिन्वपुष्मति न विसयसे गुणाब्धौ

रक्ता तिलप्रसवनासिकि नासि किं वा ६७

द्वीपस्येति ॥ सुरा एव मदिरैवास्तु यस्य एवंभूतेन पाथो-
धिनाधिना वलयितस्य वेष्टितस्य शाल्मल इति प्रथितस्य
द्वीपस्य पतिरयम्, हे तिलस्य प्रसवः पुष्पं तत्समाननासिकि,
त्वं गुणाब्धौ गुणसमुद्रे वपुष्मन्नामनि । अथ च सुन्दरशरीरेऽस्मि-
न्नाजनि न विसयसेऽद्भुतं किमिति न प्राप्नोषि । अपि त्वाश्रयं
प्राप्नुचितम् । एवविधेऽस्मिन् रक्ता वा किं नासि । अपि तु रक्ता
भव । एवं वृणोष्वेत्यर्थः । सुरासमुद्रपतित्वं दोषः । शरीरधारिणि
गुणसमुद्रे विस्रयो युक्तः । वपुष्मति, अतिशायने मनुष्ये । नासि-
कीर्ति, 'नासिकोदर' इति जीष् ॥

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्रसत्सु

यत्तेषु पञ्चसु विभाय न सीधुसिन्धुः ।

तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं

सार्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ॥६८॥

विप्र इति ॥ यः सीधुसिन्धुः सुरासमुद्रः विप्रेऽगस्त्ये एकतमं
क्षारजलधिं धयति पिरति सति तेषु पञ्चसु इषिमण्डादिसमुद्रेषु
अस्मान्न पात्यन्तीति त्रस्तानु सन्तु न विभाय तत्रसे । त्रासगस्त्य
सुरापाननिषेधात् मां न पात्यन्तीति यो भयं तस्याज । त्वं तस्मि-
न्प्रक्षेपे सीधुसमुद्रेऽनेन च राज्ञा सार्धं निजालिजनेन च सार्धं म-
धुरा रक्ता मधुपानकेलीः मधुपानकीडा विधेहि रुहः । एतद्वरणे
नपुपानं तुलनम् ॥

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-

सौभाग्यकर्मणमयीमुपदां गिरिम्ने ।

तद्वीपदीप इव दीप्तिभिरौषधीनां

चूडामिलजलदकजलदगुनीयः ॥ ६९ ॥

द्रोण इति ॥ तत्र द्वीपे न प्रतिद्वि लक्ष्मणविशरूपीधरनाथं
हन्तुना नीतो द्रोणनामा गिरि भावेन सुखयितेन एव
सौभाग्यमनन्तरं जननं यैः पदभिर्नृपैः, वरीधरिणः तद्विषयमुपदा-
मुपदा अन्वयवित्त्वेन त्वमनेन वितरिष्यति त्वं तत्रा-
गमं पवित्रसुखद्वारे वे तुल्यं दित्त्वं दत्तं । द्रुविषयं पदं मत्ता
पुष्पेन दित्त्वं न लब्धते तत्र तु त्वं वितरिष्यति धरणां तद्विषयः
अतिशयि इत्यादि इति । किन्तु—यः पदभिः सुखयित-
व्यं तत्रा गिरिभिः त्वं उपदां विषयं दित्त्वं दत्तं । तत्र तु
वितरिष्यति इत्यादि मत्ता मत्ता एव कर्मदत्तं ॥

१. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १०. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ११. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १२. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २०. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २१. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २२. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । २९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३०. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३१. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३२. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ३९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४०. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४१. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४२. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ४९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५०. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५१. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५२. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ५९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६०. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६१. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६२. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ६९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७०. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७१. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७२. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ७९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८०. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८१. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८२. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ८९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९०. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९१. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९२. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९३. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९४. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९५. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९६. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९७. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९८. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । ९९. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः । १००. 'यजनाचय' इति सीधुसिन्धुः ।

दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्पः

कंदर्पलोक इव खात्पतितस्तुटित्वा ॥८३॥

यन्मौलीनि ॥ हे भैमि, यस्य मौलिरत्नं शिरोरत्नं त्वं उद्वि-
तास्युत्पन्नसि, स एष जम्बूद्वीपः त्वदर्थमिलितैस्त्वदर्थमागतैर्युव-
भिः कृत्वा भवाद्धराद्रीत्या कम्पः कम्पनगीलः बहुना दोलायितेन
दोलनेन कृत्वा तुटित्वा विच्छिद्य खात्पतितः कंदर्पलोक इव
विभानि । सर्वेऽपि युवानः कामतुल्या इत्यर्थः । द्वीपे रत्नमुत्प-
द्यते । अन्यदप्यान्तरालिकं वस्तु बहुना दोलनेन गगनाद्युटित्वा
प्रतति ॥

विष्वग्वृतः परिजनैरयमन्तरीपै-

स्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ।

हेमाद्रिणा कनकदण्डमहातपत्रः

कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८४ ॥

विष्वगिति ॥ हे राजपुत्रि, अयं जम्बूद्वीपः तेषां शाकद्वीपादी-
नामधीश इव राजेव राजति । राजचिह्नमेवाह—किंभूतः—अन्त-
रीपैः सिंहलादिद्वीपैरेव परिजनैः सर्वैर्विष्वक् सर्वतो वृतः । तथा—
हेमाद्रिणा मेरुणा कृत्वा कनकदण्डं सुवर्णदण्डं महातपत्रं महच्छ-
त्रं यस्य । तथा—कैलामस्य रश्मिचयः किरणसमूहरूपं चामर-
चक्रं चामरसद्विह्वलं यस्य । अन्योऽपि राजा परिजनैः सेव्यते ।
कनकदण्डातपत्रश्च चामरचिह्नश्च भवति ॥

एतत्तरुस्तृणि राजति राजजम्बूः

स्थूलोपलानिव फलानि विमृश्य यस्याः ।

सिद्धमित्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-

यूथानि केन तरुमारुरुहुः पथेति ॥ ८५ ॥

एतदिति ॥ हे तरुणि, एतस्य जम्बूद्वीपस्य चिह्नं तरु राज-
जम्बू राजति । एष क्र-निष्ठमित्रियो यस्या जम्बूयाः फलानि स्थू-
लोपलानिव स्थूलपापाणतुल्यानि विमृश्य दृष्ट्वा प्रियं भर्तारं प्रति
इदं इत्यादि निगदन्ति पृच्छन्ति । इति किम्—हे प्रिय, दन्ति यूथा-
नि इति मनूहाः । केन पथा तर्हं जम्बूवृक्षमारुरुहुरारुहाः । जम्बू-
यन्मादेवात्स जम्बूद्वीप इति नाम । राजजम्बूः, राजदन्तादित्वा-
स्परनिपातः ॥

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्ना

कुन्त्रापि मा तव रुचा विजितवश्रि यस्याः ।

तजाम्बवद्रवभवास्य मुधाविधाम्बु-

जम्बूमरिद्वद्वि नामनि कम्बुकण्ठि ॥८६॥

जाम्बूनदमिति ॥ भैमः कम्बुकण्ठि यद्वद्वेद्यवयवकण्ठि,
तेनैव नामेनैव नामेन कम्बुमरिद्वि कथ्यते इति दृष्टायुषः । मा
जम्बूमरं जम्बूद्वीपस्य नामनि नमोऽर्पयं वदति । किम्-
व—जम्बूद्वीपस्य जम्बूद्वीपस्य नामनि नमोऽर्पयं वदति । किम्-
व—जम्बूद्वीपस्य जम्बूद्वीपस्य नामनि नमोऽर्पयं वदति ।

भवा जाता । तथा—सुधाया विधा प्रकारो यस्य तादृशमम्बु रज-
पीयूषतुल्यजला । सा का—यस्या जम्बूनद्याः कृत्वा मरुतां नृ-
त्वा प्रशन्ता मृत्तिका जगति तव रुचा कान्त्या विजितवश्रि य-
शोभं जम्बूनद्या इदं जाम्बूनदं सुवर्णमिति विश्रुतिमेति । मृ-
त्तिका उत्तमं सुवर्णं, तदपि त्वदङ्गकान्त्या जितम् । 'प्रधान-
मृत्स्या मृत्ना च मृत्तिका' इत्यमरः । 'मृद्वन्तिकम्' मन्त्रोक्तम्-
याम्' इति सप्रत्ययः । जाम्बवम्, 'जम्बवा वा' इत्यम् । कम्बुकण्ठ-
'अङ्गात्रकण्ठम्यः—' इति डीप् ॥

अस्मिञ्जयन्ति जगतीपतयः सहस्र-

मस्त्रासुसार्द्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।

रम्भोरु चारु कतिचित्तत्र चित्तवन्धि-

रूपान्निरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥ ८७ ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्द्वीपे सहस्रमनेके जगतीपतयो एतौ
जयन्ति सर्वात्कपेण वर्तन्ते । हे रम्भोरु, अस्माकं रज्जु-
भ्यां यथाक्रमं साक्षां रिपवस्तेषां वनिताश्च येषां तेष्वनिगदन्ति
सु मध्येऽहं कतिचिद्राज उदाहरामि चारु वदामि । न चारु
ताम् मुदा निरूपय पश्य । किञ्चिन्तान्—तत्र चित्तवन्धिरूपान्ते
हारिसौन्दर्यान् ॥

प्रत्यर्थीयौवतवतंसतमालमालो-

न्मीलत्तमः प्रकरतस्करशौर्यमूर्ध्वं ।

अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसंततीनां

विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति किं ने ८८

प्रत्यर्थीति ॥ हे दमयन्ति, गुणसंततीनां मौन्यसौन्दर्य-
ज्ञानां विश्रान्तिधामनि विश्रान्तिस्थानेऽस्मिन्नवन्तिनृपतौ मनो
वर्तन्त इति शेषः । किंभूते—प्रत्यर्थीनां यौवत श्रीमन्मूढ-
वतसम्भूतान्तमालमाला एवोन्मीलन्ति प्रकटीकृतानि तनानि त-
प्रकरं समूहान्तस्य तस्करो विनाशकः शौर्यमेव सूर्याय ।
वैरिणां मृत्युरूपः । वीरानुरागिणो हि योषित इति श्रवणानि
अनुरक्तमानी मम प्रतिभानानि युक्तमिति भावः ॥

तत्रानुतीरवनयामिनपस्त्रिप्रिग्रा

ग्रिग्रा तत्रोमिभुजया जलकैलिकालं ।

आलिङ्गनानि ददती भविता वयस्या

हास्त्रानुवन्धिरमणीयमरोरुहास्या ॥८९॥

तत्रेति ॥ तत्र अवन्त्यां ग्रिग्रा नदी तत्र वयस्या मनो नदी
भवित्यति । (किंभूता—) अनुतीर नीरमनीये वनेषु रमिष्य-
पस्त्रिनो ग्रिग्रा यस्याः । तथा—जलकैलिकाले जलकैलिकाले
अभिभुजया नग्न्वाहना तत्रालिङ्गनादि ददती । तथा—हा-
स्त्राणां अनुवन्धिरां नीरमनीये तत्र रमणीये मरोरुदं वनद्वारा-
यस्याः । नीरमनीये मनसा नीरवशयनानि येन नदु-
वन्धयामि' इति वाक्यमीमांसा ।

अस्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी
जागति या मुभगयौवतमौलमाला ।
पत्याऽर्धकायघटनाय मृगाक्षि तस्याः
शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययाऽपि ९०

अस्येति ॥ हे मृगाक्षि, या भवानी पार्वती अत्य उज्जयिनी-
पुरमधिराज्याधिष्ठाय जागति स्फुरद्रूपा वर्तते । किंभूता—सुभगं
सुन्दरं यौवतं स्त्रीवृन्दं तस्य मौलमाला शिरोमाला । त्वं तस्या
भवान्या वरिवस्यया शुभ्रपया एतेन पत्या अर्धकायघटनाय शि-
ष्यापि भविष्यसि । एतद्वरणेन प्राणेशार्धरात्रीरत्नं सुलभमित्यर्थः ।
रूपेण शिष्या जातैव सेवनापि शिष्या भविष्यतीति चापेक्ष्यः ।
स्वीयं प्राणेशार्धत्वं तवापि करिष्यतीत्यर्थः । पुरम् 'अधिशय्य'-
इत्याधारस्य कर्तृत्वम् । भवानी 'इन्द्रवरुण-' इति पुंयोगे लोपा-
नुक्त ॥

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवल्गुभस्य
देवः स्वचन्द्रकिरणासृतसेचनेन ।
तत्रावलोक्य मुदरां हृदयेषु रुद्र-
स्तद्देहदाहफलमाह स किं न विभ्रः ॥९१॥

निःशङ्कमिति ॥ तत्रोज्जयिन्यां स देवो रुद्रः स्वचन्द्रकिरणा-
सृतसेचनेन मुदरा हृदयेषु रतिवल्गुभस्य कामस्य नि शङ्कं निर्भय-
मङ्कुरिततां प्रादुर्भावमवलोक्य तद्देहदाहस्य फलं प्रयोजनं किमाह
सि श्रुते वयं तत् न विभ्रः । तत्रत्याः स्त्रियः सर्वदा सखाना इदं
मया कृतः कानदाहो व्यर्थ एव जात इत्यर्थः । पुनः सहस्रधोत्पत्ते ॥

आगच्छतं विदधतोऽपि समिद्धकामा
नार्थीयते पृथमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेका-
नध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ९२ ॥

आग इति ॥ याना स्त्रिय आगच्छतं सपरितोषभोगादिनाप-
राधनहत्वं विदधतोऽपि उन्नेतोऽप्यस्य राज्ञः परप निष्ठमक्षर
नार्थीयते न मुपते । यतः—समिद्धकामा । सखानायास्त्यापराध
न गणयन्तीति भाष्य । याना इत्यनेन यस्त्वनायशापरपनाप-
नयोऽप्यदेऽपि सखानाभोगादुरित्यर्थः । अनध्याये हेतुनाह—तत्रो-
ज्जयिन्या हरमौलिं सदाहं स्थिता अनध्यायेतुतिथिः प्रतिपद्
तस्या हेतुमिद्ध चान्द्री एषा रेखा यत्ना गति न गच्छति ।
तत्र तत्र शनो सखायप्रकलाया अपि सखायप्रकलादरेणा-
न्तुष्टाप्रकलाया तस्य परप न भाषयति इति भाष्य । अथ च प्रति-
पदाशालित्वं इति यद्यपि सर्वानध्यायपरिपक्षा प्रतिपक्षो मु-
पपत् । तदर्थस्यैव विधिषु शुद्धप्रतिपदपरिपक्षापरिपक्षा न पश्यन्तीति
मुपमित्यर्थः । अतस्तत्परातिपक्षेऽस्य लेखः ।

भूपं व्यलोक्य न शत्रुरागुरक्तं
ना कुण्डिनावलिपुंरदरनन्दिनी तम् ।
अन्यानुरागनिर्मेन पितोऽस्मादा
जानामि सन्ध्याविलोकने रम्यम् ॥९३॥

भूपमिति ॥ सा कुण्डिनावलिपुंरदरस्य भीमस्य नन्दिनी पुत्री
दूरतरं सुतरामनुरक्तम् (अपि) सानुरागमपि तं भूपं न व्यलो-
कयत् । वा यस्मादन्यस्मिन्नलेऽनुरागेण तदतिरिक्ते विरसेन विग-
तेन रसेन अनुरागेण विलोकनात् विलोकरापेक्षयाऽविलोकनं स-
र्वथायवक्ष्यमेव रम्यं श्रेष्ठं जानामि मन्ये । यत्रानुरागो नास्ति त-
द्विलोकनेनापि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ॥

भैमीक्षितानि शिविकामधरे वहन्तः
साक्षान्न यद्यपि कथंचन जानते स ।
जुंस्तथापि सविधस्थितसंमुखीन-
भूपालभूषणमणिप्रतिविम्बितेन ॥ ९४ ॥

भैमीति ॥ अधरेऽधोभाने शिविकां वहन्तो दधाना भैमीक्षि-
तानि जुम्भगादीनि अनुरागचिह्नानि यद्यपि साक्षात् कथंचन
केनापि प्रकारेण न जानते सः, तथापि सविधे सन्निपे स्थिताः
संमुखीना भूपालास्तेषां भूषणमणिषु रत्नादिषु प्रतिविम्बितेन हे-
तुना जुंस्तथापि अनुरागचिह्नानि प्रतिविम्बवशाज्जानते स्मेत्यर्थः ।
संमुखं इत्यनेऽस्मिन्नित्यत्र प्रतिविम्बाधिकरणे रत्नादौ 'यथासुख-
संमुखस्य दग्नेनः खः' इति खः । भूषणमणिनां विशेषणं वा ॥

भैमीमवापयत जन्यजनत्तदन्यं
गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।
गात्रेयपीतकुचकुम्भयुगां च हार-
चूडासमागमवशेन विभूषितां च ॥ ९५ ॥

भैमीमिति ॥ जन्यजनः यादृक्मदं भैमी तस्मादन्यं नृप-
वापयत । न सा क्षितिः—रघुवंशमेषो भगवत्पथः गदा क्षिति-
तलमिव । निभूतां भैमी गदा च-भादेव मुखं तद्वर्णीतं गौर
कुचकुम्भयुगं यस्याः । गात्रेयस्याः स्कन्धगीष्माभ्यां पीत कुचकु-
म्भयुगं यस्याः उन्नतो पुत्रः सारः । तथा-हातो मुक्ताभूषणं कण्ठ-
स्थितम्, चूडा पादभूषणं शिरस्थितं सा भूषणं तत्रो यन्माग-
मवशेन विभूषिता रोमन्तवान् । हरश्चेव हातो चूडा तिरो-
भागलला सन्नागमवशेन विभूषितान् इत्याह । विभूषिता
मुपि उचिता च । न हेन, यन्मो इह । हाते याना चूडा च ।
इवहाव ॥

तां मत्सलाञ्छनदग्गच्छितचापनामा
नीगञ्जितभुवनभाषण भाषितेशा ।
प्रीडावडे किमपि सूचय चेत्तमा चे-
न्नीडारमं यद्मि गौडविडीरनीह ॥९६॥

त मेति । मत्सलाञ्छनदग्गच्छितचापनामा । नीगञ्जितभुवनभाषण भाषितेशा ।
प्रीडावडे किमपि सूचय चेत्तमा चे-
न्नीडारमं यद्मि गौडविडीरनीह ॥९६॥

त मेति । मत्सलाञ्छनदग्गच्छितचापनामा । नीगञ्जितभुवनभाषण भाषितेशा ।
प्रीडावडे किमपि सूचय चेत्तमा चे-
न्नीडारमं यद्मि गौडविडीरनीह ॥९६॥

अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः

श्यामाङ्ककूर्पुर्वपुर्वदनाञ्जमस्य ॥ १०३ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ हे भैमि, अयं पृथुनामा मथुराया अधिनाथो राजा । किभूतः—प्रत्यर्थिपाथिवाः शत्रुनुपाल एव पयोनिधयस्तेषां नाथे मयने मन्थपृथ्वीधरः मन्थशैलो मन्दरः । तथा—शर्वरीशध्वन्द्रः अस्याश्मश्रुजातमनुत्पन्नश्मश्रु कचराहितं वदनाञ्जमनुयाति नानुक्रोति । यतः—श्यामेनाङ्गेन कलङ्गेन कूर्पुर्वविचित्रवपुर्वस्य । तत्कलङ्गध्वन्द्रः श्मश्रुरहितैतन्मुखचन्द्रतुल्यो न भवतीत्यर्थः । वयं संघौ वर्तते इति भावः । न जातं श्मश्रु यस्मिन्, 'वाहिताम्नाडिपु' इति परनिपातः । पाथिव इति, 'तत्र विदितः' इत्यण् ॥

बालेऽधराधरितनैकविधप्रबाले

पाणौ जगद्विजयकार्मणमस्य पश्य ।

ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-

तारायमाणमुपरज्य मणि किणेन ॥ १०४ ॥

बाल इति ॥ हे अधरेणोष्ठेनाधरितानि जितान्यनेकविधानि नानाजातीयानि प्रबालानि पृथुवा विदुमा वा यया । तथा—बाले, त्वं अस्य राज्ञः पाणौ जगद्विजयस्य कार्मणं वशीकरणं मणि कङ्कणरत्नं पश्य । किभूत नमिन्—ज्याघातजेन किणेनोपरज्य श्यामीभूय रिपुराजकस्य रिपुनृपवृन्दस्य तदर्थं धूमकेतुतारायमाण धूमकेतुनक्षत्रवदाचरितम् । धूमकेतुनक्षत्रमुदितं सद्यथा राजक्षय करोति तथेति । नैकविधं विविधं प्रबालं यथेति वा । रिपवश्च तद्वाजकं च । अन्यथा आदिबुद्धिः स्यात् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्भ्रष्टभावः ॥

एतद्भुजारणिसमुद्रवविक्रमाग्नि-

चिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमलेखा ।

जातं ययारिपरिपन्मशकार्थयाधु-

विश्राणनाय रिपुदारहगम्बुजेभ्यः ॥ १०५ ॥

एतदिति ॥ धनुर्गुणकिण ज्याघातजः किणः एतस्य भुज एवाग्निर्नृपविकाष्ठ तस्मात्समुद्रवयिन्नातिः समुत्पन्नप्रतापवाहिसस्य चिह्नं चिह्नभूता धूमलेखा खलु निश्चये । यया धूमोऽश्लिङ्गम् । यया धूमलेखया रिपूणां शरास्तेषां दगम्बुजेभ्योऽधुविश्राणनाय रोदनवितरणाय जातम् । पतिवधादित्यर्थः । किभूतया—अरिपरिपन्मशकार्थयाधुना नराकालत्रिमुक्तिरूपोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथा । अत्रार्थशब्दो निवृत्तिवचनः । धूमलेखा हि दशां चाधुनि जनयति । अतिशूरोऽयमिति भावः । 'अभ्योऽन्धियैर्यत्पुत्रप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यनरः ॥

श्यामीकृता मृगमदैरिव माधुरीणां

धौतैः कलिन्दतनयानधिनम्यदेशम् ।

तत्राप्तकालियमहाहदनाभिरोभा

रोमावलीनिव विलोकयितासि भूमेः ॥ १०६ ॥

श्यामीति ॥ तत्र मथुराया अधिनम्यदेशो कलिन्दतनया यमुना

भूमे रोमावलीनिव त्वं विलोकयितासि । किभूताम्—माधुरीणां मथुरास्त्रीणां धौतैर्जलक्रीडाक्षालितैर्मृगमदैः कस्तूरीभिरिव श्यामीकृता न तु स्वतः श्यामामित्यर्थः । तथा—आप्ता प्राप्ता कालियस्य सर्पराजस्य महाहदेन कृत्वा नाभिरोभा यया ताम् । रोमराजिः स्वतः श्यामापि मृगमदैः श्यामतरा, कालियमहाहद्वक्त्रभीरया नाभ्या प्राप्तशोभा च, मध्यप्रदेशे च भवति । अनेन सह कालिन्ध्यां जलक्रीडां कुर्विति भावः ॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचार-

निर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूनैः ।

तस्मिन्ननेन सह निर्विशं निर्विशङ्कं

वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०७ ॥

गोवर्धनेति ॥ हे भैमि, तस्मिन् श्रीकृष्णक्रीडयातिप्रसिद्धे स्त्रीस्वरूपं वृन्दमवतीति वृन्दावनं मथुरासमीपवनं तस्मिन् । वृन्दस्य गोपालसङ्घस्य वने वा । त्वं अनेन राज्ञा सह निर्विशङ्कं सर्पादिभयरहितं यथा तथा पुष्पावचयादीनि वनविहारकुतूहलानि वनक्रीडाकौतुकानि निर्विशेषमुद्दिश्य । किभूते—गोवर्धननामाचलो गिरिलत्र वर्तमानाः कलापिचया मयूरसङ्घास्तेषां प्रचारेण संचरणेन निर्वासिता निष्कासिता अहयः सर्पा यस्मात् । तथा—घने निविडच्छाये । तथा—सुरभीणि सुगन्धीनि प्रसूनानि पुष्पाणि यस्मिन् । वृन्दावने 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति कोटरादित्वादीर्थः ॥

भावी करः करसहाकुरकोरकोऽपि

तद्वल्लिपलवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।

अन्तस्त्वदास्यहृतसारतुपारभानु-

शोकातुकारिकरिदन्तजकङ्कणाङ्कः ॥ १०८ ॥

भावीति ॥ हे भैमि, तस्य वृन्दावनस्य वल्लिपलवचये लताकिसलपवृन्दनये कररहा एव नखा एवाकुरास्ते एव कोरका यस्य एवंभूतस्य करः सौख्येनानायासेन लक्ष्यो ज्ञेयः भावी भविष्यति । रक्तत्वादनिन्दुत्वात्कोरकाकाररूपकोरकयुक्तः नायं किमपि कोरकयुक्तः पल्लवः, अथवा नखयुक्तो भनीकर इति मन्दहविषयत्वयोग्योऽपीत्यपिशब्दार्थः । यतः—अन्तः मध्ये त्वदास्येन हृतसाररूपदीपमुखनिर्माणार्थं हृतः मध्यदेशमंत्रनिश्रेष्ठभागो यस्य एवंभूतो वा तुपारभानुध्वन्द्वलस्य शोभातुकारिमाज्जकार करिदन्तजकङ्कणं तदेवाङ्गिहङ्कं यस्य । इन्दिदन्तयत्नयुक्तो भनीकरः, तद्वल्लिपलव इति पल्लवमप्ये करः सुखेन ज्ञातव्य इत्यर्थः । तत्रत्याः स्त्रियः प्रायसो दन्तयत्नानि शिञ्चति ॥

तजः श्रमाम्बु सुरवान्तमुदा नितान्त-

मुक्कण्टके लननटे तव संचरिष्णुः ।

खञ्जन्मञ्जनजनः पथिकः पिपामुः

पाता कुङ्कुमदपङ्क्तिमप्यङ्गम् ॥ १०९ ॥

तज इति ॥ हे भैमि, तत्र वृन्दावने जातं प्रथमं श्रावणं यमुनदः यमुनानने या जतः कुङ्कुमदपङ्क्तिमप्यङ्गं वक्षि-

कलुपमपि श्रमास्तु सुरतश्रमजनितं घर्मोदकं अशङ्क निःशङ्कं पाता
पास्यति । अपनेष्यतीत्यर्थः । किंभूतः—सुरतान्तमुद्रा सुरताव-
सानहर्षेण नितान्तमुत्कण्ठके रोमाञ्चिते तव स्मनतटे संचरिष्णु
संचरणशीलः । तथा—उज्ज्वलशृङ्गादिबाहुल्येन मन्द्रीभवन् ।
पथिको नित्यं मार्गस्थः । अत एव पिपासुस्तृपातः । अन्योऽपि
पान्थः कण्ठकिते देशे संचरिष्णुः । अत एव भग्नकण्ठकृत्वात्पङ्क-
वस्तुदकपानेच्छुनिर्मलोदकप्राप्त्यभावात्कर्मयुक्तमपि जलं निर्वि-
चारं पिबति ॥

पूजाविधौ मखभुजासुपयोगिनो ये
विद्वत्कराः कमलनिर्मलकान्तिभाजः ।
लक्ष्मीमनेन दधतेऽनुदिनं वितीर्णै-
स्ते हाटकैः स्फुटवराटकगौरगर्भाः ॥११०॥

पूजेति ॥ ये विदुषां पण्डितानां कराः मखभुजां देवानां
पूजाविधासुपयोगिनः तत्पराः । तथा—कमलेन दानमंघ्रिधना
जलेन निर्मलकान्तयः । अथ च पद्मनुल्याः । ते विद्वत्करा अनेन
राज्ञानुदिनं प्रतिदिनं वितीर्णैर्दत्तहाटकैः सुवर्णैः कृत्वा लक्ष्मीं दधते
धारयन्ति । किंभूताः—सुवर्णधारणादेव स्फुटः प्रकटः वीजकोश-
स्फुटद्वारगर्भा गौरमध्याः । पद्मा अपि देवपूजाविधासुपयोगिनः,
स्फुटेन वीजकोशेन गौरमध्याः । अतितरां दातारमिति भावः ।
'वीजकोशो वराटकः' इत्यमरः । कमलमध्यस्थिता पीतवर्णा व-
र्णिकेत्यर्थः ॥

वैरिश्रियं प्रतिनियुद्धमनामुवन्यः
किंचिन्न तृप्यति धरावलयैकवीरः ।
स त्वामवाप्य निपतन्मदनेपुवृन्द-

स्यन्दीति तृप्यतु मधूनि पिबन्निवायम् १११
वैरीति ॥ यः राजा वैरिश्रियं वैरिराजलक्ष्मीं प्रति लक्ष्मीकृत्य
वैरिभिः सह नियुद्धं नितरां युद्धमनामुवन्न प्राप्तुवन् किंचित्किमपि
न तृप्यति न तृप्यति । यतः—धरावलये एको वीरः शूरः । युद्ध-
मकुर्वन् वैरिमिदत्ताः श्रियो लब्ध्वापि युद्धेच्छामप्राप्त्यातृप्तः ।
सोऽयं अथ त्वामवाप्य त्वद्विषये एनमुद्दिश्य नितरां पतन्तो मदने-
पवः पुष्पाणि तेषां वृन्दानि तेभ्यः स्यन्दीनि मधूनि पुष्परसान्नि-
वन्निव तृप्यतु । सन्तुल्यमदनयुद्धलाभादित्यर्थः । एन वृणीष्वेति.
भावः । 'अनामवन्' इति पाठे (प्रति) नियुद्धं युद्धं युद्धं प्रति
युद्धमात्रे वैरिश्रियः प्राप्तुवन्न तृप्यति स त्वां प्राप्य तृप्यतु ।
श्रीभ्योऽपि त्वमधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि मद्यपानेन पूर्वममंतापहेतुं
विस्मरन्सन्तुष्यति ॥

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमान-
मध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।
तद्भावबोधवुधतां निजचेष्टयैव

व्याचक्षते स शिविकानयने नियुक्ताः ११२

तस्मादिति ॥ तस्मानुपादवतारिताक्षी दयं भैमी क्षितिप-

१ भव नन्देनपुराणेक्षेत्रा नैपथीयपूना तन्मनागमाद्रागानन्द-
कारित्वमवैरिजारेन यस्तुजनिः इति जीवानुः ।

निभी राजभिः क्रमेण परिपाठ्या गम्यमान राजसंविन्नं क्रमेण
गम्यमानं वा अध्वानमैक्षत । शिविकानयने नियुक्ता न्या-
जचेष्टयैवान्यप्रापणरूपेण मन्त्र्यापारेणैव नृपरवेषु प्रतिविम्ब-
तस्या भैम्याः भावोऽस्मिन्प्रायस्तस्य बोधो ज्ञान तेन बुधता पण्डि-
ततां व्याचक्षते स ज्ञापितवन्तः । तामन्य नृप प्रापयामासु-
त्यर्थः । अन्योऽपि भावबोधेन निजं पाण्डित्यं प्रकटयति ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां
त्रयस्यमूरुचलचक्षुपमाचक्षे ।
एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मी-
मक्ष्णोः सुखं जनय खञ्जनमज्जुनेत्रे ॥१११॥

भूय इति ॥ भारती त्रयस्य यश्चमूरुचलः तद्वचलवपुरः
लनेत्रां तां भैमी प्रत्यपर भूयोऽप्याचक्षे । हे राजननेत्र-
नेत्रे सुन्दरनेत्रे, त्वं एतस्य काशिनृपतेर्लक्ष्मीं कायकान्ति-
मक्ष्णोः सुखं जनय । एतदीयाक्षिलक्ष्मीमवेक्ष्येति वा । कौटिल्य-
इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्वस्तोऽपि काशिशब्दः ॥

एतस्य सावनिभुजः कुलराजधानी
काशी भवोत्तरणधर्मतरिः सरारेः ।
यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि
पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥११२॥

एतस्येति ॥ हे भैमि, या काशी सरारेर्हरस्य भवोत्तरा-
संसारसमुद्रस्य तरणे मृत्यानपेक्षत्वाद्वर्मेनौका, या पुन्यावने
भुजो राज्ञः कुलराजधानी वशापरम्परानिवासस्थानम् । मयातो-
रणत्वमेवाह—यां काशीमागताः प्राप्ताः दुरितपूरितचेतनोऽप्येवं
पापिनोऽपि चिरजं चिरकालसंचितं पापं निरस्य विरजीवन्ति
विगतजरजस्का भवन्ति विगतजरजोगुणाः सत्त्वप्रभानाः भवन्ति ।
मोक्षं लभन्त इत्यर्थः । धर्मतरिस्तनेन सर्वसाध्यनिगता नृ-
तम् । अविरजसोऽपि विरजसो भवन्ति । 'अरमन-.' इति
सलोपश्च ॥

आलोक्य भाविविधिकर्तृकलोकसृष्टि-
कृष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।
नामेच्छयेति त्रिपमात्रमद्यत यत्तां
संसारतारणतरीमसृजत्पुरीं सः ॥११३॥

आलोक्येति ॥ रुद्रः भवति भविष्यन्ति विविक्त-
वस्तुकर्तृकाया लोकसृष्टेः कृष्टानि दुःखान्यालोक्य वि-
कृपयैव रोदिति अरोदीत् । वस्तुललाटादुत्पन्नो रुद्रः
किमिति रोदिषीति पृष्ट. मन् नामेच्छया रोदिमांस्तुल्यं

१ वीरस्यपि 'क्रा.' इति हन्वादेशे 'काशिया' इति लक्ष्मी-
योगस्य हन्वान्काशिशब्दप्रमाणान्तरं न प्रमाणमनन् ।
'मर्वेभानुभ्य इन्' इति (उपादि) सूत्रेन निडात् काशिशब्द-
कारान्-.' इति त्रिविधत्वे लक्ष्मिनिर्दिष्टमाया । तथा च 'काश-'
श्रेष्ठा तीव्ररात्री तितर्ग च तप अग्नि । काशी मागता इति
'वराहसि' इति ॥

राजानः कति न सन्ति. पर यज्ञैः वृत्तीनयाचितवृत्तीन्वा मोक्षै-
कृत्तीन्मुमुक्षून्वाज्ञादिदानपात्रं कुर्वन्नतिवितरणशीलत्वात्कल्पवृक्ष-
तुल्यः काशीश्वर एव विशेषतः स्तोतव्य इति भङ्गाभिहितम् ।
सर्वनृपाधिकः सर्वभ्यो दाता पण्डितश्चायं तस्मादेनं वृणोष्वेति
भावः । 'द्वे याचितायाचितयोर्व्यासंरूपं मृतामृते' 'अमृतं
यज्ञोपे स्यात्' इत्यमरः ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कसा-

दस्यैव तत्र यदभूत्प्रतिभूः कृपाणः ।

दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव

नेदंकृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२६ ॥

अस्मा इति ॥ सर्वे नृपाः अस्मै नृपाय करं बलि कस्मात्कथं न
प्रवितरन्तु प्रयच्छन्तु । अथ च—दाताभूत्वात्स्वामिनेऽस्मै हस्तं
कथं न वितरन्तु । दातेन हि स्वामिने हन्तो दीयते । यद्यस्मात्
तत्र द्विविधेऽपि करदाने कृपाणः खड्ग अस्यैव प्रतिभूरभूत् । ते
राजानो दैवादिनाशकाले विपरीतदैववशाद्यदा न द्विविधमपि करं
प्रवितरन्ति वदति तदा निजस्य कृपाणस्य हस्तेन धारणाच्च इदंकृपा
अस्य कृपा नैव भवति. तदा कुदः सन् खड्गत्वेन तस्मिन्निहत्य
बलात्करं गृह्णात्येव । तदैवेत्यविलम्बायै एवकारो वा । हस्ते गृही-
तखड्गेनैव दद्याद्भीताः सन्तस्ते बलिमस्मै प्रयच्छन्ति । अथ च—
दाता भूत्वा हस्तदानं प्रयच्छन्ति । उभयविधकरदाने तव खड्गस्य
प्रतिभूत्वात् चेन्न प्रयच्छन्ति तर्हि त्वत्प्रबोधविधं करं गृह्णामी-
त्युक्त्वा बलात्करं गृह्णातीति भावः । लोके ऋणी चेन्न प्रयच्छति
तदा बलात्कारेण लज्जक एव गृह्यते । अस्य कृपा इति पट्टी-
मासः ॥

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूतुराग्र-

स्पर्शायुषां रयरसादसमापयद्भिः ।

द्वपेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहै-

र्वाहैरुप्यत सहस्रद्वर्गवर्गः ॥ १२७ ॥

एतदिति ॥ एतद्वलैरेतस्य सैन्यनूतैर्वाहैरथैः सहस्रनिन्द्रः
तस्य अर्वाश्च उर्ध्वश्चालस्य गर्वः सुराभ्रैर्भूमि न स्पृशामि, गगने
चरामि, वेगवाश्च नादोऽन्यो न विद्यत इत्येयरूपः अनुप्यत लसो
विनाशितः । किमूर्तैर्वाहैः—भुवः सुराग्रैः कुवा यः स्पर्शान्द्र-
पाणि यान्द्रायुषि स्थितयस्तेषां क्षणिकतामपि क्षणमात्रं वा स्पर्श-
पिता तामपि रयरसाद्देवानिनिवेशादनन्तमपयद्भिः । क्षणमात्रमपि
सुराभ्रैर्भूमिस्पृशतिरित्यर्थः । तथा—रगिर्नर्वैः. येषां साद्रन-
यरोक्तयोः केवल नभःक्रमणप्रवाहा गगनगगनपरम्परं येषाम् ।
वेगवशादल्पभूमान्नैः । केवलं ननन्ति क्रमणं येषां तेषां
वायूनां प्रवाहा तदाः । एवंवा येषां तेषां वायुमन्त्रा तद्व-
रिति वा । यानो तेषां केवलं वायुमन्त्रा तेषां तत्त्ववेगवैरपि
वायुमन्त्रा वायुमन्त्रा योरोत्पत्तिरित्येवमर्थः । तस्यैव
वर्गवर्गः इति वाक् सुसंशान्नित्यर्थः ।

तद्वर्णनासमय एव समेतलोक-

शोभावलोकनपरा तमसौ निरासे ।

मानी तथा गुणविदा यदनादृतोऽसौ

तद्भूतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ ॥ १२८ ॥

तद्वर्णनेति ॥ तस्य काशीश्वरस्य वर्णनासमय एव समेताः
समागता लोका नूतनराजलोकस्तेषां शोभा तस्या अवलोकनपरा
असौ भैमी तं काशीश्वर निरासे निराचकार । अन्यावलोकनेनैव
निराकरणं जातमित्यर्थः । तथा गुणविदातिविदुष्या भूभूतां सदसि
राजसभायां यद्यस्मान्मानी अभिमानवान् असावननादृतोऽवज्ञातः,
तत्तस्मात् दुर्यशसेवाकीर्त्येव मम्लौ । लजावशात्कालिमानं प्राप्त
इत्यर्थः । गुणिना हि राजसमक्षं कृताऽवज्ञाभिमानिनो दुर्यशसे
भवति, न तु मूर्खेण कृता । निरासे, 'उपसर्गाद्व्यत्यूलो.' इति
तद् । 'परासे' इति कचित्पाठः ॥

सानन्तानाप्यतेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाज-
श्चित्तेनाशाजुषस्तान्समसमगुणान्मुञ्चती गूढभावा ।

पारेवाग्वतिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमिकं शुभाद्री

निःसीमानन्दमासीदुपनिपदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥

सेति ॥ सा भैमी एवंभूतं नलक्षणं पुरुषमनु लक्ष्यीकृत्य
भूयोऽतिशयेन बहु अत्यर्थं तत्परीभूय नल एव तापयं यस्या एवं-
विधा भूत्वा उपनिपदो रहस्यभूतायाः धुतेरुपमा यस्या एवंविधा
उपनिपतुल्या आसीत् । किमूता सा—तेजसः सत्तायन्नेज सत्ताः
तेजस्विनो निखिलाः सत्ता मरुतश्च देवा पाथिमाश्च राजानस्ता-
नाप्य प्राप्य एतत्समीपं गत्वा समं युगपत्पश्यन्ती । यतो—गूढ-
भावा गूढास्या नलविषयमनुसारागोपायन्ती । किमूतास्तान्—अ-
नन्ताननवधीनानपितुनशक्त्यान् । तथा—दिष्टभाजः स्वयंवरकाले
समानतान्दैवभाजो यदुपनिपदो वा । तथा—चित्तेन चेतसा भाशा-
जुषो भैमीप्राह्यभिलाषिणः स्वस्तिप्रभिलाषिणः । तथा—अनन्तगु-
णाननुत्पत्तौ नन्द्यादिगुणान्परस्तादुपनिपदुपमा । पुनः किमूता सा—
शुभाद्री सुन्दरी । किमूतं पुरपन्—परेरागवतिरूपम् । वाच
पारे परतीरे वनेनानशीलं वागगोचरो वर्णयितुमशक्यं सौ-
न्दर्यं यस्य । अनिसुन्दरम् । तथा—चिदम्भोधि ज्ञानममुत्रं मरुल-
शास्त्रपाठान् । तथा—निःसीमानन्दमपरेजितानन्दं, सद्योमाह-
शक्तियुक्तं, भैमीप्राह्यभिलाषिणो निःसीमानन्दम् । एवं युगपन् ।
निःसीमानन्दं यथा तथा तदपरीभूयति वा । समं प्राप्यति वा ।
समनाशाजुष इति वा । नया राज्यलक्ष्म्या सह परमानन्ति
पुरपदितोपम वा । उपनिपदपि—अनन्तेनाकाशेन तद्विनाशमन्-
न्ताम् । तथा—दिष्टभाजः कालमहेतवान्, चित्तेन ननया सम
नार्थनाशाजुषो दिष्टभाजो दिष्टनोपुत्तान्, अनन्तगुणाननुत्पत्तौ
स्वरमगन्तव्यदिगुपुत्तान् । तथा—परेरागवतिप्राह्यभिलाषिणो
उदकजम्बा पद्मयोः, तेषां तेषां पद्मयोः, अन्तरेयया
मन्त्राय जाप्यन्ते तस्यां जाप्यन्ते पद्मयोः पद्मयोः
मन्त्रा ये मन्त्रो मन्त्र एवमिति मन्त्रा पद्मयोः
मन्त्रा ये मन्त्रो मन्त्र एवमिति मन्त्रा पद्मयोः
मन्त्रा ये मन्त्रो मन्त्र एवमिति मन्त्रा पद्मयोः

निजामयोध्यामपि पावनीमयं

भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥ ५ ॥

वृणीष्वेति ॥ गौरत्वलक्षणेन वणेन सुवर्णैस्तत्रोपसृत्य गौरत्वलक्षणाद्वर्णादादृत प्रेमास्पदीकृतं तस्मादधिक वा अनिगोर सुहृन्मरारोरमुत्पणनानाम् नृप त्व वृणीष्व । अयं अवनीपतिः भवन्मयस्त्वदेकचित्तं सन् निजामास्मीया परम्परायातां पायनीं पवित्रीकरणशीलामयोध्यां मुक्तिपुरीमपि न ध्यायति न स्मरति । परमानन्दरूपत्वान्मुक्तेः सकारादापि तत्र प्राप्तिरेतत्प्राधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि विलासी गुणवनीमपि निजां प्रियामचिन्तयन्नन्यामेव ध्यायतीत्युक्तिः । त्वर्यतितरामनुरक्तोऽयमेतं वृणीष्वेति भावः । वणात्, 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी । भवन्मय, 'सर्वनाम्नो वृत्तिनाम्ने-' इति पुवङ्गायः ॥

नं पीयतां नाम चकोरजिह्वा

कथंचिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी

चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥ ६ ॥

नेति ॥ हे भैमि, चकोरजिह्वा एतस्य ऋतुपर्णस्य मुखमेव चन्द्रलस्य चन्द्रिका प्रसन्नतारुपा उल्ला कथंचिकेनापि प्रकारेण न पीयतां नाम । चकोरजिह्वा सत्यचन्द्रचन्द्रिका पीयते, इयं स्वलीकमुखचन्द्रिकेति पीयतां ना वा । अत्रास्माकमौदासीन्यमित्यर्थः । परंतु चिरं भवन्मुखस्पृशी त्वदीपमुखसेवनतत्परं चकोरस्य चक्षुषी इमानेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां किमिति नाचामयसे पाययसे । अपि तु पाययस्व । अलीकत्वात्तादप्रसाभावाच्चकोरजिह्वा पानेऽकृतेऽपि तथा सुन्दरत्वाद्गुणनाथामसदादीनामशक्तत्वेऽपि तादृगाह्लादकत्वस्य सौन्दर्यस्य च प्रत्यक्षेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां चक्षुषी पाययस्वेत्यर्थः । अथ च चकोरजिह्वा भवन्मुखसेवाया अकृतत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं कर्तुमशक्यमिति युक्तम् । त्वदीपचक्षुष्यां तु चिरकालमुत्तमस्य भवन्मुखस्य सेवनात्तयोरेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं युक्तम् । उत्तमसेवया हि दुष्प्राप्यमपि वस्तु सुप्राप्यं भवतीत्याशयः । चिरकालमेतन्मुखकान्ति सादरं किं न पश्यति । अपितु पश्य । एवं वृणीष्वेति भावः । यद्वा जिह्वा अथ एव स्वाद्ये सामर्थ्यादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकायाश्चातिबहुत्वाच्चकोरजिह्वेयं कथंचिच्च पीयतां नाम । त्वन्मुखस्पृशोश्चकोरनेत्रयोस्तु पानं युक्तम् । अलीपत्तोरपि नेत्रयोर्भूयसो विषयस्य ग्रहणे सामर्थ्येनान्नावात् । किं पुनर्विशालयोरनयोरिति भावः । एते चकोरस्यैव नेत्रे भवन्मुखं स्पृशत इति नेत्रयो रमणीयत्वं चन्द्रिकापानयोग्यत्वं विलोकेनचानुर्यं च सूचितम् । अत्राचनेः प्रत्यवसानार्थत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना चक्षुषीः कर्तृत्वम् । 'निचक्ष' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विवक्षायां नात्मनेपदे प्राप्तिऽपि 'निगरणचलनार्थेन्यश्च' इति परस्मैपदप्राप्तेः आचानयसे इति चिन्त्यम् । एवं सति चकोरस्य चक्षुषी चिरं भवन्मुखस्पृशी वतेते । गतत्वमुखसेवां बहुकालं कुर्वत(वर्तते) इत्यर्थः । अत एव इमानेतन्मुखचन्द्रिकां किं न आचानयसे । सामर्थ्यात् चक्षु-

भ्रामिति शेषः । इति समाधानम् । आचानयमानम् । नोऽप्या अनीत्याचानयनीं करोति इत्यर्थे 'तत्करोति-' इति प्रत्यन्त्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्तप्रत्ययसामान्यतानावात्परस्मैपदाभावः । निगरणादिसुत्रेणानुवृत्तपरस्मैपदमज्ञया परस्मैपदस्य विधानात् 'सज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति, परिभाषया परस्मैपदं न भवतीति वा । आचाम इति, 'न कन्यमिचमाम्' इति मित्रनिषेधाद्ब्रह्मन्वाभावेः ॥

अपां विहारे तव हारविभ्रमं

करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।

कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतट-

बुध्यत्तरः सारवसारवोर्भिजः ॥ ७ ॥

अपामिति ॥ हे भैमि, आरवेण सहिताः सारवाः सरय्या इमे सारवाः पुत्रभूता जर्मयस्तेभ्यो जातः । पृषदुत्करो विन्दुसमूहः अपां विहारे अनेन सह जलक्रीडायां सत्या तव हारविभ्रमं त्वत्संयन्निहारविलासं करोतु । किभूतः—नीरे तरङ्गवमानः । तथा—कठोरातिकठिना पीना उच्चा त्वदीया कुचद्वयी तस्याल्लटे परितरे बुध्यत्तरोऽतिशयेन बुध्यन्विशीर्षमाणतरः । जलक्रीडावशाद्विच्छिन्नस्त्वदीयो मुक्ताहार इव शोभतान् । अथ च—पश्यतो लोकस्य भैमीहारः किमयमिति विशिष्टां भ्रान्तिं जनयतु । विगतहारे देशे हारविलास इति विरोधश्च । अथ च—पृषदुत्करः हरिणसङ्घः क्रीडाप्रदेशे क्रीडां करोतु युक्तम् । सरयूक्रीडाप्राप्त्यर्थमेतं वृणीष्वेति भावः । 'देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारवौ' इत्यनरः । दाण्डिनायनादिसुत्रेण सौधुः ॥

अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गा

कुले किलास्य प्रसभं स भन्त्यसे ।

विलङ्घयते चास्य यशःशतैरहो

सतां महत्संमुखधावि पौरुषम् ॥ ८ ॥

अखानीति ॥ अस्य कुले वशे पूर्वजैः सगरपुत्रैरिन्द्रनीताश्च हरणार्थं सिन्धुः समुद्रः पातालपर्यन्तमखानि स्वातः । कपिलशापदग्धानां तेषामेवोद्धरणार्थं भगीरथेनानीतया गङ्गायां समपूरि पूर्णः कृतः । तथा—श्रीरघुनाथेन रावणवधार्थं प्रसभं हठेन स सिन्धुः भन्त्यते वन्धनं नेष्यते । किलेति पुराणप्रसिद्धमेतत् । स एव इदानीमस्य यशःशतैर्विलङ्घयते च । सर्वे समुद्रमेव प्रतिपौरुषं किमिति कृतवन्त इत्यत आह—अहो युक्तमेतत्सतां महतां पौरुषं महतानेव संमुखं धावति प्रसरतीत्येवशीलम् । क्षुद्राङ्कुरयोरेक्षत एवेत्यर्थः । एवंविधा अस्य पूर्वजाः, श्रीरघुनाथश्च यस्मि-

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा

स्वराभृतन्यकृतमत्तकोकिला ।

शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा

निशापतिज्ञातिमुखीमिमां प्रति ॥ १४ ॥

युवेति ॥ सा वचसामधीश्वरा सरस्वती निशाकरस्य ज्ञाति-
सदृश मुखं यस्यास्तां चन्द्राननामिमां प्रति युवान्तरमन्यं वरं
शशंस वर्णयामास । किभूता—स्वराभृतेन न्यकृतस्तिरस्कृतो मत्तो
वसन्तहृष्टः कोकिलो यया । तथा—तद्दिशं यस्यां दिशि वर्णनीयो
युवा तिष्ठति तद्दिशा तदीयया दिशाभिमुख्येन संसक्तकरैव संव-
द्धहस्ता । हस्तेन तं निर्दिश्येति यावद् । सरस्वतीवाणीं माधुर्येण-
वाश्र्णोक्तु राजन्यानुरागेणेति स्वराभृतपदेन सूचितम् । ईश्वरेति,
'त्येदा-' इति वरच । अथ प्राणेश्वरीत्यादेः कथं साधुत्वम् ।
'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इतीश्वरेतिपि डीनरयोः सतीरित्यवेहि ॥

न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने

विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।

शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं

तरङ्गयापाङ्गदिशा दृशोस्त्वियः ॥ १५ ॥

नेति ॥ हे एणलोचने नृगाक्षि, त्वं पाण्ड्यभूमण्डनं पाण्ड्य-
देशस्य चूडामणिं मुकुटरत्नभूतं नृपं विलोचनेन पिपासस्यपि न न
पश्यसि तावद् । परं पातुमिच्छस्यपि नेत्यपेरर्थः । अनुचितमेतदि-
त्यर्थः । अथरेण तावन्न पिपाससि, परं विलोचनेनापि न पिपास-
सीति । द्वाभ्यां नेत्राभ्यां न पिपाससि परमेकेनापि न पिपाससीति
वा । तस्मात्त्वं शशिवत्प्रकाशं प्रसन्नमाननं यस्य तं पुनं नृपमी-
क्षितुं दृशोस्त्वियो नेत्ररश्मीनापान्नदिशा नेत्रप्रान्तदेशेन तरङ्गय ।
अतिमुन्दरमेनं कदाक्षैर्विलोकयेति भावः ॥

भुवि भ्रमित्वानवलम्बमम्बरे

विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।

अहो महावंशममुं समाश्रिता

सकौतुकं नृत्यति कीर्तिनर्वकी ॥ १६ ॥

भुवेति ॥ हे भैमि, महावंशं महाकुलीनममुं समाश्रिता ।
एतदप्येति यावद् । एवविधा कीर्तिरूपा नर्वकी सकौतुकं यथा
तथा धनानिलापराहिव्येन नृत्यति । अहो आश्चर्यम् । (आश्चर्यं)
लोकगतं कौतुकं नर्वकीगतमिति न पौनरुक्त्यम् । किभूता—एवं
भ्रमिषा । सकलं भूमण्डलं व्याप्येत्यर्थः । पश्चादवलम्बं यथा
तथा अन्यरे गगने विहर्तुं चरणान्यान्वात्परम्परायां परा आसत्ता ।
अन्यात्परम्परायां वा परा उल्लुष्टा । एतदीया कीर्तिर्भूलोकं पूर-
ननिव्याप्य लोचान्तरं व्याप्नोतीत्यर्थः । सेनायनपल्लवेन तदो-
क्ताहपन्तनमुमिति वा । नर्वक्यपि पूवं भूता भ्रमित्वा निराश्रयं
गगने नातिमुन्यात्परं सती नरान्तं वेणुनाश्रित्य वेणोरपरि
सकौतुकं नृत्यति । अथ च महान्तं पृथ्वीनाश्रिता नर्वकीति वा ।
चाहे इतिपि भूमापि गन्तुमपि न शक्नोति सा निराश्रित्य

महान्तं वेणुमाश्रित्य नृत्यतीत्यतिचित्रमित्यादि ज्ञातव्यम् । 'वंशो
वेणो कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि च' इति विश्वः ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वनं वना-

दटद्भिश्चैरटवीत्वमीयुपी ।

निजापि सावापि चिरात्पुनः पुरी

पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

इत इति ॥ इत अस्माद्वाङ्मः सकाशाद्भिद्या भयेन वनाद्वना-
न्तरमटद्भिर्गच्छद्भिर्भूपतिभिः उच्चैरतिशयेन अटवीत्वमरण्यानीत्व-
मीयुपी प्राप्ता सा प्रसिद्धा निजा स्वीयापि पुरी चिराद्वनान्तर-
भ्रमात्पुनरध्यासि (वापि) प्राप्ता । तथा—पुर्यां स्वीयं विलास-
मन्दिरं रतिगृहं पुनरप्यधिष्ठितम् । वनबुद्धौ वैत्यर्थः । राज्यभ्रशद-
शापेक्षयानेकवारं तत्रागत्य पुनरन्यत्र गत्वा पुनस्तत्रागच्छन्ती-
त्यर्थः । अनेन वैरिनगराण्युद्वासितानीति भावः । 'उपेयिवाङ्'-
इत्यत्र सूत्रे उपसर्गस्यातत्रत्वादीयुपीत्यत्र कर्तुः ॥

आसीदासीमभूमीवल्लयमलयजालेपनेपथ्यकीर्तिः

सप्ताक्षूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।

वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्पातिभूपातिभूय-

ध्रुवारत्नोद्भुपत्नीकरपरिचरणामन्दनन्दनखेन्दुः ॥ १८ ॥

आसीदिति ॥ हे भैमि, अस्माद्वीरात्पर उल्लुष्टः अन्यो वा क
आसीद्वा । अपि तु एवंविधोऽयमेव, न त्वन्यः कश्चिदित्यर्थः ।
किभूतः—सीमां समुद्रलक्षणां आ अभिव्याप्य सीमासहितं भूव-
लयं तस्य मलयजालेपनेपथ्यं चन्द्रान्नारागरूपं नेपथ्यं भूषणं
तदिव कीर्तियस्य । यदीयकीर्तिचन्द्रनधवलितसमुद्रमण्डितम-
ण्डलम् । तथा—सप्तानानक्षूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समा-
हारः सप्ताक्षूपारपारी सैव सदनं निवासस्थानं यस्य सप्तसमुद्रपर-
तीरवासी यो जनो लोकलेन घनमपिच्छिन्न उद्गीत उच्चैर्गाय-
नानश्वापप्रतापो यस्य, चापश्च प्रतापश्च वा यस्य सः । तथा—
पदयुगे चरणयुगले युगपत्सनकालमेव पतितः पतनशीला नम-
स्कारकारिणो भूपालेपां अनिभूयांसतिवह्नि यानि चूडारत्नानि
तान्येव वर्तुलत्वादुद्भुपत्न्यो नक्षत्ररूपाधन्द्रस्त्रियन्तासां कराणां
किरणानां परिचरणं सर्वतः संचरणं तेन । अथ च तासां हनैर्य-
त्परिचरणं चरणसेवा तथा कृत्वा अमन्दं नन्दन्तोऽनितरां समु-
द्रकान्तयो नत्वा एवेन्द्रवधन्त्रा यस्य । चरणपतितसकलराजशि-
रोमणिकिरणसंवर्धितनखरान्तिः । यदास्वी प्रतापवानत एव सरे-
नृपातिवन्द्यचरण एतादृशः कोऽपि नान्ति तस्मादेनं वृणाप्येति
भावः । अन्योऽपि पत्नीकररूढचरणसंवाहनेन नन्दति ॥

भङ्गाकीर्तिमपीमलीमसतमप्रत्यर्थिमेनाभट-

श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

१ 'लक्ष्मणर' इति जीकातुः । २ 'नर्वक्यपि' इति जीकातुः ।
कान्तवर्धनमन्त्रुः उ न इति, यथा उपायः उपायः उपायः
जम्बवन्तः इति, जम्बवन्तः इति, जम्बवन्तः इति, जम्बवन्तः इति
इत्युक्तं यथा यथा यथा यथा इति जीकातुः ।

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-
सीदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभम् ।

उज्जित्वा निजसन्न पद्ममपि तद्वत्कावनदीकृतं
लूतातन्तुभिरन्तरघ भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥३७॥

हित्वेति ॥ श्रीः लक्ष्मीः अद्यात्स भुजयोरन्तः मध्ये विश्रा-
म्यति शोभते । किं कृत्वा—दैत्यरिपोर्विष्णोः स्वभवनं स्वस्य गृहं
उरः हित्वा । तथा—तत् निजसन्न पद्ममप्युज्जित्वा । किंभूतमुर-
लक्ष्म्या त्यक्त्वाच्छून्यत्वलक्षणेन दोषेण स्फुटमासीदन्तः स्थिरी-
भवन्तो मर्कटकीटा उर्णनाभकीटास्तेषां करणेन निर्दुत्तं तै रचितं
कृत्रिमं सितच्छन्नमिव सितच्छत्र मण्डलाकारं धेतुं गर्भाण्ड(न्तः)
स्थापनस्थानं तद् भवंस्तद्रूपीभवन्कौस्तुभारयो मणिर्यत्र । किंभूतं
पद्मम्—लूतातन्तुभिः मर्कटीसूत्रैर्मर्कटसदृशैः । कमलसूत्रैरि-
त्यर्थः । व्यक्तं प्रकटमवनदीकृतं बद्धम् । विस्रतन्तुनामेव लूतात-
न्तुत्वेनोक्तिः परस्परमतिदूरे द्वे अपि भवने प्रति गतागतभ्या
श्रान्ता सती गृहद्वयं परित्यज्य अतिसमीपवर्तिनोरस्य भुजयोरेव
भवनयोः सुखेन निषीदति । अत्रैव स्थिरा भवतीत्यर्थः । कौस्तु-
भस्य ध्वलत्वाद्गुहाच्छत्रत्वेन, कमलसूत्राणां च सादृश्याद्गुहात-
न्तुत्वेनोद्देशः । 'लूता सी तन्तुवाये स्यात्' इत्यमरः ॥

सिन्धोजैत्रमयं पवित्रमसृजत्तत्कीर्तिपूर्ताद्भुतं

यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति क्वयः केवा न वाच्यमाः
यद्विन्दुश्रियमिन्दुरञ्चति जलं चाविश्य दृश्येतरो
यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागतिं यागेश्वरः ॥३८॥

सिन्धोरिति ॥ अयं सिन्धोजैत्रं समुद्रस्य जेतुं पवित्रमुज्ज्वलं
पावनं च तत्कीर्तिपूर्ताद्भुतं यशोरूपतडागार्थ्यनसृजतिर्नमे । यत्र
कीर्तितडागे जगन्ति ज्ञान्ति उज्ज्वलीभवन्ति ज्ञानं च कुर्वन्ति ।
यद्वर्णनविषये के वा क्वयः स्फुटु (१) रतनार्थसार्था अपि वाच्य-
यना मौनिनो न सन्ति । अपि तु सर्वेपि मौनिन एव भवन्ती-
त्यर्थः । अथ च—के वयो जलपक्षिण के वा तापसा न सन्ति ।
अपि तु तडागे यहवः पक्षिणस्तापसाश्च विद्यन्ते । इन्दुः यस्य
कीर्तितडागस्य विन्दुश्रियमञ्चति प्राप्नोति । यदपेक्षया चन्द्रोऽ-
लीयानित्यर्थः । अथ च—नहत्तडागस्य जलविन्दुरोभानिन्दुर-
ञ्चति । यदीपो विन्दुरेवेन्दुरित्यर्थः । यस्य च जलनाविश्य
प्रविश्येव दृश्येतरोः अस्मादिनेत्रयोरविषयभूतः असौ जगति
विद्यमानः स्फटिक एव भूः यस्य स कैलास एव जा(या)ने-
श्वरः स्फटिकधारीयलिङ्गरूपी जलदेवता जागति स्फुरति ।
समन्तापत्वाज्जले स्निग्धः स्फटिको न दृश्यते । इयमेव स्फटिक-
परीक्षा । उज्ज्वलतरैरत्कीर्तिरुल्लसति इयं कैलासो न दृश्यते ।
इन्दुर्जले चाविश्य जले प्रतिविम्बितः सन् यद्विन्दुश्रियमञ्चति
या । अनौ इन्दुरेव यस्य जलनाविद्यादृश्यः स्फटिकनिमित्तो
यागेश्वरः सन् जलदेवता जागति । कीर्तिनध्यपत्तो चन्द्रोऽपि
समन्तापत्वाज्जले दृश्यत इत्यर्थ इति या । यागेश्वर स्फटिकः
इति प्रतिष्ठिः । समुद्राधिरूपं तु सागर परमेति दृश्येत् इति

वचनात्पर्वान्तरिके काले समुद्रस्यास्पृश्यत्वादस्य तु सर्वदा पवि-
त्रत्वात् । समुद्रस्य भूलोकस्यैव कतिपयस्यैव जनस्य ज्ञानार्ह-
त्वादस्य तु लोकत्रयस्य ज्ञानार्हत्वात् । तस्य वर्णयितुं शक्यत्वा-
दस्य चाशक्यत्वात् । तस्य च चन्द्रैकसर्वस्वत्वादस्य च विन्दुरूप-
चन्द्रत्वात् समुद्रे च श्रीविष्णुरूपाया जलदेवताया सुसत्त्वाद्गत्र च
यागेश्वरस्य जाग्रत्त्वात् । एवंविधो यशस्वी कोऽपि नास्तीति
भावः । यागेश्वर इति । असौ जलदेवता जागति । असौ का—
या स्फटिकभूरगेश्वरः कैलासो जागतीति वा । 'वाचि यमो व्रते'
इति खचि 'वाचयमपुरद्वौ च' इति साधुः ॥

अन्तःसंतोषवाच्यैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्य
ब्रह्मे नानस्तिरोमा रचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।
न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विन्नः
शृण्वन्नेतस्य कीर्तीः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति

अन्तरिति ॥ यस्यात् उरगपतिः शेषः अन्तः संतोषवाच्यैरा-
नन्दाश्रुभिः कृत्वा दृशो नेत्राणि न स्थगयत्याच्छादयति । यतः—
तामिदंभिः एतदुणानाकर्णयिष्यन्तस् । चक्षुः श्रवत्वादश्रुभिर्नेत्रा-
च्छादनेन गुणानाकर्णनशङ्कया आनन्दाश्रुमिदंशौ नाच्छादयति ।
तथा—आनन्द एव कन्दो मूलं यस्यास्ता पुलकश्रेणि रोमाञ्चप-
क्लिमपि अङ्गे न रचयति करोति । यतः—अनस्तिरोमाविद्यमान-
रोमा । यथा—संतोषाच्छिरःकम्पनं न करोति । यतः—क्षोणी-
भङ्गभीरुः यद्यहं मूर्धानं कम्पयिष्यामि तर्हि भूमिः पतियतीति
भिया । तस्मात्कारणादेतस्य कीर्तीः शृण्वन् शेषोऽन्तःकरणे स-
मुत्पत्तां प्रीतिं कथं केनान्येन प्रकारेणाविष्करोति प्रकटयति वयं
तत् न विन्नः । आश्चर्यरूपकीर्तिरयमिति भावः । सहस्रमुखत्वाद्दृश
इति बहुत्वम् ॥

आचूडाग्रमजयजयपटुर्दृच्छल्यदण्डानयं

संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।

सा सेवास्य पृथुः प्रसीदति तया नासौ कुतस्त्वत्कुच-
स्पर्धागर्धिषु तेषु तान्धृतवते दण्डान्प्रदण्डानपि ४०॥

आचूडेति ॥ संरम्भे युद्धसमये सति जये पटुरयं राजा रिप-
वश्च ते राजानश्च तेषां कुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु दूरनिष्ठाततया
स्थिरान् शल्यस्य अग्रलोहस्य संयन्धिना दण्डान्शरान्प्राप्तान्वा
आचूडाग्रं पुटुप्रं नयादीकृत्य यदनजयपटुश्चक्षान सा अस्मा
एतत्कर्तुं त्वदीया पृथुर्महती सेवा । तया सेवया त्वं अस्मै हुनो
न प्रसीदसि । यतः—किंभूताय—तव कुचस्पर्धागर्धिषु कुचमा-
न्याभिलाषिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान्धृतवतः दण्डान्प्रदण्डान्प्रद-
तेऽपि हृतयेऽपि । येन हि महती सेवा द्रियते तस्मै प्रसन्नो-
भूयते । अनिश्रोऽयं तस्मादुपलभ्येत्यर्थः ॥

सितश्रिया सृक्काणि लीयमानया

वितीर्णया तदुपगमर्णवेव सा ।

उपाहसत्कीर्त्यमहच्चमेव तं

गिरां हि पागे निषेधेन्द्रैर्भवम् ॥ ४१ ॥

सितेति ॥ सा मैत्री सितश्रिया तं राजानमुपगमयति

१ अस्मिन्नाः सिन्धुः अस्मिन्नाभारतस्य सिन्धुः अस्मिन्नाभारतस्य सिन्धुः अस्मिन्नाभारतस्य सिन्धुः अस्मिन्नाभारतस्य सिन्धुः

प्रात्येयशैलश्च हेमाचलः तौ यावन् यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठत चावकालं तौ वसेते वा । एतस्य नरपतेः कीर्तित्वावर्षयन्तं चरन्ति भ्रमन्ति । किभूतौ शैलौ—पुलस्त्यगोत्रापत्ययो राज्ञकुचेरयोः अवास्तू अगृहभूमिभूते अपि वास्तू भवन्त्यौ गृहभूमित्वं प्राप्ते उभे द्वे अपि ये हरितौ दक्षिणोत्तरे दिशौ तयो क्रमेण श्यामत्वाच्छुभ्रत्वाच्च रोमरेता रोमावली उत्तरीयं पूर्वकायापरणवत्तं तद्रूपौ । समुद्रवन्धनशिलापरम्परा दक्षिणदिशो रोमस्यानीया । हिमाचलश्चोत्तरदिग्वस्रहानीयः । तथा—प्राञ्च प्रत्यञ्च आशौ प्राचीप्रतीच्यौ दिशौ तयोः परितृष्टौ स्वामिनौ इन्द्रवरुणौ तयोः ये नगरे तयोर्धरम्भणमारम्भस्तस्मिन् । लम्भयोरिव सुन्दरी मुद्रा आकारो ययोस्तौ उभावद्री उदवास्ताचलौ च यावन्तं देशमभिव्याप्य तिष्ठत । पूर्ववत् । किभूताचद्री—प्रातः—सायंलंध्ये एव रक्तचापताकारुचौ ताभ्या रचिता निर्मिता शिखायां शिखरे शोणा रक्ता शोभा ययोस्तौ । पौलस्त्य इति गोत्रापत्ये गर्गादित्वाद्यञ् । वास्तूभवदिति, 'चवौ च' इति दीर्घः । उभौ अवयवौ ययोस्ते उभय्यौ ते च ते हरितौ चेति समासे पुंवङ्गाव इति वा ॥

युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा बुद्धाऽन्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य वाणावलीः । छिन्नं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथ वा राज्ञानेन हठाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥४८॥

युद्धेति ॥ अनेन राज्ञा अरीणां शिरः भूमौ हठाद्वलात्कारेण विलोठितं इदिति छेदात्स्फुरद्भ्रमणमभूत् । किभूतानामरीणाम्—अदसीयस्यानुप्यायं अदसीयस्तस्य रणस्याभिमुखं संमुखम् । प्रारम्भमभि लक्ष्यीकृत्य वा । वाणावलीः शरपङ्कीरन्मुच्य मुक्त्वा युद्धा वा निपतताम् । वाणपङ्क्तिवर्षणेन युद्धं कृत्वा रणभूमौ पततामिति यावत् । अथ च—अन्तःकरणे स्वपरान्तरं स्वस्य आत्मनः परस्य चान्तरं न्यूनाधिकत्वतारतम्यं बुद्ध्या वा अदसीयस्य चरणस्यैवाभिमुखं वाणावलीरन्मुच्य निरायुधीभूय निपतताम् । इतश्चरणयोर्दण्डवन्नमस्कारं कुर्वताम् । किभूतं शिरः—(रणसंमुखपक्षे) छिन्नं वा वाणैः खण्डितं सत् वा अवनतीभवत् नतग्रीव भूमौ पतितं सत् । तथा—(चरणपक्षे)—अथवा निजभियो भरेण स्वीयभयबाहुल्येन वा खिन्नं सत् अवनतीभवत् । (द्वितीयपक्षे)—बलाद्विलोठितं वामदक्षिणभागत्पश्चारीकृतम् । वैरिणो यदि युध्यन्ते तर्हि त्रियन्त एव । ये तु विचारका भीरवश्च, ते शस्त्राणि परित्यज्य एनमेव शरणं गच्छन्ति जीवन्तीनि । एवकारेणान्यः शरण्यो न विद्यत इति सूचितम् । अन्यमपि भाराक्रान्तं नन्नं भवति । वाशब्दः प्रत्येकविकल्पे ॥

न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि । नृणां पश्यत्यस्य कचन विशिखार्त्तिकं तु पतितद्विषद्वक्षःश्वत्रैरनुमितिरसूगोचरयति ॥ ४९ ॥

नेति ॥ युद्धस्यैतद्दृष्टिनां नृणां ननुप्राणां दृष्टिः अत्य विशिखान् कचन कस्मिन्नपि तूणादुद्धारे तिष्ठासने उपादानकाले न

पश्यतीति सर्वत्र सम्बन्धः । तथा—कस्मिन्नपि गुणघटने मौर्व्यासंधानकाले न । आश्रुतिशिखं कर्णाग्र मयादीकृत्य समाकृष्टौ कस्मिन्नपि सम्यगाकर्पणकाले न । तथा—मोचनानन्तरं वियति कस्मिन्नपि गगनदेशे न । तथा—शत्रून्निभेयं ततो निर्गत्य भुवि कस्मिन्नपि भूप्रदेशे पतितान् पश्यति । तर्हि किन्तु पतितानां वाणाघातकृतमर्मवेधवशाद्गतप्राणानां भुविष्ठानां द्विपता वक्षसः श्वत्रैर्दृष्टं प्रहृत्य वहिर्निर्गतशरकृतच्छिन्ने कृत्वा या अनुमितिरनुमानज्ञान असूच्याणान्गोचरयति ज्ञापयति । चेदनेन वाणा न मुक्तास्त्येतेषां वक्षसि छिद्राणि कथं भवेयुरित्याद्यनुमितिः । 'चक्षुःश्वत्रैः' इति पाठे चक्षुष्येव विध्यतीति भावः ॥

दमस्वसुश्चित्तमवेत्य हासिका

जगाद देवीं कियदस्य वक्षसि ।

भण प्रभूते जगति स्थिते गुणै-

रिहाप्यते संकटवासयातना ॥ ५० ॥

दमेति ॥ हासयतीति हासिका अतिनीचा चेद्री दमस्वसुः चित्तं तद्गर्जनबाहुल्यनिरपेक्षं तस्मिन्ननुरक्त चावेत्य ज्ञात्वा देवीं सरस्वतीं जगाद । हे देवि, अस्य कियत् एतदीयं कियच्चरितं वक्षसि वर्णयिष्यसि । अपि तु बहुत्वात्प्रत्येकं वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । गुणैः सौन्दर्यादिभिः प्रभूते महति जगति स्थितेऽपि इह नृपे संकटवासरूपा संमर्दवसतिरूपा यातना संकटवासेन वा यातना तीव्रवेदना आप्यते प्राप्यत इति भण कथय । सर्वे गुणाः सर्वं जगत्परित्यज्यास्तिष्ठेव संमर्देन निवसन्तीत्येकेनैवाकारेण वर्णय । पृथग्वर्णनासामर्थ्यादित्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । अथ च भूयसि वर्तमाने जगति मध्ये गुणैरिहैव कष्टरूपा वसतिपीडा प्राप्यते न त्वन्यत्र । एतच्चिवासे गुणा उद्विजन्त एवानर्हत्वादेकोऽपि गुणोऽत्र नास्तीति भणेत्युपहासः । अस्य कियद्वक्षसि कथय । अतः परं मा स्त वादी । तस्मात्शिर्गुणमेनं गुणित्वेन कियन्तं कालं वर्णयिष्यसीति कथयेति वा । 'स्थितैः' इति पाठे गुणविशेषणम् । प्रभूतैरिति च ॥

ब्रवीति दासीह किमप्यसंगतं

ततोऽपि नीचेयमति प्रगल्भते ।

अहो सभा साधुरितीरिणः कुधा

न्यपेधदेतत्क्षितिपानुगाञ्जनः ॥ ५१ ॥

ब्रवीतीति ॥ जनः प्रेक्षकः कुधा स्वस्वामिवर्णनविधातसमुत्पन्नेन क्रीधेन इतीरिणो भाषमाणान् एतस्य क्षितिपत्यानुगाननुचरान् न्यपेधस्त्रिवारयामास । इति किम्—इह सभायां मैत्र्या दासी किमपि असंगतमयुक्तं ब्रवीति 'चलेऽपि काकस्य' इत्यादि भाषते । ततोऽपि दास्या अपि सकाशाद्भीचा इयं चेद्री अतिप्रगल्भते नितरां घृष्टया भाषते । नियामकः कोऽपि नान्ति । अहो अयुक्तत्वादाश्चर्यं साधुः सभा । विद्वद्भक्षणवा काका अनारम्यक्षेपेण वासाधुरेतादृशी सभा न कुत्रापिनि । ब्रवीति, वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । 'शदांस' इति वा पाठः सनीचीनः । गल्भद् घृष्ट्वे ॥

दुग्धान्भोधिर्मुनिचुलकनत्रासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क जगति न जागर्त्यदः कीर्तिपूरः ५७

अध्याहार इति ॥ अनुप्य कीर्तिभूः क कलिजगति लोके
न जागर्ति प्रकाशते । अपितु स्वर्गपातालमत्यलोके स्फुरति ।
लोकत्रयव्यापित्वं क्रमेणाह—किंभूतः—सरहरगिरिणि यश्चन्द्र-
स्तस्य यः शेष एककला तस्मा अध्याहारो लक्ष्यया पञ्चदशकलानि
पूरकः । स्वर्गं गत्वा निवसितुं स्थितचन्द्रो येन पोडसकलः कियत्
इत्यर्थः । अन्धब्राह्मणपूर्णेवावये किमपि योग्यं पदान्तरमव्याहृत्य
ब्राह्मणपूर्णं कियते । तथा शेषत्याहः संपराजस्य भूयाम् । सहस्र-
सत्त्वाकाः क्रमाद्वेषां नमुचितो योग्योऽपिर्गव्यं काव्यधिनिकाय
शरीरशब्दिप्रकाशनूहः । प्रगतसहस्रस्य शरीरमहत्वेन भवितव्यम् ।
पातालं गत्वा तदीयशब्दिनशरीरपूर्णं कियते इत्यर्थः ॥ तथा—
मुनेरगस्त्यस्य सुलकनं संकुचितहस्तपानं तस्माद्वत्त्वानो भवं तस्य
नारो निगमे अभि मानस्त्येनोपायः साधनम् । दुःखान्नोदधेः
काव्यनूहः शरीरमहत् । पूर्वनेककिंवेन पानाज्ययमनूहः । इदा-
नीमेतद्वशोरूपानेकशरीरशरीरगात् । एकस्यानेकशरीरं मानस्योभा-
वात्तलनाग्रस्य च शरीरतापदानुगुण्यशरीरान्धो नस्तत्त्वाद्युपे यजो-
धनः यमनि दुःखधन इति दुःखयशरीरानिगंतुमशक्यत्वात्ताना-
भावाद्भानावामाधनभूत शरीरद्वेष काव्यनूह इत्यर्थः ॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेति शतधां कृतं
लक्षैर्लक्षभिदो दशैव जयतः पञ्चानि पञ्चैरलम् ।
कर्तुं नर्वपरिच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्थेन वा
तन्मन्त्रयापगमं विनान्ति न गतिः काचिद्नैतद्विप्रां ५८

[illegible]

पायः । पलायिताश्च हन्तीत्यर्थः । 'लक्षं शरव्ये संत्वायाम्' ।
गतस्त्रीम्, अननुष्यकृत्के च' इति दृष्टं ॥

नयस्ययाकृतविदा दमस्वसुः

सितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।

इतः परेषामपि पश्य याचतां

भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥ ५९ ॥

वयस्येति ॥ अयं दनस्वनुः आकृतविदामिमाद्यज्ञया वय-
स्यया सत्या स्तिनं वितत्य हस्तिनं कृत्वा भारता इत्यभिदधे
उक्ता ॥ इति किम्—हे भारति, त्वं भवन्मुखेन त्वन्मुखेन स्व-
र्णं चाचनां प्रायेयमातानां इत्यास्तापृषाम्परेषामन्येषां स्वनिवे-
दने स्ववर्णने एव त्वरां कालविलम्बात्स्वित्तत्वं पश्य ॥ एतद्वर्णना-
द्विरनेने भावः ॥ अन्यानापि वर्णयेत्यर्थः ॥

कृतात्र देवी वचनाधिकारिणी

त्वमुत्तरं दासि ददासि कासती ।

इतिरिजन्तद्वयपारिपाथिका-

नक्षमत्तुर्गेव भुक्तुटिन्येवतेयत् ॥ ६० ॥

इति ॥ स्वन्तु स्वस्मिन् एव बुद्धिः कोपयताम्बु
इति पूर्वांशे उक्तिः भाष्येनान्तरं तदुक्तं देवप्रियादिभिर्लोकैः
स्वयन्तुस्वयन्तु । अत्रिन्तरेण तेनैव ते निरादिता इत्यर्थः ।
इति हिम्—देवप्रिया, एव तदुक्तं । स्वयन्तुस्वयन्तु भाष्ये-
प्रियादिभिर्लोकैः तदुक्तं, एव तदुक्तं । भाष्ये तदुक्तं ।
तत् । तदुक्तं—तदुक्तं तदुक्तं । तदुक्तं तदुक्तं ।
तदुक्तं । तदुक्तं । तदुक्तं । तदुक्तं । तदुक्तं ।
तदुक्तं । तदुक्तं । तदुक्तं । तदुक्तं । तदुक्तं ।

धर्मादिगजं निजनाह भाग्यी

वरुणमुनेरद्विषादनुविभम् ।

दशमस्कन्धः अथ महाभारतः

पुनत शोभत च मलयनिवास ॥ ६१ ॥

पुनर्वि

[illegible][illegible]

六、關於「中國共產黨」

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

कुत इति ॥ हे भूमि, ते त्वया स्वयंचरार्थमागतं वरलोक-
परिणेतृवृन्दं प्रति लक्ष्मीकृत्य एवममुना दृश्यमानप्रकारेण अनव-
लोकनायादर्शनाय प्रतिज्ञा कुतः कस्मात्कारणारूता । अपि त्वयु-
क्तमेवैतत् । 'वा' इति पाठे कुतो चेत्यन्वयः । अनवलोकनार्थवेत्य-
वधारणार्थो वा । न केवलमव(धा)रणार्थव, किन्तु—अनवलोकना-
यापीत्यप्यर्थो वा । किंतुहि कर्तव्यमित्यत आह—हे भूमि, ते
इयं दृष्टिः एतं मिथिलानर्थाः पुग्दरं स्वामिनं निपीयैव विधि-
लास्तु । एतद्वरम् । सर्वधानवलोकनादिलोकनं वरमिति राजा-
न्तरवदनुरागेणाप्येनं विलोकयेत्यर्थः । अन्ये यद्यपि नावलोक-
तास्तथाप्येनं विलोकय । विलोकनेनाप्येनं संभावयेत्यर्थः । पूर्व-
श्लोके सामान्यत उक्तत्वादन्वादेशे एतमिति समर्थनीयम् ॥

न पाहि पाहीति यदव्रवीरमुं

ममौष्ठ तेनैवमभूदिति कुधा ।

रणक्षितावस्य विरोधिर्मूर्धभि-

विंदश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्यते ॥ ६३ ॥

न पाहीति ॥ अस्य विरोधिर्मूर्धभिर्वैरिशिरोभिः इति कुधा
रणक्षितौ निजमोष्ठं दन्तैर्विंदश्य विशेषेण दृष्ट्वा आस्यते स्वीयते ।
इति किम्—हे ओष्ठ, त्वं अमुं नृपं प्रति पाहि पाहीति यत् ना-
व्रवीः तेन कारणेन ममैवं भूमौ विनुष्टनपूर्वं मरणमभूदिति ।
पाहि पाहीति यो वदति तमयं रक्षति । पाहीति पदोच्चारणे
प्रथमं तवैव सामर्थ्यम् । पकारसौष्ठवत्वात् । त्वया च सदपत्वा-
त्तदनुच्चारणान्नामयं मारितवानिति त्वमेवापराधीत्यर्थः । अवमु-
ष्टिन्यायेनाधरोष्ठो दृष्ट एव तिष्ठति न तु मुक्त इति आस्यते इत्य-
नेन सूचितम् ॥

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं

सहेषुणादाय पुरःप्रसर्पिणे ।

धनुः परीरम्भमिवावस्य संमदा-

न्महाहवे दित्सति वामवाहवे ॥ ६४ ॥

भुज इति ॥ महाहवे महति रणसंमर्दे दक्षिणेऽपसव्ये । अथ
च—सरलेऽनुकूलेऽपि भुजे इषुणा सह गुणं मौर्वीमप्यादाय गृही-
त्वा अपसर्पति कर्णपश्चाद्वंशं गच्छति सति पुरःप्रसर्पिणे रिपुसंमुखं
यायिने दृढतरमुष्टयेऽस्य वामवाहवे सव्यभुजाय धनुः संमदादिव
दृढतरत्वजातादृषादिव परीरम्भमालङ्घनं दिव्यमिति दातुमिच्छति ।
दित्सतीवेति वा । अस्मिन्नपि गुणिनि विश्वासपात्रे सद्गामास्वजन-
मादाय पलायिते सति सद्गामं कर्तुं संमुखाय वामाय दुष्टयापि
अयमेव साधुरिति मत्वा सुवंशजेन केनचिन्मध्यत्येनालङ्घनं
दीयते । दृढमुष्टिरिति शूरोऽयमित्यर्थः । सद्गामे कर्णान्तपर्यन्तमा-
कर्षणादनुब्रवीकृत्य शरान्मुञ्चयेवान् इति भावः । वामवाहवे
ददातियोगाच्चतुर्थी ॥

अस्योर्वारमणस्य पार्वणविधुद्वैराज्यसज्जं यजः

सर्वाङ्गोज्ज्वलद्युर्गर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।

१ 'अवमारणा' इत्यत्र पदार्थे चैकप्रमादपत्तेरः । २ 'अथ यजु-
ः' इति प्रत्ययविषयकोऽहेतुद्वयोद्धृष्टश्चन्योऽपि यजुःसहितोऽनुब्रवीकृत्य-
शरान्मुञ्चयेवान् इति जीवानुः ।

तत्कम्बुप्रतिधिम्वितं किमु गरत्पत्रज्यराजिशिवः
पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किम् ॥

अस्यति ॥ अन्य उर्वारमणस्य राज्ञो यत् यजुःप्राप्त-
कीदृशं यज्ञः—पार्वणि भवः पार्वणः पूर्णो विबुधवृन्दस्य ॥
उयो राज्ञोः कर्म नत्र सज्जं तत्परम् । पार्वणचन्द्रमणनयः ॥
तथा—सर्वेष्वप्युज्ज्वलस्य यवलयस्य शर्वपर्वतस्य हरतिवास-
लायस्य सितश्रीः श्वेनक्रान्तिस्तद्विषये यो गर्भेनस्य निर्वात-
कारकम् । कलात्मादपि धवलनम् । एवमुक्तं यद्यम् । तत्र-
निविम्वितं समुद्रादप्युत्पत्तिविम्व । किम् । तथा—गरत् पत्र-
जिमेषपङ्क्तिस्तथाः श्रीः यवलिमशोना तस्या पयां, किम् ।
उदस्य शब्दान्तरेणोच्चारः पयांयः । तथा—दुग्धसिन्धो
पयसां दुग्धानां सर्वेषां प्रकारेणानुवादः पुनरनिवात-
चन्द्रादित्युत्पत्तिमेतदयम् इति भावः । अन्योऽप्यविष्टिद्वैराज्य-
पक्षं निरस्यते ॥

निर्विश्वशुटितारिवारणवटाकुम्भासिद्धावद-
स्थानस्यायुकमौक्तिकोत्तरकिरः कैरस नायं कः ।
उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गचतुरङ्गधुरा-
धुण्णामु क्षितिषु क्षिपन्निव यशःशोणीजीवजन्म ॥

निर्विश्वेति ॥ अस्य नृपस्यायं दृश्यमानः कः कैः पुर-
श्च नोन्नीतस्तत्किन्तः । अपि तु सर्वैरप्येवमेव तर्कितः । कै-
रः निर्विश्वेन चतुरेण कृत्वा शुटितायाः खगडं प्रक्षाल्य-
वारणवटाया वैरिगणपरम्परायाः कुम्भानां गण्डस्थलापानां-
अस्त्रिसमूहास्तेषामवदस्थाने गतेलक्षणस्थाने स्यायुक् । निर्विश्व-
मौक्तिकोत्तरो मुक्तासद्वन्तस्य किरः विशिषः । तथा—वर्त-
करिनररथचतुरङ्गलक्षणान्यङ्गानि येषामेवंभूतानि सैन्यानि न-
समराः सद्गामास्तेषु त्वद्वन्तश्चित्रं गच्छन्तः । तुरङ्गान्तेषां नुरः-
प्रनसन्तीक्षणाभावाः अधुणामु विदलितामु कृष्टामु क्षितिषु-
भूमिषु यशोलक्षणां शोणीजस्य वृक्षस्य तदुत्पादकं बीजवत् कै-
सद्वं क्षिपन्निव वपन्निव । यशोवृक्षस्य शुभ्रवर्णाचकारेण-
शुभ्रेणैव भवितव्यम् । अरिपरिकुम्भस्यमुक्ताकण्डानि-
जातानीत्यर्थः । अन्योऽपि पात्रस्थं बीजमद्वं कर्णादपि उ-
ष्टामु भूमिषु वपति वैरिकरिणां हननादेतत् बहु यशो उ-
मिति तैश्चपाक्षुरा इव धुराः नुरा इति, लक्षणशब्दः । तै-
श्चिगतोऽद्वुल्लिख्यो निर्विश्वः त्वद्वः इति, 'उच्छ्रयकरेण मन्त्र-
सुरूपसोपसंस्थानं निर्विश्वाययम्' इति उच्यते । सादृश्यं, 'ल-
पत' इत्युक्तम् । किरतांति किरः, 'इगुपय' इति क. १

अधिभ्रंशवहूभवत्फलभरव्याजेन कुञ्जायिवः

सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यालां म कलपदु-

आस्ते निर्व्ययवन्नमपदुदयोदग्रः कथं याचक-

श्रेणीवर्जनदुर्ग्रथोनिविडितव्रीडस्तु रत्नाचलादिः ॥

अर्थाति ॥ म कलपदुम् । प्रसिद्धं केवलं कलपदुम् । अ-
१ 'उच्छ्रयकरेण मन्त्र-
जीवानुः ।

प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी
ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२ ॥

यदिति ॥ भूयोऽनुजो भूपालस्यास्य भुजोष्मभिर्वाहुप्रतापः
अरिवेदमति अनिसंतापकारित्वात्तपतुंरेव श्रीष्मतुंरेव यद्यस्याधिक्येने
तस्मात्तत्र श्रीष्मतां तपस्विनी दीना अरिवधूः नेत्राग्रेयोत्पलानि
तेषु वासिभिर्जलैरस्मिः । अथ च—नेत्रतुल्यकमलानां यो धामः
परिमलः स विद्यते तेषु तैर्जलैः कृत्वा प्रपां पानीयशालां न
ददातु । अपितु ददात्वेव । तपस्विनी श्रीष्मतां मुगन्विभिरुदकैः
प्रपां करोति । अनेन पतिमारणाच्छोऽक्यासा मयाऽप्यरिना
हरोर्दवेति भावः । 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः ॥

एतदत्तासिधातस्त्रवदसृगमुद्गुणसाद्रेन्वनत-
होरुहामप्रतापज्वलदनलमिलद्भूमधूमप्रमाय ।

एतद्विजैत्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासी-
देतन्नासीरवाजिजत्रजगुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ७३

एतदिति ॥ आजिस्थलीषु संग्रामभूमिषु एतन्नासीरव्य एत-
त्सेनामुखस्य पुरो गच्छन्तो वाजिजत्रा अश्वसंवालेषां तुरेन्यश्चरणा-
ग्रेभ्यो जाता तैरुद्वलिता रजोराजी रेणुपट्टिः एतस्य दिग्जैत्रयात्रा
दिग्जयकारिण्यो या यात्रा वैरिसंमुखगतयन्त्रासु अयममनुल्यं
समरस्य भरं संनर्दं पश्यतः कस्य जनस्य । एतेन राज्ञा दत्तेभ्योऽ-
सिधातेभ्यः स्त्रवत अश्वरकं वेपान् । एतेन दत्तोऽसिधातो येभ्यः
अत एव स्त्रवदसृजो वा अनुद्गुणसा अरिसद्धाः । अथ च—
तद्रूपा वैणवः त एव साद्राणीन्वनतानि द्वाद्यकाशानि यस्य
एवंभूत एव दोष्णोर्वाहोरुहामप्रतापस्तीक्ष्णप्रतापः स एव ज्वलन्
देदीप्यमानोऽनलः तस्य मिलन्मभवन् भूमा बाहुल्यं यस्य एवं-
भूतो बहुवरो धूमन्तस्य प्रमाय सादृश्यादधूनेऽपि रजसि 'धूमः'
इति बुद्धये नामीन् । अपि तु सर्वस्यापि । आद्रैवेणुरूपेण्यनं दृह-
तो वहेभूयान्यभूतो भवति । सर्वेऽप्यस्य एतत्प्रतापवद्भिना दग्धाः ।
अश्वपतिश्चायमिति भावः । आद्रै साद्रै पर्यायः । 'मिलद्भूमभूम-'
इति पाठे मिलतो धूमस्य बाहुल्यं तद्भ्रान्तये ॥

क्षीरोदन्वदपाः प्रमथ्य मथितादेग्रेऽभरनिर्मिते
स्वाक्रम्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।
केषां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्त्वामृत-
स्रोतःश्रोतपिपामुकर्णकलसीभाजाभिषेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

क्षीरेति ॥ केषां जगतां भुवनानां संवन्धिनां जनेनास्य राज्ञो
यशसोऽभिषेक एवोऽस्यो नाजनि नाकारि । अपि तु स्वगांदिन्य-
तेन सर्वेणापि लोकेन एतदीययशसोऽभिषेकः कृतः । विदोषेनेना-
मिथानमाह—किंनूतस्य यशसः—क्षीरोदन्वदपाः क्षीरोदन्वाञ्छी-
रमुदन्तस्य अग्रे जगति दुग्धरूपानि प्रमथ्य मन्दराचरेण
कृत्वा द्रवरूपेण विद्योत्पन्नमर्गद्वैतः नयनक्रियायोगात् मथितमिति
आदेशो संज्ञायां निर्मिते कृतायाम् । अथ च—निर्जले मन्यमथितं
द्विर् मथितमिष्युच्यते । ततश्च क्षीरस्यापि नयनक्रियायोगादन्व-

भूवन्मथितस्य आदेशो निर्मिते मति । जले ग्नियममवर्णने
न्यदुदके दुग्धरूपेऽनियते कृते मनीष्ययः । क्षीरोदन्वा लिख्य
मुध्रयन्मुमात्रापेक्षया नयानिमुध्रवाद्यद्वितीये न मेकान्तरः
अथ च—सुपेनायामरहितं यथा तथा । आद्रमनुसंदरभं
सृजनः कुर्यात् । क्षीरोदपदमथितमिषुत इत्यर्थः । किंनूतं स-
एतद्वचिने कवित्वम्, एतन्मथयित्व कविनिर्मिते शीतिवन्त्य
वा कवित्वं तदेव स्वादुतरत्वादसृत्तं तस्य चोत्तमं प्रवाहं श्रोतुं
तां रतां मादरमाकर्णनेच्छुः । अथ च—जलभरणेच्छुः । कस्य
कलश्यां महान्तां भजन्तां भाजा भजता । लोके हि कानिश्च
जनि केनचिन्मथिते तदीय सिंहासनमथितमिषुतोऽन्यत्र केन
द्वारिपूर्णं कलशेनाभिषेकः क्रियते । यत्राकृतयोऽपेक्षकानां
सूचयितुं मथितादंशे कृते मनीष्युक्तम् । जगदयुपदेशनात्मनः
क्षीरोददपि प्रिमलनं मदीयश्चनयगो वैदिकैर्लोकैश्चनयनं
कृतमिति भावः । 'तदं मुदधिवन्मथितं पादान्मथानु नैर्ज-
इत्यमरः । क्षीरोदन्वदपाः 'उदन्वानुदपां च' इति षष्ठः ।
'क्षरपूर' इत्यप्रत्ययः । स्वाक्रम्यन्, पोरदुपवात्' इति षष्ठः ।
अजनि कर्मणि चिष्ये ॥

समिति पतिनिपाताकर्णनद्रागदीर्घ-
प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवधुःशिलासु ।

रचितलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्तहन्-

प्रखरनखगटङ्करस्य कीर्तिप्रगुणिः ॥ ७५ ॥

समिति ॥ अन्य राज्ञः कीर्तिप्रशान्तिवर्गेनराष्ट्रि, इति
मन्त्राने पत्नीनां स्वामिनां निपातो नरगं तस्य आक्रमेण एव
श्रीर्षे अदीर्घानि प्रतिनृपतिमृगाक्षीणां लक्षस्य वधानि नन्दे
तत्क्षणमेवाविदीर्घेण्वाच्छिलास्तानु गोक्षवगादुरस्ताडने व्यनते
निवेदिनयोर्हन्तयोः प्रखरा अतिनाङ्गा नखरा तस्य एव
पापागदारणोद्द्विकारान् रचितलिपिरिव रचितलेखनेव प्र-
ति शेषः । अन्यस्यापि कीर्तिप्रशान्तिः शिलासु दङ्कितानि
डित्यते । सर्वेऽप्यस्योत्प्रेनेन हताः तन्नायंश्च गोक्षवगादुरस्ताड-
कुर्वन्ति । अतिशूरवात्स्य कीर्तिर्भवनात्यर्थः । इदं शिला-
न्वाच्छिलावम् । गोक्षानुरस्तोराडनं जाति । 'इदं शिला-
रणः' इत्यमरः । 'समिन्वाजिसमिन्वाजः' इति (च) ।

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्कगां

वभाण ताम्बूलकरं कृवाहिनी ।

दमस्त्रमुभावमवेत्य भारती

नयानया वक्रपरिश्रमं शुभम् ॥ ७६ ॥

विधायेति ॥ ताम्बूलस्य करङ्कः सुवर्णरचितवर्णवाक्यं
नृत्तारणपात्रम् पेटो' इति लोके, तस्य वाहिनी धारिणी कर-
म्बो दमस्त्रमुभावं तद्गणनलिपेधरूपनयेन ज्ञात्वा इति वक्त-
वि कृत्वा—ताम्बूलपुटीं पूर्णकलशवर्णदेरपानि वरकरं
१ 'अथ क्षीरोदसिंहासनमाश्रित, यदस्य अर्गन्मथितः इति
स्वाभिचारः, कवित्वेन उदकं, क्षीरोदकं नैव उदकं, तद-
न्यत्र उदकं प्रमथनमन्त्रविषयः' इति लक्ष्मणः ।
जीवानुः । २ 'उदक' इति षष्ठः ।

न्योऽपि जपमालयाभीष्टदेयतामन्त्रजपं कुर्वन्तां साक्षात्कृतुं नेत्रे
निमील्य ध्यानेन तां साक्षात्करोति ॥

प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जिनं

धिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।

गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता

दिनान्तसंध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥

प्रशंसितुमिति ॥ दिनान्तसंध्यासमयस्य देवता सरस्वती
पुरावदेव पूर्ववदेव ताः अतिगम्भीरमपुरा गिरः प्रतस्तार
उवाच । किं कर्तुम्—संसदः सभाया उपान्तावुभयपार्श्वौ रञ्जय-
त्येवंशीलं धिया शरीरशोभया कृत्वातिसुन्दरं जिनं युद्धदेवं जयन्तं
जगत्याः पृथिव्या ईश्वर राजानं प्रशंसितुं वर्णयितुम् । धिया संस-
दुपान्तरञ्जिनं जयन्तं जगति शौर्यादिना इन्द्रपुत्रतुल्यं कीकट-
देशप्रभुत्वान्जिनं यौद्धं राजानमिति या । जयन्तनामानं वा ।
'जगदीश्वरम्' इति पाठे जिनविशेषणम् ॥

तथाधिकुर्यां रुचिरे चिरेप्सिता

यद्योत्सुकः संप्रति संप्रतीच्छति ।

अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः

कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

तथेति ॥ हे रुचिरे सुन्दरि, त्वं तथा तेन प्रकारेण अधिकुर्यां
अधिकारं कुर्याः । तथा कथम्—यथा येन प्रकारेण कीकटाधिपः
नगधदेशस्वामी त्वत्कटाक्षेपूत्सुकः सन् चिरेप्सिताः तव कटाक्ष-
धाराः तिर्यगवलोकनपरम्पराः संप्रति इदानीं संप्रतीच्छति अ-
ङ्गीकरोति । किंभूता धाराः—अपाङ्गो नेत्रप्रान्तलहक्षणं रङ्गस्थलं
नाव्यशाला तत्र लास्ये सविलासनन्दगतौ लम्पटाः । चिरेप्सिता
त्वमिति वा । चिर इत्यकारान्तनप्यव्ययं तेन समासः । एवमेव-
जातीयेऽन्यत्रापि ज्ञातव्यम् ॥

इदंयशांसि द्विषतः सुधारुचः

किमङ्गमेतद्विषतः किमाननम् ।

यशोभिरस्याखिललोकधाविभि-

र्विभीषिता धावति तामसी र्मसी ॥ ८९ ॥

इदमिति ॥ अखिलेषु लोकेषु धाविभिः प्रसरणशीलैः लोकत्र-
यमुज्ज्वलं कुर्वाणैरस्य यशोनिर्विशेषेण भीषिता लोकत्रयात्रिवा-
सिता सती तामसी कृष्णपञ्चरात्रिः एव र्मसी इदंयशांसि अस्य
कीर्तीद्विषतः असहमानस्य सुधारुचेऽश्वन्द्रस्य अङ्गं कलङ्कम्, अथ-
च—संनिधिं धावति शीघ्रं गच्छति प्रविशति किम् । किं वा
एतद्विषतः एतच्छत्रोः आननं प्रामोतीति संशयः । एतद्यशोनि-
श्चन्द्राङ्गशत्रुसूत्रातिरिक्तस्य सकलस्यापि जगतः श्वेतीकरणमाश्र-
यतीत्यर्थः । अयमतितरां यशस्वीति भावः । अन्योऽपि भीषितः
सगोत्रं याति, इयानस्य च इयानं वस्तु सगोत्रमिति । तामसी

तम मवन्धिनी रात्रि, र्मपी (सी) इयामन्नुमात्रगता उया-
मिका च यथाक्रमं चन्द्राङ्गं शत्रुमुखं धावति किमिति वा । निर-
न्तरोद्द्योतकरणादेतत्कीर्त्या निष्कामितेयं तामसी स्त्रीस्वभावभी-
रुर्भेतुश्चन्द्रस्योत्सङ्गं गता अत एव रात्रिकालिमा चन्द्राङ्गे दृश्यते ।
सर्वस्यापि श्वेतीकरणाच्छ्यामिकापि निर्वासितात्यत्र स्यानुमश-
क्तयेव रिपुमुखं गता । अत एव विपरीताभूतेषु वैरिमुखेषु कालि-
मा दृश्यते । एतद्विषतः, 'द्विषः शत्रुता' इति पठ्यता समासः ॥

इदंनृपप्रार्थिभिरुज्जितोऽर्थिभि-

र्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।

कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते

मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुन्ध भूधरम् ॥ ९० ॥

इदमिति ॥ अतिवदान्यस्य अस्य नृपस्य प्रार्थनशीलैरर्थिभिः
याचकैः अनेनैव सकलकामानां पूरितत्वादुज्जितं परित्यक्तः ।
अत एव रत्नव्याभावात् र्मणिप्ररोहेण विवृध्य अङ्कुरोत्पत्त्या विशो-
पेण वृद्धिं प्राप्य रोहणे मेरुः क्रियद्भिः कतिपयैरल्पैरेव दिनैरम्बर-
माकाशं आवरिष्यते आच्छादयिष्यति यतः, यस्मात् मुनिरगतिः
विन्ध्यनामानं भूधरं सुयैवारुन्धं मदगमनपर्यन्तं त्वया न वर्धित-
व्यमिति नियमेन वृथैव वाग्यदम्भकरोत् । तद्वृद्धभावेऽपि रोहणेनैव
सूर्यगतेः प्रतिबन्धस्य करिष्यमाणत्वाद्गस्त्यप्रयासस्य वैयर्थ्यमेव
ज्ञातमित्यर्थः । अगत्येन विन्ध्यरोधस्तु पुराणप्रसिद्धः । आवरि-
ष्यते, विकल्पत्वादिदो दीर्घौ न । अरुन्ध, लङात्मनेपदे ॥

भूशक्रस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमा-

देनस्य स्तुमहे महेभरदनस्पर्धानि कैरक्षरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-

रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनार्निर्मितः ९१

भूशक्रस्येति ॥ वयं विक्रमस्य भरेण बाहुल्येन क्रमात्परि-
पाक्या उपार्जितानि एतस्य भूशक्रस्य पृथ्वीन्द्रस्य यशांसि कैर-
क्षरैर्वर्णैः स्तुमहे वर्णयामः । यशसां भूयस्त्वाद्गर्णानां पञ्चाशत्त्वा-
त्स्तोतुं न शक्नुमः । सामान्याकारेण कथंचिद्वर्ण्यन्त इत्यर्थः ।
किंभूतानि—महेभा पट्टिहायना राज्ञा, ऐरावतो वा तेषां दशनैः
सह स्पर्धन्ते एवंशीलानि तद्द्वौराणि । स्वर्णगिरिर्मेरु अन्येषां
राज्ञां मेरुमेव लिम्पद्भिः यशोलक्षणेः पारदै रसैः कृतकमसत्यं
रजतं रूप्यं कृतोऽपि प्रलेपनिर्मितपाण्डुशुतितां नीतोऽपि सन् अस्य
प्रतापरूपैर्दहनैः अग्निभिः पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः । प्रतापस्य
गीतत्वात्स्वर्णरूपतां प्रापितः । पारदलेपेन सुवर्णं श्वेतीभवति,
वह्नितापने चोद्गीने पारदे पुनः काञ्चनमेव भवतीत्यर्थः । एतद्व्य-
तापाग्रे परेषां यशांसि न प्रसरन्ति । यशस्वी प्रतापवांश्चान्यः
कोपि नालीत्यर्थः ॥

यद्भर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा भुवं

दैर्दाहैरिव भस्मभिर्मधवता वृष्टैर्धृतोद्भूतलना ।

१, २ 'नरो' इत्यत्र नृपेन्द्रान्तरेण वदुश्च इत्यर्थः । तथानि वर्णना-
न्नाइत्यान्पाठः स्मरितः । सुखावबोधाजीवात्वोरनि इत्यान्तवैव
इत्यन्ते ।

१ 'अत्र रोहनाद्रेरुज्ज्वल्यन्त्येव नवभोक्तरतिशयोक्तिः' इति
जीवानुः । २ 'अत्राप्सुत्वरूपासंघर्षेऽपि सगोत्रोक्तरतिशयोक्तिः' इति
जीवानुः । ३ 'दिग्दाहः' इति मूलमुत्तरकाठः । ४ 'लुटेः' इति मूले
जीवानुनमनः पाठः ।

शंभोर्मा वत सांधिवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
क्षोणी नृत्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृष्टष्टिसंध्याधिया ॥

यदिति ॥ अयं भुवः शक्तो भूमीन्द्रः यस्या भूमेर्भूतः अभि-
षेणनं सेनयाभिगमनं कुरुते सा क्षोणी भूमिः इति मनसि कृत्वा
लोहितत्वेनोत्पातिकी असृष्टष्टी रुधिरवृष्टिस्तद्रूपा या सायसंध्या
तस्या धिया भ्रमबुद्ध्या द्राक् शीघ्रं नृत्यति गात्रविक्षेपं करोति ।
कम्पते इत्यर्थः । वत सेदे । ध्रुवसुधिक्षे । किंभूता सा भू-
दाहात् इन्धनज्वलनादससंभवाद्देव्यादेरिव दिग्दाहादिशामो-
त्पातिकनिर्देतुकलोहितदीप्तेः प्रभवेरिव मधवता इन्द्रेण वृष्टिमां-
चितैर्भस्मभिः कृत्वा धृतं कृतमुदूलनमङ्गलं यथा सा । इति
किम्—शंभोः दिनरात्रिसंधिरूपायां वेलायां काले भवं सावि-
धेलं सायंसंध्याकालसमुचितं नटनं नृतरूपं व्रतं नियमो मा
भाजि भग्नो मा भूदिति स्वयं नृत्यतीत्यर्थः । यतः—अष्टमूर्तं जं-
लायष्टमूर्तः शंभोरेका मूर्तिः पृथिवी । शिवो हि संध्यामये नृत्यं
करोति तन्मूर्तित्वात्तथापि नृत्तमारब्धमित्यर्थः । यमुद्दिश्य अयं
प्रयाणं करोति तस्मिन्देशे दिग्दाहभस्मदृष्टिभूकम्परक्तवृष्टिलक्षणा
स्वप्तराजयसूचका उत्पाता भवन्ति । अयमेव विजयत इत्यर्थः ।
'जलाकैन्द्वारमखभ्वन्निवायवः शिवमूर्तयः' । 'यत्सेनयाऽभिगमन-
मरौ तदभिषेणनम्' इत्यमरः । यद्रुतं, भद्रं शब्दस्य पदार्थत्वेवाद्या-
जकादित्वात्समासः । सेनयाभिगमनमभिषेणनम्, 'सत्यापपाश-'
इति णिचि ल्युट् । 'उपसर्गात्सुनोति—' इति पत्वम् । देव्यादेरिव
सत्र 'तस्येदम्' इत्यण् । संधिवेलायां भवं सांधिवेलम्, 'संधि-
वेला—' इत्यण् । इन्द्रः शिवस्य भस्माहरणेऽधिकारी । अत एव
दिशां दाहं कृत्वा भस्मार्पितवानिति केचित् ॥

प्रागेतद्वपुरासुखेन्दु सजतः सष्टुः समस्तस्त्विषां
कोशः शोपमगादगाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पायितः ।

निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशादीपलभैरेप वा
शेषः केशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्ततो निर्मितः ९३

प्रागिति ॥ प्राक् सर्गादौ अगाधे जगतीशिल्पेऽप्यमयां द्रवलो-
क्यनिर्माणविषयेऽपि यत्स्विषां समस्तः सकलः कोशो भाण्डागार-
संचयः नालपायिनोऽपवत्ताचरितः, किं तु तावानेवाक्षयः स्थितः
आसुखेन्दु सुखचन्द्रमभिव्याप्य एतस्य वपुः सजतः सष्ट्रैक्षणः
संवन्नी स त्विषां समस्तः कोपः शोप समाप्तिमगात्पाप क्षयितः ।
यतः—चरणप्रभृतिमुत्पयन्तावयवनिर्माणार्थमेव पूर्णां, न तु
केदानीमांशार्थं तत्तन्सांक्रान्तिक्षयाद्वेतोः केशमयः केशप्रचुरः
केशरूपोऽस्य एव शेषो भागः नि शेषं द्युतिमण्डल समस्तः तेजो-
राशिः तस्य व्ययवशाद्वाशवशात् 'भाभावन्तमः' इति न्यायान् ।
इष्टमनः सुप्रापः सुलनरन्यतमसन्तोमगादान्वकारसङ्घः कृत्वा
किं वा निर्मित इत्युल्लेखः । सुन्दरतण्डुलं केशाश्चानिनीला घना-
श्चेति भावः । इष्टमनः, प्रकृष्टार्थं सन्द । 'उपसर्गादेव स-
त्यतो, नान्यत्र' इति नियमादुपसर्गात् । अन्यतमसम् 'अवमम-
न्येन्यन्तमयः' इत्यञ् ॥

तत्तद्विजैत्रयात्रोद्गुरगं गुराग्रोद्गुरं न्वकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येपराजराजो

भूगोलच्छायमायामयगणितविदुन्नेयकायोऽभिव्या-
देतत्कीर्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राहुराह्वयमानः

तदिति ॥ एष राजा तासां तामां प्राच्यादीनां सर्वलोके

जैत्रा जयकारिण्यो यात्रान्तासुदुरा उन्माहृयन्तोऽतिविलम्ब-

गास्तेषां गुराग्रैरुद्धतं रजोभिः कृत्वा अन्धकारं सृजति । इत्य-

मिव—निर्वाणः शान्तोऽरिप्रतापानलमत्तादनन्तरं तान्ति-

अन्धकारं सूर्यप्रकाशस्याच्छादितत्वात्तमः सृजति । जलं ग-

भाभावरूपोऽन्धकारो भवति । एतस्य दिग्जययात्रायां प्राग्-

सर्वंयामपि वैरिणां प्रतापः शान्तो भवतीति भावः । पुनः

च । तथा—एतस्य कीर्तिप्रतानैर्यशोविभारैरेव विदुर्निर्वृ-

श्चन्द्रः युद्धे युद्धार्थमाह्वयमानः स्वर्वापूर्वमाकारित एव राहु-

येव भयेनेव भूगोलस्य भूमण्डलस्य छायायां मायामयेन न-

रूपेण व्याजेन गणितविद्विज्ञानिपिकेगणितशास्त्रप्रामाण्येनैव

सत्यं कायः शरीरं यस्य पूर्वभूतोऽभूत् । एतत्कीर्तिमुद्ध-

न्द्या एकस्य चन्द्रस्य जेतुं शक्यत्वादेवा तु बहूनां जेतुमश-

क्यत्वाद्वाहुणा स्वं गोपायितुं भूगोलच्छायरूपं मायामयं शक्तं

मित्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे च भूगोलच्छायेव राहुत्वेनोक्ता । नन्तो

शत्रोर्भातः स्वं गोपायितुं रूपान्तरं धारयति । एतादृशो रजो

कोपि नान्नीति भावः । निर्वाण इति, 'निर्वाणोऽजाने' इति

पातः । 'च्छायमाया—' इति, 'विभाषा सेना—' इति पदच-

आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं यावलमन्य त्रिलोकी

समातुं शक्नुवन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशानि ।

तामेनां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुर-

च्छन्नापन्नानितानिद्विपदशनसनाभीनी नानीरं

आस्ते इति ॥ येयं त्रिलोकी लोकत्रयी दामोदरीयानुसारं

श्रीविष्णोर्जठरकंदरामवलमन्याश्रित्य आस्ते । अत्रास्ते शन-

दस्थितायां त्रिलोक्यां प्रथिमभरवशान्महत्त्वबाहुल्यादिनिरन-

समातुं सुखेन स्यातुं न शक्नुवन्त्यसमर्थानि सन्ति, तान्येव

द्वानि द्विपदशनः सनाभीनी सदृशान्यतिगौराणि एव न यानि

तामेतां विष्णुदरदरीस्थितां तत्सहिता त्रिलोकीं पूरयित्वा

पद्मच्छन्नापन्नानि नाभिममुत्पन्नधवलकमलव्यानमारगानि त-

काराणि सन्ति मधुध्वंसिनो विष्णोर्नोमीरूपेण पथा मार्गे

गुरिव निजगुरिव । संकटवामयातनाभिया सहितैर्नानै-

श्रीविष्णोर्नामां धवलं कमलमन्ययोत्प्रेक्षितम् । पाण्डुर एव

किंत्वेतद्यशस्येव । करिदन्तधवलकमलनुन्यान्त्यनिभूतानि क-

यगांसीति भावः । दामोदरीयाम्, 'वृद्धाच्छ' । पृथ्वादिभ-

विमा । नानीपथेन क्रगादिना समामान्तः ॥

१ 'ज्योतिःशास्त्रप्रमाणक यशोभूच्छान्मन्त्रवत् । तदेतत्तद्वि-

भवा' इत्युल्लेखः । तथा च राहुनीपक्षेन कीर्तिचन्द्राद्वा प्रसिद्धक-

विरक्तो व्यक्तं' इति जीवानुः । २ 'शान्तिनि' इति जीवानुमुक्त-

योवाचनप्रपाठः । ३ 'न पद्मच्छन्नानि निरुन्नेति शत्रुवैरि-

ना च त्रिलोकीयशमोराभारं नयोरानुत्पन्नविश्रान्तकं' इति

।स्यासिर्भुजगः स्वकोशमुपिराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा
म्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।
।द्भामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौपधीवीरुधः
।र्वासे विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥

अस्येति ॥ अस्य अतिरेव भुजगस्तेषां भूभुजां राज्ञां भिये
।वतीति शेषः । किभूत—स्वकोश एव चर्मनय पिधान तदेव
।पुपिरं वल्मीकविवर तस्मादाकृष्टो बहिः कृतः सद्यो धृतश्च । तथा
।पुरन्ध्रकाशमान, उत्तमलोहजातिविशेषत्वात्कृष्णिमा इयामत्व
।स्य । सर्पाणि सद्यो धृतत्वात्पुरन्ध्रकालिमा । तथा—कृमेण तल-
।स्तान्दोलनेन कृत्वा उन्मीलन्त्य, प्रकटीभूता अराला वक्रा लीला
।षु सादृशानि वलनानि गतिविशेषा यस्य । सर्पाणि वक्रगतिर्भ-
।ति । तेषां केषाम्—यैः सद्भामेषु निजाङ्गुलीमय्याः स्त्रीयाङ्गुली-
।भ्यामहासिद्धौपध्या वीरुधो बह्व्या, स्पर्शमात्रेण विपद्भ्याः
।रवेन्प्रथिमदुष्टाग्रपर्वन्प्रथिद्वयं चास्ते मुखे विनिवेश्य जाङ्गुलिकता
।वेषवैद्यता गारुडिकता नालम्बिता नाङ्गीकृता । नाम प्रसिद्धौ ।
।सर्पाणि येन स्वमुखे सिद्धौपधीपर्वं न निक्षिप्यते तमेव यथा मार-
।यति, तथा एतदीयः स्वद्वौपधि ये तन्त्राणि न त्यजन्ति दैन्याच्च
।मुखे अङ्गुलीपर्वं न धारयन्ति तानेव हन्ति नान्यान्भीताञ्छरणा-
।गाताश्च । 'विषवैद्यो जाङ्गुलिकः' इत्यमरः ॥

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्रता-
मस्मिन्नेव विभर्ति यश्च किरिति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ।
।दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन्गुणं
।विख्यातः स्फुटमेक एव नृपतिः सीमा गुणग्राहिणाम्

य इति ॥ अरिभटश्रेणीषु शूरतरवैरिसद्वेषु विषये यः पृष्ठ
।दर्शयति पराङ्मुखः पलायते । अथ च—यं प्रत्याकृष्यते तस्य स्व-
।भावात्पृष्ठं दर्शयति । य अस्मिन्स्वस्वामिन्येव नृपे वन्ताननृपत्वं
।स्वाध्व एव कृतस्त्वं विभर्ति । अथ च—अन्यैस्तदाह्वलाभावा-
।दस्मिन्नेव वन्तां विभर्ति । नान्येन नञीकर्तुं शक्यत इत्यर्थः ।
।तथा—यो निष्ठुरो निर्दयो दाक्षिण्यरहितः सन् क्रूरध्वनिमनेन
।सहाग्रियनापणं किरिति । अथ च—परिगतदृढवंशजन्मा क्रूरवैरि-
।णां भयावहं शब्दं जकार क्षिपति । दोषं दूषणम् । अथ च—बाहुं
।भजतस्तथाविधस्य तस्य चापस्य तथाविधस्यान्यस्य वा कस्यचि-
।दुपेन धृतसौभाग्यं गृह्णन्गुणम् । अथ च—मौर्वीनाकर्षन् एष
।एवो नृपतिः स्फुटं निश्चितं गुणग्राहिणां परदोषव्यापननिष्ठुरानां
।दोषेपि गुणरोपणं कुर्वता सज्जनानाम् । अथ च—मौर्वीग्राहिणा
।धनुर्धराणां सीमा पर्यन्तावधिः स्फुटं विख्यातः प्रतिज्ञः । एवमि-
।धो धनुर्धरः सज्जनश्च योपि नान्योत्यर्थः । धनुःपृष्ठदर्शनैतस्य प-
।ल्यनाभासः सूचितः ॥

अस्यारिप्रकरः शरश्च नृपतेः संख्ये पतन्तावुभौ
सीत्कारं च न संमुखौ रचयतः कम्पं च न प्राप्नुतः ।
तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागर्ति यन्मुक्तयो-
रेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यद्भुतम् ॥ ९८ ॥

अस्येति ॥ अस्य नृपतेः उभौ संख्ये सद्भामे क्रमेण संमुखौ
।एतत्संमुखं वैरिसंमुखं च पतन्तौ सन्तौ सीत्कारं दुःखाभिव्यञ्जकं
।दन्तमध्यनिर्गतं पक्षवातजनितं च ध्वनिविशेषं यत्र रचयतः
।कुरुतः । यच्च मरणभीतिजनितं दुर्निर्गतत्वजनितं च कम्पं
।न प्राप्नुतः । उभौ कौ—अरिप्रकारो वैरिसङ्घः, शरश्च एतौ द्वौ ।
।तथा—मुक्तयो प्राप्तमोक्षधनुश्च्युतयोः यत् पुनर्निवृत्तिः जन्म
।प्रत्यागमनं च न जागर्ति भवति तत्सर्वं युक्तं उचितमेव । द्वयोरपि
।तुल्यधर्मत्वात् । तर्हि विलक्षणं किमित्याशङ्क्यामाह—तत्र तयोर्द्व-
।योर्मध्ये एको वैरिसङ्घः मित्रं सुहृदम् । अथ च—सूर्यं भिनत्ति ।
।अपरश्च शरोमित्रं सूर्यव्यतिरिक्तम् । अथ च—वैरिणं भिनत्ति द्वि-
।धाकरोतीत्यद्भुतमाश्चर्यम् । तुल्यकर्मणोरतुल्यकर्मात्मकत्वस्य विरु-
।द्धत्वादित्यर्थः । चावन्त्योन्यसमुच्चये । तु स्वभयराहित्येन रणे संमुखः
।पतितः शत्रुसङ्घः 'द्विविभौ पुरुषौ लोके' इति वचनात्सूर्यमण्डलं
।भित्त्वा मुक्तिं प्राप्नोति । अहदमुष्टितया मुक्तो बाणः कम्पसीत्कारौ
।रचयति । तदकरणाच्च हृदमुष्टितास्य सूचिता । हृदमुष्टित्वेन मुक्तो
।वैरिमध्ये न पुनरायाति । वैरिणं हन्तीत्यर्थः । शूरतरोऽप्य शत्रु-
।मात्रं हतवानिति भावः । बाणपक्षे—सम्यक् मुखं पुद्गलमत्र वा
।यस्येति ॥

धूलीभिर्दिग्मन्धयन्वधिरयन्नाशाः खुराणां रवै-
र्वातं संयति खञ्जयञ्जवजैस्तोदन्गुणैर्मूकयन् ।
धर्मारधनसंनियुक्तजगता राजामुनाधिष्ठितः
सान्द्रोत्फालमिषाद्विगायति पदा स्पष्टं तुरंगोऽपि गां ॥

धूलीभिरिति ॥ धर्मारधने सम्यक् नियुक्तं प्रेरितं जगत्
।येन एवभूतेनामुना राजाधिष्ठित आरूढस्तुरंगोऽपि पशुरपि
।धूलीभिः खुरजरजोभिर्दिग्मं स्वर्गलोकमन्धयन्नन्वं कुर्वन् । चक्षु-
।प्रविष्टाद्रजस एव निमीलितनयनं कुर्वन्त्यर्थः । तथा—खु-
।राणां रवैः सनुच्छलनशब्दैः कृत्वा आता दिग्प्रान्तनिवासिनो
।जनान्धिरयन्धिरयतया शस्त्रान्तरग्रहणाशक्ताङ्कुर्वन् । तथा—
।संयति सन्त्राने जवत्स वातवेगस्य वर्षायां सकाशादतिवेग-
।तया वातं खञ्जयन्नुं कुर्वन् । तथा—गुणैर्हनुभिः सौतृन्धन-
।यत्पल्लवादिबर्णनकारिणो जनान्मूकयन् गुणाधिक्येन सान-
।त्येन सौतृन्धनसमर्थान्मूकानि कुर्वन् । एवभूतं सन् अनन्तरं
।सान्द्राणां निरन्तराणामुत्फालानां चतुर्भिर्धरन्त्यननानां मिषा-
।वशा एकेनापि चरणेन गां कुर्वन् । अथ च—येन ह्यष्टं तस्याः
।स्पर्शनं कर्तुं विगायति विशेषेण उगुष्मन्ते । धानिको राजा निषि-
।दनाचरतः स्वार्थान्नाशिनो दण्डयति । अहं तु तदधिष्ठितः

१ 'स्वकारणतो व्यञ्जन एव' इति जीवातु । २ 'एव' पदम्
'दोषद्वयो न्यूनयोः दोषः' इति भाष्यम् । ३. 'सुनन्द' नन्दो
।दोः' इति साहचर्यादुच्यते । 'स्विक्रमे' शब्देन यं पुनः नन्द
।शक्तिरिति 'पदस्य' इति अन्वयः । 'इति' इत्येतन्नियुक्तम् । 'य
।उपनिर्दिष्टं' इति अन्वयः । 'धर्मारधनसंनियुक्तजगता' इति अन्वयः ।
।'धार' इति जीवातुः ॥

१ अत्र 'अविध' कश्चित् शत्रुम्, 'मित्र' न 'मित्रि' इति ।
।यत्र 'मित्रि' इति शत्रुम् । 'मित्र' इति मित्रम् । 'मित्र' इति मित्रम् ।
।'मित्र' इति मित्रम् । 'मित्र' इति मित्रम् । 'मित्र' इति मित्रम् ।
।'मित्र' इति मित्रम् । 'मित्र' इति मित्रम् । 'मित्र' इति मित्रम् ।

पदा गोः स्पर्शलक्षणं पापं कुर्वन्दण्ड्यः स्यामिति बुद्ध्या पदा न स्पृशतीत्यर्थः । धार्मिको जवनाश्चायमेवेत्यर्थः । अन्वयत्रित्यादौ 'तत्करोति-' इति णिजन्ताच्छता ॥

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिमुभटनटारन्धनाद्याद्भुतानां
कष्टं द्रष्टुं नाभूद्भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेपि ।
अथैरस्वरवेगैः कृतसुरसुरलीमङ्गुविशुभमान-
क्षमापृष्ठोत्तिष्ठदन्धंकरणधुरारेणुधारान्धकारात् १००

एतेनेति ॥ समरसमालोकिनो ये लोकास्तेषामास्पदे स्थान-
भूतायामपि भुवि संग्रामभूमौ समरसमालोकिलोकानां देवाना-
मास्पदे गगनेऽपि वा एतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठादिछन्नग्रीवाः कव-
न्धरूपाः प्रतिमुभटा रिपुवीरान् एव नटा ननेकास्तैरारब्धानां
नाद्याद्भुतानां नृत्ताश्चर्याणां द्रष्टा नाभूदेव । कष्टमनिदुःखमेतत् ।
तत्र हेतुः—अस्वरवेगैः शीघ्रज्वरैः कृता सुरैः कृत्वा सुरली
अभ्यासभूमिः पुनः पुनः न्यासो वा तथा मङ्गु मनोज्ञं शीघ्रं वा
विशेषेण शुभमानं चूर्णाभवाक्षमापृष्टं भूतलं तस्मादुत्तिष्ठत्युत्पतन्
अनन्धमन्धंकरणं एवंभूतो रणधुरारेणू रणप्रारम्भ एव समुत्पन्नो
रेणुस्रस्य धाराः प्रवाहान्नजनितादन्धकारात् । रणविलोकनार्थमा-
गतैरपि मानवैर्देवैरप्यश्वनुरोत्थितरजःपूरितनेत्रैः कवन्धवृत्तं नालो-
कीत्यर्थः । 'मन्दस्वच्छन्दयोः स्वरम्' । 'एतत्कृत्तमङ्ग-
मोढः साधीयान्' । द्रष्टा वृत् । रणधुरा, ऋगादिना अः । धुरा भर
इति वा ॥

उन्मीललीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्विपूर-
क्रोडक्रीडद्विजालीगरुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः ।
एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्पर्णपूर्णद्रुमाली-
व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः ॥

उन्मीलदिति ॥ एतेन राज्ञा एतादृशान्तरागोऽखानि निष्पा-
दितः । किंभूतः—उन्मीलन्ती विकसन्ती लीला विलासो येषां
तानि नीलोत्पलानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां दलनं विकसनं
तदुद्भवेन आमोदेन परिमलेन मेदस्वी पुष्टो बहुलपरिमलः पूरः
प्रवाहस्तस्य क्रोड उन्मते क्रोडन्ती द्विजालिहंसादिपक्षिणस्तथा
गरुडः पक्षेभ्य उदित उत्पन्नो मरुद्वायुस्तस्य स्फालः सवेगमनं
संवहो वा तेन वाचालाः शब्दायमाना वाचयन्तरङ्गा यस्य ।
तथा—शाखानिवहेन नवहरित्पर्णैर्नूतनदयानर्पणैश्च पूर्णां द्रुमाभ्यो
वृक्षपङ्क्त्यन्तामिष्यालीढो व्याप्त उपान्तलीरप्रदेशेन शान्ता
व्याधौ शीघ्रोन्मेषीटा यामां तामां पथिकदृशां, शीघ्रोन्मेषीटा
येषां पथिकानां वा दृगन्तामां, दृशो रागः संतोषो येन । तडाग-
स्तातिरमणीयत्वं सुखजनकवनस्य च धार्मिकत्वं सूचितम् ॥

वृद्धो वार्धिरसौ तद्वदलिभं विप्रद्वपुः पाण्डुरं
हंसालीपलितेन यष्टिकलितत्तावदयोर्बहिमा ।
विप्रचन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्संगतं
स्थाने स्नानविधायिधार्मिकगिरोनत्वापि नित्यादृतः ॥

वृद्ध इति ॥ अयं अनेन निर्मिततडागः वृद्धो महान्वा-
नः । समुद्रपक्षपापि महानित्यर्थः । अथ च—अयं (वार)

वारि धीयनेऽस्मिन्वादिः वारिस्थान तडाग एव वृद्धोक्तिः ।
किंभूतः—तरङ्गैः हस्ता वलिभं वलियुक्तं । तरङ्गा एव शङ्ख
चस्थूलशरीराभ्यवविशेषस्थाने जाता यस्येत्यर्थः । तद्वद्वपुः
पाणिबलिभिर्मानानि वा । हंसालीपलितेन हंस-
शौक्येन पाण्डुर धवलं प्रवाहरूपं वपुर्विभ्रत् । तथा—
मध्यनिक्षिप्तकीर्तिस्तन्मरूपया कलितो ज्ञानपरिमाणः ।
इत्यर्थः । अथ च—स्वलच्छरीरधारणार्थं दग्डेन युक्तः ।
इत्यर्थः । तथा—तावतामतिवह्मनां नानाजातीयानां वपु-
णां बहिमा बाहुल्यं यत्र । अथ च—तावतः यत्र ।
वयसो वार्धक्यस्य बहिमा यस्य । तथा—
नया चन्द्रिकया योग्यं समुचितं स्फुरत्प्रकाशमानं स्फुर-
यस्य । ज्योत्स्नाविभ्रमलम् । अथ च—समुद्रवादेतद्वद्वपुः
मन्यामुचितं कं जलं विभ्रत् । अथ च—विगतकेनया वरि-
त्तालिन्येन 'चांदी' इति कान्यकुब्जापायाम् । तथा—
स्फुरन्मन्त्रं कं शिरो विभ्रत् । यद्वा—केयराहतेन वा-
क्षितम् । तथा—वार्धकोचितं प्रकटं मय्यगतं कन-
शिरसः तत् । तथा—स्नानविधायिभिर्धानिकैः शिरोनव-
नित्यमादृतः तत् स्थाने उचितम् ॥ धार्मिकैश्च स्नानार्थं
स्फुरयते । वृद्धोऽपि समुद्रस्य पर्वण्येव स्वयंयोग्यवादेन
देव्याधिक्यं समुद्रात् । वलिभमिति मन्त्रं 'तुन्दिवलि-
मः । द्वितीयव्याख्यानं पञ्चाद्यम् । बहुलस्य भावः,
दिमनिचि 'मियस्थिर-' इति बहिरादेनः । धार्मिकैः
चरति' इति ईह ॥

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिवेलासु तं
नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तत्र नीलानन्द-
तत्पाथोदेवतानां विगतु तव तनुच्छायमेवाविकारं
तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननसाराङ्गि-

तस्मिन्निति ॥ हे बाले, तस्मिन् तडागे त्वं एतेन यूना
विहर क्रीड । तथा—तडागे पयःकेलिवेलासु उदका-
रेषु शीघ्रतया वा तत्रैव नालस्य दृश्यत्वान् । प्रवेष्टव्यं
बहुवचनम् । नीलोत्पलानां तव अक्षिप्रतिक्रान्तवत्प्रति-
स्फाशाद्विदा भेदः नालेन कमलदण्डेनास्तु । अनेन तद्वत्
त्वत्त्रेण वा नीलोत्पलम्, इदं वा इति संदेहे ननात वन-
लम्, अनालं च त्वत्त्रेणमिति नालमेव निर्धारकं नवदं-
तथा—तस्य पाथो जलं तस्य देवतानामधिकारे व्यापरे शक्ति-
तव तनुच्छायं तव शरीरप्रतिबिम्बमेव विधातु । तदुद्भवेन
त्वच्छरीरप्रतिबिम्बमेव भवत्वित्यर्थः । तथा—तस्य फुल्ल-
सितानामम्भोजानां राज्ये स्वण्डे । अथ च—आधिरान्ये ।
याननस्य त्वदीयमुलकमलस्य च जलक्रीडावशादनेक-
च—पट्टामिषेकः भवतु । नीलोत्पलजलदेवताकुलकलनेन
नैर्ननेयशरीरानननधिकमिति सूचितम् । तनुच्छायम्, तद-
नेना—इति पण्डितम् ॥

एतत्कीर्तिविवर्धयौतनिखिललोक्यनिर्वासिर्व-
विश्रान्तिः कलिता कथामु जगतां श्यामैः सनप्रैर्गति-

ज्ञे कीर्तिमयादहो भयभरैरसादकीर्तिः पुनः

न यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बन्धस्थितिम्

एतदिति ॥ जगतां स्यावरज्जमात्मकानां भुवनानां संव-
न्धिनः समग्रैरपि इयानैः कृष्णैः कज्जलादिपदार्थगुणैर्वा कथासु
शतासु एव विभ्रान्तिः कलिता आधयोऽङ्गीकृतः । किंभूतैः—
इयानैः—एतस्य कीर्तयेऽस्य विवर्तेन परिणामेन विशेषेण वतेन
विवर्तेः स्थितिर्वा तेन धौताद्वलीकृतास्त्रिखिलात् त्रैलोक्यात्कंदरा-
दिसहितात् निर्वासितैर्निष्कासितैः कीर्त्या लोकत्रयस्य श्वेतीकरणा-
त्तत्तच्छयानगुणानां सांप्रतमदर्शनात् 'पूर्वं इयमानि वस्तून्ध-
वन्' इति वार्तानाश्रयोपनि इयमानि जातानि सर्वथा न सन्ती-
त्यर्थः । तथा—कीर्तिमयाकीर्तिप्रचुरादसाद्राज् अकीर्तैः पुनः
भयभरैर्भातिबाहुल्यं ज्ञे जातम् । अहो आश्चर्यम् । कीर्तयैकीर्तयै
विरोधात्कीर्तिरूपादसादकीर्तयेऽपि युक्तमित्यर्थः । एतत्कुत—यद्य-
स्यात् मलिनच्छायाऽतिहृष्णा सा अपकीर्ति' अस्य कथापथेऽपि
स्थितिनाश्रयं न बन्ध नाकरोत् । एतत्कथाप्रारम्भेऽकीर्तिलेश-
स्याप्यभावात्कीर्तिरेव वर्णयत इत्यर्थः । यद्य यस्यादिभेति स तदी-
यकथाप्रारम्भ एव मलिनो भूत्वान्यत्रैव गच्छति । अविद्यमानमपि
शशविपाणादि वचनादिगोचरो भवति, अकीर्तिस्तु वचनगोच-
रोऽपि नाभूदित्याश्चर्यम् । अचेतनाया अध्यकीर्तयेऽप्येवाप्यदनादपि
चित्रम् । 'जरताम्' इति पाठे वृद्धानां कथास्थिति व्याख्येयम् ।
जज्ञे, भावे लकारः ॥

अथावदन्नीममुतेज्जितात्सखी

जनैरकीर्तयेदि वास्य नेष्यते ।

मयापि सा तत्त्वलु नेष्यते परं

सभाश्रवः पूरतमालवह्विताम् ॥ १०५ ॥

अधेति ॥ अयं सखी भीमनुताया इज्जितादनुरागसूचकात्
भूवेहनादिचेष्टितात्स्वतीमित्यवदत् । इति किन्—हे वाणि,
जनैः अस्याकीर्तयेदि नेष्यते वा नानिलप्यत एव तत्तर्हि नयापि
सा अस्य अकीर्तिः खलु मिश्रितं नेष्यते नानिलप्यते । यद्यपि
तुल्यं तथापि परं कश्चिद्विशेषोऽस्ति सभायाः सभालोकस्य ध्रुव-
पूरतमालवह्वितां कर्णभरणतमालवह्वित्वं नेष्यते प्रापदिष्यते ।
अनानासंनतां शशविपाणादिवद्वत्तीनमप्यस्याकीर्तिरेव सर्वां सभां
धावदिष्यामीत्यर्थः । वाष्पालद्रुणननिवारणं चकरोति भावः ।
अनीतैर्नीलत्वात्समालवह्वित्वम् । इष्यते, इषेः कर्मणि । नेष्यते,
पोषः प्रधानकर्मणि लृट् ॥

अकीर्तिरेव वर्णयति—

अस्य क्षोणियतेः परार्थपरया लक्ष्यकृताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-

न्मूकानां प्रकरेण हर्भरमपीदुग्धोदधे रोधति ॥ १०६ ॥

अस्येति ॥ हे वाणि, मूकानां प्रकरणेन क्षोणितैरकीर्तयः
किल प्रसिद्धे मिश्रितं वा कुनैरमनी कच्छपिका तस्या दुग्धोद-
रादधे रोधति तरे रोधन्ते । किंभूता—यत्तद्विचित्रतयै-

सकाशात्परयाधिकया संख्यया लक्ष्यकृता गणिता परार्थोऽप्यधिकाः
तथा—प्रज्ञाचक्षुभिः जात्यन्धैरवेक्ष्यमाणं दृश्यमानं तिमिरतप्र-
ख्यास्तत्तुल्या अतिश्यानाः । किंभूतेन प्रकरेण—अष्टमं स्वर निपा-
दादिसस्वररातिरिक्तं कलयताङ्गीकुर्वता । तथा—बन्धोदराजातेन
एवमस्याकीर्तयः सन्तीत्येतदकीर्तयः सभा ध्राविता । परार्थधिका
संख्या, अन्धस्य दर्शनशक्तिः, तिमिरस्य चाक्षुपरूपत्वं, स्वरस्वाष्ट-
मत्वं, बन्धोदराजन्म, कच्छपिकादुग्धं, एतानि सर्वथा यथा न
सन्ति तथैतद्विशेषणयुक्ता अस्याकीर्तयोऽपि न सन्तीति विपर्य-
वसानवृत्त्या वर्णनैव कृता । उपहासार्थं त्वसंगतोक्तिः । आ साम-
स्येन कीर्तय आकीर्तय' पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा अस्य समन्ताः
कीर्तयो गीयन्ते किल । पर्यवसानवृत्त्या अस्य कीर्तयो न सन्त्ये-
वेति निन्दैव कृतेति वा । कच्छपी च दर्शनेनैवापल्यानि पालयति
न दुग्धेनेति प्रसिद्धिः । प्रज्ञाचक्षुषो योगिनो ज्ञोतिर्विलोकन-
निष्ठास्तिमिरं न पश्यन्तीति वा । तिमिरवत्प्रत्यायन्ते । मूल-
विभुजादित्वात्कः ॥

तदक्षरैः ससितविसिताननां

निपीय तामीक्षणभङ्गिभिः सभाम् ।

इहास्य हास्यं किमभून्नवेति तं

चिदमर्जा भूपमपि न्यभालयत् ॥ १०७ ॥

तदक्षरैरिति ॥ विदर्भजा इहास्या सभायां एतदीयवचनवि-
पये वा अस्य वर्णितस्य नृपस्य हास्यं किमभूत्किं वा नाभूदिति
कारणात्सभावत्तमपि भूयं न्यभालयदौदासीन्येन संमुखदृष्ट्या
वदर्शं नत्वनुरागादित्यर्थः । किं कृत्वा । अनुरागाभावेऽपि हासरस
कृताभिरीक्षणभङ्गिभिरवलोकनप्रकारविशेषैस्तं सभां निपीय सा-
वरनवलोक्य । किंभूतां सभाम्—विभुपक्रमैर्निर्दिष्टे पर्यवसिते
पूर्वोक्तैरक्षरैः कृत्वा ससितानि सविसितानि साध्वराणि या आन-
नानि यस्यास्तान् । इह नृपे आत्यहास्यं जातं न धेति वा । स्तित-
सहितानां विगतस्तित्वं विरुद्धम् । विरोधाभासः ॥

नलान्यवीक्षां विदधे दमस्सुः

कनीनिकागः खलु नीलिमालयः ।

चकार सेवां शुचिरक्तोचितान्

मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैपथे ॥ १०८ ॥

नलेति ॥ पतिव्रताया नैय्या नलान्यावलोकनमनुचितमित्या-
शङ्गां परिहरषुचरसंगे वर्णयिष्यमाणस्य नलस्य प्रन्नायतां करोति—
दनत्सुम् कनीनिका नेत्रतरा नलादन्त्य नृपस्य वीक्षामलोढ-
नरूपं आगं अपराधं विदधे चक्रे । किंभूता—खलु यस्मात् नी-
लिङ्गः कालिङ्ग आलयः स्यान् । नलेतो हि निविशन्त्यगति ।
अगच्छतु इत्याह पुनः सविधे द्वितीयरङ्गे विचरन्ते रोशान्तर-
पुरविधे नैपथे सत्यनदे नित्यम्यदं मदं शुचिरक्तोचितान् य-
त्वरक्तवस्त्रां नेत्रां चकार । यत्वरक्तं यत्प्रत्ययमुद्रकप्रत्यय-
पुकोष्पादस्तु नल एव नलशोभनं इत्यर्थः । अः च—युधे
पादभोरुतनुकन्य च भवेत् स्यान्निकरोचितानिति या । न्या-
निमको हि स्यान्निकरो नेत्रे नववन्धनवर्धः । कदाचित्कदा-

लोको रोषः ननुदृष्टा रश्मिभिरुक्तो रोषो नेने न पानिवन्- वा । गोरीमानेकाभेति ननुको 'गोरीभोग्यमनन्' इति क-
क्षतिः कानि । नतमेव दृष्टाभेति को कर्तुं मेने भावः । इत्या- प्राप्तेरपि गोरीमेति ग्या । नपानि 'इतिहारादिक' इति क-
दिनु चनुपेतीकनलेतु यस्यापि मयनतरेऽज्ञानेऽपि तेषां सन्- तेन इत्यात्तादृशि पक्षे गोपि भविष्येति मयक्येन ।
नल पुनानुरागसाधुव्यादृष्टवशा कदाश्चिन्मिषां युक्तम् ॥

इदानीं श्लोकनुष्ठेन परस्परानुताम गनेन—

दशा नलस्य श्रुतिचुम्बिनेपुणा
करेऽपि चक्रच्छलनम्रहार्मुक्तः ।
सरः पराङ्मुखकल्प धन्वितां
जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः ॥ १०९ ॥

इति ॥ ततो भैमीदृष्टाश्लोकोक्तानन्तरं स्वयमनङ्गेऽङ्ग-
हितः । अत एव नलस्य दशा नेत्यापारेणैव धुनिचुम्बिनापाङ्ग-
मंचारिणा कटाक्षरूपेण कर्णपूर्णेनेपुणा कृता सरः परस्य नलस्येव
दशादिभिरङ्गरेययैः धन्विता धनुषेरवमनुकृत्य जनीं भैमीमा-
दयदपीडयत् । किंभूतः सरः—करे नलस्यैव इमे रेगामपराङ्ग-
लक्षणरूपचक्रच्छलेन म्रम्र चक्राकार कर्मुक्तं यस्य सः । नलेक्षिता
सती कामातुरा जातेति भावः । मुष्याङ्गाभावे चानुकृत्योऽप्यङ्गी-
क्रियते । आर्दयत्, 'अर्दं हिंसायाम्' ण्यन्तात् । 'आर्दयत्'
इति पाठे लुप्तः ॥

उत्कण्ठका विलसदुज्ज्वलपत्रराजि-
रामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।

रुद्रकुधस्तदरिकामधिया नले सा
वासार्थितामधृत काश्चनकेतकी वा ॥ ११० ॥

उत्कण्ठकेति ॥ सा भैमी रुद्रकुधः रुद्रकृतशापपरित्यागसमु-
द्वात्कोपादेतोः तस्य रुद्रस्वारिः कामः तस्य बुद्ध्या अयं काम
एवेति बुद्ध्या नले विषये वासस्य स्वयंवरेण स्थितेरर्थितामभिला-
पुकत्वमधृत दधार । नले साभिलापा जातेति भावः । स्वशुस-
माश्रयणं च युक्तम् । केव—काश्चनकेतकीव । किंभूता सा केतकी
च—उत्कण्ठका उदितरोमाद्या ऊर्ध्वीभूतसूचीतुल्यशूकाम्रा च ।
तथा—विलसन्ती शोभमाना नीलपीतादिभिर्योर्णैरुज्ज्वला प्रकाश-
माना, उज्ज्वलेन शृङ्गरेण वा प्रकाशमानो विलोककाना शृङ्गारो
यया एवभूता वा, कस्तूर्यादिरचित्ता कपोलवक्षोजादो पत्रराजिः
पत्रवल्ली पत्रपङ्क्तिर्यस्याः । शोभमानोऽज्ज्वलवर्णपङ्क्तिश्च यस्याः ।
तथा—आमोदं विलेपनजं सुरभिगन्ध हर्षं वा, स्वाभाविकं परि-
मल च भजतीति भावः । तथा—अपगतोऽनुरागो यस्याः एवं-
भूता न भवति अतितरामनपरागतरा । नयेऽतितरामनुरागिणी ।
न विद्यते पराग. पुष्परजो यस्याम् । एवंविधा न भवति । नित-
रामनपरागा अनपरागतरा । अतितरां परागसहिता । तथा—
अतितरां गौरी गौरवर्णा उभययपि । गौरी पार्वतीमतिक्रान्ता वा
भैमी । सुवर्णकेतकी यथा रुद्रकोपस्य वसत्यभिलापुकत्वं दधार
तस्य स्थानं यभूवेत्यर्थः । तथा भैम्यपि नलविषये नलवैरिकाम-
बुद्ध्या नलशत्रुः काम एव नलसंवन्धित्वेन सा पीडयतीति धिया
रुद्रकोपस्यात्मनि यो वासस्तदर्थितां दधार रुद्रकोपस्य स्थानं जाता ।
नितरां सकोपा जातेत्यर्थः । कामसाम्यं नलस्योक्तम् । नलेन
कटाक्षवीक्षणे कृते साऽतितरां कामपीडिता जातेति भाव इति

नञ्जालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनागन्धू-
दप्यग्रे चतुरः क्षितात्र चतुरा पातुं दृष्टा नैषात् ।
भानन्दाभ्युनिषी निमग्न नितरां दूरं गता वनजा
लंकारीमानाजनाय ददती पातालकन्याभ्रमम् ॥

तद्विनि ॥ न अलीको नाञ्जालः य चासौ नलश्च नालीक-
मयनन्तः तस्मिन्नेव साचदितुण्डेऽङ्गे मयनले चेतरेऽङ्गे
अन मनो यस्याः सा नयेऽनुरागा मती सा भैमी प्रेरे स्थितौ
चतुरश्चु. मंभ्याकानलीका तेषां शकलान् माम्नामयनलमने
दृष्टा नपनन्यापारेण पातुं कटाक्षेति को क्यितुं मनागन्धमपि कृ-
कृताला नाभूत् । किंभूता—भानन्दाभ्युनि गानन्दरूपे मय-
निमग्न भुञ्जिता । नञ्जालीकनाञ्जाला भूयति यावत् ।
नितरां दूरं गता इत्यं परमहाशयं प्राप्ता, तल गता च । तल-
तस्य भानन्दममुदस्य तलं तस्मात्कारीमानाजनाय पातालक-
भ्रमं अनिमान्दयां शानन्दपराय निनिमेषतया समुद्रे विन-
तलगमनेन च क्रियंयं नागरुयेति भ्रमं पुंदि ददती वनयो ।
'अलंकारीभयते' इति पाठे तस्य तलस्य भूतलस्योपवेदने
अलंकारभूतायेन्द्रादिलोकाय नललक्षणाया जनाय वा । शता-
तलस्वालंकारीभयते रामुस्यादिनागलोकाय वा । पुरश्चित्त-
लाकारानपीन्द्रादीनन्यराजवत् ऋतुदृष्ट्यैव विलोकयति च । न
इष्टवशाच व्यनहितमपि सत्यनल कटाक्षेविलोकयति स्तेति ना ।
'तल्लल-' इति पाठे तेषामलीकनलानां स्वीयेन रूपेणालंका-
भूताय जनाय । सत्यनलायेत्यर्थः ॥

सर्वस्य चेतसस्तां नृपतिरपि दृष्टो प्रीतिदायं प्रदाय
प्रापत्तदृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गोत्तरङ्गः ।
आनन्दान्धयेन वन्ध्यानकृत तदपराकृतपातामसं तलां
पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनाशु लीडः ॥ १११ ॥

सर्वस्यमिति ॥ स नृपतिः नलोऽपि चेतसः सर्वस्य प्राप-
त्प्रियां तां भैमीं दृष्टो स्वनेत्राय प्रीतिदायं संतोषजनित दान प्र-
मर्षेण दत्त्वा कटाक्षेण ता सादरं दृष्ट्वा अमरदुरापामिन्द्रादिभि-
लंभां लोकोत्तरस्वरूपाम् । अथ च—तेषां कटाक्षेणानललोक-
तेन्दुरापाम् । अपाङ्गे नेत्रप्रान्ते उत्तरां चलत्कडोलामतिचक्र-
कटाक्षरूपा तदृष्टि भैमीदृष्टिमेव इष्टातिथि प्रियमन्यात प्रा-
लेभे । भैम्या पूर्वं कटाक्षेविलोकितः, अनन्तर तेन सावलोकितः
अनन्तर पुनरपि तथा विलोकित इत्यर्थः । अनन्तर वरताः
पत्या कामेन पीयूषधारारूपमनिनिर्वापकत्वादधृतरूप यद्वर्ण-
भैमीकृतं वलितग्रीवमवलोकनं तेन कृत्वा विरचितेनाशुगेन नैनी-
कटाक्षरूपेण बाणेन आशु शीघ्रं लीडो विद्र. स नल. तस्या मनी-
दष्टेरपरिऽन्ये तृतीयादयो ये आकृतपाता अनेकभावाभिप्रेत-
व्यापारविशेषास्तान् आनन्दान्धयेन हर्षांशुपरिपूर्णनेत्रतया यद्वर्ण-
मदर्शनं तेन वन्ध्यान्निफलानकृत । भैमीद्वितीयकटाक्षनीक्षणैव
अतिवृष्ट. कामविश्र. सन् तस्याः तृतीयादिकटाक्षनिरीक्षणानि न

ददशैति भावः । अन्योऽपि तुष्टः कसैवित्सर्वस्वं ददाति प्रियं चातिथिं प्राप्यान्नुदवाप्यान्नुपणो भवति ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तस्य द्वादश एष मातृचरणाम्भोजालिमौलेर्महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः १२

श्रीहर्षमिति ॥ माता वागीश्वरी जननी च तत्प्राधुरणौ एवा-
म्भोजे तयोरलिरूपो भ्रनररूपो मौलिर्यस्य । यद्वा—मातृचरणसं-
वन्धिनी पूजार्थं चरणयोरुपडौकिता अम्भोजालिः कमलनाला
तपुक्तौ मौलिर्यस्य । वागीश्वर्या जनन्या वा प्रसारूपेण
धृतनिर्नाल्यकनलस्येत्यर्थः । द्वादशानां पूरणः सर्गः व्यगलत्स-
नासः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनानकश्रीनररतिहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैपथीयप्रकाशे द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

इदानीमिन्द्रादिपञ्चनलीसंज्ञं त्रयोदशं सर्गं नारभते—

कल्पद्रुमान्परिमला इव भृङ्गमाला-

मात्माश्रयामखिलनन्दनशाखिवृन्दात् ।

तां राजकादपगमय्य विमानधुर्या

निन्तुर्नलाकृतिधरानथ पञ्चवीरान् ॥ १ ॥

कल्पद्रुमेति ॥ अथ विमानधुर्याः शिविकानाहिनः तां मैत्रीं
राजकाद्राजमनूहादपगमय्य निवर्त्य नलाकृतिधराञ्चलवेषधारिणः
पञ्च वीराञ्चलमहितामिन्द्रादीबिन्धुः प्रापयामासुः । शिविकावा-
हिना तेषु पञ्चसु नलानि न वेत्यपरिज्ञानाञ्चलस्यापि नलरूपधा-
रकत्वं घटने । यस्य यद्रूप तद्धारित्वं तस्यापि युक्तमेवेति कल्पे-
क्षयापि पुज्यते । वीरपदेन शौर्यं नापकगुण । के कलाका का-
निव-परिमला मनोहरगन्धा अखिलाः सनन्ता नन्दनशाखिनो दे-
वोद्यानतरवः तेषां वृन्दादानाध्या परिमलाश्रिता भृङ्गमाला भ्र-
नरपद्मि परावर्त्य अतिशयात्कल्पद्रुमानिव । कल्पद्रुमा नन्दनस्थि-
तवृक्षापेक्षयाधिका, तथाचराजपेक्षया तेषीत्यर्थः । सर्वानिला-
पप्रकम्पनान्मान्मन्दारादिष्वपि चतुर्षु कल्पद्रुमसदृशयोगः ।
मैत्र्यप्यामाध्या विमाने स्थितान् । नवतिद्विकतां ॥

साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा

तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा ना ।

ऊचे यथा न च शचीपतिरभ्यधापि

प्राकाशि तस्य न च नैपथकायनाया ॥२॥

साक्षादिति ॥ सा देवी तत्र तेषु मध्ये प्राधान्यान्निवेशनक-
माच्च दिवोऽधिनाथमिन्द्रमधिकृत्योद्दिश्य तथा तेन प्रकारेणोचे
अचक्रयत् । यथा येन प्रकारेण स शचीपतिरिन्द्राभ्यधापि उक्तो
भवति । तस्य नैपथकायस्य भाषा छन्न न च प्राकाशि प्रकटितं
भवति । किंभूता—साक्षात्कृतं अखिलजगतां जनताचरित्रं जनस-
मूहवृत्तान्तो यथा सा । यथा इन्द्रादीनां प्राकट्यं न, विष्णोराज्ञ-
या वर्णनं च, मौलित्वे प्रतिभाक्षयो न, तथावोचदिति भावः ।
साक्षादिति विशेषणेन नलरूपं कृत्वागतानामिन्द्रादीनां ज्ञानौ-
चित्यं सूच्यते ॥

ब्रूमः किमस्य वरवर्णिनि वीरसेनो-

द्भूतिं द्विपद्मलविजित्वरपौरुषस्य ।

सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-

वासेन यस्य जनितासुरभीरणश्रीः ॥ ३ ॥

ब्रूम इति ॥ हे वरवर्णिनि उत्तमे भूमि, वयं अनुप्येन्द्रस्य
वीर्ययुक्तायाः वीराणां वा सेनायाः सैन्यस्योद्भूतिमुक्नुवैश्वर्यं सा-
मर्थ्यं बाहुल्यं वा किं ब्रूतो वर्णयामः । वर्णनाशक्यत्वाद्वागगोचर
इत्यर्थः । किंभूतस्य—द्विपद्मं अमित्रो यो बलनामा दैत्य तस्य
विजित्वरं जयनशीलं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणश्रीः सेना-
चरीभवन्तौ सैनिकौ भवन्तौ याविभाननदानवारी गणेशनारायणौ
तयोर्वासेनाधिष्ठानेन कृत्वा जनिता कृता असुरभीर्दैत्यभयं यया ।
असुरेभ्यो देवानां या भीः तस्या ईरणं क्षेपणं तेन या श्रीः सा
यस्य जलितेति वा । वागगोचरमस्य चरितमित्यर्थः ॥

नलपद्मे तु—अस्य वीरसेनाप्यनृपादुत्पत्तिं किं कथयामः ।
अपि तु न । अकथनेऽपि लोकत्रये प्रसिद्धत्वात्स्वगुणैरेवास्व रया-
तत्वाद्वा । यो हि स्वयं न प्रसिद्धः, तस्य पित्रादिप्रसिद्ध्या वर्णनं
क्रियते । अयं तु न तथेति भावः । किंभूतस्य—द्विपदा बलस्य
सैन्यस्य, आद्रिक्तस्य सत्त्वस्य वा, विजय पौरुषं पराक्रमो यस्य ।
यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्तः सैनिका इभास्तेपामाननदानवारि
मुखदानोदकं तस्य वासेन गन्धेन सुरभिर्जनिता । रलयोः साव-
र्ण्यात् सेनायामचलीभवतां परेतापमानानामिभानामिति वा ।
मत्तगजबाहुल्यमनेन सूच्यते । एवमिन्द्रनलपौरुषेभ्योद्विषया
तस्या भवति तथा देव्योक्तम् । रणशब्दो लक्षण्या रणभूमौ
वर्तते । इतः 'श्लोकादारभ्य 'अत्याजि-' (१३।२८) इति याव-
त्स्थपनमिन्द्रादिवर्णनं पञ्चाञ्चलवर्णनम् । 'अत्याजि-' इत्यादौ नल-
वर्णनं प्राप्येन, दिक्कालवर्णनं पञ्चादिनि क्षेपम् । 'श्लोकादिह
प्रथमतः' (१३।३२) इति श्लोकेन नलस्य प्राधान्येन निर्दि-
ष्टम् । 'हरिणा' (१३।३२ श्लोके) इत्यादिनृनोयया विमलाणा-
मप्राधान्येन निर्दिष्टम् । 'यौवनोप्ययं शीते शीतत्वशां च
दातवे । भर्तृभक्षा च या नारी मोच्यते परवर्णिनी' इति वृद्धा ।
'उत्तमा वरवर्णिनी' इत्यनरः । उत्तौ वर्णौ वन्ता इत्यतिशान्ते
'धनंतीत्यनन्ताश्' इत्येति ॥

शुभ्रांशुहारगनहारिपयोधरा-

चुम्नीन्द्रचापखचितयुग्मजिग्रहाभिः ।

अन्वास्ते सनिति चाभरवाहिनीभि-

पयानु चैव बहुलाभगनाचिनाभिः ॥४॥

एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या

सार्धं शचीव हरिणा मुदमुदहस्य ॥ ७ ॥

लेखा इति ॥ हे नितम्बिनि अनिपृथुनिविडनितम्बे भैमि, बलवृत्तनमुचिप्रभृतीनां समृद्धं संपूर्णं राजभावस्तस्य प्राज्यो बहु-
रूपभोगस्तस्य पिशुनास्तदुत्तमाना लेखा देवा एतस्येन्द्रस्य
पाणी च चरणौ च पाणिचरणं सरागं सानुरागं यथा तथा दधते
धारयन्ति । हस्तदानात्पाणिम् नमस्कारार्थं च चरणावित्यर्थः ।
तत्तस्मात् अनेन हरिणा इन्द्रेण पत्या सार्धं शचीव मुदमुदहस्य
धारयत् ॥

नलपक्षे—सरागमरुणं एतस्य पाणिचरणं कर्तुं सैन्यत्वान्यना-
त्वादितिः पङ्क्तिधेन वा बलेन समृद्धस्य राज्यस्य प्राज्य उपभोग-
स्तस्य सूचिकाः सामुद्रिकोक्तलक्षणभूताः चक्रध्वजादिलेखाः कर्म-
भूताः दधते धारयन्ति । 'दध धारणे' एकवचनान्तमस्मिन्पक्षे
रूपम् । तस्मादनेन पत्या नलेन सह हर्षं धारयत् । केन केव-
हरिणा इन्द्रेण शची इव । 'लेखा अदितिर्नन्दना', 'पिशुनौ स्तल-
सूचकौ' इत्यमरः । नितम्बशब्दादतिशयोक्त्यादितिः । पाणिचरणम्,
'प्राप्यत्वात्वादेकवज्रावे पण्डितम् ॥

आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्ती-

मास्त्रण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम् ।

रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना

श्रोत्रान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात् ॥ ८ ॥

आकर्ण्येति ॥ असौ सुदती भैमी एतां पूर्वोक्तमखिलां वाच-
मास्त्रण्डलेऽपि च नलेऽपि च तुल्यं लगन्तीं समानसंबन्धानाकर्ण्य
उभयत्र इन्द्रे च समानं रूपमेक्यरूपं च विगाहमाना जानती
विशेषावलोकनादपि विशेषमनुपलम्बमाना यथाकर्म श्रोत्राभ्या-
मिन्द्रियात् नेत्राद्यभिरिन्द्रियाव निर्णयं नावापन्न प्राप । अनयेन्द्र-
स्तुतः किं वा नलं, तयोः स्वरूपत्वादपिन्द्रो नलो वेति नाज्ञा-
तीदित्यर्थः । अपि चेति निपातस्तदुदायौ परस्परस्तदुदायवाचकौ ।
अवापत् लुटिवाद् ॥

शक्रः किमेष निपधाधिपतिः स वेति

दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।

निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमखां

भूयोऽष्टजद्रगवती वचसः स्रजं सा ॥ ९ ॥

शक्र इति ॥ सा भगवती सरस्वती भूयः पुनरपि वचस-
स्रजं वाहनालानलज्ज्व । किं कृत्वा—उत्र तेषु नभरेष्वा भैमी-
सनीपे पवनस्य सखायमिति निर्दिश्योद्दिश्य । पुनः किं कृत्वा—
भैमीमिति दोलायमानं मनो दस्तास्तां परिभाव्य संचि त्व । इति
किम्—एष किं शक्रः, स दून्दष्टः निपधाधिपतिः नलो वेति ।
दोला इवाचरति 'कुरुः कुरुः सलोपश्च' इति स्यादिति शानवि
दोलायमानमिति । अस्तां सानीपिक आचारः ॥

एष प्रतापनिधिरुद्रतिमान् सदाऽयं

किं नाम नार्जितमनेन धनंजयेन ।

हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचैरमुष्मा-

नास्येव कस्यचन भास्वरूपसंपत् ॥ १० ॥

एष इति ॥ हे भैमि, एष प्रतापस्य निधिः प्रकटोष्णस्पर्श-
स्थानम् । तथा—अयं सदा उद्भूतिमानूर्ध्वगमनयुक्त । ऊर्ध्वज-
लनोऽयमित्यर्थः । धनंजयेन वह्नितानेन किं नाम का संज्ञा ना-
र्जितं न प्राप्ता । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निः—' इत्यादिकं नाम निर्व-
चनयोगात् प्राप्तमित्यर्थः । सर्वेषां नामां निर्वचनमस्त्येव । नाम
संभावनायाम् । अग्निनाऽनेन किं नाम वस्तु न प्राप्तम् । तैजसानां
परमाणूनां सर्वत्राविरलत्वेन विद्यमानत्वादिति वा । अनेन धनं-
जयशब्देन कृत्वा सार्धकं नाम किं न अर्जितमिति वा । धनंजय-
त्वादेव शुचैरपि सदाऽमुष्माग्नेः प्रभूतं हेम स्वर्णमधिगच्छ प्रा-
मुहि 'धनमिच्छेदुताशनात्' इत्युक्तेः । 'अग्ने प्रजातं परि यद्विर-
प्यन्' इति श्रुतेरस्मात्स्वर्णमुत्पन्नम् । अस्त्रेवाग्नेरेव कस्यचन
कस्यापि भास्वरा देदीप्यमाना रूपसंपन्नाति । तेजोमात्रविवक्षया ।
तेजोव्यतिरिक्तस्य कस्यचन शुक्लं भास्वरं रूपं न दृष्टमित्यर्थः ॥

नलपक्षे ॥ एष नलः क्षात्रतेजः स्थानम् । तथा—सदा उदय-
वान् । तथा अनेन जयेन कृत्वा किं नाम धनं नार्जितम् । वैरिणो
विजित्य धनमर्जितम् । सदा अयः शुभावहो विधिर्विस्मादिति
वा । शुचेः स्वधर्मोपाजितद्रव्यादमुष्मात्प्रचुरं सुवर्णं प्राप्नुहि ।
शुचेः शृङ्गाररूपादिति वा । अस्य नलस्येव भास्वरा कायकान्ति-
समृद्धिः कस्यापि अन्यस्य नास्ति । भा दीप्तिः, स्वर कण्ठशब्दः,
रूपं सौन्दर्यं तेषां संपदं अस्त्येव कस्यापि नास्तीति वा । तेजस्वी
मधुरस्वरः सुन्दरश्चेत्युक्तम् । 'वीतिहोत्रो धनंजयः' 'शुचिरपि-
तम्' इत्यमरः । धनंजयः 'संज्ञायां भृदृष्टिः' इति खच् ।
'अरुद्धिपः' इति सुन् । भास्वरः 'स्वभावात्' इति वरच् ॥

अत्यर्थहेतिपटुताकवलीभवत्-

तत्पार्थिवाधिकरणप्रभवाऽस्य भूतिः ।

अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य

संज्ञायते रुचिरकणिं तपस्विनोऽपि ॥ ११ ॥

अत्यर्थेति ॥ हे रुचिरकणिं शोभनश्रवणेन्द्रिये भैमि, अत्यन्तेः
अत्यर्थान्तिशयिता हेतिपटुता ज्वालापटवं तस्य कवलीभवन्ति
प्राप्तीभवन्ति तानि तानि पार्थिवाति श्रुतिरोगाणि नृगकाष्ठ-
करोपादीनि तान्येवाधिकरणं भस्मन एवाधारः ततः प्रभव उत्प-
त्तिर्यस्या एवाविधा भूतिर्भस्म तपस्विनोऽपि पाशुपतादिश्रवति-
ष्टस्य महेश्वरस्य शिवस्याङ्गरागजननायोद्भूतेनादानां त्रिष्टुब्धगां-
त्पत्तये संज्ञायते संपद्यते । एतन्मन्त्रिभ्यः भस्मादीश्वरस्य तपस्वि-
नोऽप्युपपृष्ट्यै प्रभवति । अन्यस्य भवतीति किं वक्ष्यमिति
स्तुतिः । रुचिरकणीति ऐरोकिचातुरीविषये सावधाना भव इति
व्यज्यते । एतद्वरपे भस्मैव केवलम्, नान्यमिति विचारं वृणो-
पेति व्यज्यते ॥

नलपक्षे—अत्र रुचिरकणिं, अस्य नलस्य भूतिः संपत् महेश्व-
रस्य महाधनिष्ठत्वापि तत्कृतसंज्ञा सुनेने च अमिलाप-
समुद्भूतये संपद्यते । ननेदं नन्दनादिति धनिको सुवृ-
षस्य भूतये सदाऽनन्तर्यः । एतद्वत् तपस्विनोऽपि इत्य-
ननाय नैवयन इति वा । किमुता नैव—अतिशयेन

मोक्षोपसंहारादिमन्त्रप्रयोगमामय्येन प्रासीभवन्तस्ते ते च पृथ्वी-
श्वराश्च तेषामधिको रणस्तस्मादुत्पन्ना । स प्रभव उत्पादको यस्या
इति वा । क्षत्रतेजसोपाजितेत्यर्थः । 'रागोऽनुरक्ते मात्मयै' ।
हेतिज्वाला आयुधं च । पाथिवेपि, 'इंश्वर' इत्यधिकारे 'सर्व-
भूमि-' इत्यण् । पक्षे संवन्धेऽण् । रुचिरकर्णोति 'नासिकोदर-'
इति ङीप् ॥

एतन्मुखा विबुधसंसदसावेशेपा

माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि ।

एनं महस्विनमुपेहि सदारुणोच्चै-

र्येनामुना पितृमुखि ध्रियते करश्रीः ॥१२॥

एतदिति ॥ हे पितृमुखि, अशेषा सर्वा असौ विबुधसंसदेव-
सभा एष मुखं यस्याः सा । 'अग्निमुखा वै देवा' इति श्रुतेः ।
अस्याग्नैर्यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि माध्यस्थ्यमामनापेक्षया दिग्पे-
क्षया च मध्ये विद्यमानत्वमस्ति । त्वं महस्विनं तेजोयुक्तं महस्सु
तेजस्सु विषये इदं स्वाभिन्नं वा एनमुपेहि । येन सदारुणा काष्ठ-
सहितेनामुना करश्रीः किरणशोभा उच्चैरूर्ध्वा रक्ता च ध्रियते ।
पितृमुखीति संबुद्ध्या धन्यत्वं व्यज्यते । 'यस्या पितृमुखी कन्या
धन्यो मातृमुखः सुतः' इति सामुद्रिकोक्तेः ॥

नलपक्षे ॥ असौ जगति प्रसिद्धा पुरो दृश्यमाना च निखिला
विद्वत्सभा एतन्मुखा एतत्प्रधाना । यथा सर्वैष्वङ्गेषु मुखं प्रधानं
तथा विद्वत्सभायामसौ । 'के विबुधाः' इति पृष्टे प्रथममसौ
गण्यत इत्यर्थः । पुण्यश्लोकत्वादेव मुखे यस्यास्तादृशी इति वा ।
अस्य यमतः समवर्तिनोऽपि इन्द्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं पक्षपात-
रहितत्वम् । शत्रुमित्रयोस्तुल्यो दण्ड इत्यर्थः । तस्यैः
सार्वभौमिकत्वात् । लोकपालांशत्वादिन्द्रयमयोरितन्मध्यवर्ति-
त्वमिति केचित् । तेजस्विनमेनं प्रागुहि । येनानेन सदा सर्वदा
हस्तशोभा अतिशयेनारुणा रक्ता धार्यते । स्विनं शोभनं पतिमेनं
मह पूजय । तथा—एनमुपेहि एतत्समीपं गच्छेति वा ।
महस्विनमुत्सववन्तं वा । विश्वप्रकाशे सकारान्तस्य महःशब्दस्य
पाठात् । 'मुखं मुख्ये च वक्त्रे स्मात्' इत्यजयपालः । पिता मुखं
यस्या इति समासः । मुखेनैव मुखस्य सादृश्यात्पितृमुखमिव मुखं
यस्या इत्यत्र पर्यवस्यति ॥

नैवालपमेधसि पटो रुचिमत्त्वमस्य

मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ।

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी

शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायम् १३

नैवेति ॥ एषसि काष्ठे पटोर्जाज्वल्यमानस्याग्नेः रुचिमत्त्वं दी-
तियुक्तं वमत्वं नैव । किंतु बह्वित्यर्थः । जाज्वल्यमानस्यास्य इन्धने
दीप्तिमत्त्वमत्वं नैव । तत्संवन्धादधिकं दीप्तिमानयं भवतीत्यर्थः
इति वा । तथा—मध्येसमिन् सन्निधां काष्ठानां मध्ये निवसतो

१ 'महेन्द्रुदने इति पक्षे सकारद्वयश्रवणार्थं पञ्चान्तरेऽपि द्विव्य-
कृत्यम् । यदा—न व्यञ्जनपरन्यानेकस्यैकस्य वा इलः अथवा प्रति
विशेषोक्तिः' इति 'अदो वृद्ध-' इति सूत्रे भाष्योक्त्या द्वित्वमन्तराऽपि न
शेष इति बोध्यम् ।

विद्यमानस्यास्य तृणानि शत्रवः । रिपुनाशो यथा वेगेन क्र-
तया समृद्धेनानेन क्षणमात्रेण तृणानि दहन्ति इत्यर्थः । शत्र-
वणा पलाशशम्पादिकाष्ठानां म'ये इति वा । इह लोके सन्ने-
ध्ये बोधानवान् ध्वंज्वलनवान् तरस्वी वेगवानयं विरोक्षि-
तं दहेन पुनः पराभवितुं शक्यो भवति । तेनैव शान्तिनामैवेक-
जय्यो भवति । अपि तु न वेगेनोत्थितस्यास्य वारिणां -
कृतुमशक्येत्यर्थः इति वा ॥

नलपक्षे—पटोः ग्रहणधारणादिसमर्थस्यास्य अत्यनेनैव न-
प्रज्ञे रुचिमत्त्वं प्रीतियुक्तत्वं नैव । अयोग्यत्वात्तत्वेत्यर्थः । त-
समिन्मध्ये सद्गाममध्ये निवसतोऽस्य वैरिणामृणानि । शत्र-
वणा इत्यर्थः । इह रणे भूलोके वा तरस्वी उधानवान् वेगवान्
वान्वा अयं केन पुनः रिपुणा जेतुं शक्यः । अपि तु वक्त्र-
कन्याप्यजय्योऽयमित्यर्थः । उत्थानमुदयः । एवम्
यलवाश्च नास्तीत्यर्थः । भवतीति संशोभनं वा । दोष-
वेगे च', 'इधममेधः समिन्' इत्यमरः । अयमेधसि तेज-
इत्यत्र निलग्रहणादन्यत्सादृषि भवतीति वृत्तिकारोक्तं । शत्र-
वारिणामिच्छ । मध्येसमिन्, 'पार्श्वेमध्ये पट्या वा'
निपातनादेवम् । 'अय' इति वैकल्पिकत्वाद्जननात् ।
'शक्यपट' इत्यक्रियायत्वेपि शक्तियोगे तुमुर् ॥

साधारणीं गिरमुपवर्धनैपथाभ्या-

मेतां निपीय न विशेषमवाप्तवत्या ।

ऊचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं

वृत्ते स चान्यदनलोयमितीदमीयम् ॥१४॥

साधारणीमिति ॥ उपवर्धनैपथाभ्यामस्मिन्नास्या सम-
सामेतां गिरं निपीयाकर्ण्य इदमीयमनयोः संवर्धन-
तारतम्यं नावासवत्या ज्ञातवत्या भैम्याः पुरोवर्तिनं त-
चित्तं मनः अयं नल इत्युच्ये । अन्यदपरं चित्तं अत-
वृत्ते स नलव्यतिरिक्तो वह्निरित्यकथयत् । युगपदालोक्य-
सद्गामनसः प्रतिदारीरमेकत्वस्य साधितत्वादकालात् न-
क्रियाभेदादवस्थान्तरप्राप्तेर्भेद इवोपचर्यते । यदा—
पुरोवर्तिनं क नल इति प्रवृत्त्ये । अकारप्रत्ययेनानेक-
वर्तीति स मनः । तथा—अयमन्यान्वैरिणो धानि अव-
लन्यदः स चासौ नलश्च अन्यदनल इति वृत्ते स । अत्र न-
ने प्रथममद्भोऽपि न भवति । एकस्य द्वैरूप्याद्विरोधान्न-
'शोचिकेन उपवृद्ध' इत्यमरः । उपसि उच्यते इति उप-
'द्विगुपध-' इति क । 'अहरादीनाम्-' इति रेफ । एत-
इति तृतीया । 'अन्यद-' इति पक्षे क । समा-
साधारणम् । अनेकं प्रत्यविशिष्टवन्धम् । पृष्टोदरादिः । त-
'पाठावाभ्यां च' इत्यत्र 'अग्नीध्रसाधारणादन्' इति वक्त्र-
ङीप् । वक्त्रकरणाच्च साधारणभूमिरित्याद्यपि घटते । इद-
त्यदादित्वात् 'वृद्धाच्छ' ॥

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां

संदेहचित्रमयचित्रितचित्तवृत्तिम् ।

देवस्य मनुमरविन्दविकासिरश्मे-

रुदिस्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचक्रे ॥१५॥

एतादृशीमिति ॥ अथ सरस्वती भरविन्दविकासिनः कमल-
विलासकरा रश्मयः किरणा यत्न देवत्वं रवेर्दिक्पति दक्षिणदिशः
पतिं सूर्यं अन्येषां पुत्राणां दिक्पतित्वाभावाद्यममुद्दिश्य उदीरयि-
तुं वक्तुं प्रवृत्ते आरोहे । किं कृत्वा—एतादृशीमुक्तंशयात्पदभू-
तान् । तथा—नलनिश्चयाभावात्तत्तदेहः, तुल्यरूपदर्शनाद्देयुक्किंचै-
विन्याद्वा चित्रम्, नलनिश्चयाभावाच्चलप्राप्तिविघ्नान्नास्त तैः सशया-
श्चयन्नस्तैः चित्रिता नानाविधा कृता चित्तवृत्तिर्यस्याः सा एवविधा
तां भैमीं विलोक्य । 'चित्तमिति' इति पाठे चित्तमेव भित्तिर्य-
स्याः । भित्तौ हि चित्रं युक्तमित्यर्थः । एषेव दृश्यत इति 'त्यदा-
दिषु दृशः' इति कञि 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'दिङ्वा-' इति
ङीप् एतादृशी ॥

दण्डं त्रिभर्त्ययमहो जगतस्ततः स्या-

त्कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।

स्ववैद्ययोरपि मदव्ययदायिनीभि-

रेतस्य रुग्भिरमरः किमु कश्चिदस्ति ॥१६॥

दण्डमिति ॥ अहो संयोधने, अयं यमो दण्डं स्वायुधं विभ-
। ततस्तस्मादेते० पुराणादिदर्शनेन कम्पाकुलस्य पापभीरोः
कलस्य जगती भुवनस्य पद्मात्पापात्पातो वृडन न त्याग्येत् ।
हे नहारौरवादौ नरके वा । एतन्नयात्पापं कोपि न करोतीत्यर्थः ।
हो आश्चर्यम् । अन्यो यदि धारयति अन्यस्य च कम्पमानस्य
दंभपातो न भवतीत्यसंगते । तथा—चिकित्सासनर्थयो० स्वैध-
र्दंसयोरपि मद्ध्ययदायिनीभिः गर्वक्षय कुर्वाणानि एतस्य
भिः प्राणिकर्मविपाकदर्शनेनानेन प्रेरितानि पीडाभि न त्रियत
त्यमरः कश्चिद्विमनि । अपितु न कोऽप्यस्ति । कर्मजरोगाणा
भ्यानप्यचिकित्स्वादित्यर्थः ॥ हे^{२१} र्धयोरिति नाम हजापनयन-
ानर्थ्यसंभावनासूचनार्थम् ॥

नलपक्षे—अयं नलो दण्डं क्षामन यतो विभतिं तस्मात्कम्पा-
लस्य सकलस्यापि लोकस्य एत पातो न भवेत्पूर्वदेतस्माद्
॥१॥ अय दण्डं चतुरस्रस्यैव विभतिं तत् शत्रुनयात्कम्पाकुलस्य
पैकस्य दुःखापातो न भवेत् । सैन्येनैव घोरिणा निहतयालोकस्य
। एनारा इति वा । सैन्यद्वारेण प्रविष्टयोर्नासत्ययोऽपि गर्वक्षय-
हारिणीभिरेतस्य रुग्नि कायकान्तिभिरपलक्षितो देवोऽपि कश्चि-
दिति विमु । अपि तु नास्ति । देवेषु भये दयावेव तुन्दरतनो
शायप्यनेन विता यतः । ये त्येत सन्निपत्या रमणीया त एतद्-
गभारणादेव, न तु स्वभावेनत्यर्थः । 'पञ्चोऽक्षी सादकदन्तौ'
अक्षी पङ्कं पुनान्पाप्मा', 'क्षी रघुव्रा', 'स्यु प्रभार' इति
षामर । दादिनांभिरिति लाघोरेव विनि ॥

निराप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य

संगा धुतानुहृदयं न जनस्य कस्य ।

छायेद्वयस्य च न कुत्रापि दृश्यमानं वि

तत्र यमेन नियमेन यतोऽमुनैव ॥ ६७ ॥

निवेति ॥ अथ यथाशक्तिप्रवृत्तिः ॥ अथ यथाशक्तिप्रवृत्तिः

मित्रमिया सूर्यपत्नी हेतुनिमित्तं श्रुता आकाणिता । छायानाम्नी तु
कुत्रचित् कुत्रापि पुराणादौ ईदृग्लोत्पत्तिं प्रति हेतुः नाध्यगामि-
(यि) नाध्रावि । किनु शनैश्चरस्यैवेत्यर्थः । 'यमो यमी धाद्वदेवः
संज्ञायान्तनयास्तयः' इति पुराणम् । अयं यमः कस्य जनस्यासु-
हृन्प्राणाहर्ता न । अपितु सर्वस्यापि प्राणहर्ता । अमुना यमनैव
नियमेन नक्तोपवासादिव्रतेन तपः तप्तं धर्मः कृतः । अत एवास्व
पुत्रत्वं धर्मेराजत्वं चेत्यर्थः ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य संज्ञा नाम श्रुता सती मित्रप्रियस्य सुहृदिप्रस्योपजननं प्रत्युत्पादनं प्रति हेतुः । अस्य संज्ञा सुहृदिप्रजननं प्रति हेतुः श्रुता रयतेति वा । पुण्यश्लोकत्वात् । अपकस्य जनस्य सुहृन्मित्रं न । अपि तु सम्बन्धपरिपालनादुपकारित्वाद्वा सर्वस्यापि सुहृदेव । ईदृक्प्रत्यक्षदृश्या अस्य छाया कायकान्तिः कुत्रापि नरसुरोरेणेषु नाध्यगामि(यि) न इन्द्रा । सुन्दरतरोऽयमित्यर्थः । छाया रीतिः लोकपरिपालनमित्यर्थः इति वा । अत्येव जगत्पालनं कोपि न करोतीत्यर्थः । अमुना नलेनैव यमेन ब्रह्मचर्यादिना, नियमेन नकादिभ्रतेन च तपः तप्तम् । त्वदर्थमिति शेषः । ‘छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बाकार्योपेति’ । ‘तपश्चान्द्रा-यणादाँ स्याद्भने’ इति विश्वः । अध्यगामि(यी)ति इडो गाढदेशे कर्त्तव्ये चिप् । यमेनेति पक्षे हेतौ तृतीया ॥

किंच प्रभावनमिताखिलराजतेजा

देवः पिताम्बरमणी रमणीयमूर्तिः ।

उत्क्रान्तिदा कमनु न प्रतिभाति शक्तिः

कृष्णत्वमस्य च परेषु गदान्नियोक्तुः ॥१८॥

किंचेति ॥ कवलं मञ्जाल जननीयेय न । किष भन्यस्य प्र-
भया शृङ्गायनमिति निरस्तमभिगुड राज्ञन्द्रस्य तेजो येन स,
तथा रमणोयमूर्तिरन्यरमणिः सूर्यो देवः अन्य पिता । अन्य यम-
स्योक्तान्तिनामिका । अथ च नरगदा दानिरायुग्मिदोष कमनु-
लक्ष्मीकृत्य न प्रतिभाति सनयी न भवति । अस्तु मरनेन सम-
येव । परेष्वन्येषु जनेषु गदान्तोनास्तिशेत् प्रेरितु अन्य कृष्ण-
इयानव च । परनीडाजननेनापयस इत्यर्थः । अन्य कृष्ण र लो-
हवक्रदिनान्त करणवन्तित्वर्थ इति वा ॥

नलपुष्पं—प्रभावेण पराक्रमेण नमतेमकलभूपप्रताप, अमर-
रत्नसि सूर्य, इ काम तद्वद्वनजोवनमूर्ति, देवी राजा सीरम-
नोऽथ पिता । देवी विविनीपुत्रेति या । अमररत्नसिनिर्गन्ता ।
कुत्रा रत्नजोवनमूर्तिरिति या । मलयानन्द देवलोऽपि । अमरेति
संगेधेनत् । रत्नात्ता शोभां रत्नसिरेषा मूर्तिरेवेति या । अमर
शक्तिपुष्पविशेष कवेरेणमलकृष्णितया मलयप्रदा न प्रविभाति ।
अथ रत्नि समन्वयं क वनमृक्षान्विता मलयप्रदा न प्रवि-
भाति । अथैव मनज्जव पूव । रत्नादन्वेया अम तन्व रत्न-
प्रदम् । एव मनज्जवरे लेखित इति य । देवा मरुतु मया पञ्च-
विशेष प्रवेष्टव्य कुत्र य देवसिन्धुत्वम् । मलयप्रदमिति
रत्नात् रत्नमालावत् रत्नसिरे । एता मरुता मलयप्रदस्यो मया
पञ्च कुलद्वयमवस्थिता मया इति पश्य । मलय प्रदम्
अमरेत्यत्र कुत्रा रत्नसिरेत्यर्थः । मलयप्रदमिति मलयप्रदो नमः
इति या । रत्ना मया पूव कवेरे कवेरे क्षीरवन्करो, की म

उत्पन्नकाननसखः सुखमातनोति

रत्नैरलंकरणभावमितैर्नदीनः ॥ २३ ॥

नासीरेति ॥ नदीनामिनः स्वामी समुद्रो नासीरसीमि-
लनयसेनामुखविभागे स्थितः सन् करणभावं साधकतमत्वमितै-
रेखैर्नुकादिभिः अलमनिरायेनास्य वरुणस्य सुखमातनोत्युत्पा-
रति सुखजनने रत्नानि करणभूतानि । स्वामिनेऽस्यै रत्नानि
वा प्रीतिमुत्पादयतीत्यर्थः । करणे देहे भावं सत्वमितैः प्राप्तैः ।
देहोत्पत्तिरित्यर्थः इति वा । अलंकरणभूतत्वाद्वरुणदेहस्थितैरिति
। एवंविधै रत्नैरलक्षितो वा । अलंकरणभावमलंकरणत्वं गतै-
ः एव तैः सुखमातनोतीति वा । किंभूतो नदीनः—वनध्वनि-
विडम्बः । तथा—भूयान्प्रचुरतरः दीर्घपरिमाणत्वात्, सप्तसं-
ख्याद्वा । तथा—कुम्भीरा नक्रास्तद्वा । (तथा—) नक्रा म-
रविदोषालयुक्त । तथा—सहदानवारिः पुण्डरीकाक्षयुक्तः ।
तथा—) उच्छब्द उदयार्थः । उड्डतानि विकसितानि पद्मानि येषु
तानि काननानि तेषां सखा । तद्युक्त इत्यर्थः । उच्छृष्टा पद्मा ल-
नीयंपासेर्विधैः काननैर्नुक इति वा । उच्छृष्टा पद्मा लक्ष्मीः
इकन्या यस्मिन्स चानौ वनसखश्चेति वा । श्रीविष्णोस्तत्र विद्यमा-
त्वाहृद्दीप्तिरुक्तत्वं । नासीरसीमपदेन तीरं लक्ष्यते, तत्र निवि-
ध्वनिरिति वा । जलस्य तीरे प्रतिघातात् ॥

नलपक्षे—भूयान्वहुतरः कुम्भी गजो नान्तरमुखे सेनामुखवि-
भागे सुखमनायासेन रवान्द्राग्विस्तारयति । किंभूतः कुम्भी—
नवभूतिर्यस्य । तथा—सनः आनुपूर्व्या वृत्तः सलक्ष्मीरो वा
हरः पुण्ड्राण्डो यस्य । तथा—ज्ञानवारिणा मदजलेन सहितः ।
तथा—उड्डतानि पद्मकानि कुम्भीस्थले पद्मविन्दुजालरुपानि यस्मि-
न्नेवविधं यदाननं पुणं तद्युक्तः । तथा—अलंकारस्य प्राप्तं रत्नै-
र्नदीनो न । किन्तु नभूत 'सेनामुख तु नासीरम्', 'नक्रस्य
कुम्भीरः', 'पद्मकं विन्दुजालम्' इत्यमरः ॥

सत्सन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं

का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।

तस्या विलासवति कर्कशताश्रिता या

मूमः कथं बहुतयास्तिकता वयं ताः ॥ २४ ॥

सेति ॥ हे विलासवति भैमि, नाम शिरधालने । अस्य पर-
मस्य वा नाम वाहिनी नदी सत्सन्दनैः सर्वगोमितीरोदकमहिरैर्वा
प्रवहणैः प्रवाहैः कृत्वा कूल तीरं प्रत्यनुपातं गमनं न तनुते ।
अपि तु सर्वान्पि तनोति । ययं तस्यास्तः स्तिका वालुका बहुतया
प्रचुरत्वेन कथं वेन प्रपारेण मूमः कथयाम । अतिपटुवेनेपक्षपा-
वत् न नश्यत इत्यर्थः । ताः वा—याः कर्कशता काञ्चिन्म-
क्षिता । कर्को जलजन्तुविरोधः तण्डुलैराक्षिता इति वा ॥

नलपक्षे—अस्य नलस्य वा नाम वाहिनी सेना सत्सन्दनै-
सरयैः प्रवहणैर्नदीनैर्वा हिना प्रविष्टा देहेनान्द्राग्विस्तार-
जननं न करोति । अपि तु पटुविषयैः सेना करोति । प्रविष्ट-
ता देहेन वा न नश्यति वा । या सेना अस्य नाम सप्त-
विंशत्यनुपातं वा सप्तमः सप्त न तनुते । तस्या
रक्षाति करोति यथैव वा । नदीनैः रत्नैर्वा देहेन
प्रतिजननं करोति वा । अनेन सेनाया निर्माणं सत्सन्दनैः न-
२९

रथारोहणात् । कर्कोः श्वेताश्वस्तेषां शतैराश्रितायास्तस्या बहुतया
वाहुत्वेन ताः भूयस्त्वेन प्रसिद्धा वालुका वयं किं मूमः । ता-
भ्योऽपि सेना प्रचुरतरैर्ययः । तस्याः सकाशात्ता वालुका बहुतया
किं मूमः । वालुकाः कथमपि संख्यातुं शक्यन्ते, सा तु न कथंवि-
दित्यर्थः इति वा । असिः प्रहरणमेषां ते आसिकास्तेषां भाव आ-
स्तिकता । याः श्वेताश्वशताधिरूडास्त आस्तिकताः असिप्रहरणान्पु-
रुषानिति यावत् । तान्वहुतया किं वर्णयामः । अतिबहुत्वेन वक्तुं
न शक्यन्त इत्यर्थः । बहून् तयन्ते गच्छन्ति ता रक्षन्ति वा ये ते
'बहुतया' ते च ते आसिकाश्च तेषां भावानिति वा । 'कर्णारथः
प्रवहणम्', 'सांघात्रिकः पोतवणिक्' इत्यमरः । 'पोतः प्रवहणं
स्मृतम्' इति हलायुधः । प्रवहणैः, 'कृत्यचः' इति णत्वम् । प्रति-
कूलपातम्, पक्षे द्रव्यवीप्सायां 'विशिपति—' इत्यादिना णमुत् ।
'तृतीयप्रभृतौनि—' इति पाक्षिकः समासः । असिः प्रहरणमे-
षाम्, 'प्रहरणम्' इति ङ् । असिभिर्जयन्तीत्यास्तिकाः, 'तेन
दीव्यति—' इति वा ङ् ॥

शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य

किंचास्य सेवनपरैव सरस्वती सा ।

एनं भजस्व सुभगे भुवनाधिनाथं

किं वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न २५

शोणमिति ॥ हे सुभगे सौभाग्यवति भैमि, त्वं एनं भुवनस्य
जलस्याधिनाथमविपतिं वरुण भजस्व वृणोष्य । जलपतिरभमे-
वाह । त्वं गुणमप्रधानं सेवकं शोणं नाम नदम् अस्य पदप्रणयिनं
चरणानुरागिणं पश्य । किंचेयमिच्छेतां । शोणोऽस्य चरणप्रणयी
इति किं वक्ष्यन् । सा प्रसिद्धा नरन्यागी नदी अस्य सेवनपरैव
चरणसहाहनादिपरैव । पूर्वान्नापरितोषे यातान् । के कमलस्य
जलस्य आशया आधारः समुद्रादिपल्लवान्ताः पद्माहरा वा
तमिमं न भजन्ति सेवन्ते । अपि तु सर्वेऽपि क्षीरोदाय ।
क्षीरोदाय सर्वेऽपि यस्यानुचराः, नस्य शोणाद्यनुचरैरेव का कथा ।
तस्मात्सलिलपतिरयमित्यर्थः । कमलाशया जलाभिलाषेण के वा
लोका इमं न सेवन्ते स्तुयन्तीत्यर्थः । शोणादीनां तत्तदभिमा-
निन्यो देवता लक्ष्यन्ते, अतस्तेषां सेवकं वृण्यते ॥

नलपक्षे—एव उगमनेन नल पतिरेव नदीदृक् । श्रीरार-
नोदयनेन दृश्यते—एवं शोणं रक्तं गुणमस्य पदप्रणयिनं पश्य ।
निव अन्वह—सा सरस्वती वरदेवता नक्रायाद्यामपनाया-
नक्रा अस्य रक्षो नलस्य सेवनपरैव विनम्रमग्नितय । तमिमं
कमलाशयः सपद आशयमभिलाषेण के वा लोका न सेवन्ते । अ-
पि तु—प्रमत्तास्तन्मित्रेण सर्वेऽपि नेरुत दृश्ये । या अपरं ।
कमलाशया लक्ष्मीरित्येव धनिका अपि लोकाश्चमिमं न नश्यति,
अपि तु नश्यन्तेति वा । अत्र प्रमत्तहितैर्नृणां विनियोगः ।
मेव तेन्दुलैर्कलैर्वाप्युदकैर्वा सेवन्ते । सेवो विनम्रः ।
सा च 'लोकाः केवलदृष्टिः', 'अस्य भुवनं इत्यम्' । अत्र
सुखं जगत्' सत्सन्दनैः कमलैः, कमला वा' इत्यम् ।
अतस्ते भजन्ति सेवन्ति इत्यम् ।

सुखमातनोति तमिमं कमलाशया

नासी नवभवनं दातुमिच्छति ॥

भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च

तुल्यं तथापि यदवर्धयदत्र चित्रम् ॥ २६ ॥

शङ्केति ॥ इयं पूर्वोक्ता वाणी भीमोद्भवां प्रति लक्ष्यकृत्य । भैम्या इति यावत् । अनेकनलावलम्बां नानानैपथ्यविषयां शङ्कालतातति संशयवल्लीपरम्परां न वर्धयतु तावन्न पूरयतु तावत् । अपितु पूरयत्येव । नवा ऋद्धिर्यस्याः सा नवार्धः । नवार्धिकरोतु नवार्धयतु । भैमीं प्रति संदेहपरंपरां नूतनसमृद्धिमतिवद्धां करोत्वित्यर्थ इति वा । तावच्छब्दोऽनुमतौ, अवधारणे वा । यतः—अभेदिका विशेषप्रतिपादनमकुर्वती । समानधर्मदर्शनाद्धि संशय उपचीयते, विशिष्टधर्मदर्शनात्तु व्यावर्तत इत्यर्थः । यद्यप्यत्र विषये चित्रं नास्ति, तथापि नले जलेश्वरे च तुल्यमेककालं यत् संशयवल्लीपरम्परामवर्धयत्पूरयति स्म । अत्र विषये चित्रमाश्रयम् । नहि विषयस्यैव संदिहानत्वमुपपद्यते । यतो लोके दूरस्थिते पुरुषे पुरुषत्वं स्थाणुत्वं चाऽनुपलभ्य, ऊर्ध्वत्वमात्रं स्थाणुसाधर्म्यमुपलभ्य तत्त्वः स्थाणुत्वं पुरुषो वेति संदिग्धे । ननु पुरुष एवात्मानैर्मूर्ध्वमवलोक्य अहं वा स्थाणुर्वेति । तस्मान्नलजलेश्वरविषयो भैम्याः संशयो युक्तः । विषयभूतयोरेव तु संशये महदाश्चर्यमिति भावः । विरोधपरिहारस्तु—तुल्यकालं यथाक्रमं नले शं सुखम्, जलेश्वरे कालतातति कालिमातिशयो पूरयति स्म । तथाहि—यदि देवी पुनं नल एवायमित्यकथयिष्यत्तदा मय्यनुरक्ता भैमी मामकभ्रमेणैवमेवावरीष्यत् तत्तु देव्या न कृतं वरुणक्षेपेण वर्णितत्वादिति नले सुखं जनितम् । यदि वाणी मां नल एवायमित्यकथयिष्यत्तदा नलबुद्ध्या भैमी मामेवावरीष्यत् तत्तु तथा न कृतं मच्छेपेणैव वर्णितत्वादिति विपादाद्वरणे कालिमातिशयो जनितः, कालताततिरप्यनेकनलावलम्बिनी चतुर्णांमप्यववणात् । अथ च—मत्संदेहाद्वरणं भजेत्, नलमंदेहान्मां भजेदिति क्रमेण नलवरणयोः संशयपरम्परां पूरयति स्म । अनेकनलावलम्बां भैम्या संशयवल्लीपरम्परां न वर्धयतु न छिनत्तु । 'वर्धक् पूर्तिच्छिदोः' । यतो—विशेषमप्रतिपादयन्ती । या हि छेदासमयां दुरिकादिः सा अनेकतृणविशेषानलम्बनां लतातति न छिनत्ति इति नाश्चर्यम् । तथापि भैमीं प्रति नले च जलेश्वरे च संशयवल्लीपरम्परामेककालमेव यदच्छिनत्तचित्रम् । या हि न छिनत्ति सा छिनत्तीति चित्रमिति भावः । मत्संदेहादेनं भैमी भजेदिति नलभ्रान्तिः । नलमंदेहान्मां भजेदिति वरुणभ्रान्तिः वरुणवाचिशब्दमद्वावाच्छेपवक्रोक्त्यादिज्ञानवतुरा भैमी वरुणं न वरिष्यतीति निश्चयेन नलभ्रमनाशः । नलेऽनुरक्ता भैमी मत्प्रतिपादकशब्दमद्वावान्मां न वरिष्यतीति निश्चयेन वरुणभ्रमनाश इति वा । विशेषमप्रतिपादयन्ती वाणी मरस्त्रनी वा । देव्या नानग्राहमेव वर्णितः, अतो मां वरिष्यति न वेति वरुणस्य संदेशो गतः । दर्शनात्मविशेषोऽमेव मय्येवानुरक्तेति मा वरिष्यति न वेति नलमंदेहो गत इति भाव इति वा । इत्यादि व्याख्याविशेषो विचर्याद्विचरणीयः ॥

वालां विनोक्त्य विवर्धयति मायिभिर्न-

रच्छिन्नानामिषमलीकनरीकृत्यः ।

आह न तां नमवती निषधाधिनाथं

निदिश्य राजतरिपन्मग्निनात्रम् ॥ २७ ॥

वाचं निदि । इयं नमवती राजतरिपन्मग्निनात्रम् ॥ २७ ॥

तां वालां भैमीमाह सोवाच । किं कृत्वा-तां भैमीं कृतस्वैरमत्यनैपथीकृतात्मभिर्मायिभिश्चलपरैरपि तविवर्धयन्मितामप्रतारितां विलोक्य । किंभूतं नलम् । राजां । तस्याः परि समीपे वेपं शृङ्गार भजति तम् । इति पाठे परिशेष उपान्तः । वालामपि, संवध्यते । वाला हि प्रतार्यते, इयं वालापि न प्रतारिता स्याप्यववणात् । ये च विवर्धयन्नातारस्ते मायिनः सन् । मायिभिरपि वालापि न प्रतारितेत्यप्याश्रयम् । राजतरिपन्वेपरूपणान्नलस्य चन्द्रत्वं ध्वनितम् । परिपत्, 'संदेश' पत्वम् ॥

अत्याजिलब्धविजयप्रसरस्त्वया किं विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।

प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ

जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ॥ २८ ॥

अत्याजीति ॥ त्वया मह्यं महेन्द्रो नलः किं न इति, तु विशेषेण इन्द्रादिभ्यो भेदेन सत्यत्वेन जानीहीत्यर्थः । अतिशयेन आज्ञां सद्गामे, अतिशयिते वा आज्ञां लब्धं विजयस्यारिपराभवतस्य प्रसरो बाहुव्यं येन । तथा—गस्य कान्तेर्वा पदं स्थानम् । तथा—असौ अधिनमयिनः प्रत्यर्थि या दानवशता दानपरता तथा, दानवर्जिता वा वशतया जितेन्द्रियतया वा आहिता कृता या चेष्टा तु नुक्कलव्यापारः तेन परदारदर्शनादिति वृत्तव्यापारेण व हनस्य अधिहेतोः प्राणानपि तृणवद्गतो राजविशेषस्य विर । दानातिशयेनाधिपरतन्त्रतया च जितेन्द्रियतया च किमश्रु वाहन इति धियं कस्य न करोति । दानशूरमादिवयमस्य तम् । प्रत्यर्थितो वैरिणो दान्ति प्रत्यर्थिदा अनाः प्राणा अनिशूराः ते वशा अधीना यस्य तस्य भागलता तया कृता या चेष्टा तथा शत्रुवशीकरणव्यापारेणेन्द्रादि करोति । अपितु सर्वस्यापि करोति । इन्द्रो यथा शत्रुवशीकरणे तथायमपीति वा ॥

इन्द्रपक्षे—अयं महेन्द्रः त्वया किं न विज्ञायते । इन्द्रत्वेन निश्चयः । किंभूत—अनिशयिन आतिः मद्गतां तया—लब्धो विजयेनाहुनेन कृत्वा प्रसरो यववणात् ततः कर्मधारयः । 'प्रमय' इति पाठे पुनश्च इन्द्रपक्षे—लब्धो विजयोऽनुनो, विजयत इति विजयो वा, प्रमयः पुत्रो येन । तथा—रुचिपदं तेन स्थानम् । मही उच्यववान् । तथा—अयं प्रत्यर्थिना दानवता प्रत्यर्थिना चेष्टा, अहितस्य शत्रोणां चेष्टा शत्रुवशीकरणव्यापारस्तेन इन्द्रादि कस्य न करोति । प्रमय—अयं त्वया किमिययाति केन देवता त्यक्तः । अयं न विजयत इत्याचरति विज्ञायते परंभूतो न भवति । अपितु विजयतः तया—रुचिपदं कान्तिन्याने न तथा—मही तेन वा कक्षा व्याप्येयम् । पूर्वगुणविशिष्टस्य परिधायो दिदिश्यते न पर्याप्त इति भावः । महेन्द्रस्य वा विजय किने उचितमेव कृतमित्यर्थः । इहम् प्रथमं मनस्येतायां शरानमद्—इन्द्रो विना वरिणा महेन्द्रमनाश्रितमना

। सरो वित्तारो यत् । गह्वरेन पराजित इत्यर्थः । तथा—अरुचि-
-। दमननुरागस्यानम् । तथा—न मही उत्सवरहितः सदा दैत्य-
-नयात् । अरुचिस्थानं महेन्द्रः त्वया किं न विज्ञायते अपि तु
-रात एव । यत् —अत्याजि त्यक्त इति वा । अस्मिन्पक्षे न मही-
-यत्र नञ् आवृत्तिः । अतिशयितरणे लब्धो विना जयप्रसरो यस्येति
-रा । 'विजयस्तु जये पार्थे' इत्यमरः । विज्ञायते 'उपमानादाचारे',
-कर्तुः क्यङ्' ॥

येनामुना बहुविगाडसुरेश्वराध्व-

राज्याभिषेकविकसन्महसा बभूवे ।

आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नाम-

ग्राहं मयानलमुदीरितमेवमत्र ॥ २९ ॥

येनेति ॥ येनामुना नलेन बहुतिशयेन विगाडः सेवितः सुरे-
-त्वाध्वा मार्गः त्रिलोकीप्रतिपालनलक्ष्णो येन । तथा—राज्ये
-ऽभिषेको नल्लक्ष्णं तेन कृत्वा विकसन्महो यत् । एवंविधेन
-भूवे जातम् । पूर्वेण कर्मधारयः । बहुवारं सेवितो देवेन्द्रेण
-गौ लोकपालनप्रकारो यस्येति वा । पञ्चात्कर्मधारयः । इन्द्रेण
-किपरिपालननल्लाच्छित्तितित्वर्थः । ननु नैमि, अत्र पञ्चसु
-प्ये स्वयंवरे वा नानग्राहं नाम गृहीत्वा एवमनुना पूर्वोक्तेन
-कारेण नयोदीरितमुक्तं तं नलनलक्ष्णीकृत्य ते तव आवर्जनं
-तित्वेनादीकरणं साधु शुभम् । तत्पलनलेन सर्वथा वृणोष्वेति
-त्वः ॥

वद्विपक्षे ॥ येनानेन बह्विनाऽनेकवारमनुभूतो यः सुरेश्वराध्व-
-पु देवेन्द्रपक्षेष्वाज्याभिषेको घृताह्वलेन कृत्वा विकस्वरतेजसा
-तम् । यद् बहुवारं विगाड आवर्तितः 'इन्द्र आपाहि' इत्या-
-ना आदृत सुरेश्वरो यत्र तादोषु यागेष्वाज्याभिषेकलेन कृत्वा
-विकस्वरतेजसा जातमिति वा । ननु नैमि, अत्र पञ्चसु नये
-तम गृहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण नरोक्तं तं अनलनलि प्रति ते
-जिनं साधु । अपि तु न साधु । आ इति खेदे । आवर्जनं पति-
-वेनाङ्गीकरणं साधिवति वा । नु नैमि, तमनु ते वर्जनं न साधिवति
-॥ पूर्वार्धेन सर्वदा पराजनेनैव परिपुष्टोऽयमिति त्याग
-हृत्त । तथा—ननु नैमि, नया नाम गृहीत्वा कथितमनले
-लान्य, अथ च—वद्विपक्षे ते वर्जनं साधु भद्रम् । आ हर्षे । नु
-नैमि, तमनु ते आवर्जनं सामर्थ्येन वर्जनं न साधु, अपि तु साध-
-वति वा । आ आवर्जनं सामर्थ्येनाङ्गीकरणं तव न साधु, किं
-जिनमेव साधिवति वा । नानग्राहम्, 'द्वितीयायान्' इत्यनुक्तं
-नाम्नादिप्रहो' इति प्लुक् ॥

यच्चण्डिमारणविधिष्यसनं च तत्त्वं

बुद्धाशयाश्रितमनुष्य च दक्षिणत्वम् ।

सैषा नले सहजरागनरादमुष्मि-

नात्मानमर्पयितुमर्हति धर्मराजे ॥ ३० ॥

यदिति ॥ दोषपरत्वे । यत् चण्डिना दूतत्वं रणविधौ स-
-मानविधाने । व्यसनमेव यैर्यां विगतमुपगमनेत्यर्थः । नयनं
-यैर्यां नात्पदमेति भावः । रणविधौ व्यसनमेव व्यसनम् ।

यच्चण्डिमा कौर्यम्, यच्च रणकर्मणि व्यसनमिति वा । सा एषा त्वं
-अमुष्याशयमभिप्रायमाश्रितं मनसि स्थितं दक्षिणत्वं सरलत्वं च
-तत् सर्वं बुद्ध्या ज्ञात्वा, (शयं) पाणि आश्रित दानशूरत्वं वा ज्ञात्वा
-धर्मसहिते राजनि धर्मेण राजमाने वा अमुष्मिन्नले सहजरागनरा-
-दकुप्तिमानुरागवाहुल्यादात्मानमर्पयितुं योजयितुमर्हसि न । अपि
-तु योग्या भवस्येवेति वा । सर्वथाऽयं वरणीय एव त्वयेति भावः ।
-एतेन शूरत्वदानुत्वधार्मिकत्वान्यस्योक्तानि ॥

यमपक्षे ॥ हे चण्डि कोपने, यत् च अमुष्य यमस्य मारण-
-विधिष्यसनं प्राणिप्राणहरणशीलत्वं आशया दिशा च दक्षिणत्व-
-माश्रितं तत्तत्त्वं निरुपाधिरूपं ज्ञात्वा सैषा त्वं अनले नलान्यस्मिन्
-नलसदृशे चास्मिन्धर्मराजे यमे अकुप्तिमप्रेमरसवाहुल्यात्संयोजयि-
-तुमर्हसि । सर्वप्राणा एतदधीनाः, दक्षिणदिक्पतिश्चान् तस्मादाद-
-रणीय इति भावः । चण्डि नलान्यनामपेयश्रवणमात्राकोपने ।
-सर्वदा सर्वप्राणिप्राणहरणमेव व्यसनं दोषं अमुष्य दिशा दक्षिणत्वं
-छलेन सरलत्वमुदारत्वं चाश्रितं न त्वनेनेत्यर्थः । तत् सर्वं तारिक्कं
-बुद्ध्या सैषा त्वं नलादन्यस्मिन् अस्मिन्नात्मानं योजयितुं योग्या न
-भवति । अमुष्य । यत् मारणविधिष्यसनं तत् तत्त्वं सत्त्वं, द-
-क्षिणत्वं तु दिशाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वात् । दक्षिण इति देशनि-
-मित्तात्स्य समात्प्या, तदेतद्बुद्ध्या सैषा त्वं आत्मानमर्पयितुं न अर्ह-
-सीति वा योजना । एवंविधो न वरणीय इति भावः । अन्यच्च
-कारणम्—असहजरागनरात् असहजानुरागवाहुल्याच्चेत्यर्थः । य-
-त्रानुरागो नास्ति, स न वरणीय इति भावः ॥

किं ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्या-

स्वत्पाणिपीडनविनिर्मितयेऽनपाशः ।

कान्मानवानवति नो भुवनं चरिष्णु-

नासावमुत्र नरता भवतीति युक्तम् ॥ ३१ ॥

किमिति ॥ अमुष्य नलस्य आशयोऽभिप्रायः तत्र पाणिपीड-
-नस्य पाणिग्रहणस्य विनिर्मितये निष्पत्तये अनपाशः, अपगता
-आशा यस्मादपाश एवंविधो न भवत्यनपाशः तत्परो यथा स्यात्तथा
-किं ते मतिर्बुद्धिः । किदाद्दः संभावनायाम् । यथायं एतद्वरणाया-
-मिलापसहितान्तं करणो भवेत्तथा त्वं प्रायेण करिष्यसीति गम्यत
-इत्यर्थः । अतो नरो भुवनं जगत् चरिष्णुन्मंचरणशीलान्कान्मा-
-नवान्नुपगन् नोऽयति रक्षति अपि तु सर्वानप्यनेन रक्षति ।
-मानवाननिमानो नलं काश्च रक्षतीति वा । तस्मादमुत्र नले
-भवती रता नेति न युक्तम् । निवृत्तिरता भवेत्यर्थः । अतो ना
-पुरपथेष्टः अतो नरता पुरपथेष्टत्वमनुच भवतीति युक्तं न त्वेने-
-त्यर्थः इति वा । अतो ना, अनुच भवती रता नेति युक्तं, अति
-तु नेति वा । अतो ना पुरपथेष्टः, अतोऽमुत्र भवती रतापुर-
-केति किं न युक्तं, अति तु युक्तमेवेति वा । भवतीति संतुष्टिर्वा ॥

वरणपक्षे—अमुष्य वरणस्य शयः पाणिर्धनं प्रकारेण पश्याति-
-ग्रहणनिष्पत्तयेऽनपाशः न विद्यते रागो दक्षिणदिक्पतिः रागोऽतो
-यथा भवेत्तथा ते बुद्धिः किम् । किं प्रोक्तं । रागो त्वया त्वयाति-
-ग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । यथायिग्रहणनिष्पत्तयेऽनपाशः नरः
-स्त्वत् रागो न । यथायिग्रहणं नयेन करिष्यति ताम् न रक्षतीति
-अथ ना रक्षतीत्यर्थः इति वा । अतो पुरपथेष्टः त्वमनुच

सायं देवी पुनस्तत्त्वमाह—अयं त्वत्संबन्धी त्वच्चित्तानुरञ्जकोऽति-
महान् नितरां तेजस्वी नलो न भवत्येव । यत् त्वया नि-
श्चितं तत्तत्त्वमेवेत्यर्थः । किं तु नलवद्भासत इत्येव । नलाकार-
धारणादेवास्याभा, न तु सहजेत्यर्थः । यद्वा—यतोऽयं नलाख्यतृ-
णविशेषवक्त्रिःसरो भाति तस्मान्नितरां तेजस्वी नलो न भवतीत्यर्थः ।
यदि चैनं त्यजसि तर्हि ते श्रेष्ठः के मुखे तरतीति कतरः मुखसमु-
द्ररूपो नलो वरो भवितेत्यर्थः । यद्वा—नैपधराजो नल एव ग-
तिर्जीवनोपायो यस्या एवंविधया त्वया देव इन्द्रो न निश्चीयते
किम् । अपि तु निश्चित एव । यत्—पतिर्न विद्यते । नलानुरा-
गिणी त्वम्, इन्द्रोऽयमिति ज्ञात्वेव पतित्वेन गाङ्गीकरोपीत्यर्थः ।
यस्मात्—दैत्यैरतिक्रान्तं महो यस्य तस्मादसारभूतः । यदि चैनं
त्यजसि तर्हि तव लाभो न । अपि तु लाभ एवेति वा ॥

वह्निपक्षे—धरतीति धरो वाहनं स चासावजश्च मेघः, धर
इव पर्वततुल्यो वा यो मेघस्तेन कृत्वा या गतिः, धरायां भूमौ
अत्रेन कृत्वा या गतिस्तयोपलक्षितः, पाकादिकरणद्वारा त्रैलोक्य-
रक्षणात्पतिः, देवो युतिमानमरश्च वह्निः न निश्चीयत इति न ।
अपि तु निश्चीयत एव । परं एवंगुणविशिष्टो ज्ञात्वापि न विद्यते ।
अपितु अत्रित्वेन निश्चित्य वरणीय एवेत्यर्थः । धरो वाहनमजो
यस्य स धराजो वह्निः स एव गतिः शरण यस्या आग्नेय्या दिशः
पतिर्देवोऽग्निः किं न निर्णायते । निर्णीतश्चेत्किमु न विद्यत इति
वा । अग्निश्चेन्नलत्वेन किमिति भातोल्लङ्घन—अयं निश्चितं नलो
न, किं तु ततोऽप्यतितेजस्वी तव नलवद्भातीति वा । अयं
त्वत्संबन्धी नलो न भवति, किञ्चनल एवेत्यर्थः इति वा । एवंगुण-
विशिष्टमेनं यदि त्यजसि, तर्हि अग्नेः परः अन्यः श्रेष्ठश्च ते को
भर्ता भविता । अपित्वेतत्सदृशोऽतितेजस्वी कोऽपि नास्तीत्यर्थः ।
अथ च—तव कोऽभीष्टः । अपितु न कोऽपि । किं तु परः शत्रु-
वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथाहि—एष ना न-
नुग्रो न किं धराजगत्या आग्नेया दिशः पति देवो वह्निरिति
भवत्या निर्णायते किम् । यतो न विद्यते । त्वया सत्यमेव निश्चित-
मित्याह—अयं त्वच्चित्तानुरञ्जकोऽतितेजस्वी नलो न, किं तु तदा-
कारधारणादलाभः । सहजेयं कान्तिर्न भवतीत्यर्थः । नले वृण-
विषये आभा यस्य । यस्य तेजस्वित्वं वृणं प्रत्येव न तु दैत्यान्मती-
त्यर्थः इति वा । नैपधराजो गतिर्यस्यास्या भवत्या एष दीप्यमा-
नोऽग्निः किमु न निर्णायते । अपितु निर्णायत एव । यतो न
विद्यते । अयं तव पतिर्नलो न भवति किं दैत्यैराक्रान्ततेजस्तृ-
णविशेषनलतुल्य इति वा ॥

यमपक्षे—एष धराण्वरतान्श्रद्धाभ्यां सुरैर्वा अवति क्षिपति
धराजो नहिपलस्य गत्या तेन वा या गतिस्तयोपलक्षितः धर्मरूप-
व्यापतिः पालयिता देवः कीडापरोऽमरश्च यनो न निर्णायत इति
न । अपितु निश्चित एव, परं किमु न विद्यते । एष देवः धराजेन
नहिपेण कृत्वा अर्धरामस्य गतिर्यस्यामेवभूताया दक्षिणदिशः
पतिर्न । अपितु भवत्येवेति किमु न निर्णायते किं वा न विद्यते,
अपितु यन्त्वेन निर्णयो वरणीयश्चेत्यर्थः इति वा । अतितेजस्व्यपि
निश्चितं नलो गहनो न । अपितु धर्मरूपत्वाद्गहन एव । 'नल
गहनं' इत्यस्य पञ्चापि रूपम् । यदि चैनं त्यजसि तर्हि तव
लाभो न किं हानिरेव । यत्—तव एवदन्त्यः श्रेष्ठः कतरो वरः

अपितु नास्त्येवेत्यर्थः । अयं नलो न किं तु तवातिमहतामनानां प्रा-
णानां लाभो यस्मात्सोऽतिमहानलाभः । सर्वेषां प्राणा एतदधीना
अतस्त्वया त्वस्मिन्वृते तव चिरकालं प्राणनं भविष्यतीत्यर्थः ।
यद्वा—धर्मरूपत्वादतिशयितो महः पूजा यस्य स चासौ अनला-
भश्च तेजस्वित्वाद्वह्निस्तुल्य इत्यर्थः । यदि चैनं त्यजसि, तर्हि तव
वरः श्रेष्ठः परः शत्रुः कतरः । अपि एतस्मिन्परित्यक्तेऽयमेव महा-
न्शत्रुरित्यर्थः इति वा । अथ च—के जले तरति, कानि जलानि
तरन्त्यस्मिन्निति वा कतरो वरुणो वरो भविता ॥ ८ ॥ अत्रापि
त्यागः सूचितः । तथा—एष धराजगत्या दक्षिणदिशः पतिर्देवो
यमो न । अपि तु यम एव इति निश्चित्य तेन कारणेन न विद्यते
किम् । धर्मराजवृद्धा देवो न निर्णायते इति न । किं तु निर्णायत
एव । अतएव पतिर्न विद्यते किमिति वा । अयं दैत्यैः आक्रान्तते-
जा नलः पितृदेवो यमो न । अपि तु यम एव । परं तव नलव-
द्भाति नलाकाधारणादित्यर्थः इति वा । यदि चैनं त्यजसि तर्हि
श्रेष्ठः मुखसमुद्रो नलो वरो भविता ॥

वरुणपक्षे—एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिर्न । किञ्चार्थात्पाता-
लस्य अतएव देवः कान्तिमानमरश्च वरुणः किं न निश्चीयते किं
वा न विद्यते । अयं नलो न किं तु अतिमहती नलवत्कान्तित्यस्य
सोऽतिमहाः तव नलाभो भातीति शेषः । यदि चैनमुज्जसि,
तर्ह्येतदन्त्यः श्रेष्ठश्च तव को वरो भर्ताऽपितु एतत्सदृशोऽन्यो ना-
स्तीत्यर्थः । धरायां जायन्ते धराजानि स्थावरजङ्गमानि भूतानि
तेषां गतिर्जीवनोपायो जलं तस्य पतिः न । अपितु अपांपतिर्वरुणो
देवः किं न निर्णायते किं वा न विद्यते । अपितु निर्णयो वरणीय-
श्चेत्यर्थः । अतिमहस्य अतिपूज्यस्यानलस्याग्नेरभा कान्त्याभावो
यस्माद्देतोर्वरुणो हि जलरूपत्वादग्निविरोधीत्यर्थः इति वा । यदैवं
त्यजसि, तदा तव वरः श्रेष्ठः कः परः शत्रुः । अपितु अयमेव
शत्रुरित्यर्थः इति वा । धरतीति धरो धर्ता जगत पोषकः स
चासावजश्च तस्य धराजस्य श्रीविष्णोर्गतिः प्रथममयजमाधारो
जलं तस्य पतिर्न । अपितु तत्पतिर्वरुणः किं न निर्णायते । उदकम्
'आपो नारा' इत्यादिना श्रीविष्णोराश्रयः । अथ च—यदि यमे-
नन् अ श्रीविष्णुः इनः स्वामी यस्य तं श्रीविष्णुभक्तं त्यजसि,
तर्हि तव लाभो न, किं तु हानिरेव । तस्मात्तव कतरो वरुण एव
परः श्रेष्ठो वर इति वा ॥ ९ ॥ अत्रापि त्यागः सूचितः । तथाहि
एष धराजगत्या पूर्वोक्तप्रकारेण उदकस्य प्रतीच्या दिशो वा पति-
र्वरुणो देवो न । अपितु स एवेति निर्णायते किमु । अपितु निश्चित
एव । यतो न विद्यते । नाम नल इत्यादि तुल्यम् । यद्येनं त्यजसि
तर्हि तवापि (नि) महतामनानां प्राणानां लाभः जीयितानो-
त्यर्थः । यस्मात्ते मुग्धमुद्ररुः श्रेष्ठो नलो वरो भविता । नलमा-
सावेव तर प्राणनं, नान्येषां भाव इत्यादिव्याख्या सुधिया यो-
जनीया । ग्रन्थविन्मरभयात्र लिखिता ॥

नलपक्षे—अयं नैपधराजस्य निपयदेशनंयन्निनो राज, निप-
यदेशोद्वजानां लोकानां यो राजा तस्य या, गत्या जनेन हृता
पति स्वामी देवः कीडादिमुक्तः, राजा या, ना ननुग्रो नल इति
न निर्णायते किं वा न विद्यते । अपितु निपयदिनो नल्ये पुराणं
यज्ञो नल पुराणमिति निवेनयो उक्तीयर्थः । यत्तु यन्मात्
तरातिनहत्तराजो विष्णुमान । नाविष्णु पृथिवीसर्गः
इति नल न विष्णु रात्रित्वः । यदि यो हृदयराजः पुनः य-

जसि तर्हि को वरोऽस्मात्परोऽधिकः । अपितु नाम्नीति नलमेव
वृणीष्वेति भावः । नलस्यावरणेऽभर्तुर्कैव स्थास्यसीत्यर्थः । एष
धराजगत्या भूलोकस्य पतिः स्वामी ना मनुष्यो नलो देवो राजा
न, अपि तु नल एवेति किं न निश्चीयते किं वा न व्रियते । अपि
तु निश्चयो वरणीयश्च । यस्मान्नलवरणे तवातिमहतो जीवनस्य
लाभः । नलप्राप्तावेव तव जीवनं भविष्यतीत्यर्थः । यदि च अयं
शुभावहदैवरूपमेनं त्यजसि तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरः । अपि त्वन्यो
नास्तीत्यर्थ इति वा । नैपधराज एव गतिर्यस्यास्तथा भवत्या मनु-
ष्योऽयं नलो राजा पतिः किं न निश्चीयते किं वा न व्रियते ।
अपितु भयमपि कर्तव्यम् । यद्येनमुज्जसि तर्हि तव निश्चितमति
महानलाभो महदभाग्यम् । यस्मादेतादृशोऽन्यः कतरो वरः,
अपितु नास्त्येवेत्यर्थ इति वा । एष देवो न इन्द्रादिरमरो न, किंतु
भूलोकस्य पतिर्मनुष्यो नल इति किं न निश्चीयते, किं वा न
व्रियते । यदि चायं देवरूपमेनं त्यजसि तर्हि तव लाभो न, किं
तु हानिरिव । धरायां जायन्ते धराजा मनुष्यास्तेषां गत्या प्रकारेण
सनिमेषनेत्रत्वादिलिङ्गेन एष देवो नेति किमु न निर्णीयते ।
तथा—पतिरिति किमिति न व्रियते निश्चितं ना मनुष्यो नलो-
ऽयम् । यदि चैनं त्यजसि तर्हि तव परोऽन्यो वरः श्रेष्ठः कतरो
लाभः । अपितु एतद्वरणात्परः श्रेष्ठो लाभो नास्तीत्यर्थः । एष धरा-
यां भूलोकेऽतिसौन्दर्यादजः काम इति बुद्ध्या प्राणेशो मनुष्यो
नलो नतु देवः कश्चिदिति किं न निर्णीयते किं वा न व्रियते ।
निकटस्थानामेषां चतुर्णामेतदाकारधारणात्कुत्रिमं सौन्दर्यं, अत्यु-
सहजमिति दर्शनमात्रेण तारतम्यं ज्ञात्वा एष नलो निश्चयो वरणी-
यश्चेत्यर्थः । खलु यस्मात्तदाकारधारणेनातिमानामति(स)लक्ष्मी-
काणामिन्द्रादीनां हाने परित्यागे लाभः । तव कपटसौन्दर्यास्ते न
वरणीया इत्यर्थः । इत्यादिव्याख्या यथाबुद्धिं ज्ञातव्या । 'नलः
पोटगले राशि पितृदेवे कपीश्वरे' इत्यादि विश्वः ॥

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिस्तां

वाचं नले तरलिताथ समां प्रमाय ।

सा सिन्धुवेणिरिव वाडववीतिहोत्रं

लावण्यभूः कमपि भीमसुताप तापम् ॥३५॥

इन्द्रेति ॥ अथ लावण्यभूः परमसौन्दर्यात्पत्तिस्थानं सा भीमसुता
नले विषये तां पूर्वोक्तां देवः पति — '[१३।१४] इत्यादिवाचमिन्द्रा-
ग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिः समां सह तुल्यां श्लेषेण तेषामपि वर्ण-
यित्रीं प्रमाय निश्चिय तरलिता संदेहवशाच्चलनिश्चयाभावाद्दोलाय-
मानमना सती कमप्यनिर्वाच्यमतिदुः सहं तापमाप । का कमिव—
सिन्धुवेणिर्गङ्गासागरसंगमो वाडववीतिहोत्रमिव वडवानलमिव
यथा प्राप्नोति । नलनिश्चयाभावाद्दडवानलमिव दुःसहं संतापं प्रा-
पेति भावः । नले तरलिता सौत्कण्ठेति वा ॥

सामुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां

तल्लाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।

श्रद्धां दधे निपधराद्धिमतौ मताना-

मद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥३६॥

साधुमिति ॥ सा भैमी निपधराजो नलस्य संयन्धिन्यां विवि-

धायां मतौ बुद्धौ सत्याम् । नलविषये संदेहे सतीति यावत् । चामां
कोटिश्च पञ्चमकोट्यावेव पञ्चमकोटिमात्रे पञ्चमभागम् ।
पञ्चमस्थानस्थित इति यावत् । एवंभूते पञ्चानां मध्ये सत्यतरे
तितरां सत्येऽपि नले विषये श्रद्धामानिष्य न दधे । सत्यतरे
नलोऽयमेवेति तस्या बुद्धिर्नांद्रभूदित्यर्थः । क सति—तल्लाभं
नि भैमीप्राप्त्यभिलाषिणि पक्षचतुष्टये पक्षाणां समीपवार्तनाश-
यानां सदृशानामिन्द्रादीनां चतुष्टये तां श्रद्धां सत्यनलविषये
यमां प्राप्नुं न प्रयच्छति सति । भैमीप्राप्त्यभिलाषेणानिमुक्त-
धारणात्कुत्रिमरत्नादिविव मायानलेषु बहुरूपातिशयदर्शन-
निश्चयं प्रतिपेयति सति । कः कस्मिन्निव—मतानां सांन्यागि-
शानानां मध्ये 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानात्रि किं
इत्यादिश्रुतिभिः सत्यतरे परमायंतो विद्यमानेऽव्यद्वैतरूपे तत्त्व-
रूपे ब्रह्मेक्यबोधे वा विषये लोकोऽविद्यावान्युक्तयुक्तिवादानो-
जनो यथा श्रद्धां न धत्ते । क सति—पक्षचतुष्टये अनेकान्वादि-
सांख्यादिदर्शनचतुष्टके तामद्वैतश्रद्धां प्राप्नुं न ददति सति । नात्र
त्वसाधकयुक्तिसहस्रैरैकात्म्यनिषेधके सतीति यावत् । तस्य वर-
वाच्यस्य लाभः तच्छंसिनीत्यद्वैततत्त्वस्य विशेषणम् ॥ ३ ॥ सा
हि प्रतिशरीरं पुरुषपहुत्वमद्गीकुर्वन्ति नैयायिकाश्च 'नामनो
व्यवस्थिताः' इति वचनाद्वात्मनां नानात्वमद्गीकुर्वन्ति । अद्वैत-
देहप्रमाणात्मस्वीकारमद्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च सिद्धान्तनिदाने
युक्तिभिरनेकात्मनामेव चित्तततिबाहुल्यमद्गीकुर्वन्ति ॥ ४ ॥ स-
असत्, सदसत्, सदसद्विलक्षणमिति पक्षचतुष्टयम् ॥ ५ ॥ स-
दिनः सांख्याः । असद्वादिनो बौद्धाः । सदसद्वादिनो नैयायिकाः ।
प्रपञ्चनित्यत्ववादिनो वेदान्तिनः । न सत् बाधानुपपत्तेः । न-
सद्वर्तं गगनादिकं वा वाध्यते । नचासत् प्रतिभासानुपपत्तेः ।
नह्यत्यन्तासच्छशमृत्तं कदाचिदप्यवभासते । नच सदमदान्तर-
भयरूपं परस्परविरोधात् । नह्यसत्सद्वासद्भवितुमर्हति । उन्न-
रूपमपि न भवतीत्यपि वक्तुमयुक्तमित्याद्यपि ज्ञातव्यम् ॥ ३ ॥
सांख्या हि प्रतिशरीरं भिन्नान्शुद्धज्ञानस्वभावान्बहूनामन इच्छ-
न्ति नैयायिका अपि प्रतीशरीरं भिन्नान्सर्वव्यापकान्ज्ञानादित-
विशेषगुणवत् आत्मन इच्छन्ति । आहंतास्तु प्रतिशरीरं भिन्नादे-
हपरिमाणान्संकोचविकासशीलान्बहूनात्मनोऽद्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च
प्रतिदेहं भिन्नान्क्षणिकज्ञानसंततिरूपान्बहूनेषामन इच्छन्ति ॥ ४ ॥
भैमीप्राप्त्यभिलाषिणि सत्यतरे नले नलसवन्धिन्यां विनता सती
मपि सा श्रद्धां न दधे । अपितु दधावेव । अनेकतल्लदर्शने त्वं
पञ्चमकोटिस्थले सत्ये नले । 'अविज्ञातेऽपि वन्द्यो हि बलापह-
ते मनः' इति न्यायेनायमेव प्रायेण सत्यनलो भविष्यतीति तत्त्वा-
मनसि बुद्धिरुद्भूदित्यर्थः । मतानां विमतावपि सत्यतरेऽद्वैततत्त्वं
लोक इव । लोकः परीक्षको जनो यथा श्रद्धां धत्ते तथेति उक्तम् ।
'प्राप्नुम्' इति पाठे निपधराद नल इन्द्रादिचतुष्टये भैमीप्रकार-
स्वीयस्वरूपधारणात्तां स्वसं प्राप्नुं न यच्छति सति तल्लाभसंज्ञ-
भैमीप्राप्त्यभिलाषिणि पञ्चमकोटिस्थे अर्थादात्मनि श्रद्धा नि-
न दधे । अर्थाद्वैसीं प्राप्नुम् । एतास्मिन्चतुष्टये प्रतिबन्धके सति इ-
मया कथंकारं प्राप्यते । अपि तु नेति तस्य बुद्धिरुद्भूदित्यर्थः ।
मतानां विमतौ सत्यां सदसदादिपक्षचतुष्टये तां सम्यक्प्रज्ञां
निषेधति सति अभेदसिद्धिशंसिनि पञ्चमकोटिमात्रे चतुष्ट-
दिविनिर्मुक्ते सत्यतरेऽव्यद्वैततत्त्वं यथा लोकः श्रद्धा न दधे इति

तस्य हंसस्य गिरा पुरेव संघटनाकाल इव नलं प्रत्येमि निश्चिनोमि ।
अदृष्टमज्ञातमपि च नलं दूत्यावसरे यथा हंसवचनेनाहं ज्ञातवती,
तथाधुनापि नलनिश्चयाभावे परमाप्तस्य तस्य वचनाञ्चलं निश्चि-
नोमीति । मदनपरघटनेनाधीरत्वाञ्चलस्य निश्चयार्थमाप्ततमं हंसं
सस्सारेत्यर्थः । प्राप्यत इत्यादि 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट् ।
तिपथसंबन्धि नैपथीयं नलवरणलक्षणं कार्यमुद्दिश्य हंसं सस्सा-
रेति वा योजना । 'क्विल नैपथीयम्' इति पाठे नलं क्विल नि-
श्चितं प्रत्येमीति योजना । 'प्रियदूतभूतम्' इति पाठो वा ॥

एकैकमैक्षत मुहुर्महतादरेण

भेदं विवेद न च पञ्चसु कंचिदेपा ।

शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्त-

दुन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४१ ॥

एकैकमिति ॥ एषा भैमी महता आदरेण प्रयत्नेन मुहुर्दे-
कमिन्द्राद्रीनैक्षतालोक्त । विशेषनिज्ञासया पुनः पुनः सामिप्रायं
ददशैत्यर्थः । अथ च—महता दरेण भयेन पतिव्रतेयं पञ्चापि सा-
दरं कथं पश्यतीत्यविदितमादरावलोकनकारणम्यो जनेभ्योऽपवा-
दभयेनेत्यर्थः । परं पञ्चसु मध्ये कंचिदल्पीयांसमपि भेदं विवेपं
नच नैव विवेद । अनन्तरं च वक्ष्यमाणप्रकारेण शङ्काशतं वित-
रता तन्वता, वितर्य च पुनः तच्छङ्काशतं हरता वक्ष्यमाणप्रकारा-
नेकयुक्तिमिनांशयता, मनसेयं भैमी इदं वक्ष्यमाणं वभाषे । चेत-
स्येवावि (व व्य) चारयदित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—उन्मादिना इव
उन्मादवानपि भूयसा आदरेण भयेन वा प्रत्येकमीक्षते, तारतम्यं
न जानातीति शङ्काशतं च करोति, पुनस्त्यजति, ददाति च पुन-
रादत्ते च, इत्येवमव्यवस्थितचित्तो भवति । तथेयमव्यवस्थित-
चित्ताभूदिति भावः । वेद सेति पाठे भूते 'लट् से' इति लट् ॥

तमेव विचारमाह—

अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र

भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।

स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने

भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४२ ॥

अस्तीति ॥ जनस्य द्विचन्द्रमतिः द्वौ चन्द्राविति बुद्धिः प्रमि-
त्ताति । परं तत्र भ्रान्तौ प्रमाणप्रतिवक्तव्ये एकस्मिन्नेव चन्द्रे विषये
योऽनेकप्रत्ययस्तस्मिन्विषये दृगन्तयोर्न भ्रान्तयोर्न चिपिटीकरणं
अचिपिटीयोऽचिपिटीयोः करणनद्वयग्रेण निर्णीडनं नदादित्यस्य काच-
कानलादिदोषस्य स दृगन्तचिपिटीकरणादिदोष आदिः प्रथमो हेतु-
रिति । चन्द्रद्वयभ्रान्तौ चिपिटीहेतुर्न युक्तः । तथा—प्रतिमाया
आदृशांशो दृश्यमानस्य सुखादिप्रतिविम्बस्याभिमानेऽपि प्रतिवि-
म्बस्वरूपेण भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्वच्छादृशांशेऽपि समीपे यस्मिन्
प्रमाणे दर्शनमन्विधानं तस्मिन्निचमन्तीति शेषः । दृग्णादिस्वच्छ-
वन्तमन्विधानाद्रीकमपि प्रतिविम्बं भासत इत्यर्थः । न मे
पुनरमीषु दृश्यमानेषु भेदभ्रमे एकस्मिन्नेव विषये यः पञ्चत्वम-
व्यवस्थितो वेदस्तस्मिन्विषये निमित्तं कारणं नास्ति । द्विच-

न्द्रभ्रान्तौ कारणमस्तीति भ्रान्तियुक्ता, एको नलः प्रत्ये-
मत इति मदीया भ्रान्तिः कारणाभावात् युक्ता । एव
पूर्वते केचन भविष्यन्तीति स्वयमेव संशयं चकार एव
चेति भावः । 'अस्मिमानोऽर्थादिदं ज्ञाने प्रणयार्हिनो' -
निघण्टुः ॥

पक्षान्तरमाह—

किं वा तनोति मयि नैपथ एव काय-

व्यूहं विधाय परिहासमसौ विलासी ।

विज्ञानवैभवभृतः किमु तस्य विद्या

सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥ ४३ ॥

किं वेति ॥ वा पक्षान्तरे । असौ प्रत्यक्षदृश्यो नैपथ एव
व्यूहं शरीरसमूहं विधाय निर्माय मयि परिहासं प्रयत्नय
तनोति किम् । यतो—विलासी । एकोऽप्यसौ नल एव
श्रीवावशात्कायव्यूहं तनोति, नत्वन्ये केचन सन्तीत्यर्थः ।
नो तनोति' इति पाठे काकुः । कायव्यूहरचनेऽस्य शक्तिः इत्ये-
त्यत आह—विशिष्टस्य ज्ञानस्य, विशिष्टं ज्ञानं वेदितेव न
कलाग्रन्थास्तेषां वा वैभवं बाहुल्यं तद्विभ्रतन्त्रस्य नलस्य तु
शयवेदितेवाश्वहृदयज्ञानतेव सा कायव्यूहविधानरूपा विद्या
न विद्यते । अपि तु सापि विद्यत एवेति संभावना । 'विज्ञानवै-
भवभृतः' इति पाठे भुवः स्थानभूतस्येत्यर्थः । परिहासः, 'उज्ज-
स्य वजि-' इति सूत्रे बहुलग्रहणादीर्वाभावः ॥

एको नलः किमयमन्यतमः किमलः

कामोऽपरः किमु किमु द्वयमाश्रितेनौ ।

किं रूपधेयभरसीमतया समेषु

तेष्वेव नेह नलमोहमहं वहे वा ॥ ४४ ॥

एक इति ॥ वा पक्षान्तरे । इह एषु पञ्चसु मध्ये
नलः किम्, अन्यतमो द्वितीय एलः पुरुषा, किम्, ब्रह्मसू-
कामः किम्, शिष्टं द्वयमाश्रितेयावधिनीकुमारो किमु, एव
तेषु पञ्चस्वेवाहं नलमोहं किं न वहे । अपि तु तेष्वेव एषु
धारयामि, न तु कायव्यूहरचनादेक एव नलः पञ्चसु
इत्यर्थः । यतः—रूपधेयभरस्य सौन्दर्यबाहुल्यस्य सीमता
काष्टात्वेन समेषु सदृशेषु । मादृश्यादि मोहो युक्तः । अन्य-
'स्वार्थं तमम्' । सीमताद्वे नान्तः क्षीलिङ्गः ॥

पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः

सोऽयं प्रियस्तत इतो निपवाधिराजः ।

भूयः किमागतवती मम सा दशेयं

पश्यामि यद्विलसितेन नलानलीकान् ॥ ४५ ॥

पूर्वमिति ॥ विरहनिःसहया प्रियोगतिदुःखया मया
निपवाधिराजः प्रियः प्राणेश दनस्ततः सर्वेषु हेतु
स्वयंवरमनयाप्राणापि दृष्टः । य इदानीं दृश्येन म मोहय-
पुनरपि दृष्ट इत्यर्थः । प्रकृतं किमियत आह—मम इव
पुनरपि मेव विरहोऽन्तान्तरा दृशा आगतवती किम् । यद्वि-

तेन यस्याः सामर्थ्येनालीकासत्याल्लान्पश्यामि । अपि पूर्वमित्य-
नेन, भूय इत्यनेन वा योजनीयः ॥

मुग्धा दधामि कथमित्थमथापशङ्कां

संक्रन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयम् ।

देव्यानयैव रचिता हि तथा तथैषां

गाथा यथा दिगधिपानपि ताः स्पृशन्ति ४६

मुग्धेति ॥ अथ पक्षान्तरे । अथवा मुग्धा मोहवशा सत्यहमित्थं
'अलि द्विचन्द्र-' (१३।४२) इत्याद्यनेककृपापमशङ्कां दुःशङ्कां कथं
दधामि । अपि त्वेतदयुक्तमित्यर्थः । यत — स्फुट निश्चितमयमीदृशो
नलबाहुल्यज्ञानरूप संक्रन्दनादीनामिन्द्रादीनां चतुर्णां कपटः ।
तेषां नायैवैपेत्यर्थः । हि यस्मादनया देव्यैव सरस्वत्यैव एषां पुरो-
वस्थितानां संबन्धिन्यो गाथाः 'भूम-' इत्यादिवर्णनश्लोका-
ल्लथा तेन तेन प्रकारेण रचिताः । यथा येन येन प्रकारेण ता
गाथा दिगधिपानिन्द्रादीनापि स्पृशन्ति क्षिप्रशक्त्या अभिधावृत्त्या
वदन्ति, न केवलं नलमित्येव । तस्मादिन्द्रादिभिरेव मध्यता-
रणार्थं मायया नलरूप धृतमित्येव बुद्धियुक्ता, न तु पूर्वसंशय-
पेत्यर्थः । तथारावदस्य द्विरुपादानाद्यथाशब्दोऽपि द्विर्ज्ञातव्यः ।
'कपटोऽस्त्री-' इत्यमरः ॥

एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्ये

नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नम् ।

लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त

वर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ॥ ४७ ॥

एतदिति ॥ एतस्मिन्मदीयानां युदेर्वञ्चके भ्रान्तके पञ्चके
इन्द्रादिसमूहे तन्मध्ये स्थिते नाथे मम प्राणेशे मनुजस्य मनुष्यस्य
चिह्नं स्वेदनिनेपरज स्पर्शान्गानुसुमत्वादिलिङ्गं कथं नु कथमिव
चकास्तु प्रकाशताम् । अपित्विन्द्रादिनामया नलस्यस्यापि चिह्न-
स्याच्छादितत्वात्तत्र प्रकाशत इति युक्तमित्यर्थः । नलस्य स्वयम-
वञ्चकत्वेऽपि 'उत्प्रिणो गच्छन्ति' इति न्यायाच्चतुर्णामेव वञ्चकत्वेऽपि
तस्मिदि । परिहासवशाद्वा नलस्यापि वञ्चकस्य युक्तम् । एतद्राजसु
दृग्गन्तान् स्वेदादिचिह्नमिति निग्नपदं वा । हन्त चेदे । अनी
वर्हिर्मुखा देवा धुत लक्ष्म रजो रेणुस्पर्शो यथा एवंभूता तनुपेषां
तेषां भागो धुतरजस्तनुता रेणुस्पर्शरहिततनुता मुखं आदिर्देवा
तानि स्वेदराहिल्यान्गानुपुष्पचनिनिनेपत्वाद्वा नि देवत्वव्यञ्जकानि
तानि प्रमिद्वानि चिह्नानि विमिति न निवहन्ति धारयन्ति ।
नयि रूपया तापरोडं युक्तानि परतु नोत्तन्ते । वञ्चमित्यर्थः ।
वर्हिर्मुखपदं एषाराहिल्यसूचकम् । नलचिह्नान्गानुपुष्पच-
देवचिह्नानि स्पृशन्त्यमतिव्यपलरि पारिरोप्याल्लनिश्चयोऽप्यन-
विविधः, तात्पर्ये वस्पृशन्ती पुनरप्यापि मया नलो निनेऽनु न
वासन्त इति भावः ॥

याचे नलं किमनुरानधवा तदर्थं

नित्यार्चनादपि मनाफलिनैरलं तैः ।

कदर्पशोषणशिलीमुखपातशोच-

कारुण्यनीरनिधिगदरयोगिनिः ॥ ४८ ॥

५०

याच इति ॥ अहं मह्यं यूयं नलं प्रयच्छतेत्यमरान्नल याचे
किम् । अथ वा पूर्वोपरितोषे । तदर्थं नलप्राप्त्यर्थं तेषां नित्यार्च-
नादपि मनाफलिनैः प्रार्थितदृष्टिस्तैर्देवैरलं पूर्यताम् । एता-
वन्ति दिनानि नित्यपूजनादपि ये नलं न प्रायच्छंस्तेऽधुना
प्रार्थनमात्रेण कथं दास्यन्तीति वृथैव तत्प्रार्थनमित्यर्थः । किंवि-
धैस्तैः—कदर्पस्य शोषणाख्यः शिलीमुखो बाणस्तेन पातात्पत-
नापीतः शोषितः कारुण्यनीरनिधिः कृपासमुद्रो येषां तानि
अत एव गह्वराणि गभीरविलरूपाणि घोराणि कठिनानि चित्तानि
येषामेवभूतैः । यस्मात्कृतेऽपि पूजने कामायत्ततया तिष्णुपत्वा-
दफलिनैरित्यर्थः । याचिर्द्विकर्मा । 'नदत्तफलं' इति वा पाठः ।
फलशब्दादस्त्यर्थं 'फलवर्हाभ्यामिनन्' । ततो नन्समासः ॥

देवानुपालभते—

ईशा दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा

वर्णाश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।

मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकाना-

मस्तं गतं वत परोपकृतिव्रतत्वम् ॥ ४९ ॥

ईशा इति ॥ हे दिशामीशाः दिक्पाला लेखा देवाः, नलो
भू त्वानं यत्नालां नलप्रभवां वा वर्णाश्रियं रूपशोभां प्रतिपद्य
प्राप्य गुणवतां सौन्दर्यादिगुणयुक्तानामपि वो युष्माकं परेपा-
मुपकृतिरूपकार एव व्रत तद्विद्यते येषां ते व्रतिनस्तेषां भावस्तरां
कथं वा कुतो वा हेतोरलं गतं नष्टम् । स्वयमुपकारकत्वाभावेऽपि
स्वान्निलपितायानपि नयि भवदर्थं दूत्यकारिणो नलस्याप्याकारे
धृते सौन्दर्यादिगुणागमनात्परोपकारित्वमप्यागतं तन्मद्विपदे
कथं विनष्टमित्यर्थः । नलाकारधारणादेतावती मध्यतारणा किमिति
क्रियत इति भावः । केषामिन्द्रा—मूर्खा अशुतशाराः पुरुषा
एवाज्ञानवशादन्गः त एव दूरा प्रतिगभीरा मूर्खरूपाः कृपा-
लेषु पतनात्तदधीनत्वात्पुण्यविशेषलेखनीभूतनलप्रभया रैरायर्ण-
श्रियं लिप्यक्षरशोभाप्राप्य शुद्ध्यादिगुणयुक्तानां दोरुपयुक्तानां
च पुस्तकानां यथा याचकपाठकानुपकारित्वमनन गच्छन्ति ।
मूर्खस्य मूर्खेणाद्विषयकाराभावादन्येषां चाममर्षणादित्यर्थः । दूरा-
पनितानामपि पुस्तकानामनुपकारित्वमेव । 'प्रतिपद्य स्थितानाम्'
इति समानकर्तृत्वम् ॥

यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे

तत्सादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।

का वासनास्तु विभृयामिह यां हृदाहं

नार्कतपैर्जलजमेति हिमस्तु दाहम् ॥ ५० ॥

यस्येति ॥ ईश्वरेण यस्य प्राप्तिनो ललाटपट्टे यदयोग्यमनु-
चित्तमललेखि स्थितं तदयोग्यमपि तस्य योग्यमुचितमने-
नशान् प्रविक्षिप्य स्वाप्नयेत् । योग्यमर्थं परित्यज्य तदपेक्षितं
न्ययमेवायोग्यमपि भवेदिति भावः । अतो योग्यतया कर्तव्य-
तामेव तत्र दृष्टं नलमेकमनन्देन निरूप्यं वा गमना यु-
क्तिरत हृदा विभृया यदपेक्षं ता न गमना युक्तान्तरं भवतु ।
अपि तु परित्यज्य युक्तिरिति । विनेत्यान्धपादः विद्यानिर्दिष्ट-
एतन्मद्विनिर्दिष्टमनसा न भवेत्तदर्थः । योग्यमन्यदप्यादि-

ग्यमेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—यतः जलजमग्भोजं अर्कातै-
रुणैरपि सूर्यकिरणैर्दाहं न एति, हिमैस्तु पुनर्दाहं गच्छति ।
उष्णस्पर्शां दाहकः, शीतस्पर्शस्तु दाहशमक इति लोके दृष्टं,
तदिदं विपरीतं जातं विरुद्धकार्योत्पत्तैर्विषमम् । नलस्य मम वा
ललाटे यदीश्वरेणायोग्यमेव लिखितं, तर्हि परस्परयोग्यं परस्परं
विहाय तस्य मम चायोग्यमेव भविष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धार-
यिष्यामि । अपि तु न कमपीति देवानां न कोप्यपराध इति भावः ॥

तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामित्यत आह—

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये

कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।

संकोचसंज्वरदलाङ्गुलिपल्लवाग्र-

पाणीभवंभवति मां प्रति वद्धमुष्टिः ॥५१॥

इत्थमिति ॥ इह नलैकत्वेऽपि समये वा इत्थमनेन नलाने-
कत्वमयनप्रकारेण यथा यादृक् ममाभार्यं नलानिश्चयाद्यथा देवा-
भावो दृश्यते अनेन हेतुना प्रकारेण वा सोऽतिवदान्यः कल्पद्रु-
मोऽपि खलु निश्चितं मया नलं याच्यमानः सन् मां प्रति वद्धमु-
ष्टिरितिकापण्यसंकुचकरो भवतीत्यहं मन्ये । किंभूतः—संकोच
एव संज्वरः संतापो येषामेवंविधानि दलानि किसलयान्येवानु-
ल्लयो येषामेवंभूताः पल्लवा एवाग्रपाणयो हस्ताग्राणि यस्य एव-
भूतोऽनेवंभूत एवभूतो भवन् । अन्यस्यापि वद्धमुष्टेरद्वलय
संकुचिता भवन्ति । कल्पवृक्षः कृतिपतदानशीलोऽपि मदभाग्यव-
शान्तां प्रत्यदातव भवेदिति भावः । अदातृत्वनिश्चयात् 'भवति'
इति वर्तमानव्यत्ययः ॥

देव्याः करे वरणमाल्यमथार्पये वा

यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।

सैषा मया मखभुजां द्विपती कृता स्या-

त्सर्वसंवृणाय तु विहन्मि न वन्धुरनम् ॥५२॥

देव्या इति ॥ अथवा इह स्वयंवरे एतेषु पञ्चसु मध्ये वा यो
वैरसेनिः सत्यनलः तं त्वं तावज्जानामि अतन्त्र एतां मालां निवे-
शय निक्षिपेयुस्त्वा देव्याः सरस्वत्याः करे वरणमाल्यं वरणमधु-
मालान्द्वये दृष्टानीति संभावना । स्वयमेवंनक्षयति—एवं क्रिय-
माने मा एषा देवी मया मन्त्रनुज्ञां देवानामिन्द्रादीनां द्विपती
वैरसेन कृता स्यात् । तन्नायाप्रकटनादित्यर्थः । भवतु नाम मा तर्हि
मित्रे स्वकार्यमिद्विन्तु माध्वेयत् आह—तु पुनः वृणुत्यात्यानि-
ति नाराय स्वस्वस्वपात्र अक्षिप्ति-करात्मकयोर्मित्रये वन्दुरत्वं
मुह्यन्त्येति श्रेष्ठा देवी न विहन्मि । मन यांकिचिद्वत्तु, पर तु
देवदेवैरुपरि निप्रविधानं न कर्णेतीत्यर्थः । अन्योऽपि मुञ्चस्त्वार्थं
रत्नं न विनाशयति । द्विपति, 'द्विपोऽमित्रे' इति नवति उगित्वा-
न्दीर् । मन्त्रनुज्ञा, 'द्विपः सन्तुष्टो' इति पृथी ॥

यः स्वादमीषु परमार्थनलः स माला-

नदीकमेतु परनाय भवेति चेनाम् ।

नं प्रापनामि यदि तनु विमृश्य लज्जां

हृदं कथं जगति श्रमति ही विहन्मः ॥५३॥

य इति ॥ अमीषु पञ्चसु भवन्सु मध्ये यः परमार्थनलः
नलः स्यात् स मम वरणाय मालामङ्गीकरोत्वित्येव प्रकारेण न-
लत्वा चेति वा । यदि एतां च मालां तत्र तेषु मध्ये तं वदन्
प्रापयामि, तत्पुनर्लज्जां विमृश्य कथं कुर्वे । अपिन्वेव कर्तुमुद्य-
यतः—जगति सर्वसिन्धुभाजने शृण्वति मति ही कष्टं विदन् ।
लज्जात्यागादतिपरिहासो भविष्यतीति शेषः । सर्वेषां सन्त-
लज्जात्यागात्सर्वेऽप्युपहसिष्यन्तीत्यर्थः । ही इति खेदे । हृदं
हृदयं, हः खेदे इति वा । इति चेति समुदायः प्रकारः । न
चेति वा ॥

इतरनलतुलाभागेऽपि शेषः सुधाभिः

क्षपयति मम चेतो नैपथः कस्य हेतोः ।

प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णमख्ये

विलसति चरमेऽनुप्राप्तमाप्तां विलासः ५४

इतरिति ॥ इतरैश्चतुर्भिर्नलैस्तुलां मानं भजन इति न-
प्य शेषः पञ्चसु मध्ये अन्यः पञ्चमो नैपथः मम चेतुः कस्य हे-
तेन कारणेन सुधाभिरस्मृतैः क्षपयति आनुमिव करोति । नल-
स्ये सत्यप्येष एव मम मनसे यतो रोचते, तस्मादनेन मनने
भविष्यतीत्याशयः । सत्यनलवृज्जापकं निरुपाधिकरमनेनमव-
दृष्टान्तेन प्रथयति—प्रथमेति । वायवा युक्तमेतत् । प्रथमचरमे-
रादिमानस्ययोः शब्दयोर्वर्णैरक्षरैः सत्ये मङ्गां सत्यानां वर्ण-
पाश्चात्ये शब्देऽनुप्राप्तमाप्तां छेदकानुप्राप्तवृत्त्यनुप्राप्तलक्षणानु-
ख्यशब्दालंकारकान्तीनां विलास उल्लासश्चमन्त्रागे विलसति मि-
षेण शोभते । वर्णसाम्ये मत्यपि प्रथमस्यानायासगतवान्, द्वि-
त्यस्य तु सहस्य पश्चाद्भिरप्रयत्नमाध्वन्याचरमे यद्यनुप्राप्तव-
रति, तथापि द्वितीयमाहित्ये प्रथमेऽपि यथाऽनुप्राप्तमनति न
मुन्दरान्तरविच्छेदेन पश्चाद्वलोन्यमानतयय पञ्चमश्चनेन तेष-
नत्वत्र सत्यत्वं प्रयोजकम् । अतः सर्वेऽपि तुल्या एतेन नलः ।
अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः । अत्रन्ययोरेव प्रथमचरनलशब्दो-
क्त्या मत्यपि चरमे चरमशब्द एवानुप्राप्तानिदशय न प्रथमचर-
प्रथम इत्युक्ते नानुप्रायः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु वाम एतानु-
प्राप्तानिदशयो दृश्यते न तथा प्रथम इत्यर्थ इति वा । पृथ-
यपादचतुर्थपादयोर्वर्णमात्ये मत्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्राप्तमा-
विज्ञानो विलसति । उन्नयोरनुप्राप्तमत्ये मत्यपि चतुर्थपादमा-
विलास इत्युक्तेनैवानुप्राप्तमत्यम्, न तु प्रथमे । चरम-
मित्रवत्ते इत्यर्थः । कस्य हेतोः, 'पृथी हेतुप्रयोगे' इति पृथी ॥

इति मनसि विकल्पानुद्यतः संत्यजन्ती

कचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाममाद ।

मुखमथ परित्यापास्कन्दितानन्दमस्या

मिहिरविरचितावस्कन्दमिन्दुं नितन्दुः ५५

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण मनसि उद्यत उपायमना-
ननेकशब्दशब्दमनसोपान्दोऽप्यनेन मनसि दमयन्ती दमयन्ती
इति निर्णय निश्चयं नाममाद । पञ्चसु मध्ये अमीषां पुनः

निद्रय न प्रापेति वा । अथ पद्माक्षलनिधराभासापरितापेनास्क-
न्दितोऽभिभूत आनन्दो यन् । परितापेन कृपा आस्कन्दिनो-
ऽप्राप्त आनन्दो येनैवभूत वासा मुखं कृते । मिहिरेण मूयेण
रचितोऽयस्कन्ध पराभवो यत्सर्वविधमिन्दुं तिमिन्द । निष्पभच-
न्दनदसानभूदित्यर्थः । आस्कन्दनमास्कन्द पराभवः । परितापेन
य आस्कन्द स संजातो यत्त एवमिन्द्रो यत्सर्वेति कारकादि-
त्वात्प्रमिद्विः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
स्वादूपादभृति त्रयोदशतयादेव्यस्तदीये महा-
कान्येऽयं व्यरमन्नलस्य चरिते सर्गो रसाम्भोनिधिः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अर्थं पुरयम् । स्वादूपादभृति सल्लदयददा-
ह्लाददमित्वास्वादुरमोत्पत्तिधारकेऽत्यन्तनपुरनयार्थसहिते त्रयोद-
शतया आदेशोऽभिधेयः सर्गो व्यरमन् । समाप्त इत्यर्थः । व्यर-
मन् व्याहृतिपरिभ्यो रमः इति परस्मैपदम् ॥

इति श्रीयेदरकरोपमानकृष्णनिबन्धसहितपण्डितात्मजनायपण्डिते
नैपथीयप्रकाशे त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अधाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा
प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।
यतः सुराणां सुरभिर्नृणां तु
सा वेधसासृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ विकल्पद्रूपगानन्तरं सा मैत्री निषधेश्वरं नल-
नधिगन्तुं निषधेत् प्राप्तुं च पौडसोपचरैरनराणां प्रसादनां परितो-
पगनाद्रियत आदरेण चकार । यतो वेधसा सुराणां कामधेनुरभि-
लापप्रसूः सुरभिर्गौरसृज्यत सृष्टा, नृणां तु पुनः कामप्रसूः सा
देवप्रसादना सृष्टा । तस्माच्चलनिषयार्थं प्राप्त्यर्थं च देवपरितोपनं
चकारेति युक्तमित्यर्थः ॥

अधाधिगन्तुं निषधेश्वरं प्रसादनं दानवशात्रवाणाम् ।

अचेष्टतात्तौ महर्वाष्टिस्त्रिराद्यनादेव हि देवतानाम् ॥ १ ॥

अथेति । श्लेषकः ॥ अचेष्टत अकृत । शत्रव एव शात्रवाः ।

प्रसादित्वास्त्वार्थेऽप्य ॥

पूर्वोक्तार्थनयनार्थान्तरन्यासनाह—

प्रदक्षिणप्रक्रमणालवाल-
विलेपधूपाचरणाम्बुसेकैः ।
इष्टं च मृष्टं च फलं सुवाना
देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

१ 'अवाप्तप्रसादनायाः कामधेनुत्वेन रूपद्रुमसर्वकारः' इति
जीवातुः । २ 'द्रुमो लक्षणं महान्तेन निबद्धः । अत्र एव पादान्द-
रम् । केतुचक्रसंज्ञं च यं ऐक्यं नाल्पेव' इति सुखावबोधः । अत्र एव
जीवातौ न व्याख्यायते ।

प्रदक्षिणेति ॥ हि यस्मान् देवा नोऽस्माकं सुपराणा कल्प-
द्रुमकाननं पश्यः कल्पद्रुमा एवेति कवेरुक्तिः । तिभूता देवा —
प्रदक्षिण प्रक्रमणं बलयाकारं परिभ्रमणं तदेवालवाल वृक्षमूले
जलधारणार्थं बलयाकारं । सेतुः स च विलेपयन्दनादिलेप-
धूपो दशानादिनेषामाचरणानि कृणानि तान्येवाग्बुसेका (नैः)
प्रदक्षिणाद्याचरणं चोदस्त्रपनानि च तेषां । कृत्वा इष्टमभिल-
षितं मृष्टं च स्वभावसुन्दरं सुन्यादु च फलं मनोरथरूपमात्रादिकं
च सुवाना उत्पादयन्तः । तृसा अप्तालयालुक्षायुर्वेदोक्त-
तरुद्रोपनाशक(नि) पिडनादिलेपद्रोहदधूमान्बुसेकैरिष्टं मृष्टं च
फलं सुयते । 'आवरण-' इति पाठे अन्नप्रत्ययदेवतापूजा कण्ट-
कारुनिधेति व्याख्येयम् ॥

पूजाप्रारम्भाय प्रथमं नमस्कारमाह—

श्रद्धामयीभूय सुपर्वणस्ता-
ननाम नामग्रहणाग्रकं सा ।
सुरेषु हि श्रद्धतां नमस्या
सर्वार्थसिद्धाङ्गमिधः ममस्या ॥ ३ ॥

अथेति ॥ सा श्रद्धामयीभूय आलम्ब्यप्रसुरा भूत्वा तावन्नलवे-
पधारिणः सुपर्वणो देवात्तानग्रहणाग्रकमिन्द्राय नम इत्यादिनाम-
ग्रहणपूर्वकं ननाम वचनदे । हि यस्मात्सुरेषु श्रद्धतां श्रद्धावतां
नमस्या नमस्कार एव सर्वार्थसिद्धेः यान्यद्गानि साधकानि तेषां
मिधः समस्या परस्परपूरणहेतुः श्रद्धापूर्वं देवनमस्कार एव कार-
णत्तानग्रीत्तपादकं, तस्मादेवं नमस्कृतवतीत्यर्थः । समस्यापि प-
दानां परिपूरणं करोति । श्रद्धामयी, प्रकृतवचने मयद् । अत्रकन्,
'शेषाद्विभाषा' इति क (प) । नमःकरणं नमस्या, 'नमोवरिवः—'
इति क्यच् ॥

देवपूजाङ्गधानं प्रथमनाह—

यत्तान्निजे सा हृदि भावनाया
बलेन साक्षादकृताखिलस्यान् ।
अभूदभीष्टप्रतिभूः स तस्या
वरं हि दृष्टा ददते परं ते ॥ ४ ॥

यदिति ॥ सा अखिलस्यान्सर्वगतान्तात्तिन्द्रादीन्भावनाया
ध्यानस्य बलेन सामर्थ्येन निजे हृदि यत्साक्षादकृतं प्रत्यक्षीचकार ।
सर्वगतानपि ध्यानबलेनैकत्रावीय ददर्शेत्यर्थः । स साक्षात्कार एव
तस्या मैत्र्या अभीष्टस्य नलप्राप्तिलक्षणस्य प्रतिभूर्दाननिधयकृता
अभूत् । हि यस्माद्दृष्टले देवाः परं श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणेतारं च
ददते प्रयच्छन्ति । नहि देवदर्शनं निष्फलं भवतीत्यर्थः ॥

इदानीं देवपूजानाह—

सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां
सभाजने पश्यति विसिते सा ।

१ 'अथ प्रदक्षिणप्रक्रमणालवालप्रत्यवकल्पान्, देवेषु चतुर्गुण-
नाम सन्तवस्तुवर्तिरुपकम्' इति जीवातुः । २ 'नैः' इति जीवातुः ।
३ 'सामन्त्येन तदेवमननं कृतोऽन्तरन्यासः' इति जीवातुः ।

ग्यमेव भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—यतः जलजमम्भोज अर्कातप-
रुणैरपि सूर्यकिरणैर्दाहं न एति, हिमैस्तु पुनर्दाहं गच्छति ।
उष्णस्पर्शां दाहकः, शीतस्पर्शास्तु दाहशमक इति लोके दृष्टं,
तद्विदं विपरीतं जात विरुद्धकार्यैरप्येवंविधमम् । नलस्य मम वा
ललाटे यदीश्वरेणायोग्यमेव लिखितं, तर्हि परस्परयोग्यं परस्पर
विहाय तस्य मम चायोग्यमेव भविष्यतीति क प्रकारं चित्ते धार-
यिष्यामि । अपि तु न कमपीति देवानां न कोप्यपराध इति भावः ॥

तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामित्यत आह—

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये

कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।

संकोचसंज्ञरदलाङ्गुलिपल्लवाग्र-

पाणीभ्रवन्भवति मां प्रति वद्धमुष्टिः ॥५१॥

इत्थमिति ॥ इह नलैकत्वेऽपि समये वा इत्थमनेन नलाने-
कात्वंभवेनप्रकारेण यथा यादृक् ममाभाग्यं नलानिश्चयाद्यथा देवा-
भावो दृश्यते अनेन हेतुना प्रकारेण वा सोऽतिवदान्य' कल्पद्रु-
मोऽपि खलु निश्चितं मया नलं याच्यमानः सन् मां प्रति वद्धमु-
ष्टिरितिकार्षण्यसंकुचकरो भवतीत्यहं मन्ये । किभूतः—संकोच
एव संज्ञरः संतापो येपामेवंविधानि दलानि किसलयान्येवाङ्गु-
ल्यो येपामेवभूताः पल्लवा एवाग्रपाणयो हस्ताग्राणि यस्य एव-
भूतोऽनेवंभूत एवभूतो भवन् । अन्यस्यापि वद्धमुष्टेरङ्गुलय
संकुचिता भवन्ति । कल्पवृक्षः कल्पितदानशीलोऽपि मदभाग्यव-
शान्मां प्रत्यदातैव भवेदिति भावः । अदातृत्वनिश्चयात् 'भवति'
इति वर्तमानवत्प्रत्ययः ॥

देव्याः करे वरणमालयमथार्पये वा

यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।

सैषा मया मखभुजां द्विपती कृता सा-

त्स्रसै तृणाय तु विहन्मि न वन्धुरत्नम् ॥५२॥

देव्या इति ॥ अथवा इह स्वयंवरे एतेषु पञ्चसु मध्ये वा यो
वैरसेनिः सत्यनलः तं त्वं तावज्जानासि अतस्तत्र एतां मालां निवे-
शय निक्षिपेत्युक्त्वा देव्या सरस्वत्याः करे वरणमालयं वरणमधूरू-
मालामर्पये दद्यामीति संभावना । स्वयमेवैतदुपयति—एवं क्रिय-
माणे सा एषा देवी मया मखभुजां देवानामिन्द्रादीनां द्विपती
वेरिणी कृता स्यात् । तन्मायाप्रकटनादित्यर्थः । भवतु नाम सा तद्वै-
रिणी स्वकार्यसिद्धिस्तु साध्येत्यत आह—तु पुनः तृणतुल्यायाति-
नि साराय स्वसै स्वरूपाय अकिंचित्करात्मकार्यसिद्धये वन्धुरत्नं
सुहृन्मध्येऽतिश्रेष्ठा देवीं न विहन्मि । मम यात्किंचिद्वत्तु, पर तु
देवद्वेषरूपं मित्रविघातं न करोमीत्यर्थः । अन्योऽपि सुहृत्स्त्वृणां
रत्नं न विनाशयति । द्विपति, 'द्विपोऽमित्रे' इति शततरि उगित्वा-
न्टीप् । मखभुजां, 'द्विप- शतुर्वा' इति पठ्ये ॥

यः स्यादमीषु परमार्थनलः स माला-

मन्त्रीकरोतु वरणाय ममेति चैनाम् ।

तं प्रापयामि यदि तत्तु विमृज्य लज्जां

कुर्वे कथं जगति शृण्वति ही विडम्बः ॥५३॥

य उति ॥ अमीषु पञ्चसु मध्ये यः परमार्थनलः
नलः स्यात् स मम वरणाय मालामन्त्रीकरोतित्येव प्रश्नोऽ-
स्या चेति वा । यदि पुनः च माला तत्र तेषु मध्ये त मल
प्रापयामि, तत्पुनर्लज्जा विमृज्य कथं कुर्वे । अपिचैव कुतमुत्तु ।
यतः—जगति ममेतिन्मनाजने शृण्वति मति ही कष्ट विडम्ब ।
लज्जात्यागादतिपरिहासो भविष्यतीति शेषः । ममेति समस्त
लज्जात्यागात्म्येऽप्युपहमिष्यन्तीत्यर्थः । ही इति खेदे । हिन्-
द्वये, इ. खेदे इति वा । इति चेति समुदायः प्रकारः । न
चेति वा ॥

इतरनलतुलाभागेय शेषः सुधाभिः

स्नपयति मम चेतो नैपथः कस्य हेतोः ।

प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णमल्ये

विलसति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ५४

इतरेति ॥ इतरेष्वनुभिर्नलैस्तुला साम्यं भजत इति नलः
एव शेषः पञ्चसु मध्ये अन्य पञ्चसु नैपथः मम चेतः कस्य हेतोः
केन कारणेन सुधाभिरमृते. स्नपयति आमुतमिव करोति । लल-
म्ये सत्यप्येव एव मम मनसे यतो रोचते, तस्मादनेव मयनो
भविष्यतीत्याशयः । सत्यनलत्वज्ञापकं निरुपाधिकपरममनसव-
दृष्टान्तेन प्रथयति—प्रथमेति । यात्रया युक्तमेतत् । प्रथमचरमे
रादिमान्ययोः शब्दयोर्वर्णमल्ये सत्ये मङ्ग्यां सत्यामपि वा
पाश्चात्ये शब्देऽनुप्रासभासां छेदकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासालानुप्रास-
त्यशब्दालंकारकान्तीना विलास उल्लासश्चमङ्गारो विलसति ति
पेण शोभते । वर्णसाम्ये सत्यपि प्रथमस्यानायामगतत्वात्, द्वि-
त्यस्य तु सदृशस्य पश्चाद्भिरप्रथममाद्यत्वाच्चरमे यद्यनुप्रासवत् स-
रति, तथापि द्वितीयसाहित्ये प्रथमेऽपि यथाऽनुप्रासत्वमिति व-
सुन्दरान्तरविच्छेदेन पश्चादवलोक्यमानतयैव पञ्चमश्चेत्ते तेषां
नत्वत्र सत्यत्वं प्रयोजकम् । अतः सर्वेऽपि तुल्या एवेति भावः ।
अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः । अत्रत्ययोरेव प्रथमचरमशब्दयोर्व-
साम्ये सत्यपि चरमे चरमशब्द एवानुप्रासान्तिशयः न प्रथमशब्दे
प्रथम इत्युक्ते नानुप्रासः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरमे एवानु-
प्रासान्तिशयो दृश्यते न तथा प्रथम इत्यर्थ इति वा । यद्वा—अ-
थपादचतुर्थपादयोर्वर्णसाम्ये सत्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्रासभासा
विलासो विलसति । उभयोरनुप्रासत्वे सत्यपि चतुर्थपादेऽनुप्रासभासा
विलास इत्युक्तेस्त्रयोवानुप्रासत्वम्, न तु प्रथमे । 'स्नपयति' इति
मित्वपक्षे ह्रस्वः । कस्य हेतोः, 'पठ्ये हेतुप्रयोगे' इति पठ्ये ॥

इति मनसि विकल्पानुद्यतः संत्यजन्ती

कचिदपि दमयन्ती निर्णयं नाससाद ।

मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्या

मिहिरविरचितावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द ५५

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण मनसि उद्यत उपपद्यमानान्दिकला-
ननेकदाहलम्बनयोधान्दोपोद्वावनेन संत्यजन्ती दमयन्ती इति
दपि निर्णयं निश्चयं नाससाद । पञ्चसु मध्ये कसिचपि पुन न

निश्चय न प्रापेति वा । अथ पद्माञ्जलिश्चयाभावात्परितापेनास्क-
न्दितोऽभिभूत आनन्दो यस्य । परितापेन कृत्वा आस्कन्दितो-
ऽप्राप्त आनन्दो येनैवंभूतं वासा मुच्य कर्तुं । मिहिरेण सूर्येण
रचितोऽवस्कन्द पराभवो यस्यैवविधमिन्दुं निनिन्द । निष्पभच-
न्द्रसदृशमभूदित्यर्थः । आस्कन्दनमास्कन्दः पराभवः । परितापेन
य आस्कन्द स सजातो यस्य एवविध आनन्दो यस्येति कारकादि-
त्वादूपसिद्धिः ॥

श्रीहर्ष कविराजराजमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
स्वादूत्पादभृति त्रयोदशतयादेश्यस्तदीये महा-

काव्येऽयं व्यरमन्नलस्य चरिते सर्गो रसाम्भोनिधिः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अर्थं पूर्ववत् । स्वादूत्पादभृति सदृश्यदद्या-
द्वाददायित्वात्स्वादुरसोत्पत्तिधारकेऽत्यन्तमधुरनवार्थसहिते त्रयोद-
शतया आदेश्योऽभिधेय सर्गो व्यरमत् । समाप्त इत्यर्थः । व्यर-
मत्, 'व्यादपरिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैपथीयप्रकाशे त्रयोदशः सर्गः ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

अथाधिगन्तुं निपधेश्वरं सा

प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।

यतः सुराणां सुरभिर्नृणां तु

सा वेधसासृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ विकल्पदूषणानन्तर सा भैमी निपधेश्वर नल-
मधिगन्तुं निश्चेतुं प्राप्नुं च षोडशोपचारैरमराणां प्रसादानां परितो-
पणमाद्रियत आदरेण चकार । यतो वेधसा सुराणां कामधेनुरभि-
लापप्रसू सुरभिर्गौरसृज्यत सृष्टा, नृणां तु पुनः कामप्रसू सा
देवप्रसादना सृष्टा । तस्मान्नलनिश्चयार्थं प्राप्त्यर्थं च देवपरितोपण
चकारिति युक्तमित्यर्थः ॥

अथाधिगन्तुं निपधेश्वरमेवा प्रसादनं दानवशात्रवाणाम् ।

अचेष्टतासौ महतीष्टिसिद्धिराराधनादेव हि देवतानाम् ॥ १ ॥

अथेति । क्षेपकः ॥ अचेष्टत अकृत । शत्रव एव शात्रवाः ।

प्रज्ञादित्वात्सार्धेऽयम् ॥

पूर्वोक्तार्थसमर्थनार्थमर्थान्तरन्यासमाह—

प्रदक्षिणप्रक्रमणालवाल-

विलेपधूपाचरणाम्बुसेकैः ।

इष्टं च मृष्टं च फलं सुवाना

देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ २ ॥

प्रदक्षिणेति ॥ हि यस्मात् देवा नोऽस्माकं मनुष्याणां कल्प-
द्रुमकाननं ग्रहवः कल्पवृक्षा एवेति कथेरुक्तिः । किभूता देवाः—
प्रदक्षिणं प्रक्रमणं वलयाकार परिभ्रमणं तदेवालवाल वृक्षमूले
जलधारणार्थं वलयाकारः सेतुः स च विलेपध्वन्दनादिलेपधू-
धूपो दशाङ्गादिलेपाभावाच्चरणानि करणानि तान्येवाङ्गुसेका (तैः)
प्रदक्षिणाद्याचरणं चोदकरपणानि च तैर्वा । कृत्वा इष्टमभिल-
षित मृष्टं च स्वभावसुन्दर सुखादुच फलं मनोरथरूपमाग्रादिकं
च सुवाना उत्पादयन्तः । वृक्षा अप्यालवालवृक्षाण्युर्वेदोक्त-
तरुदोषनाशक(नि) विउङ्गादिलेपदोहदधूपाङ्गुसेकैरेष्ट मृष्टं च
फलं सुवते । 'आचरण-' इति पाठे अङ्गप्रत्यङ्गदेवतापूजा कण्ट-
कावृत्तिश्चेति व्याख्येयम् ॥

पूजाप्रारम्भार्थं प्रथमं नमस्कारमाह—

श्रद्धामयीभूय सुपर्वणस्ता-

ननाम नामग्रहणाग्रकं सा ।

सुरेषु हि श्रद्धतां नमस्सा

सर्वार्थसिद्धयङ्गमिथः समस्या ॥ ३ ॥

श्रद्धेति ॥ सा श्रद्धामयीभूय आस्तित्वप्रचुरा भूत्वा तान्नलवे-
पधारिणः सुपर्वणो देवात्तामग्रहणाग्रकमिन्द्राग नम इत्यादिनाम-
ग्रहणपूर्वकं ननाम ववन्दे । हि यस्मात्सुरेषु श्रद्धतां श्रद्धावतां
नमस्सा नमस्कार एव सर्वार्थसिद्धेः यान्यङ्गानि साधकानि तेषां
मिथः समस्या परस्परपूरणहेतुः श्रद्धापूर्वं देवनमस्कार एव कार-
णसामग्रीसंपादकः, तस्मादेवं नमस्कृतवतीत्यर्थः । समस्यापि प-
दानां परिपूरणं करोति । श्रद्धामयी, प्रकृतवचने मयद् । अग्रकम्,
'शेषादिभाषा' इति क. (५) । नमःकरणं नमस्सा, 'नमोवरिवः-'
इति कथेच्च ॥

देवपूजाङ्गध्यानं प्रथममाह—

यत्तान्निजे सा हृदि भावनाया

वलेन साक्षादकृताखिलस्थान् ।

अभूदभीष्टप्रतिभूः स तस्या

वरं हि दृष्टा ददते परं ते ॥ ४ ॥

यदिति ॥ सा अखिलस्थान्सर्वगतान्तात्तान्निन्द्रादीन्भावनाया
ध्यानस्य वलेन सामर्थ्येन निजे हृदि यस्मात्साक्षादकृतं प्रत्यक्षीचकार ।
सर्वगतानपि ध्यानवलेनैकग्रानीय ददर्शेत्त्यर्थः । स साक्षात्कार एव
तस्या भैम्या अभीष्टस्य नलप्राप्तिलक्षणस्य प्रतिभूदानीनिश्चयकर्ता
अभूत् । हि यस्माद्दृष्टास्ते देवाः पर श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणतारं च
ददते प्रयच्छन्ति । नहि देवदर्शनं निष्फलं भवतीत्यर्थः ॥

इदानीं देवपूजामाह—

समाजनं तत्र ससर्जं तेषां

समाजने पश्यति विस्मिते सा ।

१ 'अत्रामरप्रसादनायाः कामधेनुत्वेन रूपपादपकालकार' इति
जीवातु । २ 'पूर्वोक्त एवाधो भङ्गान्तरेण निबद्धः । अत एव पाठान्त-
रम् । केपुचिदादौषु त्वयः श्लोको नात्पेव' इति सुजावयोधा । अत एव
जीवातौ न व्याख्यायि ।

१ 'अत्र प्रदक्षिणप्रक्रमणापालवालपथयवरूपपाद, देवोपकल्पद्रुमरूप-
पाच समस्तपुस्तुर्गिरूपकम्' इति जीवातु । २ 'निः' जीवातु ।

३ 'सानान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽभान्तरन्यास'

ख्येयम् । अयं श्लोकः 'शेषं नलम्' 'एकैकवृत्ते' (१४११) इति
द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थः । अनलस्येति प्रत्येकपर्यवसायित्वा-
देकवचनम् ॥

निश्चित्य शेषं तमसौ नरेशं

प्रमोदमेदस्वितरान्तराभूत् ।

देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्य-

चित्तेन चिन्तार्णवयादसेयम् ॥ १३ ॥

निश्चित्येति ॥ असौ भूमी शेषमवशिष्टं तं पञ्चमं पूर्वोक्तप्र-
कारेण नरेशं नलं निश्चित्य प्रमोदेन प्रकृष्टहृषेण मेदस्वितरमत्य-
न्तपरिपुष्टं सोल्लासमान्तरं मानसं यस्या एवंभूताभूत् । नले नि-
श्चिते सति नितरां हृष्टाभूदित्यर्थः । रलयोः सावर्ण्यान्नलश्चासावी-
शश्च तमिति वा । अनन्तरं च देव्याः सरस्वत्याः गिरां वचनानां
भाविता पर्यालोचिता भङ्गिः प्रकारो यया विज्ञाताशया । गिरां
देव्या सरस्वत्या वा विज्ञातवचोरचनाविशेषा सती नलनिश्चया-
त्पूर्वं चिन्तार्णवयादसा चिन्तासमुद्रजलजन्तुरूपेण नलनिश्चये
सत्यपि तत्प्राप्त्युपायचिन्तासमुद्रजलचरेण वा चित्तेन मनसा हृद्
वक्ष्यमाणप्रकारमारयदूचे । मनसैवैवमचिन्तयदिति भावः । 'चि-
न्तार्णवः' इति पाठे विचित्रदेवीवचनानुस्मरणजनिताश्चर्यसमुद्रज-
लचरेणातिसाध्वर्णेत्यर्थः ॥

किमाप्यदित्याह—

सा भङ्गिरसाः खलु वाचि कापि

यद्भारती मूर्तिमतीयमेव ।

श्लिष्टं निगद्यादृत वासवादी-

न्विशिष्य मे नैपथमप्यवादीत् ॥ १४ ॥

सेति ॥ खलु निश्चित सा प्रतिष्ठा मूर्तिमती भारती सरस्वती
देवी इयमेव 'इय मूर्तिमती सा भारत्येव' इति भारतीत्य विधे-
यम् । यवसादित्या वाचि कापि लोकोत्तरा भङ्गि रचनानि तस्मा-
दित्यर्थः । यस्मादियमेव मूर्तिमती भारती तस्मादस्या वचने
निश्चित सा कापि भङ्गिरसीति वा । तामेव भङ्गीत्याह—यत्
श्लिष्टमुपयमेवदं वचो निगद्यास्पष्टमुक्त्वा वामवादीनादृत गौरवे-
णावर्णयत् । विशिष्य विशेषं कृत्वा तेभ्यो विशिष्य वा । यत्
'अत्याजि-' (१३१२८) इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन मेमम सद्य वा नै-
पथमप्यवादीत् । सर्वलोकपालांशस्य नलस्यैव वर्णनं युक्तमिति
भावः ॥

अग्रन्थ मेयं मदनुग्रहेण

वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।

द्वे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते

ममेव मोहयामहो महीयान् ॥ १५ ॥

अग्रन्थेति ॥ मेयं वाणी नयि मम माधुन्येन कृपया स्पष्ट-
यितुं न च स्पष्टं ज्ञापयितुं वा चतस्रः 'अत्याजि—' (१३१२८) इत्या-
दिष्वेव वचनसमाख्या अग्रन्थ समवेतानामन्ये ते द्वे वचनयो-
रिति चेत् 'द्वे' नलं लक्षयितुं 'क्षमेते' ममेव मोहयामहो महीयान् इति वाच्यं ।
नलं लक्षयितुं 'क्षमेते' ममेव मोहयामहो महीयान् इति वाच्यं ।

'नामग्राहं मया नलमुदीरितम्' (१३१२९) 'नमे सहजमन-
(१३१३०) इत्येवंरूपे, 'महीमहेन्द्र.' (१३१२८) 'नलमुद्राम्
(१३१२९) इत्येवंरूपे वा नलं लक्षयितुं ज्ञापयितुं क्षमेते
भवतः । अहो आश्चर्यं—मम पुत्रायमेतावन्तं कालं नलं न
अवोद्य । 'नले स्पष्टं कथितेऽप्येतावन्तं कालं मम निद्रो यत्
दित्याश्चर्यमित्यर्थः । पूर्वोक्ता एव चतस्रो वचनस्रजः स्पष्टयितुं
स्पष्टीकर्तुं ये द्वे ते वचनस्रजौ 'त्वं यार्थिनी' (१३१३३) 'देव १२
(१३१३४) इत्येवंरूपे सेयं देवी जग्रन्थ, ते द्वे वचनस्रजौ नलस्यैव
क्षमे ममर्थे । 'त्वं यार्थिनी' (१३१३३) इत्यनेन प्रयत्नस्यैव
स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादनाद्व्याख्यानान्तरे च देवान्तरातोपस्यैव
वा नल एव स्वीकरणीय इति यावदर्थं नलस्यैव प्रतिपादनं
'देव. पतिः—' (१३१३४) इत्यनेनापि लोकपालात्तावत्तस्यैव
पञ्चरूपत्वसंभवादिन्द्रादेश्चासंभवान्नलादित्यस्य कतरो वा, न
पितु 'अन्यो नास्ति' इत्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादित्यर्थ इति वा ।
अत्र पूर्वस्तच्छब्दो विशेष्यवचनस्य परामर्शात् । उक्तानामपि
रामशंकोऽपि विधेयसंस्पृशी । यत्ततोश्च नित्यसर्वव्यापक-
संवध्यते । 'श्रुतिग्रन्थिन्द्रादिभिरन्यैर्ज्ञां चेति वक्तव्यम्' इति चेत्
मपितो लिटः कित्त्वविधानात् 'जग्रन्थ' इति रूपम् । 'सन्तो
त्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति केचित्' इति अपितो लिटि के-
विधानाद्वा नलोपाभावः समर्थनीयः । युक्त्यन्तरेण वा सम-
तव्यम् ॥

श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुष्याः

कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।

भूपाललीलाः किल लोकपालाः

समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि ॥ १६ ॥

श्लिष्यन्तीति ॥ अनुष्या देव्या. अमूरः पूर्वोक्ता वाचः सर-
कार्यतया श्लिष्यन्ति श्लेषं भजन्ते खलु निश्चित कविशक्त-
निर्माणसहप्रतिभायाः विलासा विजृम्भणानि । कविशक्ति-
श्लेषवचोरचना निर्माणमशान्येत्यर्थः । किल यस्माद्व्यतिभेदिनोऽपि
परस्परपेक्षया नलापेक्षया वा विशेषेण सहजमेतद्व्यतिभेदिना-
तरां भिन्ना अभ्यसी लोकपाला भूपालस्य नलस्य लोका विजृम्भा-
न्समाविशन्त्यनुभवन्ति नलाकार विभ्रति । जय च नलयस्य
श्लोकेषु मूर्तांभूय प्रतिष्ठा एव दृश्यन्त इत्यर्थः । अतः श्लेष-
न्मम भ्रमोऽभूदिति भावः । 'श्लेषवशाच्चललीला. सन्तो लोक-
पाला गाथा. समाविशन्तीति वा । अन्योन्यं भिन्ना अपि लोक-
पाला नललीला. सन्तोऽंशेन नृपत्वं प्राप्ता. मन्त. किञ्च पृथक्-
वन्ति । अतो नलस्यैव लोकपालाश्रयता तत्र प्रयुक्तानि इति
चापि श्लेषवदन्तीति कवित्वशक्तिमिलामा एव ॥

त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य

किमभ्यनन्दत्क्रममुचितस्य ।

किं प्रेरयामास नले च तन्मां

मा मूर्तिरस्या मम कः प्रमोदः ॥ १७ ॥

त्यागमिति ॥ इयं देवी 'अत्याजि' १३१२८ 'देव' (१३१२८)

इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन 'त्वं याथिनी' (१३।३३) 'देवः पतिः' (१३।३४) इत्यादिगाथाद्वयेनापि क्रमेण सूचितस्य प्रत्यायितत्वेन्द्रादिनलचतुष्टयस्य पूर्वव्याख्यानप्रकारेण परित्यागं किं कथं नम्यन् नन्दत् । युक्तमेतदिति तौति स्मेत्यर्थः । नले मां पूर्वव्याख्यानप्रकारेण प्रेरयामास च किं, कथं प्रेरयामास । एतेनैव चाक्षेपेन द्वयनापि कथं चकार । आश्चर्यमेतदित्यर्थः । किंशब्दावनाश्रयं । नले च । नल एवेति चकारोऽवधारणार्थो वा । तत्तस्मात्कारणादस्या देव्या का सुक्तिः शोभनवचननिर्माणचातुरी । अपि तु लोकोत्तरा । मनः प्रकृष्टो मोहश्च क, अपि तु लोकोत्तरः । अस्या इत्युक्तिः क, मनः मोहश्च केत्यर्थः । एवं देव्या इन्द्रादिचतुष्टयस्य स्पर्ष्टं परित्यागेऽभ्यनुज्ञाते नलस्य च वरपेऽभ्यनुज्ञाते नमैवं मोहो न युक्त इत्यर्थः । पूर्वं मोहोऽभूदिदानीं तु निवृत्त इत्याशयः । इन्द्रादित्यागं किमर्थं नम्यन् नन्दत्, नले च मां किमर्थं प्रेरयामास, उभयनापि तावच्चकार तदेतन्मदनुज्ञाहार्थमेवेति भाव इति वा । त्यागन्, चजो' इति कुत्वम् ॥

एवं विचारानन्तरं किमभूत्तत्राह—

परस्य दारान्खलु मन्यमानै-
रस्पृश्यमानामभिरुचिरीम् ।
भक्त्यैव भर्तुश्चरणौ दधानां

नलस्य तत्कालमपश्यदेया ॥ १८ ॥

परस्येति ॥ एषा भैमी तत्कालं देवप्रसादस्तनये एवंभूतां धरित्रीं पृथ्वीमपश्यत् । किंभूतान्—परस्य नलस्य दारान्पत्नीं मन्यमानैरिव परनारीषुल्लेख अनरैरिन्द्रादिभिरस्पृश्यमानान् । खलुरिवायं । तथा—भूपतित्वाद्भर्तुर्नलस्य भक्त्यैव सेवायुल्लेख चरणौ दधानां धारयन्तीम् । अन्यापि भक्त्या भर्तुश्चरणौ धारयति देवत्वात्सहजो भूयस्त्वर्शो ननुप्यत्वात्सहजो भूमित्वर्शोऽन्यथोत्प्रेक्षितः । देवनुपपत्तिश्चेदिति । 'दारानिव' इति वा पाठः ॥

सुरेषु नापश्यदवैक्षतांशो-
निमेषमुर्वीभृति संमुखी सा ।

इह त्वमागत्य नले मिलेति

संज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ १९ ॥

सुरेष्विति ॥ सा भैमी संमुखी सती उद्दिष्टं विलोकयन्ती सती सुरेषु अङ्गोनिर्नेपं नेत्रपद्मसंकोच नापश्यत्, उर्वीभृति नले त्ववैक्षत । देवानामतिनिमेषत्वान्ननुप्याना च तनिनेपत्वादित्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—किंभूतं निमेषम्—संज्ञानदानादाकारणसूचकाङ्गि-पद्मचेष्टाकरणादिति भाषमाणम् । इति किम्—हे भैमी, त्वं आगत्य इह मया चिह्निते नले मिल संयुक्ता भवेति ॥

नायुद्ध वाला विबुधेषु तेषु
क्षोदं क्षितेरैक्षत नैपथे तु ।

पत्ये सृजन्त्याः परिरम्भमुर्व्याः

संभूतसंभेदमसंशयं सा ॥ २० ॥

नेति ॥ सा तेषु विबुधेषु देवेषु क्षितेः क्षोदं भूरेषु लक्ष्मि ननु उद्ध न इदानीं, नैपथे त्वैक्षत इदानीं । देवानां स्वसंभेदानाया-

राणां तत्संभेदादित्यर्थः । तत्रासंशयमुपेक्षते—(किंभूतम्—) पत्ये नलाय परिरम्भमालिङ्गनं सृजन्त्या इदमत्र उर्व्याः सन्नाशात्संभूतसंभेदमिव संजातसंभेदमिव । आलिङ्गनवशाद्वरेणुर्नले लक्ष्मि इत्येवत्यर्थः । पत्ये 'क्रियया यमभिप्रेति' इति संप्रदानत्वम् ॥

खेदः खदेहस्य वियोगतापं
निर्वापयिष्यन्निव संसिद्धोः ।

हीराङ्गश्चारुणि हेमनीव

नले तयालोकि न दैवतेषु ॥ २१ ॥

खेद इति ॥ तया नले खेद आलोकि, न दैवतेषु देवेषु । किं करिष्यन्निव—संसिद्धो भैम्यालिङ्गनं कर्तुमिच्छो खेदेहस्य नल-शरीरस्य वियोगतापं भैमीवियोगजनितं ज्वरं निर्वापयिष्यन् (इव) शमयिष्यन् (इव) । भैम्यालिङ्गनोत्सुकनलदेहस्य तापनाशकरत्वादित्यर्थः । उद्ध हि तापं शमयति । नलालिङ्गनोत्सुकस्य भैमी-देहस्य वा । देवेषु खेदस्याभावात्, नरेषु च तत्संज्ञावात् सार्व-कस्वेद्युक्तो नलो मया प्राप्त एवेति भैम्या विरहज्वरशान्तिः । उत्प्रेक्षते—चारुण्यसूचने हेमनि सुवर्णे खचितो हीराङ्गुर इव । अतिगौरदेहरोमकूपत्वेदजलकणक्षणकारो हेमस्यवज्राङ्गुरत्वेनोत्प्रेक्षितः । देवता एव दैवतानि । प्रज्ञादित्वात्सायं ण' (ङण्) । 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते' इति पण्डित्वम् ॥

सुरेषु मालाममलामपश्य-

नले तु वाला मलिनीभवन्तीम् ।

इमां किमासाद्य नलोऽद्य मृद्धीं

श्रद्धास्यते मामिति चिन्तयेव ॥ २२ ॥

सुरेष्विति ॥ सा वाला सुरेषु मालाममलां निर्मलाममलानां चापश्यत्, नले तु मलिनीभवन्ती पूर्वममलानां कालक्षेपेणोष्णता च मलानां मलिना च जायमानामपश्यत् । सुराणाममलानुसुन-त्वादित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—इति चिन्तयेव मलिनीभवन्तीम् । इति किम्—नलोऽद्य स्वयंवरदिनेऽस्तिमृद्धीं मत्सकाशादप्यतिमृद्धी-मिनां भैमीनासाद्य प्राप्य मां मालां श्रद्धास्यते किनाद्रेणादी-रिष्यति किम् । अपि तु नेति ॥

श्रियं भजन्तां क्रियदस्य देवा-

श्लाघा नलस्यैव तथापि नैषाम् ।

इतीर्यन्तीव तथा निरैक्षि

सा नैपथे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २३ ॥

श्रियमिति ॥ देवा इत्यत्र नलस्य श्रियं क्रियद्व्यवस्थानाश्रयन्तु, अपि तु न किंचिदपि सत्त्वादेवां देवानां नलस्य संश्रित्या तथा तादृशी अनिष्टसिद्धा उपायि कामिनेऽसौषि नानि । देवा यदा-यदावित्तोत्प्रेक्षते नानि ते तदेषां शोभा कथनाश्रयन्तानपि तु न कथंचिदित्यर्थः । अत्र च—देवां नलस्यश्रित्या यादृशी-रित्या उपया प्रतिदिन्यपि नानि । प्रतिदिन्युत्प्रेक्षते न नानि यादृश । यदायदवित्तोत्प्रेक्षते न नान्य ते नानि । श्रियं कथं लभन्तानित्यर्थः । अत्र च—अन्य श्रियं

ख्येयम् । अयं श्लोकः 'शेषं नलम्' 'एकैकवृत्ते' (१४११) इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थः । अनलस्यति प्रत्येकपर्यवसायित्वा-
देकवचनम् ॥

निश्चित्य शेषं तमसौ नरेशं

प्रमोदमेदस्वितरान्तराभूत् ।

देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्य-

चित्तेन चिन्तार्णवयादसेयम् ॥ १३ ॥

निश्चित्येति ॥ असौ भैमी शेषमवशिष्टं तं पञ्चमं पूर्वोक्तप्र-
कारेण नरेशं नलं निश्चित्य प्रमोदेन प्रकृष्टहर्षेण मेदस्वितरमत्य-
न्तपरिपुष्टं सोल्लासमान्तरं मानसं यस्या एवभूताभूत् । नले नि-
श्चिते सति नितरां हृष्टाभूदित्यर्थः । रलयो. सावण्यान्नलश्चासावी-
शश्च तमिति वा । अनन्तरं च देव्या. सरस्वत्याः गिरां वचनानां
भाविता पर्यालोचिता भङ्गिः प्रकारो यया विज्ञाताज्ञया । गिरां
देव्या सरस्वत्या वा विज्ञातवचोरचनाविशेषा सती नलनिश्चया-
त्पूर्वं चिन्तार्णवयादसा चिन्तासमुद्रजलजन्तुरूपेण नलनिश्चये
सत्यपि तत्प्राप्त्युपायचिन्तासमुद्रजलचरेण वा चित्तेन मनसा इदं
वक्ष्यमाणप्रकारमाख्यदूचे । मनस्येवैवमचिन्तयदिति भावः । 'चि-
न्तार्णव-' इति पाठे विचित्रदेवीवचनानुसरणजनिताश्चर्यसमुद्रज-
लचरेणातिसाश्चर्येणेत्यर्थः ॥

किमाख्यदित्याह—

सा भङ्गिरसाः खलु वाचि कापि

यद्भारती मूर्तिमतीयमेव ।

श्लिष्टं निगद्यादृत वासवादी-

न्विशिष्य मे नैपथमप्यवादीत् ॥ १४ ॥

सेति ॥ खलु निश्चितं सा प्रतिष्ठा मूर्तिमती भारती सरस्वती
देवी इयमेव 'इय मूर्तिमती सा भारत्येव' इति भारतीत्वं विधे-
यम् । यद्यस्यादस्या वाचि कापि लोकोत्तरा भङ्गि रचनास्ति तस्मा-
दित्यर्थः । यस्यादियमेव मूर्तिमती भारती तस्मादस्या वचने
निश्चित सा कापि भङ्गिरस्तीति वा । तामेव भङ्गीमाह—यत्
श्लिष्टमुभयसंबद्धं वचो निगद्यास्पष्टमुक्त्वा वासवादीनादृत गौरवे-
णावर्णयत् । विशिष्य विशेष कृत्वा तेभ्यो विशिष्य वा । यत्
'अत्याजि-' (१३१२८) इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन मेमम मद्य वा नै-
पथमप्यवादीत् । सर्वलोकपालांशस्य नलस्यैव वर्णनं युक्तमिति
भावः ॥

जग्रन्थ सेयं मदनुग्रहेण

वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।

द्वे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते

ममैव मोहोयमहो महीयान् ॥ १५ ॥

जग्रन्थेति ॥ सेयं वाणी मयि मम वाऽनुग्रहेण कृपया स्पष्ट-
यितुं नलं स्पष्टं ज्ञापयितुं या चतस्रः 'अत्याजि—' (१३१२८) इत्या-
दीर्वच स्रजः वचनमाला जग्रन्थ सस्रजः, तासु मध्ये ते द्वे वचःस्रजौ

१ 'केपुचिदादशेषं 'शेषं नलम्' एकैकवृत्ते' (१४११) इति गाथाद-
येन गतार्थत्वादिन गाथा नात्वेन' इति सुप्तावबोधः । अत एव जी-

वार्ता न व्यास्ताना ।

'नामग्राहं मया नलमुदीरितम्' (१३१२९) 'नले
(१३१३०) इत्येवंरूपे, 'महीमहेन्द्रः' (१३१२८) 'नलमुदीरितम्'
(१३१२९) इत्येवंरूपे वा नलं लक्षयितुं ज्ञापयितुं
भवत् । अहो आश्चर्यं—मम एवायमेतावन्त काल
अबोधः । 'नले स्पष्टं कथितेऽप्येतावन्तं कालं मम निश्चयो
दित्याश्चर्यमित्यर्थः । पूर्वोक्ता एव चतस्रो वचःस्रजः २५.११
स्पष्टीकर्तुं ये द्वे ते वचःस्रजौ 'त्वयार्थिनी' (१३१३३) 'देव. ११
(१३१३४) इत्येवंरूपे सेयं देवी जग्रन्थ, ते द्वे वचःस्रजौ नलं
क्षमे समर्थे । 'त्वयार्थिनी' (१३१३३) इत्यनेन
स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादनाद्व्याख्यानान्तरे च देवान्परितोषसंज्ञं
वा नल एव स्वीकरणीय इति यावदर्थं नलस्य प्रतिपादनं
'देवः पतिः—' (१३१३४) इत्यनेनापि लोकपालाशतावच्छेद-
पञ्चरूपत्वसंभवादिन्द्रादेश्चासंभवान्नलादन्यत्त्व कतरो वा,
पितु 'अन्यो नास्ति' इत्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादित्यर्थ इति वा ।
अत्र पूर्वस्तच्छब्दो विशेष्यवचःस्रजपरामर्शार्थः । उक्तसु
रामशंकोऽपि विधेयसंस्पर्शा । यत्तदोश्च नित्यसंबन्धवत्त्व-
संबध्यते । 'श्रग्निधमन्निधदम्भस्वज्ञां चेति वक्तव्यम्' इति
मपितो लिटः कित्त्वविधानात् 'जग्रन्थ' इति रूपम् । 'सर्गो-
त्परस्य लिटो वा कित्त्वमिति केचित्' इति अपितो लिटः
विधानाद्वा नलोपाभावः समर्थनीयः । युक्त्यन्तरेण वा समा-
तव्यम् ॥

श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुष्याः

कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।

भूपाललीलाः किल लोकपालाः

समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि ॥ १६ ॥

श्लिष्यन्तीति ॥ अमुष्या देव्याः अमूः पूर्वोक्ता वाचः वर-
कार्थतया श्लिष्यन्ति श्लेषं भजन्ते खलु निश्चितं कवित्वशक्तेः । अत्र
निर्माणसहप्रतिभायाः विलासा विजृम्भणानि । कवित्वशक्तिं विना
श्लेषवचोरचना निर्मातुमशक्येत्यर्थः । किल यस्माच्चित्तेभेदिनोऽपि
परस्परापेक्षया नलापेक्षया वा विशेषेण सहस्रनेत्रवादिनाऽति-
तरां भिन्ना अप्यमी लोकपाला भूपालस्य नलस्य लीला विलासा
न्समाविशन्त्यनुभवन्ति नलाकारं विभ्रति । अथ च नलवचन-
श्लोकेषु मूर्तीभूय प्रतिष्ठा एव दृश्यन्त इत्यर्थः । अतः श्लेषवत्ता-
न्मम भ्रमोऽभूदिति भावः । 'श्लेषवशान्नललीला. सन्तो लोक-
पाला गाथा. समाविशन्तीति वा । अन्योन्य भिन्ना अपि लोक-
पाला नललीलाः सन्तोऽंशेन नृपत्वं प्राप्ता. सन्त. किल एकी-
वन्ति । अतो नलस्यैव लोकपालाशतया तत्र प्रयुक्तानि देवी-
चासि श्लेषं वदन्तीति कवित्वशक्तिलीलासा एव ॥

त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य

किमभ्यनन्दत्क्रमसूचितस्य ।

किं प्रेरयामास नले च तन्मां

सा सूक्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥ १७ ॥

त्यागमिति ॥ इयं देवी 'अत्याजि' १३१२८ 'देव' (१३१३)

ललज्जेत्यर्थः । इयं भैमी स्त्रीरत्नभूता सती निर्गुणतयैर्न परिहरति
नस्याहं प्रिया जातेति लज्जितेत्यर्थः । अभ्यपादि, कर्तरि चिष्ण् ॥

त्वत्तः श्रुतं नेति नले मयातः

परं वदस्वैत्युदिताथ देव्या ।

हीमन्मथद्वैरथरङ्गभूमी

भैमी दशा भापितनैपधाभूत् ॥ ३६ ॥

त्वत्त इति ॥ अथ देव्या इत्युदिता परिहासवशादुक्ता भैमी
दशा दृष्टयैव भापितनैपधाभूत् । इति किम्—हे भैमि, मया त्वत्तो
नलविषये इति 'न' श्रुतं निषेधार्थं नकारः श्रुतः । अतः कार-
णात्परं नलादन्यदभीष्ट वदस्व कथय । अथ च—नलविषये 'नलः'
इति पदे 'न' इति नलनाशोऽर्थं श्रुतम् । अतो नकारात्परमनन्त-
रमक्षरं कथयेति । किंभूता—हीमन्मथयोर्लज्जाकामयोर्द्वैरथस्य
द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवृत्तस्य युद्धस्य रङ्गभूमी नृत्तस्थानं समवलही-
कामवशीकृता । अस्मिन्नले मालां मया—क्षेपयेति दृष्टयैव नलं
निर्दिष्टवती न त्वन्मयं, न च साक्षात्कारमुच्चारयति स्मैत्यर्थः ।
उदिता, अथ पश्चादिति वा । वदस्व, 'भासन—' इति भासने
उत्साहे वा तद् । द्वैरथं द्विरथसंबन्धीति संबन्धेऽण् ॥

हसत्सु भैमीं दिविपत्सु पाणौ

पाणिं प्रणीयाप्सरसां रसात्सा ।

आलिङ्ग्य नीत्वाकृत पान्थदुर्गा

भूपालदिक्पालकुलाध्वमध्यम् ॥ ३७ ॥

हसरिस्त्विति ॥ सा देवी भैमीमालिङ्ग्याङ्गपालिकया धृत्वा
भूपालस्य नलस्य दिक्पालकुलस्य च इन्द्रादिचतुष्टयस्य पुरःसरो-
ऽध्वा मार्गस्तन्मध्यं नीत्वा प्रापय्य पान्थदुर्गां पथिकसिन्दूरदिपू-
जितशिलाभयकल्पितमार्गदेवतामकृत चकार । इन्द्रादिपञ्चकमभ्ये-
नीत्वा मुमोचेत्यर्थः । लज्जाभरनिश्चलत्वावतिसौन्दर्याच्च देवता-
त्वम् । केपु सत्सु—रसादुभयाशयपरिज्ञानाद्भैम्याश्च देव्याशया-
परिज्ञानाद्रीतेर्वाऽप्सरसासुर्दशीप्रभृतीनां पाणौ पाणिं प्रणीय नि-
र्माय तालिकादानपूर्वं दिविपत्स्विन्द्रादिषु हसत्सु सत्सु । उत्प-
वाद्गो मन्त्रके दुर्गामारोप्य राजशीथिषु आभ्यते, तथेनामपि चल-
दुर्गां चक्ररेत्यर्थः इति वा । दिविपत्सु, 'सत्सूद्विष—' इति क्रिप्,
'हृद्गुभ्यां च' इति सप्तम्या अलुक्, 'हलउन्तात्—' इति वा,
सुपान्नादित्वापञ्चम् । पान्थानां दुर्गा, पान्था चार्वा दुर्गा
चेति वा ॥

आदेशितामप्यवलोचय मन्दं

मन्दं नलस्यैव दिशा चलन्तीम् ।

भूयः सुगन्धपथादधामां

तानेव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३८ ॥

आदेशितामिति ॥ अधामां देवी भूय पुनरपेक्षान्म-
शब्दाच्च विहाय तानेव सुरातिन्द्रादिभ्येतुमना प्रापयितुकामा
ते ता भैमी नुनोद । इत्यत्रेति प्रेरयति श्लेषार्थः । किं कृत्वा—
ननु नलस्यैव दिशा चलन्तीति चेन्न नलस्यैव दिशा चलन्तीति चेन्न
नलस्यैव दिशा चलन्तीति चेन्न नलस्यैव दिशा चलन्तीति चेन्न

आदेशः संजातोऽस्याः । 'अदेशिताम्' इति पाठे नल प्रतेले
त्यप्रेरितामपीत्यर्थः ॥

मुखाब्जमावर्तनलोलनालं

कृत्वालिहूँहूरवलक्ष्यलक्ष्यम् ।

भीमोद्भवा तां नुनोदेऽङ्कपालीं

देव्या नवोदेव दृढां विवोदुः ॥ ३९ ॥

मुखेति ॥ भीमोद्भवा देव्यास्तामङ्कपालीं नुनोदेभ्यः
केव—विवोदुः परिणेतुदृढां प्रथमसुरतारम्भनिर्भरामङ्कपालीं न-
दा नववधूरिव । अङ्कपालीमोचनमात्रेण साम्यं विवोदुः
लिङ्गम् । किं कृत्वा—परिहासवशात्तलसंमुखगमननिषेधान्
लीनां सखीनां निवारणव्यञ्जको 'हूँ' इति रवः शब्दोद्भवा
क्ष्यैश्चिह्नैर्लक्ष्यं ज्ञेयं, तेषां वा लक्ष्यं विषयभूतम् । यद्वा—न-
लवरणनिषेधिकास्त्रालिपु कोपवशाद्भैम्या एव हूँकारोद्भवा
हूँलक्ष्यम् । अथ च—अलीनां भ्रमराणामिव ये हूँहूरवा । न-
पद्मिनीत्वाङ्गराणां हूँहूरवैर्लक्ष्यम् । आवर्तने परावर्तने च
चञ्चलं कण्ठदण्ड एव नालं यस्य एवभूतं मुखाब्जं कृत्वा । न-
दापि आलिङ्गनादि कुर्वित्युपदिशतीना तासु वा हूँहूरवनिङ्गलं
मुखाब्जमावर्तयति । अङ्गमपि लोलनालं भ्रमरहूँहूरवद्वत्
भवति । 'रवलक्ष' इति पाठे लक्षसंख्येत्यर्थः ॥

देवी कथंचित्खलु तामदेव-

द्रीचीं भवन्तीं सितसितसृका ।

आह स मां प्रत्यपि ते पुनः का

शङ्का शशाङ्कादधिकास्यन्मि ॥ ४० ॥

देवीति ॥ देवी तां भैमीमित्याह स । किंभूताम्—कथंचित्
हताङ्गपालीमोचनादिप्रकारेण कथेन खलु निश्चितम् । अदेव्या
भवन्तीं न देवानञ्चति देवान्प्रति गच्छति एवविधा भवन्ता तन् ।
किंभूता—स्मितेन इन्द्रासेन सितसृका सितौष्ठप्रान्ता नानि
प्रायापरिज्ञानात्किञ्चित्कृतहासा । इति किम्—हे शशाङ्कादधिक
सुन्दरमाङ्गादकमास्यन्मि यस्या एवभूते भैमि, सखीप्राया नानि
प्रति इयं प्रतापे इन्द्रादिवरणाथ मा नयनीति ते तत्र पुनः स
शङ्का । अपि त्वेवं शङ्का न कार्या मा भैमीरिति । देवानञ्चति
देवद्रीची, 'विष्वग्देवयो—' इति देव्यादेशे उगिताशब्दे
'अदेवद्रीचीभवन्तीम्' इति पाठः सभ्यः । अदेवद्रीची देवद्रीची
भवन्ती चिप्रत्ययः । ततो नन्वसमायः । शशाङ्कान् यत्नादभ्यर्च्य
इति ज्ञापकात्पञ्चमी ॥

चेन्न प्रतारयति तर्हि पुन पुनरिन्द्रादिभ्येतुमं मा किंने
नयमीत्याशङ्क्यामाह—

एषामकृत्वा चरणप्रणाम-

मेषामनुज्ञामनवाप्य मम्यरु ।

१ 'लज्जा' इति पाठः सुभाषितो मायान् । २ 'सुमुच्य' इति ३
'नयमीत्याशङ्क्यामाह' इति पाठः । ३ 'नयमीत्याशङ्क्यामाह' इति पाठः ।

सुपर्ववैरे तव वैरसेनि

वरीतुमीहा कथमौचित्यम् ॥ ४१ ॥

एवामिति ॥ एवामिन्द्रादीनां चरणयोः प्रणाममकृत्वा, या—एषां सम्यक् व्यथा भवति तथानुज्ञां नलवरणानुमतिमप्य निजचिह्नप्रकटमात्रानुमितप्रसादेन लब्धप्रायामपि साक्षाच्छर कम्पादिसूचितामनुज्ञामलब्ध्वा सुपर्ववैरे स्वावज्ञानादिन्द्राभिः सह विरोधे सति येय तव वैरसेनि नलं वरीतुमीहा चेष्टा-मलापो वा सा कथमिवौचित्यं । अपि तु न कथंचित् । स्वाय-तनादिरुद्धाः सन्त शाप दास्यन्तीति तान्प्रति नीयसे न तु वरार्थमिति भावः । इयमौचित्यं वा । 'कथमौचित्यं' इत्यपि पाठः ॥

इतीरिते विश्वसितां पुनस्ता-

मादाय पाणौ दिविपत्सु देवी ।

कृत्वा प्रणम्रां वदति स सा तान्

भक्त्यमर्हत्यधुना नुकम्पाम् ॥ ४२ ॥

इतीति ॥ सा देवी इति पूर्वोक्तमीरिते सति विश्वसितां ता भैसीं पाणौ पुनरादाय धृत्वा दिविपत्सु देवेषु विषये नमस्कारव-तात्पर्यकपेण नम्रा कृत्वा तान्देवानिति वदति सः । इति किम्—भवद्भक्त्यं भैम्यधुना नलवरणानुमतिरूपामनुकम्पां कृपामर्हतीति ॥

एतद्वरणार्थमागतानामस्माकं नलवरणानुमतिर्दीयतामिति कथमुच्यत इत्याशङ्कां परिहरति—

युष्मान्वृणीते न बहून्सतीयं

शेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।

तद्वः समेतानृपमेनमंशा-

न्वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४३ ॥

युष्मानिति ॥ हे लोकपाला, इयं भैमी यस्मात्सती पतिव्र-तैकभर्तृकैव तस्माद्बहून्युष्माकं वृणीते पतिव्रतेन नाङ्गीकरोति । भवत्सु मध्ये शेषावमानाच्च एकं न वृणीते । तत्तस्मात्सर्वेकवरणप-क्षयोर्दोषदर्शनाद्वैतरेकत्र नलस्वरूपे समेतान्मिलितानदानशभू-तान्वो युष्मानेव एव नृप 'अद्याना लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः' इति पञ्चनायुष्मनृपमेवैव नल नृप वरीतुमन्विष्यति विचारयति । नले वृते पूर्वोक्तोभयदोषभावाद्यलनेव परीतुं वाञ्छनीत्यर्थः । यो युष्माकं समेतानदानेन नृपमिति वा ॥

परदारत्वादपीय भवद्भिर्नाभिलषणीयेत्याह—

भैम्याः सजःसज्जनया पथि प्रा-

पत्ययंवरं संजनयांभूव ।

संभोगमालिङ्गनयास्व वेधाः

शेषं तु कं हन्तुमियतध्वे ॥ ४४ ॥

भैम्या इति ॥ हे लोकपाला, देवाः मातृव्यजननर त्वम-मिरागमनरेणस सयि सजो नलयाः सज्जनया मरेन सते सते 'प्रसूतमादाधिगताः' (५५) इत्येतिप्रकरणेन अन्तिरष्ट-

लेषु मध्येऽस्य दूत्यगतस्य सत्यनलस्य कण्ठे निक्षेपणया कृत्वा भैम्याः स्वयवर प्राक्पूर्वमेव संजनयावभूवाकृत । तथा तत्रैव संगे 'तथ्य मिथस्तौ—' (५३) इत्याद्युक्तप्रकरणेण नलस्यालिङ्गनयालि-ङ्गनेन भैम्याः संभोगं बाह्यरतिमपि व्यधत् । अस्य संभोगमिति वा । अस्य स्वयवरस्य संभोगं फलमालिङ्गनेन चकार । तस्मात्कं तु पुन शेषं संभोगं हन्तुं विनाशयितुमियत्तलकारधारणादिप्रकरणे यतध्वे प्रयत्नं कुरुथ । अपि तु न कोऽप्यवशिष्टोऽश । तस्माद्दृष्टा प्रयासो न कार्यः । किं त्वाज्ञैव दातव्येत्यर्थः । बाह्यरतस्यैवाभ्य-हितत्वात्तत्राप्यालिङ्गनस्याभ्यहिततरत्वात्तस्य च संयुक्तत्वात्कं पुनः शेषं संभोगं हन्तुमियद्यतध्व इति वा । 'किम्' इति पाठे 'शेषा तु लोकस्थितिः' इति कामशास्त्रोक्तन्यायेन शेष लोकस्थितिरूपं संभोगं पुनर्हन्तुमियत्किं यतध्व इति व्याख्येयम् । 'संजनमालि-ङ्गना—' इत्यत्र प्यन्तत्वाद्युच्यते ॥

इदानीं युक्त्यन्तरेण देवान्साम्ब्रवीत—

वर्णाश्रमाचारपथात्प्रजाभिः

स्वाभिः सहैवास्वलते नलाय ।

प्रसेदुषो वेदशवृत्तभङ्ग्या

दित्सैव कीर्तिर्भुवमानयद्गः ॥ ४५ ॥

वर्णेति ॥ वा पूर्वापरितोषे । पूर्वमसंभावितमेवोक्तं मया । किंतु नलाय कीर्तिर्दित्सैव वो युष्मान्भुवमानयत् । भैमीस्वयवर-दर्शनव्याजेन नलाय कीर्तिं दातुमेवात्रागमनं युष्माकं नतु भैमीवर-णार्थमित्यर्थः । यतः—किंभूताय—स्वाभिः, प्रजाभिः सह वर्णानां ब्राह्मणादीनामाध्रमाणा व्रजचर्यादीनां स्मृत्युक्तादाचारपथात्सका-शादस्त्वलतेऽच्युताय । किंभूतान् यः—इदंशवृत्तभङ्ग्या प्रसेदुषः स्वाचाराचरणादेव निष्कपटदूत्यस्वरणाद्वा प्रमत्तान् । भैम्या इन्द्रा-दीन्विहाय सौन्दर्यादीनां गुणेन नल एव नृप इति कीर्तिः ॥

इति श्रुतेऽस्या वैचसैव हास्या-

कृत्वा सलास्याधरमास्यविम्बम् ।

भ्रूविभ्रमाकृतकृताभ्यनुज्ञे-

ष्वेतेषु तां माथ नलाय निन्ये ॥ ४६ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्ते देवोपचने श्रुते मयस्या देव्या उपमैव जाताद्वास्यात्स्वितारितोरास्यविम्बं मुपचन्द सलास्याधर चमलौष्ठ कृत्वा एतेषु देवेषु भ्रूविभ्रनल्पेनाकृतेनाशयज्ञापरिज्ञेननेन कृता-भ्यनुज्ञा नलवरणानुमतिर्लेषु मत्सु । यथाजननर मा देवी ता नलाय नलं प्रापयितुं नलायं मा निन्ये । पुनर्नलमुग्रां चकारेत्यर्थः ॥

मन्दाक्षनिस्सन्दनोभेनोभू-

दुष्प्रेग्मस्यानपति न्न तन्याः ।

मधुकमालाम मुग्गं इमं मा

कन्दोपकण्ठं वनुवानुथांगोः ॥ ४७ ॥

शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्रीः
सारी शरोपासनवेदिकेव ॥ ५४ ॥

येमेति ॥ रोनाङ्कुरैर्दन्तुरितमुखताननीकृतमखिलाङ्गं यस्याः
लोभाच्चयुक्ता । तथा रम्याधरा विन्योष्टी सा भैमी स्मारी काम-
न्धनी शरोपामनवेदिकैव बागाभ्यामशालेव सुतरां विरेजे ।
[ता वेदिका—शरच्चदण्डवैध्वभूतैर्दण्डैः श्रिता मण्डनश्रीरलं-
शोभा यथा सा । रोनाङ्कुराः शरच्चदण्डस्थानीयाः । भैम्यपि
मण्डनश्रीः । रोनाञ्जितां तां दृष्ट्वा सर्वेऽपि कामपरवशा जाता
भावः । ‘शराभ्यास्त उपासतन्’ इत्यमरः । दन्तुर कृतं
रितम् ॥

चेष्टा व्यनेशान्निखिलास्तदास्याः
सरेषुवातैरिव ता विभूनाः ।
अभ्यर्थ्य नीताः कलिना मुहूर्त
लाभाय तस्मा बहु चेष्टितं वा ॥ ५५ ॥

वेष्टा इति ॥ तदा तस्मिन्वालेष्ट्या निखिलाष्ट्या व्यनेशन्वि-
 : । उल्लेख्यते—सरेषुवार्तैः कानवागपुद्गुवायुभिर्विधूता इव
 गवदाघोता इव । वाराब्द उत्प्रेक्षान्तरत्समुच्चये इवार्थे वा ।
 । लानाय मैत्र्याः प्राप्तये बहुभिः प्रकारैरेष्टिनुमन्यस्य मैत्री-
 याचिवा लुहृतं घटिकाद्वयं क्षणमात्रं वा कलिना युगेन
 । इव । मैत्र्याः कालुकेन कलिना स्वस्वाद्यविलानितया मैत्री-
 मनानेन बहुविलासमपत्तये मैत्रीविलासा एव याचितकमण्ड-
 नीता इवोति भावः । याचितनापि क्षणमात्रमेव नीयते ।
 विकल्पन्मेन कदाक्षादिव्यापाररहिता सा जातेति भावः । ‘व्य-
 त्’ इत्यत्र पुषादिन्वाङि ‘नश्मिन्मोरोरल्लेख्यत्वं वक्ष्यन्’
 खन् । भाष्यकारस्य कैरदस्य पदमन्तरीकारस्यापि नते उन्द्-
 त्वं नश्मिन्मो’, न भाषायाम् । ‘अनेशस्यलेषव —’ इत्युदा-
 णात् ‘नशोरप्येषव छन्दसेव’ इत्यवनीयते । वृत्तिकृता तु नशि-
 रोर्नोर्भाविपत्यनदीकृत्य, अन्तिपयोइन्दोमिपत्यनदीकृत्यैत्वं
 र्थितम् ॥

इदानीं नवत्यः सात्त्विकभासान्वर्जयन्ति—

तद्वन्तमात्र्यस्पृशि यन्नल्लस्य
स्वेदं करे पञ्चशरश्चकार ।

भदिप्यदुदाहमहोत्सवस्य
हन्तोदकं तज्जनयां विभूय ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ इत्यारं चाननया नैव निश्चितं नात्वं ज्ञात्वा-

[illegible]

मनुरागवशात्पुनः पुनः स्पृशतीति स्पृह तस्मिन्नलस्य करे यत्सा-
त्त्विकं स्वेदं घर्मेजलं चकार, तत्, भविष्यत उदाहरूपस्य महोत्स-
वस्य संयन्त्रि नियतपरस्वत्वापादनहेतुभूतं हलोदकं कन्यादान-
जलमेव जनयांवभूव । नलस्यापि सात्त्विकं स्वेदः प्रवृत्त इति
भावः । इदं स्वेदजलं न भवति किंतु हलोदकमिति ॥

तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्त-
 त्कम्प्रास्तु सा मन्मथवाणवातैः ।
 चित्रीयितं तत्तु नलो यदुच्चै-
 रभूत्सु भूमृष्टध्रुवेषुस्तैः ॥ ५७ ॥

तूलेनेति ॥ सृष्टोरनिस्तुक्रनायांतस्या भैग्यास्तूलेन कापांसेन
सृष्टुतया यत्नात्तुलना सामान्यमन्तीति शेषः । तत्तत्सात्मा नन्मथ-
वागवातैः कानशारयुद्धवायुभिः कम्पा सकम्पा अस्तु भवतु । का-
पांतो हि लघुचाट्वातेन सकम्पो भवति, सा च तत्तुल्या, अत-
स्तस्याः कानयागवातैः सकम्पत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । तत्तु पुनश्चित्री-
पितनाश्रयं कृतं यदुच्चैर्भूतं नृनहाराजो धीरोपि स नल्लैः कान-
वागवातैः कृत्वा प्रथुर्मेहान्नेपथुः कम्पो यस्यैवंविधोऽभूत् । ततैः
कानवागैश्चित्रं कृतम् । आश्रयं कृतमिन्यर्थः । तूलस्य तूलतुल्यस्य
वा वातैः कम्पो युक्तः । अन्यच्चल पर्वतस्य तु वातैः कम्पोऽनित-
रान्नाश्रयं कारित्यर्थः । उभावापि नृत्यानुरागौ सावित्रकम्पयुक्तौ
ज्ञाताविति भावः । चित्रीयितम् 'ननोवरीत्रयिग्रहः क्यथ' इति
क्यजन्तात् कः । 'क्यपि च' इत्यात्मनकारस्य ॥

दशोरपि न्यस्तमित्रात्त राज्ञां
रागाद्गन्धुप्रतिविम्बिमालयम् ।
नृपस्य तर्प्यनिवतोरिवाङ्गोः

प्रालम्ब्यमालम्ब्यनयुक्तमन्तः ॥ ५८ ॥

इशोरिति ॥ इशोरमुनि कोधप्रलितेशुनी प्रतिप्रियोऽध्या-
नीति एवंसीलं नास्यं सा नन्दकाला रागादलमिषासोधात् ।
अथच तज्जलिताग्रैरलं हिवात् हेतोः नमामां राज्ञा इशोरति
न्यनमिष येन केनचिद्विहितमिषात् प्रतिष्ठत् । नेत्रप्रलं हि-
वर्शनादेवं ज्ञाननानादिनि पावत् । तथा कोधप्रदः सन्द्वन्द्वि-
षेरे ज्ञादुदुल्यादिपात्यं निक्षिपति, तदीयेनेन्य च लोहि-
भवेति, अथु च तिगेरुति । तथा सोराइसननावेन तन्माच्यमेव
तेषां द्वयोरति नेत्रगेनिक्षितं शच्यमिषाभवत् । अत एव तयो-
लोहितमथु च वचनमिषवेः । अथदमुकमेवत् । न देवमन-
करणे सत्त्वं निक्षिप्तं, किंतु इशोरसंयतिमगारः । अत एव—
रागादलमिषा मैत्र्या नास्यं तथा नन्दकाले न्यन तथा रागाः को-
धादलमिषा नमुन पदमना राज्ञा नेत्रयोरति शच्यमिषा जित-
मन्तु । एते इशोरमुनिनिमित्तमनमदमाना नमंति राज्ञानी
माच्यदसनमत्रेण कोधप्रदमना नकुचिनेत्राः रागाणां न-
नन्ता न इवमि लोति भावः । तुल्य नन्दकालेनान्येयः
इत्येव प्रकल्प प्रकल्प इत्येवमिषा नन्दकालादलमिषा ।
एतदुक्तम् । एतेनानि नेत्रयोरति शच्यमिषा नयति । प्रकल्प-
इति एते प्रकल्पं प्रकल्प न यथार्थः । इत्येव—इत्येवमि-
रज्ञो—इत्येवमिषा नन्दकालादलमिषा । इत्ये-

जनित विस्फारत्वं विलोकनजप्रेनोत्प्रेक्षितम् । यद्वा—नलनेत्रमध्य-
स्तन्मात्यमेव प्रालम्ब्यमुलम्बितं हारविशेषमन्नीचकार । मादरवि-
लोकनाक्षेत्रयोरन्तःप्रतिविम्बिताया मालाया ऋतुलम्बित नेत्रयो-
र्विस्फारत्वमन्तरेण न घटत इति तदेवाक्षिपति—नलस्तु तां
मालां विलोकयन् हर्षयशाद्विस्फारितनेत्रो जात इति भावः ।
तन्मात्यं रागादृशोन्यस्तमिचाम्ब नेत्रमध्ये निक्षिप्तं यच्छल्यादि
तदिवाभूत् । युक्तमेतत् । कोधाद्वि दृष्टमात्रं वस्तु शल्यमिव भ-
वति, नेत्रयोश्च लौहित्यमशु च भवतीति युक्तमित्यर्थः । तन्मात्यं
पीतवतोरिव नलनेत्रयोरन्तः रागात्प्रेतैर्दृष्टव्यं प्राप । एतदपि
युक्तम् । प्रीतेर्हि हर्षो भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः इति वा । 'प्राल-
म्ब्यम्' गुणवचनादित्वात्प्यञ् । 'प्रालम्ब्यम्' इति पाठे 'प्रालम्ब्यो
हारभेदे स्यात्' इति विश्वः । 'राज्ञा' इति पाठे आनन्दाश्रुणि
प्रतिविम्बितं मात्यं राज्ञा नलेनानुरागादृशोरपि न्यन्तमिवास्व ।
न केवलं हृदि, किन्तु नेत्रयोरपि धृतमित्यर्थः । अत एव तन्मात्यं
पिथतोर्नलनेत्रयोर्मध्यं प्रलम्ब्यत्वमालम्ब्यतेति युक्तम् । दीर्घाया
मालाया अन्तर्धारणार्थं नेत्रमध्येऽपि दीर्घां जात इति भावः ॥

स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन

भैमीकरस्पर्शमुदः प्रसादः ।

कंदर्पलक्ष्मीकरणापितस्य

स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथापत् ॥ ५९ ॥

स्तम्भ इति ॥ मालानिक्षेपसमयजातो भैमीकरस्य स्पर्शस्तेन
जाता मुद्वर्पस्तस्य प्रसादरूपः स्तम्भः सारिविक्रभावो नलेन तथा-
ऽलम्बितमामतितरां प्राप्तः । तथा स नलः कंदर्पस्य लक्ष्मीक-
रणार्थं शरव्यार्थमपितस्यारोपितस्य स्तम्भस्य दम्भं व्याजं वेद्य-
काष्ठसादृश्यं चिरमापत् । कामवेद्यस्तम्भवद्भैमीकरस्पर्शजातसा-
रिविक्रस्तम्भवशास्त्रितरां निर्व्यापारो जात इति भावः । नितरां
कामपीडा सूचिता ॥

इदानीमिन्द्रादिभिः स्वरूपं धृतमित्याह—

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां

तारुण्यमुलङ्घ्य जरामिवारात् ।

तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यान्तं

निजां तन्माददिरे दिगीशाः ॥ ६० ॥

उत्सृज्येति ॥ अथ नलवरणानन्तरमिन्द्रादयो दिगीशा
दिकपाला यान्तं गच्छन्तं चारुं सुन्दरं तमलीकनलाकारमुपेक्ष्यो-
न्मुच्य निजां सहस्रनेत्रत्वादिलक्षणां स्वीयां तन्मारात्रलसमीप
एवादिदिरेऽङ्गीचक्रुः । क कामिव—कश्चिद्राजा साम्राज्यमुत्सृज्य
क्षीणपुण्यतया चक्रवर्तिपदं त्यक्त्वा भिक्षामिव । तथा—काल-
वशाद्गच्छतारुण्यमुलङ्घयति कश्चिज्जरामिव । उपमाद्वयेने-
न्द्राद्याकाराणां नलाकारादतिहीनत्वं सूचितम् । साम्राज्यादिपरि-
त्यागेन भिक्षाद्यङ्गीकारे यावद्दुःखं भवति तावच्चलाकारपरित्यागेन
स्वाकाराङ्गीकारे तेषां जातमिति भावः । तत्र निजत्वमेव हेतुः ।
अन्योपि विद्वानसमीचीनमपि स्वीयमङ्गीकरोति, नतु समीचीन-

मपि परकीयम् । 'यानुम्' इति पाठे न्यगमिति शेषः । अत्र
'आङो वोऽनास्य-' इति तद् ॥

यथाक्रमं तेषामाकारान्वीकारमाह—

मायानलत्वं त्यजतो निर्लीनैः

पूर्वरंहपूर्विकया मधोनः ।

भीमोद्भवासात्त्विकभावशोभा-

-दिदृक्षयेवाविरभावि नेत्रैः ॥ ६१ ॥

मायेति ॥ मायानलत्वमलीकनलत्वं त्यजतो मधोनो
पूर्णं निजशक्त्या गोपितैः पूर्वनेत्रं नलादिसङ्गतमिति तानोक्तं
सात्त्विकभावशोभा रोमाञ्चादिलक्ष्मीलस्या दिदृक्षयेव क्लेश-
येव अहं पूर्णमहं पूर्णमिति यथा भवति तथा । यद्वा—
पूर्णमहं पूर्णमिति यस्या क्रियायां सर्वं युवते साहपूर्विका
त्सुस्यान्यामाविरभावि वेगेन प्रकटीभूतम् । इन्द्रेण स्वस्व-
प्रकटितमिति भावः । अन्योऽपि दशानोत्सुक्रोऽहंपूर्विकया
भवति । 'अहं पूर्णमहं पूर्णमित्यहंपूर्विका क्रियायां' इत्यत्र
अहंपूर्विकया, स्याथं क । मन्वर्थीयदृष्ट्या ॥

गोत्रानुकूलत्वमवे विवाहे

तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः ।

पुरश्चकार प्रवरं वरं य-

मायन्सखायं ददृशे तथा सः ॥ ६२ ॥

गोत्रेति ॥ तथा स इन्द्रसखः प्रवरो दृष्टो दृष्टः । न क-
गोत्रशत्रुरिन्द्रो यं वरं श्रेष्ठं प्रवरमेतन्नामानं सखायं पुरश्चकार
पूजितवान् । अथ च अग्रेसरमकरोत् । किं कुर्वन्—वमिष्टकृत्या-
वंशादिपुरुषयोरनुकूलत्वेनासमानत्वेन विवाहत्वेन वा न कं ज्ञा-
माने । अथच—गोत्रयोर्जन्मकालीननाश्वोरानुकूलत्वेन वृत्तिविका-
शचतुर्थदशमादिज्योतिःशास्त्रोक्तसद्वाशिकृतसंभवेन ज्ञानमाने ।
विवाहे विषये । विवाहार्थमिति यावत् । आयन्सखायं सखवराय
मायन्भुवमागच्छन् । एतावन्तं कालमदृष्टोऽभूदिदानीं प्रकटो ज्ञ-
इत्यर्थः । सखायमिन्द्रमायन्प्राप्नुवन्स प्रवरस्तथा दृष्ट इति वा ।
प्रवरशब्दच्छलेन प्रवरपुरश्चकार उत्प्रेक्षते—तस्य गोत्रानुकूलत्वे
शिष्टस्य विवाहस्य प्रातिकूल्यादिरुद्धत्वादेव । यतोऽयं गोत्रशत्रु-
रिति च्छलम् । नलभैमीगोत्रयोरनुकूलत्वेन ज्ञानमाने विवाहे
स्वयमिन्द्रस्तत्प्रातिकूल्यं कृतवान् । ततश्च विशिष्टस्यापि प्राति-
कूल्ये गोत्रयोरपि प्रातिकूल्यं जातम् । देवत्वाद्गोत्रादित्याद्य-
गोत्रभैमीगोत्रयोरप्यनुकूलत्वाभावात्प्रातिकूल्यम् । ततश्च गोत्रयो-
प्रातिकूल्येऽपि श्रेष्ठप्रवराङ्गीकरणेनापि यथाक्रमंचिद्विवाहो घटित्य-
इति बुद्ध्या प्रवरमापेयं पुरश्चकारेत्यर्थः । यद्वा—गोत्रानुकूल-
त्वमवे विवाहे तस्य प्रातिकूल्यादेतोः प्रवरं पुरश्चकार ।
समानप्रवरत्वेनापि विवाहनिषेधादित्यर्थः । नाश्वोरायश्चरयो राति-
कृतसूचकयोग्यतायां पञ्चकायसद्वादिदृष्टादिव गोत्रशत्रु-
त्वादि ज्योतिःशास्त्रादित्यर्थः । प्रवरमिन्द्रमित्रम् ॥

रीतमेव वृष्यते । 'द्वितीया सहधर्मिणी' इत्यमरः । सहद्वितीय.
विकल्पत्वात्सत्वाभावः ॥

इदानीं देव्यापि स्वाकारो धृत इत्याह—

देव्यापि दिव्या नु तनुः प्रकाशी-

कृता मुदश्चक्रभृतः सृजन्ती ।

अनिहुतैस्तामवधार्य चिह्नै-

स्तद्वाचि बाला शिथिलाद्भुताभूत् ॥ ६९ ॥

देव्येति ॥ अन्विन्द्रादीनां स्वाकारधारणानन्तरं देव्या अपि मर-
स्वत्या अपि चक्रभृतः श्रीविष्णोः मुदो हर्षान्सृजन्ती प्रेयसितरा दिव्या
तनुः सुन्दरा मूर्तिः प्रकाशीकृता । देव्यापि स्वाकारो धृत इत्यर्थः ।
अनन्तरं च बाला भैमी अनिहुतैः प्रकटितैर्वाणाहंसादिभिर्विह्वलानां
सरस्वतीमवधार्य ज्ञात्वा तद्वाचि श्लेषवक्रोक्त्यादिरूपाया तस्या
वाण्यां विषये शिथिलाद्भुता परित्यक्ताश्चर्याभूत् । पूर्वं तु मानुषी-
यमीदृशं कथं वदतीति साश्चर्याऽभूत् । संप्रति सरस्वतीं दृष्ट्वा
अस्या एवमुक्तौ किमाश्चर्यमपि तु न किंचिदिति त्यक्ताश्चर्या
जातेत्यर्थः ॥

विलोकके नायकमेलकेऽस्मि-

नरूपान्यताकौतुकदर्शिभिसैः ।

बाधा वतेन्द्रादिभिरिन्द्रजाल-

विद्याविदां वृत्तिवधाव्यधायि ॥ ७० ॥

विलोकक इति ॥ अस्मिन्नानादेशेभ्यः समागते नायकमेलके
राजसङ्गे विलोकके विलोकयति सति रूपान्यतया नलाकार परि-
त्यज्य सहस्रनेत्राद्याकारधारणेन कौतुकं दर्शयितुं शीलमेपात्रमेवंभू-
तैर्देवीसहितैरिन्द्रादिभिर्निर्जले जलदर्शनादिरूपामिन्द्रजालविद्यां
ये विदन्ति जानन्ति तेषां वृत्तिवधाजीवनोपायस्य स्वयमद्वीकर-
णेन नाशाद्बाधा व्यधायि पीडा विहिता । वताश्चर्यं कष्टं वा ।
स्वयंवरमध्य इन्द्रजाल प्रकटयतामैन्द्रजालिकानां विलोकके-
ऽस्मिन् राजसङ्गे तत्तृप्तिवधात्तेषां बाधा व्यधायि । ऐन्द्रजालिका-
न्परित्यज्येन्द्रादीनामेव विलोकनादित्यर्थः इति तत्त्वार्थो वा । रूपा-
न्तरं धारयमाणानिन्द्रादीन्तद्वा सर्वेपि साश्चर्या जाता इति भावः ।
तैः, सा च ते च 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः ॥

विलोक्य तावासदुरापकामौ

परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।

अथ प्रभुः प्रीतमना वभाषे

जाम्बूनदोर्वीधरसार्वभौमः ॥ ७१ ॥

विलोक्येति ॥ अथ जाम्बूनदस्य सुवर्णस्योर्वीधरः पर्वतो मे-
रत्स्य सार्वभौमश्चक्रवर्ती अत एव प्रभुः समर्थ इन्द्र प्रीतमना
सन् तौ भैमीनलावेतादौ विलोक्य वभाषे । किंभूता—आलोच्यो-
न्यप्राप्तिरूपो दुरापोऽन्येन प्राप्तमदृश्यः कामोऽमिलापो याम्याम् ।
अत एव—परस्परप्रेमरसेनाभिरामौ सम्भस्वेतादिमात्रिकभाव-
युक्तौ । 'प्रभुः, जाम्बूनदोर्वीधरः' इत्यादिना वरदानमामर्थ्यं सू-
चितम् । 'प्रीतमनाः' इत्यनेन च स्नेहार्थेन वरं दानुमारव्यवाप्तुं

यानितः सन्निवि प्रतारणाभाव सूचयति । यानेभौमः ।
धरः' इत्यण् । अनुसन्ति कादिवाद्भुभयपदवृद्धिः ॥

किमाह स, इत्यत आह—

वैदर्भी दत्तस्तव तावदेप

वरो दुरापः पृथिवीश एव ।

दूत्यं तु यत्त्वं कृतवानमायं

नल प्रसादस्त्वयि तन्ममायम् ॥ ७२ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भी, मया तावद्व्ययममेप एवित्तं
नल एव त्वन्मंयन्वी वरः । अथ च देवप्रसाद । अयंनुव्यं
किंभूतः—भूयोभिरपि तपोभिर्दुरापः । दत्तत्वावदत्त एवेतं
इति भैमीमुन्या नलमाह—हे नल, त्वं तु भैमीविषयं
यन्वि दूत्यं यद्यस्मादमायं व्याजरहितं मन शुद्धा कृतवान्
सात्त्वयि विषये ममायं वक्ष्यमाणः प्रसादः । वरदानमित्यर्थः ।

प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्तिं

हुतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।

संशेरतेऽस्माभिरवीक्ष्य भुक्तं

मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्षेति ॥ हे नल, अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्या नेत्रेणा
तनुमवलम्ब्य धृत्वा तव यज्ञेषु हुतांषि पुण्ड्राद्यादीन्पुनोत्
इदंशेन वरेण मम को लाभ इत्यत आह—हि यस्माद्विद्वान्
जमानादयश्च मखं यज्ञमस्माभिः साक्षाद्भुक्तमवीक्ष्य मन्त्रा-
न्कोऽतिरिक्तो देवस्तस्य सद्भावे विषये संशेरते । सीमानंश-
तिरिक्ता कर्मसमवायिनी देवता नास्त्येवेति वेदान्तिभिः प्र-
तिपद्यन्ते । तस्मात्तद्विप्रतिपत्तिनिरासद्वारा तुन्य कीर्ति-
त्वदीययज्ञेषु हुतं प्रत्यक्षेण शरीरेण भोदनं इति भावः ।
प्रक्षिप्तस्य हविषो भस्मसाद्वाद्यमात्रस्य दर्शान्मन्त्रप्रकरण-
दीनां चादर्शनात्किमर्थं यज्ञं सत्योऽमृत्यो वेति सदेहं प्रवृत्त-
रेण मखभोजने त्वयं संदेहो गमिष्यति । कस्मिन् मन्त्रे—
द्विके देवेषु भावे विश्वासे सति । 'मन्त्रमयी देवता' इत्येतं
पेक्षया प्रत्यक्षायां देवतायामधिकस्य मनोनिश्चयान्न पुनर्या-
त्यर्थः । संशयनिवृत्तिरेव महान्तं लाभो भविष्यतीति भावः
उपभोक्ष्ये, 'भुजोऽनवने' इति तद् । अस्माभिरिति बहुवचनं
तान्तराभिप्रायम् ॥

भवानपि त्वद्व्यितापि शेषे

सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।

प्रेत्यासि कीदृग्भवितेति चिन्ता

संतापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ ७४ ॥

भवानिति ॥ हे नल, भवानपि त्वद्व्यितापि शेषे
शेषे भूलोकभोगनिमित्तस्य कर्मणः शेषेऽस्तमये सति शिव-
मीश्वरपार्वतीभ्यां सायुज्यं सह ऐक्यमासादयतं प्राप्तुम् ।
न्दिधेन, भैमी च शिवया सहैक्यं गच्छन्वित्यर्थः । स्वकर्मद-
न्यमेव भविष्यति किं वरदानेनेत्यत आह—हि यस्मादेव
प्राप्याहं कीदृग्भवन्तो देवो मनुष्यो वा, स्वगन्तो नारदी वा न

व ग्रहणोचितं ग्रहीतुं योग्यं किं न । अपितु मत्स्वकारादापि
चिद्ग्रहीतुमुचितमेव । त्वन्निग्रयामिन्नभूतया मया यदीयते तदप्य-
कुर्विति । 'रभसो हर्षवेगजो.' इति विश्वः । संमदम्. 'प्रमदस्तं-
दो हर्षे' इति साधु. ॥

गर्भपरिहारपूर्वं त्ववरस्य ग्रहणयोग्यत्वेनैव समर्थयते—

अर्थो विनैवार्थनयोपसृद्-

नृाल्पोऽपि धीरैरवधीरणीयः ।

मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः

स प्रोतिदायो बहु मन्तुमर्हः ॥ ८७ ॥

अर्थ इति ॥ यत्र नामनोपनागन्तव्यमिति वा अर्थना तथा
मेव उपसोऽन्तनीपनागच्छस्वयमेव वा भवन्नलोऽप्यर्थः ।
अन्तेऽर्थः फलस्य धीरन्तेनीपेभिर्नावाधीरणीयो नावज्ञेयः किंच-
निकारोऽयम् । यस्मान्नाप्येनाननहता पूज्येन विविता त्र-
यणा दैनेन वा वितीर्णां दत्तो वाङ्मानन्तरेण लब्धवान् प्रीति-
तान प्रीत्या दाननलोऽपि बहु नन्तु गौरवेणाढीकुर्वन्तर्ह उचित
एतर्ह नन्पे । तस्मात्तयापि नना नोऽरपोऽप्यर्थो दीयते न
नहीतव्य एवेति भावः । धीररत्पोऽप्यर्थो नावज्ञाप्रते किं पुन-
रुद्धानित्येवैरर्थः । महतोऽपि वरमाल्पव्योक्तैर्गर्वपतिहारः । प्रीत्या
दायः 'तुर्वरणे हुता-' इति नन्नाम । दीयते दानं नन्नि
नन् ॥

तन्नेव वरणाह—

अवाभावानार्थे सकलनुभयाकारघटना-

द्विधाभूतं रूपं भगवदभिधेयं भवति यत् ।

तदन्तर्भवत् मे सारहर्गमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जप नरपते निधयतु नते ८८

[illegible]

हरं शिवं शिवरूपं शशजप तदा लुहि, तोषं सरहस्ते
सिधुतु साक्षाद्भवति वा । अन्तर्मध्ये नम्राः दैवाः साक्षात्
यत्न तादृशमिति वा । तन्नि—यद्वयं शब्दरूपत्वाद्भगवती च
भगवांश्च भगवन्तौ पार्वतीपरमेश्वराभिव्येयं यत् । यद्वा—भग-
वच्छब्दाच्च भगवन्तौ शिवम् । भवति इत्यर्थः । कथम्—यतः
द्विधा स्त्रीभूतत्वाद् द्वौ भागौ ह्यं भूतम् । प्राप्तमिति वा ।
पुनस्तु इत्यत आह—यतोऽर्थे दक्षिणभागे जं वामा न स्त्री ।
किंतु पुरुष इत्यर्थः । अर्थे वामभागे वामा स्त्री चेति साम-
भ्यांश्च शब्दावृत्त्या योज्यम् । एवं द्विधाभूतमित्यर्थः । अत्रानं
दक्षिणम्, आ सामलयेन वामनामानमदक्षिणं च अवामावाने
च तेषां च तन्मौ भागौ भूतं प्राप्तं सद्यद्विधा भवतीति वा ।
परमुनपौराकारयोः स्वरूपयोर्देवतामेलनात्सकलं संसृष्टरूप-
मित्यर्थः । यद्वयमर्थे वामभागेऽवामा अग्रतिष्ठता प्रसादावदात-
कान्तमुखौ वामा स्त्री भवति । पार्वती ह्यं भवतीत्यर्थः ।
तद्धर्मनं ह्यमिच्छते सामभ्यांश्चिदर्थं नहेराः पुरुषरूपं
भवति । एतेन शक्त्युदेकं सूच्यते । कीदृशं हर, सरहर
वा—सेन्दुम् । तथा—अनलम् । सेन्दुत्वमि कलहरहितम् ।
यन—मकल कलानात्रचन्द्रपुतम्—कलानात्रं निष्कलं भव-
नाद्यर्थे इति वा । कलामिरतिनात्रैव । चतुष्टयिकाभिधोपे-
तमिति वा । यद्वयमर्थे अग्रतः वामा चावामा मरुतामको
विष्णु । अर्थे ना वा लक्ष्मीश्च । या चार्थे । यद्वा—भार्यालया
रक्षिता ना लक्ष्मी । लक्ष्मीनासायनामकं भवति । तद्वय-
नेत्रव्येन्दुलया तं सेन्दुमम् । ध्याने चन्द्ररूपेण तासेनुमम् ।
लक्ष्मीभागे च भूतलोभनात्रचन्द्रयोगे सेन्दुमम् । शिवाग्निज-
याद्वरमय लक्ष्मीरायनामकं तन्मे रूपं हर नर रुद्रि ।
यद्वयमरुता विष्णुलया तं वामा मरुतामको सद्यभागे
भवति । तद्वयमय वामा रक्षितामय विष्णुलयेनूरा इति-
हरामकं मे हरहर । यद्वयमर्थे । या । जगत्पुत्रभागे
जगत्पुत्रेण यद्वा—जगत्पुत्रेण, ना यद्वयमयम-
कोन वा । यद्वयमर्थे । या । जगत्पुत्रभागे जगत्पुत्रेण,
तथा—जगत्पुत्रेण यद्वयमर्थे । या । जगत्पुत्रेण,
यद्वा—जगत्पुत्रेण यद्वयमर्थे । या । जगत्पुत्रेण,
मे मरुतामको वामा रक्षितामय विष्णुलयेनूरा इति-
हरामकं मे हरहर । यद्वयमर्थे । या । जगत्पुत्रभागे
जगत्पुत्रेण यद्वा—जगत्पुत्रेण, ना यद्वयमयम-
कोन वा । यद्वयमर्थे । या । जगत्पुत्रभागे जगत्पुत्रेण,
तथा—जगत्पुत्रेण यद्वयमर्थे । या । जगत्पुत्रेण,
यद्वा—जगत्पुत्रेण यद्वयमर्थे । या । जगत्पुत्रेण,

The diagram illustrates the experimental design as a flowchart. It begins with a 'Start' box, followed by a loop of four main stages: 'Stimulus presentation', 'Response', 'Feedback', and 'Inter-trial interval'. Each stage is represented by a box containing a question mark. Arrows indicate the flow from 'Start' to the first 'Stimulus presentation', and then sequentially through 'Response', 'Feedback', and 'Inter-trial interval' to the next 'Stimulus presentation'. The loop repeats for multiple trials, ending with an 'End' box.

तथा—यत्पूर्वमुभयोर्हंकाररेफयोर्चटनासंबन्धाद्विधाभूतं पृथग्भू-
तमसंयुक्तं (अज्यवहितं) सद्गगवान्दोऽभिधेयो वाच्यो यस्य
तादृग्भवति । प्रत्येकमकारयोगात् हर इति शिवनाम यद्वचति ।
यद्वा—पूर्वं 'हर' इति द्विधाभूतम्, अनन्तरमकारद्वयव्यति-
रेकेण व्यञ्जनरूपतया संयोगात्सकलम् । एकीभूतमित्यर्थः ।
तथा—भगवती भुवनेश्वरी अभिधेया यस्य तादृशमिति वा ।
'शिवान्त्यो वह्निसंयुक्तो ब्रह्मद्वितयमन्तरा । नुरीयस्वरशीतां-
शुरेखातारासमन्वितः ॥ एष चिन्तामणिर्नाम मन्त्रः सर्वायंसा-
धकः । जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्य परम मतम् ॥' इत्यागमा-
द्यणवद्वयसंपुटितभुवनेश्वरीरूपं चिन्तामण्याख्यं मे सरस्वत्याः
स्वरूपं मन्त्रं स्वर जप । स च मन्त्रस्ते सिध्यतु । शैवादिचि-
न्तामणिमन्त्रसंभवान्म इति विशेषणम् । हश्च रश्च मश्च ईश्च
तादृशं हकाररेफमकारेकारसमाहाररूपम्, यद्यपीकारः पश्चाच्चि-
दिष्टस्तथापि मकारात्पूर्वमेव ज्ञातव्यः । तस्य पश्चाच्चिदिष्टो मन्त्रगो-
पनार्थः । तथा—सेन्दुं सचन्द्रं निराकारं निर्गताकारचतुष्टयस्वरूपं
तादृशं मे मन्त्रं स्वर । इतरत्पूर्ववदिति वा । अत्र पक्षे आकारर-
हितो मन्त्रः सकलं कश्च लश्च कलौ ताभ्यां सहितम् । अत्रापि
निराकारं सेन्दुमिति संबध्यते । उभयाकारघटनादित्यादि पूर्ववत् ।
तथा च 'ह्रीम्' इति कामराजजीजं सिध्यति । अस्मिन्ल्लोके टी-
कान्तरकृतो बहूनां शैववैष्णवादिमन्त्राणामुद्धारो विशेषः । अत्र
ग्रन्थविस्तरमिया कष्टकल्पनया च नोक्तः ॥

मन्त्रफलमाह—

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः
स स्वर्गीयमृगीदृशमपि वशीकाराय मारायते ।
यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा
येनायं हृदये स्थितः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः

सर्वेति ॥ अयं पूर्वश्लोकोपदिष्टो मन्मन्त्रश्चासौ चिन्तामणिश्च ।
चिन्तामणिसंज्ञको मन्मन्त्र इत्यर्थः । सर्वकामदत्वान्मन्मन्त्र एव
चिन्तामणिः । चिन्तामणितुल्यो मन्मन्त्र इत्यर्थः । स पुरश्च-
रणादिना क्षीणपापेन सुकृतिना येन साधकेन जपादिना
हृदये चित्ते कृतः, स साधकः । सर्वाङ्गानि व्यामुच्यन्ति सर्वाङ्गी-
णानि तैः शृङ्गारादिरसरेवानिस्वादुत्वादमृनैः स्तिमितया आर्द्रया
काव्यादिरूपया वाचा वाचस्पतिर्वाङ्गीशो भवति । तथा—स
साधकः स्वर्गीयमृगीदृशां दिव्यानां मृगाक्षीणां रम्भादीनामपि
वशीकाराय मारायते कंदर्पायते । त एषा उर्वशीप्रभृतयो देवाङ्गना-
कामपरवशा भवन्तीत्यर्थः । किं च—य पुरुषः कृतपुरश्चरणोपि
यस्मै फलाय स्पृहयति फलमभिलष्यति, सोऽनेन सकृत्पठितमात्रेण
मन्त्रेण हेतुना तस्याप्नोत्येव । किं भूयसा कथनेन मन्त्रविशेषेण
वा । नात्र संदेहः । तस्मात्त्वयाऽयमेव मन्त्रो हृदये धार्य इति
भावः । 'सर्वाङ्गीण' इत्यत्र 'तरमर्गदे-' इति ख. । वाचस्पतिः
'पृथ्या. पतिपुत्र-' इत्यादिना सत्वम् । 'स्वर्गीय' इति नामधेय-
त्वात् 'वृद्धाच्छ.' । मारायते 'कतुः क्यट्' इति क्यट् । यस्मै
'स्पृहेरीप्सित.' इति संप्रदानस्त्वम् । भूयसा 'बहोर्लोपो नू च
बहो.' ॥

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि
सुभगैश्चारुहंसेन मां चे-
निर्यान्तीं मन्त्रमूर्तिं जपति
मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः ।
तत्रापि वत्सरान्ते शिरसि
करमर्सा यस्य कस्यापि धत्ते
सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति
रुचिरान्कौतुकं दृश्यमस्याः ॥ ९० ॥

पुष्पैरिति ॥ यः साधकश्चाख्या हंसेन निर्यान्तीं गन्ध-
द्वयमानाम् । हंसवाहनामित्यर्थः । मन्त्रमूर्तिं यन्मन्त्रचिन्ताम-
निर्यान्तीं वगैरूपेण परिणमनाकारां मन्त्रस्यान्तरशरीरा वा मा देवी मुनी
निमनोहरैः सुकुमारैः सुगन्धिभिरपुष्पैः गन्धधूपानि
पचारैरभ्यर्च्य, तथा—मयि मतिं न्यस्य विषयान्तरागच्छ-
नयलेन स्थिरीकृत्य देवतान्तरपरिहारेण मय्येव भक्तः मया न-
मामेव सेवमानः सन् चेयदि जपति, तत्तद्वर्गो जायते वज्र-
वत्सरावसाने प्राप्ते जाते मतिं यस्य कस्यापि स्त्रीवाल्लभ्यादेति
रसि करं धत्ते स्थापयति सोपि स्त्रीवालादिरप्यकाण्डेऽमनयेत्
रुचिरान्समावगुणालंकारयुतानदोषान्श्लोकान्चरति । ननु
द्वमन्त्रः, स विविधान्श्लोकान्चरतीति किं वाच्यमित्यपरेणः ।
दस्याः कौतुकं दृश्यम् । अनुभवेनायमस्याश्चनकारो दृष्ट-
इत्यर्थः । एवं संपूज्य हंसवाहनादिव्यानपूर्वमेकाग्रेण मनसा च-
पति, तर्हि वत्सरमात्रेण सिद्धमन्त्रः सत्त्वंविधं साधनं जन-
इति भावः ॥

गुणानामास्थानीं नृपतिलकनारीतिविदितां
रसस्फीतामन्तस्तत्र च तत्र वृत्ते च कवितुः
भवित्री वैदर्भीमधिकमधिकण्ठं रचयितुं
परीरम्भक्रीडाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ९१ ॥

गुणानामिति ॥ हे नृपतिलक राजश्रेष्ठ नल, अहं वैदर्भी
भैमीम् । अथ च—वैदर्भीसंज्ञां रीतिमत्पदमननपनन-
वा रचनाविशेषं क्रमेण तत्र च नलस्य तत्र च वृत्ते वन-
न्धिनि चरित्रे विषये कवितुः काव्यकरणोद्युक्त्य श्रीहारा-
श्चाधिकण्ठम् कण्ठेऽन्वहं सदा परीरम्भस्याल्लिनस्य सुवर्णादे-
लासस्य यदाचरणं करणं, तदेव शरणं जीवनोपायो नृनां
भूताम् । परीरम्भक्रीडाया वा हेतुभूतया त्वचरणशरणमातिर-
थेनार्थं त्वचरणयोः पतन्तीम् । अथच—परीरम्भस्य छेपान्क-
क्रीडाया वक्रोक्तिविलासस्य वा सामत्येन यच्चरण ज्ञानं तत्र
शरणं यस्यामेवंविधाम् । अधिकं यथा तथा नितरा रचयितुं
भवित्री भविष्यामि । किंभूताम्—गुणानां सौन्दर्यपातिवर्ध-
नाम् । अथच—छेपप्रसादादीनाम् । आस्थानीं सभारूपानव-
निभूताम् । तथा—नारी इति स्त्री इति विदितां नारी च-
भैरव्येव नान्येति प्रसिद्धाम् । अथच—रीतिषु पाद्यात्यादिषु
दिता, तथा न इत्यरीतिविदिता तथाविधापि न इति नारीतिवि-
तादृशीम् । पाद्यात्यादिषु रीतिषु मध्येऽतिप्रसिद्धामिति नार-
तथा—तवान्तं हृदये रमेन स्त्रीयर्माभागेन नलविषयानु-

तद्योगप्रमथिक्षेपपत्त्यनागगादिर्ममि नोचुः । ततः—गमयितुं
प्रास्तापं लब्धप्रियापेयापये मत्तं दूरे वरेण च निवर्तं कृतं ।
तस्मादस्यासधर्माक्विन्नोचुस्मिन्ने । त्रिभु—गन्तव्यरहिता गन्तो
निजामामर्थ्यरूपास्वप्नमूषके स्वनिधाय, कपोजेति तन्मुखा-
मिहानिधमिते, हया भैमी इदं उदयन्तो निभसा यदुना द्वा
यत्नं भूतमनिसरूपं विदुश्चक्षुः । अनिमेनान्दगा भैमी नि-
तगं सरूपाभृदिनि भाव, । भैम्या इदमभूतं प्राजभूतं तज स्व-
निधायः सरूपं चतुर्गति या ॥

भूभृद्भिलम्बिताऽर्मा कर्णरमनदीमूर्तिमदेवतात्
तातेनाभ्यर्च्ययोग्याः सपदिनिजमर्चादीपयामामनेभ्यः
वैदभ्यास्तेऽप्यलामान्कृतगमनमनःप्राणवाञ्छांविजनुः
सख्यः सञ्जिह्व्य त्रिधाः सततशृतवयसानुकाराभि-
राभिः ॥ ९७ ॥

भूचृद्धिरिति ॥ भूचृद्धी राजनिः शोद्धशायिनाय च जग-
त्यस्त रम्य । अथ च—जलस्य । नदी नम्या मूर्तिमया देव-
ताया भावं लम्बिता प्राणिता जलदेयनानानि ग्राणिता नाश-
श्वासः करणरमादीं कृतचित्ता मनी अपी भनी मपाः ननादा-
प्राप्तेः एते नितरां दु गिनाः । तस्मादतिमुन्दर्गमेव गतिर्गन्त्यो
देहीत्यञ्जलियोजनेन । अर्धात्तातमेव । अन्यथैव मंत्रार्थं निज-
सत्त्वाः स्वसहचर्यायोग्या रूपकुलशालादिना तेषां नायांये मनु-
चितात्तेन पित्रा तेन्यो राजन्यो दापयामास । तेन्य. मयीदाने
भीमं प्रावतेयदित्यर्थः । ते राजानोऽपि वैदव्यां जलाभासकृतं ग-
मने देहत्यागविषये मनो यन्नेषां प्राणानां वाञ्छानानिः मयी-
निर्विजङ्गुः । भैमीसखीलान्धारव्यगमनान्प्राणान्पुनः न्यरते-
यदित्यर्थः । यतः—किंभूताभिः—भैम्या सकृदादिन्द्रादिदेवेन्यो
वरप्राप्तां यादच्छिद्रादगरेतिमांजादिरूपां निष्ठां मंदिष्य मय-
गम्यत्व सततं प्रसहं श्रुतो वयन्वाया भैम्या अनुकारो यानि ।
तुल्यदारीरकलाकङ्कालानिगित्यर्थः । ततश्च भैमीप्रातिवुद्धैव न्य-
प्राणान्प्रक्षितवन्त इति भावः । लम्बिद्विक्रमां । सग्याः, ‘आत्मा-
तोपयोगे’ इत्यपादानत्वम् ॥

अहह सह मघोना श्रीप्रतिष्ठासमाने
 निलयमभि नलेश्व खं प्रतिष्ठासमाने ।
 अपतदमरभर्तुर्मूर्तिचन्द्रेव कीर्ति-
 र्गलदलिमधुवाप्पा पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥९

अहहेति॥ अथ राजन्य. सखीदानानन्तरं भयोना इन्द्रेण सह
श्रीः संपद्यतिष्ठा माहात्म्यं ताभ्यां समाने स्वं निजं निलयं स्थान-
मभिलक्षीकृत्य प्रतिष्ठाममाने जिगमिषति नले नभस्तो गगना-
त्पारिजातादिदेववृक्षाणां पुष्पवृष्टिरपतत् । अहहेति ह्रं । भैम्या
नले वृते हृदं देवं नलस्तोपरि पुष्पवृष्टिः कृतैत्यर्थः । उद्येक्षते—वद्धा
यता मूर्तिर्यथा ना मूर्तिवद्धा । यद्धा—मृत्यां यद्धा युता साकारा ।
गलन्तः पतन्तोऽलभ्यो भ्रमरा यत्र एवंविधं ननु एव वाष्पा
(यस्याः)अथ.पतनजनितवृत्तमुक्तसन्निधामजलाश्रुविन्द्वो यस्या
एवंभूता । अमरमनुंन्द्रिय कीर्तिरिव । पुष्पाणां शुभ्रत्वात्कीर्ति-
। भैम्या चावृत्तत्वादिन्द्रिय कीर्तिर्गलितेति युक्तम् । स्वगा-

[illegible]

नसान्मृगानिमंशमं लज्जति-

रंजच्छिदा तदनमेो नराध्यगामि ।

उत्ता न पश्यति निम्न निम्न यान्ता

नाम्देतापि निजनिभ्रनयान भेदीम् ॥३॥

[illegible]

सानन्दं तनुजाविवाहनमहे नीमः स भूमिपति-
 वैदर्भीनिपथेश्वरं नृपजनानियोक्तिनिष्ठम् ।
 स्वानि स्वानि वराधिपाथ शिविराण्युद्दिश्यान्नः
 देको द्वौ बहवश्चकारमृजतः स्वानिरे मन्त्रः

सातान्दमिति ॥ म नीम एको भूमीपती राजा कुरु
 मैम्या विवाहनं पाणिग्रहणं तदुत्सवे नहै महोत्सवे ईश्वर
 उत्कृष्टवाचनादिकं मङ्गलं सातान्दं नष्टं यथाप्राप्तं इति ।
 दर्शनीपदेशरौ च द्वौ क्षणमात्रं तत्र स्थितावेवावृत्तं नृप
 राजमंथाः । नृपाणां वा ये जनाः सेवकास्तेषामनित्येष्टा इति
 दोराणि यानि मृषादोषारोपणवचनानि तानां निवृत्तं नृप
 नाजनायाशुभवचनानादभेनाय नृचरगतवायुबहुलं प्रेरितं
 दिदृशंसंश्रवणादिरूपं मङ्गलं सूत्रतः स चक्रतः । अनन्तरं
 कर्णेनीयम् इति वैदर्शनीपदेशरौ गीतवाद्याद्यकर्मवत्
 मङ्गलपरिहारं चक्रुः । ब्रह्मः सर्वं वराविधाश्च गच्छन्ति
 स्वाति स्वाति विचिरानि मेनानिवेशानुडित्य उत्कीर्ण्य नृप
 गच्छन्त मन्त प्राप्तमैनीसद्व्यगतिताः पट्टमैनीसद्व्यगतिताः
 मङ्गलमातेतिरे चक्रुः । वायानि वादयानामुत्तियः । एवम्
 क्रमान् । एवं नीमश्चकार, अनन्तरं मैनीनलौ चक्रते, इति
 राजानश्चक्ररिति क्रमः । किंच—एकं, द्वौ, बहवः, इति क्रमः ।
 यथा—चकार, सूत्रतः स, आनेतिरे इति च क्रमः । सातान्दं
 तत्रैव वा सेवन्मनीयम् । श्रेष्ठजानातृलानामाज्ञानस्य इति, तत्तत्

लभान्नैमीनलयोः सुन्दरभैमीनलोलाभाद्राजामिति हेयम् ।
विवाहनं, प्यन्तान्पुंसके भावे 'व्युद च' इति व्युद ॥

हीर्षं कविराजराजिमकुटालंकारहीरः सुतं
हीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।
तत्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाच्छमूक्तेर्महा-
त्वाये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः १४

श्रीहर्षमिति ॥ शरदिजा शरत्कालीना ज्योत्स्ना चन्द्रिका
द्वदृष्टा निर्मला निर्दोषा प्रसन्ना आह्लादजनिका च शोभना
किर्यस्य तस्य श्रीहर्षस्य कवे कृतो महाकाव्ये चतुर्दशानां
एष सर्गः समाप्तः । चतुर्दशानां पूरणः इत्यर्थे 'तस्य पूरणे उद्' इति उद् । 'शरदिजा' इति 'सप्तम्यां जनेडेः' इति उपस्ये 'प्रा-
शरत्कालदिवां जे' इति सप्तम्या अलुक् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरतिहर्षण्डितात्मज-
नारायणकृते नैपथीयप्रकाशे चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अथोपकार्या निपधावनीपति-
निजामयासीद्वरणस्रजाश्रितः ।
वसूनि वर्षन्सुवहूनि वन्दिनां
विशिष्य भैमीगुणकीर्तनाकृताम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथै नैन्या स्वयंवरे वरणलजा नभूकनालयाश्रितः
जितः स निपधावनीपतिः नलोऽपि (एवं देवान्प्रसाद्य नैन्या
ले वृते तान्यां वरान्दत्त्वा देवेषु शरत्स्वर्गगमनेषु सत्सु, अन-
तरं) भीमेन स्वनिवासाय रचितां निजां स्वीयां नलेनैव वा
गिरितां पटनपद्म्यादिरूपां उपकार्यामयासीत् यया । किं कुर्वन्
अन्येषां वन्दिनां सुवहूनि वसूनि वर्षन् । भैमीगुणानां कीर्तनम्
॥ सानत्येन कुर्वन्तीति कृतः तेषां तु वन्दिनां, विशिष्य विशेषं
त्वा वर्षन्त्यपेक्षया तेभ्योऽधिकं प्रयच्छन् । वन्दिनां, संवन्ध-
नानान्ये पद्ये ॥

धनदानस्य सुवहुत्वमेव विवृणोति—

तथा पथि त्यागमयं वितीर्णवा-
न्यथातिभाराधिगमेन मागधैः ।
तृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चकै-
धिकाय लोकधिरमुञ्चमुत्सुकः ॥ २ ॥

तथेति ॥ अयं नलः पथि त्यागं कील्यं साधारण्येन दीयमानं
यं तथा तेन प्रकारेण वितीर्णवान् यथा येन प्रकारेण मागधैः-

१ 'अनन्यगणहृताम्' इति लक्षिकः 'पठः' इति सुखावबोधः ।
२ 'अथ' इत्युत्तरं 'एवं देवान्' इत्यारम्भः 'अनन्यगण' इत्यन्तः पठः
अर्थः । अर्थभूतत्वात् । ३ 'उच्चक' इति पठः 'उच्चक' इति विवृणोति
उच्चकः' इति सुखावबोधः ।

निजानिधिगैरतिभाराधिगमेनानिश्यगुल्लवप्राप्त्या बहुतरलव्य-
धनस्य वोदुमशक्तेः परिपूर्णयाच निरपेक्षयाचूर्णकृतं तृणवत्यक्तं
रत्ननिकायं रत्नसमूहमुच्चकैः नितरामुत्सुकोऽहमहमिक्रया प्रहीतुं
प्रयुक्तो लोकः उच्चं भूपनितमणुकणगणं चिर बहुकालं चिकाय
उचिष्य आददे । रत्ननिकायमेव उच्चमिति रूपम् । उच्चकैर्वहु-
मूल्यं रत्ननिकायमिति वा । अनेनास्य दानशूरत्वमुक्तम् । उच्चो
धान्यस्य कणश आदानम् । रत्नादाने त्वोपचारिकः प्रयोगः ।
त्यज्यते त्यागः । येन (?) कर्मणि घञ् । 'वितेनिवान्' इति
पाठे त्यागमिति भावे घञ् । दानं चकारेत्यर्थः । निकायमिति,
'निवासचिनि-' इति घञ्, आदेश कः । चिकायेति, 'विभाषा
चेः' इति कृत्वम् ॥

त्रपास्य न स्यात्सदसि त्रियान्वया-

त्कुतोऽतिरूपः सुखभाजनं जनः ।

अमृदशी तत्कविचन्द्रिवर्णनै-

रैवाकृता राजकरञ्जिलोकवाक् ॥ ३ ॥

त्रपेति ॥ असाविव दृश्यत इति अमृदशी एतत्सदशी अन्यापि
भैम्यवृत्तानि राजकानि नृपसद्धानि रञ्जयतीत्येवंशीलास्तदनुजी-
विनो लोकास्तेषां मृपावाक् दोषारोपणरूपा तस्य नलस्य तयोर्वा
भैमीनलयोः कवयः प्रबन्धकर्तारः, वन्दिनश्च प्राकृतादिभाषावर्णन-
चतुराः, तेषां वर्णनैः कर्तुमिरवाकृता तिरस्कृता । तेषां प्रचुरतार-
स्वरवर्णनतिरोहितत्वात्सा वाक् तान्यां नाकर्णितैवेत्यर्थः । वाक्
अवाक् कृता अशब्दरूपा कृता ध्वनिनात्रं श्रुतम्, नल्यर्थ्यञ्जक-
शब्दः श्रुत इति वा । असौ का—सदस्ति नानादेशमिलितजनस-
नाजे तत्समक्षं त्रिया अन्वयात्संवन्धादस्य नलस्य लजा न स्यात् ।
अपितु लजया भवितुं युक्तम् । नच तथा जातम् इति निर्लजो-
यमित्येका वाक् । तथा—अतिरूपः सुन्दरो जनः श्रीरामचन्द्र-
जानकीवल्लभः सुखभाजनं सुखत्यानम् । अपितु—रूपवाङ्मनो
दुःख्येवेति दृष्टत्वात्सुरूपयोरनयोरपि दुःखं भवितैवेत्यन्या । वाक्
अवाक् कृतेति विरोधान्नासः । सदस्ति त्रिया अन्वयादेतोर्लज्यास्य
न स्यादेवेत्यर्थं निर्लजः । अनिरूपश्च भवादृशो जनो भैमीप्राप्ति-
जनितसुखभाजनं कृतः, अपि तु न । रूपवाङ्मि रम्यां प्रियां न
लभते अतो रूपवन्तो भवन्तोऽपि रम्यां प्रियां नालभन्त
इति स्वं स्वं प्रभुं प्रति सेवकवचनमिति वा । अनिरूपो भैमील-
क्षणो जनः कृतः सुखभाजनम् । अपितु न । एवभूतानां राजान-
प्राप्तेरिति वा । अमृदशी, अदृश्याद्वे उपपदे त्वदादिषु दृशः—
इति कश्चि दृग्दशवतुषु आसर्वनाम्नः' इत्यात्वे 'अदसोऽसेदौदुदोः'
इत्युत्वे नल्वेच टिङ्गागञ्' इति ङीप् । अवाक् कृता इति पदद्वयम् ॥

राजकीर्तिनिन्दायां कृतायामपि तयोर्निर्दोषत्वमाह—

अदोषतामेव सतां विवृण्वते

द्विषां मृपादोपकणाधिरोपणाः ।

न जातु सत्ये सति दूषणे भवे-

दलीकमाधातुमवयमुद्यमः ॥ ४ ॥

१ 'अनन्यगण' इति जीवानुसन्तः पठः ।

[illegible]

उपमा यस्य तद्रूपान्तरं प्रापितमिव बभूव । पातालस्य रम्यतर-
त्वात्पातालमुपरिजातमिवेत्यर्थे इत्युपेक्षा । परिवर्तिता विनिम-
यिता उपमा उपमान स्वर्गादि येन । उपमानत्वेन प्रसिद्धस्य स्वर्ग-
स्योपमेयत्वं कृतम् । स्वयं च तस्योपमानं जातमित्यर्थे इति वा ।
'स्वरूपाः' इति पाठे स्वर्गात्स्वकाशात्परिवर्तितोपममिव बभूवे-
त्यर्थः । मणिकुट्टिमरूपलक्षिते पुरे वा । सर्वमपि तदा सालंकार-
जातमिति भावः । कञ्चुकस्तारकादिः ॥

तदा निसस्त्रानतमां घनं घनं

ननाद तस्मिन्नितरां ततं ततम् ।

अवापुरुचैः सुपिराणि राणिता-

ममानमानद्धमियत्तयाध्वनीत् ॥ १६ ॥

तदेति ॥ तदा नलागमनसमये तस्मिन्पुरे घनं कांस्यतालादि-
वाद्यं घनं निविडं यथा तथा निसस्त्रान गच्छं चकार । तथा—
ततं वीणादिवाद्यं ततं विस्तृतं यथा तथा नितरां ननाद शब्दं
चकार । तथा—सुपिराणि सच्छिद्राणि वंशादिवाद्यानि उच्चानि-
तरां राणितां शब्दं (कृ) खं अवापुः । तथा—आनन्दं सुरजादि-
वाद्यमित्यत्तया इदं परिमाणत्वेनामानमपरिच्छेद्यं यथा तथाऽध्व-
नीत् । घनं दृढावयवं बहुसंख्यं वेति घनविशेषणं वा । तथा—ततं
स्वरूपेण विस्तृतं बहुसंख्यकं वेति ततविशेषणं वा । तथा—इय-
त्तया अमानं बहुसंख्यमित्यानद्धविशेषणं वा । चतुर्विधमपि वाद्यं
तत्र वादितमित्यर्थः । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानन्दं सुरजादिकम् ।
वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं घनम्' इत्यमरः । राणिताम्-
अवश्यं रणन्तीति 'आवश्यकाधमर्पयोर्योर्णिनिः' इति णिना
राणिनि तेषां भावस्तत्ता ताम् । अध्वनीत्, 'अतो हलादेः—'
इति वृद्धिविकल्पः ॥

विपश्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते

प्रणीतगीतैर्न च तेऽपि झञ्जैरैः ।

न ते हुडुकेन न सोऽपि दक्षया

न मर्दलैः सापि न तेऽपि दक्षया ॥ १७ ॥

विपश्चिरिति ॥ वेणुभिर्वंशव्यनिभिर्विपश्चिर्वीणाव्यनिर्न आ-
च्छादि । ते च वेणुध्वनयः प्रणीतं प्रारब्धं गीतं यद्वैतमध्यादि-
मूर्च्छनापूर्वमुच्चैर्गायत्रिगायकैर्गायकगीतैर्न आच्छादिपतेति सर्वत्र
विपरिणामेन व्याख्येयम् । अञ्जैर्गञ्जैराञ्जैः कांस्यमयैर्वाद्यविशेष-
ध्वनिभिः कृत्वा तेऽपि गायकध्वनयोपि न च नेवाच्छादितम् । हुडु-
केन लघ्वीयमा कांस्यनयवाद्यविशेषेण ते अञ्जैर्ध्वनयो नाच्छा-
दिताः । दक्षया वाद्यविशेषेण सोऽपि हुडुकध्वनिनाच्छादि ।
मर्दलैर्मृदङ्गध्वनिभिः सा दक्षयापि नाच्छादि । दक्षया तेऽपि मर्दला-
अपि नाच्छादिताः । अनपेक्षितगौरवलाघव वाद्यमात्रं तत्र मिथितं ।
मनधुनिताठमाना अपि विपश्चिरादध्वनयो वादकांशलाप्रत्यक्षं
भेदेनोपलब्ध्या इति भावः । विपश्चरते स्वरोज्या विपश्चि, जीणा-
दिक इत्यमरः ॥

विचित्रवादिनानादमूर्च्छितः

मुदूरचारी जनतापुस्यावः ।

ममौ न कर्णेण दिगन्तदन्तिनां

पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

विचित्रेति ॥ विचित्राणि नानाविधानि वादिनां येषां
नादैर्मूर्च्छितो वर्धितः । तथा—सुतरां दूरचारी दूरमेव गच्छं
जनता जनमद्वस्य सुत्वारवो मुखगच्छः पयोधिपूरः ५५३ ।
प्रतिनादेन प्रतिशब्देन । पयोधिपूरस्य तदे प्रतिशब्देन
मेदुरः परिपुष्टः सन् दिगन्तदन्तिनां दिक्प्रान्तवर्तिदिग्भाज-
कर्णेण न ममौ । तत्कर्णानपि परिपुष्टं यद्विगतं इत्यर्थः ।
जातीयमिश्रणादेकीभूतो जनशब्दो दिगन्तपर्यन्तं सुदुर्लभ-
भावः । 'स दूर—' इति पाठे मः । अनिमहानित्यर्थः ॥

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजा-

श्रुत्पक्कारुन्विपि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथाध्वनीन्द्रजां

पुरन्निश्वरगः स्रपयांभूव ताम् ॥ १९ ॥

उदस्येति ॥ अथ सर्ववाद्यवादनानन्तरं पुरन्निश्वरगः कांस्य-
कुलवृद्धसुवासिनीममृहश्रुत्पक्कमेनेन नानावर्णककान्तवदे-
कसर्वतोभद्रादिमण्डनेन चार्वा रमणीया विह्व कान्तिव्यं दारु-
कर्मपृष्ठचतुरस्रहस्तमात्रोच्छ्रितवादिमुकरिपते वेदिकारा जे-
मध्ये शातकुम्भजाः सुवर्णवदिताः कुम्भीरदस्य उक्षिप्य न
कुलाचारं स्त्रीणां भैम्याश्च कुलाचाराननिकमेणाय स्रष्टु न
गीतपूर्वं यथा तथा तामध्वनीन्द्रजां ममौ स्रपयांभूव । इ-
लानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येव्यो अयं इति वचनान् एकेभ्यश्च
आनन्तर्ये, द्वितीयस्तु मद्रल इति ज्ञेयम् । 'यथाविधानं तद-
नन्दीमम्' इति च पाठः । स्रपयांभूव, मित्रादुपधाहन्वः ।

विजित्य दास्यादिव वारिहारिता-

मवापितास्तत्कुचयोर्द्वयेन ताः ।

शिखामवाश्रुः सहकारशाखिन-

त्प्राभरमलानिभिवानतैर्मुखैः ॥ २० ॥

विजित्येति ॥ ताः कुम्भयन्तस्या भैम्याः कुचयोर्द्वयेन ता-
(व) त्वकादिन्यादिगुणानिशयेन विजित्य दास्यादिव वारिहारिता
जलवाहिन्यमवापिताः प्रापिताः । प्रापिता इव वा मय अत्र
तैर्मुख सहकारशाखिन आश्रयवृक्षम् । दिग्गो व्रतानेन वनिता
मलानि वेद्यप्येकालिमानमिवायाधुवेहन्ति स्म । पराजितैर्नि शी-
रेण नम्रमुक्तो वारिहारिता प्रापितः सन् मलानि घनं । इत्य-
मुखे माद्वलिकाधूनपल्लवा निक्षिप्यन्त इत्याचारः । अवापुः । वा
प्रापणं लुटि ॥

असौ मुहुर्जातजलाभिषेचना

क्रमाहुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ।

अत्र 'दास्यादिव' इति हेतुः । 'वनिता' इति म-
नोज्ज्वला । नदीर इति नदीन नदी 'वनिता' इति जीमव ।

[illegible]

नामिति प्रियेकः कस्यापि नाभूदित्यर्थः । पूर्वापेक्षयापि ता शोभते स्मेति भावः । भूषां विनापि विद्यामवधिरपि विज्ञानविशेषेण बहुना प्रयासनाभूयि । पूर्वापेक्षया उग्रमपि किमिति तारतम्यज्ञानार्थं पुनः पुनः विलोकिता च परमिष भूषया नाधिचकास्ति, किं तु सानयेति तादृशविचारचातुरी कस्यास्तु पुनः सत्या जाता इत्यर्थोऽपि न कस्याधित् । प्रयामेनालकृत्य पुनः पुनः विलोम्यापि विज्ञामिरपि अनया मण्डने मण्डितम्, मण्डनैर्वा इयं मण्डितेति तारतम्यं न ज्ञातमेव । पर भूषणानावेत्यर्थम्, साधारणत्वं वा, अधिकशोभाकारित्वं येन किमपि न निश्चितम् । किं तु भ्रान्ता एव जाता इत्यर्थे इति वा । तस्या निरतिशया कान्तिर्जातेति भावः । पूर्वोक्ता विचारचातुरी कस्यास्तु कस्याश्चिदेव विदुष्याः न तु सर्वस्या इति वा । अलंकृत तदुपेय मण्डनमिति विचारचातुरी कस्यचिन्मलक्षणस्य महाप्राज्ञस्य, कस्य ब्रह्मणो वास्तु । मया श्रीहर्षेण ब्रह्मणा चैषा निर्णेतुं शक्यते नान्येनेत्यर्थे इति वा । कस्य पुनर्न जाता, अपि तु सर्वस्यापीति वा ॥

तिलकप्रसाधनं वर्णयति—

विधाय वन्धूकपयोजपूजने

कृतां विधोर्गन्धफलीवलिश्रियम् ।

निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं

मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

विधायेति ॥ लब्धं प्राप्तमधराभ्यां लोचनाभ्यां चार्चनं पूजनं येन । ओष्ठनेत्रेण रमणीयमिति यावत् । एवविधं तन्मुखं भैमीमुखं कर्तुं माहुरिकं मनःशिलाख्यगौरधातुविशेषनिर्मितं चित्रकं तिलकमेत्य प्राप्य वन्धूकेन पयोजाम्भ्यां नीलोत्पलाभ्यां च पूजने पूजाद्वयं कृत्वाऽनन्तर कृतां विधोश्चन्द्रसंवन्धिनीं गन्धफल्या चम्पककलिकया वलिः पूजा तज्जनितां श्रिय कान्ति निनिन्द । यदि कोऽपि वन्धूकोत्पलैश्चन्द्रस्य पूजा कृत्वा चम्पककलिकां चन्द्रस्य शिरसि न्यस्यति, तदा तां चन्द्रलक्ष्मीं न्यकरोतीत्यभूतोपमेत्यर्थः । वन्धूकस्याधरस्य, नीलोत्पलयोर्लोचनयोः, चम्पककलिकाया मनःशिलातिलकस्य, चन्द्रस्य वदनस्य चोपमोपमेयभावः । 'चम्पको हेमपुष्पकः । एतस्य कलिका गन्धफली' इत्यमरः ॥

श्लोकत्रयेण केशप्रसाधनं वर्णयति—

महीमघोनां मदनान्धतातमी-

तमःपटारम्भणतन्तुसंततिः ।

अवन्धि तन्मूर्धजपाशमञ्जरी

कयापि धूपग्रहधूमकोमला ॥ २९ ॥

महीति ॥ कयापि केशप्रसाधनचतुरया सख्या तस्या भैम्या मूर्धजपाश केशपाशस्तदृषा सौगन्ध्याद्वैष्यां च मञ्जरी प्रथमोद्दि-
त्रकलिकाङ्कुरदण्डोऽवन्धि संयता । किभूता मञ्जरी-महीमघोनां भूमीन्द्राणां मदनेन कामविकारेणान्धता विवेकशून्यता सैव तमी तामसी रात्रिस्तस्यालमोरुस्य पटस्य आवरकत्वादविवेकरूपस्य आरम्भणे निर्माणे विषये तन्तुसंततिः सूत्रपरम्परा तानकरूपा ।

धूपग्रहस्य धूपग्रहणमाधनस्य सच्छिद्रस्य धातुमयस्य कर-
३. संवन्धिना दलमानकपूर्वागरुचन्दनादिपरिमलयहुलेन

स्मेत होमन्ता उपचयुक्ता तद्वर्तमान्युग्मी निगरां ग्रामा । एषा रात्रौ नील पट्टामादिक पवित्राय निगरनीति वा । तस्य अपि तस्याः केशपाश इषा रात्रौ तिष्ठन्त्युक्ता नास्तीति न

पुनःपुनः काननं कृती कच-

च्छटाधिया भूपजभूममयमम् ।

सगी भितन्तकिततजिजभ्रमा

वनन्ध तन्मूर्धजनामरं चिरान् ॥ ३० ॥

पुनःपुनरिति ॥ काननं सगी तस्या भैम्या नृपं ३ रात्रौ रात्रौ भूम मूर्धजतलमलकृष्णमाम्पाञ्जलर विगुण कालेन यन्त्र । चिरकाले हेतुमात्र-किभूता-कच-प्रमं भैमीकेशपाशप्रान्त्या सादृश्यापजस्य इमस्य सुतुः मयं ३ कृती । तथा-तन्नाम्निप्रशनीना सगीतां निमन्त्योक्तं विलोकनपूर्वमिलमशेषासैः कृत्या तन्निः स ज्ञेयपाननं भूपजभूममयमनरूपो निज स्वीयो भ्रमो यया ॥

वलस्य कृष्टेव हलेन भाति या

कलिन्दकन्या वनमङ्गभङ्गुरा ।

तदापितस्तां करुणस्य कुञ्जलै-

र्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा ॥ ३१ ॥

वलस्येति ॥ कुटिलानिवक्ता तस्या या कचच्छटा कुञ्जलै-
णिर्यलस्य वलभन्त्य हलेन आकृष्टा सनी पतनविद्वन्-
जैर्भङ्गुरा उवाचया कलिन्दस्य परितस्य कन्या यमुनैव वा ।
सा कचच्छटा ता यमुनां तदा तस्मिन्मयदेशपितेः शिरसि नै-
करुणात्पवृक्षस्य कुञ्जलैः कलिकाभिर्जहास । यमुना पतक-
कृतेन महीयसा भजेन पराभवेन भन्ना पुष्परहिता च । इव ३
स्वभावकुटिला पुनरपि कुसुमैरञ्जिता चेति हासो युक्त इव ।
श्यामाऽतिवका पुष्पालकृता च तस्या कुन्तलश्रेणितरां शोभ-
स्मेति भावः । पूर्वं तु तत्तुल्याभूत्, इदानीं स्वविका जतेति
भावः । जहासेवेति वा । यमुनाकपेण हरिवंशादौ ज्ञेयम् ॥

ललाटप्रसाधनं वर्णयति—

धृतैतया हाटकपट्टिकालिके

वभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा ।

मुखेन्दुसंवन्धवशात्सुधाजुषः

स्थिरत्वमूहे नियतं तदायुषः ॥ ३२ ॥

धृतेति ॥ एतयालिके ललाटे वा हाटकस्य सुवर्णस्य पट्टिका
धृता सा केशाम्बुदाना कुन्तलरूपजलदाना । तेषु वा । विद्युदेव
वभूव । क्षणप्रभायास्तस्याः कथं स्थिरत्वमित्यत आह-मुखेन्दो
संवन्धवशादेतोः सुधाजुषोऽमृत सेवमानस्य तदायुषो विद्युद
स्थानस्य स्थिरत्वं नियतं निश्चितमहमूहे तर्कयामि । अमृतपान
दमरत्वं तस्या जातमित्यर्थः । सुवर्णपट्टिकया ललाटमलंकृतमिति
भावः । 'यदायुषः' इति वा पाठः । ऊहे, 'ऊह वितर्क' ॥

कुन्तलान्वर्णयति—

ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला

वभुः स्फुटं भीमनरेन्द्रजन्मनः ।

मनःशिलाचित्रकदीपसंभवा

भ्रमीभृतः कज्जलधूमवल्लयः ॥ ३३ ॥

ललाटिकेति ॥ ललाटे रचिताया रेखाकाराया ललाटिकायाः पत्रपात्राया अलंकारविशेषस्य सीमनि पर्यन्तप्रदेशे भीमनरेन्द्र-जन्मनो भैरवाधूर्णकुन्तला वक्रकुण्डलीभूताः केसाः कज्जलरूपस्य धूमस्य बल्लयः श्रेण्यः स्फुटमिव वसु । किभूता बल्लयः—मनः-शिलायाश्चित्रकं तिलकस्तद्रूपो दीपस्तस्मात् संभवो यासां ताः । तथा—भ्रमीः संतुच्य वक्त्रीभावान्विभ्रति ता विभ्रत्यो धारयन्त्यः । नलस्य मनः शिलातिलकेनैव कामोदीपनात्तस्य दीपत्वम् । दीप-धूमसंभवा कज्जलश्रेणिः किल भ्रमियुक्ता भवति । 'पत्रपात्राया ललाटिका' इति हलायुधः । 'कर्णललाटात्कनलंकारे' इति कम् ॥

श्लोकचतुष्टयेन कज्जलालंकार वर्णयति—

अपाङ्गमालिङ्ग तदीयमुच्चकै-

रदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।

अपाति मूत्रं तदिदं द्वितीयया

वयःश्रिया वर्धयितुं विलोचने ॥ ३४ ॥

अपाङ्गमिति ॥ अञ्जनेन जनिता या रेखा सा तदीयमपाङ्ग-मालिङ्गं स्पृष्ट्वा उच्चकैर्नितरामदीपि शुशुभे । द्वितीयया तारु-ण्यवय श्रिया कन्या विलोचने भैमीनेत्रे वर्धयितुं दैशवापेक्षया विशाले कर्तुं तद्रेखादीपनं सूत्रमिव अपाति । प्राच्यो हि तुन्दरो विलोचने नेत्रप्रान्तनिर्गतया कर्णांपान्तस्पर्शिन्याञ्जनरेखया भू-ययन्ति । दित्तिपनश्च किमपि लेखितुं वर्धयितुं वा लिख्यमानस्य वर्धमानस्य पाकारयन्निमपरिहाराय मपीत्यटिकायुपदिग्धस्य सू-त्राभिधातेन रेखापातनं कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्द्विर्नानि तथापि दैशवापेक्षया तारुण्येन कटाक्षविशेषादिमिलासवशाद्दध्यर्पप्रतीतेर्द-ध्यर्पकरणार्थं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कज्जलाश्रिते इति भावः ॥

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः

कर्नीनिकानीलमणेः पुनः पुनः ।

तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना

स्वपद्धतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः ॥ ३५ ॥

अनङ्गति ॥ अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविशेषरूपं मानविलास-रं पुनः पुनरपाङ्गधाविनो नेत्रोपान्तस्पर्शिनः कर्नीनिकानी-लमणैर्नितरारूपस्पर्शेन्दुनीलरसस्य तमिस्रवंशप्रभवेनाप रश्मान-व्ययनेन (?) अङ्गुष्ठेन रश्मिना तमिस्रवंशरूपा सा स्व-पद्धतिरिजगन्मनसतः किमरञ्जि अञ्जनैः । नदा तन्मार्गगन्नेन न्यतवन्तशारकातीत्यमिषिरसरेव नेत्रप्रान्तो नीलीकृतो न क-मलेत्युपदेशः । अमोदमिततिरिचितायवयाश्रीतुल्याञ्जनरो-भात्पञ्चरत्ना यणमोः भावः ॥

अनेपिपातां सुपमां विदर्भजा-

रशावशात्पञ्चनरेखयाञ्जयम् ।

भुजउपव्याकिणपशुनिरसुनोः

सरेण वाणीकुतयोः ५५ ॥ ३६ ॥

असेविपातामिति ॥ विदर्भजावशात्पञ्चनरेखयाञ्जयं संय-न्धमवाप्य सरेण वाणीकृतयोर्वाण्यन्वं प्रापितयोर्नीलोत्पलयोः सु-पमां परमां शोभामसेविपातामलभेताम् । किंभूतयोः—सव्या-पसव्यवाणाकर्षणाद्भुजद्वयेऽधिकरणे व्याकिणपद्धतिर्ग्याभिधातवै-वर्ण्यरूपकिणमार्गतां स्पृशत इति स्पृशौ तयोः । नलमुद्दिश्याक-र्णवाणाकर्षणात्कर्णान्तविधान्तयोर्नेत्रनीलोत्पलवाणयोर्भुजकिणसं-वन्धसंभावना युक्ता । अञ्जनरेखे किणतुल्ये, नेत्रे च सरसृद्धिकर-त्वात्सरनीलोत्पलवाणतुल्ये इति भावः ॥

तदक्षितत्कालतुलागसा नखं

निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।

विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयो-

रदूरवर्तिक्षतता स शंसति ॥ ३७ ॥

तदक्षीति ॥ विधिर्यह्य तदङ्गोर्ध्वगनेत्राधिकयोर्भैमीनेत्रयोस्त-त्काले तस्मिन्पाणिग्रहोचिताञ्जनप्रसाधनसमये तुला साम्यकरणं तदपेणागसाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय कृष्णस्य मृगस्य कृष्ण-सारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुमुन्मूलयितुं यदियेष, तयोः कृष्णसा-स्नेत्रयोर्दूरवर्ति समीपवर्ति यत्क्षतं तस्य भावस्तत्ता सा तद्वज-निखननकर्म शक्नोति स । 'क्षतमाप्यत स्फुटम्' इति पाठे 'स्फुटं प्रकटम्, उल्लेखायां वा । अदूरवर्ति क्षतं ययोस्तं अदू-रवर्तिक्षते तयोर्भाव इति वा । मृगनेत्रसमीपे नखनिखननाकार क्षतं भवति ॥

श्लोकद्वयेनावतन्मनीलोत्पले वर्णयति—

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते

वतंसनीलाम्बुरुहद्वयां सलु ।

तयोः प्रतिद्वन्द्विधियाधिरोपयां-

वभूवतुर्भामसुताधुनी ततः ॥ ३८ ॥

विलोचनाभ्यामिति ॥ यत्तु यतो भीमसुताया धुनी कर्णां विलोचनाभ्यामाकर्षणं शब्दनिमात्रमतिवरा पीडिते पराक्रान्ते, ततस्तत्तादानसराभयकातिजोन्मोहोत्तरयोः प्रतिद्वन्द्विगो तुष्यवदं द्वे नीलोत्पले इति धिया पुत्रेभ्यः स्यगिरिनि वतंसनीलाम्बुरुह-द्वयोर्निधिरूपयावभूवतु आरोपितवन्तो । दधतुर्लब्धे । तुतोऽप्रेता सलु बोधेक्षायाम् । अन्वोऽप्यधिकेन पराभूतसममानं तद्विरो-धिन सन्निधापयति । नीलोत्पलद्वयोर्नेत्रान्नामेव हृतम्, ननु नीलोत्पलान्नामधिकं किञ्चिद्वतम् । नीलोत्पले कर्णभूषणं हृते इति च भावः ॥

धृतं वतंसनीलाम्बुरुहद्वयां

वराजदस्तां पतिते दद्याति ।

मनोभुवान्धं ननिवत्स पश्यतः

स्तिरे रगिन्ना रगिहन्त कन्धिव् ॥ ३९ ॥

धृतमिति ॥ यत्तु कर्णद्वयेन द्वे वतंसनीलाम्बुरुह-द्वयोर्निधिरूपयावभूवतु आरोपितवन्तो । दधतुर्लब्धे । तुतोऽप्रेता सलु बोधेक्षायाम् । अन्वोऽप्यधिकेन पराभूतसममानं तद्विरो-धिन सन्निधापयति । नीलोत्पलद्वयोर्नेत्रान्नामेव हृतम्, ननु नीलोत्पलान्नामधिकं किञ्चिद्वतम् । नीलोत्पले कर्णभूषणं हृते इति च भावः ॥

रागाः पटसूत्रादिरचितसप्तधरवाप्य 'मिपञ्ची सा तु तञ्चीभिः'
सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरपचनात्स्फुटं प्रकटं परिवादिनी इति
विशिष्टसंज्ञा सती अराजदशोभत । स्फुटमुत्प्रेक्षाया वा । गी-
णाभ्योऽपि मधुरस्वरा कण्ठकन्दली सप्तसरमुक्ताहारालङ्कृता
चेति भावः ॥

भुजप्रसाधनमाह—

उपासमानाविष शिषितुं ततो

मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।

विरेजतुर्माङ्गलिकेन संगतौ

भुजौ सुदत्या बलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

उपेति ॥ मङ्गलं प्रयोजनमस्य मङ्गलार्थं रचितेन कम्बुनः श-
स्त्रस्य बलयेन कङ्केनेन संगतौ युक्तौ सुदत्या भैम्या भुजौ रराजतु-
शुशुभाते । उत्प्रेक्षते—अप्रौढा बाला मृणालनाला तथा विसद-
ण्डेन ततो भुजाभ्यां सकाशान्मृदुत्व शिषितुमुपासमानाविष
सेव्यमानाविष । मृणालादपि कोमलतरौ भुजावित्यर्थः । गौडदेशे
विवाहकाले शङ्खबलयधारणमाचारः । बालेन चाभ्यासः सुकर इ-
त्यप्रौढपदम् । 'नाला नालमथास्त्रियाम्' इत्यपि कचित्पाठान्महा-
कविप्रयोगात्तालशब्दोऽप्यावन्तः । ततः, 'आख्यातोपयोगे' इत्य-
पादानत्वम् । माङ्गलिकेन, 'प्रयोजनम्' इति ठक् । रराजतु,
'फणां च सप्तानाम्' इत्येवाभ्यासलोपौ वैकल्पिकत्वात् भवतः ।
कचित्तु 'विरेजतु' इत्यपि पाठोऽस्ति ॥

श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह—

पदद्वयेस्या नवयावरज्जना

जनैस्तदानीमुदनीयतार्पिता ।

चिराय पञ्चौ परिरभ्य जाग्रती

निशीव विश्लिष्य नवा रविद्युतिः ॥ ४६ ॥

पदेति ॥ तदानीं तस्मिन् प्रसाधनसमये अस्याः पदद्वयेऽर्पिता
रचिता नवा आर्द्रा यावरज्जना अलङ्ककरज्जना जनैर्नवोदयसमये
जाताऽतिरक्ता रविद्युतिरिवोदनीयतातर्क्यत । किंभूता रविद्युति-
निशि रात्रौ सूर्यस्यास्तमयवशात्पद्माभ्यां सह विश्लिष्य दिने पुन
पञ्चौ चिराय परिरभ्य जाग्रती तिष्ठन्ती । रविद्युतिर्यथा पद्मे
श्रियमधिकां करोति तथा यावकरज्जना तत्पदयोरिति भैमीचरणौ
पद्मतुल्याविति भावः । चिराय विश्लिष्येति वा चिरवियुक्तावन्योन्यं
प्राप्य गाढमालिङ्ग्य तिष्ठत इत्युक्तिः ॥

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं

विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

स्फुटं सिपेवे कुसुमेपुपावकः

स रागचिह्नश्चरणौ न यावकः ॥ ४७ ॥

कृतेति ॥ पूर्वं विरहावस्थायां बहुसंतापकारित्वात्सुतनोर्भैम्याः
कृतोऽपराधो येन स कुसुमेपुः काम एव पावकोऽस्मिन्नन्तरमधुना
कान्तेन नलेन समं सह भैम्या समागमं विचिन्त्य स्फुटं निधितं
चरणौ सिपेवे । अपराधमार्जनायेत्यर्थः । कान्तस्याश्लित्वे हेतुमाह—
यतः सोऽभी रागचिह्नौ रागो लोहितमैव चिह्नं यस्य ।

वदिरयमिति ज्ञायते । अथवाऽनुराग एव चिह्नं यस्य । अनुराग
एव हि काममनुमापयति । तस्मात्कामाग्निरेवायं, नत्वयं याव-
कोऽलङ्कृतः । स यावको नेति वा । अन्योऽपि प्रीणितभर्तृकायाः
कस्याश्रितृतापराधः संस्तप्रियागमनं मिचिन्त्यापराधमार्जनाय त-
त्पादयोः पतति । सालङ्कृतपददशेनादेव नलस्य कामोद्रेको
भजितेति भावः ॥

सहजशोभाहात्म्यं वर्णयति—

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां

परस्परैरेव विभूषितेषु च ।

किमूचिरेऽलंकरणानि तानि त-

दृष्ट्वैव तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥

स्वयमिति ॥ स्वयं भूषणं विनैव परस्परानपेक्षं च तस्या
भैम्या अङ्गेषु मुखार्चवयवेषु प्रत्येकं स्वीयस्वीयसौष्ठववशात्तरुणि-
मारोहवशाच्च चारुतां गतेषु प्राप्तेषु सत्सु परस्परैरेवान्योन्येनैव
च विशेषेण भूषितेषु प्रत्येकं सौन्दर्यं सत्यप्यन्योन्यसाहचर्यवशात्क-
राणुगुणौ भुजौ भुजानुगुणौ कराविवेकस्याप्यस्यापरेण तस्य च ते-
नैव सर्वाङ्गयोग्यान्नासामग्रीसंघटनात्सुन्दरतरेषु सत्सु तानि मनः-
शिलादितिलकादीन्यलंकरणानि किमूचिरे, अपि तु—स्वकरणप्र-
योजनं न किञ्चिद्बुद्धुः । यद्यस्यात्तेषामलंकरणानां तत्पूर्वाङ्कप्रकाश-
करणं निर्माणं दृष्ट्वैव बभूव । दुःखवशात् किञ्चिद्बुद्धुः, किमप्य-
धिकं न चकुरित्यर्थः । आश्रितत्वादनिराकार्यत्वेन स्थितान्येवेति
भावः । यत्तेषां करणं तदृष्ट्वैवाभूत् । अत एव करणमलमित्यन्व-
येन नाम सान्त्वयं जातमिति भावः । अलं वृथा करणं येषामिति
बहुव्रीहिणापि सान्त्वयं जातमित्यर्थः । पूर्वमलशब्दस्य भूषणार्थ-
त्वम्, पश्चादप्रयोजकत्वाक्षिपिद्वार्थमिति चेत्यर्थः । 'किमूचिरे' इति
पाठे किमर्थं दृष्टानि न जाने इति शेष इति वा ॥

भूषणकान्त्युत्कर्षं वर्णयति—

क्रममाधिकांमुत्तरमुत्तरं श्रियं

पुपोप यां भूषणचुम्बनैरियम् ।

पुरः पुरस्तस्थुपि रामणीयके

तथा वनाधेऽवधिवुद्धिधोरणिः ॥ ४९ ॥

क्रमेति ॥ इयं दमयन्ती भूषणचुम्बनैर्भूषणसंयन्धैः कृत्वा
उत्तरमुत्तरं यथा स्यात्तथा अग्रेऽग्रे क्रमेण पूर्वभूषणापेक्षया उत्तरो-
त्तरभूषणेनाधिकामतिशयिता या श्रियं पुपोप तयालङ्कारशोभया
रामणीयके सौन्दर्यं पुरःपुरस्तस्थुपि स्थिरतरे सति अवधिवुद्धिरिय-
चावुद्धेधोरणिः परम्परा वयाधे वाधिता । इतोऽन्यद्रामणीयकं
नास्तीति यदि बुद्धिर्भवेत्, तदावधिर्भवेत् । पूर्वपूर्वरामणीयकेय-
त्तावाधेन रामणीयकान्तरे पुरः पुरः स्फुरत्यवधिराधित इत्यर्थः ।
तस्या भूषणशोभा निरवधिरभूदिति भावः । धोरणिरिति
देश्यशब्दः ॥

मणीसनाभौ मुकुरस्य मण्डले

वभौ निजास्यप्रतिविम्बदर्शिनी ।

$$+ \frac{1}{2} \cdot 2$$

$$= 1 + 1 = 2$$

नलात्मनैवमन्यमानामुमानता

नृपन्त्रियो भीममहोत्सवागताः ।

तद्विलासामदधन्न मज्जलं

शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुषे ॥ ५५ ॥

नलादिति ॥ नलात्मकायाः नन्यामनो रक्षन् रक्ष्यमानाः
सुमप्रामुमानता भैमीचरणप्रणामप्रयगा भीमस्य कन्यान्वयपरस्मै
महोत्सवे आगताः । नन्य भागता नृपप्रिया अन्यराजमहिष्य
प्रियायुषे स्वप्रणेशचरित्रजीवनाय मज्जलम्भं निन्दूरमिव स्वशिरःसु
तस्या भैम्या अद्भुतोच्चरणयोगोक्षात्मनः कलाधन्यं आधारयन् ।
पत्युरायुष्ये अस्या स्वयन्ता पूर या यथा शिरःसु सिन्दूर
धारयन्ति, तथा प्रणामप्रयत्नया भय्या पूजयताः प्राणेशा रक्ष-
णीया इति प्रार्थितो नन्य स्वप्रणेशावतिष्ठन्तीनि पुत्रा स्वभक्तु-
चिरजीवनाय भैमीचरणयोः प्रणाम हुनयन् इति भावः । प्रणा-
मादेव वादां लाक्षा लप्ता । 'विश्वनाथिपते ममे' इत्यमरः ।
नक्षणादिव्यादेधन्यम् । अदधन्त 'दध धारणे' लटि । 'हृदिवा
कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । हृषोमं च तान्मूलं मान्दन्त्या-
भरणं शुभम् । केशमस्कारकरकरीकरकणैरिभूषणम् । अतुरायुष्य-
मिच्छन्ती दूरयेत् पतिव्रता' इति स्कान्दवचनम् ॥

अमोघभावेन सनाभितां गताः

प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरसजाम् ।

ततः प्रणम्राधिजगाम सा हिया

गुरुर्गुरुप्रक्षपतिव्रताशिरः ॥ ५६ ॥

अमोघेति ॥ ततो मण्डनानन्तरं प्रणम्रा कृतगुर्वादिचरणप्रणा-
मा सती हिया गुरुः । अधिक्लजेत्यर्थः । सा भैमी गुर्वोः पूज्यत-
मयोः पित्रोः नक्षणां नक्षणानां, वाञ्छन-कायकर्मभिः पतिमव्य-
भिचरन्तीनां पतिव्रतानां वृद्धशोभनमुवासिनीनां च अविधवा
सुभगा अ(न)ष्टपुत्रा भवेति आदिषोऽधिजगामालभत । कि-
भूता आशिषः — अमोघभावेन सफलत्वेन प्रमत्तानां गीर्वाणानां
देवानां पूर्वोक्ता वरास्तत्संरन्धिन्योऽक्षरसजो वर्णमालास्तासा
सनाभितां धनुष्वं गताः प्राप्ता सत्यत्वेन तनुल्याः ॥

तथैव तत्कालमथानुजीविभिः

प्रसाधनासज्जनशिल्पपारगैः ।

निजस्य पाणिग्रहणक्षणोचिता

कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥

तथैवेति ॥ तथैव भैम्या वेदिकोदरे यथा मज्जलस्नानादि कृ-
तम्, तैवैव प्रकारेण च तत्कालं तस्मिन्नेव काले अथ मज्जलस्ना-
नानन्तरं प्रसाधनासज्जनं भूषणकरणं तत्संयन्वि शिल्पं विज्ञान-
कौशलं तस्य पारगैः (अ)शेषविशेषज्ञैः शृङ्गारिभिरनुजीविभिः
सेवकैर्निजस्य स्वस्य विभोः स्वस्वामिनो नलस्यापि पाणिग्रहणक्ष-
णोचिता विवाहकालयोन्या विवाहरूपोत्सवयोग्या वा विभूषणा
कृता रचिता । निजस्येति स्वयं प्रवृत्तिः सूचिता । विभोरित्यवि-
लम्बः सूचितः । भूषयनिधुरादिः तस्माद्युच्यते ॥

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुनः

पिंचाय तान्वन्धमवापिपनृकृत्वा ।

कलापलीलोपनिधिगेह्यजः

स यैरयालापि कलापिसंपदः ॥ ५८ ॥

नृपस्येति ॥ तत्र केजप्रसाधने अभिहृता नागितादयः पुनः
पुनर्विचारं भूपजसुममशोपगुरुरमर इति कादिना प्रसाधनं कृ-
त्वा । अथ च भूपजसुमयापि प्रियमानाः पुनः पुनस्तद्वाप्तिप्रसाध-
नं केना पूर न पूर इति विगतिरिति । कानि पुराणि कुत्र
स्थापनीतिन योग्यायोग्यभावं विचार्य वा नृपस्य तान्कृत्वा न्वस्मि-
त्तादिरचनाविशेषप्रन्धिरूपं यः प्रसाधनप्रसाधनासु । तान्कान्-
यः कचं शरदि गहनं पक्षान्वयजति गच्छन् तस्य कलापिसुस्य
मंत्रन्धी कलापलीलोपनिधिः कलापलीलाया उपनिधिः साम्यम-
पालापि आच्छादितः । तद्वैश्याऽधिकैर्जातमित्यर्थः । कलापली-
लारूपो य उपनिधिः कविममयमिन्द्रः प्रतिनिधिः स यैराच्छादि ।
जिन इत्येवमर्थ इति वा । नलकेशविलासस्य गृहीतवान्निविला-
सतया निरर्थकं यद्भारं त्यजतीति सूचनाद् गच्छन् इति पदं
साभिप्रायम् । यैः केशैः पक्षत्यागिन्या मयूरसंज्ञितैः कलापशोभा-
निक्षेप अपालापि गृहीत्या नाम्नीत्यपलापितः । यः परस्य निक्षेपं
गृहीत्या न दत्ते परं प्रतारयति स राज्ञोऽधिकृतैः पुरुषैः पश्चादपू-
रिक्षणीयो भवति । मयूराः शरदि पक्षान्मुञ्चन्ति । 'पुमानुपनि-
धिन्यांसः' इत्यमरः । अवापिपन्, आमोतेत्यन्तालुडि द्वितीयस्यैका-
चो द्वित्वम् । गत्यर्थत्वाद्गणौ कर्णौ कर्मत्वम् । 'अलम्भयन्'
इति च पाठः ॥

पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनु-

गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः ।

कचेन तस्यार्जितमार्जनश्रिया

समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुञ्जलैः ॥ ५९ ॥

पतत्रिणामिति ॥ अजिता लब्धा मार्जनश्रीरभ्यङ्गजनिता क्षि-
ग्धशोभा येन । तथा—द्राघिज्ञातिदीर्घत्वेन शालते पुवंशीलेन
तस्य नलस्य कचेन केशपाशेन सह समेत्य संयन्धं प्राप्य कुञ्जलै-
र्मल्लिकादिकोरकैः कर्तुमि द्राघिमशालिना तथाजितमार्जनश्रिया
पुन पुनरदुल्यादिना धर्षणालुब्धमार्जनसंयन्धिस्त्रिगधशोभेन भ्रमर-
मालारूपेण धनुर्गुणेन संयोगजुषां सहितानां मनोभुवः कामस्य
पतत्रिणा वाणानां सौभाग्य सादृश्यमलम्भि । केशपाशस्य भ्रमर-
मालारूपेण कामधनुर्गुणेन साम्यम्, कोरकाणां च पुष्परूपैर्वाणेः
नलस्य च कामेनेत्यर्थः । अतिविशालनीलतरकलिकालंकृतनलकेश-
पाशदृशेनमात्रेण भैमी कामवशा भवितेति भावः । कचेन,
जात्येकवचनम् ॥

मूर्धप्रसाधनमाह—

अनर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितो

रराज राजा मुकुटेन मूर्धनि ।

॥ कर्णभूषणीभूतमण्डलाकारकुण्डलद्वयी कपोलपाल्यां प्रश-
स्वच्छनलकपोलपुगे जातौ निजौ स्वीयावनुविग्रौ तयोः
गमात्संवन्धादेतोश्चित्तभूरये कामरये स्फुरत्सच्चक्रचतुष्क-
चाहतां सौन्दर्यनवाप । रथश्चतुश्चक्रो भवति । पाली फ-
न् । चतुष्कं परिमाणोपाधिके सद्भाधे 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ-'
कम् । तत्र प्राणितश्चे यद्यपि प्रत्यय, तथाप्यत्रौपचारिकः
॥ ॥

श्रितास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दना-
द्विनम्रमौलेश्विवुकाग्रचुम्बिनी ।

अवाप सुक्तावलिरास्यचन्द्रमः-

तवत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दताम् ॥ ६६ ॥

तेति ॥ अयं कण्ठे धृता मुक्तावलिर्भौक्तिकहारलता आ-
चन्द्रमालस्तात्त्वयन्ती सुधा तस्यास्तुन्दिल स्थूलं बिन्दुवृन्दं
भावस्तत्ता तानवाप । किंभूतस्य—गुरुणां पित्रादीनां वि-
च वन्दनया विनम्रो नैर्लिप्तस्य । अत एव । किंभूता हार-
—चुवुकात्रमुम्बिनी हन्वत्प्रपशिनी । मुक्तानां स्थूलत्व वर्तु-
च सूचितम् । पूर्णचन्द्रदर्शनप्रज्ञलदर्शनादुर्वादीनां प्रीतिर्जा-
भावः ॥

शेखत्रयेण भुजभूषणं वर्णयति—

यतोऽजनि श्रीर्वलवान्वलं द्विप-

नवभूव यस्याजिषु वारणेन सः ।

अपूपुरत्तान्कमलार्थिनो घना-

न्तमुद्रभावं स वभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥

त इति ॥ स तद्भुजो नलभुजो मुद्राभिरङ्गुलीयैकं नहित-
द्रुतस्य भावम् । अथ च दण्ड्यदण्डनादिराजधर्मपरिपालना-
त् नियमनत्वाहित्यम् । यभार भेजे । ऊर्मिका दधरेति भावः ।
—यतो यस्मात्भुजादेतो धी शोभा राज्यलक्ष्मीर्वा । अत्र
रत्ना । तथा—आजिपु यस्य भुजस्य वारणेन यत्कर्तुंशेन शत्रुवि-
जनेन कृत्वा बलं शत्रुसैन्यं द्विपन्तराभायुक्तं सन्तु स नलो बलवा-
त्तदयुक्तः शक्तियुक्तो वा बभूव । यत्कृतनियारेणेन बलवान्सन्तु
सैन्यं पराभातुनोऽभ्यूहिति वा । वातदध्याये । ततश्च—आजिपु
द्विपन्तं नलो यस्य च यत्कर्तुंशेन रणेन सद्भावेन बलवानभू-
त वा । शत्रुसैन्यं द्विपन्तं शक्तिशोभनयलोऽपि शत्रु सद्भावेन
कर्तुंनूतस्य वारणे निराकरणे बलवात् बभूवेति वा । आजिपु
द्विपन्तं प्रविद्धः शत्रुसैन्यं सद्भावे विषये बलवादाभ्यूहिति वा ।
पानामिनं स्वामो वारणेन शक्तो स पातिप्रविद्धं पराजितं न
येननो यस्य नलशक्तस्य बलं द्विपन्तद्वेनेन तदं स्वयमानं स-
न्नेषु बलवानभूत् । शत्रुदलोऽभ्युत्तनैतत्पुत्रबलस्यैव बल-
विष्टा लेने । 'यत् शत्रोभ्येति सन् महानभिः' इति व्यासा-
त् भावः । सद्भावेनैव यत् एवं पराभातुं न शक्नोति यस्या-
त् येन भुजेन तदं सद्भावे बलवानभूत् । एतदप्येवं दर्शयि-
त इति वा । यद्वारणेनैव शत्रुं बलं बलवानं यद्भूत् । सद्भावे
नेन विपत्तेः न स च शक्तिवि शत्रुसन्तलाद्यं शत्रुसन्त-
लात्पुत्रकं इति वा । यत् शत्रुसन्तलात्पुत्रकं यद्भूत्

लक्ष्मीमर्थयन्त एवंशीलान्याचकानपूपुरपूर्णचकार । अतिवदान्य
इत्यर्थः । वहन्सुन्दरवधूकाङ्क्षिणो वरान्यः पपार । वहवो ब्राह्मणा
येन विवाहिता इत्यर्थे इति वा । अथ च—सागरत्वं भेजे । यस्मा-
त्सागराल्लक्ष्मीर्जाता । यदुत्पन्नेन वारणेनैरावताप्येन स बलाराति-
राजिषु बलवानभूत् । यश्च वृष्टयर्थं जलामिलापिणो मेघान्पूरयति ।
रामनामाचङ्किता मुद्रोक्ता । 'यदुद्रता', 'पपार यस्तान्' इति
वा पाठः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । 'कमला श्रीवरधियो.'
इति विश्वः । बलनं बलः । घञर्थे कविधानात्कः । अपूपुरदिति
पूरयतेल्लेङि 'णौ चङि-' इति ह्रस्वे 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । पपार, पधातोः पूरणार्थाद्भिदः । इत्वं (उत्वं) बाधित्वा
परत्वाद्बुद्धिः ॥

कृतार्थयन्नर्थिजनान्नारतं

वभूव तस्यामरभूरुहः करः ।

तदीयमूले निहितं द्वितीयव-

द्रुवं दधे कङ्कणमालवालताम् ॥ ६८ ॥

कुतेति ॥ तस्य करोऽभरभूरुहः कल्पवृक्षो यतो बभूव । किं
 कुर्वन्—अर्थिजनान्याचकलोकान्वधुधनदानादनारतं सदा कृतार्थ-
 यन्माप्तप्रयोजनान्स्वर्वन् । तस्मान्मणियन्धरूपे तदीयकरमूले निहितं
 स्यापितं द्वितीयवद्विर्तायेन वैवाहिकेन सूत्रमयेन माम्लिकेन क-
 ढ्कणेन युक्तं सैवर्णं कङ्कणमालवालतां दधे । तदीयकरकल्पतरोः क-
 ढ्कणमालवालस्याने जातमित्यर्थः । वृक्षमूले आलवालद्वयं भवति ।
 मिलितमुद्रिकाद्वयवद्भयोर्मिलितयोर्घटनाद्वितीयवदिति वा । ध्रुव-
 सुप्रेक्षावान् । 'यिनिवेगितं तदा' इति पाठः साधुः ॥

रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुपोः

स वज्रमाणिक्यसितारुणत्रिपोः ।

मिषेण वर्षन्दशदिसुखोन्मुखौ

यशःप्रतापाववनीजयाजितौ ॥ ६९ ॥

रराजेति ॥ त गरीं रराज । किं कुर्वन्निव—श्रीमण्डन बाहुः
भूषण तस्य मण्डली श्रेणी तां पुपेत इति नृपां तपोरत्नश्रद्धिमुं
ह्यराहुभूषणश्रद्धयोर्वैभवातिशयात् । कमेग मितार्हगमिषोः श्वतर-
कर्मस्वोपनिषेग । अर्धार्थोपनिषत्तद्विषयार्थादिश्रद्धादिश्रद्धात्तानामुन्मुगै
तत्र प्रसरतावबन्नीजदेनाजिर्ना । श्वमेग यत् प्रतापै । अर्धप्रसारय-
त्तिव । हीरकमतिशयात् । मण्डनाश्रितवात्तदीहोरापि मण्डना-
श्रितव युक्तम् । यद्वा प्रतापै । निवरक्तोभाविनि कर्मिमेत ।
इत्यारहाह ।

घने नमन्तापवनावलम्बितां

विभूषणानां मणिमण्डले नतः ।

सत्यमेव जयते नित्यं निष्कली-

चक्राग मेराचजदपेगापेनम् ॥ ७० ॥

यत इति ॥ नलः समन्ता मेघावृता इत्यन्तर्गतानि तान्
वलम्बत एवशीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां तत्र मा-
न्द्रे मणिमण्डले रत्नमङ्गे स्वरूपान् आकारान् देवाः तस्मां शोभा
स्वलाभ्यपरमां मयांशु वाञ्छन्ते तेषां विना तस्मिन् मेघा-
चतुरा नापितादयस्तेषां दर्शनायैव प्रतिविम्बदेवताः सुकुमारं
लिप्फलीचकार । आदर्शकृत्यस्य स्मरेण इत्यन्तर्द्वितीयाः । मन्त्र-
लमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्शेण आनीतः । तेन च विलोकिता इति
तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवार्थेन 'तेन विस्तृतः' इति चेन्नपरः ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं नलः-

मुदा तदीयाभरणार्पणायुतिः ।

अदशि विस्तारितरत्नलोचनः

परस्परणेवै विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्यापुष्योपायमाना मुदा तेन नि-
रन्तरहर्षेण लोकेन तदीयानां नलीयानामभरणानामपेणायुतिः
संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलोकि किन्तु वि-
स्फारिताति प्रसारितकिरणानि स्नान्येव लोचनानि येषामेति ॥
विस्फारितैः रत्नलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनविभूषणैरपि परस्पर-
णान्योन्यस्य युतिरदर्शाव विलोकिनेन । अन्योन्यतोभाविभूषण-
धर्मचेतनैरपि तैर्नेत्राणि प्रसारितान्तर्भाः । आभरणशोभा सर्वा
विलोकिता । मण्डनमात्रं च सन्वितरत्नमित्येवं ॥

ततोऽनु वाष्ण्यनियन्तृकं रथं

युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथामुरिवाधिरूढवा-

न्सजन्मयात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वाष्ण्य-
यनामा नियन्ता सारथिर्यस्य । अथच—कृष्णः सारथिर्यस्य । तं
रथं किरीटवान्सहजकिरीटयोगात्किरीटनामा पृथामुरिजं इ-
वारूढवान् । किंभूतो नलोऽजुनश्च—युधि क्षिता भद्र प्राप्तिता
अरिक्षितिभृतां वैरिभूषाणां जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन ।
क्षितवैरिभूषाणां जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिभूषाणां ज-
यन्तो रथा लक्षणया अशब्दादित्वाद्वा महारथातिरिवाधिरूपमुखा
योधा येनेति वा । अजुनपक्षे—युद्धे हतोऽस्मिन्नुवधादिरि-
भूतः क्षितिभृद्वा जयद्रथो येन । क्षितोऽरीणां कौरवाणां सं-
वन्धी राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनीं वधूमर्हति जन्यो
वरसत्संवन्धिन्यां यात्रायां मुदितो हृष्टः । जन्या वरपक्षीयान्.
सह यात्रया वा हृष्टः । अथच—युद्धसंवन्धिन्यां विजययात्रायां
हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रायै निर्गत इत्यर्थः ।
वाष्ण्यः, वृष्णेः परपत्यम्, 'इतश्चानिजः' इति ढक् । नियन्तृकम्,
'नयतश्च' इति कप् ॥

१ 'अत्र समाध्यलंकारः' इति जीवातुः । २ 'परस्परणेव' इति पाठे
उत्तरेणा इति सुखाद्ययो वा । ३ 'अर्थापत्तिरलंकारः' । सा 'रत्नलोचन'
इति रूपकोत्प्रेति सत्तरः । तेन 'विभूषणानि रत्नलोचनैर्नान्योन् पश्यन्ती-
वाद्दयन्त' इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते' इति जीवातुः । ४ टीकापुस्तके
क्षताः इत्येव पाठः । तथापि प्राचीनमूलपुस्तकस्य 'क्षिता' इति पाठा-
नुरोधोदित्युक्तम् ।

इति नलः समन्ता मेघावृता इत्यन्तर्गतानि तान्

विश्वनाशविदिन्य शिथिलं

गोदादामगमनमुत्तमम् ।

गुणान्मदिला धृतप्रमाणना

वामजयवाजपयानवाधिरूढम् ॥

विश्वनाशः ॥ अत्र रागादगमनान्तरं विद्वन्ते
कृपितनस्यान्तर्गतानां गमनं मुदागतां एव वदन्
वक्तव्यमानं मुदागतां गतां न नलः लोच-
रामानि मुदितां शिथिलं विद्वन्ते दृष्टं यत्प्रमाण-
नां गुणान्मदिला धृतप्रमाणना वामजयवाजपयान-
वाधिरूढम् । ततोऽनु वाष्ण्यनियन्तृकं युतिरुत्तमम् ॥
पेमुक्तम् । यतो नलि तदशोभायैवमागता इति नलः ।

अजानती तापि विलोकनोन्मुक्ता

ममीरभूताधर्ममपि तन्नायुक्तम् ।

कुचेन तस्मै चलनेऽङ्गोत्प्लवः

पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसंभृतिम् ॥

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोन्मुक्ता अत्र
पूतार्थं कल्पिता तेषामपि तन्नायुक्तं चोदकाय इत्य-
न्यन्यादृश्यानां कालि पुराङ्गना चलने वरवाञ्छित-
लाय पुरोऽप्रमाणे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भसंभृति-
पङ्क्त्यङ्गनस्य संभृति मभारतुरादामकरोत् । नलस्य
चेतनस्याप्यनुरागोत्पादना, कुचन्यातिमोन्दनमेति व-
रस्य च पुरः पूर्णकलशदशनं शुभाय भवति । तन्म-
नसिप्रेति म मप्रदानम् इति संप्रदानम् ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्गुतो

जवाद्दत्तस्य करस्य कङ्कणे ।

विपज्य हारैर्बुद्धितैरतर्कितैः

कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षम् ॥

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः समागच्छतीत्येव नल-
दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनायैव नल-
काशाजवाद्देवादुदत्तस्योत्क्षिप्तस्य करस्य सुव-
प्रभागे कङ्कणालये भूषणे विपज्य वेगान्निपात-
तैरिन्द्रैर्हारैर्नलविलोकनरमादत्तकृतेरत्नविन्दनेन
दीयमुक्ताफले कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । क्षा उच्यते
सा । लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमगीतिरत्नविन्द-
क्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि क्षणं तद्वन्मन्त्रमूदनेन
मानया, 'णिकश्च' इति कर्तृभिर्प्राये किनाफले तावति-
तरस्याम् इत्यत्र 'अभिवादिदशोरात्मनेपदे' इति
कर्मकत्वात्सखीमिति कर्मत्वम् । 'सखी' इति च पाठः ।

लसन्नखादर्शमुखाभुजसित-

प्रमत्तवाणीमधुपाणिपल्लवम् ।

[illegible]

घन इति ॥ नलः समन्ता येऽप्यवना हनमन्महायज्ञानि नान-
वलम्बत एवशीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां तेषां मा-
न्द्रे मणिमण्डले रत्नमण्डले स्वरूपस्य स्थाकारस्य रेषा परमां गोभां
स्वालयणपरमां मर्यादां बाबलोस्य रेषया रिता प्रमिताः मेता-
चतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणापणां प्रतिविम्बदर्शनेनां मुद्रापणा
निष्फलीचकार । आदर्शकृतस्य रत्नेरेव कृतराक्षितं भावः । मन्त्र-
लमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः । तेन च रिताक्षित इति
तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवाचणेति 'तेन पित्तः' इति वेणव ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चल-

न्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदर्शि विस्तारितरत्नलोचनैः

परस्पररेणैव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्याघुर्व्योत्पाद्यमाना मुगस्य तेन नि-
रन्तरहर्षेण लोकेन तदीयानां नलीयानामाभरणानामपणाद्युति
संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलोकि किन्तु वि-
स्फारितानि प्रसारितकिरणानि स्वान्येव लोचनानि येषामेव विभूष-
विस्फारितैः रत्नलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्पर-
णान्योन्यस्य युतिरदर्शाव वि्लोकितेव । अन्योन्यशोभाविलोकना-
र्थमचेतनैरपि तेनैत्राणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्व-
विलोकिता । मण्डनमात्रं च सचित्तरत्नमित्यर्थः ॥

ततोऽनु वाष्ण्यनियन्तुकं रथं

युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथामूनुरिवाधिरूढवा-

न्सजन्मयात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वाष्ण्य-
यनामा नियन्ता सारथिर्यस्य । अथच—रूष्णः सारथिर्यस्य । तं
रथं किरीटवान्सहजकिरीटयोगात्किरीटनामा पृथामूनुरनुं इ-
वारूढवान् । किंभूतो नलोऽनुंनश्च—युधि क्षिता भद्रं प्रापिता
अरिक्षितिभृतां वैरिभृताणां जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन ।
क्षितवैरिभृताणां जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिभृताणां ज-
यन्तो रथा लक्षणया अर्थादित्वाद्वा महारथातिरथाधेरथप्रमुखा
योधा येनेति वा । अनुंनपक्षे—युद्धे हतोऽस्मिमन्युववादरिः शत्रु-
भूतः क्षितिभृद्राजा जयद्रथो येन । क्षितोऽरीणां कौरवाणां सं-
वन्धी राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनीं वधूमहन्ति जन्यो
वरस्तत्संवन्धिन्यां यात्रायां मुदितो हृष्टः । जन्या वरपक्षीयास्तैः
सह यात्रया वा हृष्टः । अथच—युद्धसंवन्धिन्यां विजययात्रायां
हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रायं निर्गम इत्यर्थः ।
वाष्ण्यः, वृष्णेरपत्यम्, 'द्वतश्चानिव' इति टङ् । नियन्तुकम्,
'नयन्तश्च' इति कर् ॥

१ 'जय सनाम्यलकार' इति जीवानु । २ 'परस्परं' इति पाठे
लुतोलेक्षा इति सुखावयोवा । ३ 'अभाषितिरलकारः । सा 'रत्नलोचन'
इति रूपकोत्तेजि सकर । तेन 'विभूषणानि रत्नलोचनैरन्योन्य पदयन्ती-
वाद्दृश्यन्त' इत्युपेक्षा व्यञ्जये' इति जीवानुः । ४ टीकापुल्लकेपु
क्षताः' इत्येव पाठः । नयापि प्राचीननृपुल्लकस्य 'क्षिता' इति पाठः-
नुरोधादित्येव इत्यम् ।

इत्यर्थो यस्य दर्शनाय पुराणागमप्रमाण-

विदर्शनामिदिदास वीक्षितुं

रसोदगादम्बरमस्तमुज्ज्वलम् ।

गृहाद्गृहादेत्य भूतप्रमाधना

वराजगजराजपथानयाधिरूढः ॥

विदर्शयति ॥ जग रथागोष्ठानन्तरं विदर्शयति ।
रूपिजनस्वरूपस्य रम्येणाम्बरमः सुन्दरतारं एव नलं
प्रकाशमानं मूर्तं अद्भुतरूपं सा तं नलं शोभा-
रागाभिपुष्टिकोमलं शिशु विदोषेण दृष्टुं इत्यन्वयः
मन्यो गृहाद्गृहाद्यागम्य निमग्नमन्यान्नाययान्तं
राजयन् । नवोगातेऽप्यधिकं अनुनिर इत्यर्थः ।
गंमुकम् । मतां अपि तद्दर्शनाभिलाषना इति नलः ।

अजानती कापि विलोकनोन्मुक्ता

समीरभूतार्धमपि स्तनांशुकम् ।

कुचेन तस्मै चलत्स्फोतेपुरः

पुराङ्गना मदलकुम्भसंभृतिम् ॥

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोन्मुक्ता मन्त्र-
भूतार्धं कम्पितार्धमपि स्तनांशुकं चोदकाय इत्यम् ।
नल्यनावृण्वती कापि पुराङ्गना चलने वराजोन्मुक्ता
लाय पुरोऽग्रभागे कुचेन कृत्वा मदलकुम्भस्य मुप-
पपूर्णकुम्भस्य संभृति संभारमुत्पन्नकरोत् । नलस्य
चेतनस्याप्यनुरागोन्पादना, कुचस्यानिमोर्द्धनमेव
वरस्य च पुरः पूर्णकुलशङ्कतेन शुभाय भवति । तस्मै
मभिप्रैति म संप्रदानम्' इति समदानम् ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्कतो

जवाद्दुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

विपज्य हरैर्लुटितैस्तर्कितैः

कृतं कयापि क्षणलानमोक्षणम् ॥

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः समागच्छन्ति नलं

दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनायैवेत्यम् ।
काशाजवाद्देगादुदन्त्योक्षितस्य करस्य सुवर्ण-
प्रभागे कङ्कणालये भूषणे विपज्य वेगाभितार-
तैश्चिन्तैर्हारैर्नलं विलोकनमादत्तैरज्ञातविच्छेद-
नीयमुक्ताफलं कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । सा नल-
वा । लाजोक्षणं कृतम् । अन्यस्मिन्निमित्तादित्यम् ।
क्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि क्षणं तद्भक्त्यर्थं कृतम् ।
मानया, 'णिचश्च' इति कर्मणिप्राये क्रियाफले मानये-
तरस्याम्' इत्यत्र 'अभिवादिदशोरात्मनेपदे' इति इ-
कर्मकत्वात्सखीमिति कर्मत्वम् । 'सखी' इति च नलः ।

लसन्नखादर्शमुखाम्बुजसित-

प्रमृन्वाणीमधुपाणिपल्लवम् ।

1. *Pharmaceuticals* (1997) 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 84

घन इति ॥ नलः समन्ता येऽपघना हनमन्तकाशानि नान-
वलम्बत पृथ्वीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां घने गा-
न्द्रे मणिमण्डले रत्नसङ्घे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेषां परमा गोभां
स्वलावण्यपरमां मर्यादां वावलोक्य सेवया चित्ताः प्रमिष्टाः सेवा-
चतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणापेक्षा प्रतिविम्बदर्शनाय मुहुरापेक्षा
निष्फलीचकार । आदर्शकृत्यस्य रजरेव कृतत्वादिनि भासः । मङ्ग-
लमादशं इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः । तेन च विलोकिन इति
तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवाचणेन 'तेन चित्ताः' इति चणप ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चल-

न्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदर्शि विस्तारितरत्नलोचनैः

परस्पररेणैव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्याघुट्योत्पाद्यमाना सुवस्य तेन नि-
रन्तरहर्षेण लोकेन तदीयानां नलीयानामाभरणानामपेक्षाद्युतिः
संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलोकि किंनु नि-
स्फारितानि प्रसारितकिरणानि रत्नान्येव लोचनानि येषामेवमपि ।
विस्फारितैः रत्नलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्पर-
णान्योन्यस्य द्युतिरदर्शाव विलोकितेव । अन्योन्यशोभाविलोकना-
र्थमचेतनैरपि तैर्नैराणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्व-
विलोकिता । मण्डनमात्रं च सचित्ररत्नमित्यर्थः ॥

ततोऽनु वाष्ण्येयनियन्तृकं रथं

युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथामनुरिवाधिरूढवा-

न्सजन्मयात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वाष्ण्ये-
यनामा नियन्ता सारथिर्यस्य । अयच—कृष्ण. सारथिर्यस्य । त
रथ किरीटवान्सहजकिरीटयोगान्किरीटनामा पृथासूनुरजुन इ-
वारूढवान् । किंभूतो नलोऽजुनश्च—युधि क्षिता भद्र प्रापिता
अरिक्षितिभृतां वैरिभृताणां जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन ।
क्षितवैरिभृतासौ जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिभृताणां ज-
यन्तो रथा लक्षणया अर्जुनादित्वाद्वा महारथातिरथाधेरथप्रमुखा
योधा येनेति वा । अजुनपक्षे—युद्धे हतोऽस्मिमन्युवधादरिः शत्रु-
भूतः क्षितिभृद्राजा जयद्रथो येन । क्षितोऽरीणां कौरवाणां सं-
वन्धी राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनी बधूमर्हति जन्मो
वरमत्संवन्धिन्या यात्राया मुदितो हृष्टः । जन्मा वरपक्षीयान्ते.
सह यात्रया वा हृष्टः । अयच—युद्धसंवन्धिन्या विजययात्रायां
हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थः ।
वाष्ण्येय, वृष्णेनपत्यम्, 'इतश्चानिज' इति टक् । नियन्तृकम्,
'नद्युतश्च' इति कप् ॥

१ 'अथ समाध्यलकार' इति जीवानुः । २ 'परस्पररेणैव' इति पाठ
नुमोत्रेभा इति सुखाद्ययोधा । ३ 'जयापचित्तरकार' । सा 'रत्नलोचन'
इति रूपमोत्रेति सकारः । तेन 'विभूषणानि रत्नलोचनैरन्योन्य पदमन्ती-
वाद्युदयन्त' इत्युत्रेक्षा व्यन्यवे' इति जीवानुः । ४ दीक्षापुलकेषु
क्षताः' इत्येव पाठः । तथापि प्राचीननृपपुनकस्य 'क्षिता' इति पाठा-
नुरोधेति हतम् ।

इति नो तस्मैदन्तेन पुराणीयव्रजमात्र-

विदर्भनाम्निदिवस्य वीक्षितं

रसोदयादामरसममुज्ज्वलम् ।

गृहाद्गृहादेत्य भुनप्रमाधना

वराजगजानपथानयाविकम् ॥

विदर्भेति ॥ अथ गगोऽज्ञानन्तर विदर्भे

कुण्डिनरूपस्य स्वयंस्थापमम्. सुन्दरतारं पुर
प्रकाशमानं मूने द्युताकरं वा न न न ले
रागाभिर्गुणितो रंशिरु त्रिदोषेण द्रु तदनक
मणो गृहाद्गृहादेत्यामस्य निमग्नस्यागातकस्य
गजयन् । तगोमानेऽप्यधिक शुभ्रिर् इत्यर्थः ।
गंमुकम् । तयो अपि तद्दर्शनायेमागता इति नर

अजानती कापि विलोकितोन्मुक्ता

समीरधूताधर्मपि स्तनायुक्ता

कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत्पुरः

पुराङ्गना मङ्गलकुम्भमभ्युत्तिम् ।

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकितोन्मुक्ता अ
धूताधर्म कम्पनाधर्मपि स्तनायुक्तं चोत्कार
नलनाट्यपनो कापि पुराङ्गना चलते स्तनायु
लाय पुरोऽग्रभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भम्
पपूर्णकुम्भस्य संभृतिं संभारमुदानकरोत् । अ-
चेतनस्याप्यनुरागोत्पादना, कुचस्त्वानिर्गन्तव्यं
वरस्य च पुरः पूर्णकुलसदृशनं शुभाय भवति । तस्मै
समिप्रेति स संप्रदानम्' इति संप्रदानवन् ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्कतो

जवाद्दुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

विपश्य हारैरुदितैरतर्कितैः

कृतं कयापि क्षणलाजमोत्राद्

सखीमिति ॥ सोऽय नलः समागच्छन्ति
दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनायैव
काशाजवाद्देगादुदस्तस्योदितस्य करस्य सुवर्ण-
ग्रभागे कङ्कणारये भूषणे विपश्य वेगाभिर्गतव-
तैर्विद्युद्देहैर्नलविलोकनरसादतिर्कितैरतर्कितैः
दीपमुक्ताकले. कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । अ-
वा । लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमणीयत्वात्
क्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि क्षण तद्गमनस्य
मानवा, 'णिकश्च' इति कत्रेमिप्राये किमकले दन्ते
तरस्याम्' इत्यत्र 'अस्मिन्नादिदशोरात्तनेपदे' इति
कर्मकत्वात्सखीमिति कर्मत्वम् । 'सखी' इति व

लसन्नखादर्शमुखाम्बुजसिन्ध-

प्रमृनवाणीमधुपाणिपङ्कजम् ।

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे

प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

इति ॥ तद्युवतीनां सन्तुहो यौवनमेव यियासतो वरया-
र तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि
किभूतम्—नखा एवादशाः, सुखान्येवाश्वजानि, लि-
स्तूनाणि पुष्पाणि, वाण्य एव मधूनि, पाण्य एव पल्ल-
वितरयोगः समाहारो वा । लसन्तः स्फुरत्कान्तयो नखा-
यस्य तत् । एवविधपुरनारीदरानाङ्गमीषाणिग्रहो नि-
शुभायैव भवितेति तस्य बुद्धिरभूदिति भावः । अनि-
ज्ञातां सूचितम् । 'दद्याज्यादरादिदरानं शुभावहम्'
न्तराजग्रन्थे ज्ञातव्यम् । भारोप्यनाणस्य प्राधान्याजज्ञिरे
वचनम् ॥

करस्य ताम्बूलजिघत्सुरेफिका

विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजता-

-रूपेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

ते ॥ एफिका कापि विलासिनी पुरनारी करस्य ताम्बूलं
क्षयितुमिच्छुः सती करस्य लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप ।
विलोचने विषये एकाग्रं तत्परे विलोचनोत्पले यस्याः
न्यूलभ्रान्त्या कमलं मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः । कथेव—मुख-
जति विद्यमाने कमलस्य द्वितीया राजता तया जाता या
लयेय । उत्तमेन मन्मुलेन सहैतत्स्पर्धत इति कीधादिव
ल निक्षिप्तमित्यर्थः । नलसोन्दर्योनितायदर्शनेन विमन-
॥ जिघत्सुः 'लुप्तसन्तोषस्तु' इत्यदर्थेस्लादेशः, 'घस्तु'
इत्येतस्माद्वा सञ्ज्ञतात्तु । 'न लोका' इति पटीनिषेधा-
जिघत्सुरिति द्वितीयायाश्च 'द्वितीया' इति योगवि-
मानः ॥

कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने

समाज एवोपपतेः समीयुषः ।

पुनं सवित्रं परिस्मृनाहसै-

स्तदा तदालोकनमन्यभूयत् ॥ ७८ ॥

इति ॥ कयापि स्वेरिष्या वीक्षया वरदत्तेन विमनस्के
रसान्तरे लोचने यस्यास्तिमनाजं प्रवक्तु एव सतीयुष
लोपपतेः सवित्रं वरदत्तं वीक्षितुमिच्छेत् तदनेन विद्या-
मयमेव एव तां लोचनेन विमनस्के वरदत्तं वीक्षितु-
मिति सवित्रं यथा तस्य स्वस्वव्यवहारात् । वरदत्ते
विमनस्के वीक्षितुमिच्छेत् तदा तस्य वीक्षितुमिच्छेत्
परा वरदत्तेन वीक्षितुमिच्छेत् (७८ ॥ ७८ ॥) इति चेत्
न तु विमनस्के वीक्षितुमिच्छेत् तदा तस्य वीक्षितुमिच्छेत्
विराजते तस्य ७८ ॥

विष्णुन्या विनिनेषीरणां

रुपानयोपयां दधती इति ॥

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं

न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

दिदृशुरिति ॥ नलं दिदृशुः, अत एव दर्शनानुरागवशेन वि-
गतपद्मसंकीर्णं वीक्षणे विशिष्टं नेत्रे यस्याः सा । तथा—नृणां
भूलोकवासिनामयोग्या दिव्या तनुश्रियं दधती अस्या काचित्तारी
इत्थं प्रासदेवाङ्गनाम्नापि दर्शनेनैतुस्त्रयावदाग्रमात्रेणैव यद्यस्या-
न्महीमस्पृशत्तावता केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् । अप्सर
सोप्यनिमेषनेत्रा मनुष्यान्तर्हो देवैकभोग्यां कायकान्ति मिश्राणाः
केवलं पदैकदेशेनापि भूमिं न स्पृशन्ति । इयं तु निर्निमेषदर्शनी-
स्तुक्तराद्रुष्टादिमात्रेण स्पृशती तेनैव धर्मेण तत्तुल्या नाभूत् ।
अन्यत्सर्वं सादृश्यमेवेत्यर्थः । अप्सरोभवदिति चिन् । अप्सर-श-
ब्दस्य बहुवचने अन्यथा इत्यपेक्षया भवदित्येकवचनमपि युक्तम् ।
आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकतासनाः । एताः स्त्रियां ऋग्वे
स्युरेकवचेष्वुत्तरं व्रजन् ॥ इति वचनादेकवचनान्ताप्सरः शब्दा-
च्चिन् । बहुजनपृष्ठवर्तिनो भित्तिनादिबहिर्हिता वा पादाङ्गुष्ठमात्रेण
भुजं स्पृशन्तः प्रोक्तमिताज्ञाः पद्मन्तीति दिदृशूणां स्वभावः ॥

विभूषणसंमनसंशनापितैः

करप्रहारैरपि धुननैरपि ।

अमानमनः प्रसभं पुरापरा

सखीषु संमापयतीव संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अरान्त इत्येव शरीरमप्येभमानं समदं शरी-
रमानादधिकमानं पश्यन्मिथं नानुशंसन् प्रमोदं विभूषणानां
समनसं शनने तस्य मन्दनं गणितम्, तस्य मन्दनं गणितमिति
प्रत्येकं कथं विषयेऽपि तदेव मरुतारैरपि पूरैरपि तच्छरीरक-
मनैश्च पुत्रा प्रमनं वत्, शरीरं स्वमतीतं पुरा ममापयति प्रा-
प्तमिति । मिथं येन समनसं शनन् शरीरं तावती, परि-
मिष्टतन्मूषणं विमदं शनन् समनसं येन, तथा—अप्यदने हनु-
लादयमाशेषुनादि बहिर्य मन्दिनं मद्रागं शरीरं शरीरादेन
मरुतैर्धुनयेन नानं वत् इति च तं चिन्ते सति । नानुशंसन्ता-
रानादधिकमानं शनन् इति चेत् न । पुरा ममापयति प्रा-
प्तमिति चेत् न । इति चेत् न ।

विष्णुन्या विनिनेषीरणां

वर्तननीलान्मुरहेन किं दग्धा

विनिनेषानि विमनीरभवतुः ।

अपि पुत्री दग्धेननन्यदेवतां

न देव ते सुदुर्गुणैर्गीद्व्याम् ॥ ८१ ॥

वर्तननीलान्मुरहेन किं दग्धा विनिनेषानि विमनीरभवतुः ।
अपि पुत्री दग्धेननन्यदेवतां न देव ते सुदुर्गुणैर्गीद्व्याम् ॥ ८१ ॥
वर्तननीलान्मुरहेन किं दग्धा विनिनेषानि विमनीरभवतुः ।
अपि पुत्री दग्धेननन्यदेवतां न देव ते सुदुर्गुणैर्गीद्व्याम् ॥ ८१ ॥

घन इति ॥ नलः समस्ता येऽपघना हस्तमस्तकाद्यङ्गानि तान-
वलम्ब्य एवशीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां घने सा-
न्द्रे मणिमण्डले रत्नसङ्गे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेखां परमां शोभां
स्वाभाव्यपरमां मर्यादां बावलोक्त्य सेवया वित्ताः प्रसिद्धाः सेवा-
चतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणार्पणां प्रतिबिम्बदर्शनार्थं मुकुरार्पणां
निष्फलीचकार । आदर्शकृतस्य रत्नैरेव कृतत्वादिति भावः । मङ्ग-
लमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः । तेन च विलोकित इति
तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवाचणेति 'तेन वित्तः—' इति चणप् ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चल-

न्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदर्शि विस्तारितरत्नलोचनैः

परस्परेणेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्याधुव्योत्पाद्यमाना मुद्यस्य तेन नि-
रन्तरहर्षेण लोकेन तदीयानां नलीयानामाभरणानामर्पणाद्युतिः
संस्तानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलोकि किंतु वि-
स्तारितानि प्रसारितकिरणानि रतान्येव लोचनानि येषामेवंविधैः ।
विस्तारिते, रत्नलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्परे-
णान्योन्यस्य द्युतिरदर्शां विलोकितेव । अन्योन्यशोभाविलोकना-
र्थमचेतनैरपि तैर्नैराणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्व-
विलोकिता । मण्डनमात्रं च खचितरतमित्यर्थः ॥

ततोऽनु वाष्पेयनियन्तृकं रथं

युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथामुरिवाधिरूढवा-

न्सज्जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वाष्पे-
यनामा नियन्ता सारथिर्यस्य । अथच—कृष्ण, सारथिर्यस्य । तं
रथं किरीटवान्महजकिरीटयोगाकिरीटनामा पृथामुरिजेन इ-
वारूढवान् । किन्तु नलोऽनुनश्च—युधि क्षिता भङ्ग प्रापिता
अतिमिथुना वैरिभृपाणां जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन ।
विजयैरिभृपाणां जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिभृपाणा ज-
यन्तो रथा लक्षणया जयभ्रातृव्यान् महास्थानिरधारधरप्रमुखा
शोभा येनेति वा । अनुनश्च—युद्धे हतोऽस्मिन्नुववादिरः शत्रु-
भूत इतिभृपाणा जयद्रथो येन । जिनोऽर्पणां कौरवाणा सं-
जयन्तो राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनां वधूमर्हति जन्यो
वस्त्र नवनिस्त्रया यात्राया मुदितो दृष्टः । जन्या वरपक्षीयान्नैः
सह वस्त्रया वा दृष्टः । अथच—युद्धमंत्रनिवन्त्या विजययात्राया
दृष्टः । तथा—मुदितं मण्डितं । वर्यायात्रायं निगंत इत्यर्थः ।
यस्मिन् नृपोऽप्यस्य, इत्यत्रान्वयः' इति दृष्टः । नियन्तृकम्,
'नन्दनम्' इति क्तः ॥

ततोऽनु वाष्पेयनियन्तृकं रथं युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः । नृपः पृथामुरिवाधिरूढवा-
न्सज्जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

इदानीं वरसंदर्शनाय पुरनारीसंभ्रमम्—

विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वीक्षितं

रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलम् ।

गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रसाधना

व्यराजयन्नाजपथानथापिक्व

विदर्भेति ॥ अथ रथारोहणानन्तर विदर्भे

कुण्डितरूपस्य स्वर्गस्याप्सरसः सुन्दरार्थं पुर-
प्रकाशमानं मूर्तं शृङ्गाररूपं वा त नलः ।
रागासिद्धिहेतोर्वीक्षितुं विशेषेण द्रष्टुं धृतप्रसाधना
सत्यो गृहाद्गृहादेत्यागत्य निसर्गारम्यान्नाजपथान्
राजयन् । तद्योगात्तदप्यधिकं युशुभिर इत्यर्थः ।
यमुक्तम् । सर्वा अपि तददर्शनायमागता इति भावः

अजानती कापि विलोकनोत्सुका

समीरधूतार्धमपि स्तनांशुकम् ।

कुचेन तस्यै चलतेऽकरोत्पुरः

पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसंभृतिम् ॥

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोत्सुका न-
धूतार्धं कम्पितार्धमपि स्तनांशुकं चोलकाम्यं
नलस्यावृण्वती कापि पुराङ्गना चलते
लाय पुरोऽग्रभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य
पपूर्णकुम्भस्य संभृतिं संभारमुपदामकरोत् ।
चेतनस्याप्यनुरागोत्पादना, कुचस्यातिसौन्दर्यमिति
वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभाय भवति । तस्मै
मभिप्रेति स संप्रदानम्' इति संप्रदानत्वम् ॥

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्कतो

जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

विपज्य हारैश्चुटितैरतिक्रितैः

कृतं कयापि क्षणलाजमोक्षयत् ।

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः समागच्छन्तं नलं

दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शयमानया
काशाज्जवाद्गृहादुदस्तस्योक्षितस्य करस्य
ग्रभागे कङ्कणायै भूपगे निपत्य वेगाविरतया
तैश्चिह्नैर्हारैर्नलविलोकनरमादनां किरणैः किरणैः
दीपमुक्ताफलेः कृत्वा क्षण क्षणमात्रम् ।
वा । लाजमोक्षय कृतम् । अन्यरमतेति भावः
क्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षयमपि क्षणं तद्वन्मोक्षय
मानया, 'पिचश्च' इति कर्मणिप्रत्यये किरणैः किरणैः
तरस्याम्' इत्यत्र 'अभिरादिशोभानेने' इति
कर्मकृत्वा सखीमिति कर्मत्वम् । 'मन्त्रो' इति

लसन्नसादर्यमुत्तमानुजम्भितम्

नलस्य लोचनीयवशादपि

येयास्तलस्य नृपस्य जजिरे

प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

इति ॥ तद्युवतीनां मनुहो यौवतमेव प्रियामनो वरया-
त तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमलद्रव्याणि
किंभूतम्—नखा पृष्ठादशां, मुखान्येवास्तुजाति लि-
प्सुनालि पुष्पाणि, वाप्य एव मधूनि, पायन एव पल-
रितरोगः ममाहारो वा । लसन्त स्फुरन्कास्तयो नया-
यस्य तन् । एवंविधपुरनागदशेनाद्वैनीपाणिग्रहो लि-
पुनादेव भगिनेति तस्य दुद्विरभूदेति भाव । अनि-
तामा सूचितम् । इत्याज्यादनादिदशानां शुभावहम्
साराजग्रन्थे ज्ञातव्यम् । आरोग्यमागम्य प्राधान्याजजिरे
चितम् ॥

हरस्यताम्वलजिधन्तुरेकिका

विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निविक्षेप मुखद्विराजता-

-रूपेव लीलाकमलं विलामिनी ॥ ७७ ॥

॥ ७७ ॥ एकिका कापि प्रियामिनी पुराणा वस्य ताम्बुद
क्षयिपुमिचु मनी हरस्य लीलाकमल मुखे निविक्षेप ।
विलोकने विषये पुराणे तस्ये प्रियेचनोपदे वस्या
वृत्तान्तया कमल मुखे निविक्षमित्यर्थः । रुदेव—मुख
जलि विद्यमाने वसत्यत्र द्वितीया राजता तथा जाता या
स्येव । उत्तमेन मनुमुनेन सत्तत्त्वज्ञान इति प्रोक्तमित्य-
ल निविक्षमित्यर्थः । मन्त्राद्विज्ञानतत्त्वज्ञानेन विमत
। जिधन्तु, 'पुनर्मनोदेष्ट' इत्येवमन्त्रादेः । तन्त्र-
रूपेणमात्र मन्त्रादु । न लीला—हस्त पदातिपदा
विषयुजति दिवावापायू । प्रीतिरा ज्ञान प्रीतिरा-
स्य ॥

कथापि श्रीशिवमनस्कृतोचने

ममाज एरोपपतेः मनीपुषः ।

धनं सविन परिश्रमभाते-

अशा ममाजकथापि एव ॥ ७८ ॥

॥ ७८ ॥ कथापि श्रीशिवमनस्कृतोचने
ममाज एरोपपतेः मनीपुषः ।
धनं सविन परिश्रमभाते-
अशा ममाजकथापि एव ॥ ७८ ॥
॥ ७८ ॥ कथापि श्रीशिवमनस्कृतोचने
ममाज एरोपपतेः मनीपुषः ।
धनं सविन परिश्रमभाते-
अशा ममाजकथापि एव ॥ ७८ ॥

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं

न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

दिदुभुरिति ॥ नलं दिदुभु, अन एव दशानानुरागवशेन वि-
गतपद्ममंकोचे व्रीक्षणे विनिष्टे नेत्रे यस्या सा । तथा—नृणां
भूलोकवाणिनामयोग्या दिव्या तनुश्रिय द्रव्यो अस्या काचित्तारी
इत्थं प्रातडेवाप्तनान्यापि दग्गेनैस्तुक्तावदानमात्रेणैव यद्यस्या-
न्महोन्नरवृत्तत्वात् केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् । अप्सर
नोप्सलिमेवनेत्रा मनुप्रातर्हो देवकनोग्या कायकान्ति विभ्राना,
केवलं पदैकदेगेनापि भूमि न दृष्टान्ति । इत्थं तु तिनिमेवदग्गेनो-
स्तुक्तावापुष्टादिमात्रेण दृष्टततो तेनैव धर्मेण तनुल्या तानूत् ।
अन्त्यमर्षं माद्व्यनेवेत्यर्थः । अप्सरोभवदेति स्मि । अप्सर-ता-
वस्य बहुवचि जन्मा इत्येवमन्त्रावतिनिवेकवचनमपि युक्तम् ।
आप सुमनसो वरां अप्सर लिप्तासनाः । पुता विरा यदुजे
स्तुकेवेस्तुक्ता वरम् । इति वचनादेकवचनान्ताप्सर मन्दा-
विश । बहुजनवृष्टवर्तिनो मित्रादेव्यवहेता या पादापुष्पाणेन
मुनं नृगन्तः नैकमिताताः पदमन्त्रेण दिदुभुता स्वभायः ॥

विभूषणध्वंसनशंभनापितैः

कम्पद्वाग्गिरे भुननैरपि ।

अमाननननः त्रयनं पुगपरा

नखांशु मंभावरतीव मंनदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति । 'वसन्त इत्येवमन्त्रावतिनिवेकवचनमपि युक्तम् ।
कम्पद्वाग्गिरे भुननैरपि ।
अमाननननः त्रयनं पुगपरा
नखांशु मंभावरतीव मंनदम् ॥ ८० ॥

॥ ८० ॥ विभूषणेति ।
कम्पद्वाग्गिरे भुननैरपि ।
अमाननननः त्रयनं पुगपरा
नखांशु मंभावरतीव मंनदम् ॥ ८० ॥

घन इति ॥ नलः समस्ता येऽपवना हन्तमन्मकाद्यन्तानि तान-
वलम्ब्यत एवशीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां घने सा-
न्द्रे मणिमण्डले रत्नसङ्घे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेषां परमां शोभां
स्वलावण्यपरमां मर्यादां वाचलोक्य सेवया वित्ताः प्रमिद्धाः सेवा-
चतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणापेक्षां प्रतिविम्बदर्शनार्थं मुकुटापेक्षा
निष्फलीचकार । आदर्शकृत्यस्य रत्नरेव कृतत्वादिनि भावः । मन्त्र-
लमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः । तेन च विलोकित इति
तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवाचणेति 'तेन वित्तः~' इति चणप् ॥

व्यलौकि लोकेन न केवलं चल-

न्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदर्शि विस्तारितरत्नलोचनैः

परस्पररेणेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्याधुव्योत्पाद्यमाना मुच्यते तेन नि-
रन्तरहर्षेण लोकेन तदीयानां नलीयानामाभरणानामपेक्षाद्युतिः
संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलौकि किन्तु वि-
स्फारितानि प्रसारितकिरणानि रत्नान्येव लोचनानि येषामेवंविधैः ।
विस्फारितैः रत्नलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्पर-
णान्योन्यस्य शुतिरदर्शाव विलोकितेव । अन्योन्यशोभाविलोकना-
र्थमचेतनैरपि तेनैव प्राणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्व-
विलोकिता । मण्डनमात्रं च खचितरत्नमित्यर्थः ॥

ततोऽनु वाण्यनियन्तुकं रथं

युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथामनुरिवाधिरूढवा-

न्सजन्मयात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वाण्य-
नयनामा नियन्ता सारथिर्यस्य । अथच—कृष्णः सारथिर्यस्य । तं
रथं किरीटवान्सहजकिरीटयोगात्किरीटनामा पृथामनुरजुन इ-
वारूढवान् । किंभूतो नलोऽजुनश्च—युधि क्षिता मन्त्रं प्रापिता
अरिक्षितिभृता वैरिनृपाणां जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन ।
क्षितवैरिनृपश्चात्सा जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिनृपाणां ज-
यन्तो रथा लक्षणया अश्वश्रित्वाद्वा महारथानिरथार्थप्रमुखा
योधा येनेति वा । अजुनपक्ष—युद्धे हतोऽस्मिमन्युवधादरिः दातु-
भूतः क्षितिभृद्राजा जयद्रथो येन । त्रितोऽरीणां कौरवाणां सं-
वन्शी राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनीं बध्मर्हति जन्यो
वरन्मन्वंन्निन्यां यात्रायां मुदितो हृष्टः । जन्या वरपक्षीयान्तैः
सह यात्रया वा हृष्टः । अथच—युद्धमन्वंन्निन्यां विजययात्रायां
हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रार्थं निर्गतं इत्यर्थः ।
वाण्यनः, वृष्णेरपत्यम्, इत्यन्वयः इति टक् । नियन्तुकम्,
'नयन्तुश्च' इति कप् ॥

१ 'अत्र मनाच्यकार' इति जीवानु । २ 'परस्परैव' इति पाठे
एतेनैव इति सुखावयवोऽयम् । ३ 'अमाप्यचकार' । ना 'रत्नलोचन'
इति दृष्टेरेति नकारः । तेन 'विभूषणानि रत्नलोचनरत्नान्य' पदमन्ता-
नादुदन्तं इत्युपेक्षा व्यन्ते' इति जीवानु । ४ 'वीक्षापुनर्वपु
क्षतः' इति पाठः । तदपि प्राचीनमुद्रमुद्रमन्त्र जिना' इति पाठान-
नुसृत्य इत्यर्थः ।

इदानीं वरमन्दनार्थं पुरनारीयमन्त्रम्—

विदर्भनाम्रस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं

रसोदयादम्बरसप्तपुञ्जम् ।

गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रसावना

व्यराजयन्नाजपथानयाविभ्र

विदर्भेति ॥ अथ रथाग्रेहगान्तर विदन्ते

कुण्डनरूपस्य स्वर्गस्याम्बरम् । सुन्दरनामं पञ्च
प्रकाशमानं नृत्यं शृङ्गाररूपं वा तत्तत्तत्
रागानि शृङ्गिहेतोर्वाञ्छितुं विनोपेयं द्रष्टुं यदम्बरम्
मन्यो गृहाद्गृहादेत्यागम्य निसर्गस्थानात्रावगम्य
राजयन् । तत्रोगात्तेऽप्यधिकं शुशुभिर इत्यर्थः ।
यमुक्तम् । सर्वा अपि तद्वर्णनार्थमागता इति न

अजानती कापि विलोकनोन्मु

समीरभूतार्धमपि लनांशुकं

कुचेन तस्य चलतेऽकरोत्पुः

पुराङ्गना मद्गलकुम्भमभूतिम् ।

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनो मुक्ता कान्
भूतार्धं कल्पितार्धमपि लनांशुकं चोदकम्
नलनाभृषवती कापि पुगङ्गना चलने
लाय पुरोऽप्रभागे कुचेन कृत्वा मद्गलकुम्भम्
पपूर्णकुम्भस्य संभृतिं संभारमुददानकरोत् ।
चेतनस्याप्यनुरागोत्पादना, कुचन्यातिनैर्नन्दनैः
वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभाय नवति ।
ममिदंति स संप्रदानम्' इति संप्रदानम् ।

सखीं नलं दर्शयमानयाङ्कितो

जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कने

विपज्य हारैरुदितैस्तकिनैः

कृतं कयापि क्षणलानमोभ्र

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः सनातनमोभ्र
दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शयमानया
काशाजवाद्गैगादुदस्तस्योदितस्य करस्य नलस्य
प्रभागे कङ्कनालये भूषणे विपज्य वेगाजिवाद्गैगा
तैश्चिह्नैर्हारैर्नलविलोकनस्याद्वनकिंनरजानव
दीयमुक्ताफलैः कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । प्र-
वा । लानमोक्षणं हनम् । अन्यरमजिवाजि
क्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि क्षणं तद्गनकर
मानया, 'गिचश्च' इति कर्मणिप्राये क्रियाङ्के
तरस्याम्' इत्यत्र 'अभिवादिदशोरामनेव' इति
कर्मकृत्वाप्यसीमिति कर्मत्वम् । 'मौक्त' इति व

लसन्नखादर्शमुखाम्बुजसि

प्रमृन्वाणीमधुपाणिपट्टम् ।

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे
प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

अदिति ॥ तद्युवतीनां समूहो यौवतमेव यियासतो वरया-
स्य तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि
। किभूतम्—नखा एवादर्शाः, मुखान्येवाश्वजानि, सि-
प्रसूनानि पुष्पाणि, वाण्य एव मधूनि, पाण्य एव पल-
हृत्तेरतयोः समाहारो वा । लसन्त स्फुरत्कान्तयो नखा-
णि यस्य तत् । एवविधपुरनारीदर्शनाग्नैमीपाणिग्रहो नि-
म शुभायैव भवितेति तस्य बुद्धिरभूदिति भावः । अति-
तासां सूचितम् । 'दध्याज्यादर्शादिदर्शनं शुभावहम्'
मन्तराजग्रन्थे ज्ञातव्यम् । आरोप्यमाणस्य प्राधान्याजज्ञिरे
बुवचनम् ॥

करस्थताम्बूलजिघत्सुरेकिका
विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।
मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजता-
रूपेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

ति ॥ एकिका कापि विलासिनी पुरनारी करस्थ ताम्बूल
भक्षयितुमिच्छुः सती करस्थ लीलाकमल मुखे निचिक्षेप ।
लविलोकने विषये एकाग्रे तत्परे विलोचनोत्पले यस्या-
ताम्बूलभ्रान्त्या कमल मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः । कथेव—मुख-
राजनि विद्यमाने कमलस्य द्वितीया राजता तथा जाता या
उत्पलेव । उत्तमेन मन्मुखेन सहैतत्स्पर्धत इति क्रोधादिव
मल निक्षिप्तमित्यर्थः । नलसौन्दर्यानिशयदर्शनेन विमन-
ता । जिघत्सु, 'लुप्तसुनोर्घस्तु' इत्यर्घस्तलादेशे, 'घस्तु'
इत्येतस्माद्वा सङ्गताद् । 'न लोका' इति पथिनिषेधा-
जिघत्सुरिति द्वितीयायाम् 'द्वितीया' इति योगवि-
त्तात् ॥

कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने
समाज एवोपपतेः समीयुषः ।
घनं सविधं परिरम्भसाहसै-
स्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥

ति ॥ कयापि वीक्षया वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्क
पयान्तरे लोचने यस्यास्मिन्समाजे जनसह एव समीयुषः
नलोपपत्तेर्जातस्य परिरम्भ आतिङ्गनविषये साहसेनिषिधा-
प्रपत्तेर्न ॥ तदा तदा नलविनोदजनमये तदालोकन नल-
न नितरा सविधं यथा तयान्वनृपतातुनूतम् । जारङ्ग-
विषया आतिङ्गनैर्वेदधानासया गत नमन्यमानासयाये ।
तदा यथाचित्तमपि (प्रवृत्त २०२७) आतिङ्गन-
न नु निरन्तरमिति वा । विवकासवत्साहसिनो जना-
भजनसाधे नमस उत ॥

दिदभुरन्या विनिनेषीक्षणां
नुगामयोण्यां दधती तनुधियम् ।

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं
न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

दिदभुरिति ॥ नल दिदभु, अत एव दर्शनानुरागवशेन वि-
गतपक्षमसकोचे वीक्षणे विशिष्टे नेत्रे यस्याः सा । तथा—नृणां
भूलोकवासिनामयोग्यां दिव्यां तनुधिय दधती अन्या काचिन्नारी
इत्थ प्राप्तदेवाङ्गनासास्यापि दर्शनैस्तुक्तयापदाग्रमात्रेणैव यद्यस्या-
न्महीमस्पृशत्तावता केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् । अप्सर
सोप्यनिमेषनेत्रा मनुष्यान्हीं देवैकभोग्यां कायकान्ति विभ्राणाः
केवलं पदैकदेगेनापि भूमि न स्पृशन्ति । इयं तु निनिमेषदर्शनो-
त्सुकतयाङ्गुष्ठादिमात्रेण स्पृशती तेनैव धर्मेण तत्तुल्या नाभूत् ।
अन्यत्सवं सादृश्यमेवेत्यर्थः । अप्सरोभवदिति द्विवः । अप्सर-श-
ब्दस्य बहुत्वेपि अन्या इत्यपेक्षयाभवदित्येकवचनमपि युक्तम् ।
'आप सुमनसो वर्षा अप्सर सिकतासमा । एताः स्त्रियां बहुत्वे
स्युरेकत्वेऽप्युत्तर त्रयम् ॥' इति वचनादेकवचनान्ताप्सर-शब्दा-
च्चिवः । बहुजनपृष्ठवर्तिनो भित्त्यादिव्यवहिता वा पादाङ्गुष्ठमात्रेण
भुवं स्पृशन्त प्रोन्नमिताङ्गा पश्यन्तीति दिदक्षणां स्वभावः ॥

विभूषणसंसनशंसनापितैः
करप्रहारैरपि धूननैरपि ।
अमान्तमन्तः प्रसभं पुरापरा
सखीषु संमापयतीव संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अपरान्त करणे शरीरमभ्येऽमान्तं समद शरी-
रमानादधिकमान प्रहिरवम्वित नलदर्शनज प्रमोद विभूषणाना
समनस्य शयने तत्र मण्डन गलितम्, तत्र मण्डन गलितमिति
प्रत्येक कथने विषयेऽपिर्देनं करप्रहारैरपि धूननैरपि तच्छरीर-
म्पनैश्च कृत्वा प्रमन यदा करेण नमसोपु पुरा संमापयतीव प्रा-
विशदिव । विधित्त येन सन्दन-व्यपन्न, करेण नाटने, पतित-
विस्तृतभुषणादिमवेदनाय कम्पते चेति, तथा—अन्यदपि कुम्-
लादायमाङ्गोभूमादि करेण मन्वित सङ्कलाकरेण करताडन
करहृत्तैर्धूननेध्रान्तनोन्वत इति च लोचिनी रिति । नलदर्शनानु-
रागादतिपिनवस्कान्ता जाता इति भावः । पुरा संमापयतीति
'पुरि लुर चान्ते' इति लट् ॥

विभूषणभ्रंश सन्देन किमिति न ज्ञापित इत्यत आह—

वर्तननीलान्गुरहेव किं दृग्वा
विलोक्षमाने विमनीय-द्रवुः ।
अपि धुनी दग्नेनमन्तचेतनां
न तेन ते शुश्रुतुर्मुगीदृग्वा ॥ ८१ ॥

वर्तन्तेति ॥ नलदर्शने मन्तचेनो जना मुगीदृग्वा दृग्वा क-
र्तव्यं वर्तननीलान्गुरहेव अन्तमुपगम्यते दग्नेन दग्ना येन
नल दिनेक्षने मन्त वल्लभिमन्तमुपगम्यते दग्नेन दग्ना येन
दृग्वा किं नृपसमन्तं शुश्रुतुः । शुश्रुतु इति २०२७ ॥

लसन्नखादशमुखाम्बुजमिव
प्रमृन्वणीमधुपाणिपङ्कजम्

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे

प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

इति ॥ तद्युवतीनां सन्महो यौवतमेव यियासतो वरया-
। तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि
कैभूतम्—नखा एवादशाः, सुखान्येवास्तुजानि, सि-
सूनानि पुष्पाणि, वाप्य एव मधूनि, पाण्य एव पल-
रितरयोगः समाहारो वा । लसन्तः स्फुरत्कान्तयो नखा-
यस्य तत् । एवंविधपुरनारीदर्शनार्जुनीपाणिग्रहो नि-
शुनायैव भवितेति तस्य बुद्धिरभूदिति भावः । अति-
तासां सूचितम् । 'दद्याज्यादनादिदर्शनं शुभावहम्'
तराजग्रन्थे ज्ञातव्यम् । आरोप्यमाणस्य प्राधान्याजज्ञिरे
चनम् ॥

हरस्ततामूलजिघत्सुरेफिका

विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजता-

-रूपेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

त ॥ एफिका कापि विलासिनी पुरनारी करस्य तामूल
क्षयितुमिच्छुः सती करस्य लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप ।
विलोकने विषये एकाग्रं तत्परे विलोचनोत्पले यस्या-
मूलध्रान्त्या कमलं मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः । कपेय—मुख-
जलि विद्यमाने कनकस्य द्वितीया राजता तथा जाता वा
स्येव । उत्तमेन मन्मुखेन सहैतत्स्पर्धत इति शोभादिव
ल निक्षिप्तमित्यर्थः । नलस्योन्दर्यानिशयदर्शनेन विमन-
। जिघत्सुः, 'लुप्तसर्पोऽस्तु' इत्यदर्थेस्लादेशः, 'प्रस्तु-
त्येतस्माद्वा सन्नन्तादु । 'न लोका—'इति पटीनिषेधा-
जिघत्सुरिति द्वितीयायाम् 'द्वितीया' इति योगप्रि-
माणम् ॥

कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने

समाज एवोपपत्तेः समीयुषः ।

यनं सविशं परिरम्भमाहसै-

सदा तदालोकनमन्भूयत ॥ ७८ ॥

ति ॥ कयापि स्पर्शित्वा वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्क-
यान्तरे लोचने यस्यास्मिन्मनाज्जलतः एव समीयुष-
लोचनेनोत्पलेन पलेरन्तः प्रविष्टेन विषये स एव निचिक्षे-
यान्ते एव तदा गतिरिति यत्तन्मते तदालोकनं सदा-
। तित्वा सविशं यथा यथावत्पश्यन्तुमुह्यन् । परिरम्भ-
यसं यतिप्रवेष्टव्यं यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा ।
सो यत्तन्मते सदा (७८ । ७७७७७७) यत्तन्मते
न उ लोचनमिति वा । यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा
यत्तन्मते सदा ॥

मिथुन्या विनिमेषोऽर्था

नृपानयोग्या दयसी उत्तरिन् ।

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं

न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

दिदृशुरिति ॥ नलं दिदृशुः, अत एव दर्शनानुरागवशेन वि-
गतपद्मसंकोचे वीक्षणे विशिष्टे नेत्रे यस्या सा । तथा—नृणां
भूलोकवासिनामयोग्यां दिव्या तनुत्रियं दधती अन्या काचित्तारी
इत्थं प्राप्तदेवाङ्गनासास्यापि दर्शनौत्सुक्यात्पदाग्रमात्रेणैव यद्यस्या-
न्महीमस्पृशत्तावता केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् । अप्सर-
सोऽप्यनिमेषनेत्रा मनुष्यान्तर्हा देवैकभोग्या कायकान्ति मिश्राणाः
केवलं पदैकदेशेनापि भूमि न स्पृशन्ति । इयं तु निनिमेषदर्शनो-
त्सुकतयाङ्गुष्ठादिमात्रेण स्पृशती तेनैव धर्मेण तत्तुल्या नाभूत् ।
अन्यत्सर्वं सादृश्यमेवेत्यर्थः । अप्सरोऽभवदिति चिः । अप्सर-श-
ब्दस्य बहुवचि अस्या इत्यपेक्षयाभवदित्येकवचनमपि युक्तम् ।
आप सुमनसो वपां अप्सरः सिरुतासमाः । एताः स्त्रियां बहुव-
च्युरेकवैऽप्युत्तर त्रयम् ॥' इति वचनादेकवचनान्ताप्सर शब्दा-
च्चि । बहुजनपृष्ठवतिनो भित्तिविश्रवहिता वा पादाङ्गुष्ठाग्र-
मुनं स्पृशन्तः प्रोन्नमिताद्वाः पश्यन्तीति दिदृक्षणां स्वभावः ॥

विभूषणसंसनशंसनार्पितैः

करप्रहारैरपि धूनैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रसभं पुरापरा

सखीषु संमापयतीव संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अवरान्त रूपे शरीरमभ्येक्ष्यमानं संमदं शरी-
रमानादभिरमानं परिहरन्ति नलदर्शनज प्रमोद विभूषणानां
समनस्य श्रमने तत्र मग्धन गतिम्, तत्र मग्धन गतिमित्येति
प्रत्येक वचने विषयदर्शनेन दर्शयति तत्तद्विषय-
भवेन एव सा प्रमन इति । सोऽस्य समीपे पुरा समापयतीव प्रा-
विशति । मिथि येन सन्दनं सन्दनं, कृपा ताजो, पति-
मिच्छन्विभूषणादिमदेदनाद इत्यनेन धर्मे, तथा—अन्यदपि मुख-
लाशमनाशेभूनादि अस्मिन् यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा
करद्वारेभूनेन नमोऽस्तु इति वा यत्तन्मते सदा । न नृपाना-
रताद्विनिमेषमन्ता एव इति न । पुरा समापयतीव
पुरे एव यत्तन्मते सदा ।

विभूषणप्रसा सन्दनं विनिमेषोऽर्था

वर्तनर्तालान्तरहेन किं दद्या

विरोकनाने विमनोऽभवत्तुः ।

अपि दुती दर्शनमन्तयेनमां

यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा ॥ ८१ ॥

यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा
यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा
यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा
यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा यत्तन्मते सदा

यन इति ॥ नलः समन्ता येऽप्यना हस्तमन्त्रकाद्यज्ञानि तान-
वलम्बत एवंशीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां धने सा-
न्द्रे मणिमण्डले रत्नसङ्के स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेखां परमां शोभां
स्वलावण्यपरमां मयादां वावलोक्य सेवया विष्ठाः प्रसिद्धाः सेवा-
चनुरा नापितादयस्तेषां दर्पणार्पणां प्रतिविम्बदर्शनार्थं मुकुरार्पणां
लिङ्गलीचकार । आदर्शकृत्यस्य रवेरेव कृतत्वादिनि भावः । मङ्ग-
लमादयो इति बुद्ध्या तदेपेण आनीतः । तेन च विलोकिन इति
तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवाचणेति 'तेन विच्छः' इति चणप् ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चल-

न्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदशि विस्तारितरत्नलोचनैः

परस्पररेणैव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती आधुन्योपायमाना सुख्य तेन नि-
रन्तरहपेण लोकेन तदीयानां नलीयानामभरणानामपेणाद्युतिः
संस्थानविशेषे स्थापनजलिता शोभा केवलं न व्यलोकि किंतु वि-
स्तारितानि प्रसारितकिरणानि स्वान्येव लोचनानि येषामेवंविधैः ।
विस्तारितैः रथलोचनैः कृत्वा वा । अचेननैविभूषणैरपि परस्पर-
णान्योन्यस्य युतिरदर्शवि विलोकिनेव । अन्योन्यशोभाविलोकना-
र्थमचेननैरपि तन्नेत्राणि प्रसारितानित्यर्थः । आभरणशोभा सर्व-
विलोकिता । मण्डनमात्रं च सूचितरत्नमित्यर्थः ॥

ततोऽनु वाग्धेयनियन्तुकं रथं

युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथामनुरिवाधिरुढवा-

न्मज्जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वाग्धे-
यानां नियन्ता सारथियेन्य । अथच—कृष्णः सारथियेन्य । तं
रथं किरीटवान्महत्किरीटयोगाकिरीटवानां पृथामनुरितेन इ-
कारुढवान् । विभूतो नलोऽनुनश्च—युधि क्षिता भद्रं प्रापिता
अनेक्षितिवृत्तां धेनुवृत्तां जयन्तो जयदानारोऽपि रथा येन ।
क्षितधेनुवृत्तां जयद्रथो वन्येति वा । क्षिता धेनुवृत्ताणां ज-
यन्तो रथा लक्षणया अनेक्षादेवाद्वा महारथानिरथाधेरथप्रमुखा
देशा येनेति वा । अनुनश्च—युद्धे हतोऽस्मिन्पुत्रादुरिः शत्रु-
भूतः क्षितिवृत्ताः जयद्रथो येन । क्षितोऽर्जुनां कौरवाणां सं-
घातः रथः जयद्रथो येनेति वा । तथा—जतां वधूमहेति जन्यो
रन्तमवधिगताः सारथाः सुदितो दृष्टः । जन्या वरपश्रीयार्जः
सह यत्प्रसा वा दृष्ट । अथ—युद्धमवधिगतां विजययात्रायां
दृष्टः । अथ—मुकुटं लभितम् । वरयात्रायां निगेन द्रव्यैः ।
वर्णैः, वृणैः, रत्नैः, दनैः, धानैः इति दृष्टः । नियन्तुकम्,
'नृप' इति कम् ।

ततोऽनु वाग्धेयनियन्तुकं रथं
युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।
नृपः पृथामनुरिवाधिरुढवा-
न्मज्जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

इदानीं वरसंदर्शनार्थं पुरतर्गिषं प्रवृत्तम्—

विदर्भनाम्निदिवस्य वीक्षितुं

रसोदयादप्सरसस्तमुजम् ।

गृहाद्गृहादेत्य वृत्तप्रसाधना

व्यराजयन्नाजपथानवाकिम्

विदर्भेति ॥ अथ रथारोहणादन्तरं त्रैलोक्यं
कुण्डिनरूपस्य स्वर्गस्याप्सरसः मुक्तानां न
प्रकाशमानं मूर्तं शृङ्गाररूपं वा तं तं
रागाभिनिविष्टैर्होतावीक्षितुं विदोपेन द्रष्टुं यत्नम्
मत्स्यो गृहाद्गृहादेत्यागत्य लिमंगस्यान्तरागम्य
राजयन् । तद्योगात्तेऽप्यधिकं शुश्रूषन् इव
यमुक्तम् । सर्वा अपि तद्दर्शनार्थमागता इत्येव

अजानती कापि विलोकितोन्मु-

समीरयुतार्थमपि स्नानांशुम्

कुचेन तस्मै चलतेऽक्रोशतः

पुराङ्गना मङ्गलकुम्भमनुमृतिम्

अजानतीति ॥ नलस्य विदोक्तोन्मुक्त
धृतार्थं कम्पिताधेमपि स्नानांशुकं चोदकम् ।
नयनावृण्वती कापि पुराङ्गना चलते
लाय पुरोऽप्रमाणं कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भ
पपूर्णकुम्भस्य संचृतिं संनानुरादानक्रोशते ।
चेतनश्लाघ्यनुरागोपादना, कुचस्यातिमन्दरं
वरस्य च पुरः पूर्णकुलनदर्शनं शुभाय नयेत् ।
मन्त्रियेति स संप्रदानम्' इति संप्रदानम् ।

सर्लां नलं दर्शयमानयाङ्कितो

जवादुदन्तस्य कस्य कस्य

विपश्य हरिस्तुष्टितैरार्कितः

कृतं कयापि क्षणशान्तो

सखीमिति ॥ मोक्षं नलः सन्तान्तरात्

दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदत्तवत्
शान्ताजवाद्गजादुदन्तलोहिततन्य कस्य
प्रमाणं कङ्कणस्य भूषणं विपश्य तेषां
नेष्टिदेहोर्नलं विरोधनरमादुत्तरादुत्तरादुत्तरा
दीयमुक्ताकृतैः कृत्वा क्षणं अजानतम् ।
वा । लाजमोक्षणं कृतम् । अन्तरात्तैः
अजानतये मङ्गलकुम्भोक्षणमापि अने नलस्य
मानया, 'नियक्ष' इति कर्त्तव्यमिति विपश्य
नगस्यान् द्रव्यं प्रतिविदिदोऽप्येवमेव
कनेकवामध्यामिति कनेकम् । सखी इति

लमन्त्रत्यादग्मुत्ताम्बुत्राणि-

प्रजननार्थानवृत्ताभिरुजम्

विद्यासततस्य नृपस्य जज्ञिरे

प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

दिति ॥ तनुवर्तनां मनुहो यौवनमेव विद्यान्तो वर्या-
ल तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि
किंभूतम्—नखा पद्मादां, सुखान्वेषान्मुञ्जानि, लि-
प्रचूनाणि पुष्पाणि, वाण्य एव मधूनि, पाण्य एव पल्ल-
तरेतरयोग' ननाहारो वा । एतन्तु स्फुरत्कान्तयो नचा-
। यत् तत् । एवविषयपुरनारीदर्शनाज्ज्ञेनीपाणिप्रहो नि-
। शुभार्यैव भवितेति तस्य पुद्गिरभूदिति भावः । अति-
ताना युचितम् । 'द्विधाज्यादांविद्वरानं शुभावहम्'
तन्नाजन्त्ये ज्ञानव्यम् । आरोग्यसागस्य प्राधान्याजज्ञिरे
वचनम् ॥

करस्यताम्बूलजिघत्सुरेफिका

विलोकनंकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजता-

-रूपेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

नि ॥ एफिका कापि विलासिनी पुरनारी करस्य ताम्बूलं
नक्षत्रितुमिच्छुः सती करस्य लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप ।
'विलोकने विषये एकाग्रं तस्य विलोचनोत्पले दया
तन्मन्त्राख्या कमलं मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः । कथं—मुख
गजनि विषमने रमत्स्य द्वितीया राजता तथा जाता या
रमयेव । उत्तमेन मनुष्येन संहनरुपधनं इति श्रौतार्थि-
मत् निक्षिप्तमित्यर्थः । मल्लोन्दयात्तस्यदशनन विमल
। विधनुः, 'एदमनोर्धरु' इत्यर्धेयस्यादेशः, 'रन्तु
इत्येतस्माद्वा सन्नन्ताडु । 'न सोमा- इति पदानिभवा
, जिघत्सुरिति द्वितीयायाद् 'द्वितीया' इति योवाच-
मास ॥

कथापि वीक्षाविमनस्कलोचने

समाज एवोपपतेः समीपुषः ।

धनं सविभं परिस्मरन्तर्ध-

भदा नदातोक्तमन्यस्य ॥ ७८ ॥

नि ॥ कथापि सततपथा नदात्ता यादृशेव नदात्ते
रूपेनरीषोपपतेः समीपुषः समाज एवोपपतेः समीपुषः
धनं सविभं परिस्मरन्तर्ध- भदा नदातोक्तमन्यस्य ॥ ७८ ॥
नि ॥ कथापि सततपथा नदात्ता यादृशेव नदात्ते
रूपेनरीषोपपतेः समीपुषः समाज एवोपपतेः समीपुषः
धनं सविभं परिस्मरन्तर्ध- भदा नदातोक्तमन्यस्य ॥ ७८ ॥

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं

न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

दिदृशुरिति ॥ नलं दिदृशु, अत एव दर्शनानुरागवशेन वि-
गतपद्मसंकोचे वीक्षणे विरिष्टे नेत्रे यत्नाः सा । तथा—नृणां
भूलोकवासिनामयोग्यां दिव्या तनुश्रियं दधतां अन्या काचिन्नारी
इत्थं प्राप्तदेवाङ्गनासाभ्यापि दर्शनेनानुक्रयात्पद्ममात्रेणैव यत्ना-
न्महीनसृष्टगत्तावता केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् । अप्सर
सोप्यनिमेषनेत्रा मनुष्यान्हीं देवैकभोग्यां कायकान्ति विभ्राणाः
केवलं पदैकदेशेनापि भूमि न सृष्टवन्ति । इयं तु तिनिमेषदर्शनी-
स्तुक्नयापुष्टादिमात्रेण सृष्टतां तेनैव धर्मेण तनुत्या नाभूत् ।
अन्यन्मव नादृश्यमेवेत्यर्थः । अप्सरोऽभवदिति चि । अप्सर श-
ब्दस्य बहुवचने अन्या इत्यपेक्षयाभवदिति त्येकवचनमपि युक्तम् ।
आप मुमनसो वषां अप्सर निरुतासनाः । एतां सिनी यदुत्वे
सुरैकवेष्टुपुत्र वरम् ॥ इति वचनादेकवचनान्ताप्सरःसदृश-
श्चिव । बहुजनदृष्टवर्तिनो भित्तिविद्यमहिता वा पादापुष्टमात्रेण
भुवं सृष्टवन्तः श्रोतृनितादा पदमन्येति दिदृशुणा स्वभावः ॥

विभूषणमननशंसनापितैः

कग्रहरैरपि पुनरैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रथम पुगपरा

नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥

अन्यथा नदातोक्तमन्यस्य ॥ ७८ ॥

विभूषणमननशंसनापितैः

कग्रहरैरपि पुनरैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रथम पुगपरा

नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥
विभूषणेति ॥ अमान्तमन्तः प्रथमपुगपरा नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥

अन्यथा नदातोक्तमन्यस्य ॥ ७८ ॥

विभूषणमननशंसनापितैः

कग्रहरैरपि पुनरैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रथम पुगपरा

नर्वाडु संनारयतीति संमदम् ॥ ८० ॥

यन इति ॥ नलः समन्ता येऽप्यना तन्मन्त्राद्यन्तान्-
 यलम्बत एयंशीलानि तत्र विस्तानि तेषां विभूषणानां रणे मा-
 न्दे मणिमण्डले रत्नमण्डले स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेषां परमा शोभां
 स्वलावण्यपरमां मर्यादां वावलोक्य सोऽयं विताः प्रमिताः सेना-
 चतुरा नापितादयस्तेषां द्रव्यप्रापणं प्रतिविभूषणेनां मुकुटापणा-
 निष्कलीचकार । आदर्शकृतस्य स्मेरेण कृत्यादिभि भातः । मण्ड-
 लमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः । तेन च विभोक्तिरिति
 तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवाचणेति 'तेन विताः' इति 'चण' ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चल-

न्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदर्शि विस्तारितरत्नलोचनैः

परस्परणेव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्याघुट्योत्पाद्यमाना मुजस्य तेन नि-
 रन्तरहर्षेण लोकेन तदीयाना नलीयानामाभरणानामर्पणाद्युति-
 संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलोकि किमु वि-
 स्फारितानि प्रसारितकिरणानि रगान्येव लोचनानि येषामेति ॥
 विस्फारितैः रत्नलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्पर-
 णान्योन्यस्य धुतिरदर्शांश्च विलोकितेव । अन्योन्यशोभाभिलो क्त्वा-
 र्थमचेतनैरपि तैर्नैत्राणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्व-
 विलोकिता । मण्डनमात्रं च सचित्ररत्नमित्येव ॥

ततोऽनु वाष्ण्येनियन्तृकं रथं

युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथामूरिवाधिरूढवा-

न्सजन्मयात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वाष्ण्ये-
 यनामा नियन्ता सारथिर्यस्य । अथच—कृष्ण. सारथिर्यस्य । तं
 रथं किरीटवान्सहजकिरीटयोगात्किरीटनामा पृथामूरिजं इ-
 वारूढवान् । किभूतो नलोऽर्जुनश्च—युधि क्षिता भद्र प्रापिता
 अरिक्षितिभृतां वैरिप्राणां जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन ।
 क्षितवैरिप्राणां जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिप्राणां ज-
 यन्तो रथा लक्षणया अर्शआदित्वाद्वा महारथातिरथार्थप्रमुखा
 योधा येनेति वा । अर्जुनपक्षे—युद्धे हतोऽभिमन्युवधादरि. शत्रु-
 भूत. क्षितिभृद्राजा जयद्रथो येन । क्षितोऽरीणा कौरवाणा स-
 वन्धी राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनीं वधूमर्हति जन्यो
 परस्वत्सवंन्धिन्या यात्रायां मुदितो हृष्टः । जन्या वरपक्षीयास्तैः
 सह यात्रया वा हृष्टः । अथच—युद्धसंवन्धिन्यां विजययात्रायां
 हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रायं निर्गत इत्यर्थः ।
 वाष्ण्यः, वृष्णेरपत्यम्, 'इत्थानिज.' इति ढक् । नियन्तृकम्,
 'नयतश्च' इति कप् ॥

१ 'जय समाध्यलकार' इति जीवातुः । २ 'परस्परणेव' इति पाठे
 लुप्तोलेखा इति सुखावयोधा । ३ 'अर्वापत्तिरलकार.' सा 'रत्नलोचन'
 इति रूपशोभेति सकार । तेन 'विभूषणानि रत्नलोचनेरन्योन्य पश्यन्ती-
 वादृश्यन्त' इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते' इति जीवातुः । ४ टीकापुस्तकेषु
 क्षता' इत्येव पाठः । तथापि प्राचीनमूलपुस्तकस्य 'क्षिता' इति पाठा-

इदानीं रत्नमण्डलाः पुराणीमप्रवक्ष्या-

निर्भनाप्रतिदिवस्य शीघ्रं

रमोदयादभरसम्भुजम्

गुहाद्वारद्वारा धृतप्रसाधना

अपराजयत्राजपयानयाविक्र-

निर्भनेति ॥ अपराजयत्राजपयानयाविक्र-
 कृषिजनस्यस्य रमोदयादभरसम्भुजम्
 प्रकाशमानं मुनें यद्भारस्य या त नलः
 रामाभि इति केतो तं शिषु विशेषेण दृष्टुं तत्रमन्त्र-
 मन्त्रो मुनिरुदयादभरसम्भुजम्
 राजपत्न्यः । तयोर्मातेऽप्यधिकं शुश्रूषित इत्यर्थः ।
 पंशुकम् । यथा अपि तत्प्रशंसाप्रेमागत इति न

अजानती कापि विलोकनोक्तु

समीरभूतार्थमपि तन्नामुक्तु

कुचेन तस्य चलतेऽकरोत्पुः

पुरादना मदलकुम्भसंभृतिम्

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोक्तु-
 भूतार्थं कश्चिन्नाभमपि तन्नामुक्तु चोलकार-
 नलनानुपगती कापि पुरादना चलते वरया-
 लाय पुरोऽप्रनागे कुचेन कृत्वा नद-
 पपूर्णकुम्भस्य संभृतिं सभारमुदात्तकरोत् ।
 चेतनस्याप्यनुरागोत्पादना, कुचस्यातिमानन्द-
 वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभात् नवति ॥
 मभिप्रेति स संप्रदानम्' इति संप्रदानम् ॥

सर्षीं नलं दर्शयमानयाङ्कतो

जवाहुदस्तस्य करस्य कङ्कणे

विपज्य हरैरुदितैरतर्कितैः

कृतं कयापि क्षणलाजमोक्ष

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः समागच्छन्ते
 दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शनाथनेन
 काशाजवादेगादुदस्तस्योत्क्षिप्तस्य करस्य मुकु-
 तप्रभागे कङ्कणालये भूषणे विपज्य वेगाभिवादा-
 तैश्चिह्नैर्हार्तेनलविलोकरसदादत्तैरतर्कितैर्वि-
 दीयमुक्ताफलेः कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । क्षा-
 वा । लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमणीयत्व-
 क्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षयमपि क्षणं तद्भारमण्ड-
 मानया, 'णिचश्च' इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले तन्
 तरस्याम्' इत्यत्र 'अभिवादिदशोरात्मनेपदे' इति
 कर्मकत्वात्सखीमिति कर्मत्वम् । 'सखी' इति व

लसन्खादर्शमुखाम्बुजसित-

प्रमूनवाणीमधुपाणिपल्लवम्

यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे

प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतम् ॥ ७६ ॥

अदिति ॥ तद्युवतीनां सन्तो यौवतमेव यियामतो वर्या-
त्य तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसूचकमङ्गलद्रव्याणि
। किंभूतम्—नखा एवादृशा, मुखान्येवाभ्युजानि, लि-
प्रसूनानि पुष्पाणि, पाण्य एव मधूनि, पाण्य एव पल्ल-
वतरेतरयोगः समाहारो वा । लसन्तः स्फुरत्कान्तयो नखा-
ः यस्य तत् । एवंविधपुरनारीदर्शनाङ्गमीपाणिग्रहो नि-
रुभायैव भवितेति तस्य उद्विग्भूदिति भावः । अनि-
तानां सूचितम् । 'दध्यान्मादसोदिदं नं शुभावहम्'
रन्तराजग्रन्थे ज्ञातव्यम् । आरोग्यसाधनस्य प्राधान्याजज्ञिरे
वचनम् ॥

करस्थताम्बूलजिघत्सुरेफिका

विलोकनकाग्रविलोचनोत्पला ।

मुखे निचिक्षेप मुखद्विराजता-

-रूपेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

ते ॥ एफिका नापि विलासिनी पुरनारी करस्थ ताम्बूल
क्षयितुमिच्छुः सती करस्थ लीलाकमलं मुखे निचिक्षेप ।
विलोकने विषये एकाग्रं तत्परे विलोचनोत्पले यस्या
म्बूलान्तास्या कमलं मुखे निक्षिप्तमित्यर्थः । रूपेव—मुख-
राजनि विद्यमाने कमलस्य द्वितीया राजता तथा जाता या
स्तमेव । उत्तमेन मन्मुखेन सहैतत्सुपर्धत इति नोधात्रिव
रत्नं निक्षिप्तमित्यर्थः । नलमौन्दगान्तिरापदर्शनेन विमन-
ः । जिघत्सु, 'लुहसनीयस्तु' इत्यदेष्ट्वस्त्वादेशः, 'पस्तु'
इत्येतस्माद्वा सन्नन्तादुः । 'न लोका' इति परिनिषेधा-
विधयुरिति द्वितीयायाम् 'द्वितीया' इति योगवि-
नाम ॥

कयापि वीक्षाविमनस्कलोचने

समाज एवोपपतेः समीयुषः ।

धनं सविधं परिरम्भनाहसै-

लदा तदालोकनमन्यभूयत् ॥ ७८ ॥

ति ॥ कयापि ह्येदिष्या वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्के
यान्तरे लोचने यस्यास्तिमन्माने अवलट एव सनोद्युष
लोपपत्तेर्जायते परिरम्भेन अतिशयेन विषये सारमै निचिषा-
रूपेन एव तदा गेलविलोचनसमये तदालोकनं वाच-
जित्वा सविधं यथा तदात्यभूयत्तुमुक्तम् । करदृष्टि-
लोचो अतिशयेन दर्शयता यदा नलमभूत्तदानीं यदा
स वामपि वीक्षितुं (प्रवृत्तः कथं) अतिशयेन
न तु निमग्नस्ति न स । नलदर्शनादपि सविधो अत्य-
विमनः सत्य उक्तः ॥

दिद्विभुत्वा निनिनेपनीयतां

नृगानयोग्यां दधती उद्विग्नम् ।

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्महीं

न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७९ ॥

दिद्विभुत्वा ॥ नलं दिद्विभुः, अत एव दर्शनानुरागवशेन वि-
गतपद्मसंकोचे वीक्षणे विशिष्टे नेत्रे यस्या सा । तथा—नृगां
भूलोकवासिनामयोग्यां दिव्यां तनुधियं दधती अन्या काचिन्नारी
इत्थं प्राप्तदेवाङ्गनासान्नापि दर्शनोत्सुक्यात्पदाग्रमात्रेणैव यद्यस्या-
न्महीमस्पृशतावता केवलं तावन्मात्रेणैव नाप्सरोऽभवत् । अप्सर
सोप्यलिमेषनेना मनुष्यान्महीं दैवैकभोग्या कायकान्ति विभ्राणाः
केवलं पदैकदेशेनापि भूमिं न स्पृशन्ति । इयं तु निनिमेषदर्शनी-
स्तुक्तताहुष्ठादिमात्रेण स्पृशती तेनैव धर्मेण तत्तुल्या नाभूत् ।
अन्यत्सर्वं सादृश्यमेवेत्यर्थः । अप्सरोभवदिति चिः । अप्सरःश-
ब्दस्य बहुत्वेषि अन्या इत्यपेक्षयामभवदित्येकवचनमपि युक्तम् ।
आप सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकतासभाः । एताः स्त्रियां बहुत्वे
स्युरेकत्वेऽप्युत्तरं व्रजम् ॥ इति वचनादेकवचनान्ताप्सरःशब्दा-
च्चिः । बहुजनपृष्ठवतिनो मित्यादिष्ववहिता वा पादाहुष्ठादिमात्रेण
भुजं स्पृशन्तः प्रोक्षयिताम् पश्यन्तीति दिद्विभुत्वां स्वभावः ॥

विभूषणसंसनशंसनापिंतैः

करप्रहारैरपि धूनैरपि ।

अमान्तमन्तः प्रसभं पुरापरा

सखीषु संमापयतीव संमदम् ॥ ८० ॥

विभूषणेति ॥ अपरान्त रूपेण शरीरमभ्येक्षमान्त समदं शरी-
रमानादधिकमान प्रहिरवन्वित नलदर्शनं प्रमोदं विभूषणाना
समनस्य समने तत्र मण्डनं गतिवत्, तत्र मण्डनं गतितामिति
प्रत्येक कथने विषयेऽप्येवंतेनैः करप्रहारैरपि धूनैरपि तच्छरीरक-
मनेन एव तत्र प्रमनं यथा शरीरं समनस्य पुरा समापयतीव प्रा-
विशतिव । विचिन्तेन सादृश्यं यत्नं, ह्येव तापयते, पतित-
विस्तृतभूषणमभ्येक्षमानं कथयते चेति, तथा—अन्यदपि दृग्-
वाच्यमाद्रीधुनादि बहिरवन्वितं सद्यः शरीरं कथयते,
कथयते इत्यनेन ध्यानं नास्ति इति च संक्षिप्ते गतिः । नलदर्शनानु-
रताडिति विमनस्कत्वा जाता इति भावः । पुरा समापयतीव
'पुरे लुप्तं वाग्ने' इति लट् ॥

विभूषणश्रवाः सन्तेन विनिने न ज्ञाति दयनः साह—

वर्तमानान्मुद्वेगं किं दृशा

विलोकनानि विमनीव भूयतुः ।

अपि सुती दर्शनमन्तयेननां

न तेन ते सुदुस्तुर्नृगीदृशाम् ॥ ८१ ॥

वर्तमानेति । नलदर्शनेन नलं दर्शयते यथा सुदुस्तुर्नृगीदृशाम्
अपि सुती दर्शनमन्तयेननां कथयते इत्यनेन ध्यानं नास्ति इति च संक्षिप्ते गतिः । नलदर्शनानु-
रताडिति विमनस्कत्वा जाता इति भावः । पुरा समापयतीव
'पुरे लुप्तं वाग्ने' इति लट् ॥

यत इति ॥ नलः समन्ता येऽप्यना कलमन्त्राणां तान्-
पलम्यत एवसीत्यादि तत्र गितानि तेषां विभूषणानां येन सा-
न्द्रे मणिमण्डले रत्नगुह्ये स्वरूपस्य स्वाकारस्य मेधा परमा मोक्षा
स्यलाप्यपरमां मर्यादां प्राप्नोत्य मेधसा विता प्रमिता मेधा-
चतुरा नापिनादयस्तेषां दर्पणापेक्षां प्रतिप्रियदर्शनां मुकुटापेक्षा
निष्कलीचकार । आदर्शकृपय रत्नैश्च कृतमार्गिणि भावः । मन्त्र-
लमादयो इति बुद्ध्या तैर्दर्पणं प्रार्ततः । नेन च स्थितोक्तिः इति
तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवाचणेति 'तेन प्रित्त-~' इति चकार ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चल-
न्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।
अदशि विस्तारितरवलोचनः
परस्परणेन विभूषणरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्याधुमोपायमाना मुपस्य तेन नि-
रन्तरहर्षेण लोकेन तदीयानां नलीयानामाभरणानामपेक्षाद्युतिः
संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न यथोक्तिः किमु वि-
स्फारितानि प्रसारितकिरणानि स्यान्त्येव लोचनानि येषामेवमिह ।
विस्फारितैः रवलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्पर-
णान्योन्यस्य द्युतिरदर्शय विलोकितेन । अन्योन्यशोभाविशेषोक्ता-
र्थमचेतनैरपि तैर्नैत्राणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्वा-
विलोकिता । मण्डनमात्रं च न चित्तरत्नमित्येवं ॥

ततोऽनु बाष्पेयनियन्तुकं रथं
युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।
रुपः पृथामूरिवाधिरुद्धवा-

न्सजन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो रूपो बाष्पे-
यनामा नियन्ता सारथियस्य । अथच—कृष्ण सारथियस्य । तं
रथं किरीटवान्सहजकिरीटयोगात्किरीटनामा पृथामूरिजं द-
वारुद्धवान् । किभूतो नलोऽजुनश्च—युधि क्षिता मद्र प्रापिता
अरिक्षितिभृतां वैरिभृताणां जयन्तो जयद्रथारोहपि रथा येन ।
क्षितवैरिभृताणां जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिभृताणां ज-
यन्तो रथा लक्षणया अर्गभाविवादा महारथान्तिरथाधरधममुखा
यौधा येनेति वा । अजुनपक्षे—युद्धे हतोऽस्तिमन्युववाङ्गरे । रायु-
भूतः क्षितिभृद्राजा जयद्रथो येन । अतोऽरीणां कौरवाणां सं-
वन्धी राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जर्वा बधूमहंति जय्यो
वरत्नसंवन्धिन्यां यात्रायां मुदितो हृष्टः । जन्या वरपक्षीयान् ।
सह यात्रया वा हृष्टः । अथच—युद्धसंवन्धिन्या विजययात्रायां
हृष्टः । तथा—मुकुटेन मण्डितः । वरयात्रायं निर्गत इत्यर्थः ।
बाष्पेय', वृष्णेरपत्यम्, 'इतश्चानिज' इति टक् । नियन्तुकम्,
'नयन्तश्च' इति कप् ॥

१ 'जय नमाध्वर्यारः' इति जीवानु । २ 'परस्परणेन' इति पाठे
उनेत्रेक्षा इति सुखावयोधा । ३ 'जयप्रतिरङ्कारः । सा 'रवलोचन'
इति रूपलोचनेति सकारः । तेन 'विभूषणानि रवयोचनैरन्योन्यं पश्यन्ती-
वाट्यन्त्य' इत्युत्प्रेक्षा व्यच्यते' इति जीवानुः । ४ 'वीजापुनरुप-
क्षताः' इत्येव पाठः । तथापि प्राचीनम्पुस्तकस्य 'क्षिता' इति पाठः-
सुरोगादित्य इतम् ।

इति श्री कृष्णार्जुनसंवादे पुनर्वाणीप्रकरण-
निर्द्देशनाप्रतिदिवस गीष्मि
रमोदयादपरमममुत्तमम्
गुडादुदितं पुनप्रमावता
अपराजयत्राजयधानवाक्विम्

विद्महेति ॥ ७३ ॥ रागादिगान्तरा किञ्च
कुम्भिनस्यस्य स्वयं-वा-मस्य पुनर्गतां नृ-
प्रकाशमानं नृ-पुनारस्य ता न नृ-
रामानिदुष्टिभो गीष्मिदुष्टिभो नृ-पुनर्गतां नृ-
मयो गुणदेवतां यानय निषण्णं नृ-
गजान् । नृगोमानिदुष्टिभो गुणुतिर इदं
पुनर्गतां । यथा अपि तदर्थेनार्थमागता इत्येव

अज्ञानती तापि विलोकनोन्मुह
मर्मारभूताधिमपि तनाङ्कुर
कुचेन तसं चलनेज्जगोन्मुह
पुरादना मलकुम्भतंमुदि

अज्ञानतीति ॥ नटस्य विलोकनोन्मुह
पुनर्गतां कम्पितारंनपि लनायुक्तं कोटकाय
नयनापुनर्गतां तापि पुनर्गता चलने वापि
ताप पुनर्गतामो कुचेन कृत्वा नटकुम्भतं
पृष्णेकुम्भस्य संवृति सभागुनदानकरो ।
चेननसाप्यनुरागोन्पादना, पुनर्गता निर्वन्धने
वरस्य च पुरः पृष्णेकयशस्तनं पुनार नवने ।
मन्त्रिप्रति स संशदानम्' इति संशदानम् ।

सर्लां नलं दर्शयमानवाङ्कुरो
जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कने
विपश्य हारैरुदितैरतकिंनैः
कृतं कयापि क्षणलाजमोक्ष

सखीमिति ॥ मोक्षं नलः समागच्छते
दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदर्शयमानेन
काशाजवादेगादुदन्त्योन्क्षितस्य करस्य उ-
प्रभागे कङ्कगात्ये भूपगे विपश्य वेगाविवर-
तैर्दिशैर्होर्नैलविलोकनरमादुर्गतिरस्तके-
दीयमुक्ताफलं कृत्वा क्षण क्षणमात्रम् । इ-
वा । लाजमोक्षं कृतम् । अन्यरमनोकेन नृ-
क्षणमध्ये मौक्तिकमोक्षणमपि क्षणं तद्वन्धन-
मानया, 'गिचक्ष' इति कत्रोनिप्राये किराङ्क-
तरस्याम्' इत्यत्र 'अभिवादिदशोरा नवने-
कमेकवात्सखीमिति कमेत्यम् । 'महो' इत्येव

लसन्नखादर्शमुखाम्बुजक्षि-
प्रमूनवाणीममुपाणिपटुम् ।

घन इति ॥ नलः समन्ता येऽपवना हस्तमस्तकाद्यद्धानि तान-
वलम्बत एवंशीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां घने सा-
न्द्रे मणिमण्डले रत्नसङ्घे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेषां परमां शोभां
स्वलाघव्यपरमां मर्यादां वाचलोक्य सेवया वित्ताः प्रसिद्धाः सेवा-
चतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणापर्णां प्रतिविम्बदर्शनार्थं मुकुरापर्णां
निष्फलीचकार । आदर्शकृतस्य रत्नैरेव कृतत्वादिनि भावः । मद्र-
लमादर्श इति बुद्ध्या तैर्दर्पण आनीतः । तेन च विलोकित इति
तेषां सेवाचातुर्यम् । सेवाचणेति 'तेन वित्तः' इति चणप् ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चल-
न्मुदा तदीयाभरणार्पणाद्युतिः ।

अदर्शि विस्तारितरत्नलोचनैः

परस्पररेणैर्विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥

व्यलोकीति ॥ चलन्ती व्याघुव्योत्पाद्यमाना मुद्यस्य तेन नि-
रन्तरहर्षेण लोकेन तदीयानां नलीयानामाभरणानामर्पणाद्युतिः
संस्थानविशेषे स्थापनजनिता शोभा केवलं न व्यलोकि किंनु वि-
स्फारितानि प्रसारितकिरणानि रत्नान्येव लोचनानि येषामेवंविधैः ।
विस्फारितैः रत्नलोचनैः कृत्वा वा । अचेतनैर्विभूषणैरपि परस्पर-
णान्योन्यस्य द्युतिरदर्शां विलोकितेव । अन्योन्यशोभाविलोकना-
र्थमचेतनैरपि तैर्नैराणि प्रसारितानीत्यर्थः । आभरणशोभा सर्व-
विलोकिता । मण्डनमात्रं च सचित्ररत्नमित्यर्थः ॥

ततोऽनु वाष्ण्येयनियन्तृकं रथं

युधि क्षितारिक्षितिभृजयद्रथः ।

नृपः पृथामुनुरिवाधिरूढवा-

न्सजन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

तत इति ॥ ततो भूषणधारणादनु पश्चात्स नलो नृपो वाष्ण्ये-
यनामा नियन्ता सारथियस्य । अथच—कृष्ण. सारथियस्य । तं
रथं किरीटवान्सहजकिरीटयोगात्किरीटनामा पृथामुनुरनुं इ-
वारूढवान् । किंभूतो नलोऽनुंश्च—युधि क्षिता भद्र प्रापिता
अरिक्षितिभृतां वैरिभृताणां जयन्तो जयदातारोऽपि रथा येन ।
क्षितवैरिभृताणां जयद्रथो यस्येति वा । क्षिता वैरिभृताणां ज-
यन्तो रथा लक्षणया अर्शआदिवाढा महारथातिरथार्थप्रमुखा
योधा येनेति वा । अनुं पक्ष—युद्धे हतोऽस्मिन्नुचवावरिः शत्रु-
भूतः क्षितिभृद्राजा जयद्रथो येन । क्षितोऽर्गणा कौरवाणां सं-
वन्तो राजा जयद्रथो येनेति वा । तथा—जनीं वधूमर्हति जन्यो
परन्तम्वन्धिन्यां यात्रायां मुदिनो हृष्टः । जन्या वरपक्षीयान्.
मह यात्रया वा हृष्टः । अथच—युद्धम्वन्धिन्यां विजययात्रायां
हृष्टः । तथा—मुदितेन मण्डितः । वरयात्रार्थं निगम इत्यर्थः ।
वाष्ण्येयः वृष्णेऽपत्यम्, दत्तवानिजः' इति टक् । नियन्तृकम्,
'नयन्तृ' इति कप् ॥

१ 'जय मनावश्याय' इति जीवान् । २ 'यन्मयेय' इति पाठे
उनेत्रेज इति मुखावयोवा । ३ 'यावत्तिरङ्गारः' । मा 'स्वयेचन'
इति हज्येतेति मङ्गः । तेन विभूषणानि रत्नशेखरेभ्योऽप्य पदवन्तो-
नद्वन्द्वम्' इत्येवम् व्यनने' इति जीवान् । ४ वीकापुनकेयु
श्रुतः' इत्येवम् । नमस्ति प्राचीननृपुनस्य 'क्षिता' इति पाठः-
मुने मयिर्ध इत्यम् ।

इदानीं वरमन्दशोभायै पुरतारिषं प्रममाह-

विदर्भनामस्त्रिदिवस्य वीक्षितुं

रसोदयादप्सरसस्तमुज्जम् ।

गृहाद्गृहादेत्य धृतप्रमाथना

व्यराजयन्नाजपथानथाविक्रम

विदर्भेति ॥ अथ रथागेहणानन्तरं विदर्भेति

कुण्डिनरूपस्य स्वर्गस्याप्सरसः मुन्दनानां पुर

प्रकाशमानं मृतं शृङ्गाररूपं वा तं तं

रागामिवृद्धिहेतोर्वीक्षितुं विदर्भेण द्रष्टुं शक्तमव

सप्यो गृहाद्गृहादेत्यागम्य निमग्नस्यागम्य

राजयन् । तद्योगात्तेऽप्यधिकं शुशुनिर इत्यम् ।

यमुक्तम् । सर्वा अपि तददर्शनायमागता इति

अजानती कापि विलोकनोन्मुहा

समीरधृतार्धमपि स्तनांशुकं

कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत्पुः

पुराङ्गना मद्रलकुम्भसंभृतिः ।

अजानतीति ॥ नलस्य विलोकनोन्मुहा

धृतार्धं कम्पितार्धमपि स्तनांशुकं चोलकार्यं

नलनामधृष्वनी कापि पुराङ्गना चलते वरमा

लाय पुरोऽग्रभागे कुचेन कृत्वा मद्रलकुम्भस्य

पपूर्णकुम्भस्य संभृति संभारमुदानकरोत् ।

चेतनस्याप्यनुरागोन्पादना, कुचस्यातिमोन्दन

वरस्य च पुरः पूर्णकलशदर्शनं शुभाय भवति ।

ममिष्यति स संप्रदानम्' इति संप्रदानम् ।

सर्षां नलं दर्शयमानयाङ्कतो

जवाद्दुदस्तस्य करस्य कङ्कणे

विपज्य हारैस्तुष्टितैरतर्कितैः

कृतं कयापि क्षणलाजमोन्मुहा

सखीमिति ॥ सोऽयं नलः ममागच्छन्तेन

दर्शयमानया दर्शयन्त्या कयापि प्रदत्तमानया

काशाजवाद्गृहाद्दुदस्तस्योक्षितस्य करस्य मु

प्रभागे कङ्कणालये भूषणे विपज्य वेगाविश्रान्त

तैश्छिन्नैर्हारैर्नलविलोकरमदादनकिरत्नवर्जित

दीयमुक्ताफलेः कृत्वा क्षणं क्षणमात्रम् । इत्यम्

वा । लाजमोक्षं कृतम् । अन्यरमनेति

क्षणमर्थे मौक्तिकमोक्षमपि क्षणं नद्वन्द्वम्

मानया, 'णिचश्च' इति कर्मणिप्राये क्रियाङ्गे

तरस्याम्' इत्यत्र 'अभिवादिहोरात्तान्तेन

कर्मकच्चात्मखीमिति कर्मत्वम् । 'मत्वा' इत्येवम्

लसन्नखादर्शमुखाम्बुजसिः

प्रमुनवाणीमधुपाणिपङ्कजम्

नुरामम्, अत्राभिप्रायययीभावे 'अतः' इति टप् । नृजा,
दादिवाग्द ॥

यालेपुरनुप्रतीकनिलयालंकारसारप्रिया-

हंक्षुर्वचनुरामणीयकममूरालोक्य पौरप्रियाः ।

नन्दाः कुरुविन्दसुन्दरकरसानन्दनं सन्दनं

तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरिक्रीडाद्रिमिन्दोरिव ॥

इतीति ॥ अनू पौराणां प्रिया इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथास्कृति
धाभिप्रायमन्योन्यमालेषु. संवादं चकु. — कुरुविन्द-
प्ररागवत्सुन्दरौ रक्तौ करौ यस्या आनन्दनं वेगप्रत्यादिगुणयो-
दानन्दकारिणं सन्दनं रथमध्यास्य यतो गच्छतन्तस्य नलस्या-
प्रतीकं प्रत्यययं तिलय. स्थानं येषां तेषामलंकाराणां सारप्रिया
पद्योभया कृत्वा करसौन्दर्यादहमधिकमिति हस्तसौन्दर्यं वदति,
हस्तसौन्दर्यादहमधिकमिति करसौन्दर्यमित्येवं प्रत्येकमहकुर्वेद-
कारं कुर्वन्तुरामणोयकं शरीरसौन्दर्यमालोक्य सानन्दा हर्षपरा ।
इत्येव—पमरागवत्क्राकिरणस्य नन्दनयनमभिधाय मर्यादीकृत्य
त स्थितं नन्दनचनसमीपे स्थितं शतक्रतोहरिदिक्षु प्रावीदिक्षु
तस्याः क्रीडाद्रिसुदयाचलमधिष्ठाय गच्छत उदित्वरस्येन्दोरिव
तत्कायकान्ति विलोक्य यथा सानन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । चन्द्रो-
दये स्त्रीणां हर्षः । सन्दनम्, 'अधिशोऽ' इत्याधारस्य कर्मत्वम् ।
यतः, इण. शतरि रूपम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

यातः पञ्चदशः कृशेतररसस्वादाविहार्यं महा-

काव्ये तस्य कृतौ नैलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ कृशेतेरेणातिभूयसा रसेन स्वादावमृतरूपे
नलीयचरिते पञ्चाधिकानां दशानां पूरणः पञ्चदशः । 'स्वादौ'
इति भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिहपण्डितात्मज-
नारायणकृते नैपथीयप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः ॥

षोडशः सर्गः ।

वृत्तः प्रतस्थे स रथैरथो रथी

गृहान्विदर्माधिपतेर्धराधिपः ।

पुरोधसं गौतममात्मवित्तमं

द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

वृत्त इति ॥ अथो रथारोहणानन्तरं रथैः 'कुन्ता. प्रविशन्ति'
इतिवद्विभिः वृत्त. । तथा—रथी प्रशस्तरथोपेतः स धराधिपो
नलो विदर्माधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्थे ययौ । किंभूत — आत्मवि-

१ 'पौरस्थि.' इति पाठो जीवानुजननः । २ 'काव्ये तस्य हि वर-
सेनचरिते' इति जीवानुननत. पाठः ।

७५

तम प्रवृत्तानिमध्ये श्रेष्ठ गौतम गौतमगोत्रमेतन्नामानं वा पुरो यमं
द्विधा ग्राम्यां प्रकारान्यां पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा सपुत्र्य च विवाहका-
यंभार तस्मिन्नारोप्य वा गृहीतानि स्वीकृतानि द्रव्यक्षतपूर्णकल-
शादीनि मङ्गलानि येन । रथे. सह वर्तमानैः पुरुषैर्वा । प्रतस्थे,
'समप्रविश्यः स्थ.' इति तद् ॥

विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं

भृशावदातैः खनित्रासिभिर्गुणैः ।

मृगेक्षणानां समुपासि चामरै-

र्विभूषमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

विभूषणेति ॥ मृगेक्षणानां चानरधारिणीनां विधुप्रभैश्चन्द्रध-
वलैः । तथा—विभूषमानैश्चात्यमानैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समुपासि
योज्यते स्म । स्फुटमुपेक्षते—विभूषणानां रत्नलचितनिजमण्डना-
नामंशुषु किरणेषु प्रतिविम्बितैः । तथा—भृशावदातैरत्युच्चैः
स्वस्त्रिधिवसन्त्येवशीलैः श्रुतशीलसौन्दर्यादिभिर्गुणैरिव । प्रत्यक्षी-
भूतैर्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि विभूषणरश्मिप्र-
तिविम्बितानि । स्फुटं निश्चितम् । इन्द्रैश्चामरैरेव गुणैरिति वा ॥

परार्थ्येवैवाभरणैः पुरःसरैः

समं जिहाने निपधावनीभुजि ।

दधे सुनासीरपदाभिधेयतां

स रुदिमात्राद्यदि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥

परार्थ्येति ॥ निपधावनीभुजि नले परार्थ्यानि श्रेष्ठानि वेपा-
भरणानि रूपालंकारा येषां तै. पुर सरै. समं सह जिहाने चलति
सति स वृत्रशात्रव इन्द्रः सुनासीर इति पदस्याभिधेयतां वाच्यत्वं
यदि दधार तर्हि रुदिमात्रादधार, नतु शोभनं नासीरं सेनामुखं
यस्येति यौगिकतया, मुख्यवृत्त्या मुख्यया वृत्त्या नल एव दृश्यते,
नल्विन्द्रे त्रिविधाः शब्दाः—'केवलयौगिका', 'केवलरौदिका',
योगरूढाश्च । तत्र—पाचकाद्यो यौगिकाः, तैलपायिकाद्यो रौदि-
काः, आतपत्राद्यो योगरूढाः । तदेवमेतादृशाग्रेसराभावादिन्द्रस्य
सुनासीरपदवाच्यत्वं यद्यस्ति तर्हि रूढैव । व्युत्पत्त्या तु नल
एवोचितमित्यर्थः । इन्द्रादप्यधिको नल, तत्पुर.सराश्चेन्द्रपुर-
सरदेवेभ्योऽप्यधिका इति भावः । परार्थे भवानि, 'अर्धाद्यद्'
'परावराधमोत्तमपूर्वाच्च' इति यद् । शत्रुरेव शात्रवः । प्रज्ञादित्वा-
त्सार्थेऽण् । 'वृद्धधावा. सुनासीर' इत्यमरः ॥

नलस्य नासीरसृजां महीभुजां

किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया ।

अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा

चमूरजोमिश्रतमिस्रसंपदा ॥ ४ ॥

नलस्येति ॥ तथा वरस्य भैमीवरस्य नलस्य यात्रया । वरा वा
यात्रा तथा । रात्रावदीपि शुशुभे । किंभूतया—नलस्य नासीर-
सृजां सेनायानग्रेसरीभूतानां महीभुजां रात्रौ किरीटरत्नैः स्वेनैवा-
न्धकारनिराकरणात्पुनरुक्ता व्यर्थीकृता दीपा यस्यां तथा । तथा—च-

१ 'स्वभूषणाशु' इति पाठो जीवानुसुखावधोधातंनतः ।

मञ्जस्य मधुसूदनम् । रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विनते ॥
इति । तथा—यथा स्त्रिया अघातिधानिनि पातरुतिनाशिनि
यमुनागद्गौघयोयोगे संगमे प्रयागाग्रे माघ मन्त्रे मकरस्थे
रवौ माघे मास्यविच्छेदेन ज्ञान कृत, मास्य नलस्य पतयालुभि-
रतिचञ्चलैः शितिसितैः कृष्णधवलैश्चामरैर्नन्त्रेण चामरैर्नन्त्र-
व्यापाररूपैश्चामरैः स्त्रीराट् स्त्रीराज्ये स्याद्वेदिति मन्महे ।
राजा हि कृष्णधवलैश्चामरैर्वीज्यते । प्रयागे माघज्ञानजन्यमुकु-
तास्त्री राजत्वं प्राप्नोति तत्र ज्ञानेन । 'मितामिति तु यं ज्ञान
माघमासे युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥'
इति वचनात् । स्त्रीषु श्रेष्ठा सैव भवेदित्यर्थः । अयं च कटाक्षेयां
पश्यति सा तु सर्वाभ्योऽप्यधिका । साच भैम्येव नान्या ।
भैम्या च प्रयागे सकलमाघज्ञानफल लब्धम् । भैमीमदृशी कापि
कुत्रापि नान्तीति भावः । ज्येष्ठीति, ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता पार्ष्णमासीति
'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणि वृद्धिः । तद्युक्तमामाभिधायित्वेऽपि
'सास्मिन्पार्ष्णमासी—' इत्यादिना ज्येष्ठ इत्येव भवति । 'ज्येष्ठी'
इति पाठे वृद्धभावश्चिन्त्यः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् द्वयभाव-
कथंचित्समर्थनीयः । 'स्त्रीराट्' इति संबन्धपट्टया निर्धारणसमस्या
वा समासः । पृथग्वा पदम्—राजैव सा स्त्रीत्यर्थः । 'कालभावा-
ध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा एकमेनाम्' इति देशश्चाकर्मकाणां कर्मसंज्ञो
भवतीति वक्तव्यम्' इति वचनान्माघस्य कालवाचित्वाकर्मत्वे
धातोः कर्मणि विहितेन तडा तस्यामिहितत्वान्माघः सन्ने इति
प्राप्ते माघमिति द्वितीया चिन्त्या । अत्रार्थे हरदत्तमिश्रे—'गाति-
बुद्धिः' इत्यादिसूत्रे 'अकर्मकाणामिति कालभावाध्वदेशव्यतिरिक्त-
कर्मरहितानाम्' इत्यर्थो ग्राह्यः—इति सिद्धान्तितम् । एवं 'ल. कर्म-
णिच—' इत्यादावपि यत्राकर्मकग्रहणं तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेनात्र
माघस्य कर्मत्वे 'सन्न' इति लिट् सिद्धो भवति । यद्वा—मा जघं
यस्यां क्रियायां यथातथा ज्ञाताया मम सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वमनो-
रथसिद्धिर्भवत्विति संकरष्येत्यर्थः । 'कलुषं वृजिनैनोघम्' इत्य-
मरः । यमुनागद्गते पूर्वनिपातानियमः । पूर्ववत्परिहरणीयः ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात्सौभाग्यमत्राखिल-
क्षोणीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्गुत्तवृत्तक्रमैः ।

किंचास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासंभूतये लग्नकं

देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणितेशीर्वचः ॥ ९० ॥

वैदर्भीति ॥ हे सत्यः, तस्य नलसंबन्धीनि वृत्तान्यधीतानि
यानि वृत्तानि पद्यानि तेषां क्रमेर्नलविषये कविभिः कृत्तरसदादि-
निश्च पठितैः कार्यं । तस्या भैम्या वृत्तरनीतैः सकलद्वीपाधिराजे-
न्द्रदेवेन्द्रादिविपुलपरित्यागरूपस्य चरित्रस्य क्रमैः परिपाटी-
भिर्वा । कृत्वा वैदर्भ्यां भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य कलना-
ज्ज्ञानादखिलक्षोणीचक्रे शतक्रताविन्द्रेऽस्मिन्नले सौम्यसन्धिसकल-
वरप्रेमास्पदत्वादिलक्षणं सौभाग्य निजगदे स्पष्टं कथितम् । निश्चि-
तमस्मानिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयमिन्द्रादीन्परित्यज्य यस्मा-
देनमवृत्त, तस्मादयमेव सुभगतमो नान्य इति सर्वानिश्चितमि-
त्यर्थः । भैमीकृतात्रलविषयविपुलानुरागस्याद्वीकरणदेतोस्तस्या एव

वृत्तस्य भूतस्य च धु. प्री. ॥ १० ॥ ३३८ ॥
तस्य चरित्रस्य क्रमैः । तेषांप्रसिद्धा ये वृत्तप्रमाणैः
भैम्या अ. गे. ३. १५ ॥ ३३८ ॥ ३३८ ॥
सकलसौभाग्यनिधानमिति संपां पुरनाकवितमिति न
मुग्धोऽर्थः । वैदर्भ्यां विपुलानुरागेण नलस्य वत्त (वत्त,
वा । किं चान्यत्र—अस्माकमयमास्माकं य वानां नोत्त
मन्मसाद्वर्तनीति भूः भैमी तस्याः सुभगता सौभाग्य
तत्र उत्पत्तये महाममृज्यर्थं वा । इन्द्रस्यावरणेन वा
भावेन प्रसादितया संतोषितया शच्या विश्राणितं न
पुत्रान्यविधया भव' इत्यादिक्रमाशीर्वचो लग्नकं न
शचीदत्ताशी सहस्रबलाद्भैम्यापि सुभगेति निश्चितमिव ।
श्री. धृति.' इति पाठे आशिषा श्रवणम् । अ-
मलत्वाच्छ्रुतिर्वेद इत्यर्थः । अयं तु पाठः सारीयात् ।
न्योन्यमनुरागोचिनं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमान
'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सायुः । 'आस्माक' इति मन्त्र
स्मिन्नपि च—' इत्यस्माकादेशः । लग्नकशब्दो नपुम्वेक्ये ।
भैम्या वृत्तानां जातानां वृत्तानां हंसप्रेषणादिविरताग
पाठ्यत्वेन निजगद इति वा ॥

आसुत्राममपासनान्मखभुजां भैम्येव राजत्रं
तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तार्जिं लज्जामृता ।

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानम
हीरोपापयशः कथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥

आसुत्राममिति ॥ भैम्या एव आसु

मखभुजां देवानामपासनात्त्यागाद्वेतो राजत्रे विषे
मृजा परिमार्जनं युक्ता आर्जि कृता । यत्कृतं तदुत्तमं
यतः—तस्यै इदं तदर्थं तस्य न. १० ॥ ३३८ ॥
मागमनं तन्निमित्तोऽनुरोधो दाक्षिण्यं तत्र परया । गो ॥
मागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्वेत्तज्जां मांशुल्यविषय
मदर्थमागतानामेषां मय्यासिर्नाभूत्, लज्जा च जातेत्युत्तमं
राजसु सकृपत्वेनेन्द्रादीनपि भैमी नावृणोत् । ततश्च यत्त
ऽपि त्यक्तास्त्रय मानुषाणामस्माकं का कवेति नेपा उन्न
भैम्येव युक्तं कृतमिति भावः । स नलोऽर्थः प्रयोजन न
भावन्नादर्थ्यं तेन नलप्रयोजनत्वेन नलवरणार्थं यदागमनं त
पक्षपातस्तत्रिष्टया नलानुरक्तया । अत एवेन्द्रादीनां नल
वा । तर्हीन्द्रादीनां लज्जा रोपोऽकीर्तिश्च कृतेति देवद्वेष्टा
शङ्कां परिहरति—अनया भैम्या पत्ये नलायान्न विद्वन्
दत्त देवप्रसादस्य फलतां वररूपत्वं विधाय सुराणामिन्द्रादीनां
हीरोपापयशसां कथायाः कथामात्रस्याप्यनवसरोऽवकाश
सृष्टः कृतः । अस्मात्त्रावृणोदिति सजातीयान्प्रति नल
प्रति लज्जा । अस्माकं पश्यतां नलमवृणोदिति तोप । न
स्वीकृत्य देवानपमानितवतीत्यपयशः । देवैः प्रसन्नो न
त्वेन नलाय भैमी दत्ता । एतदर्थमेव भूयामागता, न
मिलायेणेति लोकप्रतीति । भैम्या देवानामपि लज्जा
जनं कृतमिति सर्वानुरागादनयोः शुभपरम्परैव भविता न
शुभशङ्कालेशोपीति भावः । 'पत्ये नयन्त्या' इति पाठः न
चोनः । आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां नयन्त्या प्रापयन्त्ये

१ 'अखिलम्' इति पाठे सौभाग्यविशेषणत्वेन बोध्यमिति सुखा-
१ । २ 'आशीर्लतिः' इति पाठः सुगावबोधान्य ।

सुनामम्, अत्राभिप्रियाव्ययीभावे 'अतश्च' इति टच् । मृजा,
दादित्वादश्च ॥

यालेपुरनुप्रतीकनिलयालंकारसारश्रिया-

हं कुर्वन्च नुरामणीयकममूरालोक्य पौरप्रियाः ।

नन्दाः कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनं

तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुहरिक्रीडाद्रिमिन्दोरिव ॥

इतीति ॥ अमूः पौराणां प्रिया इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथास्कृति
धाभिप्रायमन्योन्यमालेषुः संवादं चक्षुः । किंभूता—कुरुविन्दव-
परागवत्सुन्दरौ रक्तौ करो यस्या आनन्दनं वेगवरवादिगुणयो-
दानन्दकारिणं स्यन्दनं रथमध्यास्य यतो गच्छतस्तस्य नलस्या-
प्रतीकं प्रत्यवयवं निलयः स्थानं येषां तेषामलंकाराणां सारश्रिया
शोभया कृत्वा करसौन्दर्यादहमधिकमिति हस्तसौन्दर्यं वदति,
सौन्दर्यादहमधिकमिति करसौन्दर्यमित्येवं प्रत्येकमहंकुर्वन्-
नर कुर्वन्च नुरामणीयकं शरीरसौन्दर्यमालोक्य सानन्दा हर्षपरा ।
प्रेव—पमरागवद्भक्तिकरणस्य नन्दनवनमभिध्याप्य मर्यादीकृत्य
स्थितं नन्दनवनसमीपे स्थितं शतक्रतोहरेरिदं प्राचीदिश
राः क्रीडाद्रिसुदपाचलमधिष्ठाय गच्छत उदित्वरस्येन्दोरिव
कायकान्ति विलोक्य यथा सानन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । चन्द्रो-
रि स्त्रीणां हर्षः । स्यन्दनम्, 'अधिशोङ्' इत्याधारस्य कर्मत्वम् ।
रि, इणः शतरि रूपम् ॥

हर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

ततः पञ्चदशः कृशेतरसखादाविहायं महा-

काव्ये तस्य कृतौ नैलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ कृशेतेरेणातिभूयसा रसेन स्वादावमृतरूपे
जीयचरिते पञ्चाधिकानां दशानां पूरणः पञ्चदशः । 'स्वादो'
ते भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनानकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मज-
नारायणकृते नैयधियप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः ॥

पोडशः सर्गः ।

वृतः प्रतस्ये स रथैरथो रथी

गृहान्विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।

पुरोधसं गौतममात्मवित्तमं

द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

वृत इति ॥ अथो रथारोहणानन्तरं रथैः 'उन्ताः प्रविशन्ति'
तिवद्रथिभिः वृतः । तथा—रथी प्रसन्नरथोपेतः स धराधिपो
लो विदर्भाधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्ये ययौ । किंभूतः—आत्मवि-

त्तमं ब्रह्मज्ञानिमध्ये श्रेष्ठं गौतमं गौतमगोत्रमेतन्नामानं वा पुरोवसं
द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्याग्रे कृत्वा संपूज्य च विवाहका-
र्यभारं तस्मिन्नारोप्य वा गृहीतानि स्वीकृतानि दध्यक्षतपूर्णकल-
शदीनि मङ्गलानि येन । रथैः सह वर्तमानैः पुरुषैर्वा । प्रतस्ये,
'समवप्रविभ्यः स्यः' इति तश्च ॥

विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं

भृशावदातैः स्वनिवासिभिर्गुणैः ।

मृगेषुणानां समुपासि चामरै-

र्विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥

विभूषणेति ॥ मृगेषुणानां चामरधारिणीनां विधुप्रभैश्चन्द्रध-
वलैः । तथा—विधूयमानैश्चात्यमानैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समुपासि
चोज्यते स्म । स्फुटमुज्ज्वलैः—विभूषणानां रत्नलक्षितनिजमण्डना-
नामंशुपु किरणेषु प्रतिविम्बितैः । तथा—भृशावदातैरत्युज्ज्वलैः
स्वसिन्धिवसन्त्येवशीलैः क्षुतशीलसौन्दर्यादिभिर्गुणैरिव । प्रत्यक्षी-
भूतैर्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि विभूषणरश्मिप्र-
तिविम्बितानि । स्फुटं निश्चितम् । इदं शैश्चामरैरेव गुणैरिति वा ॥

पराध्यैवेपाभरणैः पुरःसरैः

समं जिहाने निषधावनीभुजि ।

दधे सुनासीरपदाभिधेयतां

स रुढिमात्राद्यदि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥

पराध्यैति ॥ निषधावनीभुजि नले परार्थानि श्रेष्ठानि वेपा-
भरणानि रूपालंकारा येषां तैः पुरःसरैः समं सह जिहाने चलति
सति स वृत्रशात्रव इन्द्रः सुनासीर इति पदस्याभिधेयतां वाच्यत्वं
यदि दधार तर्हि रुढिमात्रादधार, ननु शोभन नासीरं सेनामुखं
यस्येति यौगिकतया, मुख्यवृत्त्या मुख्यया वृत्त्या नल एव दृश्यते,
नत्विन्द्रे त्रिविधाः शब्दाः—केवलयौगिकाः, केवलरौढिकाः,
योगरूढाश्च । तत्र—पाचकादयो यौगिकाः, तैलपायिकादयो रौढि-
काः, आतपत्रादयो योगरूढाः । तदेवमेतादृशाप्रेसराभावादिन्द्रस्य
सुनासीरपदवाच्यत्वं यद्यति तर्हि रूढ्येव । व्युत्पत्त्या तु नल
एवोचितमित्यर्थः । इन्द्रादप्यधिको नलः, तत्पुरःसराध्वेन्द्रपुरः-
सरदेवेभ्योऽप्यधिका इति भावः । परार्थे भवति, 'अर्थाद्यत्'
'परावराधनोत्तमपूर्वाच्च' इति यत् । शत्रुरेव शात्रवः । प्रज्ञादित्वा-
त्त्वार्थेऽण् । 'वृद्धत्वा' सुनासीरः' इत्यमरः ॥

नलस्य नासीरसृजां महीभुजां

किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया ।

अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा

चमूरजोमिश्रतमिस्रसंपदा ॥ ४ ॥

नलस्येति ॥ तथा वरस्य भैमीवरस्य नलस्य यात्रया । वरा वा
यात्रा तथा । रात्रावदीपि शुशुभे । किंभूतया—नलस्य नासीर-
सृजां सेनायानम्रेसरीभूतानां महीभुजां रात्रौ किरीटरत्नैः स्वनिवा-
न्यकारनिराकरणात्पुनरुक्ता व्यर्थेहिता दीपा यस्यां तथा । तथा—च-

१ 'पौरलिपः' इति पाठो जीवातुल्लभः । २ 'कान्ते उल्लभः' इति
पाठः ।

मूर्जोभिर्मिश्रा बहुकृता तमिन्नमपत्तिभिरमंभो यया । महान्वका-
रेऽपि रत्नदीपप्रकाशं भूयिष्ठप्रकाशत्वाददीपीत्यर्थः । महान्वकार एव
हि दीपाः शोभन्त इत्यर्थः । राज्ञां सेनामुखाग्रवर्तिवत् नलस्य
चक्रवर्तिवत् सूचितम् । अर्थापि, भावे लः ॥

विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं

शुभक्षणासन्नतरत्वसत्वरः ।

दिदेश दूतान्पथि यान्यथोत्तरं

चमूमुप्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥

विदर्भेति ॥ विदर्भराजो यान्निक्षानिपानेव दूताननुक्षणं वारंवारं
नलाकारणार्थं दिदेश प्राहिणोत्, तेषां च यः पूर्वमेकः प्रेषितः
तदनन्तरमन्यः तदनन्तरं चान्यः, एवमुत्तरोत्तरमननिक्रम्य पथ्य-
मुप्य नलस्य चमूमुपचिकाय भूयसीमकृत । किंचूतः—शुभस्य
क्षणस्य लग्नसमयत्वासन्नतरत्वेन नैकत्रयेन सत्वरं वेगवान् भूयामो
नृपा दूताः प्रेषिता इत्यनेनादरादिशयः सूचितः ॥

हरिद्विपद्वीपिभिरांशुकैर्नभो-

नभसदाभ्यापनपीनितैरभूत् ।

तरसदध्वजिनीध्वजैर्वनं

विचित्रचीनाम्बरवलिबेष्टितम् ॥ ६ ॥

दूरीति ॥ तरन्वतां वेगवतामथानां ध्वजिनीं सेना । तरस-
न्तोऽथा यस्यां ना वा । तस्या ध्वजभूतैरांशुकैर्वननिर्मितः । तथा-
नभसदा वायुना कृतं यदाभ्यापनं परिपूर्णं तेन पीनितः पुष्टी-
कृतः मजीवामिहादितुल्यैर्हरिभिः, मिर्दः, द्विपद्विभिः, द्वीपिभि-
र्यात्रैः कृत्वा तत्वेनायासुपरितनं नभ आकाशं वनं विपिनतुल्यम-
भूदनेति । किंचूतं वनम्—विचित्राणि नानावर्णानि चीनदेशो-
त्पन्नानि मृद्वानि ध्वजध्वजिनीति चाम्बरणि वस्त्राणि तान्येव
उद्यो लताम्राभिर्बेष्टितं वेष्टितम् । वनेऽपि मिहाद्यो वृक्षा
लताश्च मन्त्रि । ध्वजपदेन वृक्षा अपि लक्ष्यन्ते । तरन्वन्तोऽथा
वन्य नलस्य । तरन्वदथा वा या ध्वजिनी । प्रकृत्याचान्येव ।
ना ध्वजिनी नभसि नभसदाभ्यापनपीनितैरांशुकैर्वनैः पना-
काभिः कृत्वा वनमभूत् । किंचूता ध्वजिनी—हरिमिरथै, द्विपद्वि-
भिभिः, द्वीपिभिर्द्वीपान्तरावामिभिः सेनाचक्रभूतं राजभिरुपल-
ब्धम् । वनमपि मिहादिभिर्द्विपद्विभिः । विचित्रेति पूर्ववदिति
रा । वनमपि—चीनां मृगविशेषः । ऊर्ध्वविम्बुतत्वादभ्यागा-
न्निनो उद्युः ॥

भुवाहयन्तीं निजगोमघज्ञा

गजादिकनानिलम्वेलया ततः ।

न दूर्वाभिवर्धमानजन्मनः

तन्प्रीतिदाग्मदीं मदीपतिः ॥ ७ ॥

॥ तन्प्रीतिदाग्मदीं मदीपतिः ॥ ७ ॥
॥ तन्प्रीतिदाग्मदीं मदीपतिः ॥ ७ ॥

किंचूताम्—द्वारे निवृद्धा गजास्तेयामादिः ॥
कृत्वा खेलति चलतीति खेला तथा निजया मीम-
लरचितया तोरणसजा तल्लक्षणया शु-
आह्वयन्तीं श्रीव्रमागच्छेति भ्रमंजयाकायन्तीम् ।
भुवाह्वयति । राजगृहद्वारदशनेनानिमन्त्रोऽभूदिति न-
द्राद्वारं प्रतीहारः । (खेलया—) पचायत् । प्रतीहा-
यति— इति दीर्घः ॥

लथ्यैर्दलैः स्तम्भयुगस्य स्तम्भयो-

श्चकास्ति चण्डातकमण्डिता मना

प्रियासखीवास मनःस्थितिस्फुल-

मुखागतप्रश्रिततूर्यनिःस्वना ॥ ८ ॥

लथ्यैरिति ॥ सा द्वारभूमिः स्तम्भयोः ॥
गकुनार्थं च रोपितस्तम्भयुगस्य च्छेदवशाद्वायुवशाद्वा
पत्रैः कृत्वा नीललम्बमानचण्डातकसंज्ञकेन रत्ना नो-
तास्य नलस्य प्रियाया मैम्याः सखीव चक्रानि न-
सा—अनुरागवशान्मनस्यन्तःकरणे या नलस्य निन्द-
न्सदा चित्तनिवासेनोद्धमन्यः मुखागतस्य मुखेयामा-
संयन्ती प्रश्रितः सुखेनागत इत्येवंरूपः म कृतः प्रश्रितः
प्रश्रितां प्रापितस्तूर्यनिःस्वनो यया । चिरप्रोपिने हि नल-
गच्छति सति प्रेयसां त्रपया तूर्यां न्यिताया वरुण-
तस्यगी सुखागतप्रश्रितं करोतीति स्थितिः । अत्र दृष्टं न-
स्थाने, तूर्यनिःस्वनाश्च । सुखागतप्रश्रित्याने, कदलीसदृश-
नीयौ । 'अधोऽरुं वरुणाणां स्वाचण्डातकमंशुकम्' इत्य-
पयुक्तं पुरः पश्चाच्च प्रलम्बिचतुलभागद्वयं कदलीसदृश-
कीमिरन्तः परिधीयमानं चण्डातकम् । प्रश्रितेति, न-
इति प्यन्तादिष्टा, न तारकादिः ॥

विनेतुर्भर्तृद्वयभीतिदान्तयोः

परस्परस्मादनवाप्तैश्चसः ।

अजायत द्वारि नरेन्द्रमेनयोः

समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥

विनेत्रिनि ॥ नरेन्द्रौ भीमनला तयोः सेने तयो-
राजगृहद्वारि पूर्वभूतोऽजायत जातः । किंचूतयोः—
नलभीमलक्षणं भर्तृद्वयं तस्माद्वीनिमया दान्तयोः ॥
तान्या नियमितत्वादकृतकलहादिमंशुयोः । न न-
आद्यन्योन्यस्मादनवाप्तमल्लोचं प्रेक्षामं मरणं येन ।
हि कलहो भवति, परं मोहादोद्विग्नमित्यादयो-
नथा—स्फारोऽन्तिमहान्मुखावस्थाकुटवर्गविशेष-
द्वय उद्यो यत्र ॥

निर्दिश्य वन्धूनिव इत्युदीरितं

दमेन गत्वात्रैपथे कृताहेनम् ।

विनीतमा द्राग्व एव पट्टां

गतं तमैश्चिष्ट मृदा विदर्भगद ॥ १० ॥

पोडशः सर्गः ।

विद्वेष्टेति ॥ विद्वेष्टेराह भीमो मुदा उचितो जामातेति
तमैक्षिष्ट नलमद्राक्षीत् । किंभूतम्—भीमेनैवं संमुखं गत्वा
नलमुद्रो ब्राह्मन्वा स्वनातापितृसंबन्धिनो निर्दिष्टप्राप्त्य प्र-
त्य इतोऽनेन पथा आगम्यतामित्यादिप्रकारैरुदीरितमुक्तम् ।
सुखेन ज्ञापितमार्गम् । तथा—दमारयेन भैमीभ्रात्रार्थपथे
हर्षणा अर्घ्यादिपूजा यस्मै तम् । तथा—अनुद्वेष्टेपत्वाद्धिती-
। अत एव—द्वारत आ द्वारसीमानेवावधीकृत्य रथादु-
पगतं पादचारित्र्यं गतं प्राप्तम् । दमेनैव बन्धून्पुर. प्रस्थाप्य
इत्युदीरितमिति वा । आ द्वारत. । पदद्वयम् । पद्म इति,
इत्य पदाज्यातिगोपहतेषु इति पादस्य पत् ॥

अधायमुत्थाय विसार्य दोर्युगं
मुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः ।

सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतं

भृताभितोवीचिगतिः सरित्पतिः ॥ ११ ॥

अथेति ॥ अथ नलदर्शनानन्तरमयं भीम उत्थाय प्रत्युत्थानं
त्वा आत्मजन्मनो भैम्याः पात्रं योग्यमागतं तं नलं दोर्युगं
सार्प्य प्रसार्य मुदा प्रतीयेषाऽऽलिलिङ्ग । काः कमिव—सरित्पतिः
रत्नवन्त्या भागीरथ्या आगतं पात्रं प्रवाहमिव । नौकादिकं वा ।
भूतः—भृते धृतेऽनितः पार्श्वद्वये वीचिगता तरङ्गपरम्परे येन ।
विचितति. इत्यपि पाठः ॥

यथावदसौ पुरुषोत्तमाय तां

स साधुलक्ष्मीं बहुवाहिनीश्वरः ।

शिवामय स्वस्य शिवाय नन्दनां

ददे पतिः सर्वविदे महीभृताम् ॥ १२ ॥

यथावदिति ॥ अथाल्लनानन्तर महीभृता राज्ञां पतिर्बहु-
वाहिन्या ईश्वर स्वामी स भीमः सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाय शि-
वाय शुभश्रयणकीर्तनाय अत एव पुरुषोत्तमाय पुरुषश्रेष्ठायस्मै
नलाय साधुलक्ष्मीं समीचीनकायकान्तिम्, अत एव शिवाय शुभ-
रूपा ता भैमी स्वस्य नन्दना कन्या यथावदेदोक्तविधिना ददे ।
‘नधुपकांस्त्वयं (वर्षं) कन्यादानम्’ इत्याचारः । नधुपकादिवि-
धिर्न ददे दातुमारब्धमिति वा । अथ च—बहुनदीश्वरः समुद्रः
पुरुषोत्तमाय ता स्वस्य लक्ष्मीं यथावद्दे तत्साधु । तथा—प-
रन्तराजो हिमात्म्यः सर्वज्ञाय भीमहादेवाय स्वपुत्रीं पार्वतीं ददे ।
तदपि साधु । यदा—भैमवादिदपर्यताया पालयिता समुद्रः शिव-
स्वरूपाय विष्णवे शुभरूपां लक्ष्मीं ददे तत्साधु । अथ च—बहुन-
दीपुत्रो हिमात्म्यः पुरुषोत्तमरूपाय श्रीहराय धीपार्वतीं ददे ।
पार्वतीरूपां लक्ष्मीम्, लक्ष्मीरूपा पार्वतीमिति वा । नलाय
पुरुषोत्तमाय शिवायैव भैमी लक्ष्मीमिव शिवाभिह भोमः समुद्र
एव हिमशिवोपपन्नः सत्येन । साधुलक्ष्मीमित्यत्र सत्ता-
सान्त्वयिष्यमित्यत्र कर्त्तव्यम् ॥

इदानीं विवाहविधिमाह—

असिस्वदधन्मधुपर्कमर्पितं
स तद्वधात्तर्कमुदकदक्षिणे ।

यदेप पात्यन्मधु भीमजाधरं

मिषेण पुण्याहविधिं तदाकृत ॥ १३ ॥

असिस्वदिति ॥ स नलः अर्पितं भीमेन दत्तं सहमिश्रित-
कास्यपात्रस्य दधिमधुपुष्टरूपं मधुपर्कं यदसिस्वददात्वादितवान्त-
मुदकदक्षिणे विवाहोत्तरफलपरिपाकभूताधरचुम्बनादिविचारिणे
लोकायेति तर्कमूहं व्यधाचके । इति किम्—यद्यस्मादेप नलो
भीमजाधररूपं मधु पात्यन्पात्यति तस्मात्तदा मधुपर्कदानावसरे
मधुपर्कांस्त्वादनमिषेण पुण्याहविधिं शुभमक्षत्रादियुक्तपुण्यदिन-
कृत्यं मङ्गलपूर्वमुपक्रममकृत । अन्योपि शुभकार्यं करिष्यन्शुभवि-
वाहदिनादौ तर्क्यमारम्भं करोति तथा—अनेनापि भैम्यधरपाने
सुहृत्तश्चक्रे इति जनेन तर्कितमित्यर्थः । अथरस्यातिस्वादुत्वमुक्तम् ।
‘असिस्वदत्’ इति चौरादिकात्स्वदेशश्च । ये तमपि पोषदेशं मन्य-
इति शता । पुण्यं च तद्वध, ‘राजाहः—’ इति दधि ‘पुण्यसुदि-
नाभ्यामहं क्रीयतेष्टा’ पुण्याहं तत्र विधिरिति विग्रहः ॥

वरस्य पाणिः परयातकौतुकी

वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।

सुराज्ञि तौ तत्र विदर्भमण्डले

ततो निवर्जौ किमु कर्कशौः कुशौः ॥ १४ ॥

वरस्येति ॥ वरस्य पाणि परयातकौतुकी दातुमारब्धत्वा
वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः स्मलधीचोरो यस्मात्तस्मात्कारणा
सु सुराज्ञि भीमेन राजन्वति तत्र तस्मिन्निदर्भमण्डले पिद-
तौ वरपङ्कशौ कर्कशौ कुशौर्नितरा वदौ । उभयहन्तयोः कुश-
नपूरं पानिग्रहणमभूत् । तत्र कुशग्रन्थेन कारणोपेक्षा कि-
एनो हिंसा, अपरश्चर इति सापराध्यायिकम् ब्रह्मवि-
पानिग्रहणं सौराज्ये अन्ययातकस्तस्मै कठिनमोरकं
यथाकर्म करयो सौम्यं मादवं च सूचितम् । सुराज्ञि, ‘र-
इत्यत्र नियततत्पुरुषविषयमाह, अत्र बहुव्रीहिविषय-
स्यभावः ॥

विदर्भजायाः करवारिजेन व-

जलस्य पाणेरपरि स्थितं किल ।

विशुद्धं नूनं पुरपायितस्य त-

द्रविष्यतोऽस्मायि तदातदालि-

विदर्भेति ॥ विदर्भः वा करवारिजेन वन्द्यः

दे नलस्य पाणेरपरि स्थितम् । तदुद्वेगवत् विड-

त तां ददेऽसौ परिवारसोभिर्ना

करग्रहार्हमसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥

प्रेनेति ॥ त भीतलानसिपुत्रिकां दुरेकानप्यसौ ददे । न
स्वन्नित्येयेः । न केवलं पुत्रीमपि तु दुरेकानपि । तां
—पुत्रानपिना भैरवमनुरातिना यमेन तं भीनं भैरवो नहं
तामनां पाचितुं दूतद्विपगावत्तरे निजा स्वीया प्रहिता प्रेषिता
। तिनतं प्रागहारिवाचनविज्ञानुत्थानिवाङ्गा । शौचं
ननो यां मोनाय दत्तवान् । किमुताम्—परिवारतालिनी
दिनं सोमनामान् । अपच—सखोलङ्घनपरिव्रजसोभिर्नाम् ।
हार्हा हस्तग्रहयोग्याम् । साधुमुद्देशान् । पूर्वं यद्यपि
दत्ता. तपानि परिवारताहृत्प्रेनेदानीं दूषेलयेः । दुरेकां
य दौतकत्वेन ददाविति भावः । 'दुरेका चासिपुत्रिका'
रः । पाचिद्विकर्मा ॥

यदङ्गभूमी वभतुः स्वयोपिता-

सुरोजपत्रावलिनैवकजले ।

रणसलसण्डिलग्रायितामृत-

गृहीतदीक्षिरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

दिति । यत्ना रावरा वभतुनी पट्टिकाना ज्वांघोदेशो ल-
तां स्वस्वयोग्यसुरोवपत्रावलिः कस्तूरिक लिखितलनववहनी
मलं च एते इव वभतुः कुशुमाने । किमुते—रणसले या
हृतादिता । अतवशाद्यो वेदेकायां हने त स्वण्डिल-
तद्भाय एव अतं तत्र विपदे गृहीता दृष्टा येः स्वीकृत-
विरोधेन भूयतिः ससुमिर्दक्षिणीकृते अतद्वदक्षिणाचने
द्वे । दृष्टोपदेशिने हि लीगानलंकारादे दक्षिणाचने
। दुरेकत्वेन लङ्घनान्तरादारा शय्या रणसलसण्डिलसा-
देनमुपगच्छन्-तत्सालस्यैव दक्षिणाचने द्वे । पत्रवलीक-
र । रोरुहद्वारपानवर्गी लनपत्रवहनिप्रकटल देवीप्रे-
। इयं दुरेका लिखितरविशरणा । दैवतार्थं येष्व्याय-
लपत्रावच्य इत्यर्थः । स्वण्डिल एव अतवशाच्छेद इति ।
अतौ लिखितगण्डिल्यै इत्यलङ्कारो मने इति निजि ।

पुरैव तस्मिन्मनदेशि तन्मुवा-

मिकेन यः सौहृदनादिनाजिना ।

नलाय विभ्रागयति स तं रथं

नृपः सुलङ्घ्याद्रिमदृक्कायधम् ॥ २३ ॥

पति । उक्त भोजनस्य सुखायनमिकेनदुरेकाना । नय-
रायमेति उपपन्नं व प्रसिद्धः अित् सपुनरावृत्तमन्त्र-
द्वारा यमलाय सुलङ्घ्येति प्रेषितः इति सौहार्दं चेह मन्त्र-

नि एवंसीलेनाजिना पुरैव दूतद्विपगावत्तरे एव यो रथस्तस्मिन्मने
समवेति प्रेषितो दत्तः । नृपो नलाय तं रथं विभ्रागयति स्त ।

क्रिमुताम्—सुलङ्घ्या अनायासेनानिक्कनगीया भद्रोत्पुच्छवताः
समुद्राः, कायया विपना निजगतवत्करा नागांश्च यस्य । सर्वत्र
संचरणस्तनयेन् । कङ्कषा काययः समौ इत्यनरः । कायय इति
'का पययशयोः' इति कादेशः । 'कङ्क' बादिना समासान्तः ॥

तमेव वर्गयति—

प्रसूतवचा नलकुवरान्वय-

प्रकाशितास्यापि महारथस्य यन् ।

कुवेरदृष्टान्तवलेन पुष्पक-

प्रकृष्टवैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥

प्रसूतेति ॥ अस्यापि मोनेन नलाय दत्तस्यापि महतो जवा-
दिगुणयुक्तस्य रथस्य प्रहृष्टा सुतवचा सुतो विघने यस्य स सुत-
वान् तद्भावः सुतवचा सारथिनचा प्रहृष्टातौ सुतस्य तद्वा वा ।
यद्यत्सावलेन कुवेरेण युगंधरेण सह रोम्बनः संवन्धः । नलेन
सह वा यः कुवरस्यान्वयः । तेन प्रकाशिता प्रकटीकृता सोमिता
च । तत्तत्सादेतरेतस्य महारथस्य पुष्पकवक्त्रानगानिधनद्वि-
मानवप्रकृष्टोक्त्युगयुक्ता । पुष्पकात्तकाराद्वा जवादेदुगैर-
विकृता । कुवेरस्य दृष्टान्त उदाहरणं तस्य रथेन सामर्थ्येनानुमी-
यतेऽनुमानजन्यज्ञानस्य विरसीकिते । न केवलं कुवेरस्य महा-
रथस्य. किंचत्यासीति समुच्चयेन व्यातिनद्विगंतुर नरमुपवन-
लीगनेन सूचयत्यभिप्रेक्ष्यः । कुवेरस्यापि महारथस्यायुतसंयुतो-
धत्त(ह)पुष्पकः (सं) पुष्पकविमानेन इवा प्रहृष्टता प्रहृष्ट-
स्तनचा प्रहृष्टेन हृष्टता । तेनलमानता या भयति एवं कुवेरदृष्टा-
न्तमोनाय एतस्य पुष्पकप्रहृष्टता भविष्यतीत्यनुमीयते । यतो-
स्यापि कुनेन महारथा देनन्ययेन सवानेन पुत्रेण प्रकाशिता
प्रकाशिता सोमिता प्रसूतवचा जनयिता इति मायमंडलान्तः
क्षेत्रलेन । अतुनाय विवन्—विनती महारथः पुष्पकप्रहृष्टी भ-
विष्यतीति नलङ्घनान्वयमस्मिन्प्रसूतवचा । सो यो नलङ्घ-
रथस्यप्रकृष्टोत्तमप्रवृत्तवान् स पुष्पकप्रहृष्टः यथा कुवेर इत्य-
तुनाययनदेवमर्षमुच्यते इति रथावयविपरीतो व्याख्येयः ।
प्रहृष्टः सुतः पुत्र इति या । पुष्पकस्य महः मादितानि इति
तेन तुल्याय गति । अित् तत्तत्तत्ता कुवेरेनेति । अन्त तु महः
महारथेरेव स्ये समर्थ इति भावः । 'दुराष्ट उदार'
इत्यन्तः ।

महेन्द्रवृद्धैःश्रवणा प्रताये य-

जिज्ञेन पत्यान्वय मित्रगुणित्वम् ।

त उद्देऽसौ हनरवमपि

दुगा-दुगन्तुं वदनेन नन्दुवाम् ॥ २५ ॥

महेन्द्रजिज्ञे—मिन्द्रमहत्त तत्ता उद्दे अस्माकं महेन्द्र-
जिज्ञेयैव महज्जनेन अस्माकं—मिन्द्रजिज्ञेयैव महज्जनेन

महेन्द्रजिज्ञे—मिन्द्रमहत्त तत्ता उद्दे अस्माकं महेन्द्र-
जिज्ञेयैव महज्जनेन अस्माकं—मिन्द्रजिज्ञेयैव महज्जनेन
महेन्द्रजिज्ञे—मिन्द्रमहत्त तत्ता उद्दे अस्माकं महेन्द्र-
जिज्ञेयैव महज्जनेन अस्माकं—मिन्द्रजिज्ञेयैव महज्जनेन
महेन्द्रजिज्ञे—मिन्द्रमहत्त तत्ता उद्दे अस्माकं महेन्द्र-
जिज्ञेयैव महज्जनेन अस्माकं—मिन्द्रजिज्ञेयैव महज्जनेन

महेन्द्रजिज्ञे—मिन्द्रमहत्त तत्ता उद्दे अस्माकं महेन्द्र-
जिज्ञेयैव महज्जनेन अस्माकं—मिन्द्रजिज्ञेयैव महज्जनेन
महेन्द्रजिज्ञे—मिन्द्रमहत्त तत्ता उद्दे अस्माकं महेन्द्र-
जिज्ञेयैव महज्जनेन अस्माकं—मिन्द्रजिज्ञेयैव महज्जनेन

छदे सदैव च्छविमस्य विभ्रतां
न केकिनां सर्पविषं विसर्पति ।
न नीलकण्ठत्वमधास्यदत्र चेत्
स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत ॥ ३० ॥

इति ॥ अत्र भोजनपात्रस्य छवि नीलां घुति सदैव छदे
विभ्रतां केकिनां मयूराणां सर्पविषं न प्रसर्पति । तच्छरीर-
मनीत्यर्थः । स भगवान्छिवोऽत्र पात्र एतदाधारत्वेन काल-
वेदभोक्ष्यत तर्हि नीलकण्ठत्वं नाधास्यत् । अत्र पात्रे विष-
मे कृते सति तजीर्णतया नीलकण्ठत्वं न स्यादित्यर्थः । कि-
पत्तो लह् । 'भुजोऽनवने' इति तद् ॥

विराध्य दुर्वाससमस्खलद्विः
स्रजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।

अदत्त तस्मै स मदच्छलात्सदा
यमभ्रमातङ्गतयैव वर्षुकम् ॥ ३१ ॥

विराध्येति ॥ स भीमसलै नलाय नदच्छलाद्दानजलञ्चावा-
प वर्षुकं वर्षणशीलं यं हस्तिननदत्त । स दुर्वाससं विराध्य
यित्वा तच्छापादिन्द्रसिन्धुरं पुरावतो दिवः सकाशादस्त्रलस्य-
ः किम् । भुवनागतं पुरावतः किमित्यर्थः । विराधे हेतुः—
र दुर्वाससः स्रजं मालां त्यजन्भुवि क्षिपन् । अत्र पौराणिकी-
—कदाचिद्विरावतनास्त्रं गच्छत इन्द्राय दुर्वाससा प्रसादेन
शरपुष्पमाला दत्ता, सा चेन्द्रेण करीन्द्रकुम्भे स्थापिता, स तां
हादण्डेनाधक्षिपेत्, ततः कुपितेन मुनिना त्वनापि मालावदधः
ति शस्तः । तन्मूलेयमुल्लेखा । वर्षुकत्वेन पुनरुपेक्षते—अभ्रमा-
त्तया पुरावतत्वेनैव । पुरावतो हि सदा मदञ्जलं वर्षति अ-
पि तावत्स्वर्गाच्छ्रुतः स एव इति सदा दानञ्जलं मुञ्चतीत्यर्थः ।
प्रवन्नातङ्गस्य वा । इयामत्वात्सजलधनतुल्य इत्यर्थः । अत्र
मस्य संवन्धित्वेन अस्त्रलत्वं किमिति वा । वर्षुकम् 'लपपत'-
युक्तम् ॥

मदान्मदग्रे भवताथवा भिया

परं दिगन्तादपि यात जीवत ।

इति स यो दिक्करिणः स्वकर्णयो-

र्विनैव वर्णसजमागतैर्गतैः ॥ ३२ ॥

मदादिति ॥ यो गजः स्वकर्णयोरगतैर्गतैरागननैर्गमनैश्च
त्वा वर्णस्रजं वर्णमालां विनैव दिक्करिणो दिग्गजान्प्रति इत्याह
त्व । इति किम्—भो दिग्गजाः, भवतां यलानिमानश्चेदस्ति
हि नदापुर्दं कर्तुं यूपं नद्रे भवत नन पुरस्ताच्छिव । अथवा
न्मदो नास्ति, तर्हि भिया दिगन्तस्य यूपं दिगन्तादपि परं दूरं
त गच्छत, पलायिताश्च सन्तलस्रजं सुखेन जीवत स्वप्रागन्-
तेति । इयं लक्ष्येष्टा ॥

वभार वीजं निजकीर्तये रदौ

दिपामकीर्त्यै खलु दानविभुषः ।

श्रवःश्रमैः कुम्भकुचां शिरःश्रियं

मुदे मदस्वेदवतीमुपान यः ॥ ३३ ॥

वभारेति ॥ यो गजो निजकीर्तये रदौ दन्तौ वीजं कारणं
उभार । दिपामकीर्त्यै दानविभुषो दानोदविन्दूनेव कारणं उभार ।
खलुप्रेक्षायाम् । दन्तानां परविद्वाराण्यवशं समुत्पत्तेस्तयोः
कीर्तिकारित्वम् । अथ च—कीर्तिलक्षणस्य कार्यस्य शुभ्रत्वाकारणे-
नापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति कीर्तिवीजभूतकन्द्यादिव । म-
दखलगन्धाग्रागमाग्रेण परगजानां भद्रादानविन्दूनां तदकीर्तिका-
रणत्वम् । कार्यस्य इयामत्वात्कारणेनापि तादृशेनैव भवितुं युक्त-
मिति इयामदानविन्दुव एवाकीर्तयेजमिवेलुप्रेक्षा । तथा—मुहु-
मुहुर्गतागतैः श्रवःश्रमैः कर्णप्रसारैरेव व्यजनचालनैः कृत्वा
कुम्भावेव कुचौ यस्यास्तां मदस्वेदवतीं दानरूपयमोदककुचां
शिरःश्रियं धर्मजलापहरणद्वारा तस्या एव मुदे हर्षानोपान्ति-
येवे । एवंभूतं शिरो ध्यानं, प्रीतिमुदपादयदित्यर्थः । कामकलि-
लिङ्गां कुम्भकुचां कामिनीं स्वेदमपनयन्कामी तालवृन्तचालनेन
वीजयतीति मदस्य स्वेदरूपेण शिरःश्रियः स्त्रीत्वरूपणम् । अध-
चेति, 'मुदा' इत्यपि पाठः ॥

न तेन वाहेषु विवाहदक्षिणी-

कृतेषु संख्यानुभवेऽभवत्क्षमः ।

न शतकुम्भेषु न सत्तकुम्भिषु

प्रयत्नवान्कोऽपि न रत्तराशिषु ॥ ३४ ॥

नेति ॥ तेन भीमेन नलाय विवाहे दक्षिणीकृतेषु कन्यादान-
दक्षिणात्वेन दत्तेषु वाहेषु रथादिषु तुरगेषु वा संख्यानुभवे
संख्याज्ञाने प्रयत्नवानपि कोऽपि कश्चिदपि क्षम इयन्तो वाहा
दत्ता इत्येवं संख्यापरिच्छेदे समर्थो नाभवत् । तथा—शतकुम्भे-
ष्वनेकभूषणभूतवदितावदितकाजनेषु न । तथा—सत्तकुम्भिषु
गलन्मदमातङ्गेषु च न । तथा—रत्तराशिषु न । क्षमोऽभवदिति
सर्वत्र, विवाहदक्षिणीकृतैर्विविधैश्च । बहुतरं यौतकं दत्तमिति
भावः ॥

करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयोः

प्रसाद्य भैम्यानु च दक्षिणीकृतः ।

कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स

प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुशुक्षणिः ॥ ३५ ॥

करेति ॥ य आशुशुक्षणिर्गतिस्तयोः करग्रहे विवर्तते तेनै-
वान्यं वक्ष्यन्मधत्त भेजे । भैम्यमिलापाद्यद्वयान्नामकौ ।
पूर्वं विद्वोऽभूत्, अनु पश्चादवलवराणां च भैम्यं कर्ण-
दिना प्रसाद्य संतोष्य दक्षिणीकृतं ब्रह्मदत्तं सत्तं कृतं
पाणिग्रहणानन्तरं नलेन पुरस्कृत्योद्वेगान्तरात्तत्क्षणं
प्राप्य तत्क्षणं तस्मिन्विवाहयमने गच्छन् प्रदक्षिणं कृतं
दक्षिणभागेन वलयाकारेण वेष्टितं कृतं । अथ च—दक्षिणीकृतं
कृतः । अथ च—दक्षिणीकृतं कृतः । अथ च—दक्षिणीकृतं
कृतः । अन्योऽपि नो नलाय विवाहे दक्षिणीकृतः कृतः ।
कृतः । अन्योऽपि नो नलाय विवाहे दक्षिणीकृतः कृतः ।

आवनया हुतै रदावलेदन्तपङ्क्युतिः शोभा भजे । मुखे च द-
न्तपङ्क्युक्ता । वैधो लाजहोमस्तया कृत इति भावः ॥

तथा प्रतीष्टाहुतिधूमपद्धति-

गता कपोले मृगनाभिः शोभिताम् ।

ययौ दशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता

तमाललीलामलिकेशलकायिता ॥ ४१ ॥

तयेति ॥ तथा भन्या प्रतीष्टा करकुञ्जालाभ्यां स्वीकृता आहु-
तिधूमपद्धतिर्ह्यमानलाजादिद्रव्यसंयन्त्रिणी धूमपरम्परा कपोले
मृगनाभिः शोभितां कस्तूरीनोभां गता प्राप्ता । तत ऊर्ध्वं गच्छन्ती
दशोश्चक्षुरञ्जनतां यया प्राप । ततोऽप्यूर्ध्वं गच्छन्ती श्रुतौ कर्ण-
योत्तमाललीला वतंसभूततमालदलसादृश्यं श्रिता । ततोऽप्यूर्ध्व-
पर्वतर गच्छन्ती अलिकेशललाटलकायिता चूर्णकुन्तलवदाचरिता ।
तनुत्या जातेत्यर्थः । कपोले कस्तूरी, दशोरञ्जनम्, श्रुतौ तमा-
लम्, ललाटे चालका इति युक्तम् । वैधं धूमग्रहणं कृतमिति
भावः । मृगनाभिः शोभितीति 'कर्तव्युपमाने' इति जिनौ मृगना-
भिः शोभिनी तस्या भावस्तत्ता 'त्वत्तलो-' इति पुर्वम् ॥

अपहृतः स्वेदभरः करे तयो-

त्प्राप्तुषोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः ।

दशोरपि प्रसृतमसु सात्त्विकं

धनैः समाधीयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

अपहृत इति ॥ प्राप्तुषोर्दानजलैर्मिलन्मुहुः । करे वर्तमानः स्वे-
दभरः सात्त्विकधनैर्जलसरो दानजलैर्नाल्लणेभ्यो दक्षिणादानार्ज-
मुत्तुष्टैः सकल्पजलैर्मुहुर्वास्वारैः मिलन्सबन्धं प्राप्नुवन्तन् अपहृतो-
ऽपलपितः । दानजलयोगात्सात्त्विकः स्वेदोऽयमिति लोकेन न
ज्ञात इत्यर्थः । करे मुहुर्मिलन्नुन पुनरन्नदानजलैरप्युत इति
या । तत्रापि कामविकारवशात्स्वेदं लोको ज्ञात्यतीति निपा वा ।
दशोरपि प्रसृत गणित सात्त्विक कामविकारजनसु धनैः सान्द्रै-
र्धूमलङ्घनैर्धूमनामनैः कृत्वा समाधीयत परितः तान्यामिलयित्वा ।
उत्तमैः कर्तुनिरुपलपित या । परस्परसंस्पर्शात्तयोः स्वेदादयः सा-
त्त्विका भावाः प्रवृत्ता इति भावः ॥

वह्नि भीमस्य वनूनि दक्षिणां

प्रपच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणम् ।

जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां

ययुस्तयोः कण्टककुञ्जलधियः ॥ ४३ ॥

वह्नीति ॥ वह्निं वनूनि दक्षिणां प्रपच्छतो दक्षिणात्वेन
ददतो भीमस्य सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणं तत्क्षणं क्षणे

आध्यातिशयाद्रोमाञ्चमितेषु प्राप्तेषु जनेषु मध्ये तयोर्भीमीनलयोः
कण्टककुञ्जलधियः कण्टककुञ्जलकाशोभा मिश्रतामैक्यं ययुः
प्रापुः । सारिखकोऽपि रोमाञ्चोऽन्यजनवदाश्चर्योदयं जात इत्य-
पलपित इति भावः ॥

वभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः

श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्तराः ।

न कम्पसंपत्तिमलुम्पदग्रतः

स्थितोऽपि चङ्घिः समिधा समेधितः ॥ ४४ ॥

वभूवेति ॥ धुनिक्रियाया वेदविहितलाजहोमाक्षिपरिभ्रमणा-
दिज्ञाया आरम्भस्य परम्परा एकस्माद्वनन्तरमन्यस्वारम्भः, तस्मा-
दनन्तरमन्यस्य, एवमव्यवहितो य उत्तरोत्तरभावस्तद्विपया त्वरा
वेगिता तयोः सात्त्विकभावजनितस्याज्ञाचलनात्मकस्य स्तम्भस्य
विजित्वरी जयनशीला न वभूव । तं नापललापेत्यर्थः । अपदया-
पेक्षितायामपि कर्मवेगितायां सात्त्विकलभभवशात्तौ किमपि कर्म
शीघ्रं कर्तुं समर्थौ नाभूतामिति भावः । तथा—समिधा काष्ठैः
समेधितः संवर्धितद्युनिरप्यग्रतः स्थितोऽपि तयोः कम्पसंपत्ति सा-
त्त्विकं कम्पग्राह्यत्वं नालुम्पन्न शनयनि स्त । शीतजं हि कम्पं वि-
मिश्रोऽग्निः शनयनि, न तु सात्त्विकम् । तस्य तत्रासन्नवेद्यादि-
त्यर्थः । तयोरन्यसात्त्विकपलापेति लम्भकम्पौ लोकेज्ञातावेवेति
भावः । 'अवर्ततास्तम्भ-' इति पाठे न लम्भविजित्वरीति नश्य-
नात् । अलुम्पत्, 'नो मुचाद्दीनाम्' इति पुंम् ॥

दमस्वसुः पाणिममुष्य गृहतः

पुरोधसा संविदधेतरां विधेः ।

महर्षिणेषाद्विरसेन भाद्रता

पुलोमजामुद्रहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

दमेति ॥ दमस्वसु पाणिं गृहतोऽमुष्य नलन्य संयन्त्रिणो
वैवाहिकस्य धर्मस्य विधेः साद्रता नृमाहृत्यं पुरोधसा संवि-
दधेतरा नितरा साकृत्तेन चरे । प्रयगनात्रं नलेन दृगम्, न-
द्रामि तु पुरोधसा दृगतीति भावः । क्व केन—पुरोन्मज्ज-
दहतः परित्यक्त शतक्रतोः सयन्त्रिणो विधेः साद्रता साद्रता
महर्षिणा वृहस्पतिनेन ॥

स कौतुकगारमगात्पुरं विनिः

सहन्मन्थ्रीकृन्मीक्षितुं ततः ।

अधान्महन्नाश्वमुचमिजना-

नविष्टितं यन्मुहुः विनिः

स इति । तयोः वैवाहिकस्य धर्मस्य विधेः साद्रता नृमाहृत्यं पुरोधसा संवि-
दधेतरा नितरा साकृत्तेन चरे । प्रयगनात्रं नलेन दृगम्, न-
द्रामि तु पुरोधसा दृगतीति भावः । क्व केन—पुरोन्मज्ज-
दहतः परित्यक्त शतक्रतोः सयन्त्रिणो विधेः साद्रता साद्रता
महर्षिणा वृहस्पतिनेन ॥

ष्टादिरचितवहुच्छिद्रगवाक्षं वधूवरसंवेष्टायं रचितशृङ्गारवेदिकं
कौतुकागार कुन्तुहलाचहं दूर्वायवाङ्कुरादिनवमङ्गलद्रव्यसहितं गृ-
हमगाद्यौ । यद्गृह जिष्णुना जयशीलेनामुना नलेनाधिष्ठितं स-
द्विलोकितुं नेत्रसहस्रावकाशरन्ध्रधारिणा सहस्राक्षस्य तनुत्रेण
कवचेन सह मित्रतां साम्यमधाद्भार । तदपि जिष्णुनेन्द्रेणाधि-
ष्टीयते । खलद्रव्येक्षायां निश्चये वा ॥

तथाशनाया निरशेषि नो द्विया

न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।

विमुक्तसंभोगमशायि सस्पृहं

वरेण वध्वा च यथाविधि व्यहम् ॥ ४७ ॥

तथेति ॥ वरेण वध्वा चाशनाया वुधुक्षा द्विया कृत्वा तथा
पूर्ववन्नो निरशेषि न निरशेषिता । आनृप्ति न मुक्तमित्यर्थः ।
तथा—परस्परक्रियान्योन्यं चेष्टादिद्यापारोपि द्वियैव सम्यक्सं-
मुखदर्शनेन नालोकि न विलोकित । किंतु दृगन्तमात्रेणेत्यर्थः ।
तथा—व्यहं दिनत्रयं यथाविधि विमुक्तसंभोगं त्यक्तमुरतं यथा
तथा परं सस्पृहं सुरतेच्छासहितं यथा तथाशायि शयितम् । व्य-
हमिति सर्वत्र योज्यम् । विध्यतिक्रमभयाद्दिनत्रयं ताभ्यां सह
मुक्तम्, अन्योन्यं विलोकितम्, सह निद्रितं च । परं लज्जया न
यावत्तुष्टि मुक्तम्, नाशेषाद्गृहं दृष्टम्, न च चुम्बनालिङ्गादिपूर्वं
शयितमित्यर्थः । 'एकत्र शयनं त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं च' इति विधिः ।
अशनाया, 'अशनायोदन्यधनायावुधुक्षापिपासागर्धेषु' इति
साधुः । व्यहं, समाहारे द्विगौ 'राजाह.' इत्यादिना दृष्टम् ।
'न संख्यादेः समाहारे' इत्यह्लादेशाभावः । 'रात्राह्लाहा. पुंलि'
इति पुंस्त्वम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । व्यहं विमुक्तसंभोग-
मिति योजना ॥

कटाक्षणाज्जन्यजनैर्निजप्रजाः

कचित्परीहासमचीकरत्तराम् ।

धराप्सरोभिर्वरयात्रयागता-

नभोजयद्भोजकुलाङ्कुरः कचित् ॥ ४८ ॥

कटाक्षेति ॥ भोजकुलस्य भीमपूर्वभोजालयक्षत्रियवंशस्या-
ङ्कुर इवाङ्कुरो बालो दमः कचिद्धीमद्वक्त्रयागोचरे कस्मिंश्चिद्देशे
जन्यजनैर्वारयात्रैर्कनलपक्षीयैः सह निजाः प्रजाः परिहासपात्र-
भूतपारिवारस्त्रीमुख्यास्ताभिः प्रयोज्याभिरित्यर्थः । कटाक्षणाखेत्रसं-
ज्ञया परीहार्त्तं छेपवक्रोक्त्यादिनाथान्तरोपदर्शनरूपमुपहृष्टममर्चा-
करत्तरामनितरां कारयानाम् । तथा—कचित् वरयात्रया निमित्ते-
नागतचलपक्षीयानन्यान्नाजलोक्रान्धराप्सरोभिर्दासीस्त्रैरिणांसै-
रन्ध्रीप्रभृतिभिः पुरमुन्दर्गमिवांगरत्ननाभिरभोजयद्भोजनमकारयत् ।
परिवेपनायं काश्चित्कन्योन्नतार्थं काश्चिदादिष्टवानित्यर्थः । विवाहे
कनोचनामेवोद्दामकारणमोरत्त्वाङ्कुरपदप्रयोगो युक्तः । कटा-
क्षजङ्गान् 'क-करोति-' इति परन्ताड्युद । निजप्रजाः, 'हक्रो-'
इति कर्तेवम् । जगन्नाम्, भुजेः प्रत्ययमानार्थत्वात् 'गनिबुद्धि-'
इति कर्तेवम् । अनोजयत्, 'निगणचलनार्थेन्यश्च' इति पर-
त्वेदम् ॥

तमेव प्रकारमाह—

स कंचिदूचे रचयन्तु तेमनो-

पहारमत्राङ्गरुचेर्यथोचितम् ।

पिपासतः काश्चन सर्वतोमुखं

तवार्पयन्तामपि काममोदनम् ॥ ४९ ॥

स इति ॥ स दमः कंचिन् नलपक्षीयमेवमूचे । न
नेति शेषः । अङ्ग हे वारयात्रिक, अत्र पात्रे । आमु तत्र
मध्ये वा । काश्चन त्रियन्तव रुचेरमिलापस्य यथोचितम्
निक्रमेण तेमनाख्यस्य व्यञ्जनसोपहारमानयनं त्वम् ।
यावदमिलाप तेमनमानयन्तु किमिति प्रश्नकाउ (कू.)
एवं कुर्वन्तु, त्वं भुङ्क्ष्वेति भोजनोपदेशो वा । पूर्वतः
तथा—पिपासतस्तुपालोन्तव पानार्थं सर्वतोमुखं त्वम्
ददतु । तथा—ओदनमपि कामं ययेच्छमययन्तु ।

परिहासस्तु ॥ अत्र आमु मध्ये । विविक्ते स्थाने वा
ङ्गरुचेः स्तनत्रयनाग्रज्ञानां रुचेर्देशनायमिलापलोत्तिं न
वति तथा तव मानसोपहारमपहरणं रचयन्तु । तथा
दिनान्त-करणहरणं कुर्वन्त्वित्यर्थः । कायकान्तेर्द्वितीया
शयान्मनोहरणं कुर्वन्त्विति वा । तथा—पिपासतः
सर्वतो नेत्रादिबुभुक्षन्स्थाने दर्शनमात्रेण कामस्य हृङ्कर
यन्ताम् । बहूनां बुभुक्षन्स्थानानामेकत्र मुखे वरयात्रया
तव ददत्वित्यर्थः । अथ च—कानस्य हृङ्करं वारयन्ती
नार्थमपयन्ताम् । अथ च—मुखं पिपासतस्तव सर्वतो
ददतु । 'स्वात्तेमनं तु निष्ठानम्' इत्यमरः । पूर्वतः
त्युनयत्र योज्यम् । मुखं सर्वत इति, 'उन्नतसर्वतोः' इति
तीया । तव, ते इति च संबन्धसामान्ये पठ्यते ॥

मुखेन तेनोपविशत्सवाविति

प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाहम् ।

वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽधुना

स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥

मुखेनेति ॥ काचित्खला वक्रोक्त्यादिनापित्र हे
त्रिक, असौ मत्सखी पुरुषो वात्र स्थाने ते तव उ-
त्वात् । संमुखमिति यावत् । त्वदुपायेन वा । त्वदुत्पत्तेः
त्वया सह भोजनार्थं तव पुरस्तादा । भोजनार्थं
प्रयाच्य संप्राप्य मुखेनोपविशत्विति सृष्टा दृष्टानुमतिरिति
तं वारयात्रिकं पश्चादहसत् । हास्ये कारणमाह—हे वक्र-
धनेन किलोपविश्यते स हि वराङ्गभागो गुह्यदेशः ।
नेन स्वस्थानमनो मुखं स्फुटं निश्चिनं नवः । मुखेन
नित्येवमर्थपरं तद्वचनमज्ञात्वा तेनानुज्ञानां दृष्टानां
प्रदेशेन किलोपविश्यते इत्येवं वदतानेन त्वमुखं व-
यस्मात्, तस्माद्वास्यं युक्तमित्यर्थः । सर्वजनश्रेष्ठ
वा । अथच—ते मुखेनोपविशतु, अपि तु पुनः पुनः
शक्तिं प्रयाच्य तदार्थं उगुप्सितमर्थमगृह्णन् वृद्धव-
हसत् । 'मुखं नि सरणे वक्रे प्रारम्भोपायमोसि' इति व-
१ 'अत्रानुमतिरित्यर्थोऽपि वक्रोक्त्यादिनापित्र हे

१. 'चरो उचि द्विवेदादिकमलानाम्, समन्वयमस्ति' इति सूत्रं
ब्रवीत् । २. 'सातद्वेदेभ्यो न्य' (सातद्वेदाभ्यः) इति श्रौतम् ।

अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा

तदेव जग्राह तदासिलयकम् ॥ ६१ ॥

मुपमिति ॥ तथैवान्यथा वा सुभुवा मिमुज्य मुखं वक्त्रीकृत्य यदस्मादीपदहासि । तथा—द्वियमालम्ब्य लज्जामाश्रित्य नतास्यं नम्रमुखं यथातथा यदामितं स्मितम् । मृदु मञ्जुलं गद्गदमस्पर्शवर्णं यथा तथा यदवादि । युवा तदेव त्रयं तस्या आसित्तस्या लम्प-कम् । प्राप्तिनिधायकमित्यर्थः । जग्राह । ज्ञातवानित्यर्थः । स्मिताद्यनुभाववशादियं मया लब्धंवेति निश्चिन्नायेति भावः । वा समुच्चये ॥

विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वती-

मवाप्तसत्त्वेन भृशं प्रसिष्विदे ।

उदस्तकण्ठेन मृपोष्मनादिना

विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥

विलोक्येति ॥ यूना व्यजनं विधुन्वतीं चालयन्तीं सुन्दरी-मकसाद्विलोक्य तद्दर्शनादेवाप्तसत्त्वेन प्राप्तसारिकभावेन सता भृशं प्रसिष्विदे । सारिक. स्वेदः प्राप्त इत्यर्थः । आनन्दोद्विक्तो मनोविकारः सत्त्वम् । तमेव प्रस्वेदं निहोतुं नृपा अलीकमूष्माणं प्रस्वेदनिमित्तं संतापं नाटयति एवंशीलेनाभिनयता स्वेदापाकर्णव्याजेनोदस्तकण्ठेनोर्ध्वोद्धृतमुत्प्रेन सता लज्जां विजित्य परित्यज्य तदाननं तस्या मुखं ददृशे । स्वकानपीडाज्ञापनार्थं तथापरादिति भावः । प्रसिष्विदे, पोपदेश्वात्परत्वम् । प्रसिष्विदे' इति पाठ-श्चिन्त्यः ॥

स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिर्दोर्लता-

चलद्दलभव्यजनानिलाकुलः ।

अवाप नानानलजालशृङ्खला-

निवद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

स इति ॥ स पूर्वोक्तो युवा व्यजनं चालयन्त्याललाः पूर्वो-क्ताया. स्त्रिया. कुचयोः स्पृष्टकाल्यमालिङ्गनं चेष्टते करोति एवं-शीला दोर्लता बाहुवह्वी तस्या संबन्धि चलद्दलभं चपलपणतुल्यं व्यजनं तालवृत्तं तस्यानिलेन कम्पनसंजातवायुना आकुलो विवशी-कृतः जनस्पर्शोभुजचालितव्यजनविलोकनमात्रसंजातानुरागतरल. सन् नानानलानाननेकशरकाण्डानां जालस्य सदृश (नलनालानां नलदण्डानां वा) या शृङ्खला निर्वन्धनहेतुत्वात्प्रां परस्परग्रथ-ननिमित्तः पञ्जरत्नया नितरां वद्धः संकुचितप्रचारीकृतो यो नी-रोद्भवः पक्षी तस्मैव विभ्रमः पञ्जरमध्य एव यदिदिष्टं अननम् । अथ च—तस्या विलाससान्धनवाप । जनसंनर्देऽप्यनुरागातिशया-व्यजनचालनचलद्भुजान्वयतिर्तत्कुचयोः परस्परयापि संस्पर्शे सांत्-निकप्रीत्या साक्षादिव तत्कुचस्पृष्टकालिङ्गनमुभयजनशङ्कया य-थेष्टं चेष्टितुमशक्तः कानातुरः पञ्जरवद्धपक्षिनिर्वन्धनमिवानुभवति

भावः । लतायाश्चलद्दलत्वं युक्तम् । व्यजनचालनव्याजाचलनो भुजस्यापि स्तनमस्पर्शं स्पृष्टकालिङ्गनस्य युक्तम् । 'नलजाल-' इति पाठः । 'गलनाल-' इति पाठे नानानिधा. कण्ठनालसं-न्धिन्यः कण्ठवन्धनकारिण्यः शृङ्खला इत्यर्थः ॥

अवच्छटा कापि कटाक्षणस्य सा

तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।

यथा युवभ्यामनुनाथने मिथः

कृशोऽपि दूतस्य न शेषितः श्रमः ॥ ६४ ॥

अवेति ॥ सा कापि वर्णयितुमशक्त्या भावोलम्बनचतुरा कटा-क्षणस्य नेत्रप्रान्तवक्त्रीक्षणस्यावच्छटा भङ्गिपरम्परा वा । तथैव तदुचितैव सा काचन कापि वक्त्रीकृत्यादिरूपा वचनस्य भङ्गी रच-नाभ्यभूदेति शेषः । सा का—यथा कटाक्षावच्छटया वचनभङ्ग्या च कर्म्या युवाभ्या मिथः परस्परमनुनाथनेऽन्योन्यप्रार्थने विषये कृशोऽप्यल्पोऽपि दूतस्य श्रमः प्रयासो न शेषितोऽवशिष्टीकृतः । यथा कृत्वा युवभ्यां न शेषित इति वा । आत्मनैव चेष्टाविशेष-रचनाद्वारा त्वं किमेप्यसि, अहं वैष्णामीत्यादिप्रश्ननिश्चयादूतस्या-नवसर इति भावः । यूनोर्वेदार्थं सूचितम् । 'युवतिश्च युवा च' इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । कतरि तृतीया चतुर्थी वा । शेषितः, 'तत्करोति-' इति ण्यन्तान्निष्ठा ॥

पपौ न कोऽपि क्षममास्यमेलितं

जलस्य गण्डूपमुदीतसंमदः ।

चुचुम्ब तत्र प्रतिविम्बितं मुखं

पुरः स्फुरत्याः सरकार्मुकभुवः ॥ ६५ ॥

पपाविति ॥ कश्चित्कोपि युवा आत्मेन मुखेन मेलितं योजितं करपुटे पानार्थं धृतं जलस्य गण्डूपं पेयं जलं क्षणमात्रं न पपौ । यतः—उदीतसंमद उत्पन्नानुरागः । तथापि किमिति न पपावित्यत आह—तत्राधरसंष्टके करपुटे धृते प्रतिविम्बितं पुरः स्फुरत्या विलसन्त्याः सरकार्मुकबहुवौ यस्याललास्य मुखं चुचुम्ब उदीतसंमदः सन्ना चुम्बितवान् जले । पीते प्रतिविम्बितसंभवात्पानार्थं गृहीते जले त-स्या मुखप्रतिविम्बे प्रतिविम्बितनिजमुखचुम्बनदर्शनकौतुहल-शात्तस्या यावदवस्थानं तावच्च पपौ । गतायां तु प्रतिविम्बितान-वस्थापविति भावः । पङ्क्तिस्यान्वे(न्ये)क्षणवच्चनं यावच्च इति, तैरिद्विते तु जलं पपौ । पुरः स्फुरत्या जलं दृष्ट्वा च कु-मिति वा ॥

हरिर्मणेभोजनभाजनेऽपि

गताः प्रकोपं किल वारद्वेष्टकाः ।

भृतं न शकैः प्रविर्तितमिति इ-

स्तिपेदमेवं हरितंति इतिहाः ॥ ६६ ॥

हरिदिति ॥ हरिर्गन्धर्वैर्गन्धर्वैर्गन्धर्वैः नृपते नृपते पुरःस्थापिते सति पुरावच्छात्राणां शक्तिर्गन्धर्वानां वा ये स्फुटं प्रकोपं निवृत्तं तेषां गता वारद्वेष्टका वारद्वेष्टका भोजनं वारद्वेष्टका इति इतिहाः । इति हिन्दु-इति-प्रविर्तितं पात्रं दृष्ट्वा नृपते नृपते नृपते नृपते

१ 'अत्रागन्तुनेन जनस्वेदेन सहजसारिवन्धनेऽशृङ्खलान्मिलनात्कारः' इति जीवातुः । २ 'चेष्ट' इति पाठो जीवातुसुखावबोधोपपन्नः । ३ 'नानानलजाल-' इति पाठे 'नलनालानां नलकाण्डदण्डानाम्' इति व्याख्येयम्—इति सुखावबोधः । जीवातावति 'नलनाल-' इत्येव पाठो लभ्यते ।

रेव वा न भृतं तदचितं पूर्णं वा । किंत्वोदनादियुक्तमपि हरिता
नीलया त्विपा भृतम्, न पत्रावली, नापि शाकेत्येवं ज्ञापिताः ।
ततस्तुष्टा इत्यर्थः । वारयात्रिकाः वरयात्रा प्रयोजनमेवाम्, 'प्रयो-
जनम्' इति ठेक् ॥

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग्मुखा

किमप्यपृच्छन्नविलोकयन्मुखम् ।

स्थितां पुरः स्फाटिककुट्टिमे वधूं

तद्विद्युग्भावनिमध्यवद्धदृक् ॥ ६७ ॥

ध्रुवमिति ॥ विनीतो ध्रुवमाचारवानिव स्मितपूर्ववाग्मुखं नवि-
लोकयन्नपश्यन् युवा तस्या अद्विद्युग्मस्वावनिमध्ये भूमिभागे वद्ध-
दृग्योजितनेत्रः सन् पुरः स्फाटिकनिवद्धभूमौ स्थितां वधूं किमप्य-
पृच्छत् । अग्रे स्फाटिककुट्टिमप्रतिविम्बिततद्गगदर्शनसंज्ञातस्मित-
पुनरपि भगदर्शनार्थमेव गोष्ठीमिषेण तां स्थिरीचकारेति भावः ।
अधोदर्शनार्थमेव मुखं न विलोकितम् । अयं श्लोकः कचिद् ॥

अमी लसद्वाष्पमखण्डिताखिलं

वियुक्तमन्योन्यममुक्तमार्दवम् ।

रसोत्तरं गौरमपीवरं रसा-

दभुजतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥

अमी इति ॥ अमी जना रसात्स्वादविशेषानुरागादोदनमभु-
जन्त । किंभूतम्—लसद्वाष्पं विद्यमानोष्माणमीपदुष्णम् । त-
था—अखण्डितश्चासावखिलः संपूर्णश्च तम् । पाकेप्यविच्छि-
न्नतण्डुलमिति यावत् । अभङ्गमखिलं स्वरूपं यस्येति वा । तथा—
पाकसमये नवनीतक्षेपाद्वियुक्तमसंलग्नसिक्थम् । तथा—अमुक्त-
मत्यक्तं मार्दवं येन सुजातिशालिवीजत्वादतिकोमलम् । तथा—
रसोत्तरं स्वादुबहुलम् । तथा—गौर चन्द्रधवलम् । तथा—अपी-
वरं जीरकादिसुजातिशालिवीजत्वात्सूक्ष्ममदीर्घतण्डुलम् । अत ए-
व—आमोदनं हर्षहेतुम् । परिमलवाहुल्याद्वा आमोदनम् । अ-
णुत्वे चागलद्वाष्पत्वम्, मार्दवत्यागेऽन्योन्यं वियुक्तत्वम्, अन्तः-
करणमार्दवे परस्परविरोध इति च विरोधाभासः ॥

वयोवशस्तोकविकस्वरस्तनीं

तिरस्तिरश्चुम्बति सुन्दरे दृशा ।

खयं किल सस्तमुरःस्थमम्बरं

गुरुस्तनी हीणतरा पराददे ॥ ६९ ॥

वय इति ॥ सुन्दरे जन्यजने दृशा वयोवशेन निर्गच्छदागच्छ-
च्छैश्वतारण्यपारतन्त्र्येण स्तोकमीपद्विकस्वराबुल्लसितमण्डलौ स्त-
नौ यस्यानां वयःसंघौ वर्तमानां मुक्तां (ग्धा) तिरस्तिरो वक्र-
यथा तथा (दृशा) चुम्बति पश्यति सति सानुरागकटाक्षमात्रेणा-
पि चुम्बनजन्यं सुखमनुभवति । गुरुस्तनी तारुण्यभरपीवरदृढतर-
कुचा अपरान्या ची तदनुरागाद्हीणतरातिमलजा सती यथास्था-
नस्थितनपि स्वयमात्मनैव स्नानं स्थानच्युतं जातमिवोर स्थमम्बर

तदयावरणवरां बलाद्विगलित कृत्वा पुनस्तदाद्यावत्तदो-
चकार । मुग्धां प्रत्यनक्षर तदयावरणसंज्ञान चकार ।
रीतिरीदृशी । अथ च—त्वमिमामल्पनतीं मुग्धां त्वत्सं-
नां किं पश्यसि । किंतु पीनघनस्तनीं त्वत्संभोगक्षमां मां
स्वाशयज्ञापनायादृष्टमपि पीनघनस्तनयुगमदर्शयदिति न
हीणतरा, 'तसिलादिपु—' इति पुनश्चावः ॥

यदादिहेतुः सुरभिः समुद्भवे

भवेद्यदाज्यं सुरभिर्ध्रुवं ततः ।

वधूभिरेभ्यः प्रवितीर्य पायसं

तदोघकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥

यदिति ॥ सुरभिः कामधनुगांवा । अथ च—सौरभ्य-
दार्थः । समुद्भव उत्पत्तिविषये यस्यादिहेतुर्दुग्धादिद्वारा
मूलकारणं ततो ध्रुवं तस्मादिव सौरभ्यधर्मयुक्तकारणादिव
सुरभि भवेत्स्यात् 'कारणगुणा हि कार्ये समवयन्ति' इति
भवितुमर्हति । तदाज्यमेभ्यो जन्यजनेभ्यो वधूभिः नवनीत-
वेण्य पायसं क्षीरपकतण्डुलमन्नं तदोघकुल्यानां धृतमन्त्र-
कृत्रिमाल्पसरितां तटयोः सैकतं कृतम् । पूर्वं पायसं पारिव-
स्योपरि धाराप्रवाहरूपे घृते क्षिप्ते द्विधाभूय घृतमिति
पायसं शुभ्रत्वाद्वृत्तकुल्यासैकतमिव शोभते सति भावः ।
सौरभ्यवाहुल्यमुक्तम् । यदाज्यमित्येव पाठः ॥

यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा

तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।

अपि क्रतूपर्वुधदग्धगन्धिने

स्पृहां यदस्यै दधते सुधान्धसः ॥ ७१ ॥

यदपीति ॥ यदपि यद्यपि वसुधालयैर्मेनुष्यैः सुधानां
पीता तदपि तथापि सुधारसाज्ञानेऽपि अदः आज्यं ततोऽधुना
सकाशात्स्वादु मिष्टमित्यनुमीयते । यद्यस्मात्सुधान्धसोऽमृता
वा अपि क्रतावुपर्वुधेनाग्निना दग्धगन्धिने विनाशितसोऽभावा-
प्यस्यै घृताय स्पृहामिच्छां दधते । यागे हि हुतं घृतं देश-
जते । यद्यमृतादविकरसं नाभविष्यत्, तद्यमृतादा अति-
यागानलविकृतगन्धमप्येतत्सानुरागं कथमभ्यवाहरिष्यत् ।
भ्यवहरन्ति तावत् । तस्मादमृतादपि विकृतगन्धमपि
मधिकरसम्, किमुत स्पृष्टसौरभमिति भावः । मनुष्यापि पुं-
यस्मान्न पीता, अमृतान्धसोऽपि विशिष्टा (प्य) असौ यन्म-
हयन्ति, तस्मादपि हेतोरदो घृतं सुधायाः स्वादुतरमुत्तेज-
एकेऽल्परसत्वाद्बुद्धिपूर्वममृतं नास्वादयन्त्येव, अन्ये च तिल-
सामृता अपि यस्माद्घृताय स्पृहयन्ति, तस्माद्देवद्वयादमृता-
धिकमेतदप्यनुमीयत इति वा । क्रतूपर्वुधेन दग्धगन्धो गन्ध-
सोऽत्यस्येति कर्मधारयादिति । 'स्पृहेरीप्सित' इति मप्रशन्नवत्

अत्रोधि नो हीनिभृतं मद्विज्ञितं

प्रतीत्य वा नादृतवत्यसाविति ।

लुनाति यूनः स धियं कियद्गता

निवृत्त्य बालादरदर्शनेषुणा ॥ ७२ ॥

१ 'अत्र कश्चित्नादृशान्नरत्ननागाने पत्रभाजनत्राणिनिगन्धनाद्वा-
गन्धनचकार' इति जीवानुः । २ 'अत्र यून' स्वामनापणे पादय शक्येन
मुपायशोकेनादिररत्नरत्ननेत्रादिनातत्त्वोपेक्षा' इति जीवानुः ।

त्यमाधुर्यादिगुणयुक्तमेतदिति भावः । चो तुल्ययोगत्वद्योतको ।
'पयः कीलालममृतं जीवनम्', 'पुष्कर सर्वतोमुखम्' इत्यमरः ।
इदंपिचः, 'पाप्राध्मा-' इत्यादिना शः ॥

सरोजकोशाभिनयेन पाणिना

स्थितेऽपि कूरे मुहुरेव याचते ।

सखि त्वमस्मै वितर त्वमित्युभे

मिथो न वादाद्दत्तुः किलौदनम् ॥ ९१ ॥

सरोजेति ॥ उभे सख्यौ इति मिथो वादाद्वैमत्याकिलौदनं
न दत्तुः । किलेति व्याजे । इति किम्—हे सखि, त्वं पात्रमध्ये
कूरे ओदने स्थितेऽपि मुहुरेव वारंवारम् सरोजकोशवदभिनय
भाकारो यस्य स्तनवराङ्गप्रार्थनासूचकेन पाणिना कूरं याचतेऽस्मै
कामुकाय कूरं वितर देहि । द्वितीया वदति—त्वं वितर इति वि-
वदमाने । तत्प्रार्थितस्तनवराङ्गदानेऽन्योन्यं प्रवर्तयन्त्योर्मध्येऽन्यो-
न्यलज्जावशादेकतरा रिरंसुरपि नाङ्गीचकारेति भावः । 'अनुवा-
दात्' इति पाठे उक्तरूपानुवादादुभे अपि स्वल्पमोदनं किल
दत्तुरित्यर्थः । ओदनदानव्याजेन तत्प्रार्थितदानमङ्गीचकुरिति
भावः ॥

इयं कियचारुकुचेति पश्यते

पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरं

मिपेण भृङ्गारधृतेः करद्वयी ॥ ९२ ॥

इयमिति ॥ पयःप्रदायाः समावृत वस्त्राच्छन्नमपि हृदयमिति
विचार्य पश्यते पृच्छते कामुकाय ध्रुवं निश्चितं मनोज्ञा । अथ
च—पराशयज्ञेव । तस्याः करद्वयी भृङ्गारस्य धृतेधारणस्य मिपेण
यद्यस्मादुत्तर तदीयप्रश्नस्य प्रतिवचनं व्यतरद्दौ । इति किम्—
इयं स्त्री कियन्तौ किप्रमाणौ चारु सुन्दरौ च कुचौ यस्याः सेति ।
स्वर्णकलशीपरिमाणौ स्वर्णवर्णौ चेतस्याः कुचाविति तं प्रत्यसूचय-
दित्यर्थः । उभावपि मिथोऽनुरागादन्योन्यविलोकनपरावेव तस्थ-
तुरिति भावः । अन्योप्यभिप्रायज्ञः केनचिन्मिपेण प्रश्नस्तोत्तर
वदति ॥

अमीभिराकण्ठमभोजि तद्गृहे

तुपारधारावृद्धितेव शर्करा ।

हृदयद्विपद्भक्षणीपयःसुतं

मुधाद्दत्तात्पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ९३ ॥

अमीभिरिति ॥ अमीभिर्जनैरनैलद्गृहे भीमगृहे आकण्ठम-
निवृत्त यथानया शर्करानोवि सुखा । तुपारधाराया हिमोदकेन
मुद्धितेन निमित्तेन । तथा—हृदयं द्विपया अर्धवारिण्या महिष्या
रक्तवर्णाद्विरक्तवर्णाया पयो दुग्धं तन्माप्सुर्न जात दुग्धपरिणा-
मन्त्वं दृश्यन्मोचि । मुधाद्दत्ताद्वृत्तव्यागाः प्रजलासयादुद्धृत पद-
मिदं कुचैः । शर्करानिर्दिष्टा मुधा च, दध्यायमृतसम्वाद् मुधं
पयं चेति भावः । तद्गृहेऽमीभिर्निर्मिष्टं दृश्यन्मोचि । तुपारधा-

रया मृदिताऽल्पकणत्वं प्रापिता शर्करेव, सुधा १३१३३१
इति दधिविषयमेवोत्प्रेक्षाद्वयं वा । दध्मः शैल्यं शोभः
घनत्वं सूचितमेतेन । 'पयः शृतम्' इति पाठे शर्करा
शृतं पक्व तप्त महिषीपयश्चाभोजि । दधि चाभोजेति न
'चिरसूता वक्कयणी' इत्यमरः । महिष्या दधि सादुरम्
'द्विपः शतुर्वा' इति वचनात् 'हृदयं द्विपति' इति द्विपः
तीया श्रिता—' इति योगविभागात्समासः । द्विपद्वयम्
वक्कर्मधारय—' इति पुंवङ्गावः । 'शृतम्' इति 'स'
इति साधु ॥

तदन्तरन्तः सुपिरस्य विन्दुभिः

करम्वितं कल्पयता जगत्कृता ।

इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना

निरीक्ष्य तृष्णाचलजिह्वाभृता ॥ ९४ ॥

तदन्तरिति ॥ तदधि निरीक्ष्य रसातिशयानुष्णा-
सनया चला चञ्चलाधरप्रान्तलेहिनी गलजला जिह्वा
भावस्तत्ता तां विभ्रता । तथा—अन्तरन्तर्मध्ये मये
छिद्रस्य विन्दुभिः करम्वितं मिश्रितं व्याप्त तदधि क्लृप्त
वर्ता जगत्कृता इतस्ततः सर्वप्रदेशेभ्यः तदधि स्पष्टमचोर
मपहतम् । स्पष्टं संभावनायाम् । अपहतमिवेत्यर्थः ।
न दृष्ट इत्यत आह—यतो मायिना । अदृश्यतयापहतं
सफेनक्षीरस्य दध्याकारेण परिणामे दधनि जिह्वा
ग्रहाणादृश्यतया दधनि वर्तमानः सारो भोक्तुमिच्छता
अन्यथा छिद्राणि कथं दृश्यन्ते । अन्येन ग्रहीतुं न शक्ताः ।
उत्प्रेक्षा—येन निर्मितं तस्य ग्रहाणोऽपि जिह्वाचात्रत्यनिर्मा-
तम दधीति ध्वन्यते ॥

ददासि मे तन्न रुचेर्यदास्पदं

न यत्र रागः सितयापि किं तथा ।

इतीरिणे विम्बफलं पलच्छला-

ददायि विम्बाधरयारुचच तन् ॥ ९५ ॥

ददासीति ॥ विम्बफलतुल्योऽधरो यस्यात्मना मुग्धो
व्याजान्मासव्याजद्विभ्यसंज्ञं फल परिवेषितं मामगम्यता-
कार कृत्वा इतीरिणेऽधरचुम्बनवासनया भापमाणाय कि-
यि दत्तम् । तद्विम्बाकार फल तस्मै अरुचय । स्वादि-
मदमिलापं ज्ञात्वा स्वीकारपुरःसर पलरूपमित्यव्यापि-
नमेवानया प्रतिज्ञातामिति संतुष्टोऽभूदिति भावः । इति
हे विम्बोष्टि, यदुचेः प्रीतेरास्पदं यत्र वस्तुनि मम प्राप्ये
मयं न ददासि । यद्वा—यदुचेः प्रीतेरास्पदं न मया
ददामि । तथा—मम यस्या रागः प्रीतिर्नास्ति तथा मया
कैरयापि किम् । अपि तु—न कियिप्रयोजनम् । तद-
शर्करयापि प्रयोजनं नास्ति, अनिलापाभावात् । तद-
किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते । अथ च—यत्र लीरि-
येनया प्रकरणाच्छर्करयापि किम् । तस्माद्यत्र मेऽनुरा-

घनैरिति ॥ घनैर्बहुभिः परिवेषनैरेकैश्च ज्ञानदायिभिर्जनैः ।
तैरेव घनैर्नैरमीषा भुजानानां राज्ञा कृते वषोपलाः करकान्तु-
ल्यानामेलाकरूपं च करालयद्रक्तचुलपिष्टरचितानां गोलकानामति-
वृत्तानां लङ्घनमिदोपायान् । अथ च—भ्रकारूपपाशां गोलकानां ।
आवली पट्टिरवधिं विन्यासां वृष्टा च । शीघ्रं—परिवेषणकर्मज-
शास्त्रल्लो या भुजानासां भणेषु स्थानि तेषां रोचिषा कान्त्वा

[illegible]

इति द्विकृत्वः शुचिमृष्टभोजनां
दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।

द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरी-

परीष्टिभिरतुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण द्विकृत्वो द्विवारं दिवा रात्रौ च शुच्यदोषं मृष्टं स्वादु च भोजनां भुञ्जानानां तेषां वारयात्रिकाणां कतिचित्पञ्चपाणि दिनानि मुदा ययुः । पञ्चपाणि दिनानि सह-पोस्तत्रोपुरित्यर्थः । किंभूतानाम्—निशि द्विः द्वौ वारावष्टौ द्विरष्टौ षोडश संवत्सरा यासां ताः वारस्य सप्तस्य सुन्दर्यां वेद्यादा-स्यादयस्तासां परीष्टिभिश्चुम्बनादिसेवाभिस्तुष्टि संतोषमुपेयुषां प्राप्तवताम् । 'द्विरष्ट' इतिवत्सुचः कृत्वसुचो वाधकत्वात् 'द्वि.' इति प्राप्ते 'द्विकृत्वः' इत्यत्र 'अपवादविषये कचिदुत्सर्गस्यापि समावेशः' इति परिभाषया यथाकथञ्चित्परिहर्तव्यम् ॥

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चपा

निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।

अथ प्रतस्थे निपधान्सहानया

रथेन वाष्ण्यगृहीतरश्मिना ॥ ११३ ॥

उवासेति ॥ नलः कृशाङ्गीं तां परिणीय वैदर्भगृहेषु पञ्च पद वा प्रमाणमासां ता निशा उवास । पञ्चपाणि दिनानि तत्र स्थितवानित्यर्थः । अथ सप्तमे दिनेऽनया भैरव्या सह रथेन निप-धानप्रतस्थे । किंभूतेन—वाष्ण्यनाम्ना सारथिना गृहीता रश्मयो यस्य । पञ्चपाः, 'संख्ययाऽव्यया—' इति समासे 'बहुव्रीहौ संख्ये-चे—' इति उच्, टिलोपः । निशाः, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

परस्य न स्पष्टुभिः समधिक्रिया

प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।

रथे स भैमीं स्वयमध्यरुरुह-

न्न तत्किलाश्लिक्षदिमां जनेक्षितः ॥ ११४ ॥

परस्येति ॥ इति ब्रुवन्स नलो भैमीं स्वयमात्मनैव रथेऽध्य-रुरुहदधारोपयामास । इति किम्—इमां पतिव्रतां भैमीं स्पष्टुं स्पर्शनेन्द्रियविषयीकर्तुं परस्य मदन्त्यस्य नाधिक्रियाधिकारः, प्रिया भैमीं शिशुरवप्रमाणा, असौ रथश्च प्रांशुः उच्चतर इति स्वयमा-रोदुमसमर्थेति । तत्तस्मादेतोज्जनेक्षितो लोकैर्विलोकितः सन्निमां भैमीं नालिलिङ्ग । किलेति व्याजे । तत्त्वतस्तु जनसमक्षमालिलि-ङ्गैव । किंत्वेवं ब्रुवन्धाट्टं परिजहारति भावः । कर्मत्वस्याविवक्षि-तत्वाद्ध्ये इत्यधिकरणे सप्तमी । अध्यरुरुहत्, 'णौ चङि—' इत्यु-पधादस्त्वत्वे 'दीर्घां ल्यो' इत्यभ्यासश्चिन्तव्यम् । अश्लिक्षत्, 'श्लि-प जालिङ्गने' इति ऋम् । 'अश्लिष्यत्' इति पाठे लङ् ॥

इति सारः शीघ्रमतिश्चकार तं

बभूव च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।

१ मुखावबोधया पूर्वोक्ततत्त्वव्यनान् ।

स्खलिष्यति स्निग्धतनुः प्रियादियं

प्रदीयसी पीडनभीरुदोर्युगात् ॥ ११५ ॥

इतीति ॥ इति हेतोः शीघ्रमतिस्त्वरिततुङ्घिः शीघ्रमुक्ते-

गस्फुरणशीलस्तथोरन्योन्यविषयः स्वरत्नं नल वधू भैमी रोमाञ्चानां भरेण बाहुल्येन कर्कशत्वचौ चकार । अन्योन्य-शब्दुत्पन्नसारिवक्रोरोमाञ्चौ तौ जाताविति भावः । इति किम्—दीयसी स्निग्धतनुनितरां कोमला सन्नेहाङ्गी चेव भैमी प्रियाञ्जलात्सकाशास्तलाप्यति निःसरिष्यति । यतः पीडन-विडधारणे भीरु दोर्युगं बाहुयुगं यस्य तस्माद्विषयः इति ॥ 'इतीति' तं शीघ्रमति. स्वरोऽकरोद्बभूव इति पाठः ।

तथा किमाजन्मनिजाङ्गवर्धितां

ग्रहित्य पुत्रां पितरौ विपेदतुः ।

विसृज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा

विनीततालक्षगुणीभवदुणम् ॥ ११६ ॥

तथेति ॥ तौ पितरौ तं दुहितुः पतिं जामातरं नलं संप्रेष्य यथा विपेदतुः विषण्णौ बभूवतुः, तथा आत्मन् प्रभृति निजाङ्गयोः स्वीयोत्सन्नयोर्वर्धितां वृद्धिं प्रापितां प्रस्थाप्य विपेदतुः किम् । अपितु नेति वैधर्म्योपमा । किंभूतम्—विनीततया स्वविनयत्वेन लक्षगुणीभवन्तः तौ लक्ष-गुणा यस्य तम् । सुतावियोगादपि सगुणजामातृविमोहो तयोर्दुः सहो जात इत्यर्थः । ग्रहित्य, 'हि गतौ' क्वो ल्योऽङ् । विपेदतुः, सदेरेत्वाभ्यासलोपो । 'सदिरप्रते.' इति पठम् ॥

निजादनुव्रज्य स मण्डलावधे-

नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।

तडागकल्लोल इवानिलं तटा-

वृत्तानतिर्व्यावृत्ते वराटराट् ॥ ११७ ॥

निजादिति ॥ स वराटराट् भीमो नलमनुव्रज्यानुगम्य नि-जान्मण्डलावधे. सकाशाच्चिवृत्तौ परावृत्तिसमये चटु प्रिरस्य लपति भापत इति चटुलापस्तत्त्वात् गतः प्राप्तः प्रिय भागवन् धृताङ्गीकृता नलकृता आनतिर्नस्कारो येन स एवभूत. सन् न वृत्ते निजगृहान्प्रति परावृत्तः । क इव—तडागकल्लोल इव । यथानिलं वायुमनुव्रज्य तटाच्चिवृत्तौ चटुला आपो यस्य तत्र गतः सन् तीरात्सकाशात्तडागतरङ्गो व्यावर्तत इत्युपमा । च-लाप इत्यत्र 'कर्मण्यण्' पक्षे 'कृक्—' आदिना समानम् । स तु तत्पुरुष एवेति कश्चित्तदुपेक्ष्यम् ॥

पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा

धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः ।

अतः परं पुत्रि न कोऽपि तेऽहमि-

त्युदसुरेप व्यसृजन्नजौरसीम् ॥ ११८ ॥

पितेति ॥ इत्युक्त्या उद्धतान्यदृष्टिं यस्य स पुत्र भीमो नि-जामौरमी स्वीयक्षेत्रवीजाभ्यामुत्पादितां भैमीं व्यसृजन्नजौरसीम्

१ 'विराटराट्' इति पाठः मुखावबोधायमा ।

एति किम्—हे पुत्रि, आत्मनस्तत्र पुण्य धर्म एव पिता हितका-
रेत्वात्, अहितनिवारकत्वाच्च । तथा—तत्र क्षमा सहनशक्तयो-
ऽनापदो न विद्यन्त आपदो याम्यन्ता । आपदाशिका इत्यर्थः ।
तत्र मनस्तनुष्टिः संतोषोलुब्धत्वमेव धनम् । अथानन्तरमति-
लमपि तवेष्टं नल एव । किं बहुना—एतदतिरिक्तसकलाभीष्टद-
त्वात्सर्वं नल एवेत्यर्थः । अतः परमद्यतनदिनप्रभृत्यहं भीमले
कोऽपि संयन्धी बान्धवो न भवामीति ॥

प्रियः प्रियैकाचरणाचिरेण तां
पितुः सरन्तीमचिकित्सदाधिषु ।

तथास्त तन्मातृवियोगवाडवः

स तु प्रियप्रेममहाम्बुधावपि ॥ ११९ ॥

प्रिय इति ॥ प्रीणानि हर्षं जनयतीति प्रियो नलः पितुः सरन्तीं
तां भैमीं प्रियस्य ननीपितस्य एकस्य वस्तुन आचरणात्करणात्म-
नीपितस्य पदेकं मुप्यं केवलं वा करणं तस्मादाधिषु पितृवियो-
गजनानस्योऽपि स तु चिरेण बहुना कालेनाचिकित्सदुपचचार ।
कस्यचिदिष्टस्य मेलनात्पितृवियोगजन्यदुःखं चिरेणात्याजयदि-
त्यर्थः । चिरकाल पितुः सरन्तीमिति वा । स सर्वजनप्रसिद्ध-
स्तस्या मातृवियोग एवातद्यतरत्वाद्वाडवो वडवानलः । तु पुनः
प्रियस्य नलस्य प्रेमा निरुपाधिकः जेहस्तद्रूपे महान्बुधौ सत्यपि
तथाप्रच्युलप्राच्यरूप एवाल स्थितवान् । तस्मिन्नितिप्रियं कुर्वत्यपि
स लोकनपि न शान्त इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखान्मातृवियोगस्य
गौरवं सूचितम् । विदोपतत्र कन्यानाम् । अपिरौचित्ये । जलानल-
योर्विरोधेऽपि वाडवस्याम्बुधावेव स्थित्युक्तेत्यर्थः । शशान (तृती-
यचरणे). 'न तु प्रिय—' इत्यपि च पाठौ स्पष्टार्थौ । पितुः 'अधीन्यर्थः'
इति षष्ठी । अचिकित्सत् । 'कित निवासे रोगापनयने च' इत्यस्याव
'गुप्तिङ्कित्य—' इति रुप्रतीकारे स्वार्येत्सन् कितेश्चोदात्तेषु पाठात्
सन्नन्तादपि परलैपदमेव न त्वात्मनेपदमिति सिद्धान्तः ॥

असौ महीभृद्बहुधातुमण्डित-

स्तया निजोपत्यकयेव कामपि ।

भुवा कुरङ्गक्षणदन्तिचारयो-

र्वभार शोभां कृतपादसेवया ॥ १२० ॥

असाविति ॥ असौ भूभृद्वल्लु पुनर्वहुधानेकप्रकारं मण्डितो
नानारत्नादिभिरलङ्कितस्तया भैम्या कामप्यतिशयितां शोभां वनार ।
किंभूतया—हरिणवद्विणवज्रक्षयं विलोकनम्, दन्तिवद्वस्तिव-
चारो गतिः तपोमुवा स्थानभूतया हरिणाद्या गजगत्या
च । तथा—कृता भर्तुः पादसेवा यया । क्या क इव—निजोप-
त्यकया पर्यतसन्नभूम्या महीभृत्पर्यत इव । बहुभिर्नैरिकादिधातु-

भिर्मण्डितः । किंभूतोपत्यकया—हरिणानामीक्षणस्य, हस्तिनां
भक्षणस्य गमनस्य वा स्थानभूतया । तथा—कृता प्रत्यन्तपर्यतानां
सेवा आश्रयणं यया । कृता प्रत्यन्तपर्यतः सेवा यस्या इति वा ॥

तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं

चिरोडया भावमिवात्मनि श्रिया ।

विहाय सापत्यमरञ्जि भीमजा

समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिंवृत्तिभिः ॥ १२१ ॥

तदिति ॥ चिरोडया चिरकाल प्रियमाणया । अथ च—चिर-
परिणीतया श्रिया राज्यलक्ष्म्या तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य भैमीत-
त्परस्य नृपस्यात्मनि स्वविषये भावमनुरागं रक्षितुं स्थिरीकर्तुमिव
सापत्यमेकभर्तृकस्त्रीद्वयान्योन्येष्व्यां विहाय समग्राणां तस्या भैम्या
वाञ्छितानां पदार्थानां पूर्तिं पूरणं तस्यां वृत्तिभिवर्तनैरुपायै-
कृत्वा भीमजारञ्जि प्रीणिता । संपद्वैभवेन दुर्लभान्यपि तद्वाञ्छि-
तानि नलेन पूरितानि, ततश्च सा परितुष्टेति भावः । अन्यापि
चिरपरिणीता विदुषी नवोडायामनुरक्तत्वात्मिन आत्मन्यनुरागर-
क्षणार्थं सापत्यं त्यक्त्वात्मनो ज्यैष्ठ्यं रक्षयन्ती सती नवोडया
हितकरणेन प्रीति जनयति ॥

मसारमालावलितोरणां पुरं

निजाद्वियोगादिव लम्बितालकाम् ।

ददर्श पश्यामिव नैपथः प्रिया-

मथाश्रितोद्गीविकमुन्नतैर्गृहैः ॥ १२२ ॥

मसारिति ॥ अथ बहुमार्गलङ्घनानन्तरं नैपथ पुर प्रियामिव
ददर्श । किंभूतां पुरम्—मसारमालावलिरिन्द्रनीलमालापरम्परा
एवात्रदलादिरचितमालारूपाणि तोरणानि यस्याम् । इन्द्रनीलमा-
लावलियुक्तानि तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्यास्याम् । तथा—अत-
एव—निजाद्वियोगाल्लम्बितालकामिव प्रसाधितचूर्णकुन्तलामिव ।
तथा—उन्नतैरत्युच्चैर्गृहैः कृत्वा आश्रिताद्गीकृता उद्गीविकामूर्ध्वोक्क-
तकण्ठतया विलोकनं यथा स्वादेव पश्यामिव विलोकितमिव ।
उच्चगृहत्वाद्दूरत एव दृष्टवानित्यर्थः । 'पश्याम्' इति पाठे मार्गाणां
पर्यामिव । अन्यापि नायिका प्रोषिते नायकेऽप्रसाधितालका
सती उद्गीविकया प्रियागमनमार्गान्पश्यति । मसारणां नीलवा-
दलकत्वम् । यथामिति कर्तुंक्रमणो—' इति क्रमेणि षष्ठी ॥

पुरीनिरीक्षान्यमना मनागिति

प्रियाय भैम्या निभृतं विसर्जितः ।

ययौ कटाक्षः सहसा निवर्तिना

तदीक्षणेनार्धपथे समागमम् ॥ १२३ ॥

पुरीति ॥ अयं भद्रियो मना इषपुर्गनिर्गक्षया अन्यमना
दुश्चित इति हेतोरस्मिन्ननरेऽय मन्त्रप्रितोऽस्तु शक्यत इति
उपा भैम्या प्रियाय प्रियं वीक्षितुं निवृत्तं पुनं यथा तथा विसर्जितः

१ दिपम्' इति पाठः दुर्गादि नैपथम् । यथापि 'पश्यामिति पाठे'
इति दिपमिति इति न मनाकृतमन्यमानम् ।

१ 'तथाच 'अन्योन्माभावममार्गान्पश्यन्निवृत्तः । मन्त्रा न्याचज-
स्तेने साधनं दिति किञ्चु' इति १२२ निपथस्य नैपथस्यास्मान्ना-
स्तरे खण्डनप्रकाशो—विस्मयान्' इति पुनः पाठः । विदितानो के-
वलस्य प्रयोगात् 'अवयवे ह्येव विदुः मनुष्यास्त्य विदुः प्रकृतं' इति
न्यायानुसारेणैवास्मान्नास्तरे—इति पदप्रकृतमैपथ्यं विस्मयमेव—
इति सुखायनेधा ।

प्रेषितः निजः कटाक्षः सकलां पुरीमविलोक्यैव किञ्चिन्निरीक्ष्य
भैम्यनुरागवाहुल्यात्सहसा असमय एव पुरीनिरीक्षणान्निवर्तिना
शीघ्रं परावृत्तेन तदीक्षणेन नलकटाक्षेण सहार्धपथ एव समागमं
संबन्धं ययौ । उभावपि परस्परानुरागेण क्षणमात्रमप्यवलोकना-
न्तरायं न सहेते स्मेति भावः । नितरामनुरागः सूचितः । 'पुरीं
निरीक्ष्य' इति पाठे पुरीं निरीक्ष्य ईपदन्यमनाः किमिति बुद्धा
प्रेषितः । रहस्यं ज्ञातुं दूतोपि गुप्तं प्रेष्यते । प्रियाय, 'क्रियार्थोपप-
दस्य-' इति चतुर्थी ॥

अथ नगरं धृतैरमात्यरत्नैः

पथि समियाय स जाययाभिरामः ।

मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः

क्रमसिलितैरलिभिः कुतूहलोत्कैः ॥१२४॥

अथेति ॥ अथ पुरसमीपप्राप्त्यनन्तरं जायया कृत्वाभिरामो
मनोहरः स नलो नगरे धृतैः स्थापितैरमात्यरत्नै सह पथि समि-
याय सेलनं प्राप । किभूतैः—कुतूहले भैमीसहितनलदर्शनकौ-
तुके विषय उत्कैरुत्कण्ठितैः । तेन वा उद्ध्वं कं शिरो येपाम् ।
ऊर्ध्वीकृतशिरोभिः । कः कैरिव—कुसुमश्रिया चम्पकादिपुष्पशो-
भया सनाथो रमणीयो मधुर्वसन्तः क्रमेण वसन्तागमपरिपाट्या
मिलितैर्मध्वास्वादकौतुकेनोत्कण्ठितैरलिभिर्भ्रमरैरिव यथा संयुज्यते
तथेयुपमा ॥

क्रियदपि कथयन्स्ववृत्तजातं

श्रवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु ।

क्रियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः

श्रवणपथं स नयनपुरीं विवेश ॥ १२५ ॥

क्रियदिति ॥ स नलः पुरीं विवेश । किं कुर्वन्—स्वयंवरवृ-
त्तान्तश्रवणकुतूहलचञ्चलेषु तेषु मन्त्रिप्रवरेषु क्रियदपि स्वसंबन्धि
वृत्तजातं स्वदूत्येन्द्रादिमाघाप्रभृतिरूप मुख्यं वृत्तान्तं संक्षेपेण
कथयन् । तथा—क्रियदपि निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रे जातमेभ्योऽमा-
त्येभ्यः सकाशाच्छ्रवणपथं नयन्नाकर्णयन् । आमगतजातिः । 'अ-
मुत्र-' इति पाठे 'अतः परस्मिन्नप्रापि' इति वचनादमुत्रेत्यनेन
व्यवहितोऽपि स्वयंवरः परामृश्यते ॥

अथ पथि पथि लाजैरात्मनो बाहुवल्ली-

मुकुलकुलसकुलैः पूजयन्त्यो जयेति ।

क्षितिपतिमुपनेमुस्तं दधाना जनाना-

ममृतजलमृणालीसौकुमार्यं कुमार्यः ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ अथ पुरप्रवेशानन्तरं जनानां कुमार्योऽकृतविवाहाः
कन्यान् क्षितिपतिमुपनेमुः समीपमागत्य नमस्कृत्य । किभूता —
पथि पथि प्रतिमागमात्मनो बाहुवल्लीनां भुजरूपलतानां मुकुल-
जुतेन कलिद्रव्येन मकुलैस्तुल्यलङ्घितैर्ममृतद्रव्यतया शकुन-
द्वारेण जप नयनं कर्षणं वनेत्येति शब्दपूर्वं पूजयन्त्यः । तथा—
अमृतजलैः जाताया मृणाल्या विमयेव सौकुमार्यं मार्दवं द-
त्तः । पुरप्रवेशे शकुनाय कुमार्यं दत्तुकम् । सकुल्यं,
ललितं च ॥

अभिनवदमयन्ती कान्तिजालावलोक-

प्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्त्रचन्द्रान्वयेन ।

निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः

क्षणमिव निजसंज्ञां सान्त्वयामन्वभूवन् ॥१२७॥

अमीति ॥ निखिलानां नगरसंबन्धिनं सौधानां पुर-
लितगृहाणामट्टावल्या उपरितनगृहविशेषपङ्क्त्यस्तासामपुर-
न्दशालास्तृतीयशिरोगृहाः । अट्टावलीनां गवाक्षविवरानि च
ता अभिनवा नवोढा दमयन्ती तस्याः कान्तिजालावली
स्यावलोक्य प्रवणानामुत्सुकानां पुरपुरन्ध्रीणां वक्त्रचन्द्रान्वयेन
संबन्धेन कृत्वा क्षणमिव क्षणमात्रं यावत्तन्मुखसंबन्धलावली
निजसंज्ञां स्वीयं नाम मुत्तचन्द्रसंबन्धतया सान्त्वया चन्द्र-
शालाः गृहाणि चन्द्रशाला, चन्द्राणां वा संबन्धिनः ।
इति योगसहितामन्वभूवन् । सान्त्वयामिवेति बोधेन ।
अपि पुरनार्यो गवाक्षविवरैर्भैमीमपश्यन् । तानि च तन्मुख-
संबन्धेन यौगिकत्वेन कविनोत्प्रेक्षितानि ॥

निपधनृपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवाता-

यनविवरगरश्मिश्रेणिनालोपनीताम् ।

पपुरसमपिपासापांसुलत्वोत्परागा-

ण्यखिलपुरपुरन्ध्रीनेत्रनीलोत्पलानि ॥ १२८ ॥

निपधेति ॥ अखिलानां सकलानां पुरपुरन्ध्रीणां नगराणां
नेत्राण्येव नीलोत्पलानि निपधनृपस्य मुखेन्दुश्रीस्तुक्ष्णमु-
ममृतं पपुः सादरमालोकन्त । किभूता सुधाम्—सौधवाता-
नानां विवरेभ्यश्छिद्रेभ्यो गच्छन्त्यो वह्निर्निगच्छन्त्यो रश्मिर्नेत्रयो-
नयनकि-पङ्क्त्यस्तद्रूपा ये नाला विसृज्यत्वात्पपुजलपातान्न
नभूत कमलनालदण्डास्तैरुपनीतां नेत्रसमीपं प्रापिताम् ।
श्रुतानि नीलोत्पलानि—असमयातुल्ययातिभूयसा विपान-
पातेच्छया पांसुलत्वं शुष्कत्वं सोत्कण्ठतरत्वं च तेनैवोक्तं । उर-
न्तो वा परागाः कौसुमरजासि येषु तानि । गवाक्षविवरैः कु-
नलमुखशोभां सर्वा अपि सादरं ददशुरित्यर्थः । कुमारीणां
मीपगत्या, पौरुषीणां च गवाक्षान्तर्गत्या, कौतुकमात्रेण दृष्टा
जंघेन कनीनिकानीलरश्मीनां नालारूपाणामुचिततरत्वं मुकु-
नान्योपि पिपासात्यन्तशुष्कण्डो दूरस्थं कूपाशुदकं सति
मलनालादिना पिबति । नत्प्रेरुवारमेव बहु पिबन्त्यन्तर्गतं
डाभिया ॥

अवनिपतिपथाट्टक्षेपपाणिप्रवाल-

स्खलितसुरभिलाजं व्याजभाजः प्रतीच्छन् ।

उपरि कुसुमदृष्टीरेप वैमानिकाना-

मभिनवकृतभैमीसौधभूमिं विवेश ॥ १२९ ॥

१ 'अवनिपतिरित्येव' इति पाठो ज्ञानावुपपन्नः । २
प्रत्ये' इति 'लाजं व्याजं' इति, 'अनायासं' इति च पाठः मु-
क्तोऽप्युपपन्नः ।

अवनीति ॥ एष नलोऽभिनवकृतस्य नूतननिमित्तस्य भैमी-
संयन्धिनः सौधस्य शान्तिहोमाद्यलकृतां भूमिमुपरितर्ती वा भूमि-
विवेश । किं कुर्वन्—कौतुकविलोकनार्थं गगने स्थितानां वैमा-
निकानां देवानां कुलमुद्विष्टपरि शिरसादेरेण प्रतीच्छन्स्वीकु-
र्वन् । किमुता वृष्टी—अवनिपतिपथे राजमानांऽदृष्टेः विपत्तिव्ये-
ष्वदाल्लक्षेण वर्तनानाना सैगानां स्त्रीमृन्दानां पाणिप्रवालेभ्यः स्त-
लिताः सुरभयः पङ्कजपरिमलविशेषयुक्ता लाजालेषा व्याज मियं
भजन्ति । शकुनायं विकीर्यमाणानां लाजानां शुभ्रत्वादूर्ध्वदेशात्-
सनाद्य पुष्पवृष्टिवन् । ता अपि पल्लवेभ्यो निर्गच्छन्ति । वैमा-
निकाः, चरत्यर्थे ऽह् ॥

इति परिणयमित्थं यानमेकत्र याने
दरचकितकटाक्षप्रेक्षणं चानयोस्तत् ।
दिवि दिविपदधीशाः कौतुकेनावलोक्य
प्रणिदधुरिव गन्तुं नाकमानन्दसान्द्राः १३०

इतीति ॥ दिविपदा देवानामधीशा इच्छाद्वयज्वारो देवा
नाकं स्वर्गं प्रति गन्तुं प्रणिदधुरिव गन्तुमचिन्तयन्ति । तत्त्वत-
सद्विहाय वाञ्छा नास्त्येवेति वाञ्छा सूचयति । किमुता —अन-
योर्नैनीलयोरिति पूर्वोक्तप्रकार परिणयं विवाहमित्यनुकरीत्या
च एकत्रैकस्तिन्याने रथे यानं स्थित्या गमनम्, तथा—दरचकि-
तनीपलभय सलजं यन्कटाक्षैरन्योन्यविलोकनं, तच्च एतत्स्व-
दिव्याकाशे स्थित्वा कौतुकेनावलोक्यानन्देन परमहर्षेण सान्द्रा-
पूर्णाः । 'प्रणिदधुरिव' इति पाठे तयोर्गृहप्रवेशानन्तरमित्यर्थः ।
स्वययानान्तरमेव देवा निर्गता इति चतुर्दशे सर्गे यद्यप्युक्तं त-
थापि भूमेर्निर्गता नलपुरप्रवेशपर्यन्तं नलभैमीकौतुकविलोकनार्थं
गगने स्थिता इति दिविपदेन सूचितम् । इदानीं पुनः स्वर्गं प्रति
निर्गता इत्युक्तेन दोषो विरोधः । किञ्चानन्तरसर्गसंगत्यै कलि-
लक्ष्मणान्तराप्रस्तुततां परिहर्तुं नल पुर प्रविष्टः, देवाश्च स्वर्गं
जग्मुः । गच्छता च तेषां मध्येमार्गं कटेरत्तरन्त्युत्तरगानादिप्रस-
क्तानुप्रसक्तयन्तरगाय युक्तमुक्तम् ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।
काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतया विद्यां विदद्भिर्महा-
काव्ये तदुवि नैपथीयचरिते मर्गोऽगमत्योडशः १३१

श्रीहर्षमिति ॥ पूर्वार्थः पूर्वपरः । किमुते काव्ये—चतुर्दश-
तया विद्या विदद्भिर्महाकाव्ये सरस्वतीवाग्दक्षिणकाव्योत्तरेणो-
त्तरेण विदद्भिः परीक्षापूर्वं न ह्येव एवमेव । नैपथीयचरिते
सर्वगुणस्य । तथा—तदुवि तस्मात्परीक्षापूर्वमिति तदु । तस्मा-
त्परातिथिस्थितिरेव सा । 'नैपथीय' इति पाठे नैपथीयचरित-
मिति व्याख्येयम् । काश्मीरैरिति पूर्वार्थस्यैव अर्थः च यो
मते इति पराविशेषयुक्त्या विन्यासः । एवमेव च सुतरां
इत्युक्तिः एतद्विषयसंगतः इति त्रये विरक्तस्य कव्ये त्रये
नमसि, यथा त्रयोपमादुत्प्रेषणार्थे इति पूर्वार्थे त्रये
'चतुर्दशे ययुः सन्ति' इति त्रयोपमादुत्प्रेषणार्थे अत्रत्ये
वर्तमाने मते तस्मात्परातिथिरेव सा । तस्मात्परातिथिरेव

गणत्वात् कान्तत्वाभावं वा संपाद्य, कान्तव्येऽपि 'कलहसरागम-
हित' इत्यादि भट्टिप्रयोगे समासदर्शनात् 'मतिदुद्धिपूजायैभ्यश्च'
इति चकारादूतेऽपि शिष्टप्रयोगानुसारेण कप्रत्ययमङ्गीकृत्य, 'तस्य
च वर्तमाने' इति पृथीग्राह्यभावात्कर्तेरित्युक्त्येवेति वा यथा-
कथंचित्समर्थनीयम् । चतुर्दशतयामिति 'संख्याया अवयवे' इति
तथापि 'दिङ्गणञ्' इति ङीप् । विद्यां विदद्भिः 'न लोका' इति
पृथीनिषेधः । तदुवि, भाषितपुंस्त्वानुसभावः । पोडशः पूर्ववत् ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमत्तरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैपथीयप्रकाशे पोडशः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः ।

अधारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमम् ।
मुराः सरस्वदुल्लोललीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

अथेति ॥ अथ स्वर्गगमनचिन्तनानन्तरं धरित्रीं प्रति धाव-
नेन जलितं प्रयासं वृथैव वृथाप्रायं व्यर्थमिवारभ्य विधायागाजये-
नानुपलक्षितहर्षविपादतया । अथ च—तदभूमिं प्रति निष्प्रयो-
जनभावगमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्तनेन च । सरस्वतं तमु-
ल्लोलान्तरङ्गालद्वर्लीला येषां तत्तुल्या मुरा भागतमननि-
कम्य यथागतं स्वर्गं जग्मुः । भैमीमप्राप्यैव जग्मुरित्यर्थः ।
नैम्यलाभाच्छ्रमस्य व्यर्थम् । नलभैमीउत्तरगानादिसंगोचरर-
णाप्रारब्धः प्रायोजि, न तु ययैरेगुक्तम् । वृथा वृथायः प्रायते
प्राप्नोति वा वृथाप्रायम् । यथागतम्, अव्ययीभावः । तथा
आगतं यथा जग्मुरिति वा ॥

तदेवाह—

भैमीं पत्ये भुवत्तलै चिरं चित्ते गृतामपि ।
विद्यामिव विनीताय न विप्रेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

भैमीमिति ॥ ते देवाश्चिरं चित्ते गृतामपि भैमीं ताम मुह पत्ये
नलाय प्रदाय इत्या न विप्रेदुः । पत्येनार्थे न प्राप्ता इति । अने-
रानिव—विनीताय विद्याय चिरं चित्ते गृतामन्यन्ता विद्यामिव ।
इत्यादि विद्या विद्यायथा नोपरमति, तथा तदा इत्यादि ता ननु-
मत्तया तेषां चित्तं मोहयति ।

कान्तिमन्त्रि विमानानि भोजिते भानुगः मृगः ।
स्तुतिवाट्टेनटानीयं प्रतिविम्बा विरम्यतः ॥ ३ ॥

कान्तीति । भानुरन्तेस्तु मृगः कान्तिमन्त्रि विमानानि
प्रति विमानानि पश्यन्ता मन्त्रिणः इति भोजितं न तदु । अने-
कानिव—विमानं स्वर्गं भानुगः प्रतिविम्बा मन्त्रिणः
विमानं तद्वत्प्रकाशं प्रकाशं प्रतिविम्बा मन्त्रिणः इति भोजितं
न तदु । भानुः न तदु । इति भोजितं ।

मनाजयेन सतिनं नानादृशान्तरं ।

भुवनान्तरं मन्त्रिणं भैमीमिति वा ॥ ४ ॥

जघादिति ॥ जघाद्विजवेगाज्जातेन वातेन कुत्वा बलादाकुष्टः
सहचरीकृत्वा मेघा चरेषां देवानां रथैः श्वसनाद्वायोः सकाशात्स्व-
स्त्वान्नः शोचिगामित्वं द्रष्टुणामग्रेऽक्षीव कथितमिव । आकुष्ट-
त्वाद्दृश्य वायोः पश्चाद्गामित्वात्पुनश्चलितानां रथानां शीघ्रत्वमि-
त्यर्थः । शीघ्रशब्दोऽत्र धर्मिवचनः । वेगजेन वातेन गमनेनेति
वा । वाधानोर्भावे क्तः । श्वसनात्, 'पञ्चमी विभक्ते' इति
नञ्नी ॥

क्रमाद्वीयसां तेषां तदानीं समदृश्यत ।

स्पष्टमष्टगुणैश्वर्यात्पर्यवसन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

नमादिति ॥ क्रमाद्वीयसां दूरतराणां तेषां तदानीम-
तिमानुषं स्पष्टं प्रकटं समदृश्यत । तिभूत इव—अष्टानां गुणा-
न्मानमनादीनामेवमिदं विपरीतत्वं परस्परविरा । पृथग्भूत इव ।
मोक्षो मतिमादयो गुणैश्च । पृथग्भूतत्वादि स्पष्टं दृष्ट इत्यर्थः ।
स्पष्टमष्टगुणैश्च दूरतामूढेन दृश्यते तेषामष्टौ गुणा विद्यन्ते तन्म-
योऽष्टौ तन्मिन्मनो स्पष्टो दृष्टः, नान्य इत्यर्थः । तस्मिन्काले
चरणात्स्पष्टमिदं ज्ञेयं वा । स्पष्टमुपेक्षे । तेषां रथानामिति
च दूरतामष्टगुणैश्च मरणात्पुनरेवमप्यणिमा समागत इति
च विद्वत् । दूरतामष्टगुणैश्च दूरतामष्टगुणैश्च दूरतामष्टगुणैश्च
इति दूरतामष्टगुणैश्च दूरतामष्टगुणैश्च दूरतामष्टगुणैश्च ॥

तानां त्रिगुण तेषां रथे पीतपताकताम् ।

अथैव त्रिगुणैश्च तेषां जलमुचः कचिन् ॥ ६ ॥

तानां त्रिगुण तेषां रथे पीतपताकताम् । अथैव त्रिगुणैश्च तेषां
जलमुचः कचिन् ॥ ६ ॥ तानां त्रिगुण तेषां रथे पीतपताकताम् ।
अथैव त्रिगुणैश्च तेषां जलमुचः कचिन् ॥ ६ ॥ तानां त्रिगुण तेषां
रथे पीतपताकताम् । अथैव त्रिगुणैश्च तेषां जलमुचः कचिन् ॥ ६ ॥

तानां त्रिगुण तेषां रथे पीतपताकताम् ।

अथैव त्रिगुणैश्च तेषां जलमुचः कचिन् ॥ ७ ॥

तानां त्रिगुण तेषां रथे पीतपताकताम् । अथैव त्रिगुणैश्च तेषां
जलमुचः कचिन् ॥ ७ ॥ तानां त्रिगुण तेषां रथे पीतपताकताम् ।
अथैव त्रिगुणैश्च तेषां जलमुचः कचिन् ॥ ७ ॥ तानां त्रिगुण तेषां
रथे पीतपताकताम् । अथैव त्रिगुणैश्च तेषां जलमुचः कचिन् ॥ ७ ॥

तानां त्रिगुण तेषां रथे पीतपताकताम् ।

अथैव त्रिगुणैश्च तेषां जलमुचः कचिन् ॥ ८ ॥

तानां त्रिगुण तेषां रथे पीतपताकताम् । अथैव त्रिगुणैश्च तेषां
जलमुचः कचिन् ॥ ८ ॥ तानां त्रिगुण तेषां रथे पीतपताकताम् ।
अथैव त्रिगुणैश्च तेषां जलमुचः कचिन् ॥ ८ ॥ तानां त्रिगुण तेषां
रथे पीतपताकताम् । अथैव त्रिगुणैश्च तेषां जलमुचः कचिन् ॥ ८ ॥

स्फुटं सावर्णिवंश्यानां कुलच्छत्रं महीभुजं
चक्रे दण्डभृतशुभ्रदण्डशृङ्गहृदि कचिन् ॥

स्फुटमिति ॥ दण्डभृतो यमस्य दण्डः कचिन् शृङ्गहृदि
हृदि सूर्यं चुम्बन्स्फुटान्सन् त सूर्यमेव सावर्णिवंश्यानां
महीभुजां कुलच्छत्रं कुलश्रेष्ठम् । अथ च—कुलश्रेष्ठः
चित् स्फुटमिव चक्रे । स्वयं वृत्तत्वात्, अपो दण्डः
छत्रमिवेत्युल्लेखः । ते सूर्यमण्डलं प्राप्ता इति भाः ।
अस्तमये च समानो वर्णोऽस्य स सावर्णः सूर्यस्तत्प्राप्य
'अत इज्' । वंश्यः, दिगादिः ॥

नलभीमभुजोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ रिः
पाशिपाशः शिरःकम्पसस्तभूपश्रागश्रिपम् ॥

नलेति ॥ पाशिपाशो वहुणपाशो नलभीमभुजोः
प्रेम्णि विपये विस्मिताया रिः विस्मिताया रिः
सस्ता भूपा भूपण यस्तादेवंविधस्य श्रासः कण्ठस्य रिः
दधौ । तस्यास्तादृक्कृतः कर्ण इव शुभ्र इत्यर्थः । ततो
नायिकात्वं ज्ञेयते ॥

पवनस्कन्धमाकृष्टं चलात्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति भ्रमं चक्रे नमस्तदा ॥

पवनेति ॥ पवनस्य चन्द्रगुणांवापरेणात्मादिपुण्यं
न्येयु मध्ये ताराचन्द्राधारभूत स्कन्धमाकृष्टं न्युत्तरात्
करः किरणा जालाकृता यस्य स शिखी तद्विस्मिताया
प्रापि नमस्तदा देवता भ्रमं चक्रे । नमस्तदा
न्यति विस्मिति गतेषां देवानां प्राप्तिमानयते । न
नमस्तदा कल्पविभित्तवत् स्कन्धमाकृष्टं न्युत्तरात्

तत्कर्णो भारती दूनी निरहासीममामिमा ॥

अथानी ध्वनिभिर्गणैरनु कल्पैर्योनोदया ॥

तत्कर्णोविति ॥ नारदी राणां नमस्तदा
निरहासीममामिमा दूनी देवता कर्णो नि नमस्तदा
माम्या । मन्त्रात्तद्विस्मिति गतेषां देवानां प्राप्तिमानयते । न
ना कर्णः । नमस्तदा कल्पैर्योनोदया कर्णो नमस्तदा
देवता निरहासीममामिमा प्राप्तिमानयते । न
निरहासीममामिमा कर्णो नमस्तदा

अथावान्तर्माश्रुते ने ननी नमस्तदा ॥

तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या निन्दयोनो नमस्तदा ॥

अथानी ॥ नमस्तदा कल्पैर्योनोदया कर्णो नमस्तदा
नमस्तदा कल्पैर्योनोदया कर्णो नमस्तदा
नमस्तदा कल्पैर्योनोदया कर्णो नमस्तदा
नमस्तदा कल्पैर्योनोदया कर्णो नमस्तदा

अद्राक्षुराजिहानं ते सरमश्रेमरं मुराः ।

अद्राविनयशिक्षार्थं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

अद्राक्षुरिति ॥ ते मुरा अश्रेमर पुर सरमाजिहानमागच्छन्तं सरमद्राक्षु । उपश्रेते—तज्जतीयन्वाभिना कलिनाजाणामिन्द्र-
तागाम् । अयं च—पूजितमित्रम् । नन्वन्धिनोऽविनयन्याविनी-
तपत्त्य निक्षार्थं पुनश्चनमित्रानेहूनमिव । अयं च—पूजितमित्र ।
सरो हीन्द्रियवैकृतं मनु जानातीतिन्द्रियायां जगद्वच्छेदेन पूते
तासरेषु विपये नलमधिनरं मिथयितुं पापकाज्ञानद्वारा नल
नेत्रेभ्यो कलिना पूजितं पुर मेधितम् । प्रायेण्युद्येक्षा ॥

अंगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्याकृतमीहियः ।

शम्भलीमुक्तमर्वास्ता जना यत्पारिपाशिकाः ॥ १५ ॥

अगम्येति ॥ पृष्ठभूता जना यत् कामस्य परितः पार्श्वयो-
धम्येति पारिपाशिकाः । यन्मया दत्वर्थः । सेवका वा । नि-
भूता—गन्तुमशरयानामनर्शाणां राड्यादीनां मात्रादीनां च न-
भोगार्थं तृणमिश्रानां वा यन्वाज्याः प्राणा येषां ते । अयं पृष्ठ-
पृष्ठसीतुने पञ्चाङ्गने परित्यक्ते मीहिया र्थमेव । यद्यभय पापभय
योहन्ता च, तावत् अयं च ते तादृशाः । निर्भया निर्भयाऽ-
चरे । तथा—अप्राप्याभयमीभेत्तृणप्रतिजाति शम्भलीनि
पृष्ठमीभिर्भुक्तं सर्वमर्थं येषां ते । सर्वाणि शेष । पारिपाशिकाः
पार्श्वयोः ॥

निर्गतिं लोकजिज्ञासं वृद्धस्य स्पर्धयेव यः ।

यस्यैतुल्येयान् कर्तृन्ममशरीरिणः ॥ १६ ॥

निर्गतिं ॥ यः सरो लोकाज्जिज्ञासं लोकजिज्ञासं यः
सर्वमनविपयिता निर्गतिः । उपश्रेते—पुण्यं सर्वविधं । जना
तत्तदशः सर्गः । अयं च—पूजितमित्रम् । नन्वन्धिनोऽविनयन्याविनी-
तपत्त्य निक्षार्थं पुनश्चनमित्रानेहूनमिव । अयं च—पूजितमित्र ।
सरो हीन्द्रियवैकृतं मनु जानातीतिन्द्रियायां जगद्वच्छेदेन पूते
तासरेषु विपये नलमधिनरं मिथयितुं पापकाज्ञानद्वारा नल
नेत्रेभ्यो कलिना पूजितं पुर मेधितम् । प्रायेण्युद्येक्षा ॥

अंगम्यार्थं तृणप्राणाः पृष्ठस्याकृतमीहियः ।

शम्भलीमुक्तमर्वास्ता जना यत्पारिपाशिकाः ॥ १५ ॥

अगम्येति ॥ पृष्ठभूता जना यत् कामस्य परितः पार्श्वयो-
धम्येति पारिपाशिकाः । यन्मया दत्वर्थः । सेवका वा । नि-
भूता—गन्तुमशरयानामनर्शाणां राड्यादीनां मात्रादीनां च न-
भोगार्थं तृणमिश्रानां वा यन्वाज्याः प्राणा येषां ते । अयं पृष्ठ-
पृष्ठसीतुने पञ्चाङ्गने परित्यक्ते मीहिया र्थमेव । यद्यभय पापभय
योहन्ता च, तावत् अयं च ते तादृशाः । निर्भया निर्भयाऽ-
चरे । तथा—अप्राप्याभयमीभेत्तृणप्रतिजाति शम्भलीनि
पृष्ठमीभिर्भुक्तं सर्वमर्थं येषां ते । सर्वाणि शेष । पारिपाशिकाः
पार्श्वयोः ॥

यस्तेन सह स्पर्धते इत्यर्थः । प्रत्यनीकमे आयुधनिष्कृता स्त्री येनेति
स्त्रिया अस्त्रीत्वकरणे विरोधाभासश्च । अयवा—या ईश्वरेण स्त्री कृता
तानेनास्त्री कृतेत्यपि प्रतिकूलाचरणेनेश्वरेण सह स्पर्धते । अयवा—
ईश्वरेणापि त्रिपुरवधे मोहिनी स्त्री मत्तोक्तानेनापि स्त्री गली-
कृतेत्येकविपर्यता स्पर्शः । शक्तिरूपो हि श्रीविष्णुस्त्रिपुरवधे
भगवता शरतां नीत इत्याम । 'अनुस्रत्' इति पाठे लुप्तो-
प्येक्षा । मृष्टिजडो नियतस्त्रीलिङ्गः । तत्परामर्शाच्च इमामिति
निर्देशः । अन्यकृतेन्ययात्त्वमन्व कृतान्मोहनेति 'चवौ' इतीकार ।
पथे—न स्त्री अस्त्री, अस्त्रीकृता स्त्री येनेति तन्नाम । 'ननुतथ'
इति कर्ष । कुलकम् ॥

चक्रे शक्रादिनेत्राणां सरः पीतनलश्रियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्समरोचकम् ॥ १८ ॥

चक्र इति ॥ सरः कानः पीतनलश्रिया मादरद्वन्दलसोभानां
जगदिनेत्राणां निन्द्राङ्गनादिनेत्राणां दैवतवैद्यानां नासलाभ्यामपि
न चिकित्स्यं प्रतिशक्तुमशक्तनरोचकं स्व्यभाव चक्रे । अपिचकुरर
नलस्य लक्ष्म्यन् । तद्गीतरूपे सरः दृष्टे तत्रेत्राणां प्रीतिर्न जाता ।
न केवलं सर इदं न प्रीतास्ते, किन्तु इत्यादि । तत्रोपि नला-
ङ्गीनवादिन्द्रिये । सरदन्तेभ्योऽपि नरोचकं दूतं भान्यते । सरम-
नादस्य पुरश्चलित्य दूतं भाव । अयं—सर्वेषु सर्वेषां वादिक-
त्यनाये रोगोद्वेगः । न रोगेषां सर्वेषां रोगाणां चिकित्सितुम-
शक्तं किं पुनश्चरति इति वक्तव्येति । न रोगाणां न रोगाणां
मदप्रतिज्ञां तावन्मुक्ताम् । इत्येतत् सर्वकारादिति च । पीत-
नलश्रियात् दूतं भावः । इति चक्रे शक्रादिनेत्राणां दैवतवैद्यानां
नासलाभ्यामपि न चिकित्स्यं प्रतिशक्तुमशक्तनरोचकं स्व्यभाव चक्रे ।
अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्समरोचकम् ॥ १८ ॥

चक्रे शक्रादिनेत्राणां सरः पीतनलश्रियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्समरोचकम् ॥ १८ ॥

चक्र इति ॥ सरः कानः पीतनलश्रिया मादरद्वन्दलसोभानां
जगदिनेत्राणां निन्द्राङ्गनादिनेत्राणां दैवतवैद्यानां नासलाभ्यामपि
न चिकित्स्यं प्रतिशक्तुमशक्तनरोचकं स्व्यभाव चक्रे । अपिचकुरर
नलस्य लक्ष्म्यन् । तद्गीतरूपे सरः दृष्टे तत्रेत्राणां प्रीतिर्न जाता ।
न केवलं सर इदं न प्रीतास्ते, किन्तु इत्यादि । तत्रोपि नला-
ङ्गीनवादिन्द्रिये । सरदन्तेभ्योऽपि नरोचकं दूतं भान्यते । सरम-
नादस्य पुरश्चलित्य दूतं भाव । अयं—सर्वेषु सर्वेषां वादिक-
त्यनाये रोगोद्वेगः । न रोगेषां सर्वेषां रोगाणां चिकित्सितुम-
शक्तं किं पुनश्चरति इति वक्तव्येति । न रोगाणां न रोगाणां
मदप्रतिज्ञां तावन्मुक्ताम् । इत्येतत् सर्वकारादिति च । पीत-
नलश्रियात् दूतं भावः । इति चक्रे शक्रादिनेत्राणां दैवतवैद्यानां
नासलाभ्यामपि न चिकित्स्यं प्रतिशक्तुमशक्तनरोचकं स्व्यभाव चक्रे ।
अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्समरोचकम् ॥ १८ ॥

ल्याः संरम्भनिर्गच्छन्नासापवनानां फटकारा येषामेवभूता जना मं
सेवन्ते । तं तुबुधिर इति पूर्वेण संबन्धः । क्रोधवशादन्तेसेष्टो दृश्येते
नेत्रे रक्ते जायेते । तेन थासफूटकाराश्च निर्गच्छन्ति । गरा सेवका
एवंविधा इत्यर्थः । रूपकम् । क्षतशोणितस्य, चक्षुशितेन्द्राणुः ॥

दुर्ग कामाशुगेनापि दुर्लभ्यमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासो हृदयं लोकान्सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

दुर्गमिति ॥ यः क्रोधो मदनवाणेनापि लक्षयितुमशक्यमत एव
दुर्गम् । अथ च—गिर्यादिविषमदुर्गंरूपम् । एवभूत रुद्ररूपस्य
दुर्वाससो मुनेर्मानसमाश्रित्य शक्रादिसहितान्सहापि लोहान्नापा-
पान्निना दग्धुमिच्छति । दुर्वासा हि सर्वदा क्रोधाविष्टः सर्वमपि शा-
पान्निना दग्धुमिच्छति । अन्योऽपि क्षुद्रो वाणेनाप्राप्यमतिविषम
गिर्यादिदुर्गमाश्रित्य सर्वानपि पीडयति । रूपकं, समामोक्तिश्च ॥

वैराग्यं यः करोत्युच्चै रञ्जनं जनयन्नपि ।

सूते सर्वेन्द्रियाच्छादि प्रज्वलन्नपि यत्तमः ॥२२॥

वैराग्यमिति ॥ यः क्रोधो नितरां मुखादिलौहित्यं कुर्वन्याव-
त्स्वकार्यं करोति तावदुद्वेगमपि जनयति । तथा नितरां प्रदी-
प्तोऽभिभृद्धोऽसिभवेच्छुरादीनि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाण्या-
च्छादयत्येवंशीलमज्ञानमप्युत्पादयति । प्रसिद्धं तम आलोकाभावा-
च्छुरिन्द्रियमेवाच्छादयति रूपाग्रहणात् , नतु रसादीनि । तमस्यपि
रसगन्धादीनां ग्रहणस्य सर्वसाक्षिकत्वात् । इदं तु क्रोधवशान्म-
नसोऽनवस्थानात्सहकारिरसंनिधानाभावाच्छुरादीनां रूपादिस्व-
विषयग्रहणात्सामर्थ्यजननात्सर्वेन्द्रियाच्छादि । एवमाश्चर्यजनक
• तमश्च यः सूत इत्यर्थः । अपी परस्परसमुच्चयार्थौ । अथ च—यो
हिंसादौ प्रीति जनयन्महानिष्टोत्पादनानुशयाध्यायश्चित्ताहंत्वनि-
दानभूतं वैराग्यं जनयति । अथ च पूर्वोक्तप्रकारेण वैराग्यं फलभूतं
जनयितुं रज्जनं करोति । प्रज्वलितु च तमः सूत इति वा यथा-
कथंचिद्धेतौ शत्रा व्याख्येयम् । अथवा—अपी विरोधार्थौ । यो
लौहित्यं च जनयति, यश्च प्रीतिमुत्पादयति स एवाप्रीतिमिति
कथम् । यश्च प्रकर्षेण दीपस्तेजोरूपः सोऽन्धकार रज्जनं च कथं
सूते, तत्रापि सर्वेन्द्रियाच्छादिनमिति विरोधाभासौ । वैराग्यश-
ब्दस्य लौहित्याभावप्रीत्याभावार्थेऽप्यात् , तम.शब्दस्य चान्धकारा-
र्थेऽप्यात् । तत्परिहारस्तूक्तप्रकारेण ॥

पञ्चेपुविजयाशक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात् ।

येनान्यविगृहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २३ ॥

पञ्चेष्टिविति ॥ पञ्चेष्टुविजयाशक्तौ कामजयविषये अभिनिवेदा-
भावादशक्तौ सत्यां कुप्यतो महेश्वरस्य जयात्स्ववशीकरणाद्धेतोर्येन
क्रोधेन परेण प्रारब्धविग्रहे शत्रौ स्वजयस्य समय. तत्पराभवार-
म्भनसमय. स इत्येवैरूपो नीत्युपदेशोऽङ्गीकृतः । अन्यदा यो
जेतुमदान्य सोऽन्येन विगृहीतो यदा भवति तदा जययो भव-
तीति नीत्युपदेश । अन्यदा जेतुमदान्यस्य भवस्य स्मरेण सह
विग्रहसमये जितत्वाच्छ्रुत इवेत्युपदेशः । महेश्वरोऽपि येन स्वव-
शीकृतः, तस्य क्रोधस्य माहात्म्यमदान्यवर्णनमिति भावः । विगृ-

हीतारिजय इति सप्तमीममासः । अरेजयहाल इति पञ्चम
मा । पञ्चभिः कुलकम् ॥

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये विभगदर्धपथस्यगम् ।

सूचयन्काकुमाकुतैर्लोभस्तत्र व्यलोकि तैः २४॥

हस्ताविति ॥ इभ्ये धनिनि विषये द्वावपि पात्रौ दे-
 यसारयन्, दास्यति न वेति हेतोर्भयं प्राप्नुवन् अत एवाभय-
 वाहं हृदयाभिर्गलं कृष्णमागारं मुखादिनि सरन्ती वाणी नै-
 भूतः, तथा—आहूतेनिर्जदैन्यज्ञापकैश्चेष्टैः काकु शोकप्र-
 जन्म धनिविहार सूचयन्ज्ञापयन् । एषञ्चोक्तिं वदन्निनि तदा
 तथा—अहुलीमुपनिक्षेपादिचेष्टितेर्देहि देहीत्यादिभ्यश्चान्य-
 क्तितां चार्णां नदन्, एवभूतो मूर्तो लोभस्तत्र जनोपे वेदन्ति
 यत्तु—धनिनि त्रिभ्यदिति । तद्व्याख्यायान् । 'नीति' १०
 भयहेतुः' इति पञ्जीप्रसङ्गात् । 'इभ्य आद्यो धनी नयं
 'काकुः रिया विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्भवेत्' इति वन।
 लुब्धस्यैव जातिः ॥

दैन्यस्तैन्यमया नित्यमत्याहारामयाविनः ।

भुज्जानजनसाकूतपश्या यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

दैन्येति ॥ नित्यं दैन्यस्तेन्यमया सत्रा दीनत्वचोत्पत्तेः ॥
येषु तादृशा दैन्यचौर्यरूपा वा, तथा—जाडरवह्वयमुनरा
गौरवाद्दीर्घरसस्त्वान्नित्य दीर्घरोगिणः, तथा—अयमेव उक्त
भोक्ष्यते मद्य भोक्तुं न दास्यति, कीदृशृतं दधि च न ॥
वित्तिर्यम्, अस्मै च किमित्वादिदुष्टदृष्ट्याशयादिनाम्बन्धने
लोकस्य साभिप्राय विलोकका एवभूता यस्य लोभस्य तेन
स व्यलोकीति पूर्वेण संबन्धः । इयमपि जातिः । (सैन्येति संज्ञ
चक्रलोपश्च' इत्यत्र 'स्तेनात्' इति योगविभागात्पत्यम्) । जान
वीति, 'सर्वत्रामयस्योपसंहयानम्' इति दीर्घश्च ॥

धनिदानाम्बुवृष्टेर्यः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्वान्दासानिव हा निः स्वाद्विक्रीणीतेऽर्थवत्सु यार्श

धनीति ॥ संप्रदानभूतब्राह्मणहस्ते विषये समुद्धधना-
नराणां संकल्पसंविन्धिजलवर्पणस्य यो लोभः प्रतिबन्धक-
वृष्टेश्चावग्रहः संभाव्यते । महाधनिकोपि यद्वशात्पात्रपाणौ उ-
न वितरतीत्यर्थः । तथा—नि.स्वान्निर्धनात् (हेतो) स्वानान्न
स्वीयान्पुत्रदारादीन्वा । धनिकेषु विषये निर्गतत्वेहभिमान-
कश्चन विनिमये स्वयशवर्तिनो दासीपुत्रानिव यो विशील-
वितरति । हा खेदे । नि स्वेन च लोभवशादात्मनो दाना य-
स्वेच्छया धनार्थं विक्रीयन्ते, तथेत्यर्थः । अवग्रहः पूर्ववत् ॥

एकद्विकरणे हेतू महापातकपञ्चके ।

न तृणे मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥२॥

एकेति ॥ ब्रह्मवधादिपञ्चमहापातकसङ्गमध्ये एकस्य नष्टा-
तकस्य द्वयोश्च कारणे क्रमेण कारणभूतो यस्माद्, अत एव तत्र

२ 'अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते' । ३ 'नि.स्वान् धनशतान्' ।
जीवान् ।

ता चक्षुराच्छादनाद्द्रव्यदर्शनाभावरूप सदसद्वस्त्वग्रहणम् । स-
सारस्यानित्यदुःखरूपतां जानतामपि तदपरित्यागहेतुतादृशान-
रूप इत्यर्थः । तथा—यः श्रुते शास्त्राधिगमे सत्यपि मूढत्वेन ज्ञे-
यानुरूपं जाड्यम् । विधिनियेधाद्यनिर्णयरूप इत्यर्थः । तथा—
यश्च प्रकाशे सौराग्नेयचाक्षुषाद्यालोके सत्यपि द्रष्टव्यघटपटाद्याच्छा-
दनरूपतयान्धकाररूपः । प्रकटेऽप्यर्थे प्रतीतिप्रतिग्रन्धक इत्यर्थः ॥

कुरुसैन्यं हरेणेव प्रागलज्जत नार्जुनः ।

हतं येन जयन्कामस्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

कुर्विति ॥ तमोगुणजुषाज्ञानरूपतमोगुणसेविना येन मोहेन
हतं जगज्जयन्कामो नालज्जत । क इव—तमोगुणजुषा आध्रितत-
मोगुणेन हरेण संहारकारकेण रुद्रेण प्राप्तकालतया प्राक् हतं प्रस्त
कुरुसैन्यं पश्चाद्विनाशयन्नर्जुन इव । मया हतमित्यभिमानेन लज्जां
नाप । अन्येन हतस्य पश्चात्त्वेन हनने हि लज्जा युक्ता । सा तु
कामस्य न जातेत्यर्थः । मूढ एव कामपरवशो भवतीत्यर्थः । ई-
श्वरः प्राकुरुसैन्यं शूलेन हन्ति, पश्चाच्छरेणार्जुन इति द्रोणपंच-
कथा । कुलकम् ॥

चिह्निताः कतिचिदेवैः प्राचः परिचयादमी ।

अन्ये न केचनाचूडमेनः कञ्चुकमेचकाः ॥ ३५ ॥

चिह्निता इति ॥ अमी कामादयः कतिचित्कतिपयैर्देवैरि-
न्द्रादिभिः प्राचः पूर्वजातात्परिचयात्पटुतरात्संसर्गाच्चिह्निताः चि-
ह्निनिश्चिताः । देवानामपि कामाद्यायत्तत्वात्प्राचीनः परिचयः ।
अन्ये तदुपजीविनो बौद्धादयः केचन विशेषेण न ज्ञाताः । यतः—
आचूडं शिखामभिव्याप्य मर्यादीकृत्य वा एनसा पापरूपेण कञ्चु-
केन मेचकाः श्यामवर्णाः । यो हि नीलवस्त्रादिनावृतदेहः, स
विशेषतो न लक्ष्यते । श्यामत्वान्न बुद्धा इत्यर्थः ॥

तत्रोद्गूर्णं इवार्णोधौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान्कर्णकर्कशान् ॥ ३६ ॥

तत्रेति ॥ उद्गूर्णं त्यक्तमर्यादेऽर्णोधौ समुद्र इवातिगभीरे तत्र
तस्मिन्कलिसेन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि सामीप्य गते सति ते देवाः क-
स्याप्यनुपलक्षिताकारस्य चार्वाकस्य कर्णकर्कशान्वर्णानाकर्णया-
मासुः । अभ्यर्णम्, 'अभेश्राविर्द्ये' इति नेद । 'गुरी उद्यमे' म-
र्यादाधारणे उद्यमस्यागिनीत्यर्थः ॥

तानेव वर्णानाह—

प्रावोन्मज्जनवद्यज्ञफलेति श्रुतिसत्यता ।

का श्रद्धा तत्र धीवृद्धाः कामाध्वा यत्खिलीकृतः ३७

प्रावेति ॥ प्रावोन्मज्जनवत् 'प्रावाणः पुवन्ते' इति प्रतिपा-
दितपापाणतरणवज्ज्योतिष्टोमादियज्ञाना साध्ये स्वर्गादौ फलेऽपि
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिश्रुतीनां सत्यता यथा-
यथा । प्रावोन्मज्जनवाक्यस्य प्रत्यक्षवाधितत्वात्, यागानन्तरमेव

मार्गादेरदृष्ट्याज्ज्योतिष्टोमादियज्ञागप्रतिपादिका पुनरिति श्रु-
विता । तयान 'यामागुनिरप्रमाणम् प्रत्यक्षमित्त्वाद्वाज्ञानेन
श्रुतिवत्' इति प्रयोगाद्यागपुनरपि स्वर्गादाप्रत्ययेति च ज्ञे-
यम् । अत्र निरुद्धलक्षणया सत्यतेत्यस्याऽभ्यत्यतेत्यर्थः । एवमे-
मपि वेदवाक्यानां पुनरपि विशेषादप्रमाणत्वे हे धीवृद्धा । ज्ञा-
मन्तो देवानान् फले श्रुतौ वा युष्माकं का श्रद्धा कथमादित्य-
अपि त्वप्रामाणिकेऽर्थे श्रद्धा न कार्या । यद्येन कारणेन यदा-
कविचातिरुममिया कामाध्वा यदृच्छाचारमार्गं, सिलोक्तो द-
त्यक्त इत्यर्थः । श्रुतिमान्साप्रमाणत्वाद्यज्ञे यजमानचित्ता इ-
चिदहानि यद्गच्छत्यर्थं तदप्यप्रामाणिकत्वात्त्यजेतेति भावः ।
तदा, इत्युपहासे । अतिमूर्खो भवन्त इत्यर्थः ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।

यद्वेदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३८ ॥

केनेति ॥ केनाप्यज्ञातानाम्ना बोधिसत्त्वेनातिप्राज्ञेन विवर्ण-
रकेण वेदस्य मर्मभेदाय रहस्यभङ्गाय जातमुपपन्नम् । वेदमर्म-
कर्तुमारब्ध इति यावत् । कथमत आह—यद्यस्मात्सत्त्वेन ह्य-
सत्त्वरूपेण लिङ्गेन यत्सत्तत्क्षणिकम्, यथा घट इत्यादिहो-
गदस्थिरं क्षणिकं जगदे प्रत्यपादि । सत्त्वलिङ्गेन विवक्ष-
त्वासिद्भावुभयलोकगतं स्थिरमेकं कर्तारमधिकारिणमाश्रित्य ॥
चिह्नितानां विधिनियेधानां निराश्रयतया वेदस्याप्रामाण्यात् ॥
द्वेदमर्मभेदः कृत इत्यर्थः । बौद्धसिद्धान्तस्तु ग्रन्थान्तराशेदकः ।
विस्तरभयादत्र नोक्तः । अयं वक्ता पूर्वसाक्षिणः । चार्वाक-
स्वमतं वेदाप्रामाण्यं बौद्धसंवादेन द्रष्टव्यम्—केनेति । ननु
हेतुना यस्माज्जगदस्थिरं जगदे । तस्मात्केनापि लोकोक्त-
तेनैव चार्वाकेण वेदमर्मभेदाय बौद्धेन जातम् । तदीयमतान्ना-
णात्तद्रूपेणैव जातमित्यर्थः । 'जगाद्' इति पाठे यद्वोदिसत्त्व-
जगदस्थिरं जगादेति व्याख्येयम् । क्षणिकत्वे सिद्धे येन पाप कृतं,
नष्ट एवेति किमिति पापाज्ञयमित्यादि प्रकरणाज्ज्ञेयम् ॥

अग्निहोत्रं त्रयीतत्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञापौरुषानिःस्वानां जीवो जल्पति जीविका ॥ ३९ ॥

अग्नीति ॥ नित्यं काम्यं च सायंप्रातर्होमरूपमग्निहोत्रात्च अं-
त्रयी च तत्रं मीमांसा, वेदत्रयसंबन्धि वा यत्तत्र वेदविहो-
ऽन्योऽपि कर्मकलापः, तथा—त्रयो दण्डा यन् तत्पापुपतयन्तः,
तथा—भस्मनः पुण्ड्रकः तिलको यत्रैवंविधं शैवादिप्रत एव न
प्रज्ञाया बुद्धेः पौरुषेण सामर्थ्येन तीक्ष्णया प्रज्ञया नि स्वानां होम-
प्रज्ञया पौरुषेण च वा हीनानां, वज्रनेन चौर्येण च बलाद्वा इहे
तुमसमर्थानां पुरुषाणां जीविका जीवनोपायः । तद्वेपथाराण्येन
द्रव्यमर्जयितुमेव । न तु तात्त्विको धर्मः परलोकापानम् ।
एवं वेदप्रामाण्यवादिनां भवति । जीवो बृहस्पतिर्जल्पति वदन् ।
वाक्यार्थः कर्म । तदुक्तं तेनैव—'अग्निहोत्रं त्रयो वेदाश्च
भस्मपुण्ड्रकम् । बुद्धिपौरुषहीनाना जीविकेति बृहस्पति-
इति । तस्मादग्निहोत्राद्यप्रमाणमेवेति भावः । 'जीविका' इति
धात्वर्थनिर्देशे ण्युत् ॥

स्वागमार्थेऽपि मा स्थासिंस्तीर्थिका विचिकित्सवः ।
तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥५०॥

स्वागमेति ॥ भोक्ताधिकारः संप्रदायागतविद्याः, यूयमस्मि-
 ष्वोक्तमनुवचनरूपस्वीयागमप्रतिपाद्येयं प्रमेये 'आत्मारामः
 त्' इति श्रुत्यर्थे वा विषये विचिकित्सवः संशयालवः ना स्य
 वथ इदं कार्यं नयेति संशय परित्याज्य इत्यर्थः । मनुना
 त्या वा ईहक कथं प्रतिपादितमित्युभयत्राप्यनादरपरा वा भा-
 वत । तर्हि किं कार्यमित्यत आह—यूयं च यमानन्दं परदार-
 मनादीच्छत, तं तं स्वच्छन्दं त्वेच्छया नि संशयनादरेण चाच-
 त आत्मारामः स्वामिति भुनिप्रानाप्यात्पूर्वोक्तस्तृतिप्रामाण्याच्च
 तस्य परित्यज्यादरेण यद्वच्छया सुखमुपभुङ्क्ष्वमिति भावः ।
 सत्प्रदागमे निन्दापरा, तथापि स्वागमे निन्दा न युक्त्यपिना-
 मूचितम् । ना निरनुयन्धकः ततो न लुङ् । तीर्थेन आगमेन
 गरिण उह । सदुपाध्यायो वा तीर्थम् । तस्मादस्त्यर्थे ण् ॥

पूर्वोक्तमुनिस्मृतीनानर्थनशान्वा त्वयैवमुक्तं व्याख्यानमप्रमाण-
मेत्याराद्धाह—

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कैकमत्यं महाधियाम् ।

व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥

श्रुतीति ॥ श्रुतिस्त्वत्यर्थोऽपेक्षु नहाधियामप्येकनल्यमविसंवाद
जानि, अपितु—सर्वत्रापि विसंवाद एव । बुद्धिबलेन परस्पर
विज्ञायात् । एवं सति व्याख्या पदार्थव्याख्यायैरूपणं बुद्धिबल
प्रजाबलनपक्षेते एवंभूता । यस्य यथा स्फुरति, स तथा व्याख्या-
ति । अत एवाद्वैतवादिनः श्रुतारभेदपरत्वेन, द्वैतवादिनस्तु भेद
परत्वेन व्याचक्षते सा व्याख्या तुषोन्मुत्पन्नायसत्ताया । अथ-
न्न—तुल्यपर्यवसायिनी । नोपेक्ष्या नामादरणीया । सैवाङ्गीकार्य-
त्यर्थः । स्वेच्छाचारमेव कुरुतेति भावः । एसा समाना अविसंवा-
दिनी नति । चातुर्वर्ण्यादित्वात्त्वार्थे णञ् ॥

त्यन्मतादीकारे निरयादिप्राप्ति स्यादित्याहुः—

यस्मिन्नस्तीति धीर्देहे तदाहे वः किमेनता ।

कापि तत्किं फलं न स्यादात्मेतिपरसाक्षिके ॥ ५२॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्नेहे अहमस्मि इति धी, गौर कुश
 दायाधारः प्रत्ययस्य शरीरस्य दाहे सति यो पुष्पास्मिन्नेव
 तन्ता पापेन विन् । अपि तु पापेन तिर्ययानादि निचिदपि
 पापेन । अयन्नामय —अयं देह एषाना, देहानिर्गतो या ।
 प्रायः यत्पत्नर्हि येन देहेन पाप इव तस्य मिनष्टादेहान्ना-
 ना य पापेन वि वरुं दक्षयते । अपि तु—न मिच्छित्तये ।
 य देहानिर्गता एव देहे मिनष्टेति देहान्तरे देहान्तरे काल-
 रे च पुनरावश्य भाग भोजानि । तत्रापि यं यन्मन् । न किं
 नानिज परमात्मिणो या । प्रायः —अप्रत्ययस्य देहविषय-
 य भेदे, तद्विपरिभास्यमवतन्नामयन्नामात् । तत्र च तदाहि
 मित्तमा इति पुनराभात् । इति च रूपमपि—यमे देह-
 मयो यस्य यस्मिन्नेहान्तरे देहान्तरे यो यान्तरे च पहलोन्तरे
 हातिरेव देहमपि सति भोजानि यन् सारस्य निरपदि यन्

चेत् । स चेत्फलस्य भोक्ता, तर्हि आत्मेति हेतोः । आत्मत्वा-
विशेषादिति यावत् । तस्मात्काप्यात्मान्तरेऽपि तत्किं न स्यात् ।
अपि तु भवितव्यमेव । तेन देहेन पातके कृते तदतिरिक्तेनात्मना
चेत्फलं भोक्ष्यते तर्हि देवदत्तेन पापे कृत आत्मत्वाविशेषाद्यद्-
त्तेनापि तत्फलमुपभोक्तव्यमित्यप्यापद्यते किं च पापफलदुःखानु-
भवे तस्य देहस्य नाशे तत्पातकफल देहज्यतिरिक्ते परप्रत्ययवेद्य
आत्मनि चेन्नवेत्, तथापि न दोषः । दुःखं ह्युपभुज्यमानं प्रति-
कूलं भवति, उपभोक्ता चाहंकाराददं देहो विनिष्टः, आत्मा तु नो-
पभोक्तेति फलसम्बन्धेऽपि न दोषः । ततश्च पापकारिणो देहस्य
विनिष्टत्वाभ्युत्थोरेव चापवगत्वाच्च कश्चित्फलभोक्तेति । त्वेच्छा-
चारमेव दुरुतेति भावः । यद्वा—परसाक्षी साक्षी च परसाक्षी स
एव परसाक्षिक आत्मेत्यात्मलक्षणे परे देहातिरिक्ते साक्षिणि तद-
स्यैवेत्तत्फलम्, तर्हि कापि पापाणां वा तत्फलं किं न स्यात्
अपि तु स्यादेवात्मन्यविशेषात् । तस्मादेहातिरिक्त आत्मा नादये-
व, देहश्च नष्टः, कस्य पापफलं स्यादिति भावः । यद्वा—कापि
जन्मान्तरीयदेहान्तरे आत्मास्तीति पापफलं चेत्स्यात्, तर्हि परो
देवदत्ताद्यात्मा साक्षी यस्य तस्मिन्नात्मान्तराभिष्टिते देवदत्तादि-
देहेपि । परस्य वा देवदत्तादिदेहस्य साक्षिण्यात्मनि किं न स्यात् ॥
अपित्वविशेषात्स्यादेवेति । अलमिति प्रसङ्गेन ॥

पुनरपि देहानिरक्तान्मवादिनमुपहसति—

मृतः स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलोर्मयः ।

अन्यमुक्तैर्मृते वृत्तिरित्यलं धूर्तवार्तया ॥ ५३ ॥

मृत इति ॥ गतप्राणो नष्टशरीर्याशिरन्यथप्रसक्तपूर्वांभुभयसं-
 शरीरोदोषोऽपि पूर्वजन्मान्धनेकजन्मतत्कमेत्याद्या इति पूर्वमहं
 तत्त्वोऽभ्युपनित्याजति स्वरति । मृते च कमेणा मुकृतवुकृतक-
 णा फलानि मुक्तदुःखरूपानि तेषामुक्तं परम्परा भोगा वा
 यन्ति । तदधिकरणा भयन्तीत्यर्थः । तथा—अन्येषा त्रास्यगता
 कैर्नैवैवै कृत्वा मृते धनदेहे धने तृतिभयंतीति धृतां पर-
 जन्मनादेव लोपजन्मिनां गतेना अत्रानागिहेन सावांनानेगाल-
 । ता न काहेत्यर्थः । सर्वेनपेतयस्मिन्नरणादनुपपन्नम् । न्य-
 जन्मनादेवान् पर प्रसारयन्ति । तत्त्वदेह एवामेति भावः ।
 अन्यभुक्तानि इति पाठे अन्येषां भुक्तानि इति शेषवर्गसमाप्तः ॥

वेहातिरिका नमन्निवादिना शुतिनपुनःवति—

जनेन जनतालीति कायं नायं न्यमित्यर्था ।

त्वाज्यने ग्राह्यने चान्यदहो श्रुत्यानिवृत्तया ॥ ५४ ॥

जनेनेति । अतिशयेन मितरा परमपुत्रराया तयामति' इति न या एष महानम् ब्रह्मा' इत्यतिशया प्रसोपपद्यता द्वा-
यम् 'अलि' इति अश्रयस्य जनेता मूलोद्देशः । इति । इति ।
इत्यष्टमपुत्रस्यो देह एव न तु तदपि-
नेनाभावप्रत्यय जनेन प्रसोपपन्नं अलि इति प्रसोपपन्नः ।
(कार) 'य न जनेताति जने देह' इत्यनेन अश्रयस्योपपन्नं इति
मते । जनेन स्वरूपेण अश्रयस्योपपन्नं जनेन जनेन । इति ।
देह एव न तु तदपि । अतिशयेन मितरा परमपुत्रराया तयामति-
नेनाभावप्रत्यय जनेन प्रसोपपन्नं अलि इति प्रसोपपन्नः ।

अहो आश्चर्यम्, कष्टं वा । महदनुचितमेतदित्यर्थः । 'देह आत्म-
भावं परित्यज्य तदन्यस्मिन्नात्मनि नित्यतां गृहीत्वा दीक्षातपश्चा-
दिभिर्देहं कर्षय, तदतिरिक्तात्मवेदनं कुरु' इति श्रुत्या लोक उप-
दिश्यत इत्यर्थः । विप्रलम्भकवाक्यत्वेन श्रुतिमात्रप्रमाणम् ।
वार्तामात्रेणालम् । सा न कार्येत्यर्थः । अन्योपि धूर्तान्येन रत्नादि
त्याजयति, काचादि ग्राहयति । कर्तृद्वयस्यानभिहितत्वादुभयत्र
तृतीया ॥

ननु पुत्रेष्टया पुत्रस्य प्रत्यक्षोपलम्भाज्योतिष्टोमादेरपि फलस्या-
नुमानाच्छ्रुतिमात्रप्रामाण्यात्कथं श्रुतेर्धूर्तत्वमित्याशङ्का दूषयति—

एकं संदिग्धयोस्तावद्भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

हेतुमाहुः स्वमन्त्रादीनसङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५५ ॥

एकमिति ॥ भवनाभवनाभ्यां संदिग्धयोरर्थयोः पुत्रादिला-
भालाभयोर्मध्ये एकमिति वा तावन्निश्चितं भावि भविष्यति ।
तत्र तयोर्मध्ये । तथा सति वा । इष्टस्य पुत्रादेर्जन्मनि लाभे सति
विटा धूर्ताः परवञ्चनचतुराः स्वमन्त्रादीन्हेतुं कारणभूतानाहुः ।
अस्माभी रुद्रजपादि त्वदर्थं कृतम्, तेन त्वया पुत्रादि लब्धमिति
वदन्तीत्यर्थः । अन्यथा पुत्राद्यलाभे तु तानेव मन्त्रानसाङ्गानज्ञावि-
कलतया फलसासाधकान्प्राचीनपुत्रवियोगादिविपरीतफलकारि-
णश्चाहुः । सामग्रीसाकल्याभावाद्यथोक्तदक्षिणाभावात्फलं न जा-
तम्, विपरीतं च जातमित्यर्थः । तस्मादृष्टफलपुत्रेष्टयादिदृष्टान्ते-
नादृष्टफलेष्वपि फलकल्पना निरवकाशेति श्रुतिरग्रमाणैवेति भावः ॥
श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगमवादेनाङ्गीकृत्याप्येकात्मवादिसमतन्निष्ठा-
पत्या दूषयति—

एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्यात्मनो भीरो भारः स्यादुरितेन ते ५६

एकस्येति ॥ विधेपां सर्वेषां परदारगमनजनितेन पापेन हेतु-
नानन्तेऽक्षये तापे निरयादिदुःखे निमज्जतोऽनन्तदुःखमनुभवतः
सतः श्रौतस्य 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किञ्चन' इ-
त्यादिश्रुतिनिर्दिष्टस्यैकस्याद्वितीयस्यात्मनः हे भीरो पापाद्वयशील,
ते तव एकस्य दुरितेन को भारो गौरव स्यात्, अपि तु पूर्णस्य
शकटस्य शृपेणैव न कश्चिद्भारो भवेत् । एकात्मवादमते ग्रामा-
निकस्यैवात्मनो यदि सकलशरीरोपाधिकृतपापमवन्ध., तदा त-
त्फलानन्त्याधिरयादिदुःखानुभवावसरे तवैकपापेन कृत्वा पापाक्ष-
यरादिनृत्तस्य न कोपि भारः स्यात् । किं च तैत्तिर्युष्यं कृतम्,
तत्परं कृतमिति पापे कृतेषु तव दोषो नेति यथेच्छं पापं कु-
रित्यर्थः । अपि चानेक्याम्बपरव्यवहारभावे परदारत्वपरस्वत्वा-
द्यभावापरदारगमनादां पापलेशस्याप्यभावात्पेच्छाचारमेव कु-
रित्यर्थः । नोरो नाप्यपेच्छाचनया विना भयशील, इत्युपहामः ।
तस्मादेकान्धुनिरागमनपरा ज्ञेया, न तु तात्त्विकीति भावः ॥
देवराजदिवुद्धि निराक्रान्ति—

किं ते वृन्तद्वान्पुष्पानन्मात्रे हि फलसदः ।

न्यस्त तन्मूह्यनन्यस्य न्यान्यमेवादमनो यदि ५७

ननु वृन्तद्वान्पुष्पानन्मात्रे हि फलसदः । न्यस्त तन्मूह्यनन्यस्य न्यान्यमेवादमनो यदि ५७
तत्र कामाजायां का निन्दा । कोऽनादर इत्यर्थः । दोषोऽयं
दिपु 'जनपरयोः कृच्छ' इत्यत्र 'देवस्येति च दृश्यम्' इति
आच्छ. कृच्छ ॥

किमिति ॥ भो देवपूजक, वृन्ताद्यसवकथात्मक-
मवचितं चम्पकादिपुष्पं तस्माद्देतोस्ते तव किं प्रयोजनम् ।
दोष एवेत्यर्थः । हि यस्माददः पुष्पं तन्मात्रे वृक्षाप्रवृत्त-
मानमेव फलति फलरूपेण परिणमते, नतु तेन विना ।
चिते फलोत्पत्तिप्रतिबन्ध एव भवति । न त्वन्यत्फलं ते
अथ देवपूजादौ विनियोगात्साफल्यमिति चेत् । तदप्यस-
म्भनः शालग्रामशिवलिङ्गादेः पापाणस्यैव मूर्तिं नान-
चेत्तत्र न्यस्त सत्फलाय भविष्यतीत्याशयः, तर्ह्यनन्यस्य
भिन्नस्य पापाणसदृशस्य स्वस्य मूर्तिं तत्पुष्पं न्यस्त विधेहि ।
नन्यस्यैवेति वा । नास्यमेवेति वा । किं च भवन्मते भेद-
द्विकत्वात्परमेश्वरस्य सर्वत्र सत्त्वाच्छालग्रामादेस्तत्त्व-
हेवपूजापि पृथग्व्येति स्वशिरस्येव पुष्पाणि क्षिपेद्युपशान-
भावः । न्यास्यं, हलन्तत्वाण्यत् ॥

वैराग्यजननार्थमन्यदप्याह—

तृणानीव घृणावादान्विधूनय वधूरनु ।

तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५८ ॥

तृणानीति ॥ हे पुरुष 'मुखं श्लेष्मागार, सनौ मर्मद-
इत्यादीनि वधूरनु स्त्रीरुद्दिश्य घृणावादाङ्गुष्ठावचनानि
सारत्वेन तृणानीव विधूनय त्यज । यतः—तादृशस्य मामा-
स्यैव तवापि गर्हितस्यापि स्त्रियोऽनेन प्रकारेण निन्द्या इति
जनवञ्चना लोकप्रतरणा का । अपि तु न कार्येति भारः ।
व्यभिचारिण्यः पापनिरता इति निन्दावाक्यानि तवापि
चारिणो न युक्ता इति वा ॥

कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घिताम् ।

वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञाः काधिकारिणा ॥ ५९ ॥

कुरुध्वमिति ॥ हे अज्ञा मूर्खा ब्राह्मणाः, यूयम् 'अहंकार-
सुरपतिरभूदात्मतनयां प्रजानाथोऽयासीत्' इत्यादि स्मृत्या
पुनर्महेशादिभिरप्यलङ्घितां काम एव देवः, तस्य स्त्रीपरम-
णामाज्ञां कुरुध्वम् । यस्माद्देवोऽपि 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञा'
श्रीभगवद्ब्रह्मदेवकीया आज्ञा । अतः—तत्र वेदरूपाया देवरा-
कामाज्ञातोऽधिका अहंणा पूजा मान्यता का । अपि तु—देव-
देवादेवाज्ञेव कामाज्ञापि माननीयेवेत्यर्थः । आज्ञाद्वयमपि मान्य-
तस्मात्कामाज्ञामपि कुरुध्वम्, न त्वेकत्र पक्षपातः, कार्य इति
यद्वा—तत्र द्वयोरज्ञयोर्मध्येऽधिकमहंणं यस्याः सा का आज्ञा ।
तु पूर्ववद्विदोपाद्वे अपि समे एवेत्यर्थः । द्वयोर्मध्ये अधिक-
इति यूयमेव कथयतेति ब्रह्मादिभिरप्यङ्गीकृतत्वाच्चिदं
त्वलक्षणप्रामाण्यात्, प्रत्यक्षमुपदेतु-वाच कामदेवाज्ञायाः
वेदो हि ब्रह्मादीनामेवाज्ञा, ब्रह्मादयश्च कामदेवाज्ञाकारिणः,
यदीयाज्ञा भवद्विरनुधीयते, तैरपि याऽनुधीयते या न तत्र
मनुष्येति भाव इति वा । पक्षपातात्तान्त्रम्याज्ञाना-
'वेदो हि' इति च पाठः । कामदेवाज्ञानेन कुरुध्वम्, य-
पि देवाज्ञा । तत्र वेदे अधिकं पूजा । अपि तु—कान्देव-
या ब्रह्मादिभिरप्यनुष्ठितवादिनि वा । 'का विदोऽना'
तत्र कामाज्ञायां का निन्दा । कोऽनादर इत्यर्थः । दोषोऽयं
दिपु 'जनपरयोः कृच्छ' इत्यत्र 'देवस्येति च दृश्यम्' इति
आच्छ. कृच्छ ॥

श्लोक्त्रयेण मीमांसकान्परिहरति—

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्व एव चेत् ।

केनाभागेन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छथ ॥६०॥

प्रलापमिति ॥ नहता प्रयासेन यत् प्रामाण्यमुपपादितम्, तस्य वेदस्यैव कंचन भागमशं 'सोऽरोदीत्, यदरोदीत्' इत्याद्यर्थ-
॥दमन्नानामधेयात्मकं प्रलापमिवानर्थक्यचौरूप चेन्मन्यध्वे कुतश्च
आज्ञायस्य क्रियायर्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनानाम्' इत्यादिना पूर्वपक्ष-
द्वयेण प्रतिपादितत्वादनर्थक्यस्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्' इत्या-
द्वेना सिद्धान्तसूत्रेण स्तुत्यर्थत्वादिनाऽर्थवादादेरुपयोगेऽभिहितेऽपि
प्रार्थक्याभावादनिराकृतत्वादर्थवादादिवेदभागननर्थक्यचनप्रापचे-
न्मन्यध्वे, तर्हि बहुधनव्यायाससाध्यत्वात्, दुःखजनकान् 'ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादीन् विधिभागानपि केन भाग्याभा-
वेन तथा प्रलापरूपाज् इच्छत नञीकुरुष्व । अपि तु तानपि प्रलाप-
रूपाण्येव स्वीकुरुष्व इत्यर्थः । सर्वोऽपि वेदो विधिरूपः प्रलापरूपो वा
अस्तु । नत्वर्थजरतीयन्यायः समाधत्तुं युक्त इति भावः । वेद-
त्वाविशेषेऽप्यभागेनैव वैषम्यहेतुरित्यर्थः । दुःखद्वन्द्वस्य नपुंसक-
त्वेऽपि दुःखं करोतीति प्यन्तात्पञ्चाद्यपि दुःखानिति ज्ञेयम् ॥

प्रकारान्तरेणापि मीमांसकानुपहसति—

श्रुतिं श्रद्धतथ विक्षिप्ताः प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् ।

मीमांसामांसलप्रज्ञास्तां वृषद्विषदापिनीम् ॥६१॥

श्रुतिमिति ॥ हे मीमांसायां वेदविचारे नासत्ता परिपुष्टा प्रज्ञा
वृद्धिर्मेपां ते वृषं श्रुति वेदं प्रत्यक्ष श्रद्धतथ आदरेण स्वीकुरुष्व । अ-
क्षरमात्रमपि सार्थकं मन्यध्वे । तथा—विक्षिप्ता वागिमिनिराकृता
भ्रान्तचित्ताः पूर्वापरानुन्धानविकलाः सन्तः तामेव श्रुतिं वृषन्त्य-
न्धिन द्विष दापिनी दापयन्तां स्वयमात्मनैवाङ्गीकृतप्रामाण्यानापि
प्रक्षिप्ता केनचिद्ब्रजेन तिलरूपा निक्षिप्ता च मूथ । चकारः पूर्वाप-
रविरोधघोतनार्थः । पूर्वापरानुन्धानविकलत्वाद्देवविचारचतुरासा-
पनी भवता उद्धिरित्युपहासार्थं 'मीमांसा—' इत्यादि सजोधनम् ।
नासत्ता—इत्यनेन च त्पूलदृष्टय आपातग्राहिणो यूयम्, न तु कुशा
प्रमुदयदति सूचितम् । अतिरिक्तो यत्नमध्ये यजनान यत्नसमापनाग्रह-
शील समास्तुत्तरकालभावि स्वाच्छन्दा विदित्वा कार्ययत्ताविलासानेव
स्वयं-यूपे यूपे हस्तिनो यत्ता नृविभक्त्यो दसात् इत्येतद्विनिपादकानि
वेदस्यास्यानि यजनानस्य ध्रुवाजननार्थं पठित्वा याचन्ते । प्रत्य-
क्षश्रुतिविहितव्यान्तरनिदर्शनव्यान्तेहितस्य स यजनानः ध्रुवभान-
तया तथैव प्रतिपद्य तेभ्यः प्रयच्छतीति तैर्देवा स्मृतिः । प्रयतिता
त्वादित्यादयः 'नेय वेदमूला' इति 'गोनपूर्वकमेनिरिषन्' इति
वेदवाक्यानामनर्थवादप्रसङ्गिरोति । ततश्च अतिविद्वत्काले प्र-
धानानि, कानिचिदप्रधाना तिलार्थजरतीयन्यायस्य द्रव्यस्य एतेत्यर्थः ।
'यूपहस्तिनो दाननापराजिन' इति स्मृतेर्नूल श्रुतेरनिरिषन्ते ।
कल्पितप्रतिनूलसा स्मृतिरिव वा श्रुति वेदोच्यते । यूपवत् अमुक
दिना यूपदिना कान् दापयन्तीति । दापयेव वेद इत्येतदस्य हन्ति-
नो रथा दत्तस्य सजिना । इत्युपरध्वमेतदित्यर्थः ।

को हि वेदास्त्यमुष्मिन्वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।
तत्प्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतुं वा कथम् ६२

कोहीति ॥ 'को हि तदेदं यद्यमुष्मिहोकेऽस्ति वा न वा' इति
'दिद्वचतीकाशान्करोति' इत्यादिर्वा श्रुतिः, अमुष्मिहोके परलोके
विषये सुखादिकमस्ति वास्त्येव नास्त्येव इति वा हि निश्चित को
वेदः । अपि तु न कोऽपि । इत्याह ब्रवीति । तस्याः श्रुतेः प्रामा-
ण्यादमुं लोकं परलोकं लोकः परीक्षकोऽस्मादादिः कथं वा कथं-
मिव प्रत्येतु विधासेन निश्चिनोतु । अपि तु न कोऽपि । यदीया-
सित्वनासित्वयोः श्रुतेरेव सदेहलत्प्रामाण्यात्पामरो भवादश एव
परलोकं मन्यते, नतु प्रामाणिकः कश्चिदिति भावः ॥

स्मृतिप्रामाण्यमपि वृषयति—

धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन्त्रशक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थी श्रद्धधायि मुधाबुधैः ॥६३॥

धर्मेति ॥ बहुधनव्यायाससाध्यत्वात्, शीतभयात्तीर्थस्ना-
नाद्यशक्तत्वात्, अत्रौ चरणसंतापनादिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेग-
स्य परिहर्तुमशक्यत्वात्, सुखानुभवमूलत्वाच्च, क्रमेणाशक्यमर्जनं
कर्णं, वर्जनं च ययौलौ धर्माधर्मौ बुद्धिपूर्वं जल्पन्बहुधा प्रति-
पादयन्मन्वन्तराधिपतिरादिराजो मनुर्मुख्यस्मृतिकर्ता नक्षपुत्रः
त्वार्यभुवः व्याजाद्वर्माधर्मोपदेशकस्मृतिप्रणयनमिषेण विधिति-
पेधातिक्रान्तिमित्तप्राचञ्चितद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्यापराधे
निमित्तीकृत्य दण्डार्थं द्रव्यमभिलाषुको यतः, तस्मादुधैः पण्डित-
मन्यन्मुधा ब्रूयैव ध्रुद्धायि भादता । अधर्माचरणं सुकरमित्यधर्म-
मेव सर्वं करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेनार्थग्रहणोपाय एव
दण्डो मनुनाऽभिहितः, नतु धर्म इत्यर्थः । अनुपैरिति वा । मनु-
वचनमूलं वास्तुनिमात्रत्वाप्रामाण्यमुक्तम् ॥

पुराणप्रामाण्यं वृषयति—

व्यामस्यैव गिरा तस्मिन्थद्वेत्यद्वा स तात्रिकाः ।

मत्स्यस्याप्युपेदयान्नः को मत्स्यानपि भापतां ६४

व्यासस्येति ॥ द्वादादितिकाव्यनिचारजानस्य भ्रातृमायाया पु-
त्रोत्पादिन इत्यादिशीलस्य ज्ञानमन्यं करिष्यत्तया गिरा तस्मि-
न्धर्मे । परलोके वा । व्यास एव वा । अत्रा भापता जानिय-
वुद्धिरिति इत्येतस्मादेतोरदा निश्चितं यूपं तात्रिका मुनिश्चा वाक्य-
विचारचतुराः स्य भवतः । निरुद्धजनना—एव विगतेन व्या-
सेन प्रतिपादिते धर्मे परलोके तस्मिन्वा येषामान्ध्यादुद्धिः,
ते यूपं नृतेनमा इति भावः । अथ च—तात्रिका इतिद्वन्द्वत्वा
मुक्तो इत्यर्थः । व्यासतेऽप्युपेदयान्नः, एवकोरेन विगतेन मुनि-
नम् । नृतेनमिद्वन्द्वना भवतादीना पुराणता योपदृश्यः इति ।
मत्स्यपुराणं तु मत्स्यपुराणमिना श्रीमत्पुराणा नमरे प्रोक्तमिति
नृतेनमप्युपेदयान्नः—मत्स्यस्य उपेदयान्नः पुष्पममनुपेदयान्नः
अपवा पुष्पमिति मत्स्यपुराणं इति । अत्र—मत्स्यानपि को
भापताम् । मत्स्या अपि मत्स्यपुराणे न भवन्ति । तदुपेदयान्नः
विद्वत्ता मत्स्यस्य इति इति को भापताम् । पुष्पममनुपेदयान्नः-
मत्स्यपुराणमिति ।

त्यान्को वदतु । अपि तु न कोऽपि । यतो मत्स्यसोपदेश्यान् । जलस्थलचारिभ्यो यो हीनो मत्स्यः, तस्यापि शिष्यास्तन्निदेशकारिणः । ततश्चोपदेशकापेक्षयोपदेश्यस्य हीनत्वान्मत्स्यशब्देनापि नाभिधेया इति भावः । एवं कूर्मपुराणादीनामुपहासः । अथ न मनुसंबन्धित्वेन सर्वेऽपि मानवशब्दवाच्या यथा, तथा मत्स्यसंबन्धिनो मात्स्यशब्दाभिधेयत्वमेव युक्तम्, नतु मत्स्यशब्दाभिधेयत्वमिति को मत्स्यानपि भाषतामिति युक्तमुक्तमिति व्याख्येयम् । तादृशिका इति, 'तन्नमधीते वेद वा' इत्यर्थे वसन्तादेराकृतितगणत्वाद्वा । मत्स्यस्येति 'कृत्यानाम्-' इति कर्तरि पठ्यी ॥

पूर्वोक्तमेव व्यासस्याप्रमाणत्वं श्लोकद्वयेनाह—

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चादुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्किं ६५

पण्डित इति ॥ पण्डितो बुद्धिमान्, अत एव कविरोत्प्रेक्षिकस्यार्थस्य वर्णकः, तथा—पाण्डवानां बुद्धिधिरादीनां चादुनि प्रियवचने पटुः एवंभूतः स भवद्विरासतमत्वेनाङ्गीकृतो व्यासनेपु पाण्डवेषु दुर्योधनादीन्निन्दत्सु सत्सु न निनिन्द किम् । तथा—तेषु श्रीकृष्णादीन्स्तुवत्सु सत्सु न स्तुतवान्किम् । तेषु निन्दत्सु स्वयमपि निनिन्द, तेषु स्तुवत्सु स्वयमपि तुष्टावेति पूर्वविशेषण-युक्तस्यापि व्यासस्य पराधीनत्वादनासत्वाच्च तत्प्रणीत भारताद्यप्रमाणमेवेति भावः । अन्योपि पण्डितः प्रभुचित्तानुगुणमेव व्यवहरति, तद्वदयमपीत्यर्थः ॥

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात्समासजत् ।

दासीरतस्तदासीद्यन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६६ ॥

नेति ॥ स भवदीयो व्यासो भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य देव्यां महिष्यां कामात्सरपरवशत्वादनुरागाच्च समासजव्यवहरति स । किलेत्पुपहासे श्रुतौ वा । असङ्ख्या तावत्कामादेव संगतः । पौराणिकास्तु—देवरात्सुतोत्पत्तेर्धर्मत्वात्तस्यां सुतोत्पादनार्थं मात्राञ्जसस्तस्यां सक्त इति वदन्ति । तस्मात्तद्यथा, तथास्त्वित्यर्थः । तदा पुत्रोत्पादनोपलक्षिते काले दास्यां रत आसीदिति यत्प्रसिद्धम् । तत्र दासीरतेऽपि मात्रा सत्यवत्या अदेशि आदिष्टः किम् । कथयतेति प्रश्नाकुरूपहासार्था, अपि तु तत्र तावन्नादिष्टः, तस्मादुभयत्रापि सरपरवशत्वादेव प्रवृत्तः । एवंविधस्यानासत्वाच्चतद्वचनमप्रमाणमेवेति भावः । समासजत्, 'दशसज्-' इति नलोपः ॥

इदानीं देवद्विजगोभजन दूषयति—

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदाहतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माधरीकृतः ॥ ६७ ॥

देवैरिति ॥ देवैर्ग्रन्थादिभिः, द्विजैर्याज्ञवल्क्यादिभिश्च कृता ग्रन्थाः पुराणानि स्मृतयश्च त एव येषां भवाद्देशां वैदिकानां तदाहतौ तेषां देवानां द्विजानां चाहतावादेरे विषये पन्थाः । देवा ब्राह्मणाश्चावश्यं भजनीया इत्युपदेशपराः प्रमाणमिति यावत् । स्वपूजार्थमेव तैर्ग्रन्था निमित्ताः, तद्वचनप्रामाण्याद्देवादीनाद्रियन्ते एवभूता मूर्खा ये, तैर्युष्माभित्स्त्रन्थप्रामाण्यादेव गां पशुरूपा सुराभि नतैः सन्निस्ततः पशोगौरपि सकाशादात्मा स्वरूपं व्यक्तं स्पष्ट नाधरीकृतः किम् । नन्नः अथच—हीनः । न कृतः किम् । अपि तु—कृत एव नम-

स्कार्यापेक्षया नमस्कृतुं हीनत्वात्पशोरपि सकाशाद्व्यक्तो न इत्यर्थः । अत्र मन्ये इति यादिति वा । एवं तत्प्रमाणत्वादेव नाल्लक्षणसुरभिभजन निमित्तत्वात्त्याज्यमिति भावः । द्विजैः कृता ग्रन्था येषां तः पन्थाः प्रमाणम्, तैर्भवद्विजगोभजां देवादीनां वा, ग्रन्थादीनां वा, आदरणनिमित्तं गां नतः तोऽप्यात्मेति पूर्ववत् ॥

इदानीं परलोकादङ्गीकृत्यापि यज्जनां प्रत्यक्षं दिग्दर्शनं साधु कामुकतामुक्ता शान्तस्वान्तैर्मसोन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६८ ॥

साध्विति ॥ शान्तं विषयभोगपरात्पुनः शान्तं चित्तं येर्मसोन्मुखैर्गृहीतदीक्षैरपि यज्ञेषु सोत्माहं प्रवृत्तैर्याजिकैः कृतः संभोगलोभिता यदमुका न त्यक्ता, तस्मात्तु युक्तम् । यदा—धी सुप्रकारिणो सा चासौ कामुकता च सा न मुक्ता । शान्तं न्तैर्यज्जभिः कामुकता साधु मुक्ता त्यक्ता । साध्विति राज्ञः । दलक्षणया नैव मुक्ता, किं तु संभोगैरुनिष्टा एव त इति व्याज्जैः सर्वत्रापि हेतुगर्भं विशेषणमाह—किंभूतैः—सारङ्गलोचनाभिः । न्दरीभिः सारां श्रेष्ठाम् । ता एव सारः श्रेष्ठः पदाद्यो यस्यां वा । दिवं प्रेत्यापि मृत्वापि लिप्सुभिः । रम्भादिकान् (ना) नैव । दुधनव्ययायाससाध्यान्त्यज्ञान्ये कुर्वन्ति, तैः कामुकता नैव तत् । अन्येषां तु यावज्जीवमेव कामुकत्वम् । यज्जना तु मरणानन्तरं ति प्रेत्यापीत्यनेन सूचितम् । तस्मादीक्षासमयेऽपि ब्रह्मचर्याङ्गीणेनात्मा न वञ्चनीय इति भावः । दिवं, 'न लोका-' इति का निषेधाद्वितीया ॥

एतदेवोपजीव्याह—

कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रीतौ परिश्रमः ।

भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं कुतः ॥ ६९ ॥

क इति ॥ हे प्राज्ञाः प्रकर्षणाज्ञा भो मूर्खा, तस्माच्चमः शान्तिकः । अपि तु न कोऽपि । शमाङ्गीकरणेन परलोकसाधनेपि ज्ञानमानकमनीयकामिनीसंभोगफलत्वाद्बध्यैव शान्तिः । तस्मात्तु कर्त्तव्यः । तर्हि किं कार्यमित्यत आह—प्रियायास्तत्परमणीयप्राप्तौ प्रीतौ प्रेम्णि तस्याः सुखोत्पादने विषये परिश्रमः भूयात्परमं कार्यं । क्रियतां कर्त्तव्यः । शान्तिः का, अपि तु न कापि । भोः प्राज्ञः बुद्धिमन्तस्तारतम्यविचारचतुराः, प्रियाप्रीतौ प्रयासः कार्यः, तत् सुखहेतुत्वादिति वा । परस्त्रीगमने लोकान्तरे निरयादिभव नैव प्यतीत्याशङ्काह—भस्मीभूतस्य मृतस्य भूतस्य जातस्य । देवयो वा । पुनरागमनं लोकान्तरे किम्यादिदेहप्राप्तिरिति यत्, सन्न परलोकस्यैवाभावात्, तत्सद्भावेऽपि च देहस्यैवात्मत्वात्, तत्त व भस्मीभूतत्वात्केन नरकादि भुज्यते । तस्मादावज्जीव यथेच्छं तु भोक्तव्यमिति भावः । 'प्रियाप्राप्तौ' इति च पाठः ॥

मोक्षेऽधिकाराभावाद् ब्रह्मचर्यपरित्यागेन काम एव संवत्स इति शब्दच्छलेन वृद्धसंमत्या स्त्रीग मत्त द्रवयति—

उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मनः ।

अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ७० ॥

१ 'मजेत्' इति पाठे सञ्जातोर्नकारस्य 'दशसज्-' इति लोपः ।

स्वमिति ॥ संनारे संसर्गावन्तरे त्वं जीवात्मस्वरूपः प्रप-
द्यथ, तथा—अनाद्यविद्यात्रिलोभ्यामनाविद्यानानभेदं ब्रह्म च,
इति द्वयमप्यनि । यौ सप्तप्राधान्यद्योतनार्थौ । सुतां तु मोक्षे
संजाते पुनराविद्यकजीवमप्यहरतिवृत्ते केवलं स्वप्रपञ्चरहितं
नह्येव वर्तते । प्रयोगाभिनियुक्तेपेदाकाशानिनियुक्तावाकाशानाप्रत्यार-
स्यानवन्तारोपाभिनियुक्ते, स्वनिवृत्तौ 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' प्र-
त्यानना संप्रतिर्भवतीत्यर्थः । तथापि प्रपञ्चस्य मुक्तिरजतवग्निध्या-
हरन्त्यादिन्येव स्वलोकादिचित्तेव मुक्तिरन्त्या उद्भिर्भवन् तत्र पे-
दासी नानास्वरूपोक्तिरूपरङ्गादाल पेदरादिनां पेदात्मनानुमा-
न्याम् । आनाथं सर्वम्, तत्कोट्युतः प्रतिपादित इति नष्टका-
शत्वं, इति नाशपेदात्मनोपह्वान । पेदरादिनामिति प्रान्द-
माले किञ्चिदपि न जातमिति सूचितम् । अपि च सनारे इत्यम्,
सुतां पेदम्, तत्र ह्यर पदेत्यस्य मोक्षोत्तरु मन्मेकं मूलं-
इत्यस्य कोपि नेदने । ब्रह्मल्लयां एव त इति भावः । पेदरादि-

अक्रोधमिति ॥ क्रोधना अकारणरोपणा ये तपोधना. तप-
रेखा दुर्वास-प्रभृतयस्ते 'क्रोधो बहूनर्थकारित्वात्सर्वथा त्याज्यः'
यत्क्रोधं क्रोधाभावमन्यै. प्रयोयैः शिक्षयन्ति । अन्ये क्रोधाभावं
क्षन्ते, तान् क्रोधो न कार्य इति प्रयोजयन्त्युपदिशन्तीति यावत् ।
यं तु बुद्ध्या यत्किञ्चिदाचरन्ति अन्यास्त्येतदुपदिशन्तीत्युपहास ।
रा-येऽतिनिर्धनास्ते धनार्थैव स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादिधातूनां
गन्धिनं वाद स्पष्टं वचनमन्योन्यरिपुमित्रभावज्ञानेन धातूनां
योगात्स्वर्णरूप्यादि मया कर्तुं शक्यते, मनुष्यदेशाच्चमपि कुर्वित्ये-
त्थं धातुवादमुपदिशन्ति एवंशीला भवन्ति । पर तु स्वस्य कि-
त्तेन दातव्यमित्येवं परप्रतारणमुपैव ननु तावत् । यतः स्वयं
धनाः । इति हेतुः । तादृक्साधनसंज्ञायेव तेषामधनत्वं न युज्यते ।
रश्च 'यः स्वयमन्तर्णः स कथं परात्तारयति' इत्यनेन धातुवादि-
मप्युपहास । अन्यैः प्रयोज्यकर्तुरनमिहितत्वात्कतरे नृनीया ।
धनाः, 'कुधमण्डार्थेन्यश्च' इति युच् ॥

इदानीं दानधनं दूषयति—

किं वित्तं दत्तं तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो गन्धनं लब्धवान्बलिः ८१

किमिति ॥ भो जनाः, यूयं वित्तं स्वर्णादि यज्ञादौ दक्षिणात्वेन
त्रेभ्यः किमिति दत्तं । अपि तु—कस्यैचिदपि न दैयम् । यस्माद्
यं हरिप्रिया विष्णोः प्रेयसी संपद्रूपा लक्ष्मीरदातरि अकृतदानो-
भोगे कृपणे तुष्टा प्रीतिं प्राप्नोति । तत्रैव वसतीत्यर्थः । दाने वा-
कमाह—यस्माद् मुग्धो मूर्खो दानव्यसनपरः, तयोदकविचार-
व्यः स्मृतिपुराणादौ श्रद्धावांश्च बलिः सर्वं धनं श्रीवामनाय
त्वा गन्धनं लब्धवान् । वाक्पाशेन बद्धः सन्पातालप्रवेशरूपं
गन्धनं प्राप्तवानिति पुराणकथा । दानं कर्तव्यमित्यत्र स्मृत्यादिक-
व प्रमाणम्, दानमशुभोदकं जातमित्यत्रापि तदेव प्रमाणम् ।
या च—कर्तव्यव्यापारगुणादियुक्तेऽपि दानविधौ सति विरुद्ध-
दर्शनाद् अदातरि च लक्ष्म्याः स्वयं दर्शनादन्वयव्यतिरेकान्या-
नधर्मः सर्वथा त्याज्य एवेत्युक्तमिति भावः । हरिप्रियेत्यनेन
रीहरीणाऽपि याचकत्वाद्भीकाराद्दृष्टीभीत्यर्थमदानृत्यमेवाद्भीकृत-
मिति च सूचितम् ॥

पात्राभावादानं न कर्तव्यमित्याह—

दोग्धा द्रोग्धा च सर्वोऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।

विदुष्य लोभसंक्षोभमेकदा यदुदासते ॥ ८२ ॥

दोग्धेति ॥ अयं प्रत्यक्षग्रहणयोग्यः सर्वोऽपि जनो धनिन आ-
द्यादिरान्द्रोग्धा दोहनशीलः । स्वाभिन्नकदानादिबिधुपदेशादि-
ना येन केनाप्युपायेन धनिनेभ्यो धननाकर्षणीत्यर्थः । तथा—
द्रोग्धा मनसा तद्विषये द्रोहकरणशीलश्च । कथमेनं हन्त्याम्, ए-
तत्त्व धनादि च कथं मृत्नीयामित्यादिप्रकारेण तद्विषये द्रोहमेव
चिन्तयतीत्यर्थः । ननु सर्वोऽप्येवमिति कथमुच्यत इत्यत्र आह—
लोभसंक्षोभं द्रव्याद्यभिलाषजितं मनसो नितरा क्षोभं कार्पण्य-
पारवश्यलक्षणं विकारमभिलाषातिरेकं वा विदुष्य यदुदासते उ-
दासता भवन्ति परस्वापरकर्षणादेरुत्तरता भवन्ति तर्हि पुरुषा
एको द्वौ वा, न तु तृतीयः । तादृशत्वव्यतीतान् तस्मापुक्तमेवोक्त-

मित्यर्थः । तस्मात्परप्रतारणप्रयोजनक एव दानधनानुपदेश इति
भावः । परप्रतारकत्वात्पात्रत्वाभावादानं न कर्तव्यमित्यर्थः । 'वि-
परा' इति पाठे लोभातिरेकं बलाद्विध्येत्यर्थः । दोग्धा, द्रोग्धा,
ताच्छीर्ये तृन् । तद्योने च 'न लोका—' इति पृथीनिपेधाद्विनि-
ति द्वितीया । एको द्वौ वा पुरुषा, 'संरययाव्याया—' इत्यादि-
ना बहुव्रीहौ 'यदुव्रीहौ संरये' इति उच् समासान्तः ॥

इदानीं विधिनिषेधजातं दूषयन्नुपसंहरति—

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवञ्चना ।

स्वाच्छन्दमृच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८३ ॥

दैन्यस्येति ॥ अस्तैन्य चौर्याभावो दैन्यस्य निर्धनत्वस्यायुष्य-
म् । वर्यकमित्यर्थः । चौर्यं यावन्न क्रियते तावद्दैन्यं नापयाति ।
तस्मात्कर्तव्यमेवेति भावः । तथा—अभक्ष्यं लघुनगृहजनप्राप्य-
सूकरादि । तद्वर्जनमिति यावत् । तत्कुक्षिवञ्चना स्त्रोदरविप्रल-
म्भनमेवं स्वादुतमभक्ष्यपरिहारे जठरवञ्चनैव भवति, न तु स
धर्मः । तस्मात्किं बहुना—आनन्दस्य सकलसुखस्य कन्दलीकन्दं
प्ररोहमूलभूतमेकमसहायं केवलं स्वाच्छन्दं स्वेच्छाचारित्वमृच्छत
आश्रयत । श्रौतस्मार्तसकलनिषेधान्परित्यज्य सर्वसुखहेतुत्वात्स्वे-
च्छाचारमेव कुरुतेत्युपदेशानसस्वसमाकर्णयतेति भावः । आयुष्यं,
'तस्मै हितम्' इति यत् । अस्तैन्यं स्तेनशब्दात् 'स्तेनाद्यब्रलोपश्च'
इत्यत्र 'स्तेनाद्' इति योगविभागात्पञ्चि अर्थाभावेऽव्ययीभावः ।
एवमभक्ष्यमित्यत्रापि । 'विन्दत' इति वा (पाठः) । 'विद्ल लामे'
लोद ॥

इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्णं शक्रः सक्रोधतां दधे ।

अवोचदुच्चैः कस्कोऽयं धर्ममर्माणि कृन्तति ॥ ८४ ॥

इत्थमिति ॥ शक्र इत्थं पूर्वोक्तं दुर्वर्णं वेदादिदूषकं चार्वाकस्य
दुष्टवर्णवाक्यमाकर्ण्य सक्रोधतां दधे । सकोपोऽभूदित्यर्थः । अन-
न्तरसुखैर्नितरां तारत्वरमित्यवोचत् । इति किम्—पुत्रेषु मध्ये
अतिश्वितरूपोऽयं कस्कः श्रुत्यादिमूलाणि धर्मरहस्यभूतानि मर्मा-
णि वेददूषणात्कृन्तति छिनत्ति । कोऽयं कोयमेवं भाषत इति वक्तु-
विशेषनिश्चयाय कोपानिबन्धजकसंभ्रमोक्तौ । कस्कशब्दः कस्कादि-
त्वात्साधुः ॥

क्रोधमेव द्योतयन्वेदप्रामाण्यं प्रतिजानीते—

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवीर्यस्फुरत्करे ।

क इत्थं भाषते पाकशासने मयि शासति ॥ ८५ ॥

लोकेति ॥ पाकशासने पाकालुरमर्दने मयि त्रयीनेत्रां प्रति-
द्वचमुर्दपागोचरार्थगोचरीकरणसमर्थपेद्वयरूपनेत्रा वेदविहिता-
चरणवेदनिषिद्धवर्षकारिणीं लोकत्रयीं धर्मस्यापनपूरं दामति
परिपालयति सति क इत्थमेवं सत्त्वधर्मदूषणप्रकारेण भाषते ।
किंभूते—वज्रवीर्येण स्फुरन्प्रकाशमानः करो यस्य तस्मिन् । वज्रे-
त्यादिना वेदादिनिन्दनस्य रुच्छेदनामर्थं स्वस्य सूचितम् ।
मयीति करेण हृदयस्पर्शनपूर्वं क्रोधाईकारादिप्रकारानिनयः । 'व-
ज्रहन्तः पुरन्दर' इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये नपि प्रत्यक्षदृष्टे सति
श्रुतिप्रामाण्यं को गान्ययाकर्तुं मनर्थ इति 'वज्रवीर्ये' दृश्येन
विग्रहत्वं सूचितम् । 'जगोन्नजनवन्' 'अग्निदोने त्रयी-

क्षापीति ॥ सर्वैर्नानिर्वैरपि क्षापि कस्मिन्नप्यहिसाकन्यादा
दौ ध्रौते वेगोक्त एव धर्मे स्यातव्यं वर्तितव्यम् । कुत —अत्रै
स्यात् । सर्वेपामिनि शेष । ध्रौतानां बौद्धमाध्यमिकादीनामपि
प्रतिषेधे । अहिमादेस्तैरप्यनिषिद्धत्वाद्विहितत्वाच्चेत्यर्थः । स्या
व्यमेवेति वा । तथा—अविद्वान्माधिकादिविहितेऽन्यथाकरणे
पि द्वाचरणे पानित्यशेषाद्विहिताचरणनिषिद्धाचरणप्रत्ययाय
यादपि ध्रौत एव धर्मे स्यातव्यम् । अन्यथा येनयेपि ध्रौत एव
चित्तस्मिद्धिर्धर्मे स्यातव्यम् । कुत —पानित्यात् । यत्र तु
धौते धर्मे तेषां विप्रतिपत्तिसदनङ्गीकारेऽपि प्रत्ययाम् । स्या
दव्यधीकार्यं पुणेत्यर्थे द्विनि वा । एव शेषेपि नित्यनैमित्तिका
याननिर्दिष्टे कारये ज्योतिषोनादावपि स्यातव्यम् । कुत —त कु
न्तव्यं वेदव्य एते करणत्वात् । वेदविहितं यविशेषादित्यर्थः
इति—तत्तत्तेषां दन्तुलं वाच्येपि स्यातेति धर्मे स्यातव्यम् । सत्तया
दुमित्तरत्वात् उतरेनुमानात्साधित्वा अपि वेदमूला इति तेषां
विषयेऽप्यस्यर्थः । एतेन 'जीनं जानता—' इति 'एकस्य वि
धवापेन—' इत्यत्र च— इत्यदि सर्वस्याप्युत्तरं दत्तम् । धातु
मादादिकं नामानिर्वैरमेव, अनिद्विरितु साधनवेदुषादिति नूनमपि
तस्मिन्नि शेषम् । 'तत्तुते' इति पाठे हेतुगर्भाशेषणम् । तत्तत्त
नतमानप्रमाप्यम् । कुनित्स्त्वत्वेन नखनप्यदिरदिति हेतु
द्वयतावत्पर्यं । अत्रितारदं ह्युक्तं सर्वत्राचरणं धर्मे नै
मापि धौते च धर्मे स्यातव्यम् । यत्रियसि पुनत्राचरे हेतु । नये

पामनुमते विहिते चेन्न स्थीयते तर्हि 'विहितस्यानुष्ठानात्' इति स्मृते. पातित्यम् । सर्वेषां विमते निषिद्धे चेत्स्थीयते तथापि 'निन्दितस्य च सेवनात्' इति स्मृते पातित्यमित्यर्थः । तथा च विहितानां केषांविद्भवन्निरप्यनुष्ठानात्, निषिद्धानां केषांविद्भवन्निरपि वर्जनात्तद्वृष्टान्तेनान्येष्वपि विधिनिषेधशेषु तत्कृते. श्रौतस्वाविशेषादेव हेतोः स्थातव्यम् । तेऽपि प्रामाणिकत्वेन स्वीकार्या इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥

वभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोज्झितम् ।
किं न ग्रचण्डात्पाखण्डपाश पाशाद्विभेषि नः॥१०२॥

वभाषेति ॥ क्रोधादरुणो रक्तत्रायकान्तिवर्णः करुणयोज्झितं
वचो नितरां प्रपूष यथा तथा वभाण । हे पाखण्डपाश नास्तिकाधम,
त्वं नोऽस्माकं प्रचण्डाहु, सहारूपाशान् विभेषि किम् । कुत्सार्थां
'धाप्ये पाशम्' इति पाशप्रत्ययः ॥

मानवाश्वयनिर्माणा कूर्माद्यङ्कविला शिला ।
न श्रद्धापयते मुग्धास्तीर्थिकाध्वनि वः कथम् ॥१०३॥

मानवेति ॥ मानवैर्मनुष्यैरशक्य निर्माणं यस्याः, तथा—कूर्म-
वराहनरसिंहादयोऽङ्गाश्चिह्नानि येषामेवविधं विल विवर यस्याः
सा शिला गण्डकाख्यतीर्थविशेषसम्भवा शालग्रामशिला भो मुग्धा
मूर्त्ताः, तीर्थिकाध्वनि सेश्वरमार्गं वैदिकाध्वनि वा यो युष्मात्कर्यं
न श्रद्धापयते आन्तर्यं न प्रापयति । चित्रमेतत् । भवता मूर्त्त-
रत्नमित्यर्थः । मनुष्यैरशक्यरचन सावयववेन कार्यं शिलादि स्वति-
माणशक्तमिच्छामात्रेण कतारं मनुष्यादिलक्षणमीश्वरमाक्षिपति ।
'विमत्तंसकर्तृकं कार्यं यद्वाहयत्' इत्यनुमानात्पक्षधर्मेतात्पलादिलक्षणे
कर्तरीश्वरे सिद्धेऽपि कथमनाथास इत्याशयः । एतेन 'दिव्येदृक्षि
सर्वज्ञ -' इत्यादेरुत्तर इत्थमिति ज्ञेयम् ॥

शतक्रतून्जायाख्याविख्यातिर्नास्तिकाः कथम् ।
श्रुतिवृत्तान्तसंवादैनं वधमदचीकरत् ॥ १०४ ॥

शतेति ॥ नो नास्तिकाः, शतश्रुतश्च श्रीविष्णोस्तस्मा ज्ञायत
इत्युक्तो वैश्यः स नादिराद्यो वा येषां ते नास्तिकादिवशांश्च तेषां
नारयो शतश्रुतः, मुखजो वाहुज ऊरज इत्यादीनि नामानि तेषां
सर्वत्र विशेषणव्यापिनः कर्त्री धुतिवृत्तान्तसंवादैरेवेकेतिहामैः कर-
पैशैः पुष्पास्त्यध न चमदचोकरचमदकार नाकारयत् । अग्नि त्वा-
ध्वरं भयतां ततोत्पाद्यन् । चमदित्यभ्यवसाधार्थं । शताध्वने श-
तश्रुतार्ग्यज्यो भवति इतीन्द्रस्यैव शतश्रुतः इति श्रुतम् । लोक-
नापीन्द्र एव शतश्रुतयेव व्यवस्थिते ननु यद्वाग्निर्गतिः । तथा—
‘नास्तिकोऽप्यस्य पुष्पानामोत्’ इत्यादिपुष्पा नास्त्यगमिनास्तया मु-
खजवाहुजऊरजम् । लोकनागि प्रहसन्नादय एव मुखज उरज-
हुजऊरजनिर्गन्धद्विजन्तः, ननु विपरीतयेति चेदेकेन तद् ओह-
तुम्भयानामासंशयद्विजं चेदेकं तयोक्तं तयोक्तं श्रेयो व्यसृज्य तस्यै-
तेतदित्यत्र चेदेकं चेद्व्यापारश्च कथं न विचलितं, नानि वि-
सृज्य तयोक्तं तस्यै । ऊरजस्यैव हुजऊरजोऽगमिर्द्वि । तथा उरज-
उरजस्यैव हुजऊरजः । त्विष्यति प्रत्येकिका तयोक्तं प्रत्येकिकं
पुष्पास्त्य चमदचोकरचमदकारनाकारयत् । शतश्रुतश्च शत-
श्रुतश्च तयोक्तं तयोक्तं तयोक्तं तयोक्तं तयोक्तं तयोक्तं तयोक्तं तयोक्तं

मेनकादीनां च तेषां प्रसिद्धिं दत्तुं तान्तरसादेतुभिर्भुम्भाक कथमा-
श्रयं नाचीकृतम् । लोकावेदप्रतिरानिन्द्वादिनुवैराग्यपरसंन्यास-
वोन्प्रत्यक्षेणानेव पश्यतेत्यर्थः । ततश्च तेः, तन्मूल परलोकादि न
प्रामाणिकमेवेति भाव इति वा । प्रथमस्यान्यानेन इति 'इतोः—'
इत्यणौ कर्तुणो कर्मत्वम्, चमदिति च कर्मान्तरम्, सतादिरिति
करणे तृतीया । पक्षान्तरे तु तेनैव सूत्रेणानौ कर्तुं कर्मत्वम् नेक-
ल्लिपकत्वेन कर्मत्वाभावादनभिहिते कर्तरि संगदिरिति तृतीया, न
इति षष्ठी ॥

तत्तज्जनकृतावेशान्गयाश्राद्धादियाचिनः ।

भूताननुभवन्तोपि कथं श्रद्धात्थ न श्रुतीः ॥ १०५ ॥

तदिति ॥ तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान्कृतसंचारान्, तथा—
गयाश्राद्धादियाचिनो गयापिण्डदानादिगुण्ये याचतः प्राप्तमेत-
भावानभूतानप्राणिनोऽनुभवन्तोऽपि पश्यन्तोऽपि यूयं श्रुतीः कथं
न श्रद्धात्थ सत्यत्वेन मन्यध्व इति । पौनरुक्त्यं न शङ्कनीयम्,
भिन्नवकृत्वात् । एवमुत्तरस्यापि ज्ञेयम् ॥

नामभ्रमाद्यमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।

संवादवादिनो जीवान्वीक्ष्य मा त्यजत श्रुतीः ॥ १०६ ॥

नामेति ॥ नामभ्रमाद्यमवतृतेयं नीतानप्राणितानथ मुक्त्वा-
ध्यात्वाद्य स्वतनुमागतानप्राप्तसंवादं 'चन्द्र. क्षयी—' इत्यादिवेद-
संवादं वदन्त्येवंशीलाजीवान्वीक्ष्य श्रुतीर्वेदान्मा त्यजताप्रामाणि-
कान्मा वृत । एवं वेदप्रामाण्योपसंहारात्सृष्ट्यादेरपि वेदमूलत्वा-
त्तदुक्तसर्वधर्माणाम् प्रामाण्यं व्यवस्थापितम् ॥

संरम्भैर्जम्भजैत्रादेस्तभ्यमानाद्बलाद्बलन् ।

मूर्ध्वज्जाङ्गलिर्देवानथैवं कश्चिद्विचिवान् ॥ १०७ ॥

संरम्भैरिति ॥ अथ देववचनानन्तर जम्भजैत्रः शक्र आदि-
र्यस्य इन्द्रानलादीनां संरम्भैर्भ्रंशज्जाद्याकारविकारैर्भीतेन कलिना
पुरश्चलितुं स्तभ्यमानान्निषिध्यमानानिन्द्रादिसंरम्भान्दृष्ट्वा भयात्त-
त्संमुखं पदमपि चलितुमशक्ताद्बलात्कलिसैन्याद्बलन्पृथग्भवन्कि-
चिद्वाट्यमवलम्ब्य द्वित्राणि पदानि संमुखमागच्छन्दीनत्वद्योतन-
पुरःसरं शक्रादिनमत्कारार्थं मूर्ध्नि वद्धाङ्गलिः कश्चिद्विशतनामा
पापरूपत्वेनाज्ञातनामा वा चावांको देवानेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण
ऊचे ॥

नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ।

कालस्याहं कलेर्वन्दी तच्चाडुचटुलाननः ॥ १०८ ॥

नेति ॥ हे नाकनायका इन्द्रादयः, अयं मल्लक्षणो जनोऽपराधी
न यतः—पराधीनः । तदेवाह—कलेः कलिनाम्न. कालस्याहं
वन्दी स्तुतिपाठकः । अत एव—तस्य चाडुनि प्रियवचनविषये
चटुलं प्रियवादि वावदकं वाननं यस्यैवंभूतः । अथ च—कालस्य
कृतान्तरूपस्य । बन्दिनो हि यमाश्रयन्ति तस्मिन् वदन्ति, न च
दण्डाहः तस्मादेतस्मिन् वेदादिभूषणं मया कृतम् । यदि न
करोमि तर्ह्ययं दण्डयिष्यतीति परग्रयुक्तत्वात्ताहं दण्ड्यः श्रीम-
न्निरिति ॥

१ 'मूर्ध्नि' इति कान्तिक. पाठ 'रति सुखावबोधः ।

इति तस्मिन्नादत्तेन देवाः सन्दनमन्दिरम् ।
कलिमा कल्याणं कुक्षीपरं नापरं पुरः ॥ १०९ ॥

इतीति ॥ तस्मात्प्रतिपत्तिरिति पूर्वाक्रमेण
प्रमाणे सन्त्येव सन्दनमन्दिरं स्वस्य कलिम्, परं दित-
न पुरोऽयं भाकल्याणकुक्षीपुः ॥

संददर्शान्नमद्वीनः श्रीवदुत्कृतादुताम् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयानारकीय सः ॥ ११० ॥

समिति ॥ तेषां प्रसिद्धेरेणत्यादिभिर्मृतः पापैः,
निः पुरोऽयं परीतः समन्ताद्यास्तः, तथा—उन्नतना
मुखा मीमांसा यलोभूतः स कलिः श्रीवदुत्कृतेन
मंपदादुत्कृतेन वा कृतादुत्कृतकृताश्च 'कीयास्तुति'
भक्तान्मा तालिन्द्रादिन्मद्वीनः । क इव—नारकीयः । य-
द्व्यादिहारी आकण्ठ नरके मग्न ऊर्ध्वमीवो नरकस्य पुरः
पापकारितयादृष्टे रूपः, पुण्यकृताद्यैरे प्रियस्वरूपा इति
मात्रं नरकशोपि देवतायाः । 'यमापमुखांशु'
कृतपश्चात्तापः सुरानातेतया पश्यतीत्युपमा । 'उन्नतमीनः'
पाठः । नाकीयानिति हितार्थं 'तस्मै हितम्' इति, वक्ष्य-
'वृद्धाच्छ' इति वा उः । नारकी, नारकशब्दात् 'नत इति' ।

गुरुरीडानलीडः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशदुरिवाक्रान्ततेजसेव विडौजसः ॥ १११ ॥

गुर्विति ॥ प्रादृशंनारपुं इन्द्रादयः के नाम वराह
रूपया गुर्व्या महत्या रीडयापञ्जयावलीडो व्यासस्तेषु व्यास-
दर्शनानन्तरं विडौजस इन्द्रस्य तेजसा आक्रान्तः पराभूतः
ततेजस्कः सन् अवज्ञा त्यक्त्वा स कलिरनमश्च वदन्त्ये-
शक्रतेजसैव वा नमितो नग्रीकृतो मस्तको यस्यैवभूतोऽसौ
इन्द्रादीन्मश्रकरेत्यर्थः । क इव—निशङ्कुनामा सूर्यवरो
इव । स हि स्वयाजने प्रार्थितेन पुरोधसा वसिष्ठेन निरस्तोऽपुन-
सिष्ठस्यावज्ञया व्यासस्तस्मिन्कृतावज्ञः सन्नमितानादिशक्ति-
सायंकामिकं क्रतुं याजितस्तत्प्रभावात्सशरीर एव स्वर्गं ग-
च्छन्नेऽपि कृतावज्ञः संस्ततेजसा पराभूतः स्वर्गाद्विरत इति
नमितमस्तकोऽभूदिति पुराणेतिहासः । 'रीडावमानावज्ञः'
इत्यमरः ॥

विमुखान्द्रष्टुमप्येनं जनंगम इव द्विजान् ।

एष मत्तः सहेलं तानुपेत्य समभापत ॥ ११२ ॥

विमुखानिति ॥ मत्तः सगर्वोय कलिः सहेलं सविजान्
पेत्य समीपमागत्य एवं तान्देवान्समभापत । किभूतान्—
कलिं द्रष्टुमपि न केवलं भापितुं स्पष्टं किंतु वीक्षितुमपि विमु-
ननहंन्सावज्ञान् । कः कानिच—मत्तो निरगंलो मदिरामतो न
जनगमश्चण्डालो द्विजानिव । किभूतान्—एवं चण्डाल द्रष्टुम-
नहंन् । 'चण्डालद्रष्टव्यमातद्भविवाकीर्तिजनंगमा.' इत्यमरः । 'जनं'
इति खच्, खित्वान्मुम् ॥

खस्ति वास्तोष्पते तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्ना ।
सखे काल सुखेनासि पाशहस्त मुदत्तय ॥ ११३ ॥

स्वस्तीति ॥ हे वास्तोष्पते इन्द्र, ते तुभ्यं स्वस्ति हेममस्ति चेत् । तथा—हे शिखिन्ने, तव खिन्नता चित्केशो नास्ति चेत् । हे सखे काल यमः सुखेनास्ति किम् । हे पाशहस्त वरुण, व मुदः सन्ति कश्चित् । गृहमात्रस्याधिपत्यादसान्धर्यं, वृथैव ालाजटिलत्वम्, कुस्तिरूपत्वम्, आयुधधारणवैचर्यं च संतु-
ह्मि, सूचितम् । उत्तमानां कुशलप्रश्नस्तैः सह साम्यं, तेभ्यो-
पेक्षत्वं सूचयति । इन्द्राय स्वस्तिप्रयोगः स्वामिभावं, ग्राह्यत्वं
। कलेद्योतयति । वर्णसान्धेन यमे सखिशब्दप्रयोगः । अयमेव च
वोऽवज्ञा चेति हेयम् । 'स्वत्वात्ती.हेमपुण्यादौ' इत्यमरः । 'वा-
तोष्पतिगृहमेवाच्छ च' इति लिङ्गाद्वातोष्पतितशब्दः साधु । तु-
यमिति 'नमः स्वस्ति-' इति चतुर्थी । इतरत्र तवेति सं-
न्धनीयम् ॥

स्वयंवरमहे भैमीवरणाय त्वरामहे ।

तदसाननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

स्वयमिति ॥ हे देवा, वयं स्वयंवररूपे नह उत्सवे भैमीवर-
णाय यस्माच्चरामहे तवेगाः स्तः तत्तत्सात्तत्र धाविने स्वयंवरस्यान-
ति ऋतुगामिनेऽध्वनेऽसाननुमन्यध्वमाज्ञापयत । त्वरावशा-
न्या गोष्ठी न क्रियते, आजैव दीयतामित्यर्थः । अध्वने, तादृध्वे
तुर्थी ॥

।ऽवज्ञाय तमस्योच्चैरहंकारमकारणम् ।

त्रिचिरेऽतिचिरेणैतं सित्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

त इति ॥ ते देवा पूर्वोक्तमकारणं निर्हेतुकमुच्चैरतिपायित-
।स्य कलेरहंकार दर्शनवज्ञाय मिथोऽभ्योन्यं दृष्टमुखाः सन्तः
।खोऽयं स्वयंवरवातां करोतीति सित्वा हास्यं कृत्वातिचिरेण
।पीयसानेन सह कथं वा वक्तव्यमिति बुद्ध्या भूयातं कालं वि-
मन्य पुन कलि प्रत्युच्चिरे वक्ष्यमाण वजापिरे ॥

पुनर्वक्ष्यति मा मैवं कथमुद्वक्ष्यते तु तः ।

सृष्टवान्परमेष्ठी यं नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् ॥ ११६ ॥

पुनरिति ॥ हे कले, एवं स्वयंवरार्थं गमिष्यामीत्येव शरणा-
दुक्तम्, तदिदमन्तः पर पुनर्मां ना एवं वक्ष्यति ना ना शेषः ।
।स्मात्परमेष्ठी यं त्वानागरा गुरुकुलनियानि नैष्ठिकब्रह्मचारिण
।ष्टवान् । तत् पुनस्तव कथमुद्वक्ष्यते परिषेयसि । इत्युगा-
।पो निष्कला एव सृष्टः । तस्मात्तव स्वयंवरवातांनुविता अ-
।तिनिपातात् । तस्मादेव पुनर्मां स्तः शेष इत्यर्थः । शरणा-
।दुपहासवचनमेतत् । नागन्दस्य निरुच्यकथनदृश्यते वच-
।रे । मामेति निषेधातिशयार्थं जीप्सायां द्विरिति । परमे स्थाने
।विदतीति 'परमे स्तः विद्' इति, न च विद्, तत् आलोच-
।अन्त्य- इति सूत्रेण पञ्चम् । तत्रैव 'परमे विद्' इति ति-
।गतत्वनिश्चयम् । नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु यत्तद्वचनं निमित्तम् । त-
।दभावेऽथ तवैव वक्ष्या वक्ष्यतेत्येवा ॥ इति सूत्रे ॥

द्रोहिणं द्रुहिणो वेतु त्वानाकुर्यावशीभिन्म् ।

त्वजनैरपि वा धातुः नेतुर्लुपस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥

द्रोहिणामिति ॥ द्रुहिणो ब्रह्मा त्वामवकीर्णितं क्षतव्रतमा-
कुर्या निजाज्ञाभङ्गाद्रोहिणं गुरुद्रोहकारिणं वेतु । एव त्वया कृते
ब्रह्मा एवं ज्ञात्यतीति यावत् । वायवा तेन ज्ञातेऽपि तव किं भय-
मिति सोपहासमाह—त्वजनैस्त्वदुपजीविभिः कामक्रोधादिभि-
रपि धातुः सेतुर्नल्लकृता धर्ममर्यादा लङ्घ्यः । त्वया (पुन) किं
न लङ्घ्यः । त्वदीयाः सेवका अपि ब्रह्माज्ञां लङ्घयन्ति, त्वं लङ्घ-
यसीति किनाश्रयमित्यर्थः । यद्वा—त्वजनैरपि सेतुर्न लङ्घ्यः,
त्वया न लङ्घ्य इति किं वाच्यम्, तदाज्ञालङ्घनमनौचित्यात् का-
र्यमित्यर्थ इति काञ्च । 'धाताद्योतिर्द्रोहिणः-' इत्यमरः । द्रुह्यत्-
सुरेभ्यः । औणादिकः क्तिन् ॥

स्वयंवरं प्रचगमने हेतुन्तरमपि ब्रुवते—

अतिवृत्तः स वृत्तान्तस्त्रिजगद्युवगर्वनुत् ।

आगच्छतामपादानं स स्वयंवर एव नः ॥ ११८ ॥

अतीति ॥ एकं विना सर्वपरित्यागस्त्रिजगत्सु वनेमानानां
तदगानां सौन्दर्यादिविषयं गर्वं वृद्धीति नुत् नाशकः स वृत्तान्तो
भैमीस्वयंवरोऽतिवृत्तोऽतिक्रान्तः । संजात इत्यर्थः । भवद्भिः कथं
ज्ञातमित्यत आहुः—स स्वयंवर एवागच्छतां नोऽस्माकमपादानं
निश्चलोऽवविभूतोऽयं इत्यर्थः । वयमपि तत्र गतास्त एवाग-
च्छान् इति सर्वेऽपि वृत्तान्तोऽस्मानिज्ञायत इत्यतोऽपि त्वया न तत्र
गन्तव्यमिति भावः । विच्छेपे चञ्चल स्थिर वा यदुदासीनं तदपा-
दानमिति वैयाकरणः ॥

कथं यूनां गवन्नोदः, को वा तया वृत इत्याशङ्क्यामाहुः—

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविपत्सु च ।

भूमिपालं नरं भैमी वरं साववरद्वरम् ॥ ११९ ॥

नागेष्विति ॥ नागेषु पानुस्मिन्नुतिषु सानुरागेष्वसदादिषु
दिविपत्सु देवेषु च पश्यत्सु सानुरागां भैमी स्योयानियोननपूर्वं
विलोकयत्सु तत्सु । अथवा—असद्व्येषु देवेषु सानुरागेष्वस-
दादिषु सौमुक्तादेव पश्यत्सु । तान्मर्यादनाश्या मा भैमी
नागापदेक्षया पर सर्वगुणाभ्यगच्छेयं भूमिपालं सावर्ज्यं नर
नृवर पर परितेजोराजस्वगद्वरमानम् । सर्वगोदरेण नृवरग-
त्तवेणा सौन्दर्यादिद्वेषो गत इत्यर्थः । पश्यत्सु दिविपत्सु यतेना-
स्मानिः कौतुकार्थं परद्वारापेक्षे च गतम्, न तु गद्वरार्थमिति च
व्याप्यत्वात्तरेण सूचितमिति हेयम् । नागेऽपि यथा 'पशो यानादरे'
इति ततनी । अवरद्वरं, पर ईप्सागन्तुं इति गुहाद्वरद्वर-
दास्वर्गपिप्साद्वरनेत्रद्वरनेत्रे च 'मन्त्रद्वरानासां यथा' इ-
त्यानाम् ॥

किमेति ते शक्यता इत्यशङ्कया कारणमाहुः—

भुजगेभानमद्भेयान्वागमिन्निगद्वरम् ।

अनुरान्वागमनैर्नमी नरं वेद गुणोच्चरम् ॥ १२० ॥

भुजगेभानमद्भेयान्वागमिन्निगद्वरम् । अनुरान्वागमनैर्नमी नरं वेद गुणोच्चरम् ॥ १२० ॥

भुजगेशानिति ॥ भैमी भुजगेशान्वासुहिप्रमुगान्कणामणि-
हालालनादिवैरुप्यादसद्वेशानमनोहराकारानन्द जानानि । तथा-
इतरात्रलादन्यान्नरान्गनुजाधीशांश्चापत्यनिर्गुण-नाभ्यां गनरानन्द ।
तथा-भमरानचतुरवात्पामराज्ञीचानन्द । केवल नलमेव गुणोज्ज्वल
श्रुतवीर्यादायसौन्दर्यादिभिः प्रकाशमानं वेद । सर्वगुणा कृत्वा-
त्रल एव तथा वृत्तोऽन्ये तु परितक्ता इत्यर्थः । 'विपरीः पामरो
नीचः' इत्यमरः । वेदेतीदानीमपि तथैव प्रतीतेः सखादत्तमानता,
विभक्तिप्रतिरूपको निपातो वा । तथा चाज्ञासीदित्यर्थः ॥

इति श्रुत्वा स रोपान्धः परमश्वरमं युगम् ।
जगन्नाशनिशारुद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

इतीति ॥ चरमन्त्यं युगं स कलिः इतीन्द्रादिवचन श्रुत्वा
परमोऽयुक्लृष्टो रोपान्धो रोपाक्षितरां निर्विचारतया पुरःस्थमपि
वस्त्वजानन्, अत एव—जगन्नाशसंयन्धिनी निशा । यस्यां निशि
जगन्नाशो भवतीति यावत् । तत्संयन्धी प्रलयकाले सकलभूतप्रा-
सलालसासंपन्नो रुद्रस्त्रन्मुद्रा आकारो यस्य । क्रोधवशादि-
तरां विकृताकार इति यावत् । एवंभूतः संस्तान्पुरानन्दो वक्ष्य-
माणमुक्तवान् ॥

'पुनर्वक्ष्यति मा मैवम्' इत्यादेरुत्तरमाह—

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।
कलिस्तु चरतु ब्रह्म प्रैतु वातिप्रियाय वः ॥ १२२ ॥

कथेति ॥ हे देवाः, ब्रह्मा कयाप्यतिसुन्दर्यां गायत्र्यादिपद-
वाच्यया । अज्ञातनामजातिगोत्रया वा । अथ च—अगम्यत्वाच्चस्या
नामकथनेऽप्यस्माकं लज्जा भवति तथा सुतया । सह सुखेन क्री-
डतु । तथा—यूयं स्वयमात्मना दिव्याः स्त्रीः स्वर्गभवाः रम्भादी ।
अहल्यामुख्या वा । रमणीर्दीव्यत स्वेच्छया ताभिः सह सुरत-
क्रीडां कुरुत । 'प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यधावत्' इति श्रुत्या
ब्रह्मणः स्वाच्छन्द्याद्भवतां सुतरां स्वाच्छन्धमिति स्वयमित्यनेनो-
क्तम् । कलिस्तु पुनर्ब्रह्मचर्याख्यं व्रतं यावज्जीवं चरतु । वा अथवा
जीवन्कलिरस्मानुपहसिष्यतीत्यनेन न जीवितव्यमिति वो युष्मा-
कमतिप्रियाय नितरां तुष्टयै प्रैतु त्रियताम् । स्वयं सर्वैः स्वेच्छा-
चारः क्रियते, मया तु स्वेच्छाचारो न कर्तव्य, मर्त्यमेवेति
कीदृशीयं भवतां परप्रद्वेषरीतिरिति लोकरीत्योपहासः । अथ च—
यूय ब्रह्मादयः सर्वेपि स्वेच्छाचारिणः स्वाच्छन्ध कुरुत नाम, क-
लिस्तु न तादृगिति ब्रह्मैव चतुरः, युष्माकमप्यतिप्रियाय भैमी-
लक्षणाया वस्तुने त्रियताम् । भवद्वत्स्वेच्छाचार न करोमि किं तु
भैमीप्राप्तये प्रवृत्तस्य मम मरणं चेत्स्यात्, तदप्यस्त्विति भावः ।
अत्राप्युपहास एव तात्पर्यम् । क्रीडार्थत्वेति (पि) 'दिवः कर्म
च' इति करणस्यापि कर्मत्वात्स्त्रीभिरित्यर्थे द्वितीया ॥
उपहासमेव प्रकटयति—

चयैव कतमेयं वः परस्मै धर्मदेशिनाम् ।
चयैति ॥ हे देवाः, परस्मा अन्यस्मै जनाय 'स्वसुतादिग-
मन न कार्यम्' इति धर्मदेशिनां धर्ममुपदिशतां स्वयं तद्ब्रह्महत्या-

१ 'परमम्' इति तु युक्तं पाठ । तत्र परम रोपान्ध इति योज्यम् ।
इति सुखावयोधा ।

ममुतादिगमन गां निगिद् कमे कुन्ता यो गुप्तादि-
मेव हेतुना आचारीतिः अपि तु न क्षीयताम् ।
पुत्री कणां यन्त्रादिगमहत्यादिगमनं कमे श्रोतुं विहित ।
स्वेच्छाचारिणां भवतां परपीडयामेव तात्पर्यमिति भावः ।
भावे 'गदमद' इति यत् ॥

तत्र सयंवरैऽलम्भि भुवः श्रीर्निपधेन सा ।
जगतो हीस्तु युष्माभिर्लभस्तुल्याभ एव वः ॥ १२३ ॥

तत्रेति ॥ तत्र सयंवरै नैपधेन भुवः श्रीः सोमदेव-
दलक्ष्मीः सा भैमी अलम्भि प्राप्ता । युष्मास्तु उ-
दीर्घलोप्ते गायत्री गतेते सा लज्जा, जगतः सकाशाद्, न-
दत्ताया लज्जा सा लब्धा । इति वो नलस्य युष्माकं वक्ष्य-
पूर्वास्तुप्राप्तिस्तुल्य एवाभासते तुल्याभ एव । 'लक्ष्मी-
वैरुप्यमितरतुल्यमेवेति । भवद्विलज्जैव लब्धा, ननु भैमीन-
दपो नृपेति भावः । अयं च यूयं च यूयं तेषां वः । एवम्

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तेयं वक्रवक्रणा ।
लज्जयैवासमर्थानां मुखमास्माकमीक्षितुम् ॥ १२४ ॥

दूरादिति ॥ आगच्छतो नोऽस्मान्दूरादुरत एव, यौ-
वक्रवक्रणा मुखकौटिल्यकरणं युक्तेयं । किभूताना युष्मा-
[गुणीभूतस्य विग्रहान्तगतस्य युष्मच्छब्दस्य विशेषणम्]
भैम्यवृत्तत्वात्सजातया लज्जयैव हेतुना आस्माकं मुख-
मसमर्थानाम् । लज्जाशीलो ह्यन्यं दूरादेव दृष्ट्वा लज्जा तु
दर्शयति । तस्मात्सलज्जा भवन्त इति । युक्तमैवेति तत्र
अयमप्युपहासः । 'लज्जयैव' इति पाठे उत्प्रेक्षा । प्रेक्षेति-
पेक्षया समानकर्तृकत्वम् । यौष्माकीति 'तस्मिन्नापि च' इति
प्राकादेशः । 'युष्माकम्' इति पाठः साधुः । एवमेवास्माकं
त्रापि द्रष्टव्यम् । वक्रणेति नामधातोर्युक् ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोस्तदसांप्रतम् ।
निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्कुधा ॥ १२५ ॥

स्थितमिति ॥ हे देवाः, तत्तलवरणं पश्यद्भिर्भवद्भिः
स्थितम् । औदासीन्येनेति शेषः । असांप्रतम् । अनुचित-
दित्यर्थः । दुर्विदग्धा भवदवज्ञानादचतुराचारा सा भैमी नृप-
देदीप्यमाना कुक्कोधो यस्यां तथा दृशा कृत्वा किमर्थं न नि-
सुतरां न भस्मसाकृता । अपि तु तादृक्सामर्थ्यसन्नावे तत्
सापराधत्वे दग्धमुचितम्, तदपि न कृतमित्येतदयुचितमेवेति
'युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने' इत्यमरः । भोरिति प्रत्येक संतुदि ॥

महावंशाननादृत्य महान्तमभिलाषुका ।
स्त्रीचकार कथंकारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२६ ॥

महेति ॥ कुलशीलादिना महान्तमत्युल्लूकं नल (नर) अ-
लापुका सा भैमी कश्यपसुतत्वान्महावंशान्दिव्यवस्त्रादिभूषित-
१ 'अलम्भि लब्धा । लभेयन्तात्कर्मणि लुङि निभाषा दि-उ'
इति विकल्पानुमागम' इति महिनायस्तु भ्रान्तः ।

न्यायिज्य तरङ्ग चान्द्रभाप्रमलितितुङ्गि नल कथकार कथ-
रिचकार । अहो आधर्म्यम् । महान्त कामयमानया देवप-
रागेन ननुप्यचरयान्तहचित्रमित्यर्थः । अथ च—या महापारि-
ग यान्द्वि मानिप्रितालान्द्वान्तेनृपारित्यज्य तरङ्गमगंमात्रे-
पि चत्रल हस्वं नलाभ्य नृगमन्नीकरोनांति चित्रमेव । अत एव
किं न भवद्विदग्धेति भाव । अमिलापुका, 'लपपत-' इत्यु-
१ । महान्तमिति, 'न लोका-' इति पष्ठीनिपेधाङ्गीर्ताया ।
।कारं पूज्यम् ॥

इदानीं नल. कथ सोढ इत्याह—

भवादृशैदिशामीशैर्मृग्यमाणां मृगेक्षणाम् ।

स्त्रीकुर्वाणः कथं सोढः कृतरिदस्त्वृणं नलः ॥१२८॥

भवादृशैरिति ॥ भो देवा, दिशामीशैर्नहासमृद्धिभिर्भवाह-
मृग्यमाणा कामयमाना मृगेक्षणां भैमी स्त्रीकुर्वाण समुद्रहन्,
त एव भवत्सु कृतरिद कृतामृ, नृणुन्योऽतिनि.सार, अथ
—नलशब्दवाच्यत्वाद्युपभूत, स नलो भवद्विः कथ केन प्र-
रेण सोढ. क्षान्तः । सा भवद्विरमिलापिता तया भवन्तोऽनाह-
इत्युपहास । मृगेक्षणा, 'न लोका-' इति पष्ठीनिपेध ।
।ढ, 'तीपसह-' इतीक्षिकल्पाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया
द ॥

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षीभवन्नपि ।

नावहर्त्तिकं तदुद्वाहे कूटसाक्षिक्रियामयम् ॥१२९॥

दारुण इति ॥ अयं शिखी वह्निद्वारुण. कूटं काष्ठराशिमाश्रि-
ताप्रिसाक्षिके विवाहे साक्षीभवन्नपि तत्र प्रकाशमानोपि तयोर्भै-
तेनलयो तस्य, तस्या वा, उद्वाहे विवाहे विषये कूटसाक्षिणो-
लीकसाक्षिण क्रिया सत्यापलापलक्षणां किं नावहत् । अपितु—
तदप्यनुचित कृतम् । कूटसाक्षी तु परकीय वस्तुवन्त्यस्यै दापयति ।
।दनेन प्रायशस्तत्र न स्थितमित्यप्रिसाक्षिको विवाह एव न भव-
तिति । भैमी नलेन नोदेति भैमी नलादन्यस्यै भवत्त्वेव मध्ये
कस्यैचित्कमिति न दापितेत्यर्थः । अथ च—दारुणः । पापकारि-
चादित्कर. पुरुष. कपटमाश्रित्य व्यवहारे साक्षीभवन्नपि तस्य चित्ते
तस्य कार्यस्योद्वाहे निर्वाहे कूटसाक्षित्व धत्ते । अत्र तु
नेत्याश्रयम् ॥

अहो महःसहायानां संभूता भवतामपि ।

क्षमैवासै कलङ्काय देवस्यैवामृतद्युतेः ॥ १३० ॥

अहो इति ॥ भो देवा, मह सहायानां तेजस्विना दिव्यमूर्ती-
ना भवतामपि क्षमैवासै कलङ्काय इन्द्रादिषु सत्त्वपि भैमी नलं
वृत्तवतीत्यपशसे । अथ च—नलकृतानादररूपाय । अथ च—लजा-
वशादन्यवदनवीक्षणाशक्तिमुत्तमालिन्यरूपाय कलङ्काय संभूता ।
अहो महदाश्चर्यम् । गुणभूता क्षमा दोषाय जातित्यर्थः । मह सहा-
यस्य तेजस्विनोऽमृतपतेर्देवस्य दीप्यमानस्य चन्द्रस्येव । यथा चन्द्र-
स्य क्षमा भूमि कलङ्काय जाता । भवतामपीत्यपिशब्देन यत्र कल-
ङ्कशङ्कायि नास्तीति सूचितम् । 'भूश्चन्द्रकलङ्क' इति ज्योतिर्विदः ।
मह सहायानामपीति वा । चन्द्रस्य यथा तथा भवतामपीति स-

मुच्यतां यो वा । क्षमा परिणयज्य भवद्विरन्यनस्य चन्द्रोऽकर्मित
तज्ययसो नामप्रियदिति भाव ॥

सा वने यं तमुन्मृज्य महामीर्याजुषः स्व किम् ।

वृतागः सन्ननस्तस्माच्छन्ननाद्याच्छिनन्ति ताम् १३१

सेति ॥ हे देवा, सा भैमी य वने त नलमुन्मृज्य यूय मय
कृत्ये किमितीष्यांनुयोऽशान्तिपरा स्व भवत्य । अपराभिनन्त्या-
पकुंमशक्ता सन्तोऽनपरावाय मय किमितीष्यांनुक्ता संन्युपहा-
स, तस्मात्पूय मृत कथयत—अहं तस्मात्तलात्सकाशाच्छन्नना कप-
टेन कथमपि वदयित्वा तामाच्छिनन्ति आह्वारामि । यत —आगत्यो
भवदनादररूपापराधस्य सन्नाधनभूत, तस्मादभिलम्बेनैव तामा-
ह्वारामि । गच्छेति मामनुमन्यधममित्यर्थः । अन्येनापराधे कृतेऽन्यस्यै
दुष्यत इति युक्तमिति लोकरीत्योपहासः । वृत नो युष्माकमस्माक
चाग सन्नानादरणादपराधिनीं तां नलादानयानीति वा । मर्हं,
'कुषदुह-' इति चतुर्थी । आच्छिनन्ति, वतमानसामीप्ये लङ् ॥

यतध्वं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।

सापि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यताम् १३२

यतध्वमिति ॥ यूय मां सहकर्तुं यतध्व यत्नं कुर्वत । भैमी-
मानेनुमहं गच्छामि, यूयं मम सहायार्यमागच्छतेत्यर्थः । तव
साहाय्यकेऽस्माक किं फलमित्यत आह—अस्माभिरिन्द्राग्रियम-
वरुणैर्मया सह पञ्चभिः सा भैम्यपि सविभज्य संभोगकालं समा-
नभागमेव कृत्यैवोपभुज्यताम् । तथाच भवतामपि फलमस्तीति
भावः । कै केव—पञ्चभिः पाण्डवै पाञ्चाली द्रौपदीव । पाञ्चा-
लीदृष्टान्तेनैकस्या. पतिव्रताया बहुमिरुपभोगो न दृष्टचर इत्यलौ-
किकत्वं परिहृतम् । पाण्डवानामग्रभावित्वात्तदानीं दृष्टान्तत्वेन
कलेयैर्गित्वाङ्गविष्यदर्थज्ञानसामर्थ्याद्भूतचन युक्तम् । जगत्प्रवाहा-
नादितया पाण्डवपाञ्चालीवृत्तान्तानामतीतत्वात्तदुदाहरणीकृत्यै-
तदुक्तमिति वा । पाञ्चाली । जनपदवाचिनः क्षत्रियभिधाधिनः
पाञ्चालशब्दात् 'जनपदशब्दात्-' इत्यपत्येऽङ् ॥

अथापरिवृढा सोढुं मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।

चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीव्रया ॥ १३३ ॥

अथेति ॥ अथ पूर्वोक्तकलिवचनाकर्णनानन्तरं तामुक्तप्रकारां
मुखरस्यानुचितभागणशीलस्य कलेर्मूर्खतां सोढुं क्षन्तुमपरिवृढा-
ऽसमर्था भारती सरस्वती अर्थगाम्भीर्यात्सारया श्रेष्ठया, परुषत्वाच्च
तीव्रया दुःसहया गिरा कले. शराघातं वाणव्यधमिव चक्रे । वा-
णवपीडाकर परुषं वचनमूच इत्यर्थः । 'भारतीव्रया' इति पाठे—
अर्थगाम्भीर्येण दुःसहया ॥

कीर्तिं भैमीं वरं चासौ दातुमेवागमन्नमी ।

न लीढे धीरवैदर्भी धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३४ ॥

१ 'शतेषु पद्म साधेषु व्यधिकेषु च भूतने । कर्मेतेषु वर्येषु प्राभवन्
जुष्पाण्डवा ॥' इति राजतरङ्गिणीतः । पाण्डवाना कल्पनगतत्वेनेति वो-
ध्यम् । २ 'नालीड' इत्यपि पाठः— इति सुखावबोधः । ३ 'गाहिनीम्'
इति पाठे 'विरुद्धरश्मया धीरे सन्धेय गम्भीरायस्य गाहिनी धीरवैदर्भी'
न लीडे इति व्याख्येयम् इति सुखावबोधः ।

कीर्तिमिति ॥ हे कले, अमी देवा अम्मे नत्ताय भैमी मेल, तथा—भैमी कामयमानोऽपीन्द्राय भैम्या पर कृतवान्, एवंविधोऽतिधीरः कोपि नान्नीति कीर्ति गरा, तथा—भैमी च प्रत्यक्षलभ्याम्, तथा—उक्तप्रकारान्तराश्र अम्मे नत्ताय दातुमेवागमन्त्यवर गतवन्तः । ननु भैमी वरीतुमिति त नो वेत्सीति शेषः । देवा हि केनापि प्रकारेण परीक्ष्य परितुष्टाः गन्तो वर ददते । कुतोऽहं न वेत्सीत्यत आह—यस्माद्गम्भीरसोत्तान-सार्धस्य गाहिनी स्पर्शिनी गम्भीराभेग्राहिणी न भवनीत्यर्थः । एवंभूता मूढानां बुद्धिर्धाराणां महाशयानां वेदग्री चातुरी न लीडे न वेत्तीत्यर्थः । त्वं तु मूर्खत्वादेतेषामभिप्रायमज्ञातोपद-सितयानिति भावः । अधीरेत्यकारप्रक्षेपेण सवोध्य, अगम्भीरगा-हिनी ते धीः वेदग्रीम् । अथां देतेषां न लीड इति वा । हे अग्नी-बुद्धिरहित मन्दबुद्धे कले, अगम्भीरगाहिनी ते धीरवेदग्रीमचा-तुर्य नास्वादयति । अपि तु प्राप्तोत्येवेति काफा वा व्याख्येयम् । लीडे, लिहेः स्वरितेत्वात्तत् । कचिन् 'लेडि' इति पाठः ॥

वाग्मिनीं जडजिह्वां प्रतिवक्तुमशक्तिमान् ।

लीलावहेलितां कृत्वा देवानेवावदत्कलिः ॥ १३५ ॥

वाग्मिनीमिति ॥ कलिर्वाग्मिनीं वाचोयुक्तिपरम्पराचतुरा-तां देवीं प्रतिवक्तुं प्रत्युत्तर दातुमशक्तिमानसमर्थो यतः—प्रत्यु-त्तराश्चकुरणाजडजिह्वाः कुण्ठितचदनशक्तिः, अत एव तां लीलया विलासव्याजेनावहेलितामवज्ञातां कृत्वा स्त्रियं त्वां प्रतिवक्तुमयुक्त-मित्येवंप्रकार परिहस्य देवानेवावदत् ॥

प्रौञ्छि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति संप्रति ।

तस्मिन्नले न लेशोपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३६ ॥

प्रौञ्छीति ॥ हे देवाः, संप्रत्यस्माभिरपि तां भैमीं प्रति वा-ञ्छितमभिलाषः प्रौञ्छि परिमार्जितः । त्यक्तमित्यर्थः । नोऽस्माक-पुनः कारुण्यस्य लेशोपि तस्मिन्नले नास्ति । नलमपकर्तुं प्रवर्तमानह-इत्यर्थः । प्रौञ्छि, उच्छेदवर्जनार्थात्कर्मणि चिण् ॥

वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।

जीः कालोचितमिदानीं प्रः शृणुतालोचितं पुनः ॥ १३७ ॥

वृत्त इति ॥ हे देवाः, स्वयंवरलक्षणे कर्मणि वृत्ते जाते सति किं कार्यं कुर्मः, अपि तु किंचिदिदानीं कर्तुं न शक्यम् । पश्चा-त्तापमात्रं भवति, न तु तद्भाभः परदारत्वात्, गतशोको न कर्तव्य इति च । तस्मात्तां प्रति वाञ्छित त्यक्तमित्यर्थः । यतो यस्मात्तदा स्वयंवरसमये वयं तत्र नाभूम स्थिताः । तदानीं चेत्तत्राभविष्याम, तर्हि तथैवाकरिष्याम, तत्राभूदित्यर्थः । हे देवाः, यूयमिदानीं पुनर्भैम्या नले वृत्ते सत्यपि कालोचितं, नोऽस्माकमालोचितं वि-चार शृणुताकर्णयत । नले कृपालेशोपि नास्तीति मन्योक्तम्, तत्प्र-कारमाकर्णयतेत्यर्थः । न, 'अस्मदो ह्योश्च' इति बहुत्वम् । आलो-चितं, भावे क्तः ॥

तदेवाह—

प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः कलेर्विज्ञायतां मम ।

तेन भैमीं च भूमिं च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३८ ॥

प्रतिज्ञेयं ॥ हे विज्ञाः, कलेर्भैमीं प्रतिज्ञा विज्ञा-वतिरिति ज्ञेयः । इयमिति हिम्—अहं तेन तेन भैमीं च भूमिं च त्याजयामि शीघ्र मोचयामि । मीनि प्रतिज्ञा मम तेनभ्येवं तत्त उति भवद्विजानं त स्पष्ट मया कथ्यते तदा कथ्यंतामित्यर्थः । कलेर्भैमीं च भूमिं च त्याजयामि, जयामि तम् । तेन, अनुक्ते कर्तारि वृत्तीया, त्याजयामि, जयामि मानसामीप्ये भविष्यति कद ॥

नैपथेन विरोधं मे नण्डतामण्डितौजसः ।
जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३९ ॥

नैपथेनेति ॥ चण्डतया भूमैमीपरित्या द्वापरे-त्याजिदंयत्नेन मण्डितौजसोऽलकृततेजसो मे नम नैरते-विरोधं जगन्ति त्रयोऽपि लोका गायन्तु कीर्तयन्तु । इ-मिन्—चण्डतामण्डितौजसो रवेः सूर्यस्य कैवैः कुबुद्धे-मा-दिरोधमिन् । हन्त रोदे । अयोग्येन हनतेजसा नलेन स-धारम्भाप्रेलोक्ये यद्यप्ययशो भविष्यति, तथापि किं कुं-रोदे । अयसः समुदयेऽपि सूर्येण कैरववेरवन्मयापि नले-रिप्यत एवेति भावः । एतेन दपः सूचितः ॥

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय श्रवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १४० ॥

द्वापर इति ॥ द्वापरस्तृतीययुगरूपः सहचरत्स-नलेन सह विरोधरूपं साधुकारेण-पत्साधु, उचितमेतत्त्वया विचारितमित्युदीपयामास । त-त्साहनं चकारेत्यर्थः । अथ नमुचेद्वैत्यस्य रिपुर्निद्रो युष्मा-हार्यं कर्तव्यमिति कलिनोक्तस्य वचस-उ-ऽस्माभिर्न स्वीयत इति लौकिकामिनयव्यञ्जनवशाच्चकरो-प्रणीय यत्त्वया विचारितं तदस्माभिः श्रोतुमप्यनर्हमिति वा-णिभ्यां कर्णौ पिधाय कलिमवोचत् । अदीदिपत्, दीपेयं तदा-‘आजभासभापदीप-’ इत्यादिनोपधाद्वस्विकल्पः ॥

विसेयमतिरसासु साधु वैलक्ष्यमीक्षसे ।

यदत्तेऽल्पमनल्पाय तदत्ते ह्रियमात्मनः ॥ १४१ ॥

विसेयेति ॥ हे कले, त्वं विसेयाश्चर्यहेतुर्मतिर्यस्यैवविशो-यस्मात्त्वमसासु वर्तमानं वैलक्ष्यं सलज्जत्वं साधु सम्यक्सा-क्षसे जानासि । पराशयवेदितया तव तीक्ष्णबुद्धित्वाद्यै विनि-सेत्युपहासः । साधुचितं यद्वैलक्ष्यं तद्यस्मादीक्षस इति वा-कथं भवत्सु वैलक्ष्यस्यौचित्यमित्याशङ्क्य समर्थयते—यः पुन-ऽनल्पाय महते पुरुषायात्पमतितुच्छं वस्तु दत्त इति यत्, त-सदल्पवस्तुदान कर्मात्मने स्वस्यै ह्रियमेव दत्ते । महते यदल्प-यते तदल्पदानमेव कर्तुं दात्रे पुरुषाय लज्जामेव दत्ते । तेन ल-ज्जैव भवतीत्यर्थ इति वा । तथा च महते नलायास्माभिरल-दत्तमिति लज्जा युक्तवेति भावः । अतितरां नलमाहार्यं सूचि-तम् । एतेन 'दूरान्न प्रेक्ष्य—' इत्यस्योत्तरम् । यद्यदि, तद्वै-

१ 'हन्त हयं । आत्मन सकाशादधिकेन नैपथेन विरोधात्तेन न यशो भासीति हयं' इति सुखावबोधः ।

योज्यम् । यद्वा—अनल्पाय न विद्यतेऽल्पो यस्माद् । अनि-
यित्वर्थः । यदस्मादादिरूपं 'कल्कोऽयं धर्ममर्माणि कुन्तति'
युपालम्भवचनं दत्ते करोतीति तत्त्वस्यै दिव्यमेव दत्ते । अ-
यं नहोपालम्भयोग्यस्य तत्वात् एवोपालम्भः कृत इति
दादस्माकं वैलक्षण्यं युक्तमेवेति व्याख्येयम् । अधनायात्प-
पालम्भादि दत्ते तत्त्वस्यै दिव्यं दत्ते । अधमेन सह संभा-
वपेधात्तत्त्वोपालम्भोऽपि न कार्यः । स त्वस्माभिः कृतः ।
च पापरूपेण भवता सह संभाषणमस्माभिरनुचितं कृतमिति
दादस्मात् वैलक्षण्यं युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्रोक्तिः ॥

गनात्पत्वनलमहत्प्रकटनपूर्वं वैलक्षण्यसौचित्या समर्थयते—

सीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोपि यच्छति ।

स्यादुपमा सा भक्तिर्भूतावकेशिनी ॥ १४२ ॥

कृतेति ॥ यस्या नलमकेः शतारोपि शततनो भागः फलस्य
रां नयंदाभूतं निरतिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धनार्थकाममो-
क्षं यच्छति नलान् दातुं शक्नोति, स्यादुपमाऽस्यादाभ्रयाऽस-
त्या नलस्य भक्तिरवकेशिनी निष्फला भूता जाता । यस्या-
तनांशेन वशीकृतैस्सामि। संतुष्ट्य फलरूपत्वेन चतुर्वर्गोऽपि
तन् दातुं शक्यते, तस्या निरतिशयायाः परिपूर्णायाश्चतुर्वर्गाद-
स्तनस्य फलसाभावादस्माकं दातुनस्तान्ध्यात्सा निष्फलैव
तेत्यर्थः । निरतिशयभक्त्युक्तवान्महते नलान् चतुर्वर्गोऽप्यलप-
त्त्वादातुनयुक्तः । तादृशाय भैमीलक्षणालरतनफलदाने कृते-
ऽकं लब्धा युक्तमेवेति भावः । यच्छततनांशवशीकृतैस्सामिर्द-
शान्ध्यां नलोप्यन्यस्यै जनाय फलावधि चतुर्वर्गं दातुं शक्नो-
ति यावत्, सा भक्तिरपूर्णा निष्फला जातेति वा व्याख्ये-
यम् । सोऽपि इति पठे चतुर्वर्गं ददतामस्माकं स नलोपि क्रि-
याकर्तृफलनयादां प्रक्षारणरूपेण ददाति तस्याः पुनः प्रत्य-
क्तत्वास्माकं च सान्द्रमेव । किन्तु नलस्यास्माद्विषया सा नि-
वेद्या कर्मनात्रस्यापि प्रत्यक्षदेवार्पणात्फलाभिसंधानराहिता भ-
व्येन्द्र्या जाता, तादृग्भक्तिफलदानेऽस्माकमस्मान्ध्यात् । तथा च
इदं युक्तमेवेति व्याख्येयम् । यच्छताम् । संख्ये पृष्टी । शतं
सावन्नामेति विगृह्य लक्षणया शततनोऽति इति । 'उपमा आश्रये'
ति साधुः ॥

नलो वैराहो न भवतीत्याह—

य्यो न व्यवसायस्ते नले साधुनतौ कले ।

लोकपालविशालोऽयं निषधानां मुधाकरः ॥ १४३ ॥

भव्य इति ॥ हे कले, रागद्वेषादिरहित्येन साध्वी निर्मला
निर्यस्त तस्मिन् नले विषये ते व्यवसायो वैरकल्पोऽसौ भव्यः
भोदोऽसौ न । किं च निषधेदसानामाज्ञादकृतमुधाकरश्चन्द्रोऽसौ
लो लोकपाला विस्तारालसदृशोऽपि सालने शोभते स्वाभाविकेन
गौरविना । तदंशयादा लोकपालवन्महादयः । जनस्त्वेन सह
तत्तत्तु नोदकं न भवतीति न तत्कार्यमित्यर्थः । 'नले' इति
पठे अनापि न निषेधेति कतिविशेषणम् । 'नतः कले' इति
पठे—अनापि शोभतीति कुत इति व्यवसायविशेषणम् ॥

एतदेव स्फुटयति—

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाभृति ।

निचिताखिलधर्मं च द्वापरस्योदयं वयम् ॥ १४४ ॥

नेति ॥ वयं तस्मिन्क्षमाभृति राज्ञि नले कलेस्तुर्ययुगस्य तत्वा-
वकाशं प्रवेशायसरं न पश्यामः संभावयामः । तथा—भवन्मि-
त्रस्य द्वापरस्य चोदयं नलपराभवनसामर्थ्यं न संभावयामः ।
यतः—नितरां चिता अजिता अखिला धर्मा येन । श्रौतस्मात्-
धर्मानुष्ठातरित्युभयत्र हेतुः । तस्य धर्ममयत्वात्, युवयोः पाप-
रूपत्वात्त्रावकाशलोऽपि न संभाव्यत इत्यर्थः । यद्यपि देवा
नलपराभवस्य भविष्यत्तां जानन्ति, तथाप्युत्साहभङ्गद्वारा कलि-
निषेध एव तात्पर्यादवकाशं न पश्याम इत्युच्यते । यद्वा—पश्याम
इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लक्ष्म्योगात्प्रस्तुतमवकाशो ना-
स्ति, विलम्बेन भविष्यतीति सूचितमिति ज्ञेयम् । अथ च—
यथासंख्येन तितित्ताशाली कलहावकाशो न, निश्चितसकलधर्म-
रहस्ये च संदेहस्योदयो न भवतीति युक्तम् ॥

नैन्यपि न बाध्येत्याह—

सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवद्विधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४५ ॥

सेति ॥ पातिव्रत्यादिधर्मनिष्ठत्वाद्दिनीततमा सा भैमी व्यर्थो
निर्हेतुको वैराचरणलक्षणोऽनर्थस्तत्र ग्रहोऽभिविदेशो येषां तैर्म-
वद्विधैः कथमिव बाध्या पीडनीया । अपितु—अनुचितमेतत् ।
अहो कथं, संतुष्टिर्वा, आश्रये वा । कैः केव—विशिष्टैर्भ्रमैर्विप-
यशानैर्विनीतं सुतरामपाकृतं तमोऽज्ञानं ययैवभूता भ्रान्तिज्ञान-
विरोधिनी प्रमितिः सन्त्यगनुभूतिस्सारिका रजतादिधीरिव ।
कथं बाध्येत्यर्थः । किंभूतविभ्रमैः—व्यर्थो निष्फलोऽनर्थस्त्य शुक्ति-
रजतादेर्ग्रहो ज्ञानं येषां तैः । 'अविनीततमा आः' इति पदच्छेदः ।
आः कोपे । नितरामविनीत अधम कले इति वा ॥

उक्तिविशेषेण पङ्क्तिः श्लोकैः पुनरपि तौ न बाध्यामित्याह—

तं नासत्ययुगं तां वा त्रेता स्पर्धितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्माणं न कलिद्वापरां युवाम् ॥ १४६ ॥

तमिति ॥ न असत्यं नासत्यं किन्तु सत्यमेव युगं सत्ययुगम् ।
कृतयुगमिति यावत् । तं नलं ता भैमी वा स्पर्धितुं तुल्यितु-
मर्हति । तथा—त्रेतायुगमपि स्पर्धितुमर्हति न तु जेतुमित्यर्थः ।
यथानर्थेन या योज्यम् । यस्मादेवो मुच्यते, स चामो प्रकाश-
धर्मा च तन् तां या, प्रकाशः प्रतिज्ञो धर्मो नल्य यस्याः । प-
श्चादेकसन्धेन कर्मशायः । लोक्यस्योत्तमस्ये तारेव धर्मप्रया-
नैः । यतः, तस्मान्नल्ययुगस्यापि चतुर्धनधर्मं वादेकप्रकाशधर्म-
स्यानसत्ययुगं स्पर्धितुमर्हति त्रेतायास्तु त्रिराश्रयधर्मैरपि दृष्टि-
दास्यतेऽज्ञा धर्मपादुत्वा इत्ययुगमाश्रयोदेकप्रकाशधर्मं समंभा-
व्यापि स्पर्धितुमर्हतीत्यर्थः । कठिद्वयं युगे युगां युवना स्पर्धि-
तुं नास्ति इति विभावित्विरन्तः । तत्रोर्ध्वधर्मशान-
सात्, पुनरोर्ध्वधर्मशान्त्वयुगा नो तुज्जितुमप्यनया, किं
पुनर्द्वैतमित्यर्थः । आ नलस्येन नलं नत्र तदाम्यम् । तस्य

त्वान्तरा नलं भैमीं नाकस्मात्त्वं प्रवेक्ष्यसि ।

ण्णां चक्रमसंयुक्तं पठ्यमानं उकारवत् ॥ १५१ ॥

गत्वेति ॥ हे कले, निपथदेशान्नात्वा प्राप्य नलं भैमीमन्तरा उभैर्म्योर्मध्येऽकस्माच्छीघ्रं दुरितलक्षणकारणमन्तरेण वा त्वं न वेक्ष्यसि । नलस्य पुण्यश्लोकत्वात्, भैम्याश्च पातिप्रत्यादिधर्म-कत्वात्, तौ पराभवितुं न शक्नोपीत्यर्थः । क इव—असंयुक्तं च विंशतितया पृथक्कृतप्रकृतिप्रत्ययविभाग पश्चात्पठ्यमान हितया प्रयोगार्हम् । उच्चार्यमाणमिति यावत् । एवभूत पण्णा कं पण्णामिति शब्दरूपस्त्वर्णवृन्दमन्तरा मध्ये उकारवत् । कारो वर्णो यथाऽकस्माद्विधिमन्तरेण न प्रविशतीति साधर्म्यो-मा । पपरादनात्पटीयदुवचने 'पदचतुर्भ्यश्च' इति नुटि तत्सहित ामि 'त्वादिप्लवसर्वनामस्थाने' इति पूर्वपदस्य पदत्वात् 'शला योऽन्ते' इति जस्त्वेन पकारस्य डकारे 'न पदान्तात्—' इति निषेधस्य 'अनाज्ञवति—' इति निषेधात् 'हुना हु.' इति ह्रस्वेन ानकारस्य णकारादेशे 'यरोऽनुनासिके'—इति उकारस्याप्यनु-ासिकस्य व्यवस्थितविकल्पत्वादनुनासिकत्वात् नित्यत्वेन णकारे ताते सर्वथापि न स्वेन रूपेण 'पण्णाम्' इति पदमध्ये डकारो ाथा प्रवेशं लभते, तथा तयोर्मध्ये त्वनपीत्याशयः । अन्यथा वेकल्पत्वात्पक्षे पङ्गामिति स्यात् तन्मा भूदित्यत्र व्यवस्थितवि-गापाऽङ्गीकरणीया । पण्णां चेति चकारो भैमीं चेति योज्यः । ाथा च—क्रमेण परिपाट्यां संयुक्त पण्णामिति कर्मभूतं शब्दरूप-मन्तरा उकारो यथा न प्रविशति । असंयुक्तावस्थायां यद्यपि त्वेन रूपेणावस्थानं वर्तते, तथापि संयुक्तावस्थायां नास्तीत्यर्थ इति वा । पण्णामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदशायामकस्मादागन्तुकादेश-रूपतया उकारो यथा प्रविशति, तथा त्वं न प्रविशतीति वैध-र्म्योपमया वा व्याख्येयम् । 'उकारवत्' इति पाठे—'वावसाने' इत्यवसान इव चत्वीकल्पात्, खरश्चाभावात् पद, पदस्त्वित्यादि-वत् पण्णामित्यत्र खरवसानयोरभावाद्भकारो यथा न प्रविशतीति साधर्म्योपमैव । क्षेपकोऽयम् । नलं भैमीं 'अन्तरान्तरेण—' इति द्वितीया ॥

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेतां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किंत्वेनां नादत्त युगयोर्युगम् ॥ १५२ ॥

अपरे इति ॥ अपरे दिशामीशा वल्लगादयः शचीपतेरेना पूर्वोक्ता वाचमन्यन्यन्त । 'इन्द्रो युक्ताज्ञापयति' इत्येवम-न्यनन्दम् । किंतु पुनर्मुखं युगयो कटिदापरयोर्बुगमेनामिन्द्रगिरि नादत्त नाद्रीचक्रे । दिगीशानामपि संमताया वाचि तयोरेतन्मतेः किंतु शब्देन मूर्खतरत्वमाप्रहित्य चोक्तम् । एनाम्, अ-न्यादेशो एनादेशः । आदत्त, अनात्यविहरणं याचत ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान्प्रत्येकशः कलिः ।

सोपहासं समैर्वर्णैरित्थं व्यररचन्मिथः ॥ १५३ ॥

कलिमिति ॥ देवा कलिं युगं प्रति तयोरेव, कलिदेवा-

न्यत्येकश एकैकमुद्दिश्य मिथोऽन्योन्यं समैर्वर्णैस्तुल्यैरक्षरैः क्लृष्टैः शब्दैः सोपहासमुपहासवाक्यसहितं कलिं कलहं वायुयुद्धमित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण व्यररचन्, व्यररचच्च कृतवन्तः कृतवाश्चेत्यर्थः । व्यररचत्, रचयतेश्चौरादिकस्यादन्तत्वादग्लोपित्वात् सन्वद्भावः । व्यरचयदित्यपि पाठः ॥

इन्द्रः कलिं प्रत्याह—

तवागमनमेवाहं वैरसेनौ तयावृते ।

उद्वेगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

तवेति ॥ हे कले, तवा वैरसेनौ नले वृते सति तवागमनं गमनाभावोहं युक्तम् । उद्वेगेनोत्कृष्टजवेन, अत एव—धावता शीघ्रगामिनाऽनेन प्रत्यक्षदृश्येन विमानेनाकाशगामिना रथेन किम्, अपितु—न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । अन्यस्य वृत्तत्वादित्यर्थः । वैरसेनावुत्तरेण वा संबन्धनीयम् । अनया नलेऽवृते एव तव स्वपुराङ्गमनं युक्तम् । नलवरणानन्तरमिदानीं सर्वथा गमनं न कार्यमित्यर्थ इति वा । एतावत्पर्यन्तं किं कृतम्, इदानीं किमर्थं गम्यत इत्युपहासः ॥

एतदेव वाक्यं कलिरिन्द्रं प्रत्याह—हे शक्र, भैम्या नले वृते सति तव यथागतमागमनमेवाकृतकार्यत्वादिदानीं स्वर्गं प्रत्यगम-नमेव युक्तम् । निर्लज्जत्वमङ्गीकृत्येन्द्राण्यादीनामग्रे कथं मुखं दर्शयिष्यसि । अपि तु—अनुचितमेतत् । सर्वथा स्वर्गं प्रति न गन्तव्यमेव युक्तमित्यर्थ इति वा । विमानेनाहंकाररहितेनापिधा तिरोधानं तद्युक्तेन नितरा गोपितेनानेन मुखदर्शनानुमितेनोद्वेगेन निर्वेदेन किम्, अपि तु—तद्गोपनं व्यर्थम् । धैर्यमवलम्ब्य निर्वेदो यद्यपि त्वया गोप्यते, तथापि मया ज्ञात एव । अथ च—भैमीनलान्या वरदानार्थमेव नयागतमित्यादिव्याजेन निर्वे-दगोपनं क्रियते, तथापि स निर्वेदो ज्ञात एव । अभिमानशून्य-त्वात् किञ्चिदनेन निर्वेदेन साक्षयितुं शक्यते, तस्मान्मर्यादा दुःखं ना कार्षीरित्युपहृन्मिनानित्यर्थः । विमानेनान्यवरणादपमानेन हेतुना य उद्वेगस्तेन प्रकटेन किम्, अपि तु—त गोपायेति वा । विगतनानानामिन स्वामिधितरामनिमानशून्य इन्द्र, गोपितेन चानेन निर्वेदेन किमिति वा । उद्वेगेन किम्, जनेन धारणा विमानेनापि किमिति वा । मैत्रिश, 'आनधोपमो' इत्यह-श्लेषः ॥

वदति कलिनाह—

पुरा यासि वरीतुं यामग्र एव तया वृते ।

अन्यस्मिन्भवतो हासं वृत्तमेतन्नपाकरम् ॥ १५५ ॥

पुरेति । हे कले त्वं या वरीतुं गतोऽपि पुरा यासि नमिष्यसि तयाऽत्र एव त्वमागमनं इवमेवान्वस्मिन्वृत्त एवमेवानीं गमनं भवत्येवमस्मिन् हासं हास्यस्मिन् वृत्तं वृत्तम् । यत्तन्मममममि वृत्तमात्रं वा वृत्तमित्युक्तम् । सर्वं जितं इन्द्राणां युद्धं शरीरयोरेव ।

तुल्यमयोऽयं । त्वं जितं इन्द्राणां युद्धं शरीरयोरेव । त्वं जितं इन्द्राणां युद्धं शरीरयोरेव । त्वं जितं इन्द्राणां युद्धं शरीरयोरेव ।

7511 57717-1

इदानीं कलिरभिमाह—हे वृद्धे, एवं यो वरीतुं पुत्रं याच-
यासीत्, तथा तत्र समश्रमेन कामनादत्याज्यमित्येतत् त्वे त्वेन-य-
त्यधश्च वृत्तं वनुंलमाहं मुनिं ययामा सामन्तेन करोति नितरौ
लज्जापदं जातमिति शेषः । हा हयम् । यथायह दुःखं सत्ता-
दन्ते लज्जास्पदं वृत्तं जातमिति वा । हे वृद्धे, पुत्रादमात्मनाप्यु-
यां वरीतुमयासि तथा प्रयतोऽकारि मयामं प्रति गतम् ।
यद्वा—स्वस्य गमनाप्युं वृत्तिहस्तेनोपराप्रदानादिद्वारा यो वरीतुं
प्रयतोऽकारि, तथा तत्र समश्रमेन नते त्वे पत्यममं प्रत्यागमन-
लक्षणमाचरणं तत्र ययो न करोतीति यथायह लज्जां नापदति ।
एव वृत्तेषु निलंजाः सन् स्वगृहं गच्छन् स्त्रौ नितौ मुनिं हय
वक्ष्येयितास इति भाव इति । तथा नितौ स्वगमनाचरणं लज्जा-
पदं सद्व्यासं हामयोग्यं न, अपितु—संतापसमेति हाकुतौ ।
मुनिं लज्जाकरम्, वृत्तमाचरणमपि लज्जाकरमिति वा । (पुरा)
यासीति 'याचयपुरा—' इति भगिदयति लट् । पक्षे 'पुरितुञ्ज वा—'
इति भूते लट् । पक्षे 'यसु प्रयते' भावे णिष् ॥

यमः कलिमाह—

पत्यौ तया वृतेन्यस्मिन्यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादक्षमस्य वृथारूपः ॥ १५६ ॥

पत्याविति ॥ हे कले, त्व यदर्थं यस्या निमित्तेन गतवानाम-
नयुक्तोऽसि यां वरीतुमेव गच्छसि तथा पूर्वमेवान्वसिन्पत्यो
वृते स्वभर्तृत्वेनाज्ञीकृते सति भवतः कोपस्य रोधो निवारण
स्तान्नचतु । यतोऽक्षमस्यासमर्थस्य अत एव—वृथा रुद कोपो
यस्य । तस्मादिदानीं कोपो रोद्धव्यः, न कार्य इत्यर्थः । नल्लङ्घे
कारणाभावाद्वा निष्कारणरोपस्य । यस्मादसहनस्यासमर्थस्य वा
रूपो वृथा कोपा निष्फलाः, तस्मात्कोपो निवार्य इति वा ॥

कलिरेतदेव यममाह—हे यम, यां वरीतुं गतवानसि तया नले पत्नौ वृते भवतः सकाशादन्योऽधस्तादधरो हीनः क, अपि तु त्वमेव । त्वत्सकाशादन्योऽधो हीनः क. स्तात्, अपि तु—त्वमेव हीन इति वा । अपरोर्थात्तदन्यो भवमुत्पत्ति तस्यत्युपक्षयं प्रापयतीति भवतो निरर्थकजन्मा, अत एव—अधो हीनः क. स्तात्, अपि तु—त्वमेव हीन इति वा । संवृज्यन्तं वा निरर्थक-जन्मन्नित्यर्थः । अक्षमस्य भूस्पर्शरहितस्य देवस्य रूपो वृथा । अस्मादशानामेव रोपाः सफलाः, न तु भवादशानामित्यर्थ इति वा । अक्षमासहनासमर्थं यम वृथा निष्कारणमस्मान्प्रति रूप. कोपान् स्व माकुर्वित्यर्थ इति वा । यस्यै यदर्थं 'चतुर्थी तदर्था—' इति समासः । गतवान्मत्पु. । पक्षे भूते क्ववतुः । भवत. पठौ पञ्चमी च दिग्गोणे । पक्षे प्रथमा 'अधातो.' इति प्रति-पेधात् 'अवसन्तस्य—' इति न दीर्यः । अधस्तादिति दिक्-शब्दव्यादधरशब्दादस्ताति, 'अस्ताति च' इत्यधरस्याधादेशः । अध इति । तस्यादेव 'पूर्वावरा - -' इत्यसिधरस्याधादेशश्च । स्येति 'पोऽन्तकर्मणि' ॥

यासि सायुज्यं कान्त्या योजनानं महानम् ।
सम्पदस्तं पुनः अन्यसिद्धिं न हीन्ति वापः ।

यास्मीति ॥ इति कते, हापहान्या सर मयि ॥
 पापजित्कृत्यमम मयान्तोऽन्तेनोपायमिन्नये तेन न
 तेजनाय ननु कोऽन्यथातेजनायमुदमतिपूरमिति नोपायः
 न मूढो मयि । अस्मात्—ते पापं नीय, मयि
 दूते मयि अयास्मिन्नेते तेमान्हा ते ता ही किं न भवेत्
 भविष्यते । भाविनी तेमानां न ज्ञानमप्यप्यति
 तस्मान्मये एतेषां । रोनापुरमरमिति मोक्ष ज्ञान
 हापहान्या पराभातुः । तथा—ज्ञान मयि
 पराभातुः प्रसरत्या इयामहापहान्या सन्नेनामनेन
 इयामी कुंतेति कृत्यम् । एवभूतो रतेन समूहः ॥
 तयाऽन्यमिन्दूते रायति यासि । अथो न्यायम् । तस्य
 हापहान्या ता हीः किं न भवेत् । अपि तु—भवेद्वेति न

पुनर्दा कलितेक्षणमाह—हे अमर देव उरुण, ^१
 शिखा गोजनो दूर ईना राजयन्दीम जुनम् । जनीय
 लोहममूह वा राजयकल्या ॥ १६ ॥ रूपदत्तनाप्रलकाय
 यमनि सानुराग कुण्डलतिजमनहययुतेन विमानेन महान्त
 र्णादिनाऽपेता हयेन वा समूड्मामारुडो यस्य वसति त
 परमयामीः, तस्य तवान्यस्मिन्नाद्या त्यत्समश्न द्युते ही किं
 भवति । अग्रप निलेजोति धिक्कारः । अह तु तदा नाम न
 गतोऽपि न नृत इत्यपमानाह्वयया भवितुं युक्तम् । पर
 जायत इति विग्रम् । अत एव चात्रपत्वमित्यर्थः । अत्र
 न त्रियसे इत्यमर । अन्योप्येधमनादेरे कृते लज्जात्रिजे
 तु निलेजो न त्रियस इति चिन्मित्यर्थ इति वा । अत्रपत्वा
 भावेनामरेयेकं पदं वा । त्रपाया सत्यामप्यमरेति वा । १५
 लज्जाभावेनामं रोगं पीडामस्मादृशां रास्ति द्वादसीत्यवधाना
 निलेजत्वेन वयमतिदु खिनो भवाम इत्यर्थ इति वा । इते
 रोपि श्लोका यथाक्रममिन्द्रादिदेववचनत्वेन ज्ञेयाः कलिः १६
 सर्वज्ञानुस्यूत । तत्रापि पूर्व देववच, पश्चात्कलिवच । १५
 'अर्थेणस्रसौ—' इति श्रन्तादेश, 'आन्महतः—' इत्याकार । १६
 स्येति पक्षे 'लह स्ये' इति भूते लह ॥

नलं प्रत्यनपेताति तार्तियीकतुरीयोः ।
युगयोर्युगलं बुद्ध्वा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५८ ॥

युगयोर्युगलं बुद्धा दिवि देवा धिय दधुः ।
 नलमिति ॥ देवा इन्द्रादयस्तातोऽयीकतुरीययोस्तुतीयचतुर्थ-
 योर्युगयोर्द्वापरस्य कलेश्च युगलं द्वयं नलं प्रत्युद्दिश्यात्तपोतायं
 गतव्यथ 'सर्वथा नलः पीडनीयः' इति नलेऽनिवृत्तापकारान्न
 बुद्धा दिवि धियं दधुः । 'युगद्वयमस्यद्वचन न श्योति नृणं'
 यत्किञ्चिद्वचतु, किमस्माकम्' इति विचार्य स्वां गन्तुमीषुतिर्वचं
 तार्तोऽयीक, पूर्ववत् । तुरीयः 'चतुरश्चयतावाद्यश्चलोप' इति
 छत्र लोपश्चेति ॥

नलनिग्राहिणीं यात्रां जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

हापरैकेति ॥ कामादिसैन्यं परावर्त्य द्वापर एवैकः सहायो । तथा—मत्सरेण नलमुभद्रेण मृष्टितो विनष्ट इव, अतिरेप प्रवृद्धो वा । तथा—ग्रहिलो निवारणस्यानाकर्णनादाग्रह-कलिरवश्यं नलं निग्रहीष्यामीत्येवरूपां नलनिग्राहिणीं यात्रां । ह निषधान् इत्यर्थः । किल यस्मात्—ग्रहिलः, तस्मात्स्ये । उपहाले वा । एकः परिवारो यस्येति विगृह्य द्वापरैरे-तिवार इति सनासः । परिवारः 'उपसर्गस्य घञि-' इति दी-म् । निग्राहिणीमावश्यकं गितिः ॥

ग्रेष्टापूर्तसंपूर्तदूरं दुर्गानमुं प्रति ।

पेधन्निषधान्गन्तुं विघ्नः संजघटे घनः ॥ १६० ॥

नलेति ॥ नलस्य इष्टापूर्तानां यागतडागादिधनाणां संपूर्त-एणत्वाद्देतोर्नितरां धर्मबाहुल्यात्पापरूपं प्रस्थितमनु प्रत्यनु दूर-तिन्दुरंगाननेन प्रवेष्टुमशक्याद्विषधान्गन्तुं गमनायासु निषे-वारयन्त्यनो महाक्षिरन्तरश्च विघ्नो वक्ष्यमाणप्रकारेण संजघटे-त्ते । धर्मबाहुल्यं इष्टा सहसा तान्प्रवेष्टुं शक्ति इत्यर्थः । अथ—वनो मेघो जलप्लुतदुर्गमं देगं गन्तुं विघ्नरूपो भवन्नपेधति । च पूर्तं चेति द्वन्द्वे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥

इदं निषधेन्द्रस्य चन्द्रस्यैवामलं कलिः ।

प म्लापयितुं पापः स्वर्भानुरिव संग्रहात् ॥ १६१ ॥

मण्डलमिति ॥ पापः कलिः, पापग्रहमध्ये गणितत्वात्पाप-भानुरिवामलं निष्पापं निषधेन्द्रस्य मण्डलं राष्ट्रम्, अमलं परि-प्रसार चन्द्रस्य मण्डलं विष्णुमिव सन्त्यग्रहाच्छटाह्वणयोगा-च्च म्लापयितुं विनाशयितुं प्रसितुं च प्राप ॥

यतापि च कालेन कालः कलिरपेयिवान् ।

मीभर्तुरहंमानी राजधानीं महीभुजः ॥ १६२ ॥

क्रियतेति ॥ कालो युगलक्षणः सत्यरूपः । अथ च—पाप-रत्वाच्छ गमरणं । अथ च—दारुणात्कृतान्ततुल्यः । तथा—मैमानी नरपीडनेश्वरवार्यान्कलिः क्रियतापि भूयसा कालेन-तीनर्तुमैहीभुजो नलस्य राजधानीं कोपेयिवान्प्राप्तवान् । एवं-त प्राप्तिमात्रं, दशानी तु राजधानीमिति यावत् । भूमीभनो-जने परितरनिषेवामिप्रायो विशेषणद्वयेन सूच्यते । शिखता-पीडयति वा । अहमिति मननमरमानः, सोऽस्मादानीं नि-विष्यहमेवेति मन्यते तच्छील इति वा ॥

दशानी इत्यनेनपिनाह—

दानुद्धरतां त्वं सुसादाकर्णयन्पदम् ।

प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयन् ॥ १६३ ॥

प्रेरयामिति ॥ तत्र पुरं वेद इत्यादिबुद्ध्या नृपतिना बुद्ध्या-प्रियाया दानुद्धरतां पदं पदमपारयितुं तत् प्रवेष्टुमशक्यं पदमन्त-रपि पदमपारयितुं तदनन्तरं, अथ च—दारुणं कलिः पदमे-

कमपि चरणन्यासं प्रसारयितुं नापारयत् । पापरूपत्वादित्यर्थः । एतेन नलपुरस्य धर्मपूर्णत्वमुक्तम् । वेदान्, शत्रुयोगे 'न लोका-' इति पट्टीनिषेधः ॥

श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमम् ।

क्रमः संकुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्तत ॥ १६४ ॥

श्रुतीति ॥ तत्र पुरे श्रुतिपाठका वेदाध्यापयितारस्तेषां वक्त्रेभ्यः सकाशात्क्रम पूर्वपदपरित्यागेनोत्तरपदग्रहणादिकं क्रमसंज्ञं ग्रन्थमा-कर्णयतः शृण्वतोऽस्य कलेः क्रमश्रवणो गतिर्या दूरं नितरां संकु-चितोऽवर्तत । क्रमाकर्णनाज्ञयेन पापः पदमपि पुरश्चलितुमशक-स्ततो देशाहुतं न्यवृत्तादित्यर्थः ॥

तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६५ ॥

तावदिति ॥ तेन कलिना वेदपाठिना कण्ठेभ्यो मुखेभ्यो या-वन्संहिता पदक्रमरूपावस्थाद्वयविलक्षणा ऋगादिरूपा नाश्रावि-नाकर्णिता तावत्कालं तावदेशपर्यन्तं च प्रतियन्धराहित्याद्भृताटोपा-धृतसरन्मा सत्वरं पादयोर्गतिः संहिता संयोजिता । यावत्कालं यावन् च देशे संहिता नाकर्णिता, तावत्कालं तावदेशपर्यन्तं च प्रतियन्धराहित्याच्छीघ्रगतिरभूत् । यदा यस्मिन् देशे सा धृता तदैव तस्य गतिर्भूतोऽभूदित्यर्थः । यावन्संहिताऽध्यापि, तावत्पादयोः सत्वरं गतिर्न योजिता, अपि तु तावदेव योजिता । संहिताध्वन-णपर्यन्तमेव गत्यरगतिः सोऽभूत्, नानन्तरमित्यर्थ इति वा ॥

तस्य होमाज्यगन्धेन नामा नागमिवागमन् ।

तथातत दृशो नासां क्रतुधूमकदधितः ॥ १६६ ॥

तस्येति ॥ तस्य नामा अग्निहोरादिहोमाद्य होममन्त्रि-युत तस्य गन्धेन परितेजस्य हेतुना नातन्मि मरणप्रेरुनामिवाग-मदन्वभूजितुमेत्या । एतत्तद एतद्वारा यो वा । तथा तेनैव प्रहा-रेणामो कलिः क्रतुहूमेन कर्त्रायेन पीडिते दृशो नो जाति नातन-प्रसारितवान्, विशिष्टं वदशब्दः । जातगन्धः क्रतुहूमेन गन्धमा-त्रेण विप्रत्यक्षत्वेन । अन्तेति तन्मतेर्दुष्टं निमिष 'तस्मादिदं गन्ध-जानो' इति पाठिके निमिषेमे वदशब्दः दृशोऽर्थात् 'अनुदा-त्तोपदेशयननि-' इत्यनुनासिकस्येव ।

अतिधीनां पदान्मनोनिरिभं प्रत्यतिविच्छिद्ये ।

अङ्गणे गृहिषां त्वं गृधेनानेन चन्मये ॥ १६७ ॥

प्रतिधीनामिति । तत्र पुरेभ्यः प्रवेष्टुं शक्यं नृपतिना बुद्ध्या-प्रियाया दानुद्धरतां पदं पदमपारयितुं तत् प्रवेष्टुमशक्यं पदमन्त-रपि पदमपारयितुं तदनन्तरं, अथ च—दारुणं कलिः पदमे-

पुष्टाहन्तां प्रायः क्रतुधूममोर्गतिः ।

तन्मन्त्रः मिवाग्निः दृशोर्निमिषवर्तितः ॥ १६८ ॥

पमभिः प्रकृष्टतापैः कृत्वा पुटाभ्यां पुटयोर्वा पाकमुभयपार्श्वयोः पात्रादिसान्तरमग्निसंयोगमिव प्रापत् । प्रतिगृहं यागवाहुल्याद्वाम-दक्षिणपार्श्वयोर्वह्नितापैर्नितरां पीडामन्वभूदित्यर्थः । तथा—पूर्तानां धार्मिकनिर्मितवापीकूपतडागादीनामूर्मयस्तरङ्गान्द्रूपाणि व्यजना-नि तेषामनिलैर्वायुमिस्तस्य प्रत्यङ्गं सर्वान्मरुतीन् च छिन्नमित्राभूदि-त्युपेक्षा । प्रत्ययवकतेनेन च पीडातिशयाद्वाप्यादितरद्गवायुस्पर्-शमात्रेण नितरां व्यथितोऽभूदित्यर्थः । 'नहिः शुष्मा कृष्णवर्मा' इत्यमरः ।

पितृणां तर्पणे वर्णैः कीर्णाद्वेश्मनि वेश्मनि ।

कालादिव तिलात्कालाहूरमत्रसदत्र सः ॥ १६९ ॥

पितृणामिति ॥ अत्र पुरे वेश्मनि प्रतिगृहं ब्राह्मणादिचतुर्वर्णैः पितृणां तर्पणे जलसमर्पणे विषये कीर्णारिक्षसात्पितृप्रियात्काला-क्षृष्णवर्णात्तिलात्सकाशात्स कलिः कालात्कृतान्तादिव दूर नित-रामत्रसद्वयमाप । 'तर्पणैः' इति पाठे—तर्पयन्तीति तर्पणैरिति वर्णविशेषणम् । तिलादिति जातावेकवचनम् ॥

स्नातृणां तिलकैर्मने स्वमन्तर्दार्णमेव सः ।

कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तत्र तैः ॥ १७० ॥

स्नातृणामिति ॥ स कलिः स्नातृणां स्नानं कुर्वतां वैदिकानां तै-स्तादृशैर्गोपीचन्दनादिरचितैर्ललाटादिस्थानस्थैर्द्वादशभिस्तिलकैः कृ-पाणीभूय खड्गात्मज्ञीकृत्य तस्य कलेर्हृदयं विदार्य प्रविष्टैरिव स्वं स्वकीयमन्तः शरीरमध्यं दीर्घमेव शकलीभूतमेव मेने । कृपाणै-र्हि विदारणं भवतीति युक्तम् । खड्गाकारांस्तिलकान्द्रूपा विव्यथ इत्यर्थः ॥

पुमांसं मुमुदे तत्र विदन्मिथ्यावदावदम् ।

स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ म्लानवानयम् ॥ १७१ ॥

पुमांसमिति ॥ तत्र पुरेऽयं पुमांसं मिथ्यावदावदं मृषाभा-षिणं विद्वान्मन्त्रमित्रलाभान्मुमुदे । अथ पश्चात्तं नरं स्वस्त्रियं प्रत्युद्दिश्य तथाऽलीकभाषिणं वीक्ष्य ज्ञात्वा मित्रनाशादिव दुःखवशान्म्लानवान्म्लानतां गतः । पत्नीं प्रति क्रीडायामसत्यदो-षाभावाद्ग्रथितोऽभूदित्यर्थः । 'न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति स्त्रीपुं-सयोः—'इति भारतादौ । विदन् 'विदेः शतुर्वसुः' इत्यत्र विकल्पापुनरुत्तेर्वसोरभावः । एव 'चतुर्दशतयीं विद्या विदद्भिः—' इत्यत्रापि ज्ञेयम् । वदावदं 'चरिचलि—' इत्यादिना द्वित्वम-भ्यासस्याक्तः । म्लानवान् क्वतोस्तकारस्य 'संयोगादेरातः—' इति नः ॥

यज्ञयूपधनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसंकुलाम् ।

जनैर्मधनैः कीर्णा व्यालक्रोडीकृतां च ताम् ॥ १७२ ॥

यज्ञेति ॥ स यज्ञयूपैः खादिरौदुम्बरपशुबन्धस्तम्भैर्धनां नितरां व्याप्तां तां पुरं शङ्कुभिस्त्रीक्ष्णाग्रकीलैः संकुलां व्याप्तमिव जज्ञौ मेने । तथा—धर्मधनैर्जनैः कीर्णां तां पुरव्यालैः सर्पैर्दुष्टश्वापदैर्वा दुष्टाजैर्वा क्रोडीकृतां सर्वत्र पूर्णा व्यालाः क्रोडे मध्ये यस्यास्तामे-

तादृशीं कृतामिव मेने । कीलमपांदिभिर्ज्यांस्तं स्थानं यथा प्रवेष्टुं शक्नुमः, तथा सा पुरी तस्य प्रवेष्टुमशक्ता जातेत्यर्थः । 'व्याले भुजगमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि' इति विश्वः । रेफान्तः पशुः श्रीलिङ्गः । चः समुच्चयार्थ इयार्थो वा ॥

स पार्श्वमशकद्गन्तुं न वराकः पराकिण्ठम् ।

मासोपवासिनां छायालङ्घने घनमस्खलत् ॥ १७३ ॥

स इति ॥ वराकः कचिदपि स्थानालाभादीनं स कलिः पराकिण्ठां द्वादशरात्रोपवासरूपपराकाट्यकृच्छ्रविशेषत्रवारिण्यं पार्श्वं गन्तुं नाशकत् । तथा—मासोपवासिनां कायप्रतिच्छादना अपि लङ्घनेऽतिक्रमणे तस्या अपि समीपे गन्तुं घन नितरान्स्खल-क्षमत्पदोभूत् । तच्छायामपि द्रष्टुं नाशकदित्यर्थः । वराकः 'जटपभिक्ष—' इति पाकन् ॥

आवाहितां द्विजैस्त्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।

स संनिदधतीं पश्यन्दृष्टनष्टोऽभवद्भिया ॥ १७४ ॥

आवाहितामिति ॥ तत्र पुरे स द्विजैर्बैर्वाणिकैः 'नागच-रदे—' इत्यादिमन्त्रैरावाहिताम् अनन्तरमर्कमण्डलान्नक्षत्रविज्ञ-सामर्थ्यात्सूर्यविम्बान्निर्गत्य दिव्यरूपेण संनिदधतीं तत्समीप-गच्छन्तीं प्रातःसंध्याधिदेवतां गायत्री पश्यन्नायन्याः सकारा-येन गायत्र्यैवाद्गौ दृष्ट. पश्चात्तदानीमेव नष्टोऽदृश्योऽभवत् संध्यावन्दनं कुर्वतो द्विजान्द्रूपा गायत्री मां विनाशपिप्रा-ततः स्थानात्पलाय्य गत इत्यर्थः । 'गायत्री सूर्यविम्बस्या—' इ-ध्यानम् । अर्कमण्डलादावाहितामिति वा । दृष्टनष्टः 'पूर्वकाल-इति समासः ॥

स गृहे गृहिभिः पूर्णे वने वैखानसैर्धने ।

यत्याधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥ १७५ ॥

स इति ॥ स गृहिभिर्गृहस्थैः पूर्णं गृहे, तथा—वैखानसैर्वा प्रस्थैर्धने व्याप्ते वने, तथा—यतीनां परमहंसानां सन्यासिनां धार आश्रयभूतैर्व्याप्तेऽमरागारे । कापि कस्मिन्नपीति तत्र योज्यम् । देवालये स्थानं न आनश आश्रयं न प्राप । गृहिभिर्गृ-पूर्णं सतीति सतिसप्तमी वा सर्वत्र ॥

कापि नापश्यदन्विष्यन्हिसामात्मप्रियामसौ ।

खमित्रं तत्र न प्रामोदपि सूर्खमुखे कलिम् ॥ १७६ ॥

कापीति ॥ असौ कलिस्त्र पुर आत्मनः प्रियामिष्टां निविश-हिसाम् । अथ च—स्त्रियम् । अन्विष्यन्नपि कापि कस्मिन्नपीति नो-नापश्यत् । तथा—कलहप्रियत्वाच्चात्मसाभ्याश्च स्वस्य मित्रं कल-कलहं सूर्खाणां मुखे संभाविते स्थले नामोत् । सूर्खा अपि तत्र न कलहायन्ते हिसाकलहयोर्भावात्तत्र स्थिति न लेभ इत्यर्थः । अन्योऽपि यत्र स्वस्त्रीमित्राद्यभावस्तत्र क्षणमपि न तिष्ठतीत्युक्तिः ।

हिसागर्वीं मखे वीक्ष्य रिरंसुर्धावति स सः ।

सा तु सौम्यवृषासक्ता खरं दूरान्निरास तम् ॥ १७७ ॥

हिसेति ॥ मखे गोमेधाख्ये यज्ञे हिसागर्वीं हिसासवन्दि-गर्वी वीक्ष्य रिरसुर्हृष्टचित्तः स 'निपिद्गोहिसा मखिया' इति

धावति स्म । सा तु हन्यमाना गौः पुनः सौम्ये सोमदेवताकद्र-
व्यसाध्ये वृषे धर्मे आसक्ता तत्संबन्धिनी तत्साधिका सती ।
अभिचारादिदुष्टकर्मराहित्यात्सौम्यो रमणीयः पारलौकिको धर्म-
स्तत्साधिका वा । खरं पापरूपत्वाद्गु सहम् । रलयोरभेदात्खलं वा ।
पापरूपं दूरादेव निरास निराचकार । अधर्मसाधनं गोहिंसादि
दृष्ट्वा प्रवृत्तेः पश्चाद्वर्मसाधनमभीपोमीयवैदिकपशुहिंसादि दृष्ट्वा
मत्प्रिया हिंसा न भवतीति दूरात्परावृत्त इत्यन्वयः । 'मुखे'
इति पाठे—हिंसाप्रतिपादिकां गां वाणीं यज्वनां मुखे वीक्ष्य ।
ध्रुत्वेति यावत् । रिरसुरधावत् । सा तु वाणी सौम्यप्रतिपादिका
सती तमखरम् 'अभीपोमीयं पशुम्—' इत्यादिवाक्याकर्णनमा-
त्रेण तु खवशान्निस्तेजस्क दूरात्निरासेति वा । अथ च—कामातुरः
सुरतेच्छुः खरो गर्दभो गां वीक्ष्य यद्यपि धावति, तथापि सा रम-
णीयवृषभातुरक्ता सती विजातीयत्वाद्वर्द्धभं दूरात्निराचकारेति ।
मुखे यज्ञप्रारम्भ इति वा । अथ च—गौर्यथा सौम्यं वृषभमनुत्त-
रन्ती क्रूर वृषभं त्यजति । 'सुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरः । हिंसाग-
वीनि 'गौरतद्धित—' इति टच् ॥

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते सः ।

वन्धवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वशिरश्च पदाहतम् ॥ १७८ ॥

मौनेनेति ॥ स कलिर्व्रतनिष्ठानां वाग्यमव्रतिनां संध्यादिजप-
मौनिनां वा मौनेन वाङ्मयनेन कृत्वा स्वत्यात्मन आक्रोशं गालीप्र-
दानमेव मन्यते सः । तथा—वन्धेषु नमस्कारार्हेषु गुर्वादेषु वन्दारु-
भिर्नमस्कृत्वंजिर्नै स्वशिरश्च पदाहतं चरणताडितमिव जज्ञावशा-
सीत् । च इवार्थो वा । वन्दारुः 'शूबन्धोरारुः । इत्यारुः । 'वन्धारु'
इति पाठे—तद्योगे 'न लोका—' इति पृष्टीनिषेधाद्वितीया ॥

ऋषीणां स वृसीः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने धनैरमी हन्तुं शशुं मामद्भिर्दधताः ॥ १७९ ॥

ऋषीणामिति ॥ स कलिः ऋषीणां पाणौ हस्ते वृत्तीः कुशात-
नानि पश्यन् 'अमी ऋषयो धनैर्लोहमुद्रैर्मां हन्तुमुद्यताः' इति
मेने । तथा—आचानतां तेषामेव हस्ते आचननार्थं गृहीता अपः
पश्यन् अमी मानद्भिश्च 'त्वं भस्मलाज्जव' इति शशुमुद्यता इति
मेने । ततोऽप्यतिभयेनापासरादित्यर्थः । केषांचिदस्ते वृत्ती, केषां-
चिदस्तेऽपः पश्यन्ति वा । हन्तुमिव, शशुमिवेति प्रतीयमानो-
पेक्षा । 'स कुशान्' इति पाठे—कुशानपश्च पश्यन्नित्यर्थः । अत्र
द्वैर्पात्रकुशा एव घनमुल्याः । आचानतां 'धिवुक्नुमु—' इति
दीर्घः ॥

मौज्जीधृतो धृतापादानाशशङ्के स वर्णिनः ।

रज्ज्वामी वन्दुमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १८० ॥

मौजीति ॥ स कलिर्मौजीधृतो नु ज्ञाननेखलाधारिणः तथा
—धृत आपादः पालाशदण्डो दैतान् वर्णिनो ब्रह्मचारिणः एव-
भूतानाशशङ्के मेने । अनी पुरया रज्ज्वा नां वन्दु ततो येषावनर
च दण्डेन ना हन्तुमायान्तिनि । मौजीधृतो धृतापाडा एते ब्र-
ह्मचारिणो न भवन्ति, त्रितु नां रज्ज्वा वन्दुन्, दण्डेन हन्तुमाया-
न्तीत्याशङ्क इति या । 'धृतापाडा—' इति पाठे—एवभूता-
नब्रह्मचारिण इति नाशशङ्के, किंचिपुचरार्थम् । 'पालाशतो दण्ड-

आपादः', 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । मौजी विकारेज्ज्वा ।
वर्णोऽस्त्येषाम् 'वर्णाब्रह्मचारिणि' इतीतिः ॥

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुन्नासदुर्मनाः ।

मन्वानः फणिनीस्तत्र समुमोचासु च सुचः ॥ १८१ ॥

दृष्ट्वेति ॥ स तत्र पुरि पुरोऽग्नेऽश्वशफमात्रं पुरोडाशमष्टाद-
शकपालादित्संस्कृतं पशुशरीरावयवं दृष्ट्वा उन्नासेनोत्कृष्टभयेन दु-
र्मना दुःखित आसीत् । तथा—सुचः सर्पफणाकारपुरोभागा
वैकङ्कतादीर्जुहूः फणिनीः सर्पिणीर्मन्वानोऽसु मुमोच । दंशनमिया
हरोदेत्यर्थः । पुरोडाशोऽकारान्तः । 'पुरोडाशभुजामिष्टम्' इति
माधे ॥

मुमुदे मदिरादानं विदन्नेप द्विजन्मनः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १८२ ॥

मुमुद इति ॥ एष द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिरादानं मदिरा-
स्वीकारं विदधानन्पश्यन् 'अयं महापातकी' इति बुद्ध्या मुमुदे ।
अनन्तरं च सौत्रामणीमिष्टिमिन्द्रदेवताकं यागं कुर्वन्तं तं द्विजं
दृष्ट्वादूयत । 'सौत्रामण्यां सोमग्रहान्पुराग्रहान्श्व गृह्णन्ति' इति
धृतेर्मदिरादानस्य वैधत्वाद्बुद्ध्याश्रयविनाशादिव विव्यथ इत्यर्थः ।
सौत्रामणी देवतार्थे संबन्धमात्रे वाण् 'अन्' इति प्रकृतिभावः ॥

अपश्यद्यावतो वेदविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

उदडीयन्त तावन्तस्तस्यास्त्राञ्जलयो हृदः ॥ १८३ ॥

अपश्यदिति ॥ असौ वेदविदा यावतो यावत्संन्याकान्यहू-
न्ब्रह्माञ्जलीन्ब्रह्मयज्ञसमये क्रियमाणान्, हस्तस्वरकवपनार्थं संयोजि-
तान्करपुदान्वा, सूर्योपस्थापिना गायत्रीमन्त्रजपाञ्जलीन् 'प्रतारम्भे-
ऽवसाने च पादौ ब्राह्मौ गुरोः सदा । संहत्य हस्तापयेयं स हि
ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः', इति ननुकलक्षणान्करसंपुदानपश्यत् । ताव-
न्तस्तस्य कलेर्हृदः सकाशादस्त्राञ्जलयो रक्तपूर्णा अञ्जलय उदडी-
यन्त उत्पतिता निर्गताः । तद्वंशनात्रेण नितरा मिर्दणहृदयोऽभू-
दित्यर्थः । 'तदक्ष—' इति पाठ उपेक्ष्यः ॥

क्षातकं धातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस दृष्ट्वेव यमस्येव विभाय सः ॥ १८४ ॥

क्षातकमिति ॥ स विद्याक्षातकम्, व्रतक्षातकम्, उभयक्षातकं
च स्वस्य धातक विश्वासघातिनं जज्ञे मेने । तथा—दान्तं तपः-
हंशतर्हं जितेन्द्रियं नरं कृतान्तवद्यमसि यमहेतुं जज्ञौ ज्ञात-
वान् । तथा—वाचंयमस्य नौलिनो दृष्ट्वेव दर्शनमात्रेण मौलिक-
कृतस्वकर्मक—स्वकर्तृकर्मौलिककर्मकद्वन्द्वेनैव वा विनायाग्रमन् ।
कल्पेव—यमस्येव । यमकर्तृकस्वकर्मक—स्वकर्तृकयमकर्मकद्वन्द्वे-
नेव । यमेन दृष्टे, यमे वा दृष्टे, यथा अयं, तथा मौलिन इत्यर्थः ।
क्षातकस्तवाप्तो मता, 'तप इत्येवमहो दान्त' इत्यमरः । 'गुरो
तु वरं दत्त्वा चापाच्च नदनुत्तया । वेदप्रतापि वा पार नोपा-
युनयनेव वा' इति याज्ञवल्क्यः । क्षातं धातकः याज्ञवल्कि-
न्यान्नामुप्युल्लेखः । धातकं हन्तेत्युक्तिः 'हनन्तः' । जज्ञौ यज्ञ इति

जानातेः कर्मप्रियायकियाफलविशया 'शेपाल्लविरि-' इति पर
सौपदम् । तद्विवक्षया तु 'अनुपसर्गाज्जः' इति तद् । इष्टेति
भयहेतुत्वाविपक्षयानपादान्तरम् ॥

स पाखण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन्वेदपण्डितान् ।

जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८५ ॥

स इति ॥ स पाखण्डजनान्वेषी स्वपक्षीयान्नेदुपकाञ्चिचारय-
न्सन् वेदेषु पण्डिताञ्छ्रौतस्नाने कर्मदानप्राप्नुवन्पश्यन्नापादनिदुःखा-
ज्जेतोरपासरत्पलायितः । यत् ।—पापरूपः । क इति—अनलं प्राप्य
जलार्थीव । तृपितो जलं विचिन्तन्नामि प्राप्नोष्यादुर पलायते ॥

तत्र ब्रह्महणं पश्यन्नतिसंतोषमानशे ।

निर्वर्ण्य सर्वमेधस्य यज्वानं ज्वरति सः ॥ १८६ ॥

तत्रेति ॥ स तत्र ब्रह्महणं नरं पश्यन्महापातकितरादारमाध-
यादतितरां संतोषमानशे प्राप । अनन्तरं सर्वमेधाख्यस्य यज्वान
तं प्रोक्षणावधानादिसंस्कारादिकर्मणा निर्वर्ण्य निर्धाय ज्वरति सः
नितरां संतोषोऽभूत् । सर्वमेधे हि तत्तज्जातीयैरुक्तप्राणिहि-
साधिकारात् 'ब्राह्मणे ब्राह्मणमालभेत' इति ब्रह्मवधस्य वैधत्या-
द्विराश्रयत्वात्संतत इत्यर्थः । ब्रह्महणम् 'ब्रह्मभूण-' इति क्तिप् ।
ज्वरतिर्भादिः ॥

यतिहस्तस्थितैस्तस्य रामभैरारम्भं तर्जना ।

दुर्जनस्याजनिं क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८७ ॥

यतीति ॥ यतीनां संन्यासिनां हस्तस्थितैः रामभैरवदण्डैस्तस्य
कलेस्तर्जना भर्त्सना आरम्भकारि । तथा—गृहिणां गृहस्थानां
वैदैरेव यष्टिभिर्दण्डैर्वेदानां क्रमजटारूपाभिर्वा यष्टिभिस्तस्य दुर्ज-
नस्य क्लिष्टिः क्लेशोऽजनिः । रामभयष्टिर्दण्डा भीत इत्यर्थः । 'रामभस्तु
वैणवः' इत्यमरः । रम्भो वेणुः 'तस्येदम्' इत्यण् । क्लिष्टिः
'तिरुत्र-' इतीप्तिपेधः ॥

मण्डलत्यागमेवैच्छद्वीक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।

पवित्रालोकनादेयं पवित्रासमविन्दत ॥ १८८ ॥

मण्डलेति ॥ एष स्थण्डिलशायिनो वेदिकाशयनव्रतचारिणो
नरान्वीक्ष्य मण्डलस्य तद्गाह्यस्य त्यागमेवैच्छत् । तथा—पवित्राणां
यज्ञाशुपकरणादीनामालोकनात्पर्वेवैज्राद्यश्वासस्तमविन्दत प्राप ।
ततोपि महद्भयमापेत्यर्थः । 'अगमौ सागौ दमौ पवित्रम्'
इति कात्यायनः । स्थण्डिल एव शेते व्रतवशात् स्थण्डिलशायी ।
'व्रते' इतीतिः ॥

अपश्यञ्जिनमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणा ।

क्षपणार्थं सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८९ ॥

अपश्यदिति ॥ स जिनं बौद्धविशेषं स्वमिन्नमन्विष्यन्नब्रह्मचा-
रिणामजिनं कृष्णमृगचर्मोत्तरासद्गमपश्यत् । क्षपणेन दिगम्बरेण
वेदवाह्येनार्थं (व) प्रयोजनार्थं तमपि गवेपयन्यजदीक्षासहितस्य
यज्वनोऽक्षपणं दीक्षाङ्गधर्मपरित्यागाभावमैक्षत । यद्वा—अक्षाभ्यां
पाशकाभ्यां पणं कीडां पाशकसंवन्धिजयपराजयदेयं राक्षीकृतं धनं
ददर्श । 'राजसूये यजमानोऽक्षैर्दीव्यति' इति श्रुतेर्विहितत्वाद्भूत

युक्तम् । 'प' सार्धं दु प इ न्यस्यामिनामे जातान्, ननु किं
रागोः । पणं 'निर्णयं पणः' इत्यण् ॥

जपतामधमालामु वीजाकर्षणदर्शनात् ।

स जीनाकृष्टिर्हृष्टानि विपरीतदग्मन्भूत् ॥ १९० ॥

जपतामिति ॥ स जपता नराणामधमालामु पद्माक्षरा-
दिमणिनिर्मितजपमालिकासु जनेमानानां पद्माक्षामिनीतानां न
गणनाभेमाकर्षणे तस्या दर्शनाद्देतोर्जीतानां प्राणानामाकृष्टिकर्ष-
तया जाताति हृष्टानि दुःखान्भूतम् । यस्माद्विपरीतदग्म-
रुद्धर्शो रागहितं भवेमहितरत्रेन जानानन्तारमर्मद्वानमय-
महदुःखमनभूदित्यर्थः । अथ च—विपरीतदर्शनशीलवादीनेव
जपानमात्रजालेन, रागोः सात्त्विकेन च जीनेति नराणां
जीनाकृष्टिर्हृष्टानुभवनं युक्तम् ॥

त्रिसंध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नघमर्षणम् ।

वरमैच्छदृशोरेव निजयोरपकर्षणम् ॥ १९१ ॥

त्रिसंध्यमिति ॥ स तत्र त्रिमध्यं प्रातर्मध्याह्नमापह्न-
संध्यात्रयमभिधाय विप्राणामघमर्षणम् 'कृतं च-' इति त्रि-
नांसास्पर्शाभिमिश्रितं चुल्लोदकं तरप्रक्षेपोदकं वा पश्यन्नघ-
दंशोरपकर्षणमुन्मूलनमेव वरं श्रेष्ठमित्येच्छत् । मदीयनेने न
कोप्युदमूलयिष्यत् तर्हेतुदुःखमूलं नाद्रक्षत । तस्मात्त्रेणोन्मूल-
मेव वरमिति मेन इत्यर्थः । तत्रपि हृष्टा दुःखितोऽभूदिति नरः ।
अघमर्षणदर्शनव्यथा नेत्रापकर्षणव्यथातुल्या । त्रिसंध्यमलन-
योगे द्वितीया ॥

अद्राक्षीत्तत्र किञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।

भैमीनलव्यलीकाणुप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १९२ ॥

अद्राक्षीदिति ॥ भैमीनलव्यलीकस्यानृतस्याणु श्लेषेन
मपि प्रश्नकामः प्रष्टुं वाञ्छन् । अत एव तत्र पुरे कथं कथमिति
पणार्थं परिभ्रमन्परितो विचरन्स कलिः क्वचिदपि स्थाने किञ्चित्
स्वस्य परिचितं जिनक्षपणादिमित्रं नाद्राक्षीत् । नलेन भैम्या न
तत्रत्येन जनेन वा कृतेषु क्वचिदपि केषुचिदपि महापातकोक्त-
कादिषु मध्ये क्वचिदपि परिचितपातकं नाद्राक्षीत् । 'स्वया नले
नलोऽन्नत्यलोको वा स्पृष्ट किम्' इति कलिर्यत्स्पृच्छति । तदेकमेव
पापं नास्त्येवेति भाव इति वा ॥

तपः स्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।

खविद्विषां श्रियं तस्मिन्पश्यन्नुपतताप सः ॥ १९३ ॥

तप इति ॥ पञ्चाग्निसाधनादि तपः, वेदपाठरूपः स्वाध्याय-
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागो यज्ञः, एषां स्वस्य पापरूपजा-
द्विषां वैरिणां तस्मिन्पुरे श्रियं समृद्धिं वाहुल्यं पश्यन्नघ-
निष्कारणमेव द्विष्टास्तापसा येन स कलिरुपतापातिदाहमा ।
अतिदुःखितोऽभूदित्यर्थः । अन्योपि स्ववैरिर्लक्ष्मीं पश्यन्नुपतता-
यज्ञापेक्षया स्वाध्यायस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥

कर्मं तत्रोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।
स मम्लौ तं विभाव्याथ वामदेव्याभ्युपासकम् ॥ १९४ ॥

[illegible]

धिकारी । 'सोऽन्येद्यौ सर्वस्वाराख्ये यज्ञे आत्मानमेव पशुमन्त्रैः संस्कृतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयति' इति श्रुतिः । वैधत्वादात्म-
भातदोषाभावव्यथित इत्यर्थः । आत्मघातिन, ताच्छील्ये णितिः ॥

ऋतौ महाव्रते पश्यन्ब्रह्मचारीत्वरीरतम् ।

जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवम् २०३

ऋताविति ॥ स महाव्रताख्ये ऋतौ ब्रह्मचारी चेतवरी च तयो-
रतं मैथुनं पश्यन् यज्ञक्रियां भण्डानामसत्यभाषणादिब्यापारशीला-
नामकाण्डताण्डवमसमयोद्धतनृत्तमिव जज्ञे मेने । यतोऽज्ञो मूर्खः ।
भण्डा यथा बहुजनसमक्षं गुह्यादि प्रकाशयन्ति, तथा—दिवैव
बहुजनसमक्षमश्लीलव्यापारकरणाद्यागकर्म भण्डव्यापारतुल्यमिति
यज्वानः सर्वेऽप्यसभ्या इति मेन इत्यर्थः । 'महाव्रते ब्रह्मचारिपुं-
श्रस्योः संप्रवादः' इत्युपनिषत् । एति तच्छीलत्वरी स्वैरिणी,
'इण्णश-' इति करपि तुकि च 'टिड्णणञ्-' इति ङीप् ॥

यज्वभार्याश्वमेधाश्चलिङ्गालिङ्गिवराङ्गताम् ।

दृष्ट्वाचष्ट स कर्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

यज्वेति ॥ स यज्वनो यजमानस्य भार्याया अश्वमेधाप्यस्य
यज्ञस्याश्वस्तस्य लिङ्गमालिङ्गत्येवंशीलं वराङ्गं, गुह्यं यस्यास्तस्या
भावस्तत्ता तां दृष्ट्वा श्रुतेर्वैदस्य कर्तारं भण्डमाचष्टाऽकथयत् ।
द्वापरस्याग्र इत्यर्थः । उन्मत्तत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतोऽपण्डितः
शास्त्रानुसारिबुद्धिरहितः 'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्रिकि-
त्सितम् । आज्ञासिद्धानि चचारि न हातव्यानि हेतुभिः' । इति
राजाज्ञावन्निर्विचारं वेदाधार्थोऽनुष्ठेयः । अश्वमेधप्रकरणे 'अश्वस्य
शिभं महिष्या उपस्थे निधत्ते' इत्यादिश्रुतेः । 'कर्ता भण्डः' इति
श्रुतिकर्तुर्भण्डत्वाभिधानान्मूर्खः ॥

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकत कलिर्नलम् ।

दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाप्रभुम् ॥ २०५ ॥

अथेति ॥ अथैवं पुरपरिभ्रमक्रमवशात् (त्सकलनगरे धर्मात्म-
नामेवं दर्शनेन चित्तखेदा)दनन्तरं कलिर्भीमजया भैम्या जुष्टं
प्रीत्या सेवितं नलं व्यलोकत । कमिव—प्रभया संज्ञादेव्या,
अथच—असह्यतेजसा, जुष्टं प्रभाप्रभुं सूर्यमिव । किंभूतमुभ-
यम्—दुष्टा मत्सरदिदोषोपहता इग् बुद्धिर्येषां तैः पापरूपैर्दु-
रालोकं पुण्यश्लोकत्वापत्तिप्रतया तया च युक्तत्वात्कलिप्रभृतिभिः
सुखेन द्रष्टुमशक्यम्, काचकामलादिदोषदृग्भिर्दुर्दर्शं च । प्रकृष्टा भा
कांयकान्तिर्यस्या इति भैमीविशेषणं च । प्रकृष्टया कायकान्त्या
पापिभिर्दुरालोकं नलमिति वा । दुरालोक खल, तद्योगे च 'न
लोका-' इति पठितपेधादुष्टदृग्भिरिति तृतीया ॥

तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यञ्शल्यमिवानशे ।

मर्मच्छेदमिवानच्छं स तन्नमोर्मिभिर्मिथः ॥ २०६ ॥

तयोरिति ॥ स तयोर्भैमीनलयोः सौहार्दं सान्द्रत्वमन्योन्या-
नुरागोत्कर्षं पश्यञ्शल्यमिव हृदि नाराचव्यधमिवानशे प्राप ।

१ 'भाण्डा-' इति पाठे—'भण्डानामिदं भाण्डं तच्च तदकाण्ड
ताण्डं वा' इति व्याख्येयम्—इति सुखावबोधः ।

तत्तुल्यदुःसोऽभूदित्यर्थः । तथा—मियोऽन्योन्यं तयोर्नामभिः
क्रीडाकलोलैः प्रीत्यालिङ्गननुम्रनादिभिरनुभावेः कृत्वा मर्मच्छे-
दमिव प्राणहरणशरीरावयवघननमिवानच्छं प्राप । सौहार्दमा-
त्वस्य कारणत्वादालिङ्गनादिनमेषां कार्यत्वाच्च पौनरुक्त्याग्राहं ।
सौहार्दम्, युवादिवाग्नावेऽणि 'हृद्ग-ग-' इत्युभयपदशुद्धिः ॥

अमर्षादात्मनो दोषात्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।

स्प्रष्टुं दृशाप्यनीशस्तौ तसादप्यचलत्कलिः ॥ २०७ ॥

अमर्षादिति ॥ कलिरमर्षाद्वैभीनलप्रीतिनमांसहनशील-
रूपादोषात्, तथा—आत्मनो महापातकादिरूपादोषाद्वैभीन-
श्रयणाशक्तेः, तथा—तयोर्भैमीनलयोस्तेजस्वितागुणात्कायकान्ति-
रूपादुणात्सौन्दर्यातिशयाक्षाव्रतेजसश्चाधर्पणीयत्वरूपादुणादिवे-
वंहेतुत्रयात्तौ भैमीनलौ न पर मनसा किं तु दृशापि नयनी-
नापि स्प्रष्टुमनीशोऽसमर्थः । किं पुनर्हस्तादिना, एवभूतो यतोऽ-
स्तस्मान्नलावासात्प्रासादादपि सकाशात्स कलिरचलन्निगंत । ए-
वविधौ तौ दृष्ट्वा तत्रापि प्रवेष्टुमशक्तस्ततोऽपि प्रस्थित इत्यर्थः ।
अन्योपि मलिनस्तेजस्विनं दृशा वीक्षितुमप्यशक्तततः पलायनं ।

अगच्छदाश्रयान्वेपी नलद्वेपी स निश्चसत् ।

अभिरामं गृहारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

अगच्छदिति ॥ नलद्वेपी नलद्वेपपरः, अतएव तत्पराभव-
माश्रयान्वेपी निवासं मृगयमाणः कुत्रचिदपि तदलाभानु-
मर्षेण च निश्चसत्स कलिः रामेण श्रीरामेण समा तुल्या श्री शो-
नं संपद्यस्य तस्य नलस्याभिरामं वृक्षादिसमृद्धिमत्वाद्रमणो-
रामं प्रासादसमीपवर्ति क्रीडावनमगच्छत् । समीपे स्थितौ कि-
माणायां नलदोषविचारः सुशक इति गृहारामं प्राप्तवानित्यर्थः ।
श्रीरामसान्वयेन नलस्य पावित्र्यं सौन्दर्यं संपदाधिक्यं भावित-
परित्यागश्चेति सूचितम् । तदानीं रामस्य भावित्वे कव्यप्रेष-
भूतत्वात्प्रवाहस्थानादितया वा भूतत्वादुपमा युक्तवेति ज्ञेयम् ।

रक्षिलक्षवृत्तत्वेन बाधनं न तपोधनैः ।

मेने मानी मनाक्तत्र स्वायुक्कूलं कलिः किल २०९

रक्षीति ॥ कलिस्तत्र पुरे रक्षिणां रक्षकाणां लक्ष संवत्स-
यवृत्तत्वं परिचेष्टितत्वं तेन हेतुना प्रवेष्टुमप्यशक्यत्वात्तपोध-
नैः कृत्वा न बाधन बाधयतीति बाधनमेवविध न भवति तापला-
तत्रं प्रवेशाभावात्तापसतिमित्तस्वबाधारहितम्, अत एव—मना-
इपत्स्वानुक्कूलं स्वसै हितम्, एवविधं मेने । विशेषणवलादि-
प्याक्षेपात्तमारामं स्वहितं मेन इत्यर्थः । यतो—मानी अभिन-
प्रसिद्धौ । रक्षिलक्षवृत्तत्वेनैव बाधकम्, न पुनस्तपोधनैर्वाधकम् ।
अतस्तत्र पुरे तमाराममेव मनाक् स्वहितं मेन इत्यर्थः । रक्ष-
बाधने सत्यप्यदृश्यतयापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वाच्च तपोधन-
धन इति मनागित्युक्तम् । एव संकटे किमित्यवात्त-
आह—यतो मानी । अभिमानसाधनाय संकटमपि मानिनः
हन्त इत्यर्थ इति वा । रक्षकवृत्तत्वेन मुक्तिकर्तृक बाधन नन-
तत्रारामे नास्तीति तं स्वायुक्कूलं मेन इति वा ॥

दलपुष्पकलदेनद्विजपूजाभिसंधिना ।

न नलेनाजितान्प्राप तत्र नाक्रमितुं दुमान् ॥ २१० ॥

इति ॥ स कश्चिन्नयोगानयने इत्ये पत्रे पुनः कलदेना
रुणा नेजाना द्विजानामभिधीना च पूजातद्विप्रेगाभिमिथिनाश-
येन रुणा देवद्विजपदौपामिभिरातो यत्वेनविधेन जा दला-
दिभिर्देवपूजा कृत्वामेन नलेनाजितानारोपितानाग्रादिदुमानाक-
मिनुमारोदुमाध्वरिषु च न प्राप । नेषा धर्मोपयोगिनात्, स्वस्य
च पापस्वरूपत्तानाध्वरिषु नाशकदिव्यम् ॥

अथ सर्वोद्भिदासत्तिपूरणाय स रोपितम् ।

विभीतकं ददशैकं कुटं धर्मोऽप्यकर्मठम् ॥ २११ ॥

अथेति ॥ अथ न कश्चिन्नेन धर्मकार्यं विप्रेऽकर्मठमकर्मशूर-
नपि पन्नादीना देवाधनुषयोगादर्नकार्यानहमपि सर्वेषामुद्भिदा
वृक्षाणांमासत्ते. साविभरत्न पूरणाय वृक्षलतागुल्मादिजातमन्त्रा-
न्नीनि ऋतिपुतिमात्राय तत्रोद्याने नलेनारोपितमेकं सर्ववृक्षास-
त्तिपूरणत्वेनैव कृतत्वादिकर्मठं विभीतक कुटं वृक्षं ददशै ।
'अनोन्ह. इट. माल.' इत्यमरः । कर्मणि घटत इति 'कर्मणि
घटोऽणः' । 'कर्मशूरस्तु कर्मठ', 'उद्भिदन्तरुगुल्माद्याः' इत्यमरः ॥

स तं नैपथसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजम् ।

बहु मेने निजं तस्मिन्कलिरालम्बनं वने ॥ २१२ ॥

स इति ॥ स तस्मिन्वने नैपथसौधस्य निकटं समीपपरितेन
निष्कुटस्य गृहारानस्य ध्वज लाञ्छनभूतम्, अथच—उच्यतेत-
त्वाङ्गुजमिव तदग्रस्थित्या नलदर्शनवशात्तदीयदोषविचारोपाय-
भूतं तं विभीतक निजं स्वीपमालम्बनमाधार बहु मेने । 'गृहारा-
नास्तु निष्कुटा.' इत्यमरः ॥

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानाद्विभीतकम् ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत्कल्पद्रुमोपि सः ॥ २१३ ॥

निष्पदस्येति ॥ तत्र पुरे वने च निष्पदस्याध्वरहितस्य
कले स्थानदानात्त्वेनैव तद्विधारभूतत्वात्स विभीतकं केवलनि-
वासभूतत्वात्कलिद्रुमः कलित्वन्थी द्रुमः परं केवलनासीदिति
न । किंतु कलि प्रत्यभिवापपूरणात्कल्पद्रुमोप्यासीत् । अन्योपि
निराध्वरस्याप्रयदानात्कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिश्यते । 'भूतावासः
कलिद्रुमः' इत्यमरः ॥

पापिनापि कलिना विभीतकः स्थानं प्राप्तमित्यत्र हेतु-
मुपेक्षते—

ददौ पदेन धर्मस्य स्थातुमेकेन यत्कलिः ।

एकः सोपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २१४ ॥

ददाविति ॥ यद्यस्मादेतो कलिः प्रवाहानादितयाऽतीते क-
लियुगसमये धर्मस्यैकेन पदेन चतुर्थीशेन स्थानं ददौ । ततल-
स्मात्तदा नलराज्यसमये कृतयुगे स विभीतकोप्येक एव तस्य

कुटे पदं चरणः, अथच—स्थानम्, अभिलम्पनात् इत्यहं मन्ये ।
'ददौ' कर्म युज्यते इति न्यायेन कालान्तरे यावत्तत्तावदेव त-
दानीं तेन लब्धमित्यहं मन्य इत्युच्यते । धर्मस्य संपन्धमात्रवि-
प्रेषया पठ्यते ॥

उद्भिद्विरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।

राजः साग्रेद्विजादस्मात्संतापं प्राप दीक्षितात् ॥ २१५ ॥

उद्भिद्विरिति ॥ तत्रोद्यान उद्भिदि वृक्षे विभीतके विरचित
आवास स्थितिर्येन स. कलिः साग्रेरभिहोतवतो द्विजाक्षत्रियात्,
तथा—दीक्षितात्सोऽहनाभिहोत्रदीक्षादस्माद्वाजोऽभिपेकादिगुणयु-
क्ताललात्मकाशामन्यरु ग्रामं महाशापनिग्रहं प्राप । 'राज्ञो द्वि-
जान्' इत्येताभ्यां स्वाभाविकं निग्रहे सामर्थ्यं सूचितम् । 'साग्रे-
दीक्षितात्' इत्येताभ्यां च तपोजनितं शापे सामर्थ्यं सूचितम् ।
पुनर्विधोऽथ समीपस्थितं मा निश्चयेन ज्ञास्यति, शाप च दास्य-
तात्त्वन्तमेहजय प्रापेत्ये. । अभिहोत्रिणो नलस्य संबन्धिनः
कृतयज्ञदीक्षातस्मादनिप्रसिद्धाद्विजाद्राक्षणाद्वीतमात्परोधसः सका-
शाज्ञं प्राप । नलाभिहोत्रपरिचर्यां तत्र वर्तमानात्स्वयमप्य-
भिहोत्रादिदीक्षायुक्ताच्च गौतमात्परोधसः सकाशाज्जीत इत्यर्थे इति
वा । कसादिव—कपोतादिव । यथा—अग्निसहिताद्वह्निरभक्षिणः,
तथा—दीक्षितात्कपोतनाशो द्विजात्पक्षिणः सकाशाद्बुद्धे विरचिता-
वासः काकादिः पक्षी पुरुषो वा वृक्षारूढो वृक्षाध स्यायी वा भयं
प्रापपूर्वं कदाचित्, तथेत्युपमा । स यथा प्राप्नोति, तथेत्यर्थः ।
अग्निः कपोतजठरमन्तं प्रविष्टोऽत एव तद्भक्षिता पापाणकणि-
कापि जीर्यत इत्येतिहम् । साग्रेरह्निरभक्षिणः कपोतविशेषो ब्रह्मा-
रान्नभक्षयति । उद्भिदा तृणाकाष्ठादिना निर्मितगृहः पुरुषोऽभ्युद्गा-
रिनेनास्त्रोपवेशमात्रेण गृहदाहाद्यनिष्टसूचकाद्गृहोपरि विलोकि-
तात्कपोताहुकात्पक्षिणः सकाशाद्यथा भयं प्राप्नोति तथासावपि ।
..... कपोतो हि गृहं प्रविष्टोऽनिष्टसूचकः । एवमद्भुतकर्मणो-
ऽतिस्थूलाच्च वृक्षादिरोहिणो दृष्टात्कपोतात्तद्भक्षवासी पक्षी नरो
वा स्वस्यापि भक्षणशङ्कया शास्त्रापतनशङ्कया वा यथा विभेति
तथेत्यर्थः । एवं यथामति व्याख्यातव्यम् ॥

विभीतकमधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधर्षिं न ॥ २१६ ॥

विभीतकमिति ॥ विभीतकमधिष्ठायान्ध्रित्य तथाभूतेन ति-
ष्ठत तस्या धर्मोपयोगिमावाङ्मयराहित्येन स्थितवता, अथ च—
तादृशनलदर्शनात्पूर्वोक्तप्रकारेण विभ्यता सता स्थितेन कलिना
भीमभुवोऽभीकः भैम्या. कामुकः स राजा चासावृषिश्च राजत्वेपि
धर्मप्रधानत्वान्मुनितुल्यो नलः नाधर्षिं न पराभूतः । अपराभवे
राजर्षित्वमेव हेतुः । अथच—विभीतकतुल्यं तस्माद्विषय तिष्ठता,
तथा अनिमहता भूतेन भूतत्वं प्राप्तेन केनचिद्वेतेन पिशाचेन
भीमाया भयानकाया भूमे रणभूमे रुद्रभूमेवां हेतोरभीको भ-
यरहितो राजर्षिर्धार्मिको न पराभूयत इत्युचितम् । भीमां भूमि-
मनादस्य निर्भय इत्यनादरे पठ्यते ॥

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिपधेशयोः ।

कलुषं कलिरन्विष्यन्नवात्सीद्वत्सरान्वहन् ॥ २१७ ॥

१ 'नि स्तन्दस्' इति पाठे—'धर्माव्रतपि गन्तुमसमर्थत्वेति व्यापदे-
यन्' इति सुखावबोधः । २ 'स्थानमेति पाठेऽपि स एवार्थः—' इति
सुखावबोधः ।

तमिति ॥ कलिः त विभीतकमालम्बनमाश्रयमासाद्य प्राप्य
वैदर्भीनिपदेशयोः कलुषं पापाचरणमन्विष्यन्, गवेपयितुमित्यर्थः ।
बहून्वत्सरानवात्सीत् । दोषसंस्पर्शनेन विना तयोः पराभवेऽशक्त-
त्वादोषपरीक्षार्थं बहुकालं तत्रैव स्थित इत्यर्थः । अन्विष्यन्, हेतौ
शता । अवात्सीत्, वसेलुङि सिचि 'वदव्रज-' इति वृद्धौ 'सः
स्याधधातुके' इति तत्त्वम् । वत्सरान्, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

यथासीत्कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलच्छलासक्तिविनिद्रकलिकालता ॥ २१८ ॥

यथेति ॥ तत्र कानने तस्मिन्नुद्याने यथा येन प्रकारेण विनि-
द्रकलिका विकसितकोरका लता वल्ली आसीत्, तथा तेन प्रका-
रेण नलस्य छले आसक्तिरभिविवेशस्तद्वशाद्विगतनिद्रो जागरूक.
सावधानः कलिलक्षणः कालः समयो यत्र तद्भावस्तत्ता सापि
वने आसीत् । विकसितकोरकवल्लीसंबन्धस्तस्योद्यानस्य यथाऽभूत्,
तथा सदा (जाग्रत्) कलिसंबन्धोऽप्यभूदित्येतावन्मात्रेण श्लेषमात्रेण
यौपम्यम् । नलच्छलानर्थं, नलदोषान्वेषणार्थं च जागरूकः स
कलिस्तथावात्सीदित्यर्थः ॥

एवं कलेरवस्थानं निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह—

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राम द्वापरः क्षितौ ।

अदोषः कोऽपि लोकस्य मुखेस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

दोषमिति ॥ लोकापवादरूपमभिज्ञस्तिरूपं वा नलस्य दोषं
जिज्ञासुर्दोषं इत्यवदमानया दुराशया क्षितौ वभ्राम । इति
हिम्—लोकस्य मुखे जनवार्तायामदोषो दोषरहितः कोपि नरो
नास्ति, सर्वो जनो य निर्दोषमाह तादृशः पुरुष एव नास्तीति
नलस्यापि कचिदोषं कोपि वदिष्यतीति । 'न दोषः' इति पाठे—
लोकोक्तावदोषो दोषो नास्ति, अपितु प्रायेण भविष्यतीति दुरा-
शयेति काव्या संभावनपरत्वेन व्याख्येयम् । दोष 'न लोका-'
इति पठ्यनिपेयः ॥

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया

प्रमूर्तेरुन्निद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।

असौ चट्वालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-

च्छदच्छायाभ्यङ्गोचिनरुचितयालाञ्छनमृगः २२०

अमुष्मिन्निति ॥ असौ कलिः इयामपक्षहंसजातीयाः काद-
म्बविहगा कटदमाख्या पक्षिविशेषानेषां छटा. पक्षानेषा
प्रकाराः. कान्तेरन्वद उचिता योग्या तैलान्यद्वेनेव स्वसंस्पर्-
शनेनैव निगतिशक्तारिणो ज्यामतरा रचि. कान्तियस्य तस्य
भयनात्तानां पुनर्वर्जितश्च चन्द्रालाञ्छनमृगः. कलद्रुमोऽ-
मृगः । जिह्वत-नर्ता मदा निपतद्विष्यमाणो धूपादिदोहदो-
हत्तया च भयान्तया तदतिशय मदा उचिद्विचिन्मिन् प्रमूर्तेराल-
लाञ्छनमृगः. लोकोक्तावदोषो दोषो नास्ति, अपितु प्रायेण भविष्यतीति दुरा-
शयेति काव्या संभावनपरत्वेन व्याख्येयम् । दोष 'न लोका-'
इति पठ्यनिपेयः ॥

दूषकोऽभूदित्युक्तम् । तत्र न्यवात्सीदित्यर्थः । पुष्पकान्ता
कालिकसमृद्धये वृक्षेषु वृक्षायुर्वेदोक्तो धूपादिदोहदः स्मृतः ।
यथा—चम्पके पिण्याकादिजलक्षेपः, वकुले सुन्दरीगण्डूष्यन्
दिरासेकः, रक्ताशोके च तरुणीचरणप्रताडनमित्यादिः ॥

स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां वनं
विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतित्सिन्किलाभूत्कलेः ।

एतस्मिन्पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमीनला-
वाराद्धं व्यधित सरः श्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः २२१

स्फार इति ॥ स्फारे विशालतरे तादृशि उक्तप्रकारेण वनं
बहुले स्फारत्वेपि सर्वत्र धर्मपूर्णं वैरसेनिर्नलस्तस्य नगरे प्रजन
पुण्यैर्हेतुमिधनं भूयांसं विघ्नं लब्धवतः प्राप्तवतो निराश्रय
कलेस्तस्मिन्नलोद्याने चिराद्बहुकालं नलदोषगवेपणार्थमुपनतित
स्थितिः किलाभूत् । किलेति पुराणादौ धूयत इत्यर्थः । प्रजन
पुण्यैः स्फारे व्याप्त इति वा हेतुगर्भं विशेषणम् । एतस्मिन्नन्ते
अवसरे पुनरन्योन्ययोग्यमेलनादन्तर्मनस्यमितानन्दः प्राप्तस्ते
महर्षेः स प्रसिद्धप्रभावः सरो भैमीनलावाराद्धं सेवितुं युगा
पीडयितुं वा धनुः श्रुतिशिखा कर्णोर्ध्वदेशस्ता वन्दारः सतीति
चूडा अग्रभागो यस्यैवंविधमाकर्णपूर्णं व्यधित चकार । भैमीन
नगरं प्राप्तौ सुरेषु स्वर्गतेषु कलौ च वनालम्बिनि सतीतरेता
रागातिशयेन चिरविरहिणाविव ससृष्टौ स्मराराधन चक्षुरा
भावः । अनेनोत्तरसर्गे संभोगारम्भवर्णनरूपा संगतिः सूचिता ।
कलिकर्तृकपराभवस्य भविष्यत्वाज्ञायकापकर्षस्वारणनीयवत्
स नोक्तः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
यातः सप्तदशः खसुः सुसदृशि छिन्दप्रशस्तेर्मे
काव्ये तद्वुचि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः २२२

श्रीहर्षमिति ॥ एककर्तृकत्वात्स्यसुभगिन्यादिउन्मस्य २२
विशेषस्य प्रशस्तेर्वर्णनाग्रन्थस्य सुसदृशि तत्तुल्ये तद्वुचि श्रीह
रचिते सप्तदशानां पूरण. स्वभावसुन्दर. सर्ग. समाप्त । छिन्द
शस्त्रिरपि ग्रन्थो मया कृत इति सूचितम् । सोदयोश्च तुल्या
वन्ति । 'छन्दः प्रशस्ते.' इति पाठे—उन्मोदयन्तममरूपमि
गपरस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः । सप्तदश इति 'तस्य पूरणे-' इति २२ ।
तद्वुचि भाषितपुंस्कम् ॥

इति श्रीवेदकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजस्य
विरचिते नैपथीयप्रकाशे सप्तदश. सर्ग ॥

१ छिन्दप्रशस्तेर्मेकाव्ये तद्वुचि नैपथीयचरिते २२२

'इति श्रीशेषरामचन्द्रविरचिताया नैपथीयचरिते सप्तदश. सर्गः ॥

नयकारण्या मपदस्य. मने' इति छिन्दः २२२ । उन्मोदयन्तममरूपमि
गपरस्य ग्रन्थस्येत्यर्थः । सप्तदश इति 'तस्य पूरणे-' इति २२ ।
तद्वुचि भाषितपुंस्कम् ॥

एतादृशीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुत्यरूपत्वाच्च दीपिका-
कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोत्प्रेक्षा । राजनिकटस्था दीपाः कर्पूराः-
दिवृत्तवर्तयः कियन्ते । 'पुरसर्जाभयालाक्षानखावादिजटागदैः ।
समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिधः' इति कामशरो धूपः ॥

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः

क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजस्रजो

यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि
यासु ता भुवो रेजुः । किंभूताः—कुङ्कुमं चैणमदः कस्तूरी च तयोः
पङ्केन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये निक्षेपाद्रवीभूतहिमंवा-
लुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः क्षालिताश्च । तथा—अध्वनि नला-
गमनमार्गे तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालत्यादि-
माला यासु । अतिलैगध्यसौगन्ध्यार्थं पूर्वं कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः,
अनन्तरं च तत्पङ्कस्पशंसिध्या कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन
पङ्को गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरण-
योर्मृदुतरत्वान्मणिबद्धभूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति
पाठक्रमादर्थक्रमो वलीयानिति पूर्वं कर्पूरोदकैः क्षालिताः पश्चाद्भो-
मयस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपङ्केन कृताङ्गोद्वर्तनाः, अनन्तरं च धृत-
शैलेयमाला धृतसुन्दरमणिखचितमणिभूषणाः सत्यः शुशुभिर
इति वा । 'यत्र' इत्यपि पाठः । 'वालुकांशुभिः' इति पाठे—शु-
भ्रकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्चुरिताः कृतरङ्गमालिका इत्यर्थः । अत्र
शाब्दोपि क्रमो घटते । लेपिताः, ण्यन्ताभिर्घा ॥

नैषधाङ्गपरिमर्दमेदुरा-

मोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यद्भुवः कचन सूनशययौ-

भाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैषधेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशययया पुष्परचि-
तास्तरणेन यस्य सौधभूधरस्य संवन्धिन्त्या भुवो भूमेर्भालस्य लला-
टस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयताऽभाजि धृता । पुष्पशयया
यद्भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलाङ्गस्य परि-
मर्देन संस्पर्शेन वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिकी-
भूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञं सदैवाम्लानत्वात्सुन्दरो वर्ण-
श्च यस्यास्तया । तिलकोपि कस्तूर्यादिनिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुव-
र्णश्च भवति । अथच—यद्भूमेर्संवन्धिनि कचन देशे नलाङ्गसंवन्धे-
नामोदादियुक्तया पुष्पशययानुत्पत्त्याऽतिमृद्व्या भैम्या भालतिल-
केन या प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभो-
गवशात्तिलकस्य मृदुत्वादित्यर्थ इति वा । अभाजि, पक्षे 'भजेश्च
चिणि' इति नलोपः ॥

१ 'समृद्धिर्ननुवर्णनादुदात्ताकारः' इति जीवातु । २ 'यान्ति
भाजितिलकप्रगल्भतान्' इति पाठे—'यस्य भूभनः सूनशययया कृत्वा
भाजितिलकप्रगल्भता यान्तीत्यर्थः' इति सुखावबोधः । ३ 'निदर्शनालं-
कारः' इति जीवातुः ।

कापि यन्निकटनिष्कुटस्फुर-
त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दना-

नासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कचित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे नि-
गृहारामे स्फुटन्तो विकसन्तः कोरकप्रकरा मल्लिकादिकानि-
मूहास्तेषां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्परामिर्भौमनन्दनाया गते
कापुटकुटी नासिकापुटरन्ध्ररूपमल्पगृहं तत्र कुटुम्बिता इ-
कलत्रादिसहावस्थायिता सान्द्रं नितरामाद्रियताङ्गीकृता । ना-
गृहे बहुकुटुम्बो यथा संमर्देन वसति तथा, भैमीनासिकाया
रूपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैमी सकलपुष्पपरिणतं च
प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथच—भैमीनासापुटद्वारा कु-
म्बितासाहस्यं धृतम् । कुटुम्बिनो हि सजातीया भवन्ति । नै-
नासाश्वाससौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिनपुष्पसौरभैर्धृतैस्तैः ॥

ऋद्धसर्वकृतवृक्षवाटिका-

कीरकृतसहकारशीकरैः ।

यजुषः स्म कुलमुख्यमाशुगः

प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्धेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपल्लवादिसमृद्धिर्न-
सर्वकृतवृक्षा वसन्तादिसकलवृत्तसंवन्धिन आन्नादयो वृक्षा र-
सा, ऋद्धाः सर्वे ऋतवः सर्वे वृक्षाश्च यस्यां वा तस्या वातिक-
कीरैः शुक्लैश्चक्षुषैः कृत्वा कृत्तानि खण्डितानि यानि सहकार-
मात्रवृक्षाणां पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुभि-
र्यासविन्दुभिर्वोपदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा यजुषो यत्सौधतरे
नलस्य भैम्या वा यस्य कस्यापि वा प्राणवात नासाधामर्श-
प्राणाख्यं वायुं, यजुषो यत्संवन्धी वा वायुरर्थान्भैमीनलयाव-
तरस्य वाञ्छति साऽपूपुजत् । उपहारैरुपतिष्ठते सेति वा ।
सात्—कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वात्कुलवृद्ध-
कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आन्नशीकरानानयन्वायुपुंस्तै-
जनं सुखयति स्वेत्यर्थः । सहकारशीकरैरित्यनेन वायो. शैम्य-
गन्ध्ये, अञ्जनीत्यनेन मान्द्यं च सूचितानि । सर्वकृतित्यत्र 'प्र-
त्यकः' इति प्रकृतिभावः । सहकारेत्यत्र पुष्पे फले वा प्रत्यक्ष-
'पुष्पमूलेषु—' इति लुप् । 'फले लुक्' इति वा लुक् । यजु-
इति किवन्तात्पठो, पक्षे इगुपधात्कः ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः

कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्रचितचित्रशालिकः

कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुत्रेति ॥ यः सौधः कुत्रचित्कचित्प्रदेशे कनकेन निर्मित-
मृधांधोभागादि यस्यैवविधः कापि विमले रत्नानो रत्नि-
तथा—कुत्रचिद्रचिताश्चित्रशाला उपरितनोत्तमगृहदिशा,
विका वा यत्र । रचितेन चित्रेण शालते तच्छीलो यः । इति

चात्थिराभिरव्यवस्थिताभिर्विधाभिः प्रकाशान्धकारादिरूपैः प्र-
कारैः क्लृप्ता ऐन्द्रजालिकोऽनेकचमकारकाः । शालिकेति शाला-
शब्दात्स्वार्थे संज्ञार्थं वा कति 'प्रत्ययस्याकात्-' इतीत्थम् ।
पक्षे—ताच्छील्यजिन्यन्तात्स्वार्थे कम् । ऐन्द्रजालिकः, 'शिल्पम्'
इति ठक् । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः ॥

चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमा-

धाद्यनेकविधरूपरूपकम् ।

वीक्ष्य यं बहु ध्रुवञ्जिरो जरा-

वातकी विधिरकलिप शिल्पिराद् ॥ १२ ॥

चित्रेति ॥ य सौधं बोध्याश्चर्यातिशयाद्बहु वारवार शिरः
धुवन्कम्पयन्मिलिपिनासतिचम कारिनानावस्तुमिनांमिपुणानां राद
राज्ञ श्रेष्ठे विधिर्ब्रह्मा विश्वकर्मा वा जरया वृद्धत्वेन वातकी
वातरोग्यस्त्विति तर्कितो देवादभिरिति शेषः । किंभूतम्—चित्र
आलेख्ये चित्राण्याश्चर्यरूपाणि वा तेषां तेषामनुकायाणांमन्त्रि-
यानां देवर्षिनामुप्यादीनां विभ्रनं विलानं विशिष्टं तत्तद्भ्रान्ति
वाधायीन्युत्पादयन्त्येवंभूतानि शुक्लनीलपीतादिवर्णशराकाष्टपा-
पाणरूप्यस्वर्णादिव्यदितत्वाद्दानेकविधिरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपाणि
रूपकाणि प्रतिमा यत्र । चित्रनाश्चर्यं तन्वन्ति विनारयन्ति चित्रत-
न्ति तादृशानांति पूर्ववत् । अचेतनास्वर्लोकास्त्वपि प्रतिमानु चेतन-
त्वादिभ्रनोत्पादनिर्माणनपुण्याद्भुतभरकम्पितभिरा. शिल्पिराडपि
ब्रह्मा विश्वकर्मा म्निनयं जरया निमित्तोद्भूतवाताधिक्यप्रचलित-
श्रीव इत्युपेक्षित इत्यर्थः । रमणीयतनोऽयमिति भावः । 'वातसी
वातरोगी स्यात्' इत्यमरः । वातकी, नत्यर्थं 'वातार्तासारान्या
कुक्' इतीति. कुक् ॥

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनै-

यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।

सूत्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टया-

धर्मसंज्ञिवदुशलभञ्जिकः ॥ १३ ॥

नितीति ॥ यः सौख्यं निमित्तं ये गृहा निमित्तभिराज्यादि
 तान्यदृश्यमानविवराणि गर्भागारणि तेषु तेषां गोपितरदृश्य देव
 स्थापितैर्देवैः कृत्वा कृतमनुष्ठायपरिणीतुयनाश्रयनचरनमप-
 गोपीणीतनुष्ठयादिश्रादित्यव्यतिरेकतुहल येन स । गर्भगृहस्थ-
 नान्तरदृश्यमानवाञ्छितस्य एव गोप्यदि कुर्वन्ति विमनेनवि-
 बहिर्बन्धानां प्रभावो दोहृह यः प्रतीतेयम् । तथा—सू-
 प्रत्या तत्तत्प्रतिमादिसंयत्ततत्तुता यथाश्रितमन्त्रपुराणैर्देव-
 स्थानरचनादिरेषा सुप्रकृता यथाश्रित्या विरेषाश्रुतया
 वेष्टया त्वेष्टयुष्टयवतिरेकतात्पर्यं यथाश्रित्याश्रित्यवतिरेक-
 तात्पर्यमिति त्वेष्टयवतिरेकतात्पर्यं यथाश्रित्याश्रित्यवतिरेक-
 तात्पर्यमिति त्वेष्टयवतिरेकतात्पर्यं यथाश्रित्याश्रित्यवतिरेक-
 तात्पर्यमिति त्वेष्टयवतिरेकतात्पर्यं यथाश्रित्याश्रित्यवतिरेक-

खाननीप्रति दुर्गाय निमित्त

नमोऽग्निनिर्माद्विद्वदः ।

पक्षपक्षि जलद्वयद्वयः

नारदरुद्रयजुः १३

तामसीप्विति ॥ यं सौधतामसीप्वपि तमीषु तमोवहुलरु-
ण्यपक्षरात्रिषु भित्तिर्न रवरदिमनिः कुञ्जखचितरत्नकिरणैः सु-
वर्णादिषु प्रतिफलितैर्मणिवद्भूमिकिरणैर्वाऽमन्दा भूयसी च-
न्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र । तमोलेशस्याप्यभावात् । तथा—तपेऽप्युष्ण-
बहुले ग्रीष्मतांवापि जलधारासंचारमण्डपलम्भादिरचितजलय-
ध्रेष्यः पातुकैर्निर्गमनशीलैरासासैरधारासंपातैर्नृत्ततरां धुता नि-
राकृता तापजनिता तन्दिक्का मूच्छां नि संज्ञता येन सः । शीतत्वा-
त्सुखकर इत्यर्थः । तामसी, मत्स्यीन्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसं-
त्थानम्' इत्यण् । तन्दिक्का, तन्दीरावदास्त्रार्थे कलि 'केऽन,'
इति इत्स्वः ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका-

सारिकाधुपितनागइन्तिका ।

भीमजानिपथसर्वभौमयोः

प्रत्यवेक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधेऽधुपितोऽधिष्ठितो नागदन्तः सयनरुहाने
गृहावयवभूतगजदन्तमिनिर्तः पञ्जरो यया सा । तथा—पुष्पशरत्न
कान्त्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं तस्य कारिकाऽभ्यासग्राह्यत्वा-
त्कान्त्यास्त्रलिङ्गोक्तमर्थशब्द करोति पुर्वभूता सारिका प्रज्ञीयो भी-
मनालिपथसायंभानयोर्भेदीनल्लो रते विषये बुद्ध्यन्तान्निर्नामनां
हताहूने विहिततीहिते कर्मभूते प्रचर्यैतानामुद्धारिणामुमद्वये । आ-
दिद्वन्नादांनानां यदयो भेदाः कामसाक्षे निरूपिता । तां किञ्चिदादि-
ज्ञानं कृतम्, किञ्चित् कृतमित्याद्यन्तरद्वित्यर्थः । अनुवदति सा च ।
अनुचकार चेत्यर्थः । साक्षं लोकतया कारिका भवन्ति । यद्वाहो
नल्लोपि कृताहतायैतदो भवति । नागदन्तिका, 'सौधादिनापा'
इति यपि 'नन्दरुहाय' इत्येवम् ॥

यत्र भक्तकूलविद्वशीलिता-

श्रीलक्ष्मिपुनर्वसुतयोः ।

कृषि दृष्टिनिर्वापि वापिको-

तन्महंननिधुतन्मगेन्मः ॥ १६ ॥

[illegible]

५३ निम्नलिखित:-

2018年12月12日

1992

एतादृशीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुत्यरूपत्वाच्च दीपिका-
कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोत्प्रेक्षा । राजनिकटस्था दीपाः कर्पूराः-
दिवृत्तवर्तयः कियन्ते । 'पुरसर्जाभयालाक्षानखावादिजटागदैः ।
समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिधः' इति कामशरो धूपः ॥

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः

क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजस्रजो

यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि
यासु ता भुवो रेजुः । किंभूताः—कुङ्कुमं चैणमदः कस्तूरी च तयोः
पङ्केन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये निक्षेपाद्रवीभूतहिमंवा-
लुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः क्षालिताश्च । तथा—अध्वनि नला-
गमनमार्गे तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालत्यादि-
माला यासु । अतिस्नेह्यसौगन्ध्यार्थं पूर्वं कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः,
अनन्तरं च तत्पङ्कस्पृशमिया कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन
पङ्को गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरण-
योर्मृदुतरत्वान्मणिवद्धभूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति
पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं कर्पूरोदकैः क्षालिताः पश्चाद्दो-
मयस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपङ्केन कृताङ्गोद्वर्तनाः, अनन्तरं च धृत-
शैलेयमाला धृतसुन्दरमणिखचितमणिभूषणाः सत्यः शुशुभिर
इति वा । 'यत्र' इत्यपि पाठः । 'वालुकांशुभिः' इति पाठे—शु-
भ्रकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्छुरिताः कृतरङ्गमालिका इत्यर्थः । अत्र
शाब्दोपि क्रमो गटते । लेपिताः, पयन्ताभिर्घा ॥

नैषधाङ्गपरिमर्दमेदुरा-

मोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यद्भुवः कचन सूनशययार्-

भाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैषधेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशययया पुष्परचि-
तास्तरणेन यस्य सौधभूधरस्य संवन्धिन्त्या भुवो भूमेर्भालस्य लला-
टस्य तिलकमलस्य प्रगल्भता रमणीयताऽभाजि धृता । पुष्पशयया
यद्भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलान्नस्य परि-
मर्देन संस्पर्शेन वटणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिकी-
भूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञं सदैवाम्लानत्वात्सुन्दरो वर्ण-
श्च यस्यास्तथा । तिलकोपि कस्तूर्यादिनिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुव-
र्णश्च भवति । अथच—यद्भूमन्वन्धिनि कचन देशे नलाङ्गसंवन्धे-
नामोदादियुक्तया पुष्पशय्यानुत्पत्त्याऽतिमृद्व्या भैम्या भालतिल-
केन या प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभो-
गवशात्तिलकस्य मृष्टत्वादित्यर्थे इति वा । अभाजि, पक्षे 'भजेश्च
चिणि' इति नलोपः ॥

१ सन्निविष्टमनुवर्णनादुदात्ताङ्कारः' इति जीवानु । २ 'यान्ति
भाजितिक्रमगन्तव्यम्' इति पाठे—'यन्तः भूतः यूनशययया एत्वा
भाजितिक्रमगन्तव्यता वान्तीत्यर्थः' इति मुत्तावबोधा । ३ 'निदर्शनालं-
कारः' इति जीवानुः ।

कापि यन्निकटनिष्कुटस्फुर-
त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दना-

नासिकापुटकुटीकुडुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कचित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे तिष्ठ-
गृहारामे स्फुटन्तो विकसन्तः कोरकप्रकरा मलिकादिकलिक-
मूहास्तेषां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्परामिर्मोमनन्दनाया नासि-
कापुटकुटी नासिकापुटरन्ध्ररूपमल्पगृहं तत्र कुडुम्बिता ऽ-
कलत्रादिसहावस्थायिता सान्द्रं नितरामाद्रियताङ्गीकृता । यत्र
गृहे बहुकुडुम्बो यथा संमर्देन वसति तथा, भैमीनासिकायां
रूपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैमी सकलपुष्पपरिमल-
प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथच—भैमीनासापुटकुट्या ऽ-
म्बितासाहृदयं धृतम् । कुडुम्बिनो हि सजातीया भवन्ति । नै-
नासाश्वाससौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिवनपुष्पसौरभैर्धृतैत्यर्थः ।

ऋद्धसर्वकृतवृक्षवाटिका-

कीरकृत्तसहकारशीकरैः ।

यजुषः स्म कुलमुख्यमाशुगः

प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्धेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपल्लवादिसमृद्धिमान-
सर्वकृतवृक्षा वसन्तादिसकलतुल्यसन्धिधन आन्नादयो वृक्षा यत्र
सा, ऋद्धाः सर्वे कृतवः सर्वे वृक्षाश्च यस्यां वा तस्या वारिष्ठा-
कीरैः शुक्लैश्चपुष्टैः कृत्वा कृत्तानि खण्डितानि यानि सहकार-
मात्रवृक्षाणां पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुभिर्नि-
र्यासविन्दुभिर्वोपदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा यजुषो यत्सौधसेतेनो-
नलस्य भैम्या वा यस्य कस्यापि वा प्राणवात नासाधामहा-
प्राणख्यं वायुं, यजुषो यत्संवन्धी वा वायुरर्थाद्वैमीनलयाव-
तरस्य वाञ्छति साऽपूपुजत् । उपहारैरुपतिष्ठते सेति वा ।
सात्—कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वात्कुलवृक्ष-
कुलवृक्षश्च तदीयैः पूज्यते । आन्नशीकरानानयन्वायुं सेतेन
जनं सुखयति सेत्यर्थः । सहकारशीकरैरित्यनेन वायो. शन्य-
गन्ध्ये, अन्नतीत्यनेन मान्द्यं च सूचितानि । सर्वकृतित्व-
त्यकः' इति प्रकृतिभावः । सहकारेत्यत्र पुष्पे फले वा प्रयत्न-
'पुष्पमूलेषु—' इति लुप् । 'फले लुक्' इति वा लुक् । यजु-
इति कियन्तात्पठो, पक्षे इगुपधाक् ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः

कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्रचितचित्रशालिकः

कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुत्रेति ॥ यः सौधः कुत्रचित्कचित्प्रदेशे कनकेन निर्मितः
मूर्धाधोभागादि यत्सर्वविध कापि विमलं रत्नजातो रत्न-
तथा—कुत्रचिद्रचिताश्चित्रशाला उपरितनोत्तमगृहप्रदिता-
त्रिका वा यत्र । रत्निनेन चित्रेण शालने तरङ्गीरो यः ।

गतिरभिरव्यवस्थिताभिर्विधाभिः प्रकाशान्वकारादिरूपं प्र-
 तारैः कृत्वा पुंन्त्रजालिकोऽनेकवचनकारकारी । जालिकेन जाला-
 त्पटास्त्रार्थं संज्ञार्थं वा कृति 'प्रत्ययस्याकान्-' इतीत्वम् ।
 द्वे—ताच्छीत्यग्निन्तारस्त्रार्थं कृत् । पुंन्त्रजालिक, 'गित्यम्'
 इति टक् । 'विधा विधो प्रकारे च' इत्यमरः ॥

चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमा-

धायनेकविधरूपरूपकम् ।

वीक्ष्य यं बहु ध्रुवज्जिह्वरो जरा-

वातकी विधिरकलिप शिल्पिराद् ॥ १२ ॥

चित्रेति ॥ य सौम्य वांक्ष्याश्चर्यानिगदाद्बहु चारवार शिरः
 पुत्रन्कम्पयच्छित्तिपनामनिचमः कारिनानावस्तुनिर्माणनिपुणाना राट
 राज्ञा श्रेष्ठे विविधेष्वा मिश्रकर्मा वा जरया वृद्धयेन वातकी
 वातरोयकटिप तर्कितो देवादिसिरेरिति शेषः । किंभूतम्—चित्र
 आन्दरये चित्राण्याश्चर्यरूपाणि वा तेषा तेषामनुकार्याणामभिने-
 याना देवपिंसनुपवर्धना मिश्रम प्रिलानं प्रिशिष्टं तन्नाटान्ति
 वाधाधीन्युपादयन्त्येवभूतानि शुशुनीलपीतादिवर्णरत्नाकाष्टमा-
 पाणरूपस्वर्णानिदिषदिति वाटानेकविधरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपानि
 रूपकाणि प्रतिमा यत्र । चित्रमाश्रयं तन्वन्ति प्रिम्मारयन्ति चित्रत-
 न्ति तादृशान्ति पुरंयन् । अचेतनागर्लाकाम्यपि प्रातिमानु चेत्त-
 त्वादिभ्रमोपादिनिर्माणनपुण्याद्भुतभरकम्पितशिरा शिपिपराएपि
 वल्ला मिश्रकर्मा किमप जरया निमित्तोद्भूतवानाधिययप्रचलित
 मीय ह्युपभ्रंशित इत्यर्थः । रमणीयतमोऽयमिति भावः । 'चातकी
 चातरोमी स्यात्' इत्यमरः । चातकी, मन्त्र्यं 'चातानीमारा'त्या
 रुफ' इतीति रुफ ॥

मिच्छिग भृगुहोपित्तर्जने-

यः सुताद्वयस्यादि मनुजः ।

મુનયન્નઞ્ચિવિસિદ્ધેષ્વર્યા-

नर्यमजिनदुशात्मजिनः ॥ १३ ॥

निर्वर्तन्ति ॥ यः साधो निरामयः स एव साधुः ॥ १ ॥
 नोऽयद्वयमानां निर्वर्तानां भर्तृणां साधुः ॥ २ ॥
 साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः ॥ ३ ॥
 साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः ॥ ४ ॥
 साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः ॥ ५ ॥
 साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः ॥ ६ ॥
 साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः ॥ ७ ॥
 साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः ॥ ८ ॥
 साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः ॥ ९ ॥
 साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः साधुः ॥ १० ॥

तामसीध्विति ॥ य. सौधतानसीध्वपि तमीषु तमोत्रदुल्ह-
ण्णपक्षरात्रिषु मित्तिर्गै रवगन्धिमि कुड्यखचितरत्नकिरणे सु-
वर्णाद्रिषु अनिकलितैर्मणिष्वद्वभूमिकिरणेषांऽमन्दा भूयसो च-
न्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र । तमोलेशस्याप्यभावान् । तथा—तपेऽप्युष्ण-
बहुले ग्रीष्मतांवपि जलधारासंचारिमग्नपल्लभादिरचितजलय-
त्रेभ्यः पातुकैर्निगमननीलैरासारैश्चोरासपातैर्दूर नितरां धुता नि-
राकृता तापजनिता तन्दिक्का मूच्छां नि संज्ञता येन सः । सीतत्वा-
त्सुवन्नर इत्यर्थः । तामसी, नववर्षीयन्नकरणे 'ज्योत्स्नादिभ्य उपस-
त्यानम्' इत्यण् । तन्दिक्का, तन्त्रीराव्दास्त्वार्थे कृति 'केऽण'
इति हन्वः ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका-

मारिकाव्युपितनागदन्तिका ।

भूमिजानिपथसावेभूमयोः

प्रत्यव्ययत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

[illegible]

1130 62 1 14

1. *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

100

[illegible]

1000

Percentage of total effort	Yellow perch	Rock bass	White perch	Striped bass	Rockfish
0	0	0	0	0	0
20	80	10	10	10	10
40	60	20	20	20	20
60	40	30	30	30	30
80	20	40	40	40	40
100	10	50	50	50	50

11

पुताददीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुत्यरूपत्वाच्च दीपिका-
कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोत्प्रेक्षा । राजनिकटस्था दीपाः कर्पूराः-
दिवृत्तवर्तयः क्रियन्ते । 'पुरसर्जाभयालाक्षानखाब्जादिजटागदैः ।
समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिधः' इति कामशरो धूपः ॥

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः

क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजस्रजो

यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमामि
यासु ता भुवो रेजुः । किंभूताः—कुङ्कुमं चैणमदः कस्तूरी च तयोः
पङ्केन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये निक्षेपाद्भूतहिमंवा-
लुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः क्षालिताश्च । तथा—अध्वनि नला-
गमनमार्गे तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालत्यादि-
माला यासु । अतिसौगध्यसौगन्ध्यार्थं पूर्वं कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः,
अनन्तरं च तत्पङ्कस्पर्शमिया कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन
पङ्को गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरण-
योर्मृदुतरत्वान्मणिवद्धभूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति
पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्व कर्पूरोदकैः क्षालिताः पश्चाद्भो-
मयस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपङ्केन कृताङ्गोद्वर्तनाः, अनन्तरं च धृत-
शैलेयमाला धृतसुन्दरमणिलक्षितमणिभूषणाः सत्यः शुशुभिर
इति वा । 'यत्र' इत्यपि पाठः । 'वालुकांशुभिः' इति पाठे—शु-
भ्रकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्चरिताः कृतरत्नमालिका इत्यर्थः । अत्र
शाब्दोपि क्रमो गतते । लेपिताः, यन्तान्निष्ठा ॥

नैपधाङ्गपरिमर्दभेदुरा-

मोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यद्भुवः कचन सूनशय्यया-

भाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैपधेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशय्यया पुष्परचि-
तानरणेन यस्य सौधभूधरस्य संवन्धिन्या भुवो भूमेर्भालस्य लला-
टस्य तिलकमस्य प्रगल्भता रमणीयताऽभाजि धृता । पुष्पशय्या
यद्भुमेर्ललाटनिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलान्नस्य परि-
मर्देन संस्पर्शेन वर्णस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिकी-
भूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञं सदैवाग्लानत्वासुन्दरो व-
र्णश्च यस्यानया । तिलकोपि कस्तूर्यादिनिर्मितत्वासुगन्धिः सुव-
र्णश्च भवति । अथच—यद्भुमेर्न्ययि कचन देशे नलान्नसंवन्धे-
नानोदादियुक्तया पुष्पशय्यानुत्ययाऽतिमृद्या भैम्या भालतिल-
केन वा प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभो-
गवशाच्चिलकस्य मृदुत्वादित्यर्थ इति वा । अभाजि, पक्षे 'भजनेश्च
चिनि' इति नैलोपः ॥

कापि यन्निकटनिष्कुटस्फुर-
त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दना-

नासिकापुटकुटीकुडुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कचित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे नि-
गृह्यारामे स्फुटन्तो विकसन्तः कोरकप्रकरा मल्लिकादिकलिन-
मूहाखेपां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्परामिर्भीमनन्दनाया न-
कापुटकुटी नासिकापुटरन्ध्ररूपमल्पगृहं तत्र कुडुम्बिता तु
कलत्रादिसहावस्थाधिता सान्द्रं नितरामाद्रियताङ्गीकृता । अत्र
गृहे बहुकुडुम्बो यथा संमर्देन वसति तथा, भैमीनासिकाया
रूपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैमी सकलपुष्पपरिमल-
प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथच—भैमीनासापुटकुट्या कु-
म्बितासादृश्यं धृतम् । कुडुम्बिनो हि सजातीया भवन्ति । भै-
मीनासाश्चसौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिचनपुष्पसौरभैर्धृतैत्यर्थः ॥

ऋद्वसर्वक्रतुवृक्षवाटिका-

कीरकृत्तसहकारशीकरैः ।

यजुषः स्म कुलमुख्यमाशुगः

प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्वेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपल्लवादिसमुद्भिन्ना
सर्वैरुतवृक्षा वसन्तादिसकलवृक्षसन्निधेन आम्नादयो वृक्षा य-
सा, ऋद्धाः सर्वे ऋतवः सर्वे वृक्षाश्च यस्यां वा तस्यां वाटिकायां
कीरैः शुक्रैश्चजुपुटैः कृत्वा कृत्तानि खण्डितानि यानि सहकारा-
न्मात्रवृक्षाणां पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुभि-
र्यासविन्दुभिर्वोपदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा यजुषो यत्सौधसंज्ञेन
नलस्य भैम्या वा यस्य कस्यापि वा प्राणवात नामाशुगस्य
प्राणारुख्यं वायुं, यजुषो यत्संवन्धी वा वायुरर्थान्भैमीनलशो-
तरस्य वाञ्छति स्माऽप्युज्ज्वल । उपहारैरुपतिष्ठते सेति वा ।
स्मात्—कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वात्कुलवृक्ष-
कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आम्नशीकरानानयन्वायुयुग्मके-
जनं सुखयति सेत्यर्थः । सहकारशीकरैरित्यनेन वायो, तस्यै-
गन्धे, अजतीत्यनेन मान्द्यं च सूचितानि । सर्वैरुतवृक्ष-
लकः' इति प्रकृतिभावः । सहकारैरित्यत्र पुष्पे फले वा प्रत्यक्ष-
'पुष्पमूलेषु' इति लुप् । 'फले लुक्' इति वा लुह । यजु-
इति क्विप्तात्पठ्य, पक्षे इत्युपधात्कः ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः

कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्रचितचित्रशालिकः

कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुत्रेति ॥ य. सौधः कुत्रचित्कचित्प्रदेशे क्वचन निम्न-
मूर्धाभोभागादि यत्सौधविधः कापि निम्नं रत्नजं रत्न-
तथा—कुत्रचिद्रचितचित्रशाला उपरितनोत्तमगृह-
विद्या वा यत्र । रत्नेन चित्रेण शालेन तरुशो या । इति

१ 'नपुंसकान्तुनामादुशाचाश्चरः' इति जीवानु- । २ 'यानि
नाऽपि क्वचन भवन्ति' इति पाठे—'यन्म भूमेवः सूनशय्यया
भाजिभजिता' इति मुनावबोधा । ३ 'निर्देशनाल-
कारः' इति जीवानुः ।

एतादृशीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुत्यरूपत्वाच्च दीपिका-
कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोत्प्रेक्षा । राजनिकटस्था दीपाः कर्पूराः-
दिवृत्तवर्तयः क्रियन्ते । 'पुरसर्जाभयालाक्षानखाजादिजटागदैः ।
समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिधः' इति कामशरो धूपः ॥

कुङ्कुमैममदपङ्कलेपिताः

क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजस्रजो

यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि
यासु ता भुवो रेजुः । किंभूताः—कुङ्कुमं चैममदः कस्तूरी च तयोः
पङ्केन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये निक्षेपाद्ग्रीभूतहिमंवा-
लुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः क्षालिताश्च । तथा—अध्वनि नला-
गमनमार्गे तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालत्यादि-
माला यासु । अतिज्ञैर्गन्धसौगन्धार्थं पूर्वं कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः,
अनन्तरं च तत्पङ्कस्पर्शमिया कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन
पङ्को गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरण-
योर्मृदुतरत्वान्मणिवद्धभूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति
पाठक्रमादर्थक्रमो वलीयानिति पूर्वं कर्पूरोदकैः क्षालिताः पश्चाद्गो-
मयस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपङ्केन कृताङ्गोद्वर्तनाः, अनन्तरं च धृत-
शैलेयमाला धृतसुन्दरमणिखचितमणिभूषणाः सत्यः शुशुभिर
इति वा । 'यत्र' इत्यपि पाठः । 'वालुकांशुभिः' इति पाठे—शु-
भ्रकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्चुरिताः कृतरङ्गमालिका इत्यर्थः । अत्र
शान्दोपि क्रमो घटते । लेपिताः, पयन्ताङ्गिण्यौ ॥

नैपधाङ्गपरिमर्दमेदुरा-

मोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यज्जुवः कचन सूनशय्यया-

भाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैपधेति ॥ कचन नलतिद्रास्थानदेशे सूनशय्यया पुष्परचि-
तास्तरणेन यस्य सौधभूधरस्य संवन्धिच्या भुवो भूमेर्भालस्य लला-
टस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयताऽभाजि धृता । पुष्पशय्या
यद्भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलाङ्गस्य परि-
मर्देन संस्पृशेन वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिकी-
भूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञं सदैवाग्लानत्वात्सुन्दरो वर्-
णश्च यस्यास्तया । तिलकोपि कस्तूर्यादिनिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुव-
र्णश्च भवति । अथच—यद्भूमेर्संवन्धिनि कचन देशे नलाङ्गसंवन्धे-
नामोदादियुक्तया पुष्पशय्यातुल्ययाऽतिमृद्व्या भैम्या भालतिल-
केन या प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभो-
गवशात्तिलकस्य मृदुत्वादित्यर्थ इति वा । अभाजि, पक्षे 'भजैश्च
चिणि' इति नलोपः ॥

१ 'सन्निदिमद्रनुवर्णनादुदात्ताकारः' इति जीवातुः । २ 'यान्ति
भालतिलकप्रगल्भताम्' इति पाठे—'यस्य भूमयः सूनशय्यया कृत्वा
भालतिलकप्रगल्भता यान्तीत्यर्थः' इति सुखावबोधा । ३ 'निदर्शनालं-
कारः' इति जीवातुः ।

कापि यन्निकटनिष्कुटस्फुर-
त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दना-

नासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कचित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कु-
टहाराभे स्फुटन्तो विक्रमन्तः कोरकप्रकरा मल्लिकादिकलेश-
मूहान्नेपां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्पराभिर्भीमनन्दनात्
कापुटकुटी नासिकापुटरन्ध्ररूपमल्पगृहं तत्र कुटुम्बिता पु-
कलत्रादिसहायस्थायिता मान्द्रं नितरामाद्रियताङ्गीकृता । अत्र
गृहे बहुकुटुम्बो यथा संमर्देन वसति तथा, भैमीनासिकायाः
रूपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैमी सकलपुष्पपरिमल-
प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथच—भैमीनासापुटकुटु-
म्बितासादृश्यं धृतम् । कुटुम्बिनो हि सजातीया भवन्ति । तेषां
नासाश्वाससौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिवनपुष्पसौरभेर्धनेत्यर्थः ॥

ऋद्वसर्वऋतुवृक्षवाटिका-

कीरकृत्तसहकारशीकरैः ।

यज्जुपः स्म कुलमुख्यमाशुगः

प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्वेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपल्लवादिसमुद्दिन-
सर्वऋतुवृक्षा वसन्तादिसकलर्तुसंवन्धिन आन्नादयो वृक्षा यत्न-
सा, ऋद्धाः सर्वे ऋतवः सर्वे वृक्षाश्च यस्यां वा तस्यां वारिष्ठा-
कीरैः शुक्रैश्चज्जुपुटैः कृत्वा कृत्तानि खण्डितानि यानि सहकार-
मात्रवृक्षाणां पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुति-
यांसविन्दुभिर्वोपदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा यज्जुपो यत्सौधसेवे-
नलस्य भैम्या वा यस्य कस्यापि वा प्राणवात नासाश्वास-
प्राणाख्यं वायुं, यज्जुपो यत्संवन्धी वा वायुरर्थान्नैमीनलवा-
तरस्य वाञ्छति स्माऽपुपुजत् । उपहारैरुपतिष्ठते स्मेति वा ।
स्मात्—कुलमुख्य पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वात्कुलवृक्ष-
कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आन्नाशीकरानानयन्यायुष्मन्तेषां
जनं सुखयति स्मेत्यर्थः । सहकारशीकरैरित्यनेन वापो शतकै-
गन्धे, अजतीत्यनेन मान्द्रं च सूचितानि । सर्वैरहित्यत्र 'अ-
त्यकः' इति प्रकृतिभावः । सहकारेत्यत्र पुष्पे फले वा प्रयत्न-
'पुष्पमूलेषु' इति लुप् । 'फले लुक्' इति वा लुक् । यज्जु-
इति क्विप्तात्पठ्य, पक्षे इगुपधात्कः ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः

कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्रचितचित्रशालिकः

कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुवेति ॥ यः सौधः कुत्रचित्कचित्प्रदेशे कनकेन निर्मितमन-
मूर्धाधोभागादि यस्यैवंविधः कापि विमले रत्नैर्जातो रत्न-
तथा—कुत्रचिद्रचितचित्रशाला उपरितनोत्तमगृहमिता-
त्रिका वा यत्र । रचितेन चित्रेण शालते तच्छीलो यः ।

चास्थिरामिरव्यवस्थिताभिर्विधाभिः प्रकाशान्धकारादिरूपैः प्रकारैः कृत्वा ऐन्द्रजालिकोऽनेकचमत्कारकारी । शालिकेति शाला-
शब्दात्स्वार्थे संज्ञार्थे वा कनि 'प्रत्ययस्यात्कात्-' इतीत्वम् । पक्षे—ताच्छील्यगिन्यन्तरस्वार्थे कन् । ऐन्द्रजालिकः, 'शिल्पम्' इति ठक् । 'विधा विधौ प्रकारे च' इत्यमरः ॥

चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमा-

धार्यनेकविधरूपरूपकम् ।

वीक्ष्य यं बहु ध्रुवज्जिरो जरा-

वातकी विधिरकल्पि शिल्पिराद् ॥ १२ ॥

चित्रेति ॥ यं सौध वीक्ष्याश्चर्यातिशयाद्बहु वारवारं शिर-
ध्रुवन्कम्पयन्छिल्पिनामतिचमत्कारिनानावस्तुनिर्माणनिपुणानां राद-
राजा ध्रेष्ठो विधिर्वह्ना विश्वकर्मा वा जरया वृद्धत्वेन वातकी
वातरोग्यकल्पि तर्कितो देवादिभिरिति शेषः । किंभूतम्—चित्र
आलेख्ये चित्राण्याश्चर्यरूपाणि वा तेषां तेषामनुकार्याणामभिने-
यानां देवर्षिर्मानुष्यादीनां विभ्रमं विलासं विशिष्टां तत्तद्भ्रान्ति-
वाधायिन्युत्पादयन्त्येवंभूतानि शुक्लोनीलपीतादिवर्णवशात्काष्ठपा-
षाणरूप्यस्वर्णादिघटितत्वाद्नेकविधरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपाणि
रूपकाणि प्रतिमा यत्र । चित्रमाश्चर्यं तन्वन्ति विस्तारयन्ति चित्रत-
न्ति तादृशानीति पूर्ववद् । अचेतनास्वलीकास्त्वपि प्रतिमानु चेतन-
त्वादिभ्रमोत्पादिनिर्माणनैपुण्याद्भुतभरकम्पितशिराः शिल्पिरादपि
ब्रह्मा विश्वकर्मा किमयं जरया निमित्तोद्भूतवाताधिक्यप्रचलित-
ग्रीव इत्युत्प्रेक्षित इत्यर्थः । रमणीयतमोऽयमिति भावः । 'वातकी
वातरोगी स्याद्' इत्यमरः । वातकी, मत्वर्थे 'वातातीसाराभ्यां
कुक्' इतीति कुक् ॥

भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनै-

र्यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।

सूत्रयञ्जविशिष्टचेष्टया-

श्चर्यसज्जिवहुशालभञ्जिकः ॥ १३ ॥

भित्तीति ॥ यः सौधो भित्तिगर्भे ये गृहा भित्तिभिराच्छादि-
तान्यदृश्यमानविवराणि गर्भान्गराणि तेषु तैर्वा गोपितैरदृश्यत्वेन
स्थापितैर्जनैः कृत्वा कृतमद्भुतकथादिकौतुक्माश्चर्यजनकरमणीय-
गोष्ठीगीतनृत्तवादिब्राह्मसंयन्धिकौतुहलं येन स । गर्भगृहस्या-
नामदृश्यमानत्वाद्भित्तय एव गोप्यादि कुर्वन्ति चित्रमेतद्व्रित्ति-
यहिवर्तमानानां जनानां कौतुहलं यः करोतीत्यर्थः । तथा—सू-
त्राणां तत्तत्प्रतिनादिसंचारिततन्तूनां यत्राश्रयमनादनुपलक्षित-
स्थानरचनाविशेषात्सूत्ररूपाद्वा यद्वाजातया विशिष्टयाऽद्भुतया
चेष्टयाऽन्योन्यचुम्बननाल्लिङ्गनतारुन्तवालब्धजनादिचारनक्रियया
कृत्वाश्चर्यसज्जिनोऽस्तितचमत्कारकारिण्यो बहुरः शालभञ्जिकः सु-
वर्णजदन्तादिनिर्मिता पुत्रिका यत्र सः । गोपितैः, प्यन्तादिष्टा ॥

तामसीष्वपि तमीषु भित्तिगै-

रतरश्मिभिरमन्द्रचन्द्रिकः ।

यत्तेपपि जलयत्रपातुक्ता-

सारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥

तामसीष्विति ॥ यः सौधस्तामसीष्वपि तमीषु तमोबहुलकृ-
ष्णपक्षरात्रिषु भित्तिगै रतरश्मिभिः कुड्यखचितरत्नकिरणैः सु-
वर्णादिषु प्रतिफलितैर्मणिवद्भूमिकिरणैर्वासमन्दा भूयसी च-
न्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र । तमोलेखस्याप्यभावात् । तथा—तपेऽप्युष्ण-
बहुले ग्रीष्मर्तावपि जलधारासंचारिमण्डपस्तम्भादिरचितजलय-
ध्रेभ्यः पातुकैर्निर्गमनशीलेरासारैर्धारासपातैर्दूर नितरा धुता नि-
राकृता तापजलिता तन्द्रिका मूर्च्छा निःसंज्ञता येन सः । शीतत्वा-
त्सुखकर इत्यर्थः । तामसी, मत्वर्थीयप्रकरणे 'ज्योत्स्नादिभ्य उपसं-
ख्यानम्' इत्यण् । तन्द्रिका, तन्द्नीशब्दात्स्वार्थे कनि 'केऽणः'
इति ह्रस्वः ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका-

सारिकाध्युपितनागदन्तिका ।

भीमजानिपधसार्वभौमयोः

प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधेऽध्युपितोऽधिष्ठितो नागदन्तः शयनस्थाने
गृहावयवभूतगजदन्तनिर्मितः पञ्जरो यथा सा । तथा—पुष्पशरस्य
कामस्य वाल्यायनादिप्रणीतो शास्त्रं तस्य कारिकाऽभ्यासबाहुल्या-
त्कामशास्त्रनिर्माणसमर्थशब्द करोति एवंभूता सारिका पक्षिणी भी-
मजानिपधसार्वभौमयोर्भीमनीलयो रते विषये चुम्बनाल्लिङ्गनादीनां
कृताकृते विहिताविहिते कर्मभूते प्रत्यवैक्षतानुकरिणानुसंदधे । आ-
ल्लिङ्गनादीनां बहवो भेदाः कामशास्त्रे निरूपिताः । तत्र किञ्चिदालि-
ङ्गनं कृतम्, किञ्चित् कृतमित्याद्यप्यदित्यर्थः । अनुवदति स च ।
अनुचकार चेत्यर्थः । शास्त्रे श्लोकरूपा कारिका भवन्ति । यज्ञादौ
ब्रह्मापि कृताकृतावेक्षको भवति । नागदन्तिका, 'शेषादिभाषा'
इति कपि 'प्रत्ययस्यात्-' इतीत्वम् ॥

यत्र मत्तकलविङ्कशीलित-

श्लीलकेलिपुनरुक्तवत्तयोः ।

कापि दृष्टिभिरवापि वापिको-

त्तंसहंसमिधुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे मत्तः कलविङ्कैर्गृहचटिकैः शीलिताना
मुडुं कियमाणानां चुम्बनादिराहित्याजनसमक्षं करणाच्छी-
लानां ग्राम्याणां केलीनां सुरतक्रीडानां पुनरुक्तं वर्तते यत्र, तत्रां
कृत्वा पुनरुक्तियुक्तं, यथा तथा कापि कस्मिंश्चित्पदो वापिक्रिया
उत्तंसंभूतानि भूषणोभूतानि तत्र वर्तमानानि हंसमिधुनानि
तेषां स्मरोत्सवः सुरतक्रीडा तयोर्भेदीनलयोर्दृष्टिभिरवापारं
अवाप्यलम्बि । अदसौत्यर्थः । आदौ कलविङ्कैर्दृष्टिदृष्टा, अनन्तरं
च हंसकेलिरिति पुनः पुनः सुरतदर्शनात्युनरुक्तिः । 'रतान्ते श्रुती-
भूतयात्राणां कामिनां त्रियेतादिर्नभोगदर्शनं पुनः कामोदीपकं
भवति' इति कामशास्त्रादिप्रत्ययभोगं पश्यतः स्मेति भावः ॥

यत्र वैणरववैणवन्तरै-

हुकृतरूपवर्णापिकालिनाम् ।

एतादृशीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुत्यरूपत्वाच्च दीपिका-
कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोपेक्षा । राजनिकटस्था दीपाः कर्पूराः-
दिवृत्तवर्तयः कियन्ते । 'पुरसर्जाभयालाक्षानखाजादिजटागदैः ।
समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिधः' इति कामशरो धूपः ॥

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः

क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजस्रजो

यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि
यासु ता भुवो रेजुः । किंभूताः—कुङ्कुमं चैणमदः कस्तूरी च तयो-
पङ्केन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये तिक्षेपाद्रवीभूतहिमंवा-
लुकाम्बुभिः कर्पूरावासितोदकैः क्षालिताश्च । तथा—अध्वनि नला-
गमनमार्गे तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालत्यादि-
माला यासु । अतिज्ञेयसौगन्ध्यार्थं पूर्वं कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः,
अनन्तरं च तत्पङ्कस्पर्शमिया कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन
पङ्को गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरण-
योर्मृदुतरत्वान्मणिवद्धभूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रक्षेप इति
पाठकमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्व कर्पूरोदकैः क्षालिताः पश्चाद्भो-
मयस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपङ्केन कृताङ्गोद्वर्तनाः, अनन्तरं च धृत-
शैलेयमाला धृतसुन्दरमणिखचितमणिभूषणाः सत्यः शुशुभिर
इति वा । 'यत्र' इत्यपि पाठः । 'वालुकांशुभिः' इति पाठे—शु-
भ्रकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्चुरिताः कृतरङ्गमालिका इत्यर्थः । अत्र
शाब्दोपि क्रमो घटते । लेपिताः, पयन्तात्रिष्टां ॥

नैपधाङ्गपरिमर्दमेदुरा-

मोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यद्भुवः कचन सूनशय्यया-

भाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैपथेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशय्यया पुष्परचि-
तात्तरणेन यस्य सौधभूधरस्य संवन्धिन्त्या भुवो भूमेर्भालस्य लला-
टस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयताऽभाजि धृता । पुष्पशय्या
यद्भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलाङ्गस्य परि-
मर्देन संस्पर्शेन वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिकी-
भूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञं सदैवाम्लानत्वासुन्दरो व-
र्णश्च यस्यालया । तिलकोपि कस्तूर्यादिनिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुव-
र्णश्च भवति । अथच—यद्भूमेर्संवन्धिनि कचन देशे नलाङ्गसंवन्धे-
नामोदादियुक्तया पुष्पशय्यातुल्ययाऽतिमृद्व्या भैम्या भालतिल-
केन या प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभो-
गवशात्तिलकस्य मृदुत्वादित्यर्थ इति वा । अभाजि, पक्षे 'भजैश्च
चिपि' इति नलोपः ॥

१ 'मृदुदिमद्रनुवर्णनादुदात्तलंकारः' इति जीवानुः । २ 'यान्ति
भाजतिद्रुप्रगल्भतान्' इति पाठे—'यस्य भूमयः सूनशय्यया कृत्वा
भाजतिद्रुप्रगल्भता यान्तीत्यर्थः' इति सुखावबोधः । ३ 'निदर्शनाल-
कारः' इति जीवानुः ।

कापि यन्निकटनिष्कुटस्फुर-
त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दना-

नासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कचित्पदेशे यस्य सौधस्य निकटे जने-
गृहारामे स्फुटन्तो विकसन्तः कोरकप्रकरा मल्लिकादिकलिन-
मूहास्तेषां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्पराभिर्भीमनन्दनाया नानै-
कापुटकुटी नासिकापुटरन्ध्ररूपमल्पगृहं तत्र कुटुम्बिता इ-
कलत्रादिसहायस्थायिता सान्द्रं नितरामाद्रियताङ्गीकृता । अत्र
गृहे बहुकुटुम्बो यथा संमर्देन वसति तथा, भैमीनासिकाया
रूपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैमी सकलपुष्पपरिमल-
प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथच—भैमीनासापुटद्वारा भू-
म्बितासादृश्यं धृतम् । कुटुम्बिनो हि सजातीयो भवन्ति । नै-
मासाश्वाससौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिवनपुष्पसौरभैर्धृतैत्यर्थः ।

ऋद्वसर्वऋतुवृक्षवाटिका-

कीरकृत्तसहकारशीकरैः ।

यज्जुपः स्म कुलमुख्यमाशुगः

प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्वेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपल्लवादिसमुद्भूत-
सर्वऋतुवृक्षा वसन्तादिसकलर्तुसंवन्धिन आन्नादयो वृक्षा वल्-
सा, ऋद्धाः सर्वे ऋतवः सर्वे वृक्षाश्च यस्यां वा तस्या वातिक-
कीरैः शुक्रैश्चज्जुपटैः कृत्वा कृत्तानि खण्डितानि यानि सहकार-
मात्रवृक्षाणां पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुनिर्-
यासविन्दुभिर्वोपदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा यज्जुपो यत्सौधसंज्ञित-
नलस्य भैम्या वा यस्य कस्यापि वा प्राणवात नासाश्वास-
प्राणारव्यं वायुं, यज्जुपो यत्संवन्धी वा वायुरर्थान्नैमीनलयाव-
तरस्य वाञ्छति स्माऽप्युजत् । उपहारैरुपतिष्ठते सेति या ।
स्मात्—कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वालुल्लङ्घ-
कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आन्नशीकरानानपन्वायुर्यकै-
जनं सुखयति सेत्यर्थः । सहकारशीकरैरित्यनेन वायो. शय-
गन्धे, अञ्जनीत्यनेन मान्द्यं च सूचितानि । सर्वऋतिल-
त्यकः' इति प्रकृतिभावः । सहकारैर्यत्र पुष्पे फले वा प्रत्यक्ष-
'पुष्पमूलेषु' इति लुप् । 'फले लुक्' इति वा लुङ् । वज्जु-
इति किवन्तात्पक्षी, पक्षे इगुपधात्कः ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः

कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्रचितचित्रशालिकः

कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुवेति ॥ यः सौधः कुत्रचित्कचित्पदेशे कचनेन निर्मित-
मूर्धाधोभागादि यत्सैवविध कापि विमले रत्नैर्जातो रति-
तथा—कुत्रचिद्रचितचित्रशाला उपरितनोत्तमगृहविशेषः ।
त्रिका वा यत्र । रचितेन चित्रेण शालते तच्छीलो या । इति

एतादृगदीपिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्तेस्तुल्यरूपत्वाच्च दीपिका-
कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोद्वेक्षा । राजनिकटस्था दीपाः कर्पूराः-
दिवृत्तवर्तयः कियन्ते । 'पुरसर्जाभयालाक्षानप्राद्यादिजटागदैः ।
समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिधः' इति कामशरो धूपः ॥

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः

क्षालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।

रेजुरध्वततशैलजस्रजो

यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

कुङ्कुमैणेति ॥ यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि
यासु ता भुवो रेजुः । किंभूताः—कुङ्कुमं चैणमदः कस्तूरी च तयोः
पङ्केन कर्दमेन लेपिताः । तथा—जलमध्ये निक्षेपाद्वीभूतहिमवा-
लुकांम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः क्षालिताश्च । तथा—अध्वनि नला-
गमनमार्गे तता विस्तारिताः शैलजा हिमवत्समुद्भूतमालत्यादि-
माला यासु । अतिस्नेह्यसौगन्ध्यार्थं पूर्वं कुङ्कुमकस्तूरीलेपः कृतः,
अनन्तरं च तत्पङ्कस्पर्शमिया कर्पूरजलैः क्षालनं कृतम्, तेन
पङ्को गतोऽधिकं च सौगन्ध्यं जातम्, अनन्तरं च भैमीनलचरण-
योर्द्वन्द्वतरत्वान्मणिबद्धभूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदुतरशैलजप्रसेप इति
पाठकमादर्थक्रमो बलीयानिति पूर्वं कर्पूरोदकैः क्षालिताः पश्चाद्दो-
मयस्थानीयकुङ्कुमकस्तूरीपङ्केन कृताङ्गोद्वर्तनाः, अनन्तरं च धृत-
शैलेयमाला धृतसुन्दरमणिसचित्तमणिभूषणाः सत्यः शुशुभिर
इति वा । 'यत्र' इत्यपि पाठः । 'वालुकांशुभिः' इति पाठे—शु-
भ्रकर्पूरचूर्णैः क्षालिताश्चुरिताः कृतरङ्गमालिका इत्यर्थः । अत्र
शाब्दोपि क्रमो घटते । लेपिताः, पयन्ताञ्जिष्ठा ॥

नैपधाङ्गपरिमर्दमेदुरा-

मोदमार्दवमनोज्ञवर्णया ।

यज्जुवः कचन सूनशययया-

भाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

नैपथेति ॥ कचन नलनिद्रास्थानदेशे सूनशययया पुष्परवि-
तास्तरणेन यस्य सौधभूधरस्य संवन्धिन्त्या भुवो भूमेर्भालस्य लला-
टस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयताऽभाजि धृता । पुष्पशयया
यद्भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या—नलाङ्गस्य परि-
मर्देन संस्पर्शेन वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो नितरामधिकी-
भूत आमोदः सौरभं मार्दवं मनोज्ञं सदैवाग्लानत्वात्सुन्दरो वर्-
णश्च यस्यास्तया । तिलकोपि कस्तूर्यादिनिर्मितत्वात्सुगन्धिः सुव-
र्णश्च भवति । अथच—यद्भूमेर्संवन्धिनि कचन देशे नलाङ्गसंवन्धे-
नामोदादियुक्तया पुष्पशययातुल्ययाऽतिमृद्व्या भैम्या भालतिल-
केन या प्रगल्भता प्रकाशमानता सा अभाजि भजिता । संभो-
गवशात्तिलकस्य मृष्टत्वादित्यर्थ इति वा । अभाजि, पक्षे 'भजैश्च
चिणि' इति नलोपः ॥

१ 'समृद्धिमद्रत्तुवर्णनादुदात्तालकारः' इति जीवातुः । २ 'यान्ति
भालतिलकप्रगल्भताम्' इति पाठे—'यस्य भूमयः सूनशययया कृत्वा
भालतिद्रकप्रगल्भता यान्तीत्यर्थः' इति सुखावबोधः । ३ 'निदर्शनाकं-
कारः' इति जीवातुः ।

कापि यन्निकटनिष्कुटस्फुर-
त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।

सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दना-

नासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ९ ॥

कापीति ॥ कापि कचित्प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्-
गृहारामे स्फुटन्तो विक्रमन्तः कोरकप्रकरा मल्लिकादिकलिक-
मूहास्तेषां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्पराभिर्भीमनन्दनाया नासिका-
पुटकुटी नासिकापुटरन्ध्ररूपमल्पगृहं तत्र कुटुम्बिता पु-
कलत्रादिसहायस्थायिता सान्द्रं नितरामाद्रियताङ्गीकृता । अत्र
गृहे बहुकुटुम्बो यथा संमर्देन वसति तथा, भैमीनासिकाया
रुपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैमी सकलपुष्पपरिमल-
प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथच—भैमीनामापुटकुटी कु-
म्बितासादृश्यं धृतम् । कुटुम्बिनो हि सजातीया भवन्ति । नासा-
नासाश्वाससौरभतुल्यता यन्निकटवर्तिवनपुष्पसौरभैर्धृतैत्यर्थः ॥

ऋद्धसर्वकृतवृक्षवाटिका-

कीरकृत्तसहकारशीकरैः ।

यज्जुपः स्म कुलमुख्यमाशुगः

प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

ऋद्धेति ॥ आशुगो वायुः ऋद्धाः फलपलवादिस्तृद्धिना
सर्वकृतवृक्षा वसन्तादिसकलतृप्तसंवन्धिना आन्नादयो वृक्षा वृ-
क्षा, ऋद्धाः सर्वे ऋतवः सर्वे वृक्षाश्च यस्यां वा तस्यां वारिष्ठा
कीरैः शुक्लैश्चतुष्टैः कृत्वा कृत्तानि खण्डितानि यानि सहकारा-
न्मात्रवृक्षाणां पुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मकरन्दविन्दुभि-
र्यासविन्दुभिर्वोपदाभिस्तद्रूपैरुपहारैः कृत्वा यज्जुपो यत्सौधस्य
नलस्य भैम्या वा यस्य कस्यापि वा प्राणवातं नासाधामहं
प्राणाख्य वायुं, यज्जुपो यत्संवन्धी वा वायुरर्थान्भैमीनलपोष-
तरस्य वाञ्छति स्माऽप्युज्जत् । उपहारैरुपतिष्ठते सेति वा ।
स्मात्—कुलमुख्यं पञ्चवायुमध्ये प्राणस्यादिभूतत्वालुलवृद्धम् ।
कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आन्नाशीकरानानयन्वायुयत्सं-
जनं सुखयति सेत्यर्थः । सहकारशीकरैरित्यनेन वायो, शैल-
गन्धे, अञ्जतीत्यनेन मान्द्यं च सूचितानि । सर्वरुचित्वं
त्यक्' इति प्रकृतिभावः । सहकारित्वत्र पुष्पे फले वा प्रत्यक्ष
'पुष्पमूलेषु' इति लुप् । 'फले लुक्' इति वा लुक् । यज्जु-
इति क्विप्तात्पठ्य, पक्षे इगुपधात्कः ॥

कुत्रचित्कनकनिर्मिताखिलः

कापि यो विमलरत्नजः किल ।

कुत्रचिद्रचितचित्रशालिकः

कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥

कुत्रेति ॥ यः सौधः कुत्रचित्कचित्प्रदेशे कनकेन निर्मितनि-
मूर्धाधोभागादि यस्यैवंविधः कापि विमले रत्नजातो रत्न-
तथा—कुत्रचिद्रचितचित्रशाला उपरितनोत्तमगृहविशेषः ।
त्रिका वा यत्र । रचितेन चित्रेण शालते तच्छीलो वा । इति

डिण्डिमायितम्, उपमानात्कर्तुं, क्यङ्कन्ताविष्टा । परदारान्गच्छति, पारदारिकः, 'गच्छतौ परदारदिभ्यष्टवक्तव्यः' इति उक् । उदयङ्क, 'एकं वन्धे' इत्यस्मात्कर्मणि विष्णु ॥

उच्चलत्कलरवालि कैतवा-

द्वैजयन्तविजयाजिता जगत् ।

यस्य कीर्तिरवदायति स सा

कार्तिकीति धिनिशीधिनीस्वसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति ॥ उच्चलसौन्दर्यादिना द्वैजयन्ताख्यस्येन्द्रप्रासादस्य विजयेन याजिता लब्धा सा कार्तिकी कृत्तिकानक्षत्रयुक्ता तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः स्वसा तद्द्वयुच्चला यस्य प्रासादस्य कीर्तिः, कान्तिरुच्चलतामुड्गीयमानानां कलरवाणां पारावतानामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कैतवाभ्याजजगदवदायति स शोधयति स । उच्चलं चकारेत्यर्थः । एते कलरवा न भवन्ति, किन्तु शरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या कीर्तिरेवैतत्स्वैत्यर्थः । 'पारावतः कलरवः' 'त्याभ्यासादो द्वैजयन्ताः' इत्यनरः । दायति, 'द्वैप शोधने' इति भ्वादिप्रवर्तः सकर्मकः, 'लह स्वे' इति लह । कार्तिकी, 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणि ङीप्, अत्र कृत्तिकायुक्तो दिवसः कार्तिक इति भाषितपुंस्त्वसंभवेऽपि 'निययो द्वयोः' इत्यभिधानात्पुलिङ्गेन तिथिदावेन समाप्ते स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकरणस्योत्तरपदस्याभावाद् 'पुंवत्कर्मधारयः' इति सूत्रेण न पुंवत् । ततश्च कार्तिकी चासौ तिथिधेनेन समाप्तः ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीसरो-

द्वृचभावमिति वृचमाश्रिताः ।

रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभि-

नाटिका भरतभारतीसुधा ॥ २३ ॥

गौरेति ॥ गौरभानोश्चन्द्रस्य गुरुगेहिन्यां वृहस्पतिभार्यायां तारायां विषये सरवन्ति य उद्वृचभावो गुरतल्पगामित्वादाचारत्यागित्वं, चन्द्रतारयोर्विषये सरसोद्वृचभावः कामवन्तिसामर्थ्यातिशयस्तद्वृक्षं वा, इतिवृत्तं पुरावृचमाश्रिताः प्रतिपादयन्त्यः, तथा—भरतेन मुनिना प्रणीता भारती भरतारयो नाट्यवेदस्तस्मिन्सुधा अमृतरूपाः । भरतोक्तनाट्यरीत्याऽभिनीयमानाः नलः, सुधाप्राया इति यावत् । एवंभूता नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्गवन्द्यविशेषा यस्य सौधस्याजिरेऽङ्गोऽभिनीतिभिः सात्त्विकादि-वाचिकाहार्यनेदुर्भिक्षैश्चतुर्विधैर्नटानिनीयमानैरन्नित्यर्थः, कृत्वा रेजिरे । तयोः स्रोतोद्वृचभावस्य निमित्तः सन्त्यस्परिच्छिन्तिः सैव वृत्तं व्यापारोऽन्तं वा प्रमेयं यत्रैवंविधनाटकादिप्रदन्नाश्रिता इति वा ॥

शंभुदास्वनसंभुनिक्रिया-

माधवव्रजवधूविलासयोः ।

गुम्फितैरुग्रनसा तुभापितै-

र्यस्य हाटकविटङ्कनञ्जितम् ॥ २४ ॥

शंभ्विति ॥ यस्य सौधस्य हाटकविटङ्कं सुवर्णघटितरूपोत्पा-लिका शमोदीरूपने मन्दरकन्दरायां देवदारुवने गौर्या सह दिव्यसहस्रवर्षपर्यन्तं या सुरतक्रीडा, माधवस्य श्रीकृष्णस्य व्रजवधूभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रासक्रीडादिः, तयोर्विपन उशनसा शुक्राचार्येण गुम्फितैः श्लोकरूपेण ग्रथितैः सुभाषितैरतिचमत्कारकारिण्यनार्थशब्दविशेषैः करणैः कर्तृभिर्वाऽङ्कितं चिह्नितम् । हरकृष्णकामविलासवर्णककाव्यरचितकाव्यश्लोका कामोदीपनार्थं यदीयहाटकविटङ्के टङ्कैरुदङ्किता इत्यर्थः । 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम्' इत्यनरः । विशेषेण टङ्कते यध्यत इति विटङ्कं पक्षिविश्रमार्थं कुड्याद्वह्निर्गतं दाहः ॥

अति भानुभुवि दाशदारिकां

यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

कालदेशविषयासहात्सरा-

दुत्सुकं शुक्रपितामहं शुक्रः ॥ २५ ॥

अद्वीति ॥ यस्मिन्सौधे चरतीति यच्चरः शुक्रः पत्नी शुक्रपितामहं पराशरमुज्जगौ तारस्वर गायति स । किंभूतम्—अद्वि दिने भानुभुवि सूर्यपुण्यां यमुनायां विषये दाशदारिकां कैवर्तकुमारौ योजनगन्धां परिचरन्तं संभुजानम् । अतएव—ययाक्रमं कालस्य रात्र्यादेरनिषिद्धस्य, देशस्य तीर्थदेवस्थानादिव्यतिरिक्तत्वादिनिषिद्धस्य निजशयनागारादेः, विषयस्य परदारदिभ्यतिरिक्तस्य स्वभायांलक्षणस्य, असहाकालादीनसहनानादधैर्यजनकात्सरादेतोरुत्सुकं कानातिरेकं सोढुनसमर्थमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिकथाश्रवणनात्रेण प्राप्तः शिक्षानिदापादतिमुखरो यद्विहारी कीरलादशौ भारतायुक्तां कथामुच्चैरनूदितवानिति भावः । अद्वीत्यादिना कानातुरस्य कालाघसहनत्वं समर्थितम् । अन्योऽपि साधुरेवंभूतं स्वपितामहनपि तिन्दति । 'कैवर्तं दाशार्थवरो' इत्यनरः । यच्चरः, अधिकरणे चरेष्टः ॥

नीतमेव करलभ्यपारता-

मप्रतीर्य मुनयस्तपोर्णवम् ।

अप्सरःकुचवटावलम्बना-

स्त्यायिनः कचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

नीतमिति ॥ मुनयः परनाम्नज्ञानचतुरा रूपयो यत्र सौधे कचन कलिग्रयि निम्तिनागे चित्रगाश्चिरे टिन्विता वनेन्ते । किंभूताः—करलभ्यं पार परतीरं यस्य तद्भावमत्रा नीतमेव लङ्-पया संनिहितभावविफल्वात्मनाति प्रापितप्राप्तेन । यत्र च—संनिहितपरतीरमापि तपोरूपं दुस्तरमनरं समुद्रमप्रतीकांरम्यनाप्सानुत्तार्य च तपोविश्रयनिन्द्रेण प्रेषितानामप्सरसा रम्भादीनामनुचक्रदिनकुचलक्षणानां यदानामवलम्बना इरगाशमरादे-तोः स्त्यायिनः स्थातुं शक्ताः । कचनदंतादिमनोगारिण दृक्यः । बोधिं प्रतीचमानं समुद्रं नद्यादि वा तीरे संनिहितेभिर आन्वि-नामुत्तरेतुनशक्तः स उत्तमस्य एव यदादिमनयउत्तमनामाद्य चित्रटिचित्र दृष्टं लिङ्गलिष्टं । कुटोर्न गटे—कुटः कोटे यदे नेहे' इति विश्वः ॥

स्वामिना च गृह्णा च तं मया

स स्वरः सुरताजैनाजितः ।

योग्यमीदृगिति नृत्यते स न-

रकेकिना सुरजनिस्तनैर्धनैः ॥ २७ ॥

स्वामिनेति ॥ यस्य सोपानं संवन्धिना केकिना होडामपु-
जेति हेतोर्धनैर्निनिदेभुंरजननेभुंरक्षतिभिः । अथ च—तेभ्य
मेधेभुंरते स । इति हिम्—योग्यमीदृगिति रसीकारकायै स
महाप्रभावः स्वरः स्वामिना कर्तृकेभ्येन प्रभुया च तदा ज्ञानाये
तं चहता पुष्टेन धारयता मया मयूरैः च सुरताजैनाजित इति ।
चायन्योन्यसमुचये । कुमारस्य नेष्टिहमज्ञाति-सन्मयूसायो च
यपेनुं कामभाजो नेतोपांतरप्रभागेन निर्गन्तव्यतामपुमपु कवि-
नूनां मयूरीनुगप्रहणभागेन मभेम्भूतेनित्तम र्गिणरूपरतापि
त्यागो जयहेतुः । मयूसाश्च मेधतदभावात् सुरजतनैर्धनैश्चित् ॥

यत्र वीक्ष्य नलभीमसंभवे

मुलतो रतिरतीशगोरपि ।

स्पर्धयेव जयतोर्जयान ते

कामकामरमणीवभूततुः ॥ २८ ॥

यत्रेति ॥ यत्र सौधे संभोगपरि नलभीमसंभवे नलभीम्यो
वीक्ष्य मुलतोः सुरताभिलाषिणोः, अथ च—प्राप्तिं प्राप्नुतो
तथा—जयतो सौधोत्प्रेरणकंमानयोः अथ च—नलभीम्यो न लो-
कुर्नेतोः, रतिरतीशयो रति कामयोः स्पर्धयेव इदंयेव जयतां तौ
पराभविषुं ते नलभीम्यो कामकामरमणीवभूततुः सरस्वती अभूत-
म् । संभोगयुक्तौ यौपुंस्तौ दृष्ट्वाऽन्यापि यौपुंस्तौ शिष्यगरी भवत
इति तादृशौ भैमीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठापशात्तत्र कृतावामौ चेतनी
रतिकामौ संजातसुरतेच्छौ जातौ, तथा—सौन्दर्यातिशयाद्भूतेनलं
काम इति, कामस्य च भैम्या रतिरिति संजातभ्रमौ च जातौ ।
एवंभूतावतिशयितान्योन्यरागजननादृशीकृतभैमीनलौ यत्र मूर्तां
रतिकामावेवाभूतामिति रतिकामयोर्द्वन्द्वद्वय जातमित्यर्थः । अय-
मेव च तयोर्जयः अथ च—स्वसंभोगदर्शनात्तयोरपि संभोगवान्छो-
त्पादनाजयः तज्जयार्थं बुद्धिपूर्वक्यापाराभावात्स्पर्धयेवेत्युपेक्षा ।
स्पर्धाकारणं तत्कम् । अथ च—रतिकामसंनिधाने यथा यौपुसयोः
संभोगवान्छासमुदयः, तथाऽनयोरपि रतिकामसंनिधानमेव प्रेमर-
सांतिशयादन्योन्यसंनिधानमात्रेणैव कामसंमोहः प्रादुरासीदिति
भावः । नलभीम्यौ दृष्ट्वा मोह भजतोः अतएव नलभीमीभ्यामावा
जितवित्यपि ते चेतव्ये इति स्पर्धयेव जयतोरिति यथाश्रुत एव
वा संबन्धः । अत्र सर्वत्राद्वयान्तरवाच्यप्राप्तोऽपि पूर्वनिपातो
रतेनले कामभ्रमोदयाच्चलरतिकामपदानां प्राक्प्रयोगस्य, रतीशस्य
भैम्यां रतिभ्रमोदयान्नीमसंभवारतीशकामरमणीपदानां पश्चात्प्रयो-
गस्य, औचित्यं सूचयतीति ज्ञेयम् । रतिरतीशयोर्विषये स्पर्धयेति
केचित् । ते प्रथमाद्विवचनान्तम् । कामकामरमणीवभूततुरिति
चिवः । कुलकम् ॥

तत्र सौधसुरभूधरे तयो-

राविरासुरथ कामकेलयः ।

१ अय भोको जीवातौ न व्याख्यातः ।

ये मया कर्तारिभिरप्यभिप्रेताः

सामुदायिभिर्गणे ये न विनिताः ॥ २९ ॥

नरेति ॥ २९ ॥ ये मया कर्तारिभिरप्यभिप्रेताः—नर-
मकेत्य भाषितम् अत्रापि विनिताः । १. कामकेय—नर-
विभि मया कर्तारिभिरप्यभिप्रेताः । २. ये मया कर्तारिभिरप्यभिप्रेताः ।
विभो यमे कर्ता । ये मया कर्तारिभिरप्यभिप्रेताः । ३. ये मया कर्तारिभिरप्यभिप्रेताः ।
यने क रसभोगनप्राप्तिं यामुपायान् मेरिणाभिरपि तेन किं
न भयभक्ता नानाजासां जेपता इति न जाना । पुनस्त-
का कामावेत्यस्या तयोऽप्यन्य इति एवमिति । ४. ये मया कर्तारिभिरप्यभिप्रेताः ।
इति केचित्तन्तः पण्डितेति ॥

पौन्यं दधति योषिता नले

स्वामिनि श्रितत दीपभातया ।

पूनि शैशमतीर्णया क्रिय-

त्यापि भीममुत्ता न साधनम् ॥ ३० ॥

पौन्यमिति ॥ एतद्भूतया भीममुत्ता एतद्भूत नले त्रि-
विधा रूपमिमांसा साधनं मया न प्रापि, अपि तु भूत मया
म् । अत्रापि न प्रापेत्तये । किमुते नले—पौन्यं दधति योषिता
किमुत्ता—मया तु—योषिता इत्युच्यते । तथा—स्वामिनि
मया प्रभो रजनि न । मया तु—श्रितोऽनीकृतलदीपकात्
दीपकं यथा नलसमीभूतया । तथा—पूनि तहणे । स्व तु-
नेशः प्रान्यमतीर्णयाऽनतिहान्तया एव मया वतमानया । यत्र
स्वामिनो रात्र्याहणाद्यानलया दसीभूतया नालया भन प्राक्
इति युक्तमिति । अथ च प्रथमसंभोगो किं वा भावीति इदं न
इदंया तथा मदन्नं प्रापीति भावः । सांख्यपि विशेषतः
हेतुगोष्णि । अथ च—श्रितो नलविषयो भातो रमणानिलो
यथेतादस्यापि स्वामिनि भतेरे नले महन्नं प्रापि । यत-
पूर्वांकगुणविशिष्टे पूर्वांकगुणविशिष्टया चेति । एतद्भूतयेव नले
एवभूतया तथा साधनं क्रियत्पमेन प्राप्तम् । यद्वा साधनं वत
एव, तथापि किञ्चित्साधनस्य परित्यक्तम् । यस्मात्—श्रितो क
विषयो रमणाभिलाषो यथेति वा । अथ च—श्रितः परितोक्तो
ज्ञातो नलाशयो यथा नाल(ला)या मम कण्ठोपभोग न करि-
तीति निश्चितनलाभिप्राया भयं न प्रापेति भाव इति वा । श्रि-
तोऽनुष्ठितो नलाशयो यथा नलभावानुकूलवर्तिन्या प्रथमसंभोगे
पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारी भवति, कान्ता चतुर्तीर्ण-
शवा किमत्र भावीति सभया किञ्चिदप्यजानानाऽल्पभय विहाय
प्रियभावानुकूलमाश्रयतीति । एतदनुभवसाक्षिकमिति भावः ॥

इदानीं लज्जानुभावपूर्वं कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसंभोग-
माह—

दूत्यसंगतिगतं यदात्मनः

प्रागशिश्रवदियं प्रियं गिरः ।

तं विचिन्त्य विनयव्ययं ह्रिया

न स वेद करवाणि कीदृशम् ॥ ३१ ॥

दूत्येति ॥ इयं प्राक् विवाहात्पूर्वं दूत्येन देवदूतव्यापारेण न
गति गतं सवन्धं प्राप्तं साक्षाद्दृष्टं नलं प्रियमात्मनो निरदृशम्

शिनीर्नवमसर्गोक्ता गिरो चाणीरशिध्रवदाध्रावयामासेनि यत्, तं प्रियस्य स्ववचनधावणलक्षणं विनयस्य व्ययं नाशं धाष्ट्यं विचि-
न्य विशेषेण स्मृत्वा हिया कृत्वा कीदृशं करवाणीति न वेद स
नाज्ञासीत् । तदानीं मया यदुक्तं तन्महदनुचितं कृतं, तत्प्रति-
क्रिया कीदृशी, प्रकृते चार्थे किं कार्यमिति विनयव्ययस्मरणाज्ञा-
तया हिया किकर्तव्यतानूदाभूदित्यर्थः । उत्तमत्वं सूचितम् । उ-
त्तमा हि पूर्वानुचितस्मरणाह्वयन्ते । अनीतस्मरणेनापि सहजाऽभूत्,
प्रारब्धसंभोगानुभवदशायां तु सलज्जत्वं किं वाच्यमिति भावः ।
अशिध्रवत्, शृणोतेषौ चडि द्विवचने उपधाहत्वत्वे 'सन्वल्लघुनि-'
इति सन्वद्भावे 'सवतिशृणोति-' इत्यभ्यासस्य वेत्तव्यम् । प्रियं,
शृणोते. शब्दकर्मत्वाणौ कर्मत्वम् ॥

यत्तया सदसि नैपथः स्वयं

प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया ।

तन्निजं मनसिकृत्य चापलं

सा शशाकं न विलोकितुं नलम् ॥ ३२ ॥

यदिति ॥ तया सदसि मिलितलोकत्रयसमक्षं वीतलज्जया
निरलज्जया सत्या सपदि स्वयं परप्रवर्तनाद्यभावेऽप्यात्मनैव वरण-
मालया कृत्वा प्राक् नैपथो वृत इति यत्. सा तत्तथा नलवरण-
लक्षणं निजं चापलं धाष्ट्यं मनसिकृत्य विचार्य तदानीं लज्जां
त्यक्त्वा मया नहृद्धार्यमवलम्बितमेतदनुचितमिति स्मृत्वा ल-
ज्जातिशयवशात्तदानीं नलं विलोकितुमपि न शशाकः । अत्राप्युत्त-
मत्वं सूचितम् । तच्चापलं मनसिकृत्य विशेषेणैता प्राप्ता चासौ
लज्जा च तया कृत्वा नलं वीक्षितुं नाशकदिति वा । मनसिकृत्य
पूर्ववत् ॥

आसने मणिमरीचिमांसले

यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।

तामसूयितवतीव मानिनी

न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

आसन इति ॥ अनुरागातिशयादेकासने वर्तमानयोल्लयो-
र्नैपथे स नलो मणिमरीचिनि खचितोत्तमरत्नप्रसारिद्विर्णमांसले
व्याप्त आसने सिंहासने (स नलः) यां दिशं परिरभ्य यं सिंहा-
सनप्रवेशनाश्रित्य तस्थिवान्, इयं मैत्री तां दिशं मनागपि न
व्यलोकयत् । उल्लेखते—असूयितवतीव ईर्ष्यावतीव । दिशः स्त्री-
त्वादिपुं मङ्गलालिङ्गितेति सपत्नीयुद्धाऽसूयां कृतवतीव तां नाप-
श्यदित्यर्थः । यतो मानिनी । लज्जानयाभ्यां नापश्यत्, तत्रैयमु-
ल्लेक्षा । असूयितवती कण्ठादिद्यगन्तात् कवतु, उगित्वाऽपीष्ट ॥

हीसरन्निजनिमज्जनोचितं

मौलिदूरनमनं दधानया ।

द्वारि चित्रयुवतिश्रिया तया

भर्वहृतिशतमश्रुतीकृतम् ॥ ३४ ॥

हाति ॥ निरन्तरमयाहूरुज्जवाऽरीरुपायां नरिति निजस्वात्मनो
निमज्जेन तत्त्वोचितं योग्यं मौलिः शिरसो दूर निवरां नमन-

मानाभेर्नग्रीभावं दधानया, तथा—द्वारि गृहद्वारदेशे चित्र-
लिखितयुवतिवत् श्री. शोभा यस्यासत्या लज्जाभयाभ्यामन्तः-
प्रवेष्टुमशक्ततयाऽतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया भैम्याऽपि भैम्या-
गच्छेति भर्तुर्नलस्य हूतीनामाह्वानानां शतमश्रुतीकृतं श्रुतमश्रुतं
कृतम् । श्रुत लज्जाभयाभ्यामनुत्तरदानागमनाच्चाश्रुतमिव कृतमि-
त्यर्थः । नवोढाजातिरियम् ॥

वेश्म पत्युरविशन्न साध्वसा-

द्वेशितापि शयनं न साऽभजत् ।

भाजितापि सविधं न सास्वप-

त्स्वापितापि न च संमुखाभवत् ॥ ३५ ॥

वेश्मेति ॥ सा किमग्रे भविष्यतीति साध्वसाद्गयापत्युर्वेश्म
न स्वयमविशत् । अनन्तरं सत्या नलेन वा वेशितापि गृहमध्यं
प्रापितापि शयनं नाभजत् । ततोपि सख्या नलेन वा शयनं भा-
जितापि सा सविधं नलसमीपं यथा तथा नास्वपत्, किंतु दूरत
एव निद्राति स्म । ततोपि सत्या नलेनैव बाह्मपात्यादिना सविधं
स्वापितापि न च संमुखाऽभवत्, किंतु शय्यापार्श्वपट्टिकावल-
म्बिनी पराश्रुत्येवाभूदित्यर्थः । प्रथमसंभोगे मुग्धाया जातिरि-
यम् । साध्वसादिति सर्वत्र । अस्वपत् 'अद्वार्य-' इति लङ्यद् ।
संमुखा, 'स्नाह्नाचोपसर्जनात्-' इति विकल्पात् डीप् ॥

केवलं न खलु भीमनन्दिनी

दूरमत्रपत नैपथं प्रति ।

भीमजाहृदि जितः स्त्रिया हिया

मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ॥ ३६ ॥

केवलेति ॥ भीमनन्दिनी केवलं नैपथं प्रत्युद्दिश्य दूरं ति-
तरामत्रपत लज्जां प्रापेति न, किंतु भीमजाहृदि वर्तमानया हिया
लज्जारूपया स्त्रिया जितः खलु जित एव सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमः
ह्येव वर्तमानो मन्मथोऽपि नियतं बहुकालं लज्जितः । अधच—
मनो भ्रमाति पीडयतीति मन्मथः पृथोदरादिः । पुंविधोऽपि जितो
लज्जितः संकुचितश्चेति चित्रम् । हीवशास्त्रलपिपयोऽतिपीडाकरोपि
कामो बहुकालं तानभिभवति स्मेति भावः । अन्योपि स्त्रिया
जितो लज्जते ॥

आत्मनापि हरदारसुन्दरी

यत्किमप्यभिललाप चेष्टितुम् ।

सामिना यदि तदर्थमर्थिता

मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३७ ॥

आत्मनेति ॥ हरदारवद्गौरीवसुन्दरी सा आत्मनापि न्यप-
नेय यत्किमपि यत्किञ्चिच्छेष्टितुं तत्रवसरोचितं कदाचनोद्यमनाम्-
ल्लान्तवाल्गुन्वचालनाद्यनिललाप कर्तुमैच्छत् । तदर्थं तस्मै प्र-
योजनाय तदनुदानाय इदित्येव सामिना मतेन तान्मुद्रं क-
रतीति यदि अर्थिता याचिता तदनया भैम्या तन्व नऽन्योद्यमो

गात्रप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बुलानामशनाशर्षीकृतः । तेन वा-
चिता सती न ददाति भावः । अग्निराग्नेः । न्यामिनेयनेता-
श्चक्रेव्यतायां सत्यामतीति सूचितम् । गोपीणि यथामर्मभोगे
हरेणाधिता सत्येभ्यो गच्छेदिति ध्वनिः ॥

हीभरादिमुखया तया भिजं
सञ्जितामननुरागशङ्किनि ।

स खचेतसि तुलोप संसार-

नृत्यकालकलितं तदाशयम् ॥ ३८ ॥

हीभरादिति ॥ नृत्यकाले कलितं परीक्षितं तदाशयं भेद-
भिप्रायं समग्रदृष्टसंस्कारतया संरणयभारुः संरमित्तारयन्स
नलो हीभरादिमुखया तया विमुक्ततादिमाननुरागशङ्किनि किमस्या
मन्यनुरागो नास्तीति शङ्कासीले खचेतसि सञ्जितो जनिताम
नुरागाभावसमाधानां भीति तुलोप निरसति सा । दूषणासरे
मन्यनुरागातिशयादिन्द्रादीनि परिहृत्य मदलाभे हृतमरण-
निश्चयेयमिदानीमनुराग न तद्व्यतीति निमित्तं जाता शङ्का त-
त्याज । मुग्धा लज्जाभरादेव विमुगीयं नाननुरागादिति निमित्त-
कायेत्यर्थः । तदाशयं शेषरात्रिवक्ष्या पञ्चभावः ॥

पार्श्वमागमि निजं सहालिभि-
स्तेन पूर्वमथ सा तथैकया ।

कापि तामपि नियुज्य मायिना

स्वात्ममात्रसचिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

पार्श्वमिति ॥ तेन नलेन भयवशादेकाकिनी नलस्य सचि-
धमनागच्छन्ती सा आलिभिर्भूयसीभिः सह निजं पार्श्वमागमि
प्रापिता । भवतीमिरपि किंचित्कालमनया साधमागन्तव्यमित्या-
दिष्टामिच्छामिच्छां स्वसंनिधिं प्रापितवानित्यर्थः । अथानन्तर कि-
यतापि कालेन किंचिद्विश्वासप्राप्त्यनन्तरमेकैकाकिन्येव तया
सख्या सह सख्यन्तरपरिहारेण संनिधिं प्रापिता । अथानन्तर
क्रियतापि कालेन तामपि सर्वा कापि गन्धमात्यताम्बुलाद्याहरणे
विषयेऽलीकं नियुज्य गन्धाद्यानयेति व्याजात्प्रेष्य यतो मायिना
कामशास्त्रोक्तकन्याविघ्नभणकपटपटुना चतुरेण तेन स्वात्ममात्रो
नल एव सचिवः सखा यस्याः स्वसहायैवैकाकिनी अवशेषिता स्व-
समीपे स्थापिता । विजनोचित स्वीयमिज्जितमदर्शयत्, तदीय
चापश्यदिति भावः । कन्याविघ्नभणकारोऽयम् । आगमि ष्य-
न्तात्कर्मणि चिण् '(विभाषा) चिण्णमुलोः-' इति दीर्घविकल्पा-
स्पक्षे ह्रस्वः ॥

संनिधावपि निजे निवेशिता-

मालिभिः कुसुमशस्त्रशास्त्रवित् ।

आनयद्व्यवधिमानिव प्रिया-

मङ्कपालिवलयेन संनिधिम् ॥ ४० ॥

१ बहुत्रोपलभ्यमानमपि विभाषापदमत्र प्रक्षिप्तम् । 'विभाषा चिण्ण-
मुलो' इति स्रजस्य नुविधायकत्वेन दीर्घविधायकत्वाभावात् । तस्मात्
'चिण्णमुलोदीधोऽन्यतरस्याम्' इति स्रज मोध्यम् ॥

संनिधौ तिष्ठति ॥ स ११ अत्रादिभिः स्वयमेव निजे नि-
वेशिता येनेन यत्नेन स्वयमेव प्रयोजयानि, यतीति, न-
लेतामपि विनामङ्कपालेनभापुडभागादिति न्योपेक्षुक्त-
विशेषणं यथाकारेण देयमेव कुं स मन्त्रिमानता । त-
कुसुमशस्त्रः कामशस्त्रं स यथापनाद्विणोत्ताप्यतेनेति ।
इत्येवमेव—आदिमालिभिः कुसुमं यथा भिजां मन्त्रिमानता । त-
कामशस्त्रे—'आरो ह्यं राघवेति प्रयोगेन नयापि चालिष्यते
'एवम्' इति । 'तया मामीयतां भीतं नतोऽ मन्त्रिमानता'
विभाषात्पठनात् साद्रष्टव्यतात्प्राप्तयेत्यर्थः इत्यादि । मन्त्रिमेव
पनमात्रेण माडमालिभ्यः भयं प्राप्तं मन्त्रिमानता ।

प्रागनुम्वदलिते द्विगानतां

तां क्रमाद्वरनतां कपोलयोः ।

तेन विधसितमानसां शटि-

त्यानने स परिचुम्ब्य सिधिमये ॥ ४१ ॥

प्रागिति ॥ स द्विगानतामनितमन्त्रं तां प्रागलिते क-
पानुम्वद । अतिप्रशस्ततां कपोलादिचुम्बनस्यास्यक-
राये । ततः—किंचिद्वरनतां क्रमाद्वरनतां कपोलयोः । त-
किंचिद्वरनतां क्रमाद्वरनतां कपोलयोः । त-
द्वयोरपि कपोलयोश्चुम्ब्य । तेन कपोलचुम्बनेन ततोऽपि
मित मानसं वक्ष्यातां ततोऽप्युन्नतमुत्तीमानने श्रुतिं मुक्त-
णाभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य तुल्यभाधरचुम्बनलाभजनितानन्द-
सिधिमये द्वेपद्व्यक्तमद्वयत् । स्फुटदृष्टे पुनर्लज्जा सादिति न-
दीपनाद्व्यक्तमद्वयत् । अथ च यदेतानः पर्यन्तं तया वञ्चितं व-
दनीं मया लब्धमिति हासः । ललाटादीनि कामशास्त्रोक्त-
चुम्बनस्थानानि । इयमपि विघ्नभणतीति ॥

लज्जया प्रथममेव हुंकृतः

साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।

किंचिदुच्छसित एव तद्दृदि

न्यग्रभूव पुनरर्भकः सरः ॥ ४२ ॥

लज्जयेति ॥ ललाटादिचुम्बनक्रमात्तुल्यविशेषोत्त-
तकामोदयायास्तस्या हृदि मानसे किंचिदुच्छसित एव विक्रान्त-
एवार्भको मुग्धत्वादप्रौढः सरः प्रथमं चुम्बनजनितया लज्जा
पुल्यागत्य हुंकृतः हुंकारेण निपिद्धः । अथ पश्चादलितान् प्रवृत्त-
चुम्बनजन्येन साध्वसेन सार्विकभयेन तर्जितो भस्मितोऽस्मत्
भैरीहृदयलक्षणं स्थानं त्वया प्रविष्टं तिष्ठेत्वाक्षेपपूर्वं लज्जाभ-
भ्यां भस्मित इत्यर्थः । एवकारो धिलम्बद्योतनार्थः । नर्भकोऽपि
किंचिद्विष्टितुमुद्युक्तो मात्रा पूर्वमागत्य हुंकृत्य पश्चात्प्रभुणापि यथा
तर्जितः सन्संकुचितो भवति । हुंकृत इव तर्जित इवेति च प्र-
यमानोत्प्रेक्षा ॥

वल्लभस्य भुजयोः सरोत्सवे

दित्सतोः प्रसभमङ्कपालिकाम् ।

एककश्चिरमरोधि बालया

तत्पयत्रणनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥

चतुर्भवेति ॥ सरोत्सवे सुरतोत्सवारम्भेऽङ्गपालिकां कृतपृ-
ष्ठपेनवाहुवलयालिङ्गन प्रसभं हठादित्सतोः कर्तुमिच्छतोर्वैभस्य
नलस्य भुजयोर्मध्ये एकको भुजः चालया सुरताम्रौडया तया चिर-
मरोधि प्रतिवद् । कीदृश्या—तत्पत्य शय्याया यद्यनेन स्वपृष्ठ-
इष्टपीडनेन निरन्तरालया निरवकाशया । आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे
नलभुजप्रवेशो यथा न भवति तथा इदं शय्यासंलीनयद्यनेन
निरवकाशत्वाच्च उजरोधनाच्चालिङ्गनविघ्नं समाचरदित्यर्थः । अवल-
त्वादेकदैव द्वयोर्भुजयोः प्रतिरोद्धुमशक्यत्वाद्वाभ्यामपि निजभुजा-
भ्यामेकैकस्य नलभुजस्य पर्यायेण रोधनादेकक इत्युक्तेपि द्वावपि
भुजौ निरुद्धाविति ज्ञेयम् । एकक इति पर्यायाशयेनोक्तम् । द्वाभ्या-
मेकत्वेन निरोधेऽपि द्वितीयेन स्पर्शमात्रं कर्तुं शक्यते, न तु द्विभु-
जसाध्यमङ्गपाल्यालिङ्गनमित्येकक इत्युक्तमिति वा अन्योन्याभि-
मुख्येन सुसंयोज्योरधस्तनयाद् शय्यासंलक्षत्वाच्छब्दयैव निय-
त्रितौ । आलिङ्गनोद्युक्तः शय्यासंलग्नो नलराहुस्तत्पयप्रणनिर-
वकाशत्वात्पृष्ठदेशे प्रवेष्टुमशक्यत्वादवच्छेदः । उपरितनस्तूपरितनेन
भैमीबाहुना चिर प्रतिरुद्ध इत्याशयः ॥

हारचारिमविलोकेन मृषा-

कौतुकं किमपि नाटयन्नयम् ।

कण्ठमूलमदसीयमस्पृश-

त्पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥

हारेति ॥ हारस्य एकावल्यादिमुक्ताहारस्य चारिमा सौदर्यं
तस्य विलोकेन विषयेऽतिवृत्तयूलमुक्तायुक्तोऽत्यद्भुतोऽयं त्वदीयो
हारो दर्शय दर्शयैतमित्यादि किमपि लोकोत्तरं मृषाकौतुकं नाट-
यन्नभिनयस्य धवो भर्ता नल स्पर्शलोभवशादुपकुचं स्तनसमीप-
धावत्येवंशीलेन पाणिनाऽदसीय भैम्याः संवन्धि कण्ठमूलं कण्ठा-
धोभागनस्पृशत् । सार्वभौमस्य तस्यापूर्वस्य वस्तुजातस्य दृष्टत्वा-
त्कुचस्पर्श एव तात्पर्याचारिवककौतुकाभावेऽपि साक्षात्करस्पर्श-
मसहमानायास्तस्या हारसौन्दर्यदर्शने मृषाकौतुकनाटनेन कण्ठमूल-
स्पर्शव्याजेन कुचावेव स्पृशति । मुग्धाविवम्भणजातिः ॥

पुनः स्तनस्पर्श उपायान्तरमाह—

यच्चयासि सदसि स्रजाञ्चित-

स्तन्मयापि भवदर्हणार्हति ।

इत्युदीर्य निजहारमर्पय-

न्नस्पृशत्स तदुरोजकोरकौ ॥ ४५ ॥

यदिति ॥ स इत्युदीर्योक्त्वा भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारम-
र्पयन् सन् हारारणमिषेण तस्या उरोजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन
कोरको पस्पृश । इति किम्—हे भैमि, सदसि सभामध्ये त्वया-
ऽहं स्रजा मधूकमालया कृत्वा यद्यस्माद्विजितः सर्वेषां समक्षं पु-
जितोऽसि । तत्तस्मान्नयापि नत्वेत्का भवत्या अर्हणा पूजा ज-
र्हति । उपकारस्य प्रत्युपकर्तव्यमिति न्याययुक्तेति । अर्हणा कृ-
तेत्यपि पाठः ॥

नीविसीन्नि निहितं स निद्रया

सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

कम्पितं शयमपासयन्नयं

दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥

नीवीति ॥ जाग्रदवस्थायां कर निराकरिष्यतीति उच्चा निशि
निद्रया निषिद्धा वारिता सविज्ञानं यस्यास्तस्याः सुभ्रुवो भैम्या
नीविसीन्नि रसनाकलापमोचनार्थं वसनपट्टिकापरिसरं निहिते
स्थापित एव नीविस्पृशमात्रेण कम्पितं सात्त्विककम्पयुक्तं शयं
हस्त स नलो दोलनैः समुद्भूतस्वगतसात्त्विककम्पनिमित्तहस्तचाल-
नैर्जनितबोधया त्याजितनिद्रयाऽनया भैम्या करणभूतयापास नि-
राकृतवान् । कीदृश —अयं शुभावहविधिम् । सभोगानन्दमिति
यावत् । तं यन् प्राप्नुवन् । 'अपासयन्नयम्' इति पाठे—भैम्या
प्रयोज्यया स प्रयोजको नलो निजं करमपासयन्मोचयदित्यर्थः । कम्प-
मानकरसंस्पर्शमात्रेण जातबोधया तदीयः करो निराकृत इत्यर्थः ।
अनयेति करणे तृतीया । पाठान्तरे तु प्रयोज्यकर्तरे ॥

स प्रियोरयुगकञ्चुकांशुके

न्यस्य दृष्टिमथ सिष्मिये नृपः ।

आववार तदथाम्बराञ्चलैः

सा निरावृत्तिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥

स इति ॥ स नृपः प्रियाया जरुयुगल कञ्चुकांशुके आवर-
णभूते वस्त्रे दृष्टि न्यस्य अधानन्तरमेव सिष्मिये ईषदहसत् । सू-
क्ष्मवस्त्रावृतत्वात्सर्वं मया द्रष्टुं शक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः । त्रपा
पूर्वकालत्वेऽभिहिते स्मितस्नानन्तर्येऽप्यव्यवहितेतरत्वद्योतनार्थमथ-
शब्दः । नीविस्थापितकरापासनानन्तरमिति वा । अथ नलस्मि-
तानन्तरं निरावृत्तिरिव वस्त्ररहितेव त्रपावृता सती सा तदूर-
युगवत्सं वस्त्रस्य तत्सैवाञ्चलैर्प्रभातैराववारारणाच्छादयामास । वस्त्रस्या-
तिसूक्ष्मत्वाद्दृष्ट्यासंभावितनिजगोप्याद्दर्शना सती घनावयववत्सं-
पादनार्थं तद्वस्त्रं तदञ्चलैरेव प्रावृणोदिति भावः । कामिनोर्दं-
जातिः । अञ्चलैरिति बहुत्वं पुनः पुनरावरणक्रियाभेदात् ॥

बुद्धिमान्व्यधित तां कमादयं

किञ्चिदित्थमपनीतसाध्वसाम् ।

किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मना

हीरनामि धनुषा समं मनाः ॥ ४८ ॥

बुद्धिमानिति ॥ बुद्धिमान् कामनाञ्चेष्टान्नातिमान्—
रचनुरोऽयमित्यं पूर्वोक्तरीत्या कमात्यगिन्— कामनातिमान्—
त्याजिताऽलिकसंभोगनया व्यविश्रान्तः । किञ्चिदित्थं—
परमेतावदेव, किञ्चन्यच्च—तस्या जन्मे जन्मेना इत्येव
स्थितेन चित्तजन्मना स्वधनुषा समं मनाः कमानि वि-
लिता । कामेन धनुषि किञ्चिदित्थं—कामेन कमानि वि-
पूर्वं कानो भयलज्जान्यां—कामेन कमानि वि-
निराकृतम्, एका स्त्री इत्येव—स कामेन कमानि वि-
भयलज्जयाः किञ्चिदित्थं—कामेन कमानि वि-
हलास्तेन भावः । जन्मे जन्मेना इति चामेन

कने सति न नलो जीइने न तत्र ताराजिन्मुनि रिपये नने
दधानया प्रेरयन्त्या । सुहृदप्रेरितो कने न न प्रतिशिक्षितो
नलोऽनुपलक्षितमतेन दष्टो मामिं पश्यातीति तेनाज्ञानवान्,
उडैयतया विन्यस्तस्तु न दष्ट इति विषयान्तरपिलोक्तन्यायेन
प्रमदत्तं जातदगेन स नलस्योन्नतवृत्ताकारेण वैचित्र्यापि कृत्वापि
प्रिहोभारूपमभये सम्कारेन्द्रियाभ्यां महोत्पादनाच्छाये प्रत्यभि-
ज्ञावत्, एतेके च स्रस्तुरगोभयोद्भूतगद्गैसरज्य कुकेत्यर्थः । लज्जा-
वशात्माज्ञाद्यपि नापश्यत्, तथापि कान्तप्रेरितगद्गैरपेक्षाद्वारा-
ऽपश्यदिति भावः । जीइयते स्मेति पाठः सुयोजः । यद्यस्मादिलो-
कननिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेने दद्यात् स जीइयते सैव, तस्मा-
त्तद्वृत्ता परोक्षता च नानातीति वा ॥

वासरे विरहनिःसहा निशां

कान्तसङ्गसमयं समैहत ।

सा ह्रिया निशि पुनर्दिनोदयं

वाञ्छति स्म पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वासर इति ॥ सा यस्माद्वासरे दिने विरहनि सहा संभोग-
विच्छेद सोऽनुभवात्का । तस्मात्कान्तस्य सङ्गसमयं संभोगसमयरूपां
निशां समैहत रात्रि कदा वा समेप्यतीति । निशि प्राप्ताया पत्यु
केलिभिर्नवनयकामक्रीडामिलज्जिता, अत एव—ह्रिया कृत्वा पु-
नर्दिनोदयं वाञ्छति स्म प्रभातं कदा वा समेप्यतीति । हेतुहेतु-
मज्ञावान्न पौनरुक्त्यम् । सहजया ह्रिया युक्ता ततोपि पतिकेलि-
भिर्विशेषेण लज्जितेति वाऽर्पणरुक्त्यम् ॥

तत्करोमि परमभ्युपैपि य-

न्मा ह्रियं व्रज भियं परित्यज ।

आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं

शश्वदाश्वसनमूचिवान्नलः ॥ ५६ ॥

तदिति ॥ नलोऽभूं मैनीं शश्वद्विरन्तरमित्याश्वसन विश्वासहेतुं
वच जचिवान् । इति किम्—हे मैनि, बहुविधेष्वालिङ्गनसुम्भ-
नादिषु मध्ये यत्त्वमभ्युपैपि मन्यसे तत्परं केवलं करोमि, नान्यत् ।
तस्माद्भ्रियं ना व्रज पुनर्नसङ्गेन किं वा भावीति चित्ते धृतां भिय
परित्यज । यतोऽहं त आलिवर्ग इव सखीसन्तुहन्तुल्य* । तस्मात्त-
स्मिन्यथा विश्वसिपि तथा मयपि विश्वसिहि । अयं मा यासी-
रिति । इह त इति पाठे—इह सुम्भनादौ विषयेऽहं तवालिर्वर्ग
ए (इ)व । सखीऋतुके सुम्भनादौ यथा कापि न भीतिलथात्रापी-
त्यर्थः ॥

येन तन्मदनवाहिना स्थितं

ह्रीमहौपधिनिरुद्धशक्तिना ।

सिद्धिमद्भिर्दुतेजि तैः पुनः

स प्रियप्रियवचोभिर्मन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

येनेति ॥ येन तस्या नदनरूपेण बहिना हीरेव महौपधि-
द्विज्यौपधितया निरुद्धा शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन लज्जया निडी-
नेन स्थितं स कान्तासि । पुनः सिद्धिमद्भिः प्रकृतार्थसाधनसमर्थ-

नेत्कल्पं पिबन्त्य प्रियवचानि तदुपायानुमन्त्रणानि रहस्यमन्त्र-
जपान्तरज्जेति अशीपि, प्रकाशीकृतसामर्थ्याऽकारिण्या । पूर्वांका-
श्वासनवचने पुनर्हृत्प्रकासा जानेति भावः । अन्योपि बहिरांग-
धर्मातिशयनकि सुनिद्ररक्षिप्रकाशकर्मैत्रः पुनर्हृतेति उडीयते
स्म । 'निज निशाने' निशानमुडीसकरणम् । अत्र क्षमार्थाभावात्
सन् ॥

यद्विभूय दयितापितं करं

दोद्वयेन पिदधे कुचौ दृढम् ।

पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया

तं हृदिस्थितमिवालिलिङ्ग तत् ॥ ५८ ॥

यदिति ॥ सा दयितेन मदनायं कुचयोरुपर्यापितं करं कराभ्यां
विभूय निराकृत्य स्वदोद्वयेन कररूपेण दृढं कुचौ यद्विदधे तत्तेन
कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं पुरः समीपे स्थितं प्रियं ह्रियाऽपास्य
हृदि स्थितं तमेवालिलिङ्गेवेलुप्रेक्षा । स्तीणां वाचने यद्विवारणं
तदेव कान्तस्य परमायुधम् । आलिङ्गनेन यथा कामः प्रदीप्तो भ-
वति, तथा कुचमदननिषेधपरेण कुचपिधानेनापि नलः प्रदीप्तका-
मो जात इति भावः । मुग्धाजातिरियम् ॥

अन्यदसि भवतीं न याचिता

वारमेकमधरं धयामि ते ।

इत्यसिखददुपांशुकाकुवा-

वसोपमर्दहठवृत्तिरेव तम् ॥ ५९ ॥

अन्यदिति ॥ इति एवंप्रकारा उपांशुर्मन्दा भीत्या प्रार्थनादैव-
(न्य)वशात्, काकुभ्रंनविकारयुक्ता वाक् यस्य स नलो दीनप्रार्थ-
नवशात्किंचिदनुमतौ सत्यानुपमर्दे दन्तदशनौष्ठपीडनगाढालिङ्ग-
नादौ यो हठस्तेन सहिता वृत्तिरधरपानादिव्यापारो यस्य, सोप-
मर्दां करधूननादिना सविज्ञाऽधरपानहठवृत्तियस्य वा एवंभूत एव
सन् तमधरनसिखददपात् । एवमालिङ्गनाद्यपि । इति किम्—हे
मैमि, अहं भवतीं स्वामन्नादपरं किमपि कुचमर्दनादि न याचि-
तासि याचिष्ये, किं तर्हि—अहमेकवारं तेऽधरं धयामि पित्रा-
मीति । आशया दीनवचनम्, पाने तु बलात्कारः । एकवाराधर-
पानानुमतैरुपमर्देन भवेन सहिता हठवृत्तिरनुमतद्वितीयाद्यधर-
पानव्यापारो यस्तेति वा एकवाराधरपानमात्रानुमतौ लब्धायामा-
लिङ्गनाद्यपि द्वितीयाद्यधरपानमप्यकरोत्, अपराधमार्जनं त्वन-
न्तरं करिष्यामीति बुद्ध्येति भावः । पूर्वमोष्ठपानमात्रमकरोत् अन-
न्तरं नखक्षताद्यपीति केचित् । अन्यदेति पाठे—क्षणान्तरे पुनरध-
रपानमपि न याचिष्य इत्यर्थः । सोऽयमर्थेति पाठे—सोऽयमर्थः
किञ्चिन्मात्रो हठो यत्रैवंविधो व्यापारो यस्य । पूर्वेपाठे स इति
ज्ञेयम् । याचिता तृच । वारं काले द्वितीया ॥

पीतैतावकमुखासवोऽधुना

भृत्य एष निजकृत्यमर्हति ।

१ 'खलेक, सख्येन' करदनेन' शक्तिरज्जिनालुद्रितपाठः । २ 'अनने'
शक्तिरज्जिनालुद्रितपाठः । ३ अत्र जैको जीवार्ता न व्याख्यातः ।

रता दृष्टिता जना यत्रैव भूते दिनेऽपि इच्छुरस्तीति शीक्षिता साऽनेन स्वातां ज्ञापितेति भावः । यद्वा—त्वा पदमामि तदेव ममैव वान्छोदेति, त्वद्दर्शनमेव सभोगममय इति च ज्ञापितेति भावः । उत्सुकस्य लोचनेऽस्मिते ग्रीडितेति पाठे—रात्रिपुत्रप्रश्रवाच्छागोपनार्थं तस्माद्गता ना भूदित्यस्मिते स्मितरहित एवमिधे ज्ञानुमेगोत्सुके स लोचने स लोचनसमिधौ पूर्वोक्तप्रकारेण सा तेन सकेलिता शब्दिता । यद्वात्रावाचरितं बाहुबन्धादि तदिदानीमिच्छुरस्तीति रात्रिपुत्रज्ञापनार्थं स लोचननिधावेवमुवाचेत्यर्थः । अत एव सा ग्रीडिता । उत्सुके स लोचने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति ग्रीडितेति वा । हे भैमि, ते गतादिदृश्यादीन् दिने शीक्षिता दृष्टा एव भूतोऽभिलाषुञ्जोऽस्मि । रात्रौ यद्यपि कृता, तथापि न दृष्टाः तस्माद्दिने तद्दर्शनेच्छुरस्तीत्येव सा तेन शब्दिता । न परमहमेव, किंतु त्वत्सलीजनोऽभीष्टुन्सुखरूपदेन सूचितमिति वा । व्यापनान्तरप्रत्ययोरवभयाञ्जोक्तम् । नर्तारित्यत्र इच्छुराश्रितित्वेताभ्यां योगे 'न लोका—' इति पठ्यतिपेधः ॥

प्रातरात्मशयनाद्विनिर्यतीं

संनिरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो

जम्भजित्क्षितिश्चीमचीकरत् ॥ ६६ ॥

प्रातरिति ॥ भुवो जम्भजिह्वमीन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादुत्थाय विनिर्यतीं शीघ्रं वह्निर्गन्तुकामां संनिरुध्य चेलाञ्जलादौ सन्त्यगृत्वा क्षिनिशचीं भूमीन्द्राणीं सुन्दरीं सौभाग्यवतीं चान्यद्वाऽन्यस्मिन्काले रात्रौ प्रागेव हीभयवशाद्यदसाध्यमप्राप्यं तत्तस्या मुखार्पणं मुखमादिष्यत्य तत्सुखं सुरतमचीकरत् । रात्रिप्रान्तसमये त्वं ननुक्तं चेत्करिष्यसि तर्हि दुष्करमप्राप्यं तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां संख्यालिङ्गनादि कारितवान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि, तद्वयं गन्तुं न दास्यति, सखीनां चायनप्रागमनसमय इति विचार्य चुम्बनादि दात्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः । सुखमनायासेनाचीकरदिति क्रियाविशेषणं वा । 'प्रभातप्रहरे पक्षिनी रन्तव्या' इति कानशास्त्रम् । क्षितिश्चीमिति, 'हृन्तो—' इति कर्मत्वम् ॥

नायकस्य शयनादहर्मुखे

निर्गता मुदमुदीक्ष्य सुभ्रुवाम् ।

आत्मना निजनवसरोत्सव-

सारिणीयमहणीयत स्वयम् ॥ ६७ ॥

नायकस्येति ॥ अहर्मुखे प्रातर्नायकस्य शयनाद्विर्गता इयं नैमी सुभ्रुवां प्रौढानां सुन्दरीणां सख्यादीनां स्वस्वप्राणेशसुरतवर्तितां मुदमानन्दमुदीक्ष्यात्मनैव निजः स्वीयः नवः सरोत्सव संभोगस्तस्य सारिणी सारणशीला सती स्वयमेवाहणीयत लब्धिता । अन्तर्प्रौढोत्तमस्त्रीजातिः शयनाद्विर्गता सखीनामोष्ठ्यावक्कपोलपद्मवह्नीनामिनादि दृष्ट्वा स्वसंभोगविधिं स्वस्वरूपेण कृत्वा निजनवसरोत्सवं सखीः सारयत्येवंशीला सती स्वयं ललजे । निजधवेत्यपि पाठः । हृन्तोऽहर्मुखादिः ॥

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रिय-
सात्मनश्च स निशाविचेष्टितम् ।

पार्श्वगः सुरवरात्पिधां दध-

दृश्यतां श्रुतकथो हसन्गतः ॥ ६८ ॥

तामिति ॥ स नललां भैमीं हसन् सन् दृश्यता गतः । स्वेच्छयैव नयनगोचरत्व प्राप्त । किंभूताम्—प्रियस्य नलस्यात्मनः स्वस्य च स्वमखां प्रति मिथो रहसि निशाविचेष्टित संभोगादिरात्रिपुत्रान्तमभिदधतीं कथयन्तीम् । किंभूत—सुराणां वरात्पिधामदृश्यत्वं दधत् । अत एव—पार्श्वगो निरुदयः । अत एव—भुता भैम्याऽभिधीयमाना रात्रिपुत्रान्तकथा येन । अदृश्येन मयाऽत्रैव स्थित्वा सर्वं श्रुतमिति प्रत्यक्षो भूत्वा हसन्, न चाकथयदित्यर्थः । हसन्नत इति पाठे—श्रुतकथो दृश्यतां गतन्मानहसदित्यर्थः । पिधेति, 'आतश्चोपसर्गं' इत्यङ् ॥

चक्रदारविरहेक्षणक्षणे

विभ्यती धवहसाय साभवत् ।

कापि वस्तुनि वदत्यनागतं

चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतम् ॥ ६९ ॥

चक्रेति ॥ सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दारैश्चक्रवाकीभिः सह विरहस्तत्क्षणक्षणे दर्शनकाले संघायां ममापि प्रियेण सहैतद्वियोगो मा भूदिति क्षणमात्रमपि वियोगाद्विभ्यती धवस्य नलस्य हसाय हास्यार्थमभवत् । संघावन्दनमात्रजन्येन वियोगेन चक्रवियोगदर्शनमात्रेण च किमिति विभेपीत्येवं सा प्रियेण हसितेत्यर्थः । तावतैव वियोगेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च किमिति भीतेत्याशङ्काह—कापि कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषय उद्यदुत्पद्यमानमनिमित्तकारणं वैकृतं हर्षशोकभयादि यस्मिन्नेवंभूतं चित्तं कर्तुं अनागतं भाविनमर्थं भुजमभुजं वा वदति । तस्मान्नाविबियोगसूचिका साधारणी तस्या भीतिर्युक्तैत्यर्थः । भावी विरहः सूचितः । इयं ज्ञातात्वादा मय्यनुरक्ता चेति संतोषवशात्सा तेन हसितेति भावः । विभ्यतीं स परिरम्य नासुचदिति पाठे—भयमोचनाय गाढनालिङ्ग्यैव तस्यावित्यर्थः । विकृतिरेव वैकृतं, प्रज्ञादिवाद्गण् ॥

सुम्बितं न मुखमाचर्क्य य-

त्पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।

सा नुनोद न भुजं तदपि

तेन तस्य किमभूत् तर्पितम् ॥ ७० ॥

सुम्बितमिति ॥ सा क्रमेण गतभीर्गतलज्जा च सती सुम्बितं प्रियेण सुम्बितुमारब्धं सुखं यन्नाचर्क्य वक्त्रीचक्रे, तच्चुम्ब्यमानमुत्तानाकर्पणं कर्तुं पत्युरन्तरेतत्समृतं ववर्ष । तदीयं मन सुधावृष्टयेव परितुष्टं चक्र इत्यर्थः । तथा—तेन लनादावर्पितं भुजं न नुनोद निराचकार, तेन भुजस्वीकारेण प्रयोजकेन तस्य किमर्हं तर्पितं नाभूदपि तु सर्वार्हं तेन प्रीणितमभूत् ॥

नीतयोः स्तनपिधानतां तया

दातुमाप भुजयोः करं परम् ।

नीविनीशि निविडं पुराज्ज-
न्यापिनाथं मिथिलेन नरकरम् ।
मा क्रमेण नननेति वादिनी
विप्रमाचरदनुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥

नीविनी ॥ सा पुरा प्रथमभोगारम्भे नीविनीशि सर्वमान
नन्तरं स्वसतिना निविडमतिगात्रं यथा तथा ॥ ७८ ॥ अथान-
न्तरं क्रमेण भवभङ्गानन्तरं दिनान्तरे नित्यप्रयत्नमभोगारम्भे
नान्तरं मिथिलेन पतिना नरोऽयं । ततोऽपि तन्मात्रिजगत्तन्त्रं न
ननेति वादिनी मनीं भागुपय नरकरस्य नन्त्येव मा केवल
विप्रमाचरत् । नननेतुके ननु न निजनेन, तर्हि मा निजुनन्,
यदाभि तावदेवमिति वयोभोगेन विप्रमाचरत्, न तु क्रमेणेति
भावः । मुग्धाजानि । भयमात्राग, मूर्खितः ॥

रूपवेषवसनाद्वाराणा-
भूषणादिषु पृथग्विदग्धताम् ।
सान्त्वयिष्ययुवतिभ्रमभ्रमां
नित्यमेव तमगान्धवा नया ॥ ७९ ॥

रूपेति ॥ सा रूपेषु देयवरदानाकायधारणालिङ्गितेषु सौन्दर्य-
विशेषेषु, वेषेषु महाराष्ट्रगुणैरादिप्रोक्तस्वालंकारादिश्रद्धार-
भङ्गीषु, वसनेषु नीलपीतदुहलुङ्गादिपद्मेषु, अङ्गवासनानु चन्दन-
स्तुङ्गीकृपायदराङ्गरगुरुचन्दनादिभूषणेषु कृतेषु देहानोदेषु, भूषणेषु
संयोजनेषु मुक्तामणिस्वर्णरत्नादिखचितेष्वलङ्कारेषु, तदादिषु च
भाषान्तरेषु विषयेषु पृथक् प्रत्येकं प्रतिदिनमनन्त्या दिव्ययुवते र-
म्भादिस्वर्गस्त्रिया श्रने क्षमा समयां रम्भादिस्वर्गमेवेति भ्रान्ति-
कारिणी विदग्धतां चातुर्गमेव प्राप्तात् एव नवा नवा नूतना
नूतना सर्वा निर्यं तमगात् । संतुल्य इत्यर्थः । अन्वहनस्यैव-
मिति तस्य चेतसि स्फुरितैत्यर्थः । वा द्वायेः । निर्यं नवेन ना-
गात्, अपि तु नवीनेव जगामेति ककुवा । अन्वहं नूतनत्वादनु-
रागातिशयादभ्यावरोधाद्भ्रान्तभोगविमुखो नलो जातइति भावः ।
क्षमेति पाठे—मैत्रीविशेषणम् ॥

इङ्गितेन निजरागनीराधिं
संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ञताम् ।
भक्ततां च परिवर्चयाऽनिशं

साधिकाधिकवशं व्यधत् तम् ॥ ८० ॥

इङ्गितेनेति ॥ सा अधिका सर्वगुणैरलङ्कृता चतुरा च तनधिकम-
नितरां वशतस्तन्यनुरागिणं व्ययत् चकार । किञ्चित्प्रौढाभूदित्यर्थः ।
किं हत्वा—इङ्गितेन सत्पादिषु भर्तृगुणवर्णनपूर्वं भाषणम्, तद्भो-
पापलापः, पञ्चादाभिमुख्येन शयनम्, पूर्वमुत्थानम्, आगतने
तुष्टिः, प्रवासे मननस्यम्, सदा सनसुखदुःखता, इत्याद्यनुराग-
द्योतकेन चेङ्गितेन निजम् अगाधत्वादनुरागमेव नीराधि नलं संवि-
भाव्य सत्यज्ञापयित्वा । तथा—चटुभिर्भवाद्दशोऽनित्यदुस्तोऽनि-

नेनस्यो यदानीं सर्वगुणैरलङ्कृतं, अङ्गितं—तं नीतिं उच्यते
निजभावेनैवगता च न्यायगुणाश्चिन्त्य यदं च जागरित्वा,
तथा—अतिन सर्वेश पञ्चयोगेन चरगादिभवादननामृन्तया-
नादिरुपय नयेरा जिज्ञा भक्तता सतिपुक्ता च जागरित्वा ।
अतिन विज्ञानसिद्ध्यर्थं नरोऽङ्गितम् । अष्टोत्तमस्तये इति वा ॥

न्याङ्गमपेयितुमेव वामतां
रोषितं प्रियमथानुनीय मा ।
आतदीयहृत्संतुषुभुतां
नानमन्यत पुनस्तमपिनम् ॥ ८१ ॥

न्याङ्गमिति ॥ सा भोगार्थिने नलाय न्यां ननाङ्गि-
जिजमन्नमपेयितुं शक्तं किञ्चिद्वामतां प्रातिहृष्यसेयं मिथिद्वामद-
त्ता, अथानन्तरं तेनैव व्यापारेण रोषितं न्याङ्गितरोपमौघास्तान्यं
प्राप्तं प्रिय नलं सुखनालिङ्गनाचरणपतनादिनाऽनुनीय प्रसादा-
नन्तरमियं मा प्रसादयति चेत्तर्हि मर्शमिन्नं करिष्यतीति पुष्ट्या
पुनरपिनं तदङ्गं याचनानं तं तदीयां नलीया हठादलाङ्कारेण
संतुषुभुतां संभोगेच्छुताम् आ नरोऽदौहृत्य नान्यमन्यत तावदा-
नुनेन । पूर्वं याज्ञापूर्वं संभोगे प्रवृत्त, अनन्तरं तदीयवानच्चा-
द्रोषवशाद्दौदासीत्यं गतं चरन्तरं प्रति गमिष्यतीति पुष्ट्या तदा-
नन्तरमनुनीतः सन् पुनरप्येवमानोऽपि यावदलास्तभोगं करोति
तावत्तानुमत, अनन्तरं त्वनुमत इत्यर्थः । याज्ञानन्तरमेवानुम-
नने तादृशोऽनुरागो न वर्धते । तदीयमनुरागनात्मनि परां को-
टि प्रापयितुं हृत्संतोभोगमेवैच्छेदिति भावः । अनुनयानन्तरं संभोगे
कृतेऽप्यनुरागानि शयापुनं सुरतामिलापि नानुनेन इति पुनः-
शब्दार्थो वा । रोषितं, प्यन्तादिष्टा । आतदीयेति, नरोऽदानमध्य-
यीभावो नपुंसकत्वाद्भस्त्वन् ॥

आद्यसंगमसमादराण्यधा-
द्वलभाय ददती कथंचन ।
अङ्गकानि घनमानवामता-
व्रीडलम्भितदुरापतानि सा ॥ ८२ ॥

आद्येति ॥ सा अङ्गकानि हत्वाति सौकुमार्यातिशयादुत्कृ-
ष्ट्याति निजान्यङ्गान्याद्यसंगमेन प्रथमसंभोगेन सनस्तुल्य आदरः
प्राप्त्युपायास्तत्किञ्चिदपि प्रथमसंभोगे भगवत्प्राप्त्युपायं विधासार्थं
यावान् प्रतारणायुपायः कृतः, तावानेव पाश्चात्पेक्ष्यपि संभोगेषु
यत्प्राप्तये नलेनोपायः कृतः, तादृशीं नीतिं यावदथाङ्गधार ।
यत—वहभाषातिशयेन नलाय कथंचन भूयसा प्रयासेन तान्येव
ददती । तत्रापि हेतु—यत—यनैर्देहमानवानताम्रीडः मानः
प्रीतिकलहवोदासीनता, वानता स्वाङ्गसमर्पणप्रातिहृष्यम्, व्रीडा
लज्जा, तैः घनेन मानेन या वामता तथा लज्जा च, लम्बिता

१ इतः नाह

‘यत्किञ्चं प्रति यद्वत्तन्तया (?) स्वस्वरस्य लघुनां द्यनया ।
पञ्चुरन्वहनदीयत स्फुटं तत्किञ्चाद्वित्यत तत्त मानसम् ॥’

इत्यधिकः श्लोकः कृते इत्यतः

प्रापिता दुरापता तुलंभता येषां तानि । आदौ विराहात्पूरां यः संगमस्तत्कालीनेनादरेण तुल्यादुराणीति वा । मानादिना तदुत्तानां दुष्प्रापत्वादिच्छाविद्युत्तेनलीयोऽनुरागः प्रसह परां कोटिमध्या-
रोहदिति भावः । अन्नकानि, 'ह्रस्वे' 'अनुकम्पायाम्' इति वा कन् । वामतायुक्तो मीढ इति समासः ॥

पत्युरागिरिशमातरु क्रमा-

त्स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।

तस्य चार्हमखिलं पतिव्रता

क्रीडति स तपसा विधाय सा ॥ ८३ ॥

पत्युरिति ॥ सा पतिव्रता धर्मेण कार्ये कारणोपचारात्त-
पसा तपःफलेनेन्द्रादिवरदानेन वा पत्युर्नलस्य वपुरागिरिश हर-
मारभ्य आतरु वृक्षपर्यन्त, तरुमारभ्य गिरिशपर्यन्तं वा तं, त-
था—स्वस्य चात्मनः शरीरमागिरिजं गिरिजा पार्वतीमारभ्य आ-
लतं लतापर्यन्तम्, लतामारभ्य पार्वतीपर्यन्तं वारो(हावरो)ह-
क्रमेण प्रथमं प्रियस्य, पश्चादात्मन इत्येवंरूपेण, गिरिशरूपे गिरि-
जारूपं, तरुरूपे लतारूपमित्येवं वा क्रमेण विधाय तत्तद्रूप विरच-
य्य तस्यावलम्बितशरीरान्तरस्य संयन्त्यखिलं यन्नापादि क्रीडादि
चाहं योग्यं तदपि विधाय क्रीडति स । यतः—पतिव्रता । नहि
पतिव्रतानां किञ्चिदसाध्यमस्ति । चोऽवधारणे । अखिलं भाषावे-
पादि तस्यैवाहं यथा तथा रेमे इति वा ॥

न स्थली न जलधिर्न काननं

नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपम् ।

क्रीडिता न सह यत्र तेन सा

सा विधैव न यया यया न वा ॥ ८४ ॥

नेति ॥ सा तेन सह यत्र न क्रीडिता संभोगं नाकृत सा स्थ-
ली अकृत्रिमा भूरेव नास्ति । तथा—जलधिः कूपमारभ्य समुद्र-
पर्यन्तं स जलाशयो नास्ति । तथा—काननं तदुर्गम वनं नास्ति ।
साऽद्रिभूर्नास्ति । स विषयः कर्णाटादिरूपो देशविशेष एव सुख-
हेतुः स्रक्न्दनादिर्वा नास्ति । तद्विष्टपं भूर्भुवःस्वराद्येव नास्ति ।
यस्यां यस्मिन्वा तेन सह न चिक्रीडेति प्रत्येकं योज्यम् । वा समु-
च्चये । तथा—सा विधैव पुरुषायितादिरूपः कामशास्त्रोक्तः प्रकार
एव नास्ति । यया यया येन येन प्रकारेण सा न क्रीडिता । जला-
न्तःसंभोगनिषेधे पूर्वश्लोके नानारूपधारणोक्तैर्मत्स्यादिरूपत्वाज्जि-
घेधो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्येति ज्ञेयम् । क्रीडिता, 'गल्यर्था-
कर्मक-' इति कर्तरि निष्ठा ॥

नम्रयांशुकविकर्पिणि प्रिये

वक्रवातहतदीप्तदीपया ।

भर्तृमौलिमणिदीपितास्तया

विसयेन ककुभो निभालिताः ॥ ८५ ॥

नम्रयेति ॥ प्रियेऽशुकविकर्पिणि सति लज्जावशाद्दुसावयवान-
वलोकनार्थं नम्रया, अत एव वक्रवातेन हतो निर्वापितो दीप्तः

प्रकाशमानो दीपो गया तथा भर्तृमौलो मणयो मुकुटमणौ
पिताः प्रकाशिताः ककुभो द्विजः विसयेन निर्वापितो नै
कथमय प्रकाश इत्याश्रयेण निभालिता विलोकिताः । त्वमक-
ज्ञानाद्विस्मयः, रत्नप्रभातिशयाद्वा ॥

कान्तमूर्ध्नि ददती पिधित्तया

तन्मणेः श्रवणपूरमुत्पलम् ।

रन्तुमर्चनमिवाचरत्पुरः

सा स्ववल्लभतनोर्मनोभुवः ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वोक्तस्य विशु दीप्तस्य मुकुटमणेः तिस्र-
या आच्छादितुमिच्छया श्रवणपूर कर्णभूषणीकृत नीलोत्पलं क-
न्तमूर्ध्नि दधती स्थापयन्ती सा रन्तु स्ववल्लभस्येव तनुः कान्तं
यस्य नलदेहव्याजं धारयतो मनोभुवः पुर आदौ सुरात्मन
ऽर्चनमिवाचरत्पूजामिव चकार । पुष्पपूजा शिरसि कर्तुमिच्छा-
रतारम्भे च स्मरः समुचिता देवतेति तत्पूजा युक्ता । प्रकाशान्-
वाधं कर्णोत्पलेन मुकुटमणि पिदधाविति भावः ॥

तं पिधाय मुदिताथ पार्श्वयो-

र्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः ।

चित्तमाप कुतुकाद्भुतत्रपा-

तङ्कसंकटनिवेशितस्सरम् ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणि पिधाय कर्णोत्पलेनाच्छा-
मुदिता सती अथ पश्चात्स्वयोर्निजयोरुभयत्र द्वयोर्वामदक्षिणयो-
पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्धादौ दीपौ दृष्ट्वा स्वचित्तमघटमानघटनान्
तुल्यं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति चमत्करणमद्भुतमाश्चर्यं, लज्जा-
त्रपा, आकस्मिकदीपदर्शनादातङ्को भय गोप्यान्त्यपि सदीपाद्वि-
प्रियेण दृष्टानीति शङ्कातिशये वातङ्कः, तेषा सकटे संमदैर् मनो-
निवेशितः स्मरो यत्र तदेवंभूतमाप । विशेषणविधौ तात्पर्यम् ।
दीपौ दृष्ट्वा कौतुकादिसहिताभूदिति भावः ॥

एककस्य शमने परं पुन-

जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तम् ।

जातवह्निवरसंस्मृतिः शिरः

सा विधूय निमिमील केवलम् ॥ ८८ ॥

एककस्येति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्य एककस्य दीपस्य मुखचेल-
लादिना शमने निर्वाणे क्रियमाणे सति पूर्वशमितमपि तं द्वितीयं
दीपं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जाग्रतं प्रदीप्तमवेक्ष्य जाता वह्निवरस-
ंस्मृतिर्यस्याः सा स्मरणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय केवलं निमि-
मील निमीलितवती । लज्जाभिनयः । कौतुकवशात्तदीयनोपानय-
वविलोकनार्थं तस्या निरुपायत्वात् पुनः पुनः शमितानपि दीपा
निच्छामात्रेणाजिज्वलादिति भावः । एकस्य शमने कृतेऽपरं
जाग्रतं दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जाग्रतं दृष्ट्वेति व्याख्येयम् । एक-
पूर्ववत् ॥

पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे

यन्निमीलितवती दृशानसि ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥

यदिति ॥ हारमौक्तिकैस्तदीये हृदि वक्षसि, अथ च—चित्ते,
यदासि स्थितं लग्नम्, तत्र गुणो दोरकस्तारत्वादिरेव कारणं हेतुः ।
अन्यथा नचेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुणच्युतैः सूत्रभ्रष्टैस्तेमौ-
क्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्तितुं स्थातुं कथं कस्मान्नाशाकि सम-
र्थेन जातम् । अथ च—तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीयहृदये न
स्थीयते किंतु तमेरेव । तस्मादुभयविधेऽपि भैमीहृदये स्थातुं मौ-
क्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोऽपि गुणो हेतुरित्यनुमानम् ।
सुरतसमदान्मुक्ताहारखुटित इति भज्यन्तरेणोक्तम् । अन्यस्यापि
विदग्धहृदयगामित्वे गुण एव हेतुः, गुणहीनेन तु चित्ते स्थातुं न
शक्यते इति भज्या सूचितम् । गुणच्युतैः, 'पञ्चमी' इति योगवि-
भागात्समासः ॥

एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलि-

शिखिनहारविततौ तदा तयोः ।

छाययाऽन्यहृदये विभूषणं

श्रान्तिवारिभरभावितेऽभवत् ॥ १०९ ॥

एकेति ॥ तदा संभोगसमये तयोर्द्वयोर्मध्य एकस्मिन्नल एव
वृत्तिरेषा एव भूतापि मौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये छायया
विभूषणमभवत् । किंभूतेऽन्यहृदये—छिन्ना हारस्य विततिर्विस्ता-
रो यस्य । यतः—श्रान्तिवारीणि स्वेदबिन्दवस्तेषां भरः पूरस्तेन
भाप्रिते व्याप्तः । द्वयोः समीपे संसृज्यस्थितयोर्मध्ये भैम्या हारे बु-
द्धितेऽपि स्वेदजलपूरिते हृदये प्रतिविम्बितो नलस्य हार एवाभरण
विभूषणयोः । अन्यहृदय इति सर्वनामत्वात्पुनर्भावः ॥

वामपादतल्लुप्तमन्मथ-

श्रीमदेन मुखवीक्षिणानिशम् ।

भुज्यमाननवयौवनामुना

पारसीमनि चचार सा मुदाम् ॥ ११० ॥

वामेति ॥ वामपादतलेन लुप्तो मन्मथश्रीमदः कामसौन्दर्य-
वर्षा देनानिमुन्दरेणाप्यनितं भैमीमुखवीक्षिणा केवलभैम्यधीने-
नामुना नदेन भुज्यमानं नवं नूतनं व्याचनं तारुण्यं यस्याः सा
भैमीमुना मनोयुगा पारसीमनि परनारमयादाया परमोरुहं
वर्षा देन । नव इत्यानयस्य प्राप्तेत्यर्थः । वामपादतलं—मुख-
वर्षा—इति हृदये प्रविष्टोक्तिः । एवमभूतेन च भुज्यमान-
नामुना परमं रूपं प्राप्तेति सूचितम् । मुखवीक्षणं दिने रात्र्यापि
संभोगसमये च भवति ॥

नानुगमयति तद्वसंनयं-

लजितानवयमानमन्यत ।

नेत्रयोरनूतनमागमना

तद्विदोऽनमचिन्तयन्तः ॥ १११ ॥

नानुगमयति—इति हृदये प्रविष्टोक्तिः । एवमभूतेन च भुज्यमान-
नामुना परमं रूपं प्राप्तेति सूचितम् । मुखवीक्षणं दिने रात्र्यापि
संभोगसमये च भवति ॥

तथा तर्पितानुसुखितानमन्यत । तथा—तद्विलोकेन च
योरमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां तद्रूप तृतीकरणेन
बुधे । पुनः पुनर्भैमीगाढालिङ्गनदर्शनादन्तर्बहिः प्रीति-
त्यर्थः । अन्तरशब्दाद्वा भवायेंऽण् । तर्पितान्,
मणि कः ॥

भूषणैरतुपदाश्रितैः प्रियां

प्रागथ व्यपददेष भावयन् ।

तैरभावि कियदङ्गदर्शने

यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११२ ॥

भूषणैरिति ॥ एष नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरमन्य-
स्ताट्कादिभिर्भूषणैर्दृष्टैः प्रागतुपदपूर्वं संतोषमगात् । अ-
न्तर भावयन्विचारयन्व्यपदद्विपण्णोऽभूत् । यद्यस्मात्भूषण-
कियतोऽलंकृतस्याल्पस्याङ्गस्य दर्शने विषये पिधानमयानाम-
दनरूपाणां दर्शनान्तरायाणां कारिभिस्तद्वेतुभूतेरभावि ज्ञ-
ानलंकृतं चेत्तर्हि सर्वं दर्शनगोचरोऽभविष्यत्, नतोऽयम्,
व्यपददित्यर्थः । भैमीसौन्दर्यं तस्यां नलानुरागातिशयश्च भूष-
णरतसमये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणसद्भाववर्णनं वाच्य-
तम्, तथापि यावद्भूषणानि मोचयति, तावदपि विलम्ब-
तया हठसुरतसूचनाद्भूषणवर्णनौचित्यं न दोषायेति, तदप्य-
परिहार्यभूषणमिप्रायेण वेति ज्ञेयम् । 'बहुमन्यत इति न-
भूषणानि स विदग्धसुधुचः' इति वा पाठः सुगमः । अ-
गुपादिवाद् ॥

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं

रोमहर्षजमपि स बोधतः ।

तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो

वत्सरव्यवधिमध्यगच्छताम् ॥ ११३ ॥

योजनानीति ॥ तौ रोमहर्षजं रात्रिः कृतावधौ रोमा-
मन्यतपमप्यन्तरं परिरम्भण आलिङ्गने विषये नूति या-
बोधतः स अज्ञान(वी)ताम् । तवापि मिथो वीक्षणे
अन्योन्यविलोकेनेत्यलप्य निमेषमपि क्षिप्यमसंक्षोभममयमपि
वर्णनं व्यवधि व्यवधानं यदुपपन्नं दर्शनविरुद्धं कालमयम्
जासिष्टम् । अलीयमाऽपि देहाल्लयनवतिनं प्रमन-
प्रच्छेदस्ताव्याममानीत्यर्थः । योजनं, 'यु १ न रागमते' तौ
सयोगे लट् ॥

वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां

पूर्वमच्छमणि हृष्टिमे मुदुम् ।

कोऽयमिन्द्रियद्वयमप्रीतिः

स्यानुविम्बमददर्शनेप नाम ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति ॥ एष नलः मुदुं वाक्यं समुपगमयति
विदितम्, तत्र एव—स्वभावतः प्रीतिः स्यात् । त-
न्नुपपन्नं निमेषमपि कालमपि देहाल्लयनं मुदुं
न न विदुः कालमपि देहाल्लयनं मुदुं

भयामपि नलरूपधारिणान्येनाहमुकेति बुद्ध्या सुरतसमयसमाग-
जनान्तरदर्शनाद्वा उदितसंभ्रमीकृतां समुत्पादितभयां विमनस्क-
या प्रतिबद्धभावोदयाम्, अनन्तरं का कुत्र तिष्ठतीति कृतप्रश्नां
। नैनीमच्छमगिङ्गिते निर्मले मणिवद्धमितिभागे स्वानुविभ्यं
प्रतिविम्बमददर्शत दर्शयामास । नायनपूर्वः कश्चिद्, किन्तु
दीयमेवेदं प्रतिविम्बम् तत्र मनान्य इति भ्रान्तिजातेति स्वप्र-
तिविम्बं तानदर्शयदित्यर्थः । अन्यतरस्य पूर्वं विन्दुपतने विपम-
तत्त्वाद्वैरस्यं स्यादिति विन्दुस्तम्भाभयम् 'अन्यचित्ततया संभ्रमज-
नेन च भाववन्धं कुर्यात्' इति कामशास्त्रात्तस्या विन्दुपातप्रति-
न्धमकरोदिति भावः । अददर्शत, 'निचश्च' इति तद् । ('ऋट-
तेऽङि गुणः') । तां बुद्ध्यर्थत्वात्कर्तव्यम् ॥

एवं नैन्या भावलाभवेगभङ्गोपायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवे-
भङ्गभङ्गीनाह—

तत्क्षणावहितभावभावित-

द्वादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।

स्वां प्रियामभिमतक्षणेदयां

भावलाभलघुतां नुनोद सः ॥ ११५ ॥

तत्क्षणेति ॥ स प्रियाय भग्निते क्षणे स्वेष्टसमये नैनी-
भावकामौत्सुस्यात्पूर्वमेवोदय उत्पत्तिः समयो यस्यास्तां भावलाने
स्वां निजां विन्दुच्युतां लघुतां शीघ्रतां नुनोद । अन्यचित्तीकरणेन
व्यलम्बयदित्यर्थः । तदेवाह—किन्तुतः—तस्मिन्नेव क्षणे निजभावौ-
त्सुक्तसमयेऽवहितभावेनैतस्या इव ननापि भावलाभश्चेत्याद्,
अहि विपमरत्वाद्वैरस्यमेव स्यात्, अतस्तुल्यकालमेवोभयौभाव-
हानं करवाणीति सावधानतपोक्तप्रकारेणैव सावधाने वा भावे
चित्ते भाविता ध्यानवासनादिभिर्भिन्नितता द्वादशात्मनः सूर्यस्य,
सितदीधितेश्चन्द्रस्य, स्थितिर्निर्यादा गगनगमनादिप्रकारो येन
सः । तस्मान्नेन निजदीपस्तम्भनार्थं स्वस्यैव संपादितवचित्तः स-
न्निति यावद् । अथ च—सावधानतया कृता सूर्यचन्द्रापरपर्याये-
दापिद्वारादक्षिणवायनादीत्यदीर्घाः स्थितिः स्वयं येन ।
कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्ततासंपादनेन नासावायुस्तम्भ-
नेन घोषायेनैकसमयोनयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्वयं भावं स्थिरच-
कारेति भावः । एतेन भङ्ग्या नलस्य योग्याभ्यासोऽपि सूचितः,
अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । 'दक्षिणवासानुदये पुरुषस्य,
यानवासिकानुदये घोषितो विन्दुस्तम्भो भवति' इति कामशा-
स्त्रासीयं तदीयं च भावं स्थिरचकारेति वा । विस्तरेणालम् ॥

इदानीं सनरतनाह—

स्वेन भावजनने स तु प्रियां

बाहुमूलकुचनानिचुम्बनैः ।

निर्ममे रतरहःसनापना-

शर्मसारसमसंविभागिनीम् ॥ ११६ ॥

स्वेनेति ॥ स तु नलः पुनः स्वेन स्वयमेव भावजनन उभयो-
र्भावप्राप्तिसमये स्वेन सह वा स्वेनात्मनैव कर्त्ता यद्भावजननं त-
स्मिन्सति वा । स्वस्य भावजनकसमय इति यावत् । तत्र बाहुमूलं
कक्षा, कुचौ, नानिश्च एतेषां चुम्बनैः कृत्वा रतस्य रहसि समा-
पना तज्जमितं परमकाष्ठापन्नं शर्मं बुज्जं, समापनारूपो वा शर्म-
सारस्वस्य समस्तुल्यो यः सविभागोऽशलद्रुती सनरतप्रापणेन सु-
खिनीं निर्ममे चकार । स्वेनेत्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययोः कक्षा-
दिचुम्बनं जातिः । तृतीयायां तु—कक्षादीर्निरन्तरं कामाधिष्ठान-
त्वाच्चुम्बनैरुपायै स्वस्य भावप्राप्तिसमये तामपि भावमलम्बय-
दिति भावः । 'भावभजनेन तु—' इति पाठे—स्वीयेन भावभज-
नेन निमित्तेन बाह्यादिचुम्बनैरिति व्याख्या ॥

पुनरपि भङ्ग्यन्तरेण तदेवाह—

विश्लथैरवयवैर्निमीलया

लोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रताम् ।

सूचितं श्रसितसीत्कृतैश्च तौ

भावमक्रमकमध्यगच्छताम् ॥ ११७ ॥

विश्लथैरिति ॥ तौ भावलाभश्रमवशात्त्वोद्बहनेऽपि विश्लथैः
शिथिलीभूतैरवयवैरङ्गैः, तथा—लिङ्गाभावेऽपि निमीलया श्रमज-
लितवयवसंकोचत(न)या, तथा—तस्मिन्क्षणे द्रुतं शीघ्रं विनिद्र-
तानुल्लासमितैर्गतेल्लोमनी रोमाञ्चैः, तथा—श्रसितैः श्रमजमुप-
नासिकाध्वासैः सांस्कृतैश्च तैः सर्वैः सूचितमक्रमकं युगपत्संजातं
विन्दुच्युतिजन्यमुत्तरूपं भावनभ्यगच्छताम् । सनरतं प्राप्तादि-
त्यर्थः । भोगिनीः संभोगान्ते उपाययत्नत्वादि जातिः । क्रमकं,
'क्रमादिभ्यो जुन्' इति जुन् ॥

आत्त भावमधिगच्छतोत्तयोः

संमदेषु करजभतार्पणा ।

फाणितेषु मरिचावचूर्णना

सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावहा ॥ ११८ ॥

आस्तेति ॥ एवं भावनपिगच्छतोः सुरतान्तमुत्तममुभयो-
त्तयोः करजभतार्पणां वज्रभतार्पणां दानं संमदेषु परमानन्देषु
मध्ये आस्ताम् । भावनदशाधिकंशामुदित्यर्थः । ननु शक्यं सुरत-
दापिचं कथमित्यत्र आह—स्फुटं यस्याफाणितेषु दुग्धविकार-
रूपेषु स्फुटविकारेषु वा पानकेषु मध्ये सा सुरताद्यप्रतिज्ञा नति-
चावचूर्णना कटुरमात्रे स्पृहावहा नपुंसकजन्यारविर्हृदये
हृदयनिष्ठाभावहति, तथा—कटुः पौष्टिकविकारि वज्रभतार्पणा
मुज्जकारित्वेवामुदित्यर्थः । सनदेषु नानाप्रकारेषु सुरतेषु नाति-
प्रामुख्येनैवैतत्स्मिन्नेव सनदे वा कामताद्यप्रतिज्ञा अत्र पदा-
विकारि नलजन्यतां स्पृहावहा—स्फुटं स्फुटं स्फुटं ।
केषु केच—फाणितेषु कटुरमात्रे नतिचवचूर्णिते । सुरतयो-
इत्यपि पुनः सुरतेषु सनदेऽपि नतिचवचूर्णिते । भावन-
पिगच्छतोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहावहा या यथाभावात्ता
ना स्फुटं मित्रेषु फाणितेषु नतिचवचूर्णिते । अत्र ११६ ११७-
रेव स्पृहावहा इति सा । सनदया चमिदं स्पृहावहा ।
कटु निद्रा इत्यन्तः । सुरतेन, नतिचवचूर्णिते इति स्पृहावहा

१ स्फुटस्फुटं स्फुटं स्फुटं । २ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ११ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १२ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २१ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २२ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । २९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३१ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३२ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ३९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४१ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४२ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ४९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५१ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५२ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ५९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६१ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६२ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ६९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७१ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७२ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ७९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८१ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८२ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ८९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९१ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९२ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९३ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९४ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९५ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९६ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९७ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९८ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । ९९ स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं । १०० स्फुटं स्फुटं स्फुटं स्फुटं ।

अर्धमीलितविलोलतारके
रा दृशौ निधुवनकुमालसा ।

यन्मुहूर्तभवहन् तत्पुन-

स्तुतिरास्त दधितस्य पश्यतः ॥ ११९ ॥

अर्धेति ॥ निधुवनकुमेन सुरतश्रमेणालसा । सुतायासनिः-
सहाद्रीत्यर्थः । सा दृशौ मुहूर्तं क्षणमात्रमर्धनिमीलिते ईप्सन्कु-
चिते विलोले तारके ययोस्तादृशो(शौ) यदवहद्विधाय, तत्तादृशभैमी-
नेत्रावस्थानं पश्यतो दधितस्य पुनस्तुतिनांस्त मा भूत् । पुनः
पुनः पश्यत इति वा (भावः) । पौनःपुन्यदर्शनामिलापस्यानि-
वृत्तत्वात्पश्यन्नेव स्थित इत्यर्थः । तादृशी तस्य सुतरां सुगयाभू-
दिति भावः ॥

तत्कृमस्तमदिदीक्षत क्षणं

तालवृन्तचलनाय नायकम् ।

तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया

वेधसोऽपि विदधाति चापलम् ॥ १२० ॥

तद्विति ॥ इदानींतनस्तस्याः क्रुमः सुरतजः श्रमः नायकं
सैन्यस्वामिनं राजानमपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनायादिदीक्ष-
तोपदिदेश । सुरतश्रान्तां तां दृष्ट्वा व्यजनवीजनेन श्रमापनयनं
चकारेत्यर्थः । हि यतो—भवस्य संसारस्य काममुपसर्वस्वस्य
दैवतमिष्टदेवता तद्विधा भैमीसदृशी अतिमुन्दरी प्रियसौभाग्य-
वती प्रिया वेधसो ब्रह्मणोऽपि स्वविषये चापलमनुरागतरलतां
विदधाति करोति, किं पुनर्मुण्यस्य नलस्येत्यर्थः । पुनरपि सानु-
रागो जात इति भावः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । अदि-
दीक्षत, नियमाधोदीक्षेतुमणिच्च च ॥

स्वेदविन्दुकिटनासिकाशिखं

तन्मुखं सुखयति स नैपथम् ।

प्रोपिताधरश्यालुयावकं

सामिलुप्तपुलकं कपोलयोः ॥ १२१ ॥

स्वेदेति ॥ तस्या मुखं नैपथं सुखयति स । किंभूतम्—स्वेद-
विन्दुकाः संजाता यस्यास्तादृशी नासिकाशिखा नासार्धं यस्य ।
तथा—प्रोपितो गतोऽधरश्यालुरोष्ठस्थितो यावको यस्य ।
तथा—परिचुम्बनयशात्कपोलयोः साम्यार्धं लुप्ताः पुलका रोगाच्चा-
यस्य एवंभूत दृष्ट्वा स सुखी जातः, संजातकामश्च जात इत्यर्थः ।
अत्र पूर्वोत्तरार्धं व्यत्यस्ते पठनीये, अन्यथा समासपुनरात्तदोपा-
पातः । सुखयति, मनुवन्तात् 'तत्करोति-' इति णिचि 'णाविष्-
वत्-' इति मनुवलोपः ॥

हीणमेव पृथु सस्तरं किय-

त्कान्तमेव बहुनिर्वृतं मनाक् ।

कान्तचेतसि तदीयमाननं

तत्तदालभत लक्षमादरात् ॥ १२२ ॥

हीणमिति ॥ तदतिमुन्दर तदीयमाननं तदा सुरतान्तसमये
कान्तचेतसि विषय आदरातिशयाल्लक्षं लक्षसंख्यं द्रव्यमलभत ।
मूल्यरहितेष्वुल्लेखे वस्तुनि 'एतल्लक्षं लभते' इति लोकोक्त्या

परमोक्त्यासाभिज्ञाना परमव्युक्तं प्रापेत्यर्थः । किंभूतम्
तमुगानुभवनेगमंजातर्मागिरचापलसराणापुहयितस्तत्
चतुस्तं हीणं लज्जितमेव । तथा—पुनः सुरतान्तापानात्
यदीप्सस्मरमुदीक्षकामम् । तथा—सोऽकुमायानिशापपु-
न्याद्वन्दु सुतरां कान्तं म्लानमेव । तथा—प्रलयाप्यया कन-
स्या साध्यमाभनभेदागमराहिलादेकीभावात्परवृत्तान्द-
वादिन महासुगानुभागीपयसुसापलापान्मनाङ्गितमसं नु-
तम् । निस्तुतानुभूतमुपमिति यावत् । 'रतान्तसमये योने-
समरादरकारि भाति' इति कामशास्त्रम् । तदा तादृश-
दृष्ट्वा पुनः समदनोऽभूदिति भावः । अथ च—लक्ष विषय-
लभतेत्यर्थः ॥

स्वेदवारिपरिपूरितं प्रिया-

रोमकूपनिवहं यथायथा ।

नैपथस्य दृगपात्तातथा

चित्रमापदपतृष्णतां न सा ॥ १२३ ॥

स्वेदेति ॥ नैपथस्य इत्यस्वेदवारिणा सुरतश्रमजलेन पतं-
प्रियारोमकूपनिवहं यथा यथा यावदपात्सादरं व्यलोक्य, न
नलदृक् तथातथा तावत्तावदपतृष्णता वृत्ति नापदिति चित्रम् ।
पुनःपुनरवलोकने हि वृत्तिर्भवति अत्र तु न जातेलाभरं-
त्यर्थः । अथ च—पिपासोरज्जलिजलेनापि पिपासा शान्त्यति,
सास्वाकण्ठवारिपूरितकूपसद्वत् पुनः पुनः पानेऽपि पिपासा
शान्तेति चित्रमित्यर्थः । एवंभूतभैमीरोमकूपदर्शनमात्रेण पु-
सकामोऽभूदिति भावः ॥

वीतमाल्यकचहस्तसंयम-

व्यस्तहस्तयुगया स्फुटीकृतम् ।

बाहुमूलमनया तदुज्ज्वलं

वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२४ ॥

वीतेति ॥ स सुरतसंमर्दाद्वीतमात्याश्रयतकुसुमाः कचहस्त-
स्तेषां संयमाय अश्लिष्वन्धनाय व्यस्तमूर्ध्वव्यापारितं हस्तयुगं यथा
तथा भैम्या स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवसतिस्थानमुज्ज्वलं
तिगौरं बाहुमूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज । निरवधि सुख-
न्वभूदित्यर्थः । वान्तेति वा पाठः । कचहस्त इति हस्तस्य
प्रशंसावाची । सुखमेव सौख्यं चतुर्वर्णादित्वात्पञ्च ॥

वीक्ष्य पत्युरधरं कुशोदरी

बन्धुजीवमिव भृङ्गसंगतम् ।

मञ्जुलं नयनकजलैर्नैजैः

संवरीतुमशक्तस्मितं न सा ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति ॥ सा कुशोदरी नेत्रमुज्ज्वलवशात्संलघ्नैर्नैर्नयन-
जलैर्भिन्नवर्णतया मञ्जुलं शोभमानं पत्युरधरं भृङ्गेण भ्रमं-
संगतं मिलितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीवपुष्पमिव वीक्ष्य स-
त्यमानं स्मितसीपद्मास्य संवरीतु गोपायितुमुत्पद्यमानमेव ने-
रोदुं वा नाशकत्समर्था नाभूत् । उत्तमस्त्रीत्वात्मलज्जावा-
जाने

द्रुस भूमा बहुत्वमेकादशत्वं तस्यापि स्पर्धावशाद्विजिगीषया जे-
मिच्छयोपदशमूर्तितां धारयता रतिस्वामिना कामेन समतां सा-
यमिमाय मदीय. शत्रुयंधेकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि ताव-
संख्याकेन भवितुं युक्तमिति । एकादशत्वं यदि कामो धारयेत्,
तर्हि भैमीदशनखसंजातस्वप्रतिविम्बसंबन्धादेकादशमूर्तिधारी न-
हस्तेनोपमीयेतेत्यभूतोपमा । रुद्रभीतीति पाठे—एकादशभ्यो रु-
द्रभ्यो भीतेर्विजिगीषया तदपाकरणाद्धेतोर्यंधेकादशमूर्तितां मदनो
धारयेत्तर्हि स्वप्रतिविम्बयोगादेकादशमूर्तिस्तेनोपमीयेतेत्यर्थः । प्र-
गमवशात्तत्राप्यु प्रतिविम्बित इति भावः । दशानां समीपे उप-
दशाः 'संख्ययाऽन्यथा—' इति समासः । 'बहुवीहो संख्येये' इति
इय् । उपदशा मूर्तेयो चत्वेति समासः ॥

आख्यतैष कुरु कोपलोपनं

पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।

एतमेव तु निशान्तरे वरं

रोषशेषमनुरोत्स्यसि क्षणम् ॥ १३९ ॥

आख्यतेति ॥ एष तामित्याख्यतावोचत् । इति किम्—हे भै-
मि, त्वं कोपलोपनं कुरु । मधोर्वसन्तत्य कृशा दिनापेक्षया स्वभा-
वत एवालपरिमाणा, अथ च—प्रतिक्षणमपचोयमाना, निशा
नश्यतीति पश्य । कोपापरित्यागे एवंप्रकरेणावशिष्टा रात्रिर्गमि-
ष्यति, तस्मात्कोपं मुञ्च । तु पुनस्त्वमेतमेव रोषशेषं निशान्तरे
आगामिराम्यन्तरे दिनापेक्षयाऽधिकपरिमाणायां शिशिरर्तुराद्यौ
क्षणमात्रमनुरोत्स्यसि कानयिष्यसे वनेनेतन्नागिष्टम् । शिष्टं कोपं
तदा कुर्विदानीं संभोगार्थं प्रसज्या भव । सर्वं कोपमिदानीमेव
चेत्कारिष्यसि, तर्हि तदा किं करिष्यसि, तस्माद्वत् रोपं निशान्तरे
स्थापयेति लौकिकरीत्याऽधुना तावत्कोपं त्यजेति भैमी प्रायेयति
स्तेत्यर्थः । आरयत्, 'चक्षिष्ठः व्याज्' 'अत्यतिवक्ति—' इत्यङ्,
क्षिप्वात्तङ् ॥

साथ नाथमनयत्कृतार्थतां

पाणिगोपितनिजाद्विपङ्कजा ।

तत्प्रणामधुतमानमाननं

सौरमेव सुदती वितन्वती ॥ १४० ॥

सेति ॥ अथ प्रणामनापणानन्तर प्रणामं ना कार्षीरित्यादिब-
चनपूर्वं पाणिभ्यां गोपिते निजाद्विपङ्कजे यथा तथा तस्य प्रणामेन
धुतो निरलो मान. रोपजनौदासीन्यं यत्सर्वंभूतमाननं प्रसादा-
त्स्तेरं सलितमेव वितन्वती कुर्वणा सती सा सुदती नार्थं कृता-
यता हृतकृत्यताननपथापमानात् । तावन्मात्रेण प्रसज्याऽभूदिति
भावः ॥

तौ मिथो रतिरसायनात्पुनः

संयुमुमुनसौ बभूवतुः ।

चक्षमे नतु तयोर्ननोरथं

दुर्जनी रजनिरलज्जीवना ॥ १४१ ॥

ताविति ॥ तौ क्रियोऽन्योन्यं रतिरससायनादने चरन्तरा-

नुरागधिवृद्धेहेतोः, अथ च—प्रीतिरेव रसायनं प्रशान्तसुरते-
च्छाया. पुनरजीवनौपधं तस्माद्धेतोः, पुन. संयुमुमुनसौ सुरता-
मिलापिचितौ च बभूवतुः । द्वितीयसुरतेच्छा जातावित्यर्थः । तु
पुनः रजनित्तयोर्मनोरथं द्वितीयसुरतेवान्छा न चक्षमे विपेदे ।
यतः—दुष्टा जनिर्जन्म यस्याः । तथा—अल्पं जीवितं सत्त्वं यस्या-
स्त्रादृशी संजातप्रभातसमया । अथ च—अल्पायुषो जन्म दुष्टमे-
वेति । यद्वा—प्रभातस्यासन्नत्वाद्गिरहसंभावनावशाद्वा दुष्टा व्या-
कुला जन्यो नवोडा यस्यां सा दुर्जनी । संभोगेच्छा तु न नि-
वृत्ता, पर प्रभातसमयस्य जातत्वात्संभोगं न चकुरिति भावः ।
अन्योपि सुरतविषये यद्रसायनं वीर्यवृद्धयर्थमौपधं सेवमान. पुनः
पुनः सुरतेच्छुर्भवति । अल्पचित्ताऽन्यापि दुष्टा वधू सपत्न्यादि-
क्षीपुरुषयोः संभोग न क्षमते । जननं जति. 'जनिघसिभ्यामिञ्
(ण्)', 'जनिवधोश्च' इति वृद्धिर्न । 'दूलोपे—' इति दीर्घः ।
पदे—समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावात् ॥

स्वमुमासशयनीययोस्तयोः

स्वैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।

उत्सवैरधरदानपानजैः

सान्तरायपदमन्तरान्तरा ॥ १४२ ॥

स्वमुमिति ॥ स्वमुमासं शयनीयं शय्या याभ्यां तयोर्मध्ये
प्रिय. प्रियां प्रति स्वैरं रहसि स्थितत्वात्स्वच्छन्दं यथा तथा आ-
ख्यतावोचत् । किभूतं वच.—परस्परमधरस्य दानं खण्डन पानं
च तान्यां जातैस्सर्वै परानानन्दकारणैर्निमित्तैरन्तरान्तरा मध्ये
मध्ये सान्तरायाणि सप्तिघ्नानि कियन्तं कालमनुचारितानि सुप्ति-
दन्तानि पदानि यत्र तत् ॥

किमुवाचेत्याह—

देवदूत्यमुपगम्य निर्दयं

धर्मभीतिकृतवाद्दशागतः ।

अस्तु सेवमपराधमार्जना

जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥ १४३ ॥

देवदूत्यमिति ॥ देवदूत्यमुपगम्यादौदृष्ट्य निर्दयं यथा तथा
धर्मादौत्वा चित्तमुज्जा दूत्वाकरणे प्रतिधुतापरिपालनादभौ लु-
प्येतेति लुप्यमानादभौदौत्वा धर्मत्वेन वा भीतिन्योपलभ्या
तथा हेतुभूतया हनं तादृशमनिर्दयं भवन्पीडनरूपमुक्तप्रधारमा-
गोऽपराधो येन तस्मात्पराजितो नलस्य जन जीवितावधि यावन्जी-
वा जइयता भवदधीनता सेवमपराधस्य मार्जना शोयिष्यन्तु ।
अद्यभूति यावद्देव जीवति तावत्तत्र यत्र द्विर एतेति प्र-
तिज्ञा तस्या नञा तनपराध अनन्वेद्यवोचदिति नाय. । मार्जना,
पन्तान्नाये युय ॥

स क्षयः सुगुणि यच्चदीधनं

तच्च गम्यमुद येन रज्यणि ।

वन्नलस्य गुणमभिनेयनं

यच्चद्वन्द्वरतिरन्वविभ्रमः ॥ १४४ ॥

महर्षिः सुखं विवेचिष्यन् नानुद्वेष्टी च यः ।

यातोऽस्मिञ्शिवशक्तिसिद्धिभगिनीसौभ्रात्रभग्नये महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोयमष्टादशः १८

श्रीहर्षमिति ॥ शिवस्य शक्तेश्च सिद्धिर्यत्र (शिवशक्तिसाधनं यत्र कृतं) स शिवशक्तिसाधननामा ग्रन्थः । शिवभक्तीतिपाठे— शिवस्य भक्तेः सिद्धिर्यत्र शिवभक्तिप्रतिपादको ग्रन्थविशेषः । तस्य (सैव) भगिनी एककर्तृकत्वात्, तस्यां सौभ्रात्रेण शोभनभ्रा- वृभावेन भग्नये प्रशस्ते तत्तुल्यसरसशब्दार्थन्यासे नलीयचरितेऽष्टा- दशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवशक्तिसिद्धिरपि मया कृतेति सूचितम् । सौभ्रात्रमिति भावे युवादित्वादर्ण । अष्टादशः, 'तस्य पूरणे ढह' ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनारायण-
विरचिते नैषधीयप्रकाशेऽष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

निशि दशमितामालिङ्गन्त्यां विबोधविधित्सुभि-

निपधवसुधामीनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुषः ।

श्रुतिमधुपदस्रग्वैदग्धीविभावितभाविक-

स्फुटरसभृशभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिरः ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गसंगतिः स्पष्टा । वैतालिकैर्विन्दभिर्गिरो जगिरे । किंभूतैः—निशि रात्रौ । 'वाक्यं वृद्धिर्वपुः पुष्टिः प्रज्ञोत्साहौ वलं महः । दशकेन निवर्तन्ते मनः पञ्चेन्द्रियाणि च' इति वचनाद्दश- दशकस्य शतायुषः पुरुषस्यावसानोपलक्षकरोऽवस्थाविशेषो दशमः स विघते येषां दशमिनो वृद्धालेषां भावो दशमिता तामालिङ्ग- न्यामवसान प्राप्ताया संज्ञातप्रायप्रभातायां सत्यां प्रियाङ्गु भैमीस- भीपमुपेयुषः प्राप्तवतस्तया सह निद्रितस्य निपधदेशवसुधायां मीनाङ्गस्य कामस्य नलस्य विबोधं जागरा विधित्सुभिः कर्तुमिच्छु- निः । कीदृशो गिर—श्रोतॄणां श्रुत्योः श्रवणयोर्भुव अमृतरूपा- ऽन्तिमपुरा पदलङ्घ्य सुतिष्ठन्तपदमाला तस्यावैदग्ध्या वक्रोक्त्यादिर- चनाचानुयुक्तं विभावित्वा न्वनिवृत्त्या व्यञ्जनाध्यापारेण प्रकाशिता भाविका रत्यादित्यायिष्यभिचारिसङ्चारिरूपैर्भावैर्युक्ता । ज्ञापिता इति यावत् । तादृशा स्फुटा प्रमत्ततरत्वेन वालिशैरपि प्रतीता ये रमाः यद्गारादयन्नेष्टं नितगमन्यक्ता सर्वतः मिक्ताः । एक- नन्ति उदं नोरस यानु नात्यनिरसिका । नलप्रयोऽर्थं मागवैर्भुव दानवैर्नितगमन्यक्यर्थः । रत्यादय न्यायिभावाः निर्वेदादयश्च- किमप्येवा । 'वैतालिका योऽस्मरः' इत्यमरः । दशमोऽवस्थावि- शेषो विघते यन्त्यां दशमो वृद्धः । अत इति । योगहृदयं शब्दः । इयान्त्या वृद्धाया भावो दशमिति वा । त्रिनिष्ठस्त्रादो वितालः स शिवः येषां वैतालिका गिरात्' इति ढह । सौमदायिका इत्यर्थः । तदुक्तम्—वैतालिकान् कथ्यन्ते कविनिः । सौमदा- यिका । तस्य प्रसोऽमनये दयः शिवायानु प्राप्तिः । 'जगिरे' इति ढह । अस्मिन्सर्गे 'यूनः' (११-५६) इति शब्दोऽस्ति ।

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुपमामिमां
सफलयतमां दानादक्षणेर्दरालसपक्ष्मणी ।
प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा
प्रियजनमुखाम्भोजात्तुङ्गं यदङ्ग न मङ्गलम् ॥

जयेति ॥ भो महाराज, त्वं जय जय सर्वोत्कृष्टं स्व- त्वमिमां प्रत्यक्षदृश्यां प्राभातिकीं प्रातःकालसध्यादिजनितं सु- परमां शोभां दरमीपदलसे तत्कालमेव निद्रात्यागादीपदपक्ष्म- अधोऽन्मिषिते पक्ष्मणी ययोरक्षणेर्नत्रयोर्दानाद्विषयीकरणादे- सफलयतमामतितरां सफलां कुरु । त्वत्कृतदर्शनेनेय धन- ग्यति तस्माच्छीघ्रमुदुह्यस्वेति भावः । विदर्भजा शय्योत्थाय- यथायाः सकाशादुत्थाय तव प्रथमं पूर्वं प्रातःकालमन व- शुभसूचकं वस्तुवस्तु । तत्स्थाने भैरव्येव भूयादुरियतः स- स्थितभैमीमुखमेव प्रथमं पश्येत्यर्थः । यद्यस्मात्—हे अङ्ग त्व- प्रियाजनस्य मुखाम्भोजादन्यतुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभाह- नास्ति । प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखं द्रष्टव्यमिति बो- स्थितिः । त्वत्तः पूर्वं भैरव्युत्तिष्ठत्विति भावः । दारालस- तत्कालमुदुह्यस्य जातिः । 'पश्चाच्छयनं पूर्वमुत्थानम्' इति त- उत्तमकुलस्त्रीजातिश्च । जय जयेति वीप्साया द्विरुक्तिः । प्र- भवेति 'कालाट्टन' । सफलयतमाम् 'तत्करोति—' इति । छोटि तमपि 'किमेत्तिष्ठ—' इत्यामुः । शय्योत्थायम्, 'अवाप- रीप्सायाम्' इति णमुल् । परीप्सा त्वरा । 'तृतीयामप्युत्तिष्ठ- इति समाप्तः ॥

वरुणगृहिणीमाशामासादयन्तममुं रुची-

निचयसिचयांशांशंशक्रमेण निरंशुकम् ।

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिपादसौ

निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषी हरिर् ॥ १ ॥

वरुणेति ॥ हे राजन्, हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी अमो- हरिदिक इतः प्राग्भागेऽङ्गः प्रारम्भभाग एव निजमुखं तिमिर- प्रसादमिपादसौमल्यव्याजारस्मेरं सहासं धत्ते प्रीतिं । इत्ये- कथंभूतेव—वरुणस्य गृहिणीं भार्यां प्रतीचीमाशामासादयन्त- गच्छन्तम् । अत एव—रुचीनिचयस्य काश्चित्तममूहकस्य नि- यस्य वक्षसांशा भागास्तेषामप्यशेन लेदोऽन प्रसक्तस्य क्रमेण- भागापगमक्रमेण निगतां श्रंशो यस्य तं निरंशुकम्, अ- विवक्ष्यममुं तुहिनमहसं पश्यन्तीव । मय्यनुरक्तस्य पश्यन्तीव- इदानीमन्यस्यामनुरक्त इमा दशमापन्नोऽयमिति दशमा- ज्ञ्यापि नान्यनुरागातिविद्वल गलद्वयं परस्त्री सेवमान- मुखं स्मेरं करोति । प्राच्यामरुणोदयोऽभूत्, प्रतीच्या- प्रमरणवशाच्चन्द्रो निप्रभोऽन्तं त्रिगमिपुराणि, तस्मा- स्येति । अशेन श्रंश, 'तृतीया—' इति योगविभागा यना- 'दृङ्गं पश्यीममास । इत सतम्यये तमिः । एतन्मूल- ११

इतोऽस्माद्धेतोरिवेति । इतो दृश्यमानादस्मादधिसादमिपादिति वा संवन्धे पञ्चम्येव ॥

अमहतितरास्तादृक्कारा न लोचनगोचरा-

स्तरणिकिरणा धामञ्चन्ति क्रमादपरस्पराः ।

कथयति परिश्रान्तिं रात्रीतमस्सहयुध्वना-

मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमीदयितस्त्वियाम् ४

अमहतीति ॥ भो राजन्, अमहतितराः स्वरूपेणैव सूक्ष्म-
तरा ध्रुवात्पथ्यादयस्तारा इदानीं तादृक् पूर्वलोचनगोचरा न
भवन्ति । स्वरूपेण सूक्ष्मत्वात्पूर्वमपि चक्षुष्मतामपि महता यत्नेन
या दृश्यन्ते ता इदानीं सर्वथा न दृश्यन्त एवेत्यर्थः । तादृश्यो बहु-
सत्याः पूर्वं प्रकाशमानाश्च यास्ताराकाः स्वात्वाद्विद्यस्ताः सप्रति
सुतरामल्पाः सूक्ष्माश्च सत्यो नेत्रगोचरा न भवन्तीति वा । यस्मात्त-
रणैः सूर्यस्य किरणा अपरस्परा अहमहमिक्रिया सततमविच्छेदेन
प्रवृत्ताः सन्त क्रमाद्व्या गगनमञ्चन्ति गाहन्ते । सूर्यकरस्पर्शान्नि-
ध्यभत्वात्तारा न दृश्यन्त इत्यर्थः । तथा—दरिद्राणाः क्षीणाः प्राणा
असत्त्वो यत्वेयंभूतोऽस्ति जिगमिपुर्यं तमीदयितो निराणाधश्चन्द्रो-
ऽपि रात्रीतमत्सा सहयुध्वना संग्रामं कुर्वन्तानां निजस्त्वियाम् परि-
श्रान्तिं सामत्येन स्नानि रणपातं च कथयति न केवलं त्विष
एव दरिद्राणप्राणाः किन्तु चन्द्रोऽपीत्यपि शब्दार्थः । अतिशयेन न-
द्वत्यो महानितराः 'धरूप-' इति ह्रस्वः, ततो नन्तमासः । गोचर
पुमान् । अपरे च परे च 'अपरस्पराः क्रियासातत्ये' इति सुद । धां
सततमविच्छेदेनाञ्चनीत्यर्थः । सहयुध्वनां, 'सहे च' इति युधे
कनिपि 'वनो र च' इति प्राप्तौ लौटौ 'वनो न हरा.' इति निपे-
धाच्च भवत । दरिद्राणेति, 'दरिद्रातेतरार्धधातुके-' इत्यादिना
प्राप्तोऽप्यालोपो 'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेप्यते' इत्या-
दिनिपेधाच्च भवति ॥

स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चैः

पुरुसितगरुचश्चक्षुषुटस्फुटचुम्बितः ।

अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमल-

च्छविरिव रवेर्लक्षालक्ष्मीं करैरतिपातुः ॥५॥

स्फुरतीति ॥ हे राजन्, तिमिरस्य स्तोमः समूहः लक्षा
लक्ष्मीमतिपातुर्कैरतिक्रान्तिल्लितोऽप्यधिकं रक्ततरै रवेः करैः कृत्वा
पुष्पां यद्गुणां सितगरुतां श्वेतपक्षाणा चन्द्रश्चिपलैः, अरुमिश्रा
विलसन्निवां चक्षुषुटै स्फुट यथा तथा चुम्बितः स्पृष्टः पङ्कस्य
प्रपञ्च समूह इवोच्चैरतितरा स्फुरति शोभते । तिमिरस्तोमो-
ऽन्तराप्रविष्टसूर्यकिरणस्पर्शादिसखनमार्थं पङ्कप्रमिष्टरत्नारण्यचपल-
चक्षुषुटसकलपङ्कपट्टोभतेतरामित्यर्थः । तथा—आमान काली
नन्त्ये कालिमन्या अतिरुष्णा अन्नयपररगतै रसूर्यकिरणैर्मम-
लच्छविरिव च कृष्णारज्यगन्तिरेव शोभतेतराम् । सूर्यरा प्रभृता
तिमिर चात्सीभूतमिति भावः । अन्तर्लो रुष्णोऽनेने' इत्य-
न्तर । उच्चैः, अन्त्यपत्तदुक् । मधुकरी, अतिवाचि मधुरी ।

कालिमन्या, 'आत्ममाने तद्व' इति खरा, दिवादित्वाञ्छयन्,
'स्वित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वः. 'अरुद्विपद्-' इति सुम् । लक्षा-
लक्ष्मीं, 'न लोका-' इति पठ्ठिनिपेधः ॥

रजनिवमधुप्रालेयाम्भः कणक्रमसंभृतैः

कुशकिसलयस्याच्छैरग्रे शयैरुदधिन्दुभिः ।

सुपिरकुशलेनायः मूचीशिखाङ्गुरसंकरं

किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥६॥

रजनीति ॥ रजन्या वमधुवत्करिणीवदननिर्गतजलवत्प्राले-
याम्भसो हिमजलस्य कणा लेशालेपां गलनक्रमेण संभृतैः सं-
चितैः कुशकिसलयस्याग्रे शयैरुदधिन्दुभिर्हिमजलकणैः कर्तुंभिर्मुक्ताफलान्यवमे-
निरेऽवगणितानि । मौक्तिकतुल्यैर्जातमित्यर्थः । किभूतानि मुक्ता-
फलानि—सुपिरे विवरकरणे कुशलेन मणिकारेण मध्ये किमपि
लोकोत्तर, लोको वा, अथ सूच्या लोहसूच्या वेधनशलाकायाः
शिखैव सूक्ष्मत्वाद्ङ्गुरलेन सकर संयोगं गमितानि प्रापितान्यर्थ-
विद्वानि । 'वमधुः करिशीकर' इत्यमरः । 'द्वितोऽधुच्' । अग्रे-
शयैः, 'अधिकरणे शेते.' इत्यजन्ते शयशब्दे 'शयवास-' इति
सप्तम्या अलुक् । सूची, 'कृदिकारात्—' जीप् । सकर, 'ऋदोरैप्' ॥

रविरुचिर्नचामोंकारेषु स्फुटामलत्रिन्दुतां

गमयितुममूरुचीयन्ते विहायसि तारकाः ।

स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्ततया हुताः

शिशिरमहसो विम्वादस्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

रवीति ॥ रवेः पीसांक्षितरो रुचय एव ऋचनमा [प्रातः-
काले रविकिरणानामुपगम्यन् । ऋचिः पूर्वाह्ने दिवि देव इत्यने
यजुर्वेदे तिष्ठति मध्येऽह्ने' इत्यादिभुते] ऋग्वेदनामयानामोंकारेषु
प्रारम्भप्रणवेषु, अथ च—उच्चैरुदात्ततया प्रारम्भेपूदयमनयेषु स्फुटा
प्रकटामनलां स्वरोच्चारणादिदोषपरहितां विन्दुतामनुस्माररूपां ग-
मयितुममूरुचीयन्ते स्थितान्तरका देनाप्युच्चायन्तेऽप्यचयेन सं-
गृह्यन्त एव । वृत्तामलः शब्दोपयथाच ऋग्वेदप्रविन्दुनिर्माणे-
मेता गृह्यन्त इव ततो न दृश्यन्त इत्यर्थः । प्रागुचमोंकारमन्त्रा-
त्तादृह्यत्तारादिन्दुतामपि गृह्यन्त । अथ च—उच्चैरुदात्त-
चीयन्ते, नीयन्त इति यावत् । सूर्यप्रभोदय एव तारका नश्य-
न्तीति भावः । तथा—अन्तर्लोऽनुप्यादस्मादिष्ट तिरनहम अन्तर्लो
विम्वातकासादंशोऽप्यानामनुच्चायन्तेनिरासामुच्चैरुदात्ततया गृही-
ततया, अथ च—उच्चैरुदात्ततया गृहीततया नोपरिस्थिततया या, अथ
च—उच्चैरुदात्तः' इत्युदात्तलक्षणमोमादुच्चैरुदात्तमेव योऽप्युदा-
त्तुदात्तस्वरस्य विरचनाय निमानाय अमशय तिमिर देतामि
रता इव । उदात्तस्य तिरन्दुवत्स्वरमन्त्रादस्मादिष्टो रता इति
रचते । यजुर्वेदे चरुदस्वरस्य सुवन्दिते उदात्तस्य (अर्चिः
नुदान), अन्तर्लोऽनुप्यादस्मादिष्टो रता इति उदात्तस्य । अन्तर्लोऽनुप्यादस्मादिष्टो रता इति

गानामप्यस्तमये उपरिगामित्वात्सूक्ष्मोपरितनरेखातुल्यत्वादेवमु-
ल्लेखितम् । सूर्यप्रभोद्गमक्रमेण चन्द्रकिरणा अपि कृशीभूता इति
भावः । वृता इति पाठे—स्वीकृताः । असंशयमुभयत्रापि यो-
ज्यम् । रुचिक्त्वाच्च, 'ऋत्यकः' इतिप्रकृतिभावः ॥

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दशोरपिधायके

भवति च नले दूरं तारापतौ च हतौजसि ।

लघु रघुपतेर्जायां मायामयीमिव रावणि-

स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं हिनस्ति गभस्तिराद् ८

व्रजतीति ॥ गभस्तिराद् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमिरतुल्याः
केशास्तेषु गृहीत्वैति ग्राहं रात्रिं हिनस्ति लघु शीघ्रं विनाशयति ।
कः कामिच—रावणिरिन्द्रजिन्मायामयीं मायानिर्मितां रघुपते-
र्जायां सीतामिव । कस्मिन्सति—वाक्यार्थस्य कर्मत्वात्तदीयं रा-
त्रिहिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कैरवे मोहं संकोचं व्रजति सति ।
अथ च—सीताहिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदाख्ये वानरे मूच्छां
गच्छति । तथा—नले च भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्योदयसमये ज्ञात्वा
दशोरपिधायके उन्मीलितनेत्रे सति । यद्वा—नले त्वयि नेत्र-
योराच्छादके भवति सति । अथ च—नले वानरसेनापतौ दारुणं
तदीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्तुमशक्यत्वाद् खवशाद्वा तारापतौ च
सुग्रीये दशोरपिधायके हतौजसि च निस्तेजस्के ग्लानवदने च
सति । रात्रिर्गता, रविरुदितः, कुमुदं च निमीलितम्, कमल
घोन्मीलितम्, चन्द्रश्च निष्प्रभो जात इत्यर्थः । मायामय्याः सी-
ताया वध इन्द्रजिता कृत इति रामायणे । मायामयीं, प्राचुर्ये
मयि ढीप् । रावणिः, अपत्यार्थे बाह्यादित्वादिच् । चिकुरग्राहं, सप्त-
म्यन्त उपपदे 'समासत्तौ' इति ग्रहेणमुल् । गभस्तिभी राजते
गभस्तिराद्, 'सत्सूद्विप-' इति क्रिप् ॥

त्रिदशमिधुनक्रीडातरुणे विहायसि गाहते

निधुवनधुतस्रभागश्रीभरं ग्रहसंग्रहः ।

मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरं भरिः

परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ९

त्रिदशेति ॥ ग्रहसंग्रहः शुक्रादिस्थूलतारामूहः त्रिदशा दे-
वानेषां मिथुनं तस्य क्रीडासंवाञ्छनि तल्पे मन्त्ररूपे विहायसि
गगने निधुवनं सुरतममर्दनेन धुना विक्रीणां, स्रजः पुष्पमाला-
स्तां भाग एकराजस्य श्रीभरं शोभानिर्वाणं गाहते । तथा—
विदुरखण्डः पूर्णो वृक्षश्चन्द्रो गण्डोपधानविधा कपोलतलावः
स्थान्नानावृत्ते शुभ्रतरोच्छीर्षकप्रकारेण परिहरति न त्यजति,
अर्द्धोच्छीर्षकः, तच्छीर्षक इत्यर्थः । किन्तु विदुः—मृदुतरकरा-
कारैस्तूलोत्करैस्तुल्योत्करैः कपोलममूर्द्धरुदरं भरिः परिहरति-
त्यर्थः । गण्डोपधानं मृदुतरकापांममूर्द्धरुदरं वृक्षं शुभ्रं च भवति ।
स्थूलतारान्तरास्तेषां विहीनमागममुननुव्या इत्यन्तः दृश्यन्ते ।
चन्द्रोपनिर्वाणप्रकाशान्तरास्तेषां मन्त्रचित्ताति स्वकान्तिभिर्मन्त्रमेव
पुष्पमालादिनाशकं शक्यं यो नोन्मनोन्मनो जान इति भावः ।
मन्त्रः, 'मृदुतरकरैर्मन्त्रैः' इत्यर्थः । उदरः, 'मृदुतरकरैः' उदर-

भरिः, 'फलेग्रहिरात्मं भरिश्च' इति चकारसातुकसमुच्चयार्थ-
दिच् जुमागमश्च ॥

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्तनमूर्तयः

सविधमधुनाऽलंकुर्वन्ति ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुहरेऽप्यध्येतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदभयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनिः ॥ १० ॥

दशेति ॥ दश शतानि यासां ता एकसहस्रसंख्याश्रुतान्ते
दादिवेदानां समाहारश्चतुर्वेदी तस्याः शाखानामाध्यायनतः
यकादिसंज्ञानां तत्तद्देवभागानां विवर्तनरूपा अतारिवक्त्रा ज्ञ-
थाभावरूपाः शाखारूपतां प्राप्ता मूर्तयः स्वरूपाणि येषां नञ्
रविरश्मयो ध्रुवं यस्मादधुना प्रातः समये सविधमसदादिमन्त्र-
देशं भूयन्ति सर्वेपि समीपदेशमागच्छन्ति । तत्तत्सादयनध्वनि-
वेदं पठतां वदनलक्षणेपु कुहरेषु दरीषु विषय आरूप्यमानसं
तुरूपस्तेषां वेदशाखीभवन्मूर्तानां सूर्यकराणामेव श्रुतिपदमो-
दपदरूपः प्रतिध्वनिः प्रतिशब्दोऽध्वनि गगन उदञ्चयूष्मत्प्रस-
दरीषु प्रतिशब्दो युक्तः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहित यथा
येति । अध्येतारो हि प्रातर्मन्दध्वनिना वेदानधीयते । ध्रुव-
क्षायां वा । सूर्योदयो जातः, अध्येतारश्च वेदानधीयत इत्यर्थः ।
दशशतेति मूर्तिविशेषणम् । चतुर्वेदी, समाहारे द्विगोत्रं । त-
यः, तद्रूपे मयद् ॥

नयति भगवानम्भोजस्यानिबन्धनवान्धवः

किमपि मधवप्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।

अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-

लगनफलदशान्तस्पर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ अम्भोजस्य कमलकुलस्यानिबन्धनरान्धवोऽन्ध-
मित्रं तदानन्दकारी भगवान् पञ्चगैर्ध्वयसंपन्नः श्रीसूर्या मय-
न्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रघाणमल्लिन्द किमपि नञ्
यथातथोपपन्नतामाश्रयतां नयति प्रापयत्याश्रयति । तान् पथं न-
ध्वमागत इत्यर्थः । अथ च—तं क्षिप्यति । पराशुरयज्ञोः गृह-
परस्परालेपो युक्तः । किंभूतः—अपसरत्पुरः पलायमानस्य
ध्वान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाशायाः संवन्धिनि विषयपरे गा-
मागे मण्डल्या संधिभावेन यलग्नं संछेपः प्रत्यदिगन्तगामि-
लयनमिति पाठे—संधिभावेन यतिरोधानं सामर्थ्येनावृत्तेन
फलनफलौ भवन्नश्रान्तो निरन्तरः स्वर्णाचलस्य मेरोः प्रदक्षिण-
लक्षणो भ्रमः स एव विभ्रमो विलासो यस्य । सद्भुतगो-
नाय रात्रौ भ्रमतो यामिकस्य चौरपलायनेन यथा माफक्य नञ्
तथा स्वर्णाचलक्षणाय सूर्यस्य भ्रमणविलासमाफक्य युक्तमित्य-
अत एव स्वर्णाचलपदं प्रायोति । अत्रापि 'प्राणराशिरात्रौ'
ज्ञातव्यः । 'प्रघाणप्रघाणल्लिन्दा' इत्यमरः । वान्धवः, वान्ध-
त्वाधेऽण् । मधवप्रासादस्य प्राणिपदिकान्तं यावदेषः ।

॥ ११ ॥ नयति भगवान्भोजस्यानिबन्धनवान्धवः
किमपि मधवप्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।
अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली-
लगनफलदशान्तस्पर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

प्रस्थानि शिरसराणि कर्तृण्युष्मभिः प्रातःकालीनातपमंतापैः हुता-
नामश्मजतूनां शिलाजतूनां सवान्प्रवाहान्दधति । यद्वा—रण
उत्सवतुल्ये रात्रिविनाशकारित्यात्सद्गाम इव सद्गामे विहरन्तयो-
युद्धकौतुकदर्शनेन परिष्कीडमानः ऊषा सूर्यां प्रहराजो यन्वभू-
तान्युदयाचलसानूनि वालातपमंतापविलीनशिलाजतुस्त्रयप्रवाहा-
नेव कियत्कालविलम्बधूमलीभूतरुधिरप्रवाहान्धारयन्ति । रण-
भूमिषु हि कालविलम्बेन धूमला रुधिरप्रवाहा भवन्ति । अत
एव—उदयद्युदयं प्राप्नुवन्नरुणोऽग्रजस्तत्संवन्धिनि प्रद्वीभावे नम-
स्कारे विषये य आदुरो भक्तयतिशयस्तस्याद्वैतोररुणानुजे मिलति
संगमं प्राप्नुवति सति तयोररुणगरुडयोः सद्गाममेलनाद्वैतो रक्त-
प्रदीप्त्या नवास्तकालमापाकादाकृष्टा इष्टका यत्र तादृशी नूतनेष्ट-
कानिमिता वेष्टना, नवा इष्टका यत्र गिल्पे तत्रवेष्टकं तेन वा
वेष्टाना प्राकारः किमु न शङ्का न तर्क्या, अपि तु सैव तर्क्यैत्यर्थः ।
परिवारभूते दिनप्रकाशे युध्यमाने तद्दर्शिनो लीलाविहारिणो अ-
हराजस्य स्वामिनो महाराजोचितगौरवसुवर्णभूषितनवेष्टकानिमि-
तप्राकारोर्ध्वस्थितिरुचिता संभाव्यते । अथ च दिनरात्रयोः सेनानी-
भूतयोः सद्गाम उदयाचलसानूनि तद्गततुल्यानि रुधिरं धारयन्ति ।
भटाः प्रहारवशाद्रक्तसिक्ता भवन्ति । तत्र च दिनपक्षीयप्रस्थानां
जयित्वासुवर्णमयगरुडसंपर्काद्वैष्टकस्य वेष्टनां सुवर्णपट्टिकाया घा-
रणा न तर्क्या किमु अपि तु जयिनां तथा भवितव्यमेवेति । ग-
रुडस्तेषां सुवर्णमयवीर(विरुद)पट्टिकास्थाने जात इत्युचित-
मित्यर्थः । नवेष्टकवेष्टनेति, 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति पुंवत् । वेष्टकः,
कर्तरि ण्वुल् ॥

रविरथहयानश्चसन्ति ध्रुवं वडवा बल-

प्रतिबलबलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपगान् ।

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहंगमी

सरशरपराधीनस्वान्ता वृषस्यति संप्रति ॥१७॥

रवीति ॥ भो राजन्, संप्रति प्रातःकाले बलस्य दैत्यस्य प्र-
तिबलः शत्रुः प्राचीवर्तीन्द्रस्तस्य बल सैन्यं तत्रावस्थायिन्यो म-
ध्यवर्तिन्यो वडवास्तुरङ्गो गाढप्रेमाः सूर्याश्वेषु दृढानुरागाः सत्यो
रविरथहयानसमीपगान्समीक्ष्य मैथुनार्थमात्मनोऽस्त्वानिच्छन्ति
ध्रुवमुत्प्रेक्षायाम्, निश्चितं वा । इच्छन्तीत्यर्थः । यतः—सरशर-
पराधीनं स्वान्तं चित्र यासाम् । तथा—रथाङ्गविहंगमी चक्रवा-
क्यपि निज स्वीयं परिवृढं चक्रवाकमिदानीं प्रातः, समीपमागतं
दृष्ट्वा कामवाणवशचित्ता, अत एव—रात्रियोगेन दृढानुरागा सती
मैथुनवाञ्छया वृषस्यति । वृषवद्वलवन्तं तं मैथुनार्थं कामयत इत्यर्थः ।
सूर्याश्वः पूर्वस्वामागताः, चक्रवाकयोश्च संगमो जात इति भावः ।
अथस्यति वृषस्यति आत्मनोऽस्त्वानिच्छति वृषमिच्छति च, क्यचि-
'अथवृषयोमैथुनेच्छायाम्' इति मैथुनेच्छायामसुगागमः । व्युत्प-
त्तिमात्रं चेतत् । रुड्या तु मैथुनार्थमिच्छन्तीत्येवार्थः । तथाच—
'वृषस्यन्ती तु कामुकी' इत्यमरः । 'इति रामो वृषस्यन्तीम्'
इति च कालिदासः । 'प्रभौ परिवृढ' इति निपातः । गाढप्रेमेति,
'डावुभाभ्याम्-' इति पक्षद्वयेऽपि डाप् । डापो वैकरिपकत्वा-
देकत्र नान्ततापि । विहंगमी, जातित्वान्डीप् । रथान्तं चासौ
विहंगमी चेति समासः ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाश्चक्रि-

मधुरमधुरं हेपन्ते ते विलोलितवालि-

तुरगसमजः स्थानोत्थायं कृणन्मणिमन्ध-

धरभवशिलालेहावेहाचणो लवणसति

निशीति ॥ भो राजन्, निशि रात्रौ निरशना नि-

अत एव—क्षुधा क्षीरस्यन्त आत्मनोऽस्यैव क्षीरं दुग्मन्ति

ते अश्वकिशोरका अतिप्रसिद्धा अश्ववालका मधुरमधुरं य-

तिलकशब्दं, तथा—विलोलिताः पुनः पुनश्चालिता गाल-

च्छानि यस्यां क्रियायां तयथा तथा हेपन्ते हेपार कु-

तथा—तत्र मन्दुराया स्थितस्तुरगाणा समजः समूहः स्वान्

शय्यास्थानाच्छीघ्रमुत्थाय कृणन् हेपनाण मणिमन्धनान्

भवानां जातानां शिलानां सन्धवशिलानां लेहायासा-

इंहया इच्छया पुनः पुनर्मुत्पादित्वा लवणवेष्टया वा चणः रवा-

लवणस्यत्वात्मनो लोलुपत्वेन लवणमिच्छति । अश्वकिशो-

प्रातः क्षीरपानार्थं हेपन्ते, अथास्तु प्रातः सैन्धवास्त्रादानार्थं

इति जातिः । सूर्योदयो जात इत्यर्थः । क्षीरस्यन्तो, लवण-

स्यत्र चास्मेच्छायां क्यचि 'अश्वक्षीर-' इत्यादिना 'क्षीरस्यन्-

लोलसायाम्' इति वचनाल्लालसायामसुक् किशोरकाः, अ-

इति कर्त् । मधुरमधुर प्रकारे द्विः । 'हेपइ स्वेन' । समजः ।

विषयत्वात् 'समुदोरजः पशुषु' इत्यप् । स्थानोत्थानम्, 'जा-

दाने परीप्सायाम्' इति णसुल् । लेहः, भावे घञ् ॥

उडुपरिषदः किं नार्हत्वं निशः किमु नौचिती

पतिरिह न यदृष्टस्ताभ्यां गणेशरुचीगणः ।

स्फुटमुडुपतेराश्मं वक्षः स्फुरन्मलिनाश्मन-

श्छवि यदनयोर्विच्छेदेपि द्रुतं वत न द्रुतम् ११

उड्विति ॥ हे राजन्, उडुपरिषदो नक्षत्रपरम्पराया अर्हत्वं

न, अपि त्वौचित्यमेवैतत् । तथा—निशो रात्रेरौचिती न किमु

अपि त्वौचित्यमेव । यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्तिभिर्भावरीभ्या गने

योऽहो रुचीगणो दीप्तिममूहः (यस्य सः) क्षीणतेजाः पतिः प्रा-

णेशश्चन्द्र इहास्मिन्समये न दृष्टः । तस्मात्तयोरौचित्यमेवेत्यर्थः ।

'धन्यास्मात् न पश्यन्ति पतिभङ्गं कुलक्षयम्' इति वचनास्य

विषदमदृष्टैव द्वयोरपि ध्वस्तत्वादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुटम्

प्रकाशमाना कलङ्कव्याजेन मलिना कृष्णा आश्मनी पाषाणन-

न्धिनी छविः कान्तितर्यस्यैवभूतमुडुपतेर्वक्षो मध्यम्, अथ च—

हृदयम्, स्फुटं निश्चितमाश्मं पाषाणविकाररूपम् । पाषाणवद्वि-

मिवातिकठिनं मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्ताराभ्यामौचित्ये

वियोगे, अथ च—विनाशे सत्यपि द्रुत शीघ्रं न द्रुत स्फुटितम् ।

पाषाणनिर्मितमेवेत्यर्थः । वत खेदे । यत् । वक्षोविशेषण वा ।

स्वस्यापि विलये निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेयसोः प्रे-

न दर्शितमिति तस्यानौचितीत्यर्थः । तारापरम्परा रात्रि-

विनष्टा । चन्द्रोऽपि क्षीणतेजा आसन्ननाशो जात इत्यर्थः । आ-

न्तीति पाठे—'अहं प्रशसायाम्' इति शतदि, अहंतो भाव इति

प्राह्मणादित्वात्पयजि पित्वान्डीपि 'अहंतो नुम् च' इति उरु

आश्मं, विकारेऽणि 'अश्मनो विकारे टिलोप' इति टिलोपः । ॥

इमेनेति संवन्धेऽपि विकाराभावाद्दिलोपाभावे आश्मनी चासौ
उचिश्चेति समासे 'पुंवत्कर्मधारय-' इति पुंवत् ॥

अरुणकिरणे बहौ लाजानुहूनि जुहोति या

परिणयति तां संध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।

इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः

करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितुम् २०

अरुणेति ॥ भो राजन्, या संध्या अरुणस्य किरणरूपे बहौ
उहूनि नक्षत्राण्येव लाजाभुहोति, दिवो मणिस्तामेतां प्रातःसंध्या
परितो नयति प्रापयति विवाहयतीत्यहमवैमि मन्ये । यत इयमिव
संध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निभ्रान्तिं वह्निविपर्ययज्ञानं पुरा करोत्यक-
रोत् । यद्वा-यथेयं करोति, तथा स एव सूर्योपि रक्ततरत्वाद्गुणक-
त्वाच्च बह्निद्वि पुरा करोत्युदितमात्र एव करिष्यति । अथ चेयं
संध्या पुरा प्रथमं वह्निप्रदक्षिणपरिभ्रमणं यथा करोति, तथैवास्ता
अनन्तरमेव सूर्योपि वह्निप्रदक्षिणपरिभ्रमणमिदानीमेव करिष्यति ।
एवकारोऽप्यर्थः । यतः सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव कर-
किरणमपीक्षितुं क. पुरुषो नोत्कः नोत्क्षिप्तजलः, अपितु मन्देहराक्ष-
सतिराकरणद्वारास्तस्य किरणमीक्षितुं सर्वोप्यर्घ्यदानं करोतीत्यर्थः ।
अथच-सकौतुकं माङ्गलिकसूत्रकङ्कणैः सह तस्य विबोडु. सूर्य-
स्यैव हस्तमपि वीक्षितुं कः पुरुषो नोन्मना, अपि तु-सकङ्कणं
वरकरं सर्वोपि द्रष्टुमुत्कण्ठित एव । या च वधूः परिणीयते, सा
प्रसूते बहौ लाजाभुहोति । सा च वह्निं पूर्वं प्रदक्षणीकरोति;
वरोऽपि तया सह पश्चाद्वदक्षणीकरोतीति संध्यासूर्ययोर्वधूवरत्व-
मुक्तम् । अरुणोदयो जात. तद्यभया च तारा न दृश्यन्ते, संध्या-
सनयश्च जातः, अधुना रविरुदेतीति भावः । 'कौतुकं कुतुबे द्यातं
हस्तसूत्रेऽपि कथ्यते' इति विश्वः । किरण इति पक्षे जातावेकवच-
नम् । परिणयति, गोपदेशत्वात्पणत्वम् । इयमिव पुरा करोतीति
पक्षे 'पुरि लुङ् चास्ते' इति लट् । पक्षान्तरे तु 'यावत्पुराणिपात-
पोल्ले' इति भविष्यति लट् ॥

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं त्रिभृमस्तरां

प्रियवचसि यन्मन्त्राचार्या वदामतमां ततः ।

अपि विरचितो विद्मः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः

परुषमरुपे नैकस्यै वाधुदेति मुदेपि तत् ॥२१॥

रतीति ॥ रतिरतिपत्यो रस्तिकामयोर्द्वितैव द्वैतम् । रतिद्वैतं
कान्तद्वैतं चेति यावत् । तस्यैव श्रौर्यपोतःसंबोधनं हे भैमीनलौ,
नम्रानां वन्दिनामाचार्या वैतालिका वयं प्रियेऽनुकूले वचसि
यद्यस्मादुरं भार विभृमस्तरां चाटुवचनेषु वयमेव प्रगल्भतरास्तत्-
त्सत्त्वाद्दानतनानतितनां नुवाम । सूर्योदयो जातः, तस्माच्छीटां
त्यक्त्वा शीघ्रं शय्याया उच्छिष्टमिति वचनेऽस्माकं प्राप्तः काल इति
धाट्येन नून इत्यर्थः । यद्यप्यं प्रियवचनचतुरास्त्रैर्वै परपक्षिमिति
वदयेत्तादृशद्वाह—तदस्मादुक्तं परुषं वच एव पुण्यद्रुहः प्रातः-
कालीनज्ञानसंध्यादिधर्मविरोधिनः नर्मणः प्रातः कालीनालिङ्गनचु-
न्यानाद्विलोपस्तस्य पुनः प्रबोधपूर्वमुत्थापनाद्विरचितः परपक्षो
विज्ञोपि वा युवयोरैकस्यै अरुपे केवलाय क्रोधानावाय उदेतिवति
न, किंतु खलु निश्चिन मुदेपि हर्षायापुदेतु । यद्यप्येवपरपक्ष-

कम्, तथापि रोपो न कार्यः परुषस्यापि पुण्यहेतुत्वाद्द्वयौऽपि य-
स्माद्विष्यति । तथा च हितवादित्व एव तात्पर्योपप्रियवचनचातु-
र्यमन्याहृतमेवेत्यर्थः । शीटां विहाय शीघ्रमुच्छिष्टमिति भावः ।
रतीत्यादिविशेषणेन द्योरांश्चिती सूचिता । वा युवयोर्मध्येऽरुपे
रोपहीनार्यै एकस्यै भैम्यै मुदे नोदेतु । भैम्याः संभोगप्रियत्वाच्चस-
न्निधे यद्यपि संतोपो न भवेत्, तथापि तव प्रियपुण्यत्वादेवास्माभि-
रुच्यत इत्यर्थः इति वा । भैम्यै कोपाभावायापि नोदेतु मुदेपि
नोदेतु । भैम्या रोपो वास्तु हर्षोपि वा माभूत्, तथापि समयो-
चितमुच्यत एवेति वा । तत्तत्सादृशसरोचितभाषित्वात्पुण्यद्रुहो
नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितो विज्ञोपि निश्चितमकोपाय केव-
लमुदेतिवति न, किंतु मुदेऽप्युदेतु । सदा स्तोपजीविनामिहितेपि
परुषे रोपो न भवति, किंतु हर्ष एव भवतीत्यर्थः इति वा । किंच
प्रियवच प्रवीणा अपि वयं यतो नम्राचार्या जितलजाः, अतः स्व-
च्छन्दं वदाम इति भावः । 'नम्रो वन्दिक्षपणयोर्विचसे तु' इति
विश्वः । द्वैतं पूर्ववत् । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । वदामतमां,
'प्रैपातिसर्गः' इति प्राप्तकाले लोट् । 'तिडश्च' इत्यतिशये तमप् ।
पुण्यद्रुहः 'सत्सूद्रिप-' इति क्तिप् । उदेतीति पाठे—'वर्तमानसा-
मीन्ये-' इति लट् । एकस्यै, तादर्थ्यमात्रविवक्षया चतुर्थी ॥

भव लघुयुताकान्तः संध्यामुपास्त्व तपोमल

त्वरयति कथं संध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।

द्युतिपतिरथावश्यंकारी दिनोदयमासिता

हरिपतिहरित्पूर्णभ्रूणायिता कियतः क्षणान् २२

भवेति ॥ हे राजन्, त्वं तस्माच्छु शीघ्रं युता पृथग्भूता कान्ता
यस्मादेवंभूतो भव । इदानीं भैम्या सह शीटां त्यज, तत्त-
संध्यां नित्यकृत्योपासनामुपास्त्व कुरु । हे तपसा नित्यकर्मण्यनु-
ष्ठानरूपेणामलोऽवल निर्दोष, निशानुजा रात्र्यनन्तरजाता प्राभा-
तिकीयं संध्या त्वां कथं नाम न त्वरयति, अपितु त्वरयत्येव । अथ
मुहुर्तानन्तरक्षणे द्युतिपतिः सूर्यो दिनोदयं दिवसप्रारम्भमवश्यं-
कारी अवश्यं करिष्यति । उदेत्येत्यर्थः । यतः—हरिरिन्द्रः पतिय-
त्याल्लस्या हरितो दिशः प्राच्याः पूर्णभ्रूणो दशनासगर्भ इवाचरितो
रक्ततरः कियतस्त्रिचतुरानेव क्षणानासिता स्याता । प्रातः संध्यायाः
सूर्योदयाद्वानेव विधानाच्छीघ्रमुत्थाय प्रातःसंध्यामुपास्त्वैत्यर्थः ।
युतेति, 'यु मिश्रणमिश्रणे' क्तः । तत्तादिपदव्यागेनामङ्गलप्रती-
तिपरिहारार्थं युतेति छिद्रपदं प्राथोजि । संध्यपदेन कर्मानुष्ठान-
पर्यन्तमेव कान्तारहितो भव, तदनन्तरं पुनरपि युता मयुक्ता
कान्ता येनेति मिश्रणमपि विवक्षितम्, एतदर्थमेतदप्यायोजि या ।
कान्ताशब्दस्य प्रियादित्वाद्युतेत्यस्य न पुंवत् । त्वरयति । हेतुम-
णिष्णः । कारीति भविष्यत्वावश्यकं णिति तथोगे च 'अक्रेनो—'
इति निषेधादिनोदयमिति पञ्चनावः । आसिता, लुट् । भ्रूणायिता,
आचारस्यङ्गत्वात् कः । क्षणान्, सालमाचित्वाद्द्वितीया ॥

मुपितमनसश्चित्रं भैमि त्वयाद्य कलाग्रह-

निषधवसुधानाथस्यापि श्लथश्लथता विद्वां ।

अजगदपदं संख्यां वन्द्यां विधाय न दूषणं

नमसितुमना यन्नाम स्यान्न मंत्रानि पृषणम् २३

लानां हसितोर्विकासैः कृत्वा श्येनीन भेतपणेन नोतीयते न त-
वयते, अपितु—सर्पा अपि सरस्वतोः शुभायन्ते । अन्यापि भ्रिय-
प्राप्तेः कमलतुल्यमुपहसितैः गता भवति । एतं गगनगिरारं
गगनमध्यभागः शरणायै स्वपरित्राणार्थं गगनं प्रति मिलितस्य
प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वसिनी निनाशिनी या सूर्यप्रभा तस्या
आदरधारणाद्वेतोर्निजैर्यशोभरैः श्येनीरकीर्तिसमूहेर्नीलकृति श्याम
इवाचरति, अन्योपि शरणागतं परित्यज्य तद्विरिणमादरेणाङ्गीकु-
न्दुर्यशसा श्यामो भवति । दिशः सरांसि च प्रसेदुः, गगनं च
नक्षत्राहार्यशोभापगमात्तिजं नीलिमानं प्राप्तमिति भावः । पाण्डू-
यन्ते, उपमानादाचारेण 'कर्तुः कर्तुः' इति कर्त्तुः 'अकृत्या-
धातुकयोः—' इति दीर्घः । श्येनी, श्येतशब्दाद्वर्णवानि नो
'वर्णादनुदात्तात्—' इति ङीष् तस्य नक्ष नीलति, 'नील वर्णं' इति
धातुः । आचारकियन्ताशीलशब्दात्तिञ्चा ॥

सरसिजवनान्युद्यत्पक्षार्यमाणि हसन्तु न

क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवम् ।

हिमगिरिदृष्टपायादश्रि प्रतीतमदः स्मितं

कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥३२॥

सरसिजेति ॥ सरसिजवनानि न हसन्तु, अपि तु—विकस-
न्वेव । यद्यस्मादुद्यद्गुदित्वरः पक्षः सहायभूतः अयमा सूर्यो ये-
पाम् । विकस्वराणीत्यर्थः । अथ च—यदि मित्रस्योदयो भवति,
तदा सर्वोपि हर्षवशाद्विहसत्येव । तथा—कैरवं कुमुद तन्द्रां
संकोचं नोपैतु, अपि तु—प्राप्नोत्वेव । यतः—क्षतरुचिगतलक्ष्मीकः
सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशम् । चन्द्रोदयविकासिनः कुमुदस्य चन्द्र-
क्षये संकोचो युक्त एवेत्यर्थः । अन्योऽपि सुहृक्षये मूर्च्छावशात्ति-
मीलति । अथो अथवा पाथोरुहैर्विकसितकमलैः रात्रिसंयन्धिन्त्या
निद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विकसितं प्रतीतं
विनिमयेन गृहीतम् । किंभूतं स्मितम्—हिमगिरिर्हिमाचलस्य
दृष्टदां शिलानां दयादांशभागिनी सदृशी श्रीः शोभा यस्य । शु-
भ्रतरमित्यर्थः । कमलानां रात्रौ निद्राभूत्, कुमुदानां विकासः । शु-
प्रातस्तु कमलानां विकासः, कुमुदानां च संकोचो दृश्यते, ततः
स्त्रीयां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्वा कमलैस्तद्विकासः परिवर्त्य गृहीत
इति संभाव्यत इत्यर्थः । सूर्य उदितः, कमलानि विकसितानि,
कुमुदानि च संकुचितानीति भावः । प्रतीतम्, प्रतिपूर्वादिणो
निष्ठा । 'प्रतीष्टम्' इति च पाठः । अर्थः पूर्वोक्त एव ॥

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वामिनवागतः

कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिभरिर्भ्रमरोत्करः ।

इह तु लिहते रात्रीतर्प रथाङ्गविहंगमा

मधु निजवधूवक्राम्भोजेऽधुनाधरनामकम् ३३

धयतिवति ॥ अभिनवो नूतनः प्रभात आगतो भ्रमरोत्करो
नलिने वर्तमान माध्वीकं मकरन्दं धयतु पिवतु वा न वा । यतः—
रात्रौ कुमुदमकरन्दौघैः कुक्षिभरिः परिपूर्णोदर आकण्ठवृत्तः । रात्रौ
कुमुदमकरन्दवृन्दैः पूरितोदरत्वात्प्रातर्मधु पिवतु वा मा पिवतु
वा । न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः । अन्योऽप्याकण्ठवृत्तस्योत्तिथि-
शुक्ले न वा, न तत्रादरः । रथाङ्गविहंगमास्तु रात्रीतर्प सकलां
रात्रिं तर्पित्वा विमुक्तत्वात्कुमुदमकरन्दं परित्यज्य पिपासयैव स्थि-

ता इह प्रत्याशये निजवधूवक्राम्भोजेऽधुनाधरनामकम्
कमोष्ठमंज मधु अधुना प्रातःमये लिहते आम्नादयन्ति । न
युक्तम् । तत्रात्रैव चाम्भोजस्यापि कृतायेव जातमित्यर्थः । अत्र
त्रापि नृसंगेऽभ्योपोषितभोजनं युक्ततरं भवति । अत्र नक्ष-
मास्माद्व्यन्ति, नक्षत्राणां प्रातर्वियोगापागमात्कमलमकण्ठवृत्त-
स्य निजसहचरीभुष्यन्तीति भावः । 'कलेप्रहिरात्सभरि' इति
चास्तुक्षिभरिः । रात्रीतर्पम्, 'अरातिरुपोः—' इति णमुक्, 'अ-
गामप्रभृतीनि—' इति समासः ॥

जगति मिथुने चक्रावेव सरागमपारगौ

नवमिव मिथः संभुज्जाते वियुज्य वियुज्य यौ ।

सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकं

तदमृतभुजां भर्ता शंभुविपं बुभुजे विभुः ॥३४॥

जगतीति ॥ जगति त्रैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने चोद्यते
सरागमपारगौ कामशास्त्रपारगामिनौ तद्वहस्यवेदिनौ नामौ ।
यद्वा—सरागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने । तत्त्वं
एतादृशे चतुरे मिथुने स्त इत्यर्थः । कुत एतज्ज्ञातमित्यत आह—
यौ चक्रवाकपरीपुसौ वियुज्य वियुज्य पुनः पुनरन्योन्येन न
रात्रौ वियोगं प्राप्य मियोऽन्योन्यं नवमिवातिपरिचयजन्तवः
शून्यं सातिस्त्वमिव संभुज्जाते सुतसुपममुभवतः । अत्रचक्र-
सेवनाद्विरागो भवेदिति वियुज्य संभोगः प्रत्यग्रसंभोगवद्व्याति-
शयचमत्कारकारी भवति, कामशास्त्ररहस्यं ज्ञात्वा तावेव कुल
इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—यद्यस्मादमृतभुजा केवलपीयूषाहार्या
सुराणां भर्ता स्वामी । सुलभतरामृत इति यावत् । विभुर्वाक्
समर्थः । विपभक्षणेप्यसंभावितोपद्रव इति यावत् । स शत्रु-
रोगकरणद्वारा सर्वपामारोग्यसुखकार्यसंभावितरोगोपीभरः स
ममृतलक्षणादेवाहाराद्विषादरोचकममृतात्यन्तानमिलापरुं तो
गमापत्प्राप । तत्तस्मात्परिहारार्थं विपं बुभुजे । सततममृता
स्वादजन्यारुचिपरिहारार्थमेव स कालकूटं भक्षितवान् । नन्वा
च पुनरमृतभक्षणे प्रत्यग्रैव रुचिस्त(यं)था जायते तथा वियोग
पूर्वः संभोगो नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुद्ध्वा चक्रवाकाभ्यां वि-
यत इति तावेव कामशास्त्ररहस्यज्ञाविति भावः । पारगौ, 'अन्ता-
त्यन्ता—' इति डः । 'संभुज्जाते', 'भुजोऽनवने' इति तङ् । नन्द
संभोगस्य वियोगादेव नूतनत्वं भवतीति सूच्यते ॥

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिहिकारुचं

दिनमणिमणिं तापे चित्ताग्निजाच्च यियासति ।

विरहतरलज्जिह्वा बह्वाहयन्यतिविह्वला-

मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहंगमाः ॥३५॥

विशतीति ॥ युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठे स्त्रीवियोगे मिहिका-
रुचं शीतांशु विशति सति, यतो—रात्रीमुचं रात्रीलक्षणाग्रि-
त्यागिनम्, तथा—वियोगजन्ये तापे परितापे औष्ण्ये च निज-
चित्ताच्चक्रवाकहृदयात्सकाशादिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियामने
जिगमिषति सति विरहेण तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विह्वलीभवन्ती
स्खलन्ती जिह्वा येषां ते रथाङ्गविहंगमाः । विरहेणातिविह्वला म-
हचरी चक्रवाकीं नामग्राहं स्वसंकेतेन नाम गृहीत्वेह प्रभते श्री-
डासरसि वा बहु वारं वारं आह्वयन्त्याकारयन्ति । अन्योऽप्यतिवि-

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वनिनभुभिः ।
कविभिरुपमानादप्यम्भोजतां गमितान्यसा-

वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्यलूकविलोचने ॥४०॥

कमलेति ॥ कमलमात्रस्य कुशलाधाने भानुहस्ताभ्यां भानोरहो अत्याश्रयरूप पुरुषसंरक्षि व्रत नियम । अङ्गोक्तपरेषा लनशीलत्वमिति यावत् । यं दृष्ट्वाहो आश्चर्यरूप पुरुष इति सर्वे वदन्ति । कुतो ज्ञातमत आह—यद्यस्यात्तापिकानि कमलानि विकासयतीति किं वाच्यम् । किंतु भिषोः कान्तिवद्भोगोक्तस्य स्थानतां विवक्षुर्भिव्यक्तुमिच्छति स्यादमीति कालिदासादिभिः कविभिरुपमानादप्यम्भोजतां गमितानि प्रापितान्यारोपितकमलरसानि नेत्रकमला नीति निर्दिष्टानि लोकनेत्राण्यसौ रविरुपकुरुते उन्मीलयति । उदित्वरे हि सूर्यं लोकनेत्राण्युन्मीलयति । अथ च—यद्यग्रेप्रद-
णसमर्थानि करोति । यत आलोकसदृशत्वमेव यत्तु पदार्थप्र-
हणसमर्थम् । यदप्यतथाभावाच्चीगृहत्वाभावात्कविभिः कमल-
त्वेनानुक्तत्वादलूकविलोचने नोन्मीलयति, न च पदार्थान्प्राह-
यति । यत्रोलूकस्य दृष्टिलग्नलक्ष्मीरिति लोकाप्रसिद्धमननयो-
श्रीगृहत्वं दूर निरस्तम् । सूर्येण कमलानि कमलतुल्यानि लोक-
नेत्राणि विकास्योलूकनेत्राणि कमलगुणभोगाभावादविकालान्य-
यव्यतिरेकाभ्यां स्वप्रतिज्ञा सत्या कृता । एवंविधः सत्यप्रतिज्ञा
कोपि नास्तीत्यर्थः । कमलानि विकसितानि, सर्वाणि लोकः प्र-
बुद्धः, कौशिकनेत्रे च निमीलिते । प्रातःकालो जात इति भावः ।
श्रीगृहत्वविवक्षुभिः, 'द्वितीया' इति योगविभागात्समासः । उप-
मितिरुपमानम् । नपुंसके भावे व्युद् । उपसीयतेऽनेनेत्युपमानं
सादृश्यमिति वा ॥

यदतिमहती भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वरं
त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य त्वमध्वरपद्धतेः ।

इह हि समये मन्देहेषु व्रजन्त्युदवज्रता-

मभि रविमुपस्थानोत्क्षिप्ता जलाञ्जलयः किल ॥

यदिति ॥ यद्यदि त्वं भानावतिमहती भक्तियस्यैवंभूतो वतंसो
तत्तर्हि हे अध्वरपद्धतेर्यज्ञमार्गस्याध्वन्य महायाज्ञिक नल, उदि-
त्वरमुदयशीलमेव सूर्यं त्वरितमुपतिष्ठस्व पूजय । शीघ्रमुपस्थाने
हेतुमाह—हि यस्मादिह समये प्रभाते किल प्रसिद्धं रविमभि-
लक्षीकृत्योपस्थानमन्त्रेणोर्ध्वक्षिप्ता जलाञ्जलयो मन्देहाख्येषु राक्षसे-
पुदवज्रतां जलरूपाशनिभावं व्रजन्ति वज्रीभूय तान्भस्मीकुर्वन्तीति
श्रुतावुक्तमित्यर्थः । 'तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटी च मन्देहा नाम रा-
क्षसाः' इति पुराणं च । तस्मादुदयात्पूर्वं शीघ्रमुपतिष्ठस्वत्यर्थः ।
'अध्वन्यम्' इति पाठे—अध्वरपद्धतेरध्वानमलंगामिनम् । भक्ति-
शब्दस्य प्रियादित्वात्पुंवद्भावाभावः । अध्वन्यम्, अलंगाम्यर्थे 'अ-
ध्वनो यत्नौ' इति यत् । उदवज्रेति, 'मन्थौदन' इत्युदकस्योदा-
देशः । 'अभिरभानो' इत्यमे. कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥

उदयशिखरिप्रस्थावस्थायिनी खनिरक्षया
शिशुतरमहोमाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।

रजनिर्द्वयं चान्नश्यामां विपुय पिपासिं

न सलु कनमेनेनं जाने जनेन विमुद्रिता ॥४१॥

उदयेति ॥ उदयमनेनेः सूर्यस्य मण्डली उदयेति
उदयात्तस्य मण्डले मानुषस्यापिनी रजनाश्यामां कृते
मिमुवराणि मण्डलिं तेजामि तान्नेत्रं माणिर्यानि नेत्रं वन्द्य
तिभूमिभानोने निमिषेण चान्ताच्च श्यामा पिपासिकाम्भ-
रात्रादिनां रजनिरूपा इव शिला विरपातीर कनेन स
जनेन विमुद्रितोऽप्रतिनि न सलु नेत्रं जाने । रात्रिविने ल
दशम उदयेः । तास्यामे. कने । न जाने । अर्थात् वन्द्यते
उनि ता । अन्यापि माणि श्यादिगतिः परंतप्रदानस्यादिनी इव
तरशिकापिहिता केनापि भागयनोद्राज्यते । पतिशयित इ इ
तमो जया तेन विमुद्रितेतान न जाने, अतिरेनेत्रं जानने ।
कालपरिनेनकारिणा प्रभवे गोद्रादितेत्यर्थ इति कानुगो । न
सलु रजनिरेत्युदयेना जा । कतमः, उतमच, अतिसने सन
तेमन्ता ॥

सुरपरिवृढः कर्णात्प्रत्यग्रहीति हल कुण्डल-

द्वयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्सति ।

विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोचयते

नवतरकरस्वर्णस्त्रावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४३ ॥

सुरेति ॥ सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात्कुण्डलद्वयं कर्णभूय
प्राक्षणवेप धृत्वा प्रतिग्रहकेषणाग्रहीत् । किलेति पुराणादौ । अ
प्रतिग्रहानन्तर मुदा तत्कुण्डलद्वयं सलु निश्चितं प्राच्यै दिने श
दात् । हि यस्मात्स शक्रस्तस्याः प्राच्याः पतिर्धनो रक्षिता व ।
प्रेयान्प्रियायै प्रीत्या निजकर्णादिभूषणं प्रयच्छति । तस्यै दत्तमिति
कुतो ज्ञातमत आह—तत्र प्राच्यां तयोर्द्वयोर्मध्ये वा सायमुत्तर
भागुदितर आरक्तकिरणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टम् । प्र-
रहर्मणिर्नवतरास्तकालनिर्गताः करा रक्ततरकिरणास्तद्वत्स्वर्णवती
सुवर्णसवणशीलं तादृशमेव द्वितीयं कुण्डलं विलोकयते । तस्मा
त्तस्यै तद्वय तेन प्रप्तमित्यहं शङ्क इत्यर्थः । सूर्यस्य कुण्डलसमर्थं
त्वमवश्यं वक्तव्यम्, प्रसन्नाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वम् । बालतरकि-
रणः सूर्यं उत्तमसुवर्णस्त्राविकर्णकुण्डलमिव शोभत इति भावः ।
कर्णेनेन्द्राय कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके पर्वणि कथा ॥

दहनमविशदीप्तिर्यास्तं गते गतवासर-

प्रशमसमथप्राप्ते पत्यौ विवस्वति रागिणि ।

अधरभुवनात्सोद्धृत्यैषा हठात्तरणेः कृता-

मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्तिताम् ॥ ४४ ॥

दहनमिति ॥ या दीप्ती रागिण्यारक्ता सती विवस्वति सूर्यं
लक्षणे पत्यौ गतवासरप्रशमे पूर्वदिनावसाने सायंकाले प्रशमस-
यमस्तमयकालं प्राप्ते, अत एव—अस्तं विनाशमस्त्राचल वा गते
प्राप्ते सति । 'अग्निर्ज्योति' इत्याद्यशिहोत्रमन्त्रादिप्रामाण्या
हनमविशत् । सैषा दीप्तिरधरभुवनात्पातालात्सकाशज्ज्वादल
त्कारेणार्थात्तरणिमेवोद्धृत्योदयं प्रापय्य तरणरे कृतामरपतिपुरस्

१ 'अत्र सूर्यमण्डल्यादीनां खनित्वाचारोपाद्रूपालकार' इति जीवात ।

मत्वात्तावपि कालावुदपादयदित्यर्थः । उद्यमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः । प्रातः काले क्रियमाणोऽभ्यासः पटुतरो भवति । चिराभ्यासम्, मयूरव्यसकादित्वात्समासः । यद्वा—अकारान्तस्य 'चिरशब्दस्य 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासः । प्रतिक्षणदालये, चीप्तायामव्ययीभावे 'नाच्ययीभावात्—' इति सुपो न लुक् । 'अत्ययम्' इति पाठे पक्षे 'वृत्तीयाससम्प्लो—' इत्यम् । काल-प्रसूतिः पुंवत् ॥

बुधजनकथा तथैवेयं तनौ तमुजन्मनः
 पितृशितिहरिद्वर्णाद्याहारजः किल कालिमा ।
 शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिवा-
 दपि यदमलच्छायात्कायादभूयत भास्वतः ४५

रुचिरचरणः सूतो रुश्रीसनाथरथः शनिं
 शमनमपि स त्रातुं लोकानमृत सुताविति ।
 रथपदकृपासिन्धुर्वन्धुर्वशामपि दुर्जनै-

र्यदुपहसितो भाखान्नासान्हसिष्यति कः खलः

बुधेति ॥ तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्तमानः कालिमा इयान्तत्वं किल प्रसिद्धं निश्चितं वा पितुः पित्रोर्वा शितिहरिदृष्णादीनां कृष्णनीलवर्णपत्रराकादीनां य आहारो भक्षणम् । शिति हरिदृष्ण यदाद्यनदनीयं पत्रराकादि वा । तस्माज्जातः 'स इयानो मित्रतनयत्वात्' इत्यादि बुधानानुदयनाचार्यादीनामियं कथा गोष्ठी तथैव सत्यैव । यद्यस्मादेतोर्भास्वत इतः प्रत्यक्षदृश्यादमलच्छायादुज्ज्वलकान्तोः शुक्लभास्वरादपि तमसां पिवात्तमित्तैकाहारात्कायाच्छमनयमुनाक्रोडैर्यनयमुनाशनैश्चरैः कालैः इयामैरभूयतोत्पद्यन् । सूर्यकायस्योज्ज्वलत्वेऽपि इयान्तमन्तमीतमित्राहारपरिणतिवशाद्यनादिनिरपत्यैः इयानैर्यतो जातम् । तस्मादियं पण्डितकथा सत्यैवेत्ययं । तन्नैवपि तनः सूर्येण नाशितमिति भावः । बाध्यन्, अदेः 'ऋहलोप्यत्' । काली च कालौ चेति पुनान्निघा' इत्येकदेशः । तनसां, कर्मणि पठ्यै । अभूयत, भावे तद् । 'क्रोडः कालोऽस्ति, पञ्चमन्दृश्यायुतः दतिः' इत्यनरोपैः ॥

रुचिरेति ॥ सुजनैरेवंभूतो यो भास्वानिनि संस्तुतः दुर्जनैर्नै-
यत्सादेवमुपहसितः, तस्मादनिनुच्छान्परवर्णनोपजीविनः को नाम
खलो नोपहसति, अपि तु—सर्वोऽप्युपहसत्येव । यथा—उदिते
सूर्ये सङ्घिः सूर्यस्यार्हणा क्रियते, तथा खलैर्न । एवं तुच्छा एते
त्वोदरभरणार्थं यत्किञ्चिद्दन्तात्यन्ताकं खलैर्निन्दायां कृतायां भ-
वाद्दौ राजशिरोमणिभिरत्साकमर्हणा क्रियत एवेत्यर्थः । एवं कथ
स्तुतः कथमुपहसित इत्यत आह—स सूर्यः रुचिराश्चरणा लक्षित-
लक्षणया किरणा यत्, तथा—सूतस्यारुगस्योर्ग्रां महत्या श्रिया,
सूता सूर्येणैव प्रसूता उर्वी श्रीलया सनाथोऽलंकृतो रथो यत्
स । तथा—रानि शमनमपि शनैर्प्रदण्डधरौ सुतौ लोकास्मातु-
नसूत शनिर्हि भुत्वादिसिद्धया प्रहेपु लोकापालतया लोकाप्रक्षति,
यनोऽपि दुष्टादुष्टयोर्निग्रहानुग्रहौ कुर्वन् धनार्धमार्चणप्रवृत्तिनि-
वृत्तिजननद्वारा रक्षति । एतादृशां परोपकारपरो पुत्रौ प्रासूत ।
तथा—रथपदानामनाधानां चक्रयाकानां कृपातिगुणद्वयासमुद्रः,
रथस्य पदेन व्यवसायेन गत्या जगतो दयासमुद्रो वा । तथा—
सकलपदार्थग्रहणसहकार्यालोकसत्पादनद्वारा दशा सर्वजननेत्राणां
बन्धुनिग्रहः । एवंभूत सुन्दरः परोपकारकरणैकत्वभावोऽपीति
स्तुतिपक्षः ॥

अमज्जत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्यये
दिनमयमयं कालं भूयः प्रभूय तथा रविः ।
न खलु शकिता शीलं कालप्रभूतिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोञ्जितमु४६

यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्झितुम्४६

अभजतेति ॥ अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रिलत्वा अत्यये प्रत्युषं

॥ राज्यवत्तान इत्यर्थः । दिनरूपं कालं बुद्ध्यादिलक्षणतन्मयम्, यथा च—तद्वर्गं इमानं वस्तु भूदो बहुतरं यथा तथा पौन पुन्येन प्रस्योत्पाद्य चिरं बहुकालनभ्यात् तथा तेन प्रकारेण भजता अभिचत् । यथा येन प्रकारेण पुरा पूर्वं कालः प्रसुतिर्यत्, अथ—काली इमाना प्रसुतिर्यत्पूर्वभूतोऽर्था सूर्यः । यनप्रसुनयोरपि सति विषयतोऽन्त्याधाने जन्मार्थं योज्येति तन्मयेऽप्यनेन विराभ्यातेन शीलं कालोत्पादनत्वभावाभ्युदितं खलु निमित्तं न शक्तिता तन्मयी भविता । कालप्रलित्वनाय सूर्यः स्वभावेन दुरतिर-

[illegible]

रचित्तोजोह्लपः ॥ तापकर इति यावत् । तथा—अचरणधर-
परहितः, यदा—विपरीतलक्षणया रचिरौ चरणौ यस्य, पुरागादौ
चरणादुत्थादिधाने कुष्टादिदुष्फलधरणात् । ध्यानेऽप्यचरणं पुन
सूर्यः, विश्वकर्मेणा कुन्दं आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसा तु सदस्याचरणा-
कारो न निर्मित इति वा । अन्यं प्रति सुतेन्य उपचरतदचरणस्यापि
रचिरचरणयोकोपोपहानः । तथा—सूतत्यानुरोः सारथेरुत्तो-
भया सनाथो रथो यस्य न इत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा—दानेः
कुरद्रहच्चाचिरकालभोग्गुपु सदयात्, यनस्यापि जग प्रागद्वय-
शीलत्वात्, परसीदःहरैकैक्यभावां शनीताननां पुरी लोकाप्रा-
नन्तुत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा—निर्गन्धोनिर्गन्धिशेषवच्छा-
क्यानेन द्यामिन्दुः नन्द्येषा तादकरमात् । तथा—ह्यामिन्द
जन्तुः, नन्द्येषात् । यदा—तेजोभरेण दृष्टं प्रति घटकांगमाद-

ना स्वयमेव संकुचितं कृतारम्भमिति वा व्याख्येयम् । केकनू-
पेति पाठश्चित्तः । ग्रन्थवित्तरभयात्साधनिकादि नोक्तम् ।
मुमुदिमिविविच्य बोद्धव्यम् ॥

श्रुतिमयतनोर्भानोर्जानेऽवनेरधराध्वना

वेहरणकृतः शाखा साक्षाच्छतानि दश त्विषाम् ।

नेति निशि सहस्राभ्यां इग्भिः शृणोति सहस्रराः

अथ गहिपतिः पश्यत्यस्याक्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥

श्रुतीति ॥ अहिपति शेषो ज्योतिःशास्त्रानुसारेणावनेभूमेर-
राध्वनाधत्तनेन मार्गेण पातालमार्गेण रात्रौ विहरणकृतं परि-
व्रतत, तथा—धुनिनयी वेदरूपा तदुद्देशो यस्य तत्सात्य भा-
गोत्पत्तिर्यां दश शतानि एकमहत्तमेव दश शतानि कठक्कवादि-
गत्वा निनि रात्रौ सप्तकण्ठवाद्यनिर्गमं च नेत्रद्वयमज्जावा-
त्तमना सहस्रान्धां दृग्भिः सहस्रद्वयपरिमिताभिर्दंष्ट्रिभिरक्रमेण यु-
गपृथक्शुभ्रवत्त्वासाक्षाद्गुणोनि पश्यति चेत्सहं जाने । कि-
तादये क्रमेण हेतुद्वयम्—यत सहस्ररा स्वरूपेगोदात्ततरोदात्ता-
दंस्वरैः सह वर्तमानाः । स्वरानां शब्दरूपत्वाद्गुणोनि । तथा-
गत्स्वरां शुक्लान्स्वररूपाः । ततः साक्षापश्यति च रात्रौ पा-
तालगामिन्वात्तत्र च शेषस्य वर्तमानत्वाद्विदमनशरीरस्य क्रिण-
तहस्वरूपं शास्त्रासहचं शेषो नेत्रमहत्सद्वयस्य सत्त्वायुगपृथगेनेन
त्रिमहत्त्वेन शृणोति, द्वितीयेन च पश्यतीति युगपत्पृथक् श्रवण-
शान्ताभ्यामेव शेषनेत्रमहत्सद्वयस्य सार्वत्रिकमभूदित्यर्थः । 'धुनि-
नयतरो' इति पाठे—वेदवृक्षरूपस्य वृक्षस्य शाखा युक्ता । अ-
थवा दण्डिसन्नेनेति पाठे—'दण्डिसन्ने रमानलम्' इत्यभिधाना-
त्तदुच्यते । दशशतानीति कक्षाक्षिवदुभयप्रापि सम्बध्यते । सह-
स्ररा, 'ज्योत्सर्जनस्य' इति पाक्षिकस्यासम्भवाभावे । ॥

बहुनखरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते

कमलनुहदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः ।

उचितमुचितं जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरायतैः

किपदवयवैरेषामालिङ्गिताद्भुलिलङ्गिना ॥५३॥

यद्विनि ॥ येषां करणा खरता तौ ज्यतामे पूर्वं पूर्वाह्नयमे
 यद्विनितरा न प्रतिभासते ह्युरति । सर्वथा तोरुल्लभ्य इत्यर्थः ।
 प्रश्न—यन्मासेन यत्खरताशास्त्रम् । पूर्वह्ने येषामतिवरा नो-
 भ्यमानाय उपलभ्यते । सप्तु निमित्तम् अथ च—योरनुवर्ति-
 त्वेन बह्वी नखरा नलायेषा तत्परेण्यवे । तेषां प्रत्यक्षद्वारा
 विनियोगाया रज्जुगता लुप्यो यत्परेण नो कलत्तन्त्यो न
 का विरता पूव पायय प्रत्यक्षो यत्पुनर्यत्तन्त्यो न
 च—प्रत्यक्षो यत्पुनर्यत्तन्त्यो न

नृत्यः । दृश्यन्त इति शेषः । तथा—जालेष्वन्तःप्रवेशिमिगंवा-
क्षादिविवरमध्यप्रविष्टैः, अतएव—आयतैस्तद्ग्रादेव दृग्ग्राहीषो-
भूतैरेषामेव कियद्वयवै कतिपरैरवयवैः कर्णैरेषां किरणानां
पाणोनां च य आलिङ्गितः संवद्ग्रास्तावहुलिलङ्गिमा च, अहुलि-
वह्लङ्गिमा मज्जिमा, अथ च—अहुलिलिङ्गिमा आलिङ्गिताहु-
लिलङ्गिमा तदुचितमुचितम् । इयमतिशयेनोचिता । गवाक्षवि-
वरप्रविष्टैः किरणावयवैः किरणानामहुलितुल्यत्वादाश्रिताहुलिव-
ह्वारता युक्तैव । पाणोनामपि दीर्घैः कतिपरैरहुलिहृता चारता
भवन्तीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः । जालेष्वन्तःप्रवेशिभिरायतैरेषां किय-
द्वयवैः कर्तृनिरहुलिलङ्गिता आलिङ्गिता गवाक्षविवरप्रवेशान-
न्तरं ममालिङ्गिपन इत्युचितम् । 'अहुलिचारता' इति पाठः
स्पष्टार्थः । 'नखोऽश्वो नखरः' इत्यमरः । उचितमुचितम्, वो-
प्यायां द्विरुक्तिः । प्रवेशिमिगंवात्तुल्य भावद्वये वा मिलि ।
आलिङ्गिमा, लिङ्गिग्रातोः पक्षे कर्मेणि लुङ् पक्षे लिङ् । लङ्गि
रमणोपनया चिन्तनात्मनोति गत्यप्यङ्गिग्रातो पत्राग्रचि पुष्पा-
देराकृतिगन्वादिमलित् समर्थेनादौ ॥

नय नयनयोद्राक्पेयत्वं प्रविष्टवर्तारिम्-

भैवनवलभीजालानाला इवाकेकरोहुलीः ।

असदगुणकान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाणु याः

पुनरपि धृता कुन्दे किंवा न वधेकिना दिवः॥

[illegible]

दिननिमिषादिभिरिति नः श्रेयः नमस्युः ॥

निम्नलिखित सूची में दिए गए विषयों में से एक चुनिए।

[illegible][illegible]

दिनमिति ॥ दिवाकीर्तिरिव नापित इव दिन दिवसमीक्षणेः सवितुः करैरेव धुरैर्निशां तिमिरकवरीलूनां तमोरूपा वेणीं छिन्नमूलां कृत्वा निरदीधरक्षिर्धारितवान् । मुण्डयित्वा कापि कश्चिकेशोऽवशिष्टः स्यादिति गणपितवानित्यर्थः । अथ च—वह्निर्निष्कासयामास । नापितोऽपि व्यभिचारादिदुष्टां स्वीयां परकीयां वा छिद्यं धुरैर्मुण्डयित्वा देशाद्वह्निर्निष्कासयति । ततोऽनन्तर, तस्मान्मुण्डनाद्वा परितस्तत्र तन पतयालुभिरधः पतनशीलैः केशस्तोमैः कृत्वावनीतलं तेषां तेषां वृक्षादिपदाथानां छाया प्रतिविम्ब तस्य छलाव्याजेन ध्रुवं निश्चितमधवल इयामं स्फुरति शोभते । वृक्षाद्यधोभागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतयालुकेशसंबन्धकृतम्, ननु प्रतिविम्बकृतमित्यर्थः । छायाव्यतिरिक्त सर्वमपि तमो दिवसेन सूर्यकरैर्नाशितमिति भावः । 'दिवाकीर्तिस्तु नापितः' इत्यमरः । कवरी 'जानपद—' इति डीप् । लूनाम्, एवादित्वाभिष्टानत्वम् । निरदीधरत्, धारेश्चङि 'णां चङि—' इत्युपधाहस्त्वेषभ्यासस्य संवन्धावादित्वम्, 'दीर्घां लवो.' इति दीर्घः । तत्तच्छायेति, 'विभाषा सेना—' इति वा नपुंसकत्वम् ॥

इदानीं शाङ्गिकानां शङ्खशब्दं श्रुत्वा तस्याजेन नलयशोचनं कुर्वन्ति—

ब्रूमः शङ्खं तव नल यशः श्रेयसे स्पष्टशब्दं
यत्सोदर्यं स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।
अद्वा श्रद्धाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
म्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ॥५६॥

ब्रूम इति ॥ हे नल, वयं श्रेयसे मङ्गलाय स्पष्ट कृतः शब्दो यस्य तं शङ्खं तव यश एव ब्रूमः त्वत्कीर्तिमेव शङ्खरूपतया वर्णयामः । शाङ्गिकैर्यः शङ्खो वाद्यते तत्त्वयश एव । तद्वदुज्ज्वलतर तव यश इत्यर्थः । शङ्खस्वनो हि मङ्गलदायकः । त्वयशोऽपि लोकानां शुभाय तव पुण्यश्लोकत्वाद्भवति । यस्य शङ्खस्य यशसश्च समुद्रप्रभवत्वाच्छ्रुततरत्वाच्च सोदर्यः समानोदर्यो भ्राता स प्रसिद्धो द्विजेन्द्रश्चन्द्रो दिवि स्पष्टं लिखितोऽस्ति । निष्प्रभत्वाच्चित्रलिखित इव निर्व्यापारः स्फुटो दृश्यत इत्यर्थः । त्वमिह गगने प्रत्युपसमये वास्य चन्द्रस्याद्धा निश्चितं श्रद्धाकरं शङ्खसहोदरत्वात्किञ्चिद्विजनकं करच्छेदं किरणविनाशमपि पश्य । शङ्खेऽपि किरणां न सन्ति, अस्पापीदानी न सन्ति । किञ्च—अस्य हारिणसंबन्धी हारिणो यः कलङ्कस्तद्रूपं नितरामतिशयित म्लाने । इयामतायाः स्थानमपि पश्य । शङ्खस्याप्युदरभागे नितरां इयामतास्तिसा चन्द्रेपि । तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खसोदर्यत्वं निश्चितं, तथा चन्द्रमपि तव यशो ब्रूम इत्यर्थः । उक्तप्रकारेण शङ्खसोदर्यत्वं चन्द्रस्य यद्यप्यस्ति (तदपि) तथापि हारिणसंबन्धी यः कलङ्कस्तदस्य सुतरा म्लानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य श्रेयशङ्खभ्रातृत्वेऽपि

१ 'निशा शर्वरी तिमिरकवरी ध्वान्तलक्षणा वेणीं लूना कृत्वा छिन्नमूला विधाय । 'तिमिरकवरीलूनाम्' इति पाठस्तु लूनशब्दस्य कान्तत्वेन पूर्वनिपातप्राप्तेरुपेक्ष्य' इति सुखावबोधः । 'जातिकालमुखादिभ्य परवचनम्' इति लृजेति निष्ठाया (न्तस्य) परनिपातः । 'बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात्' इति डीप् इति जीवातु । एवच 'लूनीन्' इति पाठो जीवातुसमतः प्रतिभाति ।

निष्कलङ्कं शङ्खमेव ता यशो ब्रूमो, ननु मङ्गलं चन्द्रमिति इति वा । अथ च—हे राजन्, तव यशःश्रेयसे लोकांश्च स्पष्टशब्दं निरचितस्मृतिवाच्यं शङ्खनामानं मुनि ब्रूमः । यशोविपुल्ये स्मृति चकारित्यर्थः । यस्य शङ्खमुनेः सोदर्यो स लिखितनामा द्विजेन्द्रो मातृगणश्रेष्ठो दिवि स्पष्टमपि लिखिते श्रद्धाकरं सत्यनिश्चासं हारकमद्वा साक्षात्त्रितं वा पाण्योश्छेदं कर्तनमपि पश्य । अथ च—श्रेयसे लोकांश्च पाण्य स्पष्टः पुण्य (श्लोक) नल इति शब्दो नलित्वेन यश शङ्खनामानमृपि ब्रूमः समानधर्मत्वात्, ननु तत्रात्र कृत्वात् । सोपि धर्मान् स्मृतिवान्यानि स्पष्टवान् । यस्य पूर्ववत् । लिखितस्य शौचं हन्तच्छेदश्च भारते ज्ञातव्यः । कास्तत्रप्रयोधायं शङ्खं वादयन्ति तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति नल लिखितमुनिरेव दिवि ताराशङ्खो जात इति केचित् । समाने शयित इत्यर्थं 'सोदराद्यत्' इति यत् । अस्मादेव निर्देशाच्च यविकषायामेव 'विभाषोदरे' इति पाक्षिकः समानस्य कः हारिणः, संबन्धेऽण्, पक्षे आवश्यके णितिः ॥

ताराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्वयो भिन्दतः
सारम्भं चलता करेण निविडां निष्पीडनां लम्भितः ।
छेदार्थापहताम्बुकम्बुजरजो जम्बालपाण्डूभव-
च्छङ्खच्छित्करपत्रतामिह वहन्नस्तंगताधो विधुः ॥५७॥

तारेति ॥ विशालानक्षत्ररूपस्य मातृमण्डलसंज्ञस्य शङ्खस्य त्वाच्छङ्खस्य विलोपकः स्वप्रभया विनाशकस्तस्य, तथा—जल कमलानि भिन्दतो विकासयतः । अथ च—यत्ताराशङ्खविभो कस्य, अतएव जलजं शङ्खं स्पष्टयत । तीक्ष्णत्वियं हर्षं शाङ्गिकशिल्लिपना सारम्भं सोद्योगं चलता प्रसरता । अथ च—वर्णवशात्ताटोपं गमनागमने कुर्वता । करेण रश्मिना पालिता च निविडां निष्पीडनां दाधां ददां यन्त्रणां च लम्भितः प्रातिः । अस्तंगतमर्थं यस्य स विधुश्चन्द्रः शङ्खच्छेदसौकर्यार्थमुपहृतमानत यदम्बु जल तस्य कम्बुजरजोजम्बालश्छिद्यमानशङ्खसंजातरजः कर्दमः । उदकसंबन्धाद्रजः कर्दमीभवति । तेन पाण्डूभवलोहं यत्वाधधवलमपि धवलपङ्कजशङ्खवलं भवद्यच्छेदकारि स पत्रं तद्भावमिह प्रातःसमये वहति । शाङ्गिकशिल्लिपनो हि उरसौकर्यार्थं छिद्यमानशङ्खादिदेशे जलं क्षिपन्ति । इदतरप्रग्नियच्छेदादौ च करपत्रं करेण निविडं पीडयन्ति । शङ्खादिच्छेदकरपत्रार्थे चार्धचन्द्राकारं संजातरजःपङ्कपाण्डुर च भवति । अस्मिताम्लचन्द्रस्तादृकरपत्रतुल्यो दृश्यत इत्यर्थः । सूर्योदयो जातः, तारा तुल्य कमलानि विकसितानि, चन्द्रश्चार्धेनास्तमित इति भावः । जलं करेणेति च पक्षे जात्येकवचनम् । पाण्डूभवदिति विः ॥

जलजभिदुरीभावं प्रेसुः करेण निपीडय-
त्यशिशिरकरस्ताराशङ्खप्रपञ्चविलोपकृत् ।
रजनिरमणस्यास्तक्षोणीधरार्धपिधावशा-
दधतमधुना विम्बं कम्बुच्छिदः करपत्रताम् ॥५८॥
जलजेति ॥ जलजं कमलं शङ्खश्च । करेणाशुना पालिता च । अयं श्लोकः पूर्वोक्तं समानार्थतयाव्यपेकः ॥

तवास्तनया शिरो ध्रुवति । विस्मृतस्य प्रातः स्मृतिर्भवति । कपोताश्च प्रातर्धुशब्दं कुर्वन्ति, शिरश्च कम्पयन्ति । तस्मादियमुद्येक्षा । बालाश्च इयामासु काष्ठघटितपट्टिकासु खटिकादिलिखितं धवलक्षरसूत्रपाठाद्यावेशेन घोषयन्तः शिरः कम्पयन्ति । योपि विस्मृतं पुनः स्मरति सोपि शिरः कम्पयति । दक्षस्यापत्यम्, 'अत इव' इतीति 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीप् । तत्र 'कस्येन्विपयस्य कर्मणि' इति कर्मणि सप्तमी । अधीतमनेनेत्यधीती इष्टादेराकृतिगणत्वादिति । घोषयन् चौरादिकाद्भुयेः शता । ध्रुवति, दीर्घात्तौदादिकात् 'धू कम्पे' इत्यसाच्छस्य डित्वाद्गुणनिषेधे उवङ् ॥

पौरस्त्यायां घुसृणमसृणश्रीजुपो वैजयन्त्याः

स्तोमैश्चित्तं हरति हरति क्षीरकण्ठैर्मयूखैः ।

भानुर्जाम्बूनदतनुरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः

स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवाभिः ६२

पौरस्त्यायामिति ॥ जाम्बूनदतनुरुत्तमस्वर्णतुल्यस्वरूपोऽत एव शक्रसौधस्य वैजयन्ताख्यस्योपरिचर्तौ सुवर्णकलशरूपोऽसौ भानुः पौरस्त्यायां हरति प्राच्यां दिशि कुङ्कुमेन कुङ्कुमवद्वा मसृणा स्निग्धरक्ता या श्रीः शोभा तां जुपो भजन्त्या वैजयन्त्याः पताकायाः स्तोमैः संघरूपैः क्षीरयुक्तकण्ठैर्लक्षणयातिवालैर्मयूखैः कृत्वा चित्तं हरति । इन्द्रसौधस्योपरिचर्तमाना चालतराः सूर्यकिरणास्तदीयरक्तपताकासमूहा इव, सूर्यश्च स्वर्णकलश इव शोभत इत्यर्थः । राजादिप्रासादेषु हि रक्ता भूयस्यः पताकाः सुवर्णकलशाश्च वर्तन्ते । यतोऽयमिन्द्रसौधस्य स्वर्णकुम्भरूपः, अत एव—एतस्माद्भवामिरूपज्ञाभिर्भाभिः कर्त्राभिः तिमिररूपोऽतिश्यामो जलधिसस्य पानं प्राप्तेन तिरोधापनं तत्स्थाने नितरामुचितम् । कुम्भोद्भवो ह्यगस्त्यः पूर्वं समुद्रमधात् । अत एतासामपि भानुरूपकुम्भोद्भवत्वासमुद्रपानं युक्तमित्यर्थः । सूर्य ऊर्ध्वमागतः, तिमिर च सर्वं निरन्तमिति भावः । 'घुसृणसुमनः' इति पाठे—कुङ्कुमकेसरश्रीजुप इत्यर्थः । 'तोकैः' इति पाठे—तोकमपत्यम्, पताकाया अपत्यरूपैस्तत्सदृशैरित्यर्थः । पुरोदेशे भवा, 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' 'किति च' इति वृद्धिः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्तेरि प्राप्तापि षष्ठी 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमेन व्यावर्तितत्वात्तिमिरजलधेरित्यत्रैव भवति, भाभिरित्यत्र तु कर्तेरि तृतीयैव ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालगहनप्रासे दवीभावुकै-

रुक्षैरस्य सहस्रपत्रसदसि व्यश्राणि घस्रोत्सवः ।

धर्माणां रयचुम्बितं वितनुते तत्पिष्टपिष्टीकृत-

क्षमादिग्व्योमतमोघमोघमधुना मोघं निदाघद्युतिः ६३

द्वित्रैरिति ॥ तमस्तमालानां तिमिररूपातिश्यामलतरूणा गहनस्य गान्धीरैस्त्वैव वनस्य वा प्राप्ते विनाशो दवीभावुकैर्वेनवद्वितां ब्रजद्वित्रैरुपमं चैरेवात्य सूर्यस्तोत्रे. किरणं. सहस्रपत्राणा स-
दृशाङ्क्रे घनोन्मवो दिनमन्वन्धी हर्षां विक्रमो यस्माद्यश्राणि
चिन्तनं । तत्रसाङ्काराणाद्विदाघद्युतिः सूर्यः धर्माणामुष्णानां क्रि-
त्याः मोघं मनुद्मनुना द्वित्रैरेव क्रैरन्मोविनाशो पयविक्रामे च
क्रान्ते रयचुम्बितं वेगवत्तर मोघं निष्कलं वितनुते विनारयति ।

किंभूतम्—अत एव—पिष्टस्य पिष्टं पिष्टपिष्टमतत्कृतं पिष्टं
कृतमत्यन्तचूर्णीकृतं क्षमादिग्व्योम्नां भृदिगगनानां तम रूपा
मालिन्यात्पातकं येन । तिमिरविनाशस्य कमलविकासस्य च
रेव किरणैः कृतत्वादत्यकिरणैस्तत्करणे पिष्टपेपणात्तद्वैयर्थ्येन
'द्वददवौ वनारण्यवह्नी' 'किरणोन्मयूख-' इत्यादि, तत्र
दिनाहनी—'इत्याद्यमरः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः, 'मल-
'व्या—' इति बहुव्रीहौ 'बहुव्रीहौ संरयेये—' इति ङ् ।
भावुकैः, भुवो 'लपपतपद—' इति ताच्छीत्यादावुक्तिः
दवा भावुका इत्यर्थं चिवः । व्यश्राणि दानार्थाच्छरणेः शोभ-
च्छ्राणयतेर्वा कर्मणि चिष् । चुम्बितम्, पिष्टीकृतमिति च
भावे च निष्ठा ॥

दूरारूढस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानु-

भानुस्ताम्यद्वनरुहवनीकेलिर्वैहासिकोऽयम् ।

न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरश्चेतिमानं

धामद्यापि द्युमणिकरणश्रेणयः शोणयन्ति ६४

दूरेति ॥ अयं भानुस्तिमिरजलधेस्तमःसमुद्रस्य शोणयन्
डवो वडवानलः चित्रभानुर्विभावसुः । तथा—ताम्यस्याः नि-
दन्त्या घनरुहवन्या. कमलवन्या एव कान्तायाः केला क्रीडा
वैहासिकः परिहासक. क्रीडानर्मकारी हेलामात्रेण विहासकः
तथा—दूरं गगनमार्गमारूढ ऊर्ध्वमागतः, एवंभूतः सत् स्वान्त-
स्वीयं तेजोरूपत्वात्सहजं भास्वरश्चेतिमानं स्वपरप्रकाशमुद्भू-
त्स्वरूपत्वमद्यापि दूरारूढत्वेपि किमिति कुतो न दधते धारयति
तथा—द्युमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणयश्चाद्यापि द्यां गगनं किमि-
शोणयन्ति रक्तीकुर्वन्तीति प्रश्नद्वयम् । यद्वा—स्वीय रूपं तमे-
धत्त इति कुतो ज्ञातमित्यादाङ्ग्य प्रत्यक्षं प्रमाणयति—यद्यपि
द्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयो द्यां शोणयन्ति, तस्मात्भास्वरश्चेतिमा-
येण न दधत इति ज्ञायत इत्यर्थः । एवंविशिष्टं सूर्यां दूरान्त-
संज्ञातः, तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्वीय शुद्धभास्वरान् किमि-
न दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागतः सूर्यः, कमलानि च तत्र
सितानि, तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठति भावः । 'चित्रभानुर्' इति
इत्यमरः । दूरारूढः, गम्यादिदर्शनात्समासः । विहासे नियुक्तः न
प्रयोजनम्, शिल्पं वास्येति 'तत्र नियुक्तः' इति 'शिल्पम्' इति
वा ठक् । 'प्रयोजनम्' इति वा ठक् । स्वात्मीयं, 'पुत्राणां'
दधते 'दध धारणे' एतस्यैकवचनान्तम्, धारश्च बहुवचनान्तम्
श्चेतिमा, पृथ्वादि । शोणो कुर्वन्तीति 'तत्करोति' इति ण्यन्त-
'णाविष्टवत्' इति पुवद्वाचष्टिगोपो वा ॥

प्रातर्वर्णनयानया निजवपुर्भूपाप्रसादानदा-

देवी चः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।

मृता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिमय-
कोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीम् ६५

प्रातरिति ॥ मृता मागमा मण्डनमण्डलीं भूयन्तीति न-
दुः तत्तद्वत्कणाद्यवयवेषु धारयामासु । किन्तु—
पुरीभिररोधमंचारिणीभिः सरसीभिर्युग्मा पुरो मण्डन-
निदितां स्थापिताम् । इति हिम्—दे मागमाः, भवया नान्य-

नया प्रयोक्तृया परितोषिता नितरां संतोषं प्रापिता देवी कृता-
मिषेका राखी भैमी निजवपुर्भूषाः स्वीयशरीरालंकारभूता अनेक-
विधसुवर्णमणिप्रभृतीति भूषणान्येव प्रसादान्पारितोषिकाणि वो-
युष्मन्वयमाददिति । पुनः किभूताम्—माणिक्यरोचिर्मय्या पद्म-
रागप्रभारूपया क्रोधस्वावेग आडम्बरलेन सरागलोचनरुचाहण-
नेत्ररुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं पलायनकारिणीम् । मयि
स्थितायामप्यत्र दारिद्र्यं, एवं कथं नाम स्थातुमिच्छसीति कुदया
यया माणिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकान्त्या कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसारि-
तम् । एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणे भैम्या निजशरीरभूषणैले सं-
मानिता इत्यर्थः । अन्योपि रोषारुणलोचनरुचा किंचिद्विद्रावयति ।
भान्त पुरीभिरिति बहुत्वेन माणिक्येत्यादिना च भूषणानां बहुत्व-
नमूल्यत्वं च सूचितम् । देवी प्रादादित्यनेन च नलः जानार्थं गत-
मासादे नास्तीति सूचितम् । प्रातर्लुप्तपट्टीकमव्ययम् । परितोषिता,
ग्यन्तास्त्रिष्टा । भान्त पुरीभिः, संवन्धेऽण् 'भान्त-पुरिक्या' इति
पाठे—भन्त पुरावद्वा भन्त-पूर्वपदादृक् इति भवार्थे ङक् ।
रोचिर्मयेति, 'स्त्रियाः पुंस्त्व' इति पुंस्त्व ॥

आगच्छन्मणतामुपः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानशे

सर्गज्ञान्मुनि वन्दिनी कृतदिनारम्भापुतिभूपतिः ।

आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिषाय प्रियायौतके

प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६६ ॥

आगच्छन्निति ॥ अथ भूपतिर्नलो वन्दिनां दृशोरातिथ्यं प्रे-
क्षणविशेषयोजितत्वेनभक्तिजडुल्लसन्नागचरत्वनानशे लेने । किभू-
तानाम्—क्षणमात्रमुपः प्रभातसमयं भणतां वर्णयताम् । किभूत-
—सर्गज्ञान्मुनि मन्दाकिनीजले कृतदिनारम्भापुतिः, कृतप्रात-
रानः । तथा—अवरागतैर्नलपतिर्गमनानन्तरमागतैर्लौगांगधैरवि-
दितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमो राजगृहादहिर्निर्गमो यस्य । तथा—
प्रियायौतके भैमीपाणिग्रहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठाकृतया दीप-
नाने वस्तुनि मध्ये प्राप्तमतिपुष्पकमतिक्रान्तपुष्पकाल्यजुर्नरवि-
मानमतिरमणीयवेगवत्तर सर्वप्राप्तिहृतगमनं च रथमधिषाया-
क्षानन्दात्तज्जवातिशयसंज्ञातहर्षादागच्छन् । मागधागमनात्पूर्वं,
ननु वर्णनानन्तर प्रबुद्धः प्रासादाद्विगच्छतित्यर्थः । अत एव भै-
म्यैव ते संभाविता इति पूर्वश्लोक उक्तम् । तस्य परमधानिकत्वं
सूचितम् । कृतदिनारम्भापुतिरागच्छत्वेन नलपतिर्भैमीप्र-
त्युद्गमनम्, उत्तरसर्गसंगतिश्च सूचिता । नलस्य पुष्पश्लोकपास्त-
वैराग्यप्रतिहतगतिस्वात्तस्य च रथस्य पूर्वमेव 'सुल्लयादिसमुद्ररा-
पथम्' इत्यादिना सर्वप्राप्तिहृतगतिस्त्योक्तेश्चानिपुष्पकत्वोक्तेश्च स्व-
गमनोक्तिर्युक्तैव । आनरो, 'अलोतेष' इति बुद्ध । अनिपुष्पकम्,
असाध्यः क्रान्ताद्यर्थे— इति सनास । रथम्, अधिषाद्यर्थे—
ताधारस्य कर्तव्यम् । 'यौतकप्राप्तम्' इति पाठे—कृतकरो-
इति सनास । अवरागतैः, 'फाला' इति द्वितीयासनासः । प्रा-
सादतो निर्गमः 'पञ्चमी' इति योगविभागा सनास, 'पञ्चमी' इति

श्रीहर्ष कविराजराजिसुदृष्टालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मानउदेवी च यम् ।

एकात्मजततो नवार्थवदनामेकावविशो नरा-

काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते नगोऽपनसिन्नगान् ॥ १९

श्रीहर्षमिति ॥ मुर्यां नवार्थवदनामपूर्वार्थनिमित्तमत्यजतो-
ऽमुजतो नूतनमेव प्रमेय सर्वत्र वदतः श्रीहर्षस्य । एकावविशः
विशतेः पूरण इत्यर्थे ङटि 'ति विशतेडिति' इति तिलोपे च
विशः । तत एकेन न विश इति 'वृतीया' इति योगविभागात्स-
मासे 'एकादिश्चैकस्य चादुक्' इति ननः प्रकृतिभावः, एकावद-
स्यादुगागमः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायण-

कृते नैपथीयप्रकाशे एकावविशः सर्गः ॥

विंशः सर्गः ।

सौधाद्रिकुट्टिमनेकधातुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोभृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

सौधेति ॥ सर्गसंगतिरुक्तैव । स रथ एव पाथोभृन्मेव दिवः
स्वर्गादृगनाच्च सौधो राजसदनमेवाद्रिस्तस्य कुट्टिमो नानावर्णानेक-
मन्निवद्धभूमि सैवानेकधातुका नानाविधगैरिकादिधातुयुक्ता अधि-
त्यकोर्ध्वभूमिस्तत्सास्तद पर्यन्तप्रदेशं प्राप । किभूत—वातात्सका-
शाद् (अर्थादधिको) जातो जवो वेगो यस्य । यद्वा—जातो जवो
यस्य स जातजय, वातो जातजवो यस्माद्धेतोः, तेनापि यस्मा-
द्रथात्सकाशाद्देगः शिक्षितः । अथवा—(वा) तेन जातः । मेघो-
प्युक्तविशेषपणविशिष्टः पर्यंतोर्ध्वदेशं गगनात्पतति । धातुकेति
'दीपादिभाषा' इति ऋ ॥

ततः प्रत्युदगाद्भैमी कान्तमायान्तमन्तिकम् ।

प्रतीचीसिन्धुवीचीव दिनोकारे सुधारम् ॥ २ ॥

तत इति ॥ ततः सौधोपरिभूमिप्राप्त्यनन्तर दिनोकारे दिन-
प्रारम्भे प्रभातेऽन्तिकमयान्त सुधारं चन्द्रं प्रतीचीसिन्धुवीचीव
पश्चिमदिशसमुद्रलहरीव भैमी रथादयनोर्यान्तिकं गृहपरिसर-
देशमागच्छन्त कान्तं नल प्रति लङ्गीकृत्योदगाप्रत्युद्गमान् । ए-
तेन भैम्या नल आदुरानिधाय सूचितः । 'अन्तिके' इत्यपि पाठः ।
'अधिरूपे च' इति चाम्पसमी । प्रतीची, 'हृदिधारान्' इति
टीप् । दिनोकारे, 'जोनाजे' इति पररूपम् ॥

स दूरमादरं तस्या वदने मदनेकदृक् ।

दृष्टमन्दाकिनीहेमारविन्दश्रीगविन्दव ॥ ३ ॥

स इति ॥ दृष्टा मन्दाकिन्या हेमारविन्दश्रीरैव न नलनया
वदने दूर स्वर्गकनलादपि निजराजादरमिन्दतेने । नन एव
मदने एका वेदना सुप्तं स उपगतः । ननैकमन्दाकिनीरवि-
तदुद्गा मन्त्रोक्तमननवापदवदने । एका दूरमेव एवददृक्,
मदने एवददृक् । मन्त्रे इति वेदविभागः सनास । मादरं
नलनं नयति मदना । मन्दाकिनीरविन्दः, ननैकमन्दाकिनी
न नयति ।

तेन स्वर्गमन्ददमन्ति ना रगेदं ।

नन्त्रजे निन्त्रवी पदं नन्त्रेतिदृष्टमददृक् ॥ ४ ॥

कारिणामियं जानिः । प्रसूतिप्रमाणे दशाविति सूचितम् । प्राहे तनीं, 'सायंचिरम्-' इति व्युत्पद्य च, टित्वाञ्जीप् । मीलेरकर्म-
कत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिताऽणौ कर्तुणौ कर्मत्वाद्दशाविति
द्वितीया । नापयन्, 'मा माने' अस्मादेतुपिगविशता ॥

तर्कितालि त्वमित्यर्धवाणीका पाणिमोचनात् ।

ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥

तर्कितेति ॥ हे आलि सखि, मया नेत्रपिधायिनी त्वं तर्किता
ज्ञातास्त्वैवेच्छायाऽर्धा नां मुखेत्वाद्यवचनादपरिपूर्णपदा वाणी
यस्याः सा, तथा—स्वकराभ्यां नलपाप्योर्लोचनाद्भेदोः ज्ञातं स्पर्-
शान्तरं स्वीयस्पर्शाद्विलक्षणो नलस्पर्श इति यया, ज्ञातस्पर्शमा-
न्तरं चेतो यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप, यतो मानसे-
विनी नानिनी । स्पर्शेन नलं ज्ञात्वा मानवज्ञाद्य त्रेतायामनुरक्तो-
ऽधुना दृष्टैव किमित्यागत इत्यभिमानात्किमपि नावदित्यर्थः ।
वाणीकेति, नद्यन्तत्वात्कप् ॥

सात्रादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचिति ।

त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

सेति ॥ तेन नलेन सुतनु शुभादी सा इत्यवायुका । (इति
किम्—) अपि प्रिये भैमि, ते तवायं नयि कोपो नौचिति ।
औचित्यादशब्दस्याविष्टलिङ्गत्वादुचितोयं नैत्यर्थः । अहं यत् तपसः
प्रसादेन त्वां प्रापं प्राप्तवानस्मि, तत्तपोऽग्निहोत्रादि नाद्रिय आ-
दरेण न कुर्यान्नित्याक्षेपकाकुप्रक्षः । एवंविधमहाफलस्य तपसो-
त्यादरो युक्त एवेत्यर्थः । त्वत्पापकत्वादेवात्मादरः क्रियते, न
त्वन्वया, तस्मात्कोपं ना कार्षीरिति भावः ॥

निशि दास्यं गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदम् ।

तं प्रवृत्तासि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥

निशीति ॥ हे भैमि, अहं निशि तव दास्यनालिङ्गनसुख-
नादि चरणपर्यन्तस्नेहाकारित्वं गतोऽपि सन् प्रातः स्नात्वा त्वां ना-
भ्यवीवदं न नमस्कृतवानिति यत्, तं मन्तुमपराधं मन्तुमङ्गीकर्तुं
त्वं प्रवृत्तासि चेत्, तत्तर्हि वद तदपराधमार्जनापेक्षानिवेव वन्द्यसे
नमस्कृत्यसे । रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन सखीषु भैमीरात्रिवृत्तमपि
सूचितम् । अभ्यवीवदमनिष्पूर्वाग्रमस्फारार्थं चौरादिकाद्वदे स्ना-
यंमिषि चलि च 'लौ चडि-' इत्युपधाद्वहः ॥

इत्येतस्याः पदासत्त्यै पत्यैष प्रेरितौ करौ ।

रुद्धा सकोपं सातङ्गं तं कटाक्षैरमृमुहत् ॥ १६ ॥

इतीति ॥ एष इत्येवमुत्प्रेरणैतत्वाः भैम्याः पदासत्त्यै चरण-
मिच्छीमावाय प्रमाणार्थं पत्या प्रेरितौ करौ नमस्कारमभ्यागौचित्या-
दग्निरुत्तल्य प्रकृतेन वा सरोपं यति गच्छीत्यचरणयोः पतिर-
त्सत्त्वानौचित्याद्वा आवडो भव्यं तेन च तत् यथा तथा चरण-

स्पर्शात्पूर्वमेव स्वकराभ्यां रुद्धा निवार्य तं कटाक्षैरमृमुहत्कामाधीनं
चकार । एवं तथा विलोकित एव कामवशो जात इति भावः ।
पदासत्त्यै, तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी । मुहेरकर्मकत्वात् । 'गतिबुद्धि-'
इत्यादिनाऽणौ कर्तुणौ कर्मत्वात्तमिति द्वितीया । अमृमुहत्, हेतु-
मणिगवि चङुपधाद्वहसादि ॥

अवोचत ततस्तन्वीं निपधानामधीश्वरः ।

तदपाङ्गचलचारझलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

अवोचतेति ॥ ततस्तस्यास्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं निपधा-
नामधीश्वरतन्वीं वक्ष्यमाणमवोचत । किंभूत,—तारशब्दस्य कनी-
निकावाचित्वे नपुंसकलिङ्गत्वात्तस्या अपाङ्गे चलत्तारस्य कनीनि-
कायाः किरणोल्लासलक्षणदर्शनचमत्काररूपो झलत्कारस्तेन वशी-
कृतः । यद्वा—चलन्ती तरला तारा यत्र तादृशाश्चासौ झलत्कारश्च
ततः पूर्वेण पृष्ठीसमाप्तः । झलत्कार इति देश्यपदम् ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंहसा ।

दशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किम् १८

कटाक्षेति ॥ हे प्रिये, कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्रविलोकनव्या-
जेनारब्धं कर्तुं व्यवसितं दूरलङ्घनेऽतिदूरदेशानिक्रमणे रहो वेगो
यथा एतादृश्या ते दशा कर्णरूपं कूपमग्रे निरूप्य विलोक्य भीत्या
पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमित्युत्प्रेक्षा । दूरं गन्तुमुपक्रान्ता हि महान्तं
कूपं पुरो दृष्ट्वा भवेन शीघ्रं परावर्तन्त एव । इदोत्यनेन सीत्वं
युज्यते । श्रिया हि भीतिर्युक्ता ॥

सरोपापि सरोजाक्षि त्वमुदेपि मुदे मम ।

तप्तापि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १९ ॥

सरोपेति ॥ हे सरोजाक्षि, सरोपापि त्वं मम मुदे दृष्टायेवो-
देपि भवसि । अज्ञानानालिङ्गनायैव दुरापरेण स्मृणीयतरस्या-
स्तौन्दर्यानिशयाद्येत्यर्थः । यस्मात्तप्ताप्युष्णस्वदापि मूर, सूर्यम-
वन्धिनी सौरी भा दीप्ति शतपत्रस्य जमलस्य विमानपूरं सौर-
भायैव भवति, न तु न्यान्यै । सौरमेत्यत्र 'पुंसकर्मधारय-' इति
पुंवैव ॥

छेत्तुमिन्दौ भवद्रक्वमिन्वविभ्रमविभ्रमम् ।

गङ्गे गशाङ्गमानङ्गे भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

छेत्तुमिति ॥ हे भैमि, विधिरंसा पूर्वं निष्कलङ्गमिन्दौ रि-
पदेशजितादयाव्यतिशानं भवत्प्रयनानो भवन्त्या सा रश्मिर्द्वय
विभ्रमो विविध आनितल्य विभ्रमं विलम्बे तुं शशाङ्गमानङ्गे
शशरूपेण कलङ्गेन विहितवानित्यत्र गङ्गा । यतो निजनिर्गो रिप-
प्रकारं किञ्चिद्विषयो विविधैर्यथादिदिशान् यत्र तादृशः ।
तस्माद्भग्नमुखमुगाङ्गोऽनोरयमानमादय्यभ्रान्तिनिराकारं चन्द्रं
कलङ्गेन विहितवानित्यर्थः । इत्यर्थं मन्ये । विभ्रमं भवत्प्रय-
नानादय्यभ्रान्तिनिराकारं चन्द्रादय्यभ्रान्तिनिराकारं चन्द्रादय्यभ्रान्ति-
निराकारं चन्द्रादय्यभ्रान्तिनिराकारं चन्द्रादय्यभ्रान्तिनिराकारं चन्द्रादय्यभ्रान्ति-
निराकारं चन्द्रादय्यभ्रान्तिनिराकारं चन्द्रादय्यभ्रान्तिनिराकारं चन्द्रादय्यभ्रान्ति-

१ '१३ः सत्' इति बुद्धिः । २ '१४ः सत्' इति बुद्धिः । ३ '१५ः सत्' इति बुद्धिः । ४ '१६ः सत्' इति बुद्धिः । ५ '१७ः सत्' इति बुद्धिः । ६ '१८ः सत्' इति बुद्धिः । ७ '१९ः सत्' इति बुद्धिः । ८ '२०ः सत्' इति बुद्धिः ।

१ '१३ः सत्' इति बुद्धिः । २ '१४ः सत्' इति बुद्धिः । ३ '१५ः सत्' इति बुद्धिः । ४ '१६ः सत्' इति बुद्धिः । ५ '१७ः सत्' इति बुद्धिः । ६ '१८ः सत्' इति बुद्धिः । ७ '१९ः सत्' इति बुद्धिः । ८ '२०ः सत्' इति बुद्धिः ।

ताम्रपर्णातिटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुक्षिजैः ।

वद्धस्पर्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

ताम्रपर्णाति ॥ तव वर्णास्त्वद्भदननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्टतरा निर्दोषत्वादुज्ज्वलाश्च, तथा—स्वादवो मधुरा सुश्राव्याः क्रमेण मलयनिर्गतदक्षिणसमुद्रगामिताम्रपर्ण्याख्यनद्यास्तटे उत्पन्नैः, तथा—अमृतमयस्येन्दोः कुक्षौ जातैर्मौक्तिकैः सह वद्धा धृता स्पर्धा सादृश्यदर्पो यैस्तेऽतिशयेन वद्धस्पर्धा वद्धस्पर्धतराः । 'इक्षु-कुक्षिजैः' इति पाठे—इक्षुकुक्षेर्जातैर्मौक्तिकैः । ताम्रपर्णीजातस्य मौक्तिकस्य सौन्दर्यम्, न माधुर्यम् । इक्षुकुक्षौ यदि मौक्तिकानि जायेरन्, तदा माधुर्यातिशयात्तैः सह वद्धस्पर्धतरा इत्यभूतोपमा । इक्षुर्वंशविशेषः, तत्रोत्पन्नस्य मौक्तिकस्य वैद्यकनिघण्टौ शैल्यं माधुर्यं पित्तोपशमकत्वं चोक्तम् । वंशान्मौक्तिकोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्व-मुक्ता च ॥

त्वद्गिरः क्षीरपाथोधेः सुधयैव सहोत्थिताः ।

अधयावदहो धावहुग्धलेपलवसिताः ॥ २२ ॥

त्वदिति ॥ तव गिरः क्षीरपाथोधेः क्षीरसमुद्रात्सकाशात्सुध-यैव सहोत्थिता उत्पन्नाः । यस्माद्—अधयावदद्यतनदिनमवधी-कृत्याद्याप्यहो चित्रं धावत्प्रसरद्गुग्धलेपलवरूपं स्मित हास्यं यासु तादृशः । अमृतेन सह निर्गतत्वादमृतवन्मधुरा, क्षीरसमुद्राच्च निर्गतत्वात्स्मितव्यजेन तद्गुग्धलेपलेश एवाद्याप्यनुवर्तते । तद्वद्व-लसिताश्चेति भावः । धावत्, 'धावु गतिशुद्ध्योः' इत्यस्माच्छता ॥

पूर्वपर्वतमाश्लिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।

अलंचक्रे स पर्यङ्कमङ्कसंक्रमिताप्रियः ॥ २३ ॥

पूर्वेति ॥ स नलः पर्यङ्कमलंचक्रे । किभूतः—अङ्के संक्रमिता समारोपिता प्रिया येन सः । क. कमिव—आश्लिष्टा चन्द्रिका कौ-मुदी येन स चन्द्रमाः पूर्वपर्वतमिव ॥

प्रावृडारम्भणान्भोदः क्षिग्धां ग्रामिव स प्रियाम् ।

परिरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥

प्रावृडिति ॥ स प्रिया विश्लेषः प्रातःक्षानादित्यकृमानु-ष्टानवशेन तावन्मात्रनिर्गदशावस्थायितया वा वियोगस्तज्जनितो य आयासः । रोदनस्योभयोर्वा मुक्तये निवृत्तये परिरभ्य चिरा-यास तस्यां युगुभे वा । क. कामिव—प्रावृडारम्भणे वर्पारम्भे-ऽन्भोदो मेघो ग्रामिव । (किभूतो मेघः—) क्षिग्धः सजलत्वाद-रुधः शान्तः । मेघो यथा वीणां लेपो योगः शरदादौ सदा गगने कोडद्विः पक्षिर्निर्यः श्लेषः संवन्धनञ्जनितदुःखपरिहाराय जल-निया पक्षिणां नीटनिवेशाच्चात्रोणे लेशमुक्तये द्वित्रमालिङ्ग्य चिर निष्ठति । किभूतः । स.—क्षिग्धोनिर्गतिमान् । आसः, 'अम-गतिदीप्तादनेषु' ॥

चुचुम्बस्वभर्मा तस्या रसमग्नः श्रितस्मितम् ।

नभोमणिरिवान्नोत्रं मधुमध्यानुविम्बितः ॥ २५ ॥

चुचुम्बेति ॥ असौ रसमग्नः प्रेमभरपरवशः सन् तत्-रोपत्वादालिङ्गनसुखाच्च श्रितस्मितमास्यं चुचुम्ब । कः किमि-धुमध्येऽनुविम्बितः प्रतिफलितः, अत एव रसमग्नो नभो-सूर्योऽन्भोजमिव । तदपि श्रितविकासम् । सूर्यपन्नयोर्दे-ल्लय चुम्बनमिति प्रश्ने मधुमध्यानुविम्बित इत्युत्तरम् ॥

अथाहूय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीम् ।

पुरस्ताद्वेशितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणीम् ॥ २६ ॥

अथेति ॥ अथ चुम्बनानन्तरं स पाणिना हस्तसंज्ञया नाम प्रियायाः सखीमाहूय ऊचे । किंभूताम्—नर्मण्यनोत्प-क्रीडाहासे साक्षिणी कर्तुं पुरस्तादग्रे वेशितां स्थापिताम् । ता-ताम्, ण्यन्तान्निष्ठा ॥

कस्मादस्माकमज्जास्या वयस्या दयते न ते ।

आसक्ता भवतीष्वन्यं मन्ये न बहु मन्यते ॥ २७ ॥

कस्मादिति ॥ हे कले, अज्जास्या पद्मसुखी ते वयस्या मेमा-कस्मात्कारणादस्माकं न दयते कृपां न करोति, कथय पृच्छ वेति-सेपः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते—भवतीषु भवादशीषु सखी-मध्य आसक्ता सामस्येनानुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं मारा-वहु यथा तथा नितरां न मन्यत इत्यहं मन्ये । तेन मयि कृपा न करोतीत्यर्थः । रात्रावात्मानं मम हस्तेन स्पृष्टुमपि नादादिति ता-प्रति सूच्यते । भवदासकेरस्माकमियं दशाऽनया कृतेति अङ्गं-प्रत्यपि सोलुण्ठम् । अथ च—नवपरिचयेऽप्यस्माकं दयते, वित-रिचयेपि ते बुभ्यं न दयते । कुतः—भवतीषु नासक्ता सती अन्-मलक्षणं बहु मन्यते यत इत्युत्तरानुरोधेन व्याख्येयम् । अस्माकम्, 'अवीगर्थे' इति पृष्टी, 'अस्मादो द्वयोश्च' इत्येकत्वेपि बहुवचनम् ॥

अन्वग्राहि मया प्रेयान्निशि खोपनयादिति ।

न विप्रलभते तावदालीरियमलीकवाक् ॥ २८ ॥

अन्विति ॥ अलीकाऽसत्या वागस्याः सेधं इत्युत्तरान्नि-श्वासस्थानभूता भवादशीरालीः सखीस्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति । इति किम्—मया निशि आलिङ्गनचुम्बनादिना स्वस्यात्मसर्गा-खोपनयादानादानुकूल्येन रमणान्मया प्रेयान्नलोऽन्वकम्पीनि (वि-प्रलभते प्रतारयति) । मादृशानपि वज्रयति, तथापि भवादशी-कथं वज्रयेदिति तावच्छब्दादर्थः । अलीकवाक् प्रतारयतीति वि-रीतलक्षणया सोलुण्ठभाषणाद्विप्रलभत एवेत्यर्थः । अलीनाम् विप्रलभते, अपि तु ता अपि वज्रयेद्येव, अस्मादशं तु ना क्वेति काकुर्वा । तस्मादियमस्माकं न दयत इत्येव तस्य जानीत, मां ॥ वास्या वचसि भवतीभिर्न विश्वमनीयमिति भावः । एतेन मेघो-पायप्रयोगः कृत इति सूचितम् ॥

पुरनरयलीकनामेवाह—

आह सैषा नलादन्यं न जुषे मनमेति यत् ।

यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृषाभूमनोभुवा ॥ २९ ॥

आहेति ॥ एषा भवादशीना पुर इति यदाह स । इति-किम्—अहं नलादन्यं मनयापि न जुषे नञ इति । तदर्थम्—

प्रतिज्ञावत्तस्य यौवने प्रसादे मया नृपतेन प्रदत्तमिति मनः ॥

भू स्थानं यस्य तेन कामेन कृत्वा मृषा मिथ्याभूत् । मदन्यस्य कामस्य मनसि धारणादस्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तारुण्यमारभ्य मय्येवानुरक्तेति स्तुतिरेवास्याः कृता । व्याजस्तुतिः ॥

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भापसे ।

तद्वि लज्जानमन्मौलेः परोक्षमधुनापि नः ॥३०॥

आस्येति ॥ हे कले, त्वमेतस्या आस्यसौन्दर्यं विरपरिशीलन-ज्ञानादेशोपपत्त्याद्यदि भापसे तर्हि वयं शृणुमः । आदर्शे हस्तक-ङ्कगदर्शनवदसंगतमेतदित्याशङ्क्य हेतुमाह—हि यस्मात्तदेतदास्य-सौन्दर्यमधुनापि विवाहनारभ्याद्यतनक्षणपर्यन्तं नोऽस्माकं परोक्ष-मप्रत्यक्षम् । नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः । यतः—लज्जया नम-न्मौलेर्नन्मन्मलकायाः । नन्मौलित्वादेतन्मुखं कदापि मया न दृष्टम् । तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थः । एतस्या मुखमपि न दृष्टं संभोगकथा तु दूरापास्तम् । तस्मादेतदीयवचने सर्वथा न विश्रसनीयमिति भावः । अधुनेत्यस्य वर्तमानार्थत्वात्परोक्षस्य भू-तादेत्वाद्वर्तमानस्य भूतत्वविरोधात्परोक्षाधुनाशब्दयोरेथान्तरपरि-ग्रहाद्विरोधानासोऽपि ॥

पूर्णयैव द्विलोचन्या सैपालीरवलोकते ।

द्राग्दृगन्ताशुना मां तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥३१॥

पूर्णयेति ॥ सैपा आलीर्नवादशी पूर्णयैव द्विलोचन्या नेत्र-द्वयेनावलोकते, मां तु पुनः मन्तुमन्तमिव सापराधमिव एकस्मा-अपि दृशोऽन्तः प्रान्तदेशलक्षत्वाप्यलुल्लेखलेनापि द्राह् इति क्ष-पनात्रनेवेक्षते । पूर्णद्विलोचन्या चिरकालविलोकनस्य का कथयेत्यर्थः । सापराधोऽपि सरोपया दृशा विलोक्यते । प्रियया च प्रेयान्दगन्ते-नैव विलोक्यते । सत्प्यादिबान्धवजनस्तु सरलैः सकलैर्नैत्रैः । द्वि-लोचन्या, समाहारद्विगौ 'द्विगोः' इति ङीप् ॥

नं लोक्ते यथेदानीं मामिदं तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यसारिपीदृशा ३२

नेति ॥ हे सखि, यथा येन प्रकारेण । यत इति यावत् । यस्मा-दिदानीमिदं मां न लोक्ते तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरेऽनया द-ष्टोऽप्यहनीदृशा संबंधानवलोकित्वाऽनयैव व्यसारिपि विसृष्ट इति कल्पये संभावयामि । संप्रति जिज्ञासितादेशोपविशेपं मां द्रष्टवतीति तु कथा दूरे । किंतु सर्वथा नावलोकयत्यपीत्यर्थः । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं यद्यभविष्यत्, तर्हि तादृगेव व्यलोकयिष्यदपि, न-त्वेवं तस्माद्विसृष्ट एवाहनमनयेति कल्पना युक्तेति सोऽप्युक्तम् । पूर्ववद्वक्तोक्तिः । कल्पये चिन्तार्याजौरादिकाकल्पेः 'पिचक्ष' इति वद । व्यसारिपि, सरतेः कर्मणि लुङ्गत्तमैकवचन इति 'सत्ति-घ्नोयुद्' इत्यादिना सिच इडागने तस्य चिपवद्भावे 'अचो-ऽभ्यानि' इति वृद्धिः ॥

रागं दर्शयते सैपा वयस्याः मृदुतामृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मौनिनी मानिनी पुनः ॥३३॥

रागमिति ॥ हे कले, सैपा वयस्या नवादशी मृदुत्वानि वि-

यस्यत्वानि वचनानि तद्रूपैरमृतैः कृत्वा रागं निजां प्रीतिं दर्शयते बोधयते । भवनीप्ववतितमां मम प्रीतिरिति ज्ञापयनीत्यर्थः । मां पुनः त्वं ममेत्येतावन्मात्रमपि वक्तुं मौनिनी । तूष्णीं भव-नीत्यर्थः । यतो वृथैव मानिनी धृताभिमाना । नहि मया कि-मप्यपराद्धमित्यर्थः । त्वं मदीय इत्येतावदेव वचनेनाहं सनाथः, परं तावदपि न वदति, मय्यस्याः कृपा नास्त्येवेति सोऽप्युक्तम् । लज्जावशात् न वदतीति व्याजेन स्तुतिर्वा । दर्शयते, 'पिचक्ष' इति तद्व । वयस्याः, दृशोर्बुध्यत्वात् 'गतिवृद्धि-' इति अणौ कर्तुणो कर्मत्वम् ॥

कां नामचयते नाम नामग्राहमियं सखीम् ।

कले नलेति नास्माकीं स्पृशत्याहां न जिह्वया ३४

कामिति ॥ हे कले, इय का नाम सखी नामग्राहं नाम गृ-हीत्वा नामचयते संयोधनपूर्वं नाह्वयति । अपितु सर्वांमपि । नाम शिरश्चालने । आस्माकीमस्तत्संबन्धिनीं तु पुनर्नलेति संबुद्धन्ता-माहां संज्ञां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयत्यपि । रहस्यभाषणं तु दूरापास्तमित्यर्थः । स्त्रीणां भर्तृनामग्रहणस्य निषिद्धत्वादनौचित्या-रोपेणोपालम्भाद्याजस्तुतिः । आह्वानमाह्वा, 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ् ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये ।

अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विभर्तु नः ॥३५॥

अस्या इति ॥ अस्याः परिदृश्यमानेऽत्र हृदये अवकाशलवः स्थापनलेशोऽपि नास्ति । तस्माद्वोऽस्मान्कुत्र कस्मिन्स्थाने विभर्तुं धारयतु । अवकाशलेशाभावे हेतुमाह—यस्यास्पीनाभ्यामावाहुन्मूलप्रक्षुब्धाभ्यां लनाभ्यां व्याप्ते समन्तादावृतेऽतिसंकटे । संकटेऽपि दयया समावेशो भवतीत्याशङ्क्य सापि नालीत्याह—अस्मासु निर्दयेऽस्माद्विषये कृपारहिते । एतेन नास्याः कश्चिदपराध इति सो-ऽप्युक्तम् । उच्चकुचाभ्यामहमुपयैव ध्रिये, ननु मन हृदयस्पर्शः क-दापि दीयत इत्यौचित्येऽप्यनौचित्यारोपाद्वक्तोक्तिर्व्याजस्तुतिर्वा ॥

अधिगत्येद्देवतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अधिगत्येति ॥ हे कले, वयसीद्देगेवं पूर्वोक्तप्रकारेण कठिन-मेतस्या हृदयमधिगत्य ग्राह्यं ज्ञात्वा वा मृदुतामुचोः कठिनाश्र-यवशात्काठिन्यं भजतोः । कदाप्यनालित्वान्मनसि विषये निर्दय-योरिति यावत् । तथा—युक्तमुचितं वृत्तनाचरणं ययोः । कदा-चिदप्यालित्वनाकरणेनद्विदलक्षणयाऽनाचारशील्योरिति यावत् । एवंभूतयोरस्याः स्तनयोः कदाचिदप्यालित्वनादानादिसुखं परा-मु-खत्वमेव प्रतीमो जानीमः । आलित्वेन कुचौ ममुखां भवतः, निर्दयहृदयत्वादेतस्याः परामुखत्वादेवंभूतामेतं कुचापि मया मन परामुखत्वावेव जानावित्यर्थः । अथ च—स्त्रीणां हृदयस्यानिमृदु-त्वादेतस्या हृदयनीटागतिमृदु ज्ञात्वापि सर्वत्र तस्यापरमात्रिदे-यत्वं भजतोः । अत एव विपरीतलक्षणया युक्तवृत्तयोरनाचारशी-लयोः । मृदुं प्रति मृदुनैव भविष्यन्, विमेषस्तु यौ प्रति । तथा च विपरीताचरणादनाचारयोः । अत एव वैमुख्यं परा-मुख-त्वम् । अथ च विरटमुत्तरं जानीम एव । अनाचारमीनो हि कस्मैचिदपि स्वमुखं न दर्शयन्ति नन्दिनमुत्तरं भवति । ५ ।

सदानृतवादिनं त्वा वदन्ति तत्त्वानृतवादिनस्तवान्यथा लपनाऽस्त-
त्वादिनी सहशी योग्या न स्यात् कित्सत्यवादिन्येवोचिता ।
कृतमपि संभोगमहं न कृतवानिति वदति, तथेयमपि राज्ञौ कृत-
मपि संभोगं नेति वदति । 'योग्यं योग्येन सगृह्यते' इति न्यायो
युक्तः । इति द्वावपि प्रति सोलुण्डम् । भो राजन्, त्रयोपि लोका
नासत्यवदधिनीकुमारयन्मुखं यस्य तमसि सुन्दरमुखं वदन्ति तस्य
तव प्रियाऽन्यथा कुरूपं लपनं मुखं यस्यास्तादृशी तुल्यरूपा न
स्यात्, किंतु सुन्दरतरवदनैव योग्या स्यात् । तथा च त्वन्मुख-
देवैतस्या अपि मुखं सुन्दरमिति जानीहीति भावः ॥

‘आह स्म—’ (२०।२९) इत्यादेः श्लोकत्रयेणोत्तरमाह—

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किंतु देव त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिभूर्यसान्मनः सख्या दिवानिशम् ४१

मनोभूरिति ॥ अस्याश्चित्ते मनोभूः कामोऽस्ति सत्यम् । हे
देव, किंतु त्वमेव स मनोभूः । नतु त्वदन्यः कश्चिदित्यर्थः ।
कृत—यस्यात्कारणात् सत्या भैम्या मनो दिवानिशं तवावस्थि-
तेभूः स्थानम् । कामपरत्वे मनसि भवति, नलपरत्वे मनो भू-
स्थानं यस्य अस्याश्चेतसि सुन्दरतरो मनोभूत्वमेव वर्तते नान्य
इति ॥

यद्यहमेव कामस्तर्हि नद्विपयेऽस्याः कामो नास्तीति नलीयावा-
न्तरच्छलाशङ्कानिराकरणव्याजेन प्रकारान्तरेण तत्त्वैवोत्तरमाह—

सतस्तेऽथ सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।

त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथम् ॥ ४२ ॥

सत इति ॥ अथाथवा स मन्मथो(यः) सख्या भैम्याश्चित्ते
सतो वर्तमानस्य तव प्रतिच्छाया प्रतिविम्ब एव, नतु स्वतन्त्रो
विम्बरूपः । प्रतिविम्बश्च स्वच्छ एव मुद्रादौ भवतीति भैमीम-
नसः स्वच्छतरत्वं द्योतितम् । कुत एतदित्याशङ्क्यान्यथानुपपत्ति
प्रमाणयति—अन्यथा यदि प्रतिच्छाया न भवेत्, तर्ह्यतनोरशरी-
रस्यास्य कामस्य त्वया सह समरूपत्वं कथं स्यात्, अपि तु न क-
थयिष्व । एतेनासत्यादीनां सशरीरत्वात्त्वया सह सारूप्यं (न)
युज्यते । अथ त्वतनुः तस्मादस्य प्रतिविम्बत्व एव त्वत्सारूप्यं यु-
ज्यते प्रतिविम्बमेव शरीरमपि तुल्यरूपं भवति तस्मात्प्रतिवि-
म्बस्य विम्बं विना स्यादुमशक्तत्वान्मनसि तव धारणात्सारूप्यम् ।
त्वयतिविम्बभूत त्वदेकविषयं कामं नान्तरीयकतया धारयती-
त्यर्थः । विम्बत्वेऽनङ्गत्वेन सारूप्यानुपपत्तेः प्रतिविम्ब एवापमि-
ल्लनुमानम् ॥

कः स्मरः कस्त्वमत्रेति संदेहे शोभयोभयोः ।

त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवाम् ॥ ४३ ॥

क इति ॥ अथयोभयोर्द्वयोर्भवतोस्तुल्यया शोभया वृत्त्या द-
गोमेष्वे स्मरः क, त्वं नलश्च क, इति सादृश्यात्संदेहे सति अत्रा-
स्मिन्संदेहे सति वा त्वय्येव विषयेऽर्थितया साभिलाषतया सेयं
भैमी युवां द्वावपि स्मरनलौ चित्ते धत्ते । सर्वौ स्मरितदशयोः का-
चनण्यादिपदार्थयोः संदेहे एकतरपरित्यागे नञिरेव परित्यक्त-
त्वात्, तन्मा भूदिति नण्यादित्वेनैव दावाविर्णयं काचनपि न नु-

जति, तथा तुल्यशोभनेन निश्चेतुमशक्यत्वात्स्मरपरित्यागे भवा-
नेव परित्यक्तः स्यात् तन्मा भूदिति त्वय्येव साभिलाषतया द्वावपि
न मुञ्चतीत्यर्थः । त्वदर्थमेव कामं धारयति, न तु कामार्थं त्वा-
मिति भावः । त्वयेति पाठे—त्वया हेतुना यार्थिता तयैत्यर्थः न
‘पूर्णया—’ (२०।३१) इत्यादेरुत्तरमाह—

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्गंशेन स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

त्वय्यीति ॥ पङ्कजाक्षी असौ त्वयि न्यस्तचित्तस्य दुराकर्षत्वस्या-
प्रत्यावर्तमानत्वस्य दर्शनाद्देतोः शङ्कया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्ति-
भिया त्वां दृग्गंशेन नेत्रप्रान्तेन स्पृशति पश्यति, नतु पूर्णया द्वि-
लोचन्या । त्वयि न्यस्तस्येति अनुरागातिशयः, पङ्कजाक्षीति च
दशोरितिसौन्दर्यं सूचितम् । सुन्दरस्य वस्तुन पुनरप्रत्यावृत्तौ मह-
द्भयमिति च सूचितम् । शङ्कयेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥

‘नालोकते—’ (२०।३२) इत्यादेरुत्तरमाह—

विलोकनात्प्रभृत्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।

स्वेनालोक्य शङ्का चेत्प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४५ ॥

विलोकनादिति ॥ विलोकनात्प्रभृति अनया त्वं यदा द-
ष्टोसि तदारभ्य त्वमस्याश्चक्षुषोः संलग्न एवासि । त्वामेवैवं सदा
पश्यति नान्यत्किंचिदपीत्यस्यास्त्वयि महती नेत्रप्रीतिरित्यर्थः ।
एवं सति मद्बचने इयं मिथ्या वदतीति शङ्काऽविश्वासश्चेत्, तर्हि
एतदीयचक्षुषोर्मध्येऽहं वर्तते नवेति निश्चेतुं स्वेनात्मनैवालोक्य ।
एतदीयचक्षुषी पश्य, अहमत्र वर्तते इत्यनुभवेनैव निर्धारयिष्यसी-
त्यर्थः । स्वेनालोकने हेतुमाह—परवाचि को नाम प्रत्ययो वि-
श्वासः, अपित्वनुभवयोग्येऽर्थे परवचनमप्रमाणमेवेत्यर्थः । इदं
कनीनिकायां संमुखं दृष्टुरवश्यं प्रतिविम्बो भवत्येवेति छलौकिकः ।
अथ च—नेत्रलग्नत्वादेव नेत्रकजलवदीक्षितुमसामर्थ्यान्नालोक्य
इति त्वया सत्यमेवोक्तमित्यर्थः । अथ चेत् शङ्का तर्हि स्वनेत्रगतमेव
गोलकादि स्वयमालोक्य तदा ज्ञास्यसि परवाचि कः प्रत्ययः ।
विलोकनात्, ‘आरभ्यार्थयोगेऽपि’ इति पञ्चमी ॥

‘रागं दर्शयते—’ (२०।३३) इत्यादेरुत्तरमाह—

परीरम्भेऽनयारभ्य कुचकुङ्कुमसंक्रमम् ।

त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

परीति ॥ अनया परीरम्भे गाढालिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये
कुचकुङ्कुमस्य संक्रममारम्भोपक्रम्य तद्व्याजेन मे हृदयस्य मनसः ।
अथ च—वक्षसः । त्वय्येवमनेन प्रकारेण रागः । अथ च—र-
किमा । एतादृशी वागुदितैव । साक्षाद्यपि नेत्रं तथाप्युक्तप्राय-
मेवेत्यर्थः । गाढालिङ्गनेऽनुरागं विना न घटन इति गाढालिङ्गने
कुचकुङ्कुमाद्वारागलेपनव्याजेन नम त्वय्येवमनुरागो वर्तनं द्यन्त-
गतोऽनुरागमर एव प्रकटीकृत इति भावः । ‘हृदयस्यैव’ इति पाठे
त्वय्येवेति योजना । त्वयि मे हृदयस्यैव रागो नतु वाचिकः, स-
त्प्रायः तु वाचाद्वयेनैव रागो नतु हृदयस्येति वा । ‘उदितैव’ इति
पाठे—उद्देशः । अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये उत्पन्नमिदं पाण्ड-
इत्यनेन कुचकुङ्कुमादिकमेव त्वमपि रात्रितृप्तान्तनस्नानयो-
तीति हृदयं यज्यमानं सूचितम् ॥

‘कां नामत्रयते-’ (२०१३४) इत्यादेरुत्तरमाह—

मनसायं भवन्नामकामसूक्तजपव्रती ।

अक्षसूत्रं सखीकण्ठशुम्बल्येकावलिच्छलात् ॥ ४७ ॥

मनसेति ॥ अयं सत्या भैम्याः कण्ठः मनसैव भवतो नलेति नाम तदेव कामसूक्तं स्मररहस्यप्रकाशको मन्त्रस्तस्य जपः स एव व्रतमस्यास्तीति तादृशः सन् एकावलिच्छलादेकगृष्टिकमुक्ताहार-विशेषव्याजादक्षसूत्रं पद्माक्षादिरचितां जपमालां चुम्बति । भवन्नामग्रहणनिषेधात् ‘साहस्रो मनसो जपः’ इति मानसजपे फल-विशेषध्रुवणाच्च मुक्ताहारजपमालिकया त्वन्नामैव मनसा जपनीति भावः । नलेति स्मरणमात्रेणैव कामोद्रेकानाशः कामसूक्तत्वम् ॥

‘अस्याः पीनस्तन-’ (२०१३५) इत्यादेरुत्तरमाह—

अध्यासिते वयस्याया भवता महता हृदि ।

स्तनावन्तरसंमान्तौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वहिः ॥ ४८ ॥

अध्यासित इति ॥ महता नितरां गौरवयुक्तेन । अथ च—महापरिमाणेन भवता त्वया वयस्याया भैम्या हृदि अध्यासिते समावृते सति अन्तर्हृदयमध्येऽसंमान्तौ स्थातुमशक्तौ स्तनौ हृदयाद्वहिवैशे निष्क्रान्तौ इति वयं ब्रूमहे संभावयामः । यदाप्रभृति त्वं चित्ते लग्नः, तदाप्रभृत्येवैतौ वहिर्दृश्येते, तस्मात्पूर्वमन्तरेव स्थितत्वाद्वहिनं दृश्येते । त्वदधिष्ठानानन्तरं तु वहिर्निर्गतौ इति तयैवावकाशोऽभूत् नतु कुचयोः, तस्मादस्यानेव प्रतारयसीति भावः । अन्योपि महताधिष्ठिते स्थाने स्थातुमशक्तौ वहिर्निर्गच्छ-लेव । वहिरपि यदादि त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि साटोपं निर्गतावित्यर्थः । अध्यासिते हृद्यन्तरसंमान्ताविति वान्वयः ॥

‘अधिगत्य-’ (२०१३६) इत्यादेरुत्तरमाह—

कुचौ दोषोज्झितावस्थाः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।

कथं दर्शयतामासं बृहन्तावावृतौ ह्रिया ॥ ४९ ॥

कुचाविति ॥ दोषेणोज्झितौ निर्दोषौ, अथ च—दोषायां रात्र्यां (अर्थात्) कूर्पासकेन त्यक्तौ, तथा—बृहन्तावतिपीवरौ, अत एव—त्वया पाणिभ्यां पीडितौ मर्दितौ व्रणितौ नलैश्च क्षत-युक्तौ कृतौ अस्याः कुचौ दिने ह्रिया हेतुना आवृतौ वक्षेणाच्छा-दितौ आसं चूचुकाग्रं कथं दर्शयताम्, अपि तु न कथंचित् । रात्रौ हि संभोगसमये निर्विघ्नं स्तनदर्शनं भवेत्, दिवा तु न खक्ष-तादिसंभोगचिह्नदर्शनमिया वस्त्रावृतत्वात्कथं नाम चूचुकाग्रस्यापि दर्शनं स्यात्, न कथंचिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या त्यक्तौ रात्रे-र्गतत्वादिनप्रकाशसंबन्धौ, अत एव ह्रिया वस्त्रावृतत्वादिवा वैमु-ह्यमेव तयोर्युक्तमित्यर्थ इति वा । वहिःस्थितं त्वां प्रति वैमुह्या-संभवाद्बृहद्वयस्थितस्य तव स्वमुखं कथं दर्शयतामिति ह्रिया भैम्याः पराश्रुत्वत्वाद्वा कुचौ स्वमुखं नलस्य न दर्शयतः । स्वाश्र-यभूतस्य मैमीहृदयस्य वा कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । नहि कुचौ हृदयस्य संमुखौ भवतः । अन्योपि दोषोज्झितौ निरपराधौ लब्ध-प्रतिष्ठौ धनादिग्रहणेन पीडितौ नासादिकर्तनेन कृतव्रणौ लज्जितः कस्याप्यग्रे मुखं न दर्शयति । व्रणितौ, तारकादित्वादितत्त्वं ॥

१ ‘यदि वा दोषा वाटुना उच्चत्वात्पीनत्वादिज्झितौ’ इत्यपि सुखाव-
बोधायाम् ॥

इत्यरौ कलया मुक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।

इदमेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमिताननाम् ॥ ५० ॥

इतीति ॥ कलया पीयूषवर्षिभिरमृत क्षरद्वितितमपूरैः सु-
शोभननक्त्यादिरूपैर्वाग्नेः सिक्तः संजातगात्रप्रेमभरोऽभौ न-
उन्नमित पाणिना निरुक्त धृतोऽर्वाकृतमाननं यस्यास्ता प्रिया न-
इदं कलाचनमीदृगेमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ । उन्नमितेति न-
लल्ल-’ इति भित्तापक्षे ह्रस्वाः ॥

वभौ च प्रेयसीवर्कं पत्युरुन्नमयन्करः ।

चिरेण लब्धसंधानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

वभाविति ॥ पत्युः करोऽरविन्दमिव वभौ च । किंभूत—प्रे-
यसीवर्कमुन्नमयन् । किंभूतमरविन्दम्—चिरेण कालेन वैर-
मृत्यु निवृत्तचैरतया इन्दुना सह लब्ध संधानं येन । अमृतो-
पमा । चन्द्रकमलयोः सदा वैरम् ॥

हीणा च सयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखम् ।

दमयन्ती मुदे पत्युरुच्चैरप्यभवत्तदा ॥ ५२ ॥

हीणेति ॥ नलोके. कलोकचकोक्तिप्रत्युक्तिपरिहासेन हीणा च
सयमाना च, अत एव लज्जावशेन स्मितं च नलेन द्रष्टव्यमित्य-
नुज्ज्ञाऽत्युच्चैर्नितरामुन्नमितमपि मुखं पुनर्नमयन्ती दमयन्ती स-
तस्मिन्मुपोन्नमनसमये पत्युर्मुदेऽभवत् । अत्युच्चैर्मुदेऽभूदिति वा
तादृशी तां दृष्ट्वा दृष्टोऽभूदिति भावः ॥

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स सस्मितम् ।

परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥

भूय इति ॥ सह प्रियया वर्तमानो भूयोपि पुनरपि वक्तव्य-
दिपरिहासविलासाय स्पृहयालुरभिलाषुको भूपतिस्तस्याः सखीं
कलां सस्मितं यथा तथा आह स । विलासाय ‘स्पृहेरीप्सित-’
इति संप्रदानत्वम् । सहप्रियः, ‘वोपसर्जनस्य’ इति पाक्षिकत्वा-
त्सादेशाभावः ॥

क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।

निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

क्षन्तुमिति ॥ हे कले, इयं तव वदस्याऽस्य वर्तमानस्य दि-
नस्य मन्तुमपराधं क्षन्तुं सोढुं व्यवस्यतात्प्रथयतात् । कोपराधो
दिनस्येत्यत आह—यद्यस्यादियं मैमी निशीव रात्राविव नोऽस्मा-
‘निशि चुम्बने’ इति पठितस्य धातोरर्थमत्र दिने नाचरति । रात्रौ
यथा नि.शङ्कं मां चुम्बति तथा भवतीभ्यो लज्जया दिने नेति
दिनस्येवापराधः, तस्मात्तस्यापराधं क्षमस्वेति प्रार्थयत इत्यर्थः ।
व्यवस्यताम्’ इति पाठे आत्मनेपदं चिन्त्यम् ॥

१ ‘आभरणकारस्तु तालव्यान्तोऽयमिति वज्राम्’ इति सिद्धान्तकोमुद्री ।
अतएव भाष्ये ‘निसे. (पत्वस्व)प्रतिषेधोवाच्यः । निरसे निस्त्व’ इत्य-
क्तम् । ‘तालव्यान्तरस्याप्यङ्गीकारे न बाधकमित्यन्ये’ इति शब्दरत्नम् ।
प्राचीनलिखितप्रकाशटीकापुस्तकयोस्तु ‘गिसि-’ इत्येव पाठो दृश्यते ।
२—‘इयं वयस्याऽस्य दिनस्य मन्तुं क्षतुं त्वया व्यवस्यता व्यवसा-
यार्थतामिति कर्मेण्यात्मनेपदमिति केचिद् । तदपीत्यप्राप्ती व्यननाय-
मिति प्राप्तेरुपेक्ष्यम्’ इति सुखावबोधायाम् ।

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृता शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति ॥ दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्दुर्यदि तिरस्कृतः निष्प्रभीकृत्य पराभूतः । एनमपरार्थं चेन्मन्येत तत्तर्हि तस्य भैमी-
मुखस्य सादृश्यान्मित्रभूतानां बहूनां शतपत्राणां कमलानां द्विगो-
विकासलक्ष्म्यः, अथच—संपदोऽपि, कृताः । अनेकापकारका-
रिण्येकस्मिन्पराभूते यदि बहूनां ह्येवं भवन्ति तदा महानुपकार-
एवेति । त्वन्मुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकरत्वादिनेनोप-
कार एव कृतः, नापकारः । तस्मादेतस्यापराधो नास्तीति मन्मुख-
चुम्बनं दिनेनेति कुर्विति भावः । 'एकस्मिन्धर्पिते पापे बहूनामप-
कारेणि । बहूनां भवति ह्येवं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥' इत्याद्युक्ते ।
'कृता' इति पाठे—दिनस्य मित्रभूतानां तत्सम्बन्धात्सलक्ष्मी-
कानां (पां) कमलानाम्, अथच—शतसंख्याकानि बहूनि
पत्राणि वाहनानि येषां मित्राणां श्रियोऽपि तेन चन्द्रेण कृत्वा-
दिष्ठान्, रात्रौ संकोचकरणात् । दिनेन तु त्वन्मुखमित्रं चन्द्रो ध-
र्पितः, चन्द्रेण तु दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्पितानीति
चन्द्रेण स्वयं वैरनिर्यातनं कृतमेवेति दिनस्यापराधोऽनया न गण-
नीय इत्यर्थः । त्वन्मुखमित्राणां कमलानां श्रियोऽपि छिन्नाः,
अपि तु—न । किन्त्वनिवृद्धिमेव प्रापिताः । तस्मात्पूर्वदेवापराधो
नास्तीति काकुर्वी । त्वन्मुखमित्रं चन्द्रो यदि तिरस्कृतः, तर्हि
दिनमित्राणां कमलानामपि श्रियस्तेन त्वन्मुखेन छिन्नाः स्वकान्त्या
तेषां निष्प्र(शो)भीकरणात् । वैर निर्यातितमेवेति दिनस्याप-
राधो न गणनीय इति भाव इति वा ॥

लज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ संप्रति कं प्रति ॥ ५६ ॥

लज्जितानीति ॥ हे कले, अनया मयि विषये तावद्वलज्जितानि
लज्जाविशेषा जितान्येव निरस्तान्येव । यतो रात्रौ क्रीडितया कृ-
तसुरतक्रीडया मयि प्रदर्शितबहुविधसुरतचातुर्यया तत् तस्मात्सं-
प्रति तानि लज्जितानि यत्पुनः प्रत्यावृत्तानि तत्कं प्रत्युद्दिश्येति त्व-
मेनां पृच्छ । मयास्याः सुरतचातुर्यधाष्ट्यं बहु बहुवारं दृष्टमेव
त्वामेव प्रतीयं लज्जत इति जानीहीति भावः ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन स्वापराधमाशङ्क्य परिहरति—

निशि दद्याधरायापि सैषा मह्यं न रूप्यतु ।

कं फलं दशते विम्बीलता कीराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

निशीति ॥ सैषा निशि दृष्टोऽधरो येन तस्मा अपि मह्यं न
रूप्यतु कुप्यतु । यस्मात् विम्बीलता फलं पक्वं विम्बीफलं दशते
आस्तादितवते कीराय कं कुप्यति, अपि तु न उतोपि । किंतु
स्वसंयन्धेन शोभाहेतवे तस्मै क्षिप्रत्येवेत्यर्थः । दन्तशक्तेः कृतेऽपि
व्रणसंयन्धवशाद्विरामधरशोभाकारित्वेन मह्यं प्रसाद एव युक्तः,
नतु कोप इति भावः । 'रूप्यति' इति पाठे—निद्रावृत्तिरिति ।
मह्यं कीराय च, 'कुप्यतु' इति (संप्रदाने) चतुर्थी ॥

सृणीपदमुचिह्वा श्रीशोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्यैतस्याः कुचाभ्यां तन्नृपस्तौ पीडयानि न ॥ ५८ ॥

सृणीति ॥ एतस्याः सृणीपदमकुशाघातक्षतमेव शोभनं चिह्नं
यस्याः, अथच—अकुशाकारनक्षत्रविशेष एव शोभनं चिह्नं यस्याः
सा कुम्भिन करिणः कुम्भयोः श्री शोभा संपद्य यस्याचोरिता ।
पश्य एतत्कुचयोरकुशाकार नखं नास्ति तर्हि त्वमेव विलोक्य ।
तत्तस्मान्नृपो दण्डवदण्डकरणाधिकारी अहं तौ स्तेयकारिणावेत-
त्कुचौ न पीडयानि, अपि तु—पीडयान्येव । तयोः पीडनं दण्ड-
रूप नखक्षतादिरूपं चोचितमित्यर्थः । राज्ञा हि चोरस्य दण्ड-
क्रियते, ममापराधो नास्तीति भावः । 'अकुशोऽस्त्री सृणिर्द्वयोः'
इत्यमरः । सृणी, 'कृदिकारात्' ङीप् ॥

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्ध्ना किमपराद्धं यः पादौ नाप्नोति चुम्बितुम् ॥ ५९ ॥

अधरेति ॥ ममास्यं मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन कृत्वा-
ऽपराध्यतु । अयं मुखस्यापराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्ध्ना पुनः
किमपराद्धम्, यो मल्लकः प्रणामहेतुनास्याः पादौ चुम्बितुं स्म-
र्युनपि नाप्नोति नमस्कृतुमपि न ददाति । कोऽपराधोऽनेन कृतः,
पृच्छेत्यर्थः ॥

अपराद्धं भवद्वाणीश्राविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्ठुरम् ॥ ६० ॥

अपराद्धमिति ॥ भवद्वाणीश्राविणा त्वद्वचनाकर्णनशीलेन
मया वीणायाः कोकिलायाश्च तव वा किमपराद्धम् को वापराधः ।
कृत इति कले, त्वं भैमीमनेन किमपराद्धमिति पृच्छ । यद्यस्मा-
द्वीणा साग्रतं परुषमाह, कलकण्ठी कोकिला च मां प्रति निष्ठुर
भूते । तस्मादपराधः संभाव्यते । येन हि यस्याः कश्चित्पराधः कि-
यते त प्रति सा तदीयो वा तत्सदृशः कश्चित्पराधः भापते । अथच—
वीणाकोकिलयोः स्वरे यस्यान्माधुर्यं नास्ति तस्मात्पञ्चादागम्य नि-
भृतं मयाऽसमक्षभाषमाणया भवत्या भारती ध्रुता, नन्वन्धेन
केनाप्याशयेनेति सोप्यपराधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिला-
पापेक्षया भैमीवागी मधुरतरा, रात्रौ एतद्वाणीनामुर्ध्वं मया यत्न-
नुभूतम् । इदानीं तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति तूष्णीमान्ने इति । परंपं
निष्ठुरं च क्रियाविशेषणम् । परंपं निःशब्दम्, निष्ठुरं सतिरस्कारम् ।
कलकण्ठी, 'अङ्गनात्र' इति ङीप् ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भापताम् ।

ममताऽनुमताऽस्मासु पुनः प्रसर्पते कुतः ॥ ६१ ॥

सेति ॥ हे कले, सेयं स्वस्यालज्जने त्वयि विषये विश्वस्य
(विश्वासमधिगम्य) भापता कथयतु । अस्मासु विषयेऽनुमता-
ङ्गीकृता ममता नीयतानिति । पुनः कुत प्रसर्पते विम्वने इति
त्वं पृच्छ, इयं च त्वयि विश्वस्य कथयाम्येव । रात्रौ रतानु-
हृत्यमाचरितमनया, इदानीं तु तव मनसं प्रानिहृत्य किमन्या-

भापते इति ॥ हरेन्द्रस्य नैपथ्यं छायायाः कान्तेर्भाया का-
पथ्यं नया स्वयंवरकालेऽभावि ज्ञातेर्भायं मां भापते । स्वयंवर-
काले तव परस्त्रीत्वाभावाच्चलरूपं धृतम्, इदानीं तु परस्त्रीत्वभि-
यैवं न करिष्यतीति नया प्रत्युक्ता सतीत्यं भैमी अहल्यायां गौत-
मपत्न्यां तत्प्रेन्द्रस्याकर्णितो व्यभिचारलक्षणो दुष्टो नयो यथा,
एवंविधाहमिति च द्रुते । परस्त्रीत्वभीतिरपि तस्य नास्ति, तस्मा-
दिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थना न कार्येति मां प्रति भापत इति
भावः । नैपथ्यत्वेव छाया चत्सामिति साधाविशेषणत्वेन पृथग्व्या ॥

संभावयति वैदर्भी दर्भाग्राभमतिस्तत्र ।

जम्भारित्वं कराम्भोजाद्भ्रूलिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

समिति ॥ कुशाग्राभा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दम्भोलिः सार्व-
भौमत्वसूचकं वज्रं तत्परिरम्भिणस्तपुकात्कराम्भोजाद्देतोन्व ज-
म्भारित्वमिन्द्रत्वं संभावयति तर्कयति । नल्लालिन्द्रो वज्रहन्तः ।
रेखा रूपादपि वज्रादेवननुनानाकुशाप्रतुदित्वमस्याः ॥

अनन्यसाक्षिकाः साक्षात्तदाख्याय रहःक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं तुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैपथः ॥ ७२ ॥

अनन्येति ॥ तस्माद्भो राजन्, त्वं यदि तत्त्वेन नैपथो भवन्ति,
नतु छत्रना तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो भैमीभवव्यतिरिक्तः साक्षी
यासु युवाभ्यामेव या ज्ञायन्त इत्यर्थः । तादृशी रहःक्रिया पु-
कान्तकीडाः साक्षात् स्वयमेव, अथ च—व्यक्षयवृत्तिं विना आ-
र्याय प्रकटं कथयित्वा एतस्या शङ्कातङ्कमिन्द्रनायास्तदायामय त्वं
तुद निराकुरु । एतद्व्याख्यायिका श्रीडासनयचेष्टासुक्त्वाऽस्माकमेत-
स्याश्च संदेहनपतुदेत्यर्थः । 'तत्त्वनैपथः' इति च पाठः ॥

इति तत्सुप्रयुक्तत्विनिहुतीकृतकैतवाम् ।

वाचमाकर्ण्य तन्नावे संशयालुः शयंत सः ॥ ७३ ॥

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण तया कल्पा सुप्रयुक्तत्वेन कैतवयो-
तकहास्यादिविकारव्यतिरेकेण सुवर्णकमलदानादीन्द्रत्वनिश्चायको-
पपत्तिमत्तया च सत्यसुप्रयुक्तत्वेन निहुतीकृतमात्रेण कैतव उग्र
सत्यात्ता कलां वाचमाकर्ण्य तन्नावे मयीन्द्रभ्रातृदेव सुम्ननादि
न करोति किमिति भैम्याशये संशयालुः सदिहान स नलो भै-
मीभ्रातृतिरिरासाधं शरास । रदौवृत्तमित्यर्थः ॥

सरसि छन्ननिद्रालुर्भया नाभौ शयार्पणात् ।

पदानन्दोल्लसल्लोभा पञ्चनाभमविष्यसि ॥ ७४ ॥

स्मरसीति ॥ हे भैमि, उग्रता निद्राणांश्लोक्तेन दूरेण तेन
य नया नाभौ शयत्य करकमलधारणादोल्लसल्लोभेन तत्पिण्ड-
भापनेऽलसन्ति होनाति यस्याल्लोभा न शयानिस्तरत्वेव ज्ञाते-
नाभा सती पद्मपुष्पा नाभिरेखात्तादृशी मयिष्यसि सत्यं मा-
मस्मरसि । नाभिरेखात्तादृशता तदाऽप्युक्तं मया तदाऽप्युक्तं मया
पञ्चनाभौ यं तव पद्मात् तत्करेपर्यं । तदाऽपि पद्मस्य तदा
तोनात्तु तत्करकमलमित्यर्थः । यदा यदा तदा तदाऽप्युक्तं
न शोभनापन्नमित्यर्थः नाभिरेखात्ता तदाऽपि तदाऽपि तदाऽपि
संनं रोनात्तोऽने हेतुः । यदा यदा तदा तदाऽपि तदाऽपि तदाऽपि
पदानः जीवितुर्न विषयं न पदानः जीवितुर्न विषयं न पदानः

रसि, नाभौ करकमलधारणाच्छ्रीविष्णुरूपा जाताति । नहि विष्णु-
विनाऽन्यस्य नाभौ कमलमन्तीत्यर्थः । निद्रितासौति वृज्जा वस-
नत्संनयार्थं नाभिमभीपे नया करेऽपि ते तत्संस्पर्शाज्ञातसाधिवक-
रोमाञ्चा जाताति तत्सरति भावः । आनन्दोल्लासिलोमेति लि-
द्राया अलीकत्वं द्योतिताम् । नहि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शोद्भो-
माञ्चोद्भो भवति । भैमीपक्षे पञ्चनाभीति चिः । सरतियोगे त्व-
(नद्यतन)भूतेपि 'अभिज्ञावचने लट् इति लट्' । 'तदानन्द-'
इति पाठः सम्यः ॥

जानासि ह्रीमयव्यग्रा यन्त्रवे मन्मथोत्सवे ।

सामिभुक्तैव मुक्तासि मृदि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥

जानासीति ॥ हे मृदि सुकुमारान्नि, शीघ्रद्राविनि च भैमि,
नया नवे मन्मथोत्सवे ह्रीमयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलचित्ता त्वं अति-
सुदुत्त्वान्संपूर्णसंभोगोपनद्रांसहृता तव खेदो भविष्यतीति भ-
यात्सामि अर्थं भुक्तैवाप्राप्तसुरतावसानैव यन्मुक्तासि तज्जानासि
सरति । सामिभुक्ता, 'सामि' इति समासः ॥

सर जित्वाजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिषं जने घने ॥ ७६ ॥

स्मरेति ॥ हे भैमि, आजि सद्मान जिवा त्वाना सामुग्ये-
नेत प्राप्तेऽहं नमस्कारार्थं शालनार्थं या मत्पदधाविनि मय्यरग-
त्सर्शिति तव करेऽङ्गुलीयुगयोगेन मरीचवरणाङ्गुलीद्वयमन्धेन
दर्शनार्थं मनागते घने भूयमे जने मय्ये यदाश्लिषनातिहित-
वान् तत्सर । जनसमर्पं साक्षादिति नमस्यानौचित्या प्रयामो ह-
ष्यनरनरतत्ता चरणाङ्गुलियेन यथापिपीडासमयदाश्लिष-
नयान्नां त्वा प्रति द्योतिवयान्स्मरेत्यर्थः आश्लिषं, 'श्लिष
आश्लिषने' इति लुङ्जननेऽर्थे चोः षम । 'विभाया माराङ्गु'
इति वैकटिकस्य लुङ्भायः ।

वेत्थ मानेपि मत्यागदूनां सं मा न यन्मिथः ।

महृष्टालिख्य पश्यन्ती व्यसाधा रेवयाज्जग ॥ ७७ ॥

वेत्थेति । हे भैमि, माने प्रीतिर्यदि नयति रेवया ॥ ७७ ॥
वेत्थ न-ईर्नक्यनेन दूना विद्या जपन यन्मि मदिह्य सोऽनु-
दन्ना नय निर्य दूकने सोऽनुद नय, तुना ना चोः रे वा
लिख्य पश्यन्ती मनुस्तरस्तरादौ मनुस्तरादौ । ॥ ७७ ॥
एषा मने मदिह्योऽनुदने मनेमन्तरा मने मदिह्योऽनुदने ।
नया रेवया मन्तरा मन्तरा मन्तरा मन्तरा मन्तरा मन्तरा
स्मरेत्यर्थः । मन्तरा, मन्तरा मन्तरा मन्तरा मन्तरा मन्तरा

प्रस्मृतं न त्वदा तव प्रस्मृतेन दिनेदिनैः ।

अङ्गुलीयुगयोगेन यदाश्लिषं जने घने ॥ ७८ ॥

प्रस्मृतमिति ॥ हे भैमि, मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः सुरतपरवशः, अथ च—मोहनकारिणा कामवाणेन मोहितो निरस्तविवेकोऽहं तवाधरपानेषु अनुसृतः संस्तव रसनां जिह्वामपि यदपि तत्तावत्साकल्येन त्वया न प्रस्मृतम् । जिह्वाग्रलेहनमपि कामशास्त्रोक्तम् । प्रशब्दः प्रगतार्थः । 'अधरपानानाम्' इति पाठे त्वस्यर्थानां करणे पठ्ये वा ॥

त्वत्कुचार्द्रनखाङ्गस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिताम् ।

सरेः सहृदि यत्स्मेरसखीः शिल्पं तन्नाम्रवम् ॥ ७९ ॥

त्वदिति ॥ अहं सहृदये तवाल्लिङ्गनोत्थितां तव कुचे तात्कालिकत्वादाद्रस्याशुक्लरुधिरस्य मया कृतस्य नखाङ्गस्य मुद्रां नखक्षतदर्शनादेव स्मेरसखीः हास्यपरास्तव सखीः प्रति तव शिल्पं भवत्सख्या भैम्येदं नखक्षतं कृतं पश्यतेति त्वन्निर्माणं यदम्रवत् तत्स्मेरेश्चिन्तये । 'स्मेरः' इति पाठे—स्मेरः सन्नहमित्यर्थः । सखीः, मुख्यं कर्म । शिल्पमिति, 'अकथितं च' इति कर्मत्वम् ॥

त्वयान्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठि रूपेक्षितः ।

वेत्ति तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्खलम् ८०

त्वयेति ॥ मधुगोष्ठ्या मद्यशालाया मध्ये मद्यसहपानावसरे अन्याः सपत्नीः क्रीडयन् त्वया रूपा रोपरूपितया दृशा ईक्षितोऽहं तासां सपत्नीनां पुरः समक्षमेव किल मद्यमत्तत्वात्स्खलनव्याजेन त्वत्पादे मूर्ध्ना यदस्खलं स्खलित्वा यदपतं तद्वेत्ति जानासि । स्खलनव्याजेन प्रणामेन त्वां प्रसादितवानस्मि तत्स्मेरेति भावः । मध्येमधुगोष्ठि, 'पारे मध्ये पञ्चा वा' इति समासः ॥

वेत्थ मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरालिमालिङ्ग्य तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

वेत्थेति ॥ मयि प्रोष्य विजययात्रां कृत्वा आगते, अत एव हार्दिनि प्रेमभरतरले त्वां पश्यति सति आलि स्वसखीमालिङ्ग्य अन्या प्रति तस्यां केलिमुदा क्रीडाहर्षेण किल विलासप्रकटनव्याजेन यत्तामचुम्बी, तद्वेत्थ सरसि । कामशास्त्राभ्यासकौशलवशात्सरयालिङ्गनचुम्बनव्याजेन मां प्रयालिङ्गनचुम्बनद्वारा स्वप्रेमभरयत्सूचिनवत्यति तत्स्मेरेति भावः । हे हार्दिनीति भैमी-संबुद्धिर्वा । प्रोष्य, प्रपूर्वाङ्गसेः क्वो ल्यपि यजादित्वात्संप्रसारणम् । हार्दिनि, (युवादित्वाङ्गि) 'हृदयस्य हृदये' इति हृदावे च अत इति ॥

जागर्ति तत्र संस्कारः समुखाद्भवदानने ।

विक्षिप्यायाचिपं यत्ता न्यायात्ताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

जागर्तीति ॥ अहं ताम्बूलस्य चर्वितभृगफलनागवल्लीदलस्य फालिकाः शकलानि स्वमुखात्प्रकाशाद्भवत्या आनने निक्षिप्य नि-याय 'यदीयो निक्षेपः स तस्मै दातव्योऽन्यथा दण्ड्य' इति न्यायाच्चप्रोक्तमुक्त्येयत्तान्ताम्बूलफालिकाः (यदहमयाचिपं) पुनर्मते देहेति भावितवान्, तत्र विषये स्मरणभूतो भावनाख्य. मन्त्रारोपणं स्मरणभूतो वर्तते तत्स्मरणमि किमिदं इति प्रश्नः ॥

निवेदन्ति रुचिने नखजं यत्कुचा क्षतम् ।

विषयनगज्ये त्वया शम्बाकृतं क्षतम् ॥ ८३ ॥

चित्त इति ॥ मयि प्राक् त्वय्यप्राप्तसुरतान्तसुखायामेव सत्यो यो भावाधिगमः सुरतान्तसुखप्राप्तिस्तद्वये आगस्यपराधे तिष्ठति एवभूते सति मयि विषये वा समरतस्यैव सुखहेतुत्वादिप्रमातृस्यासुखहेतुत्वात्कुचा मध्य एव सुखजन्याद्रोपादेतोर्नखजं त्वया शम्बाकृतं प्रथमं फालकृष्टे क्षेत्रे पुनरपि सा (सी) रावदा-रणवत्प्रथमकृतनखक्षतमध्य एव पुनरपि गाढतरं नखक्षतं यद-रोपितं तत्ते चित्तेऽस्ति कश्चित् । तत्स्मेरेत्यर्थः । 'शम्बाकृत द्वितीय स्यात्' इति निघण्टुः । शम्बाकृतं, 'कृजो द्वितीय' इति ङा । लक्षणया प्रयोगः ॥

खदिग्विनिमयेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोः ।

स्वमेवप्यस्तवैमुख्ये सरुख्ये सौख्यं सरावयोः ॥ ८४ ॥

स्वेति ॥ स्त्रीयस्त्रीयदिशो विनिमयेनैव परिवर्तनेनैव निशि पार्श्वविवर्तिनोर्वांमदक्षिणकुक्षिपरिवर्तनशीलयोः ननु यथावस्थितौः संमुखयोरेवैवंभूतयोरावयोस्तव मम च स्वमेवपि निद्रास्वपि मयै अस्तं त्यक्तं वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे सत्ये मैत्रे यत्तौ सुखं सुखित्वं वा तत्स्मर । संमुखयोर्हि यथावस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्तने द्वयोरपि पृष्ठभागघटनात्पराङ्मुखत्वमेव स्यादिति त-स्वदिग्विनिमयपूर्वकमेकदैव पार्श्वपरिवर्तने वैमुक्त्याभावाद्भिद्रा-मयेपि सांमुख्येन यदावयोर्मेत्रीसौख्यं तत्स्मेरेत्यर्थः । स्वस्वदिग्वि-निमयेन पार्श्वपरिवर्तने चान्द्रोन्यं सांमुख्यमेव भवतीति सर्वसाक्षिकम् । सौख्यम्, स्वार्थे भावे वा प्यञ् ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणम् ।

दर्शिताधरमदंशा ध्याय यन्मामतर्जयः ॥ ८५ ॥

क्षणमिति ॥ सदस्येव सभायामेव वर्तमानापि त्वं सभास्थानां नृणां विमनितानि कार्यान्तरदर्शनपराणि कृतानीक्षणानि यत्र येन वा तादृशं क्षणमवसरं नृत्ताद्युत्सवं वा प्राप्य मध्यमदुःखादिना दर्शितोऽधरे वर्तमानो मदंशो मत्कृतो दन्तव्रणो ययैवंभूता सती तर्जन्यादिना मां यदतर्जयः, तज्ज्ञाय स्मर । विमनितेति, 'तत्करोति' इति णिचि 'णाविष्टवत्' इति टिलोपः ॥

तथावलोक्य लीलाब्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।

करौ योजयताध्ये(धी)हि यन्मयासि प्रसादिता ॥ ८६ ॥

तथेति ॥ तथा अधरदन्तक्षतदर्शनपूर्वं तर्जनीतर्जनाप्रकारम-वलोक्य लीलाब्जनालस्य करभ्यां भ्रमणरूपादिभ्रमात्तज्ज्ञाय-प्रणा-मसादाब्जलिबन्धनरूपेण करौ योजयता सयुक्तौ कुर्वता मया कोपत्याजनपूर्वं यत्प्रसादितासि तदध्ये(धी)हि । स्मरत्यर्थः । 'इह स्मरणे' ॥

ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।

मम न सरसि प्रायस्तव नैव सरामि तत् ॥ ८७ ॥

ताम्बूलेति ॥ त्वं त्वदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानमन्य-रजमक्षितनखक्षतं प्रायो वाटुत्येन न सरामि । अहमपि मदी-यपाणिपद्मे एव कृतं तृपाच्छेदकं यथा ताम्बूलदानमक्षितन-वाटुत्येन नैव सरामि । किन्तु—अन्योन्यदीर्घादानेन न

गरापाणिपद्मगर्भांरोषितनखक्षतमेव सदा ताम्बूलदाननावयो,
त्स्मेरेति भावः ॥

इदध्वे(धी)हि मृषोद्यं मां हित्वा यच्चं गता सखीः ।
त्रापि मे गतस्याग्रे लीलैयवाच्छिनस्तृणम् ॥ ८८ ॥

तदिति ॥ कनकपराशं कृत्वापहमेतन्नाकारंमित्यादिमृषोद्य-
लीकृन्नापिणं मां कोपेन हित्वा सखीः प्रति गता त्व तत्रापि
सखीसतीपे भवदीयपृष्ठदेशानुवर्तित्वेन गतस्य मेऽग्रे लीलैयव स्व-
रावेनेव यच्छनमच्छिनश्चिच्छेद्(दिध्वे), तदध्वे(धी)हि इति
प्रैवत् । अद्यप्रभृत्यलीकृन्नापिणमन्वाहं न कापि, त्वं नम न को-
तिनि मैत्रीविच्छेदसूचकं तृणच्छेदं यथा बालकाः कुर्वन्ति, तद्वत्त्व-
गापि कृतमिति स्मेरेत्यर्थः । मृषोद्यम् 'राजसूय-' इति निपातः ॥

सरसि प्रेयसि प्रायो यद्वितीयरतासहा ।

शुचिरात्रीत्युपालब्धा त्वं मयापिकनादिनी ॥ ८९ ॥

स्मरसीति ॥ हे प्रेयसि, बालत्वासांकुनायंविशेषाच्च द्विती-
रतानिलापिणो नम द्वितीयस्य रतस्यासहा, तथा—पिकवद्व-
इति तच्छीला कोकिलतुल्यकृन्ना त्वं मया शुचिरात्री ओष्मनुं-
रन्विनी रात्री उपालब्धा मोपालम्भनामत्रितामि तत्रापि स्मरसि
त्यर्थेत्यर्थः । शुचिरात्रिरपि स्वतःप्रमाणं प्रादेकरामुगतनिर्माणेनैव
ज्ञानप्रभातस्याद्वितीयमुगतनिर्माणमहा वमन्तनैकद्वयाच्च पित्रना-
नेऽस्यां वर्तत इति । तत्रापि प्रभाते कोकिलालापो भवतीत्यर्थः ।
रता—वमन्तस्यातीतं प्रायोकोकिलानामभावात्पिकवन्तिर्ना प-
क्षिणोऽपिवा, तस्मादयुक्ता ॥

शुजानस्य नवं निम्नं परिवेषिपती मधौ ।

सपत्नीष्वपि मे रागं संभाव्य स्वरूपः स्मरेः ॥ ९० ॥

शुजानस्येति ॥ मधौ वसन्ते नव नूतनमनागतपद्मपुष्पादि-
निम्नं शुजानस्य मे सपत्नीष्वपि राग प्रीति मन्वाव्यागुन्नाय रोष-
पशात् पुन पुन निम्नमेव नम भोजनार्थं परिवेषिपती पात्रे पतित-
क्षिपन्ती एव स्वरूपं नवीयाम्बोपात् स्वरोषस्य वा स्मरे । मरु-
तरतर्करादिपरित्यागेनातिव्युरस्तेऽपि चेदस्मैव रचितं किं मया
प्रेक्षयाऽतिहीनानु मन्वापत्नीष्वप्यस्य रपि स्मरेति मन्वाय
नूतन निम्नमेव मरुदेति पार पारमन्वापत्नीष्वपि रपि
परोपान्ना प्राद व्यञ्जितवसन्ति त स्मेरेति भावः । वसन्ते च
वना निम्नं शुजते । परिवेषिपती, परिवेषणं रतिवर्धनं
मन्वा 'ही' इति द्विष्यवन्तः । स्वरूपं, अर्थोपदेशः— इति रति-
वर्धनं परिवेषणं विवेका या ॥

स्मर शार्करमात्माय त्वया गजस्मिनि स्मरम् ।

यनिन्दारोषरत्नामु नदनैवं वरायगात् । ९१ ॥

स्मेरेति ॥ मरुदेति मरुदेति मरुदेति मरुदेति मरुदेति मरुदेति
मरुदेति मरुदेति मरुदेति मरुदेति मरुदेति मरुदेति

थिनं किमिति स्वादातिशयानतिस्तुवन् वारं वारं तदेव वर्णयन्नहं
सर्वोनिशाधिरसमेतच्छास्त्रैरमिति स्तुतौ अधरस्यापि सर्वमधुरव-
गान्तं पानितत्वा निम्नापयेवसानान्मदपेक्षयाप्येतदधिकरसमित्वं
वर्णयन्, ननु तर्हि अद्यप्रभृति अयमेतदेव रसयु नम तु कथा-
प्यनेन न कायेति स्मिन्दया रोपनेन रक्ताक्षत्राधरापुनयेदमैवं
भीतवानस्मि तस्मै । कोपेन लौहित्यं युक्तम् । त्वदपरस्वरशास्त्र-
वर्णनया कुपितया स्वयाधरस्तुरणादिना व्यञ्जितान्कोपाद्यदमैवं
तस्मेरेति भावः । शार्करम्, विकारे संस्कृतार्थं वाग् । अधरात्,
भीत्रा— इत्यपान्नत्वम् ॥

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बमनुप्रवान् ।

न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ९२ ॥

मुखादिति ॥ मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नाभिरन्तं यदत्र चुम्बं
चुम्बं चुम्बित्वा चुम्बित्वा अतृप्तवान् अमनास्तनुग्नेचु (९२)
नन्नहं स्मरमन्दिरं यत्स्वद्वं पाययादिना प्रतिग्रन्थात्तुनातिशयाद्वा
गोपितत्वाचुम्बितुं न प्रापं तस्मैरमन्दिरं भन्या स्मृतिमुपयु ।
तस्मैरमन्दिरं स्मृतिविषयीभयतु । अनिरागास्मरमन्दिरमपि चु-
म्बितुं प्रवृत्तस्य नम तत्र वनवती तस्मेरेति भावः । यथाकिंनापि
मया बहुम्बितुं न प्रापं तस्मैत्या प्राप्नन्, यत एव मा भन्येति
भावः । चुम्बित्वा तत्पुनरभिमुख्यराभागा मुम्बनमनाति ॥

कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्त भवानिति ।

मया मिहितं वृद्धिर्गोडिता भितालमि ॥ ९३ ॥

कमिति । य एवमपि कमपि तत्तत् परोक्षपुष्पादिना
स्मरेति स्मरः । (९३) तत्तत् मया मिहितं वृद्धिर्गोडिता भितालमि
त्येव वृद्धिर्गोडिता भितालमि तत्तत् मया मिहितं वृद्धिर्गोडिता भितालमि
त्येव वृद्धिर्गोडिता भितालमि तत्तत् मया मिहितं वृद्धिर्गोडिता भितालमि
त्येव वृद्धिर्गोडिता भितालमि तत्तत् मया मिहितं वृद्धिर्गोडिता भितालमि

नीलेदापिमुक्तं यत्त मदाकेन वनामनुता ।

स्मर रागमनौ मृग्य वनामनौ मृग्य गोडिता ॥ ९४ ॥

नीलेदिति । नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति
नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति
नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति
नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति
नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति नीलेदिति

स्मर रागमनौ मृग्य वनामनौ मृग्य गोडिता ॥ ९४ ॥
स्मर रागमनौ मृग्य वनामनौ मृग्य गोडिता ॥ ९४ ॥
स्मर रागमनौ मृग्य वनामनौ मृग्य गोडिता ॥ ९४ ॥
स्मर रागमनौ मृग्य वनामनौ मृग्य गोडिता ॥ ९४ ॥

स्मरेति ॥ अहं अत्रास्मिस्ते तवोरौ को नखमधा [दा] इत्तवा-
निति मृषा असत्यभाषी सन् ह्रीरेव दैवतं यस्य तत्, अत एव
रतस्य परोक्षं परोक्षकरणं ब्रह्मचर्यरूपं सुरतप्रतिबन्धकं व्रतं नि-
यमं यदलुप्तं निवर्तितवान् तत्सर । परपुरुषसंबन्धशङ्कोत्पाद-
नाय मृषाभाषणेन रसान्तरमुत्पाद्य लज्जाकृतं सुरतप्रतिबन्धकम-
नुयोगं यन्निवर्तितवांस्तस्मैत्यर्थः । व्रतं सदैवतं भवतीति हीदेव-
तमित्युक्तम् ॥

वनकेलौ सराश्वत्थदलं भूपतितं प्रति ।

देहि महामुदस्येति मदिरा व्रीडितासि यत् ॥ ९६ ॥

वनेति ॥ त्वम् इति मदिरा यद्व्रीडितासि तत्सर । इति
किम्—हे भैमि, त्वं वनकेलौ आरामविहारसमये भुवि पतित-
मश्वत्थदलं प्रति उद्दिश्य इदम् उद्स्य पाणिनोत्क्षिप्य मह्यं दे-
हीति । 'अश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम्' इति कामशास्त्रवचना-
नूपतिताश्वत्थदलयाचनेन वराङ्गयाचनस्य सूचितत्वाद्यद्वीडितासि
तस्मैरिति भावः ॥

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।

पाणिभ्यां पिदधे सख्याः श्रवसी ह्रीवशीकृता ॥ ९७ ॥

इतीति ॥ सा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या भैम्या
रहस्यानि एकान्तरतट्टाति शंसति सति ह्रीवशीकृता लज्जिता
मती अन्तरा मध्य एवासमाप्त एव वचने पाणिभ्यां सख्या. क-
सायाः श्रवसी कर्णौ पिदधे आच्छादितवती । इतः परमप्यति-
संगुप्तमपि रहस्यमस्यै कथयिष्यति, तदनया नाकर्णनीयामातं
इदं तस्याः कर्णौ प्यधतेत्यर्थः ॥

कर्णेभ्योऽपि प्रोक्षते—

कर्णौ पीडयती सख्या वीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।

अप्यपीडयतां भैमीररकोकनदे तु (तु) तौ ॥ ९८ ॥

कर्णाविति ॥ भैमीररावेव कोकनदे रकोत्पले अपि कर्तारौ
(१) तस्या कलाया नेत्रे एवालितोत्पले तस्या एव कर्णौ पीड-
यती वदन्ती पीडयती कलाकर्णौ कर्मेभूता अपीडयतां तु
कोकनदे रकोत्पले रकोत्पले कर्णाक्रमणापीडाकरणमिव
भैमीररकोत्पले अपि साज्जायावेवनेलोत्पलमाहायकाचरण-
कोकनदेव वा (भैमीररकोत्पले अपि) तत्कर्णौ पीडयामा-
न इति भावः । नवभयो. माहायकां स्यां च युक्ता । पी-
डयती, रकोत्पले इति नुमनात् ।

पुनरप्यपि प्रोक्षते—

स्मरन्निष्टं सखीकर्मो न्युगलपितं हिया ।

तद्विधादिव वैदर्भी नरदत्तानिभमंविना ॥ ९९ ॥

तदिति ॥ वैदर्भी सखीकर्मो प्रविष्टं तत्पूर्वोक्तं रहस्यं
न्युगलपितं स्वरहस्यमेतत्कर्णाभ्यां सकाशाद्दहिर्मा गादित्यभि-
नामिप्रायेणेव हिया पिदधौ आच्छादितवती । अन्यदपि ने-
वस्तु भाण्डे निक्षिप्याम्यो मा स ज्ञासीदिति तद्वार पिपीते ।

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि ।

आरात्तत्त्वमबुद्धापि सख्यः सिष्मिगिरेऽपराः ॥ १०० ॥

तमिति ॥ आरादूरे स्थिता अप्यपरा सख्यस्तत्र तद्वत्
कारणमबुद्धापि सिष्मिगिरे जहसुः । कस्मिन्सति—नले त पूर्वं
प्रियायाः केलिमालोक्य सोत्प्रासहासिनि उत्प्रासेनोच्चैस्तेन न
यथा तथा हसति सति । नलाट्टहासश्रवणमात्रेण सिष्मिगिरे
इत्यर्थः ॥

दम्पत्योरुपरि ग्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।

ववृषुः सितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥

दम्पत्योरिति ॥ ताः सख्य एव धरायामुर्वदयाद्यप्सरसस्तयोः
दम्पत्योरुपरि ग्रीत्या प्रेमातिशयेन सुरभीणि सितान्येव पुष्पाणि
ववृषुः । सर्वा अपि सख्यस्तावुभौ कीडावशाज्जहसुरित्यर्थः ।
खानिलसुरभित्वेन तासां पद्मिनीत्वं सूचितम् । तयोः 'पद्मा
सर्धे' इति पठ्यते ॥

तदास्यहसिताज्जातं सितमासामभासत ।

आलोकादिव शीतांशोः कुमुदश्रेणिजृम्भणम् ॥ १०२ ॥

तदिति ॥ तदा तस्यास्यहसिताज्जातमासा सखीनां मिता
शीताशोरालोकाप्रकाशाज्जातं कुमुदश्रेण्या जृम्भणं विहायनमि-
वाभासत । 'तदस्य' इति कचित्पाठः ॥

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाय स्वरं हासविकस्वरम् ।

सख्यास्तासु स्वपक्षार्याः कला जातवलाऽजनि १०३

प्रतीति ॥ अथ सखीसमूहद्वयानन्तरं विज्ञातिवन्ताः ॥
तासु सखीषु मन्ये स्वपक्षार्या निजमित्रभूतायाः कस्याश्चिन्मया
स्वरं हासेन विकस्वरं सुत्यक्तम्, अत एव—सोऽयं ममपक्षा
स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयाशास्त्रमहानभिप्रायः ॥
जान वल यस्यास्तादृशी, भैमीप्रतारणायां गसहायोम्या इति ॥
वाऽजनि । मत्पक्षीयाऽत्र निश्चयेऽस्तोऽस्याः सहायामा मोहा-
प्यति, शिष्टे वा हर्षेणियन्तीति साध्यामाभूदिति भावः । अन्त्या
हेननिप्रतिवद्ध स्वपक्षीय इदं जानवलो भवति । तातोना
वण तु कर्णेपि जानापूर्वेमेव जानयम् । अन्यथा मर्यादाया
पते । भैमीररयोः कोमलतरनया कर्णेनिविष्टाऽने गानवर्णो
येन वा श्रवणोपपत्तिः ॥

माद्वयोर्भयोचे तामेहि मर्षणं वञ्चिने ।

पित्र वाणी मुन्नावेणीर्नृपचन्द्रस्य मुन्दरि ॥ १०४ ॥

माद्वयोर्भयोचे तामेहि मर्षणं वञ्चिने ।
पित्र वाणी मुन्नावेणीर्नृपचन्द्रस्य मुन्दरि ॥ १०४ ॥
माद्वयोर्भयोचे तामेहि मर्षणं वञ्चिने ।
पित्र वाणी मुन्नावेणीर्नृपचन्द्रस्य मुन्दरि ॥ १०४ ॥

सेति ॥ सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्वैश्वपुषेऽनन्तरमात्रा
सकाशार्थिकचिह्नमपस्तुल्य गत्वा मुमुदे निमित्ते । प्रतारण-
कौशलवशाज्जहास च । तां स्वसर्पां श्रुतनलपचनामेत्येदं वक्ष्य-
माणं काकुभिरभ्यविशेषव्याजैर्हस्तनीचैर्ध्वनिविहारैः कृपणभाषणे-
र्ययाचे च । अवोचदिति यावत् ॥

अभिधास्ये रहस्यं ते यदश्रावि मयानयोः ।

वर्णयाकर्णितं मह्यमेह्यालि विनिमीयताम् ॥ ११३ ॥

अभिधास्य इति ॥ हे सति, मयाऽनयोर्ग्रहसमधावि,
अहं तद्ग्रहस्य तुभ्यमभिधास्ये, सत्कर्णपिधानानन्तरमनयो रहस्य
त्वया आकर्णितं तत्त्वं मह्यं वर्णय कथय एहि शीघ्रमागच्छ नि-
मीयतां परिवृत्तिः क्रियताम् । मह्यम्, 'क्रियया यममिषति—'
इति संप्रदानत्वम् । मिश्रवाक्यत्वाद्वाद्वादेशाभावात् मयादेशः ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राकूटश्रुतिनाटने ।

विस्मितौ कुरुतः सैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११४ ॥

वयस्येति ॥ अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाहृताया वयस्याया अभ्य-
र्थनेन स्वाश्रुतश्रवणप्रार्थनेन हेतुनास्याः कलायाः 'अशृण्वन्तमाम्'
इत्यादि प्राकूटश्रुतिः पूर्वं कृतं मिथ्याशिरःकम्पादिपूर्वं श्रवणं तस्या
नाटनेऽभिनये विस्मितौ अनया कथमावां प्रतारितौ स्वः दृष्टं दृष्ट-
मिति मिथोवचनपूर्वं साश्रयीं तौ दम्पती शिरः कम्पितं कुरुतः
स । नाटने, चौरादिकानाटनेपुंसके भावे त्युद ॥

तथालिमालपन्तीं तामभ्यधानिपधाधिपः ।

आस्व तद्वञ्चितौ स्वश्रेन्मिथ्याशपथसाहसात् ॥ ११५ ॥

तथेति ॥ निपधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थनरूपेण
स्वपक्षभूतामालि प्रत्यालपन्ती तां कलामभ्यधाद्वोचत् । हे कले,
मिथ्याशपथरूपास्साहसादविचारितकारित्वाद्धेतोश्चेदावां कर्णमो-
चनार्थमेव तथालीकवचनोक्त्या वञ्चितौ प्रतारितौ स्वो भवावसाहि-
आस्व तिष्ठ । तत्तर्हि आस्वेति भिन्नं वा । प्रतारणनिमित्तां तर्ज-
नोक्तिमूचे इत्यर्थः ॥

प्रत्यालापीत्कलापीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।

प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैवाद्य मृणोद्यता ॥ ११६ ॥

प्रतीति ॥ कलापीमं नलं प्रति उद्दिश्यालापीद्वोचत् । हे
राजन्, त्वया प्रियाया भैरव्याः परिजनस्य सेवकभूताया ममोक्तस्य
वचनस्यैतावत्सु दिनेषु मध्येऽद्यैव मृणोद्यता मिथ्याभाषणतारूपः
कलङ्को दोष कुतः कस्माद्धेतोः शङ्कितः संभावितः, तत्कारणं
कथयेति । सत्यवादिन्या भैरव्याः परिचारिकाया ममालीकभाषित्व
संभावयितुमप्यशक्यमित्यर्थः । भैमी रात्रिवृत्तमपि सुरतमस्यदशे-
ऽवृत्तमिति कथयति । परिजनश्च प्रभुसदृशो युक्तः । तथालीकभा-
षणं मम गुण इव ननु कलङ्क इत्यपि । 'परिजनस्योक्तौ' इति च
पाठः ॥

१ 'प्रेक्षति' इति पाठे—'सत्रमे दिरुक्ति' इति सुखावबोधा ।

२ 'शिरःकम्प चक्रुरिति प्रियभाषोक्तिः' इति जीवातुः ।

राजानस्य मन्त्रां प्रतिपादयति—

सत्यं सन्तु तदाश्रौणं परं गुमुगुमारतम् ।

शृणोमीत्येन चानोनं नतु तद्वाचमित्यपि ॥ ११७ ॥

सत्यमिति ॥ अहं तदा श्रावणपिधानकाले सन्तु निश्चित-
श्रावणमिति सत्यम्, परं केवलं गुमुगुमारं नतु वदन्तम् । त-
थाच—श्रावणमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः । शपथारणसमये प्रातोः नक्त-
मेकत्रयेणि हर्मापिपक्षगाहं शृणोमीत्येन चानोनं, नतु तद्वाचमिति
प्रियेणमन्योत्तम् । शपथोपि सा नारणश्रवणमात्रप्रियवचनान्न
एतेति न कश्चिदपि ममालीकभाषित्वं त्वया शङ्कनीयमित्यर्थः ।
अशृण्वन्तमामिति तत्रोक्तत्वाद्वा शृणोमीति श्रवणमात्रोपलक्षणं
नतु भूतवर्तमानपरमिति ज्ञातव्यम् ॥

'व्यायाः स्युर्मम देवताः' (२०११०८) इत्यत्र देवताशब्दस्य
न्यार्थत्वेन 'शपथो मया न कृत एव' इति समर्थयने—

आमन्त्र्य तेन देव त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।

शपथः कर्कशोदकः सत्यं सत्योपि दैवतः ॥ ११८ ॥

आमन्त्रयेति ॥ हे राजन्, अहं तेन 'व्यायाः स्युः—'(२०११०८)
इत्यादिवाक्येन देवेति स्वामामन्त्र्य संवोध्य ताः श्रवणप्रतिपादका
अशृण्वन्तमामित्यादयो मम गिरो व्यायां अलीकाः स्युः, यथा त-
मिथ्याभूता वेत्थ तादृश्य एव कामं स्युरिति अशृण्वन्तमामित्यादीनां
स्वद्वचनप्रतिपादिकानामपि गिरा वैयर्थ्यमेव समर्थयेति सिद्धान्तत्वेन
प्रतिपादयामि । अथ च—या गुमुगुमारवरूपां अश्रौषम्, याश्च
त्वं मिथ्या वेत्थ तासां गिरामनुकरणशब्दत्वादयं शून्यत्वाच्चिर-
कत्वाद्वैयर्थ्यं समर्थये । पूर्वं कृतस्य शपथस्यान्यमर्थं कृत्वा कथं
मपलपसीत्यत आह—'सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसन्निधौ ।
तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्माधं निकृन्तति ॥' इत्यादिमन्वादि-
वचनप्रामाण्यादेवतासंबन्धी सत्योपि शपथः सत्यं निश्चितं यस्मा-
त्कर्कशोदकः दारुणपरिणामः, किं पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा
मया शपथो न कृत एव परं देवस्यैव शपथभ्रान्तिर्जातित्यर्थः । अत-
एव त्वां देवेत्यामन्त्रितवती । दैवतः सत्योपि शपथः कर्कशोदकं
इति यन्मन्वादिभिरुक्तम्, तत्सत्यं यस्माच्छपथभ्रान्त्या संप्रत्येव
त्वया मयि कलङ्क आरोपित इत्यर्थः इति वा ॥

इदानीम् 'आजं हि कुटिलेषु न नीतिः' इति न्यायादलीक
भाषणेऽप्यदोषत्वमाह—

असंभोगकथारम्भैर्वैयर्थ्ये कथं नु माम् ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यन्न विप्रलभे युवाम् ॥ ११९ ॥

असंभोगेति ॥ हे भैमीनलौ, युवां 'भैमी मह्यं स्पष्टमपि न द-
दाति, नलेनाह कदाचिदपि न स्पष्टापि' एवमसंभोगकथारम्भैरन्यो-
न्यसंभोगाभावविषयवृत्तान्तरभैर्मिथोनभूतसुरतभरानिद्वैः कृत्वा
सा कथं नु कथमिव वक्ष्येथे प्रतारयथः । यत् तु पुनः अहं क-
र्माभूतो युवां विप्रलभे प्रतारयामि सेयमनर्हन्ती अयोस्या अनु-
चितकारिणी हन्त कष्टं चित्रं वेति काकुः । भवत्यामहं वक्ष्यमीत्या

१ 'अनार्हन्तीतिपाठे'—यत्पुनर्युवामहं विप्रलभे सेयमनर्हन्ती अयो-
न्यता । अर्थान्ममेत्यर्थः' इति सुखावबोधा ।

मया तु भवन्तौ न वञ्चनीयौ का वा रीतिरियम्, वञ्चन-
करणस्यान्यात्समदोषगुणौ, 'युवामहं' चेति भावः । अहन्तीति
'अहं, प्रशंसायाम्' इति शतरि उगित्वान्दीपि नुम् । युवां
कर्तृत्वेन (कर्मत्वेन) चावृत्त्या योज्यम् ॥

कर्णे कर्णे ततः सख्यौ श्रुतमाचख्यतुमिधः ।

मुहुर्विस्मयमाने च सयमाने च ते बहु ॥ १२० ॥

कर्ण इति ॥ ततः स्ववञ्चकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमीसुरत-
प्रागल्भ्ये मुहुर्विस्मयमाने आश्चर्यं कुर्वाणे च बहु नितरां सयमाने
हसन्त्यौ च ते कलाकलासखीलक्षणे सख्यौ मिथो भैम्या वा सह-
चर्यौ मिथोन्योन्यत्वं कर्णे कर्णे स्वस्वश्रुतं स्वरहस्यमाचख्यतुः ।
चावन्योन्यत्वं सनुचये । अन्योन्यकर्णापेक्षया वीप्साया द्विवचनम् ॥

अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमयन्ति मा ।

कर्णाद्वितीयतोऽप्यस्याः संगोप्यैव यदत्रवम् ॥ १२१ ॥

अथेति ॥ अथान्योन्यकर्णे तद्गहस्यकथनानन्तरं कलाया
सत्या कलयैव सत्या वा भैमी आख्यायि इति उक्ता । हे दम-
यन्ति, त्वं मे मया मा कुप्य । अहं यदत्रवं तदस्याः द्वितीयतोऽपि
कर्णात्संगोप्यैवात्रवम् । अस्या एकेन कर्णेन श्रुतं ननु द्वितीयेनेति
लौकिकादाभाणकात्परिहासोऽपि । 'एवम्' इति पाठे—एवंप्रका-
रेण संगोप्येति । कुप्य मे, 'कुप्यद्रुह—' इति संप्रदानत्वम् । मा लि-
रनुबन्धकः । अत्रवम्, लङ् ॥

प्रियः प्रियामथाचष्ट दृष्टं कपटपाटवम् ।

वयस्योरिदं तेऽस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

प्रिय इति ॥ अथ सत्युक्त्यानन्तरं प्रिय प्रियामाचष्ट इत्युच्ये ।
इति किम्—हे भैमि, त्वं वयस्योः कपटपाटवमिदं पचनचानुयं
दृष्टमनुभूतं यतः, तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः, किं तु मयि क-
दाचिद्विश्वसिहि । सखीषु नैव विश्वसीः, किंतु नय्येवेति वा ।
यद्वा—मा विश्वस्तरेव ॥

आलापि कलयापीयं पतिर्नालपति कचिद् ।

रहस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विस्रभ्यमीदृशि ॥ १२३ ॥

आलापीति ॥ कलयापीयं भैमी मधुरकाङ्क्षया आलापि इ-
त्युक्ता । इति किम्—हे वयस्ये, अस्मां तव पतिः कचिदपि देहो
जने वा त्वद्गहस्यं नालपति, किंतु गोपादत्येव । तत्सखादीदृशि
एतत्सहोऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये सार्था विस्रभ्यं विश्वसनीयं त्वया किं
पुनरेतस्मिन्नपि विरदलक्षण्या—अयं सर्वस्यामे त्वद्गहस्यं प्रकट-
पत्येव, अतस्म्यप्रायस्त्रिस्तुतिरेतनुत्प्रेक्ष्यस्मिन्नपि नैव विश्वसी-
रिति । नालपति, अपि त्वालपति । विस्रभ्यमपि तु नेति कस्ययां ।
'अलापि' इत्यपि उपनिषाट् ॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूचे नलः प्रियाम् ।

भग भैमि वहिः कुर्वे दुर्विनीते गृहादनुम् ॥ १२४ ॥

इतीति ॥ नलः तस्या कलायाः २ पुनःप्रसङ्गेन प्रियया तस्या
व्युत्तिष्ठमानायां प्रतीत्योपकारितया तस्या प्रियां प्रीतिं दूये । इति

किम्—हे भैमि, अहं दुर्विनीते दुष्टे नितरां विश्वासघातिन्यौ
अम् सख्यौ गृहाद्वहिः कुर्वे निष्कासयामि भणान्नापय । एतेन न-
लस्य संभोगेच्छुता व्यज्यते । तदर्थमेव कुर्वे इति लङ् । 'व्युत्थानं
प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च' इत्यभिधानादूर्ध्वकर्मत्वाभावात्
'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इति तद् । व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे कृ-
तोचमायां वा ॥

शिरःकम्पानुमत्याथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।

चुलुकं तुच्छमुत्सर्प्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

शिर इति ॥ अथोक्तविषयप्रश्नानन्तरं सुदत्या भैम्या शिरः-
कम्पेन वा सखीनिष्कासनस्यानुमतिरनुज्ञा तया कृत्वा प्रीणितो
जनितानन्दः प्रिय सख्योर्विषये तुच्छं रक्तं चुलुकमुत्सर्प्योद्यम्य
वरुणवरेण प्राप्तं सलिलं तन्निष्कासनार्थमक्षिपत् । सख्योर्दुष्टत्वा-
च्छिरकम्पेन भैम्या तद्गहिःकरणमद्वीकृतम् । नलस्तु स्वाशया-
नुसारेण भैम्यपि संभोगेच्छयैवैता वहिः कर्तुमिच्छति मत्सभोगो-
नुमतोऽस्या इति संतुष्टः, अत एव तन्निर्गमनार्थं जलं निक्षिप्तवा-
निनि भावः । शिरःकम्प एवानुमतिरित्येवास्मात्तया सुदयेति वा ॥

तच्चित्रदत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनम् ।

ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूर्तिभिर्जलैः ॥ १२६ ॥

तदिति ॥ तुच्छचुलुकमोचनमात्रेण जलसेचनात् तेन नलेन
चित्रे आश्चर्यं दत्तं स्यापितं चित्तं ययोन्ताभ्यां सखीभ्यां तुच्छं चु-
लुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्वमाप्तापयन्ति तच्छीलं परिपूर्णं-
तरैर्जलैः कृत्या उच्चैर्नितरां सिचयस्य यक्षस्य सेचनमादांभायः अ-
लम्भि प्रापि ॥

वरेण वरुणस्यायं मुलभैरम्भमां भैरः ।

एतयोः स्तिमितीचक्रे हृदयं विसर्पयति ॥ १२७ ॥

वरेणेति ॥ अयं नलः वरुणस्य वरेण मुलभैरनायासपूर्व-
भक्त्या भैरः पूरः, तथाकस्मिन्नङ्गोत्तमप्रभङ्गिभैरपरेण हृदये
एतयोः सख्योः कम्पेन हृदयसुरस्यलान्तरं च निमितीचक्रे पूर-
मनाद्रंमप्याद्रं चक्रे, तथा—अतिदृग्मपि निमितीचक्रे । नारद-
सेकेनातिनरा सायं जने द्युतेः । 'निमि द्दिम आदांनारं' ॥

तेनापि नापमर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।

हर्षेणादर्शयत्पश्य नन्विमे नन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

किन्नीकृत्याम्भमा वयं जैनप्रव्रजितीकृते ।

मख्यौ मर्दानभावेऽपि निर्विघ्नन्ननदग्ने ॥ १२९ ॥

तेनेति ॥ द्वितीयोऽयं पुरम् । तयोः प्रसङ्गेन नलः
नलेनैव ताभ्यां उद्वेगेनैव गृहादनुम् पश्यन्त्यौ प्रियां सखीं
ते ताभ्यां उद्वेगेनैव तयोः दमयन्तीमयं ततः । नलः पुरः
इति पुरः इति नलः २२२ इति नलः २२२ इति नलः २२२
नैव, अतस्म्येव हृदयेन नलः २२२ इति नलः २२२
इति नलः २२२ इति नलः २२२ इति नलः २२२

स्थापितामुपरि स्वस्य तां हृदा स मुदा वहन् ।
तदुद्धहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मनः ॥ १४४ ॥

स्थापितामिति ॥ स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्योपरि स्थापितां
वक्षसि निवेशितां तां वहन् सुखातिशयाजहपं स्पष्टमुत्प्रेक्षे ।
आत्मनस्तस्या भैम्या उद्धहनं विवाह प्रति, अथ च—ऊर्ध्वधारणं
प्रति कर्तृत्वमाचष्टे चेति शब्दच्छलेनोत्प्रेक्षा ॥

स्विद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

पूत्कार्यपीडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

स्विद्यदिति ॥ स प्रियास्तनौ स्विद्यन्तीभिः संजातसात्विकस्वे-
दाभिः कराङ्गुलीभिर्लुप्तया कस्तूरीलेपसंबन्धिन्या मुद्रया पञ्चवह्नी-
रचनाविशेषेण कृत्वा सखीषु विषये पूत्कार्यं महाकलकलकथनीय
पीडनं मर्दनं ययोर्भायां वा तथा चक्रे । भैमीकुचयुगले स्वरचिता
कस्तूरीपञ्चवह्नीरचना प्रोन्वितां दृष्ट्वा प्रियेण गाढमेतौ पीडिता-
विति अन्योन्यमुच्चैः कलकलं सख्यो यथा कुर्वन्ति वृत्तं कुचमर्दनं
स्वयमेव जानन्ति तथा तत्कुचौ ममर्दन्ति भावः । लोकेऽपि स्वकृतां
मुद्रां लुप्तां दृष्ट्वा न्यथाभावशङ्कोच्चैः पूत्कारं कुर्वन्तीति ॥

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्वस्तयेक्षितः ।

सोवादीत्तां हृदिस्थं ते किं मामभिनदेप न ॥ १४६ ॥

तदिति ॥ तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चमत्कु-
र्वन्नङ्गसंकोचाभिनयपूर्वं शङ्कमानः नखक्षतपीडाविशेषादेव तया
किंचित्कोपेनेक्षितः । स तामवादीत्—हे भैमि, एष नखस्ते हृदिस्थं
मां किं नाभिनन्द, अपितु—मामपि व्यदारयदेव अन्यथा कथं
त्वदीये हृदि नखे क्षिप्ते ममाङ्गचमत्कार इति ॥

अहो अनौचितीयं ते हृदि शुद्धेऽप्यशुद्धवत् ।

अङ्कः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

अहो इति ॥ हे भैमि, तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितशिताग्रैर्मम
नखैः शुद्धे निष्कपटे हृदि अशुद्धं रुधिरं वर्तते (कल्पते) यत्र त-
द्यथा तथाऽङ्को मयूरपदादिचिह्नमकल्पि अकारिती यत्, सेयं म-
हती अनौचिती अहो चित्रम् । कैरिव—दोषारोपरूपपरुषभापण-
वशात्तीक्ष्णमुखैर्दुः सहवदनैः खलैरिव । यथा—खलैः शुद्धेऽपि पु-
रुषे अशुद्धवत्सदोषपुरुष इवाङ्को दोषारोपः कल्प्यते, सा यथानौ-
चित्ती । नखक्षतेन रुष्टया स्वेनेव नखानामनौचित्यप्रकटनव्याजेन
प्रसादनामकरोदित्यर्थः । अशुद्धवदिति पक्षे सप्तमीसमर्थाद्वितीति ॥

यच्चुम्बति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ ।

शुद्धे गुणमयं तत्ते वासः शुभदशोचितम् ॥ १४८ ॥

यदिति ॥ हे भैमि, गुणमयं सुक्ष्मश्लक्ष्णतरतन्तुं ते वासः
नितम्बोरु जघनमूरु च यद्यस्माच्चुम्बति स्पृशति, तथा यस्माच्च
ते स्तनौ आलिङ्गति तत्तस्मात्कारणाच्चुम्बानां रमणीयानां दशानां
प्रान्ततन्तूनां यद्योग्यमुचितं तदुद्धे तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः ।
यत्तदौ वासोविशेषणे वा । अथ च—यो गुणमयः शौर्वौदार्या-
भिगुणपूर्णः निर्दोषश्च शुभाया दशायाः पूर्वाचरितपुण्यपाकोपनत-

शुभग्रहयोगानुहृतममगमिशेषोचित भोग लभते स पुन-
स्तररमणो नितम्बोरुनुम्बन तत्कुचालिङ्गन च लभते नान्य इति ।
त्वन्नितम्बादिनुम्बनकारिणो मतोऽपि वसनमेव पश्यमिति । नि-
म्बोरु, प्राण्यङ्गतादेकवद्वानः ॥

लीनचीनांशुकं खेदि दरा लोक्यं विलोकयन् ।

तन्नितम्बं स निश्चय निनिन्द दिनदीर्घताम् ॥ १४९ ॥

लीनेति ॥ सा त्विह खेदवशादनिर्दुःखत्वात्ममच्छ्रीनुन लीन
संलग्नं चीन नेत्रारम्यमशुक्त यत्र, तथा—खेदि सारिक्खेदुद्ध
म्, अतएव—दरालोक्यमीपदृश्यं तस्या नितम्ब विलोक्य म
कामोन्मत्तो भूत्वा निश्चय दिने सुरतनिषेधाग्निराशतया निःश-
समोचनेन दुःखमभिश्यज्य दिनस्य दीर्घतां कथं वा दिन शीघ्र
गमिष्यतीति निनिन्द । सुरतार्थं दिनावसानमभिललापेत्यर्थः ।
कामपरवशत्वात्संभोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च सुरते तद्वान
न प्रवृत्त इति भावः ॥

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छदान्तिकम् ।

चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलम् ॥ १५० ॥

देशमिति ॥ असौ प्रियाया दन्तच्छदोऽधरस्तस्यान्तिकं स्तनौ
पवर्तिनं देशं कपोलचिबुकादिभागमेव पूर्वं दशनैर्ददंश । अनन्तरं
तत्रैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुख एवाधरपानत्वा-
लीकमेव चापलं (पुनः) पुनरोष्टचालनचुंकारादित्वा चकार ।
चापलस्यालीकत्वं च तादृगभिनयमात्रकरणत्तात्त्विकचापलकाले-
ऽप्यधरसंबन्धाभावाज्ज्ञेयम् । संबुभुक्षातिशयाद्यावता क्षणेनाधर-
शुन्वितुं प्राप्यते तावन्तमपि विलम्बं सोढुमशक्त सन्नयमधर
एवेति आन्त्या वाऽधरोपान्तदेश एव दंशादि चकारेति भावः ।
अतिरिंसोरियं जातिः ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं सरशरव्यथाम् ।

तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

नेति ॥ स परिहासादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां
प्रसन्नमपि तामित्युक्त्वाऽकोपयत् । इति किम्—हे चपलापाङ्गि,
अहं सरशरव्यथां सोढुं न क्षमे शक्तोऽस्मि यत्, तत्तस्मात्त्व मम
प्रसीद प्रसीद मह्यं सुरतं देहि देहि । दिने रन्तुमनुचितत्वात्को-
पव्याजेनापि दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि कोप
विना न संभवतीति कोपसंपादनम् । शरव्यतामिति च पाठः ।
चपलापाङ्गि 'अङ्गगात्र-' इति ङीष् ॥

नेत्रे निषधनाथस्य प्रियाया वदनाम्बुजम् ।

ततः स्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

नेत्रे इति ॥ निषधनाथस्य नेत्रे पूर्वं प्रियाया वदनाम्बुजम्,
ततोऽनन्तरं स्तनतटौ, ततोऽनन्तरं च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां सका-

१ इदं च व्याख्यानं 'आत्मवित्सह तथा दिवानिश भोगभागपि न पा-
पमाप स. । आहता हि विषयैकतानता शानधौतमनस न लिप्यति' (१८
सर्गे २) इति प्रायुक्तविरोधाच्चिन्त्यम् । तस्मादस्य प्रीयतुं परतया व्या-
ख्यान कल्पयित्वा यथाकथञ्चिज्जना कार्यो ।

पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै-

रथरितमेनमनन्तरं तद्विधैः ॥ १३० ॥

तपतीति ॥ हे राजन्, अधुना-अहम्, पश्यन्ताम्, करोमः । यत् तं रथिरुगमध्यात्ममये जगतः पुरं निष्ठायां मूलं भूया तपति । क इह—तमिह । यथाहृतं पतापः, ज्ञानं तेजो यस्य स एव विश्वस्य मूर्तिः चरममार्गोऽयं तपति राजन्, एतां तपति तथेत्यर्थः । मध्यात्ममये निमित्तो भवेत् इत्यर्थः । अतः पुरं पुरमथनं हरमुपास्यात्तन्मोक्षादितरेति ज्ञेयम् । पुरभूतेऽर्थे पुण्यै-देवपूजानन्तरं त्वमेव सूयंमथरितं मन्त्रकोषादिभागाद्व्यापितं त्रिमैगागतभागे यत्तेमानमेव सूयं पश्य । देवपूजानन्तरं हि मूर्ते नमस्क्रियत इत्याचारात्तन्मध्यात्मापराङ्गे सूयं नमस्क्रुतिं भावः । अधुना तु यत्सदसः हरपूजाजनितपुण्यस्याया जिनोऽभ्येगतो भविष्यतीत्यर्थः ॥

आनन्दं हृत्माहरन्निव हरध्यानार्चनादीक्षण-
स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदक्षेदालसः ।
पक्षद्वारदिशं प्रति प्रतिमुहुर्द्राङ्गिर्गतभयसी-
प्रत्यासत्तिधिया दिशन्तश्मसौ निर्गन्तुमुत्तस्त्रिवान् ॥

आनन्दमिति ॥ असौ भूपतिः आनामार्थं चहिर्निर्गन्तुं शक्यायाः सकाशात्तुच्छिवान् । किंभूतः—ग्राह इति यद्विनिर्गतायाः प्रेयस्या भय्याः प्रत्यासत्तिधिया परावृत्त्यागमनस्य पुञ्जा पुनरप्यागमिष्यति किमिति सभावयया तद्विलोकर्णाथं पक्षद्वार-दिशं पार्श्वद्वारप्रदेशं प्रति लक्ष्मीकृत्य प्रतिमुहुर्मुहुर्मुहुर्दृष्टं दिशन् दवान्, तथा—प्रियतमाया विच्छेदो धियोगस्तज्जन्त्येव रोदेन दुःखेनालसोऽपि । तथा—हरध्यानार्चनादेः क्षणस्य मध्याह्नस्यासत्ता-वतिनैकव्ये सत्यामपि हृत् यथा स्यादेवं बलाकारेण गतमप्यान-न्दमाहरन्निव परावर्तयन्निव । अर्चनादिरेव क्षण उत्पन्नवस्तुदासत्ता-वपीति वा । विरहदेहायासे सत्यपि नित्याद्विकाललोपभिया शिवभक्त्या च सानन्दं बलाद्विनिर्गतं इत्यर्थः । श्लोकचतुष्टयेनो-त्तरसर्गसंगतिः सूचितेति ज्ञेयम् । प्रतिमुहुर्, मुहुरित्यर्थं प्रतेमुहु-शब्देन 'सह सुपा' इति समासः । मुहुर्मुहुरित्यर्थः ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।
अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणितौ विशस्तदीये महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोऽवलः ॥

श्रीहर्षमिति ॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः कविभिरक्षुण्णा रस-स्य श्रृङ्गारादेः प्रमेयस्य समासोक्तयुक्त्वेक्षादेश्च भणितिर्गुम्फना यत्र तादृशोऽपूर्वरसादिमति महाकाव्ये विशः सर्गो विशतेः पूरणः व्यगलत्समासिमितः । भणितौ, भाषितपुंस्कम् । पूरणे ढटि 'ति विशते-' इति तिलोपः ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमन्नरसिहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैपथीयप्रकाशे विशः सर्गः ॥

एकविंशः सर्गः ।

इति श्रीपद्मसंज्ञकस्य कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।
अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणितौ विशस्तदीये महा-
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोऽवलः ॥

तं निर्दग्धमणीमणिमौघा-

द्विजिह्वानमनुदग्धितसेनैः ।

अर्णान्निजहरस्य नरेन्द्रे-

रात्मनः हरदत्ता पुनरुत्ते ॥ १ ॥

नमिति ॥ निर्दग्धमण्या भेद्या मणिसौ तन्मणिस्तनुगत-
लितप्रामाण्यमुजिह्वानं तद्विनिर्गतां गन्तं नलमनु लक्ष्मीकृत्य
अन्तःपुरद्वारे प्रणामादिना श्रुतिता सेवा परासत्पन्नं रथ-
सितेरन्तरङ्गेनरेन्द्रेन नलमनुत्तं तन्मण्यां निजहरस्यापार्श्वो-
त्पन्नः स्वस्य हरदत्ता पुनरुत्ते पुनरुत्ता गते इत्यर्थः । पुनरुत्ते
राजानो मदिरूपं हरमर्णान् हरत् अभूत्, इत्यादीं तु सौत-
मर्णान् इत्येतो नलस्य दत्ता लक्ष्मण्यां निजपाणिसमर्पणात्
जाता इति वृत्तेनोपेक्षा । पुनर् नलस्य चक्रवर्तिनं योत्तेन ॥

तस्य चीनसिचयैरपि वद्धा

पद्धतिः पदयुगात्कठिनेति ।

तां प्यधत्त शिरसां खलु माल्यै-

राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥

तस्येति ॥ सत्त्वितोऽपि हेतोरभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती त-
जरातिर्नृपपरम्परा तां सिचयैर्बद्धामपि पद्धतिं शिरसां माल्यैः
शिरसि धृताभिः पुष्पमालाभिः प्यधत्त आच्छदयति स्म । इति
किम्—चीनसिचयैर्देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्ममृदुभिर्वस्त्रैर्बद्धा सज्जिता
छादितापि सती पद्धतिस्तस्य नलस्य पदयुगात्सङ्काशात्कठिनेति ।
मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पवद्धाया भुवि गमनं युक्तम् ।
शिरोधृतपुष्पस्रजं यावन्नवति तावत्पर्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादर-
दण्डवक्षणां सर्वेपि चक्रुरित्यर्थः ॥

द्रागुपाद्रियत तस्य वृषैस्त-

दृष्टिदानवहुमानकृतार्थैः ।

स्वस्य दिश्यमथ रत्नमपूर्व

यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रम् ॥ ३ ॥

द्रागिति ॥ अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्रनिरी-
क्षणं तल्लक्षणेन बहुमानेन कृतार्थैः सफलश्रमैर्नृपैर्दिशि भवं दिश्यं
स्वस्य दिश्यं स्वीयदेशभवं तत्रान्यत्र वा पूर्वं दुर्लभमलुप्तमम्,
तथा—यत्नेन बुद्धिपूर्वं शिक्षावशेन कल्पितैरारोपितैर्वृत्तत्वोद्भव-
त्वातिरमणीयगत्या (कत्वा) दिगुणविशेषैरधिकं नितरा चित्रमा-
श्रयैरूपं सहजैराहितैश्च गुणैरतितरामाश्चर्यकारिमणिमुक्ताकारितु-

जनत्समूहं, चारु सन्यग्वाऽनुशिष्यं शिक्षयित्वा स्थितः, अन-
न्तरं श्रमवशात्ताता ये स्वेदविन्दुकाले संजाता यस्य तादृशो गो-
धिल्लालं यस्य, अत एव—धीरं दीर्घं न धीरमधीरमवपं श्वत्न ।
विन्दुकैल्यर्थं कनू । तारकादित्वादितच् । ‘ललाटमलिकं गोविः’
इत्यमरः ॥

अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गि-

भूतरङ्गविनिवेदितदानम् ।

रत्नमन्यनृपदौकितमन्ये

तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

अङ्गुलीति ॥ अन्ये विरकालसेविनस्तदानीमेवागता वा नृपा
अन्यनृपैर्दौकितमुपदीकृतं तत्पूर्वोक्तं नमिसुकादिरत्नज्ञातमेव तस्य
नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दाननलमन्त । किंभूतम्—अङ्गुलीचल-
नेन लोचनमत्तया प्रसादसुचकनेत्रवीक्षणविशेषेण भूतरत्नेन च
एतस्मै एतत्, एतस्मै एतद्द्वौहि तेवकान् प्रति एतत्त्वं गृहाण,
एतत्त्वं गृहाणेति राज्ञः प्रत्येव वा विशेषेण निवेदितं दानं यत्न ।
अन्यैरासीतनन्येभ्यो इत्तवान्, न तु कोशामारे निवेदितवानित-
नैनाद्वैर्वातिशयश्चातुर्ध्वं च सूच्यते । चतुरो हि तदीयमेव तत्त्वं न
ददाति । अनुज्यादिचालनेन दाननिवेदनमीश्वरजातिः ॥

तानसौ कुशलचतुर्वसेकै-

स्तर्पितानथ पितेव विसृज्य ।

अत्रशत्रुत्तुरलीषु विनिन्ये

शैष्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

तानिति ॥ अथ नूतनागतराजकृतोपदादानानन्तरं विरागव-
रावन्त्यो वितरणानन्तरमसौ भनितौवा अनुस्यपराक्रमो नलो नू-
तनागतान्नाहः कुशलसूतवत्सैः कुशलप्रभसंग्रहितस्यप्रियवच-
नानुवत्सचनैः भवतां राष्ट्रं देहे च कुशलं, भवतां कार्यं करे-
ष्यामि' इत्येवंलप्यैः कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् तन्नुमानं स्वशि-
ष्टिर प्रणि विस्मृत्य सौम्यकेन दिश्यभावेन प्रयोवकेनोपननितान्त-
र्भाषनागतान्सादिशिज्ञाप्तं सतीर्भनागतान्साहुषान्छात्प्राप्त्या-
शौलि, शस्त्राणि दानादीनि तेषां सुरलीषु हस्तचर्याउत्संस्थान-
चालीविरोपेषु विलिन्त्ये । तद्विषयकौशलमदिज्ञापयितुमर्थः । क-
इव—तितेव । सौम्यकेनि भावे योषधाद्रू । दिश्यतेनि च शब्दः ॥

नर्त्यदुष्प्रचरनस्त्रविचारं

चाक्षुषिप्यजनवाननुशिप्य ।

स्वेदविन्दुकिर्तनोदिरधारं

तु श्वनक्षत्रवदाष्टवनेष्टुः ॥ ६ ॥

[illegible]

यक्षकर्ममृदून्मृदिताङ्गं

प्राक्कुरङ्गमदमीलितमौलिम् ।

गन्धवाभिंरनुवन्धितभृङ्गै-

रत्नना सिपिचुरुच्चकुचास्तम् ॥ ७ ॥

यश्चेति ॥ उच्चकुवा अन्नान्तं बहलपरिमलेन अनुगन्धिता
मिलन्तो मृदा येषु तैर्गन्धवारिभिः कंरुंवामितजलैः सिपिचुः ।
अन्धज्ञाननकारयत्तित्यर्थः । किं नूतन्—प्राह पूर्वं कर्तृगृहक-
त्स्तीरचन्दनकङ्कोलचूर्णरूपेण यक्षकर्मणेन सुगन्धिद्रव्येण कृत्वा मृदु
यथा तथा शान्मूर्तिदत्तनहं ब्रह्म पञ्चालुङ्गमन्त्रेण कस्तूरीकया नी-
लितः संबन्धं प्रापितो मौलित्यस्य । कस्तूरीकानिर्वासिततलशिरस-
मिति यावत् । 'तथा कर्पूरमगुरुः कस्तूरी चन्दनं तथा । कङ्कोलं च
भवेदेभिः पञ्चमिषं यक्षकर्मणः ॥' इति गृह्यपुराणम् ॥

भूमृतं पृथुतपोऽधनमाप्तं शुचिः क्षपयति स पुरोधाः॥
संदधजलधरस्त्रलदोयन्तीर्थवारिलहरीरूपरिद्यात् ॥८॥

भूभृतमिति ॥ अन्यद्विज्ञानानन्तरं शुचिं माचारं भासो
हितः परम्परयायानः पुरोधा. जलपराजलद्वयान्वर्णकलगास्तलान्
पतन् ओषः संततधारापरम्परया यावन् ताः प्रयागादिर्नानासारीणां
लवरीनरानुसृगरेष्टासंधधत् प्रतिपन्मन् प्रधुता तपसा चान्द्राय-
णादिबन्धेन पुष्येन धनं पूर्य तं भूभृतं तले द्रवयति च । पूर-
सुप्तोदकज्ञानेन शरीरशुद्धिं कारयिष्या मन्त्रादौ शीतलोदकेन
वेदोक्तमन्त्रज्ञानमकारयति भावः । शुचिराचारः दृष्ट्वा तपसा
नापनोत्तेनायनं नापनारम्भे दृष्ट्वा गदितपसा सादगहनम्, पूर-
भूतं पर्वतमभिविजयति वा । तया माये(य) इत्यमरः ।
शुचित्वपन् । आराडे' इति च ॥

खानकृतनाह—

प्रेयसीञ्जुचवियोगहविर्भुजन्नधूमपितृत्वारिव मिश्रत् ।
 त्वायिनः करमरोहद्वयुग्मं तस्य गभेभृतदनमगाजन् ९

[illegible]

~~इत्येवमनन्तरं तदा विनाशः । आदित्यः सूर्यादेरुत्पत्तिः
विमानेन निमित्तकविनिष्ठायाः प्रकृत्याः उत्पत्तिः ॥ ३ ॥~~

[Faint handwritten notes or bleed-through from the reverse side of the page.]

राजन्तावुरोजौ कुचौ यस्याः सा । तथा—‘ऊर्ध्ववृत्ततिर्यग्देव-
न्द्राकारा वर्णानां क्रमात्तिलका.’ इति दक्षवचनाल्लादे धृतो
गौरमृत्तिलकचिन्दुर्गद्वातीरगोपीचन्द्रनादिरचितो वर्तुलस्तिलकः स
एव गौरवृत्तवान्मुखेन्दुर्यस्या सा । तथा—‘हस्तवस्त्रेन माजयेत्’
इति व्यासवचनेन वैधस्तानानन्तर वस्त्रादिना केशपरिमाजनेन
निषेधाद्वेदेषु श्लेष जलं केराप्रान्तेभ्यो गलद्यजल जलविन्दवन् एव
नौकिकानि दन्ताश्च यस्याः सा । यद्वा—जलमौकिकानि मुक्ताव-
त्पूलजलविन्दवन् एव दन्ता यस्याः सा । एवभूता रमणीयद-
शना तिलकं धारयति भावः । अन्याप्येवविधा तरुणी कंचिद्भ-
जत इति ॥

धैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्र-

स्वादुताप्रसुदितां चतुरक्षीम् ।

वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं

घ्राणमस्य सलिलघ्रमिवासीत् ॥ १७ ॥

श्रवत्येति ॥ श्रव्येन शैत्येन च अल दैवत येषा तैराप्यै., जल-
दैवतं वरुणस्तत्सवन्धिभिर्वा वारुणं मध्वै. शब्दान्मध्वै. स्वादुतया
मधुररसतया च जलगतविशिष्टरूपस्पर्शशब्दरसलक्षणस्वीयस्वी-
यविषयलभेन प्रमुदितामनितरा संतुष्टां चतुरर्शीं क्रमेण चतु-
स्त्वक्षुध्रोत्ररसनसमाहाररूपा नेत्रादिचतुष्टयां वीक्ष्य अन्य प्राणै-
र्गन्ध्र्य सहजगन्धस्य पृथिव्यस्ताधारणगुणवाजले तदभमनाकपुं-
रादिशक्तित्व च जलस्य देवस्त्रपनादिधर्मकर्मसु प्रतिपे शशोपा-
धिस्तस्याप्यसभवान्मोघो निष्फल एव धृत. सौरभे शोभनगन्ध-
लोगो येन, लोभमजानीतस्पर्शादिगलितविवेक सत् 'दत्त च-
इत्यादिमयाधमर्पणसुलभोदयस्पर्शमिषेण सलिल जिघ्र्नाति त-
लिलद्रं जलाप्राणं कुण्दिवाभूत् । लोभस्पर्शान्या त्रिगलितमि-
वेसो एत्तिप्रयेऽपि प्रयतन्ते । मथाधमर्पणं चकारेति भाव । श्वेत,
वर्णवाचित्वात्यज् । चतुरर्शी, समाहारद्भिर्गौ 'द्विगो' इति शेष ।
सलिलद्रम्, आदन्तश्वाज्. ॥

रात्रि भानुमदुपस्थितयेऽस्मि-

नात्तमम्बु किरति स्वरेण ।

भ्रान्तयः स्फुरति तेजति चक्षु-

स्त्वष्टृर्भुजलद्विपितकेम् ॥ १८ ॥

[illegible]

नराक्षि विषये लोकस्य भ्रान्तयो नलाङ्गप्रभाप्रसरैः प्रकाशमाने सति निशाणचक्रपरिभ्रमत्सूर्यसंभावनां लोकस्य चक्रुरिति वा । राज्ञा यदम्बु गृहीत तस्मिन्नुद्दिष्टे जले द्युरिति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना भ्रान्तयो भ्रमणानि त्वद्गुत्तुचलदकवितर्कं चक्रुः । उद्दिष्टा आपो विप्रतिभ्रमन्त्य पतन्ति, तत्प्रतिविम्बिते तेजस्यपि भ्रमणानि जायन्ते, तत्रोत्प्रेक्षति वा । अर्धेद्वान् सूर्यां पृष्ठान् च कृतवामिनि भावः । द्युरिततेजसांनि पाठे नलविशेषणम् ॥

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः

संनिधानमभजन्त कराब्जे ।

शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः

स्फटिकाक्षवलयच्छलभाजः ॥ १९ ॥

सम्यगिति ॥ धुनिमत्रा सम्यग्वचत सावित्रादिमन्त्रा-
वृत्त्योपांशुच्चारयतोऽस्य कराद्ये सन्निधानमलभन्त । किंभूता —
शुद्धरागमोक्तक्रमोच्चारणनिर्मलेपेद्विवाल्यादिरीजे इत्यादिशब्दा-
स्तुदा मात्रादिसाक्यलोच्चारणेनामद्विधा वर्णा अक्षराणि येषु,
अथ च—शुद्धेषु ग्रामाद्विरोपसहितेषु धीनेषु स्फटिकगुप्तेषामु-
विशदो ध्रुव प्रकटो वर्ण स्फूर्तिरूपाम् । यद्वा—निर्दोषस्त-
दिस्वीजात्येव प्रवृत्त प्रकट वर्णा अक्षराणि येषु । तथा—
नन्ददिशस्ताना प्रवृत्त मात्रासंज्ञा भवति ते, तदाकारेण
परिणता । नचपरिणतान्मुतांभूत तर्थाद्विरोपमन्त्रि स्मेत्यादि ।
उपस्थानमन्त्रा नाविरीषा य इत्यपानिना नाय ॥

पाणिनयेन नः पुनरागत-

इति पञ्चमः सर्गः ।

नृपुनाननः नृपुनाननः नृपुनाननः

न डिङ्गल ह त गिरी न ॥ २० ॥

[illegible]

Figure 1. The effect of the concentration of the *Agrobacterium* suspension on the transformation efficiency of *Agrobacterium* strains. The number of transformed cells was determined by the number of colonies obtained on the selective medium. The results are the mean of three independent experiments. Error bars represent the standard deviation.

पूतेति ॥ एष राजा चासौ रविर्मुनिभर्माचरणतीलो नमो
देवपूजागृहप्रवेशोचित्यार्थं पूत जलशालित पाणिचरण येनेन-
भूतः सन् शुचिना गोमयोपलिप्तेन पवित्रेण, तथा—न(उ)
तरस्य नलातिरिक्तस्य पादेन हतेन, अन्यचरणस्पर्शाद्विपितेनेत्यर्थः ।
उच्चैरूर्ध्वमध्वना सोपाननद्वयमार्गेण, यद्वा—अनितरपादहतेन,
अतप्योच्चैर्नितरां शुचिना, व्रज्याचारिण उपनीता द्विजाः परिचारिणो
देवसेवाकारिणो यत्रैवंभूत सुरार्चनेऽस्य सुगर्भादिनिर्मितमग्नस-
स्कृतप्रतिमागृह देवपूजासम्बन्धि वा गृह विवेश ॥

कापि यत्रभसि धूपजधूमै-
मैचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।
भूयते सः सुमनःसुमनःस-

गदामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

क्रेति ॥ यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरावकाशे कापि क-
स्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां देवानां पूजा-रमानीताः सुमनसः पुष्पाणि
तासां स्रग्दामानि मालापरम्पराः, यद्वा—स्रज कण्डमालाः, दामानि
शिरोमाल्यानि, तेषां धामानि स्थानानि मध्यस्थापितपुष्पवेषु-
सुवर्णादिपात्राणि तेषां पटलेषु समूहे विपये तेषामुपरिष्ठान्मेचका-
गुरुभयैः कृष्णागुरुसमुद्रवैर्धूपजैः सौगन्ध्यार्थं रचितैर्धूपोत्पन्नैर्धूमै-
रेव भ्रमराणां पटलेन गणेन भूयते सः जातम् । पुष्पाणामुपरि
भ्रमरैर्भाव्यम्, तथाच—धूपजधूमा एव तत्स्थाने जाता इत्यर्थः ।
सुमनसो मालयाः पुष्पाणां माला परम्पराः, तासां स्थान । तद्व-
चितमिति यावत् । एवं(भूत)पटल वितानं यत्र तादृशो वा । देवा-
नामुपरि पुष्पवितानमपि यत्रेत्यर्थः । देवपूजार्थमुपहृतपुष्पमाला-
परम्पराणां स्थानभूतं पटलं गृहप्रान्तच्छदिर्यत्र तादृशे । यदन्तर-
प्रदेशे । देवतागारे हि छदिः प्रान्ते सौरभरामणीयकार्थं पुष्पमाला
वध्यन्ते, तासामुपरि धूमा एव भृङ्गा जाता इत्यर्थ इति वा ।
बहुतरा धूपाः पुष्पमालाश्च यत्र सन्तीति भावः । 'सुमना मालती
जातिः' इत्यमरः । 'पटलं छदिः—' (इति च) । 'नैकवर्णं—'इति
यावदादिकुलकम् ॥

साङ्कुरेव रुचिपीततमा यै-
यैः पुरास्ति रजनी रजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो

यत्र हेमतिलका इव दीपाः ॥ २३ ॥

साङ्कुरेति ॥ यत्र गृहे ते दीपा हेमतिलका इव त्रिदशेभ्यो
वितरितुं समर्पयितुं धृताः स्थापिताः सन्ति । ते के—यैर्दोषै-
रुच्या दीप्त्या पीतं ग्रन्तं तमो यस्यास्तादृशी सती सा भूता भवि-
ष्यति वा रजनी रात्रिः साङ्कुरेवोद्भिन्नप्रत्यग्रतेजोङ्कुरसहितेव
न्ति अभूत् भविष्यति वा । तथा—यैः कृत्वा कान्त्या पीततमा
तः पीतवर्णाऽन्यन्तगौरी रात्रिरुद्भिन्नप्रत्यग्रदुरा रजनीव
। भृङ्गविष्यति वा । रात्रिः पीनीभूततया हरिदेव, प्रदीपक-
श्च तदङ्कुरा इवेत्युपेक्षोपमा वा । 'निशास्या काञ्ची पीता'
२. । पीततमा पक्षे सान्तम्, पक्षे तमवन्तम् । पुरास्तीति
लुङ् चारम्भे' इति (भूते) 'यावत्पुरा—' इति भविष्यति
॥

यत्र मौक्तिकमणेर्निर्हेण
प्रीतिकामभृतगद्विपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः

शुक्यः शुशुभिरऽनुभगन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति ॥ या देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य निरहेण कत्रां
कुङ्कुमस्य स्योदीपनहेतुतया प्रीतिजन्या कामं दत्त कामेन कत्रां या
दत्त प्रोः पदवाहकस्यादिरूपोऽङ्गितारमन्त्राणि निष्ठ या यस्य तेन कु-
ङ्कुमकेसरेण परिपूरितमन्तर्मध्येभागमनुभगन्त्यो विभ्राणाः शुक्यः
शुशुभिर । विभोगिन्नो हि निरहाप्रितस्य हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कु-
मपूणाः शुक्यो विभोगिनीरूपेण उपगन्ते । यद्वा—मौक्तिकमणि-
निरहेणोपलक्षिता शुक्यः कुङ्कुमस्य कामोदीपनहेतुतया या
प्रीतिजन्या युक्तेन कामेन । अन्यपूर्वेवन् । प्रीतो हि क्वित्वपदं
ददति शुक्यो विभोगेन कुङ्कुमेनोपलक्षिता नलो मौक्तिकमणिनि-
रहेण पूर्णं मध्यमनुभगन्त्य इति शुशुभिर इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा वा ।
प्रीतेतिपाठे—स्योदीपनहेतुन प्रीतात्तत्कामाजुत वरेण लब्ध वद्विपदं
येनेत्यर्थः । मुक्ताकलोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्यः पुत्रनिरहेण मातरो
यथा हृदयान्तर्दहन्ति, तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्दाहं वहन्त्यः शुशु-
भिर इति वा ॥

अङ्कचुम्बिघनचन्दनपङ्क-

यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।

प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः

सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥

अङ्केति ॥ यत्र देवागारे अङ्कचुम्बो मध्यवर्ती घनश्चन्दनपङ्को
यस्य तस्य गारुडशिलाजमनिनीलस्थूलगर्भोद्धारमणिघटितममत्र
पात्रं केल्या लीलामात्रेण कवलीभवन् प्राप्तीभवन् सुखमध्यवर्त्य-
भाग इन्दुर्यस्य सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य शीतान्नभोजन-
सुखानि प्राप । तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमणिपात्राणि यत्र चन्द-
नभृतानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति जात्येकवचनम् । भवदि-
न्दोः भाषितपुरुषम् ॥

गर्भमैणमदकर्मसान्द्रं

भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्प्रमगमन्नमृतांशो-

रङ्गरङ्गकलुषीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

गर्भमिति ॥ यत्र देवागारे एणमदः कस्तूरी तस्य कर्मलो-
सान्द्रं पूर्णं गर्भं मध्य भजन्ति विभ्राणानि रजतघटितानि भाज-
नानि अङ्गरङ्गः कलङ्कमृगसेन कलुषीकृतो मल्लिकीकृतः कुक्षिर्यस्य
तस्यामृतांशोश्चन्द्रस्य साम्प्रमगमन् । देवपूजार्थं रजतपात्राणि
कस्तूरीपूर्णानि यत्र सन्तीति भावः ॥

उज्जिहानगुक्ताङ्कुरशङ्का

यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिशर्करकरम्भवलीना-

मालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २७ ॥

उज्जिहानेति ॥ धर्मेण गहने निविडे, अथ च—पुण्यकानन-
त्वे यत्रोच्चवर्तुलधवलतराणां सुगतसौधानां बौद्धदेवालयानां
सखायः सदशास्तेषां भूरि शर्करा येषु तेषां करम्भवलीना दधि-
सकूपहाराणां दध्योदनोपहाराणां वा आलिप्तिः पङ्क्तिभिरुज्जिहान
उद्गच्छन् सुकृताङ्कुरन्त्यश्च शङ्का संभावना खलु निश्चिततेने व्यरधि
आन्नादिवने ह्यान्नाद्यङ्कुरा एवोद्गच्छन्ति, तथा धर्मकानने धर्माङ्कुरा
एवेति । यत्र शर्करामिश्रदध्योदनवल्लिभ्रणय उपकल्पिता सन्तीति
भावः । सखाना, 'राजाह—' इति टच् ॥

सर्वमाख्यदमरौघनिवासं

पर्वतं कचन चम्पकसंपत् ।

मल्लिकाकुसुमराशिरकार्पी-

द्यत्र च स्फटिकसानुमनुचम् ॥ २८ ॥

सर्वमिति ॥ यत्र कचन प्रदेशे विकसितचम्पककुसुमानां
संपदुच्चतरपुञ्जोऽमरौघानां निवासभूतपर्वत मेरु खर्वं ह्रस्वमाख्य-
त् । सुवर्णमेखणश्वम्पकराशिमेरोरप्युच्चतरो यन्नालीत्यर्थः । तथा-
मल्लिकाकुसुमराशि स्फटिका एव निखराणि यच्च तं कैलास-
पर्वतमनुचं खर्वसकार्पीत् । शुभ्रतरस्फटिकवर्णमल्लिकापुष्परशिः
कैलासादप्युच्चतरो यन्नालीत्यर्थः । पृथगन्वयात्स्वर्वाणुचपदद्वय
सिद्धमिति ज्ञेयम् ॥

स्वात्मनः प्रियमपि प्रति गुप्तिं

कुर्वती कुलवधूमवज्रौ ।

हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशा-

द्यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २९ ॥

स्वात्मन इति ॥ यत्र हृद्यानां वर्णरत्नादिना मनोहारिणा
देवतासंबन्धिनानां निवेद्यानां पञ्चखाद्याद्युपहाराणां निवेशादवस्था-
पनादेतोन्मिलमात्रावकाशेनापि दरिद्रा रहिता भूमिः स्वात्मनः
प्रियं प्रत्यपि लक्ष्मीकृत्य गुप्तिं सर्वाङ्गसवरणरूपं गोपनं कुर्वती
गोभनस्य स्वस्य वा देहस्य गोपनं कुर्वती वा तिलमात्रमपि प्रदेशे
द्रष्टुमद्वदाना सती कुलवधूमवज्रौ अवमेने । कुलसीतुल्या-
भुदित्यर्थः ॥

यत्र कान्तकरपीडितनील-

ग्रावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।

गातृमूर्धविधुतेरनुविन्वा-

रकुटिमक्षितिषु कुटिमितानि ॥ ३० ॥

यत्रेति ॥ यत्र वर्णमानासु कुटिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादिमणि-
पद्भूमिषु देवपूजायस्ते गातृणां गायत्र्यानां गानप्रदान्मूर्धविधुते
गिर कम्पस्यानुविन्वाद्यतिविन्वादेतोन्मिलमात्रेण कुटिमितानि रट
रिपमाणानुन्नादिपरिहारार्थं कान्तिगिरि रम्पदितमितानीय वि-
रेजुः । किभूतानु—भीमो भीमनेत्रश्च कान्ता मूर्धन्याद्वन्द-
कान्ता वा तेषां करैः किरणैः पीडिता कुलवधूमवज्रौ प्रविशन्ति । क-
त्रैव प्रतीकृता इति यावत् । नीलवज्ररत्नयो नीलं विन्वाद्यु-
चिह्नाः सुनीलाः केशा यानां तानु । कान्तिगिरौ रटपदितुन्मिलमा-

प्रियपाणिगृहीता नीलमणिरश्मितुल्या सुनीलाः केशा यानां
कृतकचग्रहाः सत्यश्रुमनादिपरिहाराय द्दिर कम्पनरूपान् विला-
सान् कुर्वन्ति । नानामणिवद्वा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र
सन्तीति भावः ॥

नैकवर्णमणिभूषणपूर्णं

स क्षितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।

अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं

तत्र चित्रसिचयोच्चचारौ ॥ ३१ ॥

नेति ॥ स क्षितीन्दुर्भूचन्द्रो नललत्रोकरूपे देवपूजागृहे अमलं
मणिभी रलै खचित पीठमध्यतिष्ठत् । किभूते—नैकवर्णा मणयो
येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णभूषणैः पूर्णं । तथा—अनवयानि मो-
दकादिनिवेद्यानि यस्मिन् । तथा—चित्राणां नानावर्णानामाश्रये-
कारिणा वा देवार्थमानीतानां सिचयानां वस्त्राणामुच्चयेन राशिना
चारौ रमणोये पूर्णं । मणिपीठम्, 'अविशीर्' इति कर्मत्वम् ।
चात्रिणि पाठे—पीठविशेषणम् ॥

पञ्चायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात्प्राथम्यं
सूर्यपूजामाह—

सम्यगर्चति नलेऽर्कमतूर्णं

भक्तिगन्धिरमुनाकलि कर्णः ।

श्रद्धाधानहृदयप्रति चातः

साम्बमम्बरमणिनिर्चयैपीन् ॥ ३२ ॥

सम्यगिति ॥ नले सूर्यकान्तमणिरूप सूर्यादिव्यतिप्रतिमा-
रूपं वाऽर्कं सम्यग्र रौतन्मनिमायेण अर्कं स्वरारहितं सात्धान-
तया चिरकालमर्चति मति अमुना सूर्येण कर्णो रोगो भक्ति-
गन्धिरः अतः भक्तिरस्य तादृशोऽकृति गतापि । सूर्येन होषि
कर्णो नलापेक्षयाऽनिहीन एवेति सूर्यगान्तनिमित्तं इत्यर्थः । न ॥—
नलेऽर्कं शनैरर्चति सति अम्बरमणि सूर्ये श्रीकृष्णपुरा मात-
मन्त रूपे धृष्टशानहृदयप्रति श्रद्धाधानहृदयमा । निरर्थोऽपि रि-
तवान् । साम्बोऽपि भक्तवत् प्रसिद्धोऽयथाश्रद्धासाध, ननु न
हृदयमन्त भक्त इति सिद्धिद्वये । उभाभ्यामपि गङ्गाना-
लस्य सूर्ये महती भक्तिरभूदिति नात्र । अर्चयतीत्यनाराधितत्वादे-
शता । भक्तिगन्धिर, अलङ्काराया गन्धर्वेन । अम्बरमणिः नृ-
प्रतिमा मायादेः इत्यव्ययीभावः ॥

तत्तदर्थमगदस्त्रपेषु

यज्ञयः ययनमृष्य यनात्र ।

रक्तिमानसिधु शिशुमुनं

रक्तचन्दनजर्जातमनात्रः ॥ ३३ ॥

नदिति । केशाः केशवर्णमणिः केशाः सूर्येण केशवर्णमणिः केशाः
नललत्रोकरूपे देवपूजागृहे अमलं मणिभी रलै खचित पीठमध्यतिष्ठत् ।

नललत्रोकरूपे देवपूजागृहे अमलं मणिभी रलै खचित पीठमध्यतिष्ठत् ।
नललत्रोकरूपे देवपूजागृहे अमलं मणिभी रलै खचित पीठमध्यतिष्ठत् ।

पूतेति ॥ एष राजा चामौ ऋषिर्मुनिधर्माचरणशीलो नलो
देवपूजागृहप्रवेशोचितार्थं पूत जलक्षालित पाणिचरण येनैव-
भूतः सन् शुचिना गोमयोपलिप्तेन पवित्रेण, तथा—न(इ)
तरस्य नलातिरिक्तस्य पादेन हतेन, अन्यचरणस्पर्शादुपितेनेत्यर्थः ।
उच्चैरुर्ध्वमध्वना सोपानवद्धमार्गेण, यद्वा—अनितरपादहतेन,
अतएवोच्चैर्नितरां शुचिना, ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारिणो
देवसेवाकारिणो यत्रैवभूत सुरार्चावेदम सुवर्णादिनिर्मितमन्त्रसं-
स्कृतप्रतिमागृहं देवपूजासंबन्धि वा गृह विवेश ॥

कापि यन्नभसि धूपजधूमै-
र्मेचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।

भूयते स सुमनःसुमनःस-

ग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

केति ॥ यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरावकाशे कापि क-
स्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां देवानां पूजार्थमानीता सुमनसः पुष्पाणि
तासां स्रग्दामानि मालापरम्पराः, यद्वा—स्रज कण्ठमालाः, दामानि
शिरोमाल्यानि, तेषां धामानि स्थानानि मध्यस्थापितपुष्पवेणु-
सुवर्णादिपात्राणि तेषां पटलेषु समूहे विषये तेषामुपरिष्ठान्मेचका-
गुरुभवैः कृष्णागुरुसमुद्भवैर्धूपजैः सौगन्ध्यार्थं रचितैर्धूपोत्पन्नैर्धूमै-
रेव भ्रमराणां पटलेन गणेन भूयते स जातम् । पुष्पाणामुपरि
भ्रमरैर्भाव्यम्, तथाच—धूपजधूमा एव तत्स्थाने जाता इत्यर्थः ।
सुमनसो मालत्याः पुष्पाणा माला परम्परा, तासां स्थान । तद्-
चित्तमिति यावत् । एव(भूत)पटलं वितानं यत्र तादृशो वा । देवा-
नामुपरि पुष्पवितानमपि यत्रेत्यर्थः । देवपूजार्थमुपहृतपुष्पमाला-
परम्पराणां स्थानभूतं पटलं गृहप्रान्तच्छदिर्यत्र तादृशे । यदन्तर-
प्रदेशे । देवतागारे हि छदिः प्रान्ते सौरभरामणीयकार्थं पुष्पमाला
वध्यन्ते, तासामुपरि धूमा एव भृङ्गा जाता इत्यर्थ इति वा ।
बहुतरा धूपाः पुष्पमालाश्च यत्र सन्तीति भावः । 'सुमना मालती
जातिः' इत्यमरः । 'पटलं छदिः—' (इति च) । 'नैकवर्ण—'इति
यावदादिकुलकम् ॥

साङ्कुरेव रुचिपीततमा यै-

यैः पुरास्ति रजनी रजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो

यत्र हेमतिलका इव दीपाः ॥ २३ ॥

साङ्कुरेति ॥ यत्र गृहे ते दीपा हेमतिलका इव त्रिदशेभ्यो
वितरितुं समर्पयितुं यताः स्थापिता सन्ति । ते के—यैर्द्वि-
पै रच्या दीप्त्या पीत ग्रन्थं तमो गत्यास्तादृशी सती सा भूता भवि-
ष्यन्ती वा रजनी रात्रिः साङ्कुरेवोद्विजप्रत्यग्रतेजोदुरसहितेव
अनि अभूत् भविष्यति वा । तथा—यैः कृत्वा कान्त्या पीततमा
पीतवर्णाऽन्यन्तगौरी रात्रिरुद्विजप्रत्यग्रसाङ्कुरा रजनीव
भूतविष्यति वा । रात्रिः पीनीभूततया हरिदेव, प्रदीपक-
यत्र तदङ्कुरा इवेत्युपेक्षोपमा वा । 'निशारया काञ्चनी पीता'
मः । पीततमा पश्ये सान्तम्, पश्ये तमवन्तम् । पुरास्तीति
'तुह्य चारुने' इति (भूते) 'यावत्पुरा—' इति भविष्यति
रुद्ध ॥

यत्र मौक्तिकमणेर्विरहेण
प्रीतिकामधृतवह्निपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः

शुक्तयः शुशुभिरऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति ॥ यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रा
कुङ्कुमस्य स्त्रोटीपनहेतुतया प्रीतिस्तया काम दत्तं कामेन कर्त्रा वा
उत्त वहेः पदं दाहकत्वादिरूपोऽधिकारमन्त्रं चिह्नं वा यस्य तेन कु-
ङ्कुमकेसरेण परिपूरितमन्तर्मध्यभागमनुभवन्त्यो विभ्राणाः शुक्तयः
शुशुभिरः । वियोगिन्यो हि विरहामितसं हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कु-
मपूर्णाः शुक्तयो वियोगिनीरूपेण वर्ण्यन्ते । यद्वा—मौक्तिकमणि-
विरहेणोपलक्षिताः शुक्तयः कुङ्कुमस्य कामोटीपनहेतुतया या
प्रीतिस्तया युक्तेन कामेन । अन्यत्पूर्ववत् । प्रीतो हि किञ्चित्पद-
ददाति शुक्तयो विधिष्टेन कुङ्कुमेनोपलक्षिताः सत्यो मौक्तिकमणि-
रहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिर इति प्रतीयमानोपेक्षा वा ।
प्रीतेतिपाठे—स्त्रोटीपकत्वेन प्रीतात्कामादृतं वरेण लब्धं वह्निपद-
येनेत्यर्थः । मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो
यथा हृदयान्तर्दहन्ति, तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्दाहं वहन्त्यः शुशु-
भिर इति वा ॥

अङ्गचुम्बिघनचन्दनपङ्क-

यत्र गारुडशिलाजममत्रम् ।

प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः

सिंहिकासुतमुखस्य मुखानि ॥ २५ ॥

अङ्गेति ॥ यत्र देवागारे अङ्गचुम्बी मध्यवर्ती घनचन्दनपङ्को
यस्य तस्य गारुडशिलाजमतिनीलस्थूलगर्भोद्गारमणिघटितममत्र
पात्रं केल्या लीलामात्रेण कवलीभवन् प्राप्तीभवन् सुखमध्यवर्त्य-
भाग इन्दुर्यस्य सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य शीतान्नभोजन-
सुखानि प्राप । तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमणिपात्राणि यत्र चन्द-
नभृतानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति जात्येकवचनम् । भवदि-
न्दोः भाषितपुंस्कम् ॥

गर्भमैणमदकर्मसान्द्रं

भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्बमगमन्नमृतांशो-

रङ्गरङ्गकलुषीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

गर्भमिति ॥ यत्र देवागारे एणमद कस्तूरी तस्य कर्मलो-
सान्द्रं पूर्णं गर्भं मध्यं भजन्ति निभ्राणानि रजतघटितानि भाज-
नानि अङ्गरङ्गः कलङ्कमृगलो- कलुषीकृतो मलिनिकृतः कुक्षिर्यस्य
तस्यामृतांशोश्चन्द्रस्य साम्बमगमन् । देवपूजार्थं रजतपात्राणि
कस्तूरीपूर्णानि यत्र सन्तीति भावः ॥

उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का

यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिशर्करकरम्भवलीना-

मालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २७ ॥

पूतेति ॥ एष राजा चासौ ऋषिर्मुनिधर्माचरणशालो नलो
देवपूजागृहप्रवेशौचित्यार्थं पूत जलक्षालितं पाणिचरणं येनैवं-
भूतः सन् शुचिना गोमयोपलिप्तेन पवित्रेण, तथा—न(इ)
तरस्य नलातिरिक्तस्य पादेन हतेन, अन्यचरणस्पशादुपितेनेत्यर्थः ।
उच्चैरूर्ध्वमध्वना सोपानवद्धमार्गेण, यद्वा—अनितरपादहतेन,
अतएवोच्चैर्नितरां शुचिना, ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारिणो
देवसेवाकारिणो यत्रैवभूत सुरार्चावेदम सुवर्णादिनिर्मितमन्त्रसं-
स्कृतप्रतिमागृह देवपूजासंवन्धि वा गृह विवेश ॥

कापि यन्नभसि धूपजधूमै-

मैचकागुरुभवैर्भ्रमराणाम् ।

भूयते स सुमनःसुमनःस-

ग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

क्वेति ॥ यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरावकाशे कापि क-
स्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां देवानां पूजार्थमासीताः सुमनसः पुष्पाणि
तासां स्रग्दामानि मालापरम्पराः, यद्वा—स्रजः कण्ठमालाः, दामानि
शिरोमाल्यानि, तेषां धामानि स्थानानि मध्यस्थापितपुष्पवेणु-
सुवर्णादिपात्राणि तेषां पटलेषु समूहे विषये तेषामुपरिष्ठान्मेचका-
गुरुभयैः कृष्णागुरुसमुद्भवैर्धूपजैः सौगन्ध्यार्थं रचितैर्धूपोत्पन्नैर्धूमे-
रेव भ्रमराणां पटलेन गणेन भूयते स जातम् । पुष्पाणामुपरि
भ्रमरैर्भाव्यम्, तथाच—धूपजधूमा एव तत्स्थाने जाता इत्यर्थः ।
सुमनसो मालत्याः पुष्पाणां माला परम्परा, तासां स्थानं । तद्र-
चितमिति यावत् । एव(भूत)पटलं वितानं यत्र तादृशो वा । देवा-
नानुपरि पुष्पवितानमपि यत्रेत्यर्थः । देवपूजार्थमुपहृतपुष्पमाला-
परम्पराणां स्थानभूतं पटलं गृहप्रान्तच्छदित्र्यत्र तादृशे । यदन्तर-
प्रदेशे । देवतागारे हि छदिः प्रान्ते सौरभरामणीयकार्यपुष्पमाला
वध्यन्ते, तासामुपरि धूमा एव भृङ्गा जाता इत्यर्थः इति वा ।
बहुतरा धूपाः पुष्पमालाश्च यत्र सन्तीति भावः । 'सुमना मालती
जाति' इत्यमरः । 'पटल छदि—' (इति च) । 'नैकवर्ण—' इति
यावदादिकुलकम् ॥

साङ्करेव रुचिपीततमा यै-

यैः पुरास्ति रजनी रजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो

यत्र हेमतिलका इव दीपाः ॥ २३ ॥

साङ्करेति ॥ यत्र गृहे ते दीपा हेमतिलका इव त्रिदशेभ्यो
वितरितुं समर्पयितुं यताः स्थापिता सन्ति । ते के—यैर्दीपै-
र्यथा दीप्त्या पीत ग्रन्तं तमो गत्यास्मादृशी सती सा भूता भवि-
ष्यन्ती वा रजनी रात्रि साङ्करेवोद्विजप्रत्यग्रतेजोङ्कुरसहितेव
पुरास्ति अभूत् भविष्यति वा । तथा—यैः कृत्वा कान्त्या पीततमा
अनितरां पीतवर्णाभ्यन्तर्गोरी रात्रिरज्जिप्रत्यग्रप्राङ्कुरा रजनीव
हरेद्रेवाभूद्विष्यति वा । रात्रि पीनीभूततया हरिद्रेव, प्रदीपक-
ल्लिङ्गश्च तदङ्कुरा इत्येव्युल्लेखोपमा वा । 'निशादना काञ्चनी पीता'
इत्यमरः । पीततमा पद्मे सान्त्वन्, पद्मे तमवन्तम् । पुरास्तीति
'पुरे तुद चार्दने' इति (भूते) 'यावत्पुरा—' इति भविष्यति
वा लङ् ॥

यत्र मौक्तिकमणेर्विरहेण

प्रीतिकामधृतवह्निपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः

शुक्तयः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यत्रेति ॥ यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्त-
कुङ्कुमस्य स्त्रोदीपनहेतुतया प्रीतित्तया कामं दत्तं कामेन कर्त्ता वा
दत्तं वहेः पद दाहकत्वादिरूपोऽधिकारस्तद्रूपं चिह्नं वा यस्य तेन कु-
ङ्कुमकेसरेण परिपूरितमन्तर्मध्यभागमनुभवन्त्यो विभ्राणाः शुक्तयः
शुशुभिरे । वियोगिन्यो हि विरहाप्रितस हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कु-
मपूर्णाः शुक्तयो वियोगिनीरूपकेण वर्ण्यन्ते । यद्वा—मौक्तिकमणि-
विरहेणोपलक्षिता शुक्तयः कुङ्कुमस्य कामोदीपनहेतुतया या
प्रीतित्तया युक्तेन कामेन । अन्यत्पूर्ववत् । प्रीतो हि किंचित्पदं
ददाति शुक्तयो विशिष्टेन कुङ्कुमेनोपलक्षिताः सत्यो मौक्तिकमणिवि-
रहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिर इति प्रतीयमानोपेक्षा वा ।
प्रीतेतिपाठे—स्त्रोदीपकत्वेन प्रीतात्कामाद्भुतं वरेण लब्धं वह्निपदं
येनेत्यर्थः । मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो
यथा हृदयान्तर्दहन्ति, तथा कुङ्कुमरूपमन्तर्दाहं वहन्त्यः शुशु-
भिर इति वा ॥

अङ्कचुस्त्रिघनचन्दनपङ्क-

यत्र गारुडशिलाजममन्त्रम् ।

प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः

सिंहिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥

अङ्केति ॥ यत्र देवागारे अङ्कचुम्ब्री मध्यवर्ती घनश्चन्दनपङ्को
यस्य तस्य गारुडशिलाजमतिनीलस्थूलगरुडोद्धारमणिघटितमन्त्र
पात्रं केल्या लीलामात्रेण कवलीभवन् ग्रासीभवन् सुखमध्यवर्त्य-
भाग इन्दुर्यस्य सिंहिकासुतमुखस्य राहुवदनस्य शीतलभोजन-
सुखानि प्राप । तत्सममभूदित्यर्थः । गारुडमणिपात्राणि यत्र चन्द-
नभूतानि सन्तीति भावः । अमन्त्रमिति जात्येकवचनम् । भवदि-
न्दोः भाषितपुंस्कम् ॥

गर्भमैणमदकर्मसान्द्रं

भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।

यत्र साम्यमगमन्नमृतांशो-

रङ्गरङ्गकलुषीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

गर्भमिति ॥ यत्र देवागारे एणमदः कस्तूरी तस्य कर्मलो-
सान्द्रं पूर्णं गर्भं मध्य भजन्ति विभ्राणानि रजतघटितानि भाज-
नानि अङ्गरङ्गः कलङ्कमृगसेन कलुषीकृतो मलिनीकृतः कुक्षिर्यस्य
तस्यामृतांशोश्चन्द्रस्य साम्यमगमन् । देवपूजार्थं रजतपात्राणि
कस्तूरीपूर्णानि यत्र सन्तीति भावः ॥

उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का

यत्र धर्मगहने खलु तेने ।

भूरिशर्करकरम्भवलीना-

मालिभिः सुगतसौधसखानाम् ॥ २७ ॥

उज्जिहानेति ॥ धर्मेण गहने निविडे, अथ च—पुण्यकानन-
रूपे यत्रोच्चवर्तुलधवलतराणां सुगतसौधानां बौद्धदेवालयानां
तथायः सदृशास्तोपा भूरि, शर्करा येषु तेषां करम्भवलीनां दधि-
सक्तूपहाराणां दध्मोदनोपहाराणां वा आलिप्तिः पक्लिमिरुज्जिहान
उद्गच्छन् सुकृताङ्कुरस्तस्य शङ्का संभावना खलु निश्चितं तेने व्यरचि
आन्नादिबने ह्यान्नाद्यङ्कुरा एवोद्गच्छन्ति, तथा धर्मेकानने धर्माङ्कुरा
एवेति । यन शर्करामिश्रदध्मोदन्तयलिध्रेणय उपकटिपता सन्नीति
भावः । सखानां, राजाह— इति ट्य् ॥

स्वर्णमाख्यदमरौघनिवासं

पर्वतं कचन चम्पकसंपत् ।

मल्लिकाकुसुमराशिरकापी-

द्यत्र च स्फटिकसानुमनुच्चम् ॥ २८ ॥

स्वर्गमिति ॥ यत्र कचन प्रदेशो विकसितचम्पककुसुमाना
 तंपदुच्चतरपुञ्जोऽभिरौघाना निवामभूतपर्वत मेरुं त्वं हृत्स्नात्य-
 व ॥ सुवर्णमेखवर्णश्चम्पकराशिर्नैरोरप्युच्चतरो यत्रालीत्यर्थः । तथा-
 नह्लिकाकुसुमराशिः स्फटिका एव शिखराणि यस्य तं कैलास-
 पर्वतमनुचं त्वर्चनकार्णव ॥ शुभ्रतरस्फटिकवर्णमह्लिकापुष्परशिः
 कैलासादप्युच्चतरो यत्रालीत्यर्थः । पृथगन्वयास्त्ववानुच्चपदद्वयं
 भिन्नमिति ज्ञेयम् ॥

स्वात्मनः प्रियमपि प्रति गुप्तिं

कुर्वती कुलवधूमवज्जौ ।

हृद्यदैवतनिवेद्यनिवेशा-

यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २९ ॥

स्वात्मन इति ॥ यत्र हृद्यानां वर्णरमाडिना मनोहारिणां
देवतासंबन्धिना निवेद्यानां पञ्चखाद्यानुपहाराणां निवेशावस्था-
पनाद्वेतोनिलिन्मात्रावकाशोनापि दूरिद्रा रहिता भूमिः स्वात्मन-
द्रियं प्रत्यपि लक्ष्यीकृत्य गुप्तिं सर्वात्मनवरगुरूपं गोपनं कृषती
गोमनस्य स्वस्य वा देहस्य गोपनं कुर्वती वा निलिन्मात्रमपि प्रदेश-
जडुनद्वाना सती कुलवधुनवज्रतो धवमेने । कुलरगितुल्या-
भुदिलयः ॥

यत्र कान्तकरपीडितनील-

ग्रावरश्मिचिकुरातु विरेजुः ।

गावृमृधविधुनेरनुपिन्वा-

तुष्टिमक्षितिषु कुक्षिनिव्रानि ॥ ३० ॥

यवेति ॥ यत्र पानीतानामु दृष्टिर्दृष्टिषु चन्द्रकालादिभक्ति-
पदभूमिषु देवपूजायामने गाह्या वायव्यानां सप्तवर्त्मभूमिषु
तिरस्त्रत्वादुद्विज्यतेति विज्ञातेत्यादिनां चैव दृष्टिर्दृष्टिषु हट-
तिपन्नालपुष्पगन्धपिष्टाहार्यं कर्मिणीतिरस्त्रत्वेति मितं नीच दि-
रेडः । मिथ्यातु—भीमो भीममेवम् चाला सुवर्त्मभूमि-
काला वा तेषां कैः किरणैः परितः पुष्पाङ्गुलं प्रविष्टम् । त-
त्रैव पानीकृता इति वाच्यम् । मितत्र चरन्तीति मितं चिह्नं पुन-
र्विकृताः सुनीला कृता पात्रां तान् । न नित्यो दृष्टिर्दृष्टिषु चन्द्रकाला-

प्रियपाणिगृहीता नीलमणिरश्मितुल्या. सुनीलाः केशा यानां
कृतकचग्रहाः सत्यभुवनदिपतिहाराय शिरःकम्पनरूपान् विला-
सान् कुर्वन्ति । नानामणिवद्वा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र
सन्तिति भावः ॥

नैऋतवर्णमणिभूषणपूर्णे

स भितीन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।

अध्यतिष्ठदमलं मणिपीठं

तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

नेति ॥ स त्रिनान्दुर्भूचन्द्रो नल्लन्नोक्तरूपे देवपूजागृहे अमलं
मणिभी रत्नैः खचितं पीठमध्यतिष्ठत् । किभूते—नैऋत्यां मयसो
येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णभूषणैः पूर्यं । तथा—अनवश्यात् नो-
द्कादिविवेद्यानि यस्मिन् । तथा—चित्राणां नानावर्णानामाभरण-
कारिणां वा देवार्थमानोक्तानां सिचयानां वस्त्राणामुच्चयेन राशिना
चरैः रमणीये पूर्यं । मणिपीठम्, 'अभिशीष्ट' इति कर्मत्वम् ।
चात्रितं पाठे—पीठविशेषणम् ॥

पञ्चाशत्तनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वाप्रथमं
सूर्यपूजामाह—

सम्यगर्चति नलेऽर्कमतूर्ण

भक्तिगन्धिरमुनाकलि कर्णः ।

अदधानहृदयं प्रति चातः

साम्बमम्बरमणिनिर्चयीन् ॥ ३२ ॥

सम्यगिति ॥ ननु मूर्खान्मनसिह्वा सुभाषियद्विप्रतिना-
 रूप यादं मन्त्रं सैतन्मात्रमात्रं अन्वेष्यारहितं साधयान-
 तथा चिरकालमर्थेति मतिं अनुना मूर्खे कर्मां संप्रेष्यो भक्ति-
 गान्धिर्य अत्रा भक्तिवन्तं तादृशोऽकृतिं प्रत्याप्ति । मूर्खान्मनसि
 ह्वा नो नलापेत्तादासीन्हीनं पुनरिति मूर्खान्मनसिह्वा इत्ये । ता-
 नलेऽहं सैतन्मनसि मतिं अन्वेष्यारहितं मूर्खे तादृशपुत्रं साध-
 नन्तं कृते प्रथमान्मनसिह्वा प्रथमान्मनसा निवेष्टोपनि-
 तवान् । साधनोऽपि भक्त्या प्रविष्टोऽप्यत्र तादृशं, ननु न
 लयइत्यन्तं भक्त इति सिद्धिरित्ये । उभयस्यापि साधना-
 लम्बं मूर्खे नहन्ति भक्तिरमुनि भाव । अर्थसिद्ध्यासाधितादर्थं
 क्षता । भक्तिगान्धिर्य, अत्रासाधना साधनम् । साधनोऽपि मूर्ख
 प्रतिना साधनोऽपि इत्यन्वेष्यारहितं ।

तत्तद्व्यसंगहस्यत्रपेयु

पञ्चमः श्रममुपैव यन्नात ।

रक्तिमाननिभ शिशितुमृग

रत्नचन्द्रनजनीनमनाजः ॥ ३३ ॥

[illegible]

Age Group	1980	1985	1990	1995
0-14	15.0	14.0	13.0	12.0
15-24	12.0	11.0	10.0	9.0
25-34	10.0	9.0	8.0	7.0
35-44	8.0	7.0	6.0	5.0
45-54	6.0	5.0	4.0	3.0
55-64	4.0	3.0	2.0	1.0
65+	2.0	3.0	4.0	5.0

कारूप. रक्तचन्दनकाष्ठजानां वीजानां कृतच्छिद्रमणीनां फलमध्य-
वर्तिवीजानां वा समाजः समूहो जपतोऽमुष्य शय हस्त वभाज
सिपेवे । उत्प्रेक्षते—तत्करे वर्तमानमुच्चरतिशयितं रक्तिमानं रक्त-
त्वं रक्षितुमिव । अन्योपि शिष्य उपाध्याग सेवत एव । रक्तचन्द-
नवीजजपमालिकाजपेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलवात्सौरमन्त्रान्तरक-
चन्दनमालिकया जजापेत्यर्थः । सङ्ग्रहः, एकाचत्वान्मयद ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह—

हेमनामकतरुप्रसवेन

व्यम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

आत्तया युधि विजित्य रतीशं

राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥

हेमेति ॥ हेमनामकस्य धत्तूरस्य तरोः प्रसवेन विकसितकुसु-
मेन कृत्वा तेन नलेनोपकल्पिता पूजा यस्य स व्यम्बको राजितः
शुशुभे । उत्प्रेक्षते—रतीशं युधि विजित्य बलादात्तया गृहीतया
कुसुमरूपकाहलया धत्तूरपुष्पाकारवाद्यविशेषेणैव । कुसुमकाह-
लयोपलक्षित इवेति वा । शराणां कौसुमत्वाद्वादित्राणामपि कौ-
सुमतया युक्तत्वात्कामकाहलयाः कौसुमत्वमुचितमेव । पराभूता-
त्कामाद्बलाद्गृहीतया कौसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण रजित इत्यर्थः ।
अन्योपि शत्रु जित्वा बलाद्गृहीतेन तच्छस्त्रवादित्रादिना शोभते ।
सौन्दर्येण स्वस्पर्धितया स्वस्य शिवभक्तत्वात्कामस्य च शिवविरो-
धित्वात्स्वविरोधिनां स्वस्वामिविरोधिनां च स्मरणे जित्वा तस्मा-
द्बलान्नलेनैव गृहीतया कुसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नलेन
कृतोपदः, अथच—कृतपूज. शुशुभे । सेवको हि स्वविरोधिनां
स्वस्वामिविरोधिनां वा रणे जित्वा तच्छस्त्रवादित्रादि बलाद्गृहीत्वा
स्वामिन उपदीकरोति । तेन च स्वामी शोभते इति वा । प्रिय-
तरेण धत्तूरपुष्पेण स नलः शिवमपुष्पजदिति भावः । ‘धत्तूरः
कनकाह्वयः’ इत्यमरः । ‘वाद्यभाण्डविशेषे तु काहला’ इति विश्वः ॥

अर्चयन्हरकरं सितभाजा

नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

सोयमापयदतिर्यग्वाग्दि-

क्वपालपाण्डुरकपालविभूषाम् ॥ ३५ ॥

अर्चयन्निति ॥ सितं विकासं भजते सितभाक् तेन विक-
सितेन नागकेसराख्यस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकर सुव-
र्णादिघटितदक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिमापाणिमर्चयन् पूजार्थं स्थूल
तर शुभ्रतरं केसरतरकुसुम तत्पाणौ स्थापयन् सोयं नलस्तिरश्चया
दिशः प्राच्यादिदिगष्टकाद् अवाच्या अधो दिशः सकाशादन्या-
ऽतिर्यग्वाग्दिक् ऊर्ध्वा दिक् तस्याः पालो रक्षको ब्रह्मा तस्य चिर-
कालघर्षणाद्गतकृत्ति पाण्डुरं धवलतरं कपाल शिरस्तेन ब्रह्मकपालेन
कृत्वा विभूषामलंकृति कपालरूपा विभूषामापयदलम्भयत् । हरेण
ब्रह्मणः पञ्चमं शिरश्छिन्नं प्रायश्चित्तं कुर्वतो हरस्य भिक्षार्थं करे
तिष्ठति । ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति केसरपुष्प-
रूपेण ब्रह्मकपालेन तत्करमलंकारेत्यर्थः । ‘चाम्पेय केसरो नाग-
केसरः काञ्चनाह्वयः’ इत्यमरः । हरकरम्, अर्चनापेक्षया कर्मत्वम् ।

पक्षे आप्नोतेर्गलपेत्वाद्गणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वम् । निर्यगवागिति वा-
ऽव्ययम्, अतिर्यग्वाक् चामौ दिक् चेति समासः ॥

नीलनीरुरुहमालयमयीं स

न्यस्य तस्य गलनालविभूषाम् ।

स्फाटिकीमपि तनुं निरमासी-

नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

नीलेति ॥ स नलस्तस्य हरस्य स्फटिकनिर्मितामपि तनु हर-
तिमां नीलनीरुरुहाणां माल्यं माला तन्मयी गलनालः कण्ठस्तस्य
विभूषां भूषणं न्यस्य आग्रह्य नीलकण्ठवाचकं पदं तस्य सान्वयता-
यै अन्वयसाहित्याय नील कण्ठोऽस्येति सयन्धसाधक्याय
निरमासीन्निर्मितवान् । नीलोत्पलमालां कण्ठे बद्ध्वा स्फाटिकी-
मपि शिवप्रतिमां नीलकण्ठपदसहितामकरोदित्यर्थः । कण्ठे एव
नीलोत्पलपूजा चकार, अन्यत्र तु चन्दनश्चेतपुष्पादिभिः पूजितवा-
निति भावः ॥

प्रीतिमेप्यति कृतेन ममेद-

कर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।

तत्पुरः पुरमतोयमधाक्षी-

द्रूपरूपमथ कामशरं च ॥ ३७ ॥

प्रीतिमिति ॥ पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुः, तथा—मदनस्वा-
रिः शिवो मम कृतेन ईदृशा कर्मणा पुरकामशरदाहरूपव्यापा-
रेण प्रीतिमेप्यति प्रसन्नो भविष्यति । अतो हेतोरेव इति बुद्ध्या-
वायं नलस्तस्य पुररिपोः कामारिः पुरो धूपरूपं धूपस्वरूपम्, अथ
च—धूपवेपधारिणं पुरं गुग्गुलुमधाक्षीत् ददाह । अथ तडाहान-
न्तरं धूपविशेषरूपं कामशर कामवाणं च ददाह । यत्सारियंदि-
पुशरश्च यदग्रे येन दह्यते स तस्मिन् प्रीत एव । शिवमयेन
वेपान्तरधारिणं पुर दैत्यं कामवाणं च मोहनाख्यं ददाहेत्यर्थः ।
धूपसमर्पणान्तां शिवपूजामकरोदिति भावः । ईदृशा पुष्पपूजान्ते-
न भक्तियुक्तेनापि कर्मणा पुररिपु कामारिः शिवो मम कृते
मदर्थं मयि विषये प्रीति न यास्यति एतावतापि सनुद्यो न भवि-
ष्यति, अतः कारणादिव तदग्रे पुर कामशरं च ददाह । एवं कृते
शंकरस्तुष्टो भविष्यतीति भाव इति वा । पुररिपुर्मदनारिरिति च
योगस्यैवात्र प्राधान्यात्त पौनरुक्त्यम् । ‘गुग्गुलौ कथित पुरः’ इति
विश्वः । तत्पुरः शेषपट्टीसमासः । अन्यथा—अव्ययेन सह
पट्टीसमासनिषेधः स्यात् । तदिति लुप्तपट्टीक विभक्तिप्रतिरूपक-
मव्ययं पृथक्पदं वा ॥

तन्मुहूर्तमपि भीमतनूजा-

विप्रयोगप्रसहिष्णुरिवायम् ।

शूलिमौलिशशिभीततयाऽभू-

द्ध्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥

तदिति ॥ स चासौ मुहूर्तश्च तमपि तस्मिन्नेव पूजाक्षणेपी-
त्यर्थः । भीमतनूजाविप्रयोग वियोगप्रसहिष्णुरयं नल शूलिमौलो
वर्तमानाच्छशिनी भीततयेव नेत्रध्यानेन यन्मूर्च्छनमेकाग्रताल—

ननु यदि त्वं जडो मदीयस्वरूपं न जानासि, तर्हि त्वदीये वाङ्मनसे कथं मत्परायणे इत्याशङ्कां परिहरन् स्तुत्यवसरं दातुमाह—

मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भू-

स्त्वां पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

उत्कचातक्युगस्य घनः स्या-

चूत्सये घनमनाश्रुवतोऽपि ॥ ५५ ॥

मैवेति ॥ हे भगवन्, त्व 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्वाङ्मनसयोर्विषयो गोचरो मैव भूः ताभ्यां ग्रहीतुं न शक्यः स एव यद्यपि, तथापि ते वाङ्मनसे पुनस्त्वां कथं नोद्दिशताम्, अपितु अविषयमपि त्वामुद्दिश्य प्रवर्ततामित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—अतिदूरवर्तित्वात् घनं मेघमनाश्रुवतोऽलभमानस्यायुक्तस्योत्कण्ठितस्य चातक्यीपुंसयुगस्य घनो मेघो जलदानेन चूत्सये स्यादेवेति दृष्टान्तेनाविषयोऽपि भवान् स्तुतो ध्यातश्च मोक्षहेतुः । स्वयमेवानुग्रहीष्यतीति तव स्तुतिः कर्तुं युक्तैवेति भावः । वाङ्मनसयोः, 'अचतुर-' इत्यादिना साधुः ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोतुमाह—

छन्नमत्स्यवपुस्तव पुच्छा-

स्फालनाजलमिवोद्धतमध्येः ।

श्वैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गा-

दाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५६ ॥

छन्नेति ॥ हे हरे, शङ्खासुरापहतवेदोद्धरणरूपच्छन्नना मत्स्य एव वपुष्यस्य तस्य तव पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्ध्वमुद्धतं क्षिप्तमुच्छलितं सागरजलमिव गगनाङ्गणस्य सङ्गात्संयन्वाच्चैत्यं धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी आविरस्ति प्रकटीभवति । तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने स्फुरतीत्यर्थः । वेदसंरक्षणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया त (त्त)च्छरीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । श्वैत्यमेत्येवेति वान्वयः । 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' इत्यादि श्रीकृष्णवचनमेव छन्नपदेन सूचितम् । सागरोदकस्याश्रयोपाधिकतया प्रतिभासमानस्यापि गगने क्षिप्ततया निरुपाधिकं शुक्लमेवापा रूप प्रकटितमित्यनेनानिस्थूलतरशरीरवचनं सूचितम् । नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति, नत्वधः पततीति सामर्थ्यातिशयः सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णुभक्तवाद्विष्णुस्तुत्यैव शिवस्य प्रीतिसंभवादैकरूप्याच्च नलस्य विष्णुस्तुतिकरणम् । श्रीहर्षस्य च परमवैष्णवत्वात्पुरातनस्तुतिनिवन्दनं युक्तमेवेति न काचिदुपपत्तिः । अतएवोपमंहरिऽपि 'हरिहर परिपूज्य' इत्युक्तम् ॥

कूर्मं वर्णयति—

भूरिस्तुष्टिभूतभूवलयां

पृष्ठमीमनि किर्णरिव चक्रैः ।

चुम्बितावतु जगत्मितिरक्षा-

कमेठस्य कमटस्तव मूर्तिः ॥ ५७ ॥

भूरिति ॥ हे भगवन्, तव कमठसंज्ञा मूर्तिर्जगद् अवतु । किंभूता—भूरिपु सृष्टिपु प्रतिसर्गं धृतानां भूवलयां किर्णरिव चक्रैश्चक्राकाररेखाविन्याधर्पणनिष्ठरीभूतसंजातवैवर्ण्यत्वग्रणैरिव चक्रैश्चक्राकाररेखाविन्यासविशेषैः पृष्ठस्य सीमनि स्थले चुम्बिता स्पृष्टा । किंभूतस्य—क्षितौ क्षये प्रलये रक्षायां च कमेठस्य कर्मशूरस्य पृष्ठे धारणेन क्षितिरक्षणक्षमस्य । पृथ्वीधारणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव कमठरूपत्वया धृतमिति भावः । सप्तपातालान्तेऽधस्तात्फणामण्डलेन शेषो भुवं विभर्ति, ततोऽप्यधो ब्रह्माण्डाधः कटाहस्य भार पृष्ठे बहत् ब्रह्माण्डावरण(जलावरण)रूपे जले कूर्मराजो वर्तते इति पुराणम् । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डलधारणेनानिर्वाच्यमहिमत्वं सूचितम् । कमठपृष्ठे च स्वभावतश्चक्राणि भवन्ति ॥

श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति—

दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रा-

मभ्यवैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।

तस्य पोत्रिवपुस्तव दंष्ट्रा

तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५८ ॥

दिक्ष्विति ॥ अहं चतसृषु प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य खुराणां चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणातिभारसंजातभूगर्तेमेवाभ्यवैमि जाने, तस्य पोत्रिवपुषो महापराहदेहस्य तव दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्त्यान्वादावास्तु । किंभूता दंष्ट्रा—जगत्याः पातालादुद्धरणाद्भूमेर्वास्तु वसतिगृहम् । धृतभूमिरित्यर्थः । 'कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । पितृप्राप्तस्य डीपोऽनित्यत्वादंष्ट्रा ॥

उद्धृतिस्खलदिलापरिरम्भा-

ल्लोमभिर्वहिरितैर्वहुहृष्टैः ।

ब्राह्ममण्डमभवद्वलिनीपं

केलिकोल तव तत्र न मातः ॥ ५९ ॥

उद्धृतीति ॥ हे केल्या क्रीडामात्रेण कोल धृतवराहरूप भगवन्, हिरण्याक्षं दैत्यं हत्वा पातालात्सकाशादुद्धृतापुद्गणसमये स्खलन्त्याः पतन्त्या इलाया भुवः परिरम्भात्समारम्भेण धारणादालिङ्गनाच्च हेतोर्वहु नितरां हृष्टैश्चतुर्भूतैः, अतएव—ब्रह्माण्डं निर्भिद्य वहिरितैर्निर्गतेर्लोमभिः कृत्या ब्राह्ममण्डं तत्र बलेः पूज्या संवन्धि नीपं तत्कालविकसितकदम्बकुसुममिवाभवत् । किंभूतस्य—तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेहत्वाच्च मातः संमातुमशक्यम् । एवंविधकुसुमपूजायोग्यस्वमेव भवसीत्यर्थः । अन्योऽपि योषिदा लिङ्गनादुद्धृतोमाजो भवति । 'ब्राह्मो जातौ' इति साऽऽः । मातः 'मा माने' इत्यस्माच्छता ॥

श्लोकद्वयेन श्रीनृमिह वर्णयति—

दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं

सिंह मामव र्वैर्धनघोरैः ।

वैरिदारिद्र्यविपत्सुकृतात्-
ग्रामसंभवभवन्मुजार्थः ॥ ६० ॥

दानयेति ॥ हे मिह, दानवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशि-
पोगंहनं नरणरूपं मन्दं तदर्थं प्रभव उत्पत्ति प्राकट्य यस्य
तन्मारगार्थं कृतायतारः, अथच—दानवो हिरण्यकशिपुस्तद्रूप-
माद्य पुरातन पट्टहन् जन तत्र प्रभवो यस्य । पुरातने हि वने
निहसंभवो युक्तः, अथच—दानवानामाद्यः श्रीहरिभक्त्यान्मुख्य
प्रह्लादन्त्यस्य गहने पितृभारितताडनादिषु खनिमित्ते हिरण्यकशि-
पुविदारणद्वारा भक्तप्रह्लादसंरक्षणार्थं धृतोत्पत्तिर्येन तादृशस्त्वं
धनवन्मेघवद्वोरंगंभीरैरनिर्विडैर्भोगैश्च वा रवैः सिंहनादैर्भाभव ।
किंभूत—वैरिण राक्षसावपन्ति तच्छीलाति दिविपदां मुनीनां
देवानां च सुकृताति अस्ताग्नि च तेपा ग्रामः समूहसत्त्वात् संभव
उत्पत्तिर्यस्य तादृशो भवन् संप्रधानो ननुजो ननुप्य एवार्थ एक-
देशो यस्य । 'दानवाद्यः' इति पाठे—दानवानां पापानि तेपा
गहनं लज्जया बाहुल्यं तेन प्रभवो यस्य । दानवदुरितोद्रेकात्ति-
येनोत्तिहिरूपत्वं, दिविपसुष्योद्रेकाच्चोत्तमयोनिमनुष्यरूपत्व-
मित्यर्थः । दानवानामाद्यस्य हिरण्यकशिपोगंहने सभामहोद्याने
प्रभव प्रकटनं यस्य वा । एतेन स्वर्गवातिनां पुण्यैरस्त्रैश्च कृतम-
नुष्याधेहः स्वतेजोनिमित्तसिद्धाधेः नरहरिहिरण्यकशिपोर्महास-
भोपवने एवावततारति सकलपुराणसंवादः प्रकटितः । सन्भादिति
तु प्रवादमात्रमिति भागवतविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

दैत्यभर्तुर्दरान्मुनिविष्टां
शक्रसंपदमिवोद्धरतस्ते ।
पातु पाणिशृणिपञ्चकमसा-
ञ्छिन्नरज्जुनिभलघ्नतद्वत् ॥ ६१ ॥

दैत्येति ॥ हे श्रीनृसिंह, ते पाणिसंवाञ्छितां शृणोनां तीक्ष्ण-
तरनस्वरूपाणामङ्कुशानां पञ्चकमसान्पातु । किंभूतस्त्वेव तव—
दैत्यभर्तुर्हिरण्यकशिपोत्तरलक्षणेऽन्धौ कूपे निविष्टां पतितां शक्र-
संपदमुद्धरत इव तस्मादहिर्निगमयत इव । किंभूतं पञ्चकम्—
ञ्छिन्नरज्जुनिभानि मध्यवृद्धितपूर्वपतितदोरकतुल्यानि लम्बानि तस्य
दैत्यरिपोत्तरस्य चास्त्राणि यत्र यस्य वा यथा कूपपतितं वस्तु समु-
द्रं लोहलेमिताङ्कुशपञ्चकं कूपमध्ये निक्षिप्य चालयित्वा पूर्वलि-
ननरज्जुलघ्नतद्वत् तदादाय निर्गच्छते तथा तव रज्जुत्यानीय-
सुवदण्डकपाणिष्वशृणिपञ्चकं दैत्यराजोदरकूपपतितानिन्द्रसंपदमु-
द्धरञ्छिन्नरज्जुनिभलघ्नतद्वत् सन्मानवचित्यर्थः । शृणाति हिनस्ति,
शृणोनादिकः । 'अस्त्रदो दयोश्च' इति ऋतुत्वम् ॥

शोकचतुष्टयेन वाननं वर्जयति—

स्वेन पूर्यत इयं सकलाशा
भो वले न मम किं भवेति ।
त्वं बहुः कपटवाचि पटीया-
न्देहि वामन मनःप्रनदं नः ॥ ६२ ॥

स्वेनेति ॥ हे वामन, इति पूर्वार्थोक्ता कपटवाक् तस्मां विषये
पटीयानतिनिवृत्तो यदुन्मत्तवारिषधयो चरत्स्त्वं नोऽस्मदादीनां

मम वा मनसः प्रमद हर्षं धेहि सर्वाभिलाषपूरण कुर्वित्वम् ।
पटवश्च कपटवाचो भवन्ति । इति किम्—पादत्रयमात्रस्थलया-
चिनि वामने 'किमेतदल्पीयस्त्वया याचितं सकलमेतदुवन गृहाण,
अहं ददामि' इति दानश्रुत्वाद्बलिचक्रवर्तिनि भाषमाणे श्लेषवक्तो-
किच्छलेन वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत्—भो वले चक्रवर्तिन्, भवता
स्वेनात्मना हेमरवादिना द्रव्येण वा इयं मदीया सकलाशा सर्वो-
प्यभिलाषो न पूर्यते, अपि तु परिपूर्णां करिष्यत एव पर मम
(यतस्व) भिक्षोः । निरुहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः । त्वं
समर्थ एव पर तावता मम प्रयोजनं नान्ति । कुटीनिर्माणार्थं पट-
त्रयमितं स्थलमेव देहीत्यर्थः । स्वेनात्मीयेन वलेन च सैन्येन च
निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्यते त्रियत एव, तथापि
मम किं तेन, यो यद्याचते तस्मै तददामीति प्रत्यक्षदर्शनाद्वास्ता-
मिनयदर्शनीयेयं सकलानां जनानां नृणां भो वले, त्वया परि-
पूर्णां कियते यतः, अतो मम कलया लेशेन सहिता । अत्पी-
यसीति यावत् । एवंभूता पदत्रयमिता नृणां किं न पूर्यते अपि
तु पूरयिष्यत एव । अथ च—भो वले, इयं सकलापि दिशा मम
स्वेनात्मना न पूर्यते, अपिस्त्वावरिष्यत एव । भवता किं कर्तुं श-
क्यते, अपि तु न किञ्चिदित्यर्थः इति वा । मया सकलाप्याशा
सकला दिगात्मना पूर्यते, भवता वलेन मम किं कर्तुं शक्यत इति
वा । अथ च—भो वले, पादत्रययाचनविषया मम सकला नृणां
भवता स्वेनात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं न पूर्यते, अपि तु पूरयिष्यत
एव । नहीयः शरीरधारणेन लोकद्वये पदद्वयेन मया व्याप्ते प्रति-
श्रुतं तृतीयं पादमदातुर्निरयो भविष्यतीति भिया शिष्टपदस्थाप-
नार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यते इत्यर्थः । त्वां पाताले पातयिष्या-
मीति भावः । भूत्वरूपं लोकद्वयमेव वलेः स्वम् । नरकपतन-
भिया स्वशरीरमेव तृतीयपदत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते 'पदं तृ-
तीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्' इति वचनात् । इत्यादिकपटवाग्ने-
या । 'प्रमदस्तनदौ हर्षे' इति साधु ॥

एवं वामनेनोक्ते बलित्तरनाह—

दानवारिरसिकायविभूते-
वैशिं तेसि सुतरां प्रतिपत्तिम् ।
इत्युदग्रपुलकं बलिनोक्तं
त्वां नमामि कृतवामनमायम् ॥ ६३ ॥

दानेति ॥ अहं कृता वामनस्य ह्रस्वपुटपल मारा येन तथा-
हमनेन ज्ञात इति ज्ञात्वा जाताध्वर्यसादुदग्रपुलकं संजातरामाद्यं
बलिना इति पूर्वार्थोक्तप्रकारेण यद्विचक्रवर्तिनोक्तं भाषितं मया
नमामि । इति किम्—हे प्रसन्न, अस्मि अहं दानवाग्नि रमिकाय
कृताभिलाषाय ते तुभ्यं विभूतेः न्नीयमंपदः सुतरां प्रतिपत्तिं
मंक्लेन दानं वदिन दृच्छामि मया मंपदं तुभ्यं दातुमिच्छामि ।
अथ च—त्वं जनवानामरिः शत्रुरनि ते तव कारविभूतेः शरीर-
वैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि । शीघ्रं नमस्कृत्य
धारयिष्यन्ति, वस्तुनिच्छामीत्यर्थः । यदा नर कारयैभन्य प्रति-
पत्तिं रूपान्तरमात्रं यन्मि । स्वरूपं यदविश्यामीति यदा नृ-
चितम् । वस्तुजेन यरनोपनिर्वाहं क्रमय द्यम् । प्रसीदत-
नयेऽन्यम् ॥

एवं बलिनोक्ते वामनः प्राह—

भोगिभिः क्षितितले दिवि वासं
बन्धमेप्यसि चिरं ध्रियमाणः ।
पाणिरेप भुवनं वितरेति
छन्नवाग्भिरव वामन विधम् ॥ ६४ ॥

भोगिभिरिति ॥ हे वामन, इति एवंप्रकाराभिदृष्टवाग्भिः कपटवचनैरुपलक्षितस्व विधमव रक्ष । इति किम्—बले, चिरं चिरायुषेण बहुकालं क्षितितले भूलोके दिवि वा ध्रियमाणोऽवतिष्ठमानस्त्वं भोगिमिमिद्वन्नात्रातिथिभिः सह संयोगं प्राप्स्यसि यदि । यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तर्हि तत्र वा, मित्रादिभिः सह सुखेन चिरकालमवस्थितिं प्राप्स्यसीत्यर्थः । इत्याशीः । एष प्रतिग्रहार्थं प्रसार्यमाणः प्रत्यक्षदृश्यो मम करोति तस्मादत्र पाणौ पदत्रयदानसंयन्धि भुवनं जलं वितर देहीति । अथच—क्षित्यास्तले पाताललक्षणे दिवि रमणीयत्वात्स्वर्गे भोगिभिः संप्रैध्रियमाणो वध्यमानः सन् चिरकालं वास दुःखबहुलत्वाद्भवतिरूपं बन्धं बन्धनं प्राप्स्यसि । यद्वा—चिरं जीवन् पाताले संपैः सह वासं बन्धनं चैप्यसि । यद्वा—संपैः क्रियमाणं बन्धनं ध्रियमाणो धारयन्सन् पाताले वासमेप्यसि वा । इवार्थो वा दिवि वेत्यर्थः । यथा सुरिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् संबन्धं प्राप्नोति तथेदानीमेव पाताले संपैः सह संबन्धमेप्यसि । यद्वा—अदि वि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले तृतीयपादार्थं स्वर्गात्सकाशाच्चात्मस्वरूपे पाताले पातयिष्यामीत्यर्थः । एष चक्रविक्षेपतत्परो मम करोति, इन्द्राद्देहीत भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै समर्पयेति । भुवनं वितरेत्यवतारप्रयोजनं सूच्यते । 'जीवनं भुवनं वनम्' 'विष्टं भुवनम्' इत्यमरः ॥

एवं वामनेनोक्ते बलिः पुनराह—

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं
दित्सुरसि हि भवचरणेभ्यः ।
विश्वमित्यभिहितो बलिनासा-
न्वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

आशयस्येति ॥ हे वामन, प्रणतपावन, बलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहित उक्तस्त्वमस्मान् पाया रक्ष । इति किम्—भो वामन, त्वया शयस्य पाणेर्विवृतिः प्रसारणं किं क्रियते, अपितु तन्न कर्तव्यम् । आशब्दोऽयोग्यतया शिरःकम्पपूर्ववारणाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्तव्यमित्यर्थः । आ सामस्येन नितरा शयस्य विवरणं किं क्रियते अपितु तन्न कर्तव्यमिति वा । वाक्य-पूरणे वा । हि यस्माद्भवचरणेभ्यः पूज्येभ्यो भवच्यो विश्वं सकलं हेमरत्नादि वा दित्सुर्दातुमिच्छुरसि । चरणशब्दः पूज्यार्थः । अहं सर्वमिदानीमेव ददामि किमिति पाणिप्रसारणेनैतदर्थं प्रकटी-क्रियत इत्यर्थः । अथच—सहस्रपाच्चाद्बहुभ्यो भवदीयपादेभ्यः सर्वं दित्सुरसि सर्वस्वदानेन भवचरणान् पूजयिष्यामि । तस्मात्प्रसारणं किं क्रियते ॥

क्षोकेनयेण परशुरामं स्तोति—

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां
या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।
जामदग्न्यवपुपस्तन तस्या-
स्तौ लगार्थमृचिता विजयेताम् ॥ ६६ ॥

क्षत्रेति ॥ हे भगवन्, तव तां भुजो विजयेतां सर्वोत्कर्षेण जेतताम् । तौ कौ—प्राह सृष्ट्यादौ भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणश्चैव 'ब्राह्म राजन्यः कृतः' इति शुचिप्रामाण्यात्तु जाम्या प्रकृताया क्षत्रजानि । क्षत्रियमात्रमुदियायोरवचनम् । तस्याः क्षत्रजातेत्यर्थं शयार्थं जामदग्न्यवपुपस्तन तौ (गो) भुजो उचिता । कारणे कार्य-लयस्यानित्यात् । 'अग्न्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् । एषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥' इति भारतवचनाच्च । अवतारप्रयोजनमुक्तम् । जातेनित्यत्वादुत्पत्तिविनाशाव्युत्पादितं ये आक्षिपन्ति, ते आविर्भावनिरोधप्रयोजनविक्षिप्तत्वेनोत्तरणीयाः । वेदान्तसिद्धान्ते जातेनित्यत्वाभाव इत्यपि । जामदग्न्येति गर्गादिषु पाठसामर्थ्याच्चनिति ज्ञेयम् । विजयेतां, 'विष-राभ्यां जेः' इति तद् ॥

पांसुला बहुपतिर्नियतं या
वेधसारचि रुपा नवखण्डा ।
तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां
युक्तकारितरता तव जीयात् ॥ ६७ ॥

पांसुलेति ॥ नियतं सर्वदा पांसुला धूलिबहुला बहवो मन्वाद्यः पतयो यस्याः सा मन्वादिभिः पालिता च या भूवेधसा रूपेव नवखण्डा भरतादिनयसंख्याविभागा अरचि निर्मिता, ता नवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्ता काकादिपक्षिभिः कृतोपभोगां व्यासाम् । अथ च—ब्राह्मणैर्गृहीतफला कृतवत्त्विसप्त-कृत्वः क्षत्रियमात्रं हत्वा निष्कण्टकीकृत्य प्रतिवार ब्राह्मणेभ्यो ददत्स्व युक्तकारितरता नितरासुचितकरणशीलता जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्तेताम् । एवविधमतिशूर दानशूर च त्वा प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नियतमित्युत्प्रेक्षाया वा । रुपा नियत रूपेवेत्यर्थ इति वा । अथ च—या स्वैरिणी अत एव बहुभिर्जैर्युक्ता सती तद्वर्गा कोपेन करचरणादिसंधिषु पृथक्छेदेन तत्कालं नवानि प्रत्यग्राणि खण्डितानि यस्मात्सादृशी कृतानां खण्डानामभिसंस्कारनिवारणाद्देतोः काकादिभिः पक्षिभिर्भक्षिता कुर्वन्ती भर्तृयुक्तकारिता सर्वैः कीर्त्यते । 'स्वैरिणी पांसुला समा' इत्यमरः ॥

कार्तवीर्यभिदुरेण दशस्ये
रैणुकेय भवता सुखनाशये ।
कालभेदविरहादसमाधिं
नौमि रामपुनरुक्तिमहं ते ॥ ६८ ॥

कार्तवीर्येति ॥ हे रैणुकेय रैणुकापुत्र, कार्तवीर्यभिदुरेण यदी-यकारागारे निबद्धो रावणोपि बहूनि वर्षाणि अतिष्ठत्, त कार्त-

मर्न सहनार्तुं हनयता भयता दशाह्ये सुखेन ऐश्वरहितमना-
पातेन नाश्ये हन्तु शक्ये मति कालभेदस्य परिहादुभयोरवतार-
योरेककालावस्थानत्वाद्यमभाधि परिहाररहितां मनुष्यावतारेण
क्षत्रियेण त्वयैव रावणे हन्तुं शक्ये सति मनुष्यावतारेण क्षत्रिये-
दशारथिना रामेण विधेयान्तराभावादहं तस्मिन्नेव काले किमर्थ-
नवर्गोऽमिति वक्तुमशक्यत्वाद्ययोजनाभावादहं ते रामपुनरुक्ति
दशरथिरुपां वा जामदग्न्यरूपा वा नास्मि तस्मिन् । अन्यत्र तु
पुनरुक्तेः कार्यभेदाकालभेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । योप्सा-
यामप्येककालप्रयुक्तस्यापि शब्दस्य भेदादसत्प्रमादिना परिहारो-
त्थेव । अत्र तु पूर्ववर्गेऽप्यवतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात्कार्य-
भेदानावाद्य परिहारो नास्तीत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य तव केनाप्यनुप-
योगः कर्तुं न शक्यते इति भावः । जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि
दैवज्ञानं भावः तथैव तन्नावात्, देवाच्चावध्यत्वस्य रावणेन
वृत्तत्वात्, तस्य तेन हन्तुमशक्यत्वात्, रावणवधपर्यन्तं च श्री-
रामस्य दैवज्ञानाभावान्मानुषत्वेन तेनैव हन्तुं शक्यत्वात्कार्यभे-
दादेकस्मिन्नापि कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात्सूक्ष्मः परिहारो-
त्थेव तथापि स्थूलदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयम् । नर्म-
दामां जलश्रीङां कुर्वता सहस्रावर्तनेन रावणः कारागारे निक्षिप्त
इतीतिहासः । तेषुकेवेति क्षत्रियस्य सूचनम् । अपत्यार्थे, 'वीन्यो
वह्' ॥

अथ देवानिः शौनैर्दशराथि रामं लोति—

हत्तलेखमसृजत्खलु जन्म-
स्यानरेणुकमसौ भवदर्थम् ।

राम राममधरीकृतवत्त-

लेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६९ ॥

हस्तेति ॥ भो राम शशरथे, असौ विधाता भवदर्थं त्वाह-
शोत्तमसिद्धयर्त्तिनांगार्थं जन्मस्थानं रेणुका एकवीरा यस्य तादृशं
राम प्रथमं त्वदपेक्षया आद्यं जानद्वयं खलु निश्चितं हस्तलेख-
नेवावृष्टं चक्रे । त्वन्निर्माणां यं जानद्वयं हत्वाक्षरान्यासनेवाक-
रोदित्यर्थः । खल्विवार्थो वा । हस्तलेखमिव चक्रे । किन्तु —
अधरीकृता एतादृशनिर्माणात्तन्मर्थत्वाविहीनाः कृतास्ते ते प्रतिष्ठा
लैवा देवा इन्द्रादयो दक्षप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन
गदशः । अथवा—अनधरा स्वर्गस्था अप्यधराः कृता भूमावव-
गारेतास्ते ते हनुमत्सुप्रवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः ।
मयमस्यैव हस्तलेखरूपेण लिहीतव्यं ननु द्वितीयस्येवबोक्त्वा ।
मयमनेवाद्यनेव रामं न तु द्वितीयं त्वानिति वा । उत्तमसिद्ध-
यर्त्तिनांगार्थं हि हस्तलेखं पूर्वं क्रियते । लिहीनाः कृतास्ते तेष्वन्य-
त्तिष्ठा लेखका लिपिकरा येन स इति या । अक्षरान्यासेऽप्येवं
क्रियते । जन्मस्थाने रेणुघट्टेष्टकादिचूर्णरूपः पांशुयुक्ततादृशं हस्त-
लेखम् । (अधरीकृततच्छेदकं) शेषादिनामा इति ३५ ॥

उद्भवाजतनुजादज कामं

विश्वभूषण न दूषणमत्र ।

दूषणप्रशमनाय समर्थ

येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

उद्भवति ॥ हे अज जन्मराहित श्रीरामचन्द्र, अजस्य रघुपुत्रस्य तुनुजादशरथास्तकाशात् कानं स्वेच्छया उद्भवोत्पद्यस्व । भो विश्वभूषण जगदलंकारभूत, अत्र दशरथादपि जन्मविषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यत्नः पितामहोऽप्यजो नोत्पन्न, तत्पुत्रः स्वपिता कुतलरामुत्पन्नः, तत्पुत्रपुत्रः स्वयः कुतलराममुत्पत्स्यते, तथा स्वयमप्यजः कथं जायते इत्याशङ्कायां स्वेच्छानात्रविलसितमित्याशङ्कापरिहारः । 'ब्रह्मैव हि त्वाविद्यया संसरति, मुच्यते च' इति न्यायात् । विश्वभूषणस्य तव दूषणरूपत्वाभावादपि दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः । अथच—अजतनुजादजस्त्योत्पत्तिमुक्तेन । अजो हि छगलल्लस्य पुत्रोऽप्यज एव जातिनामत्वादजशब्दस्येत्यपि दूषणाभावः । दूषणानाथे हेत्वन्तरमप्याह—येन कारणेन हे देव श्रीराम, तव वंशवत्सेव प्रभाव एव दोषाणां प्रकपेण शमनाय नाशाय समर्थः । यत्स्मरणादिवैभवाद्धान्येषामपि भक्तानां दोषा नश्यन्ति, तत्स्वरूपे दोषलेशसंस्पर्शोऽपि कथंकारं स्यात्, अपितु न कथंचिदित्यर्थः । अथच—दूषणात्पराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं यतः, तस्मादत्र तवैवोत्पत्तौ सत्यां दूषणाभावो युक्त एवेति छलम् । अथच—परशुरामे सत्यपि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथास्तुत्सेनोत्पद्यस्व, अत्र तवोत्पत्तौ विषये दूषणं पुनरुक्तदोषो नास्ति यतो दूषणादिरावणान्तराक्षसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं, नतु परशुरामस्येत्यत्र दूषणशब्द उपलक्षणपरः । तस्मादेककालीनत्वेऽपि कार्यभेदाद्य पुनरुक्तदोष इत्यर्थः । एतेनावतारप्रयोजनमुक्तम् । 'अनुकामम्' इति पाठे—कामं लक्ष्मीकृत्य यथेच्छमित्यर्थः ॥

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे

यच्छ मोहमपि तं रैघुवीर ।

येन रावणचमूर्युधि मृदा

त्वन्मयं जगदपश्यदशेषम् ॥ ७१ ॥

नो ददास्तीति ॥ हे रघुर्इत्यानां मध्ये वीर इधरतन धीरगु-
नाथ, त्वं तत्त्वविपं नोक्षोपयोगिनानामतत्पत्न्याक्षत्वारं यदि नै
मर्थं नो ददामि तर्हि तं नोद्वनपि ता मिशिष्टां भ्रान्तिनेव यच्छ
देहि ॥ तं क्व—येन नोहेन भयेन संजातभ्रान्तिमिच्छतेन पुदि-
नूता रावणचमुरोपं सखलं जगत् त्वन्मयं धीरावयम्बद्धमन-
इत्यम् ॥ रावणसेनया च नोहेन जगद्गानामर्धं दृष्टमिति मयं पुराणे ॥

आज्ञया च पितुरज्ञाभिया च

श्रीरहीचन नहीप्रनवा द्विः ।

[illegible]

१. जलमयः २. वायुमयः ३. अग्निमयः ४. वायुमयः ५. जलमयः ६. अग्निमयः ७. वायुमयः ८. जलमयः ९. अग्निमयः १०. वायुमयः ११. जलमयः १२. अग्निमयः १३. वायुमयः १४. जलमयः १५. अग्निमयः १६. वायुमयः १७. जलमयः १८. अग्निमयः १९. वायुमयः २०. जलमयः २१. अग्निमयः २२. वायुमयः २३. जलमयः २४. अग्निमयः २५. वायुमयः २६. जलमयः २७. अग्निमयः २८. वायुमयः २९. जलमयः ३०. अग्निमयः ३१. वायुमयः ३२. जलमयः ३३. अग्निमयः ३४. वायुमयः ३५. जलमयः ३६. अग्निमयः ३७. वायुमयः ३८. जलमयः ३९. अग्निमयः ४०. वायुमयः ४१. जलमयः ४२. अग्निमयः ४३. वायुमयः ४४. जलमयः ४५. अग्निमयः ४६. वायुमयः ४७. जलमयः ४८. अग्निमयः ४९. वायुमयः ५०. जलमयः ५१. अग्निमयः ५२. वायुमयः ५३. जलमयः ५४. अग्निमयः ५५. वायुमयः ५६. जलमयः ५७. अग्निमयः ५८. वायुमयः ५९. जलमयः ६०. अग्निमयः ६१. वायुमयः ६२. जलमयः ६३. अग्निमयः ६४. वायुमयः ६५. जलमयः ६६. अग्निमयः ६७. वायुमयः ६८. जलमयः ६९. अग्निमयः ७०. वायुमयः ७१. जलमयः ७२. अग्निमयः ७३. वायुमयः ७४. जलमयः ७५. अग्निमयः ७६. वायुमयः ७७. जलमयः ७८. अग्निमयः ७९. वायुमयः ८०. जलमयः ८१. अग्निमयः ८२. वायुमयः ८३. जलमयः ८४. अग्निमयः ८५. वायुमयः ८६. जलमयः ८७. अग्निमयः ८८. वायुमयः ८९. जलमयः ९०. अग्निमयः ९१. वायुमयः ९२. जलमयः ९३. अग्निमयः ९४. वायुमयः ९५. जलमयः ९६. अग्निमयः ९७. वायुमयः ९८. जलमयः ९९. अग्निमयः १००. वायुमयः

तुविशोगदुःखं तु महमिति सूचितम् । परमकारुणिकत्वं शरणा-
गत सामपि रक्षेति सूचितम् ॥

क्रौञ्चदुःखमपि वीक्ष्य शुचा यः

श्लोकमेकमसृजत्कविराद्यः ।

स त्वदुत्थकरुणः खलु कान्यं

श्लोकसिन्धुमुचितं प्रववन्ध ॥ ७७ ॥

क्रौञ्चेति ॥ डैयौ चाह येन भुवं प्रति प्रथममानीता स आद्य
प्रथम कवियेणोक्तो यो बालमीकिः । क्रौञ्चयोः पक्षिविशेषयोर्मध्ये
गिरसावेकस्मिन् व्याधेन हतेऽन्यस्य दुःखं वीक्ष्य तिर्यग्योनेरपि तस्य
दुःखं दृष्ट्वा उत्पत्तया शुचा शोकेन हेतुना 'मा निपाद प्रतिष्ठा
त्वम्' इत्यादिकं श्लोकमसृजत् । स कविस्त्वपि उत्पन्नः करुणा-
रसो यस्य सीताविरहविद्वलमहाभुभावभवदृशेनोत्पन्नशोक इव
श्लोकानां सिन्धु सागरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितं रामायणाख्य
काव्यमुचितं योग्यं प्रववन्ध । तिर्यग्योनिविषये शोकेन येन श्लोकः
कृतः, तस्य उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्माणमुचितमेव । अथ
च—त्वया सिन्धुवद्, अयमपि त्वदेकचित्तः सिन्धुं ववन्धेत्यु-
चितम् । परिलक्ष्यत्वं नो मुनिरपि त्वद्वर्णनां कृतवानेतादृशः पर-
पुरुषोऽस्तीति खल्वित्यर्थः ॥

विश्रवःपितृकयामुमनर्ह

सश्रवस्त्वमनयेत्युचितज्ञः ।

किं चकार्तिथ न शूर्पणखाया

लक्ष्मणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

विश्रव इति ॥ हे रघुनाथ, इति हेतोरुचितं जानाति स उचि-
तकारी त्वं चतुर्धावतीर्णत्वाल्लक्ष्मणलक्षणेन स्वीयेनैव वपुषा शूर्प-
णखायाः श्रवसी कर्णौ किं वा न चकार्तिथ कर्तितवान्, अपितु
कर्तितवानेव । इति किम्—विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च—
कर्णरहितः पिता यस्यास्तस्याः शूर्पणखायाः सश्रवस्त्वं सकर्णत्वमा-
मुमनर्हन् योग्यमिति । स्त्रीवधत्वात्तच्चित्वात्कर्णच्छेद एवोचितो यतः,
अकर्णपितृकया अकर्णत्वस्त्वाच्चित्वात्कर्णौ लक्ष्मणेन कर्तयामासि-
त्येव विविधः समुचितकारी महाप्रभावोऽस्तीति भावः । या इवा-
धौ वा । इतीव हेतोरिति योजना । विश्रवः पितृकया, 'नष्टुत्थ' इति रूपः । शूर्पणखा, पूर्वपत्रात्संज्ञायाम्— इति शब्दम् । नखस्य
नखत्वेपि 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति जीवभावः । अन्यथा
चेयं सज्ञा ॥

नवभिः श्लोकैः श्रीकृष्णं वर्णयति—

ते हरन्तु दुरितव्रतनि मे

यैः स कल्पविटपी तव दोर्भिः ।

छत्रयादवतनोदपाटि

स्पधेमान इव दानमदेन ॥ ७९ ॥

त इति ॥ संसादितच्छैलनारण्यरूपद्वयना यादवसंज्ञा तदुच्यते,
अथ च—छत्रं यानि छत्रयाः पुरंभूतानि दानवपुत्रा नारायण-
कंसादिवंशवनवहिरूपरत्नराज्यं, श्रीकृष्णस्य तव यदस्तिभुक्ति-

भुक्तिप्रदैश्चतुर्भिर्हेतैः सोऽतिप्रमेदः कल्पविटपी कल्पितफल-
दानसमर्थः पारिजातवृक्ष उदपाटि उन्मूलितः । किं कुर्वन्निव—
मादृशः कल्पितदानसमर्थः कोपि नास्त्येवेति दानस्य मदेन द्रपणं
तैर्भुजैः सह स्पर्शमान इव ते बाहवो मे दुरितानां व्रतति लतां
देव्यमंताति हरन्तु उन्मूलयन्तु । ये पारिजातलक्षणमहावृक्षोन्मू-
लने समर्थोऽपि लतोन्मूलने तुलरा सामर्थ्यम् । कपटदावानलदे-
हसा च भुजाना वृक्षलतायुन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमेवेत्यर्थः । दान-
शरो महाप्रभावश्च त्यादृशः कोपि नास्तीति भावः । सत्यभामया
याचित पारिजात इन्द्रं जित्वोन्मूल्य सत्यभामादणे श्रीकृष्णेन
स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । निरंतेतनतमिति पाठे—'त्याद-
लक्ष्मीस्तु निरंतेति' इत्यमरः ॥

बालकेलिषु तदा यदलावीः

कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गान् ।

भाविषाणभुजभेदनलीला-

सूत्रपात्र इव पातु तदस्मान् ॥ ८० ॥

बालेति ॥ हे कृष्ण, त्वं तदा कृष्णावतारमयये भूयनीषु बा-
लकेलिषु मध्ये कर्परीभिः स्फुटितचन्द्रशकलैः कृत्वा यमुनाजलतर-
ङ्गान् अभिहत्य तेषामभिवातं कृत्वा तानेकप्रयवेनालावीरच्छैली-
रिति यत्, तत्कर्परीमितरङ्गलवनं कर्तुं उपाहरणावसरे भावि क-
ल्पिष्यमाणं बाणासुरभुजभेदनं तद्वक्षणा लीला विलासस्तत्संयन्त्री
सूत्रपात इव प्रथममार्जवच्छेदनाभ्यासरूपमिवास्त्राक्षतु । अक्षर-
'पङ्केच्छुत्वार्य' प्रथमं खटिकादित्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते । तक्षादि-
भिरपि काष्ठसार्जवच्छेदनार्थं गैरिकादित्रक्षितसूत्रपातनं क्रियते ।
तद्वक्षणासुरभुजाजवच्छेदनार्थं कर्परीभिरभिहत्य तरङ्गलवनं यद-
कारि तत्तत्र बालकीडनमस्मानवत्वित्यर्थः । कर्पयांशतेन तरङ्गच्छे-
दनं बालजाति । अवतारप्रयोजनं चोक्तम् ॥

कर्णशक्तिमफलां खलु कर्तुं

सञ्जितार्जुनरथाय नमस्ते ।

केतनेन कपिनोरसि शक्तिं

लक्ष्मणं कृतवता हृतशल्यम् ॥ ८१ ॥

कर्णंति ॥ हे श्रीकृष्ण, ते नमोस्तु । किन्तुताय ते—उरसि
लम्भा इन्द्रविन्मुक्ता शक्तिर्यत् तं लक्ष्मणं द्रोगपरंतेनीनपितृस्यौ-
पधिप्रक्षेपेण हन निष्कामितं शक्तिलक्षणं शल्यं यत् तादृशं कृत-
वता केतनेन ध्यानमन्यतारूपेण कपिना हनुता हया क-
र्णस्य शक्तिनादिकं यत्, अथ च—इन्द्रदत्ता शक्तिः, अत्रय कर्तु-
मिह नञीहो योविनोऽनुनरथो येन नख । नरनारायणरूपाय ।
यो हि यत्र कर्मेति दृष्टान्तिः । न एव तत्र निरोक्तमुचितं । इन्-
मांश्च शक्तिविक्रीडनरूपेण दृष्टव्यमस्त्वत्कर्मनामिकं विक्रीडनरू-
पेनोऽनुनरथे नं स्तानितगतमोति भक्त्यभ्यासं कुर्वन् नम
इत्यर्थः । नो मर्मन्तुनुरस्य शक्तिं विन्दन्तीत्येव न श्रवणा
मुत्तरां विन्दन्तीत्येव चेति दृष्टेयम् । ननु दायं । उरमे शक्तिः
'अनुरमन्तुनुर' इत्यमरः ।

नापगेयमनयः सशरीरं

धां वरेण नितरामपि भक्तम् ।

मा स भूत्सुरवधूसुरतज्ञो

दिव्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ८२ ॥

नेति ॥ हे कृष्ण, त्वं नितरां भक्तमपि आपगेय भीष्मं सशरीरं वरेण प्रसादेन कृत्वा इति विचार्य कारणाद्वा धां स्वर्गं नानयः न प्रापितवानसि । इति किम्—स भीष्मः अनेन शरीरेण सुरतं न करिष्यामि, अद्यप्रभृति मम ब्रह्मचर्यमेवेति व्रतविलोपाद्भिया हेतुना दिव्यपि स्वर्गोऽपि सुरवधूना रम्भादीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति । भक्ततमस्य वरदानेन यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रयाणमुचितम्, तथापि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रयाणेपि न कोप्युपयोगः, तेन तच्छरीरस्यातितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं स्वर्गमनयत् नतु तच्छरीरसहितस्य प्रापणे तवाशक्तिरिति भावः । यद्वा मुक्त्यपेक्षया स्वर्गभुक्तेरप्यतितुच्छत्वात्तच्छरीरं विनाश्य तं मुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः । आपगेयम्, अपत्यार्थं 'स्त्रीभ्यो ढक्' ॥

घातिताकसुतकर्णदयालु-

जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।

अर्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं

सासुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८३ ॥

घातितेति ॥ अर्जुनेन प्रयोज्येन समरे घातितोऽकसुतः कर्णस्तस्मिन्विपये दयालुः सकरुणः । तथा—स्वसामर्थेन जैत्रितो जेता कृतो दत्तजय इन्दुकुल सोमवंशभूतः पार्थोऽर्जुनस्तेन कृत्वा कृतार्थः संपादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वासहर्षः । अत एव क्रमेण पुत्रशोकवशात्सालुः सवाप्नो रुदन् य. भानुः सूर्यः, पुत्रविजयाच्च विशेषेण हसन् हर्षानुभवं कुर्वन् विधुश्चन्द्रस्तावेव दक्षिणवामे नेत्रे यस्यैतादृशस्त्वं यथाक्रमम् अर्धदुःख अर्धसुखं च अभ्यनयः अभिनयेन युगपद्वर्णितवानसि । परमार्थतोऽविद्यमानमप्यविद्याविलासाद्विहिर्नादितवानसीत्यर्थः । सूर्यचन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात्कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात्तत्राशो शोकात्सूर्यस्य साश्रुत्वात् अर्जुनस्य च सोमवंशस्थत्वाद्विजये चन्द्रस्य हर्षेण विहसितत्वात्, ताभ्यामर्धदुःखसुखाभिनयाद्वज्रतरूपोसीति भावः । घातितेति हेतुमण्यन्तान्निष्ठा । जैत्रितेति, 'तत्करोति—' इति ण्यन्तान्निष्ठा । पार्थेति कुरुत्वात् 'ऋष्यन्धक—' इत्यण् । अर्धं च तदुःखसुखं चेति द्वन्द्वगर्भः कर्मधारयः ॥

प्राणवत्प्राणयिराध न राधा-

पुत्रशत्रुसखिता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्री-

वत्समात्महृदि धर्तुमजसम् ॥ ८४ ॥

प्राणेति ॥ प्राणवत् प्राण इव प्रणयिनी निरुपाधिपरप्रेमास्पदं राधाख्या गोपिका यस्यैवभूत श्रीकृष्ण, ते तव राधापुत्र. कर्णस्तस्य शत्रुर्जुनस्तस्य सखिता मैत्री सदृशी योग्या न । राधावल्लभस्य हि

राधापुत्रशत्रुमेत्री कथंकारमुचिता, अपिस्वयुक्तेन निरोपादित्य एकरा राधा गोपिका, अन्यत्र तु कर्णपालनकारिणी केवलेन परिहारः । प्रिय. प्रियस्य श्रीवल्लभा यस्य तस्य तव श्रीवत्सं ना पदन्यासरूप लाञ्छनम्, अथच प्रियो उत्तमं पुत्रम्, अत्र त्वहृदि धर्तुं सदृगेन उचितमेव यस्य हि श्रीवल्लभा, स तस्य नशसि सदा विभर्तीति युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातलोकोपशिक्षार्थं ब्राह्मणभक्तिपरश्च कोपि नास्तीति भावः । प्रणयि धेति 'स्त्रियाः पुवत्' ॥

तावकांपरतनोः सितकेश-

स्त्वं हली किल स एव च शेषः ।

साध्वसाववतरस्तव धत्ते

तैजसचिकुरनालविलासः ॥ ८५ ॥

तावकेति ॥ हे कृष्ण, हली लाङ्गलधरो बलभद्रः स एव च शेषोऽनन्तस्त्वमेव । शेषावताररूपोपि बलभद्रो भवानेव, नतु स त्वत्तो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्र. म एव शेषः । त्वत्तो हली न भिद्यते, हलिनश्च शेषो न भिद्यते इति वा । यत्—कायस्य संयन्धाजरसा सितकेशो धवलितकच. किलेत्यागमे विष्णुपुराणादौ च यदुक्तम्—'उज्जहारात्मनः केशो सितकृष्णौ ततः प्रभुः' इति । न विद्यते परोत्कृष्टान्या यस्याः सा तावकी अपरा तनुस्त्वत्संवन्धिनी सर्वोत्कृष्टा सत्त्वमूर्तितस्याः सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तवावतारोऽशावताररूपोऽसौ हली त्वं किल । त्वदवयवभूतकेशरूपत्वात्तस्य । स च हल्येव शेष इति वा । शेषरूपबलदेव-क्षणोऽसाववतरो मूर्तिः । अत एव तस्या भवदीयापरतनोर्जरतो जरसा धवलीकृतस्य चिकुरनालस्य केशदण्डस्य विलासं वर्णसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते । अतिगौरो बलदेवस्त्वदीयापरतनु-धवलकेश इव भातीत्यर्थः । शेषस्यापि दीर्घत्वधवलत्वाभ्यां जरा-धवलदीर्घकेशसारूप्यधारणं युक्तमेव । 'कारणगुणा हि कार्ये गुणानारभन्ते' इति न्यायाच्च युक्तमेव । 'अंशावतारो बलभद्र.' इति चोक्तम् । अत्र श्वेतकेशः सहज एव, नतु जरायोगात् । इति वा । यतो हरिर्नित्यतरुण इति पुराणादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु—कस्य ब्रह्मसुखस्यैवो सुखरूपावित्यर्थः । प्रकाशकत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दवाच्यत्वात्, मोहकत्वेन च तमसः कृष्णशब्दवाच्यत्वात्सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयात्मकावेतावतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः स्वस्मात्प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्थसितकृष्णपदस्यार्थः । 'कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्' इति भागवतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविग्रहधारी परब्रह्मैव 'समोऽह सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रिय' इति भागवद्वचनात् । बलभद्रस्त्ववतारः 'रामो रामश्च रामश्च' इति वचनात् । अन्यथा बलभद्रस्य सत्त्वमूर्तित्वम्, कृष्णस्य तमोगुणमूर्तित्वमापद्येत, नच तथास्तीति बलभद्रस्य तमप्रधानत्वदर्शनादित्याशयः । 'शितिकेश—' इति पाठे—'शितो धवलमेचकौ' इत्यभिधानात्तदीयपुराणतनोःसबन्धो

१ 'मा स्म इति पाठो जीवानुसृजावबोधाममत । २ 'सुरताज' इति पाठमाश्रित्य 'सुरत सभोगस्तस्याशोऽनभिज्ञो मा स्म भूदिति व्याख्याय 'सुरतदत्त' इति पाठस्तु दुर्बोध्यत्वादुपेक्ष्य' इति सुखावबोधायामुक्तम् ।

१ अयं श्लोको जीवातौ नास्ति । २ 'तावकीपरतनो' इति पाठ 'पुत्रद्वारावप्रतिप्रसवसम्पन्नस्फुरणमिलसितत्वादुपेक्ष्य' इति सुखावबोधा । ३ 'त्वज्जरत्' इति पाठे—'पुराणपुरुषस्य तव जरन् यश्चिकुरनाल. इति व्याख्येयमिति' सुखावबोधा ।

गितिकेशः श्यामकेशरूपस्त्वं, हली च धवलकेशरूपः, स एव च हली शेषः बलभद्रः शेषावतारः, इति पुराणादौ । स त्वदीयधवलकेशविलासं धत्ते तत्साधु । कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद्वलिनश्चातिगौरवत्वाद्यथाक्रमं श्यामस्तितकेशत्वमौघेक्षिकत्वेनैव व्याख्येयमित्यलमतिविस्तरेण । 'तावकापर-' इति पाठः साधीयान् । यत 'युष्मदत्सदो-' इत्यणि तवकादेशे वृद्धौ च 'वृद्धिनिमित्तस्य-' इत्यादिना पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्मधारयत्वात् 'पुंवत्कर्मधारय-' इति प्रतिप्रसवापुंवद्भावः । अवतरः पूर्ववत् ॥

हृद्यगन्धवहभोगवतीशः शेषरूपमपि विश्रदशेषः ।

भोगभूतिमदिरारुचिरश्रीरुष्टसत्कुमुदवन्धुरुचिस्त्वम् ॥

[illegible]

एनोद्दीपनत्वाद्भुज्येत्, अथ च—प्रद्युम्नावतारः कामस्तत्र प्रीति-
र्यस्मिन्नुत्पत्त्यादिति वा । अथ च—वलम्बद्वयत्वरूपत्वं उल्लसन्ती
कुमुदस्य वन्द्यु कैवल्यसदृशी गौरतरा, कुमुदग्रन्थोश्चन्द्रत्वेव वा
गौरतरा, कान्तियेव । उल्लसन्ती कुं पृथ्वी यस्मात्तस्मिन् मुदे
सहर्षं वन्द्यावनुजे श्रीकृष्णे प्रीतिर्येव वा । उल्लसत्कुमुदग्रन्था-
वुक्तप्रकारेण प्रद्युम्ने प्रीतियेव वा । अथ च शेषरूपत्वम् उल्ल-
सन्ती कुमुदनाम्नि संपं सुहृदि प्रीतियेव । उल्लसन्ती चन्द्रत्वेव
धवला कान्तियेव वा । उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य वन्द्यु सदृशी
कान्तियेव वा । उल्लसन्ग्रन्थोऽन सहर्षं सुहृत्सु प्रीतियेव वा ।
'कुमुदेऽपि कुमुदोक्तम्' इति विश्व । 'गोत्रा कुं पृथिवी' इत्य-
नरः । 'भोगं सुखे वपे चाहे शरीरकणयोर्मत' इति विश्व ।
'इरा वारिसुराभूमिभारतीषु' इति च । ऊति, अयने किति
उत्तरन्तर- इति वल्योरध्यायाशेषः । नदिनि माततेर्मन्तातेऽ
दिप । पक्षे ननुप । सुद, इत्युपधाक ॥

रेवतीशुभमा किल नील-

लाम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

कामपाल भवतः दुमुदावि-

भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

[illegible]

तत्रेति । तत्र तस्मिन् बुद्धावताररूपे सौन्दर्याजितेन्द्रिय-
 ॥ २ ॥ तत्रावतिष्ठन्त्य वैवे त्वयि अगिहता सर्वे क्षगिह
 नारद, तत्र—नामेलोपय समनस्तेन्द्रियमन्यन्तलक्षिता-
 दात्मनश्चिह्नमहति ईदृशमकृतमवोपबृतेति त्वमेव निवेद्यात्मा, नृ-
 त्तरेण वेदमन्त्रे, ननु तत्र संयोगे ज्ञातव्यमस्ति, तस्मादेदं पुनरुक्तं,
 ततो लोकत्रयेऽप्येव कीर्तिरस्ति भावः । तथा—तदा दृ-
 ष्यसि बुद्ध एवादीपयति स तेन ज्ञाप्रति यमि सर्वेदं मां
 मात्मानं ब्रूते य मयैवद्विद्वान्तयेदं परमेश्वरमवधारयति
 देवता इत्येव जितिह्यो तो १४८, ननु ४१३ तद्वत्
 नीतद्वष्ट. त्वस्वमितया लोकत्रयेति मतेत्यस्यमप्यो जति

[illegible]

तः । प्रजन्तहेनान्यामपि मन्त्राणां प्रमेव परमपुरुषः सर्वज्ञ-
धेनं भाव । अन्यस्यापि मस्तुचा सर्वमनिर्धा लज्जया मालिन्यं
भयानं । सर्वमिदमेतं त्रिपुण्ड्रमेतत् ॥

शेनद्वयेन कल्किन नैति—

धूमवत्कलयता युधि कालं
म्लेच्छकल्पशिशिनां करवालम् ।

कल्किना दशतयं मम कलकं

त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ९२ ॥

धूमवदिति ॥ त्व धूमवत् कालं करवालं त्वं युधि म्लेच्छैः
सह युद्धे कलयता धारयता, मस्तुरूपं त्वं धूममिव धारयता
या, अत एव—म्लेच्छाणां कल्पशिशिना प्रलयकालानलरूपेण,
म्लेच्छा इव म्लेच्छा. पापिनस्तेषां वा, म्लेच्छप्रायाणां वा, एवं-
भूतेन कल्किस्त्वेन दशमावतरेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवं
कलकं पापं व्युदस्य निराकुरु । समुत्सुन्मूलयेत्यर्थः । अथच—
यः स्वयं कल्की, सोऽन्यकलकं विनाशयतीति विरोधः । कल्किश-
ब्दस्य विष्णुनामत्वात्परिहारः । म्लेच्छकल्पशिशिनेत्यवतारप्रयो-
जनमुक्तम् । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं ग्रहणम्, यागीयातिरिक्ता
हिंसा, परस्त्रीगमनं च, त्रिविधं कायिकम् । पारुष्यम्, अनृतम्,
पैशुन्यं, असह्यद्रुलापञ्चेति चतुर्विधं वाचिकम् । परद्रव्यग्रह-
णेच्छा, परानिष्टचिन्ता, वृथैव परेषु दोषाभिध्यानं, चेति त्रिविधं
मानसम् । इति दशविधं पापम् । चक्षुस्त्वक्श्रोत्रघ्राणजिह्वापाणि-
पादपायूपरूपमनोज्ञान्यं वा । दशानु मासेषु भवत्वाद्भवांसलक्षणं
दुःखमिति वा । 'कलकः पापाशये पापे' इति विश्वः ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्व्यां

पाण्डुरेण रणरेणुभिरुच्चैः ।

विष्णुना जनयितुर्भवताभू-

न्नाम विष्णुयशसश्च सदर्थम् ॥ ९३ ॥

देहिनेति ॥ विष्णुयशसस्तन्नामकस्य जनयितुं पितुः विष्णु-
रिति नाम भवता च त्वयैव कृत्वा सदर्थं सान्त्वयमभूत् । किंभू-
तेन भवता—रणरेणुभिरुच्चैः पाण्डुरेण धवलतरेण, तथा—दुष्ट-
गवेषणार्थमुच्यते भ्रमता विष्णुना व्यापकेन विष्णुसंज्ञकेन च पा-
ण्डुरत्वाव्यापित्वाच्च देहिना शरीरधारिणा यशसेव यशोरूपेण
विष्णु व्यापकं यशो यस्य त्वया पुत्रेणेति यावत् । तस्य तव पितु-
र्नाम सान्त्वयमभूत्, जातप्रायसेवेति भाविष्यपि भूतवदुपचारः ।
अतीतकलियुगान्तावतारापेक्षयाऽभूदिति निर्देशो वा । एवं तु डि-
त्यादिवचनान्नाभूत्, त्वय्युत्पन्ने तु तत्सार्थकमभूदित्यर्थः ॥

दत्तात्रेयं स्तौति—

सन्तमद्द्वयमयेऽध्वनि दत्ता-
त्रेयमर्जुनयशोर्जनवीजम् ।

नौमि योगजयितानघसंज्ञं

त्वामलर्कभवमोहतमोर्कम् ॥ ९४ ॥

सन्तमिति ॥ अहं दत्तात्रेयनाम्नानं त्वा नैति । किंभूतम्—

अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैतमागं ऐक्यात्म्यवादे सन्त वतेमान, तथा—
अर्जुनस्य कातेरीयाऽर्जुनस्य यशसो यद्वर्जनं तस्य वीजं मूलम् ।
कातेरीयेणाराधितो दत्तात्रेयस्तव यशो लोकव्यापि भविष्यतीति
वरं दत्तवान् । 'अर्जुन—' इति पाठे—अर्जुनयश एवाऽर्जुनो वृक्षः,
तस्य वीजम् । वृक्षस्योत्पत्तिर्वीजादेव युक्ता । अथच—अर्जुनं
धवलं यशो यस्यैवविधोऽर्जुनं कातेरीर्यस्तस्य वीजम् । तथा—अ-
ष्टाद्वयोगेन जनितोत्पादिता पापादिराहित्यादनघ इत्यपरा सज्ञा
यस्य । तदा हि देवयोग्यादुल्यादनवेति संज्ञा कृता । तथा—
अलर्कनाम्नं शत्रुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोहो ममतादि-
रूपः संसारमोहः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादलर्क-
सम् । योगमागांपदेशेन तस्य मोहं चिच्छेदेति पुराणकथा ॥

एव दशावतारान्निर्वर्ण्य भक्त्यतिशयेन पुनरपि कियत्तन्ना-
वावतारास्त्रिविक्रम हरिहरौ बालमुकुन्दं च संक्षेपेण चतुर्विंशत्या
श्लोकैर्निरूपयति—

भानुसुनुमनुगृह्य जय त्वं

राममूर्तिहतवृत्रहपुत्रः ।

इन्द्रनन्दनसपक्षमपि त्वां

नौमि कृष्ण निहतार्कतनूजम् ॥ ९५ ॥

भानुसुनुमिति ॥ हे विष्णो, भानुसुनुं सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनु-
गृह्य बालिहतां तद्वृद्धं तारां तस्मै त्वा राज्याभियेकद्वारा कृता-
र्थकृत्य राममूर्त्या रामावतारेण हतो मारितो बृहन्नरः (न.)
इन्द्रस्य पुत्रो वाली येन स त्वं रामो जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व ।
नमस्वोऽस्तीत्यर्थः । तथा—भो. कृष्णावतार, अहं इन्द्रनन्दनस्य-
र्जुनस्य सपक्षं मित्रभूतम्, अत एव—निहतो मारितोऽर्कतनूजो
येनेति वा । यो भानुसुनुमनुगृह्णाति स निहतार्कतनूजः कथम् ।
तथा—यो हतेन्द्रपुत्रः स इन्द्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधायांऽपि-
शब्दः । निग्राह्यानुग्राह्योस्तत्पुत्रयो रामकृष्णावतारयोश्च भेदात्
विरोधपरिहारः । एतादृशिवरुद्धचरितत्वाद्बुद्धिज्ञेयः परमपुरुषोऽसीति
भावः ॥

वामनादशुतमादनुजीया-

स्त्वं त्रिविक्रमतनूधृतदिकः ।

वीतहिंसनकथादथ बुद्धा-

त्कल्किना हतसमस्तं नमस्ते ॥ ९६ ॥

वामनादिति ॥ हे विष्णो, अशुतमाद् ह्रस्वतमशरीराद्वा-
नावतारादनु पञ्चात्रिविक्रमावतारस्य तन्वा शरीरेण त्रिविक्रमाव-
ताररूपया वा तन्वा नृता व्याप्ता दिशो येन स त्वं जीया सर्वो-
त्कर्षेण वर्तस्व । तथा—वीता निवृत्ता हिंसनकथा प्राणिप्रवा-
तापि यस्मात् एवमनृताद्बुद्ध्यावतारात्, अथ पञ्चान् कल्किना दश-
मावतारेण कृत्वा हतं मारितं कलिनलदूषितं समस्तं प्राणिजानं
येन तादृशं विष्णो, ते तुभ्यं नमः । नो लघुतमः स एव तनूधृत-
दिको व्यापकदेहः कथम् । तथा—यत्र वीतहिंसनकथः स एव
हतसमस्त इति विरोधः, अवतारभेदेन परिहारः । बुद्धिज्ञेय-
तोत्तीति भावः । वामनत्रिविक्रमौ वर्जितौ ॥

मां त्रिविक्रम पुनीहि पदे ते
किं लग्नजनि राहुरूपानत् ।
किं प्रदक्षिणनकृद्भ्रमिपाशं
जाम्बवानदित ते बलिवन्धे ॥ ९७ ॥

मामिति ॥ हे त्रिविक्रम, त्वं मां पुनीहि । तथा—गगन-
व्यापिन्यूर्ध्वीकृते ते पदे विष्णुपदे लगन् नक्षत्रमालामध्यवर्ती
श्यामरूपो राहुरूपानद् अजनि किं पादरक्षिकैव जाता किम् ।
एतावदतिमहच्छरीरं धृतम्, यस्य चरणस्थाने गगनस्थो राहुरु-
पानदिव जात इत्यर्थः । सापि हि श्यामा, चरणे च लगति ।
तथा—प्रदक्षिणनं प्रदक्षिणाख्यं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन् जाम्बवान्
ऋक्षराजो ब्रह्मावतारो बलितिवन्धननिमित्तं ते तुभ्यं भ्रमिपाशं
परिभ्रमणरूपं बलयाकारवेष्टनमेव पाश बन्धनरज्जुमेवादित दत्त-
वान् किम् । यो हि कंचिद्वन्द्वमुपक्रमते तस्मै केनचित्पाशो दी-
यते । यद्यपि देवेन बलिर्वाग्वन्धमेव प्रापितः, नतु रज्ज्वादिव-
न्धम् । तथापि लोके बद्ध इति प्रसिद्धिवशाद्वन्धशब्दच्छलेन
कविः पाशशब्दं प्रायुक्तः । जाम्बवान् किल तदा त्रिविक्रमस्य
पोडशोपचारपूजामकृतेति प्रवादः । अत्रापि त्रिविक्रमो वर्णितः ।
'बन्धे' इति पाठे वृजन्ताद्वन्धेश्चतुर्थी 'ते' इत्यस्य विशेषणम् ।
'बन्धः' इति तस्मादेव संबुद्धिः ॥

अर्धचक्रवपुषार्जुनवाह-
न्योऽलुनात्परशुनाथ सहस्रम् ।
तेन किं सकलचक्रविलूने
वाणबाहुनिचयेऽञ्चति चित्रम् ॥ ९८ ॥

अर्धेति ॥ यो जामदग्न्यो भवान् चक्रसार्धं समो भागस्तस्यैव
वपुः स्वरूपं यस्य तदाकारेण परशुना कृत्वा सहस्रम् अर्जुनवाहून्
श्रीध्रमेवालुनात् चिच्छेद । तेनैव भवता सकलेन सुदर्शनचक्रेण
विलूने वाणासुरस्य बाहुनिचये विषये लोकश्चित्रमाश्चर्यमञ्चति
किम्, अपितु न प्राप्नोति । अथच—किमिति प्राप्नोति, अपितु
वृथैव तत् । येन पूर्वमेकस्य बाहुसहस्रं छिन्नं तेनैवान्यस्य बाहु-
सहस्रे छिन्ने न किञ्चिच्चित्रम्, तत्र क्लृप्तशक्तित्वादित्यर्थः । येन
चार्धेन चक्रेण बाहुसहस्रं छिन्नम्, तेनैव समग्रेण चक्रेण बाहुस-
हस्रे छिन्ने सुतरां न चित्रमित्यर्थः । परशुरामकृष्णौ वर्णितौ ॥

पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणा-
पाञ्चजन्यमसुरानिति वक्षि ।
चेतनाः स्य किल पश्यत किं ना-
चेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ९९ ॥

पाञ्चजन्यमिति ॥ हे विष्णो, त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यना-
मानं शङ्खमधिगत्य धृत्वा, तथा—अपां (जलानां) च जन्यमु-
त्पाद्यं कमलं च दक्षिणकरेण धृत्वाऽसुरान्दैत्यानिति वक्षीव प्रति-
वदसीव । इति किम्—हे दैत्या, अचेतनोऽप्ययं शङ्खो मयि
मुक्तविरोधः किं न, अपितु त्यक्तविरोध एव । किल यस्मात्पाञ्च-
जन्यत्वे सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोति । यूयं पश्यत, यतः
॥ स्य चैतन्ययुक्ता वर्तन्ध्वे, कस्मान्मयि विषये विरोधं

कुरुयेति अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति, किमुन मरण-
भीताः सर्वज्ञाः । तस्मान्मयि विरोधं मा स्म कहुम् । शङ्खत-
एव विरोधः । अर्धेद्वयेन तत्परिहारः । अथवा—अचेतन एव
मयि मुक्तविरोधः शङ्खवत् । यूयं तु सचेतनाः स्य, तस्मान्मयि
विरोधमाचरथेति शङ्खवद्वक्तोऽपि यावदचेतनान्न कुर्वे, तावद्वि-
रोधो न त्यज्यत इति, अथवा—अचेतनोऽपि शङ्खो मयाद्यापि
न मोच्यते, सचेतनास्तु शङ्खादयो भवन्तः कथं वा मया मोच्ये-
रन् । अपितु मारयिष्याम्येवेति वक्षीत्यर्थः । अधिगत्य च अधि-
गत्येवेति वा पक्षे संबन्धः । अचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः किं
न पश्यतेति वा । अपामिति कर्तरि 'कृत्यनाम्' इति षष्ठी ॥

तावकोरसि लसद्गनमाले
श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।
स्थीयते कमलया त्वदजस-
स्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥

तावकेति ॥ कमलया लक्ष्म्या लसन्ती पत्रपुष्पफलमयी वन-
माला यस्मिंस्तस्मिन्तावकोरसि श्रीफलस्य बिल्ववृक्षस्य द्विफलशा-
खिकयेव फलद्वययुक्तया ह्रस्वकोमलशाखयेव स्थीयते । किंभू-
तया श्रिया—तवाजस्रमनवरतं स्पर्शं आश्लेषस्तेन कण्टकितया
संजातसात्विकरोमाञ्जया, तथा—उत्कुचया चोन्नतपीवरत्नया
च । यत्र हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति तत्र सकण्टकया फल-
सहितया च बिल्वशाखया स्थीयते, तथान्नापि लसद्गनमालत्वाद्दि-
शिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टविल्वशाखयेव स्थीयते इत्युपमोत्प्रेक्षा
वा । शाखिका, अल्पत्वे ह्रस्वत्वे वा कन् ॥

त्यज्यते न जलजेन करस्ते
शिक्षितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।
आननं च नयनायितविम्बः
सेवते कुमुदहासकरांशुः ॥ १०१ ॥

त्यज्यत इति ॥ जलजेन शङ्खेन, अथच—पद्मेन, ते करः
कदाचिदपि न त्यज्यते, सशङ्खचक्रगदापद्मत्वात्तत्वेत्यर्थः । तत्रो-
त्प्रेक्षते—उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं त्वत्करकमलरकिमादिसौभाग्यं
शिक्षितुमिव । गुरुशुश्रूषा हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा—कुमुदहा-
सकराः कैरवविकासकारिणोऽंशवो यस्य स चन्द्रः नयनायित ने-
त्रमिवाचरितं विम्बं यस्य तथाभूतं सन् त्वदीयवामनयनीभवं-
श्चन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि त्वन्मुखसौभाग्यं शिक्षितुमिव त्व-
दाननं गुरुं च सेवते । त्यज्यते सेवते इति लट्—अनयोः सो-
भाग्यं पञ्चचन्द्रयोरद्यापि नागतमिति सूच्यते । 'पाञ्चजन्य-'
इत्यादिश्लोकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव वर्णिता । नयनायितेति आचा-
रक्य (ङ) जन्तान्निष्ठा । 'हासकर-' इति ताञ्जीत्ये टः ॥

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चैः
रावणं च कुरुवीरचयं च ।
हन्त हन्तुमभवंस्तव योगा-

स्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०२ ॥
य इति ॥ हे विष्णो, ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेः

मिहम् च । तथा—नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य, हरेः सुग्रीवस्य ।
तथा—नरस्य अजुनस्य, हरेः श्रीकृष्णस्य च । सयोगा उच्चैरधिक
रिपु हिरण्यकशिपुं हन्तुम्, तथा रावणं च हन्तुम्, तथा कुरु-
शरणा भीष्मादीनां च यं च हन्तुमभवत् । ते तत्र नरस्य हरेश्च
योगा जयन्ति मर्त्योन्मेषं जयन्ते । इन्ताध्वयम् अपतारत्रयमपि
नरहरियोगात्प्रभवन्ताम् । योगः संश्लेषो मैत्री च ॥

केयमर्थभवता भवतोहे

मायिना ननु भवः सकलस्त्वम् ।

शेषतामपि भजन्तमशेषं

वेद वेदनयनो हि जनस्त्वाम् ॥ १०३ ॥

केति ॥ हे विष्णो, तव इयं पुराणादिषु इदममाना अर्थ-
भवो महेशो यस्य तादृशोऽर्थभयलता हरिहरमूर्तिता काप्यपूर्वा-
ध्वयकारिणी मायिना भवता ऊहे (ऊडा) मुखात्प्रभृति चरण-
पर्यन्त इयमात्वादितत्तद्साधारणचिह्न उक्तार्थस्य अर्थस्य च ध-
लत्वाद्यसाधारणचिह्न उक्तता, एतादृशी लोकोत्तरा तव मायाध्वय-
कारिणीत्यर्थः । अथ च केयम्, अपित्वनुचितैव । ननु अहो य-
स्मात्वं सकलः समग्रो भवो महेशः, अथ च—चन्द्रकलासहितो
यो महेशः स्वतन्त्रमूर्तिः स त्वमेव । तथा च सकलभवरूपस्यार्थ-
भवरूपता विरोधादयुक्ता । आध्वयकारित्वेऽप्ययमेव हेतुः । हरि-
हरात्मकता चावतारान्तरमित्यवतारभेदेन तु विरोधपरिहारः ।
भवतोयमर्थभवता का ऊहे ऊढेत्यर्थ इति वा । अथ च—तवेयम-
र्थसंसारता का, अपि तु—विरुद्धा चित्ररूपा वा । यत्त—समग्रः
कलाभिरवयवैः सह वर्तमानश्च संसार उत्पत्तिधर्मा त्वमेवेति वा ।
हि यस्मादेता एव नयनानि यस्य सकलवेदायैर्निश्चयवदप्रत्ययो
जनो लोकस्त्वां शेषतामेकदेशभूततां पृथग्भूततां भजन्तमपि
अशेषं चराचरजगद्रूपं च वेद जानाति । 'सर्वं विष्णुमयं जगत्'
इत्यादिश्रुतिस्मृतिमिस्त्व चराचररूपप्रतिपादनात्त्वयि सकलभ-
वत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । किंपुनर्हरिहरादिविचित्ररूपसाधारणम् । अ-
थच शेषोऽपि विष्णोरेव मूर्तिरनन्ततां भजति, स एव कथमशे-
पोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः । व्याख्यान्तरेण तत्परिहारः ॥

प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फा-

न्युक्तिपुक्तिविहताविह तावत् ।

नापरः स्फुरति कस्यचनापि

त्वत्समाधिभवधूय समाधिः ॥ १०४ ॥

प्राग्भवेति ॥ प्राग्भवः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपाजितैः कर्मभिर्हेतु-
भिरुदगुदग्भवस्योत्तरोत्तरस्य संसारस्य जन्मनो वा गुम्फाद्वयना-
देतो 'आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, अविद्यासमयो (वा) मोक्षः'
इत्येवंलक्षणया मुक्तेर्भुक्तियोगः । प्राप्तिरिति यावत् । तस्या वि-
हतावनेकजन्मसु तत्तत्सु कृतदुःकृतरूपकर्माज्जन्मानूलसञ्जावात्स-
सारानिवृत्तौ कथं नाम मुक्तिः संभवतीत्यादिभिर्मुक्तिभिरनुपपद्य-
मानायां तावन्निश्चयेन सत्यामिहैवं पूर्वपक्षे विषये कस्यचनापि
वादिनस्त्वयि सनाधिश्चित्कात्र ध्यानं संततानुचिन्तनमवधूय
परिहृत्वापरोऽन्यः सनाधिः परिहारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति
प्रकाशते । उक्तरीत्या यद्यपि मुक्तिविहितस्त्वयापि तव ध्यानादि-

द्वारा प्राप्तपरमात्मरूपसाक्षात्कारेणैव प्राचीनतत्तज्जन्माजितकर्मणां
समुन्मूलनादिदानीमन्यकर्मोत्तरे प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षया-
न्नैकमर्थं संपन्ने मुक्तिर्युज्यत एवेति सर्वेषामपि वादिनां त्वत्समा-
धिरेव सिद्धान्त इत्यर्थः । मुक्तिहेतुत्वमेवेति भावः । न ताव-
त्स्फुरतीति वा ॥

ऊर्ध्वदिकदलनां द्विरकार्पाः

किं तनुं हरिहरीभवनाय ।

किं च तिर्यगभिनो नृहरित्वे

कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ हे विष्णो, त्वं हरिहरीभवनाय हरेर्हरस्यापि भव-
नाय हरिहरमूर्तीभवनितुमूर्ध्वा दिग्यस्मिन्दलने तदूर्ध्वदिकमेवंमूर्तं
दलनं विभागो यस्यास्तादृशीं तनुं द्विःप्रकारां किमकार्पाः ।
हरिहरमूर्तौ चरणादिकमूर्ध्वपर्यन्तं तत्तद्विषयदशवर्णादिधारणाद्भो-
भागमारभ्योर्ध्वभागपर्यन्तं किमकार्पाः । नृहरित्व इव तिर्यगि-
भागमेव किमिति नाकार्पाः इत्यर्थः । चरणादेवारभ्य देवतावर्ण-
तस्य कर्तुं युक्तत्वादूर्ध्वदिकेत्युक्तम् । यदि च हरिहरत्वे तनुमूर्ध्व-
दिकविभागमकार्पास्तर्हि नृहरित्वे नरहरीभवनितुं तनुं तिर्यग्यथा-
तथा किमिति अभिन विभक्तवानसि । कण्ठाद्भोभागे नरत्वेन,
ऊर्ध्वभागे सिंहत्वेनैव तिर्यगिद्विविभागं किमित्यकार्पाः । हरिह-
रत्वं इवोर्ध्वदिकविभागमेव किमिति नाकार्पाः इत्यर्थः । एवमाक्षे-
पद्वयं स्वयमेव परिहरति—ननु विष्णो, स्वतन्त्रं त्वामनु प्रति
अनुयोगः प्रश्नः कः, अपितु—न युक्तोऽयं प्रश्नद्वारक आक्षेपः ।
समर्थो हि त्वेच्छया यत्किञ्चित्करोति, परं किमर्थमेवं करोपीत्या-
क्षेपाहः स न भवतीत्यर्थः । 'न खलु परतन्त्रा प्रमुषियः' इति
न्यायेन त्वेच्छामात्रेण तयातया रूपं करोपीति भावः । अत्र हरि-
हर-नरहरिवर्णनम् । ऊर्ध्वदिकेति बहुव्रीहौ कप् ॥

आप्तकाम सृजसि त्रिजगत्किं

किं भिनत्सि यदि निर्मितमेव ।

पासि चेदमवतीर्य मुहुः किं

स्वात्मनापि यदवश्यविनाश्यम् ॥ १०६ ॥

आप्तेति ॥ हे आप्तकाम अवाप्तसकलाभिलाष विष्णो, त्वं
त्रिजगत् किं सृजसि । यदीदं निर्मितमेव, तर्हि निष्प्रयोजनमेव
किं भिनत्सि । यदि चेदं स्वयमात्मनापि निश्चयेन संहरणीयमेव
तर्हि मुहुर्बारवार तेनतेन प्रकरिणावतीर्य जन्मादिदुःखमनुभूयेदं
जगत् किमर्थं पासि च । यदवश्यं विनाश्यम्, तत्कोऽपि नहि
स्वात्मना स्वयमेव पालयति । प्रयोजनाभावात् सृष्टिपालनसहारा-
न्किमर्थं करोपीत्यर्थः । अत्रापि 'क. स्वतन्त्रम्' इत्यादि. पूर्वं
एव परिहारः । यस्यादिरूपत्वमेवेति भावः । इष्टप्राप्तिरिति श्रु-
तिश्चेति द्वयं प्रयोजनं सर्वस्य । ततश्च—इष्टप्राप्ताविति श्रुतेरन्त-
र्भावं मन्यमानः श्रीहर्षः 'आप्तकाम' इत्येव मनुदिनहृतेति
ज्ञेयम् ॥

जाद्वीजलजकोस्तुभचन्द्रा-

न्यादपाणिहृदयक्षणावृत्तीन् ।

लीलयेति ॥ विष्णो, ये जना नरकस्य भौमासुरस्य नाशकर-
लस्य, अथच—पुण्यश्लोकत्वाच्चिरयनाशकारिणस्तत्र नाम राम,
विष्णो, इत्यादि संज्ञा सङ्ग्रेतपरिहासादिप्रसन्नान्तररूपया लीलया
विलासमात्रेणापि गृह्यते उच्चारयन्ति तेभ्य एव त्वन्नामग्राहिभ्यो न-
रेभ्य एव सकाशात् पातक्रियातनास्थानभूतैर्महारौरवादिनरैर्भौ-
लकर्तृका तदधिकरणिका वा भीतिरुचिता योग्या । तेभ्य एव
तैर्भयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनाशकारिभवनानामग्राहिणः
क्षीणपापा नराः पुनः कथं नाम विन्ध्यतु भयं प्राप्तुवन्तु, अपितु
न कथंचित् । तदुक्तं श्रीभारावते—‘साङ्ख्यं परिहास्यं वा सौभं
हेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषपापहरं विदुः ॥’ इति । ली-
लयापीलापिशब्देन ये तु बुद्धिपूर्वमेव भवनानामजपमेव कुर्वन्ति
तेभ्यो नरका विन्ध्यतीति किमु वक्तव्यमिति सूचितम् । नरैर्भौ-
रिति ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति षष्ठीप्राप्तावपि सपदादित्वाकिपः
उपधिकारविहितत्वात्स्त्रीप्रत्ययत्वे ‘शेषे स्त्रीप्रत्यये वा’ इति वार्ति-
कात्पक्षे ‘कर्तृकरणयोः—’ इति तृतीया ॥

मृत्युहेतुषु न वज्रनिपाता-

झीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

यत्तदोच्चरति वैष्णवकण्ठा-

निष्प्रयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११३ ॥

मृत्युहेतुष्विति ॥ हे विष्णो, त्वमि विषये भक्तो जनः अने-
केषु मृत्युहेतुषु मध्ये वज्रनिपातरूपान्मृत्युकारणात्सकाशाद्भीति
नार्हति भयं प्राप्तुं योग्यो न भवति । यद्यस्मात्कारणात्तदा वज्रपात-
तमये तस्य वैष्णवस्य कण्ठाश्लिष्ययत्नं निरन्तरहरिस्मरणान्पासय-
त्वेन तस्मिन्काले विमिष्टमुद्यमं विनापि तव श्रीरामकृष्णादिनाम
द्राक्ष द्वाप्सुचरति निर्गच्छति । वज्रनिपातान्मरणे संजातेऽपि त-
स्मिन्तमये उक्तीत्या नामोच्चारणतद्वाचाचावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः
पुनर्जन्मान्भावान्मृत्योर्भयं वैष्णवस्य नालीति भावः । मृत्युहेतुषु
मध्येऽन्यापेक्षया दारुणान्मृत्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशाद्द्विष्यो
भयं नार्हतीति किं वाच्यमित्यर्थः । तस्मान्मृत्युसमये वैष्णवकण्ठा-
श्लिष्ययत्नमपि तव नाम द्वाप्सुर्गच्छति । व्याघ्राद्यनेकमृत्युहेतुषु
हरिस्मरणादेव मृत्युभयं नालीति ज्ञातव्यम् । उच्चरति, सकर्म-
कत्वान्भावात् 'उद्धरः सकर्मकात्' इति न तद् ॥

अथ स्वरणमाहात्म्यमाह—

सर्वथापि शुचिनि क्रियमाणे

मन्दिरोदर इवाचकरा ये ।

उद्भवन्ति भविनां हृदि तेषां

शोधनी भवदनुस्मृतिधारा ॥ ११४ ॥

सर्वधेति ॥ हे विष्णो, सर्वथा मनोवाक्यनिपननादनेन्द्र-
कौतैर्निर्धूतपापतया शुचिर्नि शुद्धे मत्प्राप्तपदपदेन गन्धर्वमन-

१ भाष्यपर्यालोचनया तु अत्राप्यत्रो हेतुविशेषात्तद्वै-
 त्त्यै वैतथ्यव्यवस्थेन विविधे हेतुः प्रतीयते । ननु नान्ये हेतु-
 मातु कर्तव्यव्यवस्थेन विविधे हेतुः प्रतीयते । ननु नान्ये हेतु-
 रने वा पाठः प्रतीयते । अत्राप्यत्रो हेतुः प्रतीयते । ननु नान्ये हेतु-
 मातु कर्तव्यव्यवस्थेन विविधे हेतुः प्रतीयते ।

रहिते वा क्रियमाणेऽपि भविनां संसारिणां हृदि मनसि येऽज्ञा-
प्रमादकुता अवकरा रागादिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतं
ऽनुस्यूतिधर्मानं तस्या धारा परम्परा शोधनी प्रक्षालनहेतुः, नान्य-
कश्चित् । कस्मिंश्चि-—मन्दिरोदरे गृहमध्य इव । यथा पुनः पुन-
र्माजनेन विरजस्तथे क्रियमाणे गृहमध्ये ये तृणरजःपुञ्जा नव-
नवा उद्भवन्ति तेषां शोधनी समाजनी भवति तथेत्यर्थः । भवत-
ऽनुस्यूतिरेव चित्तशुद्धिसंपादनद्वारा नैककर्मसंपादनेन मोक्षहेतु-
रिति भावः । 'भुवि' इति पाठे—चेतस्यैव भुवि स्थाने इत्यर्थः
'समाजनी शोधनी स्वात्संकरोऽवकरस्तथा । क्षिप्ते' इत्यमरः ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह—

असदाद्यविषयेऽपि विशेषे

रामनाम तव धाम गुणानाम् ।

अन्ववन्धि भवतैव तु कस्मा-

दन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ॥ ११५ ॥

अस्मदिति ॥ अत्रैते गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषे
ऽस्मादादीनामज्ञानामविषये बुद्धगोचरे सत्यपि तव सहस्रनामसु
मध्ये रामेतिनाम गुणानां धाम स्थानम् । यद्वा—हे राम, तव
नाम गुणानां स्थानम् । अत्रैतेपि विशेषे कुत एतद्भिर्गणितमित्याश-
ङ्कार्थापत्तिं प्रमाणयति—अन्यथा तु पुनर्यद्येवं न स्यात्तर्हि ननु
जनुचित्वेयेऽपि जामदग्न्य-दाशरथ्य-चलभद्ररूपजन्मत्रयेऽपि भयतैव
कस्माद्देवोराग्रहेण पौन पुन्येन रामेत्येव नाम अन्यत्रान्य अङ्गी-
कृतम् । अनेकजन्मत्वेतस्य स्वयैव स्वीकारात्तत्वाप्येतत्प्रियतममिति
ज्ञायते । तस्माद्रामनाम गुणगणस्थानमित्यर्थापत्तिः । तथाच शि-
वेनापि ‘राम रामेति रामेति—’ इत्यादि पार्यन्ता प्रत्युक्तम् ॥

भक्तिभाजमनुगृह्य दशा मां

भास्करेण कुरु वीततमस्कम् ।

अर्पितेन मम नाथ न तापं

लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥

भक्तीति ॥ हे नाथ, त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दग्धिर्यदा
 त्वयि भक्तिभावं माननुगृह्य नयि प्रसाददृष्टिप्राप्तं कृपया पीतव्रत-
 त्वं गताज्ञानं कुरु । प्रसाददृष्टिप्राप्तान्नम सख्यलान्पयिष्यामिना-
 शयेत्यर्थः । सूर्येन च तिमिरं निरस्त्यते तथा नयि भावितेन प्रसाद-
 निहितेन विभुना चन्द्ररूपेण वामलोचनेन त्वं नम मिश्रियमयि
 त्वायं न विभुनामि न दूग्धेक्षोषि, अरितु निराहुर्विर्ति काहुः ।
 चन्द्रेण च शीतव्यात्तापशान्तिः कियते । एवं त्वुभयं ना प्रसाद-
 रूपेण मिलेद्यन् इत्यर्थोऽनुवृत्तिरिति भावः ॥

लङ्कयनहरहर्भवदाना-

नलि हा विधिनिषेधनर्था यः ।

दुर्लभं स तदनापि निम्न

नव्यनादनहनिच्छुगलः ॥ ११७ ॥

तत्त्वज्ञानिनि ॥ २ ॥ स्वर्ग, मोक्ष 'मन्त्रादयः' इति
इति निरुद्ध, ननु स्वर्गादयः न इति निरुद्ध, ननु
उक्तं ननु स्वर्गादयः न इति निरुद्ध, ननु

तिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्निहामन् यत् कर्तव्यमग्राह्यो-
पदिष्टं तत्र करोमि, यच्च न कर्तव्यमित्युपदिष्टं तत्करोम्येति
स्वदाज्ञां लङ्घयन्सन् अस्मि तर्तं । हा कष्टमनुचितमस्ति । सोऽहं
महीयसापि तपसा दुर्लभं स्वप्रसादमिच्छुः 'प्रगीद' इति
गिरैव प्रार्थयमानः सत्तलजो निर्लेजोऽस्मि । यो हि पृथ्वापि
प्रभोराज्ञां करोति सोऽपि क्वचित्स्वामिप्रसादं लभते । यस्तु
कदापि स्वाम्याज्ञां न करोति स इच्छोऽपि साक्षात्तः प्रसारमि-
च्छन्निर्लेज एव । प्रसीदेति भावः । स्वप्रसादमिति 'न लोका-'
इति षष्ठीनिषेधः ॥

विश्वरूप कृतविश्व कियत्ते

वैभवाद्भुतमणौ हृदि कुर्वे ।

हेम नक्षति कियन्निजचरी

काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥

चिश्वेति ॥ हे विश्वरूप स्वावरजःसामान्य, तथा—कृतविश्व-
स्वावरजःसामान्यकारिन् विष्णो, अहं ते तव वैभवाद्भुत सामर्थ्याति-
शयजन्यं तद्रूप वाश्रयमणौ परमाणुरूपे हृदि मनसि कियत् किं-
परिमाणं कुर्वे । अपितु—आधारस्वास्तीयरुवात्, आश्रयस्य च
महीयस्वास्तव्यं वैभवाद्भुतमणौ हृदि धारयितुं न शक्नोमीत्यर्थः ।
यद्यपि ते सामर्थ्यं महत्, तथापि कियत्स्वमेव धारयामीति वा ।
युक्तमेतत् । यस्माद्विरिद्रोऽकिञ्चनो जनः काञ्चनाद्रि मुमेरुमधिगत्य
प्राप्य स्फुरदुरुसुवर्णप्रहणाभिलाषोऽपि सन् शतधा शक्तीभूतो-
ऽत्यन्तजीर्णं निजचरीं स्वीये वस्त्रे कियत्किंपरिमाणं हेम नक्षति व-
ध्नाति, अपित्वस्वमेव ग्रन्थौ वध्नात्यसामर्थ्यात्, तथा सकलगुणव-
र्णनाभिलाषे सत्यपि सामर्थ्याभावात्क्रियन्मात्रगुणवर्तना कृतेति
भावः । इति स्तुत्युपसंहारः ॥

इत्युदीर्य स हरिं प्रति संप्र-

ज्ञातवासिततमः समपादि ।

भावनावलविलोकितविष्णौ

प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिण्युः ॥ ११९ ॥

इतीति ॥ स नलः हरिं प्रति इत्युक्तप्रकरणोदीर्य प्रसादं सं-
प्रार्थ्यं द्विविधसमाधिमध्ये संप्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र वासि-
ततमः अतितरां संभावितमनास्तदेकतान् समपादि जातः । अ-
तएव भावनावलेन संप्रज्ञातध्यानवलेन विलोकिते साक्षात्कृते
विष्णौ विषये प्रीतेः सहजप्रेम्णः भक्तेश्च सदृशानि योग्यानि क-
र्माणि आनन्दवाष्पगीतनृत्वादीनि चरितुं कर्तुं शीलमस्य सः ।
तदुक्तं श्रीभागवते—'शृण्वन्सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जेन्माति क-
र्माणि च यानि लोके । गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्वि-
लज्जो विचरेदसङ्गः ॥' इति । एव संप्रार्थ्यं प्रतिमादिसाकारध्यानेन
विष्णुं साक्षादकृतेति भावः । 'विष्णुः' इति पाठे—भावनावलेन
विलोकितो विष्णुर्येन सः । अतएव—प्रीतिभक्तिसदृशानि चरि-
ण्युः । ऐकपथे—विष्णुप्रीत्यर्थं भक्तियोग्यान्पुपहारादीनि । ध्यान-
समाधिर्द्विविधः—संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च । तत्र ध्येयध्यातृभाव-
युक्तसाकारध्यानसमाधिः संप्रज्ञातः, संवित्संवेद्यविलोपेन निरा-

कारणप्रकारात्प्रमाणं इति । तथा—साक्षात्तः ध्यानध्यानादिरिमपत्तान्
इति योगसाधनम् ॥

विप्रगाणिषु भृशं तमुनागीं

पात्रसात्कृतपितृकृतकृपः ।

श्रेयसा हरिहरं परिपूज्य

प्रहृ एव शरणं प्रविशेत् ॥ १२० ॥

विप्रेति ॥ एव नलः प्रहृः सन् शरणं भोजनमयं प्रविशेत् ।
नक्षत्रं मुहूर्तयोगिनो जानि । किंभूतः—विप्रगाणिषु भृशं तित्य-
नसंचयिषु तमु मोहहिम्णादि तप्येऽतीतः तथा पात्रमाकृतं
विजातगोपुत्तपुत्रपात्रभक्त्यात्मणातीन देव कुन पितृकृतकृप्य ति-
राधारिण्युज्ज्वलाभिः कृप्य येन । तथा—श्रेयसा ध्यानदेवता-
दिभिरात्मानतिलभादान्तकर्मोनुपानजन्त्येन पुण्येन पुण्यादिना च
हरिहरमभेदात्पूजा विष्णुगिरिरूपं नारायणं परिपूज्य तस्मिन्-
पण्येन तं परितोष्य भक्तिमग्नः सत्तमस्कारं कृत्वा तिलश्राद्धान्तं
जलापणं कृत्वा भोजनार्थं मुहूर्तं प्राप्तिरिति भावः । 'हृदयकृप्ये
देवगिन्ये' इत्यमरः । पात्रमात्, 'देवे या च' इति सातिः ॥

माध्यंदिनादनु विधेयसुधासुधांशु-

रास्वादितामृतमयौदनमोदमानः ।

प्राञ्चं स चित्रमविदूरितवैजयन्तं

वेदमाचलं निजरुचीभिरलंचकार ॥ १२१ ॥

माध्यंदिनादिति ॥ स वसुधासुधाशुभ्रचन्द्रो नलो माध्य-
दितान्माध्यंदिने विधेयाद्विधेरनु पश्चात्पञ्चमहायज्ञनिर्वपणानन्तर-
मास्वादितोऽमृतमयः शास्त्रसुधादिव्यअनादिनामृतरूप ओदनः,
तेन शालितण्डुलप्रभवेणोदनेन कृत्वा मोदमानः आस्वादितोऽ-
मृतमय ओदनो येन अतएव मोदमानो हृदयत्तमः । एवंभूतः सन्
प्राञ्चं यत्र भैरव्या सह परिहासविलासं कृतवास्तं पूर्वम् । अथच-
वास्तुशास्त्रे 'शयनस्थानं प्राच्यां कर्तव्यम्' इत्युक्तत्वात्सुवराज-
प्रासादात्पूर्वदिव्यस्थम्, चित्रं चित्रलेख्ययुक्तमद्भुतरूपं वा । तथा
अत्युच्चत्वाच्छोभासाभ्यामाविदूरीकृतो निकटीकृतो महेन्द्रप्रासादो
येन वैजयन्ततुल्यं वेदमाचलं प्रासादरूपं पर्वतं तिजरुचीभि स्वी-
यकायकान्तिभिरलंचकार । भोजनं कृत्वा तं प्रासादमारुढवा-
नित्यर्थः । चन्द्रोऽपि उदयन्नास्वादितामृतरूपेणोदनेन मोदमानः
सुधापूर्णोऽद्भुतरूप प्राच्यां वर्तमानत्वादुच्चत्वाच्च संनिहितवैजयन्तं
प्राच्यां वर्तमानमुदयाचलं तिजकिरणैरलंचकरोति । अथच—चित्र-
मिति विरोधादाश्चर्यम् । चन्द्रो हि मध्यंदिने वर्तमानं मध्यदिनस-
मयानन्तरमस्ताचलमेव रुचिभिरलंचकरोति, नतु प्राच्यमचलम् ।
अयं तु चन्द्रोऽपि मध्याह्नानन्तरमपि प्राञ्चमचलमलंचकरोत्याश्चर्य-
मित्यर्थः । 'विवस्वान्-' इति पाठे—पूर्ववदन्त्यत् । आस्वादितं
सर्वैभ्यो गृहीतं यदमृतं जलं तद्रूपेणोदनेन मोदमानः सूर्योऽप्येवं-
भूतमुदयाचलं तिजदीप्तिभिरलंचकरोति । अथच—सूर्योऽपि मध्या-
ह्नानन्तरमस्ताचलमेवालंचकरोति, नतु प्राञ्चमचलम् । अयं तु सूर्यः
प्राञ्चमचलमलंचकृतवानिति चित्रमित्यर्थः । प्राञ्चम्, 'ऋत्विग्-'
इत्यादिना किं 'उगिदचाम्-' इति नुमि श्रुत्वम् ॥

[illegible]

सा यद्धृताखिलकलागुणभूमभूमी-
भैमीतुलाधिगतये स्वरसंगतासीत् ।

तं प्रागसावधिनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनापि विदिता परिवादिनीति १२७

सेति ॥ सा विपक्षी धृतानामखिलानां गीतनृत्तादिचतुःषष्टि-
फलानां सौन्दर्यादिगुणानां च भूशो वाहुल्यस्य भूमी स्थानभूता
भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये स्वयमपि पूर्वाक्तप्रकरणे
तादृशी सती भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः पञ्चादिभिः सं-
गता संबद्धा आसीत् । अथच—भैम्या साधं साम्यप्राप्तये स्वरस-
स्वाच्छन्द्याभिलापं गताभूत् । असौ विपक्षी तं भैमीसाम्यस्वा-
च्छन्द्याभिलापलक्षणमविनयमत्युत्तमावमाननामेव परिवादं स्फुटं
दोषं प्राक् पूर्वमेव प्राप्य, अथच परिवादं वीणावादनसाधन
तद्रूपमविनयं प्राप्य अधुनापि अद्ययावदपि लोके परिवादिनीति
विदिता ख्याता । परिवादयोगात्परिवादिनीत्यद्यापि गीयत
इत्यर्थः । अथ च—वीणावादनसाधनयुक्ता । यद्वा—सप्ततन्त्री-
युक्ता वीणा परिवादिनी । 'भीतो भयानि पश्यति' इति न्यायेन
पूर्वमपि लोके द्रष्टुं प्राप्ता पुनरपि चोत्तमस्य पुरस्तात्प्रागल्भ्ये
दोषान्तरं शङ्कमानेवा प्रतिभावतीति प्राचीनश्लोकार्थहेतुतया
योज्यम् । 'परिवादः कलङ्के स्याद्वीणावादनवस्तुनि' इति विश्वः ॥

नादं निपादमधुरं ततमुज्जगार

साभ्यासभागवनिभृत्कुलकुञ्जरस्य ।

स्तम्बेरमीव कृतसश्रुतिमूर्धकम्पा

वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥१२८॥

नादमिति ॥ अवनिभृतां कुलं वंशस्तत्र कुञ्जरः श्रेष्ठस्तस्य
नलस्याभ्यासभाक् समीपवर्तिनी सा तन्त्री वीणावाचरूपा नि-
पादस्वरेण मधुरं श्रव्य ततमत्युच्चं नादमुज्जगारोद्गीर्णवती । किंभू-
ता—कृतः सश्रुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुतानां पञ्चादीनां मूर्धनि
नादप्रान्ते कम्पः कम्पितस्वरो यया कृतः सह श्रुतिभिर्विधातया
मूर्धनि वीणाया एवोपरितनभागे कम्पितस्वरो यया वीणोर्ध्वं समग्रा
ङ्गुलीसंयोगाद्भि निपादस्वरो जायते तादृशी वा । कृतः सश्रुतीना
द्वाविंशतिविदां संगीतशास्त्रविदां मूर्धकम्पो यया वा । तथा—वि-
चित्र करचापलं नानारूपमारोहावरोहादिक्रमेणाङ्गुलीप्रान्तस्पर्श-
वशेन वादकपाणिचाञ्चल्यं तत्क्षणमेवानेकस्थानावस्थानलक्षणमा
सामस्त्येन भजन्ती निपादप्रधानं ललितादिमङ्गलगीत प्रकटीच-
कारेत्यर्थः । केव—स्तम्बेरमी हस्तिनीव । सापि अवनिभृत् पर्वत-
कुलं वंशः उत्पत्तिस्थान यस्य तादृशस्य पर्वतभवस्य हस्तिश्रेष्ठस्य
राजसंबन्धिनो वा हस्तिनः समीपवर्तिनी सकामा । तथा—जाति-
स्वभावात्कृतसकर्णशिरःकम्पा कृतसशब्दशिरःकम्पा वा । तथा
नानाप्रकारं गुण्डादण्डताण्डवं भजमाना सती ततमत्युच्चं 'नि-
पादं च गजो भूते' इति शास्त्रप्रामाण्यान्निपादस्वरेण मञ्जुलं नाद-
मुद्गिरन्ती । 'चापलमाभजन्ती' इत्यपि पाठः । स्तम्बेरमी स्तम्ब-
कर्णयो रमिजपोः' इत्यपि 'हलदन्तात्' इत्यलुकि जातिवाचि-

आकृष्य सागमखिलं किमु नलहीनां
तस्या मृदुस्वरमसर्जि न कण्ठनालम् ।
तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
हीणा न कोणममुचत्किमु बालयेषु ॥१२९॥

आकृष्येति ॥ जलणा वह्नीना वीणानामखिलमान्तर सार-
श्रेष्ठ भागमाकृष्य तस्या भैम्याः कण्ठनालं प्रीणादण्डः किमु ना-
सर्जि सृष्टम् । अपितु तमेव सारमाहृत्य तन्नीय कण्ठनालं सृष्टम् ।
यतो मृदुस्वरमकलवीणासारनिमित्तत्वादेन भैमीकण्ठस्य मधुरत-
मत्वं जातमित्यर्थः । यस्मादेवं तेनैव हेतुना दृढतारतयैवान्तर
वीणादण्डमध्यगत तरलभावः लक्षणया मन्दशब्दव्यमनाय हीणा
किमु लज्जितेन वीणालयेषु स्वरविश्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु विषये
कोणं वा लीलाभनुसदनाकारं वीणावादनसाधनं नामुचत् ।
गृहीतसारोऽन्योपि निःसारतयैवागम्भीरान्तं हरणता प्राप्य हीणः
सञ्चालयेषु गृहेषु कोणं कुञ्जभागद्वयसंयोगस्थानं न मुञ्चति ।
पुष्कलशब्दस्य वीणादण्डस्य स्वरोऽतिगम्भीरः प्रशान्ततरो भवति ।
मधुरतर वीणा कणति स्मेति भावः । वीणास्वरापेक्षया भैमीस्वर-
स्याधिम्यमेतेन सूचितम् । वीणादण्डस्य सच्छिद्रत्वेन निःसारत्वो-
त्प्रेक्षा । 'वीणादिनादने कोणोऽप्येकदेशो गृहस्य च' इति विश्वः ॥

तदम्पतिश्रुतिमधून्यथ चादुगाथा

वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धम् ।

इत्थं यथा वसुमतीरतिगृह्यकस्ताः

कीरः किरन्मुदमुदीरयति स विश्वाः १३०

तदिति ॥ अथ काकत्युद्गिरणानन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां
वीणाः तयोर्दम्पत्योः श्रुतीना कर्णानां मधूनि अमृततुल्या भैमी-
नलप्रियस्तुतिकारिणीश्चादुगाथाः श्लोकान् तथा तेन प्रकारे-
णातिस्फुटो वर्णबन्धस्तन्त्रीनियद्वाक्षरविन्यासो यस्मिन्स्तब्धताया
जगुः । यथा येन प्रकारेण वसुमत्यां भूमौ रतिरूपाया भैम्या
गृह्यकः पञ्जरेऽवरुद्धः शुक्रः मुदं किरन् श्रोत्राणां हर्षमुत्पादयन्
विश्वाः सर्वास्तत्तद्दर्शनाग्रादिसहितास्तास्ता गाथा इत्थं वक्ष्यमा-
गरीत्या उदीरयति स तिर्यग्योनिः शुक्रोऽपि यथा श्रवणमात्रेण
सर्वा अपि गाथा अनुवादितुं शक्नोति तथा तन्त्रीषु स्फुटतराक्षर
बन्धान्भैमीनलस्तावकश्लोकान् वीणाः स्फुटं गायन्ति स्मेति
भावः । एतेन गन्धर्वराजकन्यानां वीणाप्रावीण्यम्, शुक्रस्यापि
प्रज्ञातिशयश्च सूचितम् । 'गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्चेकास्ते गृहा-
काश्च ते' इत्यमरः ॥

'इत्थम्' इति यदुक्तं तदेवाह—

असाकमुक्तिभिरवैध्यथ एव बुद्धे-

गार्धं युवामतिमती स्तुमहे तथापि ।

ज्ञानं हि वागवसरावचनाद्भवत्या-

मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥१३१॥

जसाकमिति ॥ यद्यपि अनिशयितामनिर्देशोर्ना युवामस्मा-
न्मुक्तिनिर्वाणारुगामिरेवास्मात्प्रचनाभिरसाकं उद्देगांधमुत्ता-
नानेवमप्यत्र एव ज्ञास्य एव, तथापि यत्र युवा स्तुमहे
स्तुम एव । हि यस्माद्भव्या वागवसरे नायकादिप्रचनाप्रसरे
मन्वपि अवचनादभाषणाद्देवतेरित्युद्देगांधमत्यल्पमप्यस्मात्
ज्ञानमन्यप्रारितमेव न स्यात्, अज्ञातमेव न स्यात् तस्मात्सु-
द्वयं । तस्मात्स्तुमहे एव । वर्णनायां नियमाणाश्रयमन्य-
ज्ञानो बहुज्ञान इति वा ज्ञानुरग्रे प्रसिद्धो भवति । तस्माद्वर्णयाम
इति भावः । इत्येवं वीणालिपद्गन्धर्वपुत्रीप्रचनं शुकोऽन्वयददि-
त्यं । पुनस्तुत्रापि ज्ञेयम् । एतेन गन्धर्वपुत्रीभिः स्वमीदृत्वं
परिरुतम् ॥

भृभृद्भवाद्भुवि राजशिक्षामणेः सा

त्वं चास्य भोगसुभगस्य समः क्रमोऽयम् ।

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तु-

रत्रापि जन्मनि सती भवती स भेदः १३२

भृभृदिति ॥ सा भृभृद्भवा हिमाचलसुता पार्वती भोगैर्वा-
सुस्यादित्सर्पारैः सुभगस्य भूपितस्य राजा चन्द्रः शिक्षामणिः
पस्य चन्द्रमौलिरद्भुवि उत्सन्नदेशे । वतंत इति शेषः । प्रियतम-
त्वात् । त्वं च त्वमपि भीमपुत्री चन्दनादिभोगैर्मनोहरस्य राज्ञां
सुकुटुम्भगेः श्रेष्ठतमस्यास्य नलस्योत्सन्नदेशे वर्तत इत्यं क्रमः समः
परिपाटी उचिता । पार्वत्या महेशस्य च, तव नलस्य च, राजक-
न्याया राजश्रेष्ठस्यान्योन्यसंबन्धः समुचित एवेत्यर्थः । अथ च—
तनस्तुत्यः । यथा तयोः संबन्धस्या युवयोरपीत्यर्थः । अथ च—
अयं शब्दरूपरूपः संबन्धस्तुत्यः । एवं यद्यपि क्रमः समः, त-
थापि स पुनर्भेदो विस्तृष्टास्त्वन्, यत् नाकपालस्येन्द्रस्य कलनां-
शत्वेनकीभवनं तथा कलितस्य व्याख्यातस्य राजत्वादिन्द्रांशत्वेन
प्रसिद्धस्य भर्तुर्नलस्य संबन्धिनी अत्राप्यस्मिन्नपि जन्मनि भवती
सती पतिव्रता । अपिशब्दाच्च केवलमत्रैव किंतु जन्मान्तरेऽपि
त्वं तत्त्वेव अन्यथात्रापि सतीत्वात्पुनश्चेत् पार्वती तु ब्रह्मकपाल-
स्य कलनया करेण धारणया कलितो विदितो न भवति अकपाल-
कलनाकलितः तादृशोऽपि न भवति कपालित्वेन व्यातस्य भर्तु-
महेशस्य संबन्धिनी, पूर्वजन्मनि दक्षापत्यत्वं एव सती नतु हिम-
वदपत्यत्वेऽपीति महद्वैषम्यम् । हरस्य नलस्य चोक्तकललेपसा-
न्येपि पार्वत्यास्तव च किंचिदेव शब्दरूपसाम्यं नतु सर्वमुत्तरीत्या
तवाधिकत्वादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे पार्वत्या असतीत्योक्ते निन्दा
नाशङ्कनीया, भैमीस्तुतिपरस्य सतीशब्दस्य पार्वत्या नामपरत्वना-
न्यथावर्तकत्वेनोक्तिनिन्दापर्यवसानाभावात् ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः

सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि वा तनोति ।

त्रैयक्ष्वीक्ष्णखिलीकृतनिर्जरत्व-

सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥ १३३ ॥

एषेति ॥ एषा भैमी कस्य वा चेतसि रतिः कानप्रियेति स्फु-
रति अपितु—न कस्यापि । यतः—यस्या एतस्या द्युतिः काय-
कान्तिः रतिं कानप्रियां सूते । अथ च—अतुरागं प्रसूते, अर्थात्-

यि । अन्नजवाकान्तिः पुत्री, रतिश्च तत्पुत्री, सा यस्या नन्त्री,
संय स्वयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्यात्, न कस्यापीत्यर्थः ।
अथवा—त्वय्यपि प्रिये त्रैयक्ष्णे हरसंबन्धिना वीक्षणेन वृत्ती-
यनेत्रेण खिलीकृतो न्यूनीकृतो निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धोऽभरत्व-
रूप आयुषोऽध्वा मार्गो यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य
मंशयं रूपसादृश्याकिमं काम इति मदेहं को वा तनोति, अ-
पितु न कोपि करोति । कामस्य हरेण दम्पत्वात्सदेहनिवृत्तेरित्यर्थः ।
आ इत्याध्वं । यस्य तवाद्भवा कान्तिर्यतो रति सूते ततो रति-
स्तवापि नन्त्री सा कामस्य स्त्री । तस्मात् त्वयि कामसंशयं कोऽपि
न करोतीत्यर्थः । इति नलं प्रति तद्वचनं शुकेनान्ववादि इति वा ।
रतिकामाभ्यामपि युवानतितमं सुन्दराविति भावः । त्रैयक्षेति
संबन्धेऽपि 'न व्याभ्याम्-' इति वृद्धिनिषेधे पूर्वमैवाज्ञातम् ॥

एतां धरामिव सरिच्छविहारिहारा-

मुह्यसितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।

विभ्रद्विभासि पयसामिव राशिरन्त-

वेदिश्रियं जनमनः प्रियमध्यदेशाम् ॥ १३४ ॥

एतामिति ॥ हे नल, त्वं विभासि । किंभूत—एतां भैमीं
विभ्रत् अङ्गे धारयन् । किंभूताम्—सरितां नदीनां छवि कान्ति
हरन्ति तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकहारा यस्यास्ताम् । तथा—
वेद्यामन्तर्वेदि वेदिकामध्यं तद्वदतिकृशा श्रीः शोभा यस्याः । अ-
न्तर्मध्ये वेदिवदतिकृशा श्रियस्या वा । तथा—जनमनसां प्रिय
आनन्ददायी मध्यदेशः शरीरमध्यभागो यस्यास्ताम् । किंभूत—
अस्या भैम्या आननमिदमाननं तल्लक्षणश्चन्द्रस्तस्य भासा कान्त्या
उल्लासितो हर्षं प्रापितः । क इव—चन्द्रभासा वृद्धि प्रापितः
पयसां राशि समुद्र इव । कामिव—धरां भूमिविव । यथा
पृथ्वीमङ्गे धारयन् समुद्रः शोभते । किंभूतां धराम्—सरितो
नद्य एव छन्त्या कान्त्या हारिणो मनोहरा हारा यस्यास्ताम् । तथा
अन्तर्वेद्यात्तया गङ्गायमुनामद्यधुवा श्रियंस्यास्ताम् । तथा—
जनमनसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचलान्तरभूभागरूप आ-
यावतापरपर्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यास्ताम् । 'हिनवदि-
न्ध्ययोर्मध्यं यस्याह्नतल्लादपि । प्रत्यगेव प्रयागच्च मध्यदेशः
प्रकीर्तितः ॥' इति नलः । इदमाननम्, पृथीसनासः ॥

दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं

साक्षीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।

मध्यस्यदुर्वलतमत्वफलं किमेत-

हुक्तिर्यदत्र तव भर्त्सितमत्स्यकेतोः ॥ १३५ ॥

दत्त इति ॥ जनितानि सत्त्वानिः कस्तूयादिविरचितानि पत्र-
निवेशनानि मकराद्याकारपत्रवर्डीलेखनानि यस्याः सा, पत्रवर्डी-
भूषिता । तथा—अङ्गिन्यां सह वर्तमानः साक्षः असाक्षः साक्षः
कृतः सनेत्रतां प्रापितः साक्षीकृतः स चामाविन्दुश्च स एव वदनं
यस्याः सा, चन्द्राधिकवदना । तन्वी कृशाद्री भैमी मदनाय
जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनेन कामो निवरासुसन्तान्यर्थः ।
अथ च—कामाय जयं दत्ते । एवंविधभैमीदर्शनवशीकृतत्वं कामेन

जीयस इत्यर्थः । यच्च कायकान्त्या भर्त्सितो जितो मत्स्यकेतुः कामो येन तस्य तवात्र भैम्या विषये भुक्तिरेव तच्छरीरोपभोग एतन्मध्य उदरभागे स्थितस्य वर्तमानस्य दुर्बलतमत्वस्यातिकार्यस्य फलं परिपाकः किमिति प्रश्नः, संभावना वा । अतिसुन्दरस्य तवैतच्छरीरभोगेऽतिक्रमैतदुदररामणीयकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथ च—मध्यदेशवर्तिनोऽतिकाकार्यस्य फल(त्व)मेतदेव, यदतिसुन्दरस्य तवात्र भुक्तिर्नामेत्यर्थः । कामेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च साक्षाद्रष्टृत्वात् साक्षित्वं युक्तम् । अथ च—कामेन जितमिति कामस्य जयदाने साक्षीकृता इन्दुवदना स्वसख्यो यया । ता अपि हि कामेन नलो भैमीवशः कृत इति जानन्ति । एवंसत्यपि क्रूरोक्त्यादिना तर्जितः कामो येन तस्य तवान्यस्मिन्भैमीविषये वा विवादविषये यो भोगः । लब्धजयं कामं क्रूरोक्त्या संतर्ज्य तदीयमपि विषयं बलादन्यायेनैव भुङ्क्त इत्यर्थः । अथ च—मध्यस्थानां सभ्यानां दुर्बलतमत्वस्य ज्ञानदौर्बल्यस्य नियन्तुमसामर्थ्यस्य स्वदत्तजयनिर्वहणाशक्तत्वस्य वा फलं परिपाकः किमयमिति संभावना । अन्यत्रापि विवादपदे साक्षिवादनं कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरमेकस्मै जयपत्रं दीयते, तत्र निर्णये कृते मध्यस्थाश्चेदुर्बला भवन्ति तर्हि पराजितोऽप्येको लब्धजयमपि द्वितीयं तिरस्कृत्य तदीयं विवादपदं क्षेत्रादिकं बलाद्भुङ्क्ते । कथमन्यथा ससाक्षिकजयपत्रहस्तं निर्भर्त्सान्योन्यदीयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः । साक्षीकृतेति 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः 'बहुव्रीहौ सवध्यक्ष्णोः' इति पचि च्वि । पक्षे 'साक्षाद्रष्टरि' इतीनौ च्विः ॥

चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराज-
धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।

अस्यां महोदयमहस्पृशि मीनकेतोः
के तोरणं तरुणि न भुवते भ्रुवौ ते ॥१३६॥

चेत इति ॥ ननु भैमि, भवती चेतोभवस्य राजधानी नगरी । क्रीदशी—कुचपत्रेषु राजानः श्रेष्ठाः पत्रवल्लय इत्यर्थः । तेषु धानीयः स्थापनीयः । यद्वा—कुचपत्रमेव राजधानीयो राजधानी-संबन्धी केतुर्ध्वजश्चिह्नभूतो मकरो मत्स्यो यस्यां सा । राज्ञो मुख्यावस्थाननगर्यां राजधान्यां सामिज्ज्ञानश्चिह्नरूपः पताकादिध्वजो भवति । तथा च केतुभूतस्य मकरस्य त्वत्कुचयोर्वर्तमानत्वात्वं कामराजस्य राजधानी । साक्षान्मदनस्त्वय्येव वर्तत इत्यर्थः । अत एव हे तरुणि आरूढयौवनं भैमि, के जना मीनकेतोर्मकरध्वजस्य संबन्धिनं महोदयरूपं महमुत्सवं महानभ्युदयो यास्मिन्नादृशं दोत्सवं स्पृशन्त्यां स्वस्वामिकामोदयोत्सववत्यामस्यां भवद्रूपायां राजधान्यां ते तव भ्रुवौ तोरणं न भुवते । अपितु—सर्वेपि जनारूढद्रुयुगं कामाभ्युदयोत्थितवक्रितशिखं वंशद्वयनिबद्धमात्रादिमाङ्गलिकसुनीलपल्लवरूपं तोरणमेव वदन्ति । कामस्त्वदेकाग्रयः सन्सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति भावः । 'पत्रराजी' इत्यपि पाठ स्पष्टार्थः । राजेति पाठो मुख्यः । 'राजा' इत्यादिना समासान्तः ॥

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां

कामः श्रमं न कथमृच्छति नाम गच्छन् ।

छायैव वामथ गतागतमाचरिणो-

स्तस्याध्वजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥१३७॥

अस्या इति ॥ हे नल, अस्या भैम्याः सकाशाद्भवन्तं गच्छन् तथा—भवतः सकाशादेनां भैमीं गच्छन् प्राप्नुवन् कामः कथं नाश्रमं न ऋच्छतु गच्छतु, अपितु सदा यातायाते कुर्वन् श्रमं गच्छत्येव । अथवा यस्माद्वां युवयोश्छाया कायकान्तिरेवोक्तरीत्या गतागतमाचरिणोस्तस्य मकरध्वजस्याध्वनिं जातं श्रमं हरति एवंभूता भवतीति शेषः । दृश्यमानभवच्छोभालोभादेव यातायातश्रमं न वेत्तीत्यर्थः । अथच—वृक्षच्छत्रादिनिर्मिता छाया मार्गं गतागते कुर्वतः पुरुषस्य श्रमं हरत्येव । भैम्यास्त्वय्येव कामः, तव च भैम्यामेव नान्यत्रेत्येवं परस्परानुरागः कुत्रापि नास्तीति भावः ॥

खेदापुत्रप्रणयिनी नवरोमराजी

रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।

आभासितेन नरनाथ मधूत्थसान्द्र-

मयासमेपुशरकेशरदन्तुराङ्गः ॥१३८॥

खेदेति ॥ हे नरनाथ, स्वेदो धर्मजलं तस्मिन्नेन वा आह्वयः ज्ञानं तत्र प्रणयिनी प्रीतिमती सात्विकसंजातस्वेदपूरव्याप्ता तव रोमराजी रत्यै सुरतार्थं जागरितस्त्रोहुद्भस्य व्रतानि उद्गतरोमाञ्चनियमान्यदाचरति । उन्निद्रा भवतीति यावत् । तेन कारणेन रोमाञ्चेन वा त्वं मधुनः पुष्परसस्योत्थानेनोदयेन सान्द्राः पुष्परसपूरेण निरन्तरव्याप्ताः मग्नाः त्वच्छरीरान्तःप्रविष्टा असमेपोः कामस्य पुष्परूपाः शरास्तेषां केसैः पिच्छप्रायैर्दन्तुरमुच्चावचीकृतमग्नं यस्य, स्वेदरोमाञ्चो (भय)युक्तत्वात्प्रत्यङ्गमन्तर्मग्नसमधुकामवाणसंबन्धिवहिरवस्थितपतत्रपत्ररागाव्याप्ताङ्ग इवाभाति । भैमीयोगात्सस्वेदरोमाञ्चो रिरंसु कामशास्त्र(योजित) सुतरा शोभस इत्यर्थः । अथच—रोमराजिर्दूतीस्थानीया, तथाच—तव दूतीय रोमराजिः कृततीर्थज्ञाना रत्यै कामप्रियां त्वदधीनां कर्तुं यस्माज्जागरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विशिष्टमिग्नकामवाणा पिच्छसंभृताङ्गवच्छोभसे । अन्यापि तरुणी कृतज्ञाना रत्यर्थं कान्तेन सह सहस्वेदा सकलां रात्रिं जागर्ति ॥

प्राप्ता तवापि नृप जीवितदेवतेयं

धर्मांशुशीकरकरम्वनमम्बुजाक्षी ।

ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि वाणाः

स्वेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतास्रम् ॥१३९॥

प्राप्तेति ॥ हे नृप, अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राणेश्वरी इयं भैम्यपि धर्मांशुशीकरकरम्वनं स्वेदजलविन्दुमिश्रणं प्राप्ता । इयमपि त्वदीयस्पर्शवशात्सात्विकस्वेदयुक्ताभूदित्यर्थः । न केवलं त्वमेव स्वित्तः, अपि त्वियमपीत्यपेरर्थः । अथच—देवतायाः स्वेदो नास्ति, इत्यतः देवतापि मस्वेदेति विचित्रमित्यपिशब्दार्थः । अतश्च कुसुमान्येव यथा येन प्रकारेण ते ते भैमीकरचरणारिरूपेण प्रमिद्वपराकृता मोहनशोपणादिकामवाणास्तथैव तेनैव प्रकारेणाप्यस्वेदस्य कामस्य संबन्धे कामेन रचितं शरक्षतास्रं स्वीयगण-

अधोदेशे स्थिता स्वयं महीयस्युच्चतरदेशे स्थितां भैमीं प्रत्यणी-
यस्वेन प्रतिभासमाना ताम् । तथा—अस्तगामिनोऽर्कविम्बस्य
प्रतिकृत्या प्रतिविम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना राजमानां प्रति-
विम्बितास्तगामिसूर्यविम्बाम् । तथा—वक्रं वक्रं स्वभावकुटिलं
व्रजन्तीं गच्छन्तीम् । अतएव—फणियुवतिः कृष्णसर्पिणीयमिति
त्रस्तुमिच्छासशीलै रथपदमिधुनैश्चक्रवाकस्त्रीपुंसयुगलैर्व्यक्तं स्पष्टं
मुक्तं त्यक्तमन्योन्यं परस्परं यथतथा तीरे विषये विद्रुत्य पलाय्य
कर्मभूते वा द्वे तीरे प्रति गत्वा अतिरुत्या विरहपीडासंबन्धना
रुतेन कृत्वा सूचितां प्रकटीकृताम् । सांध्यतमसावृतत्वाच्च स्पष्ट-
तरमदृश्यमानामपि नदीयमिति चक्रवाकशब्देन ज्ञापितां फणि-
युवतिरिति सूचितामिति वा । कृष्णसर्पिण्यपि कृशा भवति सूर्य-
विम्बतुल्येन शिरःस्थेन मणिना शोभते । वक्रं वक्रं च व्रजति । तां
च दृष्ट्वा जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दीनस्वरोपलक्षिताः परस्परं
सहवासं मुञ्चन्ति । सूर्यमस्तं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमिधुनानि
सांध्यविरहपीडया रुतं कृत्वान्योन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकुल्याः
पारावारे तीरे तिष्ठन्तीति भैमी ददशैत्यर्थः । उच्यतेऽस्मिन्निति
वासः । तुङ्गप्रासादवासमारुह्याद्राक्षीदिति त्यज्यलोपे वा ॥

अथ रथचरणौ विलोक्य रक्ता-
वतिविरहासहताहताविवासैः ।

अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालं

श्वसनविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥

अथेति ॥ केलिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ परस्परारु-
रक्तौ स्वभावेन रक्तवर्णौ च अतिविरहासहताया नितरां वियोगास-
हिष्णुतया हतौ कामशरविद्धौ स्मरशराघाते सति अल्लै रधिरैरिव
रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोक्य तं पद्मानां सुप्तिकालं संको-
चसमयं सायंसंध्यासमयमपि विरहपीडितकोकदर्शनाद्दुःखसंजातः
श्वसनो निःश्वासभरस्तन्निर्गमनेन कृत्वा विकीर्णं सरोजसौरभं
यासस्तादृशमकृत । संध्यासमये पद्मसंकोचात्सौरभासंभवेऽपि नि-
श्वासमोचनेन पद्मिनीत्वात्पद्मसौगन्ध्यं तदानीमपि विस्तारयति
स्मेत्यर्थः । कोकौ तादृशौ दृष्ट्वा भृशं निश्वासेत्यर्थः । अन्यो-
प्यस्त्रक्षतं रक्तव्यासं दृष्ट्वा भृशं निश्वासति । विरहासहनौ हता-
विवासैः' इति पाठः सुयोजनः । अल्लैः कामस्य । रथचरणौ,
'पुमान्निष्ठाया' इत्येकशेषः ॥

अभिलपति पतिं प्रति स भैमी

सदय विलोक्य कोकयोरवस्थाम् ।

मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं हा

क इव विलोक्य नरो न रोदितीमाम् १४६

अभीति ॥ भैमी पतिं प्रति इति अभिलपति स अत्रोचत् ।
इति हिम्—हे सदय मकरग, त्वं कोकयोरवस्थां विरहविद्रुल्यं
विलोक्य । हा ऋट्निमी कोकौ भिन्दन्ती पृथग्देशावस्थितौ कुर्व-
न्तीम्, अतएव—मम भैम्या अपि हृदयं च एतच्छ्लोकेन विदार-
यन्ममिनां कोकयोरवस्थां विरहविद्रुल्यं विलोक्य क इव नरः
सत्वेना ननुप्यो न रोदिति, अपितु सर्वान् परिदेवनं करोत्येव ।
... दुःखं न विवर्त्यतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

कुमुदमुदमुदेष्यतीमसोढा

रविरविलम्बितुकामतामतानीत् ।

प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः

सहदि निवेशितकोककाकुन्ताः ॥ १४७ ॥

कुमुदेति ॥ हे प्रिय, रविरुदेष्यतीमुत्पत्त्यमानां कुमुदानां
मुदं विकासरूपं हर्षमसोढेवाशकुवन्निवाविलम्बितुं सत्वरं गन्तुं
कामो यस्य तद्भावस्तत्तामतानीत् विस्तारितवान् । आसन्नास्तमयो
वर्तत इत्यर्थः । तथा—शकुन्ताः पक्षिणः प्रतितरु विरुवन्ति
विशेषेण रुतं कुर्वन्ति । आसन्ननेत्रनिमीलना वासार्थिनो विरुवन्तः
सन्तः स्वस्वनिवासवृक्षं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते—सहदि
निवेशिताः कोकानां काकवः शोकविकृता विरावा एवातिपीडा-
कारित्वाकुन्ता भङ्गा यैस्तादृशाः किम् । चक्रवाकशोकपीडिता
इव पक्षिणः क्रन्दन्तीत्युत्प्रेक्षा । अन्योपि वैरिणामुदेष्यतीममि-
द्धिमसहमानः सत्वरं कुत्रचिद्गच्छति । तथा—अपरः सकृपः कश्चि
दुःखितं कंचिद्दृष्ट्वा क्रन्दति । सोढा, वृत् । मुदम्, 'न लोका-'
इति पठ्योनिषेधः । उदेष्यतीम्, 'आच्छीनद्योः' इति वैकल्पि-
कत्वाश्रमभावः ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ता-

वधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टौ ।

इदमहह निदर्शनं विहंगौ

विधिवशचेतनचेष्टनानुमाने ॥ १४८ ॥

अपीति ॥ हे प्रिय, स्वस्यानिष्टमपि विरहमाचरन्तौ स्वयमेव कु-
र्वाणौ । तर्हि सदा स्वानिष्टाचरणस्वभावावेव भविष्यतइत्यतआह—
अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्विकाः पूर्वा विरहाचरणात्प्राचीनाः सर्वाश्चेष्टाः
कर्तव्यता ययोस्तौ वा । अधिगमो लाभो हितमिति यावत् । तत्पू-
र्विकास्तदुद्देश्याः पूर्वाः सर्वाश्चेष्टा ययोस्तादृशौ वा । बुद्धिपूर्वकारी
हि स्वाहिते न प्रवर्तते । कोकयोश्च दिने भोजनादयः सकलाश्चेष्टा
ज्ञानपूर्विकाः स्वहिताश्च । एवं सत्यनेनैवंस्वभावावप्येतौ संध्या-
यामकसादेवान्योन्यविरहं स्वयमेव यस्मादाचरतस्तस्माद् विधि-
वशां देवाधीनं चेतनानां प्राणिनां चेष्टितं पूर्वकर्माधीनं प्राणिनामा-
चरणमित्येवंरूपेऽनुयाने कार्यात्कारणविशेषज्ञाने विषये यावेनौ
विशिष्टौ विहंगौ कोकौ इदमेव निदर्शनमयमेव दृष्टान्तः । अहह
अद्भुते रोदे वा । तस्मात्प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणी कदाचिद्वि-
कदाचिच्चाहितमाचरतीति भावः । 'प्राणिनो देवादीनचेष्टिताः
प्रतिकूलतया ज्ञातेऽपि प्रवर्तमानत्वाच्चक्रवाकवत्' इत्यनुमानम् ॥

अद्विस्थारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे कृपाणः स्फुटं

कालोऽयं विधिना रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।

रश्मिग्राहिगरुमदग्रजसमारब्धाविरामभ्रमौ

दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निज्यते ॥

अद्वीति ॥ स्फुटमुत्प्रेक्षते—हे प्रिय, रथाङ्गमिधुनं विच्छेत्तु
वियोक्य, अथ च—विशेषेण विदारयितुमन्विच्छता विरिणा
प्रक्षणा देवेन मायं कालः सायंसंध्यासमय एव स्फुटं मग्नम्

योगात्कालः कृष्णः लोहमयः कृपाणः भानुशाणवलये सूर्यरूपे शा-
णचक्रे संसज्य संयोज्य निज्यते किम्, तीक्ष्णोक्रियते किमित्यर्थः ।
किभूते वलये—अस्तमयकालसंनिध्याद्विस्त्रुः किरणस्योऽरुणमा
स एव इष्टकाविसरणानि इष्टकाचूर्णप्रसारणानि तैः शोणे रक्तवर्णे ।
तथा—रश्मिग्राहिणा गरुत्मतोऽग्रजेनारुणेन समारब्धाऽविरामा
निरन्तरा भ्रमिभ्रमणं यस्य तस्मिन्, सदाऽरुणेन कृतभ्रमणे । अथ
च—आकर्षणरज्जुग्राहिभिररुणसमैस्तद्वत्तेजस्विर्बलिभिः पुरुषैरा-
रब्धनिरन्तरभ्रमणे । तथा—दण्डसंज्ञकेन पारिपार्थिकेन भ्राजिनि
शोभमानशीले, अथ च—शाणचक्राधारभूतेनाकर्षणरज्जुसंयुक्तेन
द्रुहमयेन दण्डेन शोभमाने । संनिहितास्तमयसूर्यसायंसंध्यासम-
यसंनिध्याच्चक्रवाकयुगं तीक्ष्णतरलज्जविदारितमिव विधिवशाद्वि-
युक्तं सज्यत इति भावः । अन्योऽपि किंचिच्छेत्तुं खड्गमुक्तविशे-
षणविशिष्टे शाणचक्रे तीक्ष्णं करोति । 'किरणप्रग्रहौ रश्मी', 'ना-
डः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्थिका.' इत्यमरः । अभाविति
भाषितपुंस्कम् । निज्यते, 'गिजिरे शौचे' इत्यस्मात्कर्मणि यच् ।
नकारे तकारान्त्यैव तिज्यत इति पठन्ति तदसत् ॥

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा-
लपितसुधासवमर्पितं निपीय ।

सितशवलवलन्मुखोऽवदत्तां

स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्थ ॥ १५० ॥

इतीति ॥ स नलोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किम्—
हे प्रिये, त्वं यथात्थ, तदिदं स्फुटं निश्चितमीदृशमीदृशं सत्यमे-
वेत्यर्थः । किभूत —इति पूर्वोक्तरीत्या विधुमुखा भैम्या मुखेना-
पितं दत्तं मुग्धं मनोहारि आलपितं मञ्जुभाषितमेव सुधातप्तं
रसगुह्यादमृतं उन्मादकन्वाद्यमथ निपीयात्वाद्य सादरमाकर्ष्य
च क्षितेन शबलं निश्चितम् वलत् भैमीमुखं मुखं यत् सः ।
कामिनो हि कामिनीमुखार्पितमयं सानुरागं पिबन्ति, अनन्तरं
वलितमुखाः सहासं किंचिद्वदन्ति च ॥

स्त्रीपुंसो प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-
र्नम्रां वेद्वि रतिप्रमूनशरयोश्चापद्वयीं त्वच्छ्रुवां ।
त्वन्नासाच्छलनिहुतां दिनलिकीं नालीकमुक्त्येपिणो-
स्त्वन्निश्वासलते मधुश्वसनजं वायव्यमस्त्रं तयोः ॥

स्त्रीति ॥ अयि प्रिये, अहं यस्मिन् त्वच्छ्रुवां रतिप्रमूनशर-
योरनम्रां तयो नम्रां खोजयाप रत्या पुंजयाप च कामेनाकर्षणाह-
स्य वक्रिता चापद्वयी वेद्वि, त्वच्छ्रुवादेव द्योर्धनुरी इत्यर्थः ।
किभूतयो—अखिलौ त्रिजगति वर्तमानौ तत्रजगतीयौ स्त्रीपुंसौ
प्रविभज्य विनाग कृपा पृथग्पृथग् जेतुमखिलौचित्य विचरितनौ
चित्य यान्तां तयो । द्वियाः कथं जेतुं योग्या पुंजय पुंजवे-
त्यालोचितौचित्योरेत्यर्थः । तथा—नलोऽपि दिनलिकीं नालीकमु-
क्ताकारपदाविशेषाणा मुक्ति मोक्षनिष्ठज स्वर्गादयो रति

कामयोः संवन्धिनीं दिनलिकीं नालीकमोचनोपायभूतसरन्ध्रवं-
शपर्वद्वयं त्वन्नासाच्छलेन त्वदीयवामदक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन
निहुतां गोपितां जानामि । त्वन्नासापुटद्वयमेतन्न भवति, किंतु
नालीकद्वयमुक्त्युपायभूता दिनलिकीत्येवाहं शङ्क इत्यर्थः । तथा—
त्वन्निश्वासलते तव वामदक्षिणनासानिश्वासधाराद्वयं तयो रति-
कामयोः प्रत्येकं मधुश्वसनजं वसन्तकालीनमलयातिलप्रभवं वाय-
व्यं वायुदेवताकमलमेव वेद्वि । सुन्दरत्वद्वन्नासाद्यवयवदर्शनमा-
त्रेण कामवशत्वं भवतीति भावः । दिनलिकी, समाहारद्विगौ
डीप् । वायव्यम्, 'सात्य देवता' इत्यर्थे 'वायव्यपुत्रपुत्तो यत्'
इति यत् ॥

पीतो वर्णगुणः स चातिमधुरः कायेऽपि तेऽयं यथा
यं विभ्रत्कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्त्यते ।
का वर्णान्तरवर्णना धवललिमा राजैव रूपेषु य-
स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १५२ ॥

पीत इति ॥ हे भैमि, वणेषु शुक्लादिरूपेषु मध्ये गुणो वैशे-
षिकादिभिर्गुणपदार्थत्वेन निर्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्णः स च स
एवातिमधुरो रमणीयतरो, ननु वर्णान्तर मधुरमित्यर्थः । यथा येन
कारणेनायं पीतो वर्णस्तेऽपि काये देहे वर्तते । अत्युत्तमया र-
वापि शरीरे धार्यते तस्मादयमत्युत्तम इत्यर्थः । अथ च—रूपा-
न्तरापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधानत्वादप्येषां चाप्रधानत्वाद्गुणेषु
मध्ये गुणोऽप्रधानभूतोऽपि यो हरिद्राभो वर्णः स एवातिमधुरः ।
प्रधानभूत इत्यर्थः । यस्मादयं ते काये वर्तते । अप्रधानस्यापि
केनचिदत्युत्तमेनाद्रीकृत्यादि प्राधान्यं भवति, तथा एवाद्रीकृ-
तत्वाद्प्रधानस्याप्यस्य प्राधान्यं युक्तमेवेत्यर्थः । अथ च—गुणः
पीत एव, नान्ये गुणा, पीतवर्ण एव गुणरूपोऽन्ये तु दोषरूपा
इत्यर्थः । स एव चातिमधुरः उभयपार्श्वे हेतु—यतोऽयं तव
काये वर्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुर इत्यर्थः । अथ च—ते तव काये
वर्तमानोऽयं प्रत्यङ्गगुणोऽतिमधुरो रम्यो यथा मया पीतमस्तमुभय-
नस्याननुग्रहपरोनास्यादित, तथा तव काये सोऽतिमधुरो
वर्णगुणो गौरिनापि पीत सादर निरतिरत । अपर—हरिद्राभ
इत्यर्थः । च, अविधान्योन्मनुरये । सोऽतिमधुरो रम्यो यथा
मया पीतः, तद्वत्तं यन्गुणोऽपि पीत एवेति सा मन्त्रः । अपर
तयातिमधुरो वर्णगुणो वर्णान्तरमधुरोऽपि गुणो यथा पीतः
आस्तादित, अतिमधुरा तव वर्णो यथा पीत इति सा मन्त्रः ।
एवं उन्मोक्षसा प्रकृतसत्त्वस्वयने एव मुक्तिमार्गः—१५१/१-
अथ पीतवर्णं विभ्रत् कनकं यन्मदं सोमनी रतिप्रमूनं यन्मदं
निवि कर्जैरदृष्टयरेण मे रतिप्रमूनं मे रतिप्रमूनं, अन्ति—१५२/१-
एतवर्णमुत्तममोक्षसादेव यन्मदं मुक्त्येति युक्तं हे रति । १५३/१-
यच्छरीराय च पीतवर्णं यन्मदं यन्मदं रतिप्रमूनं । १५४/१-
युवना मुक्त्येति कर्जैरदृष्टयरेण मे रतिप्रमूनं, अन्ति—१५५/१-
रतिप्रमूनं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं
१५६/१—रतिप्रमूनं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं
ननु ननु इति युवना इति युक्त्येति । १५७/१—यन्मदं यन्मदं
तु युक्त्येति युक्त्येति युक्त्येति युक्त्येति युक्त्येति युक्त्येति युक्त्येति युक्त्येति
१५८/१—यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं यन्मदं

वर्णानां वर्णना का, अपितु—सा नैव कुत्राप्युपयुज्यते तत्कथा न कार्येव । यावत् यतः कारणाद् यो धवललिमा शुक्लगुणः पद्मिषेपु रूपेयु मध्ये राजैव श्रेष्ठतम एव । निर्मलत्वादभ्यार्हितत्वाद्रूपविभागवेलायां वैशेषिकैः प्रथमोच्चारितत्वाच्च प्रधानभूत एव । तस्य प्रधानभूतस्यापि योगात्संवन्धाद्भजतं दुष्टोऽसमीचीनो वर्णो यस्य तस्य भावस्तत्ता दुर्वर्णशब्दवाच्यता तद्रूपं दुर्वर्णोऽस्कीर्तिमेति । नीलादि वर्णान्तरयुक्तं तु दुर्वर्णतां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्सकलं रजतमिति वा । अप्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमीशरीरेणानङ्गीकृतत्वादेवोत्तमत्वम् । तद्योगात्काञ्चने सुवर्णमिति कीर्तिः । भैमीशरीरेणाङ्गीकृतत्वादेव चोत्तमस्यापि धवल्लिङ्गोऽनुत्तमा । धवल्लिमा, वर्णवाचित्वाद्गुणवचनत्वाद्भेदमिति च ॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैमीवाणीं वर्णयति—

खण्डक्षोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणा-
त्कृष्टे रोहति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत्पुण्ड्रकः ।
स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्गिरा-
मुद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्रत्ययः ॥१५३॥

खण्डेति ॥ हे भैमि, पुण्ड्रकः स्थूलेषु विशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामत्यन्ताग्निपाकघनीभूतेन गोलकेनैव दोहदेन एवंभूते स्थले क्षेत्रे चेदोहति सादृशो भवति । किंभूते स्थले—खण्डः शर्कराचूर्णमेव गृह्यति यस्मिन् । तथा—मधु अमृतं माक्षिकमेव वा पयो यस्यास्तया कादम्बिन्या मेघमालया तर्पणान् पूर्णजलत्वरणात्रेतोद्विगुणाकृष्टे । मेघमालावृष्टजलं हि क्षेत्रं पुनः कृष्यते, तादृशे समीकृते उतं हि व्रीजमद्गुरार्थं पुनः पयोऽपेक्षते । तत्स्थानेऽथ दुग्गोलकः । दोहदेनेत्यनेन निरातद्गमभिवृद्धिः सूचिता । अनन्तरं च प्ररूडादुर. मन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिसमयपर्यन्तं द्राक्षाणां द्रवः परफलनिष्पीडितरसस्तस्य सेचनैः कृत्वा इक्षुदण्डादपि परिणतमायुर्यानिशयफलं यदि धत्ते तदा तर्हि ततोऽपि विशिष्टेषु फलादपि सकाशात्त्वद्गिरा तव वाणीनामुद्देशाय निर्देशार्थं मधुराज्जद आचारो मूलप्रकृतियस्य तादृशस्तमप्रत्यय उदेति उपपद्यते । कीदृग्नैस्या वाणीति पृष्टे उक्तविशेषणविशिष्टादिशुफलादपि मधुरतमेति तदा निर्देष्टुं शक्येत इत्यनिशयने तमए तदैव संगच्छत इत्यर्थः । एवंविशिष्टं फलं यदि भवेत्, तर्हि तदैव तावदन्तिममुर तस्मादावन्तिममुर वस्तु विद्यते किमिति पृष्टे नि योममधुरतमस्यान्यस्यानावाचनप्रत्ययान्तममुरशब्देन अपद्रव्येयोत्तरत्वेन शत्रुं योग्या ननु विशिष्टमपीशुफलं, नि योमनायुर्यानावाचनप्रत्ययशब्दोपपत्तेः, किमुन मधुराणि द्रव्यान्तराणीति भवद्वाणीवन्ममुरतम इत्तु किंचिदपि न दृष्टमिति नाव. । एवंविधे क्षेत्रे यदि पुण्ड्रको रोहति, न च यस्या पिण्डेन दोहदेन, द्राक्षाद्रवसेचनैः रोहति, यदि च त्व एव इति वा । कादम्बिनी मेघमाला इत्यनर. । दुग्गो वैचरिजोऽनुदेतः— इति विव. । तव स्वर्गे वन ।

उन्मीलितुः कतन्मुदतया रज्जा भ्रमीरनेव-

नन्तः पुनः रज्जावदतः येनामृतान्याः सरः ।

नन्यामिभुरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत्सा भव-
जिह्वायाः कृतिमाहयेत परमां मत्कर्णयोः पारणाम् ॥

उन्मीलदिति ॥ अमृतमेवान्धोऽन्नं यस्य देवत्वात्, तादृशो भवन्सरः यदि इक्षुरस एवोदधितस्सात्सकाशात्त्रयां नूतनां देवासुरोत्थापितपूर्वसुधाया अन्यादृशीं सुधामात्मनैवोत्थापयेन्निरगमयेत्, तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्णयोः परमां पारणामद्वितीयवृत्तिहेतुं भवत्या जिह्वायाः कृतिं त्वद्रसनानिर्मितां वाणीमाहयेत् स्पर्धापूर्वमाकारयेत् । किंभूतः सरः—उन्मीलितप्रकाशमानोऽतिशयितो गुडस्येक्षुरसविकारस्य पाकस्तज्जन्वा ये तन्तव इव तन्तव ऊर्ध्वोर्ध्वप्रसारितगुडनिर्गतदोरकास्त एव दैर्घ्यालता तयैव रज्ज्वा मन्थभ्रमणदोरकेण कृत्वा दानान्तस्तुलापुरुषदानादिमभ्ये आयुरारोग्यादिकलकः श्रुतः शर्कराचलः स एव मन्था मन्दरस्तस्य भ्रमीर्भ्रमणानि अर्जयन् कुर्वन् । तथा रज्ज्वा शर्कराचलरूपं मन्थानं चालयन् । अतिमधुरसामग्रीसंपादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसामग्रीकत्वान्मधुरतमापि सुधा भवद्वाणीतुल्या भवेन्नवा अन्या तु नैवेत्यर्थः । 'अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्विण्णवर्कद्वस्तुप्यन्ति सर्वदा ॥' इति दानखण्डे । आह्वयेत, 'स्पर्धायामाहः' इति तद् ॥

आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोल्लस-
द्रासे तत्कलवैणनिकुणमिलद्वानीविलासामृते ।
तत्केलिभ्रमणार्हगैरिकसुधानिर्माणहर्म्याधरे
तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्रजौ राजतः ॥

आस्येति ॥ अयि प्रिये तवास्ये या भारती सरस्वती वसति । किंभूते आस्ये—तस्या भारत्या एव हस्तस्थितस्य लीलारविन्दस्यैवोल्लसन् प्रसरन् वासो गन्धो यस्मिन् । पद्मिनीत्वात्प्रभुत्वपरिमले । तथा—तस्या एव कलो वैणो निकुणः मयुरास्फुटो योणा संवन्धी नादस्तद्रूप मिलत्संव्यमानं वाणीविलासरूप यकोत्तया दिनानाविषयाग्विलासरूपममृतं यस्मिन् । तथा—तस्या एव केलिभ्रमणाद् लीलामनयोग्य गैरिकेण रक्तग्रातुविशेषेण रजितया सुवया धवलनमाधनचूर्णद्रव्येण च चित्रादिनिर्माणं यत्र तादृशं यद्गम्यं गृह तद्रूपमनुल्लोऽधरोष्ठो यस्मिन् तादृशे आस्ये पुरोदश्यमाने ये दन्तस्रजौ द्वे दन्तमाले राजत. शोभने, तद्रोऽथ पुगेदश्यमान तस्या भारत्या मुक्तामणिरजितो हार एव किम्, तद्वत्ते राजते इत्यर्थः । सरस्वतीवीणाकण्ठितनुत्या ता ग्राणीयवः । अत्र प्राधान्येन वाणीर्णनम्, अन्यत्रामद्विहम् । यस्मात् तादिभिर्मुने नारतीवामोऽनुमीयते । ईश्वराणां गृहं गैरिकादिभिर्विभ्रजं वति । गैरिद्युक्ता सुवेति वा ॥

वाणी मन्मथतीर्थमृज्जलरमघोमयंती हापि मे
खण्डः खण्ड इतीदमीधपुलिनसालपत्रं बाहुता ।

॥ १५३ ॥ तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोल्लसद्रासे तत्कलवैणनिकुणमिलद्वानीविलासामृते । तत्केलिभ्रमणार्हगैरिकसुधानिर्माणहर्म्याधरे तन्मुक्तामणिहार एव किमयं दन्तस्रजौ राजतः ॥

वश इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वम्, तदस्यास्तीति वसी, तन्नाजो वसिरा-
जितेन्द्रियत्वम् । इशानमीश पेश्यं तदस्यास्ति इशी तन्नायः ॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-
स्तस्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।

द्राक्षापानकमानमर्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया

यस्मिन्नाम धृतोऽनया निजपदप्रक्षालनानुग्रहः ॥१६१॥

त्वदिति ॥ हे प्रिये, वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पटवः, तस्यास्पी-
यूषममृतमेव स्तुमः । तस्यामृतस्यार्थेऽमृतनिमित्तं स पुराणादिप्र-
सिद्धो गरुडस्यामरेन्द्रस्य च समरः अजनि स्थाने युक्तं तदित्यहं
जाने मन्ये । नाम यस्यादेतोरनया तव वाण्या यस्मिन्नमृते निज-
पदयोः प्रक्षालनैवानुग्रहो धृतः कृतः । किभूतया—द्राक्षापान-
कस्य पक्वद्राक्षासंबन्धिनः संस्कृतरसविशेषस्य मानोऽहंकारः तस्य
मर्दनं चण्डनं सृजति तथा । तथा—क्षीरे तुग्धे प्रिये दृढा
अन्येन व्याजयितुमशक्यायज्ञा यस्यास्तया । अथ च—यस्मिन्पी-
यूषे भवद्वाक्यभूतया वाण्या स्वीयसुप्तिस्तत्प्राणा पदानां प्रक्षाल-
नानादनु पश्चाद्ग्रहणं ग्रहः कृतोऽस्त्येव । अमृतक्षालिततयेव निर्दोषं
मधुरं च त्वं वदसीत्यर्थः । द्राक्षाक्षीरे तिष्ठतां, पीयूषादपि दृढाणां
मधुरतमेति भावः । प्रभोर्यस्मिन्ननुग्रहातिशयः स एव चरणक्षाल-
नादि करोति ॥

शोकश्चेत्कोकयोस्त्वां सुदति तुदति तद्व्याहराज्ञाकरस्ते
गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्थम् ।
वद्वे मद्यज्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं
दत्तैवाभ्यातदम्भोजलिमिहभवतीं पश्यमामेष्यमाणम्

शोक इति ॥ हे सुदति, कोकयोर्विरहजनितः शोकः सदय-
त्वात्वां चेत्तुदति तत्तर्हि व्याहर आज्ञापय । ते आज्ञाकरोऽहं कु-
ल्यां गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्थमुदकप्रतिविम्बितं भानुं सूर्य-
मनस्तमस्ताभावं व्रजितुं प्राप्नुम्य अस्तमगन्तुम्, यद्वा—अनस्तमस्ता-
चलप्रतियोगिभूतमुदयाचल गन्तुमनुनये प्रार्थये । इदानीं त्वया-
स्तो न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचलो वा गन्तव्य इत्येवं सूर्यं करसंपुटयो-
जनपूर्वं संप्रार्थ्य पुनः प्राचीं नेत्यामीति यावत् । यदि मयाजलो
बद्धेऽप्ययं सूर्यो ममानुनये प्रार्थनायां विमुखः स्यात्, यतः—
एकः केचलो ग्रहोऽस्मिन्निवेशो यस्य, अथच—मुख्यो ग्रहो ग्रह-
राजः, तत्तर्हि सूर्यार्घ्यदानसंबन्धिनमम्भोजलिमाभ्यां कोकाभ्या-
मेव दत्त्वा इह प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेष्यमाणभागमिष्यन्तं मा
पश्य । एवं कोकशोकापनोदनव्याजेन 'वहिः संध्यामुपासीत' इति
वचनात्सायंसंध्याोपासनानिमित्तं वहिर्निर्गमनार्थमनुज्ञां याचितवा-
निति भावः । सुदतीत्यनेनोक्तयन्तरमीपद्धानकिरणप्रकाशेन मम
महानानन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थ्यस इति सूच्यते । द-
त्तैवेति पाठे—उत्प्रेक्षा । एष्यमाणम्, गत्यर्थादीडो लटः शानच् ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्तं मृगयताम् ।

इति व्याजात्कृत्वालिषु चलितचित्तां सहचरीं

स्वयं सोयं सायंतनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥१६३॥

तदिति ॥ सोऽयं नलः स्वयं सायंतनं विधिं संध्यामिहोत्रा-

दिकं कर्म विधित्सुः कर्तुं कामः सन् प्रासादाद्गहिरभूत्, निगा-
दित्यर्थः । किं कृता—इति व्याजादेवप्रकरणेण सूर्यानुनयसगीगने-
पणमिषेण गहचरीं भैमीमालिषु सगीषु चलितं गोपणोत्सुकचित्तं
गस्यानादर्शी कृता । इति किम्—हे प्रिये, अहं सूर्यानुनयार्थं
नदीं प्रति गमिष्यामि, भानी च निजालीनां निजसस्तीनामिहा-
त्रेन कस्मिन्निष्येदो त्वया न द्रष्टव्यमिति लीना गुप्तां स्थितिं पर-
स्परवृत्तव्यक्तमर्थं वा परिहृतं परिहासहीनं कन्दो मूलमुत्पत्ति-
हेतुर्यस्या तादृशं गतजनिताय तामा सस्तीनामानन्दाय मुहूर्तं मृ-
गयतां गोपयन्निति । एतां तद्वचनाद्वैसी कविछीनाः मयीगवेप-
यितुं निर्गता, नलोपि सायंमंयां कर्तुं वहिर्निर्गतादित्यर्थः । साय-
तनेत्यादिनोत्तरमगमंगतिः सूचिता । विधिविधित्सु, 'द्वितीया'
इति योगविभागात्समाप्तम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तसागादयमेकविंशगणनः काव्येऽतिनव्ये कृतौ

भैमीभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गो निसर्गोऽवलः २१

श्रीहर्षमिति ॥ तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयेन नव्येऽपूर्व-
तरप्रमेयपरिपूर्णं भैमीभर्तृचरित्रवर्णनं प्राचुर्येण प्रस्तुतं यत्र तादृशं
काव्ये एकविंशतेः पूरणं एकविंशं गणनं संख्यायं यस्य, यद्वा—
एकविंशतेः पूरणं एकविंशो गणना संख्या यस्य स सर्गोऽगाद-
समाप्तः ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिद्धपण्डितात्मजनारायणकृते
नेपथीयप्रकाशे एकविंशः सर्गः ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायंकालं वर्णयिष्यन्कविद्वाविंश
सर्गमुपक्रमते—

उपास्य सांध्यं विधिमन्तिमाशा-

रागेण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।

अवाप्तवान्सप्तमभूमिभागे

भैमीधरं सौधमसौ धरेन्द्रः ॥ १ ॥

उपास्येति ॥ असौ धरेन्द्रो नलः सायंसंध्याप्रान्तभवेनान्ति-
माशायाः प्रतीच्या आशाया दिशो रागेण रक्तवर्णेन हेतुना का-
न्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्यारि चेतो यस्य तादृशः संध्यारागस-
दृशभैम्यधरस्यारी सन् तद्विरहासहिष्णुतया बहिरवस्थातुमशक्तो
यत्र सा विद्यते तं सप्तमे भूमिभागे कक्षायां स्थितं भैम्या, धर-
पर्वतरूपं सौधं हर्म्यं प्रासादस्य सप्तमीमुपकारिकामवासवान् । किं
कृत्वा—सांध्यं संध्यासंबन्धिनं संध्याजपादिविधिसुपास्य कृत्वा ॥

प्रत्युद्गजन्त्या प्रियया विमुक्तं

पर्यङ्कमङ्कस्थितसज्जशय्यम् ।

अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोयं

संध्यामुपश्लोकयति स सायम् ॥ २ ॥

प्रतीति ॥ सोऽयं नलः सायंकालसंबन्धिनीं संध्यां रात्रिदि-

नसंबन्धिनं मुहूर्तं भैरव्याः पुर उपश्लोकयति स्म श्लोकैः स्तौति स्म ।
किं कृत्वा—प्रत्युद्गजन्त्या संमुखमागच्छन्त्या प्रियया विमुक्तम् ।
अङ्गे मध्ये स्थिता सज्जा आस्तुता शय्या तूलिका यत्र तं पर्यङ्कम-
ध्यात् स्वयमधिष्ठाय तां भैरवीमप्यधिवास्य तत्रोपवेश्य । पर्यङ्कम्,
‘अधिराङ्ग-’ इति कर्मत्वम् । अधिवास्य, प्यन्ताद्वसतेत्यप् ।
तस्य धात्वन्तरवात् ‘उपान्वध्याइवसः’ इति कर्मत्वाप्राप्तेस्तामधि-
वास्येत्यत्र तामध्यातृत्रैवेति ज्ञेयम् । उपश्लोकयति, ‘सत्यापपाश-’
इति णिप् । स्वयोगे भूते लङ् ॥

विलोकनेनानुगृहाण ताव-

द्विशं जलानामधिपस्य दारान् ।

अक्षालि लाक्षापयसेव येय-

मपूरि पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥

विलोकनेनोति ॥ हे प्रिये, त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दाराम्
भार्यां पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थीकुल, तावदादौ
विलोकनेनानुगृहाण, वर्णनया तु पश्चादित्यर्थः । यावच्चन्द्रोदया-
दिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्संध्यारागेण कृतरामणी-
यकं पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा तावच्छब्दार्थः । जडाधिपस्य
च भार्या दुःखिता विलोकनादिनानुग्रहोतुमर्हा भवन्तत्युक्तिः ।
येयं पश्चिमा दिक्षु लाक्षापयतालककरसेन कृत्वा केनाप्सक्षालीव
क्षालितेव । तथा—कुङ्कुमस्य पङ्क्तिः कृत्वा केनाप्सपूरिव पूरितेव ।
एवंविधा रक्ता दृश्यते, यतस्तस्याद्रमणीयामेतां विलोकयेत्यर्थः ॥

उच्चैस्तरादम्बरशैलमौले-

श्वेतो रविगैरिकगण्डशैलः ।

तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य

संध्यारजोराजिरिहोज्जिहीते ॥ ४ ॥

उच्चैरिति ॥ हे प्रिये, रविरेव गैरिकार्यधातुविशेषस्तन्मयी
गण्डशैलः उच्चतरादत्युन्नतादन्धरशैलस्य गगनगिरिर्नाले। मिश्ररा-
त्सकाशाव्युतः पतितः स्थूलपापाण एवाधः पतितः, अपच—सं-
निहितः, पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधःपतनेन हेतुना पिबृज्जितस्य
विशेषेण सूक्ष्मचूर्णीकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य संरन्ध्रिनी
संप्रैव रजोराशिः । संध्यासंयन्धी राग इत्यर्थः । इह तापंकाटे
पश्चिमदिशि वा उच्चिरीते उपरिष्ठात्प्रसरति । अलसमये सुदृश्य
रक्तवाद्गगनगिरिशिखराव्युतत्वाच्च गैरिकगण्डशैलः यन् । इत्यतः
अदेतात्पतितो गण्डशैलचूर्णीभवति चूर्णीभूतस्य च रजोराशिरुभयं
प्रसरति तद्गजोराशिरिव संध्यासमः प्रायेणोभयं प्रसरत्तत्पर्यं ॥

अस्ताद्रिचूडालयपञ्चगालि-

चुकेल किं कुटुपेटकल ।

यामान्तकजोडितैः शिखौपै-

दिग्वाल्मी दिग्वाल्मी दृष्टेयम् ॥ ५ ॥

उत्तति ॥ हे दिव्ये, सुमुखा वन्द्य मनुज्य मन्त्र्य
महान्ते या इमा सान्निह्य तद्वदुत्तरी मन्त्र्य मन्त्र्य
श्रीनृत्तुल्लुङ्गमसुमुखाः दिवान् दिवान् मन्त्र्यमन्त्र्य
रागाभिरुन्नेः किन्ने मन्त्र्य दिव्य मन्त्र्य मन्त्र्य

रक्तीकृता । उत्प्रेक्षा । किंभूतस्य—अन्ताद्रेध्रुवा शिखरं सैवाल्य-
स्थानं यस्य स पक्षः शबरगृहं तस्यालिः समुद्रतलत्र च्छेदस्यास-
क्तस्य शबरगृहेषु संगृहीतस्य । कुकुदानां कूजनोन्नमिति शिखरं
जातिः । ते च यामान्ते कूजन्ति सायंसमये कूजनादुत्फुल्लशिखावृ-
न्दसंवन्यादरुणाभवनसंभवार्यं यामान्तेत्याहुक्तम् । 'पक्षः श-
रालयः', 'गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्चेकास्ते गृह्यकाश्च ते' इत्यमरः ।
'पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूपायां कदम्बके' इति विश्वः ॥

पश्य द्रुतास्तंगतमूर्यनिर्य-

त्करावली है झुलवे त्रयात्र ।

निषिध्यमानाहनि संध्ययापि

रात्रिप्रतीहारपदेऽधिकारम् ॥ ६ ॥

पश्येति ॥ सध्या अत्र सायंसमये चन्द्रस्य नायिकाया रात्रे
संबन्धिनः प्रतीहारस्य दौवारिकस्य पदे अधिकारमास्पदमपि पश्य
विलोक्य । किभूतया—दुत शीघ्रमस्तं गतस्य सुपेक्ष्य नियंती
वह्निर्निगच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव हैह्युल हिउलायेन
रज्ज्वरक्तदृश्यविशेषेण रक्तं चेत्तं दृण्डविशेषो यस्तान्मया । किभूते
पदे—निपिच्यमानं निवार्यमाणप्रवेशमहो दिनं यस्मिन् । त्रिया
हि दौवारिकी व्येव युकेति संप्रैव रात्रेदौवारिकी जातेत्यर्थः ।
सुप्रोन्नमितं, दिनं गतम्, रात्रिरागतेति मायमध्यायं ज्ञाप्यत
इति भावः । दौवारिक्यपि हैह्युलेवैत्रपाणि सती प्रतिशान्तं कमपि
प्रतिषेधयति । 'नित्यंहरा—' इति (पाठे—)नित्यंनिरःप्रसारणः
ते कराभ्रेति । अहनोत्यत्र तत्पुरुषाभावाद्गुणभावः ॥

इदानीं संध्याभस्मरोगं वर्णयन्ति—

महानटः किं नु सभानुरागे

संख्याय संख्यां कुनटीमपीनाम् ।

तनोति तन्वाविवतापि तार-

श्रेणित्तज्ञा सांप्रतमद्गहाम् ॥ ७ ॥

[illegible]

ष्टोऽस्ति, मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिद्दृश्यानि जातानीति भावः । तन्वा तारश्रेणिष्वजोपलक्षितेन तशुकैर्न पिग्ना गगने-
नैव हार तनोतीति वा । संध्यामेवप्रिधां पिग्ना तूर्णीभूत इति
न, किंवाचित्वादिशिष्टया वारश्रेणिमजा हारमपि निरचयनीत्यर्थे
इति वापिशब्दार्थः । अथ च—स प्रसिद्धो महानदस्ताण्डानृत्तकृतां
शिवो भानोः सूर्यस्य रागे सति । अस्तमितार्थे सूर्यं सनीति
यावत् । तत्र संध्यासमये मनःशिलातुल्यवर्णांमचिरस्याक्षुरात्कु-
त्सितनर्तकीरूपां वा ईशां देवीं संध्यां सम्यगध्यात्वा सायंसंध्याव-
न्दनं कृत्वाष्टसु मूर्तिषु मध्ये तारापरम्परैव माला यस्या तथा
गगनरूपयापि अमूर्तेयापि सूर्या कृत्वा इदानीं संध्यावन्दनानन्त-
रमङ्गहार मुखकरपाशार्धदाना समतालमानं निक्षेप करोति किं-
न्त्रिति वितर्कः । अमूर्तस्याङ्गहारकरण चित्रमिति विरोधार्थोऽपि-
शब्दः । न केवलं चन्द्रसर्पभोगादिभूषितयैव तन्वाङ्गहार करोति
किंतु वियतापि तन्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरो हि सायंसमये
नृत्यति । भानुरागे मनःशिलातुल्यवर्णां संध्यामपीशां स्वसहचरी
पार्वती विचिन्त्य विशिष्टया वियद्रूपयापि तन्वाङ्गहार तनोति ।
पार्वतीसमीपेपीश्वरो नृत्यति ॥ अथ च—महानतिप्रवीणो
नटः कुत्सिता नटी नृत्तऽनतिचतुरामपि संध्या वयःसंधौ वर्तमानां
तरुणीं रसभावसंधौ वर्तमानां वा रसभावज्ञाम्, अत एव—
सभाया अनुरागे ईशां सभ्यानुरागजनने समर्थां संचिन्त्य वियु-
त्ययातिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयोपलक्षितया
तन्वाङ्गहार तनोति तदसंप्रतं किम्, अपितु—रसभावादि जन-
यन्त्या तथा सभ्यानुरागे समुत्पादितेऽपि नृत्तकर्मकौशलेनापि स-
भ्यानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ अथ
च—महान्रतको वयःसंधौ रसादिसंधौ वा वर्तमानां तथा सभ्य-
द्धिमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नटीं नृत्तानभिज्ञां ज्ञात्वा सभानुरागे
निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं तनोति तदसंप्रतं किं नु,
अपितु तस्या नृत्यकौशलाभावाद्धृतेन सभानुरागे सामर्थ्याभावा-
त्सभानुरागतार्थं स्वयमेव निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥
अथ च—अन्योपि महानतिसमृद्धोऽटति सर्वत्र गच्छति तादृशो-
तिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो विटः कुन्दीमपि नृत्तविद्यायामचतुरामपि
मया कायकान्त्या कृत्वा योऽनुरागस्तद्विषये ईशा सौन्दर्यातिशये-
नैव रागमुत्पादयन्तीम्, तथा—शैशवतारुण्ययोः संधौ वर्तमानां
प्रादुर्भूतयौवनां रसभावसंधिस्थत्वाद्रसभावज्ञां वा संचिन्त्य काय-
कान्त्यानुरागे सति कुन्दीमपि तरुणीं रसभावज्ञां वा तथेशा संप-
ज्ञां च विचिन्त्य तदीयशरीरस्यातिविस्तृततया शुद्धमौक्तिकमालया
हार विरचयति । तत्रानुरक्तः संस्तस्यै मुक्ताहार वितरतीत्यर्थः ।
एवमन्या अपि योजनाः सुधियोहृतीया । 'सभानुरागे, संधाय'
इति पाठो बहुषु पुस्तकेष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्य । अट, पचाद्यच् । सं-
ध्याम्, दिगादित्वाद्यच् । तारशब्दस्य नक्षत्रकनीलिकाभिधायित्वं
दशमसर्ग एवोक्तम् ॥

१ 'अथच—महानटोपि संध्या वयः संधौ वर्तमाना कौ भुवि नटी क्षि-
तावद्वितीयनाटककर्त्रीम् । अतएव सभानुरागे ईशा संधाय ज्ञात्वापि वि-
यतातिविशालया तारश्रेणिष्वजोपलक्षितया तन्वा स्वकीयवपुषा यदङ्गहार
तनोति तान्क सांप्रतम्, अपितु नटीनृत्यावसरे तस्य नृत्य तथाविधरसा-

१ 'चितमेवेत्यर्थः' इति सुखावबोधो ।

भूपाशिदामनुदिनश नाट्या-

त्पश्योदुकोटीरूपदं वहन्तिः ।

दिग्मण्डलं मण्डगतीह सृष्टेः

सायंनटस्तारङ्गादूकिगीटः ॥ ८ ॥

भूयेति ॥ हे भैमि, तारङ्गाद चन्द्रः किरीटो यस्य स शंभुः
सायं नटनीति सायंनटो नर्तक उद्भूतानाद्यातृचाद्भूतोऽनुदितस्य भूपा-
श्नां दाशो मालाया उच्छ्रितैः राण्डे राङ्गलैर्नैरेव उद्भूतोऽदीरूपदं
कोटिसंरगनक्षत्राजं वहन्तिर्धोर्यन्निः सन्निरिह मायंसमये दि-
ग्मण्डलं मण्डगतिं पश्य । एतानि नक्षत्राणि न, किंतु ताण्डवबु-
दितालिमालोच्छलच्छलान्येव दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि
चन्द्रतुल्यकिरीटो नृपगुणदितहारमण्डः ग्रीवन्दं मण्डयति । 'मण्ड-
यनीय' इति पाठो—उत्प्रेक्षा ॥

कालः किगतः स्फुटपद्मकस्य

वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।

तस्यैव संध्या रुचिराक्षधारा

ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ९ ॥

काल इति ॥ हे प्रिये, कालः संध्यासमय एव किरातः, अथ-
च—कृष्णवर्णां हिसकृत्वान्मृत्पुरुषो वा कालो गिरिमहारण्यसं-
चारी शबरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन् । यद्वा—वि-
कसितकमलं क जलं यस्मिन्, अथच—प्रकटीभूतं गुण्डादण्डाग्रे
प्रकाशमानं पद्मं रक्तपिन्दुवृन्दं यास्मिन्नादृशस्य दिनरूपस्य दि-
पस्य वधं व्यधादकरोत् । तस्यैव हतस्य करिणो रुचिरा रम्या
संध्याक्षधारा रुचिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि विदारिततदीयकुम्भ-
स्थलमौक्तिकानि । संध्यारागो रक्तधारा ताराश्च स्थूलमुक्ता इव
शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपद्मकस्येति बहुव्रीहौ कप् ॥

संध्यासरागः ककुभो विभागः

शिवाविवाहे विभुनायमेव ।

दिग्वाससा पूर्वमवैमि पुष्प-

सिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥

संध्येति ॥ विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्या वि-
वाहावसरे संध्या सरागो रक्तवर्णोऽयमेव ककुभः पश्चिमाशयाया
विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवर्णं तत्संबन्धिनि
तद्योगाद् पुष्पसिन्दूरिकाख्ये पर्वण्युत्सवे पर्यधायि परिहितः ।
यतो दिग्बलयमेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरिधानावसरेऽपि दि-
ग्वासस औचित्याद्भक्तदिग्भाग एव परिहित इत्यवैमि शङ्के । वि-
वाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं
परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकाख्यपर्वणि कौसुम्भादिरक्तवस्त्राणि वधू-
रेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः । तत्रेशस्य दिग्बसनत्वाद्भक्तपश्चि-
मभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः । वर्णकभूतपुष्पस्थाने ताराः,
सिन्दूरिकास्थाने संध्यासरागः पश्चिमदिग्भाग इति भावः ॥

प्रातःसायंसंधयोः प्राचीप्रतीच्योर्द्वयोरपि तुल्यवर्णत्वात्सायंसं-
धाररक्तपश्चिमदिश एव पुष्पसिन्दूरिकात्वं कथं वर्ण्यत इत्याक्षेपे
तत्परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह—

सतीमुमामुद्धता च पुष्प-
सिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।
दिशौ द्विसंधीमभि रागशोभे

दिग्वाससोभे किमलम्भिपाताम् ॥ ११ ॥

सतीमिति ॥ हे सुनेत्रे, सतीं दाक्षायणीमुमां पावतीं चोद्ध-
ता परिणयता दिग्वाससा हरेण पूर्वोक्तपुष्पसिन्दूरिकार्थं द्विसंधीं

वनि द्वे अपि प्रातः सायंमध्ये लक्ष्मीकृत्य द्वे प्राचीनोच्च्यौ दिशा-
वेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा यद्योस्ते, रक्तवर्णेन शोभेते इति वा,
तादृशे रक्ते उभे द्वे वसने अलम्भिपातां प्राप्ते किम् । विवाहद्वये
संभ्राद्वयरक्तदिग्द्वयमेव दिग्बन्धनवाद्रक्तवस्त्रद्वयं शिवेन लब्धमि-
त्यहं मन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे दिशावेव वस्त्रे द्वे संध्ये लक्ष्मीकृत्य
रागेण रक्तवस्त्रेण कृत्वा ये शोभे कर्मभूते ते प्राप्तिं किम् ।
विवाहे वस्त्रं रज्जनाय कस्त्यचिकरे मनस्पन्ने, तस्माच्छिवेन दिग्ब-
न्धनरूपे नम द्वे वस्त्रे भवतीत्यां रक्तशोभे प्रापणाय इति संभ्रा-
द्वयनाश्रितं तद्विद्वयं रक्तशोभं चकारत्ययं इति वा । सुनेत्रोति
पाठे—'असंयोगोपधात्' इति निषेधान्तापि चित्य । द्विमंथोन्,
समाहारद्विगोरैकत्वे आद्यन्तो वा' इति खी-वे च 'द्विगो,' इति
दीपि संध्याशब्दस्य तद्विनयदन्तत्वात् हलन्तद्विनय इति च
लोपः । 'अभिरुमाने' इत्यभे, कर्मप्रवचनीयवाच्ययोगे द्वितीया ।
गत्वर्थत्वाद्गौ कर्तुणां कर्मयं पक्षे ॥

आदाय दण्डं सकलामु दिक्षु

योऽयं परिभ्राम्यति मानुभिर्भुः ।

अर्ध्या निमज्जन्निव तापमोऽयं

संवाभ्रकापायमधन सायम् ॥ १२ ॥

आदायेति ॥ योऽयं मानुरेव भिक्षुः परित्याज्य दण्डं पातित-

ध्विमेव घेणवपदिनादाय सकलामु दिक्षु परिभ्राम्यति नो-
तापम परित्याज्य सायमाले अर्ध्या निमज्जन् पातात् प्रवर्तते
अथ च—दण्डजले जलाशये ज्ञानं कुर्वन् सधर दानधर एव
तदेव कपायकं यश्चनयत उपरि स्थलौघभागे, अथ च—
क्षतलोपरि दण्डलोपरि वा तिज्जन्तलोपरि वा तत्र निर्याय
यतिरापि दण्डपालावस्थानस्य निषिद्धं दण्डमलम्भं कर्तुं परमं
कापायं यथै धारयति । कापायसिद्धं संध्या शोभनं
'माहुर' पित्रलोपेष्ट (वर्णनात्ते पालकादिना) कर्तुं दण्ड-
कर्मस्य' इत्यनर । यथायथं, तेषां संध्या—

अस्ताभ्युदयसिद्धि योऽपि नाने

संध्याभ्युदयसिद्धि योऽपि नाने

दिशोऽपि न रेतिरिक्तसिद्धि

ताराभ्युदयसिद्धि योऽपि नाने

दित जग्राह । उत्तमं सुवर्णं रक्तपीतं भवति । तथाच रक्तपीतसु-
वर्णगोलकस्य निरूपणोक्तिस्तुवर्णरेखेव संध्या इत्यन्ते, ताराश्च
वरादा इव दृश्यन्ते इत्यर्थः । घोरिति लोकव्यवहारमभिव्य-
द्योतनार्थं खीलिन्ननिर्देशः । खीहि सुवर्णं इत्या मूर्खेतया वराद-
कान्तगृह्यानि, धूर्तेन वदन्ते च । वरादकव्यवहारे देगे सुवर्णमात्रे
इत्या वरादका एव गृह्यन्ते ॥

पचेलिमं दाडिममर्कविम्ब-

मुत्तार्य संध्या त्वगिवोज्जितास्य ।

तारामयं योजभुजादसीयं

कालेन निश्च्युतमिवास्थियूथम् ॥ १३ ॥

पचेलिममिति ॥ दाडिमबीजमुजा कालेन रक्तमर्कविम्बमेव
पचेलिमं तरोरपयैव स्वयं पक्वं दाडिमं फलमुत्तार्य गगनतरोरगो-
ठमिवा योजनद्वयार्थं भित्त्वा वा संभ्राद्विरक्तवर्णस्य जल दाडि-
मस्य पञ्चदाद्रक्तवृत्तिरिवोज्जिता परित्यक्ता । तरोरमरुता-
सुपरिवर्तनवोज्जितास्य संध्यादृश्यता । तथा—योजनद्वयार्थं
तारामयं तारारुमदन्तोरमनुजं दाडिमस्य यमोपा रोपाया ॥
नवमिषं अन्तां योजनव्यवहारकामाणां यथा पुनः लिङ्गमिषो-
र्जीर्णमिव रोजानि नवमिषा योजनस्य तदन्तर्गतोपायकं पुनः
पुनस्तुल्यत्वेन । नवमिषा योजनस्य नवमिषा योजनस्य
अन्तोऽपि दाडिममुत्तार्य तत्र रक्तवर्णं योजनस्य संध्या
कालोपकामादृश्यं योजनं ।

ताराभिर्योजमितादमाह-

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

योजनस्य संध्यादृश्यं योजनं ॥ १४ ॥

परिति । योजनं संध्यादृश्यं योजनं ॥ १४ ॥

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

निर निगुणैरि परमिषाम् ।

लासस्फटिकस्रण्डा एव गगने तारारूपेण शोभन्ते । उत्पतयालुभिः
'सृष्टिगृहि-' इत्यालुच ॥

इत्थं हिया वर्णनजन्मनेव
संध्यामपक्रान्तवर्तीं प्रतीत्य ।

तारातमोदन्तुरमन्तरिक्षं
निरीक्षमाणः स पुनर्वभाषे ॥ १७ ॥

इत्थमिति ॥ स नलः पुनर्भेमी वभापे । किंभूतः—इत्थमुक्तप्र-
वर्णेन वर्णनत्रन्मना स्तुतिजातया ह्रियेवापक्रान्तवर्ती निर्गतां
संघां प्रत्याव निश्चितान्तरिक्षं गगनं तारातमोभ्यां दन्तुरितं
मिश्रितं निरीक्षमागः । अन्योऽप्युत्तमो निजवर्णनजातलज्जयाप-
क्रामति ॥

रामेयुर्मर्षव्रणनातिवेगा-
द्रुत्वाकरः प्रागयमुत्पपात ।

ग्राह्याय किमंरितमीनकम्भु
नभो न भोः कामशरासनभु ॥ १८ ॥

[illegible]

मोक्षाय देवान्मर्त्यां विमुक्ता-
न्नामः शमः पृथग्भवेन शब्दे ।

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १९ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

मुक्ता ऊर्ध्वं क्षिताः शुभ्रपुष्परूपाः शरा एव तारा इत्यहं शङ्के ।
ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चवाणत्वात्ताराणां बहुतरङ्गाकार्यं
कामवाणत्वमित्याशङ्क्य समर्थयते—एतत् यस्मात् पञ्चशरस्य नास्ति
पूर्वपदत्वेन वर्तमानः पञ्चशब्दः प्रपञ्चावाची प्रकृष्ट पद्मो विन्तार-
सद्वाचकः, ननु संख्यावाचकः ‘पचि विन्तारवचने’ इति स्वार्थे नि-
जन्ताद्वातोः पचाद्यचि पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पद्माः शरा
यस्येति विग्रहः, ननु पञ्चसंख्याकाः शरा यस्येति । तस्मात्पुष्प-
वाणत्वं ताराणां युक्तमेवैवार्थः । कस्येयं—पद्मास्यन्तु ‘सिंहो मृगे-
न्द्रः पद्मास्य.’ इति सिंहभिधायिनि पद्मास्यशब्दे सिंहस्य पद्ममं-
स्यमुत्पत्त्याभावात् पञ्चयति विस्तृत भवति पद्मं विस्तृतमास्यं
यस्यासो पद्मास्य इति व्युत्पत्त्या पञ्चशब्दो यथा विन्तारवाची तथे-
ति । ‘व्यासः प्रपद्मो विन्तारः’ इति हलायुधः ॥

नभोनदीकूलकुलायचक्री-
कुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

दृशोरपां सन्ति पृथन्ति ताराः
पतन्ति तत्संक्रमणानि धाराः ॥ २० ॥

नभ इति ॥ नक्तं विरहेणाकुलस्य पीडितस्य नमोनया मन्त्रा-
 क्रियाः कुलमेव कुलायः स्थान यस्य तस्य चक्रीकुलस्य चक्राङ्गी-
 समूहस्य दशोर्नत्रयोत्तरापामश्रुजालानां पृषन्ति ये विन्दयः सन्ति
 त एव ताराहा अधःस्थितैर्नन्दंश्यन्ते । तथा—तासां ताराणां म-
 क्रमणानि पुण्यक्षयचशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गलद्वाष्पजालानां धारा
 पृष पतन्ति । द्योः सन्ति विरस्थितिमन्ति याति वायव्यपृषन्ति
 तानि तारा इति वा । तन्मंक्रमणानि स्थितताराप्रतिमिभूताणि
 तत्तुल्यानि पतन्ति अधःपार्श्वानि याति पृषन्ति तानि धारा अशु-
 प्रवाहाः । तासां ताराणां मंक्रमणानि वायव्यो मर्पादिमहान्त्यो
 वा वारा अश्रुणा प्रवाहा इति वा । त्रियो दि विरहमपदमाना
 हृदन्ति । सन्ति, पतन्तीति च निश्चिन्तम्, पृषद्विरोपम या ॥

अमृनि मन्येऽमरनिर्झरिण्या
यादांमि गोधा मकरः कुलीरः ।

तत्पूजयेद्धन्तुमीतिदूरे
मग्नान्यथः स्पष्टमितः प्रतीमः ॥ २१ ॥

[illegible]

नमः नमः नमः नमः नमः
 नमः नमः नमः नमः नमः

[illegible]

तस्या वासररूपस्य सेतोः सूर्यप्रभामर्यादाया नाशात् उच्छृङ्खलो निरगलः शक्रेभ्यः दानद्रवो दानोदकं तस्य निर्धरः प्रवाहस्तस्य श्यामः पूर इव पोष्यते भृश प्रसरति । प्राच्यां व्याप्नोतीत्यर्थः । त्वं पश्य । प्राच्यामेव चैरावतदानजलप्रवाहपूरसंभवः । जलपूरोपि बन्धापगमादप्रतिहतप्रसरः सन्नतितरां प्रसरति, 'बुद्ध सर्पणे' इत्यस्माद्वृत्तायै यद् द्विर्वचनम् ॥

दक्षिणदिग्व्यापितमो वर्णयति—

रामालिरोमावलिदिग्विगाहि

ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

यद्वीक्ष्य दूरादिव बिभ्यतः स्वा-

नश्वान्गृहीत्वापसृतो विवस्वान् ॥ २८ ॥

रामेति ॥ श्रीरामस्यालिः सेतुः सेतुबन्ध एव श्यामत्वाद्गोमा-
वलिर्व्यास्तस्या दक्षिणस्या दिशो विगाहि नितरां व्यापकम् अन्त-
कस्य दिक्पतित्वाद्दक्षिणदिक्स्थं तद्वाहनं महिष एव ध्वान्तायते
कज्जलनीलोऽन्धकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं
दूराद्वीक्ष्य सहजाश्वमहिषवैरस्तरणाद्विभ्यतः सभयान् स्वानश्वान्
गृहीत्वापसृतः पलायित इव दक्षिणदिशि तिमिरं यममहिषवच्छो-
भते इत्यर्थः । अन्तकपदेन तद्वाहनस्य दारुणत्वं सूचितम्, अत
एव ततोऽप्यश्वानां भयं युक्तम् । ध्वान्तायते, 'उपमानादाचारे'
'कर्तुः क्यङ्' इति क्यङन्तात्तङ् । 'सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्'
इत्यमरः ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति—

पकं महाकालफलं किलासी-

प्रत्यग्गिरेः सानुनि भानुविम्बम् ।

भिन्नस्य तस्यैव दृपन्निपाता-

द्वीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

पकमिति ॥ भानुविम्बं प्रत्यग्गिरेः प्रतीच्यां वर्तमानस्यास्ता-
चलस्य सानुनि कालवशात्पकं महाकालस्यैन्द्रवारुण्याः फलमा-
सीत् किलाहं मन्य इत्यर्थः । तथा—अहमतिपक्त्वाद्भुन्तश्छत्वाद्दु-
श्चतरप्रदेशादधस्ताद् दृपदि शिलायां निपातात्तदभिधाताद्धेतोर्भि-
न्नस्य विदीर्णस्य तस्य भानुविम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णत-
मानि वीजान्येव तमांसीति जानामितमा नितरां मन्ये । पर्वतादि-
कटिनभूतमुद्भवं जम्बीरवर्तुलं पकं सदतिरक्तं कृष्णवीज महाकाल-
फलं ग्रहोपसर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे वृद्धैरेक्ष्यते । अस्तमयसमयसं-
न्धात्परिणतकालं रक्तं महतः कालस्य फलभूतं च भानुविम्बं
महाकालफलमिव, तमांसि च विदीर्णस्य तस्य कृष्णतमानि वी-
जानीव प्रसरन्तीत्यर्थः । अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सार्यसमये
सूर्यसंस्थामेवन्धनं प्रकाशस्यामन्त्रत्वात्दत्पान्धकारसूचनायै तमसा
वीजत्वेन निरूपणम् ॥

उदीचीव्यापितमो वर्णयति—

पत्युगिरीणामयशः सुमेरु-

प्रदक्षिणाज्जामदनादृतस्य ।

दिशस्तमश्चैत्ररथान्यनाम-

पत्रच्छटाया मृगनाभिः ॥ ३० ॥

पत्युरिति ॥ चैत्ररथं कुवेरवनं तदेवान्यनाम यस्यास्तादृशी
पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याश्चैत्ररथाख्यवनरूपपत्रवल्लीकाया उत्तरस्या
दिशो मृगनाभिः पत्रवल्लिरचनासाधनभूता कस्तूरी तद्वज्रोभते
एवंशीलं कृष्णतमं तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश एव ।
यतः—सुमेरोः प्रदक्षिणीकरणाज्जास्वता सूर्येणादृतस्यावज्ञातस्य ।
हिमाद्रिर्यद्यपि गिरीणां पतिः, तथापि सूर्यानादृतत्वाद्दीन एव,
मेरुरेव महान् । 'अस्योद्यानं चैत्ररथम्' इत्यमरः ॥

ऊर्ध्वदिग्व्यापितमो वर्णयति—

ऊर्ध्वं धृतं व्योम सहस्ररश्मे-

र्दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

पतत्तदेवांशुमता विनेदं

नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिस्रम् ॥ ३१ ॥

ऊर्ध्वमिति ॥ तमालश्यामलं यद्योम दिवा सहस्ररश्मेः सह-
स्रसंख्यैः करैः किरणैः, अथ च—हस्तैः ऊर्ध्वं दूरोच्चप्रदेशे धृतमि-
वासीत् तन्नभ एवेदं तमालश्यामलमंशुमता विना सार्यसमये
सूर्यविनाशाद् धारकेण तेन विनाशः पतत्सन् नेदिष्ठतामतितामां
नैकव्यमेति । तमिस्र कुतः कस्मादागतम्, अपितु तिमिर नाम
किमपि नास्ति, किंतु निकटीभवद्गगनमेव तमिस्रमित्यर्थः । पतद्गो-
मैव तमिस्रं कुतो भूमौ निकटतामेति ननु तदतिरिक्तं तमोस्तीति-
वा, अन्यदपि प(त)त्कस्यचित्कराभ्यामूर्ध्वं धार्यते, तदभावेऽथः
पतत्येव । नेदिष्ठताम्, अतिशयाने इष्टनि 'अन्तिकवाटयोः' इति
नेदादेशः । कुतः पक्षे सार्यविभक्तिकस्तैः ॥

अधोदिग्व्यापितमो वर्णयति—

ऊर्ध्वार्पितन्युज्जकटाहकल्पे

यद्योस्त्रि दीपेन दिनाधिपेन ।

न्यधायि तज्जूमिलदुस्तवं

भूमौ तमः कज्जलमस्खलत्किम् ॥ ३२ ॥

ऊर्ध्वेति ॥ सामर्थ्याद्विधिना ऊर्ध्वं सूर्यदीपस्यैवोपरि भागे
अपितो न्युज्ज कज्जलधारणार्थमधोमुखो महारं कटाहः कर्पूर त-
त्कल्पे तत्तुल्ये कृष्णतमे व्योस्त्रि अधिकरणे प्रकाशकारिणा कज्जल-
धारणार्थेन दिनाधिपेनेव दीपेन करणेन यत्कज्जल न्यधायि न्य-
न्तम्, तत्कज्जलमेव तमो भूम्ना क्रमसजातग्राह्यत्वेन कृत्वा मिलद्
युक्तं पतनारण्यकर्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृश मन्दमापस्यल-
किम् । अतिभारेण पतितं किम्, गुरुत्वाद् पतन युक्तम् तत्क-
ज्जलमेव भूमौ पतितं किम्, अपितु तमो नाम न क्विदि-
त्यर्थे इति वा । कज्जलमपि कर्पूरे धृतं क्रमेण घट्ट भरदुस्तद्वत् ॥
पतति । 'कटाहः कर्पूरे तथा' इति निगण्डु । इदमस्मादी कटप ॥

ध्वान्तैणनाभ्या शितितान्म्वरेण

दिशः शरैः मूनशरस्य तरैः ।

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दौ

सैष्यः भवायान्त्यभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥

ध्वान्तेति ॥ ध्वान्तैर्नैवैषणानभ्या कस्तूर्या । तथा शितिना नीलेनान्दरेण गगनेन, अथ च—वसेण, यद्वा—ध्वान्तैषणानभ्या कृत्वा नीलेन गगनेनोपलक्षिता । तथा—निशितत्वापुष्पतुल्य-रूपत्वाद्योज्ज्वलै तारैर्नक्षत्रैरेव सुनसारस्य कामस्य शरैरुपलक्षिता, अथ च—तारैरज्ज्वलैः पुष्पैरुपलक्षिता । तथा प्रकाशाभावान्म-न्दाक्षैर्मन्दनयनैर्नैर्लक्ष्या लक्षणीया, अथ च—मन्दाक्षस्य ल जाया विषयभूताः सलजाः । अत एवाभिसारिकाभाः स्वरिणी-तुल्या दिशोऽन्तिन्दौ चन्द्ररहिताग्रमनुदितचन्द्रत्वाच्छयाभायां निशि मानायान्ति प्रत्यागच्छन्ति । तस्मात्सपत्नीध्वान्त्या त्वं सेर्ष्या भव । अभिसारिका अपि शुभ्रायां रात्रौ शुभ्रवस्त्राद्याभ-रणाः, कृष्णायां च रात्रौ कृष्णवस्त्राद्याभरणाः समायान्ति, ता अपि कस्तूरीकृताङ्गरागा नीलवस्त्रनाः प्रच्छन्नधृतपुष्पाः कामवाण-पीडिताः सलजाः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति, तदीयनायिका च सेर्ष्या भवति तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्वे अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्यग्यापि तनो वर्णितमनेन । ‘कान्ता-धिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका’ इति । ‘मन्दाक्षमन्दाः’ इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृशरान्तमोबाहुल्यात् । अथ च—तनोबाहुल्यान्मन्दाक्ष्य, अतएव मन्दनमना इत्यर्थः । तारराब्द-पूर्ववत् । मन्दाक्षेति पुंवद्भावः ॥

भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्रा-

द्विथोमिलद्वयलमादिपुंसः ।

आचक्ष्महे तन्वि तमांसि पक्ष्म

श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

भास्वदिति ॥ हे वन्वि हृजादि, भास्वन्मयीं रविलयां
दक्षिणां हृशमलमयव्याजेन डाहू शीघ्र मीलयत संकोचयत
आदिपुंसः धीविष्णोर्निर्गोऽन्योन्य मिलन्तौ द्वावप्यत्रलावृषां प-
पुटे यस्य निनीलनवशादन्योन्यसंलनपुटत्वाग्निमिडरोनकम्, अत
एव श्यामत्वलक्ष्म्या विवृतिं नितरां परानूतमिन्दुलक्ष्म येन ता-
दृगं पक्ष्म नेत्रमयन्द्यूर्ध्वाध पृथग्नीभूतरौनाभ्येर तन्नालि वप-
नाचक्ष्महे नूनः, नतु ततोऽन्यालि तन्मानीत्यर्थः । निमिरव्याप्तत्वा-
किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्ष्मेति जात्येक्यवनम् ॥

विवस्वतानायिषतेव मिथ्याः

स्वगोलहन्त्रेण समं जनानाम् ।

गात्रोऽपि नेत्रापरनामधेया-

त्तेनेदमान्ध्वं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥

विचक्षतेति ॥ विचक्षता नैवमिलयत्त गानधेय नामा य-
स्य रूपं जवानां गावोपि सत्यं यदां किरणानां सङ्घेयं मनं मह-
मिध्रा दिने मिलिताः सन्धोऽनादिपतेर गीता इव । यस्तत्वेन
खलु तैर्नैवेदमाभ्यन् प्रकाशनायजेन यन्नाय सङ्घेयं, य इ-
न्धकारं कुपेदनाभ्यन् । तन्नेवनादिपतेर न सङ्घेय इति
भावः । अन्धेनापि गोपतेन सन्धोऽनादिपतेर निमित्तं सङ्घेयं
गावो नीयन्त इति ॥

ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां

वैशेषिकं चारु मतं मतं मे ।

औलूकमाहुः खलु दर्शनं त-

तक्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

धान्तस्येति ॥ हे वानोह, अतिसुन्दरोह, ध्वान्तल्य विचार-
णायां तम स्वरूपनिरूपणविषये वैशेषिकं मतं पदपदार्थसाधर्म्य-
वैधर्म्यनिरूपणात्मकं कणाद दर्शने चारु सदुपपत्तिकं, नत्वन्व-
यिदिति मे मतं संमतम् । खलु यस्मात्कारणात् संप्रदायविद्वत्दर्शनं
वैशेषिकं शास्त्र औलूक्यमाहुर्वदन्ति । अतएव तमस्तत्त्वनिरूपणा-
यानारोपितस्वरूपनिरूपणाय क्षमं समर्थम् । उलूकस्य घूकस्य
संवन्धि दृश्यतेऽनेनेति दर्शने नेत्रं हि तमस्यपि घटपटादिस्वरू-
पाणां याथातथ्यदर्शनसमर्थं भवति । वैशेषिकमप्युलूकापरनाम्ना
कणादमुनिना प्रोक्तमित्यालोक्य दर्शनम् । ततश्चैतदपि तमस्तत्त्वनि-
रूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थे इति शब्दच्छलम् । वैशेषिक-
दर्शने च किमिदं तमो भावरूपम् अभावरूपं वेति संदेहे 'भा-
सानभाव एव तमः' इति सूत्राविरोधेन न्योनसिनाचार्यादयः
पदपदार्थवैधर्म्येणाभावरूपमेव तमो न्यरूपम् । श्रीधराचार्या-
स्त्वारोपितं भूरूपमेव तम इति निरण्ये भाषासभाये मन्येय
तम प्रतीतेर्भाभाव एव तम इत्युक्तमिति सूत्रविरोध परेदायुः ।
एतदसहमाना श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भासानभावेयं तम-
त्वेन निरण्युः । यस्मात्तदौलूक्य दर्शनं वैशेषिकादिशास्त्रे तमन-
त्वनिरूपणायां क्षमं समर्थमाहुरिति वान्वयः । महत्यन्धकारे
तस्यपि घटादिपदार्थजातं को वा पश्यतीति ध्वान्तनिरूपणायां
क्रियमाणाया घूकनेत्रमेव चारु सर्वेन्द्रोऽप्यधिकमिति मन मतं
नत पुनः पुनः नमतमित्यर्थः । उलूकनेत्रमेव मज्ञान्धकारे घटादि
विलोकयितुं नमर्थम् । अन्यदीयनेत्राणां त्याग्यमेव जानमिति
भावः । यतो वैशेषिक घटादीनिद्रोशाग्नेति तादृशम् । मज्ञा-
न्धकारे घूकनेत्रमेव घटादीन्नेदेन जानाति, न यन्दीय नेत्रम्,
तस्मात्तदेव चारिणि । तत्र दृष्टमन्वर्थमुत्तराहम् । उलूकरोपा
कृणातर्त्तानि कृणादः, तस्य कृणादन्वौलूक इति तान् तेन प्रो-
क्तवादीहकम् । 'जानं मन्ये प्रतीये च दृष्टिं वा' इत्यादिमुद्रां इति
विश्वः । जानोह, महेनशब्द- इत्यादिनादि मज्ञा मादृशम् । ना
लूकम्, तेन प्रोक्तम् इत्यप्यु । एते नश्येदम् इति ।

नलानिन्मृशः मृशेतिपेधभ्रमेः

तेषां त्रिशद्वारिणः संपन्नः ।

न निविदन्त्यन्त्रति कोविदीयं

इमां विहाय निरभातनोति ॥ ३७ ॥

[illegible]

करोति किंतु तदाये एव नेत्रे लक्ष्मीकृत्य हितं करोति । अन्य-
प्यति किंचिदल्पमपि प्रियं नातनोतीति वा, अन्धकारे सुलूक-
नेत्रे एव पदार्थान्पश्यति इति तत्संपत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोश्च
संपद्विधामित्रस्यैव नेत्रयोः प्रिया, नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामा-
यणादौ प्रसिद्धम् । कौशिकीये, 'वृद्धाच्छः' ॥

**मूर्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां
तद्भासमास्कन्दतक्रक्षशोभम् ।**

दिवान्धकारं स्फुटलब्धरूप-

मालोकतालोकमुलूकलोकः ॥ ३८ ॥

मूर्धेति ॥ यो रविः नवानां ग्रहाणा मध्ये खलु निश्चितं
मूर्धाभिषिक्तो राजा । उलूकानां लोकः सज्जस्य रवेर्भया दीहया
समास्कन्दिता नितरां पराभूता तक्षशोभा नक्षत्रकान्तिर्यसिं-
न्ता । तथा—स्फुटमुपलब्धानि अन्येन जनेन दृष्टानि घटादि-
स्वरूपाणि यस्मिन्नादशमपि दिवा कर्माभूत दिनमन्धकारमेवालो-
क्यते । दिने तस्य दशमशक्तेर्दिनमन्धकाररूपस्येनैव मेने इत्यर्थः ।
तथा—अत्र लब्धानि पटादिरूपाणि यत्र तादशमन्धकारमेवा-
लोहमादशममहकारिप्रकाशरूपमेनैव मेने । अर्थाद्वाचावि-
ष्टम् । अत्राहार स्फुटलब्धरूपमिलावृत्त्या योज्यम् । तेन
तमया विपरीतदश एव भवन्तीति व्यज्यते । एवंविधमन्धकारं
च स्फुटमर्थाभिमिदं पुरुषास्वरात्मकं लब्धं रूपं येन तादशमा-
लोहमेवावश्यम् । कृष्णरूपमपि तमः शुक्रभास्वरालोकत्वेनापदय-
ति न विदुर्भविष्यते । अत्र च—यो ग्रहराज सूर्यः, आक्रान्तन-
धप्रदन्तां च तद्भासं सूर्येतिमेवावमुलूकलोको दिवा दिनेऽन्ध-
कारमवश्यम् । रात्रौ चान्धकारमालोक्यमपश्यत् । दिने सूर्यालोक
प्रवलमः, रात्रौ च तम एव सूर्यालोक इति वृद्धेतिवर्थः । की-
दृशा नदीयम्—दीशमन्धकारम्—स्फुटमुपलब्धानि पटादि-
रूपाणि यन्मन्धकारेण तादश्याम्, स्फुटं सजातस्वरूपलान् च
यन्मन्धकारेण नमुन्यत्तापुर्वैकृतेपक्षेनान्वयेन वा व्याख्येयम् ।
सूर्येदेवराजस्यमहन्दिवाः रात्रौ नक्षत्रलक्ष्मीं च तमन्धकार-
द्विषेति वा । रात्रौ सूर्येदेवेनवाडनिरम्हन्तव्यप्रशोभमित्यर्थः ।
सूर्येदेवेन सप्तस्वन्मन्त्रान् योत्तमेनैव रात्रौ यतिस्मरण
मेव नक्षत्रलोका यस्मिन्दिने वा इत्यादिव्याख्यानाति ज्ञान-
मिति । लब्धं इति पाठे—नदीयेऽपि समायान्तविधेरनित्य-
व्यवहारः । मूर्धाभिषिक्तो राजन्व 'अन्धकारमेवविश्याम्'
इत्यन्तरः ।

दिने मन डेभिनि कीडनेपां

प्रचार इत्याकदनाय चागिः ।

उवा विवाय प्रतिवन्तुलगाः

प्रावेशदन्धप्रमुनिवान्वकारः ॥ ३९ ॥

दिने इति । अन्धकार इति दृष्टव्यं । अन्धकारेण नदीये
नक्षत्रलोका यस्मिन्दिने वा इत्यादिव्याख्यानाति ज्ञान-
मिति । लब्धं इति पाठे—नदीयेऽपि समायान्तविधेरनित्य-
व्यवहारः । मूर्धाभिषिक्तो राजन्व 'अन्धकारमेवविश्याम्'
इत्यन्तरः ।

समागतास्तास्तत्रत्यवृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावेशयत् । निजनैकस्य-
मित्यर्थात् । इति किम्—ममान्धकारस्य द्वेषिणि मामसहमाने
दिने विषये एषां वस्तूनां कीदृक् प्रचारो विहरणम् सेहादिव्यवहा-
रश्चेति । दिवा प्रतिपदार्थसंबन्धाच्छाया एव रात्रौ समागत्य मि-
लिता निजस्वामिनमन्धकारं प्राविशन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे
छाया अन्धकारेण सहैकीभवतीति तत्संबन्धादेव महान्धकारः
प्रतीयत इति भावः । एतेन प्रतिच्छायापि तम एवेति वर्णितम् ।
अन्योपि रात्रौ लोकस्थिति ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्वत्र प्रवेष्टुं शक्य-
त्वाचारनारीः संप्रेष्य तत्रत्यं वृत्तान्तं विचार्य समागतास्ताः प्रष्टु-
मात्मसविधं प्रवेशयति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलगा रिग-
येति वा । चारपदं दत्त्वा यद्विनं प्रत्येव प्रेषयामास । अत एव
ता दिने प्रतिवस्तुलगा दृश्यन्त इति वा । चारी, पुंयोगान्दीप ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्णयितुमुपक्रमते—

ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्थं

द्विपः शशी वर्णनयाऽथ रुष्टः ।

उद्यन्नुपाश्लोकि जपारुणश्री-

नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥

ध्वान्तस्येति ॥ तेन नराधिपेन नलेन इत्थं क्रियमाणया
द्विपः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य वर्णनया रुष्टः क्रुद्ध इव जपारुमुम-
दरुणा शीर्यस्य स उद्यन्नुदयं प्राप्नुवन् शशी तेनैव राज्ञायानन्तर-
मनुनयेच्छयेन प्रसादनवान्छयेवोपाश्लोकि श्लोकेः स्तोतुमारम्भि ।
अन्योऽपि वैरिवर्णनया रुष्टः सन्नरुणो भाति तत्परिहारायमुदितः
सन् वर्णकेन प्रसादनार्थं स्तूयते । प्रतीयमानोद्योधा । इमान्दयो-
भयत्र योजना वा । उपाश्लोकि, 'सत्या—' इति धिजान्ताःकर्मणि
णिष् ॥

पश्यावृतोऽप्येव निमेषमद्रे-

रधित्यकाभूमितिरस्करिण्या ।

प्रवर्पति प्रेयसि चन्द्रिकाभि-

श्चकोरचञ्चुलुकप्रमिन्दुः ॥ ४१ ॥

पश्येति ॥ हे प्रेयसि, प्राणप्रिये एष इन्दुश्चन्द्रिकाभित्यक्तो
राणा चन्द्रिकापदस्थुनपाविना पक्षिणा चरन् एव पुण्ड्रकान्त-
न्यूरयित्वा प्रहणेन वर्पति मुद्रामित्यर्थः । यान्ता चलो मनु-
रुणमति तावत्प्रमाणं वर्पनीयमे । एव पश्य । किन्तु—मद्रे-
दद्व्याकदव्याधित्यक्तानुस्यो-जित्तेणे । निरन्धरिण्या तस्मिन्
कथा निमेषदशममयवकादशममनोर्गति मन् । मेषुषो दृष्टिर्गति
प्रयमचन्द्रिकाभित्ते चलोपगमात्तन्मन् । किं पुनरद्रे-
वर्पति भावः । अन्योऽप्युपगमा दूर-तेजोपुदुर्गमिन्मनोऽप्युप-
पद्यते । पुण्ड्रप्रभ, प्रेयसमेव । इयादित्ता पुंनमन् ३६
इत्येवम् ।

आन्ते दुमान्माननिमारिहास्यं

गुह्यं मद्रुजित्वेवमायाः ।

आयाच्छाश्वी-अनर्मादनेदा

व्योन्तानुद्वेदयति ॥ ४२ ॥

आन्ते दुमान्माननिमारिहास्यं
गुह्यं मद्रुजित्वेवमायाः
आयाच्छाश्वी-अनर्मादनेदा
व्योन्तानुद्वेदयति ॥ ४२ ॥

ध्वान्त इति ॥ हे प्रिये, त्वं चन्द्रोदयात्पूर्वं ध्वान्ते सति
 दुर्नान्तान् तरुनिकटदेशानेव वृक्षाधोभागानेव सभोगार्थं कामुक-
 दन सकेतनिकेतनासा. प्राप्ता अभिसारिका स्वैरिणां शङ्कस्व
 संभावय । तथा इदानीं चन्द्रोदये सति वृक्षाधोभागवर्तिच्छाया-
 चलादुद्भिन्नं पूर्वं धृतं तमोमुच्छलं नीलं चेल वत्सं यामिस्तादृशीः
 सती. सवर्णत्वाज्ज्योत्स्नानुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणैर्धवलतरैर्दुकूलैरुपल-
 क्षिताः सतीश्चलिता. संभोगं कृत्वा स्वगृहं प्रति पुन. परावृत्तास्त्वं
 संभावय । तममि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति बुद्ध्या नीलं
 वत्सं परिधाय सकेतस्थानमागता, चन्द्रोदये पुनर्नीलवत्सपरि-
 धाने पूर्ववद्नीत्या तत्तत्रैव विहाय धेत दुकूलं सवर्णत्वात्परिधाय
 परावृत्ता. केनापि न ज्ञाताः । 'नीलचोलाः—' इति पाठे—चोलः
 कूपसः ॥

त्वदास्यलक्ष्मीमुक्षुरं चकोरैः

स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुम् ।

दशा निशेन्दीवरचारुभासा

पिवोरुं रम्भातरूपोवरोरुं ॥ ४३ ॥

तदिति ॥ हे रम्भातत्त्वदतिपीवरावूल् यस्यास्तत्त्वुद्धिः त्व
निशायामिन्दीवर नीलोत्पलं तद्वर्चावी भा यस्यास्तया दशा उरु
सादरमिन्दुविम्बं विलोक्य । किभूतम्—तवात्पलदम्भा मुख-
शोभाया अवलोकनार्थं मुकुर दर्पणमिव । तथा—चक्रैरैः प्र-
योदैः कौमुदीमादयमानं निजकौमुदीं चकोरान् पायचमानम् ।
उदिते चन्द्रे चकोराः लानन्दा जाताः, नीलोत्पलानि च विकसि-
तानीति भावः । एतेनेन्द्रे परोपकारित्वं सूचितम् । विकसिते-
न्दीवरतुल्यया दशा पिवेल्यनेन चन्द्रोदये हीन्दीवरं विकसति,
त्वं चैवभूतया दशा यदा चन्द्रमवलोकयिष्यसि, तदा जनस्त्व-
दुदां चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दीवरमेवैतदिति शाल्यतीति सूचि-
तम् । दिवा सकोचादसादृश्यमिन्दीवरस्य विकसितत्वद्योतनायं
निर्नापदम् । चक्रैरै, 'गतिबुद्धि—' इति कर्मत्वप्राप्तावपि 'आदि-
जाद्योने' इति प्रतिपेधात्कतैरि हनीया । आदयमान, निगरणाय-
जात्परस्परप्रमाणावपि 'अटे. प्रतिपेधो वक्तव्य.' इति निषेधात्,
निचञ्च' इति तद् ॥

असंशयं तागरभागुदस्था-

तृथ्वीधरादेव नमः पुरायम् ।

अमुष्य यस्मादधुनापि सिन्धौ

स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीतः ॥ ४४ ॥

अलंशयमिति ॥ पुरा पुनं सागरनाह सनुद्वर्गन्तव्येभ्यः
नः मयो वण्डनुतालुपनीधरापनताम्बुन्दराद्रेयै हेतवैरद्वय-
म इति अन्तराग निमित्तम् । पुराणादौ यत्रेयं 'युपने तम-
नेत्यर्थः । पुरा उद्वह्यत्रयपनसंनयनतरे तत्ताम्रैः सनुद्व-
र्गवा । तत्र हेतुनाह—पलाद्वैरद्वयगणि नैनद्वयत्वात्ततो-
त्तिर्था स्थितव्य सागरसन्तत्वात्पनुद्वर्गवत्त्वात् तत्ताम्रद्वय-
देवोद्वयमुत्पत्ति प्रमाणो यत्तमेन । प्रपञ्च तत्ताम्रद्वय-
त्वात्तिर्था स्थितव्येभ्यः सनुद्वर्गनामे नयनयनयनतरे-
ह्येन हेतुनाह—

प्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम इत्यर्थः । उदयाच
चन्द्रोऽतिक्रामतीति भावः ॥

निजानुजेनातिथितामुपेतः

प्राचीपतेर्वाहनवारणेन ।

सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मृद्धि

तेनारुणश्रीरयमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥

निजेति ॥ निजामुजेन एकस्मात्सिन्धोरन्ध्रपन्नतयास्माच्च
 भ्राज्जातेन कनीयसा भ्रात्रा प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाहनवारणेन
 स्थितेनैरावतेनातिथितामुपेत. प्राप्तः । प्राच्यामुडितवात्त
 प्राप्तः सन्नयं चन्द्रोऽग्रजत्वासिन्दूरेण सान्द्रे मूर्ति अकारि
 किम् । गौरवान्नमस्कारपूर्वं शिरस्वारोपित. किमित्यर्थः ।
 सान्द्रसिन्दूरशिरस्थापनेन हेतुना लज्जसिन्दूरवशाद्वनमत्
 रारकशोभः उज्जिहीते उदेति । उज्जिहीते किमिति वा । उ
 अन्द्रः सिन्दूररको दृश्यत इत्यर्थः ॥

यत्प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसाम्या-

दक्षुम्नि नाकाधिपनायिकानाम् ।

ततस्तदीयाधरयात्रयोगा-

दुदेति विम्बारुणविम्ब एषः ॥ ४३ ॥

यदिति ॥ वृत्तत्वादिगुणयोगेन स्वसाध्याप्रीतिनिर्माणा
पलेन्द्रत्व नायिकानां वनैर्नयंघसास्त्रसमिधमागतं पुष्पं चन्द्र-
शुभ्रिं शुभ्रितं, तस्माद्देतोन्मत्ताशुभ्रतादा ततोयानां देवै-
नायिकानामधरेषु न्यूनो यायोऽलककनकस्य योगामयस्याक्षे-
पिन्मयत्पद्मिनीफलपदरगं पिन्मं नपुंसकं यत्तादा उर्गतां
अन्योपि समानः सग्य समिधमागतः सन् सग्याप्रीत्या शुभ्रतां
सुखैरिति श्रुत्यनेन तत्र प्रदेने गुणपदेन शुभ्रतादुपगता क्रयो-
गात्सकलत्वापि चन्द्रपिन्मस्य रक्तस्य शुभ्रतां नृपिन्म ॥

विलोमिताद्भोक्तिरुणादुल्लङ्घ-

इगादिना दृश्यमिच्छनादि ।

विधिर्नियते पिबुना व पुनां

किमाननं राक्षसमश्नन् ॥ ४३ ॥

[illegible]

उदितमात्रश्चन्द्रोऽत्युत्तमसुवर्णसञ्चकवद्रक्तो दृश्यत इति भावः ।
उत्तमं सुवर्णं रक्तवर्णं भवति । आननमिति जात्यैकवचनम् ॥

अनेन वेधा विपरीतरूप-

विनिर्मिताङ्गोत्किरणाङ्गकेन ।

त्वदाननं दृश्यद्गद्यलक्ष्य-

दगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥

अनेनेति ॥ वेधाः विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्तवि-
धमङ्गोत्किरणं यत्र तादृशमङ्गं यस्य तेन । तथा—अलक्ष्यद्गद्यादि-
नानेन चन्द्रेणैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरतरम्, अथच—प्रत्यक्षदर्श-
नयोग्यं दगादि यस्य तादृशं त्वदाननमकृत त्वदाननमेवाकृत न
त्वन्याननमिति वा । अयमेवात्र श्लोके विशेषः । अयं श्लोकः
क्षेपकः ॥

अस्याः सुराधीशदिशः पुरासी-

द्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

चन्द्रांशुचूर्णव्यतिचुम्बितेन

तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥

अस्या इति ॥ हे मैमि, अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः
यदिदमम्बरं गगनं वक्षं च पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रजन्या रात्र्या
हरिद्रया च पीतं तमोव्याप्तत्वादृश्यं पीतवर्णं चासीत्, तेना-
म्बरेण गगनेन वक्षेण चाधुना चन्द्रोदये चन्द्रांशूनां चूर्णैः श्लक्ष्ण-
सूक्ष्मतेजोलेशैः कर्तुमिर्व्यतिचुम्बितेनातितरां स्पृष्टेन सता चन्द्रां-
शुवच्चुम्बितरेण चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण स्पृष्टेन सता नून-
मलोहितायि आरक्तीभूतम् । यत्तमसां पूर्वं नीलमभूत्तदेवेदानी-
मुद्यच्चन्द्रलोहितकरसंस्पर्शाद्रक्तं जातमित्यर्थः । हरिद्रया पीतवर्णं
वक्षं चूर्णेन युक्तं सद्रक्तं भवति । देवेन्द्रस्त्रियाश्च वस्त्राणि नाना-
वर्णानि युक्तानि । चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि,
लोहितादिक्यपन्तान्नावे चिप् ॥

तानीव गत्वा पितृलोकमेन-

मरञ्जयन्त्यानि स जामदग्नयः ।

छित्त्वा शिरोस्त्राणि सहस्रबाहो-

र्विस्राणि विश्राणितवान्पितृभ्यः ॥ ५० ॥

तानीति ॥ सोऽतिवीरो जामदग्नयः सहस्रबाहोः शिरश्छित्त्वा
विस्त्राण्यमगन्धीति यान्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्यो जमदग्न्यादिभ्यो
विश्राणितवान्दत्तवान् । यै रक्तैः प्रतिज्ञातं पितृतर्पणं कृतवान् ।
तान्येव रक्तानि मन्त्रबलात्पितृलोकं गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीश-
मेन चन्द्रमरत्नयन् रक्तं चकुरिव । 'चन्द्रो वै पितृलोकः' इति
श्रुतेः चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति भावः । परशुरामः सहस्राजुनं
हत्वा तद्गर्भे रक्तैः पितृतर्पणं कृतवानिति तिहासः । 'विसं स्त्राण-
मगन्धि यत्' इत्यमरः ॥

अकर्णनासत्पते मुखं ते

पश्यन्न सीतास्यमिवाभिरामम् ।

रक्तोसवर्णी वत लक्ष्मणाभि-

भूतः शशी शूर्पणखामुखामः ॥ ५१ ॥

अकर्णेति ॥ हे प्रिये, शशी सितास्यमिवाभिरामं कर्णादि-
कृतशोभं ते मुखं पश्यन्सन्न त्रपते न लज्जते वत चित्रम् । किं-
भूतः—न विद्यते कर्णनासं स्वभावादेव यस्य सः । तथा रक्ता
आरक्ता उक्ताः किरणास्तद्वर्णशीलः, शोणश्चासौ किरणवर्णी च
तादृशो वा । तथा—लक्ष्मणा कलङ्केनाभिभूत आक्रान्तमध्यः,
अतएव शूर्पणखाया रावणभगिन्या मुखवदाभा यस्य स तद्वदन-
तुल्यः । एषु लज्जाकारणेषु सत्स्वपि न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः ।
त्वन्मुखं पश्यन्नप्युदयत्येव, स्वं प्रकाशयति च, तस्मादेव न ल-
ज्जते इति ज्ञायते । अन्यो ह्यकर्णनासो लज्जते, अयं तु तादृशोऽपि
न लज्जत इत्यपि चित्रमेव । शूर्पणखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं
छिन्नकर्णनासत्वाद्भिरवर्षि सद्राममभिलक्षीकृत्य वर्तमानम्, अत
एवाभि भयरहितं च, सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते, तदनन्तर-
मपि प्रौढिवादप्रकटनात् । अभिशब्दस्यावृत्तिः कार्या । लक्ष्मणशब्दो
नान्तः, पक्षे लक्ष्मणोऽकारान्तः ॥

आदत्त दीप्रं मणिमम्बरस्य

दत्त्वा यदसौ खलु सायधूर्तः ।

रज्यत्तुपारद्युतिकूटहेम

तत्पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥

आदत्तेति ॥ हे मैमि, सायंकालरूपो धूर्तो यद् रज्यद्युदय-
काले रक्तीभवस्तुपारद्युतिश्चन्द्र एव लेपवशाद्रज्यत् कूटहेम कृ-
त्रिमं सुवर्णमसौ गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीप्रं प्रकाशमानम-
म्बरस्य मणि सूर्यमादत्त जग्राह । तदलीकं हेम क्षणमात्रेण पाण्डु
शुभ्रं रजतं खलु रूप्यमिव जातम् । धूर्तो हि रूप्यं लेपादिभि-
रुपलिसं सुवर्णाकृत्य ददाति, वस्त्रान्तरस्यमपि प्रसरदीप्तिक रत्नं
च गृह्णाति उदयानन्तरमतिक्रान्तकियत्कालत्वाद्रक्तिमानं परि-
त्यज्य चन्द्रो रूप्यवद्भवलो जात इति भावः । घञन्तोऽत्र साय-
शब्दः सायंशब्दसमानार्थः ॥

वालेन नक्तंसमयेन मुक्तं

रौप्यं लसद्भिम्बमिवेन्दुभिम्बम् ।

अभिक्रमादुज्जितपट्टमूत्र-

नेत्रावृत्तिं मुञ्चति शोणिमानम् ॥ ५३ ॥

वालेनेति ॥ हे प्रिये, रौप्यं राजतं लसद्भिम्बमानं डिम्बं
वालक्रीडासाधनं अमरकमिवेन्दुविम्बं कर्तुं अभिक्रमाद्रमणपरि-
पाट्या, अथ च—ऊर्ध्वदेशगमनक्रमेणोज्जिता लक्ता या पट्टसू-
त्रस्य नेत्रं दोरकस्तत्कृता आवृत्तिर्वर्धनं तद्रूपम्, अथ च—पट्टसू-
त्रजालिकावत् चन्द्रावरणं येन त शोणिमान रक्तिमानं मुञ्चति ।
किंभूतमुभयम्—नक्तंसमयरूपेण वालेन, अथ च—वालेन प्रदोष-
रूपेण, रात्रिसमयेन मुक्तं अमणार्थं करात् कृतमोचनम्, अथ
च—उद्रीणं जनितोदयम् । शिशुक्रीडासाधनं हि अमरकं काष्ठमयं भ-
वति । इत्थराणां च डिम्बं समुद्रतटतयाद्राजत पट्टसूत्रवलिदो-

इत्तंसनात्तत्संबन्धजातं रक्षिमानं मुञ्जति । तथेदं चन्द्रविम्बमपी-
त्यर्थः । इदानीं चन्द्रो धवलो जात इति भावः । 'नेत्रावृतेः' इति
पाठे—अभिन्नामादेतोऽज्ञिता या पटसूत्रनेत्रावृतिस्तस्या हेतोः
शोभितानं मुञ्जति । अज्ञिता विम्बेनैव पटसूत्रनेत्रावृतिर्यत्र तादृ-
शाद्भूमिकमादेतोरिति वा डित्थं ललडित्थमिति वा गौडदेश-
भाषायां अनरकस्य संज्ञा । महाराष्ट्रभाषायां कान्यकुब्जभाषायां
च 'भवरा' इति संज्ञा । सौम्यं, संबन्धे विकारे वाप् । 'नेत्रं मन्य-
गुणे वस्ते' इत्यभिधानात्त्रेयशब्दो यद्यपि भन्धवेष्टनगुणे मुख्यः
तथाप्यत्र गुणमात्रपर इति ज्ञेयम् ॥

ताराक्षरैर्यामसिते कठिन्या

निशालिखद्योन्नि तमःप्रशस्तिम् ।

विलुप्य तामल्पयतोऽरुणेऽपि

जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ॥ ५४ ॥

तारेति ॥ निशाऽसिते इयमे व्योम्नि गगन एव कञ्चलादिलि-
खत्यामलपटिकायां कठिन्या । शुभ्रधातुविशेषस्य संबन्धिमितारा-
क्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा यां तम प्रशस्तिं तमो-
वर्णनश्चेत्तदिलिखितमिति लक्ष्यं । ताराक्षरैरुपलक्षितां यां तम-प्रशस्तिं
रात्रिः कठिन्यालिखति इति वा । तां लिपिं विलुप्य प्रोच्छादयन्नतः
परिमेयताराक्षरां कुर्वतो हिमांशोररुणेऽपि करे किरणे, अथ च—
पाणौ, पाण्डुरिमा जातः । प्रकटकिरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणामल्पता
भवतीति खटिकालिखिताक्षराणि नाज्जगत्यक्षररूपेणैव करः खटि-
कास्तद्भावेनैव भवतीति तमसि नक्षत्राणि बहुन्युज्ज्वलतराणि
च दृष्टानि, चन्द्रे तुदितेऽप्यानि लिप्यनानि च जातानि, चन्द्रश्च
धवलो जात इति भावः ॥

सितो यदात्रैष तदान्यदेशे

चकास्ति रज्यच्छविरुज्जिहानः ।

तदित्यमेतस्य निधेः कलानां

को वेद वा रागविरागतत्त्वम् ॥ ५५ ॥

सित इति ॥ एष चन्द्रो यदा यस्मिन्काले अत्र गेहो नितो
धवलप्रकाशः, तदा तस्मिन्नेव काले अन्यदेशे राज्यच्छवीर उज्जिहान-
न्तिरुज्जिहान उदयन् शोभते । एषमग्रेऽप्यत्र, अन्यत्र च येन
इत्यपि ज्ञानार्थाह्वयम्, एतद्देशतः प्रतीदानीं नितो रश्मते, दी-
पान्तरत्वं प्रति हृदयविदानीमेव दृश्यते यस्मात्, तस्मात्कलानां
निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोरेकैवित्यलौकिकप्रयोगात्
यायाज्यनिधमनुना प्रकारेण नो वा वेद, अपितु—सर्वे
निधेः तु न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमयोरेकैवित्यत्र चन्द्रोऽपि
यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय इति इत्यस्य प्रथम रज्य-
प्रत्ययः, कनकानीषातु धारयप्रत्यय इति तत्त्वम् । अन्यत्रापि
चतुःषष्टिकलाभिख्यापुराणानुसाराद्येव च तत्र तत्रोदय इति
वा नैति कोऽपि न जानाति ।

कश्मीरजै रश्मिभिरैरामन्यै-

मृष्टं पुनर्ध्वान्तमुज्जनाभि ।

चन्द्रांशुना चन्दनचरणां

क्रमात्सनालम्बि निगजानाभिः ॥ ५६ ॥

कश्मीरजैरिति ॥ दिग्भिरेवाज्जनाभिः संध्यायाः समीपमुपसं-
ध्यं तत्र जातैरहणै रश्मिभिरेव कश्मीरजैः कुकुमैः कृत्वा मृष्टं पूर्वं
कृतोद्धतं ततः संध्यायामपगतायां धृता ध्वान्तरूपा मृगनाभिः
कस्तूरी येन तादृशमङ्गं क्रमात्कस्तूरीलेपानन्तरं चन्द्रांशुनैव
चन्दनेषु मध्ये चात्पणोत्तमेन चन्दनेन कृत्वा समालम्बि अलेपि ।
अन्या अपि ह्यज्जनाः कुकुमादिभिः क्रमेणाज्जमलुलिम्पयति । चन्द-
नधवलैश्चन्द्रकरैः सर्वा अपि दिशो वितमरकाः कृता इति भावः ।
औपसंध्यैः सानीप्येऽन्ययीभावाद्भवार्थेऽण् ॥

विधिस्तुपारतुर्दिनानि कर्त-

कर्तं विनिर्माति तदन्तर्भिचैः ।

ज्योत्स्नीर्नचेत्तत्प्रतिमा इमा वा

कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥

विधिरिति ॥ विधिलुपारतः शिघ्रतरांदिनानि कर्तं कर्तं
छित्वा छित्वा तेषां दिनानामन्तर्भिचैर्मध्यसमन्धिभिः सारभूतैः श-
कलैः शुभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीर्निशा विनिर्माति । नचेदेवं
यदि नाङ्गीक्रियते, तदेवा रात्र्यभ्यन्तिकायुक्तान्तराभिमास्तेर्दिने-
स्तुल्याः शीतलप्रकाशवत्त्वान्यां तत्सदृशः कथम् । तानि च
दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनशीत-रादिगुणानि कथ-
वा । अपितु—दिनयामनता रात्रिर्दीर्घतान्यथानुपपत्तेः शिशि-
रतुर्दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीर्नानितमं शीत-प्रकाशरात्रानुप-
पत्तेः । दिगिरतुर्दिनानि छित्वाऽप्येव तमारभूतैः शकलैः
अभ्यन्तिकाभ्यन्तिका रात्रो यज्जना उपविता द्युताः । चन्द्रचन्द्रिका
रात्रि शीतला धवलतरा च कृतेति भावः । कर्तं कथम्, 'हृषी-
उदने' इत्यस्मात्सोऽप्येव गगुर दिग्गजं च । ज्योत्स्नी, ज्यो-
तिरत्वान्मनोऽर्थे ज्योत्स्नानिगा- इति मातृकृतान्यो या-
राज्याद् 'अप्यकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपमा' तानम्' इत्यर्थोऽस्ति
सीर ॥

इत्युक्तिर्दोषे न वभुं रभापे

वृत्तिश्रुतान्तिनिर्द्देशानाम् ।

मुखान्मृशानुशरादिरेन्द-

केन तत्र प्रेयसि मृकमुद्रा ॥ ५८ ॥

इति ॥ न न्य ॥ इत्युक्तिर्दोषे न वभुं रभापे
वृत्तिश्रुतान्तिनिर्द्देशानाम् । मुखान्मृशानुशरादिरेन्द-
केन तत्र प्रेयसि मृकमुद्रा ॥ ५८ ॥

[illegible]

पुत्री विधोस्ताण्डविकास्तु सिन्धो-

रस्या चकोरस्य दशोर्वयस्या ।

तथापि सेयं कुमुदस्य कापि

ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥

पुत्रीति ॥ इयं चन्द्रिका यद्यपि चन्द्रात्प्रसूतत्वाद्विधोः पुत्री अस्तु । सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका नृत्योपदेशिका नाटयित्री अस्तु । चन्द्रिकया हि सिन्धुरुह्यास्यते, सा च तस्य नप्त्री भवति । यद्वा—इयं विधोः पुत्री सिन्धोस्ताण्डविका भवतु । तथा चकोरस्य अस्या पेया भवतु । तथा—सकललोकस्य दशोः प्रेमपात्रतया वयस्या सखी भवतु तथापि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य कापि अनिर्वचनीया संवन्धिनी भवतु । पूर्वनिर्दिष्टसर्वापेक्षया कुमुदस्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात्केनाप्यनिर्वचनीयेन संवन्धिनी भवत्वित्यर्थः । हि यस्मात्कौमुदीति, नामैव कर्तुं ब्रवीति । सर्वेषां तत्तत्संवन्धसंभवेऽपि कुमुदानामियं कौमुदीति, 'तस्येदम्' इति संवन्धेऽण् । कुमुदानामेव ग्रीत्यतिशयेन संवन्धं वदतीत्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवीतीति वा । चन्द्रिकया सर्वेषामप्यानन्दः कृतः । कुमुदानां तु विशेषत इति भावः । कार्येण कारणानुमानम् । ताण्डविका, अशोभाद्यजन्तान्मनुबन्ताद्वा ताण्डवशब्दात् 'तत्करोति' इति ण्यन्ताण्युल् । अशनमशिः, 'इकृप्यादिभ्यः' इतीकि अशिमहतीति दण्डादित्वाद्यत् । 'आश्या' इति च पाठः ॥

ज्योत्स्नापयः क्षमातटवास्तुवस्तु-

च्छायाछलच्छिद्रधरा धरायाम् ।

शुभ्रांशुशुभ्रांशकराः कलङ्क-

नीलप्रभामिश्रविभा विभान्ति ॥ ७२ ॥

ज्योत्स्नेति ॥ शुभ्रांशोश्चन्द्रस्य शुभ्रांशा धवलभागाश्च ते कराश्च किरणस्ते धरायां भूम्यां कलङ्कस्य नीलीभिः प्रभामिश्रविभा निभा कान्तियेषां ते कलङ्कनीलकान्तिच्छुरिता इव विभान्ति । यतः कीदृशाः—ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिंस्तादृशं क्षमातटं दुग्धधवलचन्द्रिकाधवलीकृतं भूतलं तदेव वास्तु वसतिगृहं येषां तानि वस्तूनि वृक्षादिपदार्थस्तेषां छाया छलं येषां तादृशानि छिद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वाद्विलानि पदार्थप्रतिच्छायारूपाणि तानि धरन्तीति तादृशा चन्द्रिकाधवलताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय एव, वृक्षादिप्रतिच्छायाश्चन्द्रकलङ्कनीलरश्मय एवेति धरायामपि निषत्तिताश्चन्द्रकिरणा नीलधवला एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा हस्ताः कलङ्कवतीलस्य नीलमणेः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमणियुक्तादुलीयकप्रभामिश्रा विभान्ति । 'शुभ्रांशुशुभ्रांशु' इति पाठेऽपि 'अंशुल्लेशे रवे रश्मौ' इत्यभिधानादंशुशब्दस्य लेशवाचित्वात्स एवार्थः । ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य क्षमा भूमिस्तस्यास्तटं तदेव वास्तु निवासस्थानं येषां तेषां वस्तूनां छायाया व्याजेन छिद्राणि धरन्तीति वा ॥

कियान्यथानेन वियद्विभाग-

स्तमोनिरासाद्विशदीकृतोयम् ।

अद्विस्तथा लावणसैन्धवीभि-

रुह्यासिताभिः शितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥

कियानिति ॥ उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्धेतोः कियान् किञ्चिन्मात्रोय वियद्विभागः शितिः श्यामोऽप्यकारि । अप्रौढप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाशदेशस्तिमिरनिरासाद्धवलो भवति, ततो तिरतस्य च तमसः प्रतीच्यां घनीभूतत्वात्पश्चिमाकाशदेशः श्यामलो भवतीति । तत्रेयमुत्प्रेक्षा । समुद्रजलं च नीलं, पूर्वाकाशदेश एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोप्यकारीति वा । लावणसैन्धवीभिः लवणसिन्धोरिमाः 'तस्येदम्' इत्यणि 'हृद्गगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य

न हानिवृद्धी कथमेतु चन्द्रः ।

चिरेण सोऽयं भजते तु यत्ते

न नित्यमम्भोधिरिवात्र चित्रम् ॥ ७४ ॥

गुणाविति ॥ चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ गुणौ कथं नैतु प्राप्नोतु, अपितु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमादवश्यमपचयोपचयौ चन्द्रं प्राप्नुत इति युक्तमेवेत्यत्र न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्काह—सोऽयं चन्द्रस्ते हानिवृद्धी यच्चिरेण पक्षान्तपरिमितेन बहुना कालेन भजते, नतु अम्भोधिरिव नित्यं प्रत्यहं भजते, अत्र विषये चित्रमित्याश्रयम् । समुद्रो यथा प्रत्यहं हानिवृद्धी भजते, तथा पुत्रोऽपि चन्द्रो नेत्याश्रयमित्यर्थः ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि श्रितोऽय-

मादर्शदृश्यां न विभर्ति मूर्तिम् ।

त्रिनेत्रभूरप्ययमत्रिनेत्रा-

दुत्पादमासादयति स चित्रम् ॥ ७५ ॥

आदर्शेति ॥ अयं चन्द्रं आदर्शवद्दृश्यत्ववृत्तत्वादिना रमणीयत्वं श्रितो भजमानोऽप्यादर्शवद्दृश्यां रमणीयां मूर्तिं न विभर्ति चित्रम् । यो ह्यादर्शवद्दृश्यो भवति स एवादृशवद्दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति तद्वद्दृश्यो न भवतीति विरोधाश्रयमित्यर्थः । अथच—दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽप्यादर्शं दर्शमभिव्याप्य दृश्याममावासाया दर्शनयोग्यां मूर्तिं न विभर्ति । इदानीं पूर्णत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शं लेशेनापि न दृश्यते इत्यर्थ इति विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽपि आदर्शं दर्शं मर्यादीकृत्य कृष्णचतुर्दर्शमभिव्याप्य दृश्यां मूर्तिं न विभर्ति, अपितु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथा—अयं चन्द्रस्त्रिनेत्राद्वति तादृशस्त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि न त्रिनेत्रोऽत्रिनेत्रः । तस्मादत्रिनेत्रव्यतिरिक्तास्कासादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स प्रापेत्येतदपि चित्रम् । त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽपि त्रिनेत्रादुत्पन्नो न भवतीत्याश्रयमित्यर्थः । अथ च—त्रिनेत्रादुत्पन्नोऽप्यत्रिनेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि विरुद्धम् । अथ च—त्रिनेत्रो भूयसतिस्थान यस्य तादृशः, तथा—अत्रेमुनेनैत्राचित्रमाश्रयैरुत्पत्त्यादं प्रापेति त्रितोष-

तिष्ठतः । ननु जनानां नानाधर्माणां नानाधर्म्यं कुलस्य माह्वान्यं चानेन चन्द्रस्य वर्णितम् । चन्द्रस्याग्निनेत्रसमुद्भूतत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यऋदिः

शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयम् ।

हिंसां यथा सैव तथाद्भमेपा

कलङ्कमेकं मलिनं विभर्ति ॥ ७६ ॥

इज्येति ॥ देवानां व्रजैः समूहैर्भोज्या पेया ऋदिः समृद्धि-
पेयाः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरनुत्करत्वा चन्द्रस्य
मण्डली इज्येव जाग इव शोभत इति शेषः । इज्यापि देवव्रज-
भोज्यपुरोडाशादिसमृद्धिः शुद्धा पवित्रा च भवति । तथैषा च-
न्द्रमण्डली कलङ्काद्यनेकं मध्यवर्तिनमङ्गमवयवं मलिनान्कारं
तथा विभर्ति, यथा सैव इज्यैव पूर्वोक्तगुणविशिष्टा सत्यप्येकं
पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्मसाधनं मलिनं पापहेतुं विभर्ति । परोप-
कारशोभायाः नर्वात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या देवादेकमङ्गं
मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसानाममेव नालिन्यम् ।
'सुधाद्भम्' इति पाठे—कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं वृथैव वि-
भर्ति । शुद्धाया नालिन्ययोगस्यानौचित्यादित्यर्थः । शुद्धस्यापि
श्रौतधर्मस्य सात्त्विकोपारोपनान्नालिन्यं सुधैवेत्यर्थः । इज्या,
'नजयजो.' इति न्यप ॥

एकः पिपासुः प्रवहानिलस्य

च्युतो रथाद्वाहनरङ्गुरेपः ।

अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि लेलिहासः

पिबन्नमुष्यामृतविन्दुवृन्दम् ॥ ७७ ॥

एक इति ॥ एष सुगाङ्गे इत्यनानः प्रसिद्धः एकः पिपासुस्तु-
पाक्रान्तः सप्तवायुस्कन्धमध्यवर्तिनः प्रवहात्पत्यानिलस्य सुगवा-
हनस्य गगनचारिणो रथाच्युतो वाहनभूतो रङ्गुर्योगोऽनम्बुनि नि-
वेलेऽम्बरे लेलिहासो नितरां पौन पुन्येन वात्सादनकारि सुखं यस्य
वाहसो भवन्ननुप्य चन्द्रस्यामृतविन्दुवृन्दं पिबन्तब्रालि । तृपा-
क्रान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्वलेऽपि गगने चन्द्रामृतविन्दुवृ-
न्दमात्सादयन्वायुवाहनस्य एवान्, ननु कश्चिक्कलङ्कमुगो ना-
नेत्यर्थः । अस्तीति वर्तमानप्रत्ययेनामृततात्वाद्वादेन चन्द्रं परित्यज्य
गन्तुमशक्नोऽद्यापि वर्तत इति सूचितम् । एवमन्योपि तृपाक्रान्तो
निर्वले देशे प्रत्यवगादेः पतज्जलविन्दुवृन्दं पिबन्ननुपसान्तपिपासो
लेलिहासः संतप्तैव चिरं तिष्ठति । सप्तवायुस्कन्धा पुराणप्र-
सिद्धाः । लेलिहेति, नितरां पुन पुनर्वा लेलीत्यर्थं यच्च पिपायचि
रजोऽचि च' इति यज्ञे लुह ॥

अस्तिञ्जिरौ न स्थित एव रङ्गु-

र्युनि प्रिवाभिर्विहितोपदायम् ।

आरण्यसंदेश इनौपधीभि-

रङ्के स शङ्के विधुना न्यधापि ॥ ७८ ॥

अस्तिञ्जिति ॥ शिरौ शले एककलानकेऽस्ति चन्द्रे रङ्गुर्यो-
न स्थितो नास्त्येव तस्यां दशापानइतिनाम् । किमु प्रिवाभिरो-
पधीभिर्यलि तहने पूर्वावपवेऽस्ति चन्द्रेऽप्यं रङ्गुर्येव विहिता मे-

पिता । कीदृशी—अरण्ये भयः संदिश्यते प्रत्याप्यते संदेशल-
क्षणा । अरण्यभवानां संदेशरूपा वा । वयं भवप्रिया निजने वने
'सुगैः सह वसाम', त्वं तु त्वयं विजयी सुखेन वर्तसे इति गृहा-
धोष(पा)लम्भसूचिकेति यावत् । अनन्तरं विधुना प्रेयसी-
संदेशरूपः स रङ्गुर्ये नध्ये, अथच—उन्मये, प्रियाप्रेमभरणे न्य-
धापि स्थापित इत्यहं शङ्के । अन्यापि प्रिया तदहं प्रियं प्रति कं-
चित्संदेशमुपदारूपेण प्रेषयति स च तं हृदयाद्वा धारयति । ओ-
पयो हि वनवातिन्यलम्बनरूपमेव संदेशं सुगं स्वप्रिये चन्द्रे
प्रेषितवत्यः । आरण्यसंदेश इवानुपपन्न प्रहितेति वा । 'यदा—'
इति पाठे—यदाप्रभृति प्रेषित', तदाप्रभृति तात्पर्यदशायां च-
न्द्रेणायमङ्गे न्यधापि, ननु पूर्वमित्यर्थः । आरण्यं, भवार्थेऽङ्ग ॥

अस्यैव सेवार्थमुपागताना-

मात्सादयन्पल्लवमोपधीनाम् ।

धयन्नमुष्यैव सुधाजलानि

सुखं वसत्येष कलङ्करङ्गुः ॥ ७९ ॥

अस्येति ॥ एष कलङ्करङ्गुर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य से-
वार्थमुपागतानानोपधीनां पल्लवमात्सादयन् । तथा—अमुष्यैव
सुधारूपानि जलानि धयन् पिबन् सुखमनायासलब्धसुखतिरिव
वसति । आहारलोभादत्रैव वसतीत्यर्थः । अन्योऽपि सुगो जल-
किललययुते देशे सुखेन वसति कदाचिदपि न त्यजति । पल्लवम्,
जात्येकवचनम् ॥

रुद्रेषुविद्रावितमार्तमारा-

चारामृगं व्योमनि व्रीक्ष्य विभ्यत् ।

मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश

मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ७० ॥

रुद्रेति ॥ दक्षिणसे वीरमद्रावतारस्य रुद्रेषुपुगा विद्रावितम् ।
अत एव—जातं तारारूपं सुगं व्योमनि आरातनीपे दूरे वा
व्रीक्ष्य विभ्यत् नत्यन् अयमन्योऽपर एव इन्दुनीलास चूडामणि
ज्ञात्वा शरणं विवेश । मितेन मिरनि स्थापित वायुं मान्य इत्ये-
तदाधयेन रुद्रान्माननं रक्षिष्यत्येवमाशयेनान्यो सुगधन्वं शरणं
प्रविष्ट इत्यर्थः । इत्यहं मन्ये । अन्योऽपि मज्जानीनं कलाचिद्वीतं
दृष्ट्वा स्वयमपि भीतं मन्दनपि शरणं याति । 'गया' इत्यपि
पाठः । तारानुगल रुद्रेषुविद्रावणं ज्ञातोऽप्यगदाज्ञा ज्ञानव्यम् ॥

पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ

रङ्गुर्विधोरङ्ग इवेति शुद्धा ।

तत्त्वाय तिष्ठन् मुखे स एव

यद्विषये पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥

पृष्ठ इति ॥ दे नाथ, निगेरुट इव यथा चन्द्रमन्योऽङ्गे रुद्र-
इत्युक्तं उक्ते, तथा रङ्गुर्विधोरङ्ग इति तिष्ठति अथ न
तिष्ठति इति वयमगदा चन्द्रेति इति मीमांसा । तद्विषये तत्त्वाय त-
त्त्वान्माननं न्ये तिष्ठे मुखे एव तिष्ठे तिष्ठन् । निन्दुम्
निन्दं इत्येवमर्थः । यद्यन्युत्तरं इत्येव मन्त्रान्माननं

रयसंभ्रमिति हृन्दयुदेऽस्य रान्मुपातज्यमानतापलायमानस्य
चन्द्रस्य पृष्ठं पञ्चाङ्गमपश्यत् । तस्मात्तस्मिन्मुगो निष्कृतेन
पृष्ठेऽर्थः । त्वन्मुगं चन्द्रादभिक्रमिति भज्जा नलमुपातर्जन मे
कृतम् । तस्मात् तत्र जगु, 'कितायोपपत्स्य न कर्मणि शा-
नितः' इति चतुर्थी, तादृशमेव वा । तिष्ठस्य, स्तोपाव्याया
तश्च । स्वे, वैकल्पिकान्मित्रभावाः ॥

उत्तानमेवासा वलक्षकुक्षिं

देवस्य युक्तिः शशमङ्गमाह ।

तेनाधिकं देवगवेऽपि सां

श्रद्दालुत्तानगतौ श्रुतायाम् ॥ ८२ ॥

उत्तानमिति ॥ युक्तिर्योपतिरनुमान राशे देशे चन्द्रस्य
मध्यवर्तिनमङ्गं कलङ्करूपं शशमुत्तानं समंमुगमस्मादादित्य-
नानपृष्ठभागमाह नृते । यतो जलक्षुक्षिं भयलोदरम् । ययं
शशकोऽस्यात्संमुगोदरोऽनुत्तानोऽभिविध्यत्, तर्हि मय्यतिशश-
कोदरस्य धरलवाचन्मध्यभागोपि भयलोऽभिविध्यत्, नत तथा
दृश्यते, किंतु मलिनः । तस्मादुत्तानं पुन शशकश्चेत् इति युक्ति-
राहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकमिति ततोत्तानत्वेन देवनाह देवगो-
प्यपि सुरमीप्रभृतिषु विषये धेदं श्रुतायामुत्तानगतौ सुरलोहमं-
सचरणतया गमने विषये पूर्यपेक्षया विह्वलिततरा श्रद्दालुत्तान-
व्ययुक्ता स्याम् । 'उत्ताना ये देवगातावन्ति' इति श्रुतिन्यायो-
पपन्नार्थतया सयैवेत्यहमिदानीमधिकं मन्य इत्यर्थः । देवगवेपु-
'गौरतद्वितलुकि' इति टच् । 'देवगवीपु' इति पाठे टिरान्दीप् ॥

उत्तरीत्योत्तानगतौ सिद्धायामपि शशकस्य रक्तपृष्ठपद्मोल-
त्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह—

दूरस्थितैर्वस्तुनि रक्तनीले

विलोक्यते केवलनीलिमा यत् ।

शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोभां

तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३ ॥

दूरेति ॥ दूरस्थितैर्द्रष्टृभी रक्तनीले मिश्रितोभयवर्णं वस्तुनि
केवलस्यैवरागभागौ नीलिमैव यद्यस्यादिलोक्यते तत्तस्मात्कार-
णाच्छशस्य पृष्ठवर्तिरोभां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तिमांशः नो-
ऽस्याकमतिदूरस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति,
किंतु नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः । तिष्ठन्वर्तमानोऽपि परोक्ष इति
विरोधाभासः । दूरस्थत्वान्न दृश्यत इति तत्परिहारः । खलुः प्रे-
क्षायां वा ॥

भङ्गुं प्रभुर्व्याकरणस्य दर्प

पदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

शशो यदस्यास्ति शशी ततोऽय-

मेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः ॥ ८४ ॥

भङ्गुमिति ॥ एष कविलोकः पदानां सुसिद्धान्तानां प्रयोगा-
ध्वनि विषये व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वं शब्दव्युत्पादन-
कारिणः शास्त्रस्य मदधीन एव सकलशब्दप्रयोग इति दर्पं गर्वं,
वैयाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सकलशब्दप्र-

योग इति गर्वं भङ्गुं व्याप्तिरुग्रं यमये । ययमातोरेय
चन्द्रः शशोऽस्यास्ति नवो देवोः शशी यमोक्तो नोक्तेनेति शेषः ।
पुनर्मनुनैः प्रकरणे मृगोऽस्यास्ति मृगीति नोक्तः । शशोऽस्यास्ति
मनुनैः 'भत इति' इति नोक्तः । यथा शशी युज्यते, तथा तेनैव
सूत्रेण मृगोऽस्यास्तीत्यनेन प्राप्तो गत्यामपि मृगीति नोक्तः ।
तस्माद्विज्ञाह्यादिमेतादृशप्रमाणं पुन ओहप्रयोग इति
नियमो न युक्तः किंतु कृतिव्यवसायानामभिमान नियामकम् ।
लक्ष्यमुद्रिय लक्षणप्रति, ननु लक्षणमुद्रिय लक्ष्यप्रतिरिति ।
तस्मात्प्रयोगमूलं यावत्प्रमाणमिति यावत्प्रमाणोक्तं पुन प्रयोगे उल्ले-
खानि भावः । अत्रानुपपत्त्या ॥

यानन्तमिन्दुं प्रतिपत्त्यगते

प्रासावि तानानगमविधनापि ।

तत्कालमीशेन वृत्तस्य मूर्ध्नि

विभोरणीयस्त्वमिहास्ति लिङ्गम् ॥ ८५ ॥

यानन्तमिति ॥ गुह्यप्रतिपत्त्यान्तं यद्यप्यमाणमेककलमिन्दुं
प्रसूते, अतिनापि तात्काल्यप्रमाणं एककलं पुन प्रासावि, ननु
पूणे इत्यर्थः । एतद्वयं ज्ञातमित्यत आह—तत्कालं तस्मिन्काले
गमुद्रियुत्पत्तेरस्य पुन ईशेन मूर्ध्नि इत्यस्य विभोरणीयस्य नि-
तरा काशमेवेदेककलो लिङ्गं प्रापकमनुमापको हेतुरस्ति । यदि
ममुद्देशेन सङ्गोऽयमजनिष्यत, तर्हि शिधेनापि तदानीमेव वि-
रसि तावन्नेताभास्यत, ननु तथा, तस्मात्प्रतिपदैककलः प्रसूतः,
तावान्समुद्देशापीति प्रतिपदुत्पत्तोप्ययमेककलवादेव न दृश्यत
इति भावः ॥

आरोप्यते चेदिह केतकत्व-

मिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।

तत्संवदत्यङ्गमृगस्य नाभि-

कस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

आरोप्यत इति ॥ केतकत्वमिन्दौ चेद्यदि आरोप्यते यतो
दलाकारः केतकीपत्रसदृशः धवलः कलानां कलापः समूहो यस्य
तस्मिन् । तत्तस्मात्केतकदलवच्चद्रकलाकलापत्वाच्चन्द्रः केतकमे-
वेति रूप्यत इत्यर्थः । तत्तर्हि अङ्गमृगस्य मृगत्वेन नाभिकस्तूरिका
कर्त्री आरोपित तत्केतकत्व कर्माभूत सौरभवासनाभिः कृत्वा
संवदिति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्यत इत्यर्थः । 'नाभिः'
इति पाठे—अङ्गमृगस्य नाभिः कर्त्री कस्तूरिकासंवन्धिसौरभवास-
नाभिः कृत्वा संवदतीति वा । केतक्यां कस्तूरीपरिमलो वर्तते,
चन्द्रे कलङ्कमृगनाभिरूपा कस्तूरी वर्तते । तस्माच्चन्द्रे केतकत्व-
मारोपयितुं युक्तमित्यर्थः । तत्केतकत्वमङ्गमृगस्य नाभिकस्तूरि-
कायाः परिमलस्य वासनाभिः संक्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्या
संवाद प्राप्नोत्येवेति वा । 'ताभिः' इति पाठे—अतिप्रसिद्धाभि-
र्वासनाभिः ॥

आसीद्यथाज्यौतिषमेप गोलः

शशी समक्षं चिपिटस्ततोऽभूत् ।

खर्मानुदंष्ट्रायुगयत्रकृष्ट-

पीयूषपिण्याकदशावशेषः ॥ ८७ ॥

35

खेदस्य धाराभिरिवापगाभि-
र्यासा जगद्धारपरिश्रमार्ता ।

छायापदेशाद्वसुधा निमज्जय

सुधाम्बुधावुज्जति खेदमत्र ॥ ९३ ॥

खेदस्येति ॥ वसुधा छायापदेशात्स्वीयप्रतिविम्बव्याजेन सु-
धाम्बुधावत्र चन्द्रे निमज्जयान्तः प्रविश्य रोदं जगद्धारपरिश्रमपी-
डामुज्जतीव । किंभूता—जगद्धारवहननिमित्तः परिश्रमस्तेनार्ता
नितरां पीडिता । अत एव—खेदस्य धाराभिरिवापगाभिर्यासा
समन्तात्पूरिता । अमृतसमुद्रनिमज्जने हि रोदो गच्छत्येव यस्याश्च
तत्तन्नीलरूपः स्वेदः, तस्याः श्रमहरणे सुधासमुद्र एवोचितः ।
एतेन कलङ्कस्य मृगशशभूच्छायाप्रभृति मतभेदा वर्णिताः ॥

ममानुमैवं बहुकालनीली-

निपातनीलः खलु हेमशैलः ।

इन्दोर्जगच्छायमये प्रतीके

पीतोऽपि भागः प्रतिविम्बितः स्यात् ॥ ९४ ॥

ममेति ॥ हेमशैलो मेरुः खलु निश्चितं सर्गमारभ्याद्ययावद-
तिक्कान्तेन बहुना कालेन कृत्वा नीलीनिपातः इयामिकालगनं तेन
कृत्वा वा नीलः बहुकालीनत्वावनीलमलसंयन्धावनीलवर्णः संजातो-
स्तीति, एवंप्रकारा ममानुमानुमानम्, एवमह संभावयामीत्यर्थः ।
अन्यथा यदि स्वर्णाचलः कालभूयस्त्वेन न नीलीभूतः किंतु हेम-
मयत्वापीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्जगच्छायमये जगत्प्रतिविम्ब-
भूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवयवे मेरोः पीतोऽपि भागः प्रतिविम्बितः
स्यात्पीतोऽपि दृश्येत, तस्मात्स्वर्णाचलो नील एव जातः । तथा-
च सकलाया अपि भूमेर्नीलवर्णत्वात्तत्प्रतिविम्बरूपः कलङ्कोऽपि
नील एव युक्त इत्यर्थः । जगच्छाये, 'विभाषा सेना-' इति
पण्डित्यम् ॥

मावापदुन्निद्रसरोजपूजा

श्रियं शशी पद्मनिमीलितेजाः ।

अक्षिद्रयेनैव निजाङ्गरङ्गो-

रलंकृतस्तामयेति मन्ये ॥ ९५ ॥

मेति ॥ शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज-
निता श्रियं सा अवापत् मास लभत । यतः—पद्मनिमीलित कम-
लसंकोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं
चन्द्रसन्निधौ क्रियमाणानां चन्द्रतेजसा संकोचस्यैव संभवादुन्निद्र-
सरोजपूजाश्रियं कथं प्राप्नोति । प्रकारान्तरेण प्राप्नोतीत्याह—नि-
जाङ्गरूपस्य रङ्गोर्मृगस्याक्षिद्रयेनैवालंकृतोऽयं चन्द्रस्तामुन्निद्रसरो-
जपूजाश्रियमेति प्राप्नोति तन्नयनयोरुन्निद्रकमलरूपत्वादित्यर्थः
इत्यहं मन्ये । अङ्गमृगनेत्राभ्यां कृत्वायं चन्द्रो विकसितकमलाभ्यां
पूजामिव शोभां प्राप्नोतीति भावः । एत्येवेति वा ॥

य एष जागर्ति शशः शशाङ्के

बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रम् ।

अन्तः किलैतत्पितुरम्बुराशे-

रासीतुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ९६ ॥

य इति ॥ एष प्रत्यक्षदृश्यः शशः शशाङ्के जागर्ति स्फुरति
अत्र विषये क इव बुधश्चित्रमाख्यं विधत्ते, अपितु न कोऽपि ।
किल यस्मादेतत्पितुरम्बुराशेरन्तर्मध्ये उच्चैः श्रवःसंज्ञकन्तुरङ्गोऽप्या-
सीत् । पुरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीयपितुर्मध्येऽश्वग-
जादिकं भवति, तदीय (पुत्र) मध्ये यशमात्रसंभवे किमाश्चर्य-
मित्यर्थः ॥

गौरि प्रिये भातितमां तमिस्रा

ज्यौत्स्नी च नीले दयिता यदस्मिन् ।

शोभासिलोभादुभयोस्तयोर्वा

सितासितां मूर्तिमयं विभर्ति ॥ ९७ ॥

गौर इति ॥ तमिस्रा तमोबहुलास्य दयिता रात्रिगौरि प्रिये
चन्द्रे विषये भातितमाम् । तथा—ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता
धवलस्य दयिता रात्रिनीले प्राणेशोस्मिन्ने नितरां शोभते ।
मित्रवर्णं हि शोभते इत्यर्थः । तस्मादेतौस्योत्तमिच्छाज्यौत्स्न्यो-
रुभयोरपि विषये स्वस्य शोभाप्राप्तौलोभादुभयोस्तयोरेव वा
पदयोर्वा शोभाप्राप्तिसदृशिलापाद्बलश्यामलवत्संयन्धात्तमिस्रा-
ज्यौत्स्न्योः शोभया भवितव्यमिति । अयं चन्द्रः सितासितां
धवलां श्यामलां च मूर्तिं विभर्ति । वा इवार्थः । शोभासिलोभा-
दिवेत्यन्वयः । नीलभागे ज्यौत्स्नीं प्रिया धारयितुं धवले च तामसी-
मिति यथासंख्यम् ॥

वर्षातपानावरणं चिराय

काष्ठौघमालस्य समुत्थितेषु ।

वालेषु ताराकवकेष्विहैकं

विकसरीभूतमवैमि चन्द्रम् ॥ ९८ ॥

वर्षेति ॥ अहं वालेषु तनुषु सूक्ष्मरूपेष्वविकसितेषु चेह प्रत्य-
क्षदृश्येषु तारासु नक्षत्रेष्वेव कवकेषु छत्रकेषु मध्ये चिरकालोप-
श्रत्वाद्विकसरीभूतं विकसितमेक छत्रकमेव चन्द्रमवैमि मन्ये ।
किंभूतेषु ताराकवकेषु—चिराय बहुकालं वर्षास्यूतौ तपे ग्रीष्मर्तौ
च वर्षेषु जलवृष्टिषु आतपेषूप्लेपेषु च सत्सु अनावरणमनाच्छा-
दितं काष्ठौघं दिक्समूहमेव वारुसमूहमालस्य समुत्थितेषूप्लेपेषु ।
वर्षाकाले द्युनादृतेषु जलस्तिमितेषु पश्चादुष्णतपेषु च काष्ठेषु सू-
क्ष्मस्थूलानि च्छत्राकाणि भवन्ति । तथाच तारा अल्पकवकानि,
चन्द्रस्तु स्थूलकवकमित्युत्प्रेक्षा ॥

दिनावसाने तरणेरकसा-

निमज्जनाद्विधिलोचनानि ।

अस्य प्रसादादुदुपस्य नक्तं

तमोविपद्दीपवतीं तरन्ति ॥ ९९ ॥

दिनेति ॥ विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणे, सू-
र्यसाक्षादसभावितहेतोर्निमज्जनात्पतीचीसागरनीरप्रवेशाद्देतो-

[illegible]

प्रियेण साथ प्रियमेवमुक्ता
विदर्भभूमीपतिवंशमुक्ता ।
स्मितांशुजालं विततार तारा

दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥

प्रियेणेति ॥ प्रियेण एवम् 'इतो मुखात्-' इत्यादिरूपं प्रियं वचनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमीपतेर्वंशेन कुलेन मुक्ता जनिता । तथा—स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः सोलासा सा भैमी अथ नल-वचनानन्तरं स्मितांशुजालं विततार । तदेव नलाय प्रीतिदानमिव ददावित्यर्थः । केव—दिवः सकाशात् क्षीणपुण्यतया स्वेच्छया वा कृतावतारा भूलोकमागता रोहिणी तारेव स्फुरन्ती किरणजालं विततारेवेति उत्प्रेक्षोपमा वा वंशः कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवधार्या मुक्ता मौक्तिकरूपा । कृतावतारेत्यत्र तरणं तरः 'ऋदो-रप्' तदन्तात्प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणि पश्चादवशब्देन सह 'सह सुपा' इति समासः ॥

स्ववर्णना न स्वयमर्हतीति
नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपम् ।
स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ
धरातुरासाहमिति स साह ॥ १०६ ॥

स्वेति ॥ सा धरातुरासाहं भूमीन्द्रमित्याह स । इति किम्—हे प्रिय, इन्दुरूपं त्वन्मुखमिति हेतोश्चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मां नियुज्याज्ञाप्य शशिनः प्रशस्तौ वर्णनविषयेत्युदास्तेऽतितरा-मुदासीनं भवति । एतत्स्थाने युक्तम् । हेतुमेवाह—इति किम्—'सतामेतदकर्तव्यं परनिन्दात्मनः स्तुतिः' इत्यादिवचनात्स्वयमा-त्मनैव स्वस्य वर्णना स्तुतिर्नार्हति न युक्तेति । इत्यप्यन्तं मया चन्द्रो वर्णितः, इदानीं त्वया वर्णनीयः, 'तूष्णींभावो वा युक्त इत्याशयेन भैमी चन्द्रस्तुतौ तं सोऽप्राप्तं प्रावर्तयदिति भावः । तु-रासाहमित्यत्र तृतीयसर्गं 'धरातुरासाहि' इत्येतच्छ्लोकस्या शङ्का ज्ञातव्या, तत्रोत्तरम्—इन्दुरूपं त्वन्मुखं, चन्द्ररूपात्मस्तुतौ मा नियुज्य शशिनः प्रशस्तौ अत्युदास्ते । साह धरावदतुराऽनु-त्तालाऽवेगा वा । पृथ्वीवद्भूमिरित्यर्थः । अर्थात्तमाह स्वेति ज्ञातव्यम् ॥

तथेरितः प्राणसमः सुमुख्या
गिरं परीहासरसोत्किरां सः ।
भूलोकसारः स्मितवाक् तुपार-
भानुं भणिष्यन्सुभगां वभाण ॥ १०७ ॥

तथेति ॥ स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुपार-भानुं चन्द्रं भणिष्यन् वर्णयिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवती भैमी वभाण । किंभूतः—तया सुमुख्या भैम्या परिहासरसस्योत्किरा-मुद्भावयित्री गिरमीरित उक्तः । तथा—प्राणसमोऽतिप्रियान् । तथा चन्द्रवर्णने ईरितः प्रेरितः सन्परिहासरसोत्किरा गिर

'नितान' इत्यपि काचित्क. पाठ 'इति सुखावबोधा ।

वभाणेति वा । उत्किराम्, 'इगुपध-' इति कः । पूर्वैण पट्टीस मासः । भणिष्यन्, हेतौ लुटः शता ॥

तवानने जातचरीं निपीय
गीतिं तदाकर्णनलोलुपोऽयम् ।

हातुं न जातु स्पृहयत्यवैमि
विधुं मृगस्त्वद्वदनभ्रमेण ॥ १०८ ॥

तथेति ॥ हे प्रिये, अयं मृगः तवानने जातचरी भूतपूर्वा गीति स्वरमाधुरी निपीय सादरमाकर्ण्येदानीमपि तस्या भवद्गी-तेराकर्णनलोलुपोऽतितरां लुब्धोऽतिसाहस्यात्स्वद्वदनभ्रमेण विधुं हातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यहमवैमि । मृगा हि गान-प्रिया भवन्तीति चन्द्र त्वन्मुखान्नान्या त्यक्तुं नेच्छतीत्यह शङ्क इत्यर्थः । जातचरीं, 'भूतपूर्वं चरद्' । लोलुपः, यदन्तात्पचाद्यचि 'यडोऽचि च' इति यडो लुक् ॥

इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये
जिह्वा तवासे विधुवास्तुमन्तम् ।
गीत्या मृगं कर्पतु भन्त्यता किं
पाशीवभूवे श्रवणद्वयेन ॥ १०९ ॥

इन्दोरिति ॥ अतिसाहस्यादिन्दुरेवेदमितीवेन्दोर्भ्रमेण मृग-स्योपगमाय योग्ये प्राप्तुमर्हं तवास्ये वर्तमाना जिह्वा कर्त्री गीत्या वर्णस्वरमाधुर्या कृत्वा विधुरूपं वास्तु वसतिगृहं तद्विद्यते यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थायिनमपि मृगं कर्पतु । गीतेर्मधुरतम-त्वान्मृगस्य च प्रियगानत्वात्स्वसमीपमानयत्वित्यर्थः । तदाकर्पण-साधनमुत्प्रेक्षते—भन्त्यता आगमिष्यतो मृगस्यात्रैव निवासार्थं बन्धनं करिष्यता श्रवणद्वयेन पाशीवभूवे किम् । तद्रूपया बन्ध-नरज्ज्वा समाकर्षित्वित्यर्थः । अन्यापि शबरी गीत्या मृगमाकृष्य पाशेन बध्नाति । भवन्मुखं निष्कलङ्कममृताधिकगीतियुक्तं च, चन्द्रस्तु सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्णनावसरेऽपि मध्ये मध्ये भैमीमुखवर्णनानुरागातिशयसूचनार्था । अयं श्लोकः क्षेपक इति केचित् ॥

गगनस्थोपि मृगो भैमीमुखगीतिं कथमश्नोदित्याशङ्क्याह—

आप्यायनाद्वा रुचिभिः सुधांशोः

शैत्यात्तमः काननजन्मनो वा ।

यावन्निशायामथ धर्मदुःस्थ-

स्तावद्भ्रजत्यह्नि न शब्दपान्थः ॥ ११० ॥

आप्यायनादिति ॥ शब्दरूप-पान्थो नित्यपथिको निशयां या-वद्भ्रजति तावदथ पश्चात्साकल्येन वा अह्नि न गच्छति, यस्माद्दिने धर्मे-णातपेन दुःस्थः संतप्तः, तस्माद्दिनेऽप्यमेव गच्छतीत्यर्थः । रात्रौ दूरागमने हेतुमाह—सुधांशोरमृतरूपाभी रुचिभिराप्यायनादुज्जी-वितबलत्वाद्वा तम एव कानन वनं तसाजन्म यस्य गाढान्धकार-जाताच्छैत्याद्वा तेजसोऽभावे तमसःसंभवादौष्ण्याभावाच्छैत्यम् । अतएव रात्रौ बहु गच्छति, दिने चोष्णेन श्रान्त इव बहु न गच्छति । यत्रो हि रात्रौ स्वाभावादतिदूरेऽपि श्रूयते । दिवा तु न तथा ।

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा
 योयं पुरापारि न जातु जेतुम् ।
 म्लानिर्विधोर्मनिनि संगतेयं
 तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥

दशेति ॥ दिग्विजयोयतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वापि योयं चन्द्रः पुरा पुरं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि । हे मामिनि स्वमुलस्पर्धिं चन्द्रमसहमाने भेभि, तस्य विभोरिय प्रत्यक्षदृश्या कलङ्करूपा म्लानिर्लज्जा संगता लज्जा, अथन युक्तर । गतस्तो हेनान-
 नेन नितरां जितस्य । यो हि दशाननेन दशभिर्मुलैर्जेतुं नाशक्ति, तस्य स्त्रियास्तर्पेण मुलेन विजितत्वेन लज्जया मालिन्यमुचितमेवेत्यर्थः ।
 एवमुत्तमतेस्सादधिकमिति भावः । प्रतीयमानोऽप्रेक्षा । लज्जयापि म्लानिर्भवति । रात्र्यध्वजं जेतुं मनुचस्तुपारागिना दृष्टमानः कम्पमानतनुलमजिरेव परावृत्त इत्युत्तरकाण्डे कथा ॥

दृष्टो निजां तावदियन्त्यहानि
 जयन्नयं पूर्वदशां शशाङ्कः ।
 पूर्णस्त्वदास्येन तुलां गतथे-
 दनन्तरं द्रक्ष्यसि भद्रमस्य ॥ १३२ ॥

दृष्ट इति ॥ अयं शशाङ्क इत्यन्येतावन्ति अहानि शुरुपक्षदिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्था जयन् निकाममु-
 त्तरोत्तरदिनेषु कलानुज्जाधिकीर्भवत्स्वया दृष्टः । इयन्ति दिनानि जयन्तावत् जयन्नेव दृष्ट इत्यवधारणार्थं वा तावच्छब्दः । अनयैव परिपाठ्या पूर्णविन्दोऽयं त्वदास्येन सह तुला साम्यम्, अथच—तो-
 लकाष्ठं, प्राप्त आरूढश्चेत्, तद्येनन्तरं निकटं त्वमेव श्वःप्रभृत्येवास्य भङ्गं पराजयं कलाक्षयं च द्रक्ष्यसि । उच्चमेन सह स्वर्धमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव । तुलादिष्वे हि हीनस्य पराजयः सर्वदृश्यते । अ-
 हानि, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । त्वदास्येन, 'अतुलोपमाभ्याम्-' इति निषेधेऽपि सहयोगे तृतीया । तथाच कालिदासः—'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इत्यादि ॥

क्षत्राणि रामः परिभूय रामा-
 त्क्षत्राद्यथाभज्यत स द्विजेन्द्रः ।
 तथैव पद्मानभिभूय सर्वा-
 स्त्वद्वक्त्रपद्मात्परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥

क्षत्राणीति ॥ द्विजेन्द्रो जमदग्न्यपत्यत्वात्सोऽतिप्रसिद्धपराक्र-
 मो रामः परशुरामः सर्वाणि क्षत्राणि परिभूयापि क्षत्रादेव रामा-
 द्वाशरथैः सकाशाद्यथाभज्यत पराभवं प्राप, तथा तेनैव प्रकारेण-
 यमपि द्विजराजः सर्वान्पद्मानभिभूय संकोचकरणात्पराभूयापि त्व-
 द्द्वक्त्रपद्मात्सकाशात्परिभूतिं पराभवमेति । सकलक्षत्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्वपद्माधिक्यं त्वन्मुखपद्मस्येति भावः । 'वा पुंस्ति पद्मम्' इत्यमरः ॥

अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधांशो
 रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ।

भैमीमददर्शदस्य

२ ५ स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

अन्तरिति ॥ हे पश्ये चन्द्रादन्तःप्राप्तं भेभि, हरिणेन पाण्डुरेण रूपेण त्वेन कथा सुधांशोरन्तः प्राप्तभागः 'पूमेमभीकोऽभीमानी' सलक्ष्मीक्रियते मन्थीः क्रियते एव पश्य । अथन—चन्द्रस्य मध्य हरिणेन मूलेन कथां रूपेण स्त्रीगतीनां त्वेन कथां प्रमलक्ष्य मन्थ-
 इम क्रियते सलक्ष्मीक्रियते सकलद्वं क्रियते इत्यर्थः । पश्य । एव म नल इत्यमुना प्रकट्येणाल चन्द्रस्यान्तर्गतभागः कदाचिद्विभूतमात्रं भैमीमददर्शं दर्शयामास, कदाचित्तान्त्रमेवभाग दर्शयामास । अनुप्राप्तिना चन्द्रभेदनीलप्राप्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्वं लिष्टादे-
 सया सह कीडा 'हरिणि भाव इति मन्थे कोरुकिः । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः । अन्त इत्यकारान्तमेकत्र, अन्तरित्य-
 गमपरत्र मध्यानि । लक्ष्मीशब्दस्य समामान्तविरेतित्वात्कव-
 भावे सलक्ष्मीशब्दादिः । पश्ये सलक्ष्मशब्दादिः । पश्ये 'पात्रा' (इत्या) विना कर्तव्यं न । दर्शयुज्येतात् 'गतिपुदि-' इत्य-
 णो कर्तुणो कर्मतात्तमीमिति द्वितीया ॥

सागरान्मुनिविलोचनोदरा-

यद्वायादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः

पर्यवसति विधुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

सागरादिति ॥ अयं चन्द्रः सागरात् मुनिविलोचनोदराच्चैत-
 द्वापद्वायसकाशाययस्मादजनि उत्पन्नः, तेन हरणेन द्वाभ्या जात-
 त्वाद्विजः किम् । एवमेव चानयैव रीत्या द्वाभ्या जातत्वादेव द्विजो भवन्नयं विपुत्रेभ्यो न जातः किं कथं पर्यवसति । द्वाभ्यां जातत्वे सत्यपि अत्रिमुनेरेव जात इति तात्पर्यवृत्त्या कथमुच्यते इत्यर्थः । अथच—एवमेव यथानेन प्रकारेण द्विजत्वं, तथैवात्रिमु-
 निजो भवन्नयं द्विज पर्यवसति किम् । द्वाभ्यां जातत्वाद्यथा द्विज उच्यते, तथा द्विजादत्रिमुनेर्जातत्वादपि द्विज उच्यते किम् । द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अथच द्वाभ्यां जातत्वाद्विजो भवन्नेव न त्रिभ्यो जायत इत्यत्रिज इत्येवं तात्पर्य-
 वृत्त्या कथ्यते किम् । यो हि द्वाभ्यां जायते स त्रिजो न भवति, एवमेवायमत्रिजः कथ्यते किमित्यर्थः । अन्योऽपि द्विजस्त्रिजो न भवत्येव ॥

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार

यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनाभिवासम् ।

तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिनस्य

स्वलोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

तारेति ॥ हे तन्वि कृशाङ्गि, धाता ताराणां नक्षत्राणां विहार-
 भुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलीं विम्ब जिनस्य पुराणपुरुषस्य श्रीविष्णोर्भेतेऽनुमतौ सत्या तदादिष्टः सन् यच्चकार निर्ममे तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरव्यापारेण कृत्वा स्वलोकं, स्वर्गभुवनं तत्संबन्धिना लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठ्यमवाप । कि-
 भूतां मण्डलीम्—हिमस्य तुपारस्य भुवं स्थानभूतामतिशीत-

१ 'दृशेक्ष' इति वातिकस्योपलक्षणमिदम् । एते बुद्धिशब्दस्य ज्ञानवि-
 शेषवाचित्वाभावेन यथाश्रुतासंगते ।

आदायेन्दुमृगादपीह निहिते पश्यामि सारं दंशौ
त्वद्वक्त्रे सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः १४७

आस्यमिति ॥ हे सुन्दरि, विधिना शीतमयूरस्य मण्डलं
विभ्रं तस्य वृत्तत्वाद्वादकत्वादियुगानाकृष्य गृहीत्वा ते आस्यं
यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कृष्टं हेतुना शर्नयाः परिशुद्धः प्रभु-
श्रन्दो दोषाणामाकर उत्पत्तिस्थानं, न तु दोषा रात्रिस्तत्कारित्वा-
दोषाकर इत्यर्थः इत्यहं शङ्के । तथा—इन्दोमृगात्सकाशात्सार-
दशावादाय अतिश्रेष्ठे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे निहिते इत्यहं
जाने । कुतो ज्ञातमित्यत आह—सुन्दरतरे त्वद्वक्त्रे जागरुके सति
अनन्धश्चक्षुष्मानुभयतारतम्यविचारचतुरोऽयं मृगो विधौ चन्द्रे
धृति स्थितिम्, अथच—समीचीनाधारपरितोषं, कुतो वा
दध्याद्वारयेत्, अपितु न कथंचित्, तस्माच्चेतोद्वरणादन्धत्वेनैव
त्वन्मुखरामणीयकादशनादन्यत्र गन्तुमशक्तेश्च त्वन्मुखं त्यज्या-
त्रैवायं स्थित इत्यर्थः । त्वन्मुखं चन्द्रादधिकम्, नेत्रे च मृगने-
त्राभ्यामधिके इति भावः । 'सारं' इति कचित्पाठः ॥

शुचिरुचिसुदुग्गणमगणनममुमति-
कलयसि कृशतनु न गगनतटमनु ।

प्रतिनिशशशितलविगलदमृतभृत-
रविरथहयचयखुरचिलकुलमिव ॥ १४८ ॥

शुचीति ॥ हे कृशतनु, त्वं गगनतटं नभःस्थलमनु लक्ष्मीकृत्य
शुचिरुचि श्वेतकान्ति, तथा—बहुत्वादगणनं संख्यातुमशक्यममु-
मङ्गल्या निर्देश्य प्रत्यक्षगम्यसुदुग्गणं प्रतिनिशं रात्रौ रात्रौ शशित-
लाञ्छन्द्राद्योभागाद्विगलता सवतामृतेन भृतं पूर्णं रविरथस्य हयच-
यस्तस्य खुराणां यानि विलानि न्यासस्थानविवराणि तेषां कुलं
वृन्दमिव नातिशयेन कलयसि, अपितु तद्विवातितरां जानीही-
त्यर्थः । प्रतिनिशं चन्द्राद्वलता धवलेनामृतेन पूर्णाः सूर्याश्वखुरगतां
इव तारकाः शोभन्त इति भावः । गगनतटम्, कर्मप्रवचनीययो-
गाद्वितीया । प्रतिनिशम्, वीप्सायामव्ययीभावः । सर्वलघुः ॥

उपनतमुदुपुष्पातमास्ते
भवतु जनः परिचारकस्तवायम् ।

तिलतिलकितपर्पटाभमिन्दुं

वितर निवेद्यमुपास्त्व पञ्चबाणम् ॥ १४९ ॥

उपनतमिति ॥ हे प्रिये, 'रक्तो भौमः शनिः कृष्णो गुरुः
पीतः सितः कविः', इत्यादिज्योतिःशास्त्रादिग्रामाण्यान्नानावर्णाकृ-
तीन्युद्भूति नक्षत्राण्येव पुष्पजातमुपनतमुपसंपन्नमास्ते अयं मल-
क्षणो जनः प्रारब्धकामदेवपूजायास्तव परिचारकश्चन्द्रनाद्युपचारो-
पनायकः, अथच—संभोगकारी भवतु । त्वं तिलैः संजाततिलक-
तिलैरेव तिलकवान्कृतो वा यः पर्पटः शालितपण्डुलपिष्टरचितश्चि-
पिटस्तिलसंकुलीसंज्ञ उपदंशविशेषसद्वदाभा यस्य तत्तुल्य सकल-
क्लमध्यत्वाद्विशिष्टपर्पटसदृशमिन्दुमेव निवेद्यं कामाय वितर एवं
पञ्चबाणं कामदेवमुपास्त्व पूजय । अन्योपि देवपूजकः पुष्पादिसा-
देवं पूजयति, कश्चित्परिचारकोपि तस्य भवति । एवमत्रापि ।

सर्वाणि नक्षत्राण्युदितानि, कामोदीपकश्चन्द्रोऽप्युदितः, सुरतान्त-
रायकारी निषिद्धः संख्याममगोऽनिकान्तः, तस्मात्काममुपास्त्व,
सुरतेचतुरस्त्रीणि भावः । पञ्चबाणमित्यनेन कामस्यातिपीडाकारिणं
सूच्यते । 'जातिजातं च सामान्यम्' इत्यभिधानाज्जातशब्दः सामा-
न्यवाची पुष्पमात्रे पर्यवस्यति । निलकितेति तारकादिः, मतुव-
न्तात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्तान्निष्ठा वा ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिह्नीतुः श्रीहर्षं नायकमुखेनाभिपना-
शास्ते—

स्वर्भानुरतिवारपारणमिलदन्तौ वयचोद्व-
श्वभ्रालीपतया लुदीधितिसुधासारस्तु पारश्रुतिः ।

पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दाभिपेकोत्सवे
देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

स्वर्भानुरिति ॥ हे प्रिये, देवः प्रकाशमानस्तु पारश्रुतिर्हिम-
करः, अथच हिमकर एव देवः, वर्णना पूजा च कुर्वता नोऽस्-
दादीनाम्, आजयोर्वा तुष्टये परमानन्दायस्तु । किंभूतः । स्वर्भानो
राहोः प्रतिवारं पौनःपुन्येन यत्पारणं चन्द्रस्यैव गिलनं तेन तत्र वा
मिलन् संलग्नो यो दन्तौ वयस्त्रयं चिद्रकरणसाधनं तस्मादुद्वो-
यस्याः सा श्वभ्राली दन्तदशनकृतविवरपरम्परा तथा तस्याः सञ्जा-
ताद्वा पतया लुदीधितिसुधा किरणामृतं तद्रूपं, दीधितिसुधाया वा सारः श्रेष्ठभागो यस्य, दीधितिसुधाया आसारो
धारासंपातो दीधितिसुधारूपो वा आसारो यस्य सः । अत
एव—पुष्पमेवेष्वासनं धनुर्यस्य तस्य कामस्य तत्प्रियाया रत्याश्चान-
योयं परिणयो विवाहो लक्षणया परस्परसंमेलनं तद्रूपो य आनन्दः
संतोषस्तत्संबन्धिनि 'समुद्रज्येष्ठा—' इत्यादि श्रौतेऽभिपेकाख्ये उत्सवे
महाभिपेकार्थं सहस्रसंख्या धारा लोहशलाकानिर्मितजलप्रवाह-
मार्गो यस्य स तादृशो यः कलशस्तस्य श्रीः प्राप्ता सहस्रच्छिद्रग-
लजलधारकलशस्येव श्रीः शोभा येन सः । महोत्सवे हि सहस्र-
धारेण सुवर्णकलशेन महाभिपेकः क्रियते । तथाच राहुदन्तकृत-
च्छिद्रपरम्परागलदमृतधारश्चन्द्रो गलजलधारसहस्रच्छिद्रसुवर्ण-
कलश इव शोभमानः पूर्वोक्तवर्णनयोक्तविधत्कृतपूजया च
सुरतप्रवृत्तयोरारवयोरुद्दीपकतया परमानन्दं कुर्यादिति भावः ।
एतेन तत्समयोचितरतिकामविवाहोत्सवाभिधानेन 'चन्द्रोऽस्तु न-
स्तुष्टये' इत्यनेन च विलासिना नलेन स्वनिर्वर्त्यतृतीयपुरुषार्थपयो-
धिपीयूषसास्त्रादनलालसाभिज्यज्यते । 'सुधाधार—' इत्यपि
पाठे—दीधितिसुधाया धारा यस्य सुधाया आधार इति वा ।
आनन्दपदेन 'तुष्टयेऽस्तु' इत्याशिषा च ग्रन्थसमाप्तिं द्योतयति ।
महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरनलचरित्रस्य नीरसत्वाद्वायकानु-
दयवर्णनेन रसभङ्गसद्भावाच्च काव्यस्य च सहृदयाह्लादनफलत्वा-
च्चात्रोत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यम् । न इति
पक्षे 'अस्मदो द्वयोश्च' इति द्विवेदसि बहुवचनम् ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालंकारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
द्वार्विशो नवसाहसाङ्कचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोऽञ्जलः २२

श्रीहर्षमिति ॥ द्वाविंशतेः पूरणं सगो गतः सनासि प्राप ।
किंभूतस्य श्रीहर्षस्य—नवो यः साहसाङ्को नाम राजा तस्य
चरिते विषये चम्पू गद्यपद्यभ्यां कथां करोतीति कृतं तस्य निमित्त-
तवतः । सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति सूच्यते । 'नृपसाहसाङ्कः'
इति पाठे—नृपशालौ साहसाङ्कश्च तस्य गौडेन्द्रस्य चरिते विषये
चम्पूकृतः भोजराजस्य विक्रमाकंल वेति केचित् । द्वाविंश इति
पूरणे ङटि 'ति विंशतेर्ङिति' इति तिलोपः ॥

यथा यूनास्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ।

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः

किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ १ ॥

यद्येति ॥ यथा परमरमणीयापि रमणी यूनास्तद्वत् कानि नो-
न्तःकरणहरणं कुरुते, तद्वत्तथा कुमाराणां बालिशानां क्षीरलाभ-
मात्रेण परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिन्नमनानानननुभूतकाममुखानां
चित्तं स्ववशं कैव कुरुते, अपितु—न कापि । तथेयं काव्य-
रचनारूपा परमरमणीया मदुक्तिरपि श्रवणमननाडिवशानुशो-
भूयामृतत्वं प्राप्य सुधियः सकलदर्शनरहस्येदिनोऽनिसरमस्य
पण्डितस्य चेतश्चेद्यदि नदयति आनन्दयति, तथेत्यां सुधियाऽन्या-
दवाया मदुक्ते रसानां नीरत्वानां सर्वथैवानन्तःपृष्ठरससाध्यानामानपि
बलदुपलप्रापानतृणादापुच्छपशूनामनादरभरैस्तद्वत्तावजासन्-
हैः किं नाम स्यात्, अपितु न किञ्चिदप्यस्यास्तरपकृतं दास्यते ।
सुधीभिरादत्ते तति नीरस्तरकृते कृते वाण्यादरे न किञ्चिदित्यर्थः ।
सुधीभिरादत्तत्वात्सकलगुणपूर्णतिसरसेयं मदुक्तिरिति भावः । म-
दुक्तेः सुधारूपत्वाभावाक्षोदानन्तरं च ससत्त्वप्रतीतेः सुधाया-
स्तुधीभूयति चिन् । सुधिय इति ज्ञानमिप्रायेण । पूरेनापि
सुधियादरे कृते महद्भारवम्, बहुभिरप्यस्तरनादरेषु हृतेष्वपि न
किञ्चिदाद्यवमित्यभिप्रायेण वा । यूना इति प्रतिशेधेन पुरुष-
न्तावार्थक्यवचनम् । कवेः स्वग्रन्थमुद्दिश्येयमुक्तिः ॥

कविरथान्तरोक्षया स्वीयानुक्तिं वर्णयति—

दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्यां वमन्तु सरस्वतीं

तुलयतु मिथस्तामापातस्फुरदुनिडम्बराम् ।

त परमपरः क्षीरोदन्वान्यदीयमुदीयते

मपितुरमृतं खेदच्छेदि प्रनोदननोदनम् ॥ २ ॥

दिशीति ॥ गिरिग्रावाणोऽर्धदशाष्टा दिशि दिशि स्यान्ति
सरस्वतीं नर्मनमनगतजलप्रधरा वमन्तु दुःखम् । अत्र
सामस्येन एव स्फुरन्मन्त्रानां प्रवेष्टुं एव स्फुरन्मन्त्र-
वन्तां ता य नदी निरस्तुतु निरस्तुतु तन्मन्त्र-
विसर्गान्तरा—आपातं तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां
नाम, तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां
इत्यर्थः । अथ—अत्रैव प्रमत्तस्य एव तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां
वती निरस्तुतु । तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां
तस्याः तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां
न विद्यते परत इति तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां
क्षीरोदरेऽप्यवमन्तु तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां तन्मन्त्राणां

यितुर्देवादेः खेदच्छेदि मयनजनितहेशापहम् । तथा—प्रनोदनं
नितरमानन्ददायि । तथा—ओदनं भक्तमात्माद्य तिद्वावरूपम् ।
अथच—एवंभूतं परमुक्तप्रमत्तं यदीयमुदीयते स क्षीरोदन्वान-
परः परोऽन्यो नास्ति किञ्चेक एव । अथच—प्रतिदेशं सर्वदेशेषु
गिरि ग्रावाणां विषये पापागतुल्या जडा अन्ये कवयः स्वीया वाणी-
मुद्दिशन्तु । आपातेन प्रतिभासत्वेन स्फुरन्ध्वन्यात्यकाव्यविशेष-
स्याडम्बरो यत्नां, प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाडम्बरोऽनुप्रातो
यत्र तां वा, वागीमन्योन्यं जनः समीकरोतु यत्र कवेरुक्ति-
रत्येव, अत्र च तत्त्येव इत्येवं तुल्यतु । 'आपातः' इति विसर्ग-
नीयान्तरापाठे—आपातः प्रतिभासत्वां तुल्यचित्तये । एवंविधं पर
काव्यामृतं यदीयमुपघते स क्षीरसमुद्रतुल्यः श्रीहर्षकविपरो-
(न्यो) नास्ति, किं त्वेक एव । अन्ये कवयः पर्वतप्रावतुल्याः, अहं
श्रीहर्षस्तु क्षीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा क्षीरसागरो नीरायि-
नोऽपि नीरसात्रस्यान्क्षीरेण तपयति । लक्ष्मीनीस्तुभायुतादिभिः
परमानन्ददायिभिः कृतायंयति, (तथा) मदीयकाव्यविचाररूपेण
खेदच्छेदे प्रनोदनं वचनानुसृतं यद्यते, नान्यकाव्यविचाररूपेण,
अन्ये प्रावतुल्याः क्षीरोदतुल्यप्राहमिति भावः ॥

इदानीं प्रनादरूपमुपगुणाभावादतिदुर्गोपिपादकाव्यमिति ये
वदन्ति, तच्छब्दानुसृतं गलदम्बलनाथं गुरुमंत्रायेन विना
दुर्गोपिपत्तिगाम्भीरेप्रतिपादनां च उद्दिष्टाभेन मथेद ज्ञानं
तत्र तत्र दुर्गोपि व्यरचोन्नाह—

ग्रन्थग्रन्थिरिह रुचिररुचिदपि न्यासि पयनान्मया
प्राजंमन्यमना हटेन पठिती नाभिन्वतः रोजतु ।

श्रद्धागदगुणश्च पीकृतदृष्टग्रन्थः ममामाद्य-

स्तेनकाव्यग्रन्थोर्मिभजनमुपगुणानामत्रं गगनः ॥ ३ ॥

ग्रन्थेति ॥ न नव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाशाले—
ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा-
द्यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।
यत्काव्यं मधुवर्षिं धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्माभ्युदीयादियं ॥४॥

ताम्बूलेति ॥ यः कान्यकुब्जेश्वरात्सकाशात्सकलपण्डिताधि-
क्यव्यञ्जनं ताम्बूलद्वयं विद्वद्योग्यमासनं च लभते । न केवल
राजपूज्य एव, किंतु—यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा वि-
षये प्रमोदार्णवं परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षात्क-
रुते । न परं पूर्वोक्तगुणविशिष्टो ब्रह्मविदेव, किंतु—यदीयं काव्यं
मधुवर्षिं अतिसरसत्वादमृतवर्षिं । न परं पूर्वविशेषणविशिष्टोऽति-
सरसो महाकविरेव, किंतु—तर्कशास्त्रेऽपि यस्योक्तयः धर्षिताः
पराभूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृश्यः । तस्य विद्वच्चक्रचूडा-
मणेः श्रीहर्षकवेरियं काव्यरचनारूपा कृतिः कृतिनां सुधियां मुदे

आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्यतीत्येव सत्याकल्पमतिर्गूढं
प्राप्नुयादित्याशीः । सर्वत्र यच्छब्दनिर्वाहो गुण एव । अभ्युदीया-
दिति 'इं गतो' इत्यस्य रूपम् ॥

सन्तः सन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा
स्वस्मिन्नेव पथि प्रवर्तनपरः सत्कीर्तयश्चापरे ।

अग्नये निस्पृहणाः श्रितश्रुतिपथा दीव्यन्तु भव्याशया
काकन्तः कलहप्रियाः सलजना जायन्तु जीवन्तु वा ॥

वासनामस्य रामस्य किंकरस्य जगत्पतेः ।

नो चेत्पूरय, कल्पेशकल्पस्य तव किंकर ॥

इति श्रीबेदरकरोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते
नैषधीयप्रकाशे द्वाविंशः सर्गः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम्

२ 'जै क्षये' इत्यस्य रूपम् ।

नैपथीयचरितस्थश्लोकानां मातृकावर्णक्रमेणानुक्रमणी ।

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
अंशं पौडशमाम	५२४	अथ कले कलय	१००	अदोऽयमालप्य	१८९	अनु ममार न	९४	अपि खमखप्र	१
अकर्णणादव सून	९८	अथ नगरधृतै	३६२	अदो निगद्यैव	१९२	अनुरूपमिमं	४२	अवलखकुलाशिनो	१
अकर्णधाराशुग	२७५	अथ नलस्य गुणं	८०	अदोपतामेव	३२१	अनेकसंयोजनया	३५४	अवोधि तत्त्वं	१
अकर्णनासत्रपते	५०८	अथ पथि पथि	३६२	अद्य यावदपि येन	१५४	अनेन मैमी	१४	अवोधि नो ही	३५
अकाण्डमेवात्मभुवा	७०	अथ प्रकाशं नि	१९१	अद्राक्षीत्तत्र किञ्चिन्	३९४	अनेन राज्ञार्षिषु	२७२	अव्रवीत्तमनल	१२
अकारि तेन श्रव	१४	अथ प्रियासादन	१४६	अद्राक्षुराजिहानं	३६५	अनेन वेधा विप	५०८	अव्रवीदय यम	१२
अकारि नीहार	३५५	अथ भीमजया	३९६	अधर किल विम्व	३८	अनेन सर्वार्थि	२७७	अभजत चिरा	४३
अकृत परश्रुतः	४९३	अथ भीमभुजेन	४६	अधराश्रुतपानेन	४५१	अनेन सार्धं तव	१७८	अभिधास्ये रह	४५०
अक्रोध शिक्षय	३७६	अथ भीमभुवैव	२१७	अधारि पद्मेषु	८	अनैपधायैव	६८	अभिनवदमयन्ती	३६२
अक्षसूत्रगतपुष्कर	४७२	अथ भीममुत्ताव	४५	अधारि य प्राब्धहि	३४२	अन्तःपुरान्तः स वि	१२८	अभिलपति पति	४९४
अखानि सिन्धुः	२६३	अथ मुहुर्वहु	८८	अधावत्कापि गा	३९५	अन्तःपुरे विस्तृत	१२९	अभ्यर्थनीयः स	७१
अखिल विदुषा	४४	अथ रयचरणौ	४९४	अधावत्कापि मुखे	९९	अन्तःसतोपवास्यैः	२६९	अभ्यागतैः कुण्डिन	२२२
अगच्छदाश्रया	३९६	अथवा भवतः	४५	अधिगल जगल	३४	अन्तः सलक्ष्मी	५२२	अभ्यागमन्मत्त	२४१
अगम्यार्थं तृणप्रा०	३६५	अथ श्रिया	१६	अधिगल्येदगेतस्या	४४७	अन्यदस्मि भवतीं	४०९	अभ्रपुष्पमपि	१२३
अग्निहोत्र त्रयीतत्रं	३६८	अथ सर्वोद्दिदा	३९७	अधीतपञ्चाशुग	२०८	अन्येन पत्या	६३	अमज्जदाकण्डमसौ	१७६
अभ्याहिता निल	१८०	अथ स राज्ञामव	१७७	अधीतिबोधाचरण	३	अन्योन्यभाषानव	२२३	अमन्यतासौ	२३
अङ्कुचुमिषघनचन्दन	४६८	अथ खपृष्ठनि	४५७	अधुनीत खगः स	३४	अन्योन्यमन्यत्र	१३४	अमर्षादात्मनो	३९६
अङ्गेन केनापि	१६३	अथ खमादाय	२७	अधृत यद्विरहोष्म	८१	अन्योन्यरागवश	४९३	अमहतितरास्ता	४२७
अङ्गे विदमैन्द्रपुर	२२२	अथाख्यायि कला	४५९	अधोविधानात्कमल	८	अन्योन्यसगमवशा	७७	अमित मधु	४६
अङ्गेनानामेविप	५११	अथाद्वुतेनात्त	१६७	अध्यासिते वयस्या	४५०	अन्यग्राहि मया	४४६	अमी ततस्तस्य	१७
अङ्गुलीचलनलोचन	४६५	अथाधिगन्तु	३०१	अध्याहारः सर	२७२	अन्यपुर्णुतिपयः	१११	अमी तमीदृजगु	२२५
अङ्गुष्ठमूर्ध्ना विनि	२३५	अथान्तरेणा	१७	अध्याहारः सर	२७२	अपः प्रति स्नाप्ति	२०२	अमीभिराकण्ड	३५६
अङ्गुष्ठिस्थारुणिमेष	४९४	अथान्यमुद्दिश्य	२७२	अध्याहारः सर	२७२	अपचातमितो गृटे	८६१	अमी लसद्वाण्य	३५२
अचकथदध	४६३	अथापरिहृष्टा	३८५	अध्याहारः सर	२७२	अपराद्ध भवद्वाणी	४५१	अमीपु तस्यानृत	३५९
अचिरादुपकर्तुं	३६	अथामिलिह्येव	३१०	अध्याहारः सर	२७२	अपरेऽपि दिवा	३८९	अमी समीहै	२१२
अचीकरचार	२०	अथायमुत्थाय	३४१	अध्याहारः सर	२७२	अपश्यन्ननमन्विष्य	३९६	अमुष्मिन्नारामे	३९८
अचुम्बि या चन्दन	३३२	अथायान्तमवैक्षन्त	३६४	अध्याहारः सर	२७२	अपश्ययावतो वेद	३९३	अमुष्य दोन्या	९
अजस्रभूमीतट	१७	अथारभ्य वृथा	३६३	अध्याहारः सर	२७२	अपहुत स्वेदभरः	३८७	अमुष्य वीरम्य	१६
अजस्रमभ्यास	८	अथावदहृतमुखः	३२२	अध्याहारः सर	२७२	अपहुतानस्य	१५	अमुष्य निशा	३
अजस्रमारोहसि	७४	अथावदङ्गमिमुते	२८३	अध्याहारः सर	२७२	अथा निहारे तव	३६२	अमुष्पोरामितुं	२७७
अजातविच्छेदलवै	१९७	अथावलम्ब्य	२९	अध्याहारः सर	२७२	अपाज्ञनप्याप	१२८	अमूनि गच्छन्ति	२०५
अजानती कापि	३३४	अथासावमिच्छता	४५२	अध्याहारः सर	२७२	अपाज्ञमाडिद्वय	३२७	अमूनि नन्ये	५०२
अजानती वेदमवोच	३०७	अथाह्वय कला	४४६	अध्याहारः सर	२७२	अपार्थन्यावक	२००	अमृतदीपितरेण	९८
अजीयतावर्तेशुभं	१५९	अथैतदुर्वीपति	२७८	अध्याहारः सर	२७२	अपात्तपाथेन	१८२	अमृतपुत्रिदः	५१
अतनुना नवमम्बु	८७	अथोद्गमन्ती	२०३	अध्याहारः सर	२७२	अपात्तपाथोद्वि	२००	अनेत्रयज्ञानवृत्तः	२२०
अतिरुता समपादि	८१	अथोपकार्या निज	३२१	अध्याहारः सर	२७२	अपि तद्रूपे	६०	अनोपमानेन	३३१
अतिथीना पदा	३९१	अथोपकार्या मन	१२८	अध्याहारः सर	२७२	अपि तद्रूपे	६०	अन्या प्राप्तापनया	३३६
अतिवृत्त स	३८३	अथोपचारोदुर	३४९	अध्याहारः सर	२७२	अपि तद्रूपे	६०	अन्युपे कृतस्य	८१३
अतिशरव्ययता	८७	अथोपवदने नैम्या	४५२	अध्याहारः सर	२७२	अपि तद्रूपे	६०	अन्युपे कृतस्य	८१३
अत्यर्थहेतिपदु	२८७	अद सनित्तमुच	२६८	अध्याहारः सर	२७२	अपि तद्रूपे	६०	अन्युपे कृतस्य	८१३
अत्याजि लब्ध	२९२	अदस्तदा कपि	९०	अध्याहारः सर	२७२	अपि तद्रूपे	६०	अन्युपे कृतस्य	८१३
अत्रैव वाणीनधु	५१०	अदाहि चत्वेन	१८०	अध्याहारः सर	२७२	अपि तद्रूपे	६०	अन्युपे कृतस्य	८१३
अथ कनकपतत्र	५२	अदश्यमाना	१८७	अध्याहारः सर	२७२	अपि तद्रूपे	६०	अन्युपे कृतस्य	८१३

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
अयं गुणौघैरनुरज्य	२७७	अवश्यमव्येष्वनव	२९	अस्य क्षोणिपतेः	२८३	आगःशतं विद	२५५	आश्चर्यमस्य	२५६
अयं दरिद्रो भवितेति	७	अवादि भैमी	३२८	अस्या मुनीनामपि	१६४	आगच्छदुर्वान्द्र	२१९	आश्लेषलमगिरिजा	२४३
अयमयोगिवधू	८९	अवाप सापत्रप	१६	अस्यां वपुर्व्यूहवि०	१४८	आगच्छन् भणता	४४३	आसते शतमधि	११९
अयमेकतमेन	३४	अवापिताया	३२५	अस्याः कचाना शि	१५०	आघूर्णितं पक्ष्म	१५१	आसने मणिमरी	४०५
अयमेव तडाग	३५	अवाप्यते वा	६५	अस्याः करस्पर्धनग	१६०	आचूडाग्रममज्जय	२६९	आसीदधर्वा त्रिवली	२२९
अयि प्रिये कस्य	२०६	अवामावामार्धे	३१७	अस्याः खलु ग्रन्थि	१६३	आज्ञया च पितु	४७७	आसीदसौ तत्र न	२३५
अयि ममैव	९०	अवारितद्वारतया	६१	अस्याः पदौ चारुत	१६५	आज्ञा तदीयामनु	१४१	आसीदासीम	२६५
अयि विधुं परि	८९	अविन्दतासौ	१३२	अस्याः पीनस्तनव्या	४४७	आत्य नेति रतया	४१२	आसीदध्या ज्यौतिष	५१४
अयि शपे हृदयाय	९९	अवैमि कमला	४४१	अस्याः स चारुर्मधु	२३९	आत्मनापि हरदार	४०५	आसुत्राममपास	३३८
अयि खयूथैरशनि	३२	अवैमि वादिप्रतिवा	२३०	अस्याः सपक्षैकवि	१५०	आत्मन्यस्य समु	२७८	आस्त भावमधि	४१९
अये कियद्याव	५५	अवैमि हसावलयो	१७३	अस्याः सुराधीश	५०८	आत्मवित्सहतया	३९९	आस्ता तदप्रस्तुत	६३
अये ममोदासित	१८८	अवोचत ततस्तन्वी	४४५	अस्याधिशय्य पुर	२५५	आत्मैव तातस्य	१५९	आत्माननजीकरण	१७४
अये मयात्मा किम	२१०	अशोकमर्था	२५	अस्या भवन्तमनिश	४९२	आदत्त दीप्रं	५०८	आस्ते दामोदरीवा	२८०
अयोगजामन्वभवं	२११	अश्रान्तश्रुतिपाठ	५१	अस्या भुजाभ्या वि	२३७	आदधीचि किल	१२१	आस्य शीतमयूत	५२५
अयोगभाजो	२५	अश्रौषमिन्द्रादरि	१४२	अस्या मुखश्रीप्रति	१५७	आदर्शता खच्छ	६३	आस्यसौन्दर्य	४४७
अयोधि तद्वैर्य	१७७	अष्टौ तदाष्टासु	२२६	अस्या मुखस्यास्तु	१५६	आदर्शदृश्यत्व	५१२	आस्ये या तव भार	४९६
अराधि यन्मीन	३५५	असभोगकथा	४५८	अस्या मुखेनैव	१५७	आदाय दण्डं	५०१	आह नाथ वदनस्य	४१७
अरुणकिरणे	४३१	असमये मति	९०	अस्या मुखेनैव	१५३	आदेशितामप्यव	३०८	आह स तद्विरा	४६१
अरुन्धतीकामपुरं	१६५	असशयं सागर	५०७	अस्या यदष्टादश	१५९	आदेहदाहं कुसुमा	१७५	आह सैषा नला	४४६
अर्काय पत्ये खलु	१५७	असशयं सा गुण	२२९	अस्या यदासेन	१५०	आर्धं विवर्जन्म	२२४	इङ्गितेन निजराग	४१३
अर्धनिःस्वमणि	४७२	असशयं स त्वयि	२१४	अस्यारिप्रकर	२८१	आद्यसंगमसमाद	४१३	इज्येव देव व्रज	५१३
अर्चनाभिरुचि	१०३	असाम यन्नाम	२२५	अस्यासिर्भुजगः	२८१	आननन्द निरीक्ष्या	३९५	इतरनलतुलाभा	३००
अर्चयन् हरकरं	४७०	असावसाम्याद्वित	५१५	अस्यैव सर्गाय	१६०	आननस्य म	४२२	इतस्त्वसद्विद्धत	२६७
अर्थना मयि	१२१	असि भवान्याः क्षत	३४२	अस्यैव सेवार्थ	५१३	आनन्दं हठमाह	४६४	इति कियद्वचसै	९८
अर्थिता त्वयि	१२४	असितमेकसुरा	९१	अस्योत्कण्ठितकण्ठ	३३६	आनन्दजाश्रुभिरनु	३३	इति तत्प्रयुक्तव	४५३
अर्थिताः प्रथमतो	१२१	असिखदद्यन्मधु	३४१	अस्योर्वारिमणस्य	२७४	आनन्दयेन्द्रमथ	१८६	इति त स विस्ज्य	४५
अर्थिनामहृषिता	११५	असुरहितमप्यादि	४२९	अहर्निशा वेति रता	३५३	आन्तरानपि तदङ्ग	४१८	इति तस्मिन्वदत्येव	३८३
अर्थिने न तृणव	११६	असेवि यस्त्यक्तदि	१९८	अहह सह मघोना	३२०	आप्तकाम स्रजसि	४८५	इति तस्या रहस्यानि	४५६
अर्थिना वयममी	११४	असेविपाता सुष	३२७	अहो अनौचिती	४६२	आभ्यायनाद्वा रुचि	५१८	इति त्रिलोकीतिलके	१८३
अर्थिप्रशवहू	२७४	असौ महीश्वद्रुधा	३६१	अहो अहोभि	१३	आभिर्भृगोन्द्रोदरि	५१९	इति द्विक्त्वः शु	३६०
अर्थी सर्वसुपर्वणां	३३६	असौ मुहुर्जात	३२४	अहो तपःकल्पतरु	७६	आभ्या कुवाभ्या	१६१	इति धृतसुरसार्थ	१८६
अर्थो विनैवार्थ	३१७	अस्ताचलेऽस्मि	५०१	अहो नापत्रपार्क	४६१	आमव्य तेन	४५८	इति पठति शुकै	४९३
अर्थचक्रवपुषा	४८४	अस्ताद्रिचूडालय	४९९	अहो मनस्त्वामनु	१९४	आरोप्यते चेदिह	५१४	इति पणियमित्यर्थ	३६३
अर्थमोलितविलोल	४२०	अस्तित्वं कार्यसिद्धे	७९	अहो मयि रहो	४५२	आरोहणाय तव	२५०	इति प्रतीत्यैव	१८८
अलंकृताङ्गाद्रुत	२३५	अस्ति द्विचन्द्रम	२९८	अहो मह सहायाना	३८५	आर्थे विचार्याल	१४०	इति प्रियाकाकुभि	२०६
अलंकृतासन्न	१८३	अस्ति वाम्यभर	४१०	अहो महेन्द्रस्य कथं	१९१	आलापि कलया	४५९	इति मनसि विक	३००
अलं नलं रोडु	१६	अस्तु त्वया साधित	३१५	अदि भानुभुवि	४०३	आलिङ्ग्य सख्याः	१३७	इति मुद्रितकण्ठे	६६८
अलं विलक्ष्य	६९	अस्मदाद्यविषये	४८७	आः स्वभावमधुरैः	१०५	आलिङ्गितः कमल	२५६	इति विधोर्विधयो	९२
अलं विलम्ब्य	७१	अस्मत्किंल श्रोत्र	५८	आकर्ण्य तुल्यमसि	२८७	आलिङ्गितालिङ्ग्य	४६३	इति व्युत्तिप्रमाना	४५९
अलं सज्जन्धनं	५९	अस्माकमध्यासित	१८४	आकृतपविच्छेद	२३१	आलिमात्मसुभगतव	१११	इति श्रुतेऽस्या	२६४
अलितज्ञा कुक्षल	२३	अस्माकमुक्तिभि	६९०	आकृत्स्निक पक्ष	५३	आलोककृतसीकृत	१७३	इति श्रुता स रो	३८४
अलीकभैमी	१२८	अस्मिन्नयन्ति	२५८	आकीटमाकैटभ	१८८	आलोकमाना	२२६	इति मनिदा	१६७
अत्पाङ्गपङ्क मित्र	५२१	अस्मिन्विश्रामो	५१३	आकुञ्जिताभ्यां	५३	आलोक्य भावि	७५८	इति स मित्रुरा	६५५
अवच्छेदा कापि	३५१	अस्मिन्दिग्विजयो	२६७	आकृष्य सारम	६९०	आवाहिता द्विज	३९२	इति सा मोचयाचक्रे	६५७
अवश्यं रिपो	६१	अस्मिन्न विस्वाप	५१२	आराण्डलो दण्ड	२१९	आशयस्य विप्रतिः	६०६	इति सोऽपि मित्र(पा)	६५
अवतिपतिपथा	३६२	अस्मिन्मनाजे मनु	२३५	आख्यतप कुक्ष कोप	४२३	आशीविषेण रदन	२४८		
अवच्छेद दिग्दश	६५	अस्मिन् कर प्रवितरन्	२६१	आख्यातुमक्षिणं	२३९				

अनुक्रमणी ।

29

पृ०	पृ०	पृ०	पृ०	पृ०	पृ०	पृ०	पृ०
जगती मिलि मुनि १८८	न नागपुत्र ३८३	नया न तापा १८१	तनोपि मान २०७	तस्मिन्मलिम्बुव २			
जगती मिलि मुनि १८८	न पिता मुनि ६१४	नया पयि त्यागनय ३२१	तनालीकनले २८५	तस्मिन्विष्टयव १			
जगन्नाथ २०३	न पित्रभेम्मा ४६४	तयापि निर्यति १८८	तन्निमलावयव २५०	तस्मिन्विषयार्थ १३			
जगद्गुरु १६५	न पित्रभेम्मा ४५९	नयामि मात्री ७२	तनेयभानुडतया ६०	तस्य तापनभिया १०			
जगन्नाथ ३०८	न पित्रभेम्मा २२८	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तस्य चीनसिचयै ६६			
जगन्नाथ ५०	न पित्रभेम्मा १३१	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तस्य होमाज्यगन्धेन ३९			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा २५०	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तस्याः प्रिय चित्त ३०			
जगन्नाथ ८८	न पित्रभेम्मा ४३३	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तस्या मनोवन्ध ३१३			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा २०	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तस्या ह्यो वृषति ७३			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा २६२	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तस्या हृदि व्रीडमनो ३०६			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा २६६	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तस्यैव वा यास्यति ६२			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३३४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तां कुण्डिनाख्यापद १२६			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ६०३	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ता देवतामिव २४०			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ता दुर्व्या इयामल ३१०			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ता भारती पुन २५२			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ता मरसलाञ्छन २५५			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ता मिथोऽभिधर्ता ४११			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ता विलोक्य विमुक्त ४२१			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताहर्दीर्घविराजि २६४			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तानसौ कुशल ४६५			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तानीव गत्वा ५०८			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ता बहिर्भूय वैद ४६०			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताभिर्द्वयत एष ३३७			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताभ्यामभूयुग १००			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तामथैव हृदि ४६०			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तामसोष्पि तनीपु ८०१			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तामन्वगादधित ४८९			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तामिर्निर्दिष्ट ५४			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तामेव सा यत्र १३७			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताम्बूलदानमन्य ४५४			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताम्बूलद्वयमासनं ५२८			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताम्रपर्णातिदोषनं ४४६			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताराक्षर्योमसि ५०३			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताराततिर्वाजमिवा ५०१			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तारा रदाना वदन २३४			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताराविहारमुपि ५२२			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	ताराशङ्खविलोप ४४०			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तारास्थिभूया ५२१			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तारुण्यपुण्या १३३			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तालं प्रमु स्वादु १६०			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तावकापरतनो ४८०			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तावके हृदि निपात्य ५८२			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तावकोरसि लघ ४८८			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तावद्विर्धुताटोपा ३९१			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तासानभासत ४८३			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तिमिरविरहा ४३			
जगन्नाथ ३०३	न पित्रभेम्मा ३६४	तयापिमात्रा ४५८	तन्मूलमात्र ३११	तिरोवद्वक्त्रकसरो			

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
न तुलाविषये	४३	न वर्तते मन्मथ	२०९	निजानृतोयनव	२३८	नृपानुपक्रम्य	२६२	पदे विधातुर्वादि	१४७
न तूणादुद्धारे	२७१	नवा लता गन्ध	२२	निजे छजास्मासु	१८३	नृपाय तस्मै	२५	पदैश्वर्यमिं सु	४
न तेन बाहेषु	३४५	न वासयोग्या	३०	नित्यं नित्य्या	१४४	नृपेण पाणि	६६	पदोपहारेऽनुप	१७१
नत्वा शिरोरत्न	१७१	न विदुषितरा कापि	४३२	निपततापि न	८९	नृपेऽनुरुपे	११	पद्मा नृप सचर	१३५
न दोष विद्वेषा	३१९	नवौ युवानौ निजभा	३५२	निपीतदूतालपित	३२३	नृणां करम्वित	२४८	पद्माहिमे प्रावृषि	२३७
नन्वत्र हव्य इति	२४६	न व्यहन्यत कदापि	१२३	निपीय पीयूषरसौ	२००	नेत्राणि वेदभंसुता	५३	पद्माङ्गसन्धानमवे	१५६
न पद्यामः कले	३८७	न श्रद्धासि यदि	२५९	निपीय यस्य	१	नेत्रारविन्दत्व	५१५	पपौ न कोऽपि क्षण	३५१
न पाण्ड्यभूमण्डन	२६५	न धेतता चरतु	२४५	निमीलनश्रशुष्या	१०	नेत्रे नियधनाथ	४६२	पय स्मिता मण्ड	३५९
न पाहि पाहीति	२७४	न षड्विधः पितृ	३५९	निमीलनस्पष्ट	१३०	नैकवर्णमणिभूष	४६९	पयोधिलक्ष्मीमुपि	२८
न पीयता नाम	२६३	न संनिधात्री	२०१	निनीलितादक्षि	१३	नैनं लयज क्षीरधि	१३९	पयोनिनीनात्र	२७
नभसः कलभै	४५	न सुवर्णनयी	४३	निरन्तरत्वेन	५१९	नैव न प्रियतमो	११३	पयोमुचा मेचक्रि	५१९
नभसि महत्ता	४२९	न स्थली न जलधि	४१४	निरस्य दूतः स	१९३	नैवात्पनेषति	२८८	परदारनिवृत्तिर्वा	३६९
नभोनदीकूल	५०२	नल्लेदिनधामर	२२२	निरीक्षितं चाङ्ग	१६९	नैषाधपरिमर्द	४००	परश्रुतयुवतीना	४९७
न भ्रातुः किल देव्या	३७४	नाकलोकमिपजोः	१०९	निरीक्ष्य रम्या	३५८	नैषधेन विरोधं मे	३८६	परवति दमयन्ति	७९
नमः करेभ्योऽस्तु	२३८	नाकेऽपि दीव्य	२२७	निरीय भूषेन	३५२	नैषधे वत वृते	११४	परस्परस्पर्शरसो	१३५
न मन्मथस्त्वं	१७२	नाक्षराणि पठता	१२२	निर्दिश्य बन्धूनि	३४०	नो ददासि यदि	४७७	परस्वराकृतज	३५३
नम्रप्रत्यर्थि	२७२	नागेषु सानुरागेषु	३८३	निर्विष्य निर्विरति	२५९	न्यग्रोधनादिव	२४५	परस्य दारान् चक्षु	३०५
नम्रयाशुकविकर्षि	४१४	नात्र चित्रननु	१०२	निलीयते हविष्युरः	५९	न्यधित तद्भुदि	८७	परस्य न स्प्रष्टुमिमा	३६०
न यक्षलक्षैः	२२६	नात्य नात्य	४१२	निवारितास्तेन	६	न्यवारीव यथा	४६३	परार्थवैषाभरणे	३३९
नयति भगवान्	४२८	नाद निषाद	४९०	निवाशते यदि	८२	न्यवीविशतानथ	२२८	परिखावल्यच्छलेन	५०
नय नयनयोर्दा	४३९	नानया पतिरना	४०८	निवेद्यते ययनले	१९५	न्यवेशि रत्नत्रितये	२००	परिच्युज्य भुजा	४३
न यावदनित्रन	३३२	नापनेयमनयः	४८०	निवेद्यतां हन्त	१७२	न्यस्त ततस्तेन	१८२	परिष्वजत्वात्	२०९
नरसुराब्जभुवा	८८	नापराधीपराधीनो	३८२	निवेशितं यावत्	३२८	न्यस्त तस्याः	४६१	परिरम्भेऽनवारम्य	४४९
न राजिकाराद्ध	३५३	नाबुद्ध बाला	३०५	निशा शशाङ्कं	६२	न्यस्त मन्त्रिषु	३९९	परितभर्तुर्ननेषय	१४१
नलं तदावैस्य	२१३	नाभूदभूमिः स्वर	२१७	निशि दशमिताना	४२५			परिज्ञातपत्रमर	६६
नलं प्रलनपेताति	३९०	नाभ्यधाधि नृपते	१२२	निशि दशधरादापि	४५१			पर्यभूद्भिनमति	१०३
नलं स तत्पक्ष	२११	नामधेयसन्तता	१०३	निशि दास्यं गतो	४४१			पर्यतेन परिगोप	१०९
नलप्रपालीनि	१२६	नामभ्रमाद्यनं नीता	३८२	निशि निरचना	४३०			पलाशशमिति	३३०
नलनीलभुवोः	३६४	नायकस्य शयना	४११	निशि शशिन भज	९०			पानकम्पनामाद्य	३६६
नलभ्रनेपापि	२२०	नात्यभक्तबलि	४७२	निधिय शैष तमसो	३०४			परिष्वजन्तानुते	२
नलविनस्तवित	९२	नावा स्वरः कि	१३७	निधयनृपमुखेन्दु	३६२			परिष्वजन्तानुगत	६९९
नलस्य नासीरच्छजा	३३९	नाबिलोक्य नलना	४०८	निधिदमप्याचरण	१९३			परिष्वजन्तानुगत	१०९
नलस्य पद्मत्विय	२२१	नासत्यवदनं देव	४४८	निधेयवैरो निधि	१९६			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलस्य पृष्टा	१२	नासादसी मया	१५३	निधदस्य कटेलत्र	३०७			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलस्य भाले मणि	३३२	नासीरसीमनि	२००	निधिसुखितारि	२७४			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलात्स्ववैश्वस्य	३३१	नासीरसीमनि	११७	नीनमेव करलम्प	४०३			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलानसल्यानवद	२२५	नास्ति अन्यजनक	१४९	नीतयोः सनन्धिय	४११			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलान्वयीक्षा	२८३	नास्ति हि दृष्टादि	१८१	नीत ना यनद्वयेन	३३६			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलाय बालव्यजन	३०९	नास्तीकमला	५२०	नीतद्विपुत्र	४००			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलाध्वेप त्रिदिवा	६२	नास्य द्विवेन्द्रस्य	२२५	नीतनीररत्नमय	३७०			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलिनं नलिनं	३८	नि दृष्टमकुति	१६९	नीतिमि निविदि	१६३			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलेन तान्बूल	३४४	नि दृष्टमकुति	२००	नीतिमि निविदि	४०३			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलेन भाषाः	७६	नि दृष्टमकुति	२१४	नीतिमि निविदि	४०३			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नले निधातु	३०६	नि दृष्टमकुति	३३०	नीतिमि निविदि	४०३			परिष्वजन्तानुगत	३३६
नलेष्टापूर्तचपूतं	३९१	नि दृष्टमकुति	४०३	नीतिमि निविदि	४०३			परिष्वजन्तानुगत	३३६
न लेकते यदेदानीं	४४७	नि दृष्टमकुति	४०३	नीतिमि निविदि	४०३			परिष्वजन्तानुगत	३३६
न वनं पथि	४३	नि दृष्टमकुति	४०३	नीतिमि निविदि	४०३			परिष्वजन्तानुगत	३३६

ओ०	पृ०	ओ०	पृ०	ओ०	पृ०	ओ०	पृ०	ओ०	पृ०
भूपं व्यलोकत	२५५	मण्डलं निपधेन्द्रस्य	३९१	मयैव सवोध्य	२१३	मुग्धा दधामि	२९९	यत्तत्क्षिपन्तमुक्त	३६५
भूतेषु तेषु न	२५३	मण्डललागमेवैच्छ	३९४	महल्लत्पलव	२४	मुधापित मूर्धुषु	२२७	यत्तदीयहृदि हार	४१७
भूमवृत्तस्य रति	२६०	मत किमैरावत	१९७	मर्त्यदुष्प्रचर	४६५	मुद्रितान्यज	१०३	यत्तामिजे सा हृदि	३०१
भूवृत्तं पृथुतपो	४६५	मरुर्णभूपणा	४५७	मर्त्यलोकमदन	४६६	मुनिर्ध्यातमान	२०९	यत्तामा सदसि नैपथ	४०४
भूवृत्तवाङ्मुवि	४९१	मत्तप क नु तनु	११८	मल्लिकारुमुमडुण्डुम	४७१	मुनिद्रुम को	२४	यत्तव त्ववविधौ	४८२
भूवृत्तैर्लम्बितासौ	३२०	मत्प्रीतिमाधितसत	६४	मसारमालावलि	३६१	मुमुदे मदिरादानं	३९३	यत्तवयासि सदसि	४०७
भूनीवृत्त. समिति	२८६	मदनतापभरेण	८२	महाजनाचार	१८९	मुपितमनसधित	४३१	यत्तयावधिरणु	१०६
भूयस्ततो निखिल	२४८	मदन्यदान प्रति	६७	महानट कि नु	४९९	मुहूर्तमात्रं भव	३२	यत्तयावधिरणु	४६१
भूयोऽपि बाला	१७३	मदर्थसदेशमृणाल	३२	महापराकिण.	३७९	मूर्धाभिपिक्त खलु	५०६	यत्तयज्ञमादितु	५१३
भूयोऽपि भूपति	४५०	मदान्मदत्रे भवता	३४५	महारथसाध्व	१७	मूलमध्यधिर	४६६	यत्तपूजा नवन	५२३
भूयोऽपि भूपमपर	२५८	मदुप्रतापव्यय	२०५	महावंशाननादस्य	३८४	मृगया न विगोयते	३५	यत्तप्रयुत तन्मृदु	१८२
भूयोऽप्यनेन	१४५	मदेकपुत्रा जननी	३२	मही कृतार्था	१७५	मृगस्य नेत्रद्वितयं	१७४	यत्तप्रदेयमुपनीय	११६
भूविच्छिन्नतभू	४७४	मद्विप्रलभ्य पुन	३८	महीवृत्तस्य च	१०	मृत्तल्य लोभात्खलु	५११	यत्तप्रीतिमद्भिः	५०७
भूलोकमर्तुसुख	१७०	मद्विरोधितयो	४६०	महीमधोना	३२६	मृगाक्षि यन्मण्डल	५२१	यत्त कान्तकर	४६९
भूशकस्य यशाति	२७९	मध्य तन्मृदुल	१६२	महीमहेन्द्र. खलु	६७	मृत्. स्मरति जन्मा.	३७१	यत्त पुष्पशरशा	४०१
भूपरैरुपदाधितै	४१८	मध्ये यज्ञाणिना	४९७	महीमहेन्द्रस्तम	२९	मृत्पुत्रयस्यैप	५१०	यत्त नक्तकल	४०१
भूपाभिरुचैरपि	२२३	मध्ये धृतीना	६५	महीयसः पङ्कज	२८	मृत्पुत्रीतिकरपुण्य	४७८	यत्त नौकिमणे	४६८
भूपास्थिदानबुद्धि	५००	मध्येसम सावततार	२२९	महेन्द्रमृत्वादि	२०६	मृत्पुहेतुपु न वज्र	४८७	यत्त वीक्ष्य नलमीम	४०४
भृश वियोगा	२०३	मध्योपकण्ठावध	१५४	महेन्द्रमुचै.श्रवसा	२४३	मृत्पा निशानाय	५१७	यत्त वैणरववैण	४०१
भृशतापमृता	४३	मनसायं भवनाम	४५०	महेन्द्रहेतेरपि	२१५	मृत्पाविपादा	१५	यत्तभिलाषस्त्वव	३१६
भृशमविभरत्तारा	४२९	मनसि सन्तमिव	८२	मा त्रिविक्रम	४८४	मेचक्रोत्पलमयी	४७२	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमी च द्रव्यं च	१४१	मनस्युं यं नोज्ञसि	६४	मा वरिष्यति	११३	मेनका मनसि	११०	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमी निरीक्ष्यामि	३०७	मनोमुवस्ते भविना	२१३	मा जानीत विदर्भ	३३६	मैव वाङ्मनसयो	६७४	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमी पले मुवत्स	३६३	मनोभूरस्ति किते	४४९	मा धनानि रूपण.	११६	मोहाय देवाप्तर	५०२	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीक्षितानि	२५५	मनोरथेन स्व	१३	माध्यंदिनादनु	४८८	मौषीधृतो धृता	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिरलं	२२०	मन्त्रै पुर भीमपुरो	२१९	मानवशक्त्यनिर्माण	३८१	मौनित्यामेव	४५२	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिराशो हृदि	१२८	मन्था नग. स	२५०	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीपदस्पर्श	१२७	मन्दाकिनीनन्दन	१४०	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनवापयत	२५५	मन्दाक्षनित्पन्द	३०९	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनुपावीणय	१३६	मन्दाक्षमन्दाक्षर	६४	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१३८	मन्मथान यदधा	१०७	मानुषीमनुसरस्य	१०९	मौनेन प्रतनिष्ठाना	३९३	यत्तवदत्तामति	१३७
भैमीनिनोदाय	१								

श्री०	पृ०	श्री०	पृ०	श्री०	पृ०	श्री०	पृ०	श्री०	पृ०
यदि स्वमुद्रन्धु	१९५	युष्मान् वृणीते न	३०९	राज्यातराभिमुख	२४६	लेखा नितम्बिनि	२८६	वाल्मीकिरक्षाघत	२२६
यद्भुतं कुरुते	२७९	येन तन्मदनवदिना	४०९	रामणीयकगुणा	११३	लोक एष परलोक	११७	वास. पर नेत्र	१४७
यद्भुतं कुटिलिते	४१२	येनामुना बहुविधा	२९३	रामालिरोमावलि	५०४	लोकत्रयी त्रयीनेत्रा	३७७	वासरे विरहनि सहा	४०९
यद्भिद्य दयितापि	४०९	येयुषेय सरसा	१०७	रामेषुमर्मव्रण	५०२	लोकसज्जि बौद्धिदि	१३९	वाससो वाम्बरतो	४६०
यन्मतौ विमल	१२०	ये हिरण्यकशिपुं	४८४	रिपुतरा भवना	८४	लोकाश्रयो मण्डप	५०३	विकासिनीलायत	५२१
यन्मालिरन्नमुदि	२५३	येरन्वमायि ज्वलन	५१५	रिपूतवाप्यापि	२७०	लोकेशकेसवशिवा	२४४	विचित्रवादित्र	३२४
यमुपासन्त दन्तौष्ठ	३६५	योग्यैर्व्रजद्विपजां	२१८	रुचयोऽस्तमितस्य	४९	लोकैरशेषैरवनि	२१८	विचिन्वती पान्थ	२२
यमेन जिज्ञासहि	३४३	योजनानि परि	४१८	रुचिरचरणः	४३७	वकेन्दुसनिधि	२४२	विचिन्स नाना	२२८
ययौ विमृद्योर्ध्व	२२०	यो मधोनि दिव	११०	रुद्रेपुविद्रावित	५१३	वक्षस्त्वदुग्र	२६०	विचिन्स बाला	६६
यसाः पदाद्गुष्ठ	१६६	यो कुरातमदकुङ्कु	४१६	रुपा निपिद्धालि	५५	वक्षस्तदुग्र	२६०	विजिन्स दासा	३२४
यसो यदस्याजनि	६०	रक्ष खरक्षणमवेक्ष्य	२४२	रुपाक्षणा सर्वेयुगे	१६५	वतंसनीलाम्बुहणे	३३५	विज्ञप्तिमन्त	१३८
यस्तन्निव भर्ता	१८१	रक्षिलक्षशृत्तत्वेन	३९६	रूपं प्रतिच्छादिक	१३३	वदत्यचिधि चिह्नन	४५२	विशेन विज्ञाप्य	७२
यत्ने नवः पतवितः	७६	रचय चारुमते	१००	रूपं यदाकर्ण्य	२३४	वदनगर्भगतं	९२	विततं वणिजापणे	४९
यत्निवेदीविदा वन्य	३७०	रचयति रुचि. शोणी	४३५	रूपमस्य विनिरु	११२	वद विधुतुद	९२	वित्य चित्तमरि	११९
यस्मिन्नलक्ष्य	१३२	रज. पद पट्पद	२३७	रूपवेषवसनाज्ञ	४१३	वनकैली स्मरा	४५६	विदग्धवालेजित	३५८
यस्मिन्नस्तीति	३७१	रजनिवमधुप्राले	४२७	रेखाभिरास्ये	६०	वनान्तपर्यन्त	२०	विदर्भजायाः कर	३४१
यस्या गिभोरगिल	२६३	रज्यन्नलस्या	१६०	रेवतीशुभुपमा	४८१	वयं कलादा इव	१८४	विदर्भनागप्रिदि	३३४
यस्यैवरेग	२९९	रज्यस्त राज्ये	१४०	रोमादुरैर्दन्तु	३१०	वयसी शिशुता	३९	विदर्भपुत्रीश्रवणा	३२८
यो मनोरथमयी	१२०	रतिपतिप्रहिता	८७	रोमाधिताजीमनु	१३०	वयस्याभ्यर्थने	४५८	विदर्भराज क्षित	३६०
याचत रागयाथाद्ध	३७९	रतिपतिप्रहिता	८७	रोमाणि सर्वाण्यपि	३१०	वयस्याभ्यर्थने	४५८	विदर्भराजप्रभता	२१३
याचते स्म परिधा	६०८	रतिपतिप्रहिता	८७	रोमावलीदण्ड	१६३	वयोवशस्तोक	३५२	विदर्भराजोऽपि	३२२
याचनान इदानी	४१२	रतिरतिपतिद्वैत	६३१	रोमावलीशू	१६३	वरण. कनकस्य	४९	विदर्भशुभ्रूलन	२२
याचमानजनमान	११६	रतिविमुक्तमनात्म	९६	रोमावलीरज्जु	१६३	वरस्य पाणिः परधा	३८१	विद्या विदर्भेन्द्र	१५४
याचितविरापि	१२३	रथात्तभात्रा	२७	रोमेपुममेत्रण	५०२	वराटिकोपक्रियया	७०	विद्यापे रणचर्य	२३७
याये नञ् द्विममरा	२९९	रथादमी सारयिना	१२७	रोपकुङ्कुमविलेपना	४२१	वरुणगृहिणीमाशा	४२६	विधाय ताम्बूल	२७६
यादादृष्टादी	३१५	रथैरवायु कुलत्रा	२१७	रोपकृषितमुत्ती	६२१	वरेण वरुणस्यायं	८५९	विधाय बन्धूत्पनो	३२६
यानेन नन्या	१६५	रन्मादिलोमाहृत	२३८	रोहण. किमपि य.	१२३	वर्णाश्रमाचार	३०९	विधाय भूति	३०
यानेन देवराज	१६०	रन्मापि द्विचित्र	१६८	रुद्रमीपिलामयम	२८८	वर्णाश्रमकीर्णतायां	३७८	विधाय भूर्वात	११४
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रन्वेपु दम्भेयु	२२१	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णातपानावरणं	५१६	विधिं वन्युष्टि	९३
यार्हादिरि	१२२	रराज दोर्गेऽन	३३३	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिरनशम	१६
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ	३०३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यामिहाननु	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यानि य जिह	१२०	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यान्तर प्रति परेऽपि	१२३	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
यार्हादिरि	१२२	रविहन्तमयेन	५०	रुद्रमीलतासम	२८८	वर्णपु यद्भारत	१८२	विधिस्तुपारु	५०९
या चार्तिनाथ									

अनुक्रमणी ।

श्री०	पृ०	श्री०	पृ०	श्री०	पृ०	श्री०	पृ०	श्री०	पृ०
विभिन्दता दुष्कृति	१९८	विश्वरूपकलना	१०८	व्यतरदय	१०१	शुभ्रता निवृत्त	४२४	सप्रानभूलोपु	६०
विभूषणसंजन	३१५	विश्वरूपकृतविश्व	४८८	व्यथत धाता	१६५	शुभ्रन् सदार	५९	सपश्यन्त्यास्त	१३१
विभूषणांशु प्रति	३३९	विषमो मल	४४	व्यथत सौधरति	२३७	शेषं नलं प्रत्यमरेण	३०३	सचोयतामापु	६३
विभूषणोऽवर	२३३	विष्टर तटकुशा	१०३	व्यथुत्तना ते	३५३	शैशवव्ययदिना	१०७	सज्ञाप्य नः स्वध्वज	६०
विभूषणैः कथु	३२३	विश्वरुतः परि	२५४	व्यथोक्तं पत्र	५४	शोकधेरनोक	२३१	सददशांनमस्त्रैवः	३८२
विभ्रम्य तच्चार	१४७	विन्मेयनतिरस्तासु	३८६	व्यथोभवद्भाव	१७१	शोष पदप्रगयिन	२५७	सदेहेऽप्यन्यदेहा	३७०
विमुखान्द्रुमप्येनं	३८२	विहस्य हस्तेऽध	३०७	व्यथोकि लोकेन	३३४	शोभायशोभिजित	१७३	सद्यावशेषे धृन	५०१
वियोगबाष्पायित	१५८	विहाय हा सर्व	१९५	व्यापृतस्य शतरुदि	४७१	शोभायशोभिजित	१७३	सद्यासरगः कुडु	५००
वियोगभाजा	२१	वीक्षितस्लनसि	१०९	व्यासस्यैव गिरा	३७३	शोभायशोभिजित	१७३	सतिधावपि निजे	४०६
वियोगिदाहाय	३५३	वीक्ष्य तस्य विनये	१०५	व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा	४२८	शोभायशोभिजित	१७३	सदस्तव गिरा	१०५
वियोगिनीमैस्त	२२	वीक्ष्य तस्य वरुण	११२	व्रजते दिवि यद्गृहा	४८	शोभायशोभिजित	१७३	सप्रति प्रतेतुर्गता	१०६
विरम्यता भूतव	१७७	वीक्ष्य भावनधि	४१८	व्रज धृति लज	९८	शोभायशोभिजित	१७३	सभावयति वैदर्भा	४५३
विरहतस्तदन्न	८६	वीक्ष्य भानतनया	४०८	व्रजन्तु ते वेऽपि	२१६	शोभायशोभिजित	१७३	सभायां भगवती	२४१
विरहतापिनि	८५	वीक्ष्य पत्न्युत्तर	४२०	शुभ्रदास्वनस	४०३	शोभायशोभिजित	१७३	सगुज्यनानाय	१५४
विरहपाण्डिम	८३	वीक्ष्य वीक्ष्य कर	४२०	शक्रः किमेव	२८७	शोभायशोभिजित	१७३	सरन्मैर्जनमजैत्रादे	३८२
विरहपाण्डुकपोल	८५	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शङ्कलताततिन	२९१	शोभायशोभिजित	१७३	ससारसिन्ध्यावतु	१७५
विरहिणो विमुख	९७	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शचीसपञ्चया	५०३	शोभायशोभिजित	१७३	स कचिदूचे रचय	३४८
विरहिनिर्वहु	९१	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतक्रूरजायाख्या	३८१	शोभायशोभिजित	१७३	सकलया कलया	९३
विरहिवर्गवध	९१	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतशः धृतिनात	४३	शोभायशोभिजित	१७३	स कानरुपायिन	२७५
विराम्य दुर्वास	३४५	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	स कौतुकागार	३४७
विरैविरै तच्चि	३२५	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	स क्षण सुसुति	४२३
विरोधिवर्गभरण	२३३	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता यदस्मे तिष्ठ	३६२
विरम्यते जीवि	२०४	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सति जरा परितुष्ट	३३८
विललास जलाशयो	४७	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलासवार्तातट	२६	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता प्रीति साद	३५०
विलासवैदग्ध्य	२२२	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलेखितं भानमुवो	१३६	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलेपनामोदनुदा	२३२	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोकके नाम	३१४	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोकनारम्भ	४४९	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोकनेनातु	४९९	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोकन्यानि	१०	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोकितास्ता	१५६	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोकिवे रागि	३५८	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोक्य तच्छाय	१३३	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोक्य तावाप्त	३१४	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोक्य यूना व्यज	३५१	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोचनाभ्यां	३२७	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोचनेन्दोवर	२७२	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलोकिताडो	५०५	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विलेखितान्निपते	२०	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विवेक गत्वा च	३३०	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विवेकि सुखलिलाने	३३०	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विवेकीभवेति	३३०	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विभव-विभूषणा	३०५	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विजयैरदययै	४९९	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८
विजयैरदययै	५१९	वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि	४१७	शतैः प्रसूनेतुदतः	१७९	शोभायशोभिजित	१७३	सत्ता नष्ट दशमे	३३८

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
सपाखण्डजनान्वेषी	३९४	सागरान्मुनि	५२२	सुदतीजनमञ्जना	४७	स्थितैव कण्ठे परि	२३०	स्मितेच्छुदन्तच्छद	२३४
स पार्श्वमशकद्वन्तु	३९२	साङ्कुरेव रुचि	४६८	सुधांशुरेप प्रथमो	२२४	स्थिरा त्वममेव	३८६	स्मितेन गौरी हरिणी	२३९
सपीतेः संप्रीतेः	५२५	साथ नाथमनय	४२३	सुधाशुवंशाभरणं	१८९	घातक घातकं	३९३	सगवासनादृष्ट	१३४
स प्रसह्य हृदयाप	४१२	साधारणी गिर	२८८	सुधाभुजो यत्परि	५११	घातुणा तिलकै	३९२	सजा समालिङ्ग	३०६
स प्रियोरुयुग	४०७	साधुकामुकता	३७४	सुधारसोद्वेग	२०८	घानवारिषटराज	४६६	सं च वद्व च	३७५
सभाजनं तत्र	३०१	साधु त्वयातर्कि	६८	सुधासर.सु लद	१८४	घ्निगधत्वमायाजल	२३२	सं नैपधादेश	२४०
सभा नलश्री	२२१	साधु नः पतनः	११०	सुरपरिवृष्ट कर्णा	४३६	स्पर्श तमस्याविग	१३४	सकन्यामन्यसात्	३८०
स भिन्नमर्मापि	२०१	साधोरपि स्वः	१४३	सुरापराधस्तव	२१६	स्पर्शातिहर्षा	१३४	सकान्तिकीर्ति	१३
स भूष्टदृष्टावपि	७०	सानन्तानाप्यतेजः	२६१	सुरेण नापश्यद	३०५	स्पर्शेन तत्र किल	२४७	सकामसमोह	३१३
समं ययोरिङ्गित	३५७	सानन्दं तनुजा	३२०	सुरेण पश्यन्निज	२११	स्फारे तादृशि	३९८	सकलेशस्मित	९
समं सपत्नीभव	१८२	सा निर्मले तस्य	३१०	सुरेण माला मम	३०५	स्फुटं सार्वर्णि	३६४	सखीवमप्यार्तमुदे	६९
समं समेते	५२०	सापसृज्य किय	४५७	सुरेण सदृशयसी	१९०	स्फुटति हारमणौ	९९	सखिविवनिमये	४५४
समज्ञानाल्पभूयि	३८०	सापीश्वरे शृण्वति	५९	सुवर्णशैलादवतीर्य	५७	स्फुटत्यदः कि	२१०	सखिदर्शनयन्ति	३७
सममेणमदैर्यदा	५०	सामु प्रयच्छति	२९६	सुपमाविषये	३९	स्फुटोत्पलाभ्या	२०३	सखाकृतं यत्	५२०
समापय प्राश्रुप	२०८	सा भङ्गिरस्याः	३०४	सुहृदममिमुदय	८२	स्फुरति तिमिरस्तो	४२७	सखामयन्नाम	२१०
समासिलिप्येव	३५७	साभिशापमिव	१०४	सूक्ष्मे घने नैपथ	१६९	स्फुरदनुनिखन	५	सखेन प्रापितायाः	१८६
समिति पतिनिपाता	२७६	सा भव किमपि	१०६	सूतविश्रमद	११२	स्फुरप्रसूनेन	२३३	सखमुमासशय	४२३
समुन्मुखीकृत्य	२७७	सामोदपुष्पाशुग	२३३	सूननायकनिदेश	४२१	स्फुरकृता हृदय	८३	सखप्रकाशजड	४७३
सम्यगवर्ति नले	४६९	सा यद्वृताखिल	४९०	सूरं न सौर इव	२५२	स्फुरजित्वाजिमे	४५३	सखप्राणेश्वरनर्म	५२
सम्यगस्य जपतः	४६७	सायुज्यमृच्छति	२५९	सूजन्तु पाणिग्रह	३५२	स्फुरतन्नख	४५४	सखकुलमयैर्नैत्रे	४३५
स ययौ धुतपक्षतिः	४६	सारोत्थधारेव	१८२	सृजामि कि विघ्न	२७५	स्फुर नृशंसतम	९५	सखं कथाभिर्वर	३४९
सरसिजवनान्युय	४३४	सालीकदृष्टे मदनो	१७०	सृणीपदसुचिह्ना	४५१	स्फुरमुखं हरनेत्र	९३	सखं तदङ्गेषु गतेषु	३२९
सरसि नृपमय	७९	सावज्ञेबाध सा	४४४	सृष्टातिविश्वा	१६७	स्फुरतिपोरिव	९६	सखंवर भीमनरेन्द्र	२२०
सरसी परिशी	४१	सावर्तभावभव	२४५	सेयं न धत्ते नृप	१७५	स्फुरशराहति	८१	सखंवरमहे भैमी	३८३
सरोजकोशाभि	३५६	सा वने यं तमुत्सृज्य	३८५	सेय ममेतद्वि	१५५	स्फुरशाकंर	४५५	सखंवरसाजिर	२३५
सरोजिनीमानस	६७	सावागवाज्ञायि	२२५	सेयं नृदुः कौसुम	१५१	स्फुरशाकमधीयाना	४५२	सखंवररोद्वाहमहे	२६६
सरोरुहं तस्य	९	सावादि धुतनु	४४५	सेयमालिजने स्वस्य	४५१	स्फुरशास्त्रविदा	४४८	स्फुरिपुतीक्ष्ण	९२
सरोपापि सरो	४४५	सा विनीततमा भैमी	३८७	सेयमुच्चतरता	११९	स्फुरसखौ रुचिभिः	९२	स्फुरचरणया	५१
सर्वतः कुशल	११४	साविश्रमं स्वप्न	२२३	सोमाय कुप्यन्निव	१८०	स्फुर स मधुरितै	९७	स्फुरेण वीणेत्य	३२८
सर्वत्र संवाद्य	१३५	सा शरस्य कुष्ठ	१०६	सोऽयमित्थमथ	३९९	स्फुरसि च्छन्ननिद्रा	४५३	स्फुरागपगाहेम	५६
सर्वथापि शुचिनि	४८७	सा शशाक परि	४१५	सौधादिकुट्टिमानेक	४४३	स्फुरसि प्रेयसि	४५६	स्फुरागं सता शर्म	१४२
सर्वस्वं चेतसस्तां	२८४	सा शृणोतस्य	४५७	सौवर्गवर्गैरमृतं	५२०	स्फुरस्य कम्बु	५०२	स्फुरागंकेतकशतानि	४७२
सर्वाङ्गीणरसा	३१८	सा स्मरेण वलि	४१२	स्तनद्वये तन्निव	७६	स्फुरस्य कीर्त्येव	१८१	स्फुरादीस्वर्णपद्मि	४५२
सर्वाणि शस्त्राणि	३१५	साह्वयोच्चैरथो	४५६	स्तनावटे चन्दन	१६२	स्फुरहुताशन	८५	स्फुरागैर्वितीर्णं कर	१८४
सलीलमालिङ्ग	१३९	सितविषयश्च	१८	स्तम्भस्तथाल	३१२	स्फुरात्परासो	१२	स्फुरागुना प्रसभ	५२३
स व्यतीत्य विय	१०३	सितदीप्रमणि	४७	स्तुतौ मधोन	१४१	स्फुरार्धचन्द्रेषु	२२	स्फुरागुनाप्रतिवार	५२६
सव्यापसव्यत्यज	७५	सिताशुवर्णै	६	स्त्रिया मया वाग्मिषु	१९३	स्फुराशुगीभूय	१३७	स्फुरागंक्रमस्याभि	५८
ससम्प्रमोत्पातित	३०	सिताम्बुजाना	२७	स्त्रीपुंसव्यतिपन्नं	३३७	स्फुरेण निस्तस्य	७४	स्फुरागंनान	५१८
स सिन्धुज शीत	१८	सितो यदात्रैष	५०९	स्त्रीपुसौ प्रविभज्य	४९५	स्फुरेण्येन वक्षसि	१८१	स्फुरागंनान्नारस्य	९
सस्यन्दनैः प्रवहणैः	९१	सिद्धरुतिसुगन्ध	२६८	स्थाने विधोर्वा	५१५	स्फुरेण्युमायं सहसे	२०८	स्फुरागंनान्नारस्य	३८२
सहचरोऽसि रते	९४	सिन्धोर्जैत्रमयं	२६९	स्थापितामुपरि	४६२	स्फुरेण्युमायं सहसे	१५	स्फुरागंनान्नारस्य	३२०
सह तथा स्मर	९७	सिन्धोर्जैत्रमयं	२६९	स्थापितैर्न स	४६१	स्फुरेण्युमायं सहसे	७५	स्फुरागंनान्नारस्य	३७१
सहद्वितीय त्रिय	३१३	सिन्धोर्जैत्रमयं	२६९	स्थित भवद्भिः पश्य	३८४	स्फुरेण्युमायं सहसे	१५१	स्फुरागंनान्नारस्य	४१३
सहस्रपत्रासन	५६	सिन्धोर्जैत्रमयं	२६९	स्थित रात्रावधि	७४	स्फुरेण्युमायं सहसे	२६९	स्फुरागंनान्नारस्य	१६९
सहायिलत्रीषु	१९४	सिन्धोर्जैत्रमयं	२६९	स्थितिशालिसमस्त	५१	स्फुरेण्युमायं सहसे	२०८	स्फुरागंनान्नारस्य	४६९
साक्षात्कृताखिल	२८५	सिन्धोर्जैत्रमयं	२६९	स्थितिरियद्रिषुव	२२८	स्फुरेण्युमायं सहसे	३१६	स्फुरागंनान्नारस्य	१७१
साक्षात्	२३६	सिन्धोर्जैत्रमयं	२६९						

श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०	श्लो०	पृ०
खादूदके जलनिधौ २४५		खेदाप्लवप्रणयिनी ४९२		हरिन्मणिर्भोजन ३५१		हित्वेव वत्सैक १३०		हृदि विदर्भभुवोऽधु० ८५	
खानुरागमनधः ४७३		खेन पूर्यत इय ४७५		हरेर्यदक्रामि १९		हुताशकीनाश १३८		हृद्यगन्धवहभोग ४८१	
खापराधमलुपत् ४२२		स्वेन भावजनने स ४१९		हर्यशीभवतः ५२३		हृतसारमिवेन्दु ३८		हृद्यवान् स द्विज ३९५	
खामिना च बहुता ४०४		स्वेप्सितोद्गमित ४१५		हसत्सु भैमी दिवि ३०८		हृतस्य यन्मन्त्रयते ७४		हेमनामकतक ४७०	
खारसातलभवा १०८				हस्तलेखमसृजत् ४७७		हृत्पद्ममग्न्यधि ३०२		हेलौ दधौ रक्षि १२७	
खियत्कराङ्गुलि ४६२		हस तनौ सन्निहित ५४		हस्तौ विल्वारयन् ३६६		हृदय एव तवास्ति ९९		हीगमेव पृथु ४२०	
खियत्प्रमोदाश्रु १२७		हंसोऽप्यसौ हंसगते ५४		हारचारिमविलोक्ने ४०७		हृदयदत्तसरोरुहया ८४		हीणा च स्मय ४५०	
खेदः खदेहस्य ३०५		हतः कयाचित्पथि १३१		हासत्विपैवाखिल ५१०		हृदयमाश्रयते ९३		हीमराद्रिमुख ४०६	
खेदविन्दुकित ४२०		हताधेद्विदिद्व्यन्ति ३७५		हिसागर्वा मखे वी ३९२		हृदाभिनन्द्य १८९		हीसकुचत्फग २४४	
खेदभाजि हृदये ४२१		हरिं परित्यज्य १९४		हितगिर न ९८		हृदि दमस्त्वसु ८२		हीसरिपिजने ४०५	
खेदवारिपरिपूरितं ४२०		हरिपतीना सदसः १७७		हिक्वा दैत्यरिपोरः २६९		हृदि लुगन्ति कला ८९		हीस्तवेयसुचितेव ४१०	
खेदस्य धाराभि ५१६		हरिद्विपद्वीपिभि ३४०		हित्वैकमस्यापचनं १६९		हृदि विदर्भभुव प्र० ८०			

इति नैपथीयचरितस्य श्लोकवर्णानुक्रमणी संपूर्णा ।

